

श्रीः

ऋक्संहिता

सायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता

पदपाठयुताच.

इयंच

तत्त्वविवेचकग्रंथप्रसारकसमित्याप्रेरितः तुकारामतात्याभिख्यः,

गणपतकृष्णाजीमुद्रायंत्रालयाधिपतिः आत्मारामकान्होबाभिख्यः;

इत्येताभ्यां

बोडसोपाह्वमहामहोपाध्यायराजारामशास्त्रि,

गोरेइत्युपाभिधशिवरामशास्त्रिभ्यांशोधयित्वा

मुंबय्यां

गणपतकृष्णाजीमुद्रायंत्रालयेमुद्रयित्वा

प्रकाशिता.

तस्याअयंद्वितीयोष्टकः

॥श्रीगणेशायनमः॥

वागीशाद्याःसुमनसःसर्वार्थानामुपक्रमे ॥ यंनत्वाकृतकृत्याःस्युस्तंनमामिगजाननम् ॥१॥
यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् ॥ निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥२॥
प्रक्रियाप्रथमेकाण्डेसाकल्येनोपवर्णिता । अतऊर्ध्वंतनीज्ञेयास्मर्यतेचक्वचित्क्वचित् ॥३॥

अथद्वितीयाष्टकेप्रथमोऽध्यायआरभ्यते शतर्चिनामाद्येमण्डलेचतुर्विंशत्यनुवाकाः तेषुकदित्थेत्यष्टादशानुवाकेषट्सूक्तानि तत्र प्रवःपान्तमितिद्वितीयंसूक्तम् पंचोनेत्यनुवर्तमानात्पञ्चदशर्चम् ऋषिश्चान्यस्माद्दषेरितिपरिभाषयाकक्षीवानृषिः अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप् विश्वेदेवादेवता प्रवोवैश्वदेवमित्यनुक्रमणिका अस्यविशेषविनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमा—

ॐम् प्रवःपान्तंरघुमन्यवोन्धोयज्ञंरुद्रायमीह्ळुषेभरध्वम् ।
दिवोअंस्तोष्यसुरस्यवीरैरिषुध्येवमरुतोरोदस्योः ॥ १ ॥

प्र । वः । पान्तम् । रघुऽमन्यवः । अन्धः । यज्ञम् । रुद्राय ।
मीह्ळुषे । भरध्वम् । दिवः । अस्तोषि । असुरस्य । वीरैः । इषुध्याऽइव ।
मरुतः । रोदस्योः ॥ १ ॥

हेरघुमन्यवः लघुक्रोधाः अक्रोधिनःऋत्विजोवोयुष्माकंपान्तंपालनशीलंपातव्यंवायज्ञंयागसाधनमन्धोन्नंआज्यसोमादिलक्षणं रुद्राय रुद्दुःखंतद्धेतुभूतंदुरितंवा तस्यद्रावयित्रेएतन्नामकायदेवायमीह्ळुषे फलस्यवर्षित्रेतदर्थंप्रभरध्वम् प्रकर्षेणसंपादयत अहंचइषुध्येवइषुध्यान्शत्रून्यथानिरस्यति तथावीरैरमित्राणांविविधमीरकैर्वीर्योपेतैर्वा तदनुचरैर्मरुदादिभिःसह दिवोद्युलोकसकाशात् उपलक्षणमेतत् लोकत्रयादपिअसुरस्यनिरसितव्यानामसुराणांनिरसितुः कर्मणिषष्ठी निरसितारंतमेवदेवं रोदस्योः निरोधनवत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्येवर्तमानान्मरुतश्चअस्तोषिस्तौमि॥ पान्तं पान्तमित्यत्र पातेःशतृ पिबतेर्वाऔणादिकोझः। मीह्ळुषे दाश्वान्साह्वानितिक्वसुप्रत्ययान्तोनिपातितः चतुर्थ्येकवचने वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणम् शासिवसीत्यादिनाषत्वम्। दिवः ऊडिद्-

मित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्तोषि स्तौतेश्छान्दसोलुङ् । इषुध्येव इषवोधीयन्तेत्रेतीषुधीः कर्मण्यधिकरणेचेतिदधातेःकिः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥१॥

अथद्वितीया–

पत्नीवपूर्वहूतिंवावृधध्यांउषासानक्तांपुरुधाविदाने ।
स्तरीर्नात्कंव्युतंवसानासूर्यस्यश्रियासुदृशीहिरण्यैः ॥ २ ॥

पत्नीऽइव । पूर्वऽहूतिम् । ववृधध्यै । उषसानक्ता । पुरुधा ।
विदाने इति । स्तरीः । न । अत्कम् । विऽउतम् । वसाना ।
सूर्यस्य । श्रिया । सुऽदृशी । हिरण्यैः ॥ २ ॥

पत्नीव पत्नीयथापूर्वहूतिंपत्युःपूर्वाह्वानंववृधध्यै वर्धयितुंशीघ्रगतिर्भवतितद्वत् उषासानक्ता अहोरात्रदेवतेअपि पुरुधा बहुप्रकारंबहुविधैःस्तोत्रैःविदानेज्ञायमाने सत्यौ पूर्वहूतिं ववृधध्यै अस्मदीयंपूर्वाह्वानंवर्धयितुंशीघ्रमागच्छतमितिशेषः यद्वा ववृधध्यै अस्मद्वर्धनायपुरुधाबहुप्रकारंविदाने वर्धनोपायान्जानत्यौभवतमितिशेषः उषासानक्ता उषासोषसइतिपूर्वपदस्योषासादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् अथकेवलोषाउच्यते–स्तरीः शत्रूणांहिंसकस्तेजसाच्छन्नोवाआदित्यः सइवहिरण्यैर्हिरण्यवर्णैरश्मिभिः व्युतंविततंविशेषेणसंबद्धं अत्कंअक्तं सन्ततंवारूपंवसानाआच्छादयन्तीधारयन्ती सूर्यस्यश्रियाशोभयासुदृशी शोभनंदृश्यमाना सूर्यस्यपुरोगामिनीरश्मिभिःखल्वेषाजगद्भासयति तादृश्युषा अस्मत्पूर्वहूतिंपालयत्वित्यर्थः यद्वा हिरण्यैर्हितरमणीयैःप्रकाशैर्धनविशेषैर्वासहागच्छतु ॥ व्युतं व्येञोनिष्ठायां वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणम् । स्तरीः अवितृस्तृइतीकारप्रत्ययः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

ममत्तुनःपरिज्मावसर्हाममत्तुवातोअपांवृषण्वान् ।
शिशीतमिन्द्रापर्वतायुवंनस्तन्नोविश्वेवरिवस्यन्तुदेवाः ॥ ३ ॥

ममत्तु । नः । परिऽज्मा । वसर्हा । ममत्तु । वातः । अपाम् । वृषण्ऽवान् ।
शिशीतम् । इन्द्रापर्वता । युवम् । नः । तत् । नः । विश्वे ।
वरिवस्यन्तु । देवाः ॥ ३ ॥

नोऽस्मान्वसर्हा वसनार्होगार्हपत्यादिरूपेण यद्वा वासकानामाच्छादकानांकृक्षादीनांहन्ताग्निः अथवा वसर्होवासार्होवासरस्यगमयिता परिज्मा परितोगन्ता आदित्योममत्तुमादयतु तथाअपां वृष्ट्युदकानां वृषण्वान्वर्षणवान् वृष्ट्युत्पादकोवातोवायुः अस्मान्ममत्तु किञ्च हे इन्द्रापर्वता इन्द्रःप्रसिद्धः पर्वतः पर्ववान्वृष्ट्यादिपूरणवान्पर्जन्यस्तौयुवंयुवांनोऽस्मानस्मद्बुद्धिंवाशिशीतं तीक्ष्णीकुरुतं शोधयतमित्यर्थः तत्तस्मात् यस्मादहंसर्वान्देवान्स्तौमि तस्माद्विश्वेसर्वेऽपिदेवाःनोऽस्माकंवरिवस्यन्तु प्रभूतमन्नंदातुमिच्छन्तु समृद्धान्नप्रदानेनप्रीणयन्त्वित्यर्थः ॥ ममत्तु मदीहर्षे अन्तर्भावितण्यर्थाल्लोटिछान्दसोविकरणस्यश्लुः द्विर्वचनम् । शिशीतं ईहल्यघोरितीत्वम् बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । इन्द्रापर्वतेत्यत्र देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानङादेशः॥३॥

अथचतुर्थी—

उतत्यामेयशसाश्वेतनायैव्यन्तापान्तौशिजोहुवध्यै ।
प्रवोनपातमपांकृणुध्वंप्रमातरारास्पिनस्यायोः ॥ ४ ॥

उत । त्या । मे । यशसा । श्वेतनायै । व्यन्ता । पान्ता । औशिजः । हुवध्यै । प्र । वः । नपातम् । अपाम् । कृणुध्वम् । प्र । मातरा । रास्पिनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

औशिजःउशिजःपुत्रःकक्षीवान् अहं मे तादर्थ्येचतुर्थी मदर्थंयशसा यश इत्यन्नंबलंकीर्तिर्वोच्यते तद्वन्तौ व्यन्ता भक्षयन्तौ चरुपुरोडाशादिकं पान्तापिबन्तावाज्यसोमादिकं त्या तच्छब्दसमानार्थः त्यच्छब्दः यौस्तुत्यत्वेनप्रसिद्धौतावश्विनौ अत्रयद्यपिविशेषोनश्रुतः तथापिसूक्तस्यवैश्वदेवत्वादुषःसंबन्धाद्द्विवचनलिङ्गाच्चाश्विनावितिगम्यते तादृशावश्विनौ श्वेतनायै इतिषष्ठ्यर्थेचतुर्थी विश्वंगच्छेतयन्त्याउषसःतत्संबन्धिनिकाले उषःकालीनाह्वानाय यजेयमितिशेषः हेऋत्विजः वोयूयंप्रथमार्थेद्वितीया अपामुदकानां नपातंनपातयितारं तासांनप्तारंवाग्निं अद्भ्यः ओषधिवनस्पतयः ताभ्योऽग्निरित्यपांनप्तृत्वमग्नेः तंदेवंप्रकृणुध्वम् करोतिरत्रक्रियासामान्यवाचीक्रियाविशेषेस्तोत्रेपर्यवस्यति प्रकर्षेणस्तुध्वमित्यर्थः किञ्च रास्पिनस्य रपतेरसतेर्वाशब्दनार्थस्यघञन्तस्य कृतसकारपकारोपजनस्यरास्पइतिभवति तदस्यास्तीतिरास्पिस्तोत्रं तद्वान्रास्पिनःस्तोता तस्य आयोः तादृशस्यमनुष्यस्यमम मह्यंमातरामातृवद्धितकारिण्यावहोरात्रदेवतेअपिप्रकृणुध्वं अथवा रास्पिनस्य एकोमत्वर्थेप्रत्ययश्छान्दसः प्रवर्षणध्वनियुक्तस्यवृष्ट्युदकस्यगमनशीलस्य निर्मात्र्यावहोरात्रेप्रकृणुध्वम् ॥ व्यन्ता पान्ता उभयत्र सुपांसुलुगित्याकारः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

आवोरुवण्युमौशिजोहुवध्यैघोषेवशंसमर्जुनस्यनंशे ।
प्रवःपूष्णेदावनआँअच्छावोचेयवसुतातिमग्नेः ॥ ५ ॥ १ ॥

आ । वः । रुवण्युम् । औशिजः । हुवध्यै । घोषाऽइव । शंसम् ।
अर्जुनस्य । नंशे । प्र । वः । पूष्णे । दावने । आ । अच्छ ।
वोचेय । वसुऽतातिम् । अग्नेः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेदेवाः औशिजःकक्षीवानहंवोयुष्माकंसंबन्धिनंरुवण्युं रवणीयंशब्दनीयं शंसंस्तोत्रंआ-हुवध्यै युष्मदाह्वानाय अच्छावोचेय आभिमुख्येनब्रवीमि यद्वा अत्राप्यश्विनावेवोच्येते त-स्मिन्पक्षेबहुवचनंपूजार्थं हेअश्विनौ वोयुष्मान्घोषेव एतन्नामिकाब्रह्मवादिनीव सायथा अर्जुन-स्यश्वेतवर्णस्य स्वशरीरगतत्वग्रोगस्यनंशेनाशनाय यथाश्विनोःशंसमकार्षीत् तद्वदहमपीत्यर्थः हेदेवाः युष्मत्संबन्धिने दावने आ आभिमुख्येनफलस्यदात्रेपूष्णे पोषकाय एतन्नामकाय देवायापि आकारस्याङोनुनासिकश्छन्दसीतिप्रकृतिभावः अच्छ आभिमुख्यगमनेनवोचेयस्तौमि व-चपरिभाषणे लिङ्याशिष्यङ् वचउमित्युम् किञ्च अग्नेर्वसुतातिं तत्संबन्धिधनमपिवोचेय स्तौ-मि तमेवाग्निम् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथषष्ठी—

श्रुतंमेमित्रावरुणाहवेमोतश्रुतंसदनेविश्वतःसीम् ।
श्रोतुनःश्रोतुरातिःसुश्रोतुःसुक्षेत्रासिन्धुरद्भिः ॥ ६ ॥

श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा । उत । श्रुतम् । सदने ।
विश्वतः । सीम् । श्रोतु । नः । श्रोतुऽरातिः । सुऽश्रोतुः । सुऽक्षेत्रा ।
सिन्धुः । अत्ऽभिः ॥ ६ ॥

हेमित्रावरुणा एतन्नामानावहोरात्राभिमानिदेवौ युवांइमाइमानि हवा अस्मदाह्वानानि श्रुतंश्रृणुतं नकेवलंअस्मदाह्वानं उतअपिचसदने यागगृहेविश्वतः उद्गात्रादिभिः सर्वतःक्रियमाणंसींएतत्स्तोत्रमपिश्रुतं किंच श्रोतुरातिः सर्वत्रश्रूयमाणधनः तादृशदानोवासुश्रोतुरस्मदाह्वानस्य सम्यक्श्रोतासिन्धुर्जलाभिमानीदेवः सुक्षेत्रा सुक्षेत्राणिअद्भिर्वृष्टिजलैः क्लेदयन्नितिशेषः यद्वा अस्मत्क्षेत्राण्यद्भिःसुक्षेत्राणिसस्यादिसमृद्धानिकुर्वन्नोहवंश्रोतुश्रृणोतु सुक्षेत्रत्वलाभायश्रृणोत्वित्यर्थः॥ हवा इमा उभयत्रविभक्त्याआकारः। श्रुतमित्यत्रबहुलंछन्दसीतिविकरणस्य लुक्॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

स्तुषेसावांवरुणमित्ररातिर्गवांशतापृक्षयामेषुपज्रे ।
श्रुतरथेप्रियरथेदधानाःसद्यःपुष्टिंनिरुन्धानासोअग्मन् ॥ ७ ॥

स्तुषे । सा । वाम् । वरुण । मित्र । रातिः । गवाम् । शता ।
पृक्षऽयामेषु । पज्रे । श्रुतऽरथे । प्रियऽरथे । दधानाः । सद्यः ।
पुष्टिम् । निऽरुन्धानासः । अग्मन् ॥ ७ ॥

हेमित्र हेवरुणदेव वांयुवामहंस्तुषे स्तुवे व्यत्ययेनमध्यमः युवयोःसंबन्धिनीसाप्रसिद्धारातिर्दानंशताशतानां शतसंख्यानामपरिमितानां गवांसंबन्धिनीअसंख्यातगोविषयारातिःपज्रेकक्षीवतिमयि पृक्षयामेषु पृक्षइत्यकारान्तोऽप्यस्ति पृक्षाणामन्नानांनियमनंयेषुस्तोत्रेषुयज्ञेषुवातेषुनिमित्तभूतेषु भवत्वितिशेषः किंच मित्रादयोदेवाः श्रुतरथे सर्वत्रप्रसिद्धरथोपेतेप्रियरथेप्रीयमाणरथयुक्तेसर्वदा रथप्रियेपज्रेमय्येवदधानाः प्रीतिंधारयन्तः सद्यः आगमनानन्तरमेवपुष्टिंगवादिपोषंनिरुन्धानासः अवरुन्धानाः अस्मास्वेवस्थापयन्तः यद्वा मयिपुष्टिंदधानाः कुर्वाणाः निरुन्धानासः कृतामेवपुष्टिंमयिस्थिरांकुर्वन्तः अग्मन् आगच्छन्तु॥ रातिः रादाने भावेक्तिन् मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम्। शता सुपांसुलुगितिषष्ठ्याःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। दधानाः जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। अग्मन् गमेश्छान्दसेलुङि मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् गमहनेत्युपधालोपः॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

अस्यस्तुषेमहिमघस्यराधःसचासनेमनहुषःसुवीराः ।
जनोयःपज्रेभ्योवाजिनीवानश्वावतोरथिनोमह्यंसूरिः ॥ ८ ॥

अस्य । स्तुषे । महिऽमघस्य । राधः । सचा । सनेम । नहुषः ।
सुऽवीराः । जनः । यः । पज्रेभ्यः । वाजिनीऽवान् । अश्वऽवतः ।
रथिनः । मह्यम् । सूरिः ॥ ८ ॥

महिमघस्य महिमहत्पूज्यंमघोधनंअन्नंवायस्यदेवसंघस्यसतथोक्तः तादृशस्यास्यराधो-
धनंस्तुषेस्तुवे व्यत्ययेनमध्यमः धनलाभायमभूतधनंदेवसंघंस्तौमीत्यर्थः किंच नहुषः मनुष्यना-
मैतत् परस्परस्नेहबन्धोपेताःमनुष्यावयंकक्षीवन्तः सुवीराः शोभनपुत्राद्युपेताःसन्तः सचास-
ह परस्परैकमत्येन सनेम त्वद्दत्तंधनंसंभजेमलभेमहि देवसंघोविशेष्यते योजनोदेवजनः यश्च
देवसंघः पज्रेभ्यः अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नेभ्यः कक्षीवद्भ्यः पज्रावाअङ्गिरसइतिश्रुतेः । तेभ्योवाजि-
नीवान् वाजोऽन्नंतद्वतीक्रियावाजिनीतयातद्वान्भवतियद्वैकोमत्वर्थीयप्रत्ययश्छान्दसः अस्म-
भ्यंप्रदेयेनदत्तेनधान्येनतद्वान्भवतीत्यर्थः यश्चदेवसंघोश्वावतः बहुभिस्तद्दत्तैरश्वैस्तद्वतोरथिनोर-
थवतोमह्यंमेसूरिः प्रेरकोभवति अश्वानांरथानांप्रेरयितारं देवसंघंस्तुषेइत्यर्थः॥ सुवीराः वीरवी-
र्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अश्वावतः अश्वशब्दस्यमन्त्रेसोमाश्वेत्यादिनामतुपिदीर्घत्वम्॥ ८ ॥

अथनवमी—

जनोयोमित्रावरुणावभिध्रुगपोनवांसुनोत्यक्ष्णयाध्रुक् ।
स्वयंसयक्ष्मंहृदयेनिधत्तआपयदींहोत्राभिर्ऋतावा ॥ ९ ॥

जनः । यः । मित्रावरुणौ । अभिऽध्रुक् । अपः । न । वाम् ।
सुनोति । अक्ष्णयाऽध्रुक् । स्वयम् । सः । यक्ष्मम् । हृदये । नि ।
धत्ते । आप । यत् । ईम् । होत्राभिः । ऋतऽवा ॥ ९ ॥

हेमित्रावरुणौ युष्माकंयोजनोअभिध्रुक् अभितोद्रोग्धाभवति अयष्टाभवतीत्यर्थः य-श्चअक्ष्णयाध्रुक् चक्रेणमार्गेणद्रुह्यति अन्यथाप्रकारेणद्रुह्यति द्रोहप्रकारउच्यते वांयुवांअपः सोमरसान्नसुनोति अभिषवंनकरोति युवामतिक्रम्यअन्यदेवतार्थंसुनोतीत्यभिप्रायः अयमे-वअक्ष्णयाद्रोहः समूढोद्विविधोजनः स्वयंयक्ष्मंव्याधिंहृदयेस्वचित्तेनिधत्तेस्थापयति अनु-ष्ठातॄणांभोगान्पश्यन्व्यथितोभवतीत्यर्थः यत लिङ्गव्यत्ययः यउक्तविलक्षणःपुमान् ऋतावा य-ज्ञवान् परिगृहीतयज्ञः होत्राभिः वाङ्नामैतत् स्तुतिवाग्भिः ईमेनंसोमरसंआपव्याप्नोति स्तुव-न्सोममभिषुणोतीति यावत्सनरःपृत्सुयातीतिवक्ष्यमाणेनसहसंबन्धः॥ अभिध्रुक् द्रुहेःसत्सूद्वि-षेतिक्विप् संहितायांभष्भावश्छान्दसः। ऋतावेत्यत्रछन्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयोवनिप् अन्ये-षामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घत्वम्॥ ९ ॥

अथदशमी—

सव्राधतोनहुषोदंसुजूतःशर्धस्तरोनरांगूर्तश्रवाः।
विसृष्टरातिर्यातिबाळ्हसृत्वाविश्वासुपृत्सुसदमिच्छूरः॥ १०॥२ ॥

सः। व्राधतः। नहुषः। दम्ऽसुजूतः। शर्धःऽतरः। नराम्। गूर्तऽश्रवाः। विसृष्टऽरातिः। याति। बाळ्हऽसृत्वा। विश्वासु। पृत्ऽसु। सदम्। इत्। शूरः॥ १० ॥ २ ॥

हेमित्रावरुणौ युवांगतमव्रावसानोक्तलक्षणोयुष्मत्पूजकोजनोदंसुजूतः दान्तैरश्वैःसुष्ठुप्रे-रितः अतएवनरांनराणांशर्धस्तरः अतिशयेनाभिभविता अथवाअतिशयेनबलवान् नराणांस्व-समानानांमध्येगूर्तश्रवाः उद्गूर्णदीप्तिः प्रख्यातान्नोवाविसृष्टरातिः अर्थिभ्यः प्रदत्तधनः एवंमहा-नुभावः शूरःसन् विश्वासुपृत्सुसर्वेषुजन्येषुसंग्रामेषुव्राधतः महन्नामैतत् हिंसकान्महतोऽपिनहुषो-मनुष्यनामैतत् मनुष्यान्शत्रून्प्रतिबाळ्हसृत्वाभृशंसर्ता अशंकितगमनःसन् सदमित् सदैवयातिग-च्छति ॥ दंसुजूतः दासेर्विच् तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। गूर्तश्रवाः गुरीउद्यमने मसत्तमिषत्तेत्यादौनिपातनान्निष्ठामत्वाभावः । विसृष्टरातिः विपूर्वात्सृजतेःकर्मणिनिष्ठा गति-रनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वे बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते। पृत्सु पदादिषुमांस्पृ-त्स्नूनामुपसंख्यानमितिपृतनाशब्दस्यपृदादेशः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । बाळ्हसृत्वा सर्तेरन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिक्वनिप्॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेद्वितीयोवर्गः ॥२॥

अथैकादशी—

अधग्मन्तानहुषोहवंसूरेःश्रोताराजानोअमृतस्यमन्द्राः ।
नभोजुवोयन्निरवस्यराधःप्रशस्तयेमहिनारथवते ॥ ११ ॥

अध । ग्मन्त । नहुषः । हवम् । सूरेः । श्रोत । राजानः । अमृतस्य ।
मन्द्राः । नभःऽजुवः । यत् । निरवस्य । राधः । प्रऽशस्तये । महिना ।
रथऽवते ॥ ११ ॥

हेराजानोराजमानाः सर्वस्येश्वरावा हेमन्द्राः मादयितारोविश्वेदेवाः यूयंअमृतस्यअमरणस्यसूरेः स्तोत्रादिप्रेरकस्यनहुषोमनुष्यस्यममहवमाह्वानंश्रोतशृणुत बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अमृतस्येत्यत्रबहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं अध अथश्रवणानन्तरं ग्मन्त आगच्छत गमेश्छान्दसोलट् मध्यमबहुवचनस्यव्यत्ययेनतः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् गमहनेत्युपधालोपः किमर्थमागमनं उच्यते—नभोजुवोनभसिव्याप्तायूयंयद्यस्मान्निरवस्यनिर्गतरक्षकस्ययुष्मद्व्यतिरेकेणरक्षकान्तररहितस्य अथवानिर्गतोमुखादुच्चरितोरवःशब्दः स्तोत्ररूपोयस्यतादृशस्यरथवतेरथवतोयजमानस्यषष्ठ्यर्थेचतुर्थी महिना महिम्नामाहात्म्येन मकारलोपश्छान्दसः तेनयुक्तंराधःसमृद्धिसाधनंहविर्लक्षणंधनं संराधकंस्तोत्रंवाप्रशस्तयेप्रशंसितुंकामयध्वे तस्मादाह्वानंशृणुत आगच्छतचेति ॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

एतंशर्धंधामयस्यसूरेरित्यवोचन्दशतयस्यनंशे ।
द्युम्नानियेषुवसुतातीरारन्विश्वेसन्वन्तुप्रभृथेषुवाजम् ॥ १२ ॥

एतम् । शर्धम् । धाम । यस्य । सूरेः । इति । अवोचन् ।
दशऽतयस्य । नंशे । द्युम्नानि । येषु । वसुऽतातिः । ररन् । विश्वे ।
सन्वन्तु । प्रऽभृथेषु । वाजम् ॥ १२ ॥

यस्यसूरेः हविरादिप्रेरकस्ययजमानस्य संबन्धिनोदशतयस्य दशेन्द्रियसंवर्धकत्वेन दशावयवस्यान्नस्यनंशेप्राप्तयेवयमाहूताःस्म तस्मैयजमानायैतमिदानींदातव्यत्वेनवर्तमानं शर्धंपरेषामभिभावकमन्नंतत्प्राप्तिहेतुंबलंवा धामविदधामकरवाम इत्यवोचन्देवाः धाम दधातेर्लुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् वचेरकारस्यउम् अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्लेरङ् येषुदेवेषु द्युम्नानि द्योतमानानिअन्नानि वसुतातिः वसूनांधनानांताविर्विस्तारश्च वसून्येववा रारन् रमन्तेभृशं तातिः तनोतेःक्तिनिव्यत्ययेनात्वं मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वं यद्वा स्वार्थिकस्तातिल् रारन्निति रमतेर्यङ्लुगन्तस्य लुङिरूपं तेविश्वेसर्वेदेवाः प्रभृथेषुप्रकृष्टभरणेषु यागेषुवाजमन्नं सन्वन्तुददतुप्रयच्छन्तु षणुदाने यद्वा यस्यसूरेःस्वभूतस्यच दशतयस्य दशचमसेष्ववस्थितस्यसोमस्यप्राप्तयेवयमाहूताःस्म तस्मै एतंशर्धं धामेत्यवोचन् यस्मादेवंतस्मात् प्रभृथेषु यागेषुवाजं तादृशंसोमलक्षणमन्नंविश्वेदेवाः सन्वन्तु संभजन्तां वनषणसंभक्तावित्यस्यव्यत्ययेनउप्रत्ययः कीदृशेषु यज्ञेषु येषु वसुतातिः वसूनांहविर्लक्षणानां धनानांवाविस्तारयितारऋत्विजोवचनव्यत्ययः द्युम्नानिद्योतमानानिहवींषिरारन् ददति रादाने लोटि छान्दसःशपःश्लुः छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादातोलोपइटिचेत्याकारलोपः अतएवाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वाभावश्च ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

मन्दामहेदशतयस्यधासेर्द्विर्यत्पञ्चबिभ्रतोयन्त्यन्ना ।
किमिष्टाश्वइष्टरश्मिरेतईशानासस्तरुषऋञ्जतेनॄन् ॥ १३ ॥

मन्दामहे । दशऽतयस्य । धासेः । द्विः । यत् । पञ्च । बिभ्रतः । यन्ति । अन्ना । किम् । इष्टऽअश्वः । इष्टऽरश्मिः । एते । ईशानासः । तरुषः । ऋञ्जते । नॄन् ॥ १३ ॥

मन्दामहेस्तुमोवयंदेवान् मदिस्तुतौ इदित्त्वान्नुम् किमर्थं दशतयस्यधासेः दशेन्द्रियतृप्तिसाधनत्वेनदशावयवस्यान्नस्यपुष्ट्यर्थंयद्यस्मात् द्विःपंच दशविधान्यन्नान्यन्नानिदशचमसगृहीतत्वादन्नस्यदशविधत्वं एवंविधमन्नंबिभ्रतोधारयन्तोदशचमसाध्वर्यवोयन्तिहोमायगच्छन्त्याहवनीयंप्रति यद्वाश्वमेधिकानिदशान्नानिजुहोतीत्याम्नातान्याज्यमध्वादीनिदशविधान्यन्नानिविश्वेभ्योदेवेभ्योहोतुंधारयन्तोयन्तियदा तदामन्दामहइति नचेष्टाश्वप्रभृतीन्यष्टॄन्विहाय क-

स्मादस्मान्प्रत्यागमिष्यन्तीतिवाक्यम् तरुषः शत्रूणांतारकान् तरतेरौणादिकःउसिः नृन्नने नृन्कर्मणां एवंमहानुभावान् वरुणादीनिष्टाश्वःएतन्नामकोराजाकिमृञ्जतेकिंप्रसाधयति त थेष्टरश्मिश्चकिमृञ्जते एतेइदानींवर्तमानाईशानासः पृथिव्याईश्वराराजानश्चनप्रसाधयन्ति य द्वा येषांस्तोतॄणां अस्माकमेतेस्तुतादेवाः ईशानासः स्वामिनःकिल तादृशान् तरुषःशत्रूणां तार कान् नृन् कर्मनिर्वाहकान् अस्मानिष्टाश्वादयःकिंसाधयन्ति किमुपद्रवन्ति नप्रभवन्तीत्य र्थः ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी—

हिरण्यकर्णंमणिग्रीवमर्णस्तन्नोविश्वेवरिवस्यन्तुदेवाः ।
अर्योगिरःसद्यआजग्मुषीरोस्राश्चाकन्तूभयेष्वस्मे ॥ १४ ॥

हिरण्यऽकर्णम् । मणिऽग्रीवम् । अर्णः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यन्तु । देवाः । अर्यः । गिरः । सद्यः । आ । जग्मुषीः । आ । उस्राः । चाकन्तु । उभयेषु । अस्मे इति ॥ १४ ॥

हिरण्यकर्णं हिरण्यविकारकुण्डलाद्युपेतकर्णं मणिग्रीवंरत्नाद्युपेतकंठं एतद्द्वयंसर्वावयव-स्याप्युपलक्षणमेवंसर्वांगाभरणयुक्तं तत्प्रसिद्धंअर्णः अरणीयंरूपं तद्वन्तंपुत्रादिकमित्यर्थः उक्त-लक्षणंअस्मदीयंरूपंवानोऽस्माकं विश्वेसर्वेदेवावरिवस्यन्तु परिचरन्तु प्रयच्छन्त्वित्यर्थः अर्यः भरणीयः विश्वेषांदेवानां सद्योजग्मुषीस्तोतुर्मुखान्निर्गच्छन्तीर्गिरःस्तुतीःउस्राः विकारेप्रकृति-शब्दः क्षीराज्यादीनि हवींषिच सद्यःअस्मदागमनानन्तरमेवचाकन्तुकामयन्तां छान्दसःशपःश्लुः परस्मैपदंच । यद्वा यङ्लुकिनुगभावः आचकन्त्वितिवायोज्यं पर्याप्तं कामयन्तामित्यर्थः केष्वि-तितदुच्यते—अस्मेअस्माकंसंबन्धिषूभयेषुस्तोतृषुयष्टृषुच यद्वा अस्माकंउभयेषुऐहिकामुष्मिक-विषयेषूभयविधेषुफलेषु ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी—

चत्वारोमामशर्शारस्यशिश्वस्त्रयोराज्ञआयवसस्यजिष्णोः ।
रथोवांमित्रावरुणादीर्घाप्साःस्यूमगभस्तिःसूरोनाद्यौत् ॥ १५ ॥ ३ ॥

चत्वारः । मा । मशर्शारस्य । शिश्वः । त्रयः । राज्ञः । आयवसस्य ।
जिष्णोः । रथः । वाम् । मित्रावरुणा । दीर्घऽअप्साः ।
स्यूमंऽगभस्तिः । सूरः । न । अद्यौत् ॥ १५ ॥ ३ ॥

मामांकक्षीवन्तं मशर्शारस्यमशकीकृत्यभृशंश्रृणातिशारयतिवामित्रानितिमशर्शारः ए-तन्नामकस्यराज्ञः शिश्वः शिशवः शिशुवदप्रबुद्धाःचत्वारःपुत्राःबाधन्तइतिशेषः शिशुशब्दस्य जसादिषुछन्दसिवावचनमितिगुणाभावः तथा आयवसस्यसर्वतःप्राप्तान्नस्यएतन्नाम्नोराज्ञोजि-ष्णोर्जयशीलस्यपुत्रास्त्रयस्तेऽपिबाधन्तइतिशेषः हेमित्रावरुणाएतन्नामानौदेवौ वांयुवयोःसंबन्धी रथोदीर्घाप्साः अप्सइतिरूपनाम अतिविस्तृतरूपः स्यूमगभस्तिः स्यूममितिसुखनाम सुखक-रदीप्तिःसन् सूरोन सूर्यइव अद्यौत् द्योततांयुक्तानामस्मद्विरोधिनांपुरतःस्फुरन्भयजनकोभवत्वि-त्यर्थः द्युतेश्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलुङ् द्युद्भ्योलुङीतिपरस्मैपदम् सिचिवृद्धिःपरस्मैपदेष्विति वृद्धिः बहुलंछन्दसीतीडभावः हल्ङ्याब्भ्यइतिसंयोगान्तलोपौ यद्वा द्युअभिगमने आदादिकः छान्द-सेलङि उतोवृद्धिर्लुकिहलीतिवृद्धिः ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

कदित्थेत्यस्मिन्नष्टादशानुवाकेषट्सूक्तानि तत्रपृथूरथइतितृतीयंसूक्तंत्रयोदशर्चं अत्रानु-क्रमणिका—पृथुःसप्तोनोषस्यंत्विति दीर्घतमसःपुत्रःकक्षीवानृषिः ऋषिश्चान्यस्मादृषेरितिपरिभा-षितत्वात् अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप्छन्दः तुशब्दप्रयोगादिदमादिकेसूक्तेउषोदेवताके प्रातरनु-वाकेउषस्येक्रतावस्यचोत्तरस्यचविनियोगः अथोषस्यइतिसूत्रितम् पृथूरथइतिसूक्तेमत्यर्चिरि-त्यष्टाविति तथाश्विनशस्त्रेइदमादिसूक्तद्वयस्यविनियोगः प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमा—

पृथूरथोदक्षिणायाअयोज्यैनंदेवासोअमृतासोअस्थुः ।
कृष्णादुदस्थादर्याविहायाश्चिकित्सन्तीमानुषायक्षयाय ॥ १ ॥

पृथुः । रथः । दक्षिणायाः । अयोजि । आ । एनम् । देवासः ।
अमृतासः । अस्थुः । कृष्णात् । उत् । अस्थात् । अर्या ।
विऽहायाः । चिकित्सन्ती । मानुषाय । क्षयाय ॥ १ ॥

दक्षिणायाः प्रवृद्धायाः स्वव्यापारकुशलायाः उषोदेवतायाः पृथुर्विस्तीर्णोरथः अयोजि अश्वैर्युक्तःसन्नद्धोभूत् अत्रयद्यपिदेवताविशेषोनश्रुतः तथाप्युषस्यत्वादुषसइतिगम्यते एनंसन्नद्धं रथं अमृतासःअमरणधर्माणोदेवासोदेवनशीलाहविर्भाजोदेवाः आस्थुः आस्थितवन्तः देवयजनंगन्तुंआरूढाइत्यर्थः अनन्तरंसोषाः कृष्णात् निकृष्टवर्णान्नैशात्तमसःसकाशात् उदस्थात् उत्थिताभूत् कृष्णंकृष्यतेर्निकृष्टोवर्णइतियास्कः। कीदृशीसा अर्याअरणीयापूजनीया विहायाः विविधगमनयुक्तामहतीवा विहायाइतिमहन्नाम विहायाःयह्वइतितन्नामसुपाठात् मानुषायक्षयाय मनुष्याणांनिवासायचिकित्सन्ती अन्धकारनिवारणरूपांचिकित्सांकुर्वतीतमोनिवारयन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

पूर्वाविश्वस्माद्भुवनादबोधिजयन्तीवाजंबृहतीसनुत्री ।
उच्चाव्यख्यद्युवतिःपुनर्भूरोषाअगन्प्रथमापूर्वहूतौ ॥ २ ॥

पूर्वा । विश्वस्मात् । भुवनात् । अबोधि । जयन्ती । वाजम् । बृहती । सनुत्री । उच्चा । वि । अख्यत् । युवतिः । पुनःऽभूः । आ । उषाः । अगन् । प्रथमा । पूर्वऽहूतौ ॥ २ ॥

विश्वस्माद्भुवनात्सर्वस्मात्सुप्ताद्भूतजातात्पूर्वाप्रथमासतीयमुषाः अबोधि बुद्धाभूत्उषःकालमवगत्यहिपश्चात्सर्वेप्राणिनःप्रतिबुद्ध्यन्ते कीदृशीसा वाजंगमनशीलं प्रकाशंनिरवर्त्यंधकारंजयन्तीपराभवंकुर्वती यद्वा वाजशब्दोऽन्ननामसुपठितत्वादन्ननाम अन्नंवैवाजइतिश्रुतेश्च। यजमानार्थंअन्नंसंपादयन्तीबृहती महती सनुत्री सर्वंजगत्संभजन्ती दात्रीवाप्रकाशस्य किंच सोषाउच्चाउच्चैःउन्नतासतीव्यख्यत् विचष्टेसर्वंजगत्पश्यतीत्यर्थः कीदृशीसायुवतिः मिश्रणशीला नित्ययौवनावा पुनर्भूः पुनःपुनर्भवनशीलाप्रतिदिनंवर्तमानत्वात् सोषाः पूर्वहूतौसत्यांप्रथमामुख्याप्रकृष्टासती आगन् देवयजनदेशंप्रत्यागच्छति प्रथमइतिमुख्यनाम प्रतमोभवतीतियास्कः। इतरदेवेभ्यःपूर्वमाहूतासती शीघ्रमेवागच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

---

१ नि० २. २०. । २ तै० ब्रा० १. ३. ६. । ३ नि० २. २२. ।

अथतृतीया–

यदद्यभागंविभजासिनृभ्यउषोदेविमर्त्यत्रासुजाते।
देवोनोअत्रसविताद्मूनाअनागसोवोचतिसूर्याय॥ ३॥

यत्। अद्य। भागम्। विऽभजासि। नृऽभ्यः। उषः। देवि। मर्त्यऽत्रा। सुऽजाते। देवः। नः। अत्र। सविता। दमूनाः। अनागसः। वोचति। सूर्याय॥ ३॥

सुजाते शोभनजनने देविदेवनशीले हेउषः उषःकालाभिमानिदेवते मर्त्यत्रा मनुष्याणां पालयित्री त्वंअद्यास्मिन्काले नृभ्योमनुष्येभ्योयत् यंभागंभजनीयं स्वकीयप्रकाशस्यांशं विभजासि विभज्यददासि यद्वा मर्त्यत्रा मर्त्येषुमध्ये नृभ्योनेतृभ्योमनुष्येभ्योयजमानेभ्यो-देवानांभागंविभज्यददासि उषसिप्रवृत्तायांहविषोदीयमानत्वादुषसोदातृत्वमुपचर्यते अत्रास्मि-न्भागविषयेदमूनाः यजमानेभ्योऽभिमतफलदानमनाः दमूनादममनावादानमनावादान्तमनावे-तिनिरुक्तवचनम्[1]। तादृशः सवितापेरकोदेवः नोऽस्माननागसोवोचति अपापान् यागयोग्यान् ब्रवीतु अनुगृह्णात्वित्यर्थः किमर्थंसूर्याय अस्मद्यागदेशंप्रतिसूर्यस्यागमनार्थम्॥ ३॥

अथचतुर्थी–

गृहंगृहमहनायात्यच्छादिवेदिवेअधिनामादधाना।
सिषासन्तीद्योतनाशश्वदागादग्रमग्रमिद्भजतेवसूनाम्॥ ४॥

गृहम्ऽगृहम्। अहना। याति। अच्छ। दिवेऽदिवे। अधि। नाम। दधाना। सिसासन्ती। द्योतना। शश्वत्। आ। अगात्। अग्रम्ऽअग्रम्। इत्। भजते। वसूनाम्॥ ४॥

अहनाउषोनामैतत् अहनाद्योतनेतितन्नामसुपाठात् सादेवी दिवेदिवे प्रत्यहं दिवेदिवेद्य-विद्यवीत्यहर्नामसुपाठात् गृहंगृहंतद्यज्ञगृहं अच्छआभिमुख्येनयातिगच्छति कीदृशी अधिअधि-कंनामनमनं प्रह्वत्वं प्रतिहतमुद्योगंप्रकाशनरूपंदधाना धारयन्ती यद्वा अधिदधाना अधिकंधार-

---

[1] नि० ४. ४.।

यन्ती किञ्च सिषासन्ती संभक्तुमिच्छन्ती द्योतना कृत्स्नंजगत् द्योतनशीला शश्वत् प्रतिदिनंआ-गादागच्छति पूर्वंयातीत्युक्त्वात्पुनरागादितिवचनमावश्यकत्वद्योतनार्थम् आगत्यचवसूनांध-नानां हविर्लक्षणानां अग्रमग्रमित् तत्तच्छ्रेष्ठभागंभजते सेवते स्वीकरोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिरुषः सूनृते प्रथमा जरस्व ।
पश्चा स दध्या यो अघस्य धाता जयेम तं दक्षिणया रथेन ॥ ५ ॥ ४ ॥

भगस्य । स्वसा । वरुणस्य । जामिः । उषः । सूनृते । प्रथमा ।
जरस्व । पश्चा । सः । दध्याः । यः । अघस्य । धाता । जयेम ।
तम् । दक्षिणया । रथेन ॥ ५ ॥ ४ ॥

सूनृते सुष्टुमनुष्याणांनेत्रिउषः हेउषोदेवते भगस्य सर्वैर्भजनीयस्यादित्यस्य स्वसासि स्वसृस्थानीयासि तेनसहोत्पद्यमानत्वात् तद्वत्पूज्येत्यर्थः तथावरुणस्य तमोवारकस्य सवितु-र्देवस्यजामिरसि भगिनीस्थानीयासि एकस्मिन्नेवस्थानेउत्पद्यमानत्वात् जनयन्त्युत्पादयन्त्य-स्यामपत्यमन्येइतिजामिः यद्वा जमतिगच्छति स्वोत्पत्तिस्थानादन्यत्रेतिउक्तनिर्वचनद्वयमभिप्रे-त्ययास्कआह–नजामयेभगिन्यैजामिरन्येऽस्यांजनयन्तिजामपत्यंजमतेर्वास्याद्गतिकर्मणोनिर्गम-नप्रायाभवतीति । तादृशीत्वं प्रथमाइतरदेवेभ्यः पूर्वाउत्कृष्टावासती जरस्वस्तुताभव जरतिःस्तु-त्यर्थः जरास्तुतिर्जरतेःस्तुतिकर्मणइतियास्कः । पश्चा पश्चात्त्वत्प्रीत्यनन्तरं योअघस्यधाता यः कश्चिद्दुःखस्यतदुत्पादकपापस्यवाधारयितास्ति सदध्याः गच्छतु वचनव्यत्ययः दध्यतिर्ग-त्यर्थः दध्यतिर्दभ्नोतीतिगत्यर्थेषुपाठात् यदिसपापीबलीयान्तंदक्षिणयाप्रवृद्धयासहायभूतयात्व-या रथेनअस्मदीयरथादिसाधनेनचजयेम ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

अथषष्ठी–

उदीरतां सूनृता उत्पुरंधीरुदग्नयः शुशुचानासो अस्थुः ।
स्पार्हा वसूनि तमसापगूळ्हाविष्कृण्वन्त्युषसो विभातीः ॥ ६ ॥

१ नि० ३. ६. । २ नि० १०. ८. ।

उत् । ईरताम् । सूनृताः । उत् । पुरम्ऽधीः । उत् । अग्नयः ।
शुशुचानासः । अस्थुः । स्पार्हा । वसूनि । तमसा । अपऽगूळ्हा ।
आविः । कृण्वन्ति । उषसः । विऽभातीः ॥ ६ ॥

सूनृताः प्रियसत्यात्मिकावाचः उदीरतां उद्गच्छन्तु हेऋत्विजः उत्कृष्टंयथाभवतितथा स्तोत्रं प्रवर्तयध्वं तथापुरन्धीः पुरन्धयः पुरंशरीरंयासुधीयतेयाभिर्वाताःपुरन्धयःप्रज्ञाः प्रयोगविषयाः ताअप्युन्मिषन्तु प्रज्ञोपलक्षितानिकर्माणिप्रवर्तन्तामित्यर्थः यद्यपिप्राणवायुनाशरीरंधार्यते तथापि योवैप्राणःसाप्रज्ञायावाप्रज्ञासप्राणइतिश्रुतेः । प्राणप्रज्ञयोरेकत्वात्प्रज्ञायाःशरीरधारणमविरुद्धम् तथा अग्नयः आहवनीयाद्याःशुशुचानासः अत्यन्तंदीप्यमानाःउदस्थुःउत्तिष्ठन्तु प्रज्वलयन्त्वित्यर्थः किमर्थमेवमितितदुच्यते यतोविभातीः विविधंभासमानाः उषसः उषोदेवतास्तमसापगूळ्हाअन्धकारेणात्यन्तंगोपितानि स्पार्हा स्पृहणीयानि वस्तूनिवासयोग्यानि यज्ञसाधनभूतहविरादीनि आविष्कृण्वन्ति यथावस्तुप्रकटीकुर्वन्ति तस्मात्स्तोत्रादिकंकुर्वन्त्वित्यर्थः॥६॥

अथसप्तमी—

अपान्यदेत्यभ्यन्यदेतिविषुरूपेअहनीसञ्चरेते ।
परिक्षितोस्तमोअन्यागुहाकरद्यौदुषाःशोशुचतारथेन ॥ ७ ॥

अप । अन्यत् । एति । अभि । अन्यत् । एति । विषुरूपे
इति विषुऽरूपे । अहनी इति । सम् । चरेते इति । परिऽक्षितोः ।
तमः । अन्या । गुहा । अकः । अद्यौत् । उषाः । शोशुचता ।
रथेन ॥ ७ ॥

इदानीमहोरात्रस्तुतिद्वारा उषाःस्तूयते विषुरूपे वक्ष्यमाणप्रकारेणनानारूपे अहनी अहश्चरात्रिश्चोभेसंचरेते समित्येकीभावे सहैवाव्यवधानेनचरतः अत्राह्नःसाहचर्यात्तत्प्रतियोगित्वाच्चरात्रिरप्यहरित्युच्यते उत्तरत्रमन्त्रान्तरे अयमेवार्थःस्पष्टआम्नातः—अहश्चकृष्णमहरर्जुनंचविवर्तेतेरजसीवेद्याभिरिति[1] । तयोर्मध्येअन्यद्रात्रिरूपमहरपैति अपगच्छति प्रतिलोमंगच्छतिवा अपेत्येतस्यप्रातिलोम्यमितियास्कः[2] ।अन्यच्चदिवसाख्यमहः अभ्येति आभिमुख्येनगच्छति अभीत्याभिमुख्यमितियास्कः[3] ।रात्र्यांप्रतिनिवृत्तायां अहरभिमुखमागच्छतीत्यर्थः विषुरूपेसंचरेते

---

१ ऋ० सं० ४. ५. ११. । २ नि० १. ३. । ३ नि० १. ३. ।

इतियदुक्तं तदेवस्पष्टीक्रियते—परिक्षितोः पर्यायेणनिवसतोः परिक्षपयतोर्वामाणिनां अहःस्वती-तेषु आयुषःक्षयात्परिक्षपणंप्रसिद्धम् तयोर्मध्येअन्यारात्रिस्तमस्तमोरूपा गुहा पदार्थानां गूहनंअकः करोति अन्याअहरेकदेशभूतावोषाः शोशुचताभृशंदीप्तेनरथेनअद्यौत् द्योततेप्रकाशते प्रकाशयतिवासर्वैरात्रिस्तमोरूपत्वात्सर्वंजगदावृणोति उषास्तु सर्वान्भावान्प्रकाशयतीत्युषसःस्तुतिः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

सदृशीरद्यसदृशीरिदुश्वोदीर्घंसचन्तेवरुणस्यधाम ।
अनवद्यास्त्रिंशतंयोजनान्येकैकाक्रतुंपरियन्तिसद्यः ॥ ८ ॥

सऽदृशीः । अद्य । सऽदृशीः । इत् । ऊम् इति । श्वः । दीर्घम् ।
सचन्ते । वरुणस्य । धाम । अनवद्याः । त्रिंशतम् । योजनानि ।
एकाऽएका । क्रतुम् । परि । यन्ति । सद्यः ॥ ८ ॥

अद्यास्मिन्नहनिसदृशीरित् परस्परंसदृश्यएव तथाश्वउइत्व परस्मिन्नप्यहनिसदृशीः परस्परंसदृश्यएवउशब्दोऽपिशब्दार्थः इच्छब्दएवार्थः अद्यतन्योपिश्वस्तनीभिःसदृश्यः श्वस्तन्यश्चाद्यतनीभिः एवमहरन्तरेणसादृश्यम् कथंसादृश्यमितितदुपपाद्यते—यदा नक्षत्राणिनदृश्यन्ते सूर्यश्चनोदेति सउषसःकालः सचैकविंशतिघटिकाभिः षड्विंशतिपराभिश्चसंमितः सूर्योहिप्रतिदिनं एकोनषष्ट्यधिकपञ्चसहस्रयोजनानिमेरुंप्रादक्षिण्येनपरिभ्रमति तथासतियत्रयत्रलङ्कादिभूप्रदेशेसूर्योगच्छतितस्यतस्यपुरस्तात्रिंशद्योजनंउषाअपिगच्छति सूर्योयस्मिन्देशेगच्छतितत्रत्रिंशद्योजनंपुरस्ताद्देशस्थितानांउदितोदृश्यते एवंसर्वप्रदेशेष्वपि तथोषाअपियत्रगच्छतिततःपुरस्तात्त्रिंशद्योजनभूभागवर्तिनांउदितादृश्यते एवंलंकादिसर्वप्रदेशस्थितानामपिउषसःउदयोऽवगन्तव्यः एवंचसतिएकस्मिन्भूभागेयावत्कालंयथोषाःप्रकाशयति तथाभूभागान्तरेऽपितावत्कालंप्रकाशयति एवमुक्तरीत्याएकस्मिन्नेवाहनिसर्वप्रदेशवर्तिनामप्युषसःसदृश्यः प्रदेशबाहुल्यमपेक्ष्यउषसांबहुत्वाद्बहुवचनं एवमेकरूपाउषसःअनवद्याः शुद्धाः यासामुदयात्सर्वेभावाअनवद्याभविष्यन्ति किमुवक्तव्यंतासामनवद्यत्वं दीर्घंउक्तरीत्यात्यन्तमायतं वरुणस्यतमोनिवारकस्य सूर्यस्यधामस्थानंमेरुवलयंसचन्तेप्रतिदिनंसेवन्तेकियद्दूरमितितदुच्यते—त्रिंशतंयोजनानित्रिंशद्योजनानिपुरतःसूर्योयत्रयत्रोदेति ततस्ततस्त्रिंशद्योजनंपुरस्तादुद्यन्तीत्यर्थः किंच आसांमध्येएकैकोषाः लंकाद्येकैकभूभागवर्तिनांक्रतुंगमनागमनादिरूपंकर्मतद्विषयांप्रज्ञांवा तथाच निरुक्तम्

कर्तुं दधिक्राः कर्मवाप्रज्ञांवेति । सद्यस्तदानीमेवस्वोदयकालएवप्ररियन्ति परितोगच्छन्ति निर्वहन्तीत्यर्थः तत्तद्भूभागविशेषेणसूर्यस्योदयोज्योतिःशास्त्रेप्रदर्शितः—उदयोयोलङ्कायांसोस्तमयःसवितुरेवसिद्धपुरे । मध्याह्नोयमकोट्यांरोमकविषयेऽर्धरात्रःस्यादिति ॥ ८ ॥

अथनवमी—

जानत्यह्नःप्रथमस्यनामशुक्राकृष्णादजनिष्टश्वितीची ।
ऋतस्ययोषानमिनातिधामाहरहर्निष्कृतमाचरन्ती ॥ ९ ॥

जानती । अह्नः । प्रथमस्य । नाम । शुक्रा । कृष्णात् । अजनिष्ट । श्वितीची । ऋतस्य । योषा । न । मिनाति । धाम । अहःऽअहः । निःऽकृतम् । आऽचरन्ती ॥ ९ ॥

उषाः प्रथमस्यमुख्यस्यप्रथमानस्य वाह्नोदिवसस्यनामनमनमागमनंजानतीअवगच्छन्तीप्राणिनांप्रज्ञापयन्तीत्यर्थः सोषाः शुक्रास्वतोदीप्ता अतएव श्वितीचीश्वैत्यंगच्छन्ती प्रकाशं प्राप्नुवन्ती कृष्णान्निकृष्टात्तमसःसकाशादजनिष्ट प्रादुर्भवति यद्यपितमसःसकाशान्नोत्पद्यते तथापि तदनन्तरभावित्वात्ततउत्पद्यतेइत्युपचर्यते उत्पन्नासा ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्यधाम तेजोयुक्तंस्थानं योषामिश्रयन्तीनमिनातिनहिनस्ति तदीयंतेजोनपराभवति अपितुअहरहःसर्वेष्वहःसुनिष्कृतमाचरन्तीअलंकारशोभांकुर्वती यद्वा ऋतस्य सत्यभूतस्ययज्ञस्यधामदेवयजनाख्यं स्थानं योषामिश्रणशीलासती नमिनाति नहिनस्ति किंतु अहरहःसर्वेषु यागदिवसेषुनिष्कृतं हविरादीनांप्रकाशनरूपमलंकारं आचरन्तीकुर्वती तादृश्युषा अजनिष्टेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

कन्येवतन्वा३शाशदानाँएषिदेविदेवमियक्षमाणम् ।
संस्मयमानायुवतिःपुरस्तादाविर्वक्षांसिकृणुषेविभाती ॥१०॥७॥

---

१ नि० २. २८. ।
२

कन्याऽइव । तन्वा । शाशदाना । एषि । देवि । देवम् । इयक्षमाणम् समुऽस्मयमाना । युवतिः । पुरस्तात् । आविः । वक्षांसि । कृणुषे । विऽभाती ॥ १० ॥ ५ ॥

तन्वाशरीरेणशाशदाना शाशाद्यमानास्पष्टतांप्राप्नुवती शाशदानःशाशाद्यमानइतियास्कः[1] । कन्येवकमनीयाकन्यकेव कन्याकमनीयाभवतिक्वेयंनेतव्येतिवेतियास्कः[2] । सायथाजनान्तिकेविवसनासंचरति तथा हेउषः त्वं कन्याकमनीयाप्रगल्भासतीतन्वाशरीरेणशाशदानास्पष्टतांगच्छन्तं दृश्यसे पश्चात्प्रगल्भासती हेदेविदेवनशीले इयक्षमाणं यष्टुमिच्छन्तं अभिमतंदातुमिच्छन्तं वा- देवंद्योतनस्वभावंसूर्यरूपंप्रियंएषिगच्छसि ततःपश्चाद्युवतिर्यौवनोपेतासतीपुरस्तात्पत्युःसूर्यस्य पुरतः संस्मयमानासमीषद्धसन्ती हास्यंकुर्वतीविभातीअत्यन्तंभासमाना वक्षांसिवक्षसोपलक्षि- तानवयवानाविष्कृणुषेप्रकटीकरोषि यद्वा युवतिरितिलुप्तोपमा यथालोकेप्रगल्भायोषित् पुरस्ता- त्प्रियतमस्यपुरतः संस्मयमानादन्तप्रदर्शनाय ईषद्धसनंकुर्वती वक्षांसिवक्षसोपलक्षितानिगोप्या- निबाहुमूलस्तनादीनि आविष्करोति तथात्वमपीत्यर्थः यद्वा पुरस्तात्पूर्वस्यांदिशि संस्मयमाना स्मितोपमप्रकाशंकुर्वती युवतिः सर्वेषुभावेषुमिश्रणशीलावक्षांसिवक्षइतिरूपनाम दन्तस्था- नीयानिनीलपीतादीनिरूपाण्याविष्करोषि ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

अथैकादशी—

सुसंकाशामातृमृष्टेवयोषाविस्तन्वंकृणुषेदृशेकम् ।
भद्रात्वमुषोवितरंव्युच्छनतत्तेअन्याउपसोनशन्त ॥ ११ ॥

सुऽसंकाशा । मातृमृष्टाऽइव । योषा । आविः । तन्वम् । कृणुषे । दृशे । कम् । भद्रा । त्वम् । उषः । विऽतरम् । वि । उच्छ । न । तत् । ते । अन्याः । उषसः । नशन्त ॥ ११ ॥

हेउषोदेवि मातृमृष्टामातृभिर्जननीभिःशुद्धीकृतायोषेव सुसंकाशाअत्यर्थं प्रकाशमानात्वं तन्वंस्वकीयांतनुं दृशेसर्वेषांदर्शनायआविष्कृणुषे प्रकटयसि यथालोकेमात्रादिना स्वलंकृता

१ नि० ६. १६. । २ नि० ४. १५. ।

ोभनासती स्वकीयंलावण्योपेतं सर्वशरीरंदर्शनायाविष्करोतितद्वत्त्वमपीत्यर्थः अत्रकमितिपा-
पूरणः अत्रविशेषस्याभावात् शिशिरंजीवनायकमितिवत् तथाचयास्काचार्यः—मिताक्षरेष्वन-
काःकमीमिद्धितीर्ति।यद्वा कमितिसुखवचनःसुखंयथाभवतितथा आविष्कृणुषेइत्यर्थः हेउषः
तएवंकरोषि अतोभद्राकल्याणशीला स्तुत्यावितरंव्युच्छ आवरकमन्धकारंविप्रकृष्टंयथाभव-
तेतथाविवासय अत्रयद्यपिविशेषोनश्रुतः तथापिप्रकाशनिवर्त्यत्वात् परिहरणीयत्वाच्च व्युदस-
ीयंतमएवेतिगम्यते किंचतेतव तव्द्युदसनं अन्याउषसःअतीताआगामिन्यश्च ननशंत नव्या-
वन्ति तथाव्युच्छेतिभावः नशिर्व्याप्तिकर्मा इन्वति नशतिइतिव्याप्तिकर्मसुपाठात्॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

अश्वा॑वती॒र्गोम॑ती॒र्वि॒श्ववा॑रा॒यत॑माना॒रश्मि॑भि॒ःसूर्य॑स्य ।
परा॑च॒यन्ति॒पुन॒राच॑यन्तिभ॒द्रानाम॒वह॑मानाउ॒षास॑ः ॥ १२ ॥

अश्व॑ऽवतीः । गोऽम॑तीः । वि॒श्वऽवा॑राः । यत॑मानाः । र॒श्मिऽभि॑ः ।
सूर्य॑स्य । परा॑ । च॒ । यन्ति॑ । पुन॑ः । आ । च॒ । य॒न्ति॒ । भ॒द्रा ।
नाम॑ । वह॑मानाः । उ॒षस॑ः ॥ १२ ॥

अश्वावतीः अश्ववत्यः बहुभिरश्वैस्तद्वत्यः तथागोमतीर्बहुभिर्गोभिस्तद्वत्यः विश्ववाराः
विश्वेवारावरणीयाः कालायासां तास्तथोक्ताः सार्वकालीनाइत्यर्थः यद्वा विश्वेवरितारोयासुताः
विश्ववाराःभवन्ति विश्वैर्वरणीयाइत्यर्थः सूर्यस्यरश्मिभिर्यतमानाः सूर्यरश्मिभिःसाकंतमो-
निवारणायप्रयत्नंकुर्वाणाः यद्यपिसूर्यरश्मयएवजगत्प्रकाशनायप्रभवन्ति तथापिसूर्योदयात्पूर्वं
तमोनिवारणस्यापेक्षितत्वात्तासामपिप्रयत्नमविरुद्धम् रश्मिदेवताअपि प्रकाशिकाइत्यर्थः किंच
भद्रा भद्रंकल्याणंस्तुत्यंवानामनमनं सर्वजनानुकूल्यंवहमानाः धारयमाणाः उषासः उषोदेवताः
पराचयन्ति परायन्तिच तथा पुनराचयन्तिपुनरायन्तिच परस्परापेक्षयोभयत्रचशब्दः याएवातीतेषु
दिनेषुगतास्ताएवपुनःपुनर्दिनान्तरेष्वप्यायन्तिजगन्निर्वाहाय प्रतिदिनंगतागतंकुर्वन्तीत्यर्थः॥ १२॥

अथत्रयोदशी—

ऋ॒तस्य॑र॒श्मिम॑नु॒यच्छ॑मानाभ॒द्रंभ॑द्रं॒क्रतु॑म॒स्मासु॑धेहि ।
उषो॑नोअ॒द्यसु॒हवा॒व्यु॑च्छा॒स्मासु॒रायो॑म॒घव॑त्सुचस्युः ॥ १३ ॥६॥

१ नि० १.१०. । २ नि० १.९. ।

ऋतस्य । रश्मिम् । अनुऽयच्छमाना । भद्रम्ऽभद्रम् । क्रतुम् । अस्मासु
धेहि । उषः । नः । अद्य । सुऽहवा । वि । उच्छ ।
अस्मासु । रायः । मघवत्ऽसु । च । स्युरिति स्युः ॥ १२ ॥ ६ ॥

हेउषः ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य रश्मिंरश्मीन्अनुयच्छमाना आनुकूल्येनप्रवर्तमा-नात्वं भद्रंभद्रं क्रतुं तत्तत्कल्याणंस्तुत्यंवा लौकिकंवैदिकंकर्म तद्विषयांप्रज्ञांवा धेहि स्थापय हे-उषः अद्येदानीं नोऽस्मदर्थं सुहवासुष्ठुआहुतासती व्युच्छ तमोविवासय प्रकाशंकुर्वित्यर्थः किं-मर्थमितितदुच्यते—मघवत्सु मघमितिधननाम हविर्लक्षणधनयुक्तेष्वस्मासुयजमानेषु रायश्चस्युः बहुविधानिधनानिसंभवन्त्वितिपूर्वोक्तेनक्रतुनासहसमुच्चयार्थश्चशब्दः ॥ १२ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

उषाउच्छन्तीतित्रयोदशर्चंचतुर्थंसूक्तंदैर्घतमसःकक्षीवतआर्षम् त्रैष्टुभमुषस्यं उषाउच्छ-न्तीत्यनुक्रान्तं विनियोगस्तु पूर्वसूक्तेएवोक्तः ।

तत्रप्रथमा—

उषाउच्छन्तीसमिधानेअग्नाउद्यन्सूर्यउर्वियाज्योतिरश्रेत् ।
देवोनोअत्रसवितान्वर्थंप्रासावीद्द्विपत्प्रचतुष्पदित्यै ॥ १ ॥

उषाः । उच्छन्ती । सम्ऽइधाने । अग्नौ । उत्ऽयन् । सूर्यः । उर्विया ।
ज्योतिः । अश्रेत् । देवः । नः । अत्र । सविता । नु । अर्थम् । प्र ।
असावीत् । द्विऽपत् । प्र । चतुःऽपत् । इत्यै ॥ १ ॥

एषोषाःसमिधाने अग्नौ अग्नित्वसामान्येनैकवचनं अग्निषुसमिध्यमानेषुसत्सुकर्मार्थेकर्तृप्रयो-गः उषःकालेह्याहवनीयादयः प्रज्वाल्यन्ते उच्छन्तीतमोविवासयन्तीउर्वियाउरुबहुलं ज्योतिः प्रकाशं अश्रेत् सेवते प्रकाशते प्रकाशयतिवासर्वं किमिव उद्यन्सूर्यःउपमाप्रधाननिर्देशः उदितः सूर्यइव सूर्योयथाप्रकाशयतितथेत्यर्थः अत्रत्वदुदयानन्तरं अस्मिन्कर्मणिवासवितादेवः सर्वस्य प्रेरकः सूर्योनोऽस्मदर्थंनुक्षिप्रं अर्थंअर्थशब्दोत्रविशेषणवाची नपुंसकलिंगः अयंनर्थोनिरुणव-

---

१ ऋ० सं० ५. ५. ५.

न्पांसीत्यादौतथादृष्टत्वात् । अरणीयंद्विपत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपंधनंप्रासावीत् अनुजाना-तुददात्वित्यर्थः तथा चतुष्पत् पादचतुष्टयोपेतंगवादिरूपंधनंप्रासावीत् किमर्थं इत्यै द्विपदांच-तुष्पदांचगमनाय यद्वा नइत्याइतिसंबन्धः अस्मद्गमनागमनादिव्यापारायेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अमिनतीदैव्यानिव्रतानिप्रमिनतीमनुष्यायुगानि ।
ईयुषीणामुपमाशश्वतीनामायतीनांप्रथमोषाव्यद्यौत् ॥ २ ॥

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि ।
ईयुषीणाम् । उपऽमा । शश्वतीनाम् । आऽयतीनाम् । प्रथमा ।
उषाः । वि । अद्यौत् ॥ २ ॥

दैव्यानिव्रतानि देवसंबन्धीन्यग्निहोत्रादीनिकर्माणि व्रतमितिकर्मनाम व्रतंकर्वरमितितन्नामसु पाठात् तानिकर्माणिअमिनती अहिंसतीमानप्रदानेनानुकूलंकुर्वती तथा मनुष्याणां युगानियुगो-पलक्षितान्निमेषादिकालावयवान् प्रमिनती प्रकर्षेणहिंसन्तीआयुःक्षपयन्तीत्यर्थः यद्वा युगानि युग्मानिपरस्परसंयोगंप्रमिनतीहिंसन्तीवियोगंकुर्वतीत्यर्थः उषःकालेसर्वेयथायथंस्वस्वव्यापारा-गच्छन्तीतिप्रसिद्धं किंच ईयुषीणांगच्छन्तीनां अतीतानांशश्वतीनांनित्यानामुषसां उपमा ताभिः सदृशीत्यर्थः सादृश्यंच सदृशीरिदुश्वइत्यत्रोक्तं । तथा आयतीनांप्रथमा आगामिनीनामुषसांप्र-थमभाविनीसतीव्यद्यौत् विशेषेणप्रकाशते यद्वा ईयुषीणां गमनशीलानांपश्वादीनां शश्वतीनां संततिप्रवाहरूपेणनित्यानांउपमा तद्वन्नित्येत्यर्थः तथाआयतीनां रात्र्यवसानसमयेउत्पद्यमानानां प्रज्ञावागादीनांप्रथमभाविनीउषस्यागतायांवाचोबुद्धयश्चस्फुरन्तीतिप्रसिद्धम् तादृशीदेवीव्यद्यौ-त् प्राणिनामनुग्रहायद्योतते ॥ २ ॥

अथतृतीया—

एषादिवोदुहिताप्रत्यदर्शिज्योतिर्वसानासमनापुरस्तात् ।
ऋतस्यपन्थामन्वेतिसाधुप्रजानतीवनदिशोमिनाति ॥ ३ ॥

१ ऋ० सं० २. १. ५. ।

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । ज्योतिः । वसाना ।
समना । पुरस्तात् । ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एति । साधु ।
प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ३ ॥

एषोषाः दिवोद्योतमानात्मकस्यद्युलोकस्यदुहिता दुहितृस्थानीयाततउत्पद्यमानत्वाद्दुहितेत्युपचर्यते पुरस्तात्पूर्वस्यांदिशिप्रतिप्रत्येकं अदर्शिदृश्यते सर्वेषामपिप्राणिनामाभिमुख्येनप्रकाशतइत्यर्थः कीदृशीसाज्योतिर्वसाना तेजोरूपंवस्त्रमाच्छादयन्ती तेजसाप्रकाशयन्ती समना सम्यङ्नयित्रीचेष्टयित्री अन्तर्भावितण्यर्थोऽयं यद्वा सहयुगपदेव मन्यतेवबुध्यते प्राणिभिरितिसमना व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः सातादृशी ऋतस्यादित्यस्यपन्थां पन्थानंमेरोःप्रान्तप्रदेशं अनुक्रमेणसाधुसम्यगेतिगच्छति सूर्योयत्रयत्रगच्छति तत्रतत्रपुरस्तादुषाअपिगच्छतीत्यर्थः सैव विशेष्यते—प्रजानतीव प्रियभूतस्यसूर्यस्यमार्गोमयापिगन्तव्यइतिचेतयन्तीव यथालोकेप्रियतमेऽनुरागयुक्ताकाचिद्भर्तारं सर्वास्ववस्थासुनविमुञ्चति तथेयमपीत्यर्थः किंच दिशःप्रागादिकानमिनाति नहिनस्ति किंतूषायत्रगच्छतिसाप्राचीत्येवंप्रागादिव्यवहारंकरोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

उपोअदर्शिशुन्ध्युवोनवक्षोनोधाइवाविरकृतप्रियाणि ।
अद्मसन्नससतोबोधयन्तीशश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् ॥ ४ ॥

उपो इति । अदर्शि । शुन्ध्युवः । न । वक्षः । नोधाःऽइव । आविः ।
अकृत । प्रियाणि । अद्मऽसत् । न । ससतः । बोधयन्ती ।
शश्वत्ऽतमा । आ । अगात् । पुनः । आऽईयुषीणाम् ॥ ४ ॥

एषोषाः उपोइतिनिपातद्वयसमुदायात्मकएकोनिपातः सर्वैःसमीपएव अदर्शिदृश्यते तत्रदृष्टान्तः-शुंध्युवोनवक्षः अत्रनकारउपमार्थीयः उपरिष्टात्प्रयुज्यमानत्वात् यत्रतुप्रतिषेधोविवक्षितः तत्रपुरस्तान्नकारःप्रयुज्यते तथाचयास्कः—पुरस्तादुपाचारस्तस्ययत्प्रतिषेधतीति तस्योदाहरणंनेन्द्रंदेवममंसतेति[1] उपरिष्टादुपाचारस्तस्ययेनोपमिमीतेइति तस्योदाहरणंदुर्मदासोनसुरायामिति शुंध्युरादित्यः सर्वेषांशोधकत्वात् तस्यवक्षोवक्षःस्थानीयोरश्मिसमूहः सयथाप्रकाशमानोदृश्यते तथेत्यर्थः

---

१ नि० १. ४. । २ ऋ० सं० ८. ४. १. । ३ ऋ० सं० ५. ७. १९. ।

यद्वा शुन्ध्युरितिजलचरःश्वेतवर्णःपक्षिविशेषः सयथास्वकीयंवक्षःप्रकाशयन्दृश्यतेतद्वदित्यर्थः किंच नोधाइवप्रियाण्याविरकृत नवनंस्तोत्रंधारयतीतिनोधाःएतन्नामामहर्षिः देवतास्तुतिव्याजेन नानाविधैर्मन्त्रैःप्रियाणिस्वमनीषितान्याविष्कृतवान् तथैषापि स्वकीयानिसर्वलोकप्रियाणितेजां-स्याविरकरोत् किंच अद्मसन्न अत्राप्युपमार्थीयोनकारः अद्यतइत्यद्मान्नं तस्यपाकायगृहेसीदती-त्यद्मसत्पाचिकायोषित् ससतोबोधयन्ती सायथास्वपतःपुत्रादीन्भोजनाय बोधयतितद्वत् यद्वा अ-द्मेतिगृहनाम वरूथंअद्मेतितन्नामसुपाठात् तत्रसीदतीत्यद्मसत्जननी सायथास्वपतःपुत्रादीन् उ-षः कालेप्रबोधयति तथाभुवनाख्येगृहेसीदन्ती तत्रत्यान्प्राणिनःप्रबोधयन्तीयमुषाः आईयुषीणां आगमनशीलानांस्त्रीणांमध्येशश्वत्तमा आगात्पुनःपुनरागच्छति प्रातर्नियतमागच्छन्तीनां वार-योषितांमध्येस्वयमेकासती नियतमागच्छतीत्यभिप्रायः अत्रनिरुक्तम्—उपादर्शिशुन्ध्युवःशुन्ध्यु-रादित्योभवतिशोधनात्तस्यैववक्षोभासोध्यूढमिदमपीतरद्वक्षएतस्मादेवाध्यूढंकायेशकुनिरपिशुंध्यु-रुच्यतेशोधनादेवोदकचरोभवत्यापोऽपिशुन्ध्युवउच्यन्तेशोधनादेवनोधाऋषिर्भवतिनवनंदधाति-सयथास्तुत्याकामानाविष्कुरुतएवमुषारूपाण्याविष्कुरुतेऽद्मसदद्मान्नंभवत्यद्मसादिनीतिवान्नसा-निनीतिवाससतोबोधयन्तीशश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणांस्वपतोबोधयन्तीशाश्वतिकतमागात्पुनरागा-मिनीनामिति[1] ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

पूर्वेअर्धेरजसोअप्त्यस्यगवांजनित्र्यकृतप्रकेतुम् ।
व्युंप्रथतेवितरंवरीयओभापृणन्तीपित्रोरुपस्था ॥ ५ ॥ ७ ॥

पूर्वे । अर्धे । रजसः । अप्त्यस्य । गवाम् । जनित्री । अकृत । प्र । केतुम् । वि । ऊम् इति । प्रथते । विऽतरम् । वरीयः । आ । उभा । पृणन्ती । पित्रोः । उपऽस्था ॥ ५ ॥ ७ ॥

अप्त्यस्यव्यापनशीलस्य विसृतस्यरजसोरञ्जकस्यान्तरिक्षलोकस्य रजःशब्दोऽन्तरिक्ष-लोकवाची लोकारजांस्युच्यन्तेइतियास्केनोक्तत्वात्[2]। तस्यपूर्वेअर्धेपूर्वस्मिन्भागेजनित्री उत्पन्ना-सती गवांदिशांरश्मीनांवाकेतुंप्रज्ञानंप्राकृतप्रकर्षेणकरोति यद्वा रजसोरंजकस्याह्नः रजःशब्दो-हर्वाची अस्नगहनीरजसीउच्येते इतियास्केनोक्तत्वात्[3]। तस्यपूर्वेर्धेपूर्वस्मिन्भागेउषःकालेगवांवा-

१ नि० ४.१६. । २ नि० ४.१९. । ३ नि० ४.१९ ।

चांजनित्रीजनयित्रीउत्पादयित्री उषःकालेसर्वेषांप्राणिनांवाचःस्फुरन्तीतिप्रसिद्धम् यद्वा अस्यस्य कर्मसुस्थितस्यजन्तोःकेतुंगमनागमनादिरूपंकर्म । केतुरितिकर्मनाम केतःकेतुरितितन्नामसुपाठात् प्राकृतप्रकर्षेणकरोति किंच पित्रोःपालयित्र्योर्द्यावापृथिव्योःउपस्थाउपस्थेउत्सङ्गेऽन्तरालप्रदेशेस्थित्वाउभाउभेद्यावापृथिव्यौ पृणन्तीस्वतेजसापूरयन्ती यद्वा उभाउभयोः पित्रोरितिसंबन्धः वितरंविशिष्टतरं वरीयःउरुतरंअतिविस्तीर्णंयथाभवतितथाव्युप्रथतेविशेषेणैवप्रख्याताभवति प्रकाशतइत्यर्थः उशब्दोवधारणार्थःपादपूरणोवा मिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्धितीति यास्केनोक्तत्वात् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथषष्ठी—

एवेदेषापुरुतमादृशेकंनाजामिंनपरिवृणक्तिजामिम् ।
अरेपसातन्वा३शाशदानानार्भादीषतेनमहोविभाती ॥ ६ ॥

एव । इत् । एषा । पुरुऽतमा । दृशे । कम् । न । अजामिम् ।
न । परि । वृणक्ति । जामिम् । अरेपसा । तन्वा । शाशदाना ।
न । अर्भात् । ईषते । न । महः । विऽभाती ॥ ६ ॥

एषोषा एवेत् इच्छब्दएवकारार्थः एवमेवइदानीं भासमानप्रकारेणैवपुरुतमाविपुलतमा अत्यन्तविस्तृतासती अजामिं विजातीयंमनुष्यादिजातिंनपरिवृणक्ति परितःसर्वतोनवर्जयति तथा जामिंसजातीयंदेवजातिंनपरिवृणक्ति नपरिवर्जयति मनुष्यादिकंदेवादिकंचतदुपलक्षितं लोकद्वयंवाकात्स्न्र्येनप्रकाशयतीत्यर्थः किमर्थमितितदुच्यते—दृशेकं सुखेनसर्वेषांदर्शनायसुखंयथा भवतितथासर्वान्दर्शयितुंवा किंच अरेपसा अपापया निर्मलयातन्वाशरीरेण शाशदाना शाशाद्यमाना शाशदानःशाशाद्यमानइतियास्कः । स्पष्टतांगच्छन्तीत्यर्थः विभातीविशेषेणप्रकाशयन्ती साअर्भादल्पात् पुत्रिकादेःसकाशान्नेषतेनगच्छति तमपिप्रकाशयति तथा महोमहतोमेर्वादेः सकाशान्नेषते नगच्छति तमपिप्रकाशयति पूर्वलोकद्वयंप्रकाशयति इत्युक्तं इदानीमस्मिंल्लोके परमाण्वादिपर्वतपर्यन्तंकृत्स्नंप्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

---

१ नि० १. ९. । २ नि० ६. १६. ।

अथसप्तमी–

अभ्रातेवपुंसएतिप्रतीचीगर्तारुगिवसनयेधनानाम्।
जायेवपत्यउशतीसुवासाउषाहस्रेवनिरिणीतेअप्सः॥ ७॥

अभ्राताऽइव। पुंसः। एति। प्रतीची। गर्तऽआरुगिव। सनये।
धनानाम्। जायाऽइव। पत्ये। उशती। सुऽवासाः। उषाः।
हस्राऽइव। नि। रिणीते। अप्सः॥ ७॥

अभ्रातेवभ्रातृरहितेवपुंसः पित्रादीन् प्रतीचीस्वकीयस्थानात्प्रतिनिवृत्तमुखीसतीएतिग-च्छति यथालोकेभ्रातृरहितायोषित्स्वोचितवासोलङ्कारादिलाभायपितॄनेति सतिभ्रातरिसएवोचि-तप्रदानादिनासम्यक्तोषयति तदभावात्पितरमेवप्राप्नोति यद्वा सतिस्वभ्रातरिसएवपितुः पिंडदाना-दिकंसन्तानकृत्यंकरोति तस्याभावात्स्वयमेवतत्कर्तुंपित्रादीन्गच्छति तद्वदियमुषाअपिस्वोचितप्र-काशादिलाभायस्वप्रकाशदानायवा पितृभूतंसूर्यमाभिमुख्येनगच्छति अयमेकोदृष्टान्तः तथा ध-नानांसनये गर्तारुगिव गर्तारोहिणीवेत्यपरोदृष्टान्तः गर्तइतिगृहनाम कुदरोगर्तइतितन्नामसुपाठा-त् अत्रौचित्येनराजपुरुषैः न्यायनिर्णेतृभिश्चाधिष्ठितंस्थानमुच्यते तदारोहतीतिगर्तारुक् यथा लो-केकाचिद्गतभर्तृकायोषिद्धनानांस्वकीयरिक्थानां सनयेलाभाय गर्तमागच्छति तांतुसभ्याविचा-र्ययदीयंरिक्थंलभतेचेदक्षैःसन्ताड्य तदीयंधनंवितरन्ति तथेयमपिधनानांप्रीणनसाधनानांप्र-काशानांसनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानं आरोहति देशविशेषाचारमपेक्ष्यैवंदृष्टा-न्तितं किंच पत्येउशतीकामयमानासुवासादुकूलादिशोभनवसनास्वलंकृतापूर्वंरजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रासती स्नानानन्तरंशोभनवस्त्राभरणैः शोभमानाविशेषेणपतिंभोगायकांक्षतीतेनसहसं-क्रीडते तथेयमुषाःअपिनैशेनान्धकारेणावृतत्वात् मलिनवसनापिप्रभाते स्वतेजसावृतत्वात् सुव-सनासती पतिस्थानीयेनसूर्येणसाकंसंक्रीडमाना हस्रेवहसनेव अप्सःदन्तस्थानीयानिरूपा-णि नीलपीतादीनि यद्वा निरूप्यमाणानिपदार्थजातानि निरिणीते नितरांरिणीते गमयतिप्रका-शयतीत्यर्थः यथालोकेकाचिद्रमणीयायोषित्स्मितव्याजेनदन्तान्विवृणुते तथेयमपिसर्वाणि रूपाणिप्रकाशयतीत्यर्थः अयंमन्त्रोनिरुक्तेस्पष्टंव्याख्यातः–अभ्रातृकेवपुंसःपितॄनेत्यभिमुखीस-न्तानकर्मणेपिण्डदानायनपतिंगर्तारोहिणीवधनलाभायदाक्षिणाजीगर्तः सभास्थाणुर्गृणातेःसत्य-

संगरोभवतितंतत्रयापुत्रायापतिकासारोहतितांतत्राक्षैराघ्नन्तिसारिक्थंलभतइति । जायेवपत्येकामयमानासुवासाऋतुकालेषूषाहसनेवदन्तान्विवृणुतइति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

स्वसास्वस्रेज्यायस्यैयोनिमारैगपैत्यस्याःप्रतिचक्ष्येव ।
व्युच्छन्तीरश्मभिःसूर्यस्याञ्ज्यङ्क्तेसमनगाइवव्राः ॥ ८ ॥

स्वसा । स्वस्रे । ज्यायस्यै । योनिम् । अरैक् । अप । एति ।
अस्याः । प्रतिचक्ष्यऽइव । विऽउच्छन्ती । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य ।
अञ्जि । अङ्क्ते । समनगाःऽइव । व्राः ॥ ८ ॥

स्वसा भगिनीरूपारात्रिः स्वस्रेभगिन्यैउषसे कीदृश्यैज्यायस्यै यद्यपि एकस्मादेवान्तरिक्षादुत्पन्नत्वात् परस्परंस्वसृभावः तथाप्यह्नःप्राथम्यात्तेजस्विन्याउषसोज्यायस्त्वं स्वयमेवसरतीति वास्वसारात्रिः स्वस्रेज्यायस्यै उक्तरीत्याज्येष्ठायै योनिंउत्पत्तिस्थानं अपररात्ररूपं आरैक् अरिचत् प्रादात् रेचयतीत्यर्थः तथाच पूर्वत्राम्नातं–रात्र्युषसेयोनिमारैगिति। दत्त्वाचअस्याउत्पन्नायाउषसः प्रतिचक्ष्येव ज्ञापयित्वैव स्वयमपसृत्यैतिगच्छति ज्यायस्यामागतायां तस्यैस्वस्थानं दत्त्वा स्वयं तत्सन्निधौस्थातुमनुचितमितिविज्ञायैवापगच्छतीतिभावः एवमुत्पन्नोषाः सूर्यस्यरश्मिभिर्व्युच्छन्ती तमोविवासयन्ती अंजिव्यंजकंजगत् अङ्क्ते अनक्तिप्रकाशयति किमिव समनगाइव सम्यग्गमनहेतवः आपः समनाः ताः गच्छन्तीतिसमनगाःविद्युतः व्राः व्राताः विद्युत्संघाइव यद्वा सम्यग्गमनायगच्छन्तीतिसमनगाः सूर्यरश्मयः तेइवव्राः व्राताः संघीभूताः तेयथा अंजन्ते जगत्प्रकाशयन्ति तथेत्यर्थः व्रातइत्यत्रतकारलोपश्छान्दसः ॥ ८ ॥

अथनवमी–

आसांपूर्वासामहंसुस्वसॄणामपरापूर्वामभ्येतिपश्चात् ।
ताःप्रत्नवन्नव्यसीर्नूनमस्मेरेवदुच्छन्तुसुदिनाउषासः ॥ ९ ॥

---

१ नि० ३. ५. । २ ऋ० सं० १. ८. ८. ।

आसाम् । पूर्वासाम् । अहऽसु । स्वसॄणाम् । अपरा । पूर्वाम् ।
अभि । एति । पश्चात् । ताः । प्रत्नऽवत् । नव्यसीः । नूनम् ।
अस्मे इति । रेवत् । उच्छन्तु । सुऽदिनाः । उषसः ॥ ९ ॥

स्वसॄणांपरस्परंस्वसृभावमापन्नानां स्वयंसरन्तीनांवापूर्वासांपुरातनीनां आसामुषसांमध्ये अहसु अहःसु प्रतिदिनंअपराअन्या अद्यतन्युषाः पूर्वांअतीतदिवससंबन्धिनीमुषसंपश्चात् अनुसृत्यअभ्येति अभिमुखंगच्छति अव्यवधानेनगच्छतीत्यर्थः सर्वेष्वहःसुएवमेवाभ्येति नव्यसीः नवीयस्यः नवतराआगामिन्यः ताउषासः उषसोऽपिनूनंनिश्चयं प्रत्नवत् पुरातन्यइव सुदिनाः शोभनकर्मानुष्ठानसाधनदिवसाः शोभनदिनमुखावासत्यः अस्मेअस्माकंरेवत् बहुधनविशिष्टंयथाभवतितथाउच्छन्तु प्रकाशयन्तु पूर्वतन्योयथोच्छन्तथा आगामिन्योऽपिउच्छन्त्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

प्रबोधयोषःपृणतोमघोन्यबुध्यमानाःपणयःससन्तु ।
रेवदुच्छमघवद्भ्योमघोनिरेवत्स्तोत्रेसूनृतेजारयन्ती ॥ १० ॥ ८ ॥

प्र । बोधय । उषः । पृणतः । मघोनि । अबुध्यमानाः । पणयः ।
ससन्तु । रेवत् । उच्छ । मघवत्ऽभ्यः । मघोनि । रेवत् । स्तोत्रे ।
सूनृते । जरयन्ती ॥ १० ॥ ८॥

हेमघोनि मघवति अस्मभ्यंदातव्यैर्बहुभिर्धनैस्तद्वति उषःहेउषोदेवि पृणतः हविःप्रदानस्मान्यजमानान्प्रबोधयप्रज्ञापय प्रतिबुद्धान्कुरु किंच पणयः व्ययासहिष्णवोवणिजः पणिर्वणिग्भवतीतियास्कः[1] । पणयइतिलुब्धकाअबुध्यमानाः यागादीनकुर्वाणाः अदानशीलाः अस्मच्छत्रवः ससन्तुस्वपन्तु दीर्घनिद्राभवन्तु म्रियन्तामित्यर्थः तथाचमन्त्रान्तरं—ससन्तुत्याअरातयोबोधन्तुशूररातयइति[2] । किंच हेमघोनि अस्मद्दत्तहविर्भिस्तद्वति हेउषः मघवद्भ्यः हविर्लक्षणान्नवद्भ्योयजमानेभ्यः तेषामर्थं रेवत् धनवत् समृद्धिमत् उच्छविभाहि किंच हेसूनृते सुष्ठुमनुष्या-

---

१ नि० २.१७. । २ ऋ० सं० १.२.२७. ।

णां नेत्रि देवि जरयन्तीसर्वप्राणिनःक्षपयन्तीत्वंस्तोत्रे स्तुतिकर्त्रेयजमानाय तदर्थंरेवद्धनवत् सम्बध्यर्थंउच्छेतिशेषः॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

अथैकादशी–

अवेयमश्वैद्युवतिःपुरस्ताद्युङ्क्तेगवामरुणानामनीकम् ।
विनूनमुच्छादसतिप्रकेतुर्गृहंगृहमुपतिष्ठातेअग्निः ॥ ११ ॥

अव । इयम् । अश्वैत् । युवतिः । पुरस्तात् । युङ्क्ते । गवाम् ।
अरुणानाम् । अनीकम् । वि । नूनम् । उच्छात् । असति । प्र ।
केतुः । गृहम्ऽगृहम् । उप । तिष्ठाते । अग्निः ॥ ११ ॥

इयमुषाः युवतिः यौवनोपेता योषित्स्थानीया यद्वा सर्वेषुभावेषुमिश्रयन्तीपुरस्तात्पूर्वस्यां दिशिअवाश्वैत् अत्यर्थमागच्छति वर्धतेवा अत्रावशब्दोविनिग्रहार्थीयः न्यवेतिविनिग्रहार्थीयावितियास्केनोक्तत्वात्[1]। तत्कथमवगम्यतइतितत्राह–इयंअरुणानां अरुणवर्णानांगवांप्रसिद्धानामेतन्नामकानामश्वानांवा अनीकंसमूहं युंक्तेरथेयोजयति अरुण्योगावउषसांश्यावाः सवितुरिति यथालोकेवाहनसन्नाहंदृष्ट्वा प्रयाणमनुमीयते तथात्राप्यरुणरश्मीनामश्वानांदर्शनादुषाआगच्छतीत्यध्यवसीयते यद्वा अरुणानांरश्मीनां समूहंयुंक्ते तथानूनं निश्चयं एषाव्युच्छात् तमोविवर्जयिष्यति यतइयंगायुनक्ति अतएवकारणात् यथालोकेस्वसन्नाहंदृष्ट्वोदयोनुमीयते तथात्रापीत्यर्थः तादृशीसाअसति असत्प्रायेनीरूपेअन्तरिक्षेअतिरोधायकत्वादशोभनेतमसिवाकेतुः केतुस्थानीयाज्ञापयित्रीप्रकर्षेणविविधंभासतइतिशेषः उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः यद्वा असति तमोरूपेन्धकारेप्रकेतुःप्रकर्षेणज्ञापयित्रीसतीनूनंव्युच्छादितिपूर्वत्रान्वयः तस्मिन्कालेअग्निः आहवनीयादिरूपोगृहंगृहं सर्वयजमानगृहं अग्निहोत्राद्यर्थमुपतिष्ठाते उपतिष्ठते दीप्यतइत्यर्थः ॥ ११ ॥

---

[1] नि० १. ३. ।

अथद्वादशी–

उत्तेवयंश्चिद्वसतेरपप्तन्नरश्चयेपितुभाजोव्युंष्टौ ।
अमासतेवंहसिभूरिवाममुषोदेविदाशुषेमर्त्याय ॥ १२ ॥

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपप्तन् । नरः । च । ये ।
पितुऽभाजः । विऽउष्टौ । अमा । सते । वहसि । भूरि । वामम् ।
उषः । देवि । दाशुषे । मर्त्याय ॥ १२ ॥

तेतवव्युष्टौसत्यां वयश्चित् गमनवन्तःपक्षिणोऽपि चिदित्येषोऽपिशब्दार्थः निपातानामनेकार्थत्वात् उच्चावचेष्वर्थेषुनिपतन्तीतियास्केनोक्तत्वात् वसतेर्निवासस्थानान्नीडादेरुत् ऊर्ध्वं अपप्तन् पतन्ति पूर्ववाक्येगृहंगृहमुपतिष्ठातेअग्निरित्युक्तत्वात्तदपेक्षयापिशब्दः किंच नरश्चमनुष्याश्च पितुभाजः अन्नवन्तः अन्नार्थिनः कृषिवाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थमुत् उन्मुखाः अपप्तन् गच्छन्ति तथाचमन्त्रान्तरं–पद्वदीयतउत्पातयतिपक्षिणईति । एवंव्युष्टौसत्यां हेदेवि देवनशीलेउषोदेवते अमागृहे देवयजनाख्ये सते तिष्ठते यजमानायतदर्थं अमेतिगृहनाम अमादमइतितन्नामसुपठितत्वात् यद्वा अमासहहूयमानेनाग्निनासह निवसतेयजमानाय अमावसेतामित्यादौ सहार्थेप्रयोगात् मर्त्यायमनुष्यायदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानाय भूरिवामं बहुशोभनं धनं वहसिप्रापयसि ॥१२॥

अथत्रयोदशी–

अस्तोढ्वंस्तोम्याब्रह्मणामेवीवृधध्वमुशतीरुषासः ।
युष्माकंदेवीरवसासनेमसहस्रिणंचशतिनंचवाजम् ॥ १३ ॥ ९ ॥

अस्तोढ्वम् । स्तोम्याः । ब्रह्मणा । मे । अवीवृधध्वम् । उशतीः ।
उषसः । युष्माकम् । देवीः । अवसा । सनेम । सहस्रिणम् ।
च । शतिनम् । च । वाजम् ॥ १३ ॥ ९ ॥

---

१ नि० ९. ११. । २ ऋ०सं० १. ४. ३. ।

एवंसूक्तद्वयोक्तरीत्याबहुधास्तुत्वा तांचस्तुतिं अनयानिवेदयित्वास्वाभीष्टंप्रार्थयते हेस्तोम्याः स्तोमस्तोत्रंतदर्हन्तीतिस्तोम्याःस्तुत्यर्हाःउषसः यतोयूयंतादृश्यः अतोमेमत्स्वभूतेन ब्रह्मणासूक्तद्वयगतमन्त्ररूपेणस्तोत्रेणास्तोढ्वंस्तुताभवत किंच हेउषासः उषसः उशतीस्तोतॄनस्मान् अस्मत्समृद्धिंवा कामयमानायूयंअवीवृधध्वं अस्मान्प्रवर्धयत किंच हेदेवीः देव्योदेवनशीलाः युष्माकंअवसायुष्मत्संबन्धिनारक्षणेनवयं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं अभीष्टंधनंसनेमलभेमहि तथाशतिनंचवाजं शतसंख्याकं अपरिमितंधनं सनेम युष्मत्कृतेनशतसहस्रपरिमितधनादिरूपरक्षणेनवयमपि अर्थिभ्यःसहस्रपरिमितस्यधनस्यसनितारोभवेमेत्यर्थः ॥१३॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

प्रातारत्नमितिसप्तर्चंपञ्चमंसूक्तंकाक्षीवतं दानस्यस्तूयमानत्वाद्दानदेवत्यं यातेनोच्यतेसादेवतेतिपरिभाषितत्वात् त्रैष्टुभं उपइत्यादिकेद्वेजगत्यौ प्रातारत्नंसप्तस्यनयस्यदानस्तुतिरुपजगत्यावित्यनुक्रमणिका ।

तत्रप्रथमा–

प्रातारत्नंप्रातरित्वांदधातितंचिकित्वान्प्रतिगृह्यानिधत्ते ।
तेनंप्रजांवर्धयमानआयूरायस्पोषेणसचतेसुवीरः ॥ १ ॥

प्रातरिति । रत्नम् । प्रातःऽइत्वा । दधाति । तम् । चिकित्वान् । प्रतिऽगृह्य । नि । धत्ते । तेन । प्रऽजाम् । वर्धयमानः । आयुः । रायः । पोषेण । सचते । सुऽवीरः ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते–दैर्घतमसःकक्षीवान्नामऋषिः ब्रह्मचर्यंचरिष्यन् वेदाभ्यासायगुरुकुलेचिरकालमुषित्वावेदान्सम्यगधीत्यव्रतानिचचरित्वातेनानुज्ञातः पुनःस्वगृहंप्रतिप्रयास्यन्मध्येमार्गेरात्रौविश्रान्तः प्रभातेभावयव्यस्यपुत्रःस्वनयोनामराजा अनुचरैःसहक्रीडमानोऽकस्मात्कक्षीवतोऽन्तिकमाससाद सचरभसाप्रतिबुद्धःसहसोत्तस्थौ तंचराजापाणिंगृहीत्वा स्वकीयमासनमुपवेश्यास्यसौन्दर्यमवगत्यस्वकन्याप्रदानमनाःपप्रच्छ भगवन् कस्यपुत्रःकिंनामात्वमिति सचपृष्टोमातरंपितरंचस्ववृत्तान्तं आचचक्ष सचराजा संभाव्यइत्यवगत्यमुदितमनाः स्वगृहंप्राप्यास्मैमधुपर्कमारचय्यवस्त्रमाल्यादिभिःपूजयित्वा सरथादशकन्याःशतंनिष्कानश्वशतंपुंगवानां

शतंगवांषष्ट्युत्तरसहस्रंपुनरेकादशरथांश्चप्रादात् सचसर्वमनुक्रमेणप्रतिगृह्यदीर्घतमसोन्तिकमा-
गत्यतस्मैप्रादर्शयत् ननुकक्ष्यानामाश्वबन्धनीरज्जुस्तद्वान्कक्षीवान् अश्वबन्धनंचराज्ञएवोचितं
अतोऽस्यराजन्यत्वात्प्रतिग्रहोनोपपद्यते याजनाध्यापनेचैवविशुद्धाच्चप्रतिग्रहइतिस्मरणात् तस्मा-
द्ब्राह्मणस्यैवाधिकारोनतुक्षत्रियस्येति नैषदोषः यद्यप्यसौकलिंगाख्यस्यराज्ञःपुत्रः तथापितेनक-
लिंगेन स्वयंवृद्धत्वादपत्योत्पादनायसामर्थ्यमलभमानेनतदुत्पादनाययाचितोदीर्घतमाऋषिः उशि-
ङ्नामिकां अपत्योत्पादनायप्रेषितयाराजमहिष्यातिजरठेनमहर्षिणासहरन्तुंलज्जमानयास्ववस्त्राभ-
रणैरलंकृत्यस्वप्रतिनिधित्वेनप्रेषितामुशिङ्नामिकांयोषितं दासीमित्यवगत्यमन्त्रपूतेनजलेनाभिषि-
च्यऋषिपुत्रींकृत्वातयासहरेमे तदुत्पन्नःकक्षीवान्नामऋषिः एतत्सर्वमस्माभिःपूर्वाध्याये नासत्या-
भ्यामित्यत्रसूक्तेविस्तरेणप्रतिपादितम् अतोस्यक्षत्रियसंबन्धात्कक्षीवानितिनामोपपन्नं दीर्घतमसः
परमर्षेरुत्पन्नत्वेनब्राह्मणत्वात्प्रतिग्रहोप्युपपन्नएव इदमादिसूक्तद्वयं स्वनयस्यराज्ञोदानप्रशंसाख्या-
नप्रतिपादकम् नन्वनुक्रमण्यांस्वनयस्यदानस्तुतिरितिदानतुष्टोभावयव्यंतुावष्टेतिचोभयत्रस्तो-
तव्यंभिन्नमेवानुगम्यतइति उच्यते—उत्तरसूक्तस्यप्रथमायामृचि अधिक्षियतोभाव्यस्येतिदातुर्भा-
वयव्यस्यश्रूयमाणत्वात् तत्प्राथम्यमुपजीव्य पृथगुपात्तं वस्तुतस्तुपितुर्नाम्ना पुत्रस्यव्यवहर्तव्यत्वात्
तथाआरुद्रासइत्यादौबहुशःप्रयोगदर्शनात् स्वनयेनदत्ताइति तत्रैवसूक्ते स्वनयस्यापिश्रूयमाण-
त्वाच्चोभयत्रापिदातृप्रतिग्रहीत्रोरेकत्वेनैकमेवदानप्रशंसारूपंआख्यानमितिप्रसिद्धं सचकक्षीवा-
नानीतंसर्वंपितुर्निवेदयन्परोक्षेणैवदानप्रकारंप्रशंसति स्वनयोनामराजाप्रातरित्वा प्रातरेवात्मनः
सकाशमागतःसन् रत्नं रमणीयं निष्कादिकं प्रातःप्रभातकाले दधाति अस्मत्सन्निधौस्था-
पयतिददाति तंस्थापितंसर्वंचिकित्वान् चेतनावान्अदुष्टमित्यवगतवान्प्रतिगृह्यस्वीकृत्यनिधत्ते
पितुःसमीपेस्थापयति अनन्तरं तेनदत्तेननिष्कादिना प्रजांपुत्रभृत्यादिरूपांवर्धयमानः पोषयन्
आयुर्जीवितंचवर्धयन्सुवीरः शोभनैःवीरैःपुत्रभृत्यादिभिरुपेतःसन् रायस्पोषेणधनानां पुनः
पुनःवर्धनेनसचतेसौराजासंगच्छतामितितवदातुराशिषंप्रार्थयते ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

सुगुरसत्सुहिरण्यःस्वश्वोबृहदस्मैवयइन्द्रोदधाति ।
यस्त्वायन्तंवसुनाप्रातरित्वोमुक्षीजयेवपदिमुत्सिनाति ॥ २ ॥

---

१. ऋ० सं० १. ८. ८. । २ ऋ० स० ४. ३. २१. ।

सुऽगुः । असत् । सुऽहिरण्यः । सुऽअश्वः । बृहत् । अस्मै । वयः ।
इन्द्रः । दधाति । यः । त्वा । आऽयन्तम् । वसुना । प्रातःऽइत्वः ।
मुक्षीजयाऽइव । पदिम् । उत्ऽसिनाति ॥ २ ॥

अत्रकक्षीवतःपिता आनीतेनधनेनसंतुष्टोराजानंबहुप्रकारेणाशास्ते असौस्वनयोराजा सुगुरसत् शोभनैर्बहुभिर्गोभिः तद्वान्भवतु तथा सुहिरण्यः सुष्टुतहितरमणीयैर्धनैस्तद्वान्भवतु तथा स्वश्वः शोभनैरश्वैस्तद्वानसन्अस्मैप्रदात्रे राज्ञेबृहत्प्रभूतंवयः अन्नमिन्द्रः परमेश्वरोधर्मदेवता दधातिदधातु ददातु यतोऽयंराजा अस्मैगोहिरण्याश्वान्नानिबहुसंख्याकानिदत्तवान् अतस्तेषामभिवृद्धिप्रार्थनोचितैव कस्येयमाशीरिति सउच्यते यः योराजा हेप्रातरित्वः प्रातरागामिन्नतिथेपुत्र आयन्तंगुरुकुलादागतंपादिं पथिकंयदृच्छयागन्तारंत्वात्वां वसुना अन्नसाधनेन गवादिधनेनोत्सिनाति गमनतः उत्कृष्टंबध्नाति गतिंनिरुणद्धीत्यर्थः प्रतिबन्धेदृष्टान्तउच्यते—मुक्षीजयेवपादिं मुच्यमाना सतिबन्धनंजयतीतिमुक्षीजा मृगपक्ष्यादिबन्धनीरज्जुः तया पाशकोयथापदिं गंतारं मृगपक्ष्यादिकं उत्सिनातिबध्नाति तथामयाअननुज्ञातमपित्वां गमनंप्रतिबुध्य गवादीष्टदानादिनायोराजातोषयतिसएवंभवत्विति पदिरितिपदंव्याचक्षाणेनयास्केनतदुदाहरणायायंमन्त्रोव्याख्यातः[1]—सुगुर्भवतिसुहिरण्यःस्वश्वोमहच्चास्मैवयइन्द्रोदधातियस्त्वायन्तमन्नेनप्रातरागामिन्नतिथेमुक्षीजयेवपदिमुत्सिनाति कुमारोमुक्षीजामोचनाच्चसयनाच्चततनाच्चेति ॥ २ ॥

अथतृतीया—

आयमद्यसुकृतंप्रातरिच्छन्निष्टेःपुत्रंवसुमतारथेन ।
अंशोःसुतंपायमत्सरस्यक्षयद्वीरंवर्धयसूनृताभिः ॥ ३ ॥

आयम् । अद्य । सुऽकृतम् । प्रातः । इच्छन् । इष्टेः । पुत्रम् ।
वसुऽमता । रथेन । अंशोः । सुतम् । पायय । मत्सरस्य ।
क्षयत्ऽवीरम् । वर्धय । सूनृताभिः ॥ ३ ॥

---

[1] नि ५. १९.

प्रातःपूर्वेद्युःप्रभातकालेऽयंधनंदत्तवान तस्मिन्नेवकाले सुकृतंशोभनस्यकर्तारंत्वांइच्छन्प्राप्तुमिच्छन् कदाद्रक्ष्यामीतिकामयमानोऽहं अद्यास्मिन्दिने इदानींआयं प्राप्तोस्मि अत्रयद्यपि केवलंप्रातरित्येवश्रुतं नपूर्वेद्युरिति तथापि अद्यायमित्युक्तत्वादर्थात्पूर्वेद्युःप्रातरितिगम्यते कीदृशं इष्टेःइष्टस्येष्टसाधनस्य यागस्यवापुत्रं पुरुत्रातारं पुत्रःपुरुत्रायतइतियास्कः । कर्तारमित्यर्थः केनसाधनेनेतितदुच्यते—वसुमतारथेन समृद्धधनवतारथेनसाधनेन यद्वा तेनसहेतिसहार्थेतृतीया किंच तदानींतेनसमृद्धेन धनेनांशोःअंशुमतःवल्लीरूपस्यमत्सरस्य मादनसाधनस्यसोमस्य मत्सरःसोमोमन्दतेस्तृप्तिकर्मणइतिनिरुक्तम् । तस्यसुतं अभिषुतं रसंपायय आत्मानंपायय इष्टसाधनंसोमयागंकुर्वित्यर्थः कृत्वाच क्षयद्वीरं क्षियन्तोनिवसन्तोवीराःपुत्रभृत्यादयोयस्य तं तादृशंत्वदिष्टसाधनबहुधनप्रदातारंसूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः वर्धयसमृद्धंकुरु पुत्रभृत्यादिवीरैः यथाप्रवृद्धोभवतितथाकामयस्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

उपक्षरन्तिसिन्धवोमयोभुवईजानंचयक्ष्यमाणंचधेनवः ।
पृणन्तंचपपुरिंचश्रवस्यवोघृतस्यधाराउपयन्तिविश्वतः ॥ ४ ॥

उप । क्षरन्ति । सिन्धवः । मयःऽभुवः । ईजानम् । च ।
यक्ष्यमाणम् । च । धेनवः । पृणन्तम् । च । पपुरिम् । च ।
श्रवस्यवः । घृतस्य । धाराः । उप । यन्ति । विश्वतः ॥ ४ ॥

पूर्वस्यामृच्यानीतेनधनेनसोमयागंकुर्वित्युक्तम् तमेवसोमयागंफलप्रदर्शनेनस्तौति सिन्धवः स्यन्दनशीलाः प्रस्नुवत्पयोधराः सिन्धुःस्यन्दनादितियास्कः । मयोभुवः सुखस्यभावयित्र्यः मयइतिसुखनाम मयःसुग्म्यमितितन्नामसुपाठात् धेनवः प्रीणयित्र्योगावः ईजानं सोमयागंअनुतिष्ठन्तं तथा यक्ष्यमाणं यक्ष्यइतिप्रणीतंकुर्वन्तंच नकेवलमीजानंअपितुयक्ष्यइत्यध्यवसितवन्तमपिउपउपेत्य क्षरन्तिस्रवन्तिप्रीणयन्तीत्यर्थः नचपूर्वस्यामृचिसोमंपिबेत्युक्तत्वात्सर्वेषांसोमयागानांअग्निष्टोमात्मकज्योतिष्टोमस्यप्रकृतस्य ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेतिस्वर्गएवफलत्वेनश्रुतः नगवादिकमितिवाच्यम् स्वर्गवद्गवादिकामनयापि सोमयागस्यकर्तुंशक्यत्वान्नके-

१ नि० २. ११. । २ नि० २. ५. । ३ नि० ९. २६. ।

वलंसोमयागमनुतिष्ठतामेवमहत्फलं अपितुसुकृतसाधनानिकर्मान्तराणि अधितिष्ठतामपिम-हत्फलमस्त्येवेतिदर्शयति पृणन्तंपितॄन्प्रीणयन्तं पपुरिं प्रीणनशीलं इष्टदातारं प्राणिनः सर्वदाप्री-णयन्तंचपुरुषं श्रवस्यवोऽन्नमिच्छन्त्यः अन्नसमृद्धिहेतवोघृतस्यधाराः यद्वा घृतकुल्याविश्वतः सर्वतः उपउपेत्ययन्तिप्राप्नुवन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

नाकस्यपृष्ठेअधितिष्ठतिश्रितोयःपृणातिसहदेवेषुगच्छति।
तस्माआपोघृतमर्षन्तिसिन्धवस्तस्माइयंदक्षिणापिन्वतेसदा॥५॥

नाकस्य । पृष्ठे । अधि । तिष्ठति । श्रितः । यः । पृणाति । सः । ह । देवेषु । गच्छति । तस्मै । आपः । घृतम् । अर्षन्ति । सिन्धवः । तस्मै । इयम् । दक्षिणा । पिन्वते । सदा ॥ ५ ॥

सोमयागप्रशंसाप्रसंगेनसामान्यतोदानमेतदादिभिस्त्रिभिःप्रशंसति यद्वा सोमस्यैवस्तुत-त्वाद्दक्षिणाशब्दस्ययागएवप्रसिद्धत्वाच्च सूक्तपरिसमाप्तेःसोमयागएवप्रस्तूयते यः योमर्त्यः पृणा-ति हविरादिदानेनदेवादीन्प्रीणाति सनाकस्य कमितिसुखनाम तद्विरुद्धमकं नविद्यते अकंदुः-खंतत्साधनंपापंचेति नाकोद्युलोकः तथाश्रूयते—नवाअमुंलोकंजग्मुषेकिंचनाकमिति[1] । तस्यपृ-ष्ठेउन्नते उपरिदेशेश्रितंसन्नधिअधिकं आकल्पान्तंतिष्ठति यद्वा अधितिष्ठति अधिष्ठायप्रमुखो-भूत्वातिष्ठति नकेवलंस्वर्गाश्रयणं किंतु देवेषुमध्येगच्छतिवर्तते स्वयमेवदेवोभवतीत्यर्थः हेतिप्रसिद्धौ तस्मैप्रीणयित्रे पुरुषायसिन्धवः स्यन्दनशीलाः आपः घृतंतेजोवत्सारं अर्ष-न्ति गच्छन्ति रसवत्योभवन्तीत्यर्थः किंचेयंभूमिरपि दक्षिणासस्यादिफलसंपादनदक्षासती सदा सर्वकालं पिन्वते सेचयति तोषयतीत्यर्थः दातुः जीवनसाधनान्नोदकानि रुचिराणिस-मृद्धानिभवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी—

दक्षिणावतामिदिमानिचित्रादक्षिणावतांदिविसूर्यासः ।
दक्षिणावन्तोअमृतंभजन्तेदक्षिणावन्तःप्रतिरन्तआयुः ॥ ६॥

---

[1] नि० २. १४.।

दक्षिणाऽवताम् । इत् । इमानि । चित्रा । दक्षिणाऽवताम् । दिवि । सूर्यासः । दक्षिणाऽवन्तः । अमृतम् । भजन्ते । दक्षिणाऽवन्तः । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ६ ॥

दक्षिणावतां बहुविधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदातॄणांइच्छब्दएवकारार्थः तेषामेवार्थे इमानिभूमौदृश्यमानानिचित्राणिचायनीयानिस्रक्चंदनमणिमुक्तादिरूपाणिद्रव्याणि समृद्धानि भवन्तीतिशेषः किंच दक्षिणावतामेवदिविद्युलोकेसूर्यासः सूर्यसंबन्धिनोलोकाः तदनुगृहीताभोगावा समृद्धाभवन्ति किंच दक्षिणावन्तएवअमृतंजरामरणरहितंस्थानं भजन्तेसेवन्ते यद्वा दानेनापहतपाप्मानआत्मानंविदित्वा अमृतमविनाशंमोक्षं भजन्ते प्राप्नुवन्ति यज्ञेनदानेनेतिश्रुतेः । किंच दक्षिणावन्तएवआयुःप्रतिरन्ते अतिदीर्घमायुष्यंलभंते वर्धयन्ति प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः इदितिसर्वत्रसंबध्यते ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

मापृणन्तोदुरितमेनआरन्माजारिषुःसूरयःसुव्रतासः ।
अन्यस्तेषांपरिधिरस्तुकश्चिदपृणन्तमभिसंयन्तुशोकाः ॥७॥१०॥

मा । पृणन्तः । दुःऽइतम् । एनः । आ । अरन् । मा । जारिषुः । सूरयः । सुऽव्रतासः । अन्यः । तेषाम् । परिऽधिः । अस्तु । कः । चित् । अपृणन्तम् । अभि । सम् । यन्तु । शोकाः ॥ ७ ॥ १० ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यांदानंप्रशंसितुमाह—पृणन्तोदेवादीन्हविरादिनाप्रीणयन्तःसन्तः दुरितं दुष्टंयथाभवति तथाप्राप्तंदुःखंएनःतत्साधनंपापंचमारन् माप्राप्नुवन् नकेवलंदातारएव अपितु सूरयः देवानांस्तोतारोविद्वांसोमाजारिषुः जरयानजीर्णाभवेयुः तथासुव्रतासः शोभनकृच्छ्रचान्द्रायणादिनियमवन्तोऽपिमाजारिषुः तर्ह्येषामन्योजनःकइतिसउच्यते तेषांदातॄणांस्तोतॄणांवान्यः तेभ्योऽन्योयःकोऽपिपुरुषः परिधिः पापस्य परितोधारकोऽस्तु यद्वा अन्योऽन्यः कश्चनपापदेवः तेषांपरिधिःपरिधिस्थानीयोव्यवधायकोऽस्तु यथाग्नेःपरिधिःस्वयंरक्षःप्रभृतिभिर्बाध्यमानःस्वान्तर्हितमग्निंरक्षति तद्वत् अथवा अन्योधर्मविशेषस्तेषांपरिधिः परिधानमस्तु कवचस्थानीयोऽस्तु तर्हिकिंप्राप्नुयुरिति उच्यते अपृणन्तंदेवादीनप्रीणयन्तं अदातारंशोकाः चित्तपीडाःतत्साधनाः

पाप्मानः अभिअभिमुखंसंयन्तुसम्यक्प्राप्नुवन्तु वयंसुखिनोभवेमेत्यर्थः अत्रयद्यपिसामान्येन दानमात्रंस्तूयते तथाप्यस्यसूक्तस्य स्वनयदानस्तुतिरूपत्वाद्दुःखानिमार्यंत्वित्यर्थः॥ ७॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

अमन्दानितिषष्ठंसूक्तम् सप्तेत्यनुवर्तनात्सप्तर्चं आदितःपंचानांकक्षीवानृषिः षष्ठ्याभावयव्यः सप्तम्यारोमशानामब्रह्मवादिनी आदितःपंचानांभावयव्यस्यस्तुतिरूपत्वात्सएवदेवता यातेनोच्यतइतिन्यायात् अन्त्ययोःषष्ठीसप्तम्योस्तुभावयव्यरोमशयोःसंवादः षष्ठ्याभावयव्यः सप्तम्यारोमशा यद्यपिस्वनयेनदत्ताइतिश्रूयमाणत्वात्तस्यैवस्तुत्याभाव्यं तथापिपितृपुत्रयोरभेदात् आरुंद्रासइतिवत् पितृनाम्नाव्यवहर्तुंशक्यत्वात्प्रथमायामृचिभावयव्यस्येत्युक्तत्वाच्च भावयव्यं तुष्टावेत्येतदविरुद्धमित्युक्तंपूर्वसूक्तएव आदितःपंचत्रिष्टुभः अन्त्येअनुष्टुभौ तथाचानुक्रान्तं—अमन्दानितिकक्षीवान्दानतुष्टः पञ्चभिर्भावयव्यंतुष्टावांत्येअनुष्टुभौ भावयव्यरोमशयोर्दंपत्योःसंवादइति उक्तोविनियोगः।

तत्रप्रथमा—

अमन्दान्स्तोमान्प्रभरेमनीषासिन्धावधिक्षियतोभाव्यस्य।
योमेसहस्रममिमीतसवानतूर्तोराजाश्रवइच्छमानः ॥ १ ॥

अमन्दान्। स्तोमान्। प्र। भरे। मनीषा। सिन्धौ। अधि। क्षियतः। भाव्यस्य। यः। मे। सहस्रम्। अमिमीत। सवान्। अतूर्तः। राजा। श्रवः। इच्छमानः ॥ १ ॥

सिन्धौ सिन्धुदेशे यद्वा लक्षणयासिन्धुतीरे समुद्रतीरे अधिक्षियतः अधिनिवसतोभाव्यस्यभावयव्यस्य तत्पुत्रस्यस्वनयस्येत्यर्थः तस्यअमन्दान् अनल्पान् स्तोमान् स्तोत्राणितन्निष्ठबहुविधदानादीनांकीर्तनानि मनीषा मनीषयाप्रियातिशयबुद्ध्या प्रभरे विशेषेणसंपादयामि कस्तस्यविशेषइतितत्राह—अतूर्तःकेनाप्यहिंसितोयोराजामेमदर्थं सहस्रंतत्संख्याकान्सवान्सूयन्तेसोमाएष्वितिसवाःसोमयागाः तान्अमिमीत संपूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान् किमिच्छन् श्र-

१ ऋ० सं० ४. ३. २१.।

वः सर्वैःश्रूयमाणांकीर्तिमात्मनेइच्छमानः कामयमानः यतोयंआर्त्विज्याद्युपाधिनाविनाकीर्त्यर्थमेवबहुधनं प्रादात् अतस्तंस्तौमीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

शतंराज्ञोनाधमानस्यनिष्काञ्छतमश्वान्प्रयंतान्त्सद्यआदम् ।
शतंकक्षीवाँअसुरस्यगोनांदिविश्रवोजरमाततान ॥ २ ॥

शतम् । राज्ञः । नाधमानस्य । निष्कान् । शतम् । अश्वान् ।
प्रऽयतान् । सद्यः । आदम् । शतम् । कक्षीवान् । असुरस्य । गोनाम् ।
दिवि । श्रवः । अजरम् । आ । ततान ॥ २ ॥

नाधमानस्य स्वीकर्तव्यमित्युच्चैर्याचमानस्य असुरस्य धनानां निरसितुः दानशीलस्य राज्ञः स्वतेजसा दीप्यमानस्य स्वनयस्य निष्कान्आभरणविशेषान् इयत्ताविशेषविशिष्टानि वासुवर्णानि शतं शतसंख्याकानि शतंसहस्रमित्यपरिमितवचनः अपरिमितान् सद्यः प्रार्थनानन्तरमेव कक्षीवानहंआदं आत्तवानस्मि स्वीकृतवानस्मीत्यर्थः तथाप्रयतान्शुद्धान् लक्षणोपेतानश्वानध्वगमनसमर्थान्हयान् शतं शतसंख्याकान् आदं आत्तवान् तथा गोनां पुंगवानां बलीवर्दानामित्यर्थः उत्तरमन्त्रेस्त्रीगवीनामभिधानात् तेषांशतंआदं एवंप्रदाताराजा दिवि द्युलोके श्रवः कीर्तिं अजरंशाश्वतींआततान विस्तारितवान् गवादिप्रतिग्रहीताहं स्वर्गेकीर्तिमकरवमित्यर्थः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

उपमाश्यावाःस्वनयेनदत्तावधूमन्तोदशरथासोअस्थुः ।
षष्टिःसहस्रमनुगव्यमागात्सनत्कक्षीवाँअभिपित्वेअह्नाम् ॥ ३ ॥

उप । मा । श्यावाः । स्वनयेन । दत्ताः । वधूऽमन्तः । दश ।
रथासः । अस्थुः । षष्टिः । सहस्रम् । अनु । गव्यम् । आ । अगात् ।
सनत् । कक्षीवान् । अभिऽपित्वे । अह्नाम् ॥ ३ ॥

स्वनयेनदत्ताःश्यावाः तद्वर्णाश्वैर्युक्तत्वात् श्यावाः वधूमन्तः आरूढाभिर्वधूभिःतद्वन्तः दश एतत्संख्याकाःरथासोरथाः मामांउपास्थुः उपस्थिताः गव्यशब्दोगोसमूहवाची षष्टिः सहस्रमनुगव्यं षष्टचधिकंगवांसमूहःअन्वगात् अनुक्रमेणआगतः ततःआत्मानं परोक्षेणब्रवीति तत्सर्वंप्रतिगृह्यायंकक्षीवान् अह्नांदिवसानां मध्येअभिपित्वे संनिहितेऽहनि सनत् स्वीकृतं रथ-वध्वादिकंस्वपित्रे समर्पयति स्वयंवास्वीकरोति अभिपित्वशब्दआसन्नकालवाची प्रपित्वशब्दवत् सच प्रपित्वेअभीकइत्यासन्नस्येतियास्केनोक्तत्वादासन्नवचनः उपसर्गभेदेऽप्यर्थाभेदः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

चत्वारिंशद्दशरथस्यशोणाःसहस्रस्याग्रेश्रेणिंनयन्ति ।
मदच्युतःकृशनावतोअत्यान्कक्षीवन्तउदमृक्षन्तपज्राः ॥ ४॥

चत्वारिंशत् । दशऽरथस्य । शोणाः । सहस्रस्य । अग्रे । श्रेणिम् । नयन्ति । मदऽच्युतः । कृशनऽवतः । अत्यान् । कक्षीवन्तः । उत् । अमृक्षन्त । पज्राः ॥ ४ ॥

दशरथस्य दशसंख्याकरथवतः सहस्रस्य सहस्रसंख्याकानुचरोपेतस्य कक्षीवतोगो-यूथसहस्रस्यवाग्रेपुरस्तात् शोणाः शोणवर्णोपेताः अश्वाः चत्वारिंशत् एकैकस्यरथस्यचतु-ष्टयेसतिदशरथानां मिलित्वाचत्वारिंशदश्वाभवन्ति तेपिश्रेणिं पङ्क्तिंआश्रित्यनयन्ति रथानभि-मतदेशंप्रापयन्ति युक्ताश्वनियुक्तान्रथान् श्रेणिं श्रेणीभावंनयन्ति प्रापयन्ति एकैकंरथंचत्वा-रश्चत्वारः पंक्त्याकारेणवहन्तीत्यर्थः अथतान् कक्षीवन्तः कक्ष्याश्वसंबंधिनीरज्जुः कक्ष्यारज्जुर-श्वस्येतियास्केनोक्तत्वात्। ताभिस्तद्वन्तः यद्वा अंगिरसःपुत्राः सर्वेपिकक्षीवन्तः अथवा कक्षी-वदनुचराःसर्वेपि छत्रिन्यायेनकक्षीवन्तः पज्राधासाद्यन्नवन्तःसन्तोमदच्युतोमदस्राविणः उद्धृ-त्तान् शत्रूणांमदस्यच्यावयितृन्वा कृशनावतः सुवर्णमयनानाभरणयुक्तान् कृशनमितिहिरण्य-नाम कृशनंलोहमितितन्नामसुपाठात् सुवर्णाभरणोपेतान् अत्यान् सन्ततगमनशीलानश्वान् उदमृक्षन्त अध्वश्रमजनितस्वेदापनयनाय उत्कृष्टं मार्जयन्ति ॥ ४ ॥

१नि०३. २० । २ नि० २. २. ।

अथपञ्चमी—

पूर्वामनुप्रयतिमाददेवस्त्रीन्युक्ताँअष्टावरिधायसोगाः ।
सुबन्धवोयेविश्याइवव्राअनस्वन्तःश्रवऐषन्तपज्राः ॥ ५ ॥

पूर्वाम् । अनु । प्रऽयतिम् । आ । ददे । वः । त्रीन् । युक्तान् । अष्टौ । अरिऽधायसः । गाः । सुऽबन्धवः । ये । विश्याःऽइव । व्राः । अनस्वन्तः । श्रवः । ऐषन्त । पज्राः ॥ ५ ॥

इदानीं आनीतंधनंबन्धुभ्योनिवेदयन्नाह हेसुबन्धवः पूर्वांप्रयतिं पूर्वंप्रदानंअनु तमनुसृत्य वक्ष्यमाणानि रथादीनि युष्मदर्थं आददे स्वीकृतवानस्मि यद्वा पूर्वां प्रयतिं प्रदेयंरथादिकं अनु दानक्रमेणैव आददे प्रतिगृहीतवानस्मि कानितानीति त्रीनष्टौचयुक्तान् चतुर्भिश्चतुर्भिरश्वैर्धनैर्वा-युक्तात्रथानितिशेषः अत्रसंख्यापृथक्निर्देशोनविवक्षितः तथा अरिधायसः अरिभिरीश्वरैर्धा-रणीयाः बहुमूल्याअसंख्यातागाश्चाददे अत्रवक्ष्यमाणानि पूर्वं प्रतिगृहीतादधिकानीतियुक्तं पूर्व-मेवपित्रेनिवेदितानां पुनर्बन्धुभ्योनिवेदनासंभवात् वधूमन्तोदशरथासोअस्थुरिति दशानां र-थानामुक्तत्वादत्रचत्रीनष्टावित्येकादशानांवक्ष्यमाणत्वाद्वधूविशिष्टानामन्येभ्योदातुमनुचितत्वाच्चा-न्यानीतियुक्तम् उक्तानामेवानुवदनपक्षेदशवधूयुक्तारथाः एकोधनपूर्णइतिविवेकः उक्ता-नामेवरथादीनांपुनरभिधानं प्रकृष्टत्वज्ञापनार्थं सर्वेब्राह्मणाआगताः वसिष्ठश्चागतइतिवत् इदानीं परोक्षेणाह सुबन्धवः शोभनाविद्यायोनिसंबन्धिनोयेषांतेतथोक्ताः यद्वा शोभनबान्धवोपेताः परस्परमनुरागयुक्ताइत्यर्थः विशः प्रजाः तत्रभवाविश्याः व्रियन्तइतिव्राः व्राताः तकारलोप-श्छान्दसः विशांव्रातायथापरस्परमनुरागवन्तः तथैवैतेअपीत्यर्थः पज्राः अन्नवन्तः अङ्गिरसः सन्तानप्रभवायेसन्ति ते सर्वेसुबन्धवः अनस्वन्तः शकटवन्तः हविर्धानशकटोपलक्षितसोमयाग-वन्तःसन्तः श्रवः सर्वत्रश्रूयमाणांकीर्तिं ऐषन्त इच्छन्ति इच्छन्तु वा तदर्थमाददइतिशेषः॥५॥

अथषष्ठी—

आगधितापरिगधितायाकशीकेवजङ्गहे ।
ददातिमह्यंयादुरीयाशूनांभोज्याशता ॥ ६ ॥

आऽगधिता । परिऽगधिता । या । कशीकाऽइव । जङ्गहे । ददाति । मह्यम् । यादुरी । याशूनाम् । भोज्या । शता ॥ ६ ॥

संभोगायप्रार्थितोभावयव्यः स्वभार्यांरोमशामप्रौढेतिबुद्ध्यापरिहसन्नाह—भोज्या भोगयोग्यैषा आगधिताआसमन्ताद्गृहीता स्वीकृता तथा परिगधिता परितोगृहीताआदरातिशयाय पुनर्वचनं गध्यंगृह्णातेरितियास्कः । यद्वा आगधिता आसमन्तान्मिश्रयन्ती आन्तरंप्रजननेन बाह्यंभुजादिभिरित्यर्थः गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मेतियास्कः । पूर्वस्मिन्पक्षेपुरुषस्यप्राधान्यं उत्तरस्मिंस्तुयोषितइतिभेदः कीदृशीसा या जंगहे अत्यर्थंगृह्णाति कदापिनमुंचति अत्यागेदृष्टान्तः—कशीकेव कशीकानामसूतवत्सानकुली सायथा पत्यासहचिरकालंक्रीडति नकदाचिदपिविमुंचति तथैषाअपि किंच भोज्यैषा यादुरीया दुरित्युदकनाम रेतोलक्षणमुदकं प्रभूतंरातिददातीति यादुरी बहुरेतोयुक्तेत्यर्थः तादृशीसती याशूनां संभोगानां यशइतिप्रजनननाम तत्संबन्धीनिकर्माणि याशूनिभोगाः तेषांशताशतान्यसंख्यातानि मह्यंददाति ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

उपोपमेपरांमृशमामेदभ्राणिमन्यथाः ।
सर्वाहमस्मिरोमशागन्धारीणामिवाविका ॥ ७ ॥ ११ ॥

उपऽउप । मे । परा । मृश । मा । मे । दभ्राणि । मन्यथाः ।
सर्वा । अहम् । अस्मि । रोमशा । गन्धारीणाम्ऽइव । अविका ॥७॥११॥

रोमशानामबृहस्पतेःपुत्रीब्रह्मवादिनीपरिहसन्तंस्वपतिंप्रत्याह—भोःपते मेमां द्वितीयार्थे चतुर्थी उपोप द्वितीयउपशब्दःपादपूरणः उपेत्य परामृश सम्यक्स्पृश भोगयोग्यामवगच्छेत्यर्थः यद्वा मेमम गोपनीयमंगंउपोपपरामृश अत्यन्तमान्तरंस्पृश परामर्शाभावशङ्कांनिवारयति मेमदङ्गानि रोमाणिदभ्राणि मामन्यथाः अल्पानि माबुध्यस्व दभ्रमर्भकमित्यल्पस्येतिदभ्रंदभ्नोतेरितियास्कः । अदभ्रत्वमेवविशदयति अहंरोमशाबहुरोमयुक्तास्मि यतोऽहमीदृशीअतः सर्वा संपूर्णावयवास्मि रोमशत्वेदृष्टान्तः—गन्धारीणामविकेव गंधारादेशाः तेषांसंबन्धिन्यविजातिरिव तद्देशस्थाअवयोमेषायथारोमशाः तथाहमस्मि यद्वा गन्धारीणां गर्भधारिणीनां स्त्रीणांअविका अत्यर्थंतर्पयन्तीयोनिरिव तासां आप्रसवंरोमादिविकर्तनस्यशास्त्रनिषिद्धत्वात् योनिः रोमशाभवति अतः सोपमीयते यतोऽहमीदृशीअतोमांअप्रौढांमावबुध्यस्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥
॥ इतिप्रथममेमण्डलेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

---

१ नि० ५. १५ । २ नि० ५. १५ । ३ नि० ३. २० ।

एकोनविंशेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्र अग्निंहोतारमितिप्रथमंसूक्तमेकादशर्चं दिवोदासपुत्रस्य परुच्छेपस्यार्षं आग्नेयं आत्यष्टं सहिशर्धइत्यस्याः षट्सप्तत्यक्षरांतिधृतिः उत्कृत्यभिकृतिसंकृति-विकृत्याकृतिप्रकृतिकृत्यतिधृतिधृत्यत्यष्टिषुचतुरुत्तरशताक्षरमारभ्यचतुर्णांचतुर्णांपरित्यागेनैकैक-मुक्तंछन्दोजायते तथासत्यत्यष्ट्यतिधृतीउक्तसंख्योपेतेस्यातां एतत्सर्वंछंदोग्रन्थे चतुःशतमु-त्कृतिरित्यादिसूत्रैःप्रतिपादितं तथाचानुक्रान्तं—अग्निमेकादशपरुच्छेपोदैवोदासिराग्नेयंतुपारु-च्छेपंसर्वमात्यष्टंतत्रातिधृतिःषष्ठीति । सूक्तस्यविशेषविनियोगोलैंगिकः दशरात्रस्यषष्ठेहनिप्रा-तःसवनेप्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्याऋचःकृत्वा प्राकृताभिश्चसहयष्टव्यं तत्राग्नीध्रस्यैषाप्रथमा षष्ठस्यप्रातःसवनइतिखण्डेसूत्रितम्—अग्निंहोतारंमन्येदास्वन्तंदध्यङ्हमेजनुषंपूर्वोअङ्गिराइति ।

सैषाप्रथमा—

अ॒ग्निंहोता॑रंमन्ये॒दास्व॑न्तं॒वसुं॑सू॒नुंसह॑सोजा॒तवे॑दसं॒विप्रं॒नजा॒तवे॑दसम् ।
यऊ॒र्ध्वया॑स्वध्व॒रोदे॒वोदे॒वाच्या॑कृ॒पा ।
घृ॒तस्य॒विभ्रा॑ष्टि॒मनु॑वष्टिशो॒चिषा॒जुह्वा॑नस्यस॒र्पिषः॑ ॥ १॥

अ॒ग्निम् । होता॑रम् । म॒न्ये॒ । दास्व॑न्तम् । वसु॑म् । सू॒नुम् । सह॑सः । जा॒तऽवे॑दसम् । विप्र॑म् । न । जा॒तऽवे॑दसम् । यः । ऊ॒र्ध्वया॑ । सु॒ऽअ॒ध्व॒रः । दे॒वः । दे॒वाच्या॑ । कृ॒पा । घृ॒तस्य॑ । वि॒ऽभ्रा॑ष्टिम् । अनु॑ । व॒ष्टि॒ । शो॒चिषा॑ । आ॒ऽजुह्वा॑नस्य । स॒र्पिषः॑ ॥ १ ॥

अग्निं सर्वासांदेवसेनानांअग्रण्यं यज्ञेष्वग्रंनीयमानंवाहोतारं अस्मद्यागंप्रतिदेवानामा-ह्वातारं यद्वा होमनिष्पादकंहोतारंजुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभइतियास्कः[1] । अग्निमद्यहोतारमवृणीते-ति[2]श्रुतेः । अग्निमग्नआवहेतिच[3] अग्नेराह्वातृत्वंप्रसिद्धं अग्निंहोतारंमन्येएवंप्रतिविशेषणंमन्यइतिसं-बन्धः यद्वा यागनिष्पत्तेरेवापेक्षितत्वादेतदेवविधेयविशेषणम् इतराणिवक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपराणि दास्वन्तं अतिशयेनदानवन्तं वसुं सर्वेषां निवासहेतुं सहसःसूनुं बलस्यपुत्रं अग्निः मन्थनकालेबलेन मथ्यमानउत्पद्यतेइतिपुत्रत्वमुपचर्यते जातवेदसं जातानांवेदितारं जातप्रज्ञं जा-तबलंवा जातवेदश्शब्दोयास्केनबहुधानिरुक्तःअग्नेर्जातवेदस्त्वेदृष्टान्तः—विप्रंनजातवेदसं जात-विद्यंमेधाविनंब्राह्मणमिव तंयथाबहुमन्यते तथात्वामपिमन्ये स्तौमीत्यर्थः उक्तगुणविशिष्टोयो-

१ नि० ७. १५. । २ तै० ब्रा० ३. ६. १५. । ३ तै० ब्रा० ४. ५. ३. ।

देवः स्वध्वरः शोभनयज्ञवान् यज्ञंसम्यक्निर्वहन् ऊर्ध्वयाउन्नतयाउत्कृष्टयादेवाच्या देवान्पूजयन्त्यादेवान्प्रत्यक्तयावां कृपाकृपया सामर्थ्यलक्षणया देवान्प्रत्यक्तयाकृपेतियास्कः । तेभ्योहविर्वहनबुद्ध्यायुक्तःसन् आजुह्वानस्यआसमन्ताद्धूयमानस्यसर्पिषः सरणशीलस्यघृतस्यविलेपनेनदीप्तस्याज्यस्यविभ्रष्टिं विशेषेणभ्राजमानं अनुस्वयमपितदाज्यं शोचिषाज्वालयावष्टिकामयतेस्वीकरोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

यजिष्ठंत्वायजमानाहुवेमज्येष्ठमङ्गिरसांविप्रमन्मभिर्विप्रेभिःशुक्रमन्मभिः ।
परिज्मानमिवद्यांहोतारंचर्षणीनाम् ।
शोचिष्केशंवृषणंयमिमाविशःप्रावन्तुजूतयेविशः ॥ २ ॥

यजिष्ठम् । त्वा । यजमानाः । हुवेम । ज्येष्ठम् । अङ्गिरसाम् । विप्र । मन्मऽभिः । विप्रेभिः । शुक्र । मन्मऽभिः । परिज्मानम्ऽइव । द्याम् । होतारम् । चर्षणीनाम् । शोचिःऽकेशम् । वृषणम् । यम् । इमाः । विशः । प्र । अवन्तु । जूतये । विशः ॥ २ ॥

हेविप्रमेधाविन् शुक्र दीप्तज्वालाग्ने यजिष्ठंअतिशयेनयष्टृतमं त्वात्वांयजमानाः वयं यष्टारः हुवेमआह्वयामः यतोवयंयजमानाः यतश्चत्वंयजिष्ठः अतोहुवेमेत्यभिप्रायः कीदृशंत्वां अंगिरसांअंगिरोगोत्रोत्पन्नानांमध्येज्येष्ठंज्यायांसं यद्वा अङ्गिरसां अङ्गाराणांमध्येज्येष्ठंज्वालायुक्तत्वात् अङ्गिराअङ्गाराइतियास्कः । येङ्गाराआसंस्तेंगिरसोभवन्नितिश्रुतेः । केनसाधनेनेति तदुच्यते—मन्मभिः मननसाधनैः विप्रेभिःविशेषेणप्रीणयितृभिः मन्मभिर्मन्त्रैः यद्वा विप्रेभिर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः मन्मभिर्मन्त्रैश्चसहितावयमितिसंबन्धः त्वदाह्वानानन्तरंपरिज्मानं परितोगच्छन्तं द्यामिवसूर्यमिव होतारंदेवानामाह्वातारं केषामर्थे चर्षणीनां मनुष्यनामैतत् मनुष्याणांयजमानानामर्थे यद्वा चर्षणीनांपूर्वंमनुष्याणामेवसतां पश्चाद्यागादिसाधनेनदेवत्वमापन्नानांदेवानामाह्वातारं तथा शोचिष्केशं केशवदत्यन्तायतज्वालोपेतं वृषणं वर्षितारंकामानां एवंरूपंत्वांविशः त्वामेवनिविशमानाः इमाविशः यजमानरूपाःप्रजाः जूतयेस्वर्गाद्यभिमतफलप्राप्तयेप्रावन्तु प्रकर्षेणप्रीणयन्तु तादृशंत्वांहुवेमेतिसंबन्धः ॥ २ ॥

---

३ नि० ६. ८. । २ नि० ३. १७. । ऐ० ब्रा० ३. ३४. ।

अथतृतीया-

सहिपुरूचिदोजसाविरुक्मतादीद्यानोभवतिद्रुहन्तरःपरशुर्नद्रुहन्तरः।
वीळुचिद्यस्यसमृतौश्रुवद्वनेवयत्स्थिरम्।
निष्षहमाणोयमतेनायतेधन्वासहानायते ॥ ३ ॥

सः । हि । पुरु । चित् । ओजसा । विरुक्मता । दीद्यानः । भवति । द्रुहम्ऽतरः । परशुः । न । द्रुहम्ऽतरः । वीळु । चित् । यस्य । सम्ऽऋतौ । श्रुवत् । वनाऽइव । यत् । स्थिरम् । निःऽसहमानः । यमते । न । अयते । धन्वऽसहा । न । अयते ॥ ३ ॥

सहिसएवपूर्वस्तुतएवाग्निः विरुक्मताविशेषेणरोचनवताओजसाज्वालारूपेणबलेनपुरुचित् अत्यधिकमेवदीद्यानः दीप्यमानः द्रुहंतरः द्रोग्धॄणांतरिता निस्तारयिताभवति अस्मासु द्रोहंकुर्वतांशत्रूणांहिंसकोभवतीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः-द्रुहंतरः द्रोग्धॄणां छेदनायप्रयुक्तः परशुर्न परशुरिव सयथाअमोघंहिनस्तितथायमपि किंच यस्याग्नेः समृतौ संगतौसंयोगेवीळुचित् दृढमपिपाषाणादिकं श्रुवत् गच्छेत् शीर्येत तथा यत्स्थिरं यच्चपर्वतादिस्थिरमचलितंतदपिश्रुवत् वीळुइतिदृढनाम वीळु च्यौत्नमितितन्नामसुपाठात् तत्रदृष्टान्तः-वनेव उदकमिव उदकंयथाग्निसंयोगेशुष्यतितथेत्यर्थः अत्यन्तदृढंस्थिरमपिहिनस्ति अस्मद्द्रोग्धारंशत्रुंहिनस्तीतिकिमुवक्तव्यमित्यभिप्रायः किंचायमग्निः निष्षहमाणः शत्रून्निःशेषेणाभिभवन् यमतेउपरमते शत्रुषुमध्येक्रीडति तानेवनाशयति तथाकुर्वन्नायतेनगच्छति शत्रोःसकाशान्नपलायते तत्रदृष्टान्तः-धन्वसहान धनुषा शत्रूनभिभवतीतिधन्वसहाधानुष्कः सहतेरसुन् छान्दसोऽन्त्यलोपः सयथाशत्रोरभिमुखंविध्यतिनपलायतेतद्वदित्यर्थः यद्वा दृढधनुर्वहनक्षमोधन्वसहः अस्मिन्पक्षेपचाद्यच् सुपांसुलुगित्याकारः दृढधन्वासन्नायते नचलति ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी-

दृळ्हाचिदस्माअनुदुर्यथाविदेतेजिष्ठाभिररणिभिर्दाष्ट्यवसेऽग्नयेदाष्ट्यवसे।
प्रयःपुरूणिगाहतेतक्षद्वनेवशोचिषा।
स्थिराचिदन्नानिरिणात्योजसानिस्थिराणिचिदोजसा ॥ ४ ॥

दृळ्हा । चित् । अस्मै । अनु । दुः । यथा । विदे । तेजिष्ठाभिः ।
अरणिऽभिः । दाष्टि । अवसे । अग्नये । दाष्टि । अवसे । प्र । यः ।
पुरूणि । गाहते । तक्षत् । वनाऽइव । शोचिषा । स्थिरा । चित् ।
अन्ना । नि । रिणाति । ओजसा । नि । स्थिराणि । चित् ।
ओजसा ॥ ४ ॥

अस्मैअग्नये दृळ्हाचित् दृढान्येवसारवन्तिहवींषि अनु अनुक्रमेण प्रतिमन्त्रंदुःददति ददातेर्लुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् आतइतिझेर्जुस् यजमानाःददति दानेदृष्टान्तः—यथाविदे विदुषे परमार्थदर्शिनेयथाउत्कृष्टानिधनानिवितरन्तिदानशीलाः यद्वा अयमग्निर्यथाविदेविन्दते स्वातिरिक्तंहविर्देवेभ्योदातुंलभते स्वीकरोति तथादुरिति विन्दतेश्छान्दसःशपोलुक् लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः किंच सोऽग्निस्तेजिष्ठाभिररणिभिः अत्यन्ततेजोयुक्तैर्मार्गैःयज्ञादिरूपैः दाष्टि पूजितःसन् स्वर्गादिकंददाति दाशृदाने शपोलुक् किमर्थं अवसे तद्रक्षणाय यद्वा तेजिष्ठाभिः अतिशयेनतेजोवद्भिः अरणिभिर्गमनैः इतरदेवानुद्दिश्य यजमानेनदत्तंहविः अवसे तेषां स्वीकारायदाष्टिअयमग्निर्ददाति नयति किंच अग्नये इतरदेवताप्रदानसमयेऽपियजमानः अग्नये अग्निप्रीतयेदाष्टिप्रथमंददाति किमर्थं अवसेरक्षणार्थं यद्ययमतृप्तःस्यात्इतरेभ्योदत्तमपि स्वयंस्वीकुर्यात् तस्मादग्नयेप्रयाजादिरूपेणददातीत्यर्थः किंच योग्निः पुरूणिबहूनि सामर्थ्यात् यजमानधनादीनिप्रगाहते प्रविशति प्रविश्यचवाश्यादिरूपयाज्वालया तक्षत् तनूकरोति नाशयतीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—वनेव वृक्षादिसमूहानिव वनानियथाप्रविश्यतक्षति दहतितथेत्यर्थः किंचायमग्निः स्थिरास्थिराणिकठिनानिअन्नान्नानिव्रीह्यादीनि ओजसातेजोरूपयाज्वालया निनितरांऋणाति गच्छतिपचतीत्यर्थः रीगतिरेषणयोः क्रैयादिकः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वः तथा ओजसास्वकीयेनतेजसास्थिराणि अपरिहरणीयानिपापानिअमित्राणिवा निरिणाति निःशेषेणगच्छति नाशयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

तमस्यपृक्षमुपरासुधीमहिनक्तंयःसुदर्शतरोदिवातरादप्रायुषेदिवातरात् ।
आदस्यायुर्ग्रभणवद्वीळुशर्मनसूनवे ।
भक्तमभक्तमवोव्यन्तोअजराअग्नयोव्यन्तोअजराः ॥ ५ ॥१२॥

तम् । अस्य । पृक्षम् । उपरासु । धीमहि । नक्तम् । यः । सुदर्शऽतरः । दिवाऽतरात् । अप्रऽआयुषे । दिवाऽतरात् । आत् । अस्य । आयुः । ग्रभणऽवत् । वीळु । शर्म । न । सूनवे । भक्तम् । अभक्तम् ॥ अवः । व्यन्तः । अजराः । अग्नयः । व्यन्तः । अजराः ॥ ५ ॥ १२ ॥

अस्यअस्मै तंपृक्षं हविर्लक्षणमन्नं उपरासुउपरमन्ते आसु हवींषीति उपराः वेदिसमीपभूमयः तासुधीमहिधारयामः अस्येत्युक्तंकस्येत्याह—योग्निःनक्तंरात्रौ दिवातरात् अह्नोपि सुदर्शतरः अत्यर्थंसर्वैर्दर्शनीयोभवति यतोयंरात्रौसर्वेषुभावेषुतमसावृतत्वाद्दृश्यमानेष्वपि स्वयं अत्यर्थंप्रकाशते अतोस्मैधीमहि पुनःकीदृशाय दिवातरात् अह्नःसकाशादेव अप्रायुषे प्रगतमायुर्यस्यासौप्रायुः नप्रायुःअप्रायुः तस्मै असौयोऽस्तमेतिससर्वेषांभूतानांप्राणानादायास्तमेतीतिश्रुतेः । रात्रौसर्वेभावानिद्रयावृतत्वात्प्रायुषइवभवन्ति अयमग्निस्तुसर्वप्राणिप्राणापहर्तुःसूर्यस्य रात्रौस्वस्मिन्नेवप्रवेशात्प्रकृष्टायुर्भवति अतोपिधीमहि किंच आत् अतएव कारणात् यतोयंसुदर्शतरः यतश्चायमप्रायुः अतःकारणात्अस्यअस्मैतदर्थं आयुर्हविर्लक्षणमन्नं ग्रभणवत् ग्रहणयुक्तमभूत् ग्रहणेदृष्टान्तः—सूनवेपुत्राय पित्रोर्वीळुशर्मदृढं सुखसाधनंगृहंयथा ग्रहणवद्भवतितथेत्यर्थः शर्मेतिगृहनाम शर्मवर्मेतितन्नामसुपाठात्[1] इदानींआहवनीयादिरूपेणाग्नेर्बहुत्वमपेक्ष्याह अजराः नित्यतरुणाः एतेअग्नयःभक्तं सेवमानंअभक्तं असेवमानंचव्यन्तः एतेप्राणिनःअनुग्राह्याइतिबुध्यमानाः अवः रक्षन्ति यद्यपिविशेषेणप्राणिनः दाहपाकादिद्वारारक्षन्ति तथाप्यस्तियजमानेष्वतिशयइत्याह—व्यन्तः तैःप्रत्तंहविरश्नन्तः अजराभवन्ति स्वयंहविषाअजराःसन्तोयजमानानप्यजरान्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अथषष्ठी—

सहिशर्धोनमारुतंतुविष्वणिरप्नस्वतीषूर्वरास्विष्टनिरार्तनास्विष्टनिः ।
आदद्धव्यान्याददिर्यज्ञस्यकेतुरर्हणा ।
अधस्मास्यहर्षतोहृषीवतोविश्वेजुषन्तपन्थांनरःशुभेनपन्थाम् ॥ ६ ॥

---

[1] तै० आ० प्रथमप्रपाठके. ।

सः । हि । शर्धः । न । मारुतम् । तुविऽस्वनिः । अप्नस्वतीषु ।
उर्वरासु । इष्टनिः । आर्तनासु । इष्टनिः । आदत् । हव्यानि ।
आऽददिः । यज्ञस्य । केतुः । अर्हणा । अध । स्म । अस्य । हर्षतः ।
हृषीवतः । विश्वे । जुषन्त । पन्थाम् । नरः । शुभे । न । पन्थाम् ॥६॥

सहि सएव स्तुत्यतयाप्रसिद्धएवाग्निः तुविष्वणिः तुवीतिबहुनाम उरु तुवीतितन्नामसु पाठात् बहुस्वनिः प्रभूतध्वनियुक्तोवर्तते अत्यन्तज्वलितेग्नौवायुसंपर्कात् भुगभुगितिध्वनिरुत्पद्यते प्रज्वलतीत्यर्थः ध्वननेदृष्टान्तः—मारुतंशर्धोन मरुत्संबन्धिबलमिव मरुतांसमूहोयथा ध्वनति तथेत्यर्थः कुत्रेतितदुच्यते—अप्नस्वतीषु खननप्रोक्षणादिकर्मोपेतासु अप्नइतिकर्मनाम अप्नोदंसइतितन्नामसुपाठात् उर्वरासुउरुवरणयुक्तासुश्रेष्ठासु वेदिभूमिषु कीदृशोयं इष्टनिः यष्टव्यः औणादिकोनिक् तुगागमश्च किंच आर्तनासु आर्तान्करोति आर्तयति आर्तयन्तीत्यार्तनाः पृतनाः तासु ण्यासश्रन्थोयुच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं तासांजयायइष्टनिः इष्टव्यः यष्टव्योवा किंच एवंस्वनयन्नग्निःहव्यानि आज्यपुरोडाशादीनिआदत् अत्ति भक्षयति छान्दसोलुक् यद्वा आङ्पूर्वाद्ददातेराङोयमहनइतिव्यत्ययेनात्मनेपदाभावः गातिस्थेतिसिचोलुक् छान्दसोह्रस्वः केवलादेववाछन्दस्यपिदृश्यतइत्यनजादेरप्याडागमः अतएवानवग्रहः सएवविशेष्यते आददिः सर्वत्रहविरादानशीलः तथा यज्ञस्यकेतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयोवा अर्हणापूजनीयः सुपांसुलुगितिसोराकारः प्रत्ययाद्युदात्तत्वंछान्दसं किंच अधानन्तरं हर्षतः हविर्भक्षणादत्यन्तहर्षयुक्तस्य यद्वा अभिमतफलदानेनयजमानान्हर्षयतः हृषीवतः आज्यस्वीकारेणहर्षयुक्तस्याग्नेः पन्थां पन्थानंमार्गंविश्वेसर्वेमनुष्याः जुषन्तअप्रीणयन् असेवन्तवा किमर्थं शुभेशुभाय शोभनायऐहिकामुष्मिकफलदस्याग्नेरेवमार्गंसर्वेअनुगच्छन्ति अग्निमेवप्रीणयित्वासाधयन्ति मार्गाश्रयणेदृष्टान्तः—यथालोकेनरोमनुष्याः शुभेशोभनायसुखप्राप्तये पन्थानंसर्वैर्गन्तव्यंनिर्भयं प्रौढमार्गमिव॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

द्विताय॒दीं॑की॒स्तासो॑अ॒भिद्य॑वोनम॒स्यन्त॑उप॒वोच॑न्त॒भृग॑वोम॒थ्नन्तो॑दा॒शाभृग॑वः । अ॒ग्निरी॑शे॒वसू॑नां॒शुचि॒र्यो॑ध॒र्णिरे॑षाम् ।
प्रि॒याँअ॑पि॒धीँर्व॑निषीष्ट॒मेधि॑र॒आव॑निषीष्ट॒मेधि॑रः ॥ ७ ॥

द्विता । यत् । ईम् । कीस्तासः । अभिऽद्यवः । नमस्यन्तः । उपवोचन्त ।
भृगवः । मथ्नन्तः । दाशा । भृगवः । अग्निः । ईशे । वसूनाम् । शुचिः ।
यः । धर्णिः । एषाम् । प्रियान् । अपिऽधीन् । वनिषीष्ट । मेधिरः ।
आ । वनिषीष्ट । मेधिरः ॥ ७ ॥

यत् यं द्विता द्विप्रकारंश्रौतस्मार्तभेदेनद्वित्वमापन्नं यद्वा उपलक्षणमेतत् आहवनीयादि-
रूपेणनानाविधं यद्वा द्विता द्विविधायऐहिकामुष्मिकफलाय उभयाय विभक्तेराजादेशः ईं इम-
ग्निं कीस्तासः कीर्तनंकुर्वन्तःस्तोतारः पचाद्यचिछान्दसंसत्वं अभिद्यवः अभितोद्योतमानाः
नमस्यन्तः नमस्कारोपलक्षितमुपस्थानंकुर्वन्तोभृगवः भृगुगोत्रोत्पन्नामहर्षयः उपवोचन्त उपे-
त्यब्रुवन्ति किंकुर्वन्तः दाशादानेननिमित्तभूतेनहविर्दानार्थमथ्नन्तः अरणीभ्यामग्निमन्थनंकुर्व-
न्तः तथा भृगवः भ्रष्टारोहविषांपापानांवा किंचाग्निः शुचिर्दीप्तः धर्णिः धारणकुशलोऽयमग्निः
एषांदीयमानानांवसूनांहविर्लक्षणानांईशेईष्टेसमर्थोभवति लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः यद्वा
एषांदृश्यमानानां मणिमुक्तादीनांवसूनांईशेप्रदातुमितिशेषः किंचायमग्निः मेधिरःमेधोयज्ञः तद्वा-
न् स्वयंयष्टव्यत्वेनप्रधानभूतःसन् प्रियान्स्वप्रीतिहेतून् आज्यादीन् अपिधीन्पर्याप्तिपर्यन्तंद-
त्तान् वनिषीष्टसंभक्तवान् संभजतांवा तथा मेधिरः मेधावान् असौआवनिषीष्ट अन्यदेवताकेष्व-
पियज्ञेषुस्वयमाज्यभागप्रयाजादिरूपंहविःसंभजते॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

विश्वांसांत्वाविशांपतिंहवामहेसर्वासांसमानंदम्पतिंभुजेसत्यगिर्वाहसंभुजे।
अतिथिंमानुषाणांपितुर्नयस्यासया ।
अमीचविश्वेअमृतासआवयोहव्यादेवेष्वावयः ॥ ८ ॥

विश्वांसाम् । त्वा । विशाम् । पतिम् । हवामहे । सर्वासाम् ।
समानम् । दम्ऽपतिम् । भुजे । सत्यऽगिर्वाहसम् । भुजे । अतिथिम् ।
मानुषाणाम् । पितुः । न । यस्य । आसया । अमी इति । च ।
विश्वे । अमृतासः । आ । वयः । हव्या । देवेषु । आ । वयः ॥ ८ ॥

विश्वासां सर्वासांविशां प्रजानांयजमानानां पतिंअभिमतफलदानेन पालकंहवामहे आह्वया-मः नकेवलंयजमानानां किंतुसर्वासांप्रजानां समानं एकरूपं दहनपचनाद्युपकारस्यसर्वेषां समत्वात् तथा दंपतिंगार्हपत्यरूपेण गृहस्यपालकं दमइतिगृहनाम दमेऋत्तिरितितन्नामसुपाठात् अकारलोपश्छान्दसः किमर्थं भुजे भोगायहवामहे आह्वयामः पुनः सएवविशेष्यते सत्यगिर्वाहसं यथार्थभूतानांअविसंवादिफलानांस्तुतिरूपाणांगिरांवोढारं यद्वा गिरोमन्त्ररूपावहन्तीतिगिर्वा-हसःऋत्विजः सत्याअविसंवादिफलागिर्वाहसोयस्यतं तादृशंहवामहइतिशेषः वहिहाधा-ञ्भ्यइत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः पुनःकीदृशं मानुषाणां मनुष्याणांअतिथिं अतिथि-वत्पूज्यं दशांदितिथिमपेक्ष्यागन्तारंवा किंचास्याग्नेः आसयासमीपे आसेत्यन्तिकनाम आसा-अम्बरमिति तन्नामसुपाठात् तत्समीपे अमीचविश्वे अमृतासः हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे देवाअपि आच आगच्छन्ति उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः किमर्थं वयः हविर्लक्षणान्नमु-द्दिश्यअग्निमुखाद्देवेतरेभ्योदीयमानत्वात् तत्रदृष्टान्तः—पितुर्न पितुरन्तिकेपुत्रादयोयथान्नाद्यर्थं आगच्छन्ति तद्वत् किंच वयः नेतारऋत्विजोपि देवेषुइतरेष्विज्यमानेषुमध्ये हव्या हवींषि आददत्यग्नये वेतेरौणादिकोडिः विचिवागुणः ॥८॥

अथनवमी—

त्वमग्नेसहसासहन्तमःशुष्मिन्तमोजायसेदेवतातयेरयिर्नदेवतातये।
शुष्मिन्तमोहितेमदोद्युम्निन्तमउतक्रतुः।
अधस्मातेपरिचरन्त्यजरश्रुष्टीवानोनाजर ॥ ९ ॥

त्वम्। अग्ने। सहसा। सहन्ऽतमः। शुष्मिन्ऽतमः। जायसे। देवऽतातये। रयिः। न। देवऽतातये। शुष्मिन्ऽतमः। हि। ते। मदः। द्युम्निन्ऽतमः। उत। क्रतुः। अध। स्म। ते। परि। चरन्ति। अजर। श्रुष्टीऽवानः। न। अजर॥ ९॥

हेअग्ने त्वंसहसाबलेन सहन्तमः अतिशयेनशत्रूणामभिभविता तथा शुष्मिन्तमः अतिशयेन तेजस्वीजायसे सहेरौणादिकःकनिन् नाद्धस्येतिनुट् किमर्थं देवतातये देवानांविस्तारयुक्ता-ययागाय तदर्थंयज्ञनामैतत् यद्वा उक्तगुणविशिष्टःसन्जायसे अरण्योरुत्पद्यसे यज्ञार्थंत्वेद-

ष्टान्तः–रयिर्नदेवताताये धनं यथायज्ञार्थमुत्पद्यते तथाचोक्तं.यज्ञार्थंद्रव्यमुत्पन्नमिति किंच ते तवमदः आज्यस्वीकारजनितोहर्षःशुष्मिन्तमःअतिशयेनबलवान् हिशब्दःप्रसिद्धौ आज्येनाग्नेर्मदोभवतीतिप्रसिद्धं उत अपिच तेक्रतुः कर्मविशेषोऽपि द्युम्निन्तमःयशोयुक्तःअन्नयुक्तोवाखलु द्युम्नंद्योततेर्यशोवान्नंवेतियास्कः। अध अतःकारणात् अजर हेजरारहिताग्ने तेत्वांपरिचरन्ति यजमानाः तत्रदृष्टान्तः–श्रुष्टीवानोन दूताइव तेयथावार्ताविशेषप्रदानेनराजानंसेवन्ते तद्वत् छन्दसीवनिपाविितिवनिप् छान्दसंप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् अजरभक्तानामजरयितुः अन्तर्भावितण्यर्थात्पचाद्यच् यद्वा अजर अस्तोतः जरास्तुतिः असौनकस्यापिस्तोताभवति किंतु सर्वैःस्वयंस्तूयते तादृशंत्वांपरिचरन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथदशमी–

प्रवोमहेसहसासहस्वतउषर्बुधेपशुषेनाग्नयेस्तोमोबभूत्वग्नये।
प्रतियदींहविष्मान्विश्वासुक्षासुजोगुवे।
अग्रेरेभोनजरतऋषूणांजूर्णिर्होतऋषूणाम् ॥ १० ॥

प्र। वः। महे। सहसा। सहस्वते। उषःऽबुधे। पशुऽसे। न।
अग्नये। स्तोमः। बभूतु। अग्नये। प्रति। यत्। ईम्। हविष्मान्।
विश्वासु। क्षासु। जोगुवे। अग्रे। रेभः। न। जरते। ऋषूणाम्।
जूर्णिः। होता। ऋषूणाम् ॥ १० ॥

हेउद्गात्रादयःस्तोतारः वोयुष्माकंसंबन्धिस्तोमः स्तोत्रंअग्नयेप्रबभूतु प्रीणयितुंसमर्थंभवतु छान्दसःशपःश्लुः अत्वंनाभ्यासस्य भूसुवोस्तिङीतिगुणाभावःकीदृशायाग्नये महेमहतेपूज्याय सहसा पराभिभवसामर्थ्येन सहस्वते तद्वते उषर्बुधे उषःकालेप्रबुध्यमानाय अहरादीनांपत्यादिषूपसंख्यानमितिरुत्वं पशुषेपशुफलदाय नशब्दोऽत्रापिशब्दार्थः यद्वा पशुषेपशुप्रदात्रेप्रभवेयथास्तुतिःक्रियतेतद्वत् किमर्थमितितदुच्यते–ईएनमग्निंप्रति लक्षीकृत्यहविष्मान् घृ-

१ नि० ५. ५.।

तादिमद्भृद्धहविर्युक्तोयजमानःविश्वासुक्षासु सर्वासुनिवासभूतासुवेदिभूमिषु जोगुवे अत्यर्थंगच्छति गुवतेर्यङ्लुगन्ताच्छांन्दसोलिट् व्यत्ययेनात्मनेपदं अमन्त्रेइतिपर्युदासादामभावः क्षेतिभूनाम क्षाक्षामेति तन्नामसुपाठात् ऋभूणां आगन्तृणां देवानांमध्येश्रेष्ठमग्निं जूर्णिः स्तुतिकुशलोहोता अग्रे इतरदेवेभ्यःपूर्वंजरतेस्तौति तत्रदृष्टान्तः—ऋभूणांमहतांधनवतां अग्नेरेभोन बन्दीव ऋषीगतौ औणादिकःकुप्रत्ययः नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् यद्वा ऋभूणामित्येतद्धोतृविशेषणं ऋभूणांज्ञानवतांमध्येश्रेष्ठोयंहोतेत्यर्थः ॥ १० ॥

अथैकादशी—

सनोनेदिष्ठंददृशानआभराग्नेदेवेभिःसचनाःसुचेतुनांमहोरायःसुचेतुना ।
महिशविष्ठनस्कृधिसंचक्षेभुजेअस्यै ।
महिस्तोतृभ्योमघवन्त्सुवीर्यमथीरुग्रोनशवसा ॥ ११ ॥ १३ ॥

सः । नः । नेदिष्ठम् । ददृशानः । आ । भर । अग्ने । देवेभिः ।
सऽचनाः । सुऽचेतुना । महः । रायः । सुऽचेतुना । महि । शविष्ठ ।
नः । कृधि । सम्ऽचक्षे । भुजे । अस्यै । महि । स्तोतृऽभ्यः ।
मघऽवन् । सुऽवीर्यम् । मथीः । उग्रः । न । शवसा ॥ ११ ॥ १३ ॥

हेअग्ने सत्वंनोनेदिष्ठं अत्यन्तसमीपेददृशानः वेद्यांदीप्तत्वेनदृश्यमानः देवेभिः सचनाः इतरैर्देवैः समानान्नः अग्निमुखेनैवइतरेषांहविःस्वीकारात्समानान्नत्वं सुचेतुनाशोभनेनचेतनेनचेतसा वापुनस्तदेवविशेष्यते सुचेतुना शोभनचेतोवतामया औणादिकउः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् युक्तेन त्वदायत्तेमय्यनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः तादृशस्त्वंमहः पूजनीयानि रायोधनानि आभर अस्माकमाहर हेअग्ने शविष्ठबलवन् नः अस्मभ्यं महिमहत्अन्नं महतींकीर्तिं वा कृधि कुरु संपादय शविष्ठेतिसंबोधितत्वात्तदेवप्रार्थ्यतइतिगम्यते किमर्थंसंचक्षे सम्यग्दर्शनीयत्वाय अस्यै अस्याः पृथिव्याः संबन्धिनेभुजे भोगाय यद्वा संचक्षे भुजइतिसामानाधिकरण्यं सम्यग्दर्शनीयायभोगायेत्यर्थः नकेवलंयजमानेभ्योऽस्मभ्यमेव अपितुस्तोतृभ्यः स्तोत्रकर्तृभ्योऽपि हेमघवन्नन्नवन्नग्ने महिमत् सुवीर्यंशोभनपुत्रभृत्याद्युपेतंधनंशोभनसामर्थ्यंवा कृधिकुरु

किंच शवसाबलेनयुक्तःसन् मथीः अस्मद्विरोधिनोनाशय लुङि ह्म्यंतक्षणेतिवृद्धिप्रतिषेधः का- रकपक्षे औणादिकईकारः आद्युदात्तश्छान्दसः यद्वा मथीर्मंथनवांस्त्वं अस्मदर्थंशवसाबलेन युक्तोभवेतिशेषः तत्रदृष्टान्तः—उग्रोनशवसा यथाकश्चित्क्रूरः शवसाबलेनमथीर्भवति तद्व- त॥ ११॥

॥इतिद्वितीयस्यप्रथमेत्रयोदशोवर्गः॥ १३॥

अयंजायतेत्यष्टर्चंद्वितीयंसूक्तम् अयंजायताष्टावित्यनुक्रमणिका परुच्छेपऋषिः सर्वमा- त्यष्टमित्युक्तत्वादत्यष्टिश्छन्दः आग्नेयंत्वितितुशब्दस्योक्तत्वात् इदमादिमंचाग्नेयं पृष्ठ्यस्यषष्ठे- हनिप्रउगशस्त्रेइदमेवसूक्तमाज्यशस्त्रत्वेनविनियुक्तं सूत्रितंच षष्ठस्येतिखण्डे—अयंजायतमनुषोधरीमणीत्या- ज्यमिति।

तत्रेयंप्रथमा—

अयंजायतमनुषोधरीमणिहोतायजिष्ठउशिजामनुव्रतमग्निःस्वमनुव्रतम्।
विश्वश्रुष्टिःसखीयतेरयिरिवश्रवस्यते।
अदब्धोहोतानिषददिळस्पदेपरिवीतइळस्पदे॥ १॥

अयम्। जायत। मनुषः। धरीमणि। होता। यजिष्ठः। उशिजाम्। अनु। व्रतम्। अग्निः। स्वम्। अनु। व्रतम्। विश्वऽश्रुष्टिः। सखिऽयते। रयिःऽइव। श्रवस्यते। अदब्धः। होता। नि। सदत्। इळः। पदे। परिऽवीतः। इळः। पदे॥ १॥

अयमग्निर्मनुषोमनुष्यस्य अध्वर्योःसकाशात् धरीमणि अतिशयेनधारके अरणिद्वये जायत अरणिमन्थनेनोत्पन्नः कीदृशोयंहोता देवानामाह्वाता यजिष्ठः अतिशयेनयष्टृतमः कि- मर्थमुत्पन्नइतिचेत् उशिजांफलस्यकामयितॄणां यजमानानां व्रतंसोमयागादिरूपंकर्मअनुलक्षी- कृत्य नकेवलंपरार्थमेवअपितुस्वार्थमपि स्वंव्रतमनु स्वकीयंहविःस्वीकारादिरूपंकर्मानुलक्ष्य नः सएवविशेष्यते विश्वश्रुष्टिः विश्वविषयकर्मवान् कस्मैसखीयते सखित्वमात्मनइच्छते तथा

न्नंतद्यस्यांहविःसन्ततावस्तिसावाजिनी तस्यांवसतइतितौवाजिनीवसू) आमन्त्रितत्वादनुदात्तः तौतथाविधौयुवांद्रवत्क्षिप्रमुपसमीपेआयातमागच्छतम् ॥ षड्विंशतिसंख्याकेषुक्षिप्रनामसुनुक्षिप्रंमंक्षुद्रवदितिपठितम्. तत्रफिट्स्वरः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

ऐन्द्रवायवेतृचेतृतीयामृचमाह—

वायविन्द्रश्चसुन्वतआयातमुपनिष्कृतम् । मक्ष्वि१त्थाधियानरा ॥६॥

वायो इति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यातम् । उप । निःऽकृतम् । मक्षु । इत्था । धिया । नरा ॥ ६ ॥

हेवायो त्वमिन्द्रश्च सुन्वतःसोमाभिषवंकुर्वतोयजमानस्यनिष्कृतंसंस्कर्तारं सोमंउपायातंआगच्छतम् नराहेनरौपुरुषौ (पौरुषेणसामर्थ्येनोपेतौ)युवयोरागतयोश्चसतोर्धियाअमुनाकर्मणामक्षुत्वरयासंस्कारःसंपत्स्यते इत्थासत्यम् ॥ वायोइत्यस्यामन्त्रितस्येतिषाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । इन्द्रशब्दोऋज्रेन्द्रेत्यादिनारन्प्रत्ययान्तत्वेननिपातितोञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । चशब्दश्चादयोऽनुदात्ताइत्यनुदात्तः । सुन्वतइत्यत्रशतुरनुमोनद्यजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । निरित्येषसमित्येतस्यस्थानइतियास्कः। कृतशब्देआदिकर्मणिकर्तरिक्तः संस्कर्तुंप्रवृत्तइत्यर्थः कुगतिप्रादयइतिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्यन्तोदात्तः गतिरनन्तरइतितुनिसउदात्तत्वंनभवति तद्धिकर्मणिक्तेविहितम् निष्करोतीतिनिष्कृदिति क्विबन्तव्याख्यानेतु गतिकारकोपपदात्कृदितिकृकारउदात्तःस्यात् । धिया सावेकाचस्तृतीयादिरितिविभक्तिरुदात्ता। नरा सुपांसुलुगित्यादिनासंबोधनद्विवचनस्यडादेशः पदात्परत्वादामन्त्रितस्येत्याष्टमिकोनिघातः ॥ ६ ॥

मित्रंहुवेइतिमैत्रावरुणस्तृचोगवामयनेआरंभणीयेचतुर्विंशेहनिप्रातःसवनेमैत्रावरुणस्यस्तोत्रियः तत्रैवाभिप्लवषडहेऽपिविनियुक्तः तथाचाश्वलायनेनचतुर्विंशेहोताजनिष्टेत्यादिखण्डे मित्रंवयंहवामहेमित्रंहुवेपूतदक्षमित्यादिसूत्रितम् तथाचाभिप्लवपृष्ठ्याहानीतिखण्डे—परिशिष्टानावापानुकृत्यमित्रंवयंहवामहेमित्रंहुवेपूतदक्षमितिच ।

तस्यमैत्रावरुणतृचस्यप्रथमामृचमाह—

मित्रंहुवेपूतदक्षंवरुणंचरिशादसम् । धियंघृताचींसाधन्ता ॥ ७ ॥

मित्रम् ॥ हुवे । पूतऽदक्षम् । वरुणम् । च । रिशादसम् । धियम् । घृताचीम् । साधन्ता ॥ ७ ॥

१नि०१२ ७ ।

अहमस्मिन्कर्मणिहविःप्रदानायपूतदक्षंपवित्रबलंमित्रंहुवे तथारिशादसंरिशानांहिंसकानामदसमत्तारंवरुणंचहुवे आह्वयामि कीदृशौमित्रावरुणौ (घृतमुदकमश्चतिभूमिंप्रापयतियाधीर्वर्षणकर्मवा)[1] घृताचींधियं साधन्तासाधयन्तौकुर्वन्तौ ॥ मित्रशब्दःपुंल्लिङ्गः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । हुवइतिह्वयतेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुकिसतिह्वःसंप्रसारणमित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणेउवङादेशः तिङ्ङतिङइतिनिघातः । पूतशब्दःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वरुणशब्दः कृवृदारिभ्यउनन्नित्युनन्प्रत्ययान्तोनित्त्वादाद्युदात्तः। रिशन्तिहिंसन्तीतिरिशाःशत्रवः इगुपधज्ञाप्रीकिरःकइतिकः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः तानत्तीतिरिशादाः तं सर्वधातुभ्योसुन्नित्यसुन्प्रत्ययेनित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण सएवावशिष्यते शेषनिघातेसतिएकादेशउदात्तेनोदात्तइतिसवर्णदीर्घोप्युदात्तएव । धीरितिअयइत्यादिषड्विंशतिकर्मनामसुपठितः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । घृतमश्चतीतिघृताची ऋत्विग्दधृगित्यादिना क्विनि अनिदितामितिनकारलोपः अञ्चतेश्चोपसंख्यानमितिङीप् अचइत्यकारलोपेचाविनितिदीर्घत्वम् । घृतशब्दोनब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वंबाधित्वावृतादीनांचेत्यन्तोदात्तः समासस्येत्यन्तोदात्तस्यापवादकं तत्पुरुषेतुल्यार्थेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वा गतिकारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्यधात्वकारस्यलोपेसति अनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलोपइतिङीपउदात्तत्वेप्राप्ते चाविनितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । साधन्ता राधसाधसंसिद्धावित्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थाल्लटःशत्रादेशे श्नुंबाधित्वाव्यत्ययेनशप् अदुपदेशत्वादुपरिशतृप्रत्ययस्यलसार्वधातुकानुदात्तत्वम् द्वितीयाद्विवचनस्यशपश्चानुदात्तौसुप्पितावित्यनुदात्तत्वेधातोरितिधातुस्वरएवशिष्यते सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारादेशः ॥ ७ ॥

द्वितीयामृचमाह—

ऋतेनमित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा । क्रतुंबृहन्तमाशाथे ॥ ८ ॥

ऋतेन । मित्रावरुणौ । ऋतऽवृधौ । ऋतऽस्पृशा । क्रतुम् ।
बृहन्तम् । आशाथे इति ॥ ८ ॥

हेमित्रावरुणौयुवांक्रतुंप्रवर्तमानेमिमंसोमयागंआशाथे आनशाथे व्याप्नवन्तौ केननिमित्तेनऋतेनअवश्यंभावितयासत्येनफलेनास्मभ्यंफलंदातुमित्यर्थः कीदृशौयुवांऋतावृधौ (ऋतमित्युदकनाम सत्यंवायज्ञंवेतियास्कः)[1] उदकादीनामन्यतमस्यवर्धयितारौ अतएवऋतस्पृशाउदकादीन्स्पृशन्तौ कीदृशंक्रतुंबृहन्तंअतिरूपात्रैश्चातिप्रौढम् ॥ ऋतशब्दोघृतादित्वादन्तोदात्तः मित्रावरुणावित्यत्रमित्रश्चवरुणश्चेतिमित्रावरुणौ देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानङादेशः । ऋतस्यवर्धयितारा-

1 नि० ४. १९. ।

वित्यर्थेन्तर्भाविण्यर्थाद्वृधेःक्विप् नहिवृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घः । ऋतस्पृशा सुपांसुलुगिति डादेशः मित्रावरुणावित्याद्यामन्त्रितत्रयस्यस्वस्वपूर्वपदात्परत्वादामन्त्रितस्येत्याष्टमिकोनिघातः। ननुऋतेनेत्येतस्यसुबामन्त्रितेपराङ्गवत्स्वरेइतिपराङ्गवद्भावेनामन्त्रितानुप्रवेशात्पादादित्वेनपदात्पर-त्वेनवाष्टमिकनिघाताभावात् आमन्त्रितस्यचेत्याद्युदात्तेनभवितव्यमितिचेत् न पराङ्गवद्भाव-स्यसुबामन्त्रिताश्रयत्वेनपदविधित्वात्समर्थःपदविधिरितिनियमात् इहचऋतेनमित्रावरुणावित्ये-तयोराशाथेइत्याख्यातेनैवान्वयेनपरस्परमसामर्थ्यात् । यत्रपुनःपरस्परान्वयेनसामर्थ्यं त-त्रपराङ्गवद्भावात्पादादेराद्युदात्तत्वंभवत्येव । यथामरुतांपितस्तदहंगृणामीति मृग्रोरुतिरित्यु-तिप्रत्ययान्तत्वेनपृश्निर्यैवैपयसोमरुतोजाताइत्यादावन्तोदात्तोऽपिहिमरुच्छब्दोमरुतांपितरित्यत्र सामर्थ्यात्पराङ्गवद्भावादेवाद्युदात्तोजातः । प्रकृतेतु ऋतेनेत्यस्यासामर्थ्यादेवनपराङ्गवद्भावइति ऋतावृधावित्यत्रद्वितीयामन्त्रितस्यनिघातेकर्तव्येआमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदितिप्रथमामन्त्रितेना-विद्यमानवद्भवितव्यमितिचेत् भवतु अतएवतस्याव्यवधायकत्वादृतेनेतिप्रथमपदात्परत्वेनैवद्वि-तीयामन्त्रितंनिहन्यते यथाइमंमेगङ्गेयमुनेइत्यादौगङ्गेशब्दस्याविद्यमानवद्भावेऽपितस्याव्य-वधायकत्वादेव मेइत्येतदेवपदमुपजीव्ययमुनेशब्दस्यनिघातः किञ्चप्रकृतेमित्रावरुणावित्याम-न्त्रितंसामान्यवचनम् तस्यविशेषणतयाविशेषवचनमृतावृधाविति अतोनामन्त्रितेसमानाधि-करणेसामान्यवचनमितिपूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपिनिरन्तरायोद्वितीयस्यनिघातः । नन्वेवमप्यपादादावित्यनुवृत्तेः ऋतावृधेत्यस्यद्वितीयपादादित्वान्नभवितव्यंनिघातेन अतएव हीमंमेगङ्गे इत्यत्रशुतुद्रिपदस्यपदात्परस्यामन्त्रितस्यापिपादादित्वादेवानिघातादाद्युदात्तत्वंजातम् तद्वदत्रापिभवितव्यम् वक्तव्योवाविशेषइति । उच्यते—मित्रावरुणपदस्यसुबामन्त्रितइतिपराङ्ग-वद्भावेनपरानुप्रवेशादेवऋतावृधेत्यस्यनपादादित्वम् शुतुद्रिपदमपितर्ह्येवमेवपूर्वस्यसरस्वतिपद-स्यपराङ्गवद्भावेननपादादिरितिनिहन्येतेतिचेत् पराङ्गवद्भावस्तावत्सुबन्तमामन्त्रितंचाश्रित्यप्रवृत्तः पदविधिः अतस्तयोःसत्येवपरस्परान्वयेपराङ्गवद्भावेनभवितव्यम् समर्थःपदविधिरिति नियमात् शुतुद्रिसरस्वतिपदयोश्चनपरस्परेणान्वयः किन्तुसचतेत्यनेनेत्यसामर्थ्यान्नपरा-ङ्गवद्भावः प्रकृतेतु मित्रावरुणावृतावृधाइतिद्वयोरपिसामानाधिकरण्येनपरस्परान्वयादस्तिसा-मर्थ्यमितिभवितव्यंपराङ्गवद्भावेन यथामरुतांपितरित्यत्रेतिविशेषः । नन्वतएवतर्हिमित्रा-वरुणपदस्यपराङ्गवद्भावेनपादादित्वादपादादावितिपर्युदासादामन्त्रितनिघातोनस्यादितिचेत् न पूर्वंसुबन्तंपरंचामन्त्रितमाश्रित्ययःस्वरःप्रवर्ततेतत्रसुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावः भवतिचैवंऋ-तावृधपदनिघातइति तत्रपूर्वस्यपराङ्गवद्भावेनापादादित्वात्सप्रवर्तते मित्रावरुणपदनिघातस्तु पूर्वमेवपदमुपजीवति नपरमामन्त्रितमितिनपराङ्गवद्भावः। ननुपराङ्गवद्भाववन्निघातोऽपिपदवि-

धिरितिक्रतेनेत्यनेनासामर्थ्यात् ततःपदात्परस्यमित्रावरुणपदस्यनस्यादितिचेत् न समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइति निघातेपदविधावपिसमानवाक्यत्वमेवपर्याप्तम् न पराङ्गवद्भाववत्परस्परान्वयोऽपीत्यलम्। क्रतुं कृञःकतुः प्रत्ययस्वरेणादिरुदात्तः। आशाथे आनशाथे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् नुडभावश्छान्दसः॥ ८॥

तृतीयामृचमाह—

कवीनोमित्रावरुणातुविजाताउरुक्षया। दक्षंदधातेअपसम्॥ ९॥ ४॥

कवी इति। नः। मित्रावरुणा। तुविऽजातौ। उरुऽक्षया। दक्षम्। दधाते इति। अपसम्॥ ९॥ ४॥

मित्रावरुणावेतौदेवौनोऽस्माकंदक्षंबलं अपसंकर्मच दधातेपोषयतः(कीदृशौ)कवी मेधाविनौ तुविजातौबहूनामुपकारकतयासमुत्पन्नौ उरुक्षयाबहुनिवासौ विमोधीरइत्यादिषुचतुर्विंशतिसंख्याकेषुमेधाविनामसुकविर्मनीषीतिपठितम् उरुतुवीत्येतौशब्दौद्वादशसुबहुनामसुपठितौ ओजःपाजइत्यादिषुअष्टाविंशतिसंख्याकेषुबलनामसुदक्षोवीड्विति पठितम् अपसशब्दःषड्विंशतिसंख्याकेषुकर्मनामसुपठितः॥ मित्रावरुणा मित्रशब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः वरुणशब्दोनित्स्वरेणाद्युदात्तः द्वन्द्वे देवताद्वन्द्वेचेत्युभावपशिष्येते। तुविजातौ बहूनामुपकारकतयातत्संबन्धित्वेनजाताविति षष्ठीसमासेसमासान्तोदात्तत्वम् चतुर्थीसमासेहि केचेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरःस्यात् उरूणां बहूनांक्षयावुरुक्षयौ क्षिनिवासगत्योरितिधातोःक्षियंत्यस्मिन्निति क्षयःइत्यधिकरणेएरजित्यच् प्रत्ययान्तस्यचितइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेक्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वंविहितम् समासेतु समासस्येत्यन्तोदात्तत्वंबाधित्वाकुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणप्राप्तमुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्यपिथाथादिस्वरेणान्तोदात्तेनबाध्यते तथापिपरादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वंद्रष्टव्यम्। दक्षोदक्षतेरुत्साहकर्मणः घञ् ञित्त्वादाद्युदात्तः आप्यतेफलमनेनेत्यपःकर्म आपःकर्माख्यायांह्रस्वोनुट्चेत्यसुन्नन्तस्यापसस्पारेइत्यादौनित्त्वादाद्युदात्तस्याप्यपस्शब्दस्यात्रव्यत्ययेनप्रत्ययाद्युदात्तत्वम्॥ ९॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेचतुर्थोवर्गः॥ ४॥

आश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्यआश्विनेक्रतौविनियुक्तः तथाचसूत्रितम्—अथाश्विनए- (?)ोउषाःप्रातर्युजेतिचतस्रोऽश्विनायज्वरीरिषइति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अश्विनायज्वरीरिषोद्रवत्पाणीशुभस्पती। पुरुभुजाचनस्यतम्॥१॥

अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्ऽपाणी । शुभः । पती इति । पुरुऽभुजा । चनस्यतम् ॥ १॥

हेअश्विनाअश्विनौ युवामिषोहविर्लक्षणान्यन्नानिचनस्यतंइच्छतम् भुआथामित्यर्थः यद्यपिचनःशब्दोऽन्नवाची तथापि इषइत्यनेनसहनास्तिपुनरुक्तिदोषः इच्छामुपलक्षयितुं प्रयुक्तत्वात् वक्तव्यमुवाच समूलकाषंकषतीत्यादौयथापुनरुक्त्यभावस्तद्वत् कीदृशीरिषःयज्वरीः यागनिष्पादिकाः कीदृशावश्विनौ द्रवत्पाणीहविर्ग्रहणायद्रवद्भ्यांधावद्भ्यांपाणिभ्यामुपेतौ शुभस्पतीशोभनस्यकर्मणःपालकौ पुरुभुजाविस्तीर्णभुजौबहुभोजिनौवा ॥ अश्विना आमन्त्रितस्येतिषाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । यज्वरीः यागकरणानामप्यन्नानांअसिश्छिनत्तीतिवत्स्वव्यापारेकर्तृत्वविवक्षया सुयजोर्ङ्वनिबितिङ्वनिप्प्रत्ययः वनोरचेतिङीप् तत्सन्नियोगेनरेफादेशः प्रत्ययद्वयस्यानुदात्तौसुप्पितावित्यनुदात्तत्वात् धातुस्वरएवावशिष्यते । इषशब्देशसोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वरएवावशिष्यते । द्रवन्तौधावन्तौपाणीययोः तयोःसंबोधनंद्रवत्पाणीइति तस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् नपुनराष्टमिकोनिघातः अपादादावितिप्रतिषेधात् इषइतिपूर्वपदस्यसुबामन्त्रितेइतिपराङ्गवद्भावेनमित्रावरुणावृतावृधावितिवदपादादित्वमितिचेत् न तत्रसामानाधिकरण्येनपरस्परान्वयात् इहत्विषोद्रवत्पाणीइत्यनयोः सरस्वतिशुतुद्रिपदवदसामर्थ्येनप्रयुक्तत्वात् । शुभइति शुभशुंभदीप्तावित्यस्यसम्पदादित्वाद्भावेक्विबन्तस्यषष्ठ्येकवचनम् षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् तस्यपतीइत्यामन्त्रितेपरतःपराङ्गवद्भावादामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् नपुनराष्टमिकोनिघातः तस्मिन्कर्तव्येद्रवत्पाणीइतिपूर्वस्यामन्त्रितस्यामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेनपादादित्वादपादादावितिप्रतिषेधात् । ननुमित्रावरुणावृतावृधावितिवन्नामन्त्रितेसमानाधिकरणेइत्यविद्यमानवद्भावप्रतिषेधेनभवितव्यमितिचेत् न मित्रावरुणपदंहिसामान्यवचनमितियुक्तस्तस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः द्रवत्पाणीपदंतुनतथेतिवैषम्यात् । पुरूविस्तीर्णौभुजौययोस्तौ आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिडादेशः पुरुवहुभुआतेइतिवा । चनस्यतमित्यत्र चायतेरन्नेह्रस्वश्चेति चायृपूजानिशामनयोरित्यस्यासुन्प्रत्ययेआकारस्यह्रस्वेचानुकृष्टेनुडागमेचलोपोव्योर्वलीति यकारलोपेचनस्शब्दोन्ननामसुपठितः तदात्मनइच्छतीतिसुपआत्मनःक्यच् सनाद्यन्ताधातवइतिधातुत्वात् लोण्मध्यमद्विवचनम् । क्यचःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् शपाएकादेशेकृतेएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः उपर्याख्यातस्यलसार्वधातुकानुदात्तत्वेस्वरितत्वम् नचतिङ्ङतिङइति निघातःपूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावेनपदादपरत्वात्पादादित्वाद्वातदप्राप्तेः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अश्विनापुरुदंससानराशवीरयाधिया । धिष्ण्यावनतंगिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुऽदंससा । नरा । शवीरया । धिया । धिष्ण्या ।
वनतम् । गिरः ॥ २ ॥

अश्विनाहेअश्विनौयुवांगिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्धियाआदरयुक्तयाबुद्ध्यावनतंसंभजतम् स्वी-
कुरुतं कीदृशावश्विनौपुरुदंससाबहुकर्माणौ षड्विंशतिसंख्याकेषुकर्मनामसुदंसइतिपठितम् नरानेः-
तारौ धिष्ण्याधाष्टर्चयुक्तौबुद्धिमन्तौवा कीदृश्याधिया शवीरयागतियुक्तयाअप्रतिहतप्रसरये-
त्यर्थः ॥ अश्विनेत्याद्यामन्त्रितचतुष्टयस्यषाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वंपादादित्वान्नाष्टमिकोनिघातः
पुरुदंससेत्यपिहिपादादिरेवआमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदितिपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् नामन्त्रितेसमाना-
धिकरणेइतिपूर्वस्यसामान्यवचनत्वेननाविद्यमानवत्त्वमितिचेत् न अश्विशब्दवत्पुरुदंससशब्द-
स्याप्यश्विनोरेवरूढ्याप्रयुज्यमानतयासामान्यशब्दत्वात् सामान्यवचनंनाविद्यमानवदित्युक्ते
अर्थात्परस्यविशेषवचनत्वावगमात् उभयोःसामान्यवचनत्वेपर्यायत्वेनपौनरुक्त्यात्सहाप्र-
योगइतिचेत् न गुणविशेषसंकीर्तनवत्प्रसिद्धानेकनामविशेषसंबन्धसंकीर्तनस्यापिस्तुत्युपयोगे-
नसप्रयोजनत्वान्निष्प्रयोजनपुनर्वचनस्यैवपुनरुक्तत्वात् अश्विपुरुदंससशब्दयोरेकार्थवृत्तित्वे-
ऽपिपर्यायत्वादेवप्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेनासामानाधिकरण्यादपिनाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः भिन्न-
प्रवृत्तिनिमित्तानामेवह्येकस्मिन्नर्थेवृत्तिःसामानाधिकरण्यम् अश्विशब्दस्याश्वसंबन्धोनिमित्तम्
पुरुदंससशब्दस्यतुबहुकर्मसंबन्धइतिप्रवृत्तिनिमित्तभेदइतिचेत् न तद्धिद्वयंव्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं
नप्रवृत्तिनिमित्तम् व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापिसामानाधिकरण्याभिधानेवृक्षमहीरुहशब्दयोर-
पितथात्वप्रसङ्गः अतएवहीडेरन्तेदितेसरस्वतिप्रियेप्रेयसिमहिविश्रुत्येतानितेऽघ्न्येनामानीत्यत्र स-
हस्नतमीप्रशंसोपयोगित्वेनेडादिशब्दानामेतानितेअघ्न्येनामानीतिवचनेनपर्यायाणामप्यनेकवि -
शिष्टनामसंबन्धनिबन्धनस्तुत्यर्थत्वेनैवसहप्रयोगः स्तुत्युपयोगेनैवव्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षाया-
मपिपर्यायत्वेनासामानाधिकरण्यादेवनामन्त्रितइतिनिषेधाभावादामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदिति पू-
र्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात्सर्वेषांषाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् तद्वत्प्रकृतेऽपि । कृशॄपॄकटिपटिशौटिभ्यईर-
न्नित्यतईरन्नित्यनुवृत्तौबहुलवचनादन्यत्रापीत्यनेनशवगतावितिधातोरीरन्प्रत्ययेकृतेसतिनित्त्वा-
च्छवीरयाशब्दआद्युदात्तः । धियेत्यत्रसावेकाचइतिविभक्तिरुदात्ता । वनतमित्यत्रशपःपित्त्वाल्लो-
णमध्यमद्विवचनस्यलसार्वधातुकत्वाच्चवनषणसंभक्तावितिधातूदात्तत्वमेवशिष्यते नचतिङ्ङति-

ङइतिनिघातः पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेनपादादित्वात्। गिरः सुपोऽनुदात्तत्वेनप्रातिपदिकस्वरःशिष्यते ॥ २ ॥ तृतीयामृचमाह—

दस्रांयुवाकवःसुतानासत्यावृक्तबर्हिषः। आयातंरुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दस्रा। युवाकवः। सुताः। नासत्या। वृक्तऽबर्हिषः। आ। यातम्। रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी ॥ ३ ॥

अत्राश्विनेत्यनुवर्तते हेअश्विनौआयातं अस्मिन्कर्मण्यागच्छतम् किमर्थमितितदुच्यते सुताः युष्मदर्थंसोमाः अभिषुताः तान्स्वीकर्तुमितिशेषः कीदृशावश्विनौदस्राशत्रूणामुपक्षपयितारौ यद्वा देववैद्यत्वेनरोगाणामुपक्षयितारौ अश्विनौवैदेवानांभिषजावितिश्रुतेः। नासत्या असत्यंअनृतभाषणंतद्रहितौ अत्रयास्कः—सत्यावेवनासत्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्यप्रणेतारावित्याग्रायणइति। रुद्रवर्तनी रुद्रशब्दस्यरोदनंप्रवृत्तिनिमित्तम् यदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वमितितैत्तिरीयाः। तद्यद्रोदयन्तितस्माद्रुद्राइतिवाजसनेयिनः। रुद्राणांशत्रुरोदनकारिणांशूरभटानांवर्तनिर्मार्गोधाटीरूपोययोस्तौरुद्रवर्तनी यथाशूराधाटीमुखेनशत्रून्रोदयन्ति तद्वद्दतावित्यर्थः युवाकवइत्यभिषुतसोमानांविशेषणम् वसतीवरीभिरेकधनाभिश्चाद्भिर्मिश्रिताइत्यर्थः वृक्तानिमूलैर्वर्जितानिबर्हींष्यास्तरणरूपाणियेषां सोमानांतेवृक्तबर्हिषः यद्वा भरताइत्यादिष्वष्टस्वृत्विङ्नामसुवृक्तबर्हिषइति तदानींतृतीयार्थेप्रथमा ऋत्विग्भिरभिषुताइत्यन्वयः ॥ दस्रा आमन्त्रितस्येत्याद्युदात्तः। युवाकवः युमिश्रणे युवन्तिमिश्रीभवन्तिवसतीवरीप्रभृतिभिःश्रयणद्रव्यैरितियुवाकवः कटिकष्यादिष्वगणितस्यापियौतेर्बहुलग्रहणात्काकुप्रत्ययः तस्यकित्त्वेनगुणाभावादुवङादेशः प्रत्ययस्वरेणआकारउदात्तः नविद्यतेअसत्यमनयोरितिनासत्यौ नभ्राणनपान्नवेदानासत्येत्यादिनाप्रकृतिवद्भावान्नञोनलोपाभावः पादादित्वेनानिघातादामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। वृक्तबर्हिषः वृक्तं मूलैर्वर्जितंबर्हिरास्तीर्णंयेषांसोमानांतेवृक्तबर्हिषः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणक्तप्रत्ययस्वरएवशिष्यते। आङित्यत्रोपसर्गाश्चाभिवर्जमित्युदात्तः। रुद्रवर्तनी आमन्त्रितस्यचेत्यामन्त्रितनिघातः ॥ ३ ॥

ऐन्द्रेतृचेप्रथमामृचमाह—

इन्द्रायाहिचित्रभानोसुताइमेत्वायवः। अण्वीभिस्तनापूतासः ॥ ४ ॥

इन्द्र। आ। याहि। चित्रभानो इति चित्रऽभानो। सुताः। इमे। त्वाऽयवः। अण्वीभिः। तना। पूतासः ॥ ४ ॥

१ तै० सं. २.३.११.। २ नि० ६.१३.। ३ तै० सं. १.५.१.।

चित्रभानोचित्रदीप्तेहेइन्द्रअस्मिन्कर्मण्यायाहि आगच्छ सुताअभिषुताइमेसोमाः त्वायवः त्वांकामयमानावर्तन्ते अण्वीभिः अग्रुवइत्यादिषुद्वाविंशतिसंख्याकेष्वङ्गुलिनामसुअण्व्यइतिपठितम् ऋत्विजामङ्गुलिभिः सुताइत्यन्वयः किञ्च एतेसोमाः तनानित्यंपूतासःपूताःशुद्धाःदशापवित्रेणशोधितत्वात् इन्द्रशब्दंयास्कोबहुधानिर्वक्ति—इन्द्रइरांदृणातीतिवेरांददातीतिवेरांदधातीतिवेरांदारयतइति वेरान्धारयतइति वेन्दवेद्रवतइति वेन्दौरमतइति वेन्धेभूतानीतिवातद्यदेनंप्राणैःसमैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायतइदंकरणादित्याग्रायणइदंदर्शनादित्यौपमन्यवइन्दतेर्वैश्वर्यकर्मणइन्छत्रूणांदारयितावाद्रावयितावादरयितावाचयज्वनामिति । अस्यायमर्थः—दृविदारणेइतिधातुः इरामन्नमुद्दिश्यतन्निष्पादकजलसिद्ध्यर्थंदृणातिमेघंविदीर्णंकरोतीतीन्द्रः । डुदाञ्दानेइतिधातुः इरामन्नंवृष्टिनिष्पादनेनददातीतीन्द्रः । धाञ्पोषणार्थः इरामन्नंतृप्तिकारणंसस्यंदधातिजलप्रदानेनपुष्णातीतीन्द्रः । इरामुत्पादयितुंकर्षकमुखेनभूमिंविदारयतीतीन्द्रः । लौकिकपोषणमुखेनेरांधारयतिविनाशराहित्येनस्थापयतीतीन्द्रः । इन्दुःसोमोवल्लीरसः तदर्थं यागभूमौद्रवतिधावतीतीन्द्रः । इन्दौयथोक्तेसोमेरमतेक्रीडतीतीन्द्रः । ञिइन्धीदीप्ताविति धातुः । भूतानिप्राणिदेहानइन्धेजीवचैतन्यरूपेणान्तःप्रविश्यदीपयतीतीन्द्रः । एतदेवाभिप्रेत्यवाजसनेयिनआमनन्ति—इन्धोहवैनामैषयोऽयंदक्षिणेक्षन्पुरुषस्तंवाएतमिन्धंसन्तमिन्द्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षमियाइवहिदेवाःप्रत्यक्षद्विषइति । तद्यदित्यादिकंब्राह्मणान्तरवाक्यम् । तत्तत्रेन्द्रविषयेनिर्वचनमुच्यतेइतिशेषः यद्यस्मात्कारणादेनंपरमात्मरूपमिन्द्रंदेवंप्राणैर्वाक्चक्षुरादीन्द्रियैःप्राणापानादिवायुभिश्चसहितंसमैन्धन् उपासकाःध्यानेनसम्यक्प्रकाशितवन्तः तत्तस्मात्कारणादिन्द्रनामसंपन्नम् अस्मिन्पक्षेइध्यतेदीप्यतेइतिकर्मणिव्युत्पत्तिः । आग्रायणनामकोमुनिरिदंकरणादिन्द्रइतिनिर्वचनंमन्यते इन्द्रोहिपरमात्मरूपेणेदंजगत्करोति औपमन्यवनामकोमुनिरिदंदर्शनादिन्द्रइतिनिर्वचनमाह इदमित्यापरोक्ष्यमुच्यते विवेकेनहिपरमात्मानमापरोक्ष्येणपश्यति एतदेवाभिप्रेत्यारण्यकाण्डेसमाम्नायते—सएतमेवपुरुषंब्रह्मततमपश्यदिदमदर्शमिती[३] तस्मादिदन्द्रोनामेदन्द्रोहवैनामतमिदंद्रंसन्तमिन्द्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षप्रियाइवहिदेवाइति । इदिपरमैश्वर्येइतिधातुः स्वमाययाजगद्रूपत्वंपरमैश्वर्यंतद्योगादिन्द्रः अनेनाभिप्रायेणश्रूयते—इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपइति । इनशब्दस्येश्वरवाचकस्याकारलोपेसति इकारान्तमिनितिपदंभवति ञिभीभयेइतिधातुः सचपरमेश्वरःशत्रूणांदारयिताभीषयितेतीन्द्रःद्रुगतावितिधातुः • शत्रूणांद्रावयितापलायनंप्रापयितेतीन्द्रः यज्वनायागानुष्ठायिनामादरयिता भयस्यपरिहर्ताएवमेतानिनिर्वचनानिद्रष्टव्यानीति ॥ इन्द्रेत्यत्रामन्त्रितायुदात्तत्वम् ।

---

[1] इरांदारयतीतिवेरांधारयतीतिवापाठः । [2] नि० १०. ८. । [3] ऋ०सं० ४. ७. ३३. ।

आइत्यत्रनिपातत्वेनाद्युदात्तत्वम् । चित्रभानो पदात्परत्वादामन्त्रितनिघातः । त्वामिच्छन्तीत्यर्थेयुष्मच्छब्दात्सुपआत्मनःक्यच् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः क्याच्छन्दसीतिक्यजन्तादुप्रत्ययः त्वत् यवइतिप्राप्तौयुष्मदस्मदोरनादेशेइत्यविभक्तावपिहलादौव्यत्ययेनात्वम् उकारःप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अणुशब्दःसौक्ष्म्यवाचकः तद्योगात्प्रकृतेअङ्गुलीषुवर्तते वोतोगुणवचनादितिङीषिप्राप्तेव्यत्ययेनङीन् नित्वादाद्युदात्तः । तना इत्ययंनिपातोनित्यमित्यर्थे निपातत्वादाद्युदात्तः । पूतासः आज्जसेरसुगित्यसुक् ॥

द्वितीयामृचमाह—

इन्द्रायाहिधियेषितोविप्रजूतःसुतावतः । उपब्रह्माणिवाघतः ॥ ५ ॥

इन्द्र । आ । याहि । धिया । इषितः । विप्रऽजूतः । सुतऽवतः ।
उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वमायाहि अस्मिन्कर्मण्यागच्छ किमर्थं वाघतऋत्विजोब्रह्माणिवेदरूपाणिस्तोत्राण्युपैतुं कीदृशस्त्वं धियास्मदीययाप्रज्ञयाइषितःप्राप्तःअस्मद्भक्त्याप्रेरितइत्यर्थः विप्रजूतः यथायजमानभक्त्याप्रेरितस्तथान्यैरपिविप्रैर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिःप्रेरितः कीदृशस्यवाघतःसुतावतः अभिषुतसोमयुक्तस्य केतइत्यादिषुएकादशसुप्रज्ञानामसुधीरितिपठितम् चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसुविप्रोधीरइतिपठितम् भरताइत्यादिष्वष्टस्वृत्विङ्नामसुवाघतइतिपठितम ॥ इषितइत्यत्रेषगतावित्यस्मान्निष्ठायामिडागमः आगमाअनुदात्ताः इतीटोनुदात्तत्वात् क्तस्वरःशिष्यते विप्रजूतः डुवबीजतन्तुसन्तानेइतिधातोः ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रेत्यादिनारन्प्रत्ययान्तोविप्रशब्दोनिपातितः निपातनादुपधायाइकारोलघूपधगुणाभावश्च नित्त्वादाद्युदात्तः तैर्जूतःप्राप्तःजूइतिसौत्रोधातुर्गत्यर्थः श्र्युकःकितीतीट्प्रतिषेधःतृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुतावतः छान्दसंदीर्घत्वम् मतुपोऽनुदात्तत्वात् क्तप्रत्ययस्वरएवशिष्यते । ब्रह्माणि नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । वाघत्शब्दऋत्विङ्नामसुपठितः प्रातिपदिकस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह—

इन्द्रायाहितूतुजानउपब्रह्माणिहरिवः । सुतेदधिष्वनश्चनः ॥ ६ ॥

इन्द्र । आ । याहि । तूतुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः । सुते ।
दधिष्व । नः । चनः ॥ ६ ॥ ५ ॥

हरिशब्दइन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्नामधेयम् हरीइन्द्रस्यरोहितोऽग्नेरितितदीयाश्वनामत्वेनप-
ठितत्वात् हेहरिवः अश्वयुक्तेन्द्र त्वं ब्रह्माण्युपेतुमायाहि कीदृशस्त्वंतूतुजानः त्वरमाणः आग-
त्यचास्मिन्सुतेसोमाभिषवयुक्तेकर्मणिनोस्मदीयंचनोऽन्नंहविर्लक्षणंदधिष्वधारय स्वीकुर्वित्य-
र्थः ॥ तूतुजानःतुजेर्लिटि लिटःकानज्वेतिकानजादेशः तुजादीनांदीर्घोभ्यासस्येत्यभ्यासस्यदी-
र्घत्वम् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । हरिवइत्यत्रहरयोऽस्यसन्तीतिमतुपिछन्दसीरइ-
तिमकारस्यवत्वम् संबुद्धौउगिदचामितिनुम् संयोगान्तलोपेनकारस्यमतुवसोरुसंबुद्धौछन्दसी-
तिरुत्वम् आष्टमिकोनिघातः । ब्रह्माणीत्यस्यहरिवइत्यनेनासामर्थ्यात्समर्थःपदविधिरितिनिय-
मात्सुबामन्त्रितेइतिपराङ्गवद्भावाभावेनामन्त्रितनिघाताभावादाद्युदात्तत्वेसत्युपेत्यकारस्यसन्नतरः।
दधिष्वेत्यत्रदधातेर्लोटिथास् थासःसे सवाभ्यांवामावित्येकारस्यवादेशः छन्दस्युभयथेति सा-
र्वधातुकार्धधातुकसंज्ञयोःसत्योः सार्वधातुकत्वेनशपितस्यश्लौचद्विर्भावः आर्धधातुकत्वेनेडाग-
मश्च आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । चनः चायतेरन्नेह्रस्वश्चेत्यसुन्नन्तःचकारान्नुडागमेयलो-
पः ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

वैश्वदेवतृचेप्रथमामृचमाह—

ओमासश्चर्षणीधृतोविश्वेदेवासआगत । दाश्वांसोदाशुषःसुतम् ॥ ७ ॥

ओमासः । चर्षणिऽधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत ।
दाश्वांसः । दाशुषः । सुतम् ॥ ७ ॥

हेविश्वेदेवासः एतन्नामकादेवविशेषाः दाशुषोहविर्दत्तवतोयजमानस्यसुतमभिषुतंसोमं
प्रतिआगत आगच्छत तेचदेवाः ओमासोरक्षकाः चर्षणीधृतोमनुष्याणांधारकाः दाश्वांसः
फलस्यदातारः मनुष्याइत्यादिषुपञ्चविंशतिसंख्याकेषुमनुष्यनामसु चर्षणिशब्दःपठितः अश्वि-
नावित्यादिष्वेकत्रिंशत्संख्याकेषुदेवविशेषनामसु विश्वेदेवाःसाध्याइतिपठितम् एतामृचंया-
स्कएवंव्याख्यातवान्—अवितारोवावनीयावामनुष्यधृतःसर्वेचदेवाइहागच्छतदत्तवन्तोदत्तवतः-
सुतमितितदेतदेकमेववैश्वदेवंगायत्रंतृचंदशतयीषुविद्यतेयत्तुकिंचिद्बहुदैवतंतद्वैश्वदेवानांस्थानेयु-
ज्यतेयदेवविश्वलिङ्गमितिशाकपूणिरिति[1] ॥ अत्रविश्वशब्दःसर्वशब्दपर्यायइतियास्कस्यमतम्
देवविशेषस्यैवासाधारणंलिङ्गमितिशाकपूणेर्मतम् अवन्तीत्योमासोदेवाः मन्नित्यनुवृत्तौ अवि-
सिविशुषिभ्यःकिदितिमन्प्रत्ययः ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेत्यूठ् मनःकित्त्वेपिबाहुलकादु-

[1] नि० १२. ४०।

णः आज्जसेरसुगितिजसेरसुगागमः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । चर्षणयोमनुष्याः तान्वृष्टिदा-नादिनाधारयन्तीतिचर्षणीधृतोदेवाः पूर्वस्यामन्त्रितस्यसामान्यवचनस्यविभाषितंविशेषवचनेब-हुवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादपादादित्वेननिघातः नन्वतएवविद्यमानवत्त्वात्सुबामन्त्रिते-इतिपराङ्गवत्त्वेनैकपदीभावात्पदादपरत्वेनकथंनिघातइतिचेत् न तत्करणंस्वाश्रयमपियथास्या-दितिवचनात्पदभेदप्रयुक्तस्यनिघातस्याप्युपपत्तेः ऐकपद्येप्याद्युदात्तत्वेऽनुदात्तंपदमेकवर्जमिति सुतरामेवनिघातोभविष्यति इत्थमेवतर्हिद्रवत्पाणीशुभस्पतीइत्यत्रापिपराङ्गवत्त्वेनैकपद्यादुत्तर-स्यशेषनिघातप्रसङ्गइतिचेन्न तत्रपराङ्गवद्भावस्यपरेणामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमान-वद्भावेनबाधितत्वात् इहपुनर्विभाषितंविशेषवचनेबहुवचनमित्यविद्यमानत्वस्यनिषेधात्पूर्वस्या प्यामन्त्रितस्यविद्यमानवत्त्वात्पराङ्गवत्त्वंस्वीकृतमितिवैषम्यम् । विश्वे पादादित्वादाद्युदात्त गणदेवतावचनश्चात्रविश्वशब्दोनसर्वशब्दपर्यायइतिविशेष्यपरतयासामान्यवचनत्वादोमासइत्य नेनासामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्येहिपूर्वस्यपादस्यपराङ्गवद्भावेसतिमित्रावरुणावृतावृ धावित्यादाविवात्राप्यामन्त्रिताद्युदात्ततानस्यात् विश्वेइत्यस्यविशेषणंदेवासइति दीव्यन्तीतिदेवा प्रकाशवन्तः नन्ववयवप्रसिद्धेःसमुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीतिरूढएवार्थोदेवशब्दस्यग्राह्योनयौगिकः यौगिकत्वेह्यवयवार्थानुसन्धानव्यवधानेनप्रतिपत्तिर्विक्षिप्तास्यात् समुदायप्रसिद्धौतुनविक्षेपइति चेत् न समुदायप्रसिद्धौहिदेवशब्दस्यसामान्यपरतयाविशेषवचनत्वाभावाद्विभाषितंविशेषव-चनेबहुवचनं इत्यनेनानिषिद्धत्वाद्विश्वेइत्यस्याविद्यमानवत्त्वेनशुभस्पतीइतिपदवद्देवासइत्य-स्याप्युदात्तत्वंस्यात् स्वरानुसारेणचरूढित्यागेनापिदेवशब्दस्ययोगस्वीकारोयुक्तएव । आगत आगच्छत बहुलंछन्दसीतिशपोलुकिसतिअनुदात्तोपदेशेत्यादिनामकारलोपः आङः पदात्परत्वे-ननिघातः । दाश्वांसः दाशृदानेइत्यस्यक्वसौ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिनिपातनात्कादिनियम-प्राप्तइडागमोद्विर्वचनंचनभवति प्रत्ययस्वरेणक्वसोरुदात्तत्वम् । दाशुषइत्यत्रवसोःसंप्रसारणमि-तिसंप्रसारणम् संप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपत्वम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् ॥ ७ ॥

द्वितीयामृचमाह—

विश्वेदेवासोअप्तुरःसुतमागन्ततूर्णयः । उस्राइवस्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अप्ऽतुरः । सुतम् । आ । गन्त । तूर्णयः । उस्राःऽइव । स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वेदेवासः एतन्नामकागणरूपादेवविशेषाः सुतंसोममागन्त आगच्छन्त आगच्छन्तु कीदृशाः अप्तुरः तत्तत्कालेवृष्टिप्रदाइत्यर्थः तूर्णयः त्वरायुक्ताः यजमानमनुग्रहीतुमालस्य-

हेताइत्यर्थः विश्वेषांदेवानां सोमंप्रत्यागमनेउस्राइत्यादिर्दृष्टान्तः उस्राः सूर्यरश्मयः स्वसरा-ण्यहानिप्रत्यालस्यरहितायथासमागच्छन्तितद्वत् खेदयइत्यादिषुपञ्चदशसुरश्मिनामसुउस्राःसवइतिपठितम् वस्तोरित्यादिषुद्वादशस्वहर्नामसुस्वसराणिघ्रंसःघर्मइतिपठितम् तच्चपदंयास्केनव्याख्यातम्—स्वसराण्यहानिभवन्तिस्वयंसारीण्यपिवास्वरादित्योभवतिसएनानिसारय-तिउस्राइवस्वसराणीत्यपिनिगमोभवतीति ॥ देवासः पचाद्यजन्तश्चित्त्वादन्तोदात्तः । असुरः सुरत्वरणे श्लुविकरणीतुतुरतित्वरयन्तीत्यर्थेक्विप्चेतिक्विप् गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृ-तिस्वरत्वम्। आगन्त आगच्छन्त्वित्यर्थेव्यत्ययेनमध्यमपुरुषबहुवचनं बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् तस्यतप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशे अपिदितिप्रतिषेधादङित्त्वादनुनासिकलोपाभावः तिङ्ङतिङइति निघातः। ञित्वरासंभ्रमेइतिधातोस्त्वरन्तेइर्ततितूर्णयः निदित्यनुवृत्तौ वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरि-भ्योनिदितिनित्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः उस्राइवेत्यत्रइवेननित्यसमासोविभक्त्यलोपः पूर्वपदप्र-कृतिस्वरत्वंचेतिसमासेपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नित्यंसरतीतिसरःसूर्यः पचाद्यच् स्वः सरोये-षांतानिस्वसराणि अहानि बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमितिस्वशब्दआद्युदात्तः ॥ ८ ॥

तृतीयामृचमाह—

विश्वेदेवासोअस्रिधएहिमायासोअद्रुहः । मेधंजुषन्तवह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे । देवासः । अस्रिधः । एहिऽमायासः । अद्रुहः । मेधम् । जुषन्त । वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वेदेवासएतन्नामकादेवविशेषाः मेधंहविर्यज्ञसंबन्धिजुषन्तसेवन्ताम् कीदृशाः अ-स्रिधः क्षयरहिताः शोषरहितावा एहिमायासः सर्वतोव्याप्तप्रज्ञाः यद्वा सौचीकमग्निमन्वैष्टमेहिमायासीरितियदवोचन्तदनुकरणहेतुकोयंविश्वेषांदेवानांव्यपदेशएहिमायासइति अद्रु-होद्रोहरहिताः वह्नयोवोढारःधनानांप्रापयितारः स्रिधःक्षयार्थस्यशोषणार्थस्यवासंपदादिभ्यो-भावेक्विपिनञाबहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वानञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ए-हिमायासः ईहचेष्टायां आसमन्तादीहतेइत्येहिः इञ्चितिसर्वधातुसाधारणइन्प्रत्ययोनित्त्वादा-द्युदात्तः एहिर्मायाप्रज्ञायेषामितिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अथवा आङउदात्तादुत्तर-स्यइहीतिलोण्मध्यमैकवचनस्य तिङ्ङतिङइतिनिघातेएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्येकारउदात्तः ए-हीत्येतत्पदयुक्तंमायासीरित्यत्रमायेत्यक्षरद्वयंयेषांतेएहिमायासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अद्रुहः

---

१ नि० ५. ५. ।

द्रुहजिघांसायां संपदादित्वाद्भावेक्विपिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। मेधं मेधृसङ्गमेच मेध्यतेदेवैः संगम्यते इति मेधंहविः कर्मणिघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तः। जुषन्तसेवन्तामित्यर्थे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिधातुसंबन्धेलङ् यतउक्तरूपाविश्वेदेवाः अतोजुषन्तेतिद्रुहादिधात्वर्थैःसंबन्धात् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडागमाभावः। वह्नयः निरित्यनुवृत्तौवहिश्रीत्यादिनाविहितस्यनिप्रत्ययस्यनित्त्वादाद्युदात्तत्वम्॥ ९॥

सारस्वतेतृचेयाप्रथमासाऽन्वारंभणीयेष्टौसरस्वत्याःपुरोऽनुवाक्या तथादर्शपूर्णमासावारप्स्यमानइत्यस्मिन्खण्डे—पावकानःसरस्वतीपावीरवीतिसूत्रितम्।

तामेतामृचमाह—

पा॒व॒का नः॒ सर॑स्वती॒ वाजे॑भिर्वा॒जिनी॑वती। य॒ज्ञं व॑ष्टु धि॒याव॑सुः॥ १०॥

पा॒व॒का। नः॒। सर॑स्वती। वाजे॑भिः। वा॒जिनी॑ऽवती। य॒ज्ञम्। व॒ष्टु। धि॒याऽव॑सुः॥ १०॥

सरस्वतीदेवीवाजेभिर्हविर्लक्षणैरन्नैर्निमित्तभूतैः यद्वा यजमानेभ्योदातव्यैरन्नैर्निमित्तभूतैर्नोऽस्मदीयंयज्ञंवष्टुकामयताम् कामयित्वाचनिर्वहत्वित्यर्थः तथाचारण्यकाण्डेश्रुत्यैवव्याख्यातम्—यज्ञंवष्ट्वितियदाहयज्ञंवहत्वित्येवतदाहेति। कीदृशीसरस्वती पावकाशोधयित्री वाजिनीवतीअन्नवत्क्रियावती धियावसुः कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता वाग्देवतायास्तथाविधंधननिमित्तत्वमारण्यककाण्डेश्रुत्याव्याख्यातम्—यज्ञंवष्टुधियावसुरितिवाग्वैधियावसुरिति। श्येनःसोमइत्यादिषुपंचत्रिंशत्संख्याकेषुदेवताविशेषवाचिषुपदेषुसरमासरस्वतीतिपठितम्[1]। एतामृचंयास्कएव्याचष्टे—पावकानःसरस्वत्यन्नैरन्नवतीयज्ञंवष्टुधियावसुःकर्मवसुरिति। पवनंपावःशुद्धिः पावंकायतिइतिपावका कैगैरैशब्दे आतोऽनुपसर्गेकः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वम् यद्वा पुनातीत्यर्थेण्वुलि प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यातइदाप्यसुपइतीत्त्वस्याभावोऽन्तोदात्तत्वंचछान्दसंद्रष्टव्यम्[2]। सरःशब्दःसर्तेरसुन्नन्तत्वादाद्युदात्तः मतुब्ङीपोः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। वाजेभिः वाजशब्दोवृषादित्वादाद्युदात्तः सत्वृत्कृतत्वादाकृतिगणः वाजोन्नमास्त्वितिवाजिन्यःक्रियाः अतइनिठनावितिइनिप्रत्ययः ताःक्रियायस्याः सन्तिसासरस्वतीवाजिनीवती छन्दसीरइतिमतुपोवत्त्वंमतुब्ङीपोःपित्त्वेनानुदात्तत्वात् इनेःप्रत्ययाद्युदात्तत्वमेवशिष्यते। यज्ञं यजयाचेत्यादिनानङ् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। वष्टुवशकान्तौ कान्तिरभिलाषः अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् निघातः धि-

1 नि० ११.२६. । 2 वस्तुतस्तुइत्वंतुपावकादीनांछन्दसीतिनिषिद्धम्।

याकर्मणावसुयस्याःसकाशाद्भवतिसाधियावसुः सावेकाचइतिविभक्तिरुदात्ता बहुव्रीहौमकृत्यापूर्वपदमितिविभक्तिस्वरएवशिष्यते छान्दसस्तृतीयायाअलुक् ॥ १० ॥

द्वितीयामृचमाह—

चो॒द॒यि॒त्री सू॒नृता॑नां॒ चेत॑न्ती सुमती॒नाम् । य॒ज्ञं द॑धे॒ सर॑स्वती ॥ ११ ॥

चो॒द॒यि॒त्री । सू॒नृता॑नाम् । चेत॑न्ती । सु॒ऽम॒ती॒नाम् । य॒ज्ञम् । द॒धे॒ । सर॑स्वती ॥ ११ ॥

यासरस्वतीसेयमिमंयज्ञंदधेधारितवती कीदृशीसूनृतानांप्रियाणांसत्यवाक्यानांचोदयित्रीप्रेरयित्री सुमतीनांशोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठातॄणांचेतन्ती तदीयमनुष्ठेयंज्ञापयन्ती ॥ चोदयित्री चुदप्रेरणेण्यन्तात्तृच् चित्त्वादन्तोदात्तः ऋन्नेभ्योङीबितिङीप् तस्योदात्तयणोहल्पूर्वादित्युदात्तत्वम्। सूनृतानां ऊनपरिहाणेइत्यतः क्विप् चेतिक्विपि सुतरामूनयत्यप्रियमितिसूनूइतिप्रियमुच्यते तच्चतदृतंसत्यंचेतिसूनृतम् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। चेतन्ती चितीसंज्ञाने अत्रशपोङीपश्चपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् धात्वन्तस्वरएवशिष्यते ।सुमतिशब्दस्यमतुपिह्रस्वत्वान्नामन्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥ ११॥

तृतीयामृचमाह—

म॒हो अर्णः॒ सर॑स्वती॒ प्र चे॑तयति के॒तुना॑ । धियो॒ विश्वा॒ वि रा॑जति ॥ १२ ॥

म॒हः । अर्णः॑ । सर॑स्वती । प्र । चे॒त॒य॒ति॒ । के॒तुना॑ । धियः॑ । विश्वाः॑ । वि । रा॒ज॒ति॒ ॥ १२ ॥ ६ ॥

द्विविधाहिसरस्वतीविग्रहवद्देवतानदीरूपाच तत्रपूर्वाभ्यामृग्भ्यांविग्रहवतीप्रतिपादिता अनयातुनदीरूपाप्रतिपाद्यते तादृशीसरस्वतीकेतुनाकर्मणाप्रवाहरूपेणमहोअर्णः प्रभूतमुदकंप्रचेतयतिप्रकर्षेणज्ञापयति किञ्च स्वकीयेनदेवतारूपेणविश्वाधियः सर्वाण्यनुष्ठातॄप्रज्ञानानि विराजतिविशेषेणदीपयति अनुष्ठानविषयाबुद्धीः सर्वदोत्पादयतीत्यर्थः सरस्वत्याद्विरूपत्वंयास्कोदर्शयति—'तत्रसरस्वतीत्येतस्यनदीवद्देवतावच्चनिगमाभवन्तीति'[1]। एकशतसंख्याकेषूदकनामस्वर्णःक्षोदइतिपठितम् । एतामृचंयास्कोव्याचष्टे—महदर्णःसरस्वतीप्रचेतयतिप्रज्ञापयति

---

१ नि० २. २३.।

केतुनाकर्मणाप्रज्ञयावैमानिचसर्वाणिप्रज्ञानान्यभिविराजतीति ॥ महोअर्णः महदितितकारस्य व्यत्ययेनसकारः तस्यरुत्वोत्वगुणाः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः एङःपदान्तादतीतिपूर्वरूपेप्राप्तेप्रकृत्यान्तःपादमव्यपरेइतिप्रकृतिभावः अर्त्तीत्यर्णः उदकेनुट्चेत्यसुन्प्रत्ययोनुडागमश्च केतुना प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । विश्वाः विश्वशब्दःक्वन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः ॥ १२ ।

इतिप्रथमस्यप्रथमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेप्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

द्वितीयानुवाकेचत्वारिसूक्तानि तेषुसुरूपेत्यादिकंदशर्चंसूक्तम् सुरूपकृत्नुंदशेत्यनुक्रान्तत्वात् पूर्ववन्मधुच्छन्दसोगायत्रस्यचानुवृत्तेः तेएवऋषिच्छन्दसी इन्द्रंपृच्छेतिचतुर्थ्यामृचिलिङ्गदर्शनादिन्द्रोदेवता अभिप्लवषडहेब्राह्मणाच्छंसिनःप्रातःसवनेस्तोमवृद्ध्यावावापार्थानि सुरूपकृत्नुमूतयेइत्यादीनिषट्सूक्तानि सूत्रितंचअभिप्लवपृष्ठ्याहानीतिखण्डे—ब्राह्मणाच्छंसिनःसुरूपकृत्नुमूतयइतिषट्सूक्तानीति आद्यानित्रीणिसूक्तानिमहाव्रतेनिष्केवल्येऔष्णिहतृचाशीतौशस्तव्यानि उक्तंचशौनकेन—सुरूपकृत्नुमूतयइतित्रीण्येन्द्रसानासिंरयिमितिसूक्तेइति चतुर्विंशेहनिमाध्यन्दिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिनःसुरूपकृत्नुमूतयइतिवैकल्पिकःस्तोत्रियस्तृचः होत्रकाणामितिखण्डेमदेमदेहिनोददिःसुरूपकृत्नुमूतयइतिसूत्रितत्वात् अग्निष्टोमेवैश्वदेवशस्त्रे सुरूपकृत्नुमूतयइतिधाय्या सुरूपकृत्नुमूतयेतक्षन्रथमितिसूत्रितत्वात् ।

तामेतांसूक्तगतांप्रथमामृचमाह—

सुरूपकृत्नुमूतयेसुदुघामिवगोदुहे । जुहूमसिद्यविद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपकृत्नुम् । ऊतये । सुदुघाम्ऽइव । गोऽदुहे । जुहूमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपकृत्नुंशोभनरूपोपेतस्यकर्मणःकर्तारमिन्द्रंऊतयेऽस्मद्रक्षार्थं द्यविद्यविप्रतिदिनं जुहूमसि आह्वयामः आह्वानेदृष्टान्तः—गोदुहेगोधुगर्थंसुदुघामिव सुष्ठुदोग्ध्रींगामिव यथालोके गोर्दोग्धातदर्थं तस्याभिमुख्येनदोहनीयांगामाह्वयतितद्वत् वस्तोरित्यादिषुद्वादशस्वहर्नामसु द्यविद्यवीतिपठितम् ॥ सुरूपकृत्नुं करोतीतिकृत्नुःकृहनिभ्यांक्त्नुःकित्त्वाद्गुणाभावः तकारोपजनश्छान्दसः समासान्तोदात्तः । ऊतये अवतेर्धातोरुदात्तइत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेतिक्तिन्नुदात्तोनिपातितः । सुष्ठुदुग्धइतिसुदुघा दुहःकब्घश्चेतिकप्प्रत्ययोहकारस्य

घकारः किन्त्वाद्गुणाभावः कपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणउकारउदात्तः सुशब्देनगति-
मासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवस्वरः इवेनविभक्त्यलोपःपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतीवस-
सेसएव। गांदोग्धीतिगोधुक् सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुहूम-
ह्वयतेर्लडुत्तमपुरुषबहुवचनेबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अभ्यस्तस्यचेत्यभ्यस्तकारणस्यह्वयतेः
गेवद्विर्वचनात्संप्रसारणंसंप्रसारणाच्चेतिपरपूर्वत्वं हलइतिदीर्घः ततःश्लाविविद्विर्वचन-
अभ्यासस्यह्रस्वः श्रुत्वजश्त्वे इदन्तोमसिरितिइकारागमः प्रत्ययस्वरेणमकारस्यउदात्त-
। द्यविद्यवि-द्योशब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः नित्यवीप्सयोरितिद्विर्भावः तस्यपरमाम्रे-
ं अनुदात्तंचेतिद्वितीयस्यानुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

उपनःसवनागहिसोमस्यसोमपाःपिब । गोदाइद्रेवतोमदः ॥ २ ॥

उप । नः । सवना । आ । गहि । सोमस्य । सोमऽपाः । पिब ।
गोऽदाः । इत् । रेवतः । मदः ॥ २ ॥

हेसोमपाः सोमस्यपातरिन्द्रसोमंपातुंनोऽस्मदीयानिसवना त्रीणिसवनानिप्रत्युपसमीपे
गहिआगच्छ आगत्यचसोमस्यसोमंपिब रेवतोधनवतस्तवमदोहर्षोगोदाइव गोप्रदएव त्वयिह-
त्यस्माभिर्गावोलभ्यन्तइत्यर्थः॥उप निपातत्वादाद्युदात्तः। सवना सूयतेसोमएष्वितिसवनानि
गेडादेशष्टिलोपश्च लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वम्। गहि गमेर्लोट् तस्यसेर्हिः बहु-
छन्दसीतिशपोलुक् हेर्ङित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनामकारलोपः अतोहेरित्याभाच्छास्त्रीयेलु-
कर्तव्ये असिद्धवदत्राभादित्याभाच्छास्त्रीयोमकारलोपोऽसिद्धवद्भवति । सोमपाः आमन्त्रि-
यचेतिनिघातः तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपिपूर्वापेक्षयातिङ्ङतिङइतिपिबेत्यस्यनिघातः नचपूर्वस्या-
पराङ्गवद्भावेनाविद्यमानवत्त्वम् असामर्थ्येनतदभावात् । गांददातीतिगोदाः क्विप्चेतिक्वि-
रमपिसरूपंबाधित्वा प्रतिपदविधित्वादातोमनिन्क्वनिब्वनिपश्चेतिविच् क्विपिहिघुमास्थेत्यादि-
धातोराकारस्यईत्वंस्यात् । रेवान् रयिर्धनमस्यास्तीतिमतुप् ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबितिमतुबु-
त्तः छन्दसीरइतिवत्वम् रयेर्मतौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणपरपूर्वत्वेगुणश्च । मदः मदो-
सर्गेइत्यप् पित्त्वादनुदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

अथातेअन्तमानांविद्यामसुमतीनाम् । मानोअतिख्यआगहि ॥ ३ ॥

अर्थ । ते । अन्तमानाम् । विद्याम । सुऽमतीनाम् । मा । नः ।
अति । ख्यः । आ । गहि ॥ ३ ॥

अथसोमपानानन्तरं हेइन्द्र तेतवान्तमानांअन्तिकतमानामतिशयेनसमीपवर्तिनांसुमतीनांशोभनमतियुक्तानांपुरुषाणांमध्येस्थित्वाविद्याम वयंत्वांजानीयाम यद्वा सुमतीनांशोभनबुद्धीनांकर्मानुष्ठानविषयाणांलाभार्थमित्यध्याहारः बुद्धिलाभायत्वांस्मरेमेत्यर्थः त्वमपिनोतिमाख्यः अस्मानतिक्रम्यान्येषांत्वत्स्वरूपंमाकथय किंत्वागहि अस्मानेवागच्छ ॥ अथेतिनिपातआद्युदात्तः निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । अन्तमानां अतिशयेनान्तिकाइत्यतिशायिनेतमप् तमेतादेश्चेतितादिलोपः अन्तोऽस्यास्तीत्यन्तिकःसमीपः अतइनिठनावितिठन् नित्त्वादाद्युदात्तः दूरोत्कर्षस्यह्यवसानंनास्ति सामीप्योत्कर्षस्यपुनर्योयस्यसमीपःसएवतस्यान्तइत्यन्तवत्त्वात्समीपमन्तिकमुच्यते । विद्याम वेत्तेर्लिङि यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्चेतियासुट्उदात्तः पादादित्वात्तिङतिङइतिननिघातः । सुमतीनां मतिशब्देक्तिन्नन्तेपि मन्त्रेवृषेषपचमनविदभूवीराउदात्तइतीकारउदात्तः शोभनामतिर्येषांते सुमतयइतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोनञ्सुभ्यामितिउत्तरपदान्तोदात्तः शोभनामतयःसुमतयइतिकर्मधारयेप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वैव अतोमतुपिह्रस्वादन्तोदात्ताच्चसुमतिशब्दात्परस्यनामोनामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वम् । ख्यः ख्याप्रकथनेइत्यस्यलुङिसिपि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङितिच्लेरङादेशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः इतश्चेतीकारलोपोरुत्वविसर्गौ नमाङ्योगेइत्यडभावः गहि गमेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुकिहेर्ङित्त्वादनुदात्तोपदेशेतिमकारलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतोहेरितिलुग्नभवति ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

परेहिविग्रमस्तृतमिन्द्रंपृच्छाविपश्चितम् । यस्तेसखिभ्यआवरम् ॥ ४ ॥

परा । इहि । विग्रम् । अस्तृतम् । इन्द्रम् । पृच्छ । विपःऽचितम् ।
यः । ते । सखिऽभ्यः । आ । वरम् ॥ ४ ॥

अत्रयजमानंप्रतिहोताब्रूते हेयजमान त्वंइन्द्रंपरेहि इन्द्रस्यसमीपेगच्छ गत्वाचविपश्चितंप्रेधाविनं होतारंमांपृच्छ असौहोतासम्यक्स्तुतवान्नवेत्येवंप्रश्नंकुरु यइन्द्रस्तेतवयजमानस्यसखिभ्यऋत्विग्भ्योवरंश्रेष्ठंधनपुत्रादिकमासमन्तात्प्रयच्छतीतिशेषः तादृशमिन्द्रमितिपूर्वत्रान्वयः

पुनरपिकीदृशं विप्रंमेधाविनं अस्तृतंअहिंसितं विप्रइत्यादिषुचतुर्विंशतिसंख्याकेषुमेधाविनामसु विप्रविपश्चिच्छब्दौपठितौ ॥ विप्रं वृषादित्वादाद्युदात्तः । अस्तृतं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रशब्दे ऋज्रेन्द्राग्रेत्यादिनारन् नित्त्वादाद्युदात्तः । सखिभ्यः समानेख्यश्चोदात्तइतिसमानेउपपदेख्यातेरिण् डिदित्यनुवृत्तेः तस्यडित्त्वाट्टिलोपश्च तत्संनियोगेनयलोपः उपपदस्योदात्तत्वम् समानस्यछन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केष्वितिसभावः अतःसखिशब्दआद्युदात्तः । व्रियतेइतिवरः ग्रहवृदनिश्चिगमश्चेत्यप् तस्यपित्त्वाद्धातुस्वरएव ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह–

उतब्रुवन्तुनोनिदोनिरन्यतश्चिदारत । दधानाइन्द्रइद्दुवः ॥ ५ ॥७॥

उत । ब्रुवन्तु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । आरत ।
दधानाः । इन्द्रे । इत् । दुवः । ५ ॥ ७ ॥

नोऽस्माकंसंबन्धिनः ऋत्विजइतिशेषः तेब्रुवन्तुइन्द्रंस्तुवन्तु उतअपिच हेनिदः निन्दितारः पुरुषाः निरारतइतोदेशान्निर्गच्छत अन्यतश्चित् अन्यस्मादपिदेशान्निर्गच्छत कीदृशाः ऋत्विजः इन्द्रेदुवः परिचर्यांदधानाःकुर्वाणाः इच्छब्दोवधारणे सर्वदापरिचर्यांकुर्वन्तएवतिष्ठन्त्वित्यर्थः ॥ निन्दन्तीतिनिदः णिदिकुत्सायांक्विप् नुमभावश्छान्दसः सुपोऽनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः आमन्त्रितत्वेपिवाक्यान्तरत्वेनस्ववाक्यगतपदादपरत्वान्ननिघातइत्याद्युदात्तत्वमेव । अन्यतः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । चिदित्यपिशब्दार्थे तेननकेवलमितः इतोनिर्गत्यान्यतोऽपिनिर्गच्छतेतिगम्यते सएषधात्वर्थयोःसंबन्धआरतेतिलुङाद्योत्यते सहिधातुसंबन्धाधिकारेविधीयते । आरत अर्तेश्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेलुङ् मध्यमबहुवचनस्यतादेशः सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेतिच्लेरङादेशः ऋदृशोङिगुणइतिगुणः आडागमः । दधानाः शानचश्चित्त्वात्प्राप्तमन्तोदात्तत्वंबाधित्वा परत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । दुवः नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

सुरूपेतिसूक्तेषष्ठीमृचमाह–

उतनःसुभगाँअरिर्वोचेयुर्दस्मकृष्टयः । स्यामेदिन्द्रस्यशर्मणि ॥ ६ ॥

१नब्योयलोपइतिपूर्वसूत्रादनुवृत्तिः ।

उत । नः । सुऽभगान् । अरिः । वोचेयुः । दस्म । कृष्टयः ।
स्याम । इत् । इन्द्रस्य । शर्मणि ॥ ६ ॥

हेदस्मशत्रूणामुपक्षयितरिन्द्र त्वदनुग्रहात् अरिरुतशत्रवोऽपिनोऽस्मान्सुभगान् शोभनधनोपेतान्वोचेयुः उच्यासुः कृष्टयोमनुष्याः अस्मन्मित्रभूतावदन्तीतिकिमुवक्तव्यमितिशेषः ततोधनसंपन्नावयमिन्द्रस्यशर्मणि इन्द्रप्रसादलब्धेसुखेस्यामेव भवेमैव मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुधननामसु रयिः क्षत्रं भगइतिपठितम् मनुष्याइत्यादिषुपञ्चविंशतिसंख्याकेषुमनुष्यनामसुकृष्टयइतिपठितम् ॥ उत एवादीनामन्तइत्यन्तोदात्तः । सुभगान् भगशब्दस्यक्रत्वादिषुपाठात् नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वंबाधित्वाक्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् संहितायांदीर्घादटिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वम् भोभगोइतियत्वं लोपःशाकल्यस्येतियलोपः तस्यासिद्धत्वान्नपुनःसन्धिकार्यम् आतोटिनित्यमित्याकारस्य सानुनासिकता । अरिः वचनव्यत्ययः अचइरितिइप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वोचेयुः उच्यासुः वचपरिभाषणेइत्यस्मादाशीर्लिङि झेर्जुसादेशोलिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्यये वचउमित्युमागमः गुणः किदाशिषीतियासुट् छन्दस्युभयथेतिलिङादेशस्यसार्वधातुकत्वात् लिङःसलोपोऽनन्त्यस्येतिसकारलोपः अतोयेयः आद्गुणः अङोऽदुपदेशत्वाल्लसार्वधातुकस्वरेणलिङोऽनुदात्तत्वम् अङ्प्रत्ययस्वरएवशिष्यते तेनसह इकारस्यगुणःएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्याद्युदात्तः । दस्म दसुउपक्षयेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थादिषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्योमक् पदात्परत्वादामन्त्रितनिघातः । कृष्टयः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच्मनुष्यनामत्वाच्चितइत्यन्तोदात्तः । स्याम असभुवि श्नसोरल्लोपः यासुटउदात्तत्वम् पादादित्वादनिघातः । शर्मणि शॄहिंसायां हिनस्तिदुःखमितिशर्म अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तेइतिमनिन् नेड्वशिकृतीतीट्प्रतिषेधःनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

एमाशुमाशवेभरयज्ञश्रियंनृमादनम् । पतयन्मन्दयत्सखम् ॥ ७ ॥

आ । ईम् । आशुम् । आशवे । भर । यज्ञऽश्रियम् । नृऽमादनम् ।
पतयत् । मन्दयत्ऽसखम् ॥ ७ ॥

ईमितिनिपातइदंशब्दार्थेवर्तते हेयजमान आशवेकृत्स्नसोमयागव्यापायेन्द्रायईमाभरइमंसोममाहर कीदृशंसोमं आशुं सवनत्रयव्यापिनम् यज्ञश्रियंयज्ञस्यसंपद्रूपं नृमादनं नृणामृत्वि-

ग्यजमानानांहर्षहेतुं पतयत् पतयन्तम् कर्मणिप्राप्नुवन्तं मन्दयत्सखं यइन्द्रोमन्दयति यजमाना-न्हर्षयति तस्मिन्निन्द्रेसखिभूतोऽयंसोमःतत्प्रीतिहेतुत्वात् तृप्तिहेतुत्वाद्वा ॥ आशुं कृवापाजिमि-स्वदिसाध्यशूभ्यउणितिउण् प्रत्ययस्वरः । आशवे पूर्ववत् । यज्ञश्रियंसमासस्येत्यन्तोदात्तः । माद्यन्तेअनेनेतिमादनः करणाधिकरणयोश्चेतिल्युट् तस्यलित्त्वात्पूर्वआकारउदात्तः गतिका-रकोपपदात्कृदितिसएवशिष्यते । पतयत् पतेरदन्तस्यचौरादिकोणिच् अतोलोपः तस्यस्था-निवत्त्वादुपधायावृद्ध्यभावः लटःशत्रादेशः तस्यछन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेनशबभावाददु-पदेशादितिनिघाताभावेनप्रत्ययाद्युदात्तत्वमेवभवति आर्धधातुकत्वेऽपिसर्वेविधयश्छन्दसिवि-कल्प्यन्तेइतिणेरनिटीतिणिलोपाभावः सुपांसुलुगित्यमोलुक् नलुमतेतिप्रत्ययलक्षणनिषेधादु-गिदचामितिनन्नुम् । एवं मन्दयच्छब्दोऽन्तोदात्तः मन्दयतीन्द्रेसखा सप्तमीतियोगविभागात्स-मासः तत्पुरुषेतुल्यार्थेतिसप्तमी पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अस्यपीत्वाशतक्रतोघनोवृत्राणामभवः । प्रावोवाजेषुवाजिनम् ॥८॥

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । घनः । वृत्राणाम् । अभवः । प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनम् ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्तेन्द्र त्वमस्यसोमस्यसंबन्धिनमंशंपीत्वा वृत्राणांवृत्रनामकासुर-प्रमुखानांशत्रूणांघनोभवः हन्ताभूः ततोवाजेषुसङ्ग्रामेषुवाजिनंसङ्ग्रामवन्तं स्वभक्तंप्रावः प्रकर्षे-णरक्षितवानसि ॥ अस्येतीदम्शब्देनप्रयोगसमयेपुरोदेशस्थःसोमोनिर्दिश्यते नतुपूर्वप्रकृतःसोमः [...]मृश्यते अतोऽनन्वादेशत्वान्नात्रेदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावित्यशादेशः अतोनसर्वा-[...]दात्तत्वम् किन्तु त्यदाद्यत्वेहलिलोपे अकारःप्रातिपदिकस्वरेणोदात्तइत्यन्तोदात्तः इत्यन्तोदात्ता-त्यनुवृत्तावूडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यइतिविभक्तिरुदात्ता । पीत्वा पिबतेःक्त्वाप्रत्यये घुमास्थादिना [...]त्वम् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तःअसामर्थ्यान्नपरामन्त्रिताङ्गवद्भावः । घनः मूर्तौघनइति हन्तेर्धा-[...]ःकाठिन्येअप्प्रत्ययः तदस्यास्तीत्यर्शआदित्वादजन्तः चित्त्वादन्तोदात्तः । वाजेषु वृषादि-[...]दाद्युदात्तः । वाजिनं इनिप्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

तंत्वावाजेषुवाजिनंवाजयामःशतक्रतो । धनानामिन्द्रसातये ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । वाजेषु । वाजिनम् । वाजयामः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । धनानाम् । इन्द्र । सातये ॥ ९ ॥

हेशतक्रतो (बहुकर्मयुक्त यद्वा बहुप्रज्ञानयुक्तेन्द्र धनानांसातयेसंभजनार्थं वाजेषुयुद्धे वाजिनंबलवन्तंत्वा पूर्वमन्त्रोक्तगुणयुक्तंत्वां वाजयामः अन्नवन्तंकुर्मः रणइत्यादिषुषट्चत्वारिंशत संग्रामनामसु पौंस्येमहाधनेवाजेअज्मन्नितिपठितम् अष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामसु अन्धःवाज पाजइतिपठितम् उरुतुवीत्यादिषुद्वादशसुबहुनामसु शतंसहस्रमितिपठितम् अपःअप्नइत्यादिषु द्विंशतिसंख्याकेषुकर्मनामसु शक्मक्रतुरितिपठितम् केतःकेतुरित्यादिषुएकादशसुप्रज्ञानामसु क्र तुःअसुरितिपठितम् ॥ त्वा अनुदात्तंसर्वमित्यनुवृत्तौत्वामौद्वितीयायाइतित्वादेशः । वाजेषु वजव्र जगतौ वाजयतिगमयतिशरीरनिर्वाहमनेनेतिवाजोबलमन्नंवा ण्यन्तात्करणेघञ् तत्रञित्स्वर स्यापवादे कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेतस्याप्यपवादत्वेन वृषादीनांचेत्याद्युदात्तः । वाजयामः वा जोस्यास्तीतिवाजवान् तंकुर्मइत्यर्थे तत्करोतितदाचष्टेइतिणिच् इष्ठवण्णौप्रातिपदिकस्येतित स्मिन्परतइष्ठवद्भावाद्विन्मतोर्लुगितिमतुपोलुक् टेरित्यकारलोपः णिचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् शप पित्त्वेनानुदात्तत्वम् लसार्वधातुकस्वरेणाख्यातस्याप्यनुदात्तत्वम् पादादित्वात्तिङ्ङतिङइतिननि घातः । शतक्रतो आमन्त्रितनिघातः । धनानां नव्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । सातयं उदात्तइत्यनुवृत्तौ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेतिक्तिन्नुदात्तः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

योरायोऽवनिर्महान्त्सुपारःसुन्वतःसखा।तस्माइन्द्रायगायत ॥१०॥८

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुऽपारः । सुन्वतः ॥ सखा । तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ १० ॥ ८ ॥

यइन्द्रोरायोधनस्यावनिः रक्षकः स्वामीवा तस्माइन्द्रायगायत हेऋत्विजस्तत्प्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत कीदृशइन्द्रः महान् गुणैरधिकः सुपारः सुष्ठुकर्मणःपूरयिता सुन्वतोयजमानस्यसखा सखिवत्प्रि यः॥ रायः ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अवनिः अवरक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यव गमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिंगनहिंसादानभागवृद्धिषु इत्यस्मादर्तिसृ भृधृधम्यमिपश्यवितृभ्योऽनिरित्यनिः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सुपारः पृपालनपूरणयोरित्यस्माण्णिजन्ता त्कर्तरीत्यनुवृत्तौपचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तः । सुन्वतः शतुरनुमोनद्यजादीइतिविभक्तिरुदात्ता । सखा समानेख्यश्चोदात्तइतीण्प्रत्ययान्तस्तत्सन्नियोगेनयलोपःसशब्दस्यचोदात्तः डित्त्वाट्टिलोपः तस्मै अदिरित्यनुवृत्तौ त्यजितनियजिभ्योडिदितितनोतेरदिप्रत्ययः डित्त्वाट्टिलोपेप्रत्ययस्वरेणत च्छन्दउदात्तः त्यदाद्यत्वम् एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्तेरुदात्तत्वेप्राप्ते प्रथमैकवचनेअवर्णान्तत्वान्नगोश्वन्सावर्णेतिनिषेधः । इन्द्राय इन्द्रशब्दो

रन्प्रत्ययान्तोनिपातितःनित्त्वादाद्युदात्तः कर्मणायमभिप्रैतिससंप्रदानमित्यत्रक्रियाग्रहणंकर्तव्य-मितिवचनाद्दानक्रियययाप्राप्यत्वात्संप्रदानत्वेनचतुर्थी ॥ १०॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

आत्वितिसूक्तंदशर्चम् सुरूपकृत्नुंदशेत्यनुवृत्तावातुयुञ्जन्तीत्येवमनुक्रान्तत्वात् ऋषिच्छ-न्दोदेवताविनियोगाः पूर्ववत् विशेषविनियोगस्तु अतिरात्रेतृतीयपर्यायेमैत्रावरुणशस्त्रेस्तोत्रियो-ऽयंतृचः अतिरात्रेपर्यायाणामितिखण्डे—आत्वेतानिषीदतेत्युक्तत्वात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

आत्वेतानिषीदतेन्द्रमभिप्रगायत । सखायःस्तोमवाहसः ॥ १ ॥

आ । तु । आ । इत । नि । सीदत । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत । सखायः । स्तोमऽवाहसः ॥ १ ॥

(तुशब्दःक्षिप्रार्थोनिपातः द्वाभ्यामाङ्भ्यामन्वेतुमितशब्दोऽभ्यसनीयः) हेसखायऋत्विजः क्षिप्रमस्मिन्कर्मणि इतेवआगच्छतागच्छत आदरार्थोऽभ्यासः आगत्यच निषीदतोपविशत उप-विश्यचेन्द्रमभिप्रगायत सर्वतःप्रकर्षेणस्तुत कीदृशाः सखायः स्तोमवाहसः त्रिवृत्पंचदशैकविं-शादिस्तोमानस्मिन्कर्मणि वहन्तिप्रापयन्ति ॥ आ तु आ निपातत्वादाद्युदात्ताः । इत इण्गतौ द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । नि निपातत्वादाद्युदात्तः। सीदत पाघ्राध्मेत्यादिनासदेःसी-दादेशः सदिरप्रतेरितिसंहितायांषत्वम्। अभि उपसर्गाश्चाभिवर्जमितिवचनात्प्रातिपदिकान्तो-दात्तत्वम्। स्तोमवाहसः अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिणीभ्योमन्निति स्तौतेर्मन्प्रत्यया-न्तःस्तोमशब्दोनित्त्वादाद्युदात्तः स्तोमंवहन्तीतिस्तोमवाहसः वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन्प्रत्य-यः तत्र णिदित्यनुवृत्तेरतउपधायाइत्युपधायावृद्धिः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्तेगतिकारकयोर-पिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यौणादिकसूत्रात्समासआद्युदात्तः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

पुरूतमंपुरूणामीशानंवार्याणाम् । इन्द्रंसोमेसचासुते ॥ २ ॥

पुरुऽतमम् । पुरूणाम् । ईशानम् । वार्याणाम् । इन्द्रम् । सोमे । सचा । सुते ॥ २ ॥

सखायोऽभिप्रगायतेतिपदद्वयमत्रानुवर्तते (हेसखायऋत्विजः) यूयंसचा सर्वैःसह यद्वा सचापरस्परसमवायेनसुते अभिषुतेसोमेप्रवृत्तेसति इन्द्रमभिप्रगायत कीदृशमिन्द्रंपुरुतमं पुरून्बहून्छत्रून् तामयतिग्लापयतीतिपुरुतमः पुरूणां बहूनांवार्याणांवरणीयानांधनानांईशानंस्वामिनम् ॥ पुरुतमं तमुग्लानावितिधातोरन्तर्भावितण्यर्थात्पचाद्यचि चित्त्वादन्तोदात्तेऽपिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वा परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पुरूणां पृपालनपूरणयोरित्यस्मात्कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदिव्यधिगृधिधृषिदृशिभ्यश्चेति कुप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणनिषेधे उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युकारः उरण्रपरः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तःपुरुशब्दः अतोमतुपिह्रस्वादन्तोदात्तात्पुरुशब्दात्परस्यनामोनामन्यतरस्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । ईशानं ईशऐश्वर्येइतिधातोरनुदात्तेत्त्वात् परस्य शानचोलसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । वार्याणां वृङ्संभक्तावित्यस्माद्दहलोर्ण्यत् क्यब्विधौहि वृञएवग्रहणंनवृङः तित्स्वरितमितिप्रत्ययस्वरितंबाधित्वा ईडवंदवृशंसदुहांण्यतइतिण्यदन्तस्याद्युदात्तत्वम् यतोनावइत्यत्रतुण्यतोग्रहणंनभवति तस्यद्व्यनुबन्धकत्वात् एकानुबन्धकग्रहणेनद्व्यनुबन्धकस्येतिनियमात् । सचा षचसमवाये धात्वादेःषःसः संपदादित्वाद्भावे क्विबितिक्विप् तृतीयैकवचनं धातुस्वरेणाद्युदात्तः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तेइतिन्यायेनसावेकाचइतिसूत्रंनप्रवर्तते सचेत्यस्यनिपातत्वपक्षेस्पष्टमाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

सघानोयोगआभुवत्सरायेसपुरंध्याम् । गमद्वाजेभिरासनः ॥ ३ ॥

सः । घ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरंम्ऽध्याम् । गमंत् । वाजेभिः । आ । सः । नः ॥ ३ ॥

घशब्दोवधारणार्थोनिपातः सर्वैस्तच्छब्दैःसंबध्यते सघ सएवेन्द्रःपूर्वोक्तगुणविशिष्टो नोऽस्माकंयोगेपूर्वमप्राप्तस्यपुरुषार्थस्य संबन्धे आभुवत् आभवतु पुरुषार्थसाधयत्वित्यर्थः स एवरायेधनार्थंआभुवत्आभवतु सएवपुरंध्यांयोषित्याभुवत् यद्वा बहुविधायां बुद्धावाभुवत् (पुरन्धिर्बहुधीरितियास्कः[1]) सएववाजेभिर्देयैरन्नैःसहनोऽस्मान्आगमदागच्छतु ॥ घ चादयोऽनुदात्ताइत्यनुदात्तः संहितायां ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामितिदीर्घः । योगे घञोञ्जित्वादाद्युदात्तत्वम् । भुवत् भूयात् भवतेराशीर्लिङिपरतोलिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः तस्यङित्त्वेनगुणाभावादुवङादेशः किदाशिषीतियासुण्नभवति अनित्यमागमशासनमितिवचनात्तिङ्ङतिङइतिनिघातः ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यइतिरायेइत्येतस्याविभक्तेरुदात्तत्वम् । पुरंध्यां पुरन्धिः पु-

[1] नि० ६. १३.

ऽधीः पृषोदरादित्वादुकारस्यअमादेशः इकारस्यह्रस्वश्च आद्युदात्तप्रकरणेदिवोदासादीनांछन्द-स्युपसंख्यानमित्याद्युदात्तत्वं अथवा पुरंशरीरंधीयतेऽस्यामितिकर्मण्यधिकरणेचेतिकिःप्रत्ययः अलुक्छान्दसः नविषयस्यानिसन्तस्येतिपुरशब्दआद्युदात्तः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर-त्वम् । गमत गमेर्लेटस्तिप् इतश्चलोपःपरस्मैपदेष्वितीकारलोपः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् लेटोडाटावित्यडागमः आगमाअनुदात्ताइतितस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरएवशिष्यते । वाजेभिः वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यस्यंसंस्थेनवृण्वतेहरीसमत्सुशत्रवः । तस्माइन्द्रायगायत ॥ ४ ॥

यस्य । सम्ऽस्थे । न । वृण्वते । हरी इति । समत्ऽसु । शत्रवः । तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ ४ ॥

समत्सुयुद्धेषुयस्येन्द्रस्यसंस्थेरथेयुक्तौहरीद्वावश्वौ शत्रवोनवृण्वतेनसंभजन्ते रथमश्वौचदृष्ट्वापलायन्तइत्यर्थः तस्माइन्द्रायतत्सन्तोषार्थं हेऋत्विजोगायत स्तुतिंकुरुत रणइत्यादिषुषट्चत्वारिंशत्सुसंग्रामनामसुसमत्सुसमरणइतिपठितम् ॥ संस्थे सम्यक्तिष्ठतीतिसंस्थोरथः आतश्चोपसर्गेइतिकप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृण्वते प्रत्ययस्वरेणाकारउदात्तः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यः तिङ्ङतिङइतिनिघातोनभवति यद्वृत्तान्नित्यमितिप्रतिषेधात् पञ्चमीनिर्देशेऽप्यत्रव्यवहितेऽपिकार्यमिष्यते । हरतोरथमितिहरीअश्वौ इन्नित्यनुवृत्तौ हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्तिभ्यश्चेतीन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । शत्रवः शतिःशौत्रोधातुर्हिंसार्थः रुशतिभ्यांकुन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । तस्मै सावेकाचइतिविभक्त्युदात्तस्य नगोश्वन्सावर्णेतिप्रतिषेधात्प्रातिपदिकस्वरएव ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

सुतपाव्नेसुताइमेशुचयोयन्तिवीतये । सोमासोदध्याशिरः ॥ ५ ॥ ९ ॥

सुतऽपाव्ने । सुताः । इमे । शुचयः । यन्ति । वीतये । सोमासः । दधिऽआशिरः ॥ ५ ॥ ९ ॥

---

१ कुरुगार्हपतेतिसूत्रे (पा० ६. २. ४२.) । २सम्पूर्वादस्तेः क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वंसंभक्षयन्तिग्मोवृणामायूंषितिसमदः ।

इमेसोमासः अस्मिन्कर्मणिसंपादिताःसोमाः सुतपाव्नेअभिषुतस्यसोमस्यपानकर्त्रे षष्ठ्यर्थेचतुर्थी तस्यपातुर्वीतयेभक्षणार्थंयन्तितमेवप्राप्नुवन्ति कीदृशाःसोमाः सुताःअभिषुताः शुचयः दशापवित्रेणशोधितत्वाच्छुद्धाः दध्याशिरः अवनीयमानंदधिआशीर्दोषघातकंयेषांसोमानांते दध्याशिरः ॥ सुतपाव्ने सुतंपिबतीतिसुतपावा वनिपःपित्त्वाद्धातुस्वरएवशिष्यते समासेद्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वाकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शुचयः शुचदीप्तौ इन्नित्यनुवृत्तौ इगुपधात्किदितीनःकित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । वीतये वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेष्वित्यस्मान्मन्त्रेवृषेषपचमनविदभूवीराउदात्तइतिक्तिन्नुदात्तः सोमासः षुञ्अभिषवे अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षीत्यादिनामन् नित्त्वादाद्युदात्तः आज्जसेरसुगित्यसुगागमः । दध्याशिरः दधातिपुष्णातीतिदधि डुधाञ्धारणपोषणयोः आदृगमहनजनःकिकिनौलिट्चेतिकिन् लिड्वद्भावाद्द्विर्भावः कित्त्वादाकारलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् शॄहिंसायां शृणाति हिनस्ति सोमेअवनीयमानंसत् सोमस्यस्वाभाविकंरसं ऋजीषत्वमयुक्तं नीरसंदोषंवाइत्याशीः क्विपि ऋतइद्धातोरितीत्वम् रपरत्वंच दध्येवआशीर्येषांसोमानांतेदध्याशिरः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

आत्वेतिसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

त्वंसुतस्यपीतयेसद्योवृद्धोअजायथाः । इन्द्रज्यैष्ठ्यायसुक्रतो ॥ ६ ।

त्वम् । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इन्द्र ।
ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ ६ ॥

सुक्रतोशोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञवाहेइन्द्र त्वंसुतस्याभिषुतस्यसोमस्यपीतयेपानार्थंज्यैष्ठ्यायदेवेषुज्येष्ठत्वार्थंचसद्यस्तस्मिन्नेवक्षणेवृद्धःअजायथाः अभिवृद्ध्याउत्साहेनयुक्तोभूः ॥ पीतये पापानेइत्यस्मात्स्थागापापचोभावइतिक्तिन् घुमास्थेत्यादिनाईत्वम् तस्यनित्त्वेपिव्यत्ययेनप्रत्ययोदात्तत्वम उत्तरसूत्रगतमुदात्तपदमत्रापिवायोजनीयम् । सद्यः सद्यःपरुत्परारीतिसूत्रेणसमानेहनीत्यर्थेसमानस्यसभावोद्यश्चप्रत्ययोनिपात्यते प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । वृद्धः वृधुवृद्धौ ऊदितोवेतिक्त्वाप्रत्ययेइटोविकल्पितत्वाद्यस्यविभाषेतिनिष्ठायामिट्प्रतिषेधः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठस्यभावोज्यैष्ठ्यम् गुणवचनब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिचेतिष्यञ् ञित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

आत्वाविशन्त्वाशवःसोमासइन्द्रगिर्वणः । शन्तेसन्तुप्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ । त्वा । विशन्तु । आशवः । सोमासः । इन्द्र । गिर्वणः ।
शम् । ते । सन्तु । प्रऽचेतसे ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वात्वांसोमासः सोमाआविशन्तु आभिमुख्येनप्रविशन्तु कीदृशाःसोमाः आशवः सवनत्रयेप्रकृतिविकृत्योर्व्याप्तिमन्तः कीदृशेन्द्र गिर्वणः गीर्भिःस्तुतिभिः संभजनीय [१]विशेष (गिर्वणादेवोभवतिगीर्भिरेनंवनयन्तीतियास्कः) । तथाविधहेइन्द्र तेतुभ्यंप्रचेतसेप्रकृष्टज्ञानाय शंसुखरूपाः सोमाः सन्तु ॥ गिर्वणः गृणन्तीतिगिरः स्तुतयः गृशब्दे क्विपि ऋतइद्धातोरितीत्वंरपरत्वंच गीर्भिर्वन्यतेसेव्यतेइतिगिर्वणाः वनषणसंभक्तौ संभक्तिःसेवा सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यसुन्प्रत्ययः । प्रचेतसे बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

त्वांस्तोमाअवीवृधन्त्वामुक्थाशतक्रतो । त्वांवर्धन्तुनोगिरः ॥ ८ ॥

त्वाम् । स्तोमाः । अवीवृधन् । त्वाम् । उक्था । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ ८ ॥

हेशतक्रतोबहुकर्मन् बहुप्रज्ञवेन्द्र त्वांस्तोमाः सामगानांस्तोत्राणि अवीवृधन् वर्धितवन्ति तथाबह्वृचानामुक्था शस्त्राणित्वामवीवृधन् यस्मात्पूर्वमेवमासीत् तस्मादिदानीमपिनोऽस्माकंगिरःस्तुतयस्त्वांवर्धन्तु वर्धयन्तु अतिवृद्धंकुर्वन्तु ॥ स्तोमाः मनोनित्त्वादाद्युदात्तः । अवीवृधन् वृधुवृद्धौ ण्यन्ताल्लुङिचङिउर्ऋदितिवृधेरुपधायाऋकारस्यऋकारविधानादन्तरङ्गोऽपिगुणोबाध्यते द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घत्वाडागमाः । उक्था उक्थानि पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थगितिवचेः थक्प्रत्ययः तस्यकित्त्वात्संप्रसारणम् शेश्छन्दसिबहुलमितिशिलोपःनलोपश्च प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः असामर्थ्यादामन्त्रितपरस्यापिनपराङ्गवद्भावइति [२]नानुदात्तत्वम् । वर्धन्तु अन्तर्भावितण्यर्थाद्वृधेर्व्यत्ययेनपरस्मैपदम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

अक्षितोतिःसनेदिमंवाजमिन्द्रःसहस्रिणम् । यस्मिन्विश्वानिपौंस्या ॥ ९ ॥

१ नि० ६. १४. । २ नाद्युदात्तत्वमित्यपिपाठः ।

अक्षितऽऊतिः । सनेत् । इमम् । वाजम् । इन्द्रः । सहस्रिणम् ।
यस्मिन् । विश्वानि । पौंस्या ॥ ९ ॥

इन्द्रः इमंवाजं सोमरूपमन्नं सनेत् संभजेत् कीदृशइन्द्रः अक्षितोतिः अहिंसितरक्षणः कदाचिदपिरक्षणंनमुञ्चतीत्यर्थः कीदृशंवाजं सहस्रिणं प्रकृतौविकृतिषुचप्रवर्तमानत्वेनसहस्रसंख्यायुक्तम् यस्मिन्वाजेविश्वानिसर्वाणिपौंस्या पौंस्यानि पुंस्त्वानिबलानिवर्तन्तेतादृशंवाजमितिपूर्वत्रान्वयः ॥ अक्षितोतिः ननु क्षिक्षयेइत्ययंधातुरकर्मकः तस्यचकर्माभावादधिकरणाभावेकर्तरिवाक्तप्रत्ययेनभवितव्यम् तदिहयदिकर्तर्यधिकरणेवास्यात्तदातयोरर्थयोर्ण्यत्प्रत्ययस्याविधानात् क्षियइत्यनुवृत्तौनिष्ठायामण्यदर्थेइतिदीर्घेणभवितव्यम् तथाचक्षियोदीर्घादितिनिष्ठानत्वेअक्षीणेतिस्यात् नत्वक्षितेति अथनपुंसकेभावेक्तइतिभावपरःक्षितशब्दोगृह्यतदातस्यण्यदर्थत्वेनाण्यदर्थइतिनिषेधाद्दीर्घनत्वयोरभावात् क्षितमितिसिध्यति तदातुनञ्तत्पुरुषः प्रकृतेनान्वेतीति नविद्यतेक्षितमत्रेति बहुव्रीहिणैवभवितव्यम् तथाचनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वंस्यात् पुनरूतिशब्देनबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवस्वरस्तिष्ठेदित्यभिमतमाद्युदात्तत्वंनसिध्येदिति । सत्यं अतएवात्रक्षिधातुरन्तर्भावितण्यर्थोगृह्यते तेनसकर्मकत्वात्कर्मण्येषानिष्ठा ततश्चाण्यदर्थइतिनिषेधाद्दीर्घोनिष्ठानत्वंचनभविष्यति तथाचनञ्तत्पुरुषेनक्षिताअक्षिताअक्षयितेत्यर्थः तत्रचाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेननञउदात्तत्वम् पुनरूतिपदेनबहुव्रीहौसएवस्वरःस्थास्यतीतिनकोपिदोषः रिक्षिचिरिजिरिदाशद्दहिंसायांइतिक्षिणोतेर्हिंसार्थस्यवाकर्मणिनिष्ठा तथाचाहिंसितोतिरित्यर्थेउक्तक्रमेणस्वरःसिध्यतीतिनदोषः । सनेत् वनषणसंभक्तौ भौवादिकः । वाजं वृषादित्वादाद्युदात्तः । इन्द्रः रनोनित्त्वादाद्युदात्तः । सहस्रिणं सहस्रमस्यास्ति अतइनिठनौ प्रत्ययस्वरः । विश्वा विशेः क्वन् नित्त्वादाद्युदात्तः । पुंसःकर्माणिपौंस्यानि ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वाद्गुणवचनब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिचेतिष्यञ् ञित्त्वादाद्युदात्तः प्रथमाबहुवचनस्यसुपांसुलुगित्यादिनाडादेशः ननु स्त्रीपुंसाभ्यांनञ्स्नञौभवनादित्यनेनधान्यानांभवनेक्षेत्रेखञित्येतत्पर्यन्तेष्वपत्याद्यर्थेषुनञ्स्नञोर्विधानाद्यथापुंसोपत्यंपौंस्नः पुंसआगतःपौंस्नइत्यादि तद्वत्पुंसोभावःकर्मवेत्यस्मिन्नर्थेष्यञंबाधित्वा पौंस्नानीत्येवभवितव्यम् कथमुच्यतेपौंस्यानीति । उच्यते—आचत्वादितिसूत्रे त्वात् इत्यवधिनिर्देशात् ब्रह्मणस्त्वइत्येतत्पर्यन्तैरिमनिजादिभिःप्रत्ययैःसह त्वतलोःसमावेशः एवंतत्रैवचशब्दान्नञ्स्नञोरपिष्यञादिभिःसमावेशएवनबाध्यबाधकभावः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह–

मानोमर्ताअभिद्रुहन्तनूनामिन्द्रगिर्वणः।ईशानोयवयावधम्॥१०॥१०॥

मा। नः। मर्ताः। अभि। द्रुहन्। तनूनाम्। इन्द्र। गिर्वणः।
ईशानः। यवय। वधम् ॥ १० ॥ १० ॥

हेगिर्वणइन्द्र मर्ताः विरोधिनोमनुष्याः नोऽस्मदीयानांतनूनांशरीराणांमाभिद्रुहन् अभितोद्रोहंमाकुर्युः ईशानःसमर्थस्त्वं वधं वैरिभिःसंपाद्यमानंयवयास्मत्तःपृथक्कुरु मनुष्याइत्यादिपञ्चविंशतिसंख्याकेषुमनुष्यनामसुमर्त्ताव्राताइतिपठितम्॥ मर्ताः असिहसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्नितितन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। अभि एवमादीनामन्तः। द्रुहन् द्रुहजिघांसायां लिङर्थेलेडितिप्रार्थनायांलेट् तस्यझि झोन्तः इतश्चलोपःपरस्मैपदेष्वितीकारलोपः शपोलुक् सार्वधातुकमपिदितितिङोङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । तनूनां असामर्थ्यान्नपदवद्भावः । इन्द्र गिर्वणः गतम् । ईशानः धातोरनुदात्तेत्त्वाच्छपोलुकि लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरएवशिष्यते । यवय यौतेर्णिचि संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्धिर्नक्रियते अथवा यौतीतियवः पचाद्यच् यवंकरोतीत्यर्थेतत्करोतितदाचष्टेइतिणिच् इष्ठवद्भावाट्टिलोपः तस्यस्थानिवद्भावाद्वृद्ध्यभावः। वधं हनश्चवधइतिभावेअप् तत्सन्नियोगशिष्टस्थानिवद्भावेनान्तोदात्तोवधादेशः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापउदात्तत्वम् ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

सुरूपेत्यादिषुषट्सूक्तेषुतृतीयस्ययुञ्जन्तीतिसूक्तस्यमन्त्रसंख्याऋषिच्छन्दोदैवतानिविनियोगश्चेत्येतेपूर्ववदवगन्तव्याः दशर्चेएतस्मिन्सूक्तेआद्यास्तिस्रोन्तिमाचेत्येताश्चतस्रऐन्द्र्यः आदहेत्येतांचतुर्थीमारभ्यषळृचोमारुत्यः तासुमध्येवीळुचिदिन्द्रेणेत्येतेद्वेऋचौमारुत्यौसत्यावैन्द्र्यावपिभवतः तदेतत्सर्वमनुक्रमणिकायामुक्तम्–सुरूपकृत्नुंदशैन्द्रमातुयुञ्जन्त्यादहेत्येताःषण्मारुत्योवीळुचिदिन्द्रेणेत्यैन्द्र्यौचेति एतस्मिन्सूक्ते युञ्जन्तीत्यसौतृचस्तृतीयेरात्रिपर्यायेब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुरूपः तथाचातिरात्रेपर्यायाणामितिखण्डेयोगेयोगेतवस्तरंयुञ्जन्तिब्रध्नमरुषमितिसूत्रितम ।

तत्रप्रथमामृचमाह–

युञ्जन्तिब्रध्नमरुषंचरन्तंपरितस्थुषः। रोचन्तेरोचनादिवि॥ १ ॥

युञ्जन्ति। ब्रध्नम्। अरुषम्। चरन्तम्। परि। तस्थुषः। रोचन्ते।
रोचना। दिवि॥ १ ॥

इन्द्रोहिपरमैश्वर्ययुक्तः परमैश्वर्यंचाग्निवाय्वादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थानादुपपद्यते ब्रध्नमादित्यरूपेणावस्थितम् अरुषंहिंसकरहिताग्निरूपेणावस्थितम् चरन्तं वायुरूपेणसर्वतःप्रसरन्तमिन्द्रं परितस्थुषःपरितोवस्थिताः लोकत्रयवर्तिनः प्राणिनोयुञ्जन्ति स्वकीयेकर्मणिदेवतात्वेनसंबद्धंकुर्वन्ति तस्यैवेन्द्रस्यमूर्तिविशेषभूतारोचनानक्षत्राणिदिविद्युलोकेरोचन्ते प्रकाशन्ते अस्यमन्त्रस्योक्तार्थपरत्वंब्राह्मणान्तरेव्याख्यातम्—युंजन्तिब्रध्नमित्याह । असौवाआदित्योब्रध्नः । आदित्यमेवास्मैयुनक्ति । अरुषमित्याह । अग्निर्वाअरुषः । अग्निमेवास्मैयुनक्ति । चरन्तमित्याह । वायुर्वैचरन् । वायुमेवास्मैयुनक्ति । परितस्थुषइत्याह । इमेवैलोकाःपरितस्थुषः । इमानेवास्मैलोकान्युनक्ति । रोचन्तेरोचनादिवीत्याह । नक्षत्राणिवैरोचनादिवि । नक्षत्राण्येवास्मैरोचयन्तीति । पञ्चविंशतिसंख्याकेषु महन्नामसु महः ब्रध्नइतिपठितम् आदित्यस्यापिमहत्त्वादेवब्रध्नत्वम् ॥ युञ्जन्ति अन्तेःप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ब्रध्नं प्रातिपदिकान्तोदात्तः । अरुषं रुषरिषहिंसार्थाः रोषन्तीतिरुषाहिंसकाः इगुपधज्ञाप्रीकिरःकइतिकः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः नसन्तिरुषायस्यासावरुषः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अमिपूर्वइतिपूर्वरूपे एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तत्वम् । चरन्तं शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । तस्थुषः तिष्ठतेर्लिटःक्वसुरादेशः वस्वेकाजाद्घसामितीटमन्तरंगमपिबाधित्वा संप्रसारणंसंप्रसारणाश्रयंचबलीयइतिशसिपरतोभत्वाद्वसोःसंप्रसारणंपरपूर्वत्वम् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं वसोःप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । रोचन्ते तिङोलसार्वधातुकानुदात्तत्वम् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव । रोचना अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् युवोरनाकावित्यनादेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥१॥

द्वितीयामृचमाह—

युञ्जन्त्यस्यकाम्याहरीविपक्षसारथे । शोणाधृष्णूनृवाहसा ॥ २ ॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विऽपक्षसा । रथे ।
शोणा । धृष्णू इति । नृऽवाहसा ॥ २ ॥

अस्यब्रध्नादिप्रतिपाद्यस्यादित्यादिमूर्तिभिस्तत्रतत्रावस्थितस्येन्द्रस्यरथेहरीएतन्नामानौद्वौअश्वौसारथयोयुञ्जन्ति इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्हरिनामत्वम् हरीइन्द्रस्यरोहितोऽग्नेरितिपठितत्वात् कीदृशौहरी काम्या कामयितव्यौ विपक्षसाविविधेपक्षसीरथस्यपार्श्वौययोरश्वयोस्तौविपक्षसौरथस्यद्वयोःपार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः शोणारक्तवर्णौ धृष्णू प्रगल्भौ नृवाहसानृणां

१ तै०ब्रा०३. ९. ४.।

गुरुषाणामिन्द्रतत्सारथिप्रमुखानांवोढारौ ॥ अस्य अश्वमित्युक्तस्यपरामर्शादिदमोन्वादेशेऽश- नुदात्तस्तृतीयादावित्यश् शित्वात्सर्वादेशेऽनुदात्तः विभक्तिरनुदात्तैवेतिसर्वानुदात्तत्वम् । का- म्या कमुकान्तौ कमेर्णिङ् कामयतेरचोयत् तित्स्वरितापवादत्वेनयतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् सु- पांसुलुगितिद्विवचनस्यडादेशः । हरतोरथमितिहरी हृपिषीत्यादिनाइन् नित्त्वादाद्युदात्तः । विपक्षसा पचिवचिभ्यांसुट्चेतिपचेरसुन्सुडागमः विभिन्नेपक्षसीपार्श्वौययोस्तौ विशब्दोनि- पातत्वादुदात्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते द्विवचनस्यडादेशः । रथे रमन्तेऽस्मिन्निति रथः रमुक्रीडायां हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यःक्थन्नितिक्थन् कित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः नित्स्वरेणाद्युदात्तः । शोणा शोणृवर्णगत्योः गमनकरणत्वात्करणेघञ् ञित्त्वादा- द्युदात्तः सुपांसुलुगितिडादेशः । धृष्णू ञिधृषाप्रागल्भ्ये त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुः कित्त्वाद्गुणा- भावः प्रत्ययस्वरः । नृवाहसा नृन्वहतइतिवहेर्वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेर्वृ- द्धिः नित्त्वादाद्युदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

केतुंकृण्वन्नकेतवेपेशोमर्याअपेशसे । समुषद्भिरजायथाः ॥ ३ ॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे । सम् । उषत्ऽभिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

हेमर्यामनुष्याइदमाश्चर्यपश्यततेत्यध्याहारः किमाश्चर्यमितितदुच्यते आदित्यरूपोऽयमि- न्द्रउषद्भिर्दाहकैः रश्मिभिःप्रतिदिनमुषःकालैर्वासंभूयाजायथाः उदपद्यत अथवासूर्यस्यैवा- यमयमरणमुपचर्यव्यत्ययेनबहुवचनंकृत्वासंबोधनंक्रियते (हेमर्य प्रतिदिनंत्वमजायथाइतियो- जना) किंकुर्वन् अकेतवे रात्रौनिद्राभिभूतत्वेनप्रज्ञानरहितायप्राणिनेकेतुंकृण्वन्प्रातःप्रज्ञानंकु- र्वन् अपेशसे रात्रावन्धकारावृतत्वेनानभिव्यक्तत्वाद्रूपरहितायपदार्थायप्रातरन्धकारनिवारणे- नपेशोरूपमभिव्यज्यमानंकुर्वन् पेशइतिरूपनाम पिंशतेरितियास्कः । अकेतवेऽपेशसेइतिचतु- र्थीषष्ठ्यर्थेद्रष्टव्यौ ॥ केतुं प्रातिपदिकस्वरः । कृण्वन् कृविर्हिंसाकरणयोश्च लटःशत्रादेशः इदि- तोनुम्धातोरितिनुमागमः कर्तरिशपिप्राप्ते धिन्विकृण्व्योरचेतिउप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनवकारस्य अकारः अतोलोपइत्यकारलोपः तस्यस्थानिवद्भावात्पूर्वस्यलघूपधगुणोनभवति अकारस्यप्र- त्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । अकेतवे बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पेशः नब्वि- द्भ्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । मर्याः छन्दसिनिष्टर्क्येत्यादौम्रियतेर्निपातितः आमन्त्रितनिघा-

१ नि० ८, ११.।

तः असामर्थ्यात्पूर्वस्यनपराङ्गवद्भावः । अपेशसे नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् सम
निपातआद्युदात्तः । उषद्भिः उषप्लुषदाहे ज्वलद्भिः रश्मिभिः लटःशत्रादेशेशपिप्राप्तेव्यत्ययेन
शः सार्वधातुकमपिदितितस्यङित्त्वाल्लघूपधगुणोनभवति शस्यप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् उपरिशा-
तुरदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् एकादेशउदात्तेनोदात्तः । अजायथाः अजायतेत्यर्थेपु-
रुषव्यत्ययेननिघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

आदह॒स्व॒धामनु॒ पुन॑र्गर्भ॒त्वमे॑रि॒रे । दधा॑ना॒नाम॑य॒ज्ञियम् ॥ ४ ॥

आत् । अह॑ । स्व॒धाम् । अनु॑ । पुन॑रिति॑ । ग॒र्भ॒ऽत्वम् । आ॒ऽई॒रि॒रे ।
दधा॑नाः । नाम॑ । य॒ज्ञिय॑म् ॥ ४ ॥

अत्रास्तिविशेषविनियोगः चतुर्विंशेहनिप्रातःसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेआदहस्वधा
मन्वितिद्वेऋचौइन्द्रेणसंहिदृक्षसइत्येका अयंतृचःषळहस्तोत्रियसंज्ञकः तथाचसूत्रितंचतुर्विं
शेहोताजनिष्टेतिखण्डे—इन्द्रेणसंहिदृक्षसआदहस्वधामन्वित्येकाद्वेचेति । (यद्यप्येतदैन्द्रंसूक्त-
म् तथाप्यादहेत्यादिषुषट्सुमरुतोवर्ण्यन्ते) प्रायेणैन्द्रेमरुतइत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् आ-
दित्ययमानन्तर्यार्थेनिपातः अहेत्यवधारणार्थः आदहवर्षर्तोरनन्तरमेवस्वधामनु इतःपरंजनि-
ष्यमाणमन्नमुदकंवानुपलक्ष्यमरुतोदेवागर्भत्वमेरिरे मेघमध्येजलस्यगर्भाकारंप्रेरितवन्तः ज-
लस्यकर्तारंपर्जन्यंप्रेरितवन्तः (प्रतिसंवत्सरमेवंकुर्वन्तीतिदर्शयितुंपुनःशब्दःप्रयुक्तः)कीदृशामरु-
तः यज्ञियंयज्ञार्हंनामदधानाःधारयन्तः सप्तसुगणेषुमरुतामीदृङ्चान्यादृङ्चेत्यादीनियज्ञयो-
ग्यानिनामान्यन्यत्राम्नातानि अन्धइत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुअन्ननामसुऊर्क्रसःस्वधेति
पठितम् अर्णइत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषूदकनामसु तेजःस्वधाअक्षरमितिपठितम् ॥ आत्
अह निपातावाद्युदात्तौ । स्वधां स्वंलोकंदधातिपुष्णातीतिस्वधा आतोऽनुपसर्गेकः कृदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुपुनःशब्दौनिपातावाद्युदात्तौ । गर्भस्यभावोगर्भत्वम् प्रत्ययस्वरः ।
एरिरे अन्तर्भावितण्यर्थादीरगतावित्यस्मादनुदात्तेतःपरस्यलिटोझस्यइरेच् चित्त्वादन्तोदात्तः
सहसुपेत्यत्रसुपेतियोगविभागादाङासहतिङ्समासेऽपिसमासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् इजादेश्चगुरुम-
तोनृच्छइत्याम्नभवति मन्त्रत्वात् अहशब्दयोगान्निघाताभावः तुपश्यपश्यताहैःपूजायामितिनिषे-
धात् । दधानाःशानच्श्चित्त्वादन्तोदात्तत्वेप्राप्ते अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । यज्ञमर्हति
यज्ञियम् यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञाविति घप्रत्ययः आयनेयीनीयियःफढखछघांप्रत्ययादीनामिती-
यादेशः प्रत्ययस्वरेणइकारउदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह–

वीळुचिदारुजत्नुभिर्गुहाचिदिन्द्रवह्निभिः। अविन्दउस्रियाअनु॥५॥

वीळु। चित्। आरुजत्नुऽभिः। गुहा। चित्। इन्द्र।
वह्निऽभिः। अविन्दः। उस्रियाः। अनु॥ ५॥ ११॥

अस्तिकिंचिदुपाख्यानं पणिभिर्देवलोकाद्गावोपहृताअन्धकारेमक्षिप्ताः ताश्चेन्द्रोमरुद्भिःसहाजयदिति एतच्चानुक्रमणिकायांसूत्रितम्–पणिभिरसुरैर्निगूढागाअन्वेष्टुंसरमांदेवशुनीमिन्द्रेणप्रहितामयुग्भिःपणयोमित्रीयन्तःप्रोचुरिति। मन्त्रान्तरेचदृष्टान्ततयासूचितम्–निरुद्धाआपःपणिनेवगावइति। तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते–हेइन्द्र वीळुचित् दृढमपिदुर्गमस्थानं आरुजत्नुभिर्भञ्जद्भिर्वह्निभिर्वोढृभिरन्यत्रनेतुंसमर्थैर्मरुद्भिःसहितस्त्वं गुहाचित् गुहायामपिस्थापिताः उस्रियागाअन्वविन्दः अन्विष्यलब्धवानसि ओजःपाजइत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुबलनामसु दक्षःवीळुच्यौत्नमितिपठितम् नवसंख्याकेषुगोनामस्वघ्न्याउस्राउस्रियाइति पठितम्॥ वीळु प्रातिपदिकस्वरः। चित् चादिरनुदात्तः। आरुजत्नुभिः रुजोभञ्जेइत्यौणादिकःकत्नुच्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। गुहा सप्तम्याडादेशः ग्रामादीनांचेत्याद्युदात्तः। वह्निभिः वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्योनिदितिवहेर्निप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः। अविन्दः शेमुचादीनामितिनुमागमः लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः। वसन्तीत्युस्रियाः वसेःकर्तरिरियक्प्रत्ययः षत्वाभावश्चबाहुलकादूहनीयः उक्तं च–यत्रपदार्थविशेषसमुत्थंप्रत्ययतःप्रकृतेश्चतदूह्यमिति इकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः॥ ५॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेएकादशोवर्गः॥ ११॥

युञ्जन्तीतिसूक्तेषष्ठीमृचमाह–

देवयन्तोयथामतिमच्छाविदद्वसुंगिरः। महामनूषतश्रुतम्॥ ६॥

देवऽयन्तः। यथा। मतिम्। अच्छ। विदत्ऽवसुम्।
गिरः। महाम्। अनूषत। श्रुतम्॥ ६॥

देवयन्तः मरुत्संज्ञकान्देवानिच्छन्तोगिरःस्तोतारऋत्विजः महांप्रौढं मरुद्गणमच्छप्राप्यमनूषत स्तुतवन्तः कीदृशंमरुद्गणं विदद्वसुं वेदयद्भिःस्वमहिमप्रख्यापकैःवसुभिर्धनैर्युक्तम् श्रुतं विख्यातं

१ ऋ० सं. १. ३. ३८, ।

मरुद्गणस्यदृष्टान्तः यथामतिं मन्तारमिन्द्रंयथास्तुवन्तितथेत्यर्थः ॥ देवयन्तःदेवानात्मनइच्छन्तः सुपआत्मनःक्यच् क्यचिचेतीत्वम् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घइतिदीर्घत्वंचनभवति नच्छन्दस्यपुत्रस्येत्यनेनक्यचियत्प्राप्तमीत्वंदीर्घत्वंवा तस्यसर्वस्यप्रतिषेधात् यद्यपीत्वमेवप्रकृतं तथापिव्यवहितस्यापिदीर्घत्वस्यसप्रतिषेधइतिविज्ञायते अश्वायन्तइत्यादावश्वाघस्येत्यात्वविधानादितिह्युक्तम् क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः क्यचश्चित्त्वाच्चितइत्यन्तोदात्तत्वम् शपःपित्त्वेनशतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । यथा मकारवचनेथाल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम् । मतिं मन्त्रेवृषेषपचमनेत्यादिनाक्तिन्नुदात्तः मतिशब्दोज्ञानपरोप्युपचाराज्ज्ञातरीन्द्रेवर्तते अथवा पदान्तरेविशेष्यानुपादानादिन्द्रस्यैवैषासंज्ञा ततश्च क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिमन्यतेःकर्तरिक्तिच् तस्योपदेशेऽनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । अच्छ अध्याहृतगच्छत्यर्थयोगादच्छगत्यर्थवदेष्वितिगतिसंज्ञयासहनिपातसंज्ञायाअपिसमावेशान्निपाताआद्युदात्ताइत्याद्युदात्तत्वम् । विदद्वसुं विदज्ञानेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थाच्छतृप्रत्यये विदन्त्यौदार्यातिशयवत्तयाज्ञापयन्तिवसूनिधनानियंसविदद्वसुः विदेःशतृप्रत्ययेअदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुकि प्रत्ययस्वरेणशतुरुदात्तत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । गृणन्तिस्तुवन्तीतिगिरः गृणातेःक्विपि ऋतइद्धातोरितीत्वंरपरत्वं धातुस्वरेणोदात्तत्वम् । महां महान्तं नकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वम् । अनूषत णुस्तुतौव्यत्ययेनात्मनेपदं लुङ्झस्यअदादेशः सिचि कुटादित्वेनङित्त्वाद्गुणाभावः इडभावउकारदीर्घत्वंचछान्दसं निघातः । श्रुतं प्रत्ययस्वरः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

इन्द्रे॑ण॒सं हि॒दृक्ष॑से संज॒ग्मा॒नोअबि॑भ्युषा । म॒न्दूस॑मा॒नव॑र्चसा ॥ ७ ॥

इन्द्रे॑ण । सम् । हि । दृक्ष॑से । स॒म्ऽज॒ग्मा॒नः । अबि॑भ्युषा ।
म॒न्दू इति॑ । स॒मा॒नऽव॑र्चसा ॥ ७ ॥

हेमरुद्गण त्वंइन्द्रेणसञ्जग्मानः संगच्छमानः संदृक्षसेहि सम्यग्दृश्येथाःखलु अवश्यमस्माभिर्द्रष्टव्यइत्यर्थः कीदृशेनेन्द्रेण अबिभ्युषाभीतिरहितेन कीदृशाविन्द्रमरुद्गणौ मन्दू नित्यप्रमुदितौ समानवर्चसातुल्यदीप्ती पुराकदाचिद्वृत्रवधदशायांइन्द्रस्यसखायः सर्वेदेवावृत्रश्वासेनापसारिताः तदानीमिन्द्रस्यवृत्रसंबन्धिसकलसेनाजयार्थंमरुद्भिःसंगमोभूत् सोऽयमर्थोवृत्रस्यत्वाश्वसथादितिमन्त्रेसंगृहीतः । इन्द्रोवैवृत्रंहनिष्यन्नितिब्राह्मणेप्रपञ्चितश्च । इन्द्रशब्दःपरमै-

१ ऋ० सं. ६. ६. ३३. । २ ऐ० ब्रा० ३. २० ।

श्वर्यवन्तंमरुद्गणंचाभिधत्ते तदानीमिन्द्रस्यसंबोधनंबहिरेवाध्याहर्तव्यम् तथाचेयमृग्यास्केनव्याख्याता—इन्द्रेणहिसंदृश्यसेसंगच्छमानोऽबिभ्युषागणेनमन्दूमदिष्णूयुवांस्थोऽपिवामन्दुनातेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेनव्याख्यातमिति॥ संदृक्षसे संपश्येथाः दृशेश्चेतिवक्तव्यमित्यात्मनेपदं दृशेर्लिङर्थेलेङितिप्रार्थनायांलेट् थासःसे लेटोडाटावित्यडागमः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिगुणाभावः व्रश्चादिनाषत्वम् षढोःकःसीतिकत्वम् आदेशप्रत्यययोरितिसिपः षत्वम् बहुलग्रहणात्सिपःपरस्ताच्छबपिभवति सिपाव्यवधानात्पश्यादेशोनभवति शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं उत्तरस्यलसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरएवशिष्यते हिशब्दयोगात्तिङ्ङतिङइतिनिघातोनभवति हिचेतिप्रतिषेधात्। संजग्मानः गमेःसंपूर्वाच्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् समोगम्यृच्छीत्यात्मनेपदविधानाल्लिटःकानजादेशः द्विर्भावोहलादिशेषोऽभ्यासस्यचुत्वं गमहनेत्युपधालोपः कानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं गतिसमासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अबिभ्युषा ञिभीभये पूर्ववल्लिट् शेषात्कर्तरिपरस्मैपदमितिपरस्मैपदम् क्वसुश्चेतिलिटःक्वसुरादेशः तस्यकित्त्वाद्गुणाभावः द्विर्भावः अभ्यासस्यह्रस्वजश्त्वे क्रादिनियमात्प्राप्तइट् वस्वेकाजाद्घसामितिनियमान्निवर्तते नञ्समासेतृतीयैकवचनेभत्वाद्वसोःसंप्रसारणमितिवकारस्यउकारः संप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपत्वं शासिवसीतिषत्वं इयङादेशंबाधित्वाएरनेकाचइतियणादेशः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं पूर्वेण सहसंहितायामोकारस्य एङःपदान्तादतीतिपरपूर्वरूपत्वेप्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरेइतिप्रकृतिभावः। मन्दू मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु इदितोनुम्धातोरितिनुमागमः कुरित्यनुवृत्तौ स्वरुशंकुपीयुनीलंगुलिग्वित्यत्राविभक्तिकनिर्देशाद्धन्तेर्हिगुरितिवद्धात्वन्तरादपिकुरित्युक्तम् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः द्विवचनमौ प्रथमयोःपूर्वसवर्णः तृतीयैकवचनेचेत्र सुपांसुलुगित्यादिनापूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। समानवर्चसा समानंवर्चोययोरितिवायस्येतिवाबहुव्रीहिः द्विवचनेसुपांसुलुगित्यादिनाआकारादेशः समानपदस्यप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेवावशिष्यते ॥ ७ ॥ अष्टमीमृचमाह—

अ॒न॒व॒द्यैर॒भिद्यु॑भिर्म॒खः सह॑स्वदर्चति। ग॒णैरिन्द्र॑स्य॒ काम्यैः॑ ॥ ८ ॥

अ॒न॒व॒द्यैः। अ॒भिद्यु॑ऽभिः। म॒खः। सह॑स्वत्। अ॒र्च॒ति॒। ग॒णैः। इन्द्र॑स्य। काम्यैः॑ ॥ ८ ॥

मखःप्रवर्तमानोयंयज्ञः अनवद्यैर्दोषरहितैरभिद्युभिः द्युलोकमभिगतैः काम्यैः फलप्रदत्वेनकामयितव्यैर्गणैःमरुत्समूहैःसहितमिन्द्रस्येन्द्रं सहस्वत् बलोपेतं यथाभवतितथार्चतिपूज-

१ नि० ४. १२.।

यति अयंयज्ञोमरुतइन्द्रंचातिशयेनप्रीणयतीत्यर्थः यज्ञइत्यादिषुपञ्चदशसुयज्ञनामसु मखः वि-ष्णुरितिपठितम् चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चतिकर्मसुअर्चतिगायतीतिपठितम् ॥ नविद्यतेअवद्यंयेषांते-अनवद्याः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अभिगताद्यौर्यैस्तेअभिद्यवः तैः अभिद्युभिः अभिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते । मखः प्राति-पदिकस्वरः । सहोबलमस्मिन्नर्चनकर्मण्यस्तीतिसहस्वत् तसौमत्वर्थेइतिभसंज्ञयापदसंज्ञाया-बाधितत्वात्सकारस्यरुत्वाभावः मादुपधायाश्चमतोर्वोयवादिभ्यइतिमतुपोमस्यवत्वं सहसूश्रो-नविषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः मतुपःपित्त्वात्सएवशिष्यते । काम्यैः कमेर्णिङ् अतउपधा-याइतिवृद्धिः जनीजॄष्क्नसुरञ्जोमन्ताश्चेत्यमन्तत्वेनप्राप्तस्यमित्त्वस्य नकम्यमिचमामितिप्रतिषेधा-न्मितांह्रस्वइत्युपधायाह्रस्वत्वंनभवति ण्यन्ताद्चोयत् णिलोपः तित्स्वरितमितिप्राप्तेयतोनावइत्या-द्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

अतःपरिज्मन्नागहिदिवोवारोचनादधि । समस्मिन्नृञ्जतेगिरः ॥ ९ ।

अतः । परिऽज्मन् । आ । गहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि । सम् । अस्मिन् । ऋञ्जते । गिरः ॥ ९ ॥

हेपरिज्मन्परितोव्यापिन् मरुद्गण अतोऽस्मान्मरुद्गणस्थानादन्तरिक्षादागहिअस्मिन्कर्म-ण्यागच्छ दिवोवाद्युलोकाद्वा समागच्छ रोचनादधिदीप्यमानादादित्यमण्डलाद्वासमागच्छ अ-स्मदीयकर्मकालेयत्रयत्रतिष्ठसि ततःसर्वस्मादागच्छेत्यर्थः किमर्थमागमनमितितदुच्यते अस्मि-न्कर्मणिवर्तमानऋत्विग्गिरःस्तुतीः समृञ्जतेसम्यक्प्रसाधयति ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मेतियास्कः[1] एताः स्तुतीःश्रोतुमागच्छेत्यर्थः यद्यप्यृत्विजामत्रस्यप्रयुज्यमानत्वात्ऋञ्जतिधातोरुत्तमपुरुषेणभ-वितव्यम् तथापिपरोक्षकृतत्वेननिर्देशात्प्रथमपुरुषप्रयोगः परोक्षकृतलक्षणंचयास्कआह—तास्त्रि विधाऋचःपरोक्षकृताःप्रत्यक्षकृताआध्यात्मिक्यश्च तत्रपरोक्षकृताःसर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्यु-ज्यन्तेप्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्येति[2] ॥ अतः पञ्चम्यास्तसिल् एतदोऽश् शित्त्वात्सर्वादेशः लि-तीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । परिज्मन् अजगतिक्षेपणयोः अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तेइतिमनिन् अकारलोपश्छान्दसः आमन्त्रितनिघातः । गहि गमेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् हेर्ङित्त्वादनुदा-त्तोपदेशेत्यादिनामलोपः अतोहेरितिहिलोपोनभवति तस्मिन्कर्तव्ये असिद्धवदत्राभादितिमलो-पस्यासिद्धत्वेनअनकारान्तत्वात् । दिवः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । वा चादयोऽनुदात्ताः[3]

१ नि० ६. २१. । २ नि० ७. १. ३ वृत्त्यभिप्रायेणायंपाठः

इत्यनुदात्तः । रोचनात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् युवोरनाकावित्यनादेशः चिदित्यन्तोदात्तः । अधि अधिपरीअनर्थकावितिकर्मप्रवचनीयत्वेनसन्निपातसंज्ञायाःसमावेशान्निपाताआद्युदात्ताइत्याद्युदात्तः । अस्मिन् परिज्मन्नित्यादिष्टस्यैवान्वादेशादिदमोन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादावित्यश्अनुदात्तः शित्त्वात्सर्वादेशः विभक्तिः अनुदात्तौसुप्पितावित्यनुदात्तेतिसर्वानुदात्तत्वम् । ऋञ्जते ऋजिभृजीवर्जने समित्युपसर्गयोगात्प्रसाधनेवर्तते निघातः । गिरः प्रातिपदिकस्वरः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

इ॒तो वा॑ सा॒तिमीम॑हे दि॒वो वा॒ पार्थि॑वा॒दधि॑ । इन्द्रं॑ म॒हो वा॒ रज॑सः ॥ १० ॥ १२ ॥

इ॒तः । वा॒ । सा॒तिम् । ईम॑हे । दि॒वः । वा॒ । पार्थि॑वात् । अधि॑ । इन्द्र॑म् । म॒हः । वा॒ । रज॑सः ॥ १० ॥ १२ ॥

इन्द्रंदेवंप्रति सातिंधनदानंअधीमहे आधिक्येनयाचामहे कस्माल्लोकादितितदुच्यते इतोऽस्मादभिदृश्यमानात्पार्थिवात्पृथिवीलोकाद्वादिवोवाद्युलोकाद्वा महोमहतःप्रौढाद्रजसोवापक्ष्यादीनांरञ्जकादन्तरिक्षलोकाद्वायमिन्द्रोयतःकुतश्चिदानीयास्मभ्यंधनंप्रयच्छत्वित्यर्थः सप्तदशसुयाञ्चाकर्मस्वीमहेयामीतिपठितम् ॥इतः इदम्शब्दात्पञ्चम्यास्तसिल् इदमइशितीश् शित्त्वात्सर्वादेशः अत्रऊडिदमित्यस्यावकाशः आभ्यांएभिःलितीत्यस्यावकाशः पचनंपाचकः उभावपिनित्यौ तत्ररत्वाद्विप्रतिषेधेपरंकार्यमितिलितीतिइकारस्योदात्तत्वम् पश्चात्तसेःप्राग्दिशोविभक्तिरितिविभक्तिज्ञकत्वादूडिदमित्यादिना असर्वनामस्थानविभक्तेरुच्यमानमुदात्तत्वंभवति सकृद्गतौविप्रतिषेधेद्वाधितंतद्बाधितमेवेत्यूडिदमित्यस्यपुनरप्रवृत्तिरेवेतिचेत् न लक्ष्यानुरोधेनपुनःप्रसंगविज्ञानंचेति वीकारात् नन्वेवंयतस्ततइत्यादावपिपरेणबाधितमपिसावेकाचइतितसिलउदात्तत्वंस्यादितिचेत् यत्तच्छन्दयोः सावर्णान्तत्वेन नगोश्वन्सावर्णेतिनिषेधात् नचपुनःप्रसंगविज्ञानंचेत्येतत्सात्रिकं लक्ष्यानुरोधेनक्वचिदेवतदाश्रयणादिति ।सातिं षणुदाने धात्वादेःषःसः भावेक्तिन् जनसनखनांसन्झलोरितिनकारस्यात्वं तितुत्रतथसिसुसरकसेषुचेतिनिषेधादिण्नभवति नित्स्वरेप्राप्तेदात्तइत्यनुवृत्तौ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेतिनिपातनादन्तोदात्तत्वम् । ईमहे ईङ्गतौ यनोऽपिबहुलंछन्दसीतिलुक् अस्यधातोर्ङित्त्वात्तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशादितिलसार्वधातुकस्यादात्तत्वेधातुस्वरएवशिष्यते नचतिङःतिङ्ङतिनिघातः चवायोगेप्रथमेतिनिषेधादुत्तरवाक्ययोपिहिवाशब्दयोगादन्यथावाक्यापरिपूर्तेस्तिङ्विभक्तेरवश्यमभ्याहारात्तदपेक्षयैवाप्रथमातिङ्वि-

भक्तिरिति। दिवः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम्। पार्थिवाव प्रथमख्याने प्रथेतेइतिपृथिवी प्रथेःषिवन्संप्रसारणंचेतिषिवन्प्रत्ययः षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीष् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः शेषनिघाते-नानुदात्तादिःपृथिवीशब्दः पृथिव्याविकारइत्यर्थे ओरञ्इत्यनुवृत्तावनुदात्तादेश्चेत्यञ् यस्येति-चेतीकारलोपः तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धीरपरत्वम् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । अधि निपातत्वादाद्युदात्तः । इन्द्रं रन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः । महः महतइत्यस्यअकारतकारयोर्लोप-श्छान्दसः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्।रजसः नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम्॥१०॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

इन्द्रमित्यादिकंदशर्चंयत्सूक्तंतत्सुरूपकृत्नुमित्यादिषुचतुर्थम् ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगश्च पूर्ववत् विशेषविनियोगस्तूच्यते—महाव्रतेनिष्केवल्यशस्त्रेइन्द्रमिद्गाथिनइतिसूक्तम् तथाचपञ्च-मारण्यकेसूत्रितम्—शिरोगायत्रमिन्द्रमिद्गाथिनइति । तथाचतुर्विंशेहनिब्राह्मणाच्छंसिनःश-स्त्रे इन्द्रमिद्गाथिनइतिषळहस्तोत्रियस्तृचः चतुर्विंशेहोताजनिष्टेत्युपक्रम्यायाहिसुषुमाहितइन्द्र मिद्गाथिनोबृहदितिसूत्रितत्वात् अतिरात्रेप्रथमेपर्यायेऽच्छावाकशस्त्रेऽयमेवतृचोऽनुरूपः सूत्रि तंच— इन्द्रायमद्वनेसुतमिन्द्रमिद्गाथिनोबृहदिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

इन्द्रमिद्गाथिनोबृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रंवाणीरनूषत ॥ १ ॥

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः । अर्किणः । इन्द्रम् । वाणीः । अनूषत ॥ १ ॥

गाथिनः गीयमानसामयुक्ताउद्गातारः इन्द्रमित् इन्द्रमेव बृहत् त्वामिद्धिहवामहेइत्यस्या-मृचिउत्पन्नेनबृहन्नामकेनसाम्नाअनूषतस्तुतवन्तः अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेताहोतारः अर्केभिः ऋग्रूपैर्मन्त्रैः इन्द्रमेवानूषतस्तुतवन्तः येत्ववशिष्टाअध्वर्य्वादयस्तेवाणीर्वाग्भिर्यजूरूपाभिरिन्द्रम-नूषत अर्कशब्दस्यमन्त्रपरत्वंयास्केनोक्तम्—अर्कोमन्त्रोभवतियदनेनार्चतीति । श्लोकइत्यादिषुस-प्तपञ्चाशत्सुवाङ्नामसुवाशीवाणीतिपठितम् ॥ गाथिनः उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति गायतेस्थ-न्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः गाथाएषांसन्तीतिगाथिनः व्रीह्यादिभ्यश्चेतीनिः प्रत्ययस्वरेणइका-रउदात्तः सच सतिशिष्टः । बृहत् बृहता तृतीयैकवचनस्यसुपांसुलुगितिलुक् पृषद्बृहन्महज्जग-च्छतृवच्चेत्यन्तोदात्तोनिपातितः । अर्केभिः अर्चपूजायां अर्च्यन्तेएभिरित्यर्कामन्त्राः पुंसिसं-

१ ऋ० सं० ४. ७. २७. । २ नि० ५. ४. ।

ज्ञायांघःप्रायेणेतिघः चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः बहुलंछन्दसीतिभिस-
ऐसादेशोनभवति।अर्काःस्तुतिसाधनभूतामन्त्राएषांसन्तीत्यर्किणः।वाणीः वृषादीनांचेत्याद्युदात्तः
दीर्घाज्जसिचेतिपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य वाछन्दसीतिविकल्पितत्वाद्दीर्घत्वम् तृतीयार्थेप्रथमा।
अनूषत णुस्तुतौ णोनइतिनत्वं लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं झस्यअदादेशः सिचइडभावः उकार-
स्यदीर्घत्वंचछान्दसं धातोः कुटादित्वात्सिचोङित्त्वेनगुणाभावः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

इन्द्र॒इद्धर्यो॒ःसचा॒सम्मि॑श्ल॒आव॑चो॒युजा॑। इन्द्रो॑व॒ज्रीहि॑र॒ण्ययः॑॥२॥

इन्द्रः॑। इत्। हर्योः॑। सचा॑। सम्ऽमि॑श्लः। आ। व॒चः॒ऽयुजा॑।
इन्द्रः॑। व॒ज्री। हि॒र॒ण्ययः॑॥ २ ॥

इन्द्रइत्इन्द्रएवहर्योः हरिनामकयोरश्वयोः सचासहयुगपत् आसंमिश्लः सर्वतः स-
म्यक्मिश्रयिता कीदृशयोर्हर्योः वचोयुजाइन्द्रस्यवचनमात्रेणरथेयुज्यमानयोःसुशिक्षितयोरि-
त्यर्थः अयमिन्द्रोवज्रीवज्रयुक्तः हिरण्ययः हिरण्मयः सर्वाभरणभूषितइत्यर्थः ॥ हर्योः हरतइ-
तिहरी इन् नित्त्वादाद्युदात्तः। सचासहेत्युक्तम्। मिश्रणंमिश्रः मिश्रयतेर्घञ् सम्यक्मिश्रोय-
स्यासौसंमिश्रः लत्वंछान्दसम् सम्यक्मिश्रयितेत्यर्थः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। वचसा
युज्येतेइतिवचोयुजौ तयोःषष्ठीद्विवचनस्यसुपांसुलुगित्याकारादेशः युज्शब्दोधातुस्वरेणान्तो-
दात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते। वज्री वज्रमस्यास्ति अतइनिठनौ प्रत्ययस्वरः।
हिरण्ययः ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसीति हिरण्यमयशब्दस्यमकारलोपोनि-
पात्यते अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः पूर्वेणानुदात्तेनसहैकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

इन्द्रो॑दी॒र्घाय॒चक्ष॑स॒आसूर्यं॑रोहयद्दि॒वि। विगोभि॒रद्रि॒मैरयत्॥ ३ ॥

इन्द्रः॑। दी॒र्घाय॑। चक्ष॑से। आ। सूर्य॑म्। रो॒ह॒य॒त्। दि॒वि। वि।
गोभिः॑। अद्रि॑म्। ऐ॒र॒य॒त्॥ ३ ॥

अयंइन्द्रोदीर्घायमौढायनिरन्तरायचक्षसेदर्शनायदिविद्युलोकेसूर्यमारोहयत् पुरावृत्रा-
सुरेणजगतियदापादितंतमस्तन्निवारणेनप्राणिनांदृष्टिसिद्ध्यर्थं आदित्यंद्युलोकेस्थापितवानि-

त्यर्थः सचसूर्योगोभिःस्वकीयरश्मिभिरद्रिंपर्वतप्रमुखंसर्वंजगद्व्यैरयत विशेषेणदर्शनार्थंप्रेरितवान् प्रकाशितवानित्यर्थः अथवा इन्द्रएवगोभिर्जलैर्निमित्तभूतैरद्रिंमेघंव्यैरयद्विशेषेणप्रेरितवान् पञ्चदशसंख्याकेषुरश्मिनामसुखेदयः किरणाः गावइतिपठितम् त्रिंशत्संख्याकेषुमेघनामसुअद्रिः ग्रावेतिपठितम् ॥ दीर्घाय प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। चक्षसे चक्षेः सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यसुन् बहुलग्रहणात् ख्याञादेशाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः। सूर्यं सुवतिप्रेरयतीतिसूर्यः सरणे धात्वादेःषःसः राजसूयसूर्येत्यादिनाक्यप्प्रत्ययः तस्यरुडागमश्चनिपात्यते क्यपः कित्त्वाद्गुणाभावः पित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएवशिष्यते। रोहयत् रुहेर्ण्यन्तात्लङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावोनिघातश्च। दिवि ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम्। अद्रिं अदिशदिभूशुभिभ्यःक्रिन्नितिक्रिन्प्रत्ययः अदन्तिपशवस्तृणादिकमत्रेत्यद्रिः नित्त्वादाद्युदात्तः। ऐरयत् ईरगतौ ण्यन्ताल्लङ् निघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

इन्द्रवाजेषुनोवसहस्रप्रधनेषुच। उग्रउग्राभिरूतिभिः ॥ ४ ॥

इन्द्र। वाजेषु। नः। अव। सहस्रऽप्रधनेषु। च। उग्रः। उग्राभिः। ऊतिऽभिः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र उग्रः शत्रुभिरप्रधृष्यस्त्वं उग्राभिरप्रधृष्याभिरूतिभिरस्मद्विषयरक्षाभिर्वाजेषुयुद्धेषुनोऽस्मानवरक्ष तथा सहस्रप्रधनेषुच सहस्रसंख्याकगजाश्वादिलाभयुक्तेषुमहायुद्धेष्वपि॥वाजेषु वृषादीनांचेत्याद्युदात्तत्वम्। नसःसकारस्यरुत्वोत्वगुणेषुप्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभावोनभवति अव्यपरे इतिनिषेधात्। अव अवरक्षणे तिङ्ङतिङइतिनिघातः यद्यपिसहस्रप्रधनेषुचावेत्यध्याहृतांक्रियामपेक्ष्यप्रथमायाःश्रूयमाणायाःअवेतिक्रियायाश्चवायोगेप्रथमेति निघातनिषेधःप्राप्तः तथापिवाजेष्वित्यत्रचकारस्यलुप्तत्वाच्चादिलोपेविभाषेतिनिषेधस्यविकल्पितत्वादत्रनिघातःप्रवर्तते। सहस्रशब्दःकर्दमादीनांचेतिमध्योदात्तः। सहस्रप्रधनेषुवाजेषु बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। उग्रः उचसमवाये चस्यगः ऋज्रेन्द्रेतिरन् व्यत्ययेनान्तोदात्तः। ऊतिभिः ऊतियूतीत्यादिनाक्तिन्नुदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

इन्द्रंवयंमहाधनइन्द्रमर्भेहवामहे। युजंवृत्रेषुवज्रिणम् ॥ ५ ॥ १३ ॥

इन्द्रम्। वयम्। महाऽधने। इन्द्रम्। अर्भे। हवामहे। युजम्। वृत्रेषु। वज्रिणम्। ५ ॥ १३ ॥

वयमनुष्ठातारः महाधनेप्रभूतधननिमित्तमिन्द्रं हवामहे आह्वयामः अर्भेअर्भके स्वल्पेपिधनेनिमित्तभूतेसतिइन्द्रंहवामहे कीदृशमिन्द्रं युजंसहकारिणं समाहितंवा वृत्रेषुशत्रुषुधनलाभविरोधिषुप्राप्तेषु तन्निवारणाय वज्रिणं वज्रोपेतम् महाधनशब्दोयद्यपिसंग्रामनामसुपठितः तथापि महाधनवचनमत्रसंग्रामइतिबहुव्रीहित्वेसत्यन्तोदात्तत्वासिद्धेर्नात्रतद्गृहीतम् ॥ महाधने महच्चतद्धनंचेतिसमासस्येत्यन्तोदात्तः। अर्भे आर्तिगृभ्यांभन् नित्त्वादाद्युदात्तः। हवामहे ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच ञित्त्वात्कर्त्रभिप्रायेआत्मनेपदं लटःस्थानेमहिङ् टितआत्मनेपदानामिटेरेत्वम् कर्तरिशप् ह्वःसंप्रसारणमित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् वकारस्यउकारः रपूर्वत्वं गुणावादेशौ अतोदीर्घोयञीतिदीर्घत्वम् तिङ्ङतिङइतिनिघातः । युजं युजसमाधावित्यस्यक्विप् युजेरसमासेइतिनुम्नभवति सहियुजेरितिनिर्देशादिकाररहितस्यनभवतिअनियमागमशासनमितिवायुजिर्योगेइत्यस्यापिनुम्नभवति । वृत्रेषु वृतुवर्तने प्रतिकूलतयावर्तन्तेतिवृत्राणिशत्रुकुलानि स्फायितञ्चीत्यादिनारक्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरः । वज्रिणं अतइनिठनावितीनिः प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

इन्द्रमिद्गाथिनइतिसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

सनो॑वृषन्न॒मुं च॒रुंसत्रा॑दाव॒न्नपा॑वृधि। अ॒स्मभ्य॒मप्र॑तिष्कुतः ॥ ६ ॥

सः। नः॒। वृ॒षन्। अ॒मुम्। च॒रुम्। सत्रा॑ऽदावन्। अप॑। वृ॒धि॒।
अ॒स्मभ्य॑म्। अप्र॑तिऽस्कुतः ॥ ६ ॥

हेसत्रादावन् अस्मदभीष्टानांसर्वेषांफलानांसहप्रदातः अतोव्रीह्यादिनिष्पत्त्यर्थं हेवृषन् वृष्टिप्रदेन्द्र सोऽस्मदर्थं अमुंदृश्यमानंचरुंमेघमपावृधिउत्पाटय तथैवास्मभ्यमस्मदर्थंअप्रतिष्कुतः प्रतिशब्दरहितः यद्यदस्माभिर्याच्यतेतत्रसर्वत्रनेतिप्रतिशब्दंनोच्चारयति अतोऽस्मद्विषयेकदाचिदप्यप्रतिस्खलितः एतदेवाभिप्रेत्ययास्कआह—अप्रतिष्कुतोप्रतिष्कृतोप्रतिस्खलितोवेति[1] ॥ वृषन् आमन्त्रितनिघातः। अमुं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। चरुं चरतीतिचरुः भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्यउरित्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सत्रादावन् सत्राशब्दःसहार्थे अभिमतफलजातंसकलंसहददातीतिसत्रादावा आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्चेतिवनिप् आमन्त्रितपचेत्याद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्ननिघातः । अप निपातस्यचेतिदीर्घः निपातआद्युदात्तः ।

1 नि० ६. १६. ८

वृधि वृञ्वरणे लोटःसिप् तस्यसेर्ह्यपिच्चेतिहिः स्वादिभ्यःश्नुः तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः तस्यङित्त्वात्पूर्वस्यगुणाभावः निघातः । अस्मभ्यं अस्मच्छब्दाद्भ्यसोभ्यमितिभ्यमादेशः शेषेलोपइतिदकारलोपः बहुवचनेझल्येदित्येत्वंनभवति अङ्गवृत्तेपुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येत्युक्तम् प्रातिपदिकस्वरेणस्मेत्यकारउदात्तः भ्यसोभ्यमिति भ्यमादेशपक्षेशेषेलोपइतिमपर्यन्तशेषस्याद्शब्दस्यलोपः तदाउदात्तनिवृत्तिस्वरेण अभ्यमादेरकारस्योदात्तत्वम् । अप्रतिष्कुतः केनचिदप्रतिशब्दितः कुङ्शब्दे निष्ठेतिकर्मणिक्तप्रत्ययः प्रतेःप्राक्प्रयोगः पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः सुषामादेराकृतिगणत्वात्षत्वम् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

तुञ्जेतुञ्जेयउत्तरेस्तोमाइन्द्रस्यवज्रिणः । नविन्धेअस्यसुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

तुञ्जेऽतुञ्जे । ये । उत्ऽतरे । स्तोमाः । इन्द्रस्य । वज्रिणः । न । विन्धे । अस्य । सुऽस्तुतिम् ॥ ७ ॥

तुञ्जेतुञ्जेतस्मिन्तस्मिन्फलदातरिदेवान्तरेयेस्तोमाःस्तोत्रविशेषाः उत्तरेउत्कृष्टाःसन्तितैःस्तोमैः सर्वैरपिवज्रिणोवज्रयुक्तस्यास्येन्द्रस्यसुष्टुतिंयोग्यांशोभनस्तुतिंनविन्धेनविंदामि इन्द्रस्यानन्तगुणबाहुल्येनदेवान्तरेषूत्तमत्वेनप्रसिद्धान्यपिस्तोत्राणिनपर्याप्तानीत्यर्थः एतामृचंयास्कएवंव्याचष्टे—तुंजस्तुञ्जतेर्दानकर्मणः दानेदानेयउत्तरेस्तोमाइन्द्रस्यवज्रिणोनास्यतैर्विंदामिसमाप्तिंस्तुतेरिति॥ तुञ्जेतुञ्जे तुञ्जतिर्दानकर्मेत्युक्तम् ततःकर्तरिपचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् नित्यवीप्सयोरितिद्विर्भावः तस्यपरमाम्रेडितमितिद्वितीयस्याम्रेडितसंज्ञा अनुदात्तंचेत्यनुदात्तत्वं दातरिदातरीत्यर्थः निरुक्तेतुदानेदानेइत्यर्थतोव्याख्यानम् ।उत्तरे तॄप्लवनतरणयोः भावेऋदोरप् उच्छब्दउत्कृष्टवचनः उत्कृष्टस्तरोयस्येतिबहुव्रीहिः उच्छब्दोनिपाताआद्युदात्ताइत्याद्युदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तोमाः अर्तिस्तुस्वित्यादिनास्तोमशब्दोमन्नन्तोनित्त्वादाद्युदात्तः । विन्धे विदॢलाभे लट् स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं उत्तमैकवचनमिट् तुदादिभ्यःशः शेमुचादीनामितिनुम् दकारस्य व्यत्ययेनधकारः अस्यप्रकृतस्येन्द्रस्यपरामर्शादन्वादेशेइदमोऽश् शित्वात्सर्वादेशोऽनुदात्तः। सुष्टुतिं ष्टुञ्स्तुतौ धात्वादेःषसइतिसत्वं स्त्रियांक्तिन्नितिभावेक्तिन् सुइत्युदात्तेनोपसर्गेणप्रादिसमासःउपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाषत्वम् अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसोःप्राप्तमुदात्तत्वंबाधित्वा ग-

१ नि० ६. १८ ।

तिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनधातोरुदात्तत्वेप्राप्तेतदपवादे नतांदौचनितिकृत्यतावित्यनन्तरस्यगतिसंज्ञकस्यसोरेवोदात्तत्वेनभवितव्यम् तत्तुमनक्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताइत्युत्तरपदान्तोदात्तेनबाध्यते तथाचसुहवांसुष्टुतीहुवे वृष्णेचोदस्वसुष्टुतिं यांस्तेराकेसुमतयइत्यादावन्तोदात्तत्वमित्याहुः यथातुमनक्तिन्नित्यादौवृत्तावुक्तंतथैवतन्नघटतइतिलक्ष्यते तत्रहिकारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषीत्यतः कारकादित्यनुवृत्तेःपाणिनिकृतिरित्यादावेवमनक्तिन्नित्यादिसूत्रमित्युक्तम् कारकादित्येवप्रकृतिःप्रहृतिरितिचप्रत्युदाहृतम् स्यादेतत् स्तूयतेअनयेतिस्तुतिरितिक्तिनाकरणभूताऽभिधीयते सुशब्देनचकरणमेवविशेष्यतेनधात्वर्थः तथाचसुष्टुतिरित्यत्रसुशब्दः कारकपरएवभविष्यति प्रकृतिःप्रहृतिरित्यादौतुप्रशब्दोधात्वर्थविशेषणमेवेतितत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति न एवंसतिसुशब्दस्यक्रियायोगाभावात् उपसर्गाःक्रियायोगेइत्युक्ताउपसर्गसंज्ञानस्यात् तथाचउपसर्गात्सुनोतिसुवतीत्यादिनाषत्वंनस्यात् ननुक्तिनाकरणमभिधीयते क्रियासाधनंचकरणं तथाचकरणविशेषणस्यापिसुशब्दस्यकरणान्तर्गतक्रियायोगादुपसर्गताभविष्यतीति न तथासति यत्क्रियायुक्तास्तंप्रत्युपसर्गसंज्ञकाइतिकरोत्यर्थमेव प्रतिसोरुपसर्गता नतुस्तुधात्वर्थंप्रतीत्यस्यषत्वंनस्यादेव ननुस्तुधात्वर्थद्वारैवतत्करणस्यसुशब्दोविशेषणंभविष्यति याहिशोभनास्तुतिस्तत्करणमपिशोभनमेवेति एवंचस्तुधात्वर्थसंबन्धात्तंप्रत्युपसर्गत्वेनषत्वमपिभविष्यति तद्द्वाराकरणविशेषणत्वात्कारकवचनोऽपिसुशब्दोभविष्यतीतिवृत्त्यविरोधेनैवमनक्तिन्नादिसूत्रस्यसुष्टुतिशब्दोविषयोभविष्यति प्रकृतिःप्रहृतिरित्यत्रभावेक्तिन्प्रत्युदाहृतेतिनतत्रप्रशब्दस्यकरणपरत्वम् करणेक्तिन्उदाहरणेऽपिधात्वर्थमात्रविशेषणतैवविवक्षितानतद्द्वाराप्रत्ययार्थविशेषणतापीतितत्प्रत्युदाहरणतोपपत्तिरिति सुष्टुतिरित्यत्रपुनः क्तिन्नभिधेयकरणपर्यन्तंसुशब्दस्यव्यापारइत्युदाहरणतैवनप्रत्युदाहरणतेति न किमत्रसुशब्दः श्रुत्यैवप्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः उतश्रुत्यैकंविशिनष्टि अर्थादितरदिति यद्याप्युभयपरत्वंतदापिकिंयौगपद्येनउतक्रमेणेति आद्ये प्रतिविशेष्यंविशेषणपदावृत्तिरितिप्रसंगः द्वितीये विरम्यव्यापारापातः नचशब्दबुद्धिकर्मणांविरम्यव्यापारःकथंचिद्दृष्टइष्टोवा अतोनश्रुत्योभयपरत्वं अथैकत्रश्रुत्यातात्पर्यम् अपरत्रत्वर्थादिति तत्रधात्वर्थसंबन्धस्यार्थिकत्वेषत्वासिद्धिः प्रत्ययार्थसंबन्धस्यार्थिकत्वेमनक्तिन्नित्यादिस्वरासिद्धिः आर्थिकेनापिकारकसंबन्धेनोदाहरणत्वाभिधानेप्रकृतिःप्रहृतिरित्यादिप्रत्युदाहरणंनस्यात् श्रुत्याधात्वर्थमात्रसंबन्धस्यापिप्रशब्दस्यार्थात्तत्करणसंबन्धःकेनवारयितुंशक्यतइत्येषादिक् अतइहप्रत्ययार्थमात्रसंबन्धपरत्वांगीकारेऽस्वरःसिध्यतु षत्वंतुछान्दसमस्तु शोभनास्तुतिर्यस्यामितिबहुव्रीहिर्वाभवतु एवंचनञ्सु-

१ ऋ० सं० २, ७. १५. । २ ऋ० सं० ६. ५. २५. । ३ ऋ० सं० २. ७. १५. ।

ष्यामित्यन्तोदात्तत्वंभविष्यति अथवासुष्टुस्तुवन्तीति सुष्टुतयइतिकरणभूताऋचः स्तुतिशब्दे-नोच्यन्ते क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच्प्रत्ययेसतिचित्त्वादन्तोदात्तताभविष्यति नचकरणीभू-तानामृचांकर्तृप्रत्ययेनक्तिचाकथमभिधानमितिवाच्यम् काष्ठानिपचन्तीतिवत्तासामपिस्वव्या-पारेप्राधान्यविवक्षयाकरणत्वोपपत्तेरिति ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

वृषा॑यू॒थेव॒वंस॑गः कृ॒ष्टीरि॑य॒र्त्योज॑सा । ईशा॑नो॒अप्र॑तिष्कुतः ॥ ८ ॥

वृषा॑ । यू॒थाऽइ॑व । वंस॑गः । कृ॒ष्टीः । इ॒य॒र्ति॒ । ओज॑सा ।
ईशा॑नः । अप्र॑तिऽस्कुतः ॥ ८ ॥

वृषाकामानांवर्षितेन्द्रओजसास्वकीयबलेनानुग्रहीतुंकृष्टीर्मनुष्यानियर्तिप्राप्नोति कीदृश-इन्द्रः ईशानः समर्थः अप्रतिष्कुतः प्रतिशब्दरहितः याच्यमानेनपरिहरतीत्यर्थः इन्द्रस्य दृष्टान्तः—वंसगोवननीयगतिर्वृषभोयूथेव गोयूथानियथाप्राप्नोतितद्वत् ॥ वृषा कनिन्युवृषित-क्षिधन्विराजिद्युप्रतिदिवइतिवर्षतेःकनिन्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः । यूथाइव युवन्तिमिश्रीभवन्तीतियूथानि युमिश्रणामिश्रणयोः तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाइतिथक्प्रत्ययान्तो-निपातितः निपातनाद्दीर्घत्वं प्रत्ययस्वरेण अकारउदात्तः शेश्छन्दसिबहुलमितिलुक् इवेननि-त्यसमासोविभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचवक्तव्यमितिसमासेपिसएवस्वरः । वंसगः पृषोदरा-दित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः कर्षन्तीतिकृष्टयः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् चित्त्वादन्तोदात्तः । इयर्ति ऋसृगतौ तिप् शपःश्लुः श्लावितिद्विर्भावः अभ्यासस्यउरदत्वहलादिशेषौ अर्तिपिपर्त्यो-श्चेत्यकारस्यइकारः अभ्यासस्यासवर्णेइतीयङादेशः अङ्गस्यगुणोरपरत्वम् । ओजसा उब्जे-र्बलेबलोपश्चेत्यसुन् तत्सन्नियोगेनबकारलोपः लघूपधगुणः नित्त्वादाद्युदात्तः । ईशानः ईशऐ-श्वर्ये लटःशानच् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् चितइत्यन्तोदात्तंबाधित्वा अनुदात्तेत्त्वाल्लसा-र्वधातुकानुदात्तत्वेनधातुस्वरएवशिष्यते । अप्रतिष्कुतः अप्रतिशब्दितः कुशब्देकर्मणिक्तः पारस्क-रादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः सुषामादित्वात्षत्वम् नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

यए॒क॑श्चर्षणी॒नांवसू॑नामिर॒ज्यति॑ । इन्द्रः॒पञ्च॑क्षिती॒नाम् ॥ ९ ॥

यः । एकः॑ । च॒र्ष॒णी॒नाम् । वसू॑नाम् । इ॒र॒ज्यति॑ । इन्द्रः॑ । पञ्च॑ ।
क्षि॒ती॒नाम् ॥ ९ ॥

यइन्द्रः स्वयमेकएव चर्षणीनांमनुष्याणांइरज्यति ईष्टे तथावसूनां धनानांइरज्यति सइन्द्रः पञ्च (निषादपञ्चमानांक्षितीनांनिवासार्हाणांवर्णानां अनुग्रहीतेतिशेषः॥एकः इण्गतौ इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यःकन्निति कन् बाहुलकात्कलोपाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। चर्षणीनां प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तौनामन्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम्। वसूनाम् निदित्यनुवृत्तौ शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्चेत्युप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः। इरज्यति कण्ड्वादिषु ईरंजईर्ष्यायां अत्रैश्वर्यार्थः कण्ड्वादिभ्योयक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। पञ्च पचिव्यक्तीकरणे पचेश्चेतिकनिन् नित्त्वादाद्युदात्तः। क्षितीनाम् प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः नामन्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥ ९ ॥

आश्विनंशंसिष्यन्निन्द्रंवोविश्वतस्परीतिजुहुयात् संस्थितेष्वाश्विनायस्तुवतइतिखण्डेखणमहांअसीतिद्वाभ्यामिन्द्रंवोविश्वतस्परीतिसूत्रितम् चतुर्विंशेहनिपातःसवनेब्राह्मणाच्छंसिनइन्द्रंवोविश्वतस्परीत्यारंभणीया चतुर्विंशइत्युपक्रम्य ऋजुनीतीनोवरुणइन्द्रंवोविश्वतस्परीतिसूत्रितम्।

तामेतांदशमीमृचमाह—

इन्द्रं॑वो वि॒श्वत॒स्परि॒ हवा॑महे॒ जने॑भ्यः। अ॒स्माक॑मस्तु॒ केव॑लः ॥ १० ॥ १४ ॥

इन्द्र॑म्। वः॒। वि॒श्वतः॑। परि॑। हवा॑महे। जने॑भ्यः। अ॒स्माक॑म्। अ॒स्तु॒। केव॑लः ॥ १० ॥ १४ ॥

हेऋत्विग्यजमानाः विश्वतः सर्वेभ्योजनेभ्यः परिउपर्यवस्थितमिन्द्रं वोयुष्मदर्थंहवामहेआह्वयामः अतःसइन्द्रोस्माकंकेवलोसाधारणोस्तु इतरेभ्योप्यधिकमनुग्रहमस्मासुकरोत्वित्यर्थः॥ इन्द्रं रन्प्रत्ययान्तोनित्त्वादाद्युदात्तः। वः अनुदात्तंसर्वमित्यनुवृत्तौबहुवचनस्यवस्नसावितिवस्। विश्वतः ल्तितीतिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम्। परि निपातत्वादाद्युदात्तः संहितायांपञ्चम्याः परावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्यसत्वम्। हवामहे ह्वेञः शपि बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणावादेशौ। जनेभ्यः जन्यन्तेइतिजनाःजनयतेःकर्मणिघञ् जनिवध्योश्चेत्युपधायावृद्ध्यभावः ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। अस्माकं अस्मच्छब्दोन्तोदात्तः शेषेलोपइत्यन्तलोपपक्षेसाममाकमित्याकारेणएकादेशउदात्तः टिलोपपक्षेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणआकारउदात्तः। केवलः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेद्वितीयोनुवाकः ॥ २ ॥

अथसूक्तचतुष्टयात्मकेतृतीयानुवाके एन्द्रसानसिमित्यादिकंदशर्चंसूक्तम् सुरूपकृत्नुमित्यादिषुषट्सुपञ्चमम् ऋष्यादयस्तुपूर्ववत् विशेषविनियोगस्तुमहाव्रतेनिष्केवल्ये औष्णिहतृचाशीतावेन्द्रसानसिंरयिमित्यादिकेद्वेसूक्ते पञ्चमारण्यके औष्णिहीतृचाशीतिरितिखण्डेशौनकेनसूत्रितम्—सुरूपकृत्नुमूतयइतित्रीण्येन्द्रसानासिंरयिमितिद्वेइति । अतिरात्रेप्रथमपर्यायेच्छावकाशस्त्रेएन्द्रसानसिमितिसूक्तम् सूत्रितंच—इन्द्रमिद्गाथिनोबृहदेन्द्रसानसिमिति दर्शयागेइन्द्रयाजिनःसान्नाय्यस्यानुवाक्याएन्द्रसानसिमिति उक्तांदेवताइत्यस्मिन्खण्डेएन्द्रसानसिंप्रससाहिषेपुरुहूतशत्रूनितिसूत्रितम् ॥

तस्मिन्सूक्तेतामेतांप्रथमामृचमाह—

एन्द्रसानसिंरयिंसजित्वानंसदासहम् । वर्षिष्ठमूतयेभर ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । सानसिम् । रयिम् । सऽजित्वानम् । सदाऽसहम् । वर्षिष्ठम् । ऊतये । भर ॥ १ ॥

हेइन्द्र ऊतयेअस्मद्रक्षार्थंरयिंधनमाभर आहर कीदृशंरयिं सानसिंसंभजनीयं सजित्वानं समानशत्रुजयशीलं धनेनहिशूरान्भृत्यान्संपाद्यशत्रवोजीयन्ते सदासहं सर्वदाशत्रूणामभिभवहेतुम् वर्षिष्ठमतिशयेनवृद्धंप्रभूतमित्यर्थः॥ सानसिं वनषणसंभक्तावित्यस्मादसिप्रत्ययोवृद्धिरन्तोदात्तत्वंच सानसिधर्णसीत्यादिनानिपात्यते । रयिं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः सजित्वानं समानानरीन्जेतुंशीलमस्य अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिक्वनिप् उपपदसमासः समानस्यछन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केष्वितिसमानस्यसभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते वर्षिष्ठं वृद्धशब्दादतिशायनेतमबिष्ठनावितिइष्ठन् प्रियस्थिरेत्यादिनावृद्धशब्दस्यवर्षादेशः इष्ठनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ऊतये उदात्तइत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातीत्यादिनाक्तिन्नुदात्तोनिपातितः । भर हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिहकारस्यभकारः तेप्राग्धातोरितिधातोःप्राक्प्रयोक्तव्यस्याङो व्यवहिताश्चेतिछन्दसिव्यवहितप्रयोगः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

नियेनमुष्टिहत्ययानिवृत्रारुणधामहै । त्वोतासोन्यर्वता ॥ २ ॥

नि । येन । मुष्टिऽहत्यया । नि । वृत्रा । रुणधामहै । त्वाऽऊतासः । नि । अर्वता ॥ २ ॥

येनधनेनसंपादितानांभटानांनिमुष्टिहत्ययानितरांमुष्टिप्रहारेणवृत्राशत्रून् निरुणधामहैनिरुद्धान्करवाम तादृशंधनमाहरेत्यर्थः त्वोतासः त्वयारक्षितावयं अर्वताअस्मदीयेनाश्वेननिरुणधामहाइत्यनुषङ्गः १दातियुद्धेनाश्वयुद्धेनचशत्रून्विनाशयामेत्यर्थः ॥ मुष्टिहत्यया हनस्तचेतिसुबन्तेउपपदेक्यप् तत्सन्नियोगेननकारस्यतकारः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमितिबहुलग्रहणेनत्रिचक्रादीनांछन्दस्यन्तोदात्तत्वाभिधानादन्तोदात्तत्वम् । नि आख्यातसंबद्धस्यापिनेरुपसर्गस्यव्यवहिताश्चेतिव्यवहितप्रयोगः । वृत्रा शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः नलोपः । रुणधामहै आट्संयोगेनपित्त्वात् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपोनभवति पित्त्वादेवचाख्यातस्यानुदात्तत्वेनविकरणस्यश्नमएवोदात्तत्वंशिष्यते ननुतिङ्ङतिङइतिनिघातेनभवितव्यम् न द्वेह्यत्रतिङ्विभक्ती निविड्यामुष्ट्यानिरुणधामहाइत्यत्रमुख्याश्रुतैका अर्वतानिरुणधामहाइत्यत्रापिनिरुणधामहाइत्यनुषक्ताद्वितीया तयोःसमुच्चयार्थश्चकारोलुप्यते तेन चादिलोपेविभाषेतिप्रथमेतिङ्विभक्तिर्नेनिहन्यते यथानात्मनांतृप्यति नान्यस्मैददातीत्यत्रहिसमुच्चयार्थस्यचशब्दस्यलोपात्तृप्यतीतिप्रथमातिङ्विभक्तिर्नेनिहन्यते ददातीतिद्वितीयातुनिहन्यतएव ननु तत्रद्वेतिङ्विभक्तीश्रूयेते इहपुनरेकैवश्रुतासैवोत्तरत्रानुषज्यतेनान्याश्रूयतइतिद्वितीयाभावात्कथमियंप्रथमा न अनुषङ्गलब्धद्वितीयापेक्षमपिप्राथम्यमुपजीव्यनिघातनिषेधदर्शनात्पुरोडाशंचाधिश्रयत्याज्यंच प्रोक्षणीश्चासादयत्याज्यंचेत्यत्रह्यधिश्रयत्यासादयतीत्याख्यातयोःप्रथमवाक्यद्वयश्रुतयोरुत्तरवाक्यद्वयेऽनुषङ्गमपेक्ष्यैवप्राथम्यस्वीकारेणचवायोगेप्रथमेतिनिघातनिषेधोदृष्टइति । त्वयाऊतारक्षितास्त्वोतासः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशेदकारलोपश्छान्दसः अवतेर्निष्ठायामिडभावश्च ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेत्यूठ् एत्येधत्यूठ्सुइतिवृद्ध्यभावश्छान्दसः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणआकारउदात्तः एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । अर्वता अर्वतिगच्छतीत्यर्वा अर्वगतौ अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिवनिप्प्रत्ययः नेड्वशिकृतीतीट्प्रतिषेधः लोपोव्योर्वलीतिवकारलोपः अर्वणस्त्रसावनञइतितकारः वनिपःपित्त्वाद्धातुस्वरएव ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

इन्द्र॒त्वोता॑स॒आव॒यंवज्रं॑घ॒नाद॑दीमहि । जये॑म॒संयु॒धिस्पृधः॑ ॥ ३ ॥

इन्द्र॑ । त्वाऽऊ॑तासः । आ । व॒यम् । वज्र॑म् । घ॒ना । द॒दी॒म॒हि॒ ।
जये॑म । सम् । यु॒धि । स्पृधः॑ ॥ ३ ॥

१ तै० सं. २. ५. ४. । २ तै० सं. १. ६. ९. ।

हेइन्द्रत्वोतासस्त्वयापालितावयंघनाघनंशत्रुप्रहरणायात्यन्तदृढं वज्रमायुधमाददीमहिस्वीकुर्मः तेनचवज्रेणयुधियुद्धेस्पृधः स्पर्धमानान्शत्रून्संजयेमसम्यक्जयेम ॥ त्वोतासः उक्तम्। वज वजव्रजगतौ ऋज्रेन्द्राग्रेत्यादिनावज्रशब्दोरन्प्रत्ययान्तोनिपातितः । घना घनःकाठिन्यंतदस्यास्तीति अर्शआदित्वादच् चित्त्वादन्तोदात्तः सुपांसुलुगितिडादेशः । ददीमहि डुदाञ्दाने प्रार्थनायांलिङ् क्रियाफलस्यकर्तृगामित्वात्स्वरितञितइत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषबहुवचनं ददीमहिजुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः श्लावितिद्विर्भावः लिङःसलोपोऽनन्त्यस्येतिसलोपः श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः । जयेम जिजये शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वरात् धातुस्वरएवशिष्यते छन्दसिपरेपीतिसमःपरप्रयोगः । युधि युधसंप्रहारे संपदादित्वाद्भावेक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। स्पर्धन्तइतिस्पृधः स्पर्धसंघर्षे क्विप्चेतिक्विप् बहुलंछन्दसीतिरेफस्य संप्रसारणमृकारः अकारलोपश्च ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

वयंशूरेभिरस्तृभिरिन्द्रत्वयायुजावयम् । सासह्यामपृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयम् । शूरेभिः । अस्तृऽभिः । इन्द्र । त्वया । युजा । वयम् ।
ससह्याम । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयंकर्मानुष्ठातारः शूरेभिःशौर्ययुक्तैः अस्तृभिरायुधानांप्रक्षेप्तृभिर्भटैःसंयुज्येमहीतिशेषः हेइन्द्र तादृशाभटसहितावयंयुजासहायभूतेनत्वयापृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रून्सासह्याम अतिशयेनाभिभवेम ॥ शूरेभिः शुश्रुगतौ क्रन्नित्यनुवृत्तौशुषिचित्रमीनांदीर्घश्चेतिक्रन् किस्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् बहुलंछन्दसीत्यैसोनिषिद्धत्वाद्बहुवचनेझल्येदित्येत्वं सहयोगेतृतीयाबलाद्वयमित्यस्मत्पदसमभिव्याहाराच्चवयंसंयुज्येमहीतिगम्यम् विनापिसहशब्देनवृद्धोयूनेतिनिपातनादितिह्युक्तम् । अस्तृभिः शस्त्रास्त्रप्रक्षेपणशीलैः तद्धर्मभिस्तत्साधुकारिभिर्वा असुक्षेपणे तृन्निति ताच्छील्यादिषुतृन् नित्त्वादाद्युदात्तः रक्षादिभ्यश्चेतिविकल्पविधानादयं इडभाव वस्तुतस्तु रधादावभावात्तृन्तृचौशंसिक्षदादिभ्यइत्यनेनअनिट्तृन् । त्वया युष्यसिभ्यांमदिक् किस्वाद्गुणाभावः युष्मद् प्रत्ययस्वरेणअकारउदात्तः तृतीयैकवचनंटा त्वमावेकवचनेइतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः अतोगुणेइतिपररूपत्वम् एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । युजा अश्रुयुजिक्रुञ्चांचेतिक्विन् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सासह्याम भृशंपुनःपुनःसहेमहि षहमर्षणे

१ पदकालेह्रस्वश्छान्दसः ।

धात्वादेःषःसः धातोरेकाचोहलादेःक्रियासमभिहारेयङ् यङोचिचेतिलुक् सन्यङोरितिद्विर्भावः हलादिशेषः दीर्घोकितइतिदीर्घः प्रार्थनायांलिङ् चर्करीतंपरस्मैपदमदादिवच्चद्रष्टव्यमितिपरस्मैपदोत्तमपुरुषबहुवचनंमस् कर्तरिशप् अदादिवद्भावाल्लुक् नित्यंङितइत्यन्त्यसकारलोपः यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्चेतियासुट् लिङःसलोपोऽनन्त्यस्येतिसकारलोपः सतिशिष्टत्वाद्यासुटएवोदात्तत्वंशिष्यते पादादित्वान्ननिघातः । पृतन्यतः योद्धुंपृतनामात्मनइच्छतः सुपआत्मनःक्यच् इतिक्यच् सनाद्यन्ताधातवइतिधातुसंज्ञायां सुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिसुपोलुक् क्यचिचेत्यनुवृत्तौ कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोपइत्याकारलोपः पृतन्यधातुश्चित्त्वादन्तोदात्तः उपरिलटःशत्रादेशः कर्तरिशप् पित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणउदात्तेनसहैकादेशउदात्तेनोदात्तइतिपृतन्यच्छब्दोन्तोदात्तः शसःसुप्स्वरेणानुदात्तस्यान्तोदात्तादित्यनुवृत्तौ शतुरनुमोनद्यजादीइत्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

म॒हाँइन्द्रः॑प॒रश्च॒नुर्म॑हि॒त्वम॑स्तुव॒ज्रिणे॑ । द्यौर्न॑प्र॑थि॒नाशवः॑ ॥ ५ ॥ १५ ॥

म॒हान् । इन्द्रः॑ । प॒रः । च॒ । नु । म॒हि॒ऽत्वम् । अ॒स्तु॒ । व॒ज्रिणे॑ । द्यौः । न । प्र॒थि॒ना । शवः॑ ॥ ५ ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रोमहान् शरीरेणप्रौढः परश्चगुणैरुत्कृष्टोपि नु किञ्च वज्रिणेवज्रयुक्तायेन्द्रायमहित्वंपूर्वोक्तंद्विविधमाधिक्यंसर्वदास्तु स्वभावसिद्धस्यापिभक्त्याप्रार्थनमेतत् किञ्च द्यौर्न द्युलोकइव शवोबलमिन्द्रस्यसेनारूपंप्रथिनाप्रथिम्नापृथुत्वेनयुज्यतामितिशेषः यथाद्युलोकःप्रभूतः एवमस्यसेनाप्रभूता नुशब्दोयद्यपिक्षिप्रनामसु नुमक्ष्विति पठितः तथाप्यत्रतस्यान्वयाभावान्निपातत्वेनानेकार्थत्वसंभवाच्चसमुच्चयार्थोऽत्रगृहीतः नशब्दोलोकेप्रतिषेधार्थएव स्वाध्यायेतुप्रतिषेधार्थउपमानार्थश्चेतिद्विविधः येनपदेनान्वीयतेतस्मात्पूर्वंप्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः उपरिष्टात्प्रयुज्यमानउपमानार्थः तथाचयास्कउदाहरति—उभयमन्वध्यायंनेन्द्रंदेवममंसतेतिप्रतिषेधार्थीयःपुरस्तादुपचारः तस्ययत्प्रतिषेधति दुर्मदासोनसुरायामित्युपमार्थीयउपरिष्टादुपाचारस्तस्ययेनोपमिमीतइति । अत्रोपमेयवाचिनोद्युशब्दस्यापिप्रयुक्तत्वादुपमार्थःस्वीकृतः अष्टाविंशतिसंख्याकेषुबलनामस्वोजःपाजःशवइतिपठितम् ॥ महानितिनकारस्यसंहितायां दीर्घादटिसमानपादइतिरुत्वम् आतोटिनित्यमितिपूर्वस्याकारस्यानुनासिकः भोभगोअघोअपूर्वस्ययोशीतियकारः तस्यलोपः तस्यासिद्धत्वात्स्वरसंधिर्नभवति महेरिन्नित्यौणादिकइन् महेर्भा-

नि० ११. २७. ६

वोमहित्वं त्वइतिप्रत्ययस्वरेणोदात्तः सएवशिष्यते वज्रिणइकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः द्यौः द्
शब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः गोतोणिदितिविभक्तेर्णित्त्वादचोञ्णितीतिवृद्धिरान्तरतम्य
दुदात्तैवभवति । प्रथिना प्रथिम्ना पृथोर्भावइत्यर्थेपृथ्व्यादिभ्यइमनिज्वेतीमनिच् रऋतोहल
देर्लघोरितिऋकारस्यरभावः तुरिष्ठेमेयःस्वित्यनुवृत्तौटेरितिटिलोपः प्रथिमन्शब्दश्चित्त्वा
न्तोदात्तः तृतीयैकवचनेभत्वादल्लोपोनइत्यकारलोपश्च छान्दसोमकारलोपः अनुदात्तस्यच
त्रोदात्तइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । शवः नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

एन्द्रसानसिमितिसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

सम॒ो॒हेवा॒यआश॑त॒नर॑स्तो॒कस्य॒सनि॑तौ । विप्रा॑सोवा॒धि॒या॒यवः॑ ॥६॥

स॒म्ऽओ॒हे । वा॒ । ये । आश॑त । नर॑ः । तो॒कस्य॑ । सनि॑तौ ।
विप्रा॑सः । वा॒ । धि॒या॒ऽयवः॑ ॥ ६ ॥

येनरः पुरुषाः समोहेसंग्रामे तोकस्यापत्यस्यसनितौवालाभेवा आशतव्याप्तवन्तः इन्
स्तुत्वेतिशेषः वाअथवा विप्रासोमेधाविनः धियायवः प्रज्ञाकामाः सन्तआशततेसर्वेलभन्तइत्य
ध्याहारः रणइत्यादिषुषट्चत्वारिंशत्संग्रामनामसु समोहेसमिथःइतिपठितम् पञ्चदशस्वपत्यनाम
सु तुक्तोकमितिपठितम् ॥ समोहेप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् । वा चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तः
आशत अशूव्याप्तौ छान्दसः च्लेर्लोपः आडागमउदात्तः सतिशिष्टत्वेनसएवशिष्यते । नरः प्रा
तिपदिकस्वरः । सनितौ स्त्रियांक्तिन् तितुत्रेष्वग्रहादीनामितिवचनान्निगृहीतिर्निपठितिरिति
वदिडागमः । विप्रासः ऋज्रेन्द्रेत्यादिनाविप्रशब्दोरन्प्रत्ययान्तोनिपातितः । धियायवः धीधारणे
धीयते धार्यते अवबुध्यते श्रुतमर्थजातमनयेतिधियाप्रज्ञा तामात्मनइच्छन्तीतिक्यच् क्या
च्छन्दसीत्युप्रत्ययः अतोलोपः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

यःकु॒क्षिःसोम॒पात॑मः सम॒ुद्रइ॑व॒पिन्व॑ते । उ॒र्वीराप॒ोनका॒कुदः॑ ॥ ७ ॥

यः । कु॒क्षिः । सोम॒ऽपात॑मः । स॒मु॒द्रःऽइ॑व । पिन्व॑ते । उ॒र्वीः ।
आप॑ः । न । का॒कुदः॑ ॥ ७ ॥

यः कुक्षिरस्येन्द्रस्यउदरप्रदेशः सोमपातमः अतिशयेनसोमस्यपाता सकुक्षिः समुद्रइवपिन्वतेवर्धते सेचनार्थोधातुरौचित्येनवृद्धिंलक्षयति काकुदोमुखसंबन्धिन्यउर्वीर्बह्व्यः आपोन जलानीवजिह्वासंबद्धमास्योदकंयथाकदाचिदपिनशुष्यति तथेन्द्रस्यकुक्षिः सोमपूरितोनशुष्यतीत्यर्थः यद्यपिश्लोकइत्यादिषुसप्तपञ्चाशत्सुवाङ्नामसुकाकुज्जिह्वेतिपठितम् तथाप्युदकसंबन्धसिद्ध्यर्थमत्रकाकुच्छब्देनमुखमुपलक्षितम् संबन्धवाचिनस्तद्धितस्यात्रछान्दसोलोपोद्रष्टव्यः ॥ सोमपातमः सोमंपिबतीतिसोमपाः आकारोधातुस्वरेणोदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् । समुद्रशब्दःप्रातिपदिकत्वादन्तोदात्तः इवेनविभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेति । पिन्वते पिविसेचने इदितोनुम्धातोरितिनुमागमः शपःपित्त्वेनानुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । उर्वीःउरुशब्दोऽन्तोदात्तः वोतोगुणवचनादितिङीष् यणादेशःउदात्तयणोहल्पूर्वादितीकारउदात्तः जसासहएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्येकादेशउदात्तः । आपः प्रातिपदिकस्वरः । काकुदः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ॥ ७ ॥

अभिप्लवषडहगतेषूक्थ्येषुतृतीयसवनेब्राह्मणाच्छंसिनएवाह्यस्यसूनृतेत्यनुरूपस्तृचः एह्यूषुब्रवाणितइतिखण्डे—अथब्राह्मणाच्छंसिनइत्युपक्रम्यएवाह्यसिवीरयुरेवाह्यस्यसूनृतेतिसूत्रितम् ।

तस्मिंस्तृचेप्रथमांसूक्तेऽष्टमीमृचमाह—

एवाह्यस्यसूनृताविरप्शीगोमतीमही । पक्काशाखानदाशुषे ॥ ८ ॥

एव । हि । अस्य । सूनृता । विऽरप्शी । गोऽमती । मही । पक्का । शाखा । न । दाशुषे ॥ ८ ॥

अस्येन्द्रस्यसूनृताप्रियसत्यरूपावाक्दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायतदर्थंएवाहिएवंखलु अन्तरपदवक्ष्यमाणगुणोपेताभवतीत्यर्थः कीदृशीविरप्शीविविधरपणोपेतवाक्ययुक्ता बहुविधोपचारवादिनीत्यर्थः गोमती बह्वीभिर्गोभिरुपेतागोप्रदेत्यर्थः अतएवमहीमहतीपूज्या यथोक्तार्थोदृष्टान्तः—पक्वाशाखान यथाबहुभिःपक्वैःफलैरुपेतापनसवृक्षादिशाखाप्रीतिहेतुस्तद्वत् यद्यपिमहन्नामसुत्राधंविरप्शीतिपठितम् तथाप्यत्रमहीत्यनेनपुनरुक्तिप्रसंगादवयवार्थोगृहीतः ॥ एवप्रमादीनामन्तइत्यन्तोदात्तः संहितायांनिपातस्यचेतिदीर्घः । हि निपातआद्युदात्तः । अस्य प्रकृतस्येन्द्रस्यपरामर्शादिदमोन्वादेशेश्त्यादिनाअशादेशोनुदात्तइतिसर्वानुदात्तः । ऊनपरिहाणे सुष्ठुऊनयत्यप्रियमितिसूनृ साचासावृतासत्याचेतिसूनृताप्रियसत्यावाक् परादिश्छन्दसिबहुलमित्यृकारउदात्तः । विरप्शी विविधंरपणंविरप् रपलपव्यक्तायांवाचि संपदादित्वाद्भावेक्विप् त-

देषामस्तीतिविरप्शानिवाक्यानितानियस्यांवाचिसन्तिसावाक्विरप्शिनी अतइनिठनावितीनिः यस्येतिचेत्यकारलोपः ऋन्नेभ्योङीबितिङीप् इकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः नकारलोपश्छान्दसः सवर्णदीर्घएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्यनुदात्तः । गावःअस्यांसन्तीतिगोमती मतुम्ङीपौपित्त्वादनुदात्तौप्रातिपदिकस्वरएवशिष्यते । मही महती उगितश्चेतिङीप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेप्राप्तेशतुरनुमोनद्यजादीइत्यत्रबृहन्महतोरुपसंख्यानमित्युदात्तत्वं अच्छब्दलोपश्छान्दसः। पक्वा डुपचष्पाके निष्ठेतिक्तप्रत्ययः पचोवइतिवत्वं चोःकुरितिकुत्वं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः टापासवर्णदीर्घएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्याद्युदात्तः। शाखा शाखृश्लाखृव्याप्तौ पचाद्यच् चित्त्वादन्तोदात्तेप्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वाद्वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । दाशुषे दाशृदाने दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिनिपातनात्क्वसौइडभावोद्विर्वचनाभावश्च चतुर्थ्येकवचनेयचिभमितिभसंज्ञायांवसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणंवकारस्यउकारः परपूर्वत्वं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् प्रत्ययस्वरेणोकारउदात्तः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

एवाहितेविभूतयऊतयइन्द्रमावते । सद्यश्चित्सन्तिदाशुषे ॥ ९ ॥

एव । हि । ते । विऽभूतयः । ऊतयः । इन्द्र । माऽवते । सद्यः ।
चित् । सन्ति । दाशुषे ॥ ९ ॥

हेइन्द्र तेतवविभूतयऐश्वर्यविशेषाः एवाहिएवंविधाःखलु किंविधाइतितदुच्यते मावते मत्सदृशायदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायऊतयस्त्वदीयरक्षारूपाः सद्यश्चित्सन्ति यदाकर्मानुष्ठितं तदैवभवन्ति ॥ मावते मत्सदृशाय वतुप्प्रकरणेयुष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमित्यस्मच्छब्दान्मतुप् मपर्यन्तस्यप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमादेशः अदूशब्देनसहअतोगुणेइतिपररूपत्वं दृग्दृशवतुष्वितिअनुवृत्तावासर्वनाम्नइतिदकारस्याकारः सवर्णदीर्घत्वं वतुपःपित्त्वात्प्रातिपदिकस्वरएवशिष्यते । सद्यः समानेद्यवीत्यर्थेसद्यःपरुत्परार्यैषमइत्यादिनानिपातितम् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। चित् चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तः । सन्ति असभुवि लटःस्थानेझि झोऽन्तः अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् तिङ्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणमिति शबकारमाश्रित्यलसार्वधातुकानुदात्तत्वंनभवति वर्णाश्रयविधौप्रत्ययलक्षणंनास्तीतिनिषेधात् । दाशुषे गतमन्त्रेगतम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

एवाह्यस्यकाम्यास्तोमंउक्थंचशंस्या। इन्द्रायसोमपीतये॥१०॥१६॥

एव। हि। अस्य। काम्या। स्तोमः। उक्थम्। च। शंस्या। इन्द्राय। सोमऽपीतये॥ १०॥ १६॥

अस्येन्द्रस्यस्तोमः सामसाध्यंस्तोत्रं उक्थंचऋक्साध्यंशस्त्रमपिएवाहि एतेउभेएवंविधे खलु किंविधेइतितदुच्यते काम्याकामयितव्ये शंस्या ऋत्विग्भिःशंसनीये किमर्थंशंसनमितितदुच्यते इन्द्रायसोमपीतये इन्द्रस्यसोमपानार्थम्॥ एवाह्यस्यव्यवहितमग्रेगतम्। काम्या कमेर्णिङन्तादचोयत् णेरनिटीतिणिलोपः तित्स्वरितमितिस्वरितेमाप्तेयतोनावइत्याद्युदात्तत्वं सुपोडादेशः। स्तोमः अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन्प्रत्ययः। उक्थं वचपरिभाषणे पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थगितिथक् कित्त्वात्संप्रसारणंपरपूर्वत्वगुणाभावौ। शंस्या शंसुस्तुतौ ण्यन्तादचोयत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् सुपोड़ादेशः। सोमस्यपीतिःसोमपीतिः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्तेव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं अथवा सोमस्यपीतिर्यस्येन्द्रस्येतिसोमपीतिरिन्द्रः बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ १०॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेषोडशोवर्गः॥ १६॥

इन्द्रेहीत्यादिकंदशर्चंसुरूपकृत्नुमित्यादिषुषष्ठं ऋष्यादयस्त्वस्यपूर्ववत् विशेषस्तुअतिरात्रेद्वितीयपर्यायेअच्छावाकशस्त्रे इन्द्रेहीत्यनुरूपस्तृचः अतिरात्रेपर्यायाणामितिखण्डे—इदंवसोसुतमन्धइन्द्रेहिमत्स्यन्धसइतिसूत्रितम्।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

इन्द्रेहिमत्स्यन्धसोविश्वेभिःसोमपर्वभिः। महाँअभिष्टिरोजसा॥१॥

इन्द्र। आ। इहि। मत्सि। अन्धसः। विश्वेभिः। सोमपर्वऽभिः। महान्। अभिष्टिः। ओजसा॥ १॥

हेइन्द्र एहिअस्मिन्कर्मणिआगच्छआगत्यच विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमरसरूपैः अन्धसः अन्नोभिरन्नैः मत्सिमाद्यहृष्टोभव ततऊर्ध्वमोजसाबलेनमहान्भूत्वा अभिष्टिःशत्रूणामभिभविताभवेतिशेषः अष्टाविंशतिसंख्याकेषुबलनामस्वोजःपाजइतिपठितम्॥आइहि आद्गुणः

इन्द्रएहि योह्युभयोःस्थानेलभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमितिआङ्माङोरेकादेशस्याङ्व्यपदेशा-दोमाङोश्चेतिपररूपम् । मत्सि माद्य मदीहर्षग्लेपनयोः लोटःसिप् सर्वेविधयश्छन्दसि-विकल्प्यन्तइतिसेर्हिरादेशोनभवति दिवादिभ्यःश्यन्निति श्यन् बहुलंछन्दसीतिश्यनोलुक् नलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् शमामष्टानांदीर्घःश्यनीत्युपधादीर्घोनभवति सिपःपि-त्त्वाद्धातुस्वरएव । अन्धसः अदेर्नुम्धश्चेत्यसुन् व्यत्ययेनतृतीयाबहुवचनंकर्तव्यम् नित्त्वादाद्यु-दात्तः । विश्वेभिः अशूमुषीत्यादिनाक्वन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ऐसादेशोबहुलंछन्दसीतिनभवति सोमपर्वभिः लतारूपंसोमंपृणन्तिपूरयन्तीतिसोमपर्वाणः सोमरसाः पृपालनपूरणयोः अन्ये-भ्योऽपिदृश्यन्तेइतिवनिप्गुणोरपरत्वम् वनिपःपित्त्वाद्धातुस्वरएव उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृ-तिस्वरेणपुनःसएवभवति । अभिष्टिरभिगन्ता इषगतौ मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिन्नुदात्तः सहिभावपरो-ऽपिभवितारंलक्षयति कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः तितुत्रतथसिसुसरकसेषुचेति इडागमोनभव-ति अभिशब्दस्यइकारे एमन्नादिषुपररूपत्वंवक्तव्यमितिपररूपत्वं प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृ-तिस्वरत्वम् । ओजसा उब्जेर्बलोपश्चेत्यसुन् नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

एमेनंसृजतासुतेमन्दिमिन्द्रायमन्दिने । चक्रिंविश्वानिचक्रये ॥ २

आ । ईम् । एनम् । सृजत । सुते । मन्दिम् । इन्द्राय । मन्दिने । चक्रिम् । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईमित्यनर्थकः पादपूरणायप्रयुक्तः हेअध्वर्यवः सुतेअभिषुतेचमसस्थेसोमेएनंसोममिन्द्र य इन्द्रार्थंआसृजत पुनरभ्युन्नयतशुक्रामन्थिचमसगणेपुनरभ्युन्नयनमापस्तंबेनोक्तम् होत्र काणांचमसाध्वर्यवःसकृत्सकृद्धुत्वाशुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्तध्वमितीति कीदृशमेनं मन्दिं हर्षहे तुं चक्रिंसाधुकरणशीलं कीदृशायेन्द्रायमन्दिनेहर्षयुक्ताय विश्वानिसर्वाणिकर्माणिचक्रयेकृतवते सर्वकर्मनिष्पादनशीलायेत्यर्थः ईमित्यस्यपदपूरणार्थंयास्कआह—अथयेप्रवृत्तेऽर्थेमिताक्षरेषु ग्रन्थेषुवाक्यपूरणाआगच्छन्तिपदपूरणास्तेमिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्विति । अस्यायमर्थः अन्यैरेवपदैर्विवक्षितेऽर्थेसमाप्तेसतियेशब्दाअमिताक्षरेषुछन्दोराहित्येनपरिमिताक्षररहितेषुब्राह्म-णादिवाक्येषुवाक्यपूरणार्थाद्रष्टव्याः मिताक्षरेषुछन्दोयुक्तेषुग्रन्थेषुपदपूरणार्थाः तेचकमी-मित्यादयइति । ईमित्यस्यशब्दस्यानर्थक्यायैतामृचमुदाजहार—एमेनंसृजतासुतेआसृजतैनं

१ आपस्तंबसूत्रेअग्निष्टोमप्रकरणे. ।

सुतइति। एनंइदमोद्वितीयायांद्वितीयाटौस्वेनइतिएनादेशोऽनुदात्तइत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः। सृजत संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः। मन्दिम् प्रमोदहेतुं मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु इदितोनुम् धातोरितिनुम् मन्दमानं प्रयुंक्तइत्यर्थे हेतुमतिचेतिणिच् ण्यन्तस्यअजन्तत्वादचइरितिइकारप्रत्ययः णेरनिटीतिणिलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। मन्दिने मन्देः पूर्ववदचतुर्थ्येकवचने- अनपुंसकस्यापिव्यत्ययेननुमागमः। चक्रिं डुकृञ्करणे आदृगमहनजनःकिकिनौलिट्चेति तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषुकर्तृषुकिन्प्रत्ययः तस्यकित्त्वाद्गुणाभावः यणादेशः लिड्वद्भावाद्विर्वचनं द्विर्वचनेचीतियणादेशस्यस्थानिवद्भावात्कृशब्दोद्विरुच्यते अभ्यासस्यउरत्वरपरत्वश्चुत्वहलादिशेषाः किनोनित्त्वादाद्युदात्तः। विश्वानि विशेःक्वन् नित्त्वादाद्युदात्तः। अस्यचक्रयेइतिकृदन्तेनयोगेऽपिकर्तृकर्मणोः कृतीतिषष्ठीनभवति किकिनौलिट्चेतिकिकिनोलिड्वद्भावेन नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामितिनिषेधात्॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

मत्स्वा॑सुशिप्रमन्दि॒भिः॒स्तोमे॑भि॒र्विश्वचर्षणे। सचै॒षुसव॑ने॒ष्वा॥ ३ ॥

मत्स्व॑। सु॒ऽशि॒प्र॒। म॒न्दि॒ऽभिः॑। स्तोमे॑भिः। वि॒श्व॒ऽच॒र्ष॒णे॒। सचा॑। ए॒षु। सव॑नेषु। आ॥ ३ ॥

सुशिप्र हेशोभनहनो शोभननासिकवा शिप्रेहनूनासिकेवेतियास्केनोक्तत्वात् तादृशहेन्द्र मन्दिभिःहर्षहेतुभिःस्तोमेभिःस्तोमैःस्तोत्रैः मत्स्वहृष्टोभव हेविश्वचर्षणेसर्वमनुष्ययुक्त सर्वैर्यमानैःपूज्येत्यर्थः तादृशइन्द्र त्वंएषुयागगतेषुत्रिषुसवनेषुसचादेवैरन्यैः सहागच्छेतिशेषः॥ मदिस्तुतीत्यस्यलोटिअनित्यमागमशासनमितिकृत्वाइदितोनुम्धातोरितिनुम्नभवति अनुदात्तेस्वाास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशादितिलसार्वधातुकानुदात्तत्वम् धातुस्वरएव संहितायांद्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घत्वम्। सुशिप्रेत्यामन्त्रितनिघातः। मन्दिभिः गतमन्त्रेव्याख्यातम्। स्तोमेभिः मन्प्रत्ययस्यनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् बहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशोनभवति। विश्वचर्षणे निघातः। सचा क्तः। एषु ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम्॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

असृ॑ग्रमिन्द्र ते॒ गिरः॒ प्रति॒ त्वामुद॑हासत। अजो॑षा वृष॒भंपति॑म्॥ ४ ॥

अस्टग्रम् । इन्द्र । ते । गिरः । प्रति । त्वाम् । उत् । अहासत ।
अजोषाः । वृषभम् । पतिम् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र गिरस्त्वदीयाःस्तुतीरसृग्रंसृष्टवानस्मि ताश्चगिरःस्वर्गेवस्थितंत्वांप्रतिउदहासत उद्गत्यप्राप्नुवन् तादृशीर्गिरस्त्वं अजोषाः सेवितवानसि कीदृशंत्वांवृषभं कामानांवर्षितारं पतिं सोमस्यपातारंयजमानानांपालयितारंवा पातावापालयितावेति[1]यास्केनोक्तत्वात् । असृग्रं असृजं सृजविसर्गे लङोमिप् तुदादिभ्यःशः बहुलंछन्दसीति अत्रविकरणस्यरुडागमः जकारस्यगकारः लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तइत्यडागमउदात्तः सतिशिष्टत्वात्सएवशिष्यते । गिरः प्रातिपदिकस्वरः । अहासत ओहाङ्गतौ लुङ् झस्यअदादेशः च्लेःसिच्अडागमःनिघातश्च । अजोषाःजुषीप्रीतिसेवनयोः लङस्थास् तुदादिभ्यःशः तस्यछन्दस्युभयथेतिआर्धधातुकत्वेनङित्वाभावाल्लघूपधगुणः थासस्थकारलोपश्छान्दसः सवर्णदीर्घः अडागमःसतिशिष्टत्वादुदात्तः शिष्यते । वृषभं वृषुवृषुमृषुसेचने अभजित्यनुवृत्तौ ऋषिवृषिभ्यांकिदित्यभच्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः चित्त्वादन्तोदात्तः । पतिं पारक्षणे पातेर्डतिः डित्त्वाट्टिलोपः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह—

संचोदयचित्रमर्वाग्राधइन्द्रवरेण्यम् । असदित्तेविभुप्रभु ॥ ५॥१७॥

सम् । चोदय । चित्रम् । अर्वाक् । राधः । इन्द्र । वरेण्यम् । असत् इत् । ते । विऽभु । प्रऽभु । ५ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र वरेण्यंश्रेष्ठं राधोधनं चित्रं मणिमुक्तादिरूपेणबहुविधं अर्वागस्मदभिमुखंयथाभवतितथासंचोदय सम्यक्प्रेरय भोगाययावत्पर्याप्तंतावद्विभुशब्देनोच्यते ततोऽप्यधिकंप्रभुशब्देन तादृशंधनंतेतवैवअसदिवअस्त्येव तस्मादस्मभ्यंप्रयच्छेत्यर्थः मघमित्यादिषुअष्टाविंशतिधननामसु रायःराधइतिपठितम् ॥चोदय चुदप्रेरणे ण्यन्ताल्लोट् तिङ्ङतिङइतिनिघातः।राधःराध्नुवन्त्यनेनेतिराधोधनं सर्वधातुभ्योऽसुन् नित्त्वादाद्युदात्तः । वरेण्यं वृञएण्यः वृषादित्वादाद्युदात्तः । असत् असभुवि लेट् तिप् इतश्चलोपइतीकारलोपः लेटोडाटावित्यडागमः अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् आगमाअनुदात्ताइतिअटोऽनुदात्तत्वाद्धातुस्वरएव । विभु विभवतीतिविभु भुवइत्यनुवृत्तौ विप्रसंभ्योड्वसंज्ञायामितिडुप्रत्ययः डित्त्वाट्टिलोपः प्रत्ययस्वरेणोकारउदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते । एवंप्रभु ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

---

१ नि० ८. ३. ।

इन्द्रेहीतिसूक्ते षष्ठीमृचमाह—

अस्मान्त्सुतत्रचोदयेन्द्रंरायेरभस्वतः। तुविद्युम्नयशस्वतः॥ ६॥

अस्मान्। सु। तत्र। चोदय। इन्द्र। राये। रभस्वतः। तुविऽद्युम्न। यशस्वतः॥ ६॥

हेतुविद्युम्न प्रभूतधनेन्द्र रायेधनसिद्ध्यर्थमस्माननुष्ठातॄन्तत्रकर्मणि सुचोदयसुष्ठुप्रेरय कीदृशानस्मान् रभस्वतः उद्योगवतःयशस्वतः कीर्तिमतः॥तत्र तच्छब्दात्सप्तम्यास्त्रल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्।इन्द्र आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्ननिघातः। राये ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम्। रभस्वतः रभराभस्ये राभस्यंकार्योपक्रमः सर्वधातुभ्योऽसुन् नित्त्वादाद्युदात्तः मतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् स्वादिष्वसर्वनामस्थानेइतिनपदत्वम् तसौमत्वर्थेइतिभसंज्ञयाबाधितत्वात् आकडारादेकासंज्ञेतिनियमात्। तुविबहुद्युम्नंधनंयस्य षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। यशस्वतः यशोस्यास्तीतिमतुप् अस्मायामेधास्रजोविनिरितिविनिनानबाध्यते मतुपःसर्वत्रसमुच्चयात् यशस्शब्दोनब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः मतुपःपित्त्वात्सएवशिष्यते॥ ६॥

सप्तमीमृचमाह—

संगोमदिन्द्रवाजवदस्मेपृथुश्रवोबृहत्। विश्वायुर्धेह्यक्षितम्॥ ७॥

सम्। गोऽमत्। इन्द्र। वाजऽवत्। अस्मेइति। पृथु। श्रवः। बृहत्। विश्वऽआयुः। धेहि। अक्षितम्॥ ७॥

हेइन्द्र श्रवोधनं अस्मेसंधेहि अस्मभ्यंसम्यक्प्रयच्छ कीदृशंश्रवः गोमत् बह्वीभिर्गोभिरुपेतं वाजवत् प्रभूतेनान्नेनोपेतं[1] पृथु परिमाणेनाधिकं बृहत् गुणैरधिकं विश्वायुः कृत्स्नायुष्यकारणं अक्षितं विनाशरहितम्॥ गोमत् वाजवत् उभयत्रमतुपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वरएव वाजशब्दोवृषादिराद्युदात्तः। अस्मे अस्मच्छब्दाच्चतुर्थीबहुवचनस्यसुपांसुलुगित्यादिनाशेआदेशः शित्त्वात्सर्वादेशः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वम् शेषेलोपष्टिलोपइतिपक्षेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् अन्त्यलोपपक्षेअतोगुणेइतिपररूपे एकादेशउदात्तेनोदात्तइतिउदात्तत्वम्। पृथु प्रथप्रख्याने प्रथिम्रदिभ्रस्जांसंप्रसारणंसलोपश्चेतिकुप्रत्ययः रेफस्यसं-

1 प्रभूतेनधनेनोपेतमितिपाठः।

प्रसारणप्रकारः परपूर्वत्वं कोःकित्त्वान्नलघूपधगुणः। श्रूयतइतिश्रवोधनं असुन्प्रत्ययः नि-त्त्वादाद्युदात्तः। बृहत् प्रातिपदिकस्वरः। विश्वायुः विश्वमायुर्यस्मिन्धने विश्वशब्दःक्वन्प्र-त्ययान्तः तस्यबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः। अक्षितं क्षिक्षयेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणिनिष्ठा तेन ण्यदर्थत्वान्निष्ठायामण्यदर्थे इतिनदीर्घत्वम् अतएवक्षियोदीर्घादितिननिष्ठानत्वम् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह–

अ॒स्मे धे॑हि॒ श्रवो॑ बृ॒हद्द्यु॒म्नं स॑हस्र॒सात॑मम्। इन्द्र॒ ता र॒थिनी॒रिषः॑॥ ८॥

अ॒स्मे इति॑। धे॒हि॒। श्रवः॑। बृ॒हत्। द्यु॒म्नम्। स॒ह॒स्र॒ऽसात॑मम्।
इन्द्र॑। ताः। र॒थिनीः॑। इषः॑॥ ८॥

हेइन्द्रबृहत्श्रवः महतींकीर्तिम् अस्मेधेहि अस्मभ्यंप्रयच्छ तथा सहस्रसातमं अतिश-येनसहस्रसंख्यादानोपेतं द्युम्नंधनमस्मेधेहि तथा ताः व्रीहियवादिरूपेण प्रसिद्धाः रथिनीर्ब-हुरथोपेताः इषोन्नान्यस्मेधेहि॥ अस्मे सुपांसुलुगित्यादिनाशेआदेशः। धेहि घ्वसोरेद्धावभ्या-सलोपश्चेत्येत्वाभ्यासलोपौ। श्रूयतइतिश्रवः असुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् सहस्रंसनुतेददाती-तिसहस्रसाः षणुदाने जनसनखनक्रमगमोविट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारादेशः धातु-स्वरेणान्तोदात्तः पुनःकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते। रथाआसांसन्तीतिरथिन्यइ-तिप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम् ऋन्नेभ्योङीप् सचपित्त्वादनुदात्तः। इषः यौगिकत्वेधातुस्वरः रू-ढत्वेप्रातिपदिकस्वरः॥ ८॥

नवमीमृचमाह–

वसो॒रिन्द्रं॒ वसु॑पतिं गी॒र्भिर्गृ॒णन्त॑ ऋ॒ग्मिय॑म्। होम॒ गन्ता॑रमू॒तये॑॥ ९॥

वसोः॑। इन्द्र॑म्। वसु॑ऽपतिम्। गीः॒ऽभिः। गृ॒णन्तः॑। ऋ॒ग्मिय॑म्।
होम॑। गन्ता॑रम्। ऊ॒तये॑॥ ९॥

वसोर्वसुनोऽस्मदीयस्यधनस्योतयेरक्षार्थं इन्द्रंहोम वयमाह्वयामः किंकुर्वन्तः गीर्भिःस्तुति-भिर्गृणन्तः स्तुवन्तः कीदृशमिन्द्रं वसुपतिंधनपालकं ऋग्मियंऋचांमातारंगन्तारंयागदेशेगमन-

शीलम् ॥ वसोः वसनिवासे शृस्वृस्निहीत्यादिनाउन्प्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तः । वसुपतिं समासान्तोदात्तत्वेप्राप्ते पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गीर्भिः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। गृणन्तः गृशब्दे लटःशतृ क्र्यादिभ्यःश्ना शतुः सार्वधातुकमपिदितिङित्त्वात् श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः शतुरकारस्यप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । ऋग्मियं ऋचोमिमीतइतिऋग्मीः तंऋग्मियं माङ्माने‌शब्देच क्विप्चेतिक्विप् घुमास्थेत्यादिनाईत्वम् चकारस्यचोः कुः झलांजशोन्तेइतिजश्त्वंगकारः द्वितीयैकवचनेअचिश्नुधात्वित्यादिनाइयङादेशः एरनेकाचइतियणादेशः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिनभवति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणइकारउदात्तः । होम आह्वयामः ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच लट् तस्यअस्मदोबहुत्वेपिव्यत्ययेनमिप् इकारस्यव्यत्ययेनाकारः शपोबहुलंछन्दसीतिलुक् बहुलंछन्दसीतिह्वःसंप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः धातोरित्योकारउदात्तः मिपःपित्स्वरेणानुदात्तत्वम् । गन्तारं गमॢगतौ ताच्छील्येतृन् नित्त्वाद्युदात्तः । ऊतये ऊतियूतिजूतीत्यादिनाक्तिन्नुदात्तोनिपातितः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

सुतेसुते न्योकसे बृहद्बृहतएदरिः । इन्द्रायशूषमर्चति ॥ १० ॥ १८ ॥

सुतेऽसुते । निऽओकसे । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः ।
इन्द्राय । शूषम् । अर्चति ॥ १० ॥ १८ ॥

आकारइच्छब्दश्चपादपूरणौ यद्वा व्याप्तिवचनआकारः आईषदर्थेभिव्याप्तावित्यभिधानात् इच्छब्दोपिशब्दार्थः इयर्तिगच्छत्यनुष्ठेयंकर्मप्राप्नोतीत्यरिर्यजमानःएदरिःसर्वोपियजमानः इन्द्रायसुतेसुतेइन्द्रार्थमभिषुतेतत्तत्सोमेशूषंबलंअर्चतिस्तौति इन्द्रस्यपराक्रमंप्रशंसतीत्यर्थः कीदृशंशूषं बृहत्प्रौढं कीदृशायेन्द्राय न्योकसेनियतस्थानायबृहतेप्रौढाय ॥ सुतेसुते षुञ्अभिषवे क्तप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः नित्यवीप्सयोरितिवीप्सायांद्विर्भावः तस्यपरमाम्रेडितमिति द्वितीयस्याम्रेडितत्वेनानुदात्तंचेत्यनुदात्तत्वम्। न्योकसे नियतमोकोयस्यतस्मै निशब्दोनिपाताआद्युदात्ताइत्याद्युदात्तः । तस्ययणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येत्योकारःस्वरितः। बृहते बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिअजादिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अरिः ऋगतौ अचइरितिइकारप्रत्ययः गुणोरपरत्वंप्रत्ययस्वरेणइकारउदात्तः । इन्द्राय ऋज्रेन्द्रेत्यादिनारन्प्रत्ययेइकारउदात्तः । शूषं प्रातिपदिकस्वरः । अर्चति निघातस्वरः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेअष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

गायन्तीतिसूक्तस्यमन्त्रसंख्याछन्दोविशेषश्चैवमनुक्रम्यते— गायन्तिद्वादशानुष्टुभंत्विति

तुहिहवाइत्यादिपरिभाषायांतुशब्दस्यसूक्तद्वयेपरिभाषितत्वात् अस्यसूक्तस्यवक्ष्यमाणस्यचानुष्टुभत्वंद्रष्टव्यम् ऋषिदेवतेपूर्ववत् अभिप्लवषडहस्योक्थ्येतृतीयसवनेच्छावाकस्यगायन्तीतिस्तोत्रियस्तृचः एह्यूष्वितिखण्डे—गायन्तित्वागायत्रिणआत्वागिरोरथीरिवेतिसूत्रितम् ।

अस्मिंस्तृचेप्रथमामृचमाह—

गायन्तित्वागायत्रिणोर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वाशतक्रतउद्वंशमिवयेमिरे ॥ १ ॥

गायन्ति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चन्ति । अर्कम् । अर्किणः । ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतोइतिशतऽक्रतो । उत् । वंशम्ऽइव । येमिरे ॥ १ ।

हेशतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञवेन्द्रत्वा त्वांगायत्रिणः उद्गातारोगायन्तिस्तुवन्ति अर्किणोर्चनहेतुमन्त्रयुक्ताहोतारः अर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चन्तिशस्त्रगतैर्मन्त्रैःप्रशंसन्ति ब्रह्माणोब्रह्मप्रभृतयइतरेब्राह्मणास्त्वात्वामुद्येमिरे उन्नतिंप्रापयन्ति तत्रदृष्टान्तः—वंशमिव यथावंशाग्रेनृत्यन्तशिल्पिनः प्रौढंवंशं उन्नतंकुर्वन्ति यथावासन्मार्गवर्तिनः स्वकीयंकुलमुन्नतंकुर्वन्ति तद्वत् एतामृचंयास्कएवंव्याचष्टे—गायन्तित्वागायत्रिणःप्रार्चन्तितेऽर्कमर्किणोब्राह्मणास्त्वाशतक्रतउद्येमिरेवंशमिववंशोवनशयोभवतिवननाच्छ्रूयतइतिवेति[1] ॥ अर्कशब्दंचबहुधाव्याचष्टे—अर्कोदेवोभवतियदेनमर्चन्त्यर्कोमन्त्रोभवतियदनेनार्चन्त्यर्कमन्नंभवत्यर्चतिभूतान्यर्कोवृक्षोभवतिसवृतःकटुकिम्नेति[2] ॥ गायन्ति शप्तिपौपित्त्वाल्लसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तौ धातुरुदात्तः । गायत्रिण गायत्रंसामयेषामुद्गातॄणामस्तिते अतइनिठनौ प्रत्ययस्वरेणइकारउदात्तः । अर्चन्ति अर्चपूजायां भौवादिकः शप्तिपावनुदात्तौ धातुस्वरएव पादादित्वान्ननिघातः । अर्कं अर्चन्त्येभिरित्यर्कामन्त्राः तैरर्चनीयतयातदात्मकइन्द्रोपिलक्षणयाअर्कः पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतिकरणेघः चजोःकुघिण्ण्यतोरितिचकारस्यकुत्वंककारः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः अर्कामन्त्रायेषांसन्तीत्यर्किणोहोतारः एकाक्षरात्कृतोजातेःसप्तम्यांचनतौस्मृताविति कृदन्तादिनिठनौयद्यपिप्रतिषिद्धौतथाप्यत्रव्यत्ययादिनिः प्रत्ययस्वरेणेकारउदात्तः । ब्रह्माणःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । शतक्रतो निघातः संहितायामवादेशे लोपःशाकल्यस्येतिवकारलोपः ।वंशशब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः इवेनसमासोविभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेति सएवशिष्यते । येमिरे यमउपरमे तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ १ ॥

---

१ नि० ५. ५. । २ नि० ५. ४. । ३ शप् तिपावनुदात्तौ इत्यत्र " शप् अन्ति " अनुदात्तौइतिपाठः । अयंमेवयुक्तः अर्चन्तीतिबहुवचनेतिपूत्वाभावात् ।

द्वितीयामृचमाह—

यत्सानोःसानुमारुहद्भूर्यस्पष्टकर्त्वम् । तदिन्द्रोऽअर्थंचेततियूथेन वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

यत् । सानोः । सानुम् । आ । अरुहत् । भूरि । अस्पष्ट । कर्त्वम् ।
तत् । इन्द्रः । अर्थम् । चेतति । यूथेन । वृष्णिः । एजति ॥ २ ॥

यद्यदासानोःसानुमारुहत् यजमानः सोमवल्लीसमिदाद्याहरणायएकस्मात्पर्वतभागादपरंपर्वतभागमारूढवान् तथाभूरिप्रभूतं कर्त्वंकर्मसोमयागरूपं अस्पष्ट स्पृष्टवानुपक्रान्तवानित्यर्थः तत्तदानीमिन्द्रःअर्थंयजमानस्यप्रयोजनंचेततिजानाति ज्ञात्वाचवृष्णिः कामानांवर्षितासन्यूथेनमरुद्गणेनसहएजति कंपतेस्वस्थानात् यज्ञभूमिमागन्तुमुद्युक्तइत्यर्थः॥ सानोः षणुदाने सनोतिददाति निवसतामवकाशमितिसानुः दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्योञुण् णित्त्वादुपधावृद्धिः ञित्त्वादाद्युदात्तत्वंच । अरुहत् रुहेर्लुङिति पिशपिसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति लघूपधगुणोनभवति लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः सतिशिष्टत्वात्सएवशिष्यते निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिषेधान्निघातोनभवति । भूरि अदिशदिभूशुभिभ्यःक्रिन् कित्त्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः । अस्पष्ट स्पशबाधनस्पर्शनयोः स्वरितञितआत्मनेपदं लङःप्रथमपुरुषैकवचनम् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् व्रश्चादिषत्वंष्टुत्वं लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तइत्यडागमउदात्तः सएवशिष्यते अनुषङ्गेणयच्छब्दयोगान्निघाताभावः । कर्त्वं डुकृञ्करणे अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिविच् गुणोरपरत्वम् विचःसर्वापहारीलोपः करोभावःकर्त्वम् । अर्थं अर्तेः उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् नित्त्वादाद्युदात्तः । यूथेन तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाइतिथक्प्रत्ययान्तोनिपातितः । वृष्णिःनिरित्यनुवृत्तौ सृवृषिभ्यां किदितिनिप्रत्ययान्तः कित्त्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । एजति एजृकंपने तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

युक्ष्वाहिकेशिनाहरीवृषणाकक्ष्यप्रा । अथानइन्द्रसोमपा गिरामुपश्रुतिंचर ॥ ३ ॥

युक्ष्व । हि । केशिना । हरीइति । वृषणा । कक्ष्यऽप्रा । अथ ।
नः । इन्द्र । सोमऽपाः । गिराम् । उपऽश्रुतिम् । चर ॥ ३ ॥

हेसोमपाः सोमपानयुक्तेन्द्र हरीत्वदीयावश्वौ युक्ष्वाहिसर्वथासंयोजय अथानन्तरंनोऽस्मदीयानांगिरांस्तुतीनांउपश्रुतिंसमीपेश्रवणमुद्दिश्यचर तत्प्रदेशंगच्छ कीदृशौहरी केशिनास्कन्धप्रदेशेलम्बमानकेशयुक्तौ वृषणासेचनसमर्थौ युवानौ कक्ष्यप्रा अश्वस्योदरबन्धनरज्जुः कक्ष्या तस्याः पूरकौ पुष्टाङ्गावित्यर्थः ॥ युक्ष्व श्नमोल्लोपश्छान्दसः सतिशिष्टत्वेनप्रत्ययस्वरःशिष्यते द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । केशिना प्रशस्ताःकेशाःअनयोःसन्तीतिमत्वर्थीयइनिः प्रत्ययस्वरः सुपांसुलुगित्यादिनाद्विवचनस्याकारादेशः । वृषणा पृषुवृषुमृषुसेचने कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः वाषपूर्वस्यनिगमेइत्युपधायाः पक्षेदीर्घाभावः पूर्ववदाकारः । कक्ष्यप्रा कक्षयोर्भवंकक्ष्यंसूत्रं तत्प्रातःपूरयतःपुष्टत्वादितिकक्ष्यप्रौ प्रापूरणे आतोनुपसर्गेकइतिकःप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वं आकारःपूर्ववत् । अथ निपातस्येतिसंहितायांदीर्घः । नः अनुदात्तंसर्वमपादादावित्यनुवृत्तौबहुवचनस्यवस्नसावितिनसादेशोऽनुदात्तः । इन्द्रसोमपाइत्युभौआमन्त्रितस्यचेतिसर्वानुदात्तौ । गिरां सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरितिविभक्तिरुदात्ता । उपशब्दोनिपातत्वादाद्युदात्तः श्रुतिशब्देनप्रादिसमासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते तादौचनितिकृत्यतावितिगतिस्वरः तादिपरत्वाद्गतेःप्रकृतिस्वरः । चर निघातः ॥ ३ ॥

विशेषविनियोगस्तुयत्रश्रौतोनसूत्रितः स्मार्तंतत्रविजानीयादृग्विधानादिसूत्रतः॥एहिस्तोमानित्यृगेषासूत्रेविशेषाकारेणनविनियुक्ता साधारणविनियोगस्तु ब्रह्मयज्ञादौसर्वत्रानुसंधेयः।

तामेतांसूक्तगतांचतुर्थीमृचमाह—

एहि॒स्तोमाँ॑अ॒भिस्व॑रा॒भिगृ॑णी॒ह्यारु॑व।ब्रह्म॑चनोवसो॒सचेन्द्र॑य॒ज्ञंच॑वर्धय॥४

आ । इ॒हि॒ । स्तोमा॑न् । अ॒भि । स्व॒र॒ । अ॒भि । गृ॒णी॒हि॒ । आ । रु॒व॒ ।
ब्रह्म॑ । च॒ । नः॒ । व॒सो॒ इति॑ । सचा॑ । इन्द्र॑ । य॒ज्ञम् । च॒ । व॒र्ध॒य॒ ॥ ४ ॥

हेवसोनिवासकारणभूतेन्द्र एहिअस्मिन्कर्मण्यागच्छ आगत्यचस्तोमानुद्गातृप्रयुक्तानिस्तोत्राणि अभिस्वरअभिलक्ष्यप्रशंसारूपंशब्दंकुरु तथाध्वर्यवमभिलक्ष्यगृणीहिशब्दंकुरु तथाहोतृप्रयुक्तानिशस्त्राण्यालक्ष्य रुव शब्दंकुरु परितोषेणसर्वानृत्विजः प्रशंसेत्यर्थः ततऊर्ध्वंनोऽस्माकं ब्रह्मचान्नंचयज्ञंचानुष्ठीयमानंकर्मच सचासहवर्धयसांगत्वसंपादनेनयज्ञंवर्धयित्वातत्फलमन्नंचप्रवृद्धंकुरु अन्धइत्याविंशत्यन्ननामसुब्रह्मवर्चइतिपठितम् ॥ इहि इणूगतौ सेर्हिः हेरपित्त्वेनङित्त्वाद्गुणाभावः निघातः आङासहगुणेएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः।

स्तोमान् अर्तिस्तुसुह्वित्यादिनामन् नित्वादाद्युदात्तः उत्तरपदेनसंहितायांनकोरस्यदीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वं आतोटिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकः भोभगोअघोअपूर्वस्ययोशीतियत्वम् तस्यलोपःशाकल्यस्येतिलोपः तस्यासिद्धत्वात्स्वरसन्धिर्नभवति । अभि एवमादीनामन्तइत्यन्तोदात्तः । स्वर स्वृशब्दोपतापयोः निघातः । अभि गतम् । गृणीहि गृशब्दे सेर्ह्यपिच्चेतिहिः क्र्यादिभ्यःश्ना ईहल्यघोरितीत्वम् प्वादीनांह्रस्वइति ऋकारस्यऋकारः ऋवर्णाच्चेतिवक्तव्यमितिणत्वम् तिङ्ङतिङइतिनिघातः । रुव रुशब्दे सेर्ह्यपिच्च शपिप्राप्ते व्यत्ययेनशः तस्य ङित्त्वेनगुणाभावादुवङादेशः अतोहेरितिहेर्लुक् तिङ्ङतिङइतिनिघातः । ब्रह्म वृहिबृहिवृद्धौ मनिन्नित्यनुवृत्तौ बृंहेरम्नलोपश्चेतिमनिन् तत्सन्नियोगेननलोपः अमागमश्च मिदचोन्त्यात्परइतिऋकारात्परः यणादेशः मनिनोनित्वादाद्युदात्तत्वम् । वसो आमन्त्रितनिघातः । यज्ञं यजयाचेत्यादेनानङ् प्रत्ययस्वरः । वर्धय निघातः अत्रचकारद्वयश्रवणादियमेवतिङ्विभक्तिः पूर्ववाक्येवनुषज्यते अतःअनुषक्तैवप्रथमानश्रुतेत्यश्रुतायाश्चवायोगेप्रथमेतिनिघातनिषेधोनभवति ॥४॥

अभिप्लवषडहगतोक्थ्येषुअच्छावाकस्यतृतीयसवनेउक्थमिन्द्रायशंस्यमित्यनुरूपस्तृचः सूत्रितं चतुर्थेवितिखण्डे—इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्नुक्थमिन्द्रायशंस्यमितिसूत्रितम् ।

तस्मिंस्तृचेप्रथमांसूक्तेपञ्चमीमृचमाह—

उक्थमिन्द्रायशंस्यंवर्धनंपुरुनिष्षिधे । शक्रोयथासुतेषुणो रारणत्सख्येषुच ॥ ५ ॥

उक्थम् । इन्द्राय । शंस्यम् । वर्धनम् । पुरुनिःऽसिधे । शक्रः । यथा । सुतेषु । नः । ररणत् । सख्येषु । च ॥ ५ ॥

इन्द्रायेन्द्रार्थंवर्धनंवृद्धिसाधनमुक्थंशस्त्रंशंस्यमस्माभिःशंसनीयं कीदृशायेन्द्राय पुरुनिष्षिधेबहूनांशत्रूणांनिषेधकारिणे शक्रः शक्तइन्द्रोनोऽस्मदीयेषुसुतेषुपुत्रेषुसख्येषुचसखित्वेष्वपि यथायेनप्रकारेणरारणत् अतिशयेनशब्दंकुर्यात् तथाशंस्यमितिपूर्वत्रान्वयः अस्मदीयेनशस्त्रेण परितुष्टइन्द्रोऽस्माकंपुत्रानस्मत्सख्यानिचबहुधाप्रशंसत्वित्यर्थः ॥ उक्थं वचेस्थक्प्रत्ययउकः प्रत्ययस्वरः । शंस्यं शंसुस्तुतौ ण्यन्तादचोयत् णेरनिटीतिणिलोपः तित्स्वरितेप्राप्ते यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । वर्धनं करणाधिकरणयोश्चेतिकरणेल्युट् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वपदस्योदात्तत्वम् । पुरुनिष्षिधे बहूनांशत्रूणांनिषेधकाय षिधगत्यां धात्वादेःषःसःअत्रनिरित्युपसर्गस्यनिशब्दसमानार्थस्यप्राक्प्रयोगः क्विप्चेतिक्विप् क्विपःसर्वापहारीलोपः कुगतिप्रादयइतिसमासः निसः

सकारेणइणोव्यवधानंछान्दसत्वादनादृत्य उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाधातुसकारस्यषत्वम् नि सकारस्यष्टुनाष्टुरितिषत्वम् पुरुशब्देनकर्मणिषष्ठ्यन्तेनसमासः षिधोधातुस्वरेणोदात्तत्वम् ष्षिधइतिमादिसमासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात्पुनःकार समासेऽपिसएवस्वरः। शक्नोतीतिशक्रः स्फायितञ्चिवञ्चिशकीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरः। यः प्रकारवचनेथाल् लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वोकारउदात्तः। सुतेषु क्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। नः सोनकारस्यनश्चधातुस्थोरुषुभ्यइतिसंहितायांणत्वम्। रारणत् रणशब्दार्थः धातोरेकाचह यङ् यङोचिचेतिलुक् प्रत्ययलक्षणेनद्विर्भावोहलादिशेषः दीर्घोकितइतिदीर्घः. प्रत्ययलक्षणं नसनाद्यन्ताधातवइतिधातुसंज्ञायांलिङर्थेलेडितिहेतुहेतुमद्भावलक्षणेलिङर्थेलेट् अत्रहीन्द्रकर्तृ कंरारणनमुक्थशंसनस्यकर्तव्यत्वेहेतुः लेटस्तिप् इतश्चलोपःपरस्मैपदेष्वितीकारलोपः लेटोडाट वित्यडागमः कर्तरिशप् तस्यचर्करीतंपरस्मैपदमदादिवच्चद्रष्टव्यमित्यदादिवद्भावाददिप्रभृतिभ्यः शपइतिप्राप्तोलुग्बहुलंछन्दसीतिनिषिध्यते शपोनुदात्तत्वाद्धातोरन्तोदात्तएवशिष्यते शपोल्सार्व धातुकस्यव्यवधानात्तत्रपरतोविधीयमानमभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वंनभवति नचतिङ्ङतिङ इतिनिघातः अत्रयथाशब्दयोगेन यावद्यथाभ्यामितिनिषेधात् चवायोगेप्रथमेतिवात्रनिघातो नभविष्यति अत्रह्युत्तरवाक्येषुसख्येषुचेतिचानुकृष्टविभक्त्यपेक्षयेयंप्रथमातिङ्विभक्तिः। सख्ये षु सख्युःकर्माणिसख्यानितेषु कर्मणिचेत्यनुवृत्तौ सख्युर्यइतिसखिशब्दाद्यप्रत्ययः तत्रभसंज्ञाय यस्येतिचेतीकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

तमित्सखित्वईमहेतंरायेतंसुवीर्ये । सशक्रउतनःशकदिन्द्रो वसुदयमानः ॥ ६ ॥ १९ ॥

तम् । इत् । सखिऽत्वे । ईमहे । तम् । राये । तम् । सुऽवीर्ये । सः शक्रः । उत । नः । शकत् । इन्द्रः । वसु । दयमानः ॥ ६ ॥ १९ ॥

सखित्वेनिमित्तभूतेसति तमित् तमेवेन्द्रमीमहे प्राप्नुमः तथारायेधनार्थं तमीमहे तथा सुवीर्येशोभनसामर्थ्यनिमित्तंतमीमहे उतअपिच शक्रः शक्तिमान्सइन्द्रोनोऽस्मभ्यंवसुधनं दयमानः प्रयच्छन् शकत् अस्मदीयरक्षणेशक्तोऽभूत् सप्तदशयाञ्चाकर्मस्वीमहेयामीतिपठि तम् तदनुसारेणेन्द्रंयाचामहइतिव्याख्येयम् ॥ सख्युर्भावःसखित्वं तस्यभावस्त्वतलावितित्वः

१ अत्रपदकालेङ्गत्वश्छान्दसः।

प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ईमहे ईङ्गतौ ङित्त्वादात्मनेपदं दिवादिभ्यःश्यन् बहुलंछन्दसीतिश्यनोलुक् तिङ्ङतिङइतिनिघातः । राये ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सुवीर्ये शोभनंवीर्यंयस्यासौसुवीर्यः भवितृवाचिनानेनभावोलक्ष्यते सुवीर्यत्वेइत्यर्थः बहुव्रीहावित्यनुवृत्तौ वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शक्नोतीतिशक्रः स्फायितञ्चिवञ्चिशकीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरः । शकत् शकॄशकौ धातुसंबन्धाधिकारे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलुङ् यतःशक्नोति अतस्तमीमहइतिधातुसंबन्धः लुङस्तिप् पुषादिद्युताद्यॢदितःपरस्मैपदेष्विति च्लेरङादेशः बहुलंछन्दसीत्यडागमाभावः तिङ्ङतिङइतिनिघातः । वसु निदित्यनुवृत्तौ वसेरुप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । दयमानःदयदानगतिरक्षणहिंसादानेषु अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् लटःशानजादेशः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शानचश्चितइत्यन्तोदात्तत्वंबाधित्वा अदुपदेशाच्छपउत्तरत्वेनपरत्वाल्लसार्वधातुकत्वानुदात्तत्वम् धातुस्वरएवशिष्यते ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

गायन्तीतिसूक्तेसप्तमीमृचमाह—

सुविवृतंसुनिरजमिन्द्रत्वादातमिद्यशः । गवामपव्रजंवृधि कृणुष्वराधोअद्रिवः ॥ ७ ॥

सुऽविवृतम् । सुनिःऽअजम् । इन्द्र । त्वाऽदातम् । इत् । यशः । गवाम् । अप । व्रजम् । वृधि । कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र यशोन्नंकर्मफलभूतं सुविवृतं सुष्ठुसर्वत्रप्रसृतं सुनिरजंसुखेननिःशेषंप्राप्तुंशक्यं त्वादातमित् त्वयाशोधितंचसंपन्नमितिशेषः इतःपरंक्षीरादिरसलाभार्थंगवांव्रजं निवासस्थानं अपवृधि अपवृतमुद्घाटितद्वारंकुरु हेअद्रिवः पर्वतोपलक्षितवज्रयुक्तेन्द्र राधोधनंकृणुष्व संपादय ॥ सुविवृतं वृञ्वरणे कर्मणिक्तप्रत्ययः विशब्देनप्रादिसमासः विवृतमित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वाकर्मवाचिनिक्तान्तेपरतोगतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमितिऋकारउदात्तः पुनः सुशब्देनसमासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवऋकारउदात्तः । ननुवृतमित्येवकृदन्तंनतुविवृतमिति प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादेस्तदन्तस्यग्रहणमितिवचनात् सुविवृतमित्यत्रच समासेवृतमित्येतावन्मात्रंनोत्तरपदं किंतु विवृतमिति तत्कथंकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमितिचेत् उच्यते—प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेनकृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापि-

ग्रहणमित्यनेनविवृतमित्यस्यापिकृदन्तव्यपदेशोपपत्तेः ननुविवृतमित्यस्य यथाकृदन्तव्यपदेशः एवंक्तान्तव्यपदेशोप्यस्तितयैवपरिभाषया तथाच कर्मणिक्तान्तेउत्तरपदेपरतोगतिरनन्तरइति सुशब्दस्यप्रकृतिस्वरःप्राप्नोति नचात्रापिपरादिश्छन्दसिबहुलमित्येवंनास्तिविस्तरः तथाहिसति सुविवृतमित्यत्रविवृतमित्येवोत्तरपदमितितदादिरिकारएवोदात्तःस्यात् विवृतमितिसमासेयद्यपिऋकारःपदादिर्भवति तथापिसुविवृतमितिसमासस्यसतिशिष्टत्वेनबलीयस्त्वात्तत्येएवोत्तरपदादौइकारेएवोदात्तस्वरेणभवितव्यमिति उच्यते—गतिरनन्तरइत्यत्रक्तानुवृत्तेःक्तग्रहणेकृद्ग्रहणपरिभाषानाश्रीयते तदाश्रयणेव्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरेसत्यनन्तरग्रहणमनर्थकंस्यात् अनेनैवचाभिप्रायेणानन्तरग्रहणस्यप्रयोजनमभ्युद्धृतमित्यत्रव्यवहितस्याभिशब्दस्य माभूदितिप्रत्युदाहृतम् तस्मात्सुविवृतमितिऋकारएवोदात्तःइतिस्थितम् । सुनिरजं अनायासेन निरवशेषमाप्यम् अजगतिक्षेपणयोः सुनिसोरुपसर्गयोःप्राक्प्रयोगः ईषद्दुःसुषुकृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषुखल् नचात्रसुशब्दस्यनिसाव्यवधानंशंकनीयम् सुशब्दस्यह्युपपदमात्रंखलोनिमित्तंनानन्तर्यं अतएवहिसुपरिहरं दुष्परिहरमित्यादयःप्रयोगाइति पूर्ववद्गतिसमासेलितिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमितिधात्वकारउदात्तः निसासमासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते पुनःसुशब्देनसमासे कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिपरिभाषयाकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते। त्वादातं त्वयाशोधनेनविशदीकृतं दैप्शोधने आदेचउपदेशेशितीत्यात्वं सत्यपिहिपकारेनानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमित्येजन्तएवायं निष्ठेतिकर्मणिक्तः दाधाघ्वदाबित्यत्रादावितिप्रतिषेधेनघुसंज्ञायाअभावाद्दोदद्घोरितिददादेशोनभवति ननु दाप्लवनेइतिप्रतिपदोक्तस्यैवदापस्तत्रादाविति निषेधः नपुनर्लाक्षणिकस्यदैपः लक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणंनतुलाक्षणिकस्येतिनियमादितिचेत् न गामादाग्रहणेष्वविशेषइतिप्रतिप्रसवात् युष्मच्छब्दात्तृतीयैकवचनस्यसुपांसुलुगितिडादेशः त्वमावेकवचनेइतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः अतोगुणेइतिपररूपत्वं भसंज्ञायांटेरित्यद्शब्दस्यलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणआकारउदात्तः कर्तृकरणेकृतावहुलमितितृतीयायाःसमासः तत्पुरुषेकृतिबहुलमितितृतीयायाअप्यलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यशः अशूव्याप्तौ अशेर्युट्चेत्यसुन् तत्सन्नियोगेनधातोर्युडागमः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । गवां प्रातिपदिकस्वरः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वंप्राप्तं नगोश्वन्त्साववर्णेतिनिषिध्यते । वृधि वृञ्वरणे श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिश्नोरपिलुक् निघातः । कृणुष्व कृविहिंसाकरणयोश्च इदितोनुम् व्यत्ययेनात्मनेपदं लोटस्थास् थासस्से सवाभ्यांवामौ कर्तरिशपिप्राप्ते धिन्विकृण्व्योरचेतिउप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनवकारस्यचअकारः तस्यअतोलोपइतिलोपः अचःपरस्मिन्पूर्वविधा-

वित्यकारलोपस्यस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणोनभवति अत्रसतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविक-रणेभ्यइतिसतिशिष्टमपिविकरणस्वरंबाधित्वातिङएवमत्ययाद्युदात्तत्वम् । राधः असुन्नन्तो-नित्त्वादाद्युदात्तः । अद्रिर्वज्रंतदस्यास्तीतिमतुप् छन्दसीरइतिवत्वम् संबुद्धौ उगिदचामितिनुम् हल्ङ्याब्भ्योदिसंयोगान्तलोपौ मतुवसोरुसंबुद्धौछन्दसिइतिरुत्वं विसर्जनीयः आमन्त्रितस्यच निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

नहित्वारोदसीउभेऋघायमाणमिन्वतः । जेषःस्वर्वतीरपः संगाअस्मभ्यंधूनुहि ॥ ८ ॥

नहि । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । ऋघायमाणम् । इन्वतः । जेषः । स्वःऽवतीः । अपः । सम् । गाः । अस्मभ्यम् । धूनुहि ॥ ८ ॥

हेइन्द्र ऋघायमाणंशत्रुवधंकुर्वाणं त्वात्वां रोदसीद्यावापृथिव्यावपि त्वदीयंमहिमानंन-हिइन्वतः व्याप्तुंनसमर्थेइत्यर्थः तादृशस्त्वंस्वर्वतीः स्वर्लोकयुक्ताअपोवृष्टिरूपाः जेषः जयेः मे-येत्यर्थः अपांस्वर्गसंबन्धश्चान्यत्रादिवोवृष्टिंच्यावयतीतिश्रुतं किञ्च वृष्टिप्रदानादन्नसंपत्ते-रूर्ध्वंअस्मभ्यंक्षीरादिरसमदागाः संधूनुहि सम्यक्प्रेरय ॥ नहि नञोहिशब्देनसह सुप्सुपेतिस-मासः समासत्वादन्तोदात्तत्वम् । त्वा अनुदात्तंसर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौद्वितीयायाइतित्वादेशः । रोदसी रुदेरसुन् नित्त्वादाद्युदात्तः उगितश्चेतिङीप् । उभे प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः शपासहै-कादेशउदात्तः । ऋघायमाणं नॄन्हन्तीतिःऋघा अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिविच् दृशिग्रहणस्य-विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वान्नकारलोपोहकारस्यघकारः अनृघाऋघाभवतीत्यभूततद्भावेलो-हितादिडाज्भ्यःक्यषितिक्यष्प्रत्ययोभवति सञ्ज्ञाकृतिगणः लोपश्चहलइत्यनुवृत्तेर्नकारलोप-श्च वाक्यषइत्यात्मनेपदं लटःशानच् शपःअदुपदेशात्पराच्छानचोलसार्वधातुकानुदात्तत्वम् श-पः पित्त्वादनुदात्तत्वम् क्यषःप्रत्ययस्वरः एकादेशस्योदात्तत्वम् । इन्वतः इविव्याप्तौ इदि-तोनुम्धातोरितिनुम् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् लडादेशस्यतसश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरए-वशिष्यते हिचेतिनिषेधात् तिङ्ङतिङइतिनिघातोनभवति ।जेषः जयेः प्रार्थनायांलिङर्थेलेट् त-स्यमध्यमपुरुषैकवचनंसिप् इतश्चलोपःपरस्मैपदेष्वितीकारलोपः कर्तरिशपिप्राप्ते तदपवादः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् ,अडागमस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वरएवशिष्यते । स्वरआसामस्तीतिस्व-

र्वत्यः न्यङ्स्वरौस्वरिताविति स्वरशब्दःस्वरितः मतुमङीपौपित्त्वादनुदात्तौ संहितायां स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामित्येकश्रुतिः स्वरितएवशिष्यते। अपः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम्। धूञ्कंपने लोट् सेर्ह्यपिच्च स्वादिभ्यःश्नुः उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादितिप्राप्तस्यलुकः छान्दसत्वादभावः॥ ८॥

अभिप्लवषडहस्योक्थ्येषुतृतीयसवनेच्छावाकस्यषट्स्तोत्रियानुरूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन्युगलेआश्रुत्कर्णेतितृचोनुरूपः एह्यूष्विति खण्डे-श्रुधीहवंतिरश्च्याआश्रुत्कर्णश्रुधीहवमितिसूत्रितम्।

तस्मिंस्तृचेप्रथमांसूक्तेनवमीमृचमाह—

आश्रुत्कर्णश्रुधीहवंनूचिद्दधिष्वमेगिरः। इन्द्रस्तोमंमिमंममकृष्वायुजश्चिदन्तरम्॥ ९॥

आश्रुत्ऽकर्ण। श्रुधि। हवम्। नु। चित्। दधिष्व। मे। गिरः। इन्द्र। स्तोमम्। इमम्। मम। कृष्व। युजः। चित्। अन्तरम्॥ ९॥

हेआश्रुत्कर्ण सर्वतःश्रोतारौकर्णौयस्यतादृगिन्द्रहवमस्मदीयमाह्वानंनुक्षिप्रं श्रुधिशृणु मे ममहोतुर्गिरश्चित्स्तुतीरपिदधिष्वचित्तेधारय किञ्चममदीयमिमंस्तोमंस्तोत्ररूपंवाक्समूहंयुजश्चित्स्वकीयसख्युरपिअन्तरंकृष्वआसन्नंकुरु यथावचनंतस्यत्वंप्रियंमन्यसेतद्वदस्मदीयस्तुतिष्वपि प्रीतिंकुर्वित्यर्थः॥ आश्रुत्कर्ण आसमन्ताच्छृणुतइत्याश्रुत् क्विप् ह्रस्वस्यतुक् तादृशौकर्णौयस्य आमन्त्रितस्यचेत्याद्युदात्तत्वम्। श्रुधि श्रुश्रवणे लोटोहिः श्रुवःशृचेतिविहितश्नोर्बहुलंछन्दसीतिलुक् तत्सन्नियोगशिष्टत्वाच्छृभावोपिनिवर्तते श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः सतिशिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेनपदादपरत्वात्तिङ्ङतिङइतिनिघातोनभवति संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः। हवं ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच बहुलंछन्दसीत्यनैमित्तिकेसंप्रसारणेकृतेपश्चादुकारान्तत्वेनऋदोरबित्यप्प्रत्ययः अपःपित्त्वाद्धातुस्वरः। नु संहितायां ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामितिदीर्घः। चित् चादिरनुदात्तः। दधिष्व दधातेर्लोट् थासस्से सवाभ्यांवामौ शपःश्लुः अभ्यासस्यह्रस्वत्वम् यदि छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकस्यापिस्वीकारादिडागमः आकारलोपः निघातः। मम तवममौङसीत्यनेनमपर्यन्तस्यममादेशः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वेप्राप्ते युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम्। कृष्व डुकृञ्करणे लोट् थासःसे सवाभ्यांवामौ शपोबहुलंछन्दसीतिलुक् सतिशिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः पादादित्वान्ननिघातः। युजः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् अन्तरं वृषादित्वादाद्युदात्तः॥ ९॥

दशमीमृचमाह—

विद्माहित्वावृषंन्तमंवाजेषुहवनश्रुतंम् । वृषंन्तमस्यहूमहऊतिं संहस्रसातंमाम् ॥ १० ॥

विद्म । हि । त्वा । वृषंन्ऽतमम् । वाजेषु । हवनऽश्रुतंम् । वृषंन्ऽतमस्य । हूमहे । ऊतिम् । संहस्रऽसातंमाम् ॥ १० ॥

हेइन्द्र त्वात्वां विद्मजानीमः हिःपूरणः कीदृशंत्वांवृषन्तमं कामानामतिशयेनवर्षितारं वाजेषुसंग्रामेषु हवनश्रुतं अस्मदीयस्याह्वानस्यश्रोतारं वृषन्तमस्यअतिशयेनकामादीनांवर्षितुस्त्वऊतिंरक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्यहूमहे त्वामाह्वयामः कीदृशीमूतिं सहस्रसातमां अतिशयेनधनसहस्राणांदात्रीम् ॥ विद्म विदोलटोवेतिमसोमादेशः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । वृषन्तमं पृषुवृषुमृषुसेचने कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन् नित्त्वाद्युदात्तः तमपःपित्त्वात्सएवशिष्यते अयस्मयादीनिच्छन्दसीतिभत्वेनपदत्वाभावान्नलोपाभावः पदत्वाच्चटिलोपः । वाजेषु वाजशब्दोवृषादित्वादाद्युदात्तः । हवनश्रुतं ह्वइत्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीतिल्युटिसंप्रसारणं हवनंश्रृणोतीति क्विप् तुगागमः । वृषन्तमस्यउक्तम् । हूमहे बहुलं छन्दसीतिसंप्रसारणं शपइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । ऊतिं ऊतियूतिजूतीत्यादिनान्तोदात्तोनिपातितः । सहस्रंसनोतीतिसहस्रसाः षणुदाने जनसनखनक्रमगमोविट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारादेशःकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तमपःपित्त्वात्तदेवशिष्यते ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

आतूनंइन्द्रकौशिकमन्दसानःसुतंपिब । नव्यमायुःप्रसूतिरकृधीसंहस्रसामृषिम् ॥ ११ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । कौशिक । मन्दसानः । सुतम् । पिब । नव्यंम् । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रऽसाम् । ऋषिम् । ११ ॥

हेइन्द्र तु.क्षिप्रंनोऽस्मान्प्रत्यागच्छेतिशेषः हेकौशिककुशिकस्यपुत्रेन्द्र मन्दसानः हृष्टोभूत्वासुतमभिषुतंसोमंपिब यद्यपिविश्वामित्रः कुशिकस्यपुत्रः तथापितद्रूपेणेन्द्रस्यैवोत्पन्नत्वात्कुशिकपुत्रत्वमविरुद्धम् अयंवृत्तान्तोनुक्रमणिकायामुक्तःकुशिकस्त्वैषीरथिरिन्द्रतुल्यंपुत्रमिच्छन्

ब्रह्मचर्यंचचार तस्येन्द्रएवगाथीपुत्रोजज्ञइति हेइन्द्र नव्यंसर्वैःदेवैः स्तुत्यंकर्मानुष्ठानपरंआयुर्जीवितम् प्रसूतिरमकर्षेणसुष्ठुवर्धय ततोमांसहस्रसांसहस्रसंख्याकलाभोपेतं ऋषिंअतीन्द्रियद्रष्टारंकृधि कुरु ॥ तु संहितायां ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामितिदीर्घः । नः संहितायांउदात्तादनुदात्तस्य स्वरितइतिस्वरितत्वम् । इन्द्र आमन्त्रितनिघातः । कौशिक निघातः । मन्दसानः हृष्यन्मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु असानजित्यनुवृत्तौऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यःकिदित्यसानचूप्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तः । सुतं प्रत्ययस्वरः। नव्यं णुस्तुतौ अचोयत गुणः वान्तोयिप्रत्यये इत्यवादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । आयुः उसि निदित्यनुवृत्तौ एतेर्णिच्चेत्युसिप्रत्ययः णित्वाद्वृद्ध्यायादेशौ नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सु निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घत्वम्। तिर तरतेर्व्यत्ययेनशः ऋतइद्धातोरितिइत्वं अतोहेरितिहेर्लुक्। कृधि कृञ्करणे बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः। सहस्रसां उक्तम्। ऋषिं ऋषीगतौ इगुपधात्किदित्यनुवृत्तौ इगुपधात्किच्च कित्त्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

प्रवर्ग्येपरित्वेत्यभिष्टुयात् स्पृष्टोदकमितिखण्डे—परित्वागिर्वणोगिरोधिद्वयोरदधाउक्थं वचइतिसूत्रितम् तथाहविर्धानप्रवर्तनेसेयंपरिधानीया हविर्धानेप्रवर्तयन्तीतिखण्डे—परित्वागिर्वणइतिपरिदध्यादितिसूत्रितम् तथाब्राह्मणंच—परित्वागिर्वणोगिरइत्युत्तमयापरिदधातीति ॥

तामेतांद्वादशीमृचमाह—

परि॑त्वागिर्वणो॒गिर॑इ॒माभ॑वन्तुवि॒श्वतः॑ । वृ॒द्धायु॒मनु॒वृद्ध॑यो॒जुष्टा॑भवन्तु॒जुष्ट॑यः ॥ १२ ॥ २० ॥

परि॑ । त्वा॒ । गि॒र्व॒णः॒ । गिरः॑ । इ॒माः । भ॒व॒न्तु॒ । वि॒श्वतः॑ ।
वृ॒द्धऽआ॑युम् । अनु॑ । वृद्ध॑यः । जुष्टाः॑ । भ॒व॒न्तु॒ । जुष्ट॑यः ॥ १२ ॥ २० ॥

हेगिर्वणःअस्मदीयस्तुतिभागिन्द्र विश्वतः सर्वेषुकर्मसुप्रयुज्यमानाइमागिरः अस्मदीयाः स्तुतयस्त्वात्वां परिभवन्तु सर्वतः प्राप्नुवन्तु कीदृश्योगिरः वृद्धायुमनु प्रवृद्धेणायुष्येणोपेतं त्वामनुसृत्यवृद्धयोवर्धमानाः किंचैतागिरः जुष्टास्त्वयासेविताःसत्योजुष्टयोऽस्माकंप्रीतिहेतवोभवन्तु ॥ गिर्वणः गीर्भिर्वन्यतइतिगिर्वणः वनषणसंभक्तौ सर्वधातुभ्योऽसुन् गिरउपधायादीर्घाभावश्छान्दसः आमन्त्रितनिघातः । विश्वतः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वृद्धायुं वृधुवृद्धौ क्तप्रत्ययः उदितोवेतीटःक्त्वाप्रत्ययेविकल्पितत्वाद्यस्यविभाषेतिनिष्ठायामिडभावः प्रत्ययस्वरः इण्गतौ छन्दसीणइतिउण् णित्वाद्वृद्धिःआयादेशश्च वृद्धमायुर्यस्य बहुव्रीहिपूर्वपद-

कृतिस्वरत्वम्। वृद्धयः वृधेःक्तिनि तितुत्रतथसिसुसरकसेषुचेतिइडभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम
जुष्टाः श्वीदितोनिष्ठायामितीडभावः जुष्टार्पितइत्यनुवृत्तौ नित्यंमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टयः
जुषीप्रीतिसेवनयोः क्तिन् तितुत्रेतीडभावः नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

इन्द्रंविश्वाइत्यष्टर्चस्यसूक्तस्यमधुच्छन्दसःपुत्रोजेतृनामकऋषिः तथाचानुक्रान्तम्—इन्द्रम-
ष्टौजेतामाधुच्छन्दसइति छन्दस्त्वानुष्टुभमितिपूर्वसूक्तोक्तम् इन्द्रोदेवतानुवर्तते विनियोगस्तुमहा-
व्रतेनिष्केवल्येकृत्स्नंसूक्तंशंसनीयम् उरूइतिखण्डेशौनकेनसूत्रितम्—इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्नित्या-
नुष्टुभम् तस्यप्रथमायाःपूर्वमर्धर्चंशस्त्वोत्तरेणार्धर्चेनोत्तरस्याःपूर्वमर्धर्चंव्यतिषजतिपादैःपादाननुष्टुप्
कारंप्रागुत्तमायाइति ब्राह्मणंचप्रथमारण्यकेपठ्यतेप्रवोमहइतिखण्डे—इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्नि-
तिपदानुषक्ताइति तथापृष्ठ्यस्यपञ्चमेहनिनिष्केवल्येशस्त्रेइन्द्रंविश्वाअवीवृधन्नित्यनुरूपस्तृचः
स्तोमेवर्धमानइतिखण्डेसूत्रितम्—उपनोहरिभिःसुतमिन्द्रंविश्वाअवीवृधन्निति ।

अस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्त्समुद्रव्यचसंगिरः। रथीतमंरथीनांवाजानांसत्पतिंपतिम् ॥ १ ॥

इन्द्रम्। विश्वाः। अवीवृधन्। समुद्रऽव्यचसम्। गिरः। रथिऽतमम्। रथिनाम्। वाजानाम्। सत्ऽपतिम्। पतिम् ॥ १ ॥

विश्वाःसर्वागिरोऽस्मदीयाःस्तुतयःइन्द्रमवीवृधन् वर्धितवत्यः कीदृशमिन्द्रं समुद्रव्यचसं
समुद्रवद्व्याप्तवन्तं रथीनांरथयुक्तानांयोद्धॄणांमध्येरथीतमंअतिशयेनरथयुक्तं वाजानामन्नानांप-
तिंस्वामिनं सत्पतिंसतांसन्मार्गवर्तिनांपालकम्॥ विश्वाः विशेःक्वन् नित्स्वरः। अवीवृधन् वृधेर्णि-
चिचङि उर्ऋदित्यनुवृत्तौ नित्यंछन्दसीतिऋकारस्यऋकारविधानाल्लघूपधगुणाभावः निघातस्वरः।
समुद्रव्यचसं व्यचेरसुन् गाङ्कुटादिभ्योञ्णिन्ङिदितिप्राप्तस्यङित्त्वस्यव्यचेःकुटादित्वमनसीतिअ-
सिनिषेधात् ग्रहिज्येत्यादिनाङितिविधीयमानंसंप्रसारणंनभवति समुद्रव्यचइवव्यचोयस्य बहुव्री-
हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।रथीतमं रथीनां रथशब्दादुत्पन्नस्येनश्छान्दसंदीर्घत्वं प्रत्ययस्वरेणोदा-
त्तत्वंच। वाजानां वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम्। सत्पतिं पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥१॥

द्वितीयामृचमाह—

सख्येतइन्द्रवाजिनोमाभेमशवसस्पते । त्वामभिप्रणोनुमो जेतारमपराजितम् ॥ २ ॥

सख्ये । ते । इन्द्र । वाजिनः । मा । भेम । शवसः । पते । त्वाम् । अभि । प्र । नोनुमः । जेतारम् । अपराऽजितम् ॥ २ ॥

हेशवसस्पते बलस्यपालकेन्द्र तेतवसख्ये अनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमानावयंवाजिनोऽन्नवन्तोभूत्वामाभेमशत्रुभ्योभीतिंप्राप्तामाभूम अतस्त्वामभयहेतुं अभिप्रणोनुमः सर्वतः प्रकर्षेणस्तुमः कीदृशंत्वां जेतारं युद्धेषुजयशीलं अपराजितं क्वापिपराजयरहितम् ॥ सख्ये सख्युःकर्मसख्यं सख्युर्यः प्रत्ययस्वरः । वाजिनः वाजोन्नमेषामस्तीतिवाजिनः प्रत्ययस्वरः । भेम ञिभीभये लुङुत्तमबहुवचनंमस्नित्यंङितइतिसलोपः बहुलंछन्दसीतिच्लेर्लुक् छन्दस्युभयथेतितिङआर्धधातुकत्वेनङित्त्वाभावाद्गुणः नमाङ्योगइत्यडागमप्रतिषेधः । शवसः षष्ठ्याःपतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेष्वितिविसर्जनीयस्यसंहितायांसत्वं सुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावेनपदद्वयनिघातः । नोनुमः णुस्तुतौ णोनइतिनत्वं यङोलुक् प्रत्ययलक्षणेनसन्यङोरिति द्विर्भावः गुणोयङ्लुकोरित्यभ्यासस्यगुणः प्रत्ययलक्षणेनधातुसंज्ञायांलटोमस् अदादिवद्भावाच्छपोलुक् उपसर्गादसमासेऽपिणोपदेशस्येतिसंहितायांणत्वम् जेतारं जिजये । ताच्छील्यादिषुतृन् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । अपराजितं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेननञउदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

पूर्वीरिन्द्रस्यरातयोनविदस्यन्त्यूतयः । यदीवाजस्यगोमतःस्तोतृभ्योमंहतेमघम् ॥ ३ ॥

पूर्वीः । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यन्ति । ऊतयः । यदि । वाजस्य । गोऽमतः । स्तोतृऽभ्यः । मंहते । मघम् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्यसंबन्धिन्योरातयोधनदानानि पूर्वीःअनादिकालसिद्धाः प्रभूतावाअस्येन्द्रस्यसर्वदायष्टृभ्योधनदानमेवस्वभावइत्यर्थः एवंसतिइदानींतनोऽपियजमानः स्तोतृभ्यऋत्विग्भ्योगोमतोगोसहितस्यवाजस्यान्नस्यपर्याप्तंमघंधनंयदिमंहते दक्षिणारूपेणददाति तदानींऊतयो-

बहुधनदानपूर्वकाणीन्द्रस्यास्मद्विषयाणिरक्षणानिनविदस्यन्ति विशेषेणनोपक्षीयन्ते मघं रे-क्णइत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुधननामसु मघशब्दःपठितः दातिदाशतीत्यादिषु दशसु दानकर्मसु मंहतइतिपठितम् ॥ पूर्वीः पुरुशब्दस्यवोतोगुणवचनादितिङीष् आद्यस्योकारस्यदीर्घश्छान्दसः जसि दीर्घाज्जसिचेतिनिषेधंबाधित्वा वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ङीषःप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । रातयः मन्त्रेवृषेषपचमनविदभूवीराउदात्तइतिक्तिनउदात्तत्वम् । दस्यन्ति दसुउपक्षये दिवादिभ्यःश्यन् निघातः । ऊतयः ऊतियूतीत्यादिनाक्तिन्नुदात्तः । यदि निपातत्वादाद्युदात्तः संहितायांनिपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । स्तोतृभ्यः ष्टुञ्स्तुतौ धात्वादेःषःसः तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । मंहते शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणतिङ्ङतिङइतिनिघातोनभवति निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिषेधात् ॥ ३ ॥

अभिप्लवषडहस्योक्थ्येषुतृतीयसवनेच्छावाकस्यपुरांभिन्दुर्युवाकविरितिस्तोत्रियस्तृचः तथाचसूत्रितम्—एद्यूष्वित्युपक्रम्य पुरांभिन्दुर्युवाकविर्वृषाह्यसिराधसइति ।

तस्मिंस्तृचेप्रथमांसूक्तेचतुर्थीमृचमाह—

पुरांभिन्दुर्युवाकविरमितौजाअजायत । इन्द्रोविश्वस्यकर्मणोधर्तावज्रीपुरुष्टुतः ॥ ४ ॥

पुराम् । भिन्दुः । युवा । कविः । अमितऽओजाः । अजायत । इन्द्रः । विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्री । पुरुऽस्तुतः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्रउच्यमानगुणयुक्तोऽजायतसंपन्नः कीदृग्गुणकइतितदुच्यते पुरामसुरपुराणां भिन्दुर्भेत्ता युवाकदाचिदपिवलीपलितादिवार्धकरहितः कविर्मेधावी अमितौजाः प्रभूतबलः विश्वस्यकर्मणः कृत्स्नस्यज्योतिष्टोमादेर्धर्ता पोषकर्ता वज्री यजमानरक्षणार्थंसर्वदावज्रयुक्तः पुरुष्टुतः बहुविधेतत्तत्कर्मणिस्तुतः ॥ भिन्दुः भिदिर्विदारणे कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यइतिकुप्रत्ययः तस्यछन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकसंज्ञायां रुधादिभ्यःश्नम् मित्त्वादन्त्यादचःपरोभवति श्नसोरल्लोपः अनुस्वारपरसवर्णौ अचःपरस्मिन्पूर्वविधावितिप्राप्तस्यस्थानिवद्भावस्यनपदान्तेत्यादिनानिषेधः । युवा युमिश्रणामिश्रणयोः कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन् नित्त्वादाद्युदात्तः । कविः कुशब्दे अचइरितिइः प्रत्ययस्वरः । अमितौजाः अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । विश्वस्य अशूप्रुषीत्यादिनाक्वन् नित्त्वादाद्युदात्तः । कर्मणः अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिमनिन् नित्स्वरः ।

धर्ता तृच् चित्त्वादन्तोदात्तः । वज्री मत्वर्थीयइनिः प्रत्ययस्वरः । पुरुष्टुतः स्तुतस्तोमयोश्छन्दसीतिषत्वम् बहुषुप्रदेशेषुस्तुतः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्यन्तोदात्तत्वम् तृतीयासमासेहि थाथादिस्वरापवादः तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरःस्यात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्वंवलस्यगोमतोपावरद्रिवोबिलम् । त्वांदेवाअबिभ्युषस्तुज्यमानासआविषुः ॥ ५ ॥

त्वम् । वलस्य । गोऽमतः । अप । अवः । अद्रिऽवः । बिलम् । त्वाम् । देवाः । अबिभ्युषः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥ ५ ॥

वलनामकःकश्चिदसुरोदेवसंबन्धिनीर्गाअपहृत्यकस्मिंश्चिद्बिलेगोपितवान् तदानीमिन्द्रस्तद्बिलंस्वसैन्येनसमावृत्यतस्माद्बिलाद्गाः निःसारयामास तदिदमुपाख्यानं—इन्द्रोवलस्यबिलमापौर्णोदित्यादिब्राह्मणेषुमन्त्रान्तरेषुचप्रसिद्धम् । तदेतद्धृदिनिधायायंमन्त्रःप्रवर्तते हेअद्रिवः वज्रयुक्तेन्द्र त्वंगोमतोवलस्यगोभिर्युक्तस्यवलनामकस्यासुरस्यसंबन्धिबिलंअपावः स्वसैन्यमुखेनापावृतवानसि तदानींतुज्यमानासोवलेनाहिंस्यमानादेवाअबिभ्युषः त्वदीयरक्षयावलादभीताः सन्तः त्वामाविषुः प्राप्तवन्तः ॥ अप निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः वृञ्वरणे लङ्सिप् इतश्चलोपः स्वादिभ्यःश्नुः तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् गुणोरपरत्वं हल्ङ्याब्भ्यादिलोपः विसर्जनीयः अडागमः । अद्रिवः अद्रिरस्यास्तीतिमतुप् छन्दसीरइतिवत्वम् संबोधने उगिदचामितिनुम् हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ मतुवसोरुसंबुद्धौछन्दसीतिरुत्वम् । बिलं नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् । अबिभ्युषः ञिभीभये लिट् द्विर्भावः अभ्यासस्यह्रस्वजश्त्वे क्वसुश्चेतिलिटःक्वसुरादेशः क्रादिनियमात्प्राप्तइट् वस्वेकाजाद्घसामितिनियमान्निवर्तते जसि सर्वनामस्थानेपिव्यत्ययेन भत्वाद्वसोःसंप्रसारणंपरपूर्वत्वं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् अचिश्नुधात्वित्यादिनाप्राप्तमियङादेशंबाधित्वा एरनेकाचइतियणादेशः नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तुज्यमानासः तुजेर्हिंसार्थात्परस्यकर्मणिलटःस्थानेशानच् सार्वधातुकेयगितियक् तस्माददुपदेशादुत्तरस्यलसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम् यकएवप्रत्ययस्वरःशिष्यते । आविषुः अवरक्षणादिषु अस्माद्गत्यर्थाल्लुङोझिः तस्य सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेतिजुस् सिच् इडागमः आडजादीनामित्याडागमः आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम् ॥ ५ ॥

१ तै० सं० २.१.५.।

षष्ठीमृचमाह—

तवाहंशूररातिभिःप्रत्यायंसिन्धुमावदन् । उपातिष्ठन्तगिर्वणोविदुष्टेतस्यंकारवः ॥ ६ ॥

तवं । अहम् । शूर । रातिऽभिः । प्रति । आयम् । सिन्धुम् । आऽवदन् । उप । अतिष्ठन्त । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य । कारवः ॥ ६ ॥

हेशूर संग्रामेशौर्ययुक्तेन्द्र तवरातिभिः कर्मसु त्वदीयैर्धनदानैर्निमित्तभूतैः अहंहोताप्रत्यायं त्वांपुनरागतोऽस्मि पुराबहुषुकर्मसुत्वत्तोधनस्यलब्धत्वादस्मिन्कर्मणिप्रत्यागमनमित्युच्यते किंकुर्वन् सिन्धुंस्यन्दमानं सोममावदन् सर्वतःकथयन् अस्मिन्सोमयागेत्वदीयांधनदानकीर्तिंप्रकटयन्नित्यर्थः हेगिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र कारवःकर्तारः ऋत्विग्यजमानाः उपातिष्ठन्त पुराधनलाभार्थंत्वामुपस्थितवन्तः उपस्थायचतस्यतादृशस्यौदार्योपेतस्यतेतवधनदानंविदुर्जानन्ति गिर्वणस्शब्दंयास्कइत्थंनिर्ब्रूते—गिर्वणादेवोभवतिगीर्भिरेनंवनयन्तीति रेभोजरितेत्यादिषुत्रयोदशसुस्तोतृनामसु कारुशब्दःपठितः ॥ तव युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम् । रातिभिः मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिन्नुदात्तः । आयं इणोलङ् तस्थस्थमिपामित्यमादेशः अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् आडागमःवृद्ध्यायादेशौ तिङ्ङतिङइतिनिघातः । सिन्धुं स्यन्दूप्रस्रवणे निदित्यनुवृत्तौ स्यन्देःसंप्रसारणंधश्चेत्युप्रत्ययोधकारश्चान्तादेशः नित्त्वादाद्युदात्तः । आवदन् वदव्यक्तायांवाचि लटःशतृ शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते आङासहकुगतिप्रादयइतिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अतिष्ठन्त उपान्मन्त्रकरणेइत्यात्मनेपदम् । गिर्वणः वनषणसंभक्तौ असुन् आमन्त्रितस्यचेतिनिघातः । विदुः विदज्ञाने लट् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् विदोलटोवेतिझेरुस् पादादित्वान्ननिघातः संहितायांयुष्मत्ततततक्षुष्वन्तःपादमितिषत्वम् ष्टुनाष्टुरित्युत्तरस्यतकारस्यष्टुत्वम् तस्यसावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वंप्राप्तं नगोश्वन्त्सावर्णेतिनिषिध्यते । कारवः कृवापाजीत्यादिनाउण् प्रत्ययस्वरः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह—

मायाभिरिन्द्रमायिनंत्वंशुष्णमवातिरः । विदुष्टेतस्यमेधिरास्तेषांश्रवांस्युत्तिर ॥ ७ ॥

मायाभिः । इन्द्र । मायिनम् । त्वम् । शुष्णम् । अव । अतिरः ।
विदुः । ते । तस्य । मेधिराः । तेषाम् । श्रवांसि । उत् । तिर ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वंमायिनंनानाविधकपटोपेतंशुष्णंभूतानांशोषणहेतुमेतन्नामकमसुरं मायाभिः तत्प्रतिकूलैःकपटविशेषैः यद्वा तद्वधोपायगोचरप्रज्ञाभिः अवातिरः हिंसितवानसि एतच्चयास्केनोक्तम्—इन्द्रःशुष्णंजघानेति[1] । शुष्णंपिप्रुमित्यादिमन्त्रेचायमर्थोविस्पष्टः[2] ॥ मेधिराः मेधावन्तोनुष्ठातारः तस्यतादृशस्यते तव महिमानं विदुर्जानन्ति तेषांजानतामनुष्ठातॄणां श्रवांस्यन्नानि उत्तिर वर्धय केतः केनुरित्यादिष्वेकादशसुप्रज्ञानामसु मायावयुनमितिपठितम् श्रवःशब्दं यास्कोनिर्वक्ति—श्रवइत्यन्ननामश्रूयतइतिसतइति[3] ॥ मायाभिः माङ्माने माछायाससिसूभ्योयइतियप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । मायिनं मायाअस्यास्तीतिमायी व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । शुष्णं शुषशोषणे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थान्निदित्यनुवृत्तौ तृषिशुषिरसिभ्यः किच्चेतिनप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । अतिरः तरतेर्लङिव्यत्ययेनशः तस्यङित्त्वेनगुणाभावात् ऋतइद्धातोरितिइत्वम् रपरत्वम् । विदुष्टेतस्य गतमन्त्रेगतम् । मेधिराः मिधृमेधृमेधाहिंसनयोः औणादिकइरन् नित्त्वादाद्युदात्तः । श्रवांसि नविषयत्वादाद्युदात्तः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

इन्द्रमीशानमोजसाभिस्तोमाअनूषत । सहस्रंयस्यरात यउतवासन्तिभूयसीः ॥ ८ ॥ २१ ॥

इन्द्रम् । ईशानम् । ओजसा । अभि । स्तोमाः । अनूषत । सहस्रम् ।
यस्य । रातयः । उत । वा । सन्ति । भूयसीः ॥ ८ ॥ २१ ॥

स्तोमाः स्तोतारऋत्विजः ओजसाबलेनईशानंजगतोनियामकमिन्द्रं अभ्यनूषत सर्वत्र स्तुतवन्तः यस्येन्द्रस्यरातयोधनदानानि सहस्रंसहस्रसंख्योपेतानिसन्ति उतवा अथवा भूयसीः सहस्रसंख्यायाअप्यधिकाःसन्ति तमिन्द्रमितिपूर्वत्रान्वयः ॥ इन्द्रं ऋज्रेन्द्रेत्यादिनारन् नित्त्वादाद्युदात्तः । ईशानं लटःशानच् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् धातोरनुदात्तेत्त्वात् तास्यनुदात्तेदित्यादिनाशानचोनुदात्तत्वम् । ओजसा नविषयत्वादाद्युदात्तः । स्तोमाः अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । अनूषत णुस्तुतौ णोनः लुङ् व्यत्ययेनभस्य

1 नि० ३. ११. । 2 ऋ० सं० १. ७. १७. । 3 नि०१०, ३. ।

दादेशः चेः सिच् अस्यधातोः कुटादित्वेनसिचोङित्वाद्गुणाभावः इडभावश्छान्दसः दीर्घ-
च अडागमः। सहस्रं कर्दमादीनांचेतिद्वितीयाक्षरमुदात्तम्। रातयः मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिन्नु-
त्तः। उत प्रातिपदिकस्वरः। वा चादिरनुदात्तः। सन्ति प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् तिङ्कृतिङइति
घातोनभवति यद्वृत्तान्नित्यमितिनिषेधात् सहि व्यवहितेऽपिभवतीत्युक्तम्। भूयसीः स-
स्मादतिशयेनबह्व्यःभूयस्यः अत्रविभक्तव्यस्यसहस्रस्यसंनिधिबलादुपपदत्वप्रतीतेः द्वि-
वचनविभज्योपपदेतरबीयसुनावितिबहुशब्दादीयसुन् बहोर्लोपोभूचबहोरितीकारलोपः प्रकृते-
र्भूइत्यादेशश्च ईयसुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् उगितश्चेतिङीप्॥ ८॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेएकविंशोवर्गः॥ २१॥

इतितृतीयोनुवाकः॥ ३॥

अथसूक्तषट्कात्मकेचतुर्थानुवाके अग्निंदूतमित्यादिकस्यद्वादशर्चस्यसूक्तस्य कण्वपुत्रो-
मेधातिथिर्ऋषिः अपवादाभावादनुवर्तमानं प्राग्घिरण्यस्तूपादित्युक्तंगायत्रमेवछन्दः अग्निदेव-
ताकत्वंविस्पष्टं अतएवानुक्रम्यते—अग्निंद्वादशमेधातिथिःकाण्वआग्नेयमग्निनेतिपादोऽग्निदैवतो-
निर्मन्थ्यआहवनीयश्चेति विनियोगस्तु प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौगायत्रेछन्दस्यग्निंदूतमिति
सूक्तम् अथैतस्यारात्रेर्विवासकालेइतिखण्डे—अग्निमीळेग्निंदूतमितिसूत्रितम् तथापृष्ठ्यषडह-
स्य द्वितीयेहनिइदमेवसूक्तमाज्यशस्त्रं पृष्ठ्यस्याभिप्लवेनोक्तेअहनीइतिखण्डेसूत्रितम्—अग्निंदू-
तमितिद्वितीयइति दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वग्निंदूतमित्येका नमःप्रवक्त्रेइतिखण्डेसूत्रितम्—ईळे-
न्योनमस्यस्तिरोग्निंदूतंवृणीमहइति।

अस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

अ॒ग्निं दू॒तं वृ॑णीमहे॒ होता॑रं वि॒श्ववे॑दसम्। अ॒स्य य॒ज्ञस्य॑ सु॒क्रतु॑म्॥ १॥

अ॒ग्निम्। दू॒तम्। वृ॒णी॒म॒हे॒। होता॑रम्। वि॒श्वऽवे॑दसम्। अ॒स्य।
य॒ज्ञस्य॑। सु॒ऽक्रतु॑म्॥ १॥

अग्नेर्दूतत्वमेतन्मन्त्रव्याख्यानेतैत्तिरीयब्राह्मणेसमाम्नायते—अग्निर्देवानांदूतआसीदुशनाःका-
व्योऽसुराणामिति[1]। तादृशंदेवदूतमग्निं अस्मिन्कर्मणिवृणीमहे संभजामः कीदृशं होतारं देवा-

1 तै० सं० २.५.८.।

नामाह्वातारं विश्ववेदसं सर्वधनोपेतं अस्यप्रवर्तमानस्ययज्ञस्यनिष्पादकत्वेन सुक्रतुंशोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञंवा मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुधननामसु वेदस्शब्दःपठितः ॥ होतारं ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच ताच्छील्यादिषुतृन् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणः नित्त्वादाद्युदात्तः । विश्ववेदसं बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अस्य ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । सुक्रतुं क्रत्वादयश्चेत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अ॒ग्निम॑ग्निं॒हवी॑माभिः॒सदा॑हवन्तवि॒श्पति॑म् । ह॒व्य॒वाहं॑पुरुप्रि॒यम् ॥ २ ॥

अ॒ग्निम्ऽअ॑ग्निम् । हवी॑मऽभिः । सदा॑ । ह॒व॒न्त॒ । वि॒श्पति॑म् । ह॒व्य॒ऽवाह॑म् । पु॒रु॒ऽप्रि॒यम् ॥ २ ॥

यद्यप्यग्निःस्वरूपेणैकएव तथापिप्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात्पावकादिविशेषणभेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्याग्निमग्निमितिवीप्सा तं हवीमभिः आह्वानकरणैर्मन्त्रैःसदाहवन्त निरन्तरमनुष्ठातारआह्वयन्ति कीदृशं विश्पतिं विशांप्रजानांहोत्रादीनां पालकम् हव्यवाहं यजमानसमर्पितस्यहविषोदेवान्प्रतिवोढारं अतएवपुरुप्रियं बहूनांप्रीत्यास्पदम् ॥ अग्निमग्निं नित्यवीप्सयोरितिवीप्सायांद्विर्भावः तस्यपरमाम्रेडितमित्युत्तरस्याम्रेडितसंज्ञायां अनुदात्तंचेत्यनुदात्तत्वम् । हवीमभिः ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच आह्वानकरणभूतेषुमन्त्रेषुस्वव्यापारस्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वविवक्षया अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिकर्तरिमनिन् तस्यछान्दसईडागमः बहुलंछन्दसीतिधातोः संप्रसारणंपरपूर्वत्वम् गुणावादेशौ नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सदा सर्वैकान्येत्यादिनासर्वशब्दात् दाप्रत्ययः सर्वस्यसोन्यतरस्यांदीतिसभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । हवन्त ह्वेञोलट् झस्यान्तादेशः टेरेत्वाभावश्छान्दसः शपि बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं तिङ्ङतिङइतिनिघातः । विश्पतिं पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हव्यवाहं वहप्रापणे वहश्चेतिण्विप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुरूणांप्रियं समासान्तोदात्तत्वम् ॥२॥

तृतीयामृचमाह—

अग्ने॑दे॒वाँइ॒हाव॑हजज्ञा॒नोवृ॒क्तब॑र्हिषे । असि॒होता॑न॒ईड्यः॑ ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । दे॒वान् । इ॒ह । आ । व॒ह॒ । ज॒ज्ञा॒नः । वृ॒क्तऽब॑र्हिषे । असि॑ । होता॑ । नः॒ । ईड्यः॑ ॥ ३ ॥

हेअग्ने जज्ञानः अरण्योरुत्पन्नस्त्वंवृक्तबर्हिषेआस्तरणार्थं छिन्नेनबर्हिषायुक्तायतंयज-
ानमनुग्रहीतुमिहकर्मणिहविर्भुजोदेवानावह नोऽस्मदर्थंहोता देवानामाह्वाता त्वमीड्यःस्तु-
योऽसि ॥ देवानित्यत्रसंहितायां दीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वम् आतोटिनित्यमित्यनुनासिक-
भावः । जज्ञानः जनीप्रादुर्भावे लिटःकानच् गमहनेत्युपधालोपः द्विर्वचनेचीतितस्यस्थानिव-
द्भावाद्द्विर्वचनम् चित्त्वादन्तोदात्तः । वृक्तबर्हिषे ओव्रश्चूछेदने निष्ठेतिक्तप्रत्ययः यस्यविभाषे-
तीट्प्रतिषेधः वृक्तंबर्हिर्यजमानाय येनवाऋत्विजा बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । असि अस्तेः
सिप् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् तासस्त्योर्लोपइतिसकारस्यलोपः पादादित्वान्ननिघातः ।
होता ह्वयतेस्ताच्छील्यादिषुतृन् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् नित्त्वादाद्युदात्तः । ईड्यः ईड-
स्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरितेप्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

ताँउशतोविबोधययदग्नेयासिदूत्यम् । देवैरासत्सिबर्हिषि ॥ ४ ॥

तान् । उशतः । वि । बोधय । यत् । अग्ने । यासि । दूत्यम् । देवैः ।
आ । सत्सि । बर्हिषि ॥ ४ ॥

हेअग्नेयद्यस्मात्कारणात् दूत्यंयासि देवानांदूतकर्मप्राप्नोषि तस्मात्कारणादुशतोहविः
कामयमानान्तान्देवान् हविःस्वीकारार्थं विबोधय विबोध्यच बर्हिष्यस्मिन्कर्मणितैर्देवैःसह-
आसत्सि आसीदआगत्योपविश ॥ तान् दीर्घादटिसमानपादेइतिसंहितायांरुत्वम् आतोटि-
नित्यमित्यनुनासिकभावः । उशतः वशकान्तौ लटःशतृ अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक्
ग्रहिज्येत्यादिनासंप्रसारणम् शतुरनुमोनद्यजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । यासि यद्वृत्तान्नि-
त्यमितिनिघातप्रतिषेधः । दूतस्यभागःकर्मवादूत्यं दूतस्यभागकर्मणीइतियत् तस्यतित्स्वरि-
तापवादत्वेन यतोनावइतिप्राप्तमाद्युदात्तत्वम् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिनिवर्तते अत-
स्तत्स्वरितमित्येवभवति शेषनिघातः । सत्सि सीदसि षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु लटःसिपि
शपोबहुलंछन्दसीतिलुक् नलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पाघ्रेत्यादिनासीदादेशोनभव-
ति । बर्हिषि बृहबृहिवृद्धौ बृंहेर्नलोपश्चेतिइसिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणइकारउदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

घृताहवनदीदिवःप्रतिष्मरिषतोदह । अग्नेत्वंरक्षस्विनः ॥ ५ ॥

घृतऽआहवन । दीदिऽवः । प्रति । स्म । रिषतः । दह । अग्ने । त्वम् । रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

हेघृताहवन घृतेनाहूयमानदीदिवोदीप्यमानाग्ने त्वंरक्षस्विनोरक्षोयुक्तान् रिषतोहिंसकान्शत्रून्प्रतिअस्माकंप्रतिकूलान् दहस्म सर्वथाभस्मीकुरु ॥ घृतेनआहूयतेऽस्मिन्निति करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणेल्युट् अत्रजुहोतेरविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वात् घृतस्यकरणत्वमेवनतुकर्मत्वम् अतोनैषा तृतीयाचहोश्छन्दसीतिकर्मणितृतीया किंतु कर्तृकरणयोस्तृतीयेतिकरणवाचिन्येव अतः कर्तृकरणेकृताबहुलमितिसमासः तत्रपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेप्रातिपदिकावस्थायामेवकृतेसति पश्चाद्विभक्तावुत्पन्नायामामन्त्रितस्यचेत्याद्युदात्तत्वम् । दीदिवः दीव्यतेर्लिटःक्वसुः तस्य वस्वेकाजाद्घसामितिनियमादिडभावः द्विर्वचनं हलादिशेषः उत्तरवकारस्य लोपोव्योर्वलीतिलोपः क्वसुः कित्त्वाद्गुणाभावः तुजादीनांदीर्घोभ्यासस्येतिदीर्घत्वमभ्यासस्यासंबुद्धौउगिदचामितिनुम् संयोगान्तस्यलोपइतिसकारलोपे नकारस्यमतुवसोरुसंबुद्धौछन्दसीतिरुत्वम् विसर्गः पदात्परत्वादामन्त्रितनिघातः ननुपूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वात् पादादित्वेननिघातोपपत्तिः नचनामन्त्रितेसमानाधिकरणेसामान्यवचनमित्यविद्यमानत्वप्रतिषेधः उभयोरग्निपदविशेषणत्वेनविशेषवचनत्वात् अतएवपरस्परमनन्वयेनासामर्थ्यात्समर्थःपदविधिरितिचनियमात्पूर्वस्यनपराङ्गवद्भावः येनैकपद्येननिघातःस्यादतएवहीडेरन्तेदितेसरस्वतीत्यादौपृथक्पृथगाद्युदात्तत्वमिति । उच्यते—अत्रदीदिवइतिनाग्निपदस्य विशेषणं किन्तु घृताहवनपदस्यैवद्योतनार्थं घृताहवनइतिविशेष्यत्वेनविवक्षितत्वात् विशिष्टस्य तु पश्चादग्निविशेषणता तत्रदीदिवःपदंप्रतिघृताहवनपदस्यविशेष्यत्वान्नामन्त्रितेसमानाधिकरणेइत्यविद्यमानवत्वप्रतिषेधान्निघातोपपत्तिः अतएवपरस्परविशेषणविशेष्यभावेनसामर्थ्यात्सुबामन्त्रितेइतिपराङ्गवद्भावेशेषनिघातेनापिस्वरोपपत्तिरिति ईडेरन्तइत्यादौतुनैवंपरस्परान्वयइतिवैषम्यम् । रिषतः रुषरिषहिंसार्थाइतिभौवादिकस्यलटःशत्रादेशे शपि छान्दसोगुणाभावः तौदादिकस्यवारुशरिशहिंसायामित्यस्यछान्दसंषत्वम् विकरणस्यशस्यङित्त्वाद्गुणाभावः । रक्षस्शब्दादस्मायामेधास्रजोविनिरितिमत्वर्थीयोविनिः तस्यप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

अग्निमन्थने अग्निनाग्निःसमिध्यतइत्येषानुवचनीया प्रातर्वैश्वदेव्यांप्रेषितइतिखण्डेसूत्रितम्—अग्निनाग्निःसमिध्यतेत्वंह्यग्नेअग्निनेति एषैवाग्निमतइत्यस्यानुवाक्या अथाग्नेय्यइतिखण्ड अग्नावग्निप्रणयनइत्युपक्रम्यसूत्रितम्—यद्वोवयंप्रमिनामव्रतान्यग्निनाग्निःसमिध्यतइति ।

तामेतां षष्ठीमृचमाह—

अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाड्जुह्वास्यः ॥ ६ ॥ २२ ॥

अग्निना । अग्निः । सम् । इध्यते । कविः । गृहऽपतिः । युवा ।
हव्यऽवाट् । जुहुऽआस्यः ॥ ६ ॥ २२ ॥

अग्निराहवनीयाख्यःस्वस्मिन्प्रक्षिप्यमाणेनाग्निनानिर्मथ्येनप्रणीतेनवासहसमिध्यते सम्यग्दीप्यते कीदृशोग्निः कविर्मेधावी गृहपतिर्यजमानगृहस्यपालकः युवा नित्यतरुणः हव्यवाट् हविषोवोढा जुह्वास्यः जुहूरूपेणमुखेनयुक्तः ॥ गृहपतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । युव युमिश्रणे कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन् नित्त्वादाद्युदात्तः । हव्यंवहतीतिहव्यवाट् वहश्चेतिण्विप्रत्ययः णित्त्वादुपधावृद्धिः गतिकारकोपपदात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुह्वास्यः हूयतेऽनयेतिजुहूः हुवःश्लुवच्चेतिक्विप् तत्सन्नियोगाद्दीर्घश्च श्लुवद्भावाद्द्विर्भावः श्रुत्वजश्त्वे प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । जुहूरास्यंयस्येतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते शेषनिघातः यणादेशउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोऽनुदात्तस्येत्याकारःस्वरितः ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

सूक्तेसप्तमीमृचमाह—

कविमग्निमुपस्तुहिसत्यधर्माणमध्वरे । देवममीवचातनम् ॥ ७ ॥

कविम् । अग्निम् । उप । स्तुहि । सत्यऽधर्माणम् । अध्वरे ।
देवम् । अमीवऽचातनम् ॥ ७ ॥

हेस्तोतृसंघ अध्वरेक्रतौ अग्निमुपस्तुहि उपेत्यस्तुतिंकुरु कीदृशं कविंमेधाविनं सत्यधर्माणंसत्यवदनरूपेणधर्मेणोपेतं देवं द्योतमानं अमीवचातनं अमीवानांहिंसकानांशत्रूणां रोगाणांवाघातकम् ॥ सत्यंधर्मोयस्येतिसत्यधर्मा धर्मादनिच्केवलादित्यनिच्समासान्तः अन्तःपदेनतस्यसमासत्वाभिधानात् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेशेषनिघातेनानुदात्तत्वम् । अमीवशब्दः अमरोगेइत्यस्मात्शेवयह्वजिह्वाग्रीवाअपामीवाइति वन्प्रत्ययेईडागमेचनिपातोनित्स्वादाद्युदात्तः चतेचदेयाचनेचेत्यस्माद्धिंसार्थाण्णिजन्तान्नन्द्यादित्वाल्ल्युः योरनादेशः णेरनिटीतिणेर्लोपः लितीतिधातोरकारस्योदात्तत्वम् नपस्वरेकर्तव्येणिलोपस्यस्थानिवद्भावः नपदान्तद्विर्वचनेत्यादिनाप्रतिषेधात् अमीवानांचातनइतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

यस्त्वामग्नेहविष्पतिर्दूतंदेवसपर्यति । तस्यस्मप्राविताभव ॥ ८ ॥

यः । त्वाम् । अग्ने । हविःऽपतिः । दूतम् । देव । सपर्यति ।
तस्य । स्म । प्रऽअविता । भव ॥ ८ ॥

हेअग्नेदेव योहविष्पतिर्यजमानः देवदूतंत्वांसपर्यति परिचरति तस्ययजमानस्य प्राविता भवस्म अवश्यंरक्षकोभव ॥ हूयतइतिहविः अर्चिशुचीत्यादिनाइसिः प्रत्ययस्वरेणइकार-उदात्तः हविषःपतिः हविष्पतिः नित्यंसमासेनुचरपदस्थस्येतिषत्वम् पत्यावैश्वर्येइतिपूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वम् । सपर्शब्दात्कण्ड्वादिभ्योयगितियक् धातुप्रकरणात् गुणप्रतिषेधाद्यर्था-द्यकःकित्वाच्चसपर्शब्दस्यधातुत्वात्ततोविहितस्ययकआर्धधातुकत्वेसति अतोलोपइत्यलोपः सनाद्यन्ताधातवइतिधातुसंज्ञायांतिप् कर्तरिशप् तस्मिन्पूर्वस्यातोगुणेइतिपररूपत्वम् यकःप्रत्यय-स्वरेणोदात्तत्वं शपासहएकादेशस्यएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तत्वम् तिङ्ङतिङइतिनिघातो-नभवति यद्वृत्तान्नित्यमितिप्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गेविहितस्यहविषोयाज्या योअग्निंदेववीतयइत्येषा अथाग्नेय्यइष्टयइतिखण्डेसूत्रितम्—योअग्निंदेववीतयेकुविदङ्गनोगविष्टयइति ।

तामेवांयाज्यांसूक्तगतांनवमीमृचमाह—

योअग्निंदेववीतयेहविष्माँआविवासति । तस्मैपावकमृळय ॥ ९ ॥

यः । अग्निम् । देवऽवीतये । हविष्मान् । आऽविवासति ।
तस्मै । पावक । मृळय ॥ ९ ॥

हविष्मान्हविर्युक्तोयोयजमानोदेववीतये देवानांहविर्भक्षणहेतुयागार्थं अग्निमाविवास-ति अग्नेः समीपेविशेषेणागत्यपरिचर्यांकरोति हेपावकाग्ने तस्मैमृळय तंयजमानंसुखय ॥ देववी-तये वीगतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु इत्यस्मादसनार्थात्क्तिन् देवानांवीतिर्यस्मिन्यागेसदेववीतिः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नविषयस्यानिसन्तस्येतिपर्युदासाद्धविःशब्दोन्तोदात्तः म-तुपःसर्वानुदात्तत्वात्सएवशिष्यते । आविवासति वागतिगन्धनयोः अस्मादन्तर्भावितण्य-र्थादागमयितुमिच्छतीत्यर्थेसन् आह्वानेच्छापरिचर्यायांपर्यवस्यतीतिविवासतिशब्दःपरिच-

र्थेनिघंटौपठितः द्विर्भावः अभ्यासस्यह्रस्वः सन्यतइतिइत्वम् श्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् तङुतिङइतिनिघातोनभवति यद्वृत्तान्नित्यमितिप्रतिषेधात् तिङिचोदात्तवतीत्याङोनिघातः हसुपेत्यत्रसहेतियोगविभागादाङस्तिङासहसमासे समासान्तोदात्तत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिब- लमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तस्मै क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिसंप्रदानेचतुर्थी ॥ ९ ॥

पवमानेष्टावग्नेःपावकस्यानुवाक्या सनःपावकदीदिवइति पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमाउपदिष्टा- इतिखण्डेसूत्रितम्—सनःपावकदीदिवोग्नेपावकरोचिषेति ।

तामेतामनुवाक्यांसूक्तगतांदशमीमृचमाह—

सनः॑पावकदीदि॒वोग्ने॑दे॒वाँइ॒हावह । उप॑य॒ज्ञंह॒विश्च॑नः ॥ १० ॥

सः । नः॒ । पा॒व॒क॒ । दी॒दि॒ऽव॒ः । अग्ने॑ । दे॒वान् । इ॒ह । आ । व॒ह॒ । उप॑ । य॒ज्ञम् । ह॒विः । च॒ । नः॒ ॥ १० ॥

हेदीदिवोदीप्यमानपावक शोधकाग्नेसत्वंनोऽस्मदर्थंइहदेवयजनदेशेदेवानावह ततोनोऽ- स्मदीयंयज्ञंतत्रत्यंहविश्चउप देवसमीपेप्रापयेतिशेषः ॥ दीदिवः दिवुक्रीडादौ छन्दसिलुङ्लङ्- लिटइतिवर्तमानेलिट् क्वसुः द्विर्भावःहलादिशेषःतुजादीनांदीर्घोभ्यासस्येत्यभ्यासस्यदीर्घत्व- म् वस्वेकाजाद्घसामितिनियमाद्वसोरिट्प्रतिषेधः उत्तरवकारस्यलोपोव्योर्वलीतिवकारलोपः किस्वाद्गुणाभावः संबुद्धौउगिदचामितिनुम् हल्ङ्यादिलोपः संयोगान्तलोपः मतुवसोरिति- रुत्वंविसर्गः।अग्ने पादादित्वान्ननिघातः। देवान् इहेत्यत्र दीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वम् आतो- टिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकः भोभगोअघोअपूर्वस्ययोशीतिरोर्यकारः लोपःशाकल्यस्ये- तियकारलोपः तस्यासिद्धत्वाद्गुणोनभवति।इह इदमोहइतिसप्तम्यन्ताद्धप्रत्ययः इदमइश् तद्धि- तान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिसप्तम्यालुक् तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्य- यसंज्ञायां अव्ययादाप्सुपइत्युत्तरस्याःसप्तम्यालुक् अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

सनः॑स्तवानआभ॑रगाय॒त्रेण॒नवी॑यसा । र॒यिंवी॒रव॑ती॒मिष॑म् ॥ ११ ॥

सः । नः॒ । स्तवानः । आ । भ॒र॒ । गा॒य॒त्रेण॑ । नवीयसा । र॒यिम् । वी॒रऽव॑तीम् । इष॑म् ॥ ११ ॥

हेअग्ने नवीयसानवतरेणपूर्वकैरप्यसंपादितेनगायत्रेणगायत्रीछन्दस्केनानेनसूक्तेनस्तवानः स्तूयमानः सत्वंनोऽस्मदर्थं रयिंधनं वीरवतीं शूरपुत्रप्रभृत्यपत्ययुक्तां इषमन्नंच आभर संपादय ॥ स्तवानः ष्टुञ्स्तुतौ धात्वादेःषःसः स्वरितञितइत्यात्मनेपदम् लटःशानच् कर्तरिशप् बहुलंछन्दसीतिलुगभावः गुणावादेशौ आनेमुगितिमुग्नभवति अनित्यमागमशासनमित्यागमानुशासनस्यानित्यत्वात् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शानचश्चित्त्वादन्तोदात्तस्यअदुपदेशाच्छपः परत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् धातुस्वरएवशिष्यते । भर हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिभत्वम् । गायत्रेण गायत्र्याःसंबन्धिगायत्रं तस्येदमित्यण् प्रत्ययस्वरः । नवीयसा नवशब्दादतिशायनिकईयसुन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । वीरवतीं मतुम्ङीपोः पित्त्वादनुदात्तत्वम् अकारःप्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

अग्ने॑शु॒क्रेण॑शो॒चिषा॒विश्वा॑भिर्दे॒वहू॑तिभिः । इ॒मंस्तोमं॑ जुषस्वनः ॥ १२ ॥ २३ ॥

अग्ने॑ । शु॒क्रेण॑ । शो॒चिषा॑ । विश्वा॑भिः । दे॒वहू॑तिऽभिः । इ॒मम् । स्तोम॑म् । जु॒ष॒स्व॒ । नः॒ ॥ १२ ॥ २३ ॥

हेअग्ने शुक्रेणशोचिषात्वदीयश्वेतवर्णदीप्त्या विश्वाभिर्देवहूतिभिः त्वत्कृतसर्वदेवताह्वानसाधनस्तोत्रैश्वयुक्तस्त्वंनोऽस्मदीयमिमंस्तोमंस्तोत्रविशेषंजुषस्वसेवस्व ॥ विश्वशब्दोविशेःक्वन्नन्तो-नित्त्वादाद्युदात्तः । देवहूतिभिः देवशब्दःपचाद्यजन्तः चित्त्वादन्तोदात्तः देवानांहूतयआह्वानान्यासुस्तुतिष्वितिदेवहूतयःस्तुतयः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तूयतेऽनेनेतिस्तोमः अर्तिस्तुसुइत्यादिनामन् नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

सुसमिद्धइत्यादिकंद्वादशर्चमाप्रीसूक्तम् तस्यकाण्वोमेधातिथिर्ऋषिः गायत्रंछन्दः प्रत्यृचंप्रतीयमानाःसुसमिद्धतनूनपादादिकाद्वादशदेवताः तथाचानुक्रमणिकायामृक्संख्यामृषिंछन्दश्चानुवृत्तिबलात्सिद्धवत्कृत्य देवताउदाहृताः सुसमिद्धइतीध्मः समिद्धोवाग्निस्तनूनपान्नराशंसइळोबर्हिर्देवीर्द्वारउषासानक्तादैव्यौहोतारौप्रचेतसौतिस्रोदेव्यःस्वरस्वतीळाभारत्यस्त्वष्टावनस्पतिःस्वाहाकृतयइतिप्रत्यृचंदेवताएतदाप्रीसूक्तमिति । विनियोगस्तु—पशौसुसमिद्धोनआवहेतिकाण्वमाप्रीसूक्तम् एकादशप्रयाजाइतिखण्डेसूत्रितम्—समिद्धोअग्नेतिसर्वेषांयथर्षिवेति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

सुसमिद्धोनआवहदेवाँअग्नेहविष्मते । होतःपावकयक्षिच ॥ १ ॥

सुऽसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने । हविष्मते ।
होतरिति । पावक । यक्षि । च ॥ १ ॥

हेअग्ने सुसमिद्धोनामकस्त्वंनोऽस्मदीयायहविष्मतेयजमानायतदनुग्रहार्थंदेवानावह हे-
कशोधक होतःहोमनिष्पादकाग्ने यक्षिच यजच॥ सुसमिद्धः समःक्रियाविशेषणत्वेनगतिसं-
त्वात्प्रादिसमासः शोभनवाचिनःसुशब्दस्यतु विशेषणंविशेष्येणबहुलमितिसमिद्धपदेन
र्मधारयःसमासः सुशब्दःप्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः कर्मधारयेनिष्ठेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
याविशेषणत्वेहिसुशब्दस्यगतित्वात्प्रादिसमासेगतिरनन्तरइतिसमोमउदात्तत्वम् तदेवकृदु-
पदप्रकृतिस्वरत्वेनस्थास्यतीतिसुशब्दोऽनुदात्तःस्यात् । देवान्अग्ने पूर्ववद्रुत्वानुनासिके ।
विष्मते हविरस्यास्तीतिमतुप् तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वस्यबाधितत्वान्नरुत्वम् । होतःपा-
कशब्दयोरामन्त्रितयोःपृथक्पृथगेवक्रियान्वयेपरस्परमसामर्थ्यात्पराङ्गवद्भावान्नतन्निबन्धनमै-
स्वर्यम् नचद्वितीयस्यामन्त्रितस्याष्टमिकनिघातेनैकस्वर्यम् आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदि-
पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनपदात्परत्वाभात्पादादित्वाच्चपरस्परसामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य
शेषणत्वेसमानमेवाविद्यमानवत्त्वम् अतएवाविद्यमानवत्त्वात्सामर्थ्येऽपिनपराङ्गवद्भावइतिनै-
स्वर्यसिद्धिः अतोहोतरितिविशेष्यम् अतःपुनातीतिपावकइत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण
वेशेषणत्वाद्धोतरितिविशेष्यम् तच्चसामान्यवचनमितिनामन्त्रितेसमानाधिकरणेइत्यविद्यमानव-
त्त्वप्रतिषेधात् पदात्परत्वादपादादित्वाच्च द्वितीयामन्त्रितस्याष्टमिकनिघातेनवा पराङ्गवद्भावेसति
शेषनिघातेनवासर्वानुदात्तत्वसिद्धिः। यक्षि यजेर्लोटःसिपि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् व्रश्चादिनाष-
त्वम् षढोःकःसीतिकत्वम् सेर्हिरादेशश्छान्दसत्वान्नभवति सिपःपित्त्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वरएव
शिष्यते नचतिङ्ङतिङइतिनिघातः पूर्वस्यपावकेत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेनपदादपरत्वात् अत-
एवतस्याव्यवधायकत्वेनहोतरित्यपेक्ष्यइतिनिघातःस्यादितिचेत् न यक्षिपदापेक्षयाहोतरित्यस्या-
पिपूर्वत्वेनाविद्यमानत्वात् ननुनामन्त्रितेसमानाधिकरणेइतितस्यनिषिद्धमविद्यमानवत्त्वम् नचपा-
वकपदस्याविद्यमानवत्त्वेनसमानाधिकरणपरत्वाभावः यक्षिपदस्यैवहिकार्यंप्रति पावकपदंपूर्व-
त्वादविद्यमानवत्स्यात् . होतःपदकार्यंप्रविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधंप्रतितुपरत्वाद्विद्यमानवदेवेतिभवत्ये-

वहोतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः अतस्तस्यविद्यमानवत्त्वात्तदपेक्षयायक्षीत्यस्यनिघातःप्राप्नोत्येव सत्यम् अत्रयक्षीत्यस्यचशब्दपरत्वाच्चादिषुचेतिनिघातप्रतिषेधोभविष्यतीत्यदोषः॥१॥

द्वितीयामृचमाह—

मधुमन्तंतनूनपाद्यज्ञंदेवेषुनःकवे। अद्याकृणुहिवीतये ॥ २ ॥

मधुऽमन्तम्। तनूऽनपात्। यज्ञम्। देवेषु। नः। कवे। अद्य। कृणुहि। वीतये॥ २ ॥

हेकवे मेधाविन् अग्नेतनूनपादेतन्नामकत्वंअद्यास्मिन्दिनेनोऽस्मदीयंमधुमन्तंरसवन्तं यज्ञंहविः वीतयेभक्षणार्थं देवेषु कृणुहि कुरु प्रापयेत्यर्थः॥ मधुमन्तं फलिपाटिनमिमनिजनांगुकपटिनाकिधतश्चेति मन्यतेरुप्रत्ययोधकारश्चान्तादेशः निदित्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्यनित्त्वादाद्युदात्तोमधुशब्दः। तनूनपात् आमन्त्रितनिघातः। अद्य सद्यःपरुत्परारीत्यादिना अस्मिन्कालेइत्यर्थेद्यप्रत्ययान्तोनिपातितःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वादव्ययादाप्सुपइत्युपरिसप्तम्यालुक् संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम् कृणुहि कृविहिंसाकरणयोश्च इदितोनुम्धातोरितिनुम् लोटःसेर्हिरादेशः धिन्विकृण्व्योरचेतिशपोपवादोविकरणउप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनचवकारस्यअकारः तस्यातोलोपइतिलोपः तस्यस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणोनभवति उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादितिहेर्लुग्नभवति उतश्चप्रत्ययाच्छन्दोवावचनमितिवचनात् तिङ्ङतिङइतिनिघातः। वीतये मन्त्रेवृषेषपचमनविदभूवीराउदात्तइति क्तिन्नुदात्तः॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

नराशंसमिहप्रियमस्मिन्यज्ञउपह्वये। मधुजिह्वंहविष्कृतम् ॥ ३ ॥

नराशंसम्। इह। प्रियम्। अस्मिन्। यज्ञे। उप। ह्वये। मधुऽजिह्वम्। हविःऽकृतम्॥ ३ ॥

इहदेवयजनदेशेअस्मिन्प्रवर्तमानेयज्ञेनराशंसमेतन्नामकमग्निं उपह्वयेआह्वयामि कीदृशंप्रियंदेवानांप्रीतिहेतुं मधुजिह्वं मधुरभाषिजिह्वोपेतं माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतंवा हविष्कृतं हविषोनिष्पादकम्॥ नरशब्दोनॄनयेइत्यस्मादबन्तः प्रत्ययस्यपित्त्वाद्धातुस्वरएवशिष्यते शंसत्यस्मिन्निति शंसः हलश्चेत्यधिकरणेघञ् नराणांशंसइतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते

उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदितिपूर्वोत्तरपदेप्रकृतिस्वरेभवतः अतएववनस्पत्यादिषुपाठान्नरशब्दस्यदीर्घत्वम् । इह इदमोहइतिहप्रत्ययः इदमइशितीशादेशः प्रत्ययस्वरः । प्रियम् प्रीणातीतिप्रियः इगुपधज्ञाप्रीकिरःकइतिकः प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम्। ह्वये निघातः। मधुशब्दस्यआद्युदात्तत्वमुक्तम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते । हविष्कृतं हविःकरोतीतिहविष्कृत् क्विपिह्रस्वस्यतुक् नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिषत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अग्ने॑सु॒खत॑मे॒रथे॑दे॒वाँई॑ळि॒तआव॑ह । असि॒होता॒मनु॑र्हितः ॥ ४ ॥

अग्ने॑ । सु॒ख॒ऽत॑मे । रथे॑ । दे॒वान् । ई॒ळि॒तः । आ । व॒ह॒ । असि॑ होता॑ । मनुः॑ऽहितः ॥ ४ ॥

इट्शब्दाभिधेयहेअग्ने ईळितोऽस्माभिःस्तुतःसन् सुखतमेअतिशयेनसुखहेतौ कस्मिंश्चिद्रथे देवान्स्थापयित्वाकर्मभूमावावह (इट्शब्दाभिधेयत्वमत्रसूचयितुंईडितइतिविशेषणम् मनुर्हितः मनुनामन्त्रेणमनुष्येणवायजमानादिरूपेणहितोत्रस्थापितः त्वंहोतादेवानामाह्वातासि सुखतमेसुखमस्मिन्नस्तीतिमतुप् तस्यगुणवचनेभ्योमतुपोलुग्वक्तव्यइतिलुक् अतिशयेनसुखःसुखतमः तमपोनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वरः । रथे रमुक्रीडायां रमन्तेऽस्मिन्नितिरथः हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्नितिक्थन् एकाचउपदेशेऽनुदात्ताव इतीट्प्रतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादिनामकारलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्।ईडितः ईडस्तुतौ निष्ठेतिक्तः इडागमः तस्य आगमाअनुदात्ताइत्यनुदात्तः प्रत्ययस्वरः । देवानितिनकारस्यसंहितायांदीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वम् आतोटिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकभावः भोभगोअघोइत्यादिनारोर्यत्वम् तस्य लोपःशाकल्यस्येति यलोपः तस्यासिद्धत्वादाद्गुणोनभवति । आ निपातत्वादाद्युदात्तः । असि असभुवि लटःसिप् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् तासस्त्योर्लोपइतिसकारस्यलोपः । होता ताच्छील्येतृन् सौ ऋदुशनइत्यादिनाअनङ् ङित्त्वादन्तादेशः अप्तृन्नित्यादिनाउपधादीर्घः हल्ङ्यादिलोपौ नित्त्वादाद्युदात्तः । मनुर्हितः मन्यतइतिमनुः मनज्ञाने शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्चेत्युप्रत्ययः तत्रनिदित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तः हितः दधातेर्धातोर्निष्ठेतिकर्मणिक्तः दधातेर्हिरितिहिरादेशः मनुनाहितइतिसमासे तृतीयायाःस्थानेसुपांसुलुगित्यादिनासुइत्यादेशः तस्य रुत्वं लुगभावश्छान्दसः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

स्तृणीत बर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥ ५ ॥

स्तृणीत । बर्हिः । आनुषक् । घृतऽपृष्ठम् । मनीषिणः । यत्र । अमृतस्य । चक्षणम् ॥ ५ ॥

हेमनीषिणोबुद्धिमन्तऋत्विजः बर्हिर्दर्भं स्तृणीत वेदेरुपर्याच्छादयत अत्रापिबर्हिर्नामकोऽग्निःसूच्यते कीदृशं बर्हिरास्तरणीयम् आनुषक् अनुक्रमेणसक्तं परस्परसंबद्धम् घृतपृष्ठं घृतपूर्णानांस्रुचांबर्हिष्यासादितत्वाद्घृतं पृष्ठे उपरिभागेयस्यबर्हिषः तद्घृतपृष्ठं यत्रयस्मिन्बर्हिषि अमृतस्यामृतसमानस्यघृतस्यचक्षणंदर्शनंभवति यद्वा मरणरहितस्यदेवस्य बर्हिर्नामकस्याग्नेर्दर्शनंभवति तद्बर्हिःस्तृणीतेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ स्तृणीत स्तृञ्आच्छादने लोणमध्यमपुरुषस्यबहुवचनं लोटोलङ्वत् तस्थस्थमिपामितितिथस्यतादेशः क्र्यादिभ्यःश्ना ईहल्यघोरितीत्वम् ऋवर्णाच्चेतिवक्तव्यमितिणत्वम् प्वादीनांह्रस्वइतिधातोर्ह्रस्वत्वम् सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यः अतस्तिङएवप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । बर्हिः बृंहेर्नलोपश्चेतीन्प्रत्ययनलोपौ प्रत्ययस्वरः । आसमन्तादनुषजतीत्यानुषक् षंजसंगे धात्वादेःषःसः क्विप्चेतिक्विप् अनिदितामितिनलोपः आङन्वोरुपसर्गयोःप्राक्प्रयोगः गतिसमासः उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाषत्वम् । घृतपृष्ठं घृक्षरणदीप्त्योः निष्ठेतिक्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः घृतयुक्तं पृष्ठमस्येतिबहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मनीषिणः आमन्त्रितनिघातः । अमृतस्य नविद्यतेमृतंमरणमस्मिन्नित्यमृतम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंबाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्षणं चक्षिङ्व्यक्तायांवाचि वागभिव्यक्तिवाचीधातुरिहाभिव्यक्तिमात्रंलक्षयतिल्युट्चेतिभावेल्युट् योरनादेशः तस्यार्धधातुकत्वात् चक्षिङःख्याञितिख्याञादेशेप्राप्ते अनसोश्चेतिप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

वि श्रयन्तामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः । अद्या नूनं च यष्टवे ॥ ६ ॥ २४ ॥

वि । श्रयन्ताम् । ऋतऽवृधः । द्वारः । देवीः । असश्चतः । अद्य । नूनम् । च । यष्टवे ॥ ६ ॥ २४ ॥

द्वारोयज्ञस्यशालाद्वाराणि विश्रयन्तां कपाटोद्घाटनेनविश्रिमन्तां कीदृश्यः ऋतावृधः ऋतस्यसत्यस्य यज्ञस्यवा वर्धयित्र्यः देवीर्द्योतमानाः असश्चतः असश्चन्त्यउद्घाटनेनप्रवेष्टृपुरुषसंगर-

हेताः यद्वा असश्चतः प्रविष्टपुरुषरहितान्यज्ञगृहान् तत्पुरुषप्रवेशाय द्वाराभिमानिन्य एतत्संज्ञका अ-
ग्रेविशेषमूर्तयो विश्रयन्तां विशेषेण सेवन्ताम् द्वारसेवया तत्र पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति त-
च्यते अद्यास्मिन्दिने नूनमवश्यं यष्टवे यष्टुं चकारो हिनान्तरेष्वपीति द्रष्टव्यम् ॥ ऋतावृधः ऋतं
र्धयन्तीत्यर्थे वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात्क्विप्चेति क्विप् उपपदसमासः अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्व-
ह्रस्य दीर्घत्वम् वृधिर्धातुस्वरेणोदात्तः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । देवीः
वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् देवशब्दात्पचाद्यजन्तात्पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् प्रत्ययस्वरेणो-
दात्तः विभक्त्या सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । असश्चतः ग्लुंचुषस्जगतौ जकारस्य व्यत्य-
येन चकारः लटः शत्रादेशः द्वाराभावे न विद्यन्ते सश्चन्तो गच्छन्तो येषु प्राग्वंशादिषु तान् असश्चतः ।
अद्य सद्यः परुदित्यादिना द्यप्रत्ययान्तो निपातितः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञकत्वात्पर-
स्या विभक्तेर्लुक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । नूनं एवमा-
दीनामन्त इत्यन्तोदात्तत्वम् । यष्टवे यजेस्तुमर्थे सेसेनित्यादिना तवेन्प्रत्ययः व्रश्चादिना षत्वम्
नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह—

नक्तो॒षासा॑ सु॒पेश॑सा॒स्मिन्य॒ज्ञ उप॑ ह्वये । इ॒दं नो॑ ब॒र्हिरा॒सदे॑ ॥ ७ ॥

नक्तो॒षसा॑ । सु॒ऽपेश॑सा । अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । उप॑ । ह्व॒ये॒ । इ॒दम् ।
न॒ः । ब॒र्हिः । आ॒ऽसदे॑ ॥ ७ ॥

नक्तशब्द उषःशब्दश्च लोके कालविशेषवाचिनौ इह तु तत्कालाभिमानिवह्निमूर्तिद्वये प्रयु-
ज्येते नक्तोषासा (नक्तोषोनामिके वह्निमूर्ती/ अस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञकर्मणि उपह्वये आह्वया-
मि किमर्थं नोऽस्मदीयमिदं वेद्यामास्तीर्णं बर्हिर्दर्भं आसदे आसत्तुं प्राप्तुं कीदृश्यौ सुपेशसा
शोभनरूपयुक्ते ॥ नक्तं च उषाश्च नक्तोषासा द्वितीयाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः मलोप उप-
धादीर्घश्च छान्दसौ देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । सुपेशसा शोभनं पेशो
रूपं ययोस्ते पूर्ववदाकारः । पेशःशब्दो नब्विषयत्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वस्यापवादत्वेन आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मिन् ऊडिदमि-
त्यादिना विभक्तिरुदात्ता । आसदे षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु धात्वादेः षः सः आङ्पूर्वाद-
स्मात्संपदादिःभावे क्विप् प्रादिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह–

तासुजिह्वाउपह्वयेहोतारादैव्याकवी । यज्ञंनोयक्षतामिमम् ॥ ८ ॥

ता । सुऽजिह्वौ । उप । ह्वये । होतारा । दैव्या । कवी इति ।
यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥ ८ ॥

तच्छब्दोऽत्रसर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाची ता तौ याज्ञिकानांप्रसिद्धौद्वावग्नीउपह्वये आह्वयामि नोऽस्मदीयमिमंयज्ञं यक्षतां तावुभौयजतामनुतिष्ठताम् कीदृशौ सुजिह्वौ शोभनजिह्वोपेतौ प्रियवचनौशोभनज्वालौवेत्यर्थः होतारा होमनिष्पादकौ दैव्या दैव्यौ देवसंबन्धिनौ अतएवेमावग्नी दैव्यहोतृनामकौ कवी मेधाविनौ॥ता तौ द्वितीयाद्विवचनस्यसुपांसुलुगित्याकारः एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः। सुजिह्वौ शोभनाजिह्वाययोस्तौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् पूर्ववदेकादेशस्वरः संहितायामावादेशः तस्य लोपःशाकल्यस्येतिलोपः । होतारा जुहोतेस्तृन् द्विवचनेऋतोङीतिगुणः अप्तृन्नित्युपधादीर्घः पूर्ववदाकारः नित्त्वादाद्युदात्तः । दैव्या देवानामिमौ देवाद्यञञावितियञ् यस्येतिचेत्यकारलोपः ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः पूर्ववदाकारः । यक्षतां यजतां लोटिशपिपरतःसिब्बहुलंलेटीतिबहुलग्रहणात्सिप् कुत्वचर्त्वषत्वानि ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह–

इळासरस्वतीमहीतिस्रोदेवीर्मयोभुवः । बर्हिःसीदन्त्वस्रिधः ॥ ९ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः । बर्हिः ।
सीदन्तु । अस्रिधः ॥ ९ ॥

अत्रमहीशब्दोमहत्वगुणयुक्तांभारतीमाचष्टे अन्येष्वाप्रीसूक्तेषुसदृशेष्विळासरस्वतीभारतीत्याम्नातत्वादिळादिशब्दाभिधेयावह्निमूर्तयस्तिस्रोदेवीर्दीप्यमानाबर्हिर्वेद्यामास्तीर्णं सीदन्तुप्राप्नुवन्तु कीदृश्यः मयोभुवः सुखोत्पादिकाः अस्रिधः शोषेणक्षयेणवारहिताः ॥ इळ ईडस्तुतौ छान्दसंह्रस्वत्वम् क्विप् धातुस्वरः टापंचैवहलन्तानांयथावाचानिशादिशेतिटाप् सरस्वती सरः असुन्नन्तोनित्त्वादाद्युदात्तः तदस्यास्तीतिमतुप् अदुपधत्वाद्वत्त्वं तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वस्यबाधितत्वात् रुत्वाद्यभावः उगितश्चेतिङीप् मतुप्ङीपौपित्त्वादनुदात्तौ । मही महतीशब्देतकारलोपश्छान्दसः यस्येतिचेत्यकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङीपउदात्तत्व

तिस्रः त्रिशब्दाज्जसि त्रिचतुरोःस्त्रियांतिसृचतसृइतितिस्रादेशः अचिरऋतइतिरेफादेशः। तिसृभ्योजसइतिजसउदात्तत्वम्। देवीः देवानांपत्न्योदेव्यः पुंयोगादाख्यायामितिङीष् यस्येतिचेत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरेणङीषउदात्तत्वम् जसि दीर्घाज्जसिचेतिनिषिद्धंदीर्घत्वं वाछन्दसीतिपक्षेऽभ्यनुज्ञायते। मयोभुवः मीञ्हिंसायां हिनस्तिदुःखमितिसुखंमयस्तद्भावयन्तीतिमयोभुवः अन्तर्भावितण्यर्थाद्भुवःक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। बर्हिः बृंहेर्नलोपश्चेतिइसिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः। सीदन्तु षद्लृविशरणादौ पाघ्रेत्यादिनासीदादेशः। अस्रिधः स्रिधेर्हिंसार्थस्यशोषणार्थस्यवासंपदादिभ्योभावेक्विपिनञाबहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वानञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

पत्नीसंयाजेत्वष्टुःपुरोनुवाक्या इहत्वष्टारमग्रियमिति शंयुवाकायसंप्रेषितइतिखण्डेसूत्रितम्–सन्तेपयांसिसमुयन्तुवाजाइहत्वष्टारमग्रियमिति।

तामेतांपुरोनुवाक्यांसूक्तेदशमीमृचमाह–

इहत्वष्टारमग्रियंविश्वरूपमुपह्वये। अस्माकमस्तुकेवलः ॥ १० ॥

इह। त्वष्टारम्। अग्रियम्। विश्वऽरूपम्। उप। ह्वये।
अस्माकम्। अस्तु। केवलः ॥ १० ॥

त्वष्टारंत्वष्टृनामकमग्निंइहकर्मण्युपह्वये कीदृशं अग्रियं श्रेष्ठं विश्वरूपं बहुविधरूपोपेतं सोऽस्माकंकेवलोसाधारणोऽस्तु इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहंकरोत्वित्यर्थः॥ त्वष्टारं तक्षूत्वक्षूतनूकरणे तृन् स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितोवेतीडभावपक्षे स्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेतिककारलोपः ष्टुत्वं द्वितीयैकवचने ऋतोङिसर्वनामस्थानयोरितिगुणे अप्तृन्नित्यादिनाउपधायादीर्घः तृनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। अग्रियं अग्रादित्यनुवृत्तौ घच्छौचेतिघच् आयनेयीत्यादिनाघकारस्यइयादेशः यस्येतिचेत्यल्लोपः आयन्नादिषूपदेशिवचनंस्वरसिद्ध्यर्थमितिउपदेशिवद्भावात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् घचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। विश्वरूपं विश्वानिरूपाणि त्वष्टृत्वेनयस्य त्वष्टावैपशूनांमिथुनानांरूपकृदितिश्रुतेः[1] ॥ विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। अस्माकं असुक्षेपणे युष्यसिभ्यांमदिक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः षष्ठीबहुवचनमाम् अत्रपरमपियोऽचीतियत्वंबाधित्वानित्यत्वात्मतिपदविधित्वाच्च सामआकमादेशेकृते अनादेशइति निषेधेनयत्वाभावाच्छेषेलोपइतिदकारलोपेअकरा-

[1] तै० सं. ६. ३. ६.

न्तत्वेनपश्चात्प्राप्तस्यापिसुटः सामइतिनिर्देशेस्थानिन्यन्तर्भावेननिवृत्तिः एवमर्थएवसामइतिससु-ट्कनिर्देशः । केवलः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

अवसृजावनस्पतेदेवदेवेभ्योहविः । प्रदातुरस्तुचेतनम् ॥ ११ ॥

अव । सृज । वनस्पते । देव । देवेभ्यः । हविः । प्र । दातुः ।
अस्तु । चेतनम् ॥ ११ ॥

हेवनस्पते एतन्नामकाग्नेदेव हविर्भुग्भ्योदेवेभ्योस्मदीयंहविरवसृज समर्पयेत्यर्थः प्रदातुर्यजमानस्यचेतनं(परलोकविषयंविज्ञानं) त्वत्प्रसादादस्तु ॥ वनस्पते आमन्त्रितनिघातः ॥ देव पादादित्वान्ननिघातः षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हविः इसःप्रत्ययस्वरः । दातुः ददातेस्तृच् चितइत्यन्तोदात्तः ङसि ऋतउदित्युत्वम् रपरत्वंच रात्सस्येतिसलोपः एकादेशस्वरेणोकारउदात्तः । चेतनं चितीसंज्ञाने करणेल्युट् योरनादेशः लघूपधगुणः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

स्वाहायज्ञंकृणोतनेन्द्राययज्वनोगृहे । तत्रदेवाँउपह्वये ॥ १२ ॥ २५ ॥

स्वाहा । यज्ञम् । कृणोतन । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे ।
तत्र । देवान् । उप । ह्वये ॥ १२ ॥ २५ ॥

स्वाहाशब्दोहविःप्रदानवाचीसन् एतन्नामकमग्निविशेषंलक्षयति तदग्निसंपादितंयज्ञं इन्द्रायइन्द्रतुष्ट्यर्थं यज्वनोयजमानस्यगृहे ऋत्विजः कृणोतन कुरुत तत्रयज्ञे देवानुपह्वये ॥ कृणोतन कृविर्हिंसाकरणयोश्च इदित्त्वान्नुम् लोण्मध्यमबहुवचनस्य तस्थस्थमिपामितितादेशः तप्तनप्तनथनाश्चेतितनबादेशः शपिप्राप्तेधिन्विकृण्व्योरचेतिउप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनवकारस्यचअकारस्तस्यातोलोपइतिलोपस्तस्यअचःपरस्मिन्नितिस्थानिवद्भावादकारस्यलघूपधगुणोनभवति तनपःपित्त्वेनङित्त्वादुकारस्यगुणः । इन्द्राय ऋज्रेन्द्रेत्यादिनारन् नित्त्वादाद्युदात्तः । यज्वनः यजदेवपूजासंगतिकरणदानेषु सुयजोर्ङ्वनिप् ङसि भसंज्ञायामल्लोपेप्राप्ते नसंयोगाद्वमन्तादिति निषेधः वनिपःपित्त्वेनधातुस्वरएवशिष्यते गृहे ग्रहउपादाने गेहेकइतिकप्रत्ययः ग्रहिज्येत्यादिनासंप्रसारणं परपूर्वत्वं प्रत्ययस्वरः । तत्रत्रल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । देवाँ

उपेत्यत्रसंहितायां दीर्घादटीतिनकारस्यरुत्वम् आतोटिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकादेशः भोभगोइतियत्वम् तस्य लोपःशाकल्यस्येतिलोपः ॥ १२ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

ऐभिरग्नेइत्यादिकस्यद्वादशर्चस्यसूक्तस्य ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् तच्चसूक्तंबहुदेवताकं अतएवानुक्रम्यते ऐभिर्वैश्वदेवमिति विनियोगः व्यूढद्वादशाहस्यप्रथमेछन्दोमेतृतीयसवनेवैश्वदेवशस्त्रे–ऐभिरग्नेदुवोगिरइतिसूक्तं तथाचसूत्रितम्–अथछन्दोमाःसमुद्रादूर्मिरित्युपक्रम्यैभिरग्नेदुवोगिरइतिवैश्वदेवम् ।

प्रथमामृचमाह–

ऐभिरग्नेदुवोगिरोविश्वेभिःसोमपीतये । देवेभिर्याहियक्षिच ॥ १ ॥

आ । एभिः । अग्ने । दुवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमऽपीतये ।
देवेभिः । याहि । यक्षि । च ॥ १ ॥

हेअग्नेएभिरस्मिन्यज्ञेसंभावितैः विश्वेभिर्देवैःसहसोमपीतये सोमपानोपेतयागार्थंदुवोऽस्मदीयांपरिचर्यां गिरोऽस्मदीयाःस्तुतीश्चप्रति आयाहिआगच्छ यक्षिआगत्ययजच ॥ एभिःपूर्वनिर्दिष्टानांदेवानामिदमापरामर्शादिदमोऽन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादावित्यशनुदात्तः शित्वात्सर्वादेशः नेदमदसोरकोरितिभिसऐसादेशाभावः विभक्तिरनुदात्तैव नचऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् तत्रान्तोदात्तादित्यधिकारात् । दुवः नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् । विश्वेभिः विश्वशब्दोविशेःक्वन्नन्तोनित्त्वादाद्युदात्तः बहुलंछन्दसीतिभिसऐस्नभवति बहुवचनेझल्येदित्येत्वम् । सोमपीतये सोमशब्दः अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन्नन्तोनित्त्वादाद्युदात्तः सोमस्य पीतिर्यस्मिन्यागेससोमपीतिः । तस्मै तादर्थ्येचतुर्थी । देवेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशाभावः बहुवचनेझल्येदित्येत्वम् । यक्षि यजेर्लोटःसिप् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् व्रश्चादिनाषत्वम् षढोःकःसीतिकत्वं सेर्हिरादेशश्छान्दसत्वान्नभवति सिपःपित्त्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वरएव ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह–

आत्वाकण्वाअहूषतगृणन्तिविप्रतेधियः । देवेभिरग्नआगहि ॥ २ ॥

आ । त्वा । कण्वाः । अहूषत । गृणन्ति । विप्र । ते । धियः ।
देवेभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

हेविप्र मेधाविन्नग्ने कण्वामेधाविनः ऋत्विजः त्वा यज्ञनिष्पादकंत्वामहूषत आह्वयन्ति तथा तेधियस्त्वदीयानिकर्माणि गृणन्ति कथयन्ति ततोहेअग्नेदेवेभिर्देवैः सहआगहिआगच्छ विप्रइत्यादिषुचतुर्विंशतिसंख्याकेषुमेधाविनामसुकण्वऋभुरितिपठितम् ॥ त्वा त्वामौद्वितीयाया-इतित्वादेशःसर्वानुदात्तः । कण्वाः कणशब्दार्थः अशिपृलटिकणीषीत्यादिनाक्वन् नित्त्वादा-द्युदात्तः । अहूषत ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङ् ङित्त्वादात्मनेपदं तस्यआत्मनेपदेष्वनतइत्यदादेशः च्लेःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं हलइतिदीर्घत्वं आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं छान्दसत्वादूकारस्यनगुणः अडागमः । गृ-णन्ति गृशब्दे लट् झि झोन्तः क्र्यादिभ्यःश्ना प्वादीनांह्रस्वइतिधातोर्ह्रस्वत्वं श्नाभ्यस्तयोरा-तइत्याकारलोपः ऋवर्णाच्चेतिवक्तव्यमितिणत्वं तिङ्स्वरएवशिष्यते । विप्र आमन्त्रितनिघा-तः । ते अनुदात्तमित्यनुवृत्तौ तेमयावेकवचनस्येतिषष्ठ्याः तेइत्यादेशः । देवेभिः छान्दसऐसो-भावः । गहि गमॢसृपॢगतौ लोटःसिप् सेर्ह्यपिच्च कर्तरिशप् तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् अनुदा-त्तोपदेशेत्यादिनामकारलोपः तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतोहेरितिहेर्लुग्नभवति ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

इन्द्रवायूबृहस्पतिंमित्राग्निंपूषणंभगम् । आदित्यान्मारुतंगणम् ॥३॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । पूषणम् । भगम् । आदित्यान् । मारुतम् । गणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रादिदेवान्मारुतंमरुतांवायूनांसंबन्धिनंगणंच हेअग्ने यक्षीतिपदद्वयमनुवर्तते ॥ इन्द्र-श्चवायुश्चइन्द्रवायू देवताद्वन्द्वेचेतिप्राप्तस्यानङउभयत्रवायोःप्रतिषेधोवक्तव्यइतिप्रतिषेधः दे-वताद्वन्द्वेचेतिप्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेनुदात्तादावितिनिषेधः समासान्तोदात्तत्वमे-व । बृहस्पतिं तद्बृहतोःकरपत्योश्चोरदेवतयोरभिधेययोःसुट्तलोपोवक्तव्यइतितलोपः सुडाग-मश्च बृहच्छब्दमाद्युदात्तंकेचिद्वर्णयन्तीतिवामनः पारक्षणे पातीतिपतिः पातेर्डतिः प्रत्ययस्वरेणा-द्युदात्तः समासे उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदितिउभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मित्रा द्वितीयायाःसुपां-सुलुगित्यादिनाविभक्तेराजादेशः । आदित्यान् अदितेरपत्यानिआदित्याः दित्यदित्यादित्यप-त्युत्तरपदाण्ण्यः प्रत्ययस्वरः । मारुतं मरुतांविकारः अनुदात्तादेरञ् ञित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

प्रवोभ्रियन्तइन्दवोमत्सरामादयिष्णवः । द्रप्सामध्वश्चमूषदः ॥ ४ ॥

प्र । वः । भ्रियन्ते । इन्दवः । मत्सराः । मादयिष्णवः । द्रप्साः ।
मध्वः । चमूऽसदः ॥ ४ ॥

हेइन्द्रादिदेवाः वोयुष्मदर्थमिन्दवः सोमाः प्रभ्रियन्ते प्रकर्षेणसंपाद्यन्ते कीदृशाः मत्सराः तृप्तिकराः (मत्सरःसोमोमन्दतेस्तृप्तिकर्मणइतियास्कः) मादयिष्णवः हर्षहेतवः द्रप्साः बिन्दुरूपाः मध्वः मधुराः चमूषदः चमूषु चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः ॥ प्र व्यवहिताश्चेतिव्यवहितप्रयोगः । भ्रियन्ते भ्रिञोयकि रिङ्शयग्लिङ्क्षुइतिरिङादेशः हञोवा ह्रग्रहोर्भश्छन्दसीतिहकारस्यभकारः । इन्दवः उन्दीक्लेदने उन्दन्तिपात्राणीति निदित्यनुवृत्तौ उन्देरिच्चादेरितिउप्रत्ययः आदेरिकारश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । मत्सराः मदतृप्तियोगे चिदित्यनुवृत्तौ कृधूमादिभ्यःकिदितिसरप्रत्ययः तितुत्रतथसिसुसरकसेषुचेतीट्प्रतिषेधः चित्त्वादन्तोदात्तः । मादयिष्णवः मदीहर्षग्लेपनयोः मदेर्ण्यन्तात् णेश्छन्दसीतिइष्णुच् णेरनिटीतिणिलोपेप्राप्ते अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुष्विति अयादेशः चित्त्वादन्तोदात्तः । मध्वः मधुशब्दआद्युदात्तउक्तः मधुशब्दस्यव्यत्ययेनपुंलिंगत्वम् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति जसिचेतिगुणोनभवति । चमूषदः चमुछमुजमुझमुअदने चम्यते भक्ष्यतेयेषुचमसेषु ते चम्वः कृषिचमीत्यादिनाउः तत्रसीदन्तीतिचमूषदः सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् सुषामादेराकृतिगणत्वात्षत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

ईळतेत्वामवस्यवःकण्वासोवृक्तबर्हिषः । हविष्मन्तोअरंकृतः ॥ ५ ॥

ईळते । त्वाम् । अवस्यवः । कण्वासः । वृक्तऽबर्हिषः ।
हविष्मन्तः । अरम्ऽकृतः ॥ ५ ॥

हेअग्ने त्वां ईळते ऋत्विजःस्तुवन्ति कीदृशाः अवस्यवः अवनंरक्षणं तद्धेतून् देवानिच्छन्तः कण्वासोमेधाविनः वृक्तबर्हिषः आस्तरणार्थंछिन्नदर्भाः हविष्मन्तोहविर्युक्ताः अरंकृतः अलंकर्तारः ॥ ईळते ईडस्तुतौ अनुदात्तेत्त्वाल्लटोझ अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् झस्यान्तादेशः टेरेत्वं तास्यनुदात्तेत्यादिनालसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वरःशिष्यते । अवस्यवः अवन्तीत्यवादेवाः तानतिशयेनेच्छन्ति सुपआत्मनःक्यच् क्यचिचेतिईत्वंनभवति नछन्दस्यपुत्रस्येतिनिषेधात्सर्वप्रातिपदिकेभ्योलालसायांसुग्वक्तव्यइतिसुक् क्याच्छन्दसीत्युप-

---

नि० ११. २७.।

त्ययः अतोलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । कण्वासः कणशब्दार्थः कणन्तिध्वनन्तिस्तो
दिपाठेनेतिकण्वाऋत्विजः असिपृषीत्यादिनाक्वन् नित्त्वादाद्युदात्तः आज्जसेरसुगित्यसुक् ।
क्वर्हिषः वृक्तमुक्तम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविष्मन्तः हविरेषामस्तीतिहविष्म
तसौमत्वर्थेइतिभत्वेन अपदत्वान्नरुत्वम् । अरंकृतः अलंकुर्वन्तीति अरंकृतः क्विप्चेतिकि
ह्रस्वस्यतुक् कपिलादीनांसंज्ञाछन्दसोर्वालोरत्वमापद्यतेइतिलकारस्यरेफादेशः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

घृतपृष्ठामनोयुजोयेत्वावहन्तिवह्नयः । आदेवान्त्सोमपीतये ॥ ६ ॥ २६

घृतऽपृष्ठाः । मनःऽयुजः । ये । त्वा । वहन्ति । वह्नयः । आ ।
देवान् । सोमऽपीतये ॥ ६ ॥ २६ ॥

हेअग्नेत्वात्वां ये अश्वाः रथेनवहन्ति कीदृशाः घृतपृष्ठाः पुष्टाङ्गत्वेनदीप्तपृष्ठाः मनोयुजःम
नःसंकल्पमात्रेणरथेयुज्यमानाः वह्नयोवोढारः तैरश्वैः सोमपानहेतुयागार्थंदेवानावहेतिशे
षः ॥ घृतपृष्ठाः घृक्षरणदीप्त्योः घृतंदीप्तंपृष्ठं येषांतेघृतपृष्ठाः घृतशब्दःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः
बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मनसायुंजतइतिमनोयुजः ऋत्विग्दधृगित्यादिनाक्विन् कृ
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्वा त्वामौद्वितीयायाइत्यनुदात्तस्त्वादेशः । वहन्ति शप्तिपोरनुदात्त
त्वाद्धातुस्वरः यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः वह्नयः निरित्यनुवृत्तौ वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो
निदिति निप्रत्ययः तस्यनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीतये उक्तम् सकारेपरतोनकारस्य संहि
यां नश्चेतिधुडागमः खरिचेतिचर्त्वं चयोद्वितीयाःशरिपौष्करसादेरितिद्वितीयस्थकारः ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

सूक्तेसप्तमीमृचमाह—

तान्यजत्राँऋतावृधोग्नेपत्नीवतस्कृधि । मध्वःसुजिह्वपायय ॥ ७ ॥

तान् । यजत्रान् । ऋतऽवृधः । अग्ने । पत्नीऽवतः । कृधि ।
मध्वः । सुऽजिह्व । पायय ॥ ७ ॥

हेअग्ने तानिन्द्रादीन्देवान्यजत्रान्यजनीयान् ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकान् प
त्नीवतः पत्नीयुक्तान् कृधिकुरु हेसुजिह्वशोभनजिह्वोपेत मध्वोमधुरस्यसोमस्यभागंदेवान्पाय

॥ यजत्रान् अमिनक्षियजिवन्धिपतिभ्योत्रन्निति यजेरत्रन्प्रत्ययः । ऋतावृधः वृधुवृद्धौ अन्तर्भावितण्यर्थात्क्विप्चेतिक्विप् अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् वृधेर्धातुस्वरः समासेकृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अग्ने पादादित्वान्नामन्त्रितनिघातः षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । पत्नीवतः पत्नौयज्ञसंयोगेइतिङीप् इकारस्यचनकारः ताएषांसन्तीतिमतुप् छन्दसीरइतिवत्वं पतिशब्दइतिप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः ङीबूमतुपोरनुदात्तत्वात्सएवशिष्यते । कृधि कृञोलोटःसिपःसेपिच्चेतिहिः बहुलंछन्दसीतिविकरणलुक् श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः ञित्त्वाद्गुणाभावः । मध्वउकः । सुजिह्व आमन्त्रितनिघातः । पायय पापाने पिबन्तंप्रयुंक्तेइति हेतुमचेतिणिच् शाच्छासाह्वाव्यावेपांयुगितियुक् पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वे अतएवाव्ययकत्वान्मध्वइत्यपेक्ष्य तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

येयजंत्रायईड्यास्तेतेपिबन्तुजिह्वयां । मधोरग्नेवषट्कृति ॥ ८ ॥

ये । यजंत्राः । ये । ईड्याः । ते । ते । पिबन्तु । जिह्वयां ।
मधोः । अग्ने । वषट्ऽकृति ॥ ८ ॥

येदेवायजत्राः यष्टव्याः तथायेदेवाईड्याः स्तुत्याः तेसर्वेपि वषट्कृतिवषट्कारकालेवषट्कारयुक्ते यागेवा हेअग्ने तेत्वदीययाजिह्वयामधोःमधुरस्यसोमस्यभागंपिबन्तु ॥ ये यजत्राः गतम् । ईड्याः ईडस्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरितेप्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् द्वितीयस्य तेशब्दस्ययुष्मदादेशस्यसर्वानुदात्तत्वम् । मधोः प्रत्ययस्यनित्त्वादाद्युदात्तत्वमुक्तम् । अग्ने आमन्त्रितनिघातः । वषट्कृति करोतेःसंपदादिभ्योभावेक्विप् वषडित्यस्यकरणंयस्मिन्यागेइतिबहुव्रीहिः वषडित्यस्यनिपातनादाद्युदात्तत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

आकींसूर्यस्यरोचनाद्विश्वान्देवाँउषर्बुधः । विप्रोहोतेहवक्षति ॥ ९ ॥

आकीम् । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् । उषःऽबुधः ।
विप्रः । होता । इह । वक्षति ॥ ९ ॥

विप्रोमेधावीहोता होमनिष्पादकोऽग्निः उषर्बुधःउषःकालेयागगमनायप्रबुध्यमानान्विश्वान्देवान्सूर्यस्यसंबन्धिनोरोचनात्स्वर्गलोकादिहकर्मणि आकीं वक्षति आवहतु ॥ आकीं

निपातआद्युदात्तः । सूर्यस्य सूर्यशब्दोराजसूयसूर्येत्यादिनाक्यप्प्रत्ययान्तोनिपातितः क्यपः पित्त्वाद्धातुस्वरेणाद्युदात्तः । रोचनात् रोचमानात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितिकर्तरियुच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । विश्वान् विशेः क्वन्नन्तोनित्त्वादाद्युदात्तः । उषर्बुधः उषर्बुध्यन्तइत्युषर्बुधः क्विप्चेतिक्विप् धातुस्वरेणउकारउदात्तः समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विप्रः ऋज्रेन्द्रेत्यादिना रन् नित्त्वादाद्युदात्तः । होता ह्वयतेस्ताच्छील्येतृन् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः नित्त्वादाद्युदात्तः । इह इदमोहइतिहप्रत्ययः इदमइशितिइश् शित्त्वात्सर्वादेशः प्रत्ययस्वरः वक्षति वहेःप्रार्थनायांलिङर्थेलेट् तस्यतिप् कर्तरिशप् शपिपरतः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् ढत्वकत्वषत्वानि तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ ९ ॥

अग्निष्टोमेप्रउगशस्त्रस्ययाज्याविश्वेभिःसोम्यंमध्विति स्तोत्रमग्रेशस्त्रादितिखण्डेसूत्रितम् विश्वेभिःसोम्यंमध्वितियाज्येति ।

तामेतांयाज्यांसूक्तेदशमीमृचमाह—

विश्वेभिःसोम्यंमध्वग्नइन्द्रेणवायुना । पिबामित्रस्यधामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यम् । मधु । अग्ने । इन्द्रेण । वायुना । पिब । मित्रस्य । धामऽभिः ॥ १० ॥

हेअग्नेत्वंविश्वेभिःसर्वैःपूषभगादिभिःदेवैरिन्द्रेणवायुनामित्रस्यसंबन्धिभिर्धामभिस्तेजोभिर्मूर्तिविशेषरूपैश्चसहसोम्यंसोमसंबन्धिमधुमधुरंभागंपिब ॥ विश्वेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशाभावः । सोम्यं सोममर्हतियइत्यनुवृत्तौमयेचेतियप्रत्ययः सोमस्यविकारइत्यर्थे यस्येतिचेतिलोपः प्रत्ययस्वरः । मधु फलिपाटिनमिमनीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तः । वायुः कृवापाजीत्यादिनाउण् आतोयुक्चिण्कृतोरितियुक् प्रत्ययस्वरः । पिब पापाने लोटः सेर्हिरादेशः शपिपाघ्रेत्यादिनापिबादेशः अतोहेरितिहेर्लुक् शपःपित्त्वाद्धातुस्वरः पादादित्वान्निघातः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । धामभिः धाञ्आतोमनिन्निति मनिन् नित्स्वरः ॥ १०

एकादशीमृचमाह—

त्वंहोतामनुर्हितोग्नेयज्ञेषुसीदसि । सेमंनोअध्वरंयज ॥ ११ ॥

त्वम् । होता । मनुःऽहितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि । सः । इमम् । नः । अध्वरम् । यज ॥ ११ ॥

हेअग्ने मनुर्हितः मनुषाहोत्रादिरूपेणमनुष्येणहितः संपादितोहोता होमनिष्पादकोयस्त्वंयज्ञेषुसीदसि तिष्ठसि सत्वंनोऽस्मदीयमिममध्वरंयज्ञंयजनिष्पादय ॥ मनुर्हितः मन्यतेइति मनुः जनेरुसिरित्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापीत्युस् अर्तिपृवपीत्यादिनानिदित्यनुवृत्तौ नित्त्वाद्याद्युदात्तः । हितः धात्रोनिष्ठेतिक्तप्रत्ययः दधातेर्हिरितिहिरादेशः मनुषाहितोमनुर्हितः कर्तृकरणेकृताबहुलमितिसमासः कृत्स्वरापवादेनतृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदसि षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु लटःशप् शपिपाघ्राध्मेत्यादिनासीदादेशः निघातः । सेममित्यत्र संहितायां सोचिलोपेचेत्पादपूरणमितिसोर्लोपेगुणः । अध्वरं नविद्यतेध्वरोयस्मिन्सोध्वरः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं नोअध्वरमित्यत्रसंहितायामेङःपदान्तादतीतिपूर्वरूपंप्राप्तं प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरेइतिप्रकृतिभावान्निवर्तते ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

युक्ष्वाह्यरुषीरथेहरितोदेवरोहितः । ताभिर्देवाँइहावह ॥ १२ ॥ २७ ॥

युक्ष्व । हि । अरुषीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः । ताभिः । देवान् । इह । आ । वह ॥ १२ ॥ २७ ॥

हेदेवाग्ने रोहितः रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीयावडवाः रथेयुक्ष्व युज योजय हिशब्दः पादपूरणार्थः कीदृशीः अरुषीः गतिमतीः हरितः हर्तुंरथारूढान्पुरुषान्नेतुंसमर्थाः ताभिर्वडवाभिरिहास्मिन्कर्मणिदेवानावह ॥ युक्ष्व युजिर्योगे लोट् स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं थासःसे सवाभ्यांवामौ रुधादिभ्यःश्नम् तस्यबाहुलकाल्लुक् कुत्वषत्वे प्रत्ययस्वरेणान्तउदात्तः संहितायांद्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घः । अरुषीः ऋगतौ रन्तिगच्छन्तीत्यरुष्योवडवाः ऋहनिभ्यामुषन् धातोर्गुणोरपरत्वम् नित्वादाद्युदात्तोरुषशब्दः तस्मात्स्त्रियांछान्दसोङीप् शसि प्रथमयोःपूर्वसवर्णइतिदीर्घः । रथे रमेरौणादिकःक्थन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । हरितः हसृरुहियुषिभ्यइतिरितिहरतेरितिप्रत्ययः इकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः । रोहितः रुहेरपितेनैवसूत्रेणइतिः इकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ताभिः सावेकाचइतिविभक्तेःप्राप्तमुदात्तत्वं साववर्णेतिनिषिध्यते । देवानित्यत्रपूर्ववद्रुत्वानुनासिकौ ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

इन्द्रसोममित्यादिकस्यद्वादशर्चस्यसूक्तस्य ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् यद्यप्येतत्सूक्तं कृत्स्नमृतुदेवताकंतथापि प्रत्यृचमिन्द्रादिदेवतान्तराणिमिलितानि तथाचानुक्रम्यते—इन्द्रसोममृतव्यं

तत्रैन्द्रीमारुतीत्वाष्ट्र्याग्नेय्यैन्द्रीमैत्रावरुणीचतस्रोद्रविणोदसआश्विन्याग्नेय्यृतुदेवताःसर्वत्रेति । विनियोगस्तुस्मार्तोद्रष्टव्यः ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

इन्द्रसोमंपिबऋतुनात्वाविशन्त्विन्दवः । मत्सरासस्तदोकसः ॥ १ ॥

इन्द्र । सोमम् । पिब । ऋतुना । आ । त्वा । विशन्तु । इन्दवः । मत्सरासः । तत्ऽओकसः ॥ १ ॥

हेइन्द्र ऋतुनासह सोमंपिब इन्दवःपीयमानाःसोमाः त्वा त्वांआविशन्तुकीदृशाः मत्सरासः तृप्तिकराः तदोकसस्तन्निवासाः सर्वदात्वदुदरस्थायिनइत्यर्थः ॥ इन्द्र षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सोमं अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन् नित्त्वादाद्युदात्तः । पिब पिबामित्रस्येत्यत्रोक्तम् आत्वाविशंत्वित्युत्तरवाक्यगताख्यातार्थेनसहसमुच्चयार्थश्चशब्दोलुप्तः अतश्चादिलोपेविभाषेतीयंप्रथमातिङ्विभक्तिर्नेनिहन्यते । विशन्त्वितिचलोपसाम्येऽपिद्वितीयत्वान्निहन्यतएव संहितायामाद्गुणइतिप्राप्तस्यगुणस्यऋत्यकइतिशाकल्यमतेप्रकृतिभावादभावः । इन्दवः प्रवोभ्रियन्तइत्यत्रोक्तम् । मत्सरासः तत्रैवोक्तं आज्जसेरसुगित्यसुक् । तदेवओकःस्थानंयेषांतेतथोक्ताः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

मरुतःपिबतऋतुनापोत्राद्यज्ञंपुनीतन । यूयंहिष्ठासुदानवः ॥ २ ॥

मरुतः । पिबत । ऋतुना । पोत्रात् । यज्ञम् । पुनीतन । यूयम् । हि । स्थ । सुऽदानवः ॥ २ ॥

हेमरुतः ऋतुनासह पोत्रात्पोतृनामकस्यऋत्विजः पात्रात्सोमंपिबत नोऽस्मदीयंयज्ञं पुनीतनशोधयत हेसुदानवः शोभनदातारोमरुतः हियस्माद्यूयंस्थ युष्माकंशोधयितृत्वंप्रसिद्धम् तस्माच्छोधयतेत्यर्थः ॥ पिबत अत्रतिङोदुपदेशाच्छपःपरत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेनपदादपरत्वान्निघाताभावः पूर्ववत्प्रकृतिभावः । पोत्रात् पोतुःसंबन्धिपात्रं पोत्रं तस्येदमित्यण् तद्धितेष्वचामादेरितिप्राप्तावृद्धिः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिनभवति नन्वेवमन्त्यस्यऋकारस्याचोञ्णितीतिवृद्धिःप्राप्नोति त्वाष्ट्रोजागतइत्यत्रहि विप्रतिषेधेपरंकार्यमितिपरयाआदिवृद्ध्याअन्त्योपधलक्षणावृद्धिर्बाध्यतेइत्युक्तं इहतुपरस्याआदिवृद्धेश्छान्द-

सत्वेननिवर्त्यत्वादन्यवृद्धिःप्राप्नोत्येवेति एवंतर्हत्राप्यादिवृद्धिरौकारःक्रियतां तस्यतु छान्दस-ओकारोभविष्यति। पुनीतन पूञ्पवने लोट् लोटोलङ्वदितिलङ्वद्भावात्तस्य तस्थस्थमिपामितिता-देशः क्र्यादिभ्यःश्ना ईहल्यघोरितीकारः तप्तनप्तनथनाश्चेतितनादेशः प्वादीनांह्रस्वइतिह्र-स्वः प्रत्ययद्वयस्यापिसार्वधातुकमपिदितिङित्त्वात्स्वस्वपूर्वयोरिकोर्गुणाभावः । यूयं युष्मदः परस्यजसोङेप्रथमयोरमित्यमादेशः नविभक्तौतुस्माइतिमकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः यूयवयौजसी-तिमपर्यन्तस्ययूयादेशः शेषेलोपः अत्रयूयादेशात्प्रागेवान्तरङ्गत्वात्प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वम् शेषनिघातः ततोयूयादेशः स्थानेन्तरतमइतिसर्वानुदात्तः तत्रशेषेलोपोऽन्त्यलोपइतिपक्षेपूर्वस-वर्णदीर्घत्वंबाधित्वायोयमिपूर्वइतिप्रातिपदिकान्तेनउदात्तेनसहअनुदात्तस्यसुपएकादेशः सए-कादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः टिलोपपक्षेतुउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम्। स्थ अस् भुवि लटोमध्यमबहुवचनं थ अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः व्यत्ययेन षत्वं हिचेतिनिषेधात्तिङ्ङतिङइतिनिघातोनभवति संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम् अत्रहेसुदानवोयूयंहिस्थेतिविवक्षितम् । सुदानवःदाभाभ्यांनुः सोःप्रादिसमासः आमन्त्रित-निघातः अत्रयूयमित्युद्दिश्य सुदानवःस्थेतिनविधीयते येन अनामन्त्रितत्वान्निघातोनस्यात् किन्तुसुदानवइति सिद्धवदात्तत्वेनसंबोध्यान्येपुतेपुमारुतसूक्तेषुमरुतांप्रसिद्धात्प्रभावातिशयात् यूयंस्थेतियुष्मच्छब्देनप्रतिनिर्दिश्यपुनीतनेतिप्रार्थनेपवनेतेषांहेतुत्वंहिशब्देनोच्यते ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

अभियज्ञंगृणीहिनोग्नावोनेष्टःपिबंऋतुना। त्वंहिरत्नधाअसि ॥ ३ ॥

अभि । यज्ञम् । गृणीहि । नः । ग्नावः । नेष्टरिति । पिब ।
ऋतुना । त्वम् । हि । रत्नऽधाः । असि ॥ ३ ॥

ग्नाशब्दःस्त्रीवाची तथाचयास्कआह—मेनाग्नाइतिस्त्रीणांमेनामानयंत्येनाग्नागच्छन्त्ये-नाइति[1] । ग्नाः अस्यसन्तीतिग्नावान् नेष्टृशब्दोत्रत्वष्टारंदेवमाह कस्मिंश्चिद्देवसत्रेनेष्टृत्वेन त्वष्टुर्वृतत्वात् हेग्नावः पत्नीयुक्तनेष्टस्त्वष्टः नोऽस्मदीयंयज्ञमभिगृणीहि अभितोदेवानांसमीपे स्तुहि ऋतुनासहत्वंसोमंपिब हियस्मात्त्वं रत्नधाअसि रत्नानांदाताभवसि तस्मात्सोमंपातुमर्ह-सीत्यर्थः॥ अभि उपसर्गाश्चाभिवर्जमितिपर्युदासादभेरन्तोदात्तत्वम् । गृणीहि गृशब्दे लोटि सिपोहिः क्र्यादिभ्यःश्ना हेर्ङित्त्वादीहल्यघोरितीत्वम् श्नाप्रत्ययस्यङित्त्वाद्गुणाभावः प्वादीनां

[1] नि० ३. २१.

ह्रस्वः तिङ्ङतिङइतिनिघातः। ग्नाअस्यसन्तीतिमतुप् व्यत्ययेनवत्वम् संबुद्धौमतुवसोरुरितिरु-त्वं विसर्गः पादादित्वेनामन्त्रितनिघाताभावात्षाष्ठिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ग्नावइत्यस्यविशेषण-तयाविशेषवचनत्वान्नामन्त्रितेसमानाधिकरणेइतिनिषेधाभावादविद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्यनेष्टृशब्द-स्यषाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । पिब शपःपित्त्वाद्धातुस्वरः पूर्वयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवत्त्वे-ननिघाताभावः । रत्नानिदधातीतिरत्नधाः क्विप्चेतिक्विप् धातुस्वरः समासेकृदुत्तरपदप्रकृ-तिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । असि सिपः पित्त्वाद्धातुस्वरः तिङ्ङतिङइतिनिघातोनभवति हि-चेतिप्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अग्ने॑दे॒वाँइ॒हाव॑ह॒सा॒दया॒योनि॑षुत्रि॒षु । परि॑भू॒षपिब॑ऋ॒तुना॑ ॥ ४ ॥

अग्ने॑ । दे॒वान् । इ॒ह । आ । व॒ह॒ । सा॒दय॑ । योनि॑षु । त्रि॒षु ।
परि॑ । भू॒ष॒ । पिब॑ । ऋ॒तुना॑ ॥ ४ ॥

हेअग्ने देवानिहास्मिन्कर्मण्यावह ततोयोनिषुस्थानेषुत्रिषुसवनेषुसादयदेवानुपवेशय त-तस्तान्परिभूष अलंकुरु ऋतुनासह त्वंसोमंपिब ॥ अग्नेदेवानित्ययंपादोगतः। योनिषु युमिश्रणे वहिश्रीत्यादिनानिप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः। त्रिषु षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरिति विभक्तेरुदात्त-त्वम्। भूष भूषअलङ्कारे तिङ्ङतिङइतिनिघातः। पिब ऋतुना गतौ ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

ब्राह्म॑णादिन्द्र॒राध॑सः॒पिबा॒सोम॑मृ॒तूँरनु॑ ॥ तवेद्धि॒सख्य॒मस्तृ॑तम् ॥ ५ ॥

ब्राह्म॑णात् । इ॒न्द्र॒ । राध॑सः । पिब॑ । सोम॑म् । ऋ॒तून् । अनु॑ ।
तव॑ । इत् । हि । स॒ख्यम् । अस्तृ॑तम् ॥ ५ ॥

हेइन्द्र ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिसंबद्धात् राधसोधनभूतात्पात्रात् सोमंपिब किंकृत्वाऋतून् अनु ऋतुदेवाननुसृत्य ऋतवोपिपिबन्त्वित्यर्थः हियस्मात्तवेत् तवसख्यंअस्तृतमृतूनामविच्छि-न्नं तस्मादृतुभिःसहपानंयुक्तम् ॥ ब्राह्मणात् ब्रह्मशब्देनात्रब्रह्मवर्गेद्वितीयोब्राह्मणाच्छंसीकथ्यते सचपुँल्लिङ्गेशेषनिघातेनानुदात्तादिः तस्यसंबन्धीउच्छिष्टश्चमसः सच तस्यैवावयववन्नियतइत्यव-यवविवक्षायामनुदात्तादेरञ् तेनञित्त्वादाद्युदात्तश्चमसपरोऽत्रब्राह्मणशब्दः। राधसः सर्वधातुभ्यो-सुन् नित्त्वादाद्युदात्तः । पिब पादादित्वादाद्युदात्तत्वम् द्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घत्वम् ऋतूँरन्वित्यत्र

दीर्घादटिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेत्यूकारस्यानुनासिकत्वम्। तव युष्मदस्मद्भ्यांङसोश् शिच्चात्सर्वादेशः तवममौङसीतितवादेशः युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम्। सख्यं सख्युःकर्मसख्यं सख्युर्यः यस्येतिलोपः प्रत्ययस्वरः । अस्तृतं स्तृणोतेर्हिंसार्थस्यक्तः नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

युवंदक्षंधृतव्रतमित्रावरुणदूळभम्। क्रतुनायज्ञमाशाथे ॥ ६ ॥ २८॥

युवम्। दक्षम्। धृतऽव्रता। मित्रावरुणा। दुःऽदभम्। क्रतुना। यज्ञम्। आशाथे इति ॥ ६ ॥ २८ ॥

हेधृतव्रता स्वीकृतकर्माणौ मित्रावरुणाहेमित्रावरुणौ हेमित्रनामकवरुणनामकौदेवौ युवंउभौयुवां क्रतुनासह अस्मदीयंयज्ञमाशाथेव्यामुथः कीदृशंयज्ञं दक्षं प्रवृद्धं दूडभंदुर्दहंशत्रुभिर्दग्धुंविनाशयितुमशक्यमित्यर्थः॥ युवं प्रथमाद्विवचनस्यङेप्रथमयोरमित्यमादेशः युवावौद्विवचनेइतिमपर्यन्तस्ययुवादेशः शेषेलोपइतिटिलोपोन्त्यलोपोवा अमिपूर्वत्वंभाषायामेवह्यात्वं टिलोपपक्षेउदात्तनिवृत्तिस्वरेण अमउदात्तत्वम् अन्त्यलोपपक्षेएकादेशउदात्तेनोदात्तः इत्युदात्तत्वम्। दक्षं दक्षवृद्धौ दक्षंत्यनेनेतिकरणेघञ् एवंहिपुँलिङ्गत्वनियमः अन्यस्यानियमइतिनपुंसकत्वम्। धृतव्रता मित्रावरुणा धृतानिव्रतानियाभ्यांतौधृतव्रतौ मित्रश्चवरुणश्चमित्रावरुणौ उभयत्र सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः मित्रशब्दस्यदेवताद्वन्द्वेचेत्यानङादेशः प्रथमस्यामन्त्रितनिघातः द्वितीयस्यपादादित्वादाद्युदात्तत्वं संहितायांछान्दसंह्रस्वत्वम्। दूडभं दहभस्मीकरणे दुःखेन दह्यतइतिदुर्दहं ईषद्दुःसुष्वित्यादिनादुरित्युपपदेदग्धेःखल् व्यत्ययोबहुलमितिउशब्दस्यऊकारोरेफस्यलोपः दकारस्यडकारोहकारस्यचभकारः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं कृदुत्तरपदत्वेनसएवशिष्यते। आशाथे अशूव्याप्तौ छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् मध्यमद्विवचनमाथां टेरेत्वं अतआदेरित्यभ्यासस्यदीर्घः अश्नोतेश्चेतिप्राप्तोनुडागमः अनित्यमागमशासनमिति निवर्तते ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

सूक्तेसप्तमीमृचमाह—

द्रविणोदाद्रविणसोग्रावहस्तासोअध्वरे। यज्ञेषुदेवमीळते ॥ ७ ॥

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । ग्रावऽहस्तासः । अध्वरे । यज्ञेषु ।
देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

अध्वरेग्निष्टोमेप्रकृतिस्वरूपे यज्ञेषुविकृतिरूपेषु उक्थादिषुचदेवमग्निमीळतेऋत्विजः स्तुवन्ति कीदृशाऋत्विजः द्रविणसोधनार्थिनः ग्रावहस्तासः अभिषवसाधनपाषाणधारिणः कीदृशंदेवं द्रविणोदाः धनप्रदं यद्वा धनप्रदोऽग्निः सोमंपिबत्वितिशेषः । तमेतंमन्त्रंयास्कएवंनिर्वक्ति—द्रविणोदाःकस्माद्धनंद्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्तिबलंवाद्रविणंयदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाताद्रविणोदास्तस्यैषाभवति द्रविणोदाद्रविणसइत्यादि[1] । सोयंयास्कोक्तोनिर्वचनप्रपञ्चः तस्मिन्नेवग्रन्थेवगन्तव्यः ॥ द्रविणोदाः द्रुदक्षिभ्यामिनन् नित्त्वादाद्युदात्तोद्रविणशब्दः तद्ददातीति द्रविणोदाः क्विप्चेतिक्विप् पूर्वपदस्यसकारोपजनश्छान्दसः रुत्वोत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षेद्वितीयायाःसुआदेशः अथवाद्रविणमात्मनइच्छन्तिद्रविणस्यन्ति सुपआत्मनःक्यच् सर्वप्रातिपदिकेभ्योलालसायांसुग्वक्तव्यइतिक्यचिपरतःसुगागमः द्रविणस्यतेः संपदादित्वाद्भावेक्विप् अतोलोपः क्वौलुप्तंनस्थानिवद्भवतीतितस्यस्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्यलोपः एवंद्रविणस्शब्दोधनेच्छावचनः द्रविणेच्छांदस्यतियथेष्टधनप्रदानेनोपक्षयतीत्यर्थे दसुउपक्षयेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्क्विप्चेतिक्विप् एवंद्रविणोदःशब्दःसकारान्तोभवति तथाच—द्राविणोदसाःप्रवादाभवन्तीति[2] नैरुक्तोव्यवहारउपपद्यते अतोद्रविणोदस्शब्दः भिन्नवाक्यत्वेस्वार्थे प्रथमा एकवाक्यत्वेतुव्यत्ययेनद्वितीयार्थोभवति द्रविणसइत्यत्रापिवाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनश्छान्दसः आद्युदात्तत्वंतुनियमेनस्थितम् ऋत्विग्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षेतुक्यजन्तात्क्विप् अतोलोपादिपूर्ववत् अत्रतुपक्षेक्यचश्चित्त्वेनान्तोदात्तत्वेप्राप्तेव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । ग्रावयुक्ताहस्तायेषांतेग्रावहस्तासः आज्जसेरसुक् ग्रावशब्दोवृषादित्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अध्वरे नविद्यतेध्वरोहिंसायस्मिन् नञ्सुभमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईळते अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं अदिप्रभृतिभ्यइतिशपोलुक् इ अदादेशः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

द्रविणोदाददातुनोवसूनियानिशृण्विरे । देवेषुतावनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणःऽदाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । शृण्विरे । देवेषु ।
ता । वनामहे ॥ ८ ॥

१ नि० ८. १. । २ नि० ८. २. ।

द्रविणोदादेवोनोऽस्मभ्यंवसूनिधनानिददातु यानिधनानिशृण्विरे हविरुपयुक्तत्वेनश्रूयन्ते ता तानिसर्वाणिधनानि देवेषुनिमित्तभूतेषुवनामहेसंभजामः धनैर्देवान्यष्टुं तानिस्वीकुर्मइत्यर्थः ॥ द्रविणोदाः गतम् । वसूनि शृस्वृस्निहीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः । शृण्विरे श्रुश्रवणे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् झ इरेच् छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकत्वेव्यत्ययेनश्नुः तत्सन्नियोगेनशृभावश्च उवङिप्राप्ते हुश्नुवोः सार्वधातुकइतियणादेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वं यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः नलोपःप्रातिपदिकान्तस्येतिनलोपः । वनामहे वनषणसंभक्तौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

द्रविणोदाःपिपीषतिजुहोतप्रचतिष्ठत । नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणःऽदाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । नेष्ट्रात् । ऋतुऽभिः । इष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणोदाः देव ऋतुभिःसहनेष्ट्रात नेष्टृसंबन्धिपात्रात् पिपीषति सोमं पातुमिच्छति ततोहेऋत्विजः इष्यत होमस्थानेगच्छत गत्वाच जुहोत होमंकुरुत हुत्वाप्रतिष्ठतच होमस्थानात्स्थानान्तरंप्रतिप्रस्थानमपिकुरुत ॥ द्रविणोदाः गतः । पिपीषति पापाने पातुमिच्छतीतिसन् छान्दसईकारः तिङ्ङतिङइतिनिघातः । जुहोत लोण्मध्यमबहुवचनं तस्यलङ्वद्भावात्तादेशः तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः तस्यपित्त्वाद्गुणः अभ्यस्तानामादिरित्यनुवृत्तौ अनुदात्तेचेत्यनुदात्तत्वेप्राप्ते भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरांप्रत्ययात्पूर्वंपितीत्योकारउदात्तः । तिष्ठत ष्ठागतिनिवृत्तौ लोट् मध्यमबहुवचनस्यथस्यलङ्वद्भावात्तादेशः शपिपाघ्राध्मेत्यादिनातिष्ठादेशः समवप्रविभ्यःस्थइत्यात्मनेपदंनभवति तत्रानुवृत्तस्यनिर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात् अत्रचशब्देनव्यवधानात् तेप्राग्धातोरित्युपसर्गत्वेनप्राक्प्रयोक्तव्यस्यापिप्रशब्दस्य व्यवहिताश्चेति छन्दसिव्यवहितप्रयोगः अत्रचशब्दोजुहोतेतिपूर्वेणसहसमुच्चयार्थः नपुनरिष्यतेत्युत्तरेण तेनाप्रथ मत्वाच्चवायोगेप्रथमेतिनिषेधाभावात्तिङ्ङतिङइतिनिघातः । नेष्ट्रात् पोत्राद्यज्ञंपुनीतनेत्यत्र पोत्रशब्दे यदुक्तं तदत्रद्रष्टव्यम् । इष्यत इषगतौ लोण्मध्यमबहुवचनम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

यत्त्वातुरीयमृतुभिर्द्रविणोदोयजामहे । अधस्मानोददिर्भव ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीयम् । ऋतुऽभिः । द्रविणःऽदः । यजामहे ।
अध । स्म । नः । ददिः । भव ॥ १० ॥

हेद्रविणोदोदेव यद्यस्मात्कारणादृतुभिःसहतुरीयंचतुर्णांपूरणं त्वा त्वांयजामहे अधेत्य निपातस्तच्छब्दार्थः तस्मात्कारणान्नोऽस्मभ्यं ददिर्धनस्यदाताभवस्म अवश्यंभव ॥ तुरीयं चतुर्णांपूरणं चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्चेतिछप्रत्ययः तस्यप्रत्ययस्वरेणोदात्तात्प्रागेव आयनेयीनीत्यादिनाईयादेशः आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनंस्वरसिद्ध्यर्थमितिवचनात् कृतेआदेशे प्रत्ययस्वरेणइकारउदात्तः । द्रविणोदः उक्तम् पादादित्वादामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यजामहे अत्रशप्पित्त्वेनतिङश्चलसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरएव पूर्वस्यामन्त्रितस्याप्यविद्यमानवत्त्वात् यद्वृत्तयोगाद्वाननिघातः व्यवहितयोगेऽपिहिसनिषेधइत्युक्तम् । अध छान्दसोधकारः । स्म चादिरनुदात्तसंहितायांनिपातस्यचेतिदीर्घः । ददिः डुदाञ्दाने आदृगमहनजनःकिकिनौलिट्चेतिकिप्रत्ययलिड्वद्भावाद्द्विर्वचनादि आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

अश्विनापिबतंमधुदीद्यग्नीशुचिव्रता । ऋतुनायज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना । पिबतम् । मधु । दीद्यग्नी इति दीदिऽअग्नी ।
शुचिऽव्रता । ऋतुना । यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

हेअश्विनौ मधुमाधुर्योपेतं सोमंपिबतं कीदृशौदीद्यग्नी द्योतमानाहवनीयाद्यग्नियुक्तौ शुचिव्रताशुद्धकर्माणौ ऋतुनाऋतुदेवतयासहयज्ञवाहसायज्ञस्यनिर्वाहकौ ॥ अश्विना संबोधनद्विवचनस्यसुपांसुलुगित्याकारः आमन्त्रिताद्युदात्तः । पिबतं शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । मधु फलिपाटीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तः । दीद्यग्नी दिवुक्रीडादौ अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिविच् वेरपृक्तलोपाद्वल्लिलोपोबलीयानितिप्रथमवकारस्यलोपः प्रथमंप्रत्ययलोपेहिवर्णाश्रयविधौप्रत्ययलक्षणंनास्तीतिनिषेधाद्वल्लिलोपोनस्यात् छान्दसंद्विर्वचनं तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वम् यङ्लुगन्ताद्वासंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइत्यभ्यासस्यगुणाभावः दीदिरग्निर्ययोस्तौदीद्यग्नी आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्ननिघातः। शुचिव्रता शुचिव्रतंययोस्तौसुपांसुलुगित्याकारः दीद्यग्निशब्दस्यसामान्यवचनत्वेननामन्त्रितइत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादाष्टमिकनिघातत्वम् पूर्वस्यपराङ्गवद्भावात् ऐकस्वर्यम् । यज्ञवाहसा वहप्रापणे यज्ञंवहतइतियज्ञवाहसौ वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् तत्रहिगतिकारकयो-

रपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात्सोपपदानामपिभवतीत्युक्तम् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः सुपां-सुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः आमन्त्रितनिघातः असामर्थ्यात्पूर्वस्यनपराङ्गवद्भावः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

गार्हपत्येनसन्त्यऋतुनायज्ञनीरसि । देवान्देवयतेयज ॥ १२ ॥२९॥

गार्हऽपत्येन । सन्त्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । असि । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥ २९ ॥

हेसन्त्य फलप्रदाग्निदेव गार्हपत्येनगृहपतिसंबन्धिनारूपेणयुक्तःसन् ऋतुना ऋतुदेवेनसह यज्ञनीः यज्ञस्यनिर्वाहकोसि तस्मात्त्वंदेवयते देवविषयकामनायुक्तायजमानायदेवान्यज ॥ गार्हपत्येन गृहपतिनासंयुक्तेञ्यः यस्येतिलोपः ञित्त्वादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वंच गृहपतित्वमित्यर्थे पत्यन्तपुरोहितादिभ्यइतियकित्वन्तोदात्तत्वंस्यात् । सन्त्य सननेभव षणुदाने किचूक्तौचेतिक्तिच् नक्तिचिदीर्घश्चेतिदीर्घनलोपाभावः भवेछन्दसीतियत् तत्रसाधुरितिवा-निघातः । यज्ञंनयतीतियज्ञनीः सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । देवयते देवानात्मनइच्छतीतिदेवयन् तस्मै क्यचिचेतीत्वंनभवति नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिनिषेधात् अश्वाघस्येत्यात्वविधानादात्वनिषेधेप्राप्तस्यदीर्घस्याप्येषनिषेधइत्युक्तम् शतुरनुमोनद्यजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् अत्रक्यचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेण उभयोःक्यचासहैकादेशेएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः तस्मादन्तोदात्तत्वात्परस्याविभक्तेः शतुरनुमोनद्यजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

चतुर्थेनुवाके आत्वावहन्त्वितिनवर्चंसूक्तम् ऋषिच्छन्दसीपूर्ववदनुवर्तेते विशेषादेशाभावादिन्द्रोदेवता विनियोगस्तुप्रातःसवनेमैत्रावरुणस्योन्नीयमानेसूक्तम् आत्वावहन्तुहरयइति तथाच द्विदेवत्यैश्चरन्तीतिखण्डेसूत्रितम्—उन्नीयमानेभ्योन्वाहात्वावहन्त्विति तथाषोडशिनिशस्त्रेआत्वावहन्तुहरयइतितिस्रः तथाचसूत्रितम् अथषोडशीतिखण्डे—आत्वावहन्तुहरयइतितिस्रोगायत्र्यइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह--

आत्वावहन्तुहरयोवृषणंसोमपीतये । इन्द्रंत्वासूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वहन्तु । हरयः । वृषणम् । सोमऽपीतये । इन्द्र ।
त्वा । सूरऽचक्षसः ॥ १ ॥

हेइन्द्र वृषणंकामानांवर्षितारंत्वात्वांसोमपीतयेसोमपानार्थं हरयस्त्वदीयाअश्वावहन्तु अस्मिन्कर्मण्यानयन्तु तथासूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ताऋत्विजस्त्वांमन्त्रैःप्रकाशयन्त्वितिशेषः॥ हरन्तीतिहरयः अचइः इन्सर्वधातुभ्यइतीन् नित्त्वादाद्युदात्तः। वृषणं कनिन्युवृषितक्षिराजीत्यादिनाकनिन् किन्त्वाल्लघूपधगुणाभावः वाषपूर्वस्यनिगमेइविविकल्पितमुपधादीर्घत्वम्। सोमपीतये ऐभिरग्नइत्यत्रोक्तम्। सूरचक्षसः चक्षिङ्व्यक्तायांवाचि सर्वधातुभ्योऽसुन् चक्षिङःख्याञ् इतिनभवति असनोःप्रतिषेधोवक्तव्यइतिनिषेधात् षूप्रेरणे सुवतीतिसूरः सुसूधावृधिभ्यःक्रन्नितिक्रन् किन्त्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः सूरवत् चक्षः ख्यानं प्रकाशोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥१॥

द्वितीयामृचमाह—

इमाधानाघृतस्नुवोहरीइहोपवक्षतः । इन्द्रंसुखतमेरथे ॥ २ ॥

इमाः । धानाः । घृतऽस्नुवः । हरी इति । इह । उप । वक्षतः ।
इन्द्रम् । सुखऽतमे । रथे ॥ २ ॥

हरिशब्दइन्द्ररथस्यवोढारावश्वावाचष्टे तथाचश्रुत्यन्तरम्—हर्योःस्थातेति[1] हरिभ्यांत्वेन्द्रोदेवतांगमयत्विति च एतदेवाभिप्रेत्यनिघण्टुकारआह हरीइन्द्रस्येति तादृशौहरीइमायागार्थं वेद्यामासादितत्वेनपुरोवर्तिनीर्धानाः भृष्टयवतण्डुलाननुद्दिश्य सुखतमेरथे इन्द्रमवस्थाप्य इहास्मिन्कर्मणिउपवक्षतः वेदिसमीपेवहतां कीदृशीर्धानाः घृतस्नुवः अलंकरणोपस्तरणाभिघारणेनघृतस्राविणीः॥ धीयन्तइतिधानाः धापृवस्यज्यतिभ्योनइतिनः प्रत्ययस्वरः। घृतस्नुवः घृतं स्नुवन्तीतिघृतस्नुवः क्विपि तुगभावश्छान्दसः धातुस्वरः समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् स्नोःसंयोगपूर्वत्वेनयणभावादुवङादेशः। हरी हृञ्हरणे सर्वधातुभ्यइन् नित्त्वादाद्युदात्तः प्रगृह्यत्वात्संहितायांप्रकृतिभावः। वक्षतः प्रार्थनाख्येलिङर्थेलेट् तस्यप्रथमपुरुषद्विवचनंतस् लेटोडाटावित्यडागमः शपिप्राप्ते सिब्बहुलंलेटीतिसिप् ढत्वकत्वषत्वानि तिङ्ङतिङइतिनिघातः। सुखतमे गतम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

इन्द्रंप्रातर्हवामहइन्द्रंप्रयत्यध्वरे । इन्द्रंसोमस्यपीतये ॥ ३ ॥

---

१ तै० सं० १. ४. २८.। २ तै० सं. १. ६. ४.।

इन्द्रम् । प्रातः । हवामहे । इन्द्रम् । प्रऽयति । अध्वरे । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

प्रातः कर्मारंभेप्रातःसवने इन्द्रंहवामहे आह्वयामः तथैवाध्वरेसोमयागे प्रयतिप्रगच्छति प्रारभ्यवर्तमानेसति माध्यंदिनेसवनेतमिन्द्रंहवामहे तथायज्ञसमाप्त्यवसरे तृतीयसवनेसोमस्य पीतयेसोमपानार्थंहवामहे ॥ प्रातः स्वरादिष्वन्तोदात्तोनिपातितः । हवामहे ह्वेञोलटिशपिपर-तोह्वःसंप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । प्रयति इण् गतौ लटःशतृ अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावः प्रादिसमासः कृद्ग्रहणेग-तिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिवचनात्प्रत्ययग्रहणइतिनियमाभावात् शतुरनुमोनद्यजादीइतिवि-भक्तेरुदात्तत्वम् । अध्वरे उक्तं संहितायांउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येति अकारस्य स्वरितत्वम् । पीतये पापाने क्तिनि छान्दसमन्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

उप॑नः सुतमागहि॒हरि॑भिरिन्द्रकेशिभिः । सुतेहित्वाहवामहे ॥ ४ ॥

उप॑ । नः । सुतम् । आ । गहि । हरि॑ऽभिः । इन्द्र । केशिऽभिः । सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥ ४ ॥

हेइन्द्र केशिभिःकेसरयुक्तैर्हरिभिरश्वैस्त्वंनोऽस्मदीयंसुतमभिषुतंसोमंप्रतिउपसमीपेआग-हि आगच्छ सुते अभिषुतेसोमेनिमित्तभूतेसति हियस्मात्कारणात्त्वाहवामहेत्वामाह्वयामः तस्मा-दागच्छेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ गहि गमेर्लोटःसेर्हिः शपइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् इषुग-मियमांछइतिछत्वंनभवति नलुमतांगस्येतिप्रतिषेधात् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतोहेरितिहेर्लुग्नभवति । केशिभिः क्लिशेरन् लोलोपश्चेतिअन् मत्वर्थीयइनिः प्रत्ययस्वरः । हवामहे ह्वइत्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं शपःपित्त्वादनुदा-त्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएव तिङ्ङतिङइतिननिघातः हिचेतिप्रतिषेधात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

सेमंनःस्तोममागह्युपेदंसवनंसुतम् । गौरोनतृषितःपिब ॥ ५ ॥ ३० ॥

सः । इमम् । नः । स्तोमम् । आ । गहि । उप॑ । इदम् । सवनम् । सुतम् । गौरः । न । तृषितः । पिब ॥ ५ ॥ ३० ॥

हेइन्द्र सुत्वंनोऽस्मदीयमिमंस्तोमंस्तुतिं प्रतिआगहिआगच्छ आगमनेहेतुरुच्यते उप देवयजनसमीपे सुतमभिषुतसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठीयमानंसुवनं प्रातःसवनादिरूपंकर्मवर्तते तस्माद्गौरोन गौरमृगइवतृषितःसन्निमंसोमंपिब ॥ सः इममित्यत्रसंहितायांसोचिलोपेचेत्पादपूरणमितिसुलोपः । गहि गतम् । सवनं सूयतेस्मिन्सोमइत्यधिकरणेल्युट् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ल्युडन्तात्सप्तम्याः सुपांसुपोभवन्तीतिवक्तव्यमितिवचनात् द्वितीया अभिषुतसोमयुक्तमिदंसवनमितिकर्मण्येववाद्वितीया तदासुतशब्दादर्शआदित्वादच् । तृषितः ञितृषापिपासायां निष्ठा निष्ठेतिक्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः पश्चादिट् आगमाअनुदात्ताइत्यनुदात्तत्वम् ॥५॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेत्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

सूक्तेषष्ठीमृचमाह—

इमेसोमासइन्दवःसुतासोअधिबर्हिषि । ताँइन्द्रसहसेपिब ॥ ६ ॥

इमे । सोमासः । इन्दवः । सुतासः । अधि । बर्हिषि । तान् । इन्द्र । सहसे । पिब ॥ ६ ॥

इन्दुशब्दः उन्दीक्लेदनेइतिधातोरुत्पन्नः इन्दवः क्लेदनयुक्ताइमेवेद्यामवस्थिताः सोमाः तत्तत्पात्रगताःसोमाबर्हिषियज्ञे अधिआधिक्येनसुतासः अभिषुताः हेइन्द्र सहसे बलार्थं तान्सोमान् पिब ॥ सोमासः आज्जसेरसुगिति जसोऽसुगागमः । इन्दवः उक्तम् । सुतासः पूर्ववत् संहितायांप्रकृत्यान्तःपादमव्यपरेइतिप्रकृतिभावात्परपूर्वत्वंनभवति । बर्हिषि बृंहेर्नलोपश्चेतिइस् प्रत्ययस्वरः । ताँइन्द्रेत्यत्रदीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वं यत्वयलोपौ अनुनासिकः । सहसे षहमर्षणे असुन्नन्तोनित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

अयंतेस्तोमोअग्रियोहृदिस्पृगस्तुशन्तमः । अथासोमंसुतंपिब ॥७

अयम् । ते । स्तोमः । अग्रियः । हृदिऽस्पृक् । अस्तु । शम्ऽतमः । अथ । सोमम् । सुतम् । पिब ॥ ७ ॥ १ ॥

हेइन्द्र अयमस्माभिःक्रियमाणःस्तोमः स्तोत्रविशेषः अग्रियः श्रेष्ठःसन् तेतव हृदिस्पृक् मनस्यंगीकृतः शन्तमः सुखतमोऽस्तु अथस्तुतेरनन्तरं सुतमभिषुतंसोमंपिब ॥ अग्रियः अग्रादित्यनुवृत्तौ घच्छौचेतिघच् चित्त्वादन्तोदात्तः । हृदिस्पृशतीतिहृदिस्पृक् स्पृशो

दृकेक्विन् तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् क्विन्प्रत्ययस्यकुरितिशकारस्यकुत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शन्तमः सुखकरद्रव्यवचनोऽत्रशमशब्दः ततस्तमप् अत्रसुखप्रकर्षस्यगुणद्वारागुणनिष्ठद्रव्येसंक्रान्तत्वाददद्रव्यप्रकर्षइतिनिषेधात्किमेत्तिङव्ययेत्यादिनाआमृनभवति द्रव्यस्यस्वतःप्रकर्षाभावात् ईदृगर्थएवहिसनिषेधः । अथासोमं संहितायांनिपातस्यचेतिदीर्घः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

विश्वमित्सवनंसुतमिन्द्रोमदायगच्छति । वृत्रहासोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वम् । इत् । सवनम् । सुतम् । इन्द्रः । मदाय । गच्छति ।
वृत्रऽहा । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

वृत्रहाशत्रुघातकइन्द्रः सोमपीतयेसोमपानायमदायतत्पानजन्यहर्षायच विश्वमित्सर्वमपिसुतमभिषुतसोमयुक्तंसवनं प्रातःसवनादिरूपंकर्मगच्छति ॥ विश्वं असिपृषीत्यादिनाक्वन् नित्त्वादाद्युदात्तः । सवनं सुतं पूर्ववत् । मदाय मदोनुपसर्गेइत्यप्प्रत्ययः पित्त्वाद्धातुस्वरः । गच्छति इषुगमियमांछः । वृत्रहा वृत्रंहतवान् ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषुक्विप् इनहन्पूषन्नित्यादिनानिवृत्तंदीर्घत्वं सौचेतिप्रतिप्रसवाद्भवति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सोमपीतये व्यधिकरणबहुव्रीहिरित्युक्तम् तत्पुरुषेवा दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

सेमन्नःकाममापृणगोभिरश्वैःशतक्रतो । स्तवामत्वास्वाध्यः ॥ ९ ॥ २१ ॥

सः । इमम् । नः । कामम् । आ । पृण । गोभिः । अश्वैः ।
शतक्रतो इति शतऽक्रतो । स्तवाम । त्वा । सुऽआध्यः ॥ ९ ॥ २१ ॥

हेशतक्रतो सत्वंनोस्मदीयमिमंकामंकाम्यमानंफलंगोभिरश्वैश्चसह आपृणसर्वतःपूरय वयमपिस्वाध्यः सुष्ठुसर्वतोध्यानयुक्ताःसन्तस्त्वात्वांस्तवाम ॥ सेमं संहितायां सोचिल्लोपेचेत्पादपूरणमितिसुलोपः । कामं कमेर्घञ् कर्षात्वतोघञोन्तउदात्तइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्ते वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् । पृण पृणप्रीणने लोटःसेर्हिः तुदादिभ्यःशः तस्यङित्त्वाद्गुणाभावः अतोहेरितिहेर्लुक् । गोभिः सावेकाचइतिप्राप्तंविभक्तेरुदात्तत्वंनगोश्वन्त्साववर्णेतिप्रतिषिध्यते । अश्वैः क्वन्नन्तइत्युक्तं असामर्थ्यान्नपराङ्गवद्भावः । स्तवाम ष्टुञ्स्तुतौ धात्वादेःषःसः लोडुत्तमबहुवचनस्यलो-

टोलङ्दितिलङ्ङ्भावात् नित्यंङितइतिसकारस्यलोपः आडुत्तमस्यपिच्चेत्याडागमः प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव । स्वाध्यः ध्यैचिन्तायां स्वाङोरुपसर्गयोःप्राक्प्रयोगः अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिक्विप् दृशिग्रहणस्यविध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वादत्रसंप्रसारणेसतिपरपूर्वत्वं हलइति दीर्घः जसिएरनेकाचइतियणादेशः गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं उदात्तयणोहल्पूर्वादितिजसउदात्तत्वंनभवति तत्रासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः अतउदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वमेवभवति ॥ ९ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

इन्द्रावरुणयोरित्यादिकंनवर्चंसूक्तं अतएवनवशब्दानुवृत्तावनुक्रम्यते—इन्द्रावरुणयोरैन्द्रावरुणंयुवाकुपादनिचृताविति अत्रदेवताविस्पष्टा ऋषिच्छन्दसीपूर्ववदनुवर्तेते अयंतुविशेषः युवाकुहीत्यादिकेद्वेऋचौपादनिचृन्नामकच्छन्दोयुक्ते विनियोगस्तुस्मार्तोलैंगिकोवाकश्चिदवगन्तव्यः।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

इन्द्रावरुणयोरहंसम्राजोरवआवृणे । तानोमृळातईदृशे ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहम् । सम्ऽराजोः । अवः । आ । वृणे ।

ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥ १ ॥

अहमनुष्ठातासम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्यमानयोर्वा इन्द्रावरुणयोर्देवयोःसंबन्धि अवोरक्षणंआवृणेसर्वतःप्रार्थये ता तौदेवौ ईदृशेएवंविधेऽस्मदीयवरणेनिमित्तभूतेसतिमृळातः अस्मान्सुखयतः ॥ इन्द्रशब्दोरन्प्रत्ययान्तः वरुणशब्दउनन्प्रत्ययान्तः उभौनित्त्वादाद्युदात्तौ समासे देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानङादेशः उभेयुगपदित्यनुवृत्तौदेवताद्वन्द्वेचेतियुगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सम्राजोः राजृदीप्तौ सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् समोमोऽनुस्वारइत्यनुस्वारेप्राप्ते मोराजिसमःक्वावितिमकारादेशः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं कर्तृकर्मणोःकृतीतिकर्तरिषष्ठी। अवरक्षणादिषुभावेअसुन् नित्त्वादाद्युदात्तः । ता सुपांसुलुगित्यादिनाद्विवचनस्याडादेशः टिलोपे विभक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरः । मृळातः मृडसुखने प्रार्थनायांलिङर्थेलेट् द्विवचनं तस्य तस् लेटोडाटावित्याडागमः तुदादिभ्यःशः ङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । ईदृशे त्यदादिषुदृशोनालोचनेकञ्चेतिइदमशब्देउपपदेदृशेःकञ् उपपदसमासे इदंकिमोरीश्कीइतीदमईश् शित्त्वात्सर्वादेशः कञः कित्त्वाद्गुणाभावः ञित्त्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् उपपदसमासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

गन्तारा हि स्थोवसे हवं विप्रस्य मावतः । धर्तारा चर्षणीनाम् ॥ २ ॥

गन्तारा । हि । स्थः । अवसे । हवम् । विप्रस्य । माऽवतः ।
धर्तारा । चर्षणीनाम् ॥ २ ॥

हेइन्द्रावरुणौ अवसे अवितुमनुष्ठातारं रक्षितुं मावतोमद्विधस्यविप्रस्य ब्राह्मणर्त्विजो-हवमाह्वानंगन्तारौस्थोहि प्राप्तशीलौभवथःखलु कीदृशौ चर्षणीनांमनुष्याणांधर्तारौ योग-क्षेमसंपादनेनधारयितारौ ॥ गन्तारा गमेस्ताच्छील्येतृन् द्विवचनस्यसुपांसुलुगित्यादिनाआ-कारादेशः ऋदृशोङिगुणः अप्तृन्नित्यादिनोपधादीर्घत्वं तृनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । स्थः अस् भुवि लट्मध्यमपुरुषद्विवचनंथस् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । अव-से अवरक्षणे तुमर्थेसेसेनित्यसेन् नित्त्वादाद्युदात्तः । हवं ह्वेञोबहुलंछन्दसीत्यनैमित्तिकसंप्र-सारणेपरपूर्वत्वेच ऋदोरबित्यप् गुणावादेशौ अपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव । विप्रस्य टुव-पबीजसंताने अस्यऋज्रेन्द्रेत्यादिनारन्निपातितोनित्त्वादाद्युदात्तः । मावतः वतुप्प्रकरणे यु-ष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानं वतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोरस्मदोमपर्यन्तस्यमादेशः आसर्व-नाम्नइतिदकारस्यआकारः सवर्णदीर्घः मतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वे सएवशिष्यते । धर्तारा धृञ्धारणे ण्वुल्तृचावितितृच् एकाचउपदेशेइतीट्प्रतिषेधः गुणोरपर-त्वं अप्तृन्नित्यादिनाउपधादीर्घः सुपांसुलुगित्याकारः तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । चर्षणीनां कृषेरादेश्चचइतिअनिप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनककारस्यचकारः प्रत्ययाद्युदात्तत्वंबाधित्वा छा-न्दसमन्तोदात्तत्वम् अतएवनामन्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम् तत्रहि मतुपि योह्रस्वान्तः अन्तोदात्तःततउत्तरस्यनाम्नउदात्तत्वमितिव्याख्यातम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

अनुकामं तर्पयेथामिन्द्रावरुण राय आ । ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥ ३ ॥

अनुऽकामम् । तर्पयेथाम् । इन्द्रावरुणा । रायः । आ । ता ।
वाम् । नेदिष्ठम् । ईमहे ॥ ३ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ अनुकामं अस्मदीयाभिलाषमनुरायोधनस्यप्रदानेन आतर्प-येथां सर्वतोस्मांस्तृप्तान्कुरुतं वयंयदायदाधनंकामयामहेतदातदाप्रयच्छतमित्यर्थः ता वां

तादृशौयुवांनेदिष्ठंअतिशयेनसामीप्यंयथाभवतितथा ईमहेयाचामहे कालविलंबमन्तरेणधनंदातव्यमित्यर्थः सप्तदशसुयाञ्चाकर्मसु ईमहेइतिपठितम् ॥ अनुकामं कामस्यपश्चादनुकामं अथवा कामंअनु अनुकामं अनुरिहपश्चादर्थे अथवावीप्सालक्षणेयथार्थे योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिःसादृश्यंचेतिचत्वारोहियथार्थागृहीताः अव्ययंविभक्तीत्यादिनाअव्ययीभावसमासः अव्ययीभावश्चेत्यव्ययसंज्ञायां अव्ययादाप्सुपइतिप्राप्तस्यलुकोपवादोनाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्याइतिविभक्तेरमादेशः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । तर्पयेथां तृपेर्ण्यन्ताल्लोटोणिचश्चआत्मनेपदम् मध्यमद्विवचनमाथां टेरेत्वेआमेतइत्यामादेशः शपिसत्यतोयेयइत्यनुवृत्तौआतोङितइत्याकारस्यइयादेशः आद्गुणोयलोपश्च । इन्द्रावरुणा सुपांसुलिगिति द्विवचनस्यआकारः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं संहितायामाकारस्यह्रस्वत्वम् । रायः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । ता सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः पदात्परत्वाद्युवामित्यस्यवामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठं अतिशयेनान्तिकं अतिशायनेइष्ठन् अन्तिकबाढयोर्नेदसाधावितिनेदादेशः यस्येतिलोपः इष्ठनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ईमहे ईङ्गतौ ङित्त्वादात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिश्यनोलुक् निघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

युवाकुहिशचीनांयुवाकुंसुमतीनाम् । भूयामवाजदाव्नाम् ॥ ४ ॥

युवाकुं । हि । शचीनाम् । युवाकुं । सुऽमतीनाम् । भूयामं । वाजऽदाव्नाम् ॥ ४ ॥

हियस्मात्कारणात् शचीनामस्मदीयकर्मणां संबन्धिसोमरूपंहविर्युवाकुवसतीवर्येकधनात्मकैरुदकैःपयःसक्त्वादिद्रव्यान्तरैश्चमिश्रितं तथा सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां स्तोत्ररूपंवचनमपि युवाकु नानाविधैःस्तुत्यगुणैर्मिश्रितं तस्मात्कारणात् हेइन्द्रावरुणौ तथाविधंहविः स्वीकुर्वतोर्युवयोःप्रसादाद्वयंवाजदाव्नांअन्नप्रदानांपुरुषाणांमध्येमुख्याभूयामभवेम अपःअप्नइत्यादिषुषड्विंशतिसंख्याकेषुकर्मनामसुशचीशमीइतिपठितम् ॥ युवाकु युमिश्रणे कठिकुषिभ्यांकाकुरित्यत्रबाहुलकाद्यौतेरपिकाकुःप्रत्ययः किंत्त्वेनगुणाभावादुकारस्योवङादेशः प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वम् । शचीशब्दःकेषांचिन्मतेशार्ङ्गरवादिःङीनन्तोनित्त्वादाद्युदात्तइत्युभेवनस्पत्यादिषुयुगपदित्यत्रवृत्तिरुक्तोक्तम् । सुमतीनां विद्यामसुमतीनामित्यत्रोक्तम् । भूयाम प्रार्थनायां लिङ् उत्तमबहुवचनेनित्यंङितइतिसकारलोपः यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्चेत्युदात्तोयासुडागमः लिङःसलोपोऽनन्त्यस्येतिसकारलोपः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् सतिशिष्टत्वाद्यासुडुदात्तएव

शिष्यते। वाजदान्नां वाजंददातीतिवाजदावानः आतोमनिन्नित्यादिनावनिप् तस्यपित्त्वाद्धातु-स्वरएवशिष्यते समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते आमिअल्लोपोनइत्यकारलोपः तस्याचःपरस्मिन्निितिस्थानिवद्भावाल्लोपोव्योर्वलीतिवकारलोपोनभवति ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

इन्द्रः॑सहस्र॒दाव्नां॒वरु॑णः॒शंस्या॑नाम् ॥ क्रतु॑र्भवत्युक्थ्यः॑ ॥ ५ ॥३२॥

इन्द्रः॑। स॒ह॒स्र॒ऽदाव्ना॑म्। वरु॑णः। शंस्या॑नाम्। क्रतुः॑। भ॒व॒ति॒। उ॒क्थ्यः॑ ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रः सहस्रदाव्नां सहस्रसंख्याकधनप्रदानांमध्ये क्रतुःधनदानस्यकर्ताभवति प्रभूतं ददातीत्यर्थः तथा वरुणःशंस्यानांस्तुत्यानांमध्ये उक्थ्यःस्तुत्योभवति अतिशयेनस्तुत्यइत्यर्थः॥ वरुणः उनन्प्रत्ययोनित्त्वादाद्युदात्तः॥ शंस्यानां शंसुस्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरितमितिप्राप्ते ईड-वंदवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तः। क्रतुः कृञः कतुरितिकतुः कित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः प्रत्ययस्वरे-णाद्युदात्तः। उक्थ्यः उक्थंशस्त्रं तेनस्तुत्यत्वेनतत्रभवउक्थ्यः भवेछन्दसीतियत् यस्येति लोपः अत्रतित्स्वरितमित्येतद्बाधित्वातीर्थ्यायकूप्यायेत्यादिवद्व्यवधानात् यतोनावइतिप्राप्तमाद्यु-दात्तत्वम् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिनक्रियते ननुयस्येतिलोपात्प्रागेवतित्स्वरितत्वमस्तु नहितदायतोनावइत्येतदस्ति द्व्यच्त्वाभावात् अतएवह्यूर्म्यायचसूर्म्यायचेत्यादौस्वरितत्वं दृश्यते नचपरत्वान्नित्यत्वाच्च यस्येतिलोपेनप्रथमतोभाव्यमितिवाच्यम् प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाद्व-हिरङ्गाद्यस्येतिलोपात्प्रत्ययमात्राश्रयतयाअन्तरङ्गत्वेनतित्स्वरितमित्येतस्यप्राबल्यात् अतऊ-र्म्यायेत्यादिवत् उक्थ्यइत्यत्रापिलक्षणतएवस्वरितत्वंभविष्यतीतिकिंछान्दस्येन यत्रहिलोप-मन्तरेणद्व्यच्त्वं तत्रयतोनावइत्येतद्भवति यथाचेयंजेयमितिलोपनिबन्धनद्व्यच्त्वप्रदेशेषुतु स्वरि-तेनैवभवितव्यमिति एवंतर्हितीर्थ्यायकूप्यायेत्यादौयदाद्युदात्तत्वं तदेवच्छान्दसमस्तु अथ अत्रतु वार्णादाङ्गंबलीयइत्यन्तरङ्गत्वेऽपिस्वरितत्वंबाधित्वालोपएवभविष्यति तर्ह्युक्थ्येऊर्म्यायसूर्म्याये-त्यादौचछान्दस्यमस्तु सर्वथैकत्रछान्दस्यान्नमुच्यते ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

---

१ वीरवीर्यौचेत्यत्रवीर्यग्रहणाद्यतोनावइत्यनित्यमितिज्ञापितत्वान्नित्स्वरितमितिस्वरितत्वम्। २ आवृत्य१भृगवाणः (ऋ० सं० १. ५. १५.) इत्यत्रवेदभाष्यम्।

सूक्ते षष्ठीमृचमाह—

तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि । स्यादुत प्ररेचनम् ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अवसा । वयम् । सनेम । नि । च । धीमहि ।
स्यात् । उत । प्रऽरेचनम् ॥ ६ ॥

तयोरित्पूर्वोक्तयोरिन्द्रावरुणयोरेव अवसा रक्षणेन वयमनुष्ठातारः सनेम संभजेम धनमितिशेषः निधीमहिच प्राप्तेधनेयावदपेक्षितं तावद्भुक्त्वा ततोवशिष्टं धनंक्वचिन्निधिरूपेणस्थापयामश्च उतअपिचप्ररेचनं भुक्तान्निहिताच्च प्रकर्षेणाधिकंधनं स्यात् संपद्यताम् ॥ अवसा असुन् नित्त्वादाद्युदात्तः वयं यूयंहिस्थेत्यत्रयदुक्तंतदत्रद्रष्टव्यम् । सनेम आशिषिलिङ् तस्यमस् नित्यंङितइतिसकारलोपः किदाशिषीतियासुट् छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकमप्यस्तीति लिङःसलोपोनन्त्यस्येतिसकारलोपः अतोयेयइतिइयादेशः लोपोव्योर्वलीतियलोपः लिङ्याशिष्यङित्यङ् आद्गुणः पादादित्वान्ननिघातः । धीमहि डुधाञ्धारणपोषणयोः आशिषि लिङोमहिङ् तस्यछन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे तत्रसार्वधातुकत्वेनलिङःसलोपोऽनंत्यस्येतिसकारलोपः सार्वधातुकमपिदितिङित्त्वम् शप्च बहुलंछन्दसीतिजुहोत्यादेरपिशपोलुक् आर्धधातुकत्वादातोलोपइटिचेत्याकारलोपः निघातः सनेमेत्यपेक्षयाद्वितीयत्वादत्रचवायोगेप्रथमेतिननिषेधः । स्यात् अस्तेःप्रार्थनायांलिङ् तिप् इतश्चेतीकारलोपः यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्चेति यासुट्ङित्त्वे अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः पादादित्वान्ननिघातः । उत एवमादीनामन्तइत्यन्तोदात्तः । प्ररेचनं रिचिर्विरेचने भावेल्युट् योरनादेशः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् प्रादिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

इन्द्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे । अस्मान्त्सु जिग्युषस्कृतम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । वाम् । अहम् । हुवे । चित्राय । राधसे । अस्मान् ।
सु । जिग्युषः । कृतम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ वांयुवामुभौ अहं हुवे आह्वयामि किमर्थं चित्रायमणिमुक्तादिरूपेणविविधायराधसेधनाय तदाहूतौ युवांअस्माननुष्ठातॄन् सुजिग्युषः शत्रुविषयेसुष्ठुजययुक्तान् कृतं कुरुतम् ॥ इन्द्रावरुणा सुपांसुलुगित्यादिना संबोधनस्याकारः देवताद्वन्द्वेचेति

पूर्वपदस्यानङ् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् संहितायांछान्दसंह्रस्वत्वम्। हुवे ह्वयतेर्लट्डुत्तमैकवचनं इट् शपइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिलुक् ह्वइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं अचिश्नुधात्वित्यादिनाउवङ् नचहुश्नुवोरित्यादिनायणादेशः जुहोतेरेवहिप्रतिपदोक्तस्यतन्नपुनरस्य लाक्षणिकत्वात् इटःप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं पादादित्वान्ननिघातः। राधसे असुन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। अस्मान् शसि द्वितीयायांचेत्यात्वम् शसोनइतिनत्वम्। जिग्युषः जिजये लिटःक्वसुश्चेति क्वसुः द्विर्भावः सन्लिटोर्जेरितिद्वितीयस्यकुत्वं क्वसोःकित्त्वाद्गुणाभावः क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटोवस्वेकाजाद्घसामितिनियमेननिवृत्तिः द्वितीयाबहुवचनंशस् भसंज्ञायां वसोःसंप्रसारणमिति संप्रसारणंपरपूर्वत्वं एरनेकाचइतियणादेशः शासिवसिघसीनांचेतिषत्वं प्रत्ययस्वरेणउकार-उदात्तः। कृतं कृञ्करणे लोण्मध्यमद्विवचनस्य लङ्वद्भावात्तमादेशः शपोबहुलंछन्दसीतिलुक् तिङ्ङतिङइतिनिघातः॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

इन्द्रावरुणनूनुवांसिषासन्तीषुधीष्वा। अस्मभ्यंशर्मयच्छतम्॥ ८॥

इन्द्रावरुणा। नु। नु। वाम्। सिसासन्तीषु। धीषु। आ।
अस्मभ्यम्। शर्म। यच्छतम्॥ ८॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ धीष्वस्मदीयबुद्धिषुवां युवां सिषासन्तीषु सनितुं संभक्तुं सम्यक् सेवितुमिच्छन्तीषुतदानीमासमन्तादस्मभ्यं शर्मसुखं नूनु अतिशयेनक्षिप्रंयच्छतंदत्तं षड्विंशतिसंख्याकेषुक्षिप्रनामसु नुमक्ष्वितिपठितम् तस्यद्विरावृत्त्यबलात् अतिशयोलभ्यते॥ इन्द्रावरुणा उक्तम्। नूनु ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामिति पूर्वस्यदीर्घत्वम्। सिषासन्तीषु वनषणसंभक्तौ धात्वादेःषःसः इच्छायांसन् द्विर्भावोहलादिशेषः सन्यतइतीत्वं आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं सनीवन्तेत्यादिनाविकल्पादिड्भावः जनसनखनांसन्झलोरितिनकारस्यआकारः उपरिलटः शतृ कर्तरिशप् उगितश्चेतिङीप् शप्श्यनोर्नित्यमितिनुम् ङीपःशपश्चपित्त्वाच्छतुश्चलसार्वधातुकत्वेनचानुदात्तत्वम् सनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् तदेवशिष्यते। धीषु सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। अस्मभ्यं अस्मभ्यमप्रतिष्कुतइत्यत्रोक्तम्। यच्छतं दाण्दाने शपि पाघ्रेत्यादिनायच्छादेशः॥ ८॥

नवमीमृचमाह—

प्रवामश्नोतुसुष्टुतिरिन्द्रावरुणयांहुवे। यामृधाथेसधस्तुतिम्॥९॥ ३३॥

प्र । वाम् । अश्नोतु । सुऽस्तुतिः । इन्द्रावरुणा । याम् । हुवे ।
याम् । ऋधाथे इति । सधऽस्तुतिम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ यामस्मत्कर्तृकांशोभनस्तुतिंप्रतिहुवेयुवामुभावाह्वयामि किञ्च सधस्तुतिं युवयोरुभयोःसाहित्येनक्रियमाणयास्तवक्रिययायुक्तां यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य ऋधाथे युवांवर्धाथे तादृशीसुष्टुतिः शोभनस्तुतिहेतुभूतऋक्संमूहोवामश्नोतु युवां व्याप्नोतु ॥ अश्नोतु अशूव्याप्तौ लोटोव्यत्ययेनतिप् स्वादिभ्यःश्नुः । सुष्टुतिः नर्विधेअस्यसुष्टुतिमित्यत्रोक्तम् । इन्द्रावरुणाहुवेउक्ते अत्रतु यद्वृत्तयोगादनिघातः । ऋधाथे ऋधुवृद्धौ लट् व्यत्ययेनात्मनेपदम् मध्यमद्विवचनेश्नोर्बहुलंछन्दसीतिलुक् प्रत्ययस्वरेणआकारउदात्तः यच्छब्दयोगान्ननिघातः । सधस्तुतिं सहस्तुतिर्यस्यांसुष्टुतौसासधस्तुतिः अत्रसुष्टुतिरित्यन्यपदार्थे स्तुतिशब्दस्यस्तूयतेअनयेतिकरणसाधनत्वेनऋक्परत्वे अयंस्तुतिशब्दोभावसाधनतयास्तवनक्रियापरः तस्मिन्भावसाधनत्वेनक्रियापरे अयंकरणसाधनतयाऋक्परइतिसमस्यमानपदार्थादन्यः सहेत्यत्रहकारस्यव्यत्ययेनधकारः सहशब्दएवमादित्वादन्तोदात्तः बहुव्रीहित्वेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेत्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥
इतिचतुर्थोनुवाकः ॥ ४ ॥

सोमानमित्यादिषट्सूक्तात्मकेपञ्चमानुवाकेसोमानमित्यादिकंनवर्चंसूक्तम् ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् देवताविशेषस्त्वेवमनुक्रम्यते सोमानमितिपञ्चब्राह्मणस्पत्याश्चतुर्थ्यामिन्द्रश्चसोमश्च पञ्चम्यांदक्षिणाचान्याःसादसस्पत्यानाराशंसीवान्त्येति सूक्तगताआद्याःपञ्चर्चोब्रह्मणस्पतिदेवताकाः तासांमध्येसघावीरइत्येतस्याश्चतुर्थ्याऋचोब्रह्मणस्पतिरिन्द्रश्चसोमश्चेतितिस्रोदेवताः त्वन्तमित्येतस्याःपञ्चम्यादक्षिणयासहपूर्वोक्तास्तिस्रोदेवताः षष्ठीमारभ्यतिसृणांसदसस्पतिर्देवता नराशंसमित्येतस्यानवम्याःसदसस्पतिर्नराशंसोवाविकल्प्यते विनियोगस्तुपूर्ववत् ॥

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

सोमानंस्वरणंकृणुहिब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तंयऔशिजः ॥ १ ॥

सोमानम् । स्वरणम् । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कक्षीवन्तम् ।
यः । औशिजः ॥ १ ॥

हेब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव सोमानम्भिषवस्यकर्तारंमांअनुष्ठातारंस्वरणंदेवेषुप्रकाशनवन्तं कृणुहि कुरु अत्रदृष्टान्तः—कक्षीवन्तंएतन्नामकमृषिं इवशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः कक्षीवान्यथादेवेषुप्रसिद्धः तद्वदित्यर्थः यःकक्षीवानृषिरौशिजःउशिजःपुत्रःतमिवेतिपूर्वत्रयोजना कक्षीवतोनुष्ठातृषुमुनिषुप्रसिद्धिःतैत्तिरीयैराम्नायते—एतंवैपरआट्णारःकक्षीवाऽऔशिजोवीतहव्यः श्रायसस्त्रसदस्युःपौरुकुत्स्यःप्रजाकामाअचिन्वतेति । ऋगन्तरेऽप्यृषित्वकथनेनुष्ठातृप्रसिद्धिः सूच्यते—अहंकक्षीवाँऋषिरस्मिविप्रइति । तस्मादस्यानुष्ठातारंप्रतिदृष्टान्तत्वंयुक्तं सोयंमन्त्रोयास्केनैवंव्याख्यातः—सोमानंसोतारंप्रकाशनवन्तंकुरुब्रह्मणस्पतेकक्षीवन्तमिवयऔशिजःकक्षीवान् कक्ष्यावानौशिजउशिजःपुत्रउशिग्वष्टेःकान्तिकर्मणोपित्वयंमनुष्यकक्षएवाभिप्रेतःस्यात्तंसोमानं सोतारंमाप्रकाशनवन्तंकुरुब्रह्मणस्पतइति । अस्मिन्मन्त्रेसोमानमितिपदेनब्रह्मणइतिपदेनसूचितं तात्पर्यं तैत्तिरीयाआमनन्ति—सोमानंस्वरणमित्याह सोमपीथमेवावरुन्धे कृणुहिब्रह्मणस्पतइत्याह ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धइति ॥ सोमानं सुनोतीति षुञ्अभिषवे अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइति मनिन् दृशिग्रहणस्यविध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वान्नित्त्वेऽपिनाद्युदात्तत्वं किंतुप्रत्ययस्वरएव उञ्छादिषुवासोमनशब्दोद्रष्टव्यः बहुलग्रहणादौणादिकोवामनिर्द्रष्टव्यः । स्वरणं प्रख्यातं स्वृशब्दोपतापयोः कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्मणिल्युट् लितीत्यकारउदात्तः । कृणुहि कृविर्हिंसाकरणयोश्च इदितोनुम्धातोरितिनुम् लोटःसिपोहिःशपिप्राप्तेधिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनवकारस्यचाकारः तस्यातोलोपइतिलोपः तस्यस्थानिवद्भावान्नपूर्वस्यलघूपधगुणः हेर्ङित्त्वादुकारस्यनगुणःउतश्चप्रत्ययाच्छन्दोवावचनमितिहेर्नलुक् सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यइतिवचनाद्धेरेवप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् पादादित्वान्ननिघातः । ब्रह्मणः षष्ठ्याःपतिपुत्रेत्यादिनासंहितायांविसर्जनीयस्यसकारः सुबामन्त्रितपराङ्गवद्भावात्पदद्वयस्यामन्त्रितनिघातः। कक्षीवन्तं कक्षेभवाकक्ष्या अश्वोदरसंबन्धिनीरज्जुः भवेच्छन्दसीतियत्प्रत्ययः साअस्यास्तीत्यर्थेआसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवदितिऋषिविशेषनामकक्षीवच्छब्दोनिपातितः छन्दसीरइतिवत्वं यप्रत्ययस्वरेणतदादेशोनिपातितईकारउदात्तः मतुप्सुपौपित्त्वादनुदात्तौ । औशिजः वशकान्तौ इजीत्यनुवृत्तौ वशेःकिच्चेतिईजिंप्रत्ययः तस्यकित्त्वाद्ग्रहिज्येत्यादिनासंप्रसारणं परपूर्वत्वेगुणाभावः सतस्यापत्यमितिप्राग्दीव्यतोऽण् आदिवृद्धिः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥१॥

द्वितीयामृचमाह—

यो॑रे॒वान्यो अ॑मीव॒हा व॑सु॒वित्पु॑ष्टि॒वर्ध॑नः । स नः॑ सिषक्तु॒ यस्तु॒रः ॥ २ ॥

१ तै॰सं. ५. ६. ५. । २ ऋ० ३. ६. १५. । ३ नि० ६. १०. । ४ तै० सं. १. ५. ७. ।

यः । रेवान् । यः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः ।
सः । नः । सिसक्तु । यः । तुरः ॥ २ ॥

योब्रह्मणस्पतिः रेवान्धनवान्यश्चामीवहारोगाणांहन्ता वसुवित्धनस्यलब्धा पुष्टिवर्धनः पुष्टेर्वर्धयिता यश्चतुरःत्वरोपेतः शीघ्रफलदः सब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तुसेवतां परिगृह्यानुगृह्णात्वित्यर्थः अत्रसिषक्तुशब्दस्यसेवार्थत्वंयास्कआह—सिषक्तुसचतइतिसेवमानस्येति। प्रत्यायकौशब्दाविति शेषः ॥ रेवान् रयिरस्यास्तीतिमतुप् रयेर्मतौबहुलमितियकारस्यसंप्रसारणं परपूर्वत्वं छन्दसीरइतिवत्वं आद्गुणः ननुवत्वस्यासिद्धत्वाद्बहिरङ्गत्वाच्चप्रागेवगुणेकृते इवर्णाभावान्नवत्वं नचान्तादिवच्चेत्यादिवद्भावेनइवर्णसंपादनम् वर्णाश्रयविधौतत्प्रतिषेधात् अन्यथाखट्वाभिरित्यत्रसवर्णदीर्घस्यान्तवद्भावेनअकारत्वादतोभिसऐसित्यैसादेशःस्यात् नचनिरवकाशत्वेनचवत्वस्यानवकाशत्वम् अग्निवान्वैदर्भस्तंर्वः। उपब्रह्माणिहरिवइत्यादाववकाशलाभात् सत्यं अत्रगुणप्रवृत्तेः प्रागिकारात्परोमतुप्कदाचिदिवर्णात्परस्यमतुपःपश्चादेकारादेशेनइवर्णाभावेऽपिभवतिवत्वमितिछन्दसीरइतिसूत्रकृताविवक्षितम् अमुनैवाभिप्रायेण हरिवइत्यादिकमुदाहृत्यापि अन्तेवृत्तिकृताआरेवानित्यप्युदाहृतम् ह्रस्वनुड्भ्यामित्यत्रआरेशब्दान्मतुपइत्युदात्तत्वंवक्तव्यमित्यत्रारेशब्दोरेशब्दस्याप्युपलक्षणम् अतएवहि रेवाँइन्द्रेत्यादौमतुपउदात्तत्वंदृष्टम् अथवाह्रस्वनुड्भ्यामित्यत्रापिकदाचिद्ह्रस्वात्परस्यमतुपउदात्तत्वमित्येवव्याख्येयं एवं चसंप्रसारणपरपूर्वत्वयोःकृतयोर्गुणात्प्राक्ह्रस्वात्परोमतुबितिरेवानारेवानित्यादौसर्वत्रोदात्तत्वंसिध्यति अयमेवसूत्रकृतोभिप्रायोवार्तिककृताव्याख्यातइति । अमीवहा अमरोगेइत्येतस्माद्वन्प्रत्ययेनअमीवशब्दोनिपातितः तंहन्तीतिबहुलंछन्दसीतिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। वसुवित् वसुविन्दतीतिवसुवित् क्विप्चेतिक्विप् उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। पुष्टिवर्धनः वर्धयतेर्नन्द्यादित्वाल्ल्युः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं पुष्टेर्वर्धनइतिकर्मणिषष्ठ्यासमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। सिषक्तु षचसमवाये लोटि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः श्लाविति द्वित्वे हलादिशेषेच बहुलंछन्दसीत्यभ्यासाकारस्यइकारः। तुरः तुरत्वरणे इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः प्रत्ययस्वरः ॥२॥

तृतीयामृचमाह—

मानःशंसोअररुषोधूर्तिःप्रणङ्मर्त्यस्य । रक्षाणोब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । रक्ष ।
नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

१ नि० ३. २१. । २ तै० ब्रा० २. २. १. । ३ ऋ० सं. १. १. ५. । ४ तै०. सं० २. २. १२.

अररुषोमर्त्यस्य उपद्रवंकर्तुमस्मत्समीपंप्राप्तस्यशत्रुरूपस्यमनुष्यस्यधूर्तिःहिंसकःशंसः शंसनमधिक्षेपइत्यर्थः तादृशोवाग्विशेषोनोस्मान्माप्रणक्मासंपृणक्तु शत्रुणाप्रयुक्तोधिक्षेपः कदाचिदस्मान्मापाप्नोत्वित्यर्थः तदर्थंहेब्रह्मणस्पते नोऽस्मान् रक्षपालय ॥ मा निघातः । शंसनंशंसः भावेघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तः । अररुषः अर्तेररुरित्यन्तर्भावितण्यर्थात् ऋगतावित्यस्मादरुस् गुणोरपरत्वं प्रत्ययस्वरेप्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तः । धूर्तिः धुर्वीहिंसायां क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् तितुत्रतथसिसुसरकसेषुचेतीट्प्रतिषेधः उपधायाश्चेत्युपधादीर्घत्वं वलिलोपंबाधित्वाऊठिप्राप्ते राल्लोपइतिवकारलोपः । मणक् पृचीसंपर्के लङःस्तिप् इतश्चेतीकारलोपः हल्ङ्यादिलोपः कुत्वं रुधादिभ्यःश्नम् तस्यव्यत्ययोबहुलमित्यडागमः यणादेशः अकारस्यागमानुदात्तत्वंबाधित्वा व्यत्ययेनउदात्तत्वम् चादिलोपेविभाषेतिनिघाताभावः । मर्त्यस्य मृङ्प्राणत्यागे असिहसिमृग्इत्यादिनाऔणादिकस्तन्प्रत्ययः मर्तेषु भवइत्यर्थेभवेछन्दसि इतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । रक्ष रक्षपालने शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएवशिष्यते पादादित्वान्ननिघातः । रक्षाणः द्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घः उपसर्गाद्बहुलमितिबहुलग्रहणात् अनुपसर्गादपिनसोणत्वम् । ब्रह्मणस्पते षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिसंहितायांविसर्गस्यसकारः सुबामन्त्रितपराङ्गवत्स्वरेइत्यत्रस्वरेपराङ्गवद्भावात्पदद्वयस्यामन्त्रितनिघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

सघावीरोनरिष्यतियमिन्द्रोब्रह्मणस्पतिः । सोमोहिनोतिमर्त्यम् ॥ ४ ॥

सः । घ । वीरः । न । रिष्यति । यम् । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः ।
सोमः । हिनोति । मर्त्यम् ॥ ४ ॥

इन्द्रोदेवोयंमर्त्यंयक्ष्यमाणंहिनोतिप्राप्नोतिवर्धयतिवा तथाब्रह्मणस्पतिर्देवोहिनोतितथासोमोहिनोति सघ सएवयजमानःवीरोवीर्ययुक्तःसन् नरिष्यति नविनश्यति ॥ घ चादिरनुदात्तः संहितायां ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामितिदीर्घः । ब्रह्मणस्पतिः उक्तम् । हिनोति हिगतौवृद्धौच स्वादिभ्यःश्नुः तिपःपित्त्वात्श्नुप्रत्ययस्वरएवशिष्यते ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्वंतंब्रह्मणस्पतेसोमइन्द्रश्चमर्त्यम् । दक्षिणापात्वंहसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

त्वम् । तम् । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यम् ।
दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

हेब्रह्मणस्पते त्वंतंमर्त्यं अनुष्ठातारंमनुष्यं अंहसः पापात्पाहीतिशेषः तथासोमःपातु इन्द्रश्चपातु दक्षिणाख्यादेवताचपातु ॥ दक्षिणा दक्षवृद्धौ द्रुदक्षिभ्यामिनन् नित्त्वादाद्युदात्तः। अंहसः नब्विषयस्येत्यादिनाआद्युदात्तः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेचतुस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३४ ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमेसदसस्पतिमित्येषाविनियुक्ता तथाचगृह्ये मेखलामाबध्येतिखण्डे पठ्यते—आचार्यःसमन्वारब्धेजुहुयात्सदसस्पतिमद्भुतमिति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

सदसस्पतिमद्भुतंप्रियमिन्द्रस्यकाम्यम् । सनिंमेधामयासिषम् ॥ ६॥

सदसः । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।
सनिम् । मेधाम् । अयासिषम् ॥ ६ ॥

मेधांलब्धुंसदसस्पतिं एतन्नामकंदेवं अयासिषं प्राप्तवानस्मि कीदृशं अद्भुतमाश्चर्यकरं इन्द्रस्यप्रियं सोमपानेसहचारित्वात् काम्यंकमनीयं सनिंधनस्यदातारम् ॥ सदसः षद्लृविशरणादौ सर्वधातुभ्योऽसुन् नित्त्वादाद्युदात्तः। पतिं पातेर्डतिः टिलोपः प्रत्ययस्वरः। प्रियं इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः इयङादेशः प्रत्ययस्वरः । काम्यं कामयतेरचोयत् णेरनिटीतिणिलोपः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । सनिं षणुदाने धात्वादेःषःसः अचइरित्यनुवृत्तौ खनिकषिकस्यउयसिवशिध्वनिस्तनिवनिसनिग्रन्थिचरिभ्यश्चेतिइप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । अयासिषं याप्रापणे लुङ् मिपः अमादेशः यमरमनमातांसक्चेतिसिचइडागमः धातोःसगागमः निघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

यस्मादृतेनसिध्यतियज्ञोविपश्चितश्चन । सधीनांयोगमिन्वति ॥ ७॥

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपःऽचितः । चन ।
सः । धीनाम् । योगम् । इन्वति ॥ ७ ॥

यज्ञोयमनुष्ठातव्योविपश्चितश्चनविदुषोऽपियजमानस्ययस्मात्सदसस्पतिदेवादृतेनसिध्यति सोऽयंसदसस्पतिर्देवोधीनांमनोनुष्ठानविषयाणांअस्मद्बुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणांवायोगंसंबन्धमिन्वति

ाप्नोति यजमानमनुगृह्य तदीयंयज्ञंनिष्पादयतीत्यर्थः॥ यस्मात् अन्यारादित्यादिनाक्तेयो-
त्पञ्चमी सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वेप्राप्ते नगोश्वन्त्सावववर्णेतिप्रतिषेधः। सिध्यति षिधुसंसि-
ौ श्यनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः। धीनां सावेकाचइतिविभ-
रुदात्तत्वम्। योगं युजिर्योगे घञोञित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। इन्वति इविव्याप्तौ शप् इदितोनु-
धातोरितिनुम् निघातः॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

आदृध्नोतिहविष्कृतिंप्राञ्चंकृणोत्यध्वरम्। होत्रादेवेषुगच्छति॥ ८॥

आत्। ऋध्नोति। हविःऽकृतिम्। प्राञ्चम्। कृणोति। अध्वरम्।
होत्रा। देवेषु। गच्छति॥ ८॥

आत्अनन्तरमेवहविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानंऋध्नोति सदसस्पतिर्देवोवर्धयतिह-
विर्दानानन्तरमेवफलंप्रयच्छतीत्यर्थः तथाविधफलसिद्धये अध्वरंयजमानेनानुष्ठीयमानंयज्ञं
प्राञ्चंप्रकर्षेण गच्छन्तंअविघ्नेनपरिसमाप्तियुक्तंकृणोतिकरोति होत्राहूयमानादेवतातुष्टासतीयज-
मानंप्रख्यापयितुंदेवेषुगच्छति यद्वा होत्राअस्मदीयस्तुतिरूपावाक्देवान्परितोषयितुंदेवेषुगच्छति
श्लोकोधारेत्यादिषुसप्तपञ्चाशत्सुवाङ्नामसु होत्रागीरितिपठितम्॥ हविष्कृतिं हविषःकृतिः
संपादनंयस्ययजमानस्यसोयंहविष्कृतिः बहुव्रीहौप्रकृत्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। प्राञ्चं अनिग-
न्तोञ्चतौवप्रत्ययेइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् पश्चादेकादेशस्वरः। अध्वरं नविद्यतेध्वरोहिंसायस्मिन्
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् हूयतेअस्यामिति होत्रादेवता हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्नि-
तित्रन् नित्वादाद्युदात्तः॥ ८॥

नवमीमृचमाह—

नराशंसंसुधृष्टममपश्यंसप्रथस्तमम्। दिवोनसद्ममखसम्॥९॥३५॥

नराशंसम्। सुऽधृष्टमम्। अपश्यम्। सप्रथःऽतमम्। दिवः।
न। सद्मऽमखसम्॥ ९॥ ३५॥

नराशंसंएवन्नामकं देवविशेषं यद्वा अवयवार्थव्युत्पत्त्यासदसस्पतिदेवतापरोयंशब्दः व्यु
त्पत्तिंचयास्कोदर्शयति—नराशंसोयज्ञइतिकात्थक्योनराअस्मिन्नासीनाः शंसंत्यग्निरितिशाकपू-

१ नि० ८. ६.

णिर्नरैःप्रशस्योभवतीति। अत्राग्निवत्सदसस्पतेरपिनरैःशस्यमानत्वान्नराशंसत्वं एतमेवाभिप्रायंहृदिनिधायब्राह्मणमेवमाम्नायते—प्रजावैनरोवाक्शंसइति[1]। अतोमनुष्यैःशस्यमानोयःसदसस्पतिर्योवानराशंसनामकोदेवः तमपश्यंशास्त्रदृष्ट्यादृष्टवानस्मि कीदृशंसुधृष्टमंअत्याधिक्येनधार्ष्ट्ययुक्तंसप्रथस्तमं अतिशयेनप्रख्यातंसद्मखसंप्राप्ततेजस्कं तत्रदृष्टान्तः—दिवोन द्युलोकानिव आदित्यचन्द्रादिभिरधिष्ठिताद्युलोकविशेषायथातेजस्विनः तद्वदयंनराशंसःतेजस्वीत्यर्थः॥ सुधृष्टमं शोभनंधृष्णोतीतिसुधृक् क्विप्चेतिक्विप् अतिशायनिकंस्तमप् षकारस्यजश्त्वाभावश्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनऋकारउदात्तः।अपश्यं पाघ्राध्मेत्यादिनापश्यादेशः लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तइत्यटउदात्तत्वम् पादादित्वादनिघातः। सप्रथस्तमं प्रथप्रख्याने प्रथनंप्रथः सर्वधातुभ्योसुन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वं सहप्रथसावर्ततइति तेनसहेतितुल्ययोगेइतिबहुव्रीहिसमासः वोपसर्जनस्येतिसादेशः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ दिवः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम्। सद्ममखसं सीदतीतिसद्म षद्लृविशरणादौ अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिमनिन् नित्त्वादाद्युदात्तः सद्ममहोयस्येतिबहुव्रीहौहकारस्यव्यत्ययेनखकारः॥ ९ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेपञ्चत्रिंशोवर्गः॥ ३५॥

प्रतित्यमितिनवर्चंसूक्तं ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् देवतात्वनुक्रम्यते—प्रतित्यमाग्निमारुतमिति कारीरीष्टौप्रतित्यमेषाधाय्या तथाचसूत्रितम्—वर्षकामेष्टिःकारीरीतस्यां प्रतित्यंचारुमध्वरमीळेअग्निंस्ववसंनमोभिरितिधाय्येइति।

तामेतांसूक्तगतांप्रथमामृचमाह—

प्रतित्यंचारुमध्वरंगोपीथायप्रहूयसे। मरुद्भिरग्नआगहि॥ १ ॥

प्रति। त्यम्। चारुम्। अध्वरम्। गोऽपीथाय। प्र। हूयसे।
मरुत्ऽभिः। अग्ने। आ। गहि॥ १॥

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः हेअग्ने योयज्ञः चारुःअंगवैकल्यरहितः त्यं तथाविधं चारुमध्वरंप्रतिलक्ष्य गोपीथायसोमपानायप्रहूयसे प्रकर्षेणत्वंहूयसे तस्मादस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिः देवविशेषैःसहआगहि आगच्छ सेयमृक् यास्केनैवंव्याख्याता[2]—तंप्रतिचारुमध्वरंसो-

---

[1] ऐ० ब्रा० २. ४.। [2] नि० १०. ३६.।

मपानायप्रहूयसेसोग्नेमरुद्भिःसहागच्छेति॥ प्रति निपातआद्युदात्तः। त्यंत्यदादीनामः प्रातिप-दिकस्वरः। चारुं दृसनिजनिचरीत्यादिनाञ्युण् अतउपधायाइतिवृद्धिः ञित्त्वादाद्युदात्तः। गोपीथाय निशीथगोपीथावगथाइतिथक्प्रत्ययान्तोनिपातितः। प्र निपातस्वरः॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

नहिदेवोनमर्त्योमहस्तवक्रतुंपरः। मरुद्भिरग्नआगहि॥ २॥

नहि। देवः। न। मर्त्यः। महः। तव। क्रतुम्। परः। मरुत्ऽभिः। अग्ने। आ। गहि॥ २॥

हे अग्ने महोमहतस्तवसंबन्धिक्रतुं कर्मविशेषमुल्लंघ्य परोनहि उत्कृष्टोदेवोनभवति खलु तथा मर्त्योमनुष्यश्चपरोनभवति येमनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठन्ति येच देवास्त्वदीयेक्रताविज्यन्तेतएवोत्कृष्टाइत्यर्थः मरुद्भिरित्यादिपूर्ववत्। नहि एवमादीनामित्यन्तोदात्तः। देवः पचाद्यजन्तश्चित्त्वादन्तोदात्तः। महः महतस्तलोपश्छान्दसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वम्। तव युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम्। क्रतुं कृञःकतुः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं गहि गमॢसृपॢगतौ लोटःसेर्हिः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतोहेरितिलुङ्नभवति निघातः॥ २॥

तृतीयामृचमाह—

येमहोरजसोविदुर्विश्वेदेवासोअद्रुहः। मरुद्भिरग्नआगहि॥ ३॥

ये महः। रजसः। विदुः। विश्वे। देवासः। अद्रुहः। मरुत्ऽभिः। अग्ने। आ। गहि॥ ३॥

हे अग्ने येमरुतोमहोरजसोमहत्त्वं उदकस्यवर्षणप्रकारं विदुः तैर्महद्भिरित्यन्वयः कीदृशामरुतः विश्वे सर्वे सप्तविधगणोपेताः। सप्तगणावैमरुतइतिश्रुतेः। देवासोद्योतमानाः अद्रुहोद्रोहरहिताः(वर्षणेनसर्वभूतोपकारित्वात्) तथाचोपरिष्टादाम्नायते—उदीरयथामरुतःसमुद्रतोयूयंवृष्टिंवर्षयथापुरीषिणइति। शाखान्तरेपि मन्त्रान्तरस्यब्राह्मणमेवमाम्नायते—मरुतांपृषतयःस्थेत्याह। मरुतोवैवृष्ट्याईशतइति। रजःशब्दोयास्केनबहुधाव्याख्यातः—रजोरजतेर्ज्यो-

[1] तै०सं. २. २. ५.। [2] ऋ०सं. ४. ३. १७.। [3] तै०ब्रा० ३. ३. ९.। [4] नि०.१९.।

तीरजउच्यतउदकंरजउच्यतेलोकारजांस्युच्यन्तेसृगहनीरजसीउच्येतेइति ॥ रजसः नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः विदुः विदज्ञाने विदोलटोवेतिझेर्जुसादेशः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । विश्वे । विशेःक्वन्नन्तस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । देवासः आज्जसेरसुक् देवशब्दःपचाद्यजन्तः चित्त्वादन्तोदात्तः । अद्रुहः संपदादित्वाद्भावेक्विपिसति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् कर्तरिवाक्विप् तत्पुरुषेहिअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंस्यात् नचकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं यतोनञ् नगतिर्नचकारकइति ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यउ॒ग्राअ॒र्कमा॑नृ॒चुरना॑धृष्टास॒ओज॑सा । म॒रुद्भि॑रग्न॒आग॑हि ॥४ ॥

ये । उ॒ग्राः । अ॒र्कम् । आ॒नृ॒चुः । अना॑धृष्टासः । ओज॑सा ।
म॒रुत्ऽभिः । अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ ॥ ४ ॥

ये मरुतः उग्रास्तीव्राःसन्तः अर्कमुदकं आनृचुः अर्चितवन्तः(वर्षणेन संपादितवन्तइत्यर्थः) तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः कीदृशामरुतः ओजसाबलेन अनाधृष्टासः अतिरस्कृताः सर्वेभ्योऽपिप्रबलाइत्यर्थः अर्कशब्दस्योदकवाचित्वंवाजसनेयिनआमनन्ति—आपोवाअर्कइति तन्निर्वचनंचतएवामनन्ति—सोर्चन्नचरत्तस्यार्चतआपोजायन्तार्चतोवैमेकमभूदितितदेवार्कस्यार्कत्वमिति । सजगत्सृष्ट्वा हिरण्यगर्भउदकंस्रष्टुमुद्युक्तअर्चन् उदकसत्यसंकल्पत्वमहिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत् तथा पूजयतोहिरण्यगर्भस्यसकाशादुदकमुत्पन्नं तदानीमर्चतोमत्तः कमभूदित्यवोचत् तेनोदकस्यार्कनामनिष्पन्नमित्यर्थः । आनृचुः अर्चतेरपस्पृधेथामित्यादिनानिपातितः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगान्ननिघातः । अनाधृष्टासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओजसा उब्जेर्बलेबलोपश्चेत्यसुन् नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

येशु॒भ्राघो॒रव॑र्पसः सु॒क्ष॒त्रासो॒रि॒शाद॑सः । म॒रुद्भि॑रग्न॒आग॑हि ॥ ५॥३६॥

ये । शु॒भ्राः । घो॒रऽव॑र्पसः । सु॒ऽक्ष॒त्रासः॑ । रि॒शाद॑सः । म॒रुत्ऽभिः ।
अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ ॥ ५ ॥ ३६ ॥

१ उग्रशब्दोरक्प्रत्ययान्तः ऋज्रेन्द्रेतिसूत्रेण तत्रहिलक्ष्यानुरोधेनरन्प्रत्ययान्तारक्प्रत्ययान्ताश्चनिपातिताः । २ अकारस्यस्थानेऋकारोनिपात्यते. ।

येमरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेताः तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः शुभ्राः शोभनाः घोरवर्पसःउग्ररूपधराः सुक्षत्रासः शोभनधनोपेताः रिशादसः हिंसकानांभक्षकाः मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुधननामसुक्षत्रंभगइतिपठितम् ॥ शुभ्राः स्फायितञ्चीत्यादिनाशुभेरौणादिकोरक् प्रत्ययस्वरः । घोरवर्पसः घोरंवर्पोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुक्षत्रासः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्येवतुनभवति क्षत्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् रिशंतिर्हिंसन्तीतिरिशाः तानदन्तीतिरिशादसः सर्वधातुभ्योसुन्प्रत्ययः नित्स्वरेणउत्तरपदमाद्युदात्तं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेषट्त्रिंशोवर्गः ॥ ३६ ॥

सूक्तेषष्ठीमृचमाह—

येनाकस्याधिरोचनेदिविदेवासआसते । मरुद्भिरग्नआगहि ॥ ६ ॥

ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते ।

मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ६ ॥

येमरुतोनाकस्याधि दुःखरहितस्यसूर्यस्योपरि दिविद्युलोके रोचने दीप्यमाने येदेवासः स्वयमपिदीप्यमानाआसते तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ नाकस्य कंसुखंतद्यस्मिन्नास्ति असावकइतिबहुव्रीहिंकृत्वा पश्चान्नञ् नअकोनाकइतिनञ्तत्पुरुषः नलोपोनञइतिनलोपोनभवति नभ्राण्नपादित्यादिनाप्रकृतिभावात् तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादिनाअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनउदात्तत्वं प्रथमंतत्पुरुषंकृत्वा पश्चाद्बहुव्रीहौउत्तरपदान्तोदात्तत्वंस्यात् । अधिशब्दउपर्यर्थे उपसर्गप्रतिरूपकोनिपातः । रोचने रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । देवासः आज्जसेरसुगित्यसुक् । आसते आसउपवेशने अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं झस्यअदादेशः अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगान्ननिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

यईङ्खयन्तिपर्वतान्तिरःसमुद्रमर्णवम् । मरुद्भिरग्नआगहि ॥ ७ ॥

ये । ईङ्खयन्ति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रम् । अर्णवम् ।

मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ७ ॥

येमरुतः पर्वतान्मेघानीङ्खयन्तिचालयन्ति तथा अर्णवंउदकयुक्तंसमुद्रं तिरस्कुर्वन्तीति शेषः (निश्चलस्यजलस्यतरंगाद्युत्पत्तयेचालनंतिरस्कारः) तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ ईङ्खयन्ति

उखणखेत्यादावीखिर्गत्यर्थः हेतुमतिचेतिणिच् इदितोनुम्धातोरितिनुम् णिजन्तधातोश्चित इत्यन्तोदात्तत्वम् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते। पर्वतान् पुर्वपर्वमर्वपूरणे औणादिकोतच् प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

आयेतन्वन्तिरश्मिभिस्तिरःसमुद्रमोजसा। मरुद्भिरग्नआगहि ॥ ८ ॥

आ। ये। तन्वन्ति। रश्मिऽभिः। तिरः। समुद्रम्। ओजसा।
मरुत्ऽभिः। अग्ने। आ। गहि ॥ ८ ॥

येमरुतोरश्मिभिः सूर्यकिरणैःसह आतन्वन्ति आप्नुवन्ति आकाशमितिशेषः किंच ओजसास्वकीयेनबलेनसमुद्रंतिरस्कुर्वन्ति तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ तनुविस्तारे लटोझोऽन्तः तनादिकृञ्भ्यउः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतितिङएवाद्युदात्तत्वम्। रश्मिभिः नियोमिरित्यनुवृत्तौ अश्नोतेरशचेतिमिः प्रत्ययस्वरः। समुद्रं उन्दीक्लेदने स्फायीतंचीतिरक् समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ८ ॥ नवमीमृचमाह—

अभित्वापूर्वपीतयेसृजामिसोम्यंमधु। मरुद्भिरग्नआगहि॥ ९॥ ३७॥

अभि। त्वा। पूर्वऽपीतये। सृजामि। सोम्यम्। मधु।
मरुत्ऽभिः। अग्ने। आ। गहि ॥ ९ ॥ ३७ ॥ १।

हेअग्ने पूर्वपीतयेपूर्वकाले प्रवृत्तायपानाय त्वांप्रतिसोम्यंमधु सोमसंबन्धिनंमधुररसं अभि सृजामि सर्वतःसंपादयामि अतस्त्वंमरुद्भिःसहात्रआगच्छ ॥ अभि एवादीनामन्तइत्यन्तो दात्तः। त्वामौद्वितीयायाइतित्वादेशःसर्वानुदात्तः। पूर्वपीतये पूर्वाचासौपीतिश्च पुंवत्कर्मधारयेत्यादिनापुंवद्भावः। सृजामि सृजविसर्गे मिपःपित्त्वादनुदात्तत्वं विकरणस्वरः। सोम्यं सोममर्हतियइतियः।प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। मधु फलिपाटिनमीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्। अन्यद्गतम्॥ अत्रयास्कः—अभिसृजामित्वापूर्वपीतयेपूर्वपानायसोम्यंमधुसोममयंसोग्नेमरुद्भिःसहागच्छेति[२] ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेसप्तत्रिंशोवर्गः ॥ ३७ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायःसंपूर्णः॥१॥

१ भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच्। २ नि० १०. ३७।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् ॥ निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
अथप्रथमाऽष्टकेद्वितीयोध्यायआरभ्यते । तत्रायंदेवायेत्यष्टर्चंसूक्तं तस्य ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् ऋभुदेवताकत्वमनुक्रम्यते—अयंमष्टावार्भवमिति। विनियोगस्तुसूक्तस्यलैङ्गिकःस्मार्तोवाद्रष्टव्यः। व्यूढस्यप्रथमेछन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे अयंदेवायजन्मनइत्यार्भवस्तृचः अथछन्दोमाइतिखण्डेसूत्रितम्—अभित्वादेवसवितःप्रेतांयज्ञस्यशम्भुवायंदेवायजन्मनइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

ॐ॥ अयंदेवायजन्मनेस्तोमोविप्रेभिरासया ॥ अकारिरत्नधातमः॥१॥

अयम् । देवाय । जन्मने । स्तोमः । विप्रेभिः । आसया ।
अकारि । रत्नऽधातमः ॥ १ ॥

(ऋभवोहिमनुष्याःसन्तस्तपसादेवत्वंप्राप्ताः तेचात्रसूक्तेदेवताः तत्सङ्घोजायमानवाचिनाजन्मशब्देनैकवचनान्तेनात्रनिर्दिश्यते) जन्मने जायमानायऋभुसंघरूपायदेवायतत्मीत्यर्थं अयं स्तोमः स्तोत्रविशेषः विप्रेभिः मेधाविभिर्ऋत्विग्भिरासयास्वकीयेनास्येन अकारि निष्पादितः कीदृशः स्तोमः रत्नधातमः (अतिशयेनरमणीयमणिमुक्तादिधनप्रदः स्तोत्रेण तुष्टाऋभवोधनंप्रयच्छन्तीत्यर्थः)॥ आसया आस्यशब्दात्तृतीयैकवचनस्यसुपांसुलुगित्यादिनायाजादेशः व्यत्ययेनप्रकृतियकारस्यलोपः चितइत्यन्तोदात्तः । रत्नधातमः रत्नानिदधातीतिरत्नधाः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

यइन्द्रायवचोयुजाततक्षुर्मनसाहरी ॥ शमीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

ये।इन्द्राय। वचःऽयुजा। ततक्षुः। मनसा। हरी इति। शमीभिः।
यज्ञम्। आशत ॥ २ ॥

येऋभवः इन्द्राय इन्द्रमीत्यर्थंवचोयुजाताडनादिकंविनावाङ्मात्रेणरथेयुज्यमानौसुशिक्षितौहरीएतन्नामकावश्वौमनसाततक्षुः संपादितवन्तः (ऋभूणांसत्यसङ्कल्पत्वाचत्सङ्कल्पमात्रेणे-

न्द्रस्याश्वौसंपन्नावित्यर्थः) तेऋभवः शमीभिः ग्रहचमसादिनिष्पादनरूपैःकर्मभिः यज्ञमस दीयमाशतव्याप्तवन्तः अपःअप्नइत्यादिषुषड्विंशतिसंख्याकेषुकर्मनामसुशमीशिमीतिपठितम् वचोयुजा वचसायुज्यते सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः कृदुत्तर दप्रकृतिस्वरः। ततक्षुः तक्षूत्वक्षूतनूकरणे लिटि झेरुसादेशः पादादित्वादनिघातः। शमी शमयन्तिपापानीतिशम्यःकर्माणि औणादिकइन् कृदिकारादक्तिनइतिङीष् वृषादित्वादाद्युदा आशत अशूव्याप्तौ लुङि झस्य अदादेशः स्वादिभ्यःश्नुः तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् अडाग तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

तक्ष॒न्नास॑त्याभ्यां॒परि॑ज्मानंसु॒खंरथ॑म् ॥ तक्ष॑न्धे॒नुंस॑ब॒र्दुघा॑म् ॥ ३ ॥

तक्ष॑न् । नास॑त्याभ्याम् । परि॑ऽज्मानम् । सु॒ऽखम् । रथ॑म् । तक्ष॑न् धे॒नुम् । स॒ब॒ःऽदुघा॑म् ॥ ३ ॥

नासत्याभ्यांअश्विदेवप्रीत्यर्थंरथंतक्षन् ऋभवोदेवाः कंचिद्रथमतक्षन् तक्षणेनसंपादि तवन्तः कीदृशंपरिज्मानं परितोगन्तारं सुखंउपर्युपवेशनेसुखकरं किञ्चधेनुं कांचिद्गांतक्षन् धा तूनामनेकार्थत्वात्तक्षतिरत्रसंपादनवाची कीदृशींधेनुं सबर्दुघां सबरःक्षीरस्यदोग्ध्रीम् ॥ तक्षन् ब हुलंछन्दसीत्यडभावः। नासत्याभ्यां नविद्यतेसत्यंययोस्तावसत्यौ नअसत्यौनासत्यौ नभ्राण्न पादित्यादिनानलोपाभावः। परिज्मानं अजेःपरिपूर्वस्यश्वन्नुक्षन्नित्यादिनामन्प्रत्ययेअकारलो पआद्युदात्तत्वंचनिपातनात्। सबर्दुघां सबःपयोदोग्धीतिसबर्दुघा दुहःकब्घश्चेतिकप् सबरि तिरेफान्तंप्रातिपदिकंक्षीरवाचीतिसंप्रदायविदः कपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएवशिष्यते समा सेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

द्वितीयेछन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रेयुवानापितरापुनरित्यार्भवस्तृचः द्वितीयस्याग्निंवोदेवमिति खण्डेसूत्रितम्—महीद्यौःपृथिवीचनोयुवानापितरापुनरितितृचाविति।

तस्मिंस्तृचेप्रथमांसूक्तेचतुर्थीमृचमाह—

युवा॑नापि॒तरा॒पुन॑ःस॒त्यमं॑त्राऋ॒जूयव॑ः ॥ ऋ॒भवो॑वि॒ष्ट्य॑क्रत ॥ ४ ॥

युवा॑ना । पि॒तरा॑ । पुन॒रिति॑ । स॒त्यऽमं॑त्राः । ऋ॒जु॒ऽयव॑ः । ऋ॒भव॑ः । वि॒ष्टी । अ॒क्र॒त ॥ ४ ॥

ऋभवएतन्नामकादेवाःपितरौस्वकीयौमातापितरौपूर्वंवृद्धावपिपुनर्युवानातरुणावकृतकृतवन्तः कीदृशाः सत्यमन्त्राः अवितथमन्त्रसामर्थ्योपेताः (पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेनसिद्धमन्त्रत्वाद्यद्यत्फलमुद्दिश्यमन्त्राःप्रयुज्यन्तेतत्तत्फलंतथैवसंपद्यते) तस्माज्जीर्णयोःपित्रोर्युवत्वंसंपादयितुंसमर्थाइत्यर्थः ऋजूयवः ऋजुत्वमात्मनइच्छन्तः (छलरहिताइत्यर्थः) अतएवैतेषामनुष्ठितामन्त्राःसिध्यन्ति, विष्टी विष्टयोव्याप्तियुक्ताः सर्वेषुकार्येषुएतदीयस्यमन्त्रसामर्थ्यस्याप्रतिघातोत्रव्याप्तिरुच्यते) ऋभुशब्दंयास्कएवंनिर्वक्ति—ऋभवउरुभान्तीतिवर्तेनभान्तीतिवर्तेनभवन्तीतिवेति[1]॥ युवाना युवन्शब्दोयौतेः कनिन्नन्तोनित्त्वादाद्युदात्तः सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः। पितरा पूर्ववदाकारः। सत्यमन्त्राःबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः। ऋजुशब्दोभावपरः ऋजुत्वमात्मनइच्छन्तीतिक्यच् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घइतिदीर्घः। क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः। विष्टी विष्लृव्याप्तौ क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः तस्माज्जसइयाडियाजिकाराणामुपसंख्यानमिति तस्यईकारादेशः सचालोन्त्यस्येति सकारस्यभवति ततआद्गुणइतिगुणेकृतेप्रथमयोःपूर्वसवर्णइति पूर्वसवर्णदीर्घः तंबाधित्वा परत्वात् जसिचेतिह्रस्वस्यगुणेनभवितव्यमितिचेत् न संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्। अकृत कृञोलुङ् आत्मनेपदं झस्यअदादेशः मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् यणादेशः अडागमः निघातः॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

संवो॒मदा॑सोअग्मतेन्द्रे॑णचम॒रुत्व॑ता ॥ आ॒दि॒त्येभि॑श्च॒राज॑भिः॥५॥१॥

सम्। वः॒। मदा॑सः। अ॒ग्म॒त॒। इन्द्रे॑ण। च॒। म॒रुत्व॑ता।
आ॒दि॒त्येभिः॑। च॒। राज॑ऽभिः॥ ५॥ १॥

हेऋभवोयुष्माकंसंबन्धिनोमदासोमदहेतवःसोमाः इन्द्रेणचादित्यैभिरादित्यैश्चसमग्मतसङ्गताः ऋभूणामिन्द्रादित्यैःसहसोमपानंतृतीयसवनेस्ति) अतएवावाहननिगदआश्वलायनेनैवंपठितः-इन्द्रमादित्यवन्तंऋभुमन्तंविभुमन्तंवाजवन्तंबृहस्पतिमन्तंविश्वदेव्यावन्तमावहेति। कीदृशेनेन्द्रेण मरुत्वतामरुद्भिर्युक्तेन अतएवमन्त्रान्तरमेवमाम्नायते—मरुद्भिरिन्द्रसख्यंतेअस्त्विति[2]। कीदृशैरादित्येभिः राजभिःदीप्यमानैः॥ मदासः माद्यन्तेएभिरितिमदाःसोमाः मदोनुपसर्गेइत्यप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएवशिष्यते। आज्जसेरसुगितिजसोसुक्। अग्मत गमेःसंपूर्वाल्लुङ् समोगम्यृच्छीत्यादिनाआत्मनेपदं झस्यअदादेशः मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् गमहनेत्यादिनाउपधालोपः व्यव-

१ नि० ११. १५.। २ ऋ० सं० ६. ४. ३३.।

हिताश्चेतिसमोव्यवहितप्रयोगः निघातः । मरुत्वता मरुतःअस्यसन्तीतिमरुत्वान् तसौमत्वर्थेइ-तिभसंज्ञयापदसंज्ञायाबाधितत्वात्जश्त्वाभावः झयइतिमतुपोवत्वम् । आदित्येभिः बहुलंछन्द-सीतिभिसऐसादेशाभावेबहुवचनेझल्येदित्येत्वम् । राजभिः राजन्शब्दस्यकनिन्नन्तत्वेननित्त्वा-दाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

सूक्तेषष्ठीमृचमाह—

उतत्यंचमसंनवंत्वष्टुर्देवस्यनिष्कृतम् ॥ अकर्तचतुरःपुनः ॥ ६ ॥

उत । त्यम् । चमसम् । नवम् । त्वष्टुः । देवस्य । निःकृतम् । अकर्त । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

उतअपिच त्वष्टुः एतन्नामकस्यदेवस्यसंबन्धितक्षणव्यापारः नवंनूतनंत्यंचमसंतंसोमधा-रणक्षमंकाष्ठपात्रविशेषंनिष्कृतं निःशेषेणसंपादितमकरोदितिशेषः (तक्षणव्यापारकुशलस्यत्व-ष्टुः शिष्या)ऋभवः तेननिर्मितंतमेकंचमसंपुनरपिचतुरोकर्त चतुर्धाविभक्तांश्चमसानकृतवन्तः एक-स्यचतुर्विधत्वकरणरूपोयमर्थोमन्त्रान्तरेपिविस्पष्टः—एकंचमसंचतुरःकृणोतनेति[2]॥ नवं णुस्तुतौ नूयतइतिनवं कर्मणिअप्प्रत्ययः सहिघञोपवादत्वात् घञर्थेसर्वत्रभवति घञ्प्रत्ययश्च अकर्त-रिचकारकेसंज्ञायामितिकर्तृव्यतिरिक्तेसर्वत्रकारकेभवति यद्यपितत्रसंज्ञायामित्युक्तंतथापिचका-रस्यसंज्ञाव्यभिचारार्थत्वादसंज्ञायामपिभवत्येव । संबध्यतेइतिसंबन्धः कर्मणिघञित्युक्तम् । त्वष्टुः तक्षूत्वक्षूतनूकरणे औणादिकस्तृन् ऊदित्त्वात्पक्षेइडभावः स्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेतिक-कारलोपः । निष्कृतं कृञोनिरुपसृष्टात्कर्मणिक्तः प्रादिसमासे नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिषत्वं अत्र कर्तृकर्मणोःकृतीतिप्राप्ताषष्ठी यद्यपिनलोकाव्ययेतिनिषिद्धा तथापिकर्तुःशेषत्वेनविव-क्षितत्वात्कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येतस्याःप्राप्तेःशैषिकीषष्ठी यथाकर्मणिशेषत्वेनविवक्षिते माषाणा-मश्नीयादिति गतिरनन्तरइतिनिसउदात्तत्वम् । अकर्तअकृषत कृञोलुङि झस्य व्यत्ययेनतादे-शः मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् छन्दस्युभयथेतितिङआर्धधातुकत्वात्ङित्त्वाभावेनगुणः । चतुरः चतुरःशसीत्युकारउदात्तः । पुनः स्वरादिष्वाद्युदात्तःपठितः ॥ ६ ॥

तृतीयेछन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे तेनोरत्नानिधत्तनेतिद्वेऋचावावार्भव्यौ तृतीयस्यागन्ममहेति खण्डेसूत्रितम्—इन्द्रइषेददातुनस्तेनोरत्नानिधत्तनेत्येकाद्वेचेति ।

---

१ अत्यमिचमीत्यादिनाअसर्चुचित्वादन्तोदात्तः । २ ऋ० सं० २. ३. ४. ।

तयोराद्यांसूक्तेसप्तमीमृचमाह—

तेनोरत्नानिधत्तनत्रिरासाप्तानिसुन्वते ॥ एकमेकंसुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन । त्रिः । आ । साप्तानि । सुन्वते ।
एकम्ऽएकम् । सुशस्तिऽभिः ॥ ७ ॥

पूर्वास्वृक्षु येप्रतिपादिताऋभवस्तेयूयं सुशस्तिभिः शोभनैरस्मदीयशंसनैर्युक्ताः सन्तो-नोस्माकं संबन्धिने सुन्वते सोमाभिषवंकुर्वतेयजमानाय रत्नानिरमणीयानि सुवर्णमणिमुक्ता-दीनि धनानि एकमेकं क्रमेणप्रत्येकं धत्तन प्रयच्छत सुवर्णादीनांमध्ये प्रतिद्रव्यंयावदपेक्षितं तावदितिविवक्षया एकमेकमित्युक्तं कीदृशानिरत्नानि त्रिरा त्रिवारमावृत्तानि उत्तमानिमध्य-मानिअधमानिचेत्येवंरत्नानांत्रिरावृत्तिः किञ्च साप्तानिसप्तसंख्यानिष्पन्नवर्गरूपाणि कर्माणि च धत्तन संपादयत कीदृशानिसाप्तानि त्रिरा त्रिवारमावृत्तानि अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादी-नांसप्तानांहविर्यज्ञानामेकोवर्गः । औपासनहोमवैश्वदेवइत्यादीनांसप्तानांपाकयज्ञानांवर्गो-द्वितीयः । अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोमइत्यादीनांसप्तानांसोमसंस्थानांवर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि रमुक्री-डायां निदित्यनुवृत्तौ रमेस्तचेति नप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनमकारस्यतकारः नित्त्वादाद्युदात्तः । धत्तन तप्तनप्तनथनाश्चेतितशब्दस्यतनादेशः । सप्तानांवर्गःसाप्तं सप्तनोञ्छन्दसीतिवर्गे अञ्प्रत्ययः नस्तद्धितेइतिटिलोपः ञित्त्वादादिवृद्धिः आद्युदात्तत्वंच अत्रवर्गवचनेनवा-नेन वर्गिणोलक्ष्यन्ते तेनबहुवचनं अन्यथाह्येकएववर्गस्त्रिरावृत्तइत्येकवचनमेवस्यात् । सुन्वते शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । एकमेकं नित्यवीप्सयोरितिवीप्सायांद्विर्भावः एकशब्दः इणः कन्प्रत्ययान्तोनित्त्वादाद्युदात्तः द्वितीयस्यैकशब्दस्य तस्यपरमाम्रेडितमित्याम्रेडितसंज्ञायां अनुदात्तं-चेतिअनुदात्तत्वम् । सुशस्तिभिः शस्यतेआभिरितिशस्तयऋचः शंसुस्तुतौ करणेक्तिन् तस्य कित्त्वान्नलोपः शोभनाःशस्तयइतिप्रादिसमासे यद्यपिचक्तिनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वेनकृदुत्तरपदप्रकृ-तिस्वरत्वेन तदेवप्राप्तं तत्तुपरेणमन्क्तिन्व्याख्यानेत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वेनबाध्यते ॥७॥

---

१ अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासाग्निहोत्राग्रयणचातुर्मास्यनिरूढपशुबन्धसौत्रामणीतिसप्तहविर्य-ज्ञसंस्थाः । २. पञ्चमहायज्ञाअष्टकाश्राद्धंपार्वणश्राद्धंश्रवणाकर्मप्रत्यवरोहणंशूलगवः आश्व-युजीकर्मेतिसप्तपाकयज्ञसंस्थाः । औपासनहोमवैश्वदेवयोर्ग्रहणंपञ्चमहायज्ञोपलक्षणम् ।
३ अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमउक्थ्यः षोडशीवाजपेयोतिरात्रोप्तोर्यामइतिसप्तसोमयज्ञसंस्थाः ।

अष्टमीमृचमाह—

अधारयन्तवह्नयोभजन्तसुकृत्यया ॥ भागंदेवेषुयज्ञियम् ॥ ८ ॥२॥

अधारयन्त । वह्नयः । अभजन्त । सुऽकृत्यया । भागम् । देवेषु । यज्ञियम् ॥ ८ ॥ २ ॥

वह्नयश्चमसादिसाधननिष्पादनेनयज्ञस्यवोढारऋभवःअधारयन्तपूर्वंमनुष्यत्वेन मरणयोग्याअप्यमृतत्वलाभेनप्राणान्धारितवन्तः तथाचमन्त्रान्तरमाम्नायते—मर्तासःसन्तोअमृतत्वमानशुरिति । किञ्चैतेसुकृत्यययायज्ञसाधनद्रव्यसंपादनरूपेणशोभनव्यापारेणदेवेषुमध्येस्थित्वा यज्ञियंयज्ञार्हंभागंहविर्लक्षणंअभजन्तसेवितवन्तः अयमर्थः सौधन्वनायज्ञियंभागमानशुरित्यादिमन्त्रान्तरेषुविस्पष्टः । ब्राह्मणेपि ऋभवोवैदेवेषुतपसासोमपीथमभ्यजयन्नित्याद्युपाख्यानंविस्पष्टम् ॥ वह्नयः निदित्यनुवृत्तौ वहिश्रीत्यादिनानिप्रत्ययः । अभजन्त पादादित्वादनिघातः । सुकृत्यया विभाषाकृवृषोरिति कृञःकर्मणिक्यप् शोभनंकृत्यमस्याभजनक्रियायाः सासुकृत्या बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंबाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ननु कृत्यशब्देक्यपःपित्त्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वरेणआदिरुदात्तः ततश्चाद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्यनेनाद्युदात्तत्वेनभवितव्यं तेनहिपुरस्तादपवादेनपरमपिनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वंबाध्यतइत्युक्तं एवंतर्हिकृञःशचेति स्त्रियांभावेक्यप्प्रत्ययान्तःकृत्याशब्दः क्यपःपित्त्वेपिव्यत्ययेनउदात्तत्वं प्रादिसमासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । भागं कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तः । यज्ञियं यज्ञमर्हतीत्यर्थे यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञावितिघः तस्यइयादेशः प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वितीयोवर्गः ॥२॥

इहेन्द्राग्नीइत्यादिकंषळृचंसूक्तं ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् देवतात्वनुक्रम्यते—इहषळैन्द्राग्नमिति । विनियोगस्तु अग्निष्टोमे अच्छावाकशस्त्रे इहेन्द्राग्नीउपह्वयइतिसूक्तम् स्तोत्रमग्रेशस्त्रादितिखण्डेइहेन्द्राग्नीउपेयंवामस्यमन्मनइतिनवेतिसूत्रितत्वात् । तथा अभिप्लवषडहेप्रातःसवनेअच्छावाकशस्त्रेस्तोमातिशंसनार्थमेतदेवसूक्तम् तथाचसूत्रितम्—अभिप्लवपृष्ठ्याहानीत्युपक्रम्येहेन्द्राग्नीइन्द्राग्नीआगतमिति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

इहेन्द्राग्नीउपह्वयेतयोरित्स्तोमंमुश्मसि ॥ तासोमंसोमपातमा ॥ १ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ७. ३०. । २ ऋ० सं० ३. ४. ७. । ३ ऐ० ब्रा० ३. ३०. ।

इह । इन्द्राग्नी इति । उप । ह्वये । तयोः । इत् । स्तोमम् ।
उश्मसि । ता । सोमम् । सोमऽपातमा ॥ १ ॥

इहास्मिन्कर्मणिइन्द्राग्नीदेवावुपह्वयेआह्वयामि तयोरितइन्द्राग्न्योरेवस्तोमंस्तोत्रमुश्मसिकामयामहे सोमपातमा अतिशयेनसोमंपातुंक्षमौतौद्वौदेवौसोमंपिबतामितिशेषः ॥ इन्द्राग्नी अत्र देवताद्वन्द्वेपिपूर्वपदस्यानङ्नभवति तत्रहिद्वन्द्वइत्यनुवृत्तौपुनर्द्वन्द्वग्रहणाल्लोकप्रसिद्धसाहचर्याणामेवद्वन्द्वेआनङित्युक्तं तस्मादत्रावग्रहेहृस्वइन्द्रशब्दः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वंतुनभवति अग्निशब्दस्यानुदात्तादित्वेननोत्तरपदेनुदात्तादावितिप्रतिषेधात् । उश्मसि वशकान्तौ लटोमस् इदन्तोमसिरितिइकारोपजनः अदादित्वात् शपोलुक् मसोर्ङित्त्वाद्ग्रहिज्येत्यादिनासंप्रसारणं । ता सोमपातमा उभयत्र सुपांसुलुगित्याकारः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

तायज्ञेषुप्रशंसतेन्द्राग्नीशुंभतानरः ॥ तागायत्रेषुगायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुंभत । नरः । ता ।
गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

हेनरोमनुष्याऋत्विजस्तापूर्वोक्तौ ताविन्द्राग्नीयज्ञेषुअनुष्ठीयमानकर्मसुप्रशंसत शस्त्रैः तथा शुंभत नानाविधैरलङ्कारैः शोभितौकुरुत तथा तापूर्वोक्ताविन्द्राग्नी गायत्रेषुगायत्रीछन्दस्केषुमन्त्रेषुसामरूपेणगायत ॥ ता सुपांसुलुगित्याकारः । शुंभत अस्यसंहितायामन्येषामपिदृश्यतइति दीर्घः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

तामित्रस्यप्रशंस्तयइन्द्राग्नीताहवामहे ॥ सोमपासोमपीतये ॥ ३॥

ता । मित्रस्य । प्रऽशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे । सोमऽपा ।
सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

मित्रस्यस्नेहविषयस्यममानुष्ठातुः प्रशस्तयेतापूर्वोक्तौदेवौसंपद्येतामितिशेषः (यद्वा) मित्रस्यममसंबन्धिनौ ताविन्द्राग्नीप्रशस्तयेप्रशंसितुमिच्छामइतिशेषः सोमपानक्षमौतापूर्वोक्ताविन्द्रा-

ग्नीसोमपीतयेसोमपानार्थं हवामहेआह्वयामः । प्रशस्तये तुमर्थाच्चभाववचनादितिचतुर्थी कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वंबाधित्वातादौचनितिकृत्यताविति गतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सोमपीतये सोमस्य पीतिर्यस्मिन्कर्मणितस्मै बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् सोमस्यपीतिरितितत्पुरुषेवा दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

उग्रासन्तांहवामहउपेदंसवनंसुतम् । इन्द्राग्नीएंहगच्छताम् ॥ ४ ॥

उग्रा । संता । हवामहे । उप । इदम् । सवनम् । सुतम् ।

इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छताम् ॥ ४ ॥

सुतंअभिषवोपेतंइदमनुष्ठीयमानं सवनंप्रातःसवनादिरूपंकर्मउपसामीप्येनप्राप्तुंउग्रासन्तावैरिवधादिषु क्रूरौसन्तौदेवौहवामहे आह्वयामः इन्द्राग्नीदेवौइहकर्मण्यागच्छताम् ॥ सन्ता अस्तेः शतरि श्नसोरल्लोपः । सवनं सुतमितिद्वयं सेमंनःस्तोममागहीत्यत्रोक्तम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

तामहान्तासदस्पतीइन्द्राग्नीरक्षउब्जतम् ॥ अप्रजाःसन्त्वत्रिणः ॥५॥

ता । महान्ता । सदस्पती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्षः । उब्जतम् ।

अप्रजाः । सन्तु । अत्रिणः ॥ ५ ॥

तौपूर्वोक्ताविन्द्राग्नीरक्षोराक्षसजातिंउब्जतं ऋजुकुरुतंक्रौर्यंपरित्याजयतमित्यर्थः कीदृशौमहान्तामहान्तौ गुणैरधिकौ सदस्पती सभापालकौ तयोःप्रसादातअत्रिणोभक्षकाराक्षसाः अप्रजाअनुत्पन्नाःसन्तु ॥ महान्ता सान्तमहतःसंयोगस्येतिदीर्घः । सदस्पती सदसस्पतीइति समासे षष्ठ्यालुकिप्रातिपदिकसकारस्यरुत्वाभावश्छान्दसः उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदिति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अप्रजाः प्रजायन्तइतिप्रजाः अन्येष्वपि दृश्यतइतिजनेर्डप्रत्ययः नप्रजाअप्रजाःप्रजाशब्दस्यबहुव्रीहौहि नित्यमसिच्प्रजामेधयोरित्यसिजादेशःस्यात् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अत्रिणः तृजन्तस्यअत्रिशब्दस्यजसश्छान्दसइनुडागमः चितइति ऋकारउदात्तः तस्ययणादेशे उदात्तयणोहल्पूर्वात् इतिइकारउदात्तः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

तेनसत्येन जागृतमधिप्रचेतुनेपदे ॥ इन्द्राग्नीशर्मयच्छतम् ॥ ६ ॥ ३॥

१ अदेस्त्रिनिश्चेतित्रिन् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः।

तेन॑ । स॒त्येन॑ । जा॒गृ॒त॒म् । अधि॑ । प्र॒ऽचे॒तुने॑ । प॒दे । इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इति॑ । शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒म् ॥ ६ ॥ ३ ॥

हेइन्द्राग्नी सत्येन अवश्यफलप्रदानादवितथेन तेनास्माभिरनुष्ठितेनकर्मणाप्रचेतुने मक-फलभागज्ञापकेपदेस्वर्गलोकादिस्थानेअधिजागृतं आधिक्येनसावधानौभवतं ततोस्मभ्यंशु-च्छतंसुखंगृहंवादत्तम् गयःकृदरइत्यादिषुद्वाविंशतिसंख्याकेषुगृहनामसुशर्मवर्मेत्युक्तम् ॥ गृतं जागृनिद्राक्षये अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् तिङ्‌तिङइतिनिघातः । प्रचेतुने ीसंज्ञानेइत्यस्मात्ण्यन्तात्शकेरुनोन्तइतिविहितत्वाद्बाहुलकादौणादिकउनप्रत्ययः समासे त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी इहेन्द्राग्नीइत्यत्रोक्तम् आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तत्वमत्रविशे-। शृणातिहिनस्तिदुःखमितिशर्म शृहिंसायां अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् । यच्छतं इषुग-यमांछइतिछः ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्यृचंसूक्तं तस्यऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् देवताविशेषस्त्वनुक्रम्यते—तर्युंजासैकाचतस्रआश्विन्यस्तथासावित्र्यआग्नेय्यौद्वेदेवीनामेकैकेन्द्राणीवरुणान्यग्नायीनां वापृथिव्येपार्थिवीषड्वैष्णव्योतोदेवादेवीवेति सूक्तसंख्यानुवर्ततइत्यस्मिन्खण्डे—अनिरुक्ता ख्याविंशतिरितिपरिभाषितत्वात् । प्रातर्युजेतिसूक्ते संख्याविशेषस्यानिरुक्तासंख्याविंशतिसं-शाद्रष्टव्या सात्रविंशतिःएकयाअधिकयासहवर्ततइतिसैका तत्रादौचतस्रऋचोश्विदेवताकाः ञ्चमीमारभ्याष्टम्यन्ताश्चतस्रःसवितृदेवताकाः नवमीदशमीचोभेअग्निदेवताके एकादश्याऋचो-वसंबन्धिन्योदेव्योदेवताः द्वादश्याइन्द्रवरुणाग्निपत्न्यइन्द्राणीवरुणान्यग्नाय्योदेवताः त्रयोदशी-तुर्दश्यौद्यावापृथिवीदेवताके पञ्चदशीपार्थिवी षोडश्याद्याःषड्विष्णुदेवत्याः षोडशीदेवदे-त्यावा[1] ॥ अत्रसूक्तेविनियोगोलैङ्गिकः प्रातरनुवाकेआश्विनेक्रतौप्रातर्युजाविबोधयेतिचतस्र-ऋचःसूत्रितंच—अथाश्विनएषोउषाःप्रातर्युजेतिचतस्रइति । आश्विनग्रहस्यप्रातर्युजेत्येकापुरो-वाक्या द्विदेवत्यैश्चरन्तीतिखण्डेसूत्रितम्—आश्विनस्यप्रातर्युजाविबोधयेति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

प्रा॒त॒र्युजा॒ वि बो॑धया॒श्विना॒वेह ग॑च्छताम् ॥ अ॒स्य सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥१॥

[1] पृथिवीदेवीदेवताकाषोडशीमारभ्यैकविंशयन्त्याःषड्विष्णुदेवताकाः अतोदेवाइत्यस्या-षोडश्यास्तुकृत्स्नादेवाविष्णुर्वाविकल्पेनदेवता ।

प्रातःऽयुजा । वि । बोधय । अश्विनौ । आ । इह । गच्छताम् ।
अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १ ॥

अत्रहोताध्वर्युमुद्दिश्यब्रूते हेअध्वर्योप्रातर्युजाप्रातःसवनग्रहेणसंयुक्तावश्विनौदेवौविबोधय विशेषेणप्रबुद्धौकुरु अश्विनौप्रबुद्धौ तावश्विनौदेवौअस्याभिषवसंस्कारयुक्तस्यसोमस्यपीतयेसोमपानायइहकर्मण्यागच्छताम्॥प्रातर्युजातिगृह्यमाणेनग्रहेणसहेतिप्रातर्युजा सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् सुपांसुलुगित्याकारः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । पीतये व्यत्ययेनक्तिनउदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

यासुरथारथीतमोभादेवादिविस्पृशा । अश्विनाताहवामहे ॥ २ ॥

या । सुऽरथा । रथिऽतमा । उभा । देवा । दिविऽस्पृशा ।
अश्विना । ता । हवामहे ॥ २ ॥

योभाश्विनादेवायावुभावश्विनौदेवौ सुरथाशोभनरथयुक्तौ रथीतमारथिनांमध्ये अतिशयेनरथिनौ दिविस्पृशाद्युलोकनिवासिनौ ताहवामहे तादृशावश्विनावाह्वयामहे ॥ येत्यादिष्वष्टसुपदेषुसुपांसुलुगितिद्विवचनस्याकारः । सुरथा शोभनोरथोययोस्तौसुरथौ समासान्तोदात्तत्वापवादंबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथीतमा अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायामिकारस्यदीर्घत्वम् । दिविस्पृशा दिविस्पृशतइतिदिविस्पृशौ क्विप्चेतिक्विप् तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् गतिकारकोपपदात्कृदितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

यावांकशामधुमत्यश्विनासूनृतावती । तयायज्ञंमिमिक्षतम् ॥ ३॥

या । वाम् । कशा । मधुऽमती । अश्विना । सूनृताऽवती । तया ।
यज्ञम् । मिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

अश्विना हेअश्विनौदेवौ वांयुवयोःसंबन्धिनी या कशा अश्वताडनीविद्यते तयासहआगत्य यज्ञमस्मदीयं मिमिक्षतं सोमरसेनसेक्तुमिच्छतं कशयाश्वंदृढंताडयित्वा सहसा-

मागत्यभवद्विषयांसोमरसाहुतिंनिष्पादयितुमुद्युक्तौभवतमित्यर्थः कीदृशीकशामधुमती अर्णः क्षोदमित्यादिषुएकशतसंख्याकेषुउदकनामसुमधुपुरीषमितिपठितं तस्मादुदकवतीत्युक्तंभवति अश्वस्यशीघ्रगत्यायत्स्वेदोदकंस्रवतितेनेयंकशाक्लिन्नेत्यर्थः सूनृतावती प्रियसत्यवाग्युक्ता तीव्रेणकशाताडनेनयोध्वनिर्निष्पद्यतेताडनवेलायांअश्वारूढेनचयआक्रोशःक्रियतेतदुभयंशीघ्रगमनहेतुत्वेनयजमानस्यप्रियं यद्वा श्लोकःधारेत्यादिषुसप्तपञ्चाशद्वाङ्नामसुकशाधिषणेतिपठितं अश्विनोर्यावाक्मधुमतीमाधुर्योपेतापारुष्यरहिता सूनृतावती प्रियत्वसत्यत्वोपेताफलप्रदानविषयेत्यर्थः तयावाचायुक्तौयज्ञंमिमिक्षतमितियोजनीयम् ॥ कशा कशगतिशासनयोः पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तः । सूनृतावती ऊनपरिहाणे सुष्ठुऊनयत्यप्रियमितिसून् तथाविधमृतंसत्यं यस्यां वाचिसासूनृता नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वंबाधित्वापरादिश्छन्दसिबहुलं इतिऋकारउदात्तः सायस्याअस्तिसाकशासूनृतावतीतिकशायाःसंज्ञा एवंनामाकशेत्यर्थः संज्ञायामितिमतुपोवत्वम् । मिमिक्षतं मिहेःसन् हलन्ताच्चेतिकित्त्वाद्गुणाभावः ढत्वकत्वषत्वानि ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

न॒हि॒वा॒मस्ति॑दूर॒केयत्रा॒रथे॑न॒गच्छ॑थः ॥ अश्वि॑नासो॒मिनो॑गृ॒हम् ॥ ४॥

न॒हि । वा॒म् । अस्ति॑ । दू॒र॒के । यत्र॑ । रथे॑न । गच्छ॑थः । अश्वि॑ना । सो॒मिनः॑ । गृ॒हम् ॥ ४ ॥

अश्विना हेअश्विनौ देवौयुवांसोमिनः सोमवतोयजमानस्यगृहंप्रतिरथेनगच्छथः समागौवांयुवयोर्दूरकेदूरदेशेनह्यस्तिनवर्ततेखलु यद्वा यत्रगृहेगच्छथः तच्चगृहंदूरेनभवति॥नहि एवमादीनामन्तइत्यन्तोदात्तः । अस्ति चादिलोपेविभाषेतिनिघाताभावः । अत्रहिगृहंदूरेचनास्ति युवांचरथेनगच्छथइतिसमुच्चयश्चार्थोगम्यते चशब्दोनप्रयुज्यतइतिचलोपेप्रथमातिङ्विभक्तिरस्तीति । यत्र निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घत्वम् । गच्छथः इयंयद्यपिनप्रथमातथापि यत्रेतियद्वृत्तयोगान्ननिघातः ॥ ४ ॥

व्यूढस्यद्वितीयेछन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रेहिरण्यपाणिमूतयइतिसावित्र्यश्वतस्रः द्वितीयस्येतिखण्डेसूत्रितम्—हिरण्यपाणिमूतयइतिचतस्रोमहीद्यौःपृथिवीचनइति ।

तत्रप्रथमांसूक्तेपञ्चमीमृचमाह—

हिर॑ण्यपाणिमू॒तये॑सवि॒तार॒मुप॑ह्वये । सचेत्ता॑दे॒वता॑प॒दम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

हिरण्यऽपाणिम् । ऊतये । सवितारम् । उप । ह्वये । सः । चेत्ता । देवता । पदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

ऊतये अस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवमुपह्वये आह्वयामि सचसवितादेवएतन्मन्त्रप्रतिपाद्यदेवताभूत्वापदंयजमानेनप्राप्यंस्थानंचेत्ताज्ञापयिताभवति कीदृशं सवितारं हिरण्यपाणिंयजमानायदातुंहस्तेसुवर्णधारिणं यद्वा देवताकर्तृकेयागेसवितास्वयमृत्विग्भूत्वाब्रह्मत्वेनावस्थितः तदानींकस्यांचिदिष्टावध्वर्यवः तस्मैसवित्रेब्रह्मणे प्राशित्रनामकंपुरोडाशभागंदत्तवन्तः तच्च प्राशित्रंहस्तेसवित्रागृहीतंसत्तदीयपाणिंचिच्छेद ततः प्राशित्रस्यदातारोध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्मायप्रक्षिप्तवन्तः सोयमर्थःकौषीतकिब्राह्मणेसमाम्नातः—सवित्रेप्राशित्रंप्रतिजह्रुस्तस्य पाणी प्रचिच्छेदतस्मैहिरण्मयौप्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिरितिश्रुतइति । पाणिशब्दंहिरण्यशब्दंचयास्कएवंनिर्वक्ति—हिरण्यंकस्माद्ध्रियतआयम्यमानमितिवाह्रियतेजनाजनमितिवाहितरमणंभवतीतिवाहृदयरमणंभवतीतिवाहर्यतेर्वास्यात्प्रेप्साकर्मणइति[1] ।तथापाणिः पणायतेःपूजाकर्मणइति[2] हिरण्यशब्दोनब्विषयत्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऊतये उदात्तइत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातीत्यादिनाक्तिन्नन्तोन्तोदात्तोनिपातितः। सवितारं तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । चेत्ता चिती संज्ञाने अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्ताच्छील्येतृन् अनित्यमागमशास्त्रमितीडभावः नित्त्वादाद्युदात्तः । देवता देवात्तलितिस्वार्थेतल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम । पदशब्दः पचाद्यजन्तः चित इत्यन्तोदात्तः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

सूक्तेषष्ठीमृचमाह—

अपांनपातमवसेसवितारमुपस्तुहि । तस्यव्रतान्युश्मसि ॥ ६ ॥

अपाम् । नपातम् । अवसे । सवितारम् । उप । स्तुहि । तस्य । व्रतानि । उश्मसि ॥ ६ ॥

अत्रहोतासामगमृत्विजमन्यंवाशस्त्रिणंब्रूते अवसे अस्मात्रक्षितुंसवितारं उपस्तुहि तस्यसवितुःसंबन्धीनिव्रतानिकर्माणि सोमयागादिरूपाणि उश्मसि कामयामहे कीदृशं सवितारं अपांनपातं जलस्यनपालकं सन्तापेनशोषकमित्यर्थः ॥ अपां ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । नपातं पारक्षणेअस्यशत्रन्तःपाच्छब्दः तस्यनञासमासे नभ्राण्नपादित्या-

१ नि० २. १०. । २ नि० २. २६. ।

दिनानलोपप्रतिषेधइतिवृत्तिकारः अग्निर्हि अपोनपातितच्छोषकत्वात् तर्हिकथमपामितिषष्ठी नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थेतिकर्मणिषष्ठ्याःप्रतिषेधात् इतिचेत्तर्हि एषाशेषलक्षणास्तु अग्न्यादित्यौ अपांकरणतया संबन्धिनौ अग्नेरापइतिश्रुतेः। आदित्याज्जायतेवृष्टिरितिस्मृतेश्च। अस्मिन्पक्षे उगिदचामितिनुमभावोपिनिपातनादेवेतिमन्तव्यं पातेःक्विबन्तस्यतुग्वानिपातनात् द्रष्टव्यः अथवानपातयतीतिनपात् पतॄगतावितिधातोर्ण्यन्तात्क्विप् अग्न्यादित्यौह्यपांनपापकौ प्रत्युततच्छोषकौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अवसे तुमर्थेसेसेन् इत्यादिनाअसेन् नित्त्वादाद्युदात्तः। उश्मसि वशकान्तौ अदिप्रभृतिभ्यइतिशपोलुक् इदन्तोमसिः इतीकारोपजनः॥ ६॥

सप्तमीमृचमाह—

विभक्तारंहवामहेवसोश्चित्रस्यराधसः। सवितारंनृचक्षसम्॥ ७॥

विऽभक्तारम्। हवामहे। वसोः। चित्रस्य। राधसः। सवितारम्। नृऽचक्षसम्॥ ७॥

वसोः निवासहेतोश्चित्रस्यसुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्यराधसोधनस्यविभक्तारंअस्य यजमानस्यैतावद्धनदानमुचितमितिविभागकारिणं नृचक्षसं मनुष्याणांप्रकाशकारिणंसवितारंहवामहे कौषीतकिनएतस्याऋचोव्याख्यानरूपेब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेवसमामनन्ति— यदेतद्वसुः चित्रंराधस्तदेषसविताविभक्ताभ्यःप्रजाभ्योविभजतीति॥ विभक्तारं तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं कृदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते। हवामहे ह्वयतेर्बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम्। वसोः वसनिवासेशृस्वृस्निहीत्यादिनाउः निदित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तः। राधसः असुन्नन्तोनित्त्वादाद्युदात्तः। नृचक्षसं नॄंश्चष्टइतिनृचक्षाः तंनृचक्षसं चक्षेर्बहुलंशिच्चेत्यसुन् शित्त्वादनार्धधातुकत्वेनख्याञादेशाभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

सखायआनिषीदतसवितास्तोम्योनुनः। दाताराधांसिशुंभति॥ ८॥

सखायः। आ। नि। सीदत। सविता। स्तोम्यः। नु। नः। दाता। राधांसि। शुंभति॥ ८॥

सखिभूताहेऋत्विजः आनिषीदत सर्वत्रोपविशतनोस्माकमयंसवितानुक्षिप्रंस्तोम्यःस्तुतियोग्यः राधांसिधनानिदाताप्रदातुमुद्युक्तः एषसविता शुंभति शोभते॥ समानाःसन्तःख्यान्ति

१ तै. आ. अष्टमप्रपाठके।

प्रकाशन्तइतिसखायः ख्याप्रकथने समानेख्यश्चोदात्तइतीण्प्रत्ययः तत्सन्नियोगेनडित्त्वंयलोपश्च डित्त्वादाकारलोपः समानस्यच्छन्दसीत्यादिनासमानशब्दस्यसादेशः इण् सन्नियोगेनोदात्तत्वं जसि सख्युरसंबुद्धौइतिणित्त्वाद्वृद्धिरायादेशश्च । निषीदत सदिरप्रतेरितिषत्वम् । स्तोमेषुप्रतिपाद्यत्वेनभवः स्तोम्यः भवेच्छन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । दाता दानशीलः ताच्छील्येतृन् नित्त्वादाद्युदात्तः । राधांसि गतं कर्तृकर्मणोःकृतीतिप्राप्तायाःषष्ठ्याः नलोकाव्ययेतिप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

अग्निष्टोमेप्रातःसवने अग्नेपत्नीरिहावहेतिनेष्टुःप्रस्थितयाज्या प्रशास्ताब्राह्मणाच्छंसीतिखण्डेसूत्रितम्—अग्नेपत्नीरिहावहोक्षान्नायवशान्नायेति ।

तामेतांसूक्तेनवमीमृचमाह—

अग्नेपत्नीरिहावहदेवानामुशतीरुप । त्वष्टारंसोमपीतये ॥ ९ ॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानाम् । उशतीः । उप । त्वष्टारम् । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हेअग्नेउशतीःकामयमानाःदेवानांपत्नीरिन्द्राण्याद्याः इहदेवयजनदेशेआवह तथात्वष्टारं देवंसोमपीतयेसोमपानार्थंउपसमीपे आवह ॥ पत्नीः इत्यन्तःपतिशब्दआद्युदात्तः पत्युर्नोयज्ञसंयोगेइतिङीप् तत्संनियोगेनतकारश्च ङीपःपित्त्वात् इतिस्वरएव । उशतीः वशकान्तौ लटःशतृ अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् शतुर्ङित्त्वात् ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणं उगितश्चेतिङीप् शतुरनुमइतिङीपउदात्तः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

आग्नाअग्नइहावसेहोत्रांयविष्ठभारतीम् ॥ वरूत्रींधिषणांवह ॥१०॥५॥

आ । ग्नाः । अग्ने । इह । अवसे । होत्राम् । यविष्ठ । भारतीम् । वरूत्रीम् । धिषणाम् । वह ॥ १० ॥ ५ ॥

हेअग्ने अवसेअस्मानवितुंग्नादेवपत्नीरिहावह तथाहेयविष्ठयुवतमाग्ने होत्रांहोमनिष्पादकामग्निपत्नींभारतींभरतनामकस्यादित्यस्यपत्नींवरूत्रींवरणीयांधिषणांवाग्देवींचावह वाग्वैधिषणेतिवाजसनेयकम् । भरतआदित्यइतियास्केनोक्तत्वात् तस्यपत्नीभारतीत्युच्यते ॥ गम्यन्तइ-

[1] नि० ८. १३.

तिम्राः गमृसृपृगतौ औणादिकोड्नप्रत्ययः डित्त्वाट्टिलोपः प्रत्ययस्वरः। होत्रां हुयामसिभसिभ्यस्त्रन्निति त्रन्नन्तोनित्त्वादाद्युदात्तः अतिशयेनयुवायविष्ठः अतिशायनेतमबिष्ठनौ स्थूलदूरेत्यादिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः। भारतीं शार्ङ्गरवादेरवृत्कृतत्वात् ङीनन्तोनित्त्वादाद्युदात्तः। वरूत्रीं ग्रसितस्कभितइत्यादौ यद्यपिवरूतृशब्दस्तृजन्तइत्युक्तं तथाप्यन्तेइतिकरणस्यप्रदर्शनार्थत्वात् वरूतृशब्दस्तृन्नन्तोपिद्रष्टव्यः तेननित्त्वादाद्युदात्तत्वं शेषनिघातेनऋकारस्यानुदात्तत्वात् उदात्तयणोहल्पूर्वात् इत्यपिनङीपउदात्तत्वम्। धिषणां क्युप्रत्ययानुवृत्तौधृषेर्धिषचसंज्ञायामितिक्युः॥ १०॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेपञ्चमोवर्गः॥ ५॥

सूक्तेएकादशीमृचमाह—

अभिनोदेवीरवसामहःशर्मणानृपत्नीः॥ अच्छिन्नपत्राःसचन्ताम्॥११॥

अभि। नः। देवीः। अवसा। महः। शर्मणा। नृऽपत्नीः। अच्छिन्नऽपत्राः। सचन्ताम्॥ ११॥

देवीर्देव्योदेवपत्न्यःअवसारक्षणेनमहोमहताशर्मणाचसुखेनचसहनोस्मान् अभिसचन्तां आभिमुख्येनसेवन्तां कीदृश्योदेव्यः नृपत्नीः मनुष्याणांपालयित्र्यः अच्छिन्नपत्राःअच्छिन्नपक्षाःनहिपक्षिरूपाणांदेवपत्नीनांपक्षाः केनचिच्छिद्यन्ते॥ देवीः पुंयोगादाख्यायांइतिङीषन्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः दीर्घाज्जसिचेतिप्रतिषेधस्य वाछन्दसीतिपाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। अवसा अवरक्षणे असुन् नित्त्वादाद्युदात्तः। महः महपूजायां क्विप् सुपांसुपोभवन्तीतितृतीयैकवचनस्यङसादेशः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। नृपत्नीः समासान्तोदात्तत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। अच्छिन्नपत्राः न छिन्नानिअच्छिन्नानि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अच्छिन्नानिपत्राणियासांताः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ११॥

द्वादशीमृचमाह—

इहेन्द्राणीमुपह्वयेवरुणानींस्वस्तये। अग्नायींसोमपीतये॥१२॥

इह। इन्द्राणीम्। उप। ह्वये। वरुणानीम् स्वस्तये। अग्नायीम्। सोमऽपीतये॥ १२॥

इहास्मिन्कर्मणि स्वस्तये अस्माकमविनाशाय सोमपीतयेसोमपानायच इन्द्रवरुणाग्नीनांपत्नीराह्वयामि ॥ इन्द्राणींवरुणानीं इन्द्रवरुणेत्यादिनापुंयोगेङीष्प्रत्ययः आनुगागमश्च प्रत्ययस्वरः। अग्नायीं वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तइतिङीप् तत्सन्नियोगेन इकारस्यैकारउदात्तः। सोमपीतये असकृत्पूर्वोक्तम्॥ १२॥

द्वितीयेछन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रेमहीद्यौःपृथिवीचनइतिद्यावापृथिव्यनिविद्धानीयस्तृचः द्वितीयस्याग्निंवइतिखण्डेसूत्रितम्—महीद्यौःपृथिवीचनोयुवानापितरापुनरिति । आग्रयणेष्टौ महीद्यौरित्येषाद्यावापृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या आग्रयणंव्रीहिश्यामाकेतिखण्डेसूत्रितम्—येकेचज्मामहिनोअहिमायामहीद्यौःपृथिवीचनइति। अग्निमन्थनेप्येषाविनियुक्ता प्रातर्वैश्वदेव्यावितिखण्डेसूत्रितम्—अभित्वादेवसवितर्महीद्यौःपृथिवीचनइति। विष्यन्दमानंसान्नाय्यं अनयैवाहवनीयदेशेनिनयेत् विध्यपराधइतिखण्डेतथैवसूत्रितम्—विष्यन्दमानंमहीद्यौःपृथिवीचनइतिअन्तःपरिधिदेशेनिनयेयुरिति । आश्विनशस्त्रेप्येषा संस्थितेष्वाश्विनायेतिखण्डेसूत्रितम्—महीद्यौःपृथिवीचनस्तेहिद्यावापृथिवीविश्वशंभुवेति ।

तामेतांसूक्तेत्रयोदशीमृचमाह—

म॒ही द्यौः पृ॑थि॒वी च॑ न इ॒मं य॒ज्ञं मि॑मिक्षताम्। पि॒पृ॒तां नो॒ भरी॑मभिः॥१३॥

म॒ही। द्यौः। पृ॒थि॒वी। च॒। न॒ः। इ॒मम्। य॒ज्ञम्। मि॒मि॒क्ष॒ता॒म्।
पि॒पृ॒ताम्। न॒ः। भरी॑मऽभिः॥ १३॥

महीमहतीद्यौर्द्युलोकदेवता पृथिवीभूमिदेवताच नोस्मदीयमिमंयज्ञंमिमिक्षतां स्वकीयसारभूतेनरसेन मिमिक्षतां सेक्तुमिच्छतां तथा भरीमभिः भरणैःपोषणैर्नोस्मान् पिपृतामुभेदेव्यौपूरयताम्॥ मही महच्छब्दात् उगितश्चेतिङीप् अतशब्दलोपःछान्दसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिङीपउदात्तत्वम्। द्यौः दिवुशब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः गोतोणिदितितत्परस्यसोर्णिद्वद्भावाद्वृद्धिरपिस्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी प्रथप्रख्याने प्रथेःषिवन् संप्रसारणंचेतिषिवन्प्रत्ययः षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीष् प्रत्ययस्वरः। मिमिक्षतां मिहसेचने सनि द्विर्भावहलादिशेषौ ढत्वकत्वषत्वानि। पिपृतां पृपालनपूरणयोः ह्रस्वइत्येके लोट् तसस्ताम् शपःश्लुः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्याकारस्यइकारः तिङ्प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः डुभृञ्धारणपोषणयोः हसृभृधृस्वृसृभ्यइमनितीमन् नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह–

तयोरिद्घृतवत्पयोविप्रारिहन्तिधीतिभिः। गन्धर्वस्यध्रुवेपदे ॥ १४ ॥

तयोः। इत्। घृतऽवत्। पयः। विप्राः। रिहन्ति। धीतिऽभिः। गन्धर्वस्य। ध्रुवे। पदे ॥ १४ ॥

गन्धर्वस्यध्रुवंपदंअन्तरिक्षं तथाचतापनीयशाखायांसमाम्नायते–यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसेवितमन्तरिक्षमिति। तेनान्तरिक्षेणोपलक्षिते आकाशेवर्तमानयोस्तयोरिव द्यावापृथिव्योरेवसंबन्धिपयोजलंघृतवंत् घृतसदृशं विप्रामेधाविनः प्राणिनोधीतिभिःकर्मभिः रिहंतिलिहन्ति यद्वा घृतवद्भूतंसारंतेनोपेतंरिहन्तिलिहेर्व्यत्ययेनरेफः॥ गन्धर्वस्य धृञ्धारणे गविधृञोगमूचइतिवप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनगोशब्दस्यचगमादेशः॥ १४ ॥

स्योनापृथिवीत्येषामहानाम्नीव्रतेभूमिस्पर्शनेविनियुक्ता एतद्विदंब्रह्मचारिणमितिखण्डेसूत्रितम्–स्योनापृथिविभवेतिसमाप्येति। स्मार्तेहेमन्तप्रत्यवरोहणेप्येषाकृजप्या मार्गशीर्ष्यांप्रत्यवरोहणमितिखण्डेसूत्रितम्–तस्मिन्नुपविश्यस्योनापृथिविभवेतिजपित्वेति।

तामेतांसूक्तेपञ्चदशीमृचमाह–

स्योनापृथिविभवानृक्षरानिवेशनी। यच्छानःशर्मसप्रथः॥१५॥६॥

स्योना। पृथिवि। भव। अनृक्षरा। निऽवेशनी। यच्छ। नः। शर्म। सऽप्रथः॥ १५॥ ६ ॥

हेपृथिवि स्योनत्वादिगुणयुक्ताभव स्योनशब्दोविस्तीर्णवाची तथाचवाजसनेयब्राह्मणेस्योनशब्दोपेतंकंचिन्मन्त्रमुदाहृत्यव्याख्यातम्–इन्द्रस्योरुमाविशस्योनःस्योनमिति विस्तीर्णोविस्तीर्णमित्येवतदाहेति। यद्वास्योनशब्दः सुखवाची तथाचयास्कवाक्यमुदाहरिष्यते–अनृक्षराकण्टकरहिता निवेशनी निवेशस्थानभूतासप्रथोविस्तारभूतं शर्मशरणंनोस्मभ्यं यच्छ हेपृथिवि देहि। तामेतामृचमुदाहृत्ययास्कएवंव्याचष्टे–सुखानःपृथिविभवानृक्षरानिवेशन्यृक्षरःकण्टकऋच्छतेर्यच्छनःशर्मयच्छन्तुशरणंसर्वतःपृथिविति[1] ॥ स्योना षिवुतन्तुसन्ताने सिवेष्टेर्योचेतिनप्रत्ययः टेश्चयोङित्यादेशः प्रत्ययस्वरः स्योनापृथिवीत्यनयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्वयोनपरस्परं अतोसामर्थ्येनैवपराङ्गवद्भावादोकारस्य नामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। अनृक्षरा ऋषीगतौ गच्छत्यन्त-

१ नि० ९. ३२.

रित्यृक्षरः कण्टकः तन्यृषिभ्यांक्सरन् षढोःकःसीतिकत्वं आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं नञोबहुव्री- हिः तस्मान्नुडचीतिनुडागमः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । निविशत्यस्यामितिनिवेशनी करणाधिकरणयोश्चेतिल्युट् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यच्छ दाणूदाने पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः द्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घः । सप्रथः प्रथप्रख्याने असुन् प्रथसासहवर्ततइति तेनसहे- तितुल्ययोगेइतिसमासः वोपसर्जनस्येतिसभावः कृत्स्वरः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

प्रातःसवनेसोमातिरेके एकंशस्त्रंशंसनीयं तत्रअतोदेवाइत्याद्याःषळृचः सोमातिरेकइ- तिखण्डेसूत्रितम्—महाँइन्द्रोयओजसाअतोदेवाअवन्तुनइत्यैन्द्रीभिर्वैष्णवीभिश्चेति । अप्तोर्या- मेच्छावाकातिरिक्तोक्थेपिएताःषड्ऋचःस्तोत्रियानुरूपार्थाः तथाचयस्यपशवइतिखण्डेसू- त्रितम्—अतोदेवाअवन्तुनइतिस्तोत्रियानुरूपाविति । दर्शपूर्णमासयोःप्रायश्चित्तहोमेप्याद्येवि- नियुक्ते तथैववेदंपत्न्याइतिखण्डेसूत्रितम्—अतोदेवाअवन्तुनइतिद्वाभ्यांव्याहृतिभिश्चेति । या- ज्यानुवाक्ययोर्मध्येलौकिकभाषणेअतोदेवाइत्येषाजप्या सूत्रितंहि—आपद्यतोदेवाअवन्तुनइ- तिजपेदिति ।

तामेतांसूक्तेषोडशीमृचमाह—

अतो॑दे॒वा अ॑वन्तु नो॒ यतो॒ विष्णु॑र्वि॑चक्र॒मे । पृ॒थि॒व्याः स॒प्त धाम॑भिः ॥ १६ ॥

अतः॑ । दे॒वाः । अ॒व॒न्तु॒ । नः॒ । यतः॑ । विष्णुः॑ । वि॒ऽच॒क्र॒मे ।

पृ॒थि॒व्याः । स॒प्त । धाम॑ऽभिः ॥ १६ ॥

विष्णुःपरमेश्वरः सप्तधामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिःसाधनभूतैः यतः पृथि- व्याःयस्माद्भूप्रदेशाद्विचक्रमे विविधंपादक्रमणंकृतवान् अतोस्मात्पृथिवीप्रदेशान्नोस्मान्देवाअ- वन्तु विष्णोःपृथिव्यादिलोकेषुछन्दोभिःसाधनैःजयंतैत्तिरीयाआमनन्ति—विष्णुमुखावैदेवाश्छ- न्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन्निति । विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्यपृ- थिव्यपादानंपृथिवीप्रदेशाद्रक्षणंनामभूलोकेवर्तमानानांपापनिवारणम् ॥ अतः एतच्छब्दात् प- ञ्चम्यास्तसिल् इतितसिल् एतदोशित्यशादेशः लित्स्वरेणाकारउदात्तः । यतः तसिलःप्राग्दिशो- विभक्तिरितिविभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं लित्स्वरः । विष्णुः विषेःकिच्चेतिनुप्रत्ययः किच्वा-

१ परादिश्छन्दसि इतिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । २ तै० सं० ५. २. १. ।

त्रगुणः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । विचक्रमे सुबितियोगविभागात् विशब्दस्यसमासः समासान्तोदात्तत्वं यद्वृत्तयोगान्ननिघातः । सप्त सुपांसुलुगितिभिसोलुक् । धामभिः दधातेरातोमनिन्निति मनिन् नित्स्वरः ॥ १६ ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्य इदंविष्णुरित्येषानुवाक्या उक्तादेवताइतिखण्डेसूत्रितम्—इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रिर्देवःपृथिवीमेषएतामिति । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्येश्वातिक्रमणेअनयैवश्वपदेषुभस्मप्रक्षिपेत् विध्यपराधइतिखण्डेसूत्रितम्—भस्मनाशुनःपदंप्रतिवपेदिदंविष्णुर्विचक्रमइति । आतिथ्यायांप्रधानस्यहविषएषैवानुवाक्या अथातिथ्येळांतेतिखण्डेसूत्रितम्—इदंविष्णुर्विचक्रमे तदस्यप्रियमभिपाथोअश्यामिति । उपसत्सुवैष्णवस्यैषैवानुवाक्या अथोपसदितिखण्डेसूत्रितम्—गयस्फानोअमीवहेदंविष्णुर्विचक्रमइति ।

तामेतांसूक्तेसप्तदशीमृचमाह—

इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदम् । समूळ्हमस्यपांसुरे ॥ १७ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् ।
सम्ऽऊळ्हम् । अस्य । पांसुरे ॥ १७ ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारी इदंप्रतीयमानंसर्वंजगदुद्दिश्य विचक्रमे विशेषेणपादक्रमणं कृतवान् तदा त्रेधात्रिभिःप्रकारैः पदंनिदधेस्वकीयंपादंप्रक्षिप्तवान् अस्यविष्णोः पांसुरे धूलियुक्तेपादस्थाने समूळ्हं इदंसर्वं जगत्सम्यगन्तर्भूतम् सेयमृक्यास्केनैवंव्याख्याता—विष्णुर्विशतेर्वाव्यश्नोतेर्वायदिदंकिञ्चतद्विक्रमतेविष्णुस्त्रेधानिधत्तेपदंत्रेधाभावायपृथिव्यामन्तरिक्षेदिवीतिशाकपूणिः समारोहणेविष्णुपदेगयशिरसीत्यौर्णवाभः समूळ्हमस्यपांसुरेप्यायनेन्तरिक्षेपदंनदृश्यतेपिवोपमार्थेस्यात् समूळ्हमस्यपांसुरइवपदंनदृश्यतइतिपांसवःपादैःसूयन्तेइतिवापन्नाःशेरतइतिवापंसनीयाभवन्तीतिवेति[1] ॥ त्रेधा एधाच्च इत्येधाच्प्रत्ययः चितोन्तोदात्तः । समूळ्हं वहप्रापणे निष्ठेतिक्तः वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं ढत्वधत्वष्टुत्वढ्लोपदीर्घत्वानि गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य इदमोन्वादेशेशइत्यशनुदात्तः प्रत्ययश्चसुप्स्वरेण । पांसुरे नगपांसुपांडुभ्यश्चेतिवक्तव्यमितिमत्वर्थीयोरः प्रत्ययस्वरः ॥ १७ ॥

उपसदिवैष्णवयागस्यप्रातःकालेयाज्या सायंकालेनुवाक्यात्रीणिपदेत्येषासूत्रितंच—त्रीणिपदाविचक्रमइति स्विष्टकृदादिलुप्यतइति ।

---

१ नि० १२. १९.

तामेतामष्टादशीमृचमाह—

त्रीणिपदाविचक्रमेविष्णुर्गोपाअदाभ्यः । अतोधर्माणिधारयन्॥१८॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः । अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ १८ ॥

अदाभ्यः केनापिहिंसितुमशक्यः गोपाः सर्वस्यजगतोरक्षकोविष्णुःपृथिव्यादिस्थानेषु अतएतेषुत्रीणिपदानिविचक्रमे किंकुर्वन् धर्माण्यग्निहोत्रादीनिधारयन् पोषयन् ॥ पदा सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेर्डादेशः तस्यस्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वेप्राप्ते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वम्।गोपाः गोपामृतस्येत्यत्रोक्तम्॥अदाभ्यः दभेश्छंहलोर्ण्यदितिण्यत् नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। धारयन् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणणिचएवस्वरः शिष्यते ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

विष्णोःकर्माणिपश्यतयतोव्रतानिपस्पशे । इन्द्रस्ययुज्यःसखा॥१९॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

हेऋत्विगादयः विष्णोःकर्माणिपालनादीनिपश्यत यतोयैःकर्मभिःव्रतान्यग्निहोत्रादीनि पस्पशेसर्वोयजमानः स्पृष्टवान् विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः तादृशोविष्णुरिन्द्रस्ययुज्योयोग्योनुकूलः सखाभवति विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं त्वष्टाहतपुत्रइत्यनुवाकेअथहवैतर्हिविष्णुरित्यादिना प्रपञ्चेनतैत्तिरीयाआमनन्ति[1]—पस्पशे स्पशबाधनस्पर्शनयोः लिट् द्विर्भावे शर्पूर्वाःखयइतिपकारःशिष्यते सकारोलुप्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः।युज्यः युजेर्बाहुलकात्क्यप् किंत्त्वाद्गुणाभावः क्यपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः ॥ १९ ॥

विंशीमृचमाह—

तद्विष्णोःपरमंपदंसदापश्यन्तिसूरयः । दिवीवचक्षुराततम् ॥ २०॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः । दिविऽइव । चक्षुः । आऽततम् ॥ २० ॥

---

१ तै० २. ४. १२. ।

सूरयोविद्वांसः ऋत्विगादयः विष्णोःसंबन्धिपरममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धंपदंस्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदापश्यन्ति तत्रदृष्टान्तः—दिवीव आकाशेयथाआततं सर्वतः प्रसृतंचक्षुर्निरोधाभावेन विशदंपश्यतितद्वत् ॥ सदा सर्वैकान्येतिदाप्रत्ययः सर्वस्यसोन्यतरस्यांदीतिसर्वशब्दस्य सभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वं इवेनविभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतितदेवशिष्यते । चक्षुः नब्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वम् । आततं तनोतेःकर्मणिक्तः यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानलोपः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते गतिरनन्तरइतिगतेरुदात्तत्वम् ॥ २० ॥

एकविंशीमृचमाह—

तद्विप्रा॑सो विप॒न्यवो॑ जागृ॒वांसः॒ समि॑न्धते । विष्णो॒र्यत्प॑र॒मं प॒दम् ॥ २१ ॥ ७

तत् । विप्रा॑सः । वि॒प॒न्यवः॑ । जा॒गृ॒ऽवांसः॑ । सम् । इ॒न्ध॒ते । विष्णोः॑ । यत् । प॒र॒म् । प॒दम् ॥ २१ ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमंपदमस्ति तत्पदंविप्रासोमेधाविनः समिन्धतेसम्यक् दीपयन्ति कीदृशाः विपन्यवः विशेषेणस्तोतारः जागृवांसः शब्दार्थयोःप्रमादराहित्येनजागरूकाः ॥ विप्रासः आज्जसेरसुक् । विपन्यवः स्तुत्यर्थस्यपनेर्बाहुलकादौणादिकोयुप्रत्ययः तत्र प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः जागृनिद्राक्षये लिटःक्वसुः क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटोवस्वेकाजाद्घसामितिनियमान्निवृत्तिः ॥ २१ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

तीव्राइतिचतुर्विंशत्यृचंसूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—तीव्राश्चतुर्विंशतिर्वायव्यैकैन्द्रवायव्यौ मैत्रावरुणमरुत्वतीयवैश्वदेवपौष्णास्तृचाः शिष्टाआप्योन्त्याध्यर्धाग्नेय्यप्स्वन्तःपुरउष्णिक् परानुष्टुप् तिस्रश्चान्त्याएकविंशीप्रतिष्ठेति । ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयानुवर्तमानान्मेधातिथिःकाण्वऋषिः अप्स्वन्तरित्येषापुरउष्णिक् प्रथमपादस्यद्वादशाक्षरेण आद्यश्चेत्पुरउष्णिगितिलक्षणसद्भावात् अप्सुमेसोमइत्येषानुष्टुप् इदमापइत्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभः शिष्टाएकोनविंशतिसंख्याकाऋचोगायत्र्यः आदौगायत्रमितिपरिभाषितत्वात् आद्यावायुदेवताकाततोद्वेऋचावेन्द्रवायूदेवताके ततः एकस्तृचोमित्रावरुणदेवत्यः ततउत्तरतृचस्यमरुद्गणविशिष्टेन्द्रोदेवता ततएकस्तृचोवैश्वदेवः तदनन्तरभावीपौष्णः शिष्टाऋचोब्देवताकाः पयस्वानग्नइत्यर्धर्चयुक्तासंमाग्नइत्येषात्वग्निदेवताका सूक्तविनियोगोलिङ्गादवगन्तव्यः अभिप्लवषडहस्यद्वितीयेहनिप्र-

उगशस्त्रेवायव्यतृचस्यतीव्राःसोमासइत्येषातृतीया द्वितीयस्यचतुर्विंशेनेतिखण्डेसूत्रितम्—तीव्राः सोमासआगहीत्येकेति पृष्ठ्यषडहेपिद्वितीयेहनिप्रउगेएषा ।

तामेतांसूक्तेप्रथमामृचमाह—

तीव्राःसोमासआगह्याशीर्वन्तःसुताइमे। वायोतान्प्रस्थितान्पिब॥१॥

तीव्राः सोमासः । आ । गहि । आशीःऽवन्तः । सुताः । इमे ।
वायो इति । तान् । प्रऽस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

हेवायो इमेसोमासः ऐन्द्रवायवग्रहादिरूपाः सोमाः सुताःअभिषुताः तेचतीव्राःप्रभूतत्वात् तर्पयितुंसमर्थाः.आशीर्वन्तः आशिरयुक्ताः अतस्त्वमागहि अस्मिन्कर्मण्यागच्छ प्रस्थितानु-त्तरवेदिंप्रत्यानीतान्सोमान् पिब॥सोमासः अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन् नित्त्वादाद्युदात्तः आज्जसेर-सुक् । गहि मरुद्भिरग्नआगहीत्यत्रोक्तम् । आशीर्वन्तः श्रिञ्पाके अपस्पृधेथामित्यादिसूत्रे आङ्पूर्वस्य क्विपिशिरादेशोनिपातितः करणस्यापिश्रयणद्रव्यस्यस्वव्यापारेकर्तृत्वविवक्षयाक-र्तरिक्विप्नविरुध्यते आशीरेषामस्तीत्याशीर्वन्तः छन्दसीरइतिवत्वम् । वायो आमन्त्रितायुदा-त्तत्वम् । प्रस्थितान् प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वंबाधित्वा व्यत्ययेन अव्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

पूर्वोक्तएवशस्त्रे उभादेवादिविस्पृशेतिद्वैऐन्द्रवायवतृचस्यप्रथमाद्वितीये । तथाचद्विती-यस्येतिखण्डेसूत्रितम्—उभादेवादिविस्पृशेतिद्वेइति ।

तयोःप्रथमांसूक्तेद्वितीयामृचमाह—

उभादेवादिविस्पृशेन्द्रवायूहवामहे । अस्यसोमस्यपीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । इन्द्रवायू इति । हवामहे । अस्य ।
सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

दिविस्पृशाद्युलोकवर्तिनौ उभादेवा द्वौदेवाविन्द्रवायूहवामहे आह्वयामः किमर्थं अ-स्यसोमस्यपीतये असकृद्व्याख्यातम् ॥ उभादेवा सुपांसुलुगित्याकारः । दिविस्पृशा हृद्युभ्यां ङेरुपसंख्यानमितिसप्तम्याअलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रवायू, इन्द्रश्चवायुश्चेतिद्व-न्द्वः उभयत्रवायोःप्रतिषेधोवक्तव्यइत्यानङोनिषेधः देवताद्वन्द्वेचेतिप्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्व-

१ तीव्राः तिजनिशाने रक्दीर्घत्वं जस्यवः इतिऋज्रेन्द्रेत्यत्रमनोरमा.

रत्वस्यनोत्तरपदेनुदात्तादौ इतिनिषेधात्समासान्तोदात्तत्वमवशिष्यते। हवामहे ह्वेञ्स्पर्धायां शब्देच बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं संप्रसारणाच्चेतिपरपूर्वत्वं शप् गुणावादेशौ शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणपदस्याद्युदात्तत्वेप्राप्ते तिङ्ङतिङइतिआष्टमिकोनिघातः। अस्य ऊडिदमित्यादिनाषष्ठ्याउदात्तत्वम्। पीतये पापाने स्थागापापचइतिभावेक्तिन् घुमास्थेतीत्वं व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

इन्द्रवायूमनोजुवाविप्राहवन्तऊतये। सहस्राक्षाधियस्पती ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति। मनःऽजुवा। विप्राः। हवन्ते। ऊतये। सहस्रऽअक्षा। धियः। पती इति ॥ ३ ॥

विप्रामेधाविनऋत्विग्यजमानाः ऊतयेरक्षणार्थमिन्द्रवायूहवन्तेआह्वयन्ति कीदृशौ मनोजुवौ मनइववेगयुक्तौ सहस्राक्षा सहस्रनयनयुक्तौ यद्यपीन्द्रएवसहस्राक्षः तथापिछत्रिन्यायेन वायुरपितथोच्यते धियस्पतीकर्मणोबुद्धेर्वापालकौ। मनोजुवा जवतिर्गतिकर्मा मनोवज्जवतइतिमनोजुवा मनइववेगयुक्तौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगित्याकारः। विप्राः औणादिकोरन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः। ऊतये ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम्। सहस्राक्षासहस्रमक्षीणि ययोस्तौ बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोः इतिषच्समासान्तः बहुव्रीहिस्वरेप्राप्ते षचःसमासान्तप्रत्ययस्यसतिशिष्टत्वात् चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। धियः सावेकाचइतिङसउदात्तत्वं षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिसंहितायांविसर्जनीयस्यसकारः। पतीडत्यन्तःआद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्विंशकेहनिप्रातःसवनेमैत्रावरुणशस्त्रेमित्रंवयंहवामहइतितृचःषळहस्तोत्रियः चतुर्विंइतिखण्डेसूत्रितम्—आनोमित्रावरुणामित्रंवयंहवामहइति। अभिप्लवषडहेपिप्रातःसवनेमैत्रावरुणस्यायंतृचआवापार्थः अभिप्लवपृष्ठ्याहानीतिखण्डेसूत्रितम्—परिशिष्टानावापानुद्धृत्यमित्रंवयंहवामहइति। मैत्रावरुणस्यमित्रंवयंहवामहइत्येषाप्रातःसवनेप्रस्थितयाज्या प्रशास्ताब्राह्मणाच्छंसीत्युपक्रम्यइदंतेसोम्यंमधुमित्रंवयंहवामहेइतिसूत्रितम्।

तामेतांसूक्तेचतुर्थीमृचमाह—

मित्रंवयंहवामहेवरुणंसोमपीतये। जज्ञानापूतदक्षसा ॥ ४ ॥

मित्रम्। वयम्। हवामहे। वरुणम्। सोमऽपीतये। जज्ञाना। पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

वयमनुष्ठातारः सोमपीतये सोमपानार्थं मित्रंवरुणंचोभावाह्वयामः कीदृशावुभौ जज्ञाना कर्मप्रदेशेप्रादुर्भवन्तौ पूतदक्षसाशुद्धबलौ ॥ वरुणं वृञ्वरणे कृवृतॄदारिभ्यउनन् नित्त्वादाद्युदात्तः । सोमपीतये दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जज्ञाना जनीप्रादुर्भावे छन्दसि लिट् तस्यलिटःकानज्वा इतिकानजादेशः गमहनेत्यादिनाउपधालोपः तस्य अचःपरस्मिन्निति स्थानिवद्भावाज्जनशब्दस्यद्विर्वचनं स्तोःश्चुनाश्चुरितिनकारस्यञकारः चितइत्यन्तोदात्तत्वं पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा पूञ्पवने निष्ठेतिक्तः श्र्युकःकितीतीट्प्रतिषेधः पूतंदक्षोययोस्तौ बहुव्रीहौप्रकृत्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

ऋतेनयावृतावृधावृतस्यज्योतिषस्पती । तामित्रावरुणाहुवे ॥५॥ ८॥

ऋतेन । यौ । ऋतऽवृधौ । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति ।
ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥ ५ ॥ ८ ॥

यौमित्रावरुणौ ऋतेन सत्यवचनेन यजमानानुग्रहकारिणा ऋतावृधौ ऋतमवश्यंभावितयासत्यंकर्मफलंतस्यवर्धकौ ऋतस्यसत्यस्य प्रशस्तस्यज्योतिषः प्रकाशस्यपती पालकौ श्रुत्यन्तरे मित्रावरुणयोरदितिपुत्रत्वेनश्रुतत्वाद्द्वादशादित्येष्वन्तर्भूतत्वेन ज्योतिःपालकत्वंयुक्तं श्रुत्यन्तरेच अष्टौपुत्रासोअदितेरित्युपक्रम्य मित्रश्चवरुणश्चेत्यादिकमाम्नातम् । तामित्रावरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ हुवेआह्वयामि ॥ ऋतावृधौ वृधुवृद्धौ क्विप्चेतिक्विप् अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ज्योतिषः द्युतदीप्तौ द्युतेरिसिन्नादेश्चजइतिइसिन्प्रत्ययो नित्त्वादाद्युदात्तः षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिसंहितायां विसर्जनीयस्यसः षत्वम् । मित्रावरुणा देवताद्वन्द्वेचेत्यानङ् देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घआकारः । हुवे ह्वेञ् आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनेसंप्रसारणे परपूर्वत्वेचकृते बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् टेरेत्वं गुणेप्राप्ते ग्क्ङितिचेतिप्रतिषेधः उवङादेशः तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठीमृचमाह—

वरुणःप्राविताभुवन्मित्रोविश्वाभिरूतिभिः । करतांनःसुराधसः ॥६॥

वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।
करताम् । नः । सुऽराधसः ॥ ६ ॥

अयं वरुणोस्माकंप्राविताभुवत् प्रकर्षेणरक्षकोभवतु मित्रश्च विश्वाभिरूतिभिः सर्वाभीरक्षाभिः प्राविताभुवत् तावुभावपि नोस्मान् सुराधसः प्रभूतधनयुक्तान् करतां कुरुताम् ॥ अविता तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेवशिष्यते। भुवत् भूसत्तायां लेटस्तिप् लेटोडाटौ इत्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् गुणेप्राप्ते भूसुवोस्तिङीतिप्रतिषेधः उवङादेशः तिङ्ङतिङइतिनिघातः । विश्वाभिः अशूप्रुषीत्यादिनाक्वन्नन्तोविश्वशब्दआद्युदात्तः टाप्सुपोरनुदात्तत्वात्तदेवशिष्यते । ऊतिभिः ऊतियूतीत्यादिनाक्तिन्नुदात्तः। करतां कृञ्करणे भौवादिकः लोटः तस् तसस्तां कर्तरिशप् गुणोरपरत्वं शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते । सुराधसः राधसाधसंसिद्धौ राध्नोत्यनेनेतिराधोधनं शोभनंराधोयेषांते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वंप्राप्तं सोर्मनसीअलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेनबाध्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

मरुत्वन्तंहवामहइन्द्रमासोमपीतये। सजूर्गणेनतृंपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तम्। हवामहे। इन्द्रम्। आ। सोमऽपीतये। सऽजूः। गणेन। तृंपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तं मरुद्भिर्युक्तमिन्द्रं सोमपीतयेसोमपानाय आहवामहे आह्वयामः सचेन्द्रोगणेनमरुत्समूहेन सजूःसहतृंपतुतृप्तोभवतु॥ मरुतोस्यसन्तीतिमरुत्वान् झयइतिमतुपोवत्वं तसौमत्वर्थेइतिभसंज्ञयापदसंज्ञायाबाधितत्वात् जश्त्वाभावः मतुप्सुपौपित्त्वादनुदात्तौ ननु ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् इतिमतुपउदात्तत्वेनभवितव्यंस्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदितितकारस्याविद्यमानवत्त्वेन ह्रस्वात्परत्वात् न ह्रस्वनुड्भ्यामित्यत्र नुट्ग्रहणसामर्थ्यादविद्यमानपरिभाषानाश्रीयतइतिवृत्तावुक्तं अतोमरुच्छब्दस्यस्वरएवशिष्यते । सजूः जुषीप्रीतिसेवनयोः संपदादिलक्षणःक्विप् समानाप्रीतिर्यस्येतिबहुव्रीहिः समानस्यच्छन्दसीतिसभावः ससजुषोरुरितिरुत्वं र्वोरुपधायाइत्युपधादीर्घः बहुव्रीहिस्वरेप्राप्तेत्रिचक्रादीनांछन्दसीत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तृंपतु तृपतृंपतृप्तौ तुदादिभ्यःशः शेतृंपादीनामितिनुमागमः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

इन्द्रज्येष्ठामरुद्गणादेवासःपूषरातयः। विश्वेममश्रुताहवम् ॥ ८ ॥

इन्द्र॑ऽज्येष्ठाः । मरु॑त्ऽगणाः । देवा॑सः । पूष॑ऽरातयः । विश्वे॑ । मम॑ । श्रुत । हव॑म् ॥ ८ ॥

हेदेवासः इन्द्रमरुद्गणाविश्वेसर्वेयूयं ममहवमाह्वानंश्रुतश्टणुत कीदृशाःइन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रोज्येष्ठोमुख्योयेषुते तथाविधाः मरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः पूषरातयः पूषाख्योदेवोरातिर्दाता येषामिन्द्रमरुतांतेपूषरातयः ॥ इन्द्रज्येष्ठाः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं पादादित्वादनिघातः । मरुद्गणाः विभाषितंविशेषवचनेबहुवचनमितिपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वादनिघातः । देवासः पूषरातयः पूर्ववत् । श्रुत श्रुश्रवणे लोणमध्यमबहुवचनं थ तस्थस्थमिपामितितादेशः व्यत्ययेनशप् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् सार्वधातुकार्धधातुकयोरितिगुणेप्राप्तेग्क्ङितिचेतिप्रतिषेधः द्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घः । हवं ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच भावेनुपसर्गस्येत्यप् संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ अपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरःशिष्यते ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

हतवृत्रंसुदानवइन्द्रेणसहसायुजा । मानोदुःशंसईशत ॥ ९ ॥

हत । वृत्रम् । सुऽदानवः । इन्द्रेण । सहसा । युजा । मा । नः । दुःऽशंसः । ईशत ॥ ९ ॥

हेसुदानवः शोभनदानयुक्ताः मरुद्गणाः सहसाबलवता युजायोग्येनेन्द्रेणसहवृत्रं शत्रुं हतनाशयत दुःशंसः दुष्टेनशंसनेनकीर्तनेनयुक्तोवृत्रोनोस्मान् प्रतिमेशत समर्थोमाभूत् ॥ हत हनहिंसागत्योः लोटस्थ तस्यत अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः । सुदानवः डुदाञ्दाने दाभाभ्यांनुरित्यौणादिकोनुप्रत्ययः प्रादिसमासेआमन्त्रितनिघातः । युजा युजिर्योगे ऋत्विगित्यादिनाक्विन् सावेकाचइतितृतीयैकवचनस्योदात्तत्वम् । दुःशंसः ईषद्दुःसुष्वितिखल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ईशत ईश ऐश्वर्ये माङिलुङिप्राप्ते छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिव्यत्ययेनलङ् तस्यतः बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः नमाङ्योगेइत्याडागमाभावः तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

विश्वान्देवान्हवामहमरुतःसोमपीतये । उग्राहिपृश्निमातरः ॥ १० ॥ १ ॥

विश्वा॑न् । दे॒वान् । ह॒वा॒म॒हे॒ । म॒रुतः॑ । सोम॑ऽपीतये । उ॒ग्राः ।
हि । पृश्नि॑ऽमातरः ॥ १० ॥ ९ ॥

मरुतोमरुत्संज्ञकान् विश्वान्सर्वान्देवान् सोमपीतयेहवामहे सोमपानार्थमाह्वयामः तेच मरुतः उग्राः शत्रुभिरसह्यबलाः पृश्निमातरः पृश्नेर्नानावर्णयुक्तायाभूमेःपुत्राः हिशब्दः प्रसिद्ध्यर्थः साचप्रसिद्धिः पृश्नेःपुत्राइतिमन्त्रान्तरादवगन्तव्या ॥ पृश्निर्माता येषांते पृश्निशब्दो-घृणिपृश्निरित्युणादावाद्युदात्तोनिपातितः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

एकादशीमृचमाह—

ज॒यता॑मिव तन्य॒तुर्म॒रुता॑मेति धृष्णु॒या । यच्छुभं॑ या॒थना॑ नरः ॥ ११ ॥

ज॒यता॑म्ऽइव । त॒न्य॒तुः । म॒रुता॑म् । ए॒ति॒ । धृ॒ष्णु॒ऽया । यत् ।
शु॒भ॑म् । या॒थन॑ । न॒रः॒ ॥ ११ ॥

मरुतांदेवानां तन्यतुःशब्दः धृष्णुया धाष्टर्ययुक्तःसन्नेतिगच्छति केषामिव जयतांविजययुक्तानां शूराणांभटानामिव हेनरोनेतारोमरुतोयूयं यद्यदा शुभंशोभनंदेवयजनं याथन प्राप्नुथ तदात्वदीयःशब्दोगच्छतीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ तन्यतुः तनुविस्तारे ऋतन्यञ्जीत्यादिना यतुच्प्रत्ययः । धृष्णुया ञिधृषाप्रागल्भ्ये असिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुरितिक्नुः सुपांसुलुगिति सोर्याजादेशः चित्त्वादन्तोदात्तः । याथन तप्तनप्तनथनाश्चेतिथनादेशः यच्छब्दयोगा-न्निघाताभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

ह॒स्का॒राद्वि॒द्युत॒स्पर्यतो॑ जा॒ता अ॑वन्तु नः । म॒रुतो॑ मृळयन्तु नः ॥ १२ ॥

ह॒स्का॒रात् । वि॒ऽद्युतः॑ । परि॑ । अतः॑ । जा॒ताः । अ॒व॒न्तु॒ । नः॒ ।
म॒रुतः॑ । मृ॒ळ॒य॒न्तु॒ । नः॒ ॥ १२ ॥

हस्काराद्दीप्तिकारात् विद्युतोविशेषेणदीप्यमानात् अतःअन्तरिक्षात्परिजाताः सर्वतउत्पन्नाः मरुतोनोस्मानवन्तुरक्षन्तु तथाविधामरुतोनोस्मान्मृळयन्तुसुखयन्तु ॥ हस्कारात् हसे-हसने अत्रतुप्रकाशमात्रेवर्तते अस्मात्संपदादिलक्षणःक्विप् अस्मिन्नुपपदे डुकृञ्करणेइत्यस्मा-

१ ऋ० ४. ३. २३.।

त् कर्मण्यण् इत्यण्प्रत्ययः तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादिनापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते गतिकारकेत्यादिनाकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं अतःकृकमीत्यादिनाविसर्जनीयस्यसत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

आपूषञ्चित्रबर्हिषमाघृणेधरुणंदिवः । आजानष्टंयथापशुम् ॥ १३ ॥

आ । पूषन् । चित्रऽबर्हिषम् । आघृणे । धरुणम् । दिवः ।
आ । अज । नष्टम् । यथा । पशुम् ॥ १३ ॥

हेपूषन् चित्रबर्हिषं विचित्रैर्दर्भैर्युक्तं धरुणंयागस्यधारकंसोमंदिवआ द्युलोकादाहरेतिशेषः पूषाविशेष्यते आघृणे आगतदीप्तियुक्त तत्रदृष्टान्तः हेअज गमनशील यथालोकेनष्टंपशुंमहारण्यादावन्वीक्ष्यकश्चिदाहरतितद्वत् ॥ आघृणे घृक्षरणदीप्त्योरित्यस्माद्घृणिपृश्नीतिनिप्रत्ययोनिपातितः ऋवर्णाच्चेतिवक्तव्यमितिणत्वं प्रादिसमासः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । धरुणं धृञ्धारणेअस्मात्ण्यन्ताद्धातोरर्जेर्णिलुक्चेत्युनन्प्रत्ययः व्यत्ययेननित्स्वराभावेप्रत्ययस्वरः । दिवः ऊडिदमित्यादिनाषष्ठ्याउदात्तत्वम् । अज अजगतिक्षेपणयोः पचादित्वादच् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

पूषाराजानमाघृणिरपगूळ्हंगुहाहितम् । अविन्दच्चित्रबर्हिषम् ॥ १४ ॥

पूषा । राजानम् । आघृणिः । अपऽगूळ्हम् । गुहा । हितम् ।
अविन्दत् । चित्रऽबर्हिषम् ॥ १४ ॥

आघृणिः पूषाराजानं सोममविन्दत् अलभत कीदृशं अपगूळ्हं अत्यन्तंगूढं तत्रहेतुः गुहाहितं गुहासदृशेदुर्गमेद्युलोकेस्थितं तथाचित्रबर्हिषम् ॥ अपगूळ्हं गुहूसंवरणे निष्ठेतिकर्मणिक्तः होढइतिढत्वं झषस्तथोर्धोधइतिधकारः ष्टुत्वढ्लोपदीर्घाः समासे गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । गुहा सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । हितं निष्ठायांदधातेर्हिः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

उतोसमह्यमिन्दुभिःषड्युक्ताँअनुसेषिधत् । गोभिर्यवंनचर्कृषत् ॥ १५ ॥ १० ॥

उतो इति । सः । मह्यम् । इन्दुऽभिः । षट् । युक्तान् ।
अनुऽसेसिधत् । गोभिः । यवम् । न । चर्कृषत् ॥ १५ ॥ १० ॥

उतो अपिच सपूषामह्यंयजमानाय इन्दुभिः यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षड्वसन्तादीन् ऋतून् अनुसेषिधत् अनुक्रमेणपुनःपुनर्नयन् वर्ततइतिशेषः तत्रदृष्टान्तः—गोभिर्बलीवर्दैर्यवंन चर्कृषत् नशब्दउपमार्थः यथायवमुद्दिश्य भूमिं प्रतिसंवत्सरं पुनःपुनःकृषतितद्वत् ॥ मह्यं ङयिचेत्याद्युदात्तत्वम् । इन्दुभिः उन्दीक्लेदने उन्देरिच्चादेरितिउप्रत्ययः उकारस्येकारादेशश्च निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । युक्तान् दीर्घादटिसमानपादेइतिसंहितायां नकारस्यरुत्वं आतोटिनित्यमितिसानुनासिकआकारः । सेषिधत् षिधुगत्यां धातोरेकाचइतियङ् यङोचिच इतितस्यलुक् प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोरितिद्विर्भावः हलादिशेषः गुणोयङ्लुकोरित्यभ्यासस्यगुणः इण्कोरितिषत्वं सनादित्वाद्धातुसंज्ञायां लटःशतृ कर्तरिशप् अदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् नाभ्यस्ताच्छतुः इतिनुम्प्रतिषेधः प्रत्ययस्वरेप्राप्तेअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । गोभिः सावेकाचइतिभिसउदात्तत्वेप्राप्ते नगोश्वन्नितिप्रतिषेधः । चर्कृषत् कृषविलेखने यङ्लुकिद्विर्भावहलादिशेषोरत्वचर्त्वानि रुग्रिकौचलुकि इत्यभ्यासस्यरुगागमः अस्माद्यङ्लुगन्तात्लेटस्तिप् इतश्चलोपः लेटोडाटावित्यडागमः अदिप्रभृतिभ्यः शपइतिशपोलुक् लघूपधगुणेप्राप्ते नाभ्यस्तस्याचिपितीतिनिषेधः तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

अपोनप्त्रीयेएकधनासूपानीतासुस्वयमन्वगच्छन्नंबयइतिद्वेअनुब्रूयात् तृतीयया अपोदेवीरित्यनयैकधनासुहविर्धानंप्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशेत् तथैवसूत्रितम्—अंबयोयन्त्यध्वभिरितितिस्रउत्तमयानुप्रपद्येतेति ।

अस्मिंस्तृचेप्रथमांसूक्तेषोडशीमृचमाह—

अम्बयोयन्त्यध्वभिर्जामयोअध्वरीयताम् । पृञ्चतीर्मधुनापयः ॥ १६ ॥

अम्बयः यन्ति । अध्वऽभिः । जामयः । अध्वरिऽयताम् ।
पृञ्चतीः । मधुना । पयः ॥ १६ ॥

अध्वरीयतां अध्वरमात्मनइच्छतां अस्माकं अंबयोमातृस्थानीयाआपः तथाचकौषीतकिब्राह्मणेसमाम्नायते—अंबयोयन्त्यध्वभिरित्यापोवाअंबयइति । ताआपः अध्वभिर्देवयजनमार्गैर्यन्ति गच्छन्ति कीदृश्यआपः जामयोहितकारिण्योबन्धवः तथामधुनामाधुर्यरसेनयुक्तंपयःपृञ्चतीः गवादिषुयोजयन्त्यः ॥ अंबयः रबिलबिअबिशब्दे एतस्मात् अचइरितिप्रकरणेबाहुलकात् इः प्रत्ययस्वरः । अध्वभिः अदेर्ध्वंचेतिक्वनिप् पित्त्वात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरः । जामयः

जमुअदने बाहुलकात् इः । अध्वरीयतां अध्वरशब्दात्सुपआत्मनःक्यजितिक्यच् क्यचिचेतीत्वं अपुत्रादीनामितिवक्तव्यमितिवचनात् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वनिषेधाभावः सर्वेविधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तेइतिकव्यध्वरपृतनस्येत्यकारलोपोपिनभवति क्यच्प्रत्ययान्तधातोर्लटःशतृ शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेण तयोःक्यचासहैकादेशः एकादेशउदात्तेनोदात्तः इत्यन्तोदात्तत्वेसति शतुरनुमोनद्यजादीइतिषष्ठ्याउदात्तत्वम् । पृञ्चतीः पृचीसंपर्के लटः शतृ रुधादिभ्यःश्नम् श्नसोरल्लोपः अनुस्वारपरसवर्णौ उगितश्चेतिङीप् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वं शतुरनुमइतिङीपउदात्तत्वम् ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

अमूर्याउपसूर्ये॒याभिर्वा॒सूर्यः॒सह । तानो॑हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप॑ । सूर्ये॑ । याभिः॑ । वा । सूर्यः॑ । सह । ताः । नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥ १७ ॥

या अमूरापः सूर्ये उपसमीपेनावस्थिताः आपःसूर्येसमाहिताइतिश्रुत्यन्तरात् वा अथवा सूर्योयाभिरद्भिःसहवर्तते पूर्वत्रापांप्राधान्यं उत्तरत्रसूर्यस्येतिविशेषः तास्तादृश्यआपोनोस्मदीयमध्वरंयागं हिन्वन्तु प्रीणयन्तु ॥ याभिः सावेकाचइतिविभक्त्युदात्तस्य नगोश्वन्सावर्णेतिप्रतिषेधः । शेषाप्रक्रियास्पष्टा ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

अपोदेवीरुप॑ह्वये॒यत्र॒गावः॒पिब॑न्तिनः । सिन्धु॑भ्यः॒कर्त्वं॑ह॒विः ॥ १८ ॥

अपः । देवीः । उप॑ । ह्वये । यत्र॑ । गावः॑ । पिब॑न्ति । नः । सिन्धुऽभ्यः । कर्त्व॑म् । हविः ॥ १८ ॥

नोस्मदीयागावोयत्रयास्वप्सुपिबन्तिपानंकुर्वन्ति ताअपोदेवीरुपह्वये आह्वयामि सिन्धुभ्यः स्यन्दनशीलाभ्योद्भ्योदेवताभ्यः हविः कर्त्वं अस्माभिः कर्तव्यम् ॥ अपः ऊडिदमित्यादिनाशसउदात्तत्वम् । पिबन्ति पाघ्रेत्यादिनापिबादेशः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वं निपातैर्यद्यदीत्यादिना निघाताभावः । कर्त्वं डुकृञ्करणे कृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनइतिकर्मणित्वन्प्रत्ययः गुणः नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

---

१ तै० आ० प्रथमप्रपाठके.

एकोनविंशीमृचमाह—

अप्स्वं१न्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये। देवा भवत वाजिनः ॥१९॥

अप्ऽसु। अन्तः। अमृतम्। अप्ऽसु। भेषजम्। अपाम्।
उत। प्रऽशस्तये। देवाः। भवत। वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्सुजलेषु अन्तर्मध्ये अमृतं पीयूषंवर्तते तस्याविकारत्वात् अमृतंवाआपइतिश्रुत्यन्तराच्च तथैवाप्सुभेषजमौषधंवर्तते क्षुद्रोगनिवर्तकास्यान्नस्यापकार्यत्वात् उतअपिचईदृशीनामपांदेवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं हेदेवाऋत्विजादयोब्राह्मणाःएतेवैदेवाःप्रत्यक्षंयद्ब्राह्मणाइतिश्रुत्यन्तरात्। वाजिनोवेगवन्तोभवत शीघ्रंस्तुतिंकुरुतेत्यर्थः॥ अप्सु ऊडिदमित्यादिनासप्तम्याअनुदात्तत्वं संहितायां उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितइति स्वरितत्वम्। अमृतं नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। प्रशस्तयेतादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। भवत आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादनिघातः ॥ १९ ॥

कारीर्यामुत्तरस्याज्यभागस्यअप्सुमइत्येवानुवाक्या वर्षकामेतिखण्डे—अप्स्वग्नेसधिष्टवाप्सुमेसोमोअब्रवीदितिसूत्रितम्।

विंशीमृचमाह—

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा। अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीः ॥२०॥ ११ ॥

अप्ऽसु। मे। सोमः। अब्रवीत्। अन्तः। विश्वानि। भेषजा। अग्निम्। च। विश्वऽशंभुवम्। आपः। च। विश्वऽभेषजीः ॥ २० ॥ ११ ॥

अप्सुजलेषु अन्तर्मध्ये विश्वानिभेषजा सर्वाण्यौषधानिसन्तीति मेमह्यंमन्त्रदर्शिनेमुनये सोमोदेवोऽब्रवीत् तथाविश्वशंभुवं सर्वस्यजगतः सुखकरमेतन्नामकंचाग्निंचाप्सुवर्तमानं सोमोऽब्रवीत् तथाचतैत्तिरीयाअग्नेस्त्रयोज्यायांसइत्यनुवाके—सोपःप्राविशदित्यग्नेरप्सुप्रवेशमामनन्ति लतागुल्मवृक्षमूलादीनामोषधीनां वृष्टिजन्यत्वेनजलवर्तित्वंप्रसिद्धं विश्वभेषजीः विश्वानिभेषजानियासुतथाविधाआपोप्यब्रवीत् ॥ भेषजा सुपांसुलुगित्याकारः । विश्वशं-

१ तै०सं. ५. ६. २.। २ तै० सं० १. ७. ३.। ३ तै० सं० २. ६. ६.।

भुवं भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात्क्विप् व्यत्ययेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा विश्वेसर्वेपिव्यापाराः सुखकरायस्य बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। आपः कर्मणिशसिप्राप्तेव्यत्ययेन जस् अप्तृन्नित्यादिनोपधादीर्घः। विश्वभेषजीः विश्वशंभुरितिवत्॥ २०॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकादशोवर्गः॥ ११॥

एकविंशीमृचमाह–

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे३ मम। ज्योक्च सूर्यं दृशे॥ २१॥

आपः। पृणीत। भेषजम्। वरूथम्। तन्वे। मम। ज्योक्। च। सूर्यम्। दृशे॥ २१॥

हेआपः ममतन्वेशरीरार्थंवरूथंरोगनिवारकंभेषजमौषधंपृणीतपूरयत किंच ज्योक्चि सूर्यंदृशेद्रष्टुं नीरोगावयंशक्तवामेतिशेषः॥ पृणीत पृपालनपूरणयोः लोण्मध्यमबहुवचनं थ तस्य तस्थस्थमिपामितितादेशः क्र्यादिभ्यःश्ना प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वः ईहल्यघोरितीत्वं ऋवर्णा च्चेतिणत्वं सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतितिङ्स्वरःशिष्यते आपइत्यस्यामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेपादादित्वान्निघाताभावः। वरूथं वृञ्वरणे जॄवृञ्भ्यांऊथन्नित्वादाद्युदात्तः। तन्वे ङितिह्रस्वश्चेतिनदीसंज्ञापाक्षिकीत्याडागमाभावः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्त्युदात्तत्वेप्राप्तेव्यत्ययेनोदात्तस्वरितयोरितिस्वरितत्वम्। दृशे दृशेविख्येचेतिुमर्थेनिपात्यते॥ २१॥

पशौमार्जने इदमापःप्रवहतेत्येषाविनियुक्ता हुतायांवपायामितिखण्डेसूत्रितम्–इदमापःप्रवहतेति। एषैवावभृथेष्टौस्नानेविनियुक्ता पत्नीसंयाजैश्चरित्वेतिखण्डे–इदमापःप्रवहतसुमित्र्यनआपओषधयःसन्त्वितिसूत्रितम्।

तामेतांसूक्तेद्वाविंशीमृचमाह–

इदमापः प्रवहत यत्किंच दुरितं मयि। यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम्॥ २२॥

इदम्। आपः। प्र। वहत। यत्। किम्। च। दुःऽइतम्। मयि। यत्। वा। अहम्। अभिऽदुद्रोह। यत्। वा। शेपे। उत। अनृतम्॥ २२॥

मयियजमानेयत्किंचदुरितं अज्ञानान्निष्पन्नं वा अथवा अहंयजमानःअभिदुद्रोहसर्वतोबुद्धिपूर्वकंद्रोहंकृतवानस्मि वा अथवा शेपेसाधुजनंशप्तवानस्मीतियदस्ति उतअपिच अनृतमुक्तवानितियदस्तितदिदंसर्वमपराधजातं हेआपः प्रवहत मत्तोपनीयप्रवाहेणान्यतोनयत॥ मयि मपर्यन्तस्य त्वमावेकवचनेइतिमादेशेकृते अतोगुणेइतिपररूपेचसतियोचीतिदकारस्ययकारादेशः एकादेशस्वरेणमकारात्परस्याकारस्योदात्तत्वम्। दुद्रोह द्रुहजिघांसायां णलि गुणे द्विर्वचनहलादिशेषाः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । शेपे शपआक्रोशे लिटि व्यत्ययेनतङ् उत्तमैकवचनमिट् टेरेवं अतएकहल्मध्येइत्येत्वाभ्यासलोपौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं पूर्ववन्निघाताभावः ॥ २२॥

पश्चावाहवनीयोपस्थाने आपोअद्यान्वचारिषमित्येषा मनोतार्थेसंप्रेषितइतिखण्डेसूत्रितम्–एत्योपतिष्ठन्तआपोअद्यान्वचारिषमिति ।

तामेतांसूक्तेत्रयोविंशीमृचमाह–

आपो॑अ॒द्यान्व॑चारिषं॒रसे॑न॒सम॑गस्महि । पय॑स्वानग्न॒आग॑हि॒तंमा॒सं सृ॑ज॒वर्च॑सा ॥ २३ ॥

आपः॑ । अ॒द्य । अनु॑ । अ॒चा॒रि॒ष॒म् । रसे॑न । सम् । अ॒ग॒स्म॒हि॒ । पय॑स्वान् । अग्ने॑ । आ । ग॒हि॒ । तम् । मा॒ । सम् । सृ॒ज॒ । वर्च॑सा ॥ २३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेअवभृथार्थमापोऽन्वचारिषंजलान्यनुप्रविष्टोस्मिप्रविश्यचरसेनजलसारेणसमगस्महि संगतास्मः हेअग्ने पयस्वान् जलेवर्तमानत्वेन पयोयुक्तस्त्वं आगहि अस्मिन्कर्मण्यागच्छ तंमांतादृशंस्नानंमांवर्चसातेजसासंसृजसंयोजय ॥ आपः कर्मणिशसिप्राप्तेव्यत्ययेनजस्। अचारिषं चरगत्यर्थः लुङि च्लेःसिच् आर्धधातुकस्येड्वलादेरितीट् नेटीतिवृद्धिप्रतिषेधेप्राप्ते तदपवादतया अतोल्रान्तस्येत्युपधायावृद्धिः । अगस्महि समोगम्यृच्छीत्यात्मनेपदं च्लेःसिच् मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुगभावश्छान्दसः एकाचउपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः वागमइतिसिचःकित्त्वाद्नुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। गहि लोटिगमःसिपोहिः अपित्त्वेनङित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः अतोहेरितिलुग्नभवति असिद्धवदत्राभाव इतिमलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशीमृचमाह—

संमाग्नेवर्चसासृजसंप्रजयासमायुषा। विद्युर्मेअस्यदेवाइन्द्रोविद्यात्सहऋषिभिः ॥ २४ ॥ १२ ॥

सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सम् । प्रऽजया । सम् । आयुषा । विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह । ऋषिऽभिः ॥ २४ ॥ १२ ॥

हेअग्नेवर्चसाप्रजायुर्भिर्मा संसृजसंयोजय देवाःसोमपातारः अस्यमे यजमानस्य विद्युः अनुष्ठानंजानीयुः किञ्च इन्द्रश्चऋषिभिःऋषिगणैःसहममानुष्ठानंविद्यादवजानीयात् विद्युः विदज्ञाने लिङिझेर्जुस् यासुट् लिङःसलोपइतिसकारलोपः उस्यपदान्तादितिपररूपत्वं यासुटउदात्तत्वेनैकादेशउकारोप्युदात्तः । अस्य इदमोन्वादेशइत्यश्उदात्तः विभक्तिरपित्त्वेनानुदात्ता । सहऋषिभिरित्यत्र ऋत्यकइतिप्रकृतिभावः ॥ २४ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेपञ्चमोनुवाकः ॥ ५ ॥

प्रथममण्डलस्यषष्ठेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्रकस्यनूनमितिपञ्चदशर्चंप्रथमंसूक्तं अजीगर्तपुत्रस्यशुनःशेपस्यार्षंत्रैष्टुभं अभित्वादेवेतितृचोगायत्रः आद्यायाअनिरुक्तत्वात्प्रजापतिर्देवता अग्नेर्वयमित्यस्यअग्निः अभित्वादेवेत्यस्यतृचस्यसविता भगभक्तस्येत्येषाभगदेवताकावा शेषावारुण्यः तथाचानुक्रान्तम्—कस्यपञ्चोनाजीगर्तिःशुनःशेपः सकृत्रिमोवैश्वामित्रोदेवरातोवारुणं त्रैष्टुभमादौकाय्याग्नेय्यौसावित्रस्तृचोगायत्रोस्यान्त्याभागीवेति । राजसूयेभिषेचनीयेहनि मरुत्वतीयेपरिसमाप्तेसतिएतदादिकंसूक्तसप्तकमभिषिक्तस्यपुत्रादिभिःपरिवृतस्यराज्ञःपुरस्ताद्धोत्रा आख्यातव्यं तथाचसूत्रेभिहितम्—संस्थितेमरुत्वतीयेदक्षिणतआहवनीयस्यहिरण्यकशिपावासीनोभिषिक्तायपुत्रामात्यपरिवृतायराज्ञेशौनःशेपमाचक्षीतेति ब्राह्मणंचभवति—तदेतत्परऋक्शतगाथंशौनःशेपमाख्यानंतद्धोताराज्ञेभिषिक्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीनआचष्टे हिरण्यकशिपावासीनःप्रतिगृणातीति[1] ।

---

१ ऐ० ब्रा० ७. १८. ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

कस्यनूनंकतमस्यामृतानांमनामहेचारुदेवस्यनाम । कोनोमह्याअदितयेपुनर्दात्पितरंचदृशेयंमातरंच ॥ १ ॥

कस्य । नूनम् । कतमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम । कः । नः । मह्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ १ ॥

कस्येत्यनयर्चाशुनःशेपोयूपेबद्धःकांदिशीकः कंदेवमुपधावामीतिविचिकित्सति तथाचाम्नायते—हन्ताहंदेवताउपधावामीतिसप्रजापतिमेवप्रथमंदेवतानामुपससारेति[1]। वयंशुनःशेपनामकाअमृतानां देवानांमध्येकतमस्यकिंजातीयस्यकस्यदेवस्यचारुशोभनंनाममनामहेउच्चारयामः नूनमितिविचिकित्सति कोदेवोनःअस्मान्मांमुमूर्षुंपुनरपिमह्यैमहत्यैअदितयेपृथिव्यैदाददद्यात् तेनदानेनाहममृतःसन् पितरंचमातरंचदृशेयं पश्येयं कोवैनामप्रजापतिरितिश्रुतेः कस्येतिशब्दसामान्यादनयाप्रजापतिरेवोपसृतइतिगम्यते ॥ कतमस्य किंशब्दात् वाबहूनांजातिपरिप्रश्नेडतमच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अमृतानां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनामहे मनज्ञाने व्यत्ययेनशप् पादादित्वादनिघातः । मह्यै उदात्तयणोहल्पूर्वात् इतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । दात् गातिस्थेतिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । दृशेयं दृशिर्प्रेक्षणे आशीर्लिङि मिपोम् दृशेरग्वक्तव्यइतिअक्प्रत्ययः शपोपवादः कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः लिङ्याशिष्यङित्यङिहिसति ऋदृशोङिगुणइतिगुणःस्यात् यासुट् सुलोपः अतोयेयः आद्गुणः यासुटःस्वरेणैकारउदात्तः मातरंचेत्यत्रचशब्दात् दृशेयमित्यनुषज्यते अतस्तदपेक्षयैषातिङ्विभक्तिःप्रथमेतिचवायोगेति ननिहन्यते ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अग्नेर्वयंप्रथमस्यामृतानांमनामहेचारुदेवस्यनाम । सनोमह्याअदितयेपुनर्दात्पितरंचदृशेयंमातरंच ॥ २ ॥

अग्नेः । वयम् । प्रथमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम । सः । नः । मह्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ २ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ७. १६. । २ ऐ० ब्रा० ३. २१. ।

इत्थंप्रथमयर्चाविचिकित्सांकृत्वा प्रजापतेःसकाशात्तंदेवमग्निंनिश्चित्य अनयातुष्टाव। तथा-चश्रूयते—तंप्रजापतिरुवाचाग्निर्वैदेवानांनेदिष्ठस्तमेवोपधावेति सोग्निमुपससाराग्नेर्वयंप्रथमस्या-मृतानामित्येतयर्चेति[1]। पूर्ववद्योजना दात् ददातु दृशेयं पश्यानीत्येवमाशीःपरत्वेनपदद्वयंयो-ज्यम्॥ २॥

प्रथमेछन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रेअभित्वादेवसवितरितिसावित्रस्तृचःसूक्तस्थानीयः अथच्छ-न्दोमाइतिखण्डे—अभित्वादेवसवितःप्रेतांयज्ञस्यशंभुवेतिसूत्रितम्। अभित्वेत्येषाअग्निमन्थनेपि-विनियुक्ता प्रातर्वैश्वदेव्यामितिखण्डे—अभित्वादेवसवितर्महीद्यौःपृथिवीचनइतिसूत्रितम् श्रूयते च—अभित्वादेवसवितरितिसावित्रीमन्वाहेति। तथाप्रवर्ग्येप्येषैवविनियुक्ता अथोत्तरइतिखण्डे-अभित्वादेवसवितःसमीवत्संनमातृभिरितिसूत्रितं तथाग्रावस्तोत्रेपिएतस्मिन्कालेग्रावस्तुदितिख-ण्डे—मध्यमस्वरेणेदंसवनमभित्वादेवसवितरितिसूत्रितम्।

तामेतांसूक्तेतृतीयामृचमाह—

अभित्वादेवसवितरीशानंवार्याणाम्। सदावन्भागमीमहे॥ ३॥

अभि। त्वा। देव। सवितः। ईशानम्। वार्याणाम्। सदा। अवन्। भागम्। ईमहे॥ ३॥

अथाग्निनाप्रेरितः सन्सवितारमभित्वेत्यनेनतृचेनप्रार्थयते तथैवश्रूयते—तमग्निरुवाचस-वितावैप्रसवानामीशेतमेवोपधावेतिससवितारमुपससाराभित्वादेवसवितरित्येतेनतृचेनेति[2]।हेसदा-अवन् सदा सर्वदारक्षक हेसवितर्देव वार्याणांवरणीयानांधनानामीशानंस्वामिनं त्वात्वांप्रतिभा-गंभजनीयं धनंअभिसर्वतईमहेयाचामहे॥ ईशानं ईशऐश्वर्ये लटःशानच् तास्यनुदात्तेदि-तिलसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः। वार्याणां वृङ्संभक्तौ ऋहलोर्ण्यत् ईडवन्देत्यादिनाआ-द्युदात्तत्वम्। अवन् आमन्त्रितनिघातः। भागंकर्षात्वतइतिघञोन्तउदात्तः॥ ३॥

चतुर्थीमृचमाह—

यश्चिद्धितइत्थाभगःशशमानःपुरानिदः। अद्वेषोहस्तयोर्दधे॥ ४॥

यः। चित्। हि। ते। इत्था। भगः। शशमानः। पुरा। निदः। अद्वेषः। हस्तयोः। दधे॥ ४॥

---

१ ऐ० ब्रा० ७. १६.। २ ऐ० ब्रा० ७. १६.।

हेसवितर्योभगोभजनीयोधनविशेषस्तेतवहस्तयोर्दधे धृतोभूत् तंधनविशेषं ईमहे इतिपूर्वान्वयः चिच्छब्दःपूजार्थे हिशब्दःप्रसिद्धौ धनस्यपूज्यत्वंसर्वत्रप्रसिद्धं तामेवपूज्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति—इत्थाशशमानः अनेनप्रकारेणशस्यमानःस्तूयमानः धनस्तुतिप्रकारंचसर्वेजानन्ति ननुस्वकीयेधनेवैरिभिरपहृतेसतिवैरिगृहीतंधनंसर्वोलोकोनिन्दतिद्वेष्टिच अतोधनस्तुतिर्ननियतेत्याशंक्याह निदःपुरा अद्वेषः निन्दायाःपूर्वंस्वकीयत्वेनव्यवस्थितेसतितदानींद्वेषरहितः तस्मात्स्वकीयत्वाभिप्रायेणस्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः॥ इत्था प्रकारवचनेइदमस्थमुः एतेतौरथोरितिइदमइन् सुपांसुलुगितिव्यत्ययेनविभक्तेर्डादेशः टिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकारउदात्तः। शशमानः शशप्लुतगतौ इहतुस्तुत्यर्थः ताच्छील्यवयोवचनेतिताच्छीलिकश्चानश् कर्तरिशप् चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। निदः णिदिकुत्सायां संपदादिलक्षणःक्विप् नुमभावश्छान्दसः सावेकाचइतिपञ्चम्याउदात्तत्वम् । अद्वेषः नविद्यते द्वेषोस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। दधे कर्मणिलिट् तस्यआर्धधातुकत्वेनअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तोनभवति तेनप्रत्ययस्वरएवशिष्यते यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

भगंभक्तस्यतेवयमुदंशेमतवावंसा। मूर्धानंरायआरभे॥ ५॥ १३॥

भगंऽभक्तस्य। ते। वयम्। उत्। अशेम। तवं। अवंसा।
मूर्धानम्। रायः। आऽरभे॥ ५॥ १३॥

हेसवितः तेत्वदीयावयंशुनःशेपनामानः भगभक्तस्यधनेनसंयुक्तस्य तवावसारक्षणेन उदशेम उत्कर्षेणव्याप्नुमः किंकर्तुं रायोधनस्यमूर्धानं उत्कर्षमारभे प्रारब्धुं धनिकत्वप्रसिद्ध्याव्याप्ताभूयामेत्यर्थः॥ भगशब्दोवृषादित्वादाद्युदात्तः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अशेम अशूव्याप्तौ लुङि व्यत्ययेनपरस्मैपदं शप्। रायः ऊडिदमितिषष्ठ्याउदात्तत्वम्। आरभेकृत्यार्थेतवैकेनिति तुमर्थेकेन्प्रत्ययः नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्॥ ५॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रयोदशोवर्गः॥ १३॥

षष्ठीमृचमाह—

नहितेक्षत्रंनसहोनमन्युंवयश्चनामीपतयन्तआपुः। नेमाआपोअनिमिषंचरन्तीर्नयेवातंस्यप्रमिनन्त्यभ्वम्॥ ६॥

नहि । ते । क्षत्रम् । न । सहः । न । मन्युम् । वयः । चन । अमी इति ।
पतयन्तः । आपुः । न । इमाः । आपः । अनिऽमिषम् ।
चरन्तीः । न । ये । वातस्य । प्रऽमिनन्ति । अभ्वम् ॥ ६ ॥

अथसवित्राप्रेरितःशुनःशेपएतदादिसूक्तशेषेणोत्तरेणचसूक्तेनवरुणंतुष्टाव तथाचश्रूयते—त्वंसवितोवाचवरुणायवैराज्ञेनियुक्तोसितमेवोपधावेतिसवरुणंराजानमुपससारातउत्तराभिरेकत्रिंशतेति[1] । हेवरुण पतयन्तः मौढेवियत्युत्पतन्तः अमीदृश्यमानावयश्चन श्येनादयःपक्षिणोपितेक्षत्रंत्वदीयंशरीरबलं नह्यापुःनैवप्राप्ताः त्वत्सदृशंशरीरबलंपक्षिणामपिनास्तीत्यर्थः तथासहः त्वदीयंपराक्रमंतवसामर्थ्यमपिनप्रापुः तथामन्युंत्वदीयंकोपमपिनप्रापुः त्वयिक्रुद्धेसति सोढुमशक्ताइत्यर्थः अनिमिषंसर्वदाचरन्तीः प्रवाहरूपेणगच्छन्त्यइमाआपःत्वदीयंबलंनप्रापुः वातस्यवायोर्येगतिविशेषाः त्वदीयमभ्वंवेगंनप्रमिनन्तिनाहिंसन्ति अतिक्रमंकर्तुंनशक्ताइत्यर्थः तेपिनप्रापुरितिपूर्वत्रान्वयः ॥ पतयन्तः पतगतौचुरादिरदन्तः लटःशतृ शप् गुणायादेशौ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचःस्वरः । आपुः आपॢव्याप्तौ लिटउसि द्विर्भावहलादिशेषौ अतआदेरित्यात्वं अत्रनसहोनमन्युमित्यादिभिरापुरित्यस्यसंबन्धात् तदपेक्षयाप्राथम्याच्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमातिङ्विभक्तिर्ननिहन्यते । चरन्तीः वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनन्ति मीञ्हिंसायां क्र्यादिभ्यःश्ना श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वत्वं प्रत्ययस्वरः तिङ्चोदात्तवतीतिगतिरनुदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह—

अबुध्नेराजावरुणोवनस्योर्ध्वंस्तूपंददतेपूतदक्षः । नीचीनाःस्थुरुपरिबुध्नएषामस्मेअन्तर्निहिताःकेतवःस्युः ॥ ७ ॥

अबुध्ने । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वम् । स्तूपम् । ददते ।
पूतऽदक्षः । नीचीनाः । स्थुः । उपरि । बुध्नः । एषाम् । अस्मे इति ।
अन्तः । निऽहिताः । केतवः । स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

पूतदक्षः शुद्धबलोवरुणोराजाअबुध्नेमूलरहितेन्तरिक्षेतिष्ठन् वनस्यवननीयस्यतेजसःस्तूपंसंघं ऊर्ध्वमुपरिदेशेददते धारयति नीचीनाःस्थुः ऊर्ध्वदेशेवर्तमानस्यवरुणस्यरश्मयइत्य-

[1] ऐ० ब्रा० ७. १६. ।

ध्याहार्यं तेह्यधोमुखास्तिष्ठन्ति एषांरश्मीनांबुध्नोमूलंउपरितिष्ठतीतिशेषः तथासतिकेतवः प्रज्ञापकाःप्राणाः अस्मेअस्मास्वन्तर्निहिताः स्थापिताःस्युः मरणंनभविष्यतीत्यर्थः ॥ अबुध्ने नविद्यतेबुध्नोमूलमस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्तूपं स्त्यैशब्दसंघातयोः स्त्यःसंप्रसारणमूङ्चेतिपप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनयकारस्यसंप्रसारणं परपूर्वत्वं ऊकारादेशश्च निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ददते भौवादिकः । नीचीनाः निपूर्वादञ्चतेर्ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः न्यच्शब्दात्स्वार्थे विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामितिखः आयन्नित्यादिनातस्यईनादेशः आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनंस्वरसिद्ध्यर्थमितिवचनादीकारउदात्तः अचइत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् । स्थुः गातिस्थेत्यादिनासिचोलुक् आतइतिझेर्जुसादेशः उस्यपदान्तादितिपररूपत्वं बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः ।अस्मे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशे आदेशः । निहिताः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । स्युः अस्तेर्लिङिश्नसोरल्लोपः॥७॥

अष्टमीमृचमाह—

उरुंहिराजावरुणश्चकारसूर्यायपन्थामन्वेतवाउं। अपदेपादाप्रतिधातवेक रुतापवक्ताहृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् ।
अनुऽएतवै । ऊम् इति । अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः ।
उत । अपऽवक्ता । हृदयऽविधः । चित् ॥ ८ ॥

वरुणोराजासूर्यायसूर्यस्यपन्थांमार्गंउरुंविस्तीर्णं चकार हिशब्दःप्रसिद्धौ उत्तरायणदक्षिणायनमार्गस्यविस्तारःप्रसिद्धः किमर्थमेवंकृतवानितितदुच्यते—अन्वेतवाउ अनुक्रमेणोदयास्तमयौगन्तुमेव तथा अपदे पादरहितेन्तरिक्षे पादाप्रतिधातवे पादौप्रक्षेप्तुं अकःमार्गंकृतवान् पूर्वंत्ररथस्यमार्गः अत्रपादयोरितिविशेषः यद्वा अपदेयूपेबद्धेनमयागंतुमशक्येभूप्रदेशे पादौ प्रक्षेप्तुमुपायंबन्धविमोचनरूपंकरोत्वित्यर्थः उतअपिच हृदयाविधश्चित् शत्रोरपिअपवक्ता अपवदिता निराकर्ताभवतु ॥ चकार लित्स्वरेणआकारउदात्तः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । पन्थां पथिमथ्यृभुक्षामादितिद्वितीयायामपिव्यत्ययेनात्वं पथिन्शब्दस्य पतस्थचेतिनिप्रत्ययान्तत्वेन अन्तोदात्तत्वेप्राप्ते पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम । अन्वेतवै अनुपूर्वादेतेस्तुमर्थे सेसेनसेनिति तवैप्रत्ययःतवैचान्तश्चयुगपत् इत्याद्यन्तयोरुदात्तत्वम् ।पादा सुपांसुलुगित्याकारः।

प्रतिधातवे दधातेस्तुमर्थेइतिसूत्रेणैवतवेन्प्रत्ययः तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । अकः करोतेश्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेलङ् तस्यतिप् मन्त्रेघसेत्यादिना चेर्लुक् गुणोरपरत्वं हल्ङ्याब्भ्यइतितिपोलोपः अडागमः । हृदयाविधः हञ्हरणे वृहोःषुकृदुकौचेति कयन् व्यधताडने क्विप् नहिवृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

शतंतेराजन्भिषजःसहस्रमुर्वीगंभीरासुमतिष्टेअस्तु । बाधस्वदूरेनिर्ऋतिंपराचैःकृतंचिदेनःप्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

शतम् । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा । सुऽमतिः । ते । अस्तु । बाधस्व । दूरे । निःऽऋतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

हेराजन्वरुण तेतवशतंभिषजः सहस्रंबन्धनिवारकाणि शतसहस्रसंख्याकान्योषधानि वैद्यावासन्ति तेतवसुमतिरस्मदनुग्रहबुद्धिः उर्वीविस्तीर्णागभीरागांभीर्योपेतास्थिरास्तु निर्ऋतिमस्मदनिष्टकारिणींनिर्ऋतिंपापदेवतां पराचैः पराङ्मुखांकृत्वा दूरेअस्मत्तोव्यवहितेदेशे स्थापयित्वा तांबाधस्व कृतंचित् अस्माभिरनुष्ठितमपिएनःपापं अस्मत्तःप्रमुमुग्धिप्रकर्षेणमुक्तं नष्टंकुरु ॥ सुमतिः तादौचेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते मन्क्तिन्नित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं संहितायांविसर्जनीयसकारस्ययुष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादमितिषत्वम् । बाधस्व बाधृविलोडने शपःपित्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । निर्ऋतिं तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । मुमुग्धि मुचॢमोक्षणे बहुलंछन्दसीतिश्लुः हुझल्भ्योहेर्धिः तस्यापित्त्वेनङित्त्वाद्गुणाभावः चोःकुरितिकुत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अमीयऋक्षानिहितासउच्चानक्तंददृश्रेकुहचिद्दिवेयुः । अदब्धानिवरुणस्यव्रतानिविचाकशच्चन्द्रमानक्तमेति ॥ १० ॥ १४ ॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तम् । ददृश्रे । कुह । चित् । दिवा । ईयुः । अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विऽचाकशत् । चन्द्रमाः । नक्तम् । एति ॥ १० ॥ १४ ॥

अमीरात्रावस्माभिर्दृश्यमाना ऋक्षाःसप्तऋषयः तथाचवाजसनेयिनआमनन्ति—ऋक्षाइतिहस्मवैपुरासप्तऋषीनाचक्षतइति । यद्वा ऋक्षाःसर्वेपिनक्षत्रविशेषाः ऋक्षाःस्तृभिरितिनक्षत्राणामितियास्केनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चैरुपरिप्रदेशे निहितासः स्थापितायेसन्तितेऋक्षाःनक्तं रात्रौददृश्रे सर्वैरपिदृश्यन्ते दिवाअहनिकुहचित् ईयुःक्वापिगच्छेयुः नदृश्यन्तइतिभावः वरुणस्यराज्ञोव्रतानिकर्माणिनक्षत्रदर्शनादिरूपाणिअदब्धानिकेनाप्यहिंसितानि किञ्च वरुणस्याज्ञयैवचन्द्रमा नक्तंरात्रौ विचाकशद्विशेषेणदीप्यमानएतिगच्छति ॥ निहितासः आज्जसेरसुक् थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । ददृश्रे दृशोर्लिटि इरयोरे इतिरेआदेशः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं यद्वृत्तयोगादनिघातः । कुह वाहचच्छन्दसीतिकिंशब्दादुत्तरस्यत्रलोहादेशः कुतिहोः इतिकिंशब्दस्यकुआदेशः स्थानिवद्भावाल्लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । विचाकशत् कशेर्दीप्त्यर्थाद्यङ्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं समासेकृत्स्वरः यद्वा काशतेर्वाव्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वम् । चन्द्रमाः चन्द्रेमोडिदितिअसिप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

एकादशिनस्यवारुणस्यपशोर्वपापुरोडाशयोस्तत्त्वायामीतिद्वेऋचौयाज्ये सूत्रितंच—तत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइतिद्वे अस्तभ्नाद्यामिति वरुणप्रघासेषुवरुणस्यहविषोयाज्या तत्त्वायामीत्येषा पञ्चम्यांपौर्णमास्यामित्यत्रसूत्रितम्—इमंमेवरुणश्रुधितत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइति ।

तामेतांसूक्ते एकादशीमृचमाह—

तत्त्वा॑यामि॒ब्रह्म॑णा॒वन्द॑मान॒स्तदाशा॑स्ते॒यज॑मानोह॒विर्भिः॑ । अहे॑ळमानोवरुणे॒हबो॒ध्युरु॑शंस॒मान॒आयुः॒प्रमो॑षीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा॒ । या॒मि॒ । ब्रह्म॑णा । वन्द॑मानः । तत् । आ । शा॒स्ते॒ । यज॑मानः । ह॒विःऽभिः॑ । अहे॑ळमानः । व॒रु॒ण॒ । इ॒ह । बो॒धि॒ । उरु॑ऽशंस । मा । नः॒ । आयुः॑ । प्र । मो॒षीः॒ ॥ ११ ॥

हेवरुण मुमूर्षुरहंत्वात्वांप्रतितदायुर्यामियाचे कीदृशः ब्रह्मणाप्रौढेनस्तोत्रेणवन्दमानः स्तुवन् सर्वत्रयजमानोपिहविर्भिस्तदायुराशास्तेप्रार्थयते त्वंचेहकर्मणिअहेळमानः अनादरम-

१ नि० ३. २. । २ गतिकारकयोरितिपूर्वसूत्रात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमनुवर्तते तेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ३ ब्रह्मणावन्दमानःवेदेनाभिष्टुवानः ।

कुर्वन् बोधिअस्मदपेक्षितंबुध्यस्व हेउरुशंसबहुभिःस्तुत्य नोस्मदीयमायुः माप्रमोषीः प्रमुषितं माकुरु सप्तदशसंख्याकेषुयाज्याकर्मस्वीमहेयामीतिपठितं चाशब्दलोपश्छान्दसः ॥ अहेळमानः हेडृअनादरेअदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपश्चपित्त्वादनुदात्तत्वेसतिधातुस्वरःशिष्यते ततोनञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। बोधि बुधअवगमने लोटःसेर्हिः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् वाछन्दसीत्यपित्त्वाभावेनङित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः हुझल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः। मोषीः मुषस्तेये लोडर्थेछान्दसोलुङ् वदव्रजेतिप्राप्तायावृद्धेर्नेटीतिप्रतिषेधेसतिलघूपधगुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः॥ ११॥

द्वादशीमृचमाह—

तदिन्नक्तंतद्दिवामह्यमाहुस्तदयंकेतोहृदआविचष्टे। शुनःशेपोयमह्वद्गृभीतःसोअस्मान्राजावरुणोमुमोक्तु॥ १२॥

तत्। इत्। नक्तम्। तत्। दिवा। मह्यम्। आहुः। तत्। अयम्। केतः। हृदः। आ। वि। चष्टे। शुनःशेपः। यम्। अह्वत्। गृभीतः। सः। अस्मान्। राजा। वरुणः। मुमोक्तु॥ १२॥

तदित्तदेववरुणस्यविषयंस्तोत्रंनक्तंरात्रौमह्यंशुनःशेपायआहुः कर्तव्यत्वेनअभिज्ञाःकथयन्ति तथादिवापितदेवाहुः हृदोमदीयमनसोनिष्पन्नोयंकेतः प्रज्ञाविशेषोपितदेवकर्तव्यत्वेनाविचष्टेसर्वतोविशेषेणप्रकाशयति गृभीतः गृहीतोयूपेबद्धः शुनःशेपएतन्नामकोजनः यंवरुणमह्वत् आहूतवान्सचवरुणोराजाअस्मान्शुनःशेपान् मुमोक्तु बन्धात्मुक्तान्करोतु ॥ मह्यं ङयिचेत्याद्युदात्तत्वम्। आहुः ब्रुवःपञ्चानामितिब्रूञोलटिझेरुसादेशः धातोराहादेशश्च। हृदः पद्न्नित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदादेशः ऊडिदंपदादितिपञ्चम्याउदात्तत्वम्। शुनःशेपःशुनइवशेपोयस्येतिसमासे शुनःशेपपुच्छलाङ्गूलेषुसंज्ञायांषष्ठ्याअलुग्वक्तव्यइत्यलुक् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते उभेवनस्पत्यादिष्वितिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम्। अह्वत् ह्वेञोलुङि लिपिसिचिह्वश्चेतिच्लेरङादेशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः। गृभीतः हृग्रहोर्भइतिभत्वं सोअस्मान् प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभावः। मुमोक्तु बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः॥ १२॥

---

१ श्वन्नुक्षन्निितिकनिन्प्रत्ययान्तःश्वन्शब्दः, वृङ्शीङ्भ्यांरूपस्वांगयोःपुट्चेतिअसुन्न्तःशेपः।

त्रयोदशीमृचमाह—

शुनःशेपोह्यह्वद्गृभीतस्त्रिष्वादित्यंद्रुपदेषुबद्धः। अवैनंराजावरुणःससृज्याद्विद्वाँअदब्धोविमुमोक्तुपाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेपः । हि । अह्वत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यम् । द्रुऽपदेषु । बद्धः । अव । एनम् । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् । अदब्धः । वि । मुमोक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

गृभीतोबन्धनायगृहीतः त्रिषुत्रिसंख्याकेषुद्रुपदेषु द्रोःकाष्ठस्ययूपस्यपदेषुप्रदेशविशेषेषुबद्धःशुनःशेपआदित्यमदितेःपुत्रंयंवरुणं अह्वत आहूतवान् हियस्मादेवंतस्मात् सवरुणोराजाएनंशुनःशेपमवससृज्यात् अवसृष्टं बन्धनातविमुक्तंकरोतु विमोकप्रकारएवस्पष्टीक्रियते—विद्वान् विमोकप्रकाराभिज्ञः अदब्धः केनाप्यहिंसितोवरुणःपाशान्बन्धनरज्जुविशेषान् विमुमोक्तु विच्छिद्यैनंमुक्तंकरोतु ॥ त्रिषु षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरितिविभक्तेरुदात्तत्वं संहितायां उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरआकारःस्वर्यते । ससृज्यात सृजविसर्गे प्रार्थनायांलिङ् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः । विद्वान् विदज्ञाने विदेःशतुर्वसुः उगिदचामितिनुम् हल्ङ्याब्भ्योदीर्घादितिसंयोगान्तलोपौ संहितायां दीर्घादटिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वं आतोटिनित्यमितिसानुनासिकआकारः । अदब्धः दंभुदंभे निष्ठायामनिदितामितिनलोपेझषस्तथोर्धोधइतिधत्वं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १३ ॥

अवभृथेअवतेहेळइतिद्वेऋचौवरुणस्यहविषोयाज्यानुवाक्ये पत्नीसंयाजैश्चरित्वेतिखण्डे सूत्रितम्—अवतेहेळोवरुणनमोभिरिति ।

तयोराद्यांसूक्तेचतुर्दशीमृचमाह—

अवतेहेळोवरुणनमोभिरवयज्ञेभिरीमहेहविर्भिः । क्षयन्नस्मभ्यमसुरप्रचेताराजन्नेनांसिशिश्रथःकृतानि ॥ १४ ॥

अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः । क्षयन् । अस्मभ्यम् । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनांसि । शिश्रथः । कृतानि ॥ १४ ॥

हेवरुणतेतवहेळःक्रोधं नमोभिः नमस्कारैः अवेमहे अवनयामः तथा यज्ञेभिः यज्ञैः सांगानुष्ठानेनपूज्यैर्हविर्भिः अवेमहे वरुणंपरितोष्यक्रोधमपनयामः हेअसुरअनिष्टक्षेपणशीलप्रचेतः प्रकर्षेणप्रज्ञायुक्तराजन्दीप्यमानवरुण अस्मभ्यं अस्मदर्थं क्षयन् अस्मिन् कर्मणिनिवसन् कृतानिअस्माभिरनुष्ठितानि एनांसिपापानि शिश्रथः श्रथितानिशिथिलानिकुरु ॥ हेळः अ-सुनोनित्स्वादाद्युदात्तत्वम् । यज्ञेभिः बहुलंछन्दसीत्यैसभावः । ईमहे ईङ्गतौविकरणस्यलुक् । क्षयन् क्षिनिवासगत्योः लटःशतृ व्यत्ययेनशप् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । असुर असेरुरन् आम-न्त्रितनिघातः । शिश्रथः श्रथदौर्बल्येचुरादिरदन्तः छान्दसेलुङि णिश्रिद्रुस्रुभ्यइतिचेश्चङ् द्विर्भा-वहलादिशेषौअग्लोपित्त्वात्सन्वद्भावाभावेपि बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं पूर्ववदडभावः॥१४॥

पञ्चदशीमृचमाह—

उदु॑त्त॒मं व॑रुण॒पाश॑म॒स्मदवा॑ध॒मं वि म॑ध्य॒मं श्र॑थाय । अथा॑ व॒यमा॑दित्य व्र॒ते तव॒ नाग॑सो॒ अदि॑तये स्याम ॥ १५ ॥ १५ ॥

उत् । उ॒त्ऽत॒मम् । व॒रु॒ण॒ । पाश॑म् । अ॒स्मत् । अव॑ । अ॒ध॒मम् । वि । म॒ध्य॒मम् । श्र॒थ॒य॒ । अथ॑ । व॒यम् । आ॒दि॒त्य॒ । व्र॒ते । तव॑ । अना॑गसः । अदि॑तये । स्या॒म॒ ॥ १५ ॥ १५ ॥

हेवरुणउदुत्तममुत्कृष्टंशिरसिबद्धंपाशं अस्मत् अस्मत्तः उच्छ्रथाय उत्कृष्यशि-थिलंकुरु अधमंनिकृष्टंपादेअवस्थितंपाशंअवश्रथायअवज्ञाय अधस्तादवकृष्य शिथिलीकुरु मध्यमंनाभिप्रदेशगतंपाशं विश्रथाय वियुज्यशिथिलीकुरु अथानन्तरं हेआदित्यअदितेः पुत्रवरुण वयंशुनःशेपाः तवव्रते त्वदीयेकर्मणिअदितयेखण्डनराहित्याय अनागसःअपराध-रहिताः स्यामभवेम ॥ उत्तमं तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वेनआद्युदात्तत्वेप्राप्ते उत्तमशश्वत्तमौस-र्वत्रेत्युञ्छादिषुपाठादन्तोदात्तत्वम् । अधमं अवद्यावमाधमार्वरेफाःकुत्सितेइतिअवतेरमच् वस्य धः । श्रथाय श्रथदौर्बल्ये संहितायांछान्दसोदीर्घः । तव युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम् । अ-नागसः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नञ्सुभ्यामितितुव्यत्ययेनन प्रवर्तते यद्वा आगस्शब्दात् अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्य विन्मतोर्लुक्इतिलुक् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृ-तिस्वरत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

यच्चिदित्येकविंशत्यृचंद्वितीयंसूक्तं तथाचानुक्रान्तम्—यच्चित्सैकेति ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयाशुनःशेपएवऋषिः आदौगायत्रमितिपरिभाषितत्वात् गायत्रीछन्दः वारुणंत्वितिपूर्वोक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषयावरुणोदेवता विनियोगउक्तःशौनःशेपाख्याने विशेषविनियोगस्तु अभिप्लवषडहेइदंसूक्तं होत्रकशस्त्रेस्तोमनिमित्तमावापार्थं अभिप्लवपृष्ठ्याहानीतिखण्डेतथैवसूत्रितम्—यच्चिद्धितेविशइतिवारुणमेतस्यतृचमावपेतमैत्रावरुणइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

यच्चिद्धितेविशोयथाप्रदेववरुणव्रतम् । मिनीमसिद्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण ।
व्रतम् । मिनीमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

हेवरुण यथालोकेविशःप्रजाः कदाचित्प्रमादंकुर्वन्तितथावयमपितेतवसंबन्धि यच्चिद्धि यदेवकिञ्चिद्व्रतंकर्म द्यविद्यविप्रतिदिनं प्रमिनीमसि प्रमादेनाहिंसितवन्तः तदपिव्रतंप्रमादपरिहारेण साङ्गंकुर्वितिशेषः ॥ यथा लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वेप्राप्ते यथेतिपादान्तेइतिसर्वानुदात्तत्वम् । मिनीमसि मीञ्हिंसायां इदन्तोमसिः क्र्यादिभ्यःश्ना मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वत्वं ईहल्यघोरितीकारः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतिवचनात् तिङएवस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

मानोवधायहत्नवेजिहीळानस्यरीरधः । माहृणानस्यमन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हत्नवे । जिहीळानस्य । रीरधः । मा ।
हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

हेवरुणजिहीळानस्यअनादरंकृतवतः हत्नवे हन्तुःपापिहननशीलस्य तवसंबन्धिने त्वत्कर्तृकायवधायनोस्मान्मारीरधः संसिद्धान् विषयभूतान्माकुरु हृणानस्य हृणीयमानस्य क्रुद्धस्यतवमन्यवेक्रोधायमाअस्मान् रीरधः ॥ वधाय हनश्चवधइतिअदन्तोवधशब्दः उञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तः । हत्नवे हनहिंसागत्योः क्रुहनिभ्यांक्नुरितिक्नुप्रत्ययः धातोर्नकारस्यतकारः । जिहीळानस्य हेडृअनादरे अस्माल्लिटःकानच् द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वचुत्वजश्त्वानि एकारस्य ईकारादेशश्छान्दसः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । रीरधः राधसाधसंसिद्धौ चङि णिलोपेउपधायाह्र-

स्वत्वं द्विर्वचनहलादिशेषह्रस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः नमाङ्योगेइत्यडभावः । हृणानस्य हृणीङ्लज्जायां अस्मात्शानचि पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

विमृ॒ळी॒काय॑ते॒मनो॑र॒थीरश्वं॒नसंदि॑तम् । गी॒र्भिर्व॑रुणसीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृ॒ळी॒काय॑ । ते॒ । मनः॑ । र॒थीः । अश्व॑म् । न । सम्ऽदि॑तम् ।

गी॒ःऽभिः । व॒रु॒ण॒ । सी॒म॒हि॒ ॥ ३ ॥

हेवरुण मृळीकायअस्मत्सुखायतेतवमनोगीर्भिःस्तुतिभिः विसीमहिविशेषेणबध्नीमः प्रसादयामइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—रथीःरथस्वामीसन्दितंसम्यक्खण्डितं दूरगमनेनश्रान्तं अश्वं अश्वमिव यथास्वामीश्रान्तमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयतितद्वत् ॥ रथीः मत्वर्थीयईकारः सन्दितं दोअवखण्डने निष्ठतिक्तः द्यतिस्यतिमास्थामितीकारान्तादेशः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । गीर्भिः सावेकाचइतिभिसउदात्तत्वम् । सीमहि षिवुतन्तुसन्ताने व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् वलिलोपः यद्वा षिञ्बन्धनेइत्यस्माद्विकरणस्यलुक् दीर्घश्छान्दसः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

परा॒हिमे॒विम॑न्यवः॒पत॑न्ति॒वस्य॑इष्टये । वयो॒नव॑स॒तीरुप॑ ॥ ४ ॥

परा॑ । हि । मे॒ । विऽम॑न्यवः । पत॑न्ति । वस्यः॑ऽइष्टये । वयः॑ ।

न । व॒स॒तीः । उप॑ ॥ ४ ॥

हेवरुण मेममशुनःशेपस्यविमन्यवः क्रोधरहिताबुद्धयः वस्यइष्टये वसीयसोतिशयेनवसुमतोजीवनस्यप्राप्तये परापतन्तिपराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताःप्रसरन्ति हिशब्दोस्मिन्नर्थेसर्वजनप्रसिद्धिमाह परापतनेदृष्टान्तः—वयोन पक्षिणोयथावसतीर्निवासस्थानानिउपसामीप्येनप्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति पादादित्वान्निघाताभावः । वस्यइष्टये वसुमच्छब्दाद्विन्मतोर्लुगितिमतुपोलुकि टिलोपे ईयसुनोयकारलोपश्छान्दसः । वसतीः शतुरनुमइतिङीपउदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

कुदाक्ष॑त्र॒श्रियं॒नर॒माव॑रुणंकरामहे । मृ॒ळी॒कायो॑रु॒चक्ष॑सम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

कु॒दा । क्ष॒त्र॒ऽश्रिय॑म् । नर॑म् । आ । वरु॑णम् । क॒रा॒म॒हे॒ ।

मृ॒ळी॒काय॑ । उ॒रु॒ऽचक्ष॑सम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

मृळीकाय अस्मत्सुखाय वरुणंकदाकस्मिन्काले आकरामहे अस्मिन्कर्मण्यागतं करवाम कीदृशंक्षत्रश्रियं बलसेविनं नरंनेतारं उरुचक्षसंबहूनांद्रष्टारम् ॥ क्षत्रश्रियं क्षत्राणिश्रयतीतिक्षत्रश्रीः क्विप्चेत्यादिनाक्विप्दीर्घश्च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। नरं ऋदोरबिति अबन्तआद्युदात्तः। करामहे करोतेर्व्यत्ययेनशप्। उरुचक्षसं चक्षेर्बहुलंशिच्चेत्यसुन् शित्वात्ख्याञादेशाभावः॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

षष्ठीमृचमाह—

तदित्समानमाशातेवेनन्तानप्रयुच्छतः। धृतव्रतायदाशुषे ॥ ६ ॥

तत्। इत्। समानम्। आशाते इति। वेनन्ता। न। प्र। युच्छतः। धृतऽव्रताय। दाशुषे ॥ ६ ॥

धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायवेनन्तौकामयमानौमित्रावरुणाविति शेषः तावुभौसमानंसाधारणं तदित्अस्माभिर्दत्तं तदेवहविः आशाते अश्नुवाते नप्रयुच्छतः कदाचिदपिप्रमादंनकुरुतः॥ आशाते अश्नोतेर्लिटिद्विर्भावहलादिशेषौ अतआदेरित्यात्वं अनित्यमागमशासनमितिवचनादश्नोतेश्चेतिनुडभावः। वेनन्ता वेनतिःकान्तिकर्मा। सुपां सुलुगित्याकारः। प्रयुच्छतः युच्छप्रमादे। दाशुषे दाश्दानेइत्यस्मात् दाश्वान्साह्वानितिक्वसुप्रत्ययोनिपातितः वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम्॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

वेदायोवीनांपदमन्तरिक्षेणपतताम्। वेदनावःसमुद्रियः ॥ ७ ॥

वेद। यः। वीनाम्। पदम्। अन्तरिक्षेण। पतताम्। वेद। नावः। समुद्रियः ॥ ७ ॥

अन्तरिक्षेणपततां आकाशमार्गेणगच्छतां वीनांपक्षिणांपदंयोवरुणोवेद तथा समुद्रियः समुद्रेवस्थितोवरुणः नावोजलेगच्छन्त्याःपदं वेद जानाति सोस्मान् बन्धनान्मोचयत्वितिशेषः॥ वेद विदज्ञाने विदोलटोवेतितिपोणल् लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायां दीर्घः। वीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम्। पततां शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसा-

[1] नि० १०. ३८.

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः सआदित्योवरुणः विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण सहितान् करत् करोतु किञ्च नोस्माकमायूंषिप्रतारिषत् प्रवर्धयतु॥ सुपथा स्वतीपूजायामितिसमासे नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा तृतीयायाआलादेशः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंलित्स्वरेणबाध्यते क्त्वादयश्चेत्येतन्नभवति अबहुव्रीहित्वात् बहुव्रीहौहितद्विधीयते आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्येतदपिनभवति पथिन्शब्दस्यान्तोदात्तत्वात्। करत् करोतेर्लेटिव्यत्ययेनशप् शपोवालुकि लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः यद्वा छान्दसेलुङि कृमृदृरुहिभ्यइतिच्लेरङ् ऋदृशोङिगुणइतिगुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। प्रणः उपसर्गाद्बहुलमितिनसोणत्वम्। तारिषत् तारयतेर्लेट्यडागमः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम्॥ १२॥

त्रयोदशीमृचमाह—

बिभ्रंद्द्रापिंहिरण्ययंवरुंणोवस्तनिर्णिजंम्। परिस्पशोनिषेंदिरे॥१३॥

बिभ्रंत्। द्रापिम्। हिरण्ययंम्। वरुंणः। वस्त। निःऽनिजंम्।
परिं। स्पशंः। नि। सेदिरे॥ १३॥

हिरण्ययंसुवर्णमयंद्रापिंकवचंबिभ्रत् धारयन् वरुणोनिर्णिजंपुष्टंस्वशरीरं वस्त आच्छादयति स्पशः हिरण्यस्पर्शिनोरश्मयः परिनिषेदिरेसर्वतोनिषण्णाः॥ बिभ्रत् बिभर्तेः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमभावः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। द्रापिं द्राकुत्सायांगतौ द्रापयतीपून्कुत्सितांगतिंप्रापयतीतिद्रापिःकवचं अर्तिह्रीत्यादिनापुगागमः औणादिकइप्रत्ययेणिलोपः। हिरण्ययं ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि इतिहिरण्यशब्दाद्विकारार्थेविहितस्यमयटोमशब्दलोपोनिपातितः। वस्त वसआच्छादने लङि अदादित्वाच्छपोलुक्पूर्ववदडभावः। निर्णिजं णिजिर्शौचपोषणयोः। स्पशः स्पशबाधनस्पर्शनयोः क्विप्चेतिक्विप्। निषेदिरे षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु अस्माद्गत्यर्थात्कर्मणिलिटिएत्वाभ्यासलोपौ सदिरप्रतेरितिषत्वम्॥१३॥

चतुर्दशीमृचमाह—

नयंदिप्संन्तिदिप्सवोनद्रुह्वाणोजनांनाम्। नदेवमभिमांतयः॥ १४॥

न। यम्। दिप्संन्ति। दिप्सवंः। न। द्रुह्वांणः। जनांनाम्। न।
देवम्। अभिऽमांतयः॥ १४॥

दिप्सवः हिंसितुमिच्छन्तोवैरिणः यंवरुणंनदिप्सन्तिभीताः सन्तोहिंसितुमिच्छांपरित्यजन्ति जनानांप्राणिनां द्रुह्वाणोद्रोग्धारोपियंवरुणंप्रतिनद्रुह्यन्ति अभिमातयः पाप्मानः पाप्मावा-अभिमातिरितिश्रुत्यन्तरात्। देवं तंवरुणंनस्पृशन्ति ॥ दिप्सन्ति दंभुदंभे अस्मात्सनि सनीव-न्तर्धेत्यादिनाइडभावः हलन्ताच्चेत्यत्रहल्ग्रहणस्यजातिवाचित्वात् सनःकित्त्वात् दंभइच्चेति द-कारात्परस्याकारस्येकारः अनिदितामितिनलोपः भष्भावाभावश्छान्दसः अत्रलोपोभ्यास-स्येत्यभ्यासलोपः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेण सनोनित्त्वान्नित्स्वरेणाद्युदा-त्तत्वं यद्वृत्तयोगादनिघातः। दिप्सवः सन्नन्तादंभेः सनाशंसभिक्षउरित्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः। द्रुह्वाणः द्रुहजिघांसायां अन्येभ्योपिदृश्यन्तेइतिक्वनिप् प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणा-द्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

उतयोमानुषेष्वायशश्चक्रेअसाम्या। अस्माकमुदरेष्वा ॥१५॥१८॥

उत। यः। मानुषेषु। आ। यशः। चक्रे। असामि। आ।

अस्माकम्। उदरेषु। आ ॥ १५ ॥ १८ ॥

उतअपिचयोवरुणोमानुषेषुयशोन्नं आचक्रेसर्वतःकृतवान् सवरुणः कुर्वन्नपिआसर्वतः असामिसंपूर्णंचक्रे नतुन्यूनंकृतवान् विशेषतोस्माकमुदरेषुआसर्वतश्चक्रे ॥ मानुषेषु मनोर्जा-तावञ्यतौषुकृचेत्यत्र ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम्। चक्रे प्रत्ययस्वरः। असामि अव्यये नञ्कुनिपातानामितिवक्तव्यमित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यशः अशेर्युट्चेत्यसुन्। उदरेषु उदिदृणातेरजलौपूर्वपदान्त्यलोपश्चेतिअल् लित्स्वरः गतिकारकोपपदादितिउत्तरपदप्रकृतिस्व-रत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेअष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

षोडशीमृचमाह—

परामेयन्तिधीतयोगावोनगव्यूतीरनु। इच्छन्तीरुरुचक्षसम् ॥ १६ ॥

परा। मे। यन्ति। धीतयः। गावः। न। गव्यूतीः। अनु।

इच्छन्तीः। उरुऽचक्षसम् ॥ १६ ॥

उरुचक्षसंबहुभिर्द्रष्टव्यंवरुणंइच्छन्तीर्मेधीतयःशुनःशेपस्यबुद्धयः परायन्तीपराङ्मुखानि-वृत्तिरहितागच्छन्ति तत्रदृष्टान्तः—गावोन यथागावः गव्यूतीरनु गोष्ठानिअनुलक्ष्यगच्छन्तितद्व-

१ तै० सं. २. १. ३.

व ॥ गव्यूतीः गावोत्रयूयन्तेइत्यधिकरणेक्तिन् गोर्यूतौछन्दसीतिअवादेशः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा यूतिर्यवनं गवांयवनमत्रेतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इच्छन्तीः इषइच्छायां लटःशतृ तुदादिभ्यःशः इषुगमियमांछइतिछत्वं अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरःशिष्यते ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

संनुवोचावहैपुनर्यतोमेमध्वाभृतम् । होतेवक्षदसेप्रियम् ॥ १७ ॥

सम् । नु । वोचावहै । पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतम् ।

होताऽइव । क्षदसे । प्रियम् ॥ १७ ॥

यतोयस्मात्कारणात् मेममजीवनार्थं मधुरंहविः आभृतं अश्वःसवाख्येकर्मणिसंपादितं अतःकारणात् होतेव होमकर्तेव त्वमपिप्रियंहविः क्षदसे अश्नासि पुनर्हविःस्वीकारादूर्ध्वं तृप्तस्त्वं जीवन्नहंच नु अवश्यं संवोचावहै संभूयप्रियवार्ताकरवावहै ॥ वोचावहै लोडर्थे छान्दसेलुङि ब्रुवोवचिः अस्यतिवक्तीतिच्लेरङादेशः वचउमित्युमागमेगुणः व्यत्ययेनटेरेत्वं यद्वा लोटएवलुङादेशः स्थानिवद्भावादैत्वम् । आभृतं हृग्रहोर्भः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

दर्शंनुविश्वदर्शतंदर्शंरथमधिक्षमि । एताजुषतमेगिरः ॥ १८ ॥

दर्शम् । नु । विश्वऽदर्शतम् । दर्शम् । रथम् । अधि । क्षमि । एताः ।

जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतंवरुणंदर्शंनु अहंदृष्टवान्खलु क्षमिक्षमायां भूमौरथंवरुणसंबन्धिनंअधिदर्शं आधिक्येनदृष्टवानस्मि एताउच्यमानामेगिरोमदीयाः स्तुतीःजुषत वरुणःसेवितवान् ॥ दर्शं दृशेरिरितोवेतिच्लेरङादेशः ऋदृशोङिगुणइतिगुणः । विश्वदर्शतं दृशेर्भृमृदृशीत्यादिनाअतच्प्रत्ययान्तोदर्शतशब्दः मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा विश्वंदर्शनीयमस्येतिबहुव्रीहिः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । क्षमि आतोधातोरित्यत्र आतइतियोगविभागादाकारलोपः ॥ १८ ॥

वरुणप्रघासेषुइमंमेवरुणेतिवरुणस्यहविषोनुवाक्या पञ्चम्यांपौर्णमास्यामितिखण्डेसूत्रितम्—इमंमेवरुणश्रुधितत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइति ।

तामेतांसूक्तेएकोनविंशीमृचमाह–

इमंमेवरुणश्रुधीहवमद्याचमृळय । त्वामवस्युराचके ॥ १९ ॥

इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृळय ।

त्वाम् । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हेवरुणमेमदीयमिमंहवमाह्वानंश्रुधिशृणु किञ्च अद्यास्मिन्दिनेमृळयअस्मान्सुखय अवस्युः रक्षणेच्छुरहंत्वांवरुणंआभिमुख्येन चके शब्दयामिस्तौमीत्यर्थः ॥ श्रुधि श्रुश्रवणे श्रोटोहिःश्रुश्रृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अन्येषामपिदृश्यते इतिसंहितायांदीर्घः । अवस्युः अवस्शब्दात् सुपआत्मनःक्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । आचके कैगैशब्दे अस्माल्लिटि आदेचइत्यात्वं द्विर्भावचुत्वे आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ १९ ॥

विंशीमृचमाह–

त्वंविश्वस्यमेधिरदिवश्चग्मश्चराजसि । सयामनिप्रतिश्रुधि ॥ २० ॥

त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । ग्मः । च । राजसि ।

सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

हेमेधिरमेधाविन् वरुण त्वं दिवश्चद्युलोकस्यापि ग्मश्चभूलोकस्यापि विश्वस्य सर्वस्य जगतोमध्ये राजसिदीप्यसे सताहृशस्त्वं यामनिक्षेमप्रापणे अस्मदीये प्रतिश्रुधिप्रतिश्रवणमाज्ञानंकुरु रक्षिष्यामीतिप्रत्युत्तरंदेहीत्यर्थः ॥ दिवः ऊडिदमित्यादिनाषष्ठ्याउदात्तत्वम् । ग्मः ग्मेत्येतद्भूनामसुपठितं आतोधातोरित्यत्रआतइतियोगविभागादातोलोपइतिप्रतिषेधेपिव्यत्ययेनाकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । यामनि यापापणे आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्चेतिमनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । श्रुधि उक्तम् ॥ २० ॥

एकविंशीमृचमाह–

उदुत्तमंमुमुग्धिनोविपाशंमध्यमंचृत । अवाधमानिजीवसे ॥ २१ ॥ १९ ॥

उत् । उत्ऽतमम् । मुमुग्धि । नः । वि । पाशम् । मध्यमम् ।

चृत । अव । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥ १९ ॥

नोस्माकं उत्तमंशिरोगतं पाशं उन्मुमुग्धि उत्कृष्यमोचय मध्यमं उदरगतं पाशं विचृतवियुज्यनाशय जीवसे जीवितुं अधमानि मदीयान् पादगतान् पाशान् अवचृतअवकृष्यना-

शय ॥ उत्तमं उञ्छादिषुपाठादन्तोदात्तत्वम्। मुमुग्धि मुचॢमोक्षणे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्य श्लुः द्विर्भावः हलादिशेषः हुझल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः तिङ्ङतिङइतिनिघातः। चृत चृती- हिंसाग्रन्थनयोः लोटोहिः तुदादिभ्यःशः अतोहेरितिहेर्लुक्। जीवसे जीवप्राणधारणे तुमर्थे- सेसेनिति असेप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ २१ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

वसिष्वेतिदशर्चंतृतीयंसूक्तं अत्रानुक्रम्यते—वसिष्वदशाग्नेयंत्विति शुनःशेपऋषिः गाय- त्रीछन्दः इदमुत्तरंचसूक्तमाग्नेयं प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौगायत्रेछन्दसि एतदादिसूक्तद्वयमनुव- क्तव्यं तथाचसूत्रितम्—वसिष्वाहीतिसूक्तयोरुत्तमामुद्धरेदिति।

अस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

वसिष्वाहिमियेध्यवस्त्राण्यूर्जांपते। सेमंनोअध्वरंयज ॥ १ ॥

वसिष्व। हि। मियेध्य। वस्त्राणि। ऊर्जाम्। पते। सः। इमम्। नः। अध्वरम्। यज ॥ १ ॥

वरुणेनअग्निस्तुतौप्रेरितःशुनःशेपः एतदादिसूक्तद्वयेनाग्निमस्तौत् तथाचाम्नायते—तंवरु- णउवाचाग्निर्वैदेवानांमुखंसुहृदयतमस्तन्नुस्तुह्यथत्वोत्स्रक्ष्यामइतिसोग्निंतुष्टावातउत्तराभिर्द्वाविंश- त्येति[1]। हेमियेध्य मेध्यस्ययज्ञस्ययोग्य ऊर्जांपते अन्नानांपालकाग्ने वस्त्राणिआच्छादकानि तेजांसिवसिष्वआच्छादयप्रज्वलितस्तेजसाभवेत्यर्थः हियस्मात्प्रज्वलितः तस्मात्सतादृशस्त्वं नोस्मदीयमिममध्वरं यजनिष्पादय ॥ वसिष्व वसआच्छादने लोटिथासःसे सवाभ्यांवामौ छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् आर्धधातुकस्येड्वलादेरितीडागमः लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधा- तुस्वरः अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घः। मियेध्य मकारैकारयोर्मध्ये इयागमश्छान्दसः। ऊर्जांपते सुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितस्यसमुदायस्याष्टमिकोनिघातः। सेमं सोचिलोपेचेत्पादपूरणमितिसोर्लोपः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

निनोहोतावरेण्यःसदायविष्ठमन्मभिः। अग्नेदिवित्मतावचः ॥ २ ॥

नि। नः। होता। वरेण्यः। सदा। यविष्ठ। मन्मऽभिः। अग्ने। दिवित्मता। वचः ॥ २ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ७. १६.।

सदायविष्ठ सर्वदायुवतम हेअग्ने वरेण्योवरणीयस्त्वंनोस्माकंहोताहोमनिष्पादकोभूत्वा दिवित्मतादीप्तिमतावचोवचसास्तूयमानःसन् निषीदेतिशेषः कीदृशस्त्वं मन्मभिःज्ञापकैस्तेजोभिर्युक्तइतिशेषः ॥ यविष्ठ युवशब्दादिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्योकारस्य गुणश्च अवादेशः आमन्त्रितनिघातः । मन्मभिः मनज्ञाने अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन्प्रत्ययः निन्त्वादाद्युदात्तत्वम् । दिवित्मता दिवुक्रीडादौ इकृश्तिपौधातुनिर्देशेइतिइक्प्रत्ययः तेनच धातुवाचिनादिविशब्देनधात्वर्थोदीप्तिर्लक्ष्यते यद्वा औणादिकोभावेकिप्रत्ययः दिविशब्दान्मतुपितकारोपजनश्छान्दसः । वचः सुपांसुलुगितितृतीयैकवचनस्यलुक् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

आहिष्मासूनवेपितापिर्यजत्यापये । सखासख्येवरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये ।
सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

हेअग्नेवरेण्योवरणीयः पिता पितृस्थानीयस्त्वं सूनवेपुत्रस्थानीयाय मह्यंअभीष्टंदेहीतिशेषः हिस्मेतिनिपातद्वयंसर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे अभीष्टदानेदृष्टान्तद्वयमुच्यते—यथाआपिर्बंधुरापयेबन्धवे आयजतिहिस्म सर्वथाददातीतिशेषः सखाप्रियः सख्येप्रियायअभीष्टंसर्वथा यथाददातितथात्वमपिदेहि ॥ स्मासूनवे निपातस्यचेतिदीर्घः । यजतीत्यस्यसखासख्यइत्यत्राप्यनुषंगात्तदपेक्षयाइयंप्रथमेति चादिलोपेविभाषेतिननिहन्यते यद्वा हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । सख्ये समानेख्यश्चोदात्तइतिसखिशब्दइप्रत्ययान्तआद्युदात्तः सुपःपित्त्वादनुदात्तत्वेसएव शिष्यते ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

आनोबर्हीरिशादसोवरुणोमित्रोअर्यमा । सीदन्तुमनुषोयथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
सीदन्तु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

हेअग्ने वरुणादयोदेवास्त्वद्बन्धवस्त्वयाप्रेरिताः रिशादसः हिंसकानअदन्तःनोस्मदीयंबर्हिर्यज्ञंआसीदन्तु तत्रदृष्टान्तः—यथामनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासीदन्तितद्वत् ॥ बर्हीरिशादसः विस-

जनीयस्यरुत्वेकृते रोरीतिरेफलोपः ढ्रलोपेपूर्वस्यदीर्घोणइतिइकारस्यदीर्घत्वम् । रिशादसः रिशहिंसायां रिशन्तिहिंसन्तीतिरिशाःशत्रवः इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः तानदन्तीतिरिशादसः सर्वधातुभ्योसुन् कृदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदन्तु षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु पाघ्रेत्यादिनासीदादेशः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते । मनुषः मनज्ञाने मन्यतेजानातीतिमनुःप्रजापतिः जनेरुसिर्निचेत्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिकउसिप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा यथेतिपादान्तेइतिसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

पूर्व्यहोतरस्यनोमन्दस्वसख्यस्यच । इमाउषुश्रुधीगिरः ॥ ५ ॥ २० ॥

पूर्व्य । होतः । अस्य । नः । मन्दस्व । सख्यस्य । च । इमाः ।
ऊम् इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ ५ ॥ २० ॥

हेपूर्व्यअस्मदादेःपूर्वमुत्पन्न होतःहोमनिष्पादकाग्ने 'नोस्मदीयस्यास्यप्रवर्तमानस्ययज्ञस्य सख्यस्यचास्मदनुग्रहस्यच सिद्ध्यर्थंमन्दस्वहृष्टोभव इमाअस्माभिःप्रयुज्यमानाःगिरः उषु स्तुतिरूपावाचोपिश्रुधिशृणु ॥ पूर्व्य आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । होतरित्यस्यनामन्त्रितेसमानाधिकरणे इतिपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् आष्टमिकोनिघातः । अस्य ऊडिदमितिषष्ठ्याउदात्तत्वम् । मन्दस्व मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः अपादादावितिपर्युदासादाष्टमिकोनिघाताभावः । सख्यस्य सख्युःकर्मसख्यं सख्युर्यइतियप्रत्ययः यस्येतिलोपेप्रत्ययस्वरः । उषु सुञइतिषत्वम् । श्रुधि श्रुश्रवणे श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

षष्ठीमृचमाह—

यच्चिद्धिशश्वतातनादेवंदेवंयजामहे । त्वेइद्धूयतेहविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवम्ऽदेवम् । यजामहे ।
त्वे इति । इत् । हूयते । हविः ॥ ६ ॥

हेअग्ने यच्चिद्धियद्यपिशश्वताशाश्वतेननित्येनतनाविस्तृतेनहविषादेवंदेवं अन्यमन्यं वरुणेन्द्रादिरूपंनानाविधंदेवताविशेषंयजामहे तथापितद्धविः सर्वंत्वेइत्त्वय्येवहूयते अतोदेवता-

न्तरविषयोयागोपि त्वदीयैवसेवेत्यर्थः ॥ तना तनुविस्तारे क्विप्चेतिक्विप् यद्वा पचाद्यच् सुपांसुलुगितितृतीयायाआकारः । देवंदेवं नित्यवीप्सयोरितिद्विर्भावः तस्यपरमाम्रेडितमितिउत्तरस्याम्रेडितसंज्ञायां अनुदात्तंचेतिसर्वानुदात्तत्वम् । यजामहे निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः । त्वे युष्मच्छब्दात्सप्तम्येकवचनस्यसुपांसुलुगितिशेआदेशः त्वमावेकवचनेइतिमपर्यन्तस्य त्वादेशः शेषलोपे अतोगुणेइतिपररूपत्वं शेइतिप्रगृह्यसंज्ञायां प्लुतप्रगृह्याअचीतिप्रकृतिभावः । हूयते अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घइतिदीर्घः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

प्रियोनोअस्तुविश्पतिर्होतामन्द्रोवरेण्यः । प्रियाःस्वग्नयोवयम् ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विश्पतिः । होता । मन्द्रः । वरेण्यः । प्रियाः । सुऽअग्नयः । वयम् ॥ ७॥

विश्पतिर्विशांप्रजानांपालकोहोताहोमनिष्पादकोमन्द्रोहृष्टःवरेण्योवरणीयोग्निर्नोस्माकं प्रियोस्तु वयमपिस्वग्नयःशोभनाग्नियुक्ताःसन्तस्तवप्रियाभूयास्मेतिशेषः ॥ विश्पतिः पत्यावैश्वर्ये इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वरेण्यः वृञएण्यः वृषादित्वादाद्युदात्तः । स्वग्नयः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

स्वग्नयोहिवार्यंदेवासोदधिरेचनः । स्वग्नयोमनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअग्नयः । हि । वार्यम् । देवासः । दधिरे । च । नः । सुऽअग्नयः । मनामहे ॥ ८ ॥

स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्तादेवासोदीप्यमानाऋत्विजोनोस्मदीयंवार्यंवरणीयंहविःहियस्माद्दधिरेधृतवन्तः तस्माद्वयंस्वग्नयःशोभनाग्नियुक्ताःसन्तोमनामहेत्वांयाचामहे॥ वार्यं वृञ्वरणे वृङ्संभक्तौ ऋहलोर्ण्यत् ईडवन्देत्यादिनाआद्युदात्तत्वम । दधिरे इरेचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् हिचेति निघातप्रतिषेधः । मनामहे मनज्ञानेव्यत्ययेनशप् ॥ ८॥

नवमीमृचमाह—

अथानउभयेषाममृतमर्त्यानाम् । मिथःसन्तुप्रशस्तयः ॥ ९ ॥

अर्थ । नः । उभयेषाम् । अमृत । मर्त्यानाम् । मिथः । सन्तु । प्रऽशस्तयः ॥ ९ ॥

हेअग्नेअमृतमरणरहिताग्ने अथकर्मानुष्ठानानन्तरं मर्त्यानांमनुष्याणां नोस्माकमस्मत्स्वामिनस्तवचोभयेषांमिथःपरस्परं प्रशस्तयःप्रशंसारूपावाचःसन्तु सम्यगनुष्ठितमितियजमानविषयप्रशंसा सम्यगनुगृहीतमित्यग्निविषया ॥ अथ निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः । अमृत अपादादावितिपर्युदासात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यानां मृङ्प्राणत्यागे असिहसीत्यादिनातनप्रत्ययान्तोमर्तशब्दः तस्माद्भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । सन्तु श्नसोरल्लोपः । प्रशस्तयः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

विश्वेभिरग्नेअग्निभिरिमंयज्ञमिदंवचः । चनोधाःसहसोयहो ॥ १० ॥ २१

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । चनः । धाः । सहसः । यहो इति ॥ १० ॥ २१ ॥

सहसोबलस्ययहोपुत्रहेदेवतारूपाग्ने विश्वेभिरग्निभिःसर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तस्त्वंइमंअस्मदीयंयज्ञंइदमस्मदीयंवचःस्तोत्रंचसेवमानः चनोन्नं धाः अस्मभ्यंधेहि विश्वेभिः बहुलंछन्दसीति भिसऐसादेशाभावः। चनः चायृपूजानिशामनयोः चायेरन्नेह्रस्वश्चेत्यसुन् तत्सन्नियोगेननुडागमश्च नित्स्वादाद्युदात्तत्वम् । धाः लुङिगातिस्थेतिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। सहसोयहोइतिसुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावादामन्त्रितस्यचेतिषष्ठ्यामन्त्रितसमुदायोनिहन्यते॥१०॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अश्वंनत्वेतित्रयोदशर्चंचतुर्थंसूक्तंपूर्ववदृष्यादयः त्रयोदश्यानमोमहद्भ्यइत्यस्यास्त्रिष्टुप्छन्दः विश्वेदेवादेवता तथाचानुक्रान्तम्—अश्वंसप्तोनागायत्रेन्त्यादैवीत्रिष्टुबिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुत्तमावर्जितस्यसूक्तस्यविनियोगः ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

अश्वंनत्वावारवन्तंवन्दध्याअग्निंनमोभिः । सम्राजन्तमध्वराणाम् ॥ १ ॥

अश्वम् । न । त्वा । वारऽवन्तम् । वन्दध्यै । अग्निम् । नमःऽभिः । सम्ऽराजन्तम् । अध्वराणाम् ॥ १ ॥

अध्वराणांयज्ञानां सम्राजंतंसम्राट्स्वरूपंस्वामिनंअग्निंत्वां नमोभिः स्तुतिभिः वन्दध्यैव-न्दितुंप्रवृत्ताइतिशेषः अत्रदृष्टान्तः—वारवन्तंवालयुक्तंअश्वंन अश्वमिव अश्वोयथावालैः बाधकान्मशकमक्षिकादीन्परिहरति तथात्वमपिज्वालाभिरस्मद्विरोधिनःपरिहरसीत्यर्थः ॥ वारवन्तं मतुपःपित्वादनुदात्तत्वं घञोञित्वादाद्युदात्तोवारशब्दः कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वंव्यत्ययेननप्रवर्तते यद्वा वारयतिदंशकानितिवारः पचाद्यच् कपिलादित्वाल्लत्वविकल्पः वृषादिः । वन्दध्यै वदिअभिवादनस्तुत्योः इदितोनुम्धातोरितिनुम् तुमर्थेसेसेनित्यध्यैप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः सम्राजन्तं शपः पित्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते समासेकृदुत्तरप्रकृतिस्वरेणसएव । अध्वराणां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

सघानःसूनुःशवसापृथुप्रगामासुशेवः । मीढ्वाँअस्माकंबभूयात् ॥ २ ॥

सः । घ । नः । सूनुः । । शवसा । पृथुऽप्रगामा । सुऽशेवः ।
मीढ्वान् । अस्माकम् । बभूयात् ॥ २ ॥

सघ सएवाग्निर्नोस्माकं सुशेवः सुसुखोभवत्वितिशेषः कीदृशः शवसाबलस्यसूनुःपुत्रः पृथुप्रगामापृथुप्रगमनः किञ्च अस्माकंमीढ्वान्कामानां वर्षिताबभूयात् भवतु ॥ सघानः ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामितिदीर्घः । शवसा सुपांसुपोभवन्तीतिङसष्टादेशः । पृथुःप्रगामा प्रकर्षेणगमनंप्रगामः हलश्चेतिघञ् पृथुःप्रगामोयस्यासौपृथुप्रगामा सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घआकारः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुशेवः इण्शीङ्भ्यांवन्निति शेवशब्दोवन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः ततोबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मीढ्वान् मिहसेचने इत्यस्मात्क्वसुप्रत्ययान्तोदाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिनिपातितः । बभूयात् भवतेश्छान्दसस्यलिटः तिङांतिङोभवन्तीतिलिङादेशः यासुट् स्थानिवद्भावादार्धधातुकत्वाच्छबभावः द्विर्वचनेभवतेरइत्यत्वम् तिङ्ङतिङइतिनिघातः यद्वा एतस्मादेवलिङि छान्दसःश्लुः भवतेरइतिलिटिविहितमभ्यासस्यसर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइत्यत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

सनोदूराच्चासाच्चनिमर्त्यादघायोः । पाहिसदमिद्विश्वायुः ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघऽयोः ।
पाहि । सदम् । इत् । विश्वऽआयुः ॥ ३ ॥

हेअग्ने विश्वायुःव्याप्तगमनः सत्वं दूराच्च दूरेपि आसाच्च आसन्नदेशेपि अघायोःअघंपापमनिष्टंकर्तुमिच्छतोमर्त्यात् मनुष्याद्वैरिणोनोस्मान् सदमित् सर्वदैवनिपाहिनितरांपालय । अघायोः सुपआत्मनःक्यच् अश्वाघस्यादित्यात्वम् । पाहि पादादित्वादनिघातः । विश्वायुः इणगतावित्यस्मात् भावे एतेर्णिच्चेत्युसिः । विश्वमयनंगमनंयस्येतिबहुव्रीहिः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

इममूषुत्वमस्माकंसनिंगायत्रंनव्यांसम् । अग्नेदेवेषुप्रवोचः ॥ ४ ॥

इमम् । ऊम् इति । सु । त्वम् । अस्माकम् । सनिम् । गायत्रम् ।
नव्यांसम् । अग्ने । देवेषु । प्र । वोचः ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वमस्माकमस्मत्संबन्धिनं इममूषु पुरोदेशेनुष्ठीयमानमपि सनिंहविर्दानंनव्यांसंनवतरंगायत्रंस्तुतिरूपंवचोपि देवेषुदेवानामग्रेप्रवोचः प्रब्रूहि ॥ ऊषु निपातस्यचेतिसंहितायदीर्घत्वं सुञइतिषत्वम् । नव्यांसं नवशब्दादीयसुनि ईकारलोपश्छान्दसः ईयसुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । वोचः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेप्रार्थनायांलुङि अस्यतिवक्तीतिच्लेरङादेशः वचउम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आनोभजपरमेष्वावाजेषुमध्यमेषु । शिक्षावस्वोअन्तमस्य ॥५॥२२॥

आ । नः । भज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु । शिक्ष ।
वस्वः । अन्तमस्य ॥ ५ ॥ २-२ ॥

हेअग्नेपरमेषूत्कृष्टेषु द्युलोकवर्तिषुवाजेष्वन्नेषु नोस्मानाभजसर्वतः प्रापय मध्यमेष्वन्तरिक्षलोकवर्तिषु वाजेष्वाभज अन्तमस्यअन्तिकतमस्यभूलोकस्यसंबन्धिनिवस्वोवसूनि शिक्षदेहि ॥ शिक्ष शिक्षविद्योपादाने शपःपित्त्वाद्धातुस्वरः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । अन्तमस्य अन्तिकतमस्यनमतादेश्चेतिनिकशब्दलोपः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

षष्ठीमृचमाह—

विभक्तासिचित्रभानोसिन्धोरूर्माउपाकआ। सद्योदाशुषेक्षरसि॥६॥

विऽभक्ता। असि। चित्रभानो इति चित्रऽभानो। सिन्धोः।
ऊर्मौ। उपाके। आ। सद्यः। दाशुषे। क्षरसि॥ ६॥

हेचित्र[illegible]चित्ररश्मियुक्ताग्ने विभक्ता विशिष्टस्यधनस्य प्रापयितासि तत्रदृष्टान्तउ-
च्यते—आ[illegible]यथासिन्धोर्नद्याउपाकेसमीपे ऊर्मौऊर्मितरङ्गोपलक्षितंकुल्यादिरूपं प्र-
वाहंविभ[illegible]विर्दत्तवतेयजमानायसद्यस्तदानीमेव क्षरसिकर्मफलभूतांवृष्टिंकरो-
षि॥ सिन्धो[illegible]वर्ण स्यन्देःसंप्रसारणंधश्चेत्युप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्। ऊर्मिः
अर्तेरूच्चेति[illegible]स्वरः। दाशुषे धृतवतायदाशुषेइत्यत्रोक्तम् ॥ ६॥

सप्तमीमृचमाह—

यमग्नेपृत्सुमर्त्यमवावाजेषुयंजुनाः। सयन्ताशश्वतीरिषः॥ ७ ॥

यम्। अग्ने। पृत्ऽसु। मर्त्यम्। अवाः। वाजेषु। यम्। जुनाः।
सः। यन्ता। शश्वतीः। इषः॥ ७॥

हे अग्ने पृत्सुसंग्रामेषु यंमर्त्यंयजमानमवाः अवसिरक्षसि यंपुरुषंवाजेषुसंग्रामेषुजुनाःप्रेरय-
सिसनरःयजमानः शश्वतीरिषः नित्यान्यन्नानियन्ता नियन्तुंसमर्थोभवति॥ पृत्सु पदादिषुमां-
स्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमितिपृतनाशब्दस्यपृदादेशः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। अवाः अव-
तेःअकाराकारयोर्विपर्ययः यद्वा लेटयाडागमः इतश्चेतिसिप् इकारस्यलोपः। जुनाः जूइतिगत्यर्थः
सौत्रोधातुः लङःसिप् क्र्यादिभ्यःश्ना बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः यद्वृत्तयोगादनि-
घातः। यन्ता तृनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। शश्वतीः उगितश्चेतिङीप्॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

नकिरस्यसहन्त्यपर्येताकयस्यचित्। वाजोअस्तिश्रवाय्यः॥ ८ ॥

नकिः। अस्य। सहन्त्य। परिऽएता। कयस्य। चित्। वाजः।
अस्ति। श्रवाय्यः॥ ८ ॥

हेसहन्त्य शत्रूणामभिभवनशीलाग्ने अस्यत्वद्भक्तस्ययजमानस्य कयस्यचित् कस्यापिपर्येतानकिः आक्रमितानास्ति किञ्चास्ययजमानस्यश्रवाय्यः श्रवणीयोवाजोस्तिबलविशेषोस्ति॥ कयस्य यकारोपजनश्छान्दसः। श्रवाय्यः श्रुदक्षिस्पृहिग्रहिभ्यआय्यइत्याय्यप्रत्ययः ॥ ८॥

नवमीमृचमाह—

सवाजंविश्वचर्षणिरर्वद्भिरस्तुतरुता । विप्रेभिरस्तुसनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजम् । विश्वऽचर्षणिः । अर्वत्ऽभिः । अस्तु । तरुता ।
विप्रेभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः सोग्निरर्वद्भिरश्वैर्वाजंसंग्रामं तरुतातारयितास्तु ।विप्रभिः मेधाविभिः ऋत्विग्भिःसहितस्तुष्टोग्निः सनिताफलस्यदातास्तु ॥ विश्वेचर्षणयोयस्य बहुव्रीहौ विश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। अर्वद्भिः ऋगतौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिवनिप् भिसिअर्वणस्त्रसावनञइतिनकारस्य तृइत्ययमादेशः। तरुता तृप्लवनतरणयोः अस्मात् ग्रसितस्कभितेत्यादौतृन्नन्तोनिपातितः निपातनादेवेकारस्योत्वम् ॥ ९ ॥

आप्तोर्यामेहोतुरतिरिक्तोक्थेजराबोधतद्विविड्ढीतिस्तोत्रियस्तृचः यस्यपशवोनोपधरेरन्नितिखण्डेसूत्रितम्—अतिरिक्तोक्थानिजराबोधतद्विविड्ढीति ।

तामेतांसूक्तेदशमीमृचमाह—

जराबोधतद्विविड्ढिविशेविशेयज्ञियाय।स्तोमंरुद्रायदृशीकम्॥१०॥२३

जराऽबोध । तत् । विविड्ढि । विशेऽविशे । यज्ञियाय । स्तोमम् ।
रुद्राय । दृशीकम् ॥ १० ॥ २३ ॥

हेजराबोध जरयास्तुत्याबोध्यमानाग्नेविशेविशे तत्तद्यजमानरूपप्रजानुग्रहार्थं यज्ञियाय यज्ञसंबन्ध्यनुष्ठानसिद्ध्यर्थं तद्देवयजनंविविड्ढिप्रविश यजमानोपिरुद्रायक्रूरायाग्नयेतुभ्यंदृशीकंदर्शनीयंसमीचीनं स्तोमंस्तोत्रंकरोतीतिशेषः अत्रयास्कएवंव्याख्यातवान्—जरास्तुतिर्जरतेःस्तुतिकर्मणस्तांबोधतयाबोधयितरितिवा तद्विविड्ढितत्कुरुमनुष्यस्यमनुष्यस्ययज्ञियायस्तोमंरुद्रायदर्शनीयमिति[1] ॥ जराबोध जॄष्वयोहानौ अत्रस्तुत्यर्थः षिद्भिदादिभ्योङित्यङ्प्रत्ययः ततष्टाप्

[1] नि० १०. ८.।

जरयास्तुत्याबोधोयस्यासौजराबोधः यद्वा जरयाबोध्यतइतिजराबोधः कर्मणिघञ् आमन्त्रितायुदात्तत्वम् । विविड्ढि विशप्रवेशने लोटोहिः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अभ्यासहलादिशेषौ हुझल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः षत्वष्टुत्वे यद्वा विषॢव्याप्तावित्यस्माल्लोण्मध्यमैकवचने अभ्यासस्यगुणाभावः । विशेविशे सावेकाचइतिचतुर्थ्याउदात्तत्वं अनुदात्तंचेत्याम्रेडितानुदात्तत्वम् । यज्ञियाय यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञावितिघः । दृशीकं अनिदृशिभ्यांचेतिकीकन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

एकादशीमृचमाह—

सनो॒महाँ[illegible]अ॒निमा॒नोधू॒मके॑तुःपुरु॒श्च॒न्द्रः । धि॒येवाजा॑यहिन्वतु ॥ ११ ॥

सः । नः॒ । म॒हान् । अ॒नि॒ऽमा॒नः । धू॒मऽके॑तुः । पु॒रु॒ऽच॒न्द्रः । धि॒ये । वाजा॑य । हि॒न्व॒तु॒ ॥ ११ ॥

सोग्निर्नोस्मान् धियेकर्मणे वाजायान्नायचहिन्वतुप्रीणयतु कीदृशः महान् गुणाधिकः अनिमानः निमानवर्जितः अपरिच्छिन्नइत्यर्थः धूमकेतुः धूमेनज्ञाप्यमानः पुरुश्चन्द्रः बहुदीप्तिः ॥ महाँअनीत्यत्रसंहितायांनकारस्यरुत्वानुनासिकावुक्तौ । अनिमानः नविद्यतेनिमानोऽस्येतिबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धूमकेतुः इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्योमक् चायःकिः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुरुश्चन्द्रः चदिआह्लादनेदीप्तौच अस्मात्स्फायितञ्चीत्यादिनाकर्तरिरक् पुरुश्चासौचन्द्रश्चेतिसमासान्तोदात्तत्वं ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रे इतिसुट् तस्यश्चुत्वेनशकारः । धिये सावेकाचइतिचतुर्थ्याउदात्तत्वम् । हिन्वतु हिविप्रीणनार्थः इदितोनुम्धातोरितिनुम् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

सरे॒वाँइ॑वविश्प॒तिर्दैव्यः॑के॒तुःशृ॑णो॒तुनः । उ॒क्थैर॒ग्निर्बृ॒हद्भा॑नुः ॥ १२ ॥

सः । रे॒वान्ऽइ॑व । वि॒श्पतिः॑ । दैव्यः॑ । के॒तुः । शृ॒णो॒तु॒ । नः॒ । उ॒क्थैः । अ॒ग्निः । बृ॒हत्ऽभा॑नुः ॥ १२ ॥

सोग्निःउक्थैःस्तोत्रैर्युक्तानस्मान्शृणोतु तत्रदृष्टान्तः—रेवानिव यथालोकेधनवान्राजा वन्दिनांस्तोत्रंशृणोतितद्वत् कीदृशः विश्पतिःप्रजापालकः दैव्यःदेवानांसंबन्धी अग्निर्वैदेवानांहो-

तेतिश्रुत्यन्तरात्। केतुः दूतवज्ज्ञापकः अग्निर्देवानांदूतआसीदितिश्रुतेः। बृहद्भानुः प्रौढरश्मिः॥ सरेवान् एतत्तदोरितिसोर्लोपः रयेर्मतौबहुलमितिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं आद्गुणः छन्दसीरइतिमतुपो-वत्वं आरेशब्दाच्चमतुपउदात्तत्वंवक्तव्यमितिमतुपउदात्तत्वम्। विश्पतिः परादिश्छन्दसिबहुलमि-त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। बृहद्भानुः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासयोःस्रुगादापनात्पूर्वभाविनिजपेनमोमहद्भ्यइत्येषा ब्रह्मौदनेप्राशिष्यमाणइति खण्डे—सूर्योनोदिवस्पातुनमोमहद्भ्योनमोअर्भकेभ्यइतिसूत्रितम्।

तामेतांत्रयोदशीमृचमाह—

नमो॑म॒हद्भ्यो॒नमो॑अर्भ॒केभ्यो॒नमो॒युव॑भ्यो॒नम॑आशि॒नेभ्यः॑ य॒जा॑मदे॒वान्यदि॑श॒क्नवा॑म॒माज्याय॑स॒ःशंस॒माव्॑क्षिदेवाः ॥ १३ ॥ २४ ॥

नमः॑ । म॒हत्ऽभ्यः॑ । नमः॑ । अ॒र्भ॒केभ्यः॑ । नमः॑ । युव॑ऽभ्यः॑ । नमः॑ । आ॒शि॒नेभ्यः॑ । यजा॑म । दे॒वान् । यदि॑ । श॒क्नवा॑म । मा । ज्याय॑सः । शंस॑म् । आ । वृ॒क्षि॒ । दे॒वाः॒ ॥ १३ ॥ २४ ॥

अग्निनाप्रेरितःशुनःशेपोविश्वान्देवाननयातुष्टाव तथाचाम्नायते—तमग्निरुवाचविश्वान्नु देवान्स्तुह्यथत्वोत्स्रक्ष्यामीतिसविश्वान्देवान्तुष्टावनमोमहद्भ्योनमोअर्भकेभ्यइत्येतयर्चेति। महा-न्तोगुणैरधिकाः अर्भकागुणैर्न्यूनायुवानस्तरुणाः आशिनावयसाव्याप्ताःवृद्धाः यथोक्तचतुर्विधदे-हयुक्तेभ्योदेवेभ्योनमोस्तु यदिशक्नवाम कथंचिद्धनादिसंपत्त्याशक्ताश्चेत् तदानींदेवान्यजामहेदेवाः ज्यायसोज्येष्ठस्यदेवताविशेषस्य आ सर्वतःप्रसृतंशंसंस्तोत्रंआवृक्षि अहंविच्छिन्नंमाकार्षम्॥आ-शिनेभ्यः अशूव्याप्तौ बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिकइनच्प्रत्ययः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। यजाम शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः। शक्नवाम शकॢशक्तौ आडुत्तमस्यपिच्चेति तिङःपिद्भावादनुदात्तत्वेसतिविकरणस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः। ज्यायसः प्र-शस्यशब्दादीयसुनिज्यचेतिज्यादेशः ज्यादादीयसइतिईयसुनईकारस्यात्वं नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। शंसं हलश्चेतिघञ्। वृक्षि ओव्रश्चूछेदने व्यत्ययेनात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनं इट् च्लेःसिच् स्वर-तिसूतीत्यादिनाइडभावः स्कोःसंयोगाद्योरित्युपधासकारलोपः व्रश्चादिनाषत्वं षढोःकःसीतिकत्वं आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं नमाङ्योगइत्यडभावः ॥ १३ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

---

१ तै० सं. २. ५. ९. । २ तै०सं. २. ५. ८. । ३ ऐ० ब्रा० ७. १६. ।

यत्रग्रावेतिपञ्चमंसूक्तंनवर्चं आदितःषळनुष्टुभः आयजीइत्याद्यास्तिस्रोगायत्र्यः आदितश्चतसृणामिन्द्रोदेवता ततोद्वेउलूखलदेवत्ये तदन्तरभाविन्यौउलूखलमुसलोभयदेवताके अन्त्याया उच्छिष्टमित्यस्याहरिश्चन्द्राधिषवणचर्मसोमानामन्यतमोदेवता तथाचबृहद्देवतायामुक्तम्—चर्माधिषवणीयंवासोमंवान्त्याप्रशंसतीति। तदुक्तमनुक्रमण्यां यत्रग्रावानवषळनुष्टुबादियच्चिद्धौलूखल्यौपरेमौसल्यौचप्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्यान्त्याचर्मप्रशंसावेति । आद्याश्चतस्रोअःसवेहोमेविनियुक्ताः पञ्चम्याद्याश्चतस्रोभिषवे अन्त्याद्रोणकलशेसोमावनयने तथाचब्राह्मणम्—अथहैतंशुनःशेपोअ[illegible]तमेताभिश्चतसृभिरभिसुषावयच्चिद्धित्वंगृहेगृहइत्यथैनंद्रोणकलशमभ्यवनिनायो[illegible]रित्येतयर्चाथहास्मिन्नन्वारब्धेपूर्वाभिश्चतसृभिःसस्वाहाकाराभिर्जुहवांचकारेति[1] ॥

तत्रप्रथमामृचमाह—

यत्रग्रावापृथुबुध्नऊर्ध्वोभवतिसोतवे।उलूखलसुतानामवेद्विन्द्रजल्गुलः॥१

यत्र॑। ग्रावा॑। पृ॒थु॒ऽबु॑ध्नः। ऊ॒र्ध्वः। भव॑ति। सोत॑वे। उ॒लूख॑लऽसु॒तानाम्। अव॑। इत्। ऊ॒म् इति॑। इ॒न्द्र॒। ज॒ल्गु॒लः॥ १ ॥

हेइन्द्र यस्मिन्नअःसवेकर्मणिसोतवेभिष्वार्थंग्रावापाषाणः पृथुबुध्नः स्थूलमूलऊर्ध्वउन्नतोभवति तस्मिन्कर्मणि उलूखलसुतानांउलूखलेनाभिषुतानांरसंअवेत् स्वकीयत्वेनावगत्येवजल्गुलोभक्षय ॥ पृथुबुध्नः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः । सोतवे षुञ्अभिषवे तुमर्थेसेसेनितितवेनप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । उलूखलसुतानां उलूखलेनसुतानांतृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जल्गुलः गलअदने अस्माद्यङोलुकि लेण्मध्यमैकवचने लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः उपधायाउत्वंहलादिशेषाभावश्चपृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

यत्रद्वाविवजघनाधिषवण्याकृता।उलूखलसुतानामवेद्विन्द्रजल्गुलः॥२॥

यत्र॑। द्वौ॒ऽइ॑व। ज॒घना॑। अ॒धि॒ऽस॒व॒न्या॑। कृ॒ता। उ॒लूख॑लऽसु॒ता॒नाम्। अव॑। इत्। ऊ॒म् इति॑। इ॒न्द्र॒। ज॒ल्गु॒लः॥ २ ॥

1 ऐ० ब्रा० ७. १७.

यत्रयस्मिन्कर्मणिअधिषवण्याउभेअधिषवणफलकेद्वाविवजघनाद्वौजघनप्रदेशाविव ज-घनंजङ्घन्यतइतियास्कः। कृताविस्तीर्णेकृतेसंपादिते अन्यत्पूर्ववत् ॥ जघना हन्तेः शरीराव-यवेद्वेचेतिहन्धातोः अच् द्वित्वं कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः सुपांसुलुगित्याकारः । अधिषवण्या षुञ्अभिषवे ल्युट् भवेछन्दसीतियत् उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वं तित्स्वरितमितिस्वरितः नच यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं तत्रहिनिष्ठाचद्व्यजनादित्यस्यानुवृत्तेः द्व्यच्कस्यैवतदिति। कृता पूर्ववदाकारः ॥ २ ॥ तृतीयामृचमाह—

यत्रनार्यपच्यवमुपच्यवंचशिक्षते।उलूखलसुतानामवेद्विन्द्रजल्गुलः॥३॥

यत्र । नारी । अपऽच्यवम् । उपऽच्यवम् । च । शिक्षते । उलूख-लऽसुतानाम् । अव । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥३॥

यत्रयस्मिन्कर्मणिनारीपत्नी अपच्यवं शालायानिर्गमनं उपच्यवंच शालाप्रवेशंचशिक्षते अभ्यासंकरोति अन्यत्पूर्ववत् ॥ अपच्यवं च्युङ्गतौ ऋदोरबित्यप् गुणावादेशौ थाथादिनो-त्तरपदान्तोदात्तत्वं एवमुपच्यवम् । शिक्षते शिक्षविद्योपादाने अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्त-त्वेधातुस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यत्रमन्थांविबध्नतेरश्मीन्यमितवाइव।उलूखलसुतानामवेद्विन्द्रजल्गुलः॥४

यत्र । मन्थाम् । विऽबध्नते । रश्मीन् । यमितवैऽइव । उलूखलऽसु तानाम् । अव । इत् । ऊम् इति इन्द्र । जल्गुलः ॥ ४ ॥

यस्मिन्कर्मणिमन्थां आशिरमथनहेतुंमन्थानंविबध्नन्ति तत्रदृष्टान्तः—रश्मीनश्वबन्ध-नार्थान्प्रग्रहान् यमितवाइवनियन्तुमिवअन्यत्पूर्ववत् ॥ मन्थां पथिमथ्यृभुक्षामादितिद्वितीया-यामपि व्यत्ययेनात्वं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वेप्राप्ते पथिमथोःसर्वनामस्थानइत्याद्युदात्तत्वं यद्वा मथ्यते अनयेतिमन्था मथिविलोडनेइत्यस्मात् हलश्चेतिकरणेघञ् ततष्टाप् ञित्वा-दाद्युदात्तत्वम् । विबध्नते बन्धबन्धने क्र्यादिभ्यःश्ना अनिदितामितिनलोपे श्नाभ्यस्तयोरात-इत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः तिङ्ङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः। यमितवै यमउपरमे तुमर्थेसेसे-नितितवैप्रत्ययः इडागमश्छान्दसः यद्वा ण्यन्तात्तवैप्रत्ययस्येडागमेसति णिलोपश्छान्दसः अन्तश्चतवैयुगपदित्याद्यन्तयोरुदात्तत्वम् ॥४॥

१ नि० ९. २०.।

अभिषवे विनियुक्तां चतसृषु मध्ये प्रथमां सूक्ते पञ्चमीमृचमाह—

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे । इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥ ५ ॥ २५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वम् । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे । इह । द्युमत्ऽतमम् । वद । जयताम्ऽइव । दुन्दुभिः ॥ ५ ॥ २५ ॥

हे उलूखलक यच्चिद्धि यद्यपि त्वं अवघातार्थं गृहेगृहे युज्यसे तथापीह वैदिके कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण ... अतिशयेन दीप्तं प्रभूतध्वनियुक्तं शब्दं वद तत्र दृष्टान्तः—जयतामिव दुन्दुभिः यथा युद्धे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुन्दुभिर्महान्तं ध्वनिं करोति तद्वत् उलूखलशब्दं यास्क एवं व्याख्यातवान्—उलूखलमुरुकरं वोर्ककरं वोर्ध्वखं वोरु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं चैतत्तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणमिति[1] ॥ उलूखलक अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । युज्यसे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यकः स्वरः शिष्यते नच तिङ्ङतिङ इति निघातः निपातैर्यद्यदिहन्तेति प्रतिषेधात् । द्युमत्तमं दीव्यतेर्दीप्त्यर्थस्य संपदादिलक्षणः क्विप् दिव उदित्युत्वं यणादेशे ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं ननु दिव उदित्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते न धातुरित्युक्तत्वात् अक्षद्यूरित्यादाविवात्राप्यूठा भवितव्यं एवं तर्हि दीप्तिमत्स्वर्गवाचकेन दिवुप्रातिपदिकेन दीप्तिर्लक्ष्यत इत्युत्वं भविष्यति ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्चविंशो वर्गः ॥२५॥

षष्ठीमृचमाह—

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्यग्रमित् । अथो इन्द्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥ ६ ॥

उत । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अग्रम् । इत् । अथो इति । इन्द्राय । पातवे । सुनु । सोमम् । उलूखल ॥ ६ ॥

उत अपि च हे वनस्पते उलूखलरूपवृक्ष ते अग्रमित् तव पुरत एव वातो विवाति स्म त्वरोपेतमुसलप्रहारैर्वायुर्विशेषेण प्रसरति खलु अथोऽनन्तरं हे उलूखल इन्द्राय इन्द्रोपकारार्थं पातवे

[1] नि० ९. २०.

पातुंसोमंसुनु सोमाभिषवंकुरु ॥ वनस्पते पारस्करादित्वात्सुट् कार्येकारणशब्दः । पातवे पा-पाने तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । सुनु उतश्चप्रत्ययादसंयो-गपूर्वादितिहेर्लुक् विकरणस्वरेणान्तोदात्तत्वं पादादित्वादनिघातः । उलूखल उर्ध्वंखम-स्येत्युलूखलः पृषोदरादिः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

आयजीवांजसातमातायुं१च्चाविजर्भृतः। हरीइवान्धांसिबप्संता॥७॥

आयजी इत्यांऽयजी । वाजऽसातमा । ता । हि । उ[illegible] विऽजर्भृतः । हरींइवेति हरींऽइव । अन्धांसि । बप्संता[illegible] ७ ॥

येउलूखलमुसले आयजीसर्वतोयज्ञसाधने वाजसातमाअतिशयेनान्नप्रदे ताहि ते खलु उच्चाप्रौढध्वनिर्यथाभवतितथाविजर्भृतः विशेषेणपुनःपुनर्विहारंकुरुतः तत्रदृष्टान्तः—अन्धांस्यन्ना-निचणकादीनिखाद्यानिबप्सन्तौभक्षयन्तौहरीइव इन्द्रस्याश्वाविव अत्रयास्कएवंव्याचख्यौ—आयजीआयष्टव्येअन्नानांसंभक्ततमेतेह्युच्चैर्विह्रियेतेहरीइवान्नानिभक्षयन्ताविति ॥ आय-जी यजेरौणादिकःकरणेइप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वाजसातमा वाजंसनोती-तिवाजसाः षणुदाने जनसनेत्यादिनाविट्प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं कृ-दुत्तरप्रकृतिस्वरत्वं आतिशायनिकस्तमप् सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घः । विजर्भृतः हृञ्हरणे अस्माद्यङ्लुकिअभ्यासहलादिशेषोरत्वजश्त्वेषुकृतेषु रुग्रिकौचलुकीतिरुगागमः ततः प्रत्य-यलक्षणेनधातुसंज्ञायांलिटिद्विवचनंतस् अदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् गुणेप्राप्तेग्क्ङितिचेतिप्रति-षेधः हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिभत्वं प्रत्ययस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । बप्सता भसभक्षणदी-प्त्योः लटःशतृ जुहोत्यादिभ्यःश्लुः घसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः नाभ्यस्तादितिनुमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

तानोअद्यवंनस्पतीऋष्वावृष्वेभिःसोतृभिः । इन्द्रांयमधुंमत्सुतम् ॥८॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोतृऽभिः । इन्द्राय । मधुऽमत् । सुतम् ॥ ८ ॥

१ नि० ९. ३६. ।

अद्यास्मिन्कर्मणिहेवनस्पती उलूखलमुसलरूपौ तौयुवांऋष्वेभिर्दर्शनीयैः सोतृभिःअभिषवहेतुभिः सहऋष्वौदर्शनीयौभूत्वाइन्द्रायइन्द्रार्थंमधुमत् माधुर्योपेतंसोमद्रव्यं नोस्मदीयंसुतंअभिषुणुतम् ॥ ता सुपांसुलुगित्याकारः । नोअद्य प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभावः । वनस्पती उभयपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते आमन्त्रितस्येतिसर्वानुदात्तत्वं प्लुतप्रगृह्याअचीतिप्रकृतिभावः । सुतं षुञ्अभिषवे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्निपातः ॥ ८ ॥

सोमावनयनेविनियुक्तांसूक्तेनवमीमृचमाह—

उच्छिष्टंचम्वोर्भरसोमंपवित्रआसृज । निधेहिगोरधित्वचि॥९॥२६॥

उत् । शिष्टम् । चम्वोः । भर । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । नि । धेहि । गोः । अधि । त्वचि ॥ ९ ॥ २६ ॥

हेऋत्विग्विशेष हरिश्चन्द्र देवतापक्षेहेहरिश्चन्द्रेतिवा चम्वोः सोमस्यभक्षत्वसंपादकयोरधिषवणफलकयोः शिष्टं अभिषवराहित्येनावशिष्टंसोमंउद्भर शकटस्योपरिहर सोमंअभिषुतंसोमं पवित्रेदशापवित्रे आसृज आनीयप्रक्षिप प्रक्षेपेसत्यवशिष्टंसोमं गोस्त्वचिआनडुहेचर्मणिअधिनिधेहि अध्यारोप्यस्थापय ॥ चम्वोः चमुअदने चम्यतेभक्ष्यतेत्रेतिचमूः कृषिचमीत्यादिना औणादिकऊःप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः सप्तमीद्विवचनस्य उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितइतिस्वरितत्वं उदात्तयणोहल्पूर्वादितिव्यत्ययेननभवति । भर हृग्रहोर्भः । धेहि घ्वसोरेद्धाभ्यासलोपश्चेत्येत्वाभ्यासलोपौ निपातः । त्वचि सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥ ९ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

यच्चिद्धिसत्यसोमपाइतिषष्ठंसूक्तंसप्तर्चंशुनःशेपस्यार्षं पाङ्क्तमैन्द्रं अनुक्रमणिकाच—यच्चिद्धिसप्तपाङ्क्तमिति पृष्ठ्यषडहस्यपञ्चमेहनिमाध्यंदिनेसवनेहोत्रकायच्चिद्धीतिसप्तर्चंसूक्तंत्रींस्तृचाकृत्वास्वस्वशस्त्रेएकैकंतृचमावपेरन् चतुर्थेहनीतिखण्डे—यच्चिद्धिसत्यसोमपाइत्येकैकमेवमेवेति सूत्रितम् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

यच्चिद्धिसत्यसोमपाअनाशस्ताइवस्मसि । आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताःऽइव । स्मसि । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

विश्वेर्देवैःप्रेरितःशुनःशेपःएतदादिकाभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिः ऋग्भिरिन्द्रंतुष्टाव तथाचब्राह्मणम्—तंविश्वेदेवाऊचुरिन्द्रोवैदेवानामोजिष्ठोबलिष्ठःसहिष्ठःसत्तमःपारयिष्णुतमस्तंनुस्तुह्यथत्वोत्स्रक्ष्यामइति सइन्द्रंतुष्टावयच्चिद्धिसत्यसोमपाइत्येतेनसूक्तेनउत्तरस्यपञ्चदशभिरिति॥ हे सोमपाःसोमस्यपातः सत्य सत्यवादिन् इन्द्र यच्चिद्धियद्यपिवयंअनाशस्ताइवस्मसि अप्रशस्ताइवभवामः तथापि हेतुवीमघबहुधनेन्द्र त्वंगोषुअश्वेषुशुभ्रिषुशोभनेषु सहस्रेषुसहस्रसंख्याकेषुच निमित्तभूतेषु नोस्मानाशंसयसर्वतःप्रशस्तान्कुरु अस्मद्दोषमनपेक्ष्यगवादीन् प्रयच्छेत्यर्थः॥ सोमपाः विजन्तः आमन्त्रितनिघातः। अनाशस्ताइव शंसुस्तुतौ निष्ठेतिभावेक्तः यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः नञ्बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। स्मसि इदन्तोमसिः। तूनः ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः। गोषु सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्य नगोश्वन्साववर्णेतिप्रतिषेधः। अश्वेषु अश्नुतेध्वानमित्यश्वः अशूपृषीत्यादिनाक्वन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। शुभ्रिषुशुभदीप्तौ अदिशदिभूशुभिभ्यःक्रिन्निति क्रिन्प्रत्ययः व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम्॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

शिप्रि॑न्वाजानांपते॒शची॑व॒स्तव॑दं॒सना॑ । आतू॒नइ॑न्द्रशं॒सय॒गोष्वश्वे॑षु शु॒भ्रिषु॑स॒हस्रे॑षुतुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रि॑न् । वा॒जा॒ना॒म् । प॒ते॒ । शची॑ऽवः । तव॑ । दं॒सना॑ । आ । तु । नः॒ । इ॒न्द्र॒ । शं॒स॒य॒ । गोषु॑ । अश्वे॑षु । शु॒भ्रिषु॑ । स॒हस्रे॑षु । तु॒वि॒ऽम॒घ॒ ॥ २ ॥

हेशचीवःशक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनूयुक्त वाजानांपतेअन्नानांपतेतवदंसनाकर्मविशेषोनुग्रहरूपःसर्वदावर्तते अन्यत्पूर्ववत्॥ शिप्रिन् शिप्रेहनूनासिकेवेतियास्कः। अतइनिठनाविति मत्वर्थीयइनिः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। वाजानांपते सुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायनिघातः नचामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदिति शिप्रिन्नित्यस्याविद्यमानवत्त्वेनपदादपरत्वात् पादादित्वाच्चनिघातः नामन्त्रितेसमानाधिकरणेसामान्यवचनमितिअविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात्। शचीवः छन्दसीरइतिमतुपोवत्वं मतुवसोरुरितिरुत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीयः पादादित्वादामन्त्रितनिघाताभावः॥ २॥

---

१ ऐ० ब्रा० ७. १६.। २ नि० ६. १७.।

तृतीयामृचमाह—

निष्वांपया मिथूदृशां सस्तामबुंध्यमाने । आतूनंइन्द्र शंसय गोष्वश्वे॑ पुशुभ्रिषुं सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिथुऽदृशा । सस्ताम् । अबुंध्यमाने इति । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषुं । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ३ ॥

मिथूदृशा परस्परसङ्गतत्वेन दृश्यमाने यमदूत्यौ निष्वापय नितरां सुप्ते कुरु ते चास्मान्मारयितुमबुध्यमाने सत्यौ सस्तां निद्रां प्राप्नुतं अन्यत्पूर्ववत् ॥ निष्वापय सुषामादित्वात्षत्वं अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । मिथूदृशा मिथुनतया युगलरूपेण पश्यत इति मिथूदृशा क्विप्चेति दृशेः कर्तरि क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं पूर्ववत्पूर्वपदस्य दीर्घः सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । सस्तां षसस्वप्ने लोटि तसस्तां अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् प्रत्ययस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः । अबुध्यमाने नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

ससन्तु त्या अरांतयो बोधंन्तु शूर रातयंः । आतूनंइन्द्र शंसय गोष्वश्वे॑षु शुभ्रिषुं सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ४ ॥

ससन्तुं । त्याः । अरांतयः । बोधंन्तु । शूर । रातयंः । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषुं । अश्वेषु । शुभ्रिषुं । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ४ ॥

त्याः अस्माभिर्दृश्यमानाः परोक्षास्ता अरातयः अदानशीलाः शत्रवः ससन्तु निद्रां कुर्वन्तु हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र रातयो दानशीलाः बन्धवो बोधन्तु अस्मान् बुध्यतां अन्यत्पूर्ववत् ॥ ससन्तु प्रत्ययस्वरः । अरातयः रादाने मन्त्रे वृषेत्यादिना भावे क्तिन् नविद्यते रातिरेष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नञ्सुभ्यामिति तु सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति न भवति यद्वा क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बोधन्तु पादादित्वात्तिङ्ङतिङ इति निघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

समिन्द्रगर्दभंमृणनुवन्तंपापयामुया । आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुंसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृण । नुवन्तम् । पापया । अमुया । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ५ ॥

हेइन्द्र अमुया अनयास्माभिःश्रूयमाणया पापया निन्दारूपयावाचा नुवन्तंस्तुवन्तं अपकीर्तिंप्रकटयन्तमित्यर्थः तादृशंगर्दभंगर्दभसमानवैरिणं संमृणसम्यक्मारय यथागर्दभः श्रोतुमशक्यंपरुषंशब्दंकरोति तथाशत्रुरपि अन्यत्पूर्ववत् ॥ गर्दभं नर्दगर्दशब्दे कृगृशृशलिगर्दिभ्योभच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । मृण मृणहिंसायां तौदादिकः शस्यङित्त्वाद्गुणाभावः । नुवन्तं णुस्तुतौ शतरि अदिप्रभृतित्वाच्छपोलुक् शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावे उवङादेशः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

पतातिकुण्डृणाच्यादूरंवातोवनादधि । आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुंसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ६ ॥

पताति । कुण्डृणाच्या । दूरम् । वातः । वनात् । अधि । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ६ ॥

वातोस्मत्प्रतिकूलोवायुः कुण्डृणाच्याकुटिलगत्यासत्वास्मान्परित्यज्य वनादधि अरण्यादप्यधिकंदूरदेशं पतातिपततु अन्यत्पूर्ववत् ॥ पताति लेटयाडागमः । कुण्डृणाच्या कुडिदाहे अस्मात् ल्युडन्ते कुण्डनशब्दे डकारात्परस्याकारस्यऋकारश्छान्दसः ऋवर्णाच्चेतिवक्तव्यमितिणत्वं तदञ्चतीतिकुण्डृणाची ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपे अञ्चतेश्चेतिङीपि अचइत्याकारलोपः चाविति पूर्वपदस्यदीर्घत्वं चावित्याकारस्योदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

सर्वंपरिक्रोशंजहिजंभयांकृकदाश्वंम्। आतूनंइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु शुभ्रिषुंसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ७ ॥

सर्वम्। परिऽक्रोशम्। जहि। जम्भय। कृकदाश्वम्। आ। तु। नः। इन्द्र। शंसय। गोषु। अश्वेषु। शुभ्रिषु। सहस्रेषु। तुविऽमघ ॥ ७ ॥ २७ ॥

परिक्रोशं अस्मद्विषये सर्वतआक्रोशकर्तारं सर्वंपुरुषं जहि मारय कृकदाश्वं अस्मद्विषयेहिंसाप्रदंशत्रुं जंभय मारय अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिक्रोशं क्रुशआह्वाने परितःक्रोशयतीतिपरिक्रोशः पचाद्यच् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। जहि हनहिंसागत्योः हन्तेर्जइतिजादेशः तस्यासिद्धवदत्राभादिति असिद्धत्वादतोहेरितिहेर्लुक्नभवति। जंभय जभिनाशने चुरादित्वात्स्वार्थिकोणिच् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वे णिचएवस्वरःशिष्यते । कृकदाश्वं कृञ्हिंसायां कृदाधारार्चिकलिभ्यःकन्नितिभावेकन्प्रत्ययः किदित्यनुवृत्तेर्गुणाभावः तथाच कृकोहिंसा तां दाशति प्रयच्छतीतिकृकदाशुः बहुलग्रहणाद्दाशतेरपि कृकउपपदे कृकेवचःकश्चेत्युण् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः द्वितीयायाममिपूर्वत्वेप्राप्ते वाछन्दसीति तस्यबाधितत्वाद्यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिविभक्तेःस्वरितत्वम् ॥ ७ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

आवइन्द्रमितिद्वाविंशत्यृचंसप्तमंसूक्तं शुनःशेपस्यार्षंगायत्रं अस्माकमित्येषापादनिचृद्गायत्री त्रयःसप्तकाःपादनिचृदित्युक्तत्वात् शश्वदिन्द्रइत्येषात्रिष्टुप् आदितःषोडशर्चऐन्द्र्यः आश्विनावश्वावत्येत्याद्यास्तिस्रआश्विन्यः कस्तउषइत्याद्यास्तिस्रउषोदेवताकाः तथाचानुक्रमणिका—आवोद्व्यधिकास्माकंपादनिचृत् शश्वत्त्रिष्टुप्परौतृचावाश्विनौषस्याविति ॥

प्रथमामृचमाह—

आवइन्द्रंक्रिविंयथावाजयन्तंःशतक्रंतुम्। मंहिष्ठंसिञ्चइन्दुंभिः ॥ १ ॥

आ। वः। इन्द्रम्। क्रिविम्। यथा। वाजऽयन्तः। शतऽक्रतुम्। मंहिष्ठम्। सिञ्चे। इन्दुऽभिः ॥ १ ॥

वाजयन्तोन्नमिच्छन्तोवयंशुनःशेपाः हेऋत्विग्यजमानावोयुष्माकंसंबन्धिनमिममिन्द्रं इन्दुभिः सोमैरासिञ्चे सर्वतःसिञ्चामहे तर्पयामः कीदृशंशतक्रतुं शतसंख्याककर्मोपेतं मंहिष्ठमतिशयेनप्रवृद्धं सेचनेदृष्टान्तः—यथायेनप्रकारेण क्रिविमवटं जलेनपूरयन्तितद्वत् क्रिविशब्दोवव्रःकाटइत्यादिषुचतुर्दशसुकूपनामसु क्रिविःकूपःसूदइतिपठितम् ॥ क्रिविं कृतीछेदने कृत्यतइतिक्रिविः कृविघृष्विछविस्थवीत्यादौक्रिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः अतएवतशब्दलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा यथेतिपादान्ते इतिसर्वानुदात्तत्वम् । वाजयन्तः वाजआत्मनइच्छन्तः सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घत्वयोर्निषेधः अश्वाघस्यादिति पुनर्दीर्घविधानाद्ज्ञापकात् । मंहिष्ठं महिवृद्धौ अतिशयेनमंहितामंहिष्ठः तुश्छन्दसीतितृजन्तादिष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः इष्ठनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सिञ्चे षिचिर्क्षरणे व्यत्ययेनैकवचनं शेमुचादीनामितिनुमागमः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

शतंवायःशुचीनांसहस्रंवासमाशिराम् । एदुंनिम्नंनरीयते ॥ २ ॥

शतम् । वा । यः । शुचीनाम् । सहस्रम् । वा । सम्ऽआशिराम् ।
आ । इत् । ऊम् इति । निम्नम् । न । रीयते ॥ २ ॥

यइन्द्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानांशतंवा शतसंख्याकंसमूहंवा समाशिरां समीचीनेन आशिराख्येन श्रयणद्रव्येणोपेतानां सोमानां सहस्रंवासहस्रसंख्याकं समूहंवा एदुरीयते आगच्छत्येव सोस्माननुगृह्णात्विति शेषः सोमप्राप्तौदृष्टान्तः—निम्नंन यथानिम्नप्रदेशं आपःआप्नुवन्तितद्वत् ॥ समाशिरां श्रिञ्पाकेइत्यस्यसमाङ्पूर्वकस्य अपस्पृधेथामित्यादौ आशीरादेशोनिपातितः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रीयते रीङ्श्रवणे दिवादिभ्यःश्यन् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

संयन्मदायशुष्मिणएनाह्यस्योदरे । समुद्रोनव्यचोदधे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । मदाय । शुष्मिणे । एना । हि । अस्य । उदरे ।
समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥ ३ ॥

---

१ दशपाद्यांपंचपाद्यांअत्रापिचक्रिविशब्दोऋकारवान्साधनिकयाभवति वस्तुतस्तुडुकृञ्करणेक्विन्निडागमश्चनिपात्यतेइतिनिघण्टुभाष्यम् ।

यत्पूर्वोक्तं शतंसहस्रंवाशुष्मिणे बलवतइन्द्रस्य मदायमदार्थंसंगतंभवति एनाहि अनेनैव शतेनसहस्रेणचअस्येन्द्रस्योदरे व्यचोव्याप्तिर्दधेधृता भवति तत्रदृष्टान्तः—समुद्रोन समुद्रइव यथा समुद्रमध्येजलंव्याप्तंतद्वत् ॥ एना सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः । व्यचः व्यचेःकुटादित्वमनसी-ति ङिद्वद्भावस्यप्रतिषिद्धत्वात् ग्रहिज्येत्यादिनासंप्रसारणंनभवति असुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम । दधे दधातेः कर्मणिअभ्यासह्रस्वजश्त्वेषुकृतेषु आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तो-दात्तत्वं हिचेतिप्रतिषेधान्निघाताभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अयमुंतेसमंतसिकपोतंइवगर्भधिम् । वचस्तच्चिंन्नओहसे ॥ ४ ॥

अयम् । ऊं इति । ते । सम् । अतसि । कपोतःऽइव ।
गर्भऽधिम् । वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥ ४ ॥

हेइन्द्र अयमु अयमपिदृश्यमानःसोमःतेत्वदर्थंसंपादितःयंसोमंसमतसि सम्यक्सातत्येनप्रा-प्नोषि तत्रदृष्टान्तः—कपोतइव यथाकपोताख्यःपक्षी गर्भधिंगर्भधारिणींकपोतींप्राप्नोतितद्वत् तच्चि-त्तस्मादेवकारणान्नोस्मदीयंवचओहसेप्राप्नोषि ॥ अतसि अतसातत्यगमने लटिसिप् शप् ति-ङ्ङतिङइतिनिघातः । गर्भधिं गर्भोस्यांधीयतइतिगर्भधिः कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः कृदुत्त-रपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओहसे तुहिर्दुहिर्उहिर्अर्दने व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

स्तोत्रंराधानांपतेगिर्वाहोवीरयस्यंते । विभूंतिरस्तुसूनृता ॥५॥ २८॥

स्तोत्रम् । राधानाम् । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते ।
विऽभूतिः । अस्तु । सूनृता ॥ ५ ॥ २८ ॥

हेइन्द्र राधानांपते धनानांपालक गिर्वाहोगीर्भिरुह्यमान वीरशौर्योपेत यस्यतेतवस्तोत्रमीदृशं भवतितस्यतवविभूतिर्लक्ष्मीःसूनृताप्रियसत्यरूपास्तु ॥ स्तोत्रं दाम्नीशसेतिष्ट्रन्पश्चात् अर्शआद्यच् अथवा स्तोतुःइदं इत्यर्थेअण् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्धिर्न । राधानांपते राध्नुवन्त्येभिरितिरा-

१ उदरे उदिदृणातेरितिअर् । २ कपोतइव कबेरोतच्पश्चेत्योतच् व्यत्ययेनमध्योदात्तः अथवाअव्युत्पन्नएवलघावन्तेइतिगुरुरुदात्तः ।

धानिधनानि सुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावात्षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्यनिघातः । गिर्वाहः वहप्रापणे वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीतिकारकपूर्वस्यापिवहतेरसुन्प्रत्ययः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्युक्तत्वात् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिःपूर्वपदस्य वोरुपधायाइतिदीर्घस्याभावश्छान्दसः षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । विभूतिः तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

षष्ठीमृचमाह—

ऊर्ध्वस्तिष्ठानऊतयेऽस्मिन्वाजेशतक्रतो । समन्येषुब्रवावहै ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सम् । अन्येषु । ब्रवावहै ॥ ६ ॥

हेशतक्रतो शतसंख्याककर्मोपेत अस्मिनप्रसक्तेवाजेसंग्रामेनोस्माकमूतयेरक्षणायऊर्ध्वउन्नतः उत्सुकस्तिष्ठभव त्वंचाहंचमिलित्वाअन्येषुकार्यान्तरेषु संब्रवावहै सम्यक्विचारयावः॥तिष्ठ द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । ऊतये ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम् । अस्मिन् ऊडिदमित्यादिनासप्तम्याउदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

योगेयोगेतवस्तरंवाजेवाजेहवामहे । सखायइन्द्रमूतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवःऽतरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे । सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ ७ ॥

योगेयोगे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे वाजेवाजेकर्मविघातिनितस्मिन्सङ्ग्रामे तवस्तरंअतिशयेन बलिनमिन्द्रंऊतयेरक्षार्थंसखायःसखिवत्प्रियावयंहवामहेआह्वयामः ॥ योगेयोगे युजिर्योगे हलश्चेतिघञ् चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वं घञोञित्त्वादाद्युदात्तत्वं नित्यवीप्सयोरितिवीप्सायांद्विर्भावेसतिआम्रेडितानुदात्तत्वम् । तवस्तरं तवसःशब्दात् अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्यछान्दसोलोपः ॥ ७ ॥ अष्टमीमृचमाह—

आघागमद्यदिश्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः । वाजेभिरुपनोहवम् ॥ ८ ॥

आ । घ । गमत् । यदि । श्रवत् । सहस्रिणीभिः । ऊतिऽभिः । वाजेभिः । उप । नः । हवम् ॥ ८ ॥

यदिश्रवत् यद्ययमिन्द्रोनोस्मदीयंहवमाह्वानंश्रृणुयात् तदानींस्वयमेवसहस्रिणीभिरूतिभिःबहुभिःपालनैः वाजेभिरन्नैश्चउपसमीपे आवअवश्यमागमत् आगच्छेत् ॥ घ ऋचितुनुघेत्यादिनासंहितायांदीर्घः । गमत् लिङर्थेलेट् लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः यद्वा छान्दसेलुङि पुषादिद्युताद्यॢदितःपरस्मैपदेष्वितिच्लेरङादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। श्रवत् श्रुश्रवणे पूर्ववत् लेट्यडागमः । वाजेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशाभावः। हवं भावेनुपसर्गस्येतिह्वयतेरप्संप्रसारणंच अपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह–

अनुंप्रत्नस्यौकसोहुवेतुंविप्रतिंनरम् । यंतेपूर्वंपिताहुवे ॥ ९ ॥

अनुं । प्रत्नस्यं । ओकसः । हुवे । तुविऽप्रतिम् । नरम् । यम् ।
ते । पूर्वम् । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्य ओकसःस्थानस्यस्वर्गरूपस्यतत्सकाशात् तुविप्रतिं बहून्यजमानान्प्रतिगन्तारंनरंपुरुषमिन्द्रं अनुहुवे अनुक्रमेणकर्मस्वाह्वयामि यं तेत्वामिन्द्रं पिता अस्मदीयोजनकः पूर्वंपुरास्वकीयानुष्ठानकाले हुवेआहूतवान् तंआह्वयामीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ ओकसः नब्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वम् । हुवे ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच इटि बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणेप्राप्ते ग्क्ङितिचेतिप्रतिषेधः उवङादेशः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं पादादित्वादनिघातः । तुविप्रतिं तुवीनांबहूनांप्रतिगन्तारं अत्रप्रतिशब्दोभीमसेनोभीमइतिवत् प्रतिगन्तृशब्दं लक्षयित्वातद्द्वारातदर्थंलक्षयति अतः प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिवत् सत्त्ववचनत्वेनानिपातत्वादनव्ययत्वेनपूरणगुणेत्यादिनानषष्ठीसमासनिषेधः । हुवे ह्वेञोलटिबहुलंछन्दसीतिपूर्ववत्संप्रसारणपरपूर्वत्वे द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह–

तंत्वांवयंविश्ववाराशास्महेपुरुहूत । सखेवसोजरितृभ्यः ॥१०॥२९॥

तम् । त्वां । वयम् । विश्वऽवार । आ । शास्महे । पुरुऽहूत ।
सखे । वसो इति । जरितृऽभ्यः ॥ १० ॥ २९ ॥

हेविश्ववार सर्वैर्वरणीय पुरुहूत बहुभिःस्वस्वकर्मण्याहूत सखेसखिवत्प्रिय वसोनिवासहेतोइन्द्रतंपूर्वोक्तगुणयुक्तंत्वांजरितृभ्यःस्तोतृणामनुग्रहार्थं आशास्महेप्रार्थयामहे ॥ आशास्महे आङ्ःशासुइच्छायां अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक्। वसो नामन्त्रितेसमानाधिकरणेइतिपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात्पराङ्गवद्भावेसतिशेषनिघातेनवाआमन्त्रितस्यचेतिवासर्वानुदात्तत्वम्। जरितृभ्यः जरतिःस्तुतिकर्मा तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकोनत्रिंशोवर्गः॥ २९ ॥

एकादशीमृचमाह–

अ॒स्माकं॑शि॒प्रिणी॑नां॒सोम॑पाः॒सोम॒पाव्ना॑म् । सखे॑वज्रि॒न्त्सखी॑नाम्॥११॥

अ॒स्माक॑म् । शि॒प्रिणी॑नाम् । सोम॑ऽपाः । सोम॒ऽपाव्ना॑म् ।
सखे॑ । व॒ज्रि॒न् । सखी॑नाम् ॥ ११ ॥

हेसोमपाः सोमस्यपातः सखे सखिवत्प्रियवज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र सखीनांसखिवत्प्रियाणां सोमपाव्नांसोमस्यपातॄणामस्माकं शिप्रिणीनांदीर्घाभ्यांहनूभ्यांनासिकाभ्यांवायुक्तानांगवांसमूहः त्वत्प्रसादादस्त्वितिशेषः ॥ शिप्रिणीनां ऋन्नेभ्योङीप्इतिङीप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेस इतिप्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः आमन्त्रितस्यसतिशिष्टत्वादामन्त्रितायुदात्तत्वम्। सोमपाव्नां आतोमनिन्नित्यादिनावनिप् अल्लोपोनइत्यनोकारस्यलोपः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह–

तथा॒तद॑स्तु॒सोम॑पाः॒सखे॑वज्रि॒न्तथा॑कृणु । यथा॑तउ॒श्मसी॒ष्टये॑ ॥ १२ ॥

तथा॑ । तत् । अ॒स्तु॒ । सो॒म॒ऽपाः॒ । सखे॑ । व॒ज्रि॒न् । तथा॑ ।
कृ॒णु॒ । यथा॑ । ते॒ । उ॒श्मसि॑ । इ॒ष्टये॑ ॥ १२ ॥

हेसोमपाःसखेवज्रिन् इष्टयेअभिलषितार्थं तेतवानुग्रहं यथायेनप्रकारेणोश्मसिवयंकामयामहे त्वंतथाकुरु त्वत्प्रसादात्तदभीष्टंतथास्तु ॥ कृणु कृविहिंसाकरणयोश्च इदित्वान्नुम् धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनवकारस्यचाकारः अतोलोपइतितस्यलोपःतस्यस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादितिहेर्लुक् । उश्मसि वशकान्तौ इदन्तोमसिःअदादित्वाच्छपोलुक् ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणं प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः। इष्टये इषइच्छायां क्तिनि तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः यद्वा यजतेःक्तिनि वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं व्रश्चादिनाषत्वष्टुत्वे पूर्वस्मिन्पक्षे मन्त्रेवृषेतिक्तिनउदात्तत्वं द्वितीयेतुव्यत्ययेन ॥ १२॥

त्रयोदशीमृचमाह—

रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधऽमादे । इन्द्रे । सन्तु । तुविऽवाजाः ।
क्षुऽमन्तः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

क्षुमन्तोन्नवन्तोवयंयाभिर्गोभिःसहमदेमहृष्येम इन्द्रेसधमादेअस्माभिःसहहर्षयुक्तेसतिनोस्माकं तागावःरेवतीः क्षीराज्यादिधनवत्यः तुविवाजाःप्रभूतबलाश्चसन्तु॥ रेवतीः रयिशब्दान्मतुपि रयेर्मतौबहुलमितिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं छन्दसीरइतिमतुपोवत्वं वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः आरेशब्दाच्चमतुपउदात्तत्वंवक्तव्यमितिरेशब्दादुत्तरस्यापिभवतीतिपूर्वमेवोक्तम् । सधमादे मद तृप्तियोगे चौरादिकः सहमादयतीतिसधमादः पचाद्यच् सधमादस्थयोश्छन्दसीतिसहशब्दस्यसधादेशः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुविवाजाः तुइतिसौत्रोधातुर्वृद्ध्यर्थः अत्रइरितिइः संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणोनभवति बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्षुमन्तः टुक्षुशब्दे अस्मात्क्विपितुगभावश्छान्दसः ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबितिमतुपउदात्तत्वम् । मदेम मदीहर्षे व्यत्ययेनशप् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् ततोधातुस्वरःशिष्यते ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

आ घ त्वावान्त्मनाप्तः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः । ऋणोरक्षं न चक्र्योः ॥ १४ ॥

आ । घ । त्वाऽवान् । त्मना । आप्तः । स्तोतृऽभ्यः । धृष्णो इति ।
इयानः । ऋणोः । अक्षम् । न । चक्र्योः ॥ १४ ॥

हे धृष्णो धाष्टर्ययुक्तेन्द्र त्वावान्त्वत्सदृशोदेवताविशेषः त्मनाप्तः त्वदनुग्रहवशात्स्वयमेवाप्तः सन् इयानोस्माभिर्याच्यमानःस्तोतृभ्यः स्तोतॄणांअनुग्रहायतदभीष्टमर्थं घअवश्यंआऋणोः आनीयप्रक्षिपतु तत्रदृष्टान्तः—चक्र्योः रथस्यचक्रयोः अक्षंन यथाअक्षंप्रक्षिपन्तितद्वत् ॥ त्वावान् वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमितिवतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः आसर्वनाम्नइतिदकारस्यात्वम् वतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वेप्रातिपदिकस्वरःशिष्यते । त्मना मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनइत्याकारलोपः । धृष्णो ञिधृषाप्रागल्भ्ये त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुः आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । इयानः इङ्गतौ छन्दसिलिट् तस्यलिटःकानज्वेतिकान-

जादेशः अचिश्नुधात्वित्यादिनाइयङादेशः द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिवेतिवक्तव्यमितिवचनाद-भ्यासोनक्रियते चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। ऋणोः ऋणगतौ लङि व्यत्ययेनतिपःसिपि इतश्चेतीकार-लोपः तनादिकृञ्भ्यउः सार्वधातुकगुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्याडागमाभावः विक-रणस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अक्षं अक्षस्यादेवनस्येत्याद्युदात्तत्वम् । चक्र्योः अकारस्येकार-श्छान्दसः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

आयद्दुवः शतक्रतवाकामंजरितॄणाम् । ऋणोरक्षंनशचीभिः॥१५॥३०

आ । यत् । दुवः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । आ । कामम् ।
जरितॄणाम् । ऋणोः । अक्षम् । न । शचीभिः ॥ १५ ॥ ३० ॥

हेशतक्रतो इन्द्र यद्दुवोधनं कामितार्थरूपं आस्तोतृभिराप्तव्यमस्तितंकामंजरितॄणां स्तोतॄ-णांअनुग्रहाय आऋणोःआनीयप्रक्षिपसि तत्रदृष्टान्तः शच्चीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारवि-शेषैः अक्षंन यथाअक्षंप्रक्षिपन्तितद्वत्॥शचीभिः शचीशब्दःशार्ङ्गरवादिङीनन्तआद्युदात्तः॥१५॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रिंशोवर्गः ॥३०॥

षोडशीमृचमाह—

शश्वदिन्द्रःपोप्रुथद्भिर्जिगायनानदद्भिःशाश्वसद्भिर्धनानि। सनोहिरण्यरथंदंसनावान्त्सनःसनितासनयेसनोदात् ॥ १६ ॥

शश्वत् । इन्द्रः । पोप्रुथत्ऽभिः । जिगाय । नानदत्ऽभिः ।
शाश्वसत्ऽभिः । धनानि । सः । नः । हिरण्यऽरथम् । दंसनाऽवान् ।
सः । नः । सनिता । सनये । सः । नः । अदात् ॥ १६ ॥

तुष्टेनेन्द्रेणदत्तंहिरण्यरथं अनयाप्रतिजग्राह तथाचब्राह्मणम्—तस्माइन्द्रःस्तूयमानः प्रीतोमनसाहिरण्यरथंददौतमेतयाप्रतीयायशश्वदिन्द्रइतीति[1] । इन्द्रः शश्वत्सर्वदाधनानिवैरि-संबन्धीनि जिगायजितवान् अश्वैरितिशेषः कीदृशैः पोप्रुथद्भिः घासभक्षणानन्तरभाविनमो-ष्ठशब्दंकुर्वद्भिः नानदद्भिः नादमास्यगतंहेषाशब्दंकुर्वद्भिः शाश्वसद्भिः पुनःपुनर्भृशंवाश्व-सद्भिः दंसनावान् कर्मवान् सनितादाता सइन्द्रोनोस्माकं सनयेसंभजनार्थं हिरण्यरथंसुवर्णेन

1 ऐ० ब्रा० ७. १६.।

निर्मितंरथं अदाद्दत्तवान् ॥ सनः सनोद्विरुक्तिरादरार्थं । पोपुथद्भिः मोथृपर्याप्तौ अस्मा-द्यङ्लुकि अभ्यासहलादिशेषौ ह्रस्वइतिह्रस्वत्वेकृते गुणोयङ्लुकोरितिगुणः धातोरुपधायाउ-त्वंछान्दसं अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छतरि अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । जिगाय जिजये लिटोणलि वृद्धिः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावाज्जिइत्यस्यद्विर्वचनं सन्लिटोर्जेरितिअभ्यासादु-त्तरस्यकुत्वम् । नानदद्भिः णदअव्यक्तेशब्दे पूर्ववद्यङ्लुकि दीर्घोकितइतिअभ्यासस्यदी-र्घः पूर्ववदाद्युदात्तत्वम् । शाश्वसद्भिः श्वसप्राणने अन्यत्सर्वंपूर्ववत् । हिरण्यरथं समासस्येत्य-न्तोदात्तत्वम् । अदात् गातिस्थेतिसिचोलुक् । दंसनावान् दंसशब्दः अमोदंसोवेषइतिकर्मनाम-सुपठितः दंसएवदंसना तदस्यास्तीतिमतुप् दस्यतेअनेनेतिदंसना ॥ १६ ॥

प्रातरनुवाके आश्विनेक्रतौगायत्रेछन्दसि आश्विनावश्वावत्येतितृचः अथाश्विनइ-तिखण्डे—अश्विनायज्वरीरिषः आश्विनावश्वावत्येतिसूत्रितम् ।

तृचेप्रथमांसूक्तेसप्तदशीमृचमाह—

आश्विनावश्वावत्येषायातंशवीरया । गोमद्दस्राहिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विना । अश्वऽवत्या । इषा । यातम् । शवीरया । गोऽमत् । दस्रा । हिरण्यऽवत् ॥ १७ ॥

इन्द्रेणप्रेषितःशुनःशेपः अश्विनौतुष्टाव तथाचब्राह्मणम्—तमिन्द्रउवाचाश्विनौनुस्तु-ह्यथत्वोत्स्रक्ष्यामइतिसोश्विनौतुष्टावातउत्तरेणतृचेनेति[1] । हेअश्विनौ अश्वावत्याबहुभिर-श्वैर्युक्तयाशवीरयाप्रेर्यमाणयाइषान्नेनसहआयातं अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं हेदस्राअश्वि-नौ युवयोःप्रसादाद्गोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवत् बहुनाहिरण्येनयुक्तमस्मदीयंगृहमस्त्वि-तिशेषः ॥ अश्वावत्या मन्त्रेसोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्यमताविति दीर्घत्वम् । इषा सावेकाचइति तृतीयायाउदात्तत्वम् । यातं यामापणे लोटितसस्तं अदादित्वाच्छपोलुक् । शवीरया शुगतौ कॄगॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्यईरन्नितीरन्प्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभवति नित्त्वा-दाद्युदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

समानयोजनोहिवांरथोदस्रावमर्त्यः । समुद्रेअश्विनेयते ॥ १८ ॥

[1] ऐ० ब्रा० ७. १६. ।

समानऽयोजनः । हि । वाम् । रथः । दस्रौ । अमर्त्यः ।
समुद्रे । अश्विना । ईयते ॥ १८ ॥

हेदस्रावश्विनौ वांयुवयोः संबन्धीरथः समानयोजनः तुल्ययोजनः युवयोर्द्वयोरेकरथारूढत्वादुभयार्थंसकृदेवयुज्यते युक्तःसरथः अमर्त्योविनाशरहितः अप्रतिहतगतिरित्यर्थः अतएव हेअश्विनौ हियस्मात्समुद्रेन्तरिक्षे ईयतेगच्छति अन्तरिक्षनामसुपठितं समुद्रशब्दं यास्कएवंव्याचख्यौ—समुद्रःकस्मात्समुद्द्रवन्त्यस्मादापःसमभिद्रवन्त्येनमापःसंमोदन्तेस्मिन्भूतानिसमुदकोभवतिसमुनत्तीतिवेति[1] ॥ समानयोजनः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अमर्त्यः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईयते ईङ्गतौ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेश्यनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

न्यघ्न्यस्यमूर्धनिचक्रंरथस्ययेमथुः । परिद्यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अघ्न्यस्य । मूर्धनि । चक्रम् । रथस्य । येमथुः । परि ।
द्याम् । अन्यत् । ईयते ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ युवां अघ्न्यस्यहन्तुंविनाशयितुमशक्यस्यदृढस्यपर्वतस्यमूर्धनिउपरिचक्रंभवदीयरथसंबन्धिएकंचक्रंनियेमथुः नियमितवन्तौ अन्यत्चक्रं परिद्यांद्युलोकस्यपरितः ईयतेगच्छति ॥ अघ्न्यस्य अहननमघ्नः घञर्थेकविधानं स्थाश्नापाव्यधिहनियुध्यर्थमितिहन्तेःकः प्रत्ययः अघ्नमर्हतिअघ्न्यः छन्दसिचेतियप्रत्ययःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । येमथुः यमउपरमे कितिलिटिअतएकहल्मध्यइत्यत्वाभ्यासलोपौ ॥ १९ ॥

प्रातरनुवाके आश्विनेशस्त्रेउषस्येक्रतौगायत्रेछन्दसिकस्तउषइतितृचः अथोषस्यइतिखण्डे—कस्तउषइतितिस्रइतिसूत्रितम् ।

तस्मिंस्तृचेप्रथमांसूक्तेविंशीमृचमाह—

कस्तंउषःकधप्रियेभुजेमर्तोअमर्त्ये । कंनक्षसेविभावरि ॥ २० ॥

कः । ते । उषः । कधऽप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्ये । कम् ।
नक्षसे । विभाऽवरि ॥ २० ॥

---

1 नि० २. १०. ।

अश्विभ्यांप्रेरितःशुनःशेपः उषसंतुष्टाव तथाचब्राह्मणम्—तमश्विनाऊचतुरुषसंनुस्तुहयथत्वोत्स्रक्ष्यावइतिसउषसंतुष्टावातउत्तरेणतृचेनतस्यहस्मऋच्यृच्युक्तायांविपाशोमुमुचेकनीयऐक्ष्वाकस्योदरंभवत्युत्तमस्यामेवऋच्युक्तायांविपाशोमुमुचेगदऐक्ष्वाकआसेति[1]। हेकधप्रिये स्तुतिप्रिये अमर्त्येमरणरहिते उषः एतच्छब्दाभिधेयेउषःकालाभिमानिनिदेवते भुजेतवभोगायमर्तोमनुष्यःकोविद्यते हेविभावरि. विशेषप्रभावयुक्तेउषोदेवि कंपुरुषंनक्षसेआप्नोषि तवोचितं भोगंदातुंनकोपिमनुष्यःसमर्थः अतएवत्वंकमपिपुरुषंभोगापेक्षयानप्राप्नोषि ईदृशस्तवमहिमेत्यर्थः॥ ते तेमयावेकवचनस्येतियुष्मच्छब्दस्यतेआदेशः सर्वानुदात्तः। कथप्रिये कथवाक्यप्रबन्धे चुरादिरदन्तः णौअतोलोपस्यस्थानिवद्भावात् उपधावृद्ध्यभावः चिन्तिपूजिकथिकुंबिचर्चश्चेत्यङ्प्रत्ययः णेरनिटीतिणिलोपः ततष्टाप् षष्ठीसमासे ङ्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिह्रस्वत्वं थकारस्यधकारश्छान्दसः आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । भुजे भुजपालनाभ्यवहारयोः संपदादिलक्षणःक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम। मर्तः असिहसीत्यादिनातनप्रत्ययान्तआद्युदात्तः। नक्षसे तृक्षष्टृक्षणक्षगतौ । विभावरि भादीप्तौ विपूर्वादस्मादातोमनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति वनिप् वनोरचेतिङीप् तत्सन्नियोगेननकारस्यरेफादेशः अंबार्थनद्योर्ह्रस्वइतिह्रस्वत्वम्॥ २० ॥

एकविंशीमृचमाह—

वयंहितेअमन्मह्यान्तादापराकात् । अश्वेनचित्रेअरुषि ॥ २१ ॥

वयम् । हि । ते । अमन्महि । आ । अन्तात् । आ । पराकात् । अश्वे । न । चित्रे । अरुषि ॥ २१ ॥

अश्वेव्यापनशीले चित्रेचायनीये येअरुषिआरोचमाने उषःकालाभिमानिनिदेवते तवस्वरूपं आन्तात्समीपपर्यन्तं आपराकात् दूरपर्यन्तंवयंमनुष्याःनामन्महिनबोद्धुंसमर्थाः हिशब्दः प्रसिद्धौ देवतामहिम्नःपारावारयोरज्ञानमस्मासुप्रसिद्धमित्यर्थः॥ अमन्महि मनज्ञाने बहुलंछन्दसीतिबहुलवचनात्श्य नोलुक् लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः। अश्वे अशूव्याप्तौ अशूप्रुषीत्यादिनाक्वन्प्रत्ययः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्॥ २१ ॥

द्वाविंशीमृचमाह—

त्वंत्येभिरागहिवाजेभिर्दुहितर्दिवः । अस्मेरयिंनिधारय ॥ २२ ॥३१॥

---

१ ऐ० ब्रा० ७. १६. । २ अरुषिअर्तिपृवपीत्यादिनाअर्तेरुसिर्नित् आमन्त्रितनिघातः । ३ अन्तात् अम्धातोः हसिमृग्रिणेतितन् ४ पराकात् परापूर्वात् । किरतेरन्येष्वपीतिङः ।

त्वम् । त्येभिः । आ । गहि । वाजेभिः । दुहितः । दिवः ।
अस्मे इति । रयिम् । नि । धारय ॥ २२ ॥ ३१ ॥

हेदिवोदुहितः द्युदेवतायाःपुत्रि उषोदेवि त्येभिर्वाजेभिः तैरन्नैः सहत्वमागहि अत्रागच्छ अस्मे अस्मासुरयिंधनंनिधारयनितरांस्थापय॥ त्येभिः बहुलंछन्दसीतित्यद्शब्दात् भिसऐसादेशाभावः । गहि असकृदुक्तम । दुहितर्दिवः परस्यापिदिवइत्यस्यदिवोदुहितरितिअन्वयेसतिपूर्वत्वात् सुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावेनषष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्यसर्वानुदात्तत्वम् यद्वा कार्यकालंहिसंज्ञापरिभाषमितिन्यायेन सुबामन्त्रितेइति अस्यामन्त्रितस्यचेत्याष्टमिकेनयोगेनैकवाक्यत्वेसति परत्वात् पराङ्गवद्भावेसतिसर्वानुदात्तत्वं कृतस्वरयोःषष्ठ्यामन्त्रितयोःपश्चाद्व्यत्ययोबहुलमितिव्यत्ययस्तप्रयोगः । अस्मे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेआदेशः ॥ २२ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेषष्ठोनुवाकः ॥ ६ ॥

सप्तमेनुवाकेपञ्चसूक्तानि तत्रत्वमग्नेप्रथमइतिप्रथमंसूक्तमष्टादशर्चं आङ्गिरसोहिरण्यस्तूपऋषिः अष्टमीषोडश्यष्टादश्यस्त्रिष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषयाजगत्यः अग्निर्देवता तथाचानुक्रमणिका—त्वमग्नेऽयूनाहिरण्यस्तूपआग्नेयंत्रिष्टुबन्त्याष्टमीषोळश्यौचेति । प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौआश्विनशस्त्रेचत्वमग्नेप्रथमइतिसूक्तं अथैतस्याःरात्रेरितिखण्डे—त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिराऋषिर्नूचित्सहोजाअमृतोनितुन्दतइतिसूत्रितम अभिप्लवषडहस्यतृतीयेहनिआग्निमारुतेशस्त्रेइदंसूक्तंजातवेदस्यनिविद्धानीयं तथाचतृतीयस्यत्र्यर्यमेतिखण्डेसूत्रितम—त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिराइत्याग्निमारुतमिति । वाजपेयेआग्निमारुतेएतत्सूक्तं जातवेदस्यंनिविद्धानीयं तृतीयेनाभिप्लविकेनोक्तंतृतीयसवनमित्यतिदिष्टत्वात् ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिराऋषिर्देवोदेवानामभवःशिवःसखा । तवंव्रतेकवयोविद्मनापसोजायन्तमरुतोभ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिराः । ऋषिः । देवः । देवानाम् ।
अभवः । शिवः । सखा । तव । व्रते । कवयः । विद्मनाऽअपसः ।
अजायन्त । मरुतः । भ्राजत्ऽऋष्टयः ॥ १ ॥

हेअग्नेत्वंप्रथमःआद्यः आङ्गिरसानामृषीणांसर्वेषांजनकत्वात् तादृशोङ्गिरोनामकऋषिः अभवः तथाचब्राह्मणम्—येऽङ्गाराआसंस्तेऽङ्गिरसोभवन्निति।तथास्वयंदेवोभूत्वादेवानामन्येषांशिवःशोभनःसखाभव तवव्रतेत्वदीयेकर्मणिकवयोमेधाविनोविद्मनापसोज्ञानेनव्याप्नुवानाः ज्ञातकर्माणोवाभ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः मरुतोमरुत्संज्ञकादेवाअजायन्त॥ विद्मनापसः विद्ज्ञाने विद्मोवेदनं बहुलग्रहणादौणादिकोमक्प्रत्ययः तदस्यास्तीतिपामादिलक्षणोनः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं विद्मनान्यपांसियेषांतेविद्मनापसःपूर्वपदस्य अन्येषामपिदृश्यतइतिदृशिग्रहणादवग्रहसमयेपिदीर्घत्वम्। अजायन्त जनीप्रादुर्भावे तस्यश्यनि ज्ञाजनोर्जेतिजादेशः। भ्राजदृष्टयः भ्राजृदीप्तौ व्यत्ययेनशत्रन्तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः ऋषीगतावित्यस्मात्किचक्तौचसंज्ञायामितिक्तिजन्तऋषिशब्दः ततोबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

त्वमंग्नेप्रथमोअङ्गिरस्तमःकविर्देवानांपरिभूषसिव्रतम्। विभुर्विश्वस्मैभुवनायमेधिरोद्विमाताशयुःकतिधाचिदायवे॥ २॥

त्वम्। अग्ने। प्रथमः। अङ्गिरःऽतमः। कविः। देवानाम्। परि। भूषसि। व्रतम्। विऽभुः। विश्वस्मै। भुवनाय। मेधिरः। द्विऽमाता। शयुः। कतिधा चित्। आयवे॥ २॥

हेअग्ने त्वंप्रथमआद्यः अङ्गिरस्तमः अतिशयेनाङ्गिरोभूत्वाकविर्मेधावीसन्देवानामन्येषां व्रतंकर्मपरिभूषसिपरितोलङ्करोषि कीदृशस्त्वं विश्वस्मैभुवनायसमस्तलोकानुग्रहार्थंविभुःबहुविधः आहवनीयाद्यनेकरूपधारीत्यर्थः मेधिरोमेधावान् द्विमाताद्वयोररण्योरुत्पन्नः यद्वा द्वयोर्लोकयोर्निर्माता आयवेमनुष्यार्थंकतिधाचित्कतिभिःप्रकारैःसर्वत्रशयुः शयानः तत्तन्मनुष्यगृहेवस्थितस्यतवप्रकाराइयन्तइतिनकेनापिज्ञायतइत्यर्थः॥भूषसि भूषअलङ्कारे भौवादिकः। विभुः विप्रसंभ्योड्वसंज्ञायामितिविपूर्वाद्भवतेर्डुप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। भुवनाय भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसीतिक्युन् योरनादेशेनित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्। मेधिरः मेधृसङ्गमेच अस्माद्बाहुलकःइरन्प्रत्ययः नित्स्वरः। द्विमाता द्वेमातरौयस्यासौद्विमाता नद्यृतश्चेतिकप्प्रत्ययोनभवति मातृमातृकयोर्भेदेनोपादानात् नद्यृतश्चेतिकब्पिविभाष्यतइतितस्यमातृशब्दविषयेपाक्षिकत्वोक्तेः त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा द्वयोर्माताद्विमाता समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम्। शयुः शीङ्स्वप्ने भृमृदृशी-

१ ऐ० ब्रा० ३. ३४। २ अङ्गिरः अङ्गतेरसिरुडागमःआद्युदात्तश्चनिपात्यते। ३ शिवःसर्वनिघृष्वेत्यत्रशीङ्धातोर्ह्रस्वत्वंवन्अन्तोदात्तत्वंचनिपात्यते।

त्यादिनाउप्रत्ययः। कतिधा इत्यन्तस्यकिमशब्दस्य बहुगणवतुडतिसंख्येतिसंख्यासंज्ञायांसं-ख्यायाविधार्थेधेतिधाप्रत्ययः। आयवे छन्दसीणइत्येतेरुणूप्रत्ययः॥ २॥

तृतीयामृचमाह—

त्वमग्नेप्रथमोमातरिश्वनआविर्भवसुक्रतूयाविवस्वते। अरेजेतांरोदसीहोतृवूर्येसंघ्नोर्भारमयजोमहोवसो॥ ३॥

त्वम्। अग्ने। प्रथमः। मातरिश्वने। आविः। भव। सुक्रतुऽया। विवस्वते। अरेजेताम्। रोदसी इति। होतृऽवूर्ये। असंघ्नोः। भारम्। अयजः। महः। वसो इति॥ ३॥

हेअग्ने त्वंमातरिश्वनेप्रथमोमुख्योभूत्वावर्तसे अग्निर्वायुरादित्यइतिवाय्वपेक्षयासर्वत्रमुख्य-त्वावगमात् तादृशस्त्वंसुक्रतूयाशोभनकर्मेच्छयाविवस्वतेपरिचरतेयजमानायाविर्भवप्रकटोभव तवसामर्थ्यंदृष्ट्वारोदसीद्यावापृथिव्यौ अरेजेतां अकंपेताम् [1]रेजतइतिभयवेपनयोरितिया-स्कः। होतृवूर्येहोतृवरेणयुक्तेकर्मणिभारंभरणं असघ्नोःऊढवानसि हेवसोनिवासहेतोवह्नेमहःपू-ज्यान्देवानयजःइष्टवानसि[2]मातरिश्वनेनिर्माणहेतुत्वान्मातान्तरिक्षं तत्रश्वसितिप्राणितीतिमात-रिश्वावायुः श्वन्नुक्षन्नित्यादौमातरिश्वन्शब्दःकनप्रत्ययान्तोनिपातितः। सुक्रतूया सुक्रतुमात्म-नइच्छतिसुपआत्मनःक्यच्। अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः क्यजन्तस्यधातुसंज्ञायांअप्रत्य-यादितिभावेअकारप्रत्ययः ततष्टाप् सुपांसुलुगितितृतीयैकवचनस्यडादेशः टिलोपे उदात्त-निवृत्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वं संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घः। विवस्वते विवास-तिःपरिचरणकर्मा। अस्मात्संपदादिलक्षणःक्विप् व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं तदस्यास्तीतिमतुप् मादुपधायाइतिमतोर्वत्वं तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वाभावाद्रुत्वाभावः मतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरःशिष्यते। रोदसी वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। होतृवूर्ये होत्राव्रियतइ-तिहोतृवूर्योयज्ञः वृञ्वरणे बहुलग्रहणादौणादिकःक्यप् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्त्वं हलि-चेतिदीर्घः यद्वा वृञ्वरणेइत्यस्मादेतिस्तुशास्वित्यादिनाक्यप् अनित्यमागमशासन-मितितुगभावः अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घत्वे पूर्ववदुत्त्वदीर्घौ प्रत्ययस्यपित्त्वानुदात्तत्वे धातुस्वरः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते। असघ्नोः षघहिंसायां अत्रतुवहनार्थः स्वादिभ्यःश्नुः पादादित्वादनिघातः। अयजः भारमित्यस्यपूर्वपदस्यवाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षयास्यनिघातोनभवति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात्। महः

[1] नि० ३.२१। [2] नि० ११.२३।

महपूजायां क्विप्चेतिक्विप् सुपांसुपोभवन्तीतिशसोङसादेशः सावेकाचइतितस्योदात्तत्वम् यद्वा शसिमहच्छब्दस्य अच्छब्दलोपश्छान्दसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिशसउदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वमंग्नेमनंवेद्यामंवाशयःपुरूरवंसेसुकृतेसुकृत्तंरः । श्वात्रेणयत्पित्रोर्मुच्यंसेपर्यात्वापूर्वमनयन्नापरंपुनः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । मनंवे । द्याम् । अवाशयः । पुरूरवंसे । सुऽकृते । सुकृत्ऽतंरः । श्वात्रेणं । यत् । पित्रोः । मुच्यंसे । परि । आ । त्वा । पूर्वम् । अनयन् । आ । अपंरम् । पुनरिति ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंमनवेमनोरनुग्रहार्थंद्यांद्युलोकंअवाशयः शब्दितवानसि पुण्यकर्मभिःसाध्योद्युलोकइतिप्रकटितवानसि सुकृते तवपरिचरणंकुर्वते पुरूरवसे एतन्नामकस्यराज्ञोनुग्रहार्थंसुकृत्तरः अतिशयेनशोभनफलकार्यभूः यद्यदापित्रोररण्योः श्वात्रेणक्षिप्रमथनेनपरिमुच्यसेपरितोमुक्तोभवसिउत्पद्यसइत्यर्थः तदानींत्वाअरण्योरुत्पन्नंत्वां पूर्वं वेदेःपूर्वदेशंआनयन् आहवनीयत्वेन स्थापितवन्तः पुनःपश्चादपरंपश्चिमंदेशंआनयन् गार्हपत्यरूपेणप्रापितवन्तः आहवनीयकर्मानुष्ठानादूर्ध्वंगार्हपत्यरूपेणधारितवन्तइत्यर्थः॥अवाशयः वाशृशब्दे पुरूरवसेपुरुरौतीतिपुरूरवाः रुशब्दे अस्मादौणादिकेऽसुनि पुरसिचपुरूरवाइतिपूर्वपदस्यदीर्घोनिपात्यते । सुकृते सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषुकृञइतिक्विप् ततस्तुक् । पित्रोः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । मुच्यसे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं यद्यपिसतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइति वचनाद्विकरणस्वरःसतिशिष्टोपिलसार्वधातुकस्वरस्यबाधकोनभवति तथापिधातुस्वरंबाधतएव धातुस्वरंश्नास्वरइत्युक्तत्वात् अतोयकएवस्वरेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्वमंग्नेवृषभःपुंष्टिवर्धनउद्यंतस्रुचेभवसिश्रवाय्यः । यआहुंतिंपरिवेदावषंट्कृतिमेकायुरग्रेविशंआविवासंसि ॥ ५ ॥ ३२ ॥

त्वम् । अग्ने । वृषभः । पुष्टिऽवर्धनः । उद्यंतऽस्रुचे । भवसि । श्रवाय्यः । यः । आऽहुंतिम् । परि । वेदं । वषट्ऽकृतिम् । एकंऽआयुः । अग्ने । विशंः । आऽविवासंसि ॥ ५ ॥ ३२ ॥

हेअग्ने त्वंवृषभः कामानांवर्षितापुष्टिवर्धनोयजमानस्यधनादिपोषाभिवृद्धिहेतुः उद्यतस्रुचे उद्धृतयास्रुचायुक्ताययजमानायतदनुग्रहार्थंश्रवाय्यैः मन्त्रैःश्रवणीयोभवसि योयजमानोवषट्कृतिं वषट्कारयुक्तामाहुतिंपरिवेदपरितोजानातिसमर्पयतीत्यर्थः एकायुःमुख्याऽन्नः त्वमग्नेप्रथमंतंयजमानंविशः तदनुकूलाःप्रजाःआविवाससि सर्वतःप्रकाशयसि ॥ पुष्टिवर्धनः वृधुवृद्धौ अस्मात् णिजन्तान्नन्द्यादित्वात्ल्युः लित्स्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । उद्यतस्रुचे यमउपरमे अस्मादुत्पूर्वान्निष्ठेतिक्तप्रत्यये अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् उद्यतास्रुक्येनेतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेद द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वमग्नेवृजिनवर्तनिंनरंसक्मन्पिपर्षिविदथेविचर्षणे । यःशूरसातापरितक्म्येधनेदभ्रेभिश्चित्समृताहंसिभूयसः ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । वृजिनऽवर्तनिम् । नरम् । सक्मन् । पिपर्षि । विदथे । विऽचर्षणे । यः । शूरऽसाता । परिऽतक्म्ये । धने । दभ्रेभिः । चित् । समऽऋता । हंसि । भूयसः ॥ ६ ॥

हेविचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्ताग्ने त्वंवृजिनवर्तनिंविस्तृतमार्गंसदाचाररहितंनरंपुरुषंसक्मन्सचनीयेसमवेतुंयोग्येविदथेकर्मणि पिपर्षिपालयसिपूरयसिवासत्कर्मानुष्ठानयुक्तंकरोषीत्यर्थः यस्त्वंपरितक्म्येपरितोगन्तव्येधने धनवतशूराणांप्रियतमे शूरसाता शूरैःसंभजनीयेयुद्धेदभ्रेभिश्चित्अल्पैरपिशौर्यरहितैःपुरुषैः दभ्रमर्भकमित्यल्पस्येतियास्कः । समृतासम्यक्प्रयोद्धुंप्राप्तेसतितदनुग्रहार्थंभूयसःप्रौढान्प्रतिपक्षिणः शत्रून्हंसिमारयसि ईदृशस्तवमहिमेत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनिं वृजिना वर्तनिर्यस्येतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सक्मन् षचसमवायेअन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् नेड्वशिकृतीतिइट्प्रतिषेधः न्यंक्वादित्वात्कुत्वं सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । पिपर्षि पॄपालनपूरणयोः सिपि श्लौ द्विर्भावह्रस्वोरदत्वहलादिशेषाः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्त्वम् । शूरसा-

१ वृषभः कृषिवृषिभ्यांकिदित्यभच् । २ स्रुचे स्रुवःकःचिक्रुचइकारउच्चारणार्थः कइत चकारःअवशिष्यते । ३ श्रवाय्यःश्रुदक्षीत्यादिनाआय्यः ४ वृजिनवर्तनिं वृजेःकिच्चेतिइनच् वृतेश्चेतिअनिः ५ विदथे रुदिविदिभ्यांङितइतिअथप्रत्ययः । ६ नि० ३. २० ।

ता शुगतौ शुषिचिमीनांदीर्घश्चेतिशूरशब्दोरन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः वनषणसंभक्ताविस्यस्मा-
त् क्तिन्नन्तःसातिशब्दः जनसनखनांसनझलोरित्यात्वम् शूराणांसातिः संभजनमत्रेति
बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । परितकम्ये तकहसने अस्मादौ-
णादिकोभावेमक् तदर्हतीतिछन्दसिचेतियः प्रादयोगताद्यर्थेप्रथमयेतिसमासे अव्ययपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वम् । दभ्रेभिः दंभुदंभे स्फायितञ्चीत्यादिनारक् बहुलंछन्दसीविभिसऐसादेशाभावः ।
सप्तता गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं पूर्ववदाकारः । हंसि हन्तेःसिपि नश्चापदान्तस्यझली-
त्यनुस्वारः यद्वृत्तयोगादनिघातः । भूयसः बहोर्लोपोभूचबहोरितिबहुशब्दादुत्तरस्येयसुनईं-
कारलोपः बहोर्भूभावश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

त्वंत॑मग्नेअमृत॒त्वउ॑त्त॒मेमर्तं॑दधासि॒श्रव॑से॒दि॒वेदि॑वे।यस्ता॑तृषा॒णउ॒भया॑य॒जन्म॑ने॒मयः॑कृ॒णोषि॒प्रय॒आचसू॒रये॑ ॥ ७ ॥

त्वम् । तम् । अ॒ग्ने॒ । अ॒मृ॒त॒ऽत्वे । उ॒त्ऽत॒मे । मर्त॑म् । द॒धा॒सि॒ ।
श्रव॑से । दि॒वेऽदि॑वे । यः । त॒तृ॒षा॒णः । उ॒भया॑य । जन्म॑ने ।
मयः॑ । कृ॒णोषि॑ । प्रयः॑ । आ । च॒ । सू॒रये॑ ॥ ७॥

हेअग्नेत्वंतंमर्तं तथाविधंत्वत्सेविनंमनुष्यं दिवेदिवे प्रतिदिनं श्रवसेन्नार्थं उत्तमे अमृ-
त्वे उत्कृष्टे मरणरहितेपदेदधासि धारयसि योयजमानउभयायजन्मने द्विविधजन्मार्थं द्वि-
दांचतुष्पदांलाभायेत्यर्थः ततृषाणः अतिशयेनतृष्णायुक्तोभवति तस्मैसूरये अभिज्ञाययजमा-
य मयः सुखं यद्वैसुखंतन्मयइतिश्रुत्यन्तरात् । प्रयश्च अन्नमपि आकृणोषिसर्वतःकरोषि ॥
तृषाणः ञितृषापिपासायां लिटःकानच् चित्त्वादन्तोदात्तत्वं संहितायांदीर्घश्छान्दसः। कृणोषि
कृविहिंसाकरणयोश्च धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः चादिलोपेविभाषेति निघातप्रतिषेधः॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

त्वंनो॑अग्नेस॒नये॒धना॑नांय॒शसं॑का॒रुंकृ॑णुहि॒स्तवा॑नः। ऋ॒ध्यामक॒र्माप॒सान॒वेन॑दे॒वैर्द्या॑वापृथिवी॒प्राव॑तंनः ॥ ८ ॥

---

१ तै० ब्रा० २. २. ९. ।

त्वम् । नः । अग्ने । सनये । धनानाम् । यशसम् । कारुम् ।
कृणुहि । स्तवानः । ऋध्याम । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः ।
द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ ८ ॥

हेअग्ने स्तवानः स्तूयमानस्त्वंनोस्माकं धनानांसनयेदानार्थं यशसंयशोयुक्तं कारुंकर्मणांकर्तारंपुत्रंकृणुहिकुरु नवेननूतनेन अपसाप्राप्तेन त्वद्दत्तेनपुत्रेणकर्मयागदानादिरूपं ऋध्यामवर्धयामहे द्यावापृथिवीउभेदेवते देवैरन्यैःसहनोस्मान् प्रावतं प्रकर्षेणरक्षतम ॥ यशसं अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः व्यत्ययेनप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यद्वा सर्वप्रातिपदिकेभ्यःक्विब्वक्तव्यइतियशस्शब्दात्क्विप् तस्यप्रत्ययान्तस्य सनाद्यन्तधातुसंज्ञायां क्विप्चेतिक्विप् प्रत्ययान्तधातोःसतिशिष्टत्वाद्धातोरित्यन्तोदात्तत्वम् । कृणुहि उतश्चप्रत्ययाच्छन्दोवावचनमितिहेर्लुगभावः । स्तवानः सम्यानच्स्तुवइतिबहुलवचनात् केवलस्यापिस्तौतेरानच्प्रत्ययः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । ऋध्याम ऋधुवृद्धौ बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् यासुटउदात्तत्वम् । द्यावापृथिवी दिवोद्यावेतिद्यावादेशः आमन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

त्वंनोअग्नेपित्रोरुपस्थआदेवोदेवेष्वनवद्यजागृविः । तनूकृद्बोधि प्रमतिश्चकारवेत्वंकल्याणवसुविश्वमोपिषे ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । पित्रोः । उपऽस्थे । आ । देवः । देवेषु ।
अनवद्य । जागृविः । तनूऽकृत् । बोधि । प्रऽमतिः । च ।
कारवे । त्वम् । कल्याण । वसु । विश्वम् । आ । ऊपिषे ॥ ९ ॥

हेअनवद्य दोषरहिताग्ने देवेषु सर्वेषुमध्ये जागृविर्जागरूकस्त्वं पित्रोर्मातृपितृरूपयोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थे समीपस्थाने वर्तमानःसन् नोस्माकंतनूकृत् पुत्ररूपशरीरकारीभूत्वा बोधिबुध्यस्व अनुगृहाणेत्यर्थः तथा कारवे कर्मकर्त्रे यजमानाय प्रमतिश्चअनुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तश्चभवेतिशेषः हेकल्याणमङ्गलरूपाग्नेत्वंविश्वंवसुसर्वमपिधनं ओपिषे यजमानार्थमावपसि ॥ उपस्थे सुपिस्थइतितिष्ठतेःकःप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः मरुद्वृधादीनांछन्दस्युपसंख्यानमितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम । जागृविः जागृनिद्राक्षये जॄशॄस्तॄजागृभ्यःक्विन्निति क्विन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । बोधि बुधअवगमने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् वाछन्दसीतिहेरपित्त्वस्य

विकल्पितत्वेनपित्त्वात् अङित्त्वेसति अङितश्चेतिहेर्धिरादेशः लघूपधगुणः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः। प्रमतिः मनज्ञाने क्तिनि अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः प्रकृष्टामतिर्यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। ऊपिषे टुवप्बीजसन्ताने छान्दसेलिटि थासःसे वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणपरपूर्वत्वे द्विर्भावहलादिशेषौ क्रादिनियमादिट्॥ ९॥

दशमीमृचमाह—

त्वम॑ग्ने॒प्रम॑ति॒स्त्वंपि॒तासि॑न॒स्त्वंव॑य॒स्कृत्तव॑जा॒मयो॑व॒यम्। संत्वा॒राय॑ः श॒तिन॒ःसंस॑ह॒स्रिण॑ःसु॒वीरं॑यन्तिव्रत॒पाम॑दाभ्य॥ १०॥ ३३॥

त्वम्। अ॒ग्ने॒। प्रऽम॑तिः। त्वम्। पि॒ता। अ॒सि॒। नः॒। त्वम्।
व॒य॒ःऽकृत्। तव॑। जा॒मय॑ः। व॒यम्। सम्। त्वा॒। राय॑ः।
श॒तिन॑ः। सम्। स॒ह॒स्रिण॑ः। सु॒ऽवीर॑म्। य॒न्ति॒। व्र॒त॒ऽपाम्।
अ॒दा॒भ्य॒॥ १०॥ ३३॥

हेअग्ने त्वंप्रमतिः अस्मदनुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तोसि तथात्वंनोस्माकं पितापालकोसि थात्वंवयस्कृत् आयुष्यप्रदोसि वयमनुष्ठातारस्तवजामयोबन्धवः हेअदाभ्य केनाप्यहिंसयाग्ने सुवीरं शोभनपुरुषयुक्तं व्रतपां कर्मणःपालकं त्वात्वां शतिनःशतसंख्यायुक्ताः रायोनानि संयन्ति सम्यक्प्राप्नुवन्ति तथासहस्रिणः सहस्रसंख्याकाःरायः संयन्ति॥ सुवीरं बव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। अदाभ्य भिःप्रकृत्यन्तरमस्तीतिकेचिदाहुः दभेश्चेतिवक्तव्यमितिण्यत्॥१०॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रयस्त्रिंशोवर्गः॥ ३३॥

एकादशीमृचमाह—

त्वाम॑ग्नेप्रथ॒मम॒ायुम॒ायवे॑दे॒वाअ॑कृण्वन्न॒हुष॑स्यवि॒श्पति॑म्। इळाम॑कृण्व॒न्मनु॑षस्य॒शास॑नींपि॒तुर्यत्पु॒त्रोमम॑कस्य॒जाय॑ते॥ ११॥

त्वाम्। अ॒ग्ने॒। प्र॒थ॒मम्। आ॒युम्। आ॒यवे॑। दे॒वाः। अ॒कृ॒ण्व॒न्।
नहु॑षस्य। वि॒श्पति॑म्। इळा॑म्। अ॒कृ॒ण्व॒न्। मनु॑षस्य। शास॑नीम्।
पि॒तुः। यत्। पु॒त्रः। मम॑कस्य। जाय॑ते॥११॥

हेअग्ने त्वां प्रथमंपुरा देवाः आयवेआयोर्मनुष्यरूपस्यनहुषस्यएतन्नामकराजविशेषस्य आयुंमनुष्यरूपं विश्पतिंसेनापतिंअकृण्वन्कृतवन्तः तथामनुष्यस्यमनोः इळां एतन्नामधेयांपुत्रींशासनींधर्मोपदेशकर्त्रींमकृण्वन्कृतवन्तः तथाचतैत्तिरीयैराम्नायते—इडावैमानवीयज्ञानुकाशिन्यासीदिति[2]। वाजसनेयिनोप्येवमामनन्ति—प्रयाजानुयाजानांमध्येमामवकल्पयमया सर्वानवाप्स्यसिकामानितिसामनुमन्वशादितियत्वशादिति। यत्यदाममकस्यमदीयस्यहिरण्यरूपसंबन्धिनोयःपिताङ्गिरास्तस्यपितुःपुत्रोजायते तदानींहेअग्नेत्वमेवपुत्ररूपआसीरितिशेषः॥ आयवेषष्ठ्यर्थेचतुर्थीवक्तव्येतिचतुर्थी। नहुषस्य णहबन्धने नहिकलिहन्यर्तिलसिभ्यउषच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम्। विश्पतिं परादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। मनुषस्य मनेर्नित्युषच् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् बाहुलकाद्वृद्ध्यभावः। शासनीं शिष्यतेअनयेतिशासनी करणाधिकरणयोश्चेतिल्युट् टिड्ढाणञित्यादिनाङीप् लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्। ममकस्य ममेदमित्यर्थेतस्येदमित्यणि तवकममकावेकवचनेइत्यस्मच्छब्दस्यममकादेशः संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्ध्यभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्॥ ११॥

द्वादशीमृचमाह—

त्वंनो अग्नेतवदेवपायुभिर्मघोनोरक्षतन्वश्चवन्द्य। त्राता तोकस्यतनयेगवामस्यनिमेषंरक्षमाणस्तवव्रते ॥ १२ ॥

त्वम्। नः। अग्ने। तव। देव। पायुऽभिः। मघोनः। रक्ष। तन्वः। च। वन्द्य। त्राता। तोकस्य। तनये। गवाम्। असि। अनिऽमेषम्। रक्षमाणः। तव। व्रते॥ १२॥

हेवन्द्य वन्दनीयाग्नेदेव तवपायुभिस्त्वदीयैःपालनैःमघोनोधनयुक्तान्नोस्मान्रक्ष तथातन्वश्च तनूःपुत्रदेहानपिरक्ष तोकस्यास्मदीयस्यपुत्रस्ययस्तनयोस्मत्पौत्रादिस्तवव्रतेत्वदीयेकर्मणि अनिमेषंनिरन्तरंरक्षमाणः सावधानोवर्ततेतस्मिन्नयागावःसन्तितासांगवांत्राताऽरक्षकोसि ईदृशस्यतवास्मद्रक्षणेकिमुवक्तव्यमित्यर्थः॥ मघोनः शसि श्वयुवमघोनामतद्धितइतिसम्प्रसारणम्। तन्वः सुपांसुपोभवन्तीतिशसोजसादेशः पूर्वसवर्णदीर्घस्यदीर्घाज्जसिचेतिप्रतिषेधः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् शसि हि उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्त्युदात्तत्वंस्यात्॥ १२॥

---

१ इलां इलस्वप्नक्षेपणयोःक्विप्हलन्तत्वादाप्। २ तै० ब्रा० १. १. ४.।

त्रयोदशीमृचमाह—

त्वमग्ने यज्यवे पायुरन्तरोऽनिषङ्गाय चतुरक्ष इध्यसे। यो रातहव्योऽवृकाय धायसे कीरेश्चिन्मन्त्रं मनसा वनोषि तम् ॥ १३ ॥

त्वम्। अग्ने। यज्यवे। पायुः। अन्तरः। अनिषङ्गाय। चतुःऽअक्षः। इध्यसे। यः। रातऽहव्यः। अवृकाय। धायसे। कीरेः। चित्। मन्त्रम्। मनसा। वनोषि। तम् ॥ १३ ॥

हेअग्ने त्वंयज्यवेयज्योर्यजमानस्यपायुःपालकः अन्तरःसमीपवर्तीसन् अनिषङ्गायरक्षोभिरसंबद्धाययज्ञाय चतुरक्षःदिक्चतुष्टयेपिइन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्तः इध्यसेदीप्यसे अवृकाहिंसकायधायसेपोषकायतुभ्यंरातहव्योदत्तहविष्कोयोयजमानोस्ति कीरेश्चित् स्तोतुरेव सतस्यसबन्धिनंमन्त्रंत्वदीयस्तोत्ररूपंमनसात्वदीयेनचित्तेनवनोषियाचसि ॥ यज्यवे यजिमनिशुन्धीत्यादिनायजतेर्युप्रत्ययः वृषादित्वादाद्युदात्तः। पायुः कृवापाजीत्यादिनाउण्प्रत्ययः आतोयुक्चिण्कृतोरितियुगागमः। अनिषङ्गाय षञ्जसङ्गे नविद्यतेनिषङ्गोस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। चतुरक्षः चत्वार्यक्षीणिज्वालारूपाणियस्यासौचतुरक्षः बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोःस्वाङ्गात्षजितिसमासान्तःषच्प्रत्ययः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। धायसे वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्कृतोरितियुगागमः। कीरेः कृतसंशब्दने अस्माण्ण्यन्तादचइरितीप्रत्यये णिलोपेधातोरन्त्यलोपश्छान्दसः। मन्त्रं मत्रिगुप्तभाषणे पचाद्यचि वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम्। वनोषि वनुयाचने तनादिकृञ्भ्यउः प्रत्ययस्वरः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

त्वमग्न उरुशंसाय वाघते स्पार्हं यद्रेक्णः परमं वनोषि तत्। आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्सि प्र दिशो विदुष्टरः ॥ १४ ॥

त्वम्। अग्ने। उरुऽशंसाय। वाघते। स्पार्हम्। यत्। रेक्णः। परमम्। वनोषि। तत्। आध्रस्य। चित्। प्रऽमतिः। उच्यसे। पिता। प्र। पाकम्। शास्सि। प्र। दिशः। विदुःऽतरः ॥ १४ ॥

१ सृवृभूशुषीत्यादिनाकनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्।

मृषस्तितिक्षायां अस्माण्णौ चङि गुणेप्राप्ते नित्यंछन्दसीतिउपधाऋकारस्यऋकारादेशःणिलोप-द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वसन्वद्भावेत्वदीर्घत्वानि तिङ्ङतिङइतिनिघातः । अगाम इणूगतौ इणो-गालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक् अडागमउदात्तः । भृमिः भ्रमुअनवस्थाने भ्रमेःसंप्रसा-रणंचेतीन्प्रत्ययः संप्रसारणेपरपूर्वत्वं इगुपधात्किदित्यनुवृत्तेःकित्त्वाद्गुणप्रतिषेधः नित्वादाद्युदा-त्तत्वम् ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

मनुष्वदंग्नेअङ्गिरस्वदंङ्गिरोययातिवत्सदनेपूर्ववच्छुंचे । अच्छंयाह्या वहादैव्यंजनमासादयबर्हिषियक्षिचप्रियम् ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्ने । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरः । ययातिऽवत् । सदने । पूर्वऽवत् । शुचे । अच्छ । याहि । आ । वह । दैव्यम् । जनम् । आ । सादय । बर्हिषि । यक्षि । च । प्रियम् ॥ १७ ॥

हेशुचे शुद्धियुक्त अङ्गिरोङ्गनशीलहविरादानायतत्रतत्रगमनशीलाग्ने अच्छ आभिमुख्येन सदनेदेवयजनदेशेयाहिगच्छ तत्रचत्वारोदृष्टान्ताः—मनुष्वत् यथामनुरनुष्ठानदेशेगच्छति अङ्गि-रस्वत् यथाचाङ्गिरागच्छति ययातिवत् यथाययातिर्नामराजागच्छति पूर्ववत् अन्येचपूर्वपुरुषाय-थागच्छन्ति यथामन्वादयोयज्ञेगच्छन्तितद्वत् अथवा मन्वादीनांयज्ञेयथात्वंगच्छसितद्वत् गत्वा-चदैव्यंदेवतासमूहरूपंजनमावह अस्मिन्कर्मण्यानय आनीयचबर्हिषिआस्तीर्णेदर्भेआसादय ता-न्देवानुपवेशय उपवेश्यच प्रियमभीष्टंहविर्यक्षिच देहि ॥ मनुष्वत् तेनतुल्यमितिप्रथमार्थेवातत्र तस्येवेतिषष्ठ्यर्थेवावतिः अयस्मयादित्वेनभत्वाद्रुत्वाद्यभावः प्रत्ययस्वरः एवमङ्गिरस्वदित्यादि-षु । वह द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । यक्षि लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् सेर्ह्यपिच्चेतिहेर-भावश्छान्दसः षत्वकत्वे ॥ १७ ॥

साग्निचयनेक्रतौ उखासंभरणीयायामिष्टावग्नेर्ब्रह्मण्वतःपुरोनुवाक्याएतेनाग्नइत्येषा दर्शपू-र्णमासाभ्यामिष्ट्वेतिखण्डे—एतेनाग्नेब्रह्मणावावृधस्वब्रह्मचतेजातवेदोनमश्चेतिसूत्रितम् ।

तामेतांसूक्तेष्टादशीमृचमाह—

एतेनांग्नेब्रह्मंणावावृधस्वशक्तीवायत्तेंचकृमाविदावा । उतप्रणेष्य भिवस्योअस्मान्त्संनंःसृजसुमत्यावाजंवत्या ॥ १८ ॥ ३५ ॥

एतेन॑ । अ॒ग्ने॒ । ब्रह्म॑णा । व॒वृ॒ध॒स्व॒ । शक्ती॑ । वा॒ । यत् । ते॒ ।
च॒कृ॒म । वि॒दा । वा॒ । उ॒त । प्र । ने॒षि॒ । अ॒भि । वस्यः॑ ।
अ॒स्मान् । सम् । नः॒ । सृ॒ज॒ । सु॒ऽम॒त्या । वाज॑ऽवत्या ॥ १८ ॥३५॥

हेअग्ने एतेनअस्मत्प्रयुक्तेनब्रह्मणामन्त्रेणववृधस्वअभिवृद्धोभव शक्तीवाविदावाअस्मदीयशक्त्यावास्मदीयज्ञानेनचतेतवयत्स्तोत्रंचकृम वयंकृतवन्तः एतेनब्रह्मणेतिपूर्वत्रान्वयः उतअपिचअस्माननुष्ठातॄन्वस्यःवसुमत्तरत्वलक्षणंश्रेयः प्रणेषिप्रकर्षेणप्रापय नोस्मान् वाजवत्याप्रभूतान्नयुक्तयासुमत्याअनुष्ठानविषयया शोभनबुद्ध्यासंसृजसंयोजय। ववृधस्व वृधुवृद्धौ लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वानि अभ्यासस्यसंहितायांदीर्घश्छान्दसः। शक्ती सुपांसुलुगितितृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घत्वं क्तिनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। विदा सावेकाचइतितृतीयायाउदात्तत्वम्। नेषि णीञ्प्रापणे बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् उपसर्गादसमासेइतिणत्वम्। सुमत्या मन्क्तिन्नित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वंप्रथमाध्यायेप्रपञ्चितं उदात्तयणोहल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेपञ्चत्रिंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

इन्द्रस्यनुवीर्याणीतिपञ्चदशर्चंद्वितीयंसूक्तं आङ्गिरसोहिरण्यस्तूपऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रोदेवता इन्द्रस्यपञ्चोनेत्यनुक्रमणिका अग्निष्टोमेमाध्यंदिनसवने निष्केवल्यशस्त्रे इन्द्रस्यनुवीर्याणीतिनिविद्धानीयंसूक्तं निष्केवल्यस्येतिखण्डेसूत्रितम्—इन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रींनिविदंदध्यादिति। विषुवत्यपितस्मिन्शस्त्रेएतद्विनियुक्तं विषुवान्दिवाकीर्त्यइतिखण्डे सूत्रितम्—इन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रींनिविदंशस्त्वेति । महाव्रतेनिष्केवल्येपि एतदेवविनियुक्तं राथंतरोदक्षिणःपक्षइतिखण्डे—चतस्रः सतोःषड्बृहतीःकरोतीन्द्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचमिति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

इन्द्र॑स्य॒नुवी॒र्या॑णि॒प्रवो॑चं॒यानि॑च॒कार॑प्रथ॒मानि॑व॒ज्री । अह॒न्नहि॒मन्व॒पस्त॑तर्द॒प्रव॒क्षणा॑अभिन॒त्पर्व॑तानाम् ॥ १ ॥

इन्द्र॑स्य । नु । वी॒र्या॑णि । प्र । वो॒च॒म् । यानि॑ । च॒कार॑ । प्र॒थ॒मानि॑ । व॒ज्री । अह॑न् । अहि॑म् । अनु॑ । अ॒पः । त॒त॒र्द॒ । प्र । व॒क्षणाः॑ । अ॒भि॒न॒त् । पर्व॑तानाम् ॥ १ ॥

वज्रीवज्रयुक्तइन्द्रः प्रथमानिपूर्वसिद्धानिमुख्यानिवीर्याणिपराक्रमयुक्तानिकर्माणिच-कार तस्येन्द्रस्यतानिवीर्याणि नु क्षिप्रंप्रवोमि कानिवीर्याणिइतितदुच्यते अहिंमेघं अहन्हत-वान् तदेतदेकंवीर्यं अनुपश्चादपोजलानि ततर्द हिंसितवान् भूमौनिपातितवानित्यर्थः इदंद्विती-यंवीर्यं पर्वतानांसंबन्धिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीलानदीः प्राभिनत् भिन्नवान् कूलद्वयकर्षणेनप्र-वाहितवानित्यर्थः इदंतृतीयंवीर्यं एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् ॥ वीर्याणि शूरवीरविक्रान्तौ ण्यन्तादचोयदितियत् णेरनिटीतिणिलोपः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वं यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं नभवति आद्युदात्तत्वेहिसुशब्देनबहुव्रीहौ आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदा-त्तत्वस्यसिद्धत्वात् वीरवीर्यौचेतिपुनस्तद्विधानमनर्थकंस्यात् अतोवगम्यते यतोनावइ-त्याद्युदात्तत्वंवीरशब्देनप्रवर्ततइति अतःपरिशेषात्तित्स्वरितमितिप्रत्ययस्यस्वरितत्वमेव । वोचं अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङितिच्लेरङादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः चकार ण-लि लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् लङि इतश्चेतीकारलोपे ह ल्ङ्याब्भ्यइतितकारलोपः । अहिं आङ्पूर्वाद्धन्तेराङि श्रिहनिभ्यांह्रस्वश्चेतीण्प्रत्ययः आङो-ह्रस्वत्वंच चशब्देनवेञोडित् समानेख्यश्चोदात्तइतिडित्त्वं पूर्वपदान्तोदात्तत्वंचानुकृष्यते तत-ष्टिलोपेपूर्वपदस्योदात्तत्वम् । ततर्द उतृदिर्हिंसानादरयोः तिङ्ङतिङइतिनिघातः । वक्षणाः वक्षरोषे कृधमण्डार्थेभ्यश्चेतियुच् तित्स्वरंबाधित्वाव्यत्ययेनप्रत्ययस्वरः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अहन्नहिंपर्वतेशिश्रियाणंत्वष्टास्मैवज्रंस्वर्यंततक्ष । वाश्राइवधेनवःस्यन्दमानाअञ्जःसमुद्रमवजग्मुरापः ॥ २ ॥

अहन् । अहिम् । पर्वते । शिश्रियाणम् । त्वष्टा । अस्मै । वज्रम् । स्वर्यम् । ततक्ष । वाश्राःऽइव । धेनवः । स्यन्दमानाः । अञ्जः । समुद्रम् । अव । जग्मुः । आपः ॥ २ ॥

पर्वतेशिश्रियाणंआश्रितंअहिंमेघंअहन्हतवान् अस्माइन्द्रायस्वर्यंसुष्ठुप्रेरणीयंयद्वाशब्दनी-यंस्तुत्यं त्वष्टाविश्वकर्मा वज्रंततक्षतनूकृतवान् तेनवज्रेणमेघेभिन्नेसतिस्यन्दमानाः प्रस्रवणयु-क्ताआपः समुद्रमञ्जःसम्यगवजग्मुःप्राप्ताः तत्रदृष्टान्तः—वाश्रावत्सान्प्रतिहंभारवोपेताधेनवइव यथाधेनवःसहसावत्सगृहेगच्छन्तितद्वत्॥ शिश्रियाणं श्रिञ्सेवायां लिटःकानच् द्विर्भावहलादि-

शेषेयजादेशाः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । स्वर्यं ऋगतौ अस्मात्सुपूर्वात्ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्ध्यभावः यद्वा स्वृशब्दोपतापयोरित्यस्मात् णिति पूर्ववद्वृद्ध्यभावः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । वाश्यन्तइतिवाश्राः वाशृशब्दे स्फायितञ्चीत्यादिनारक् । जग्मुः उसिगमहनेत्युपधालोपः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

वृषायमाणोऽवृणीतसोमंत्रिकंद्रुकेष्वपिबत्सुतस्यं । आसायकंमघवांदत्तवज्रमहंन्नेनंप्रथमजामहींनाम् ॥ ३ ॥

वृषऽयमाणः । अवृणीत । सोमम् । त्रिऽकंद्रुकेषु । अपिबत् । सुतस्यं । आ । सायंकम् । मघऽवां । अदत्त । वज्रम् । अहंन् । एनम् । प्रथमऽजाम् । अहींनाम् ॥ ३ ॥

वृषायमाणः वृषइवाचरन्निन्द्रः सोममवृणीतवृतवान् त्रिकद्रुकेषुज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकास्त्रयोयागास्त्रिकद्रुकाउच्यन्ते तेषुसुतस्याभिषुतस्यसोमस्यांशमपिबत्पीतवान् मघवाधनवानिन्द्रः सायकंबन्धकंवज्रं आदत्तस्वीकृतवान् तेनवज्रेणाहीनांमेघानांमध्येप्रथमजांप्रथमोत्पन्नंमेघंअहनहतवान् ॥ वृषायमाणः वृषइवाचरन् कर्तुःक्यङ्सलोपश्चेतिक्यङ् अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः अदुपदेशाद्धातोरन्तोदात्तत्वे क्यङन्ताद्धातोरन्तोदात्तत्वम् । सायकं षिञ्बन्धने सिनोतीतिसायकः ण्वुल् लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । प्रथमजां प्रथमंजायतइतिप्रथमजाः जनसनखनक्रमगमोविट् विड्वनोरित्यात्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यदिन्द्राहंन्प्रथमजामहींनामान्मायिनाममिनाःप्रोतमायाः । आत्सूर्यंजनयन्द्यामुषासंतादीत्नाशत्रुंनकिलांविवित्से ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्र[1] । अहंन् । प्रथमऽजाम् । अहींनाम् । आत् । मायिनाम् । अमिनाः । प्र । उत । मायाः । आत् । सूर्यम् । जनयंन् । द्याम् । उषसंम् । तादीत्नां । शत्रुम् । न । किलं । विवित्से ॥ ४ ॥

---

1 पदकालेह्रस्वश्छान्दसः ।

उतअपिच हेइन्द्र यत्यदाअहीनांमेघानांमध्येप्रथमजांप्रथमोत्पन्नंमेघंअहन् हतवानसि आत्तदनन्तरं मायिनांमायोपेतानामसुराणांसंबन्धिनीर्मायाःप्रामिनाः प्रकर्षेणनाशितवानसि अनन्तरंसूर्यमुषसं उषःकालंद्यामाकाशंचजनयन्नुत्पादयन्नावरकमेघनिवारणेनप्रकाशयन्वर्तसे तादीत्नातदानीं आवरकान्धकाराभावाच्छत्रुंघातकंवैरिणंनविवित्सेकिल त्वंनलब्धवान् खलु॥ अहन् हन्तेर्लङिहल्ङ्याब्भ्यइतिसिलोपः अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः। मायिनां मायाशब्दस्यव्रीह्यादिषुपाठात्व्रीह्यादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः । अमिनाः मीञ्हिंसायां क्र्यादिकः मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वत्वम। तादीत्ना तदानीमित्यस्यपृषोदरादित्वाद्वर्णविपर्ययः। किल निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । विवित्से विद्लृलाभे क्रादिनियमात्प्राप्तइट्व्यत्ययेनन भवति ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह—

अहन्वृत्रंवृत्रतरंव्यंसमिन्द्रोवज्रेणमहतावधेन । स्कन्धांसीवकुलिशेनाविवृक्णाहिःशयतउपपृक्पृथिव्याः ॥५॥३६॥

अहन् । वृत्रम । वृत्रऽतरम् । विऽअंसम् । इन्द्रः । वज्रेण । महता । वधेन । स्कंधांसिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्णा । अहिः । शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥ ३६ ॥

अयमिन्द्रोवज्रेणसंपादितोयोमहान्वधः तेनवज्रेण वृत्रतरंअतिशयेनलोकानामावरकमन्धकाररूपं यद्वा वृत्रैरावरणैः सर्वानशत्रून् तरति तंवृत्रमेतन्नामकमसुरं व्यंसं विगतांसंछिन्नबाहुर्यथाभवतितथाअहनहतवान् अंसच्छेदेदृष्टान्तः—कुलिशेनकुठारेण विवृक्णाविशेषतः छिन्नानिस्कंधांसीवयथावृक्षस्कन्धाश्छिन्नाभवन्तितद्वत् तथासति अहिर्वृत्रः पृथिव्याउपरिउपपृक्सामीप्येनसंपृक्तःशयतेशयनंकरोति छिन्नकाष्ठवद्भूमौपततीत्यर्थः॥ वृत्रतरं वृतुवर्तने स्फायितञ्चीत्यादिनाभावे रक्प्रत्ययान्तोवृत्रशब्दः वृत्रेणावरणेनसर्वंतरतीतिवृत्रतरः तरतेः पचाद्यच् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं तरपिंतुव्यत्ययेन । व्यंसं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरितत्वे उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम्। वधेन हनश्चवधइतिभावेअप् तत्संनियोगेनधातोर्वधादेशः सचान्तोदात्तः अन्त्यस्याकारस्य अतोलोपइतिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणप्रत्ययस्योदात्तत्वम्। विवृक्णा ओव्रश्चूछेदने कर्मणिनिष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः ओदितश्चेतिपरत्वान्निष्ठानत्वं ततोव्रश्चभ्रस्जेतिषत्वेप्राप्तेनिष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषुसिद्धोवक्तव्यइतिनन्वस्यसिद्धत्वेन झलूपरत्वाभावात्षत्वंनभवति कुत्वेतुकर्तव्येतदसिद्धमेवेति चोःकुरितिकुत्वं

शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । शयते बहुलंछन्दसीति शेःपरस्यशपोलुगभावः । पृथिव्याः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेषट्त्रिंशोवर्गः ॥ ३६ ॥

षष्ठीमृचमाह–

अयोद्धेवंदुर्मदआहिजुह्वेमहावीरंतुविबाधमृजीषम् । नातारीदस्य समृतिंवधानांसंरुजानाःपिपिषइन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्धाऽइव । दुःऽमदः । आ । हि । जुह्वे । महाऽवीरम् । तुविऽबाधम् । ऋजीषम् । न । अतारीत् । अस्य । समऽऋतिम् । वधानाम् । सम् । रुजानाः । पिपिषे । इन्द्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदोदुष्टमदोपेतोहर्षयुक्तोवृत्रः अयोद्धेवयोद्धृरहितइवइन्द्रंआजुह्वेहि आहूतवानखलु कीदृशं इन्द्रं महावीरंगुणैर्महान्भूत्वा शौर्योपेतं तुविबाधंबहूनांबाधकं ऋजीषं शत्रूणामपार्जकं अस्येदृशस्येन्द्रस्यसंबन्धिनोयेशत्रुवधाःसन्तितेषांवधानांसमृतिंसङ्गमंनातारीत् पूर्वोक्तोदुर्मदः तरीतुंनाशक्नोत् इन्द्रशत्रुः इन्द्रःशत्रुर्घातकोयस्यवृत्रस्यतादृशोवृत्रः इन्द्रेणहतोनदीषुपतितःसन्रुजानाः नदीः संपिपिषे सम्यक्पिष्टवान् सर्वान्लोकानावृण्वतोवृत्रदेहस्यपातेननदीनांकूलानितत्रत्यंपाषाणादिकंचचूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धाइव नविद्यतेयोद्धास्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं समासान्तविधेरनित्यत्वान्नद्यृतश्चेतिकबभावः । जुह्वे ह्वेञ्स्पर्धायां शब्देच अभ्यस्तस्यचेतिसंप्रसारणं उवङादेशाभावश्छान्दसः यद्वा छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकसंज्ञायांहुश्नुवोःसार्वधातुकइतियणादेशः अत्रलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषालक्ष्यानुरोधान्नाश्रीयते इतरथाहिआजुह्वानइत्यादिषुयणादेशोनस्यात् नचैवंसतिसातयेहुवेवामित्यादावपितथा स्यादितिवाच्यं अनेकाच्त्वाभावात् अनेकाचइतिहितत्रानुवर्तते प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । महावीरं महांश्चासौवीरश्चमहावीरः आन्महतइतिआत्वम् । तुविबाधं बाधृविलोडने तुवीन् प्रभूतान्बाधतेइतितुविबाधः पचाद्यच् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । समृतिं तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । रुजानाः रुजोभङ्गे रुजन्तिकूलानीतिरुजानानद्यः रुजानाद्योभवन्तिरुजन्तिकूलानीतियास्कः ।व्यत्ययेनशानच् तुदादिभ्यःशः नुमभावश्छान्दसः अदुप-

१ऋजीषं अर्जेर्ऋजचेतिईषन्अर्शआद्यच्यत्सोमस्यपूयमानस्यातिरिच्यतेतदृजीषंतद्वाशे।
२ नि० ६. ४. ।

देशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः । पिपिषे पिषृसंचूर्णने व्यत्ययेनलिट् । इन्द्रशत्रुः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

अपादहस्तोअपृतन्यदिन्द्रमास्यवज्रमधिसानौजघान । वृष्णोवध्रिःप्रतिमानंबुभूषन्पुरुत्रावृत्रोअशयद्व्यस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् । अधि । सानौ । जघान । वृष्णः । वध्रिः । प्रतिऽमानम् । बुभूषन् । पुरुऽत्रा । वृत्रः । अशयत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

अपात् वज्रेणछिन्नत्वात्पादरहितः अहस्तःहस्तरहितोवृत्रः इन्द्रमुद्दिश्यअपृतन्यत् पृतनां युद्धमैच्छत् द्वेषाधिक्येनबहुधाविद्धोपियुद्धंनपरित्यक्तवानित्यर्थःअस्यहस्तपादहीनस्यवृत्रस्य सानौपर्वतसानुसदृशेप्रौढस्कन्धेअधिउपरिवज्रं आजघान इन्द्रआभिमुख्येनप्रक्षिप्तवान् अशक्तस्यापियुद्धेच्छायांदृष्टान्तः—वध्रिः छिन्नमुष्कःपुरुषः वृष्णोरेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषान्तरस्यप्रतिमानंसादृश्यंबुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथानशक्नोतितद्वदयमितिशेषः सवृत्रः पुरुत्राबहुष्ववयवेषुव्यस्तः विविधंक्षिप्तः ताडितःसन् अशयत् भूमौपतितवान् ॥ अपात् बहुव्रीहौ पादशब्दस्यान्त्यलोपश्छान्दसः । अहस्तः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अपृतन्यत् सुपआत्मनःक्यच् कव्यध्वरपृतनस्येत्यन्त्यलोपः । बुभूषन् सनिग्रहगुहोश्चेतीट्प्रतिषेधः । पुरुत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्योद्वितीयासप्तम्योर्बहुलमितिसप्तम्यर्थेत्राप्रत्ययः । अशयत् व्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः । व्यस्तः असुक्षेपणेइत्यस्मात् कर्मणिक्तः यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

नदंनभिन्नममुयाशयानंमनोरुहाणाअतियन्त्यापः । याश्चिद्वृत्रोमहिनापर्यतिष्ठत्तासामहिःपत्सुतःशीर्बभूव ॥ ८ ॥

नदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् । मनः । रुहाणाः । अति । यन्ति । आपः । याः । चित् । वृत्रः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासाम् । अहिः । पत्सुतःऽशीः । बभूव ॥ ८ ॥

अमुया अमुष्यां पृथिव्यां शयानंपतितं मृतं वृत्रं आपोजलानि अतियन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति तत्रदृष्टान्तः—भिन्नंबहुधाभिन्नकूलंनदंन सिन्धुमिव यथावृष्टिकालेप्रभूताआपोनद्याः कूलंभित्त्वातिक्रम्यगच्छन्तितद्वत् कीदृश्यआपः मनोरुहाणाः नृणांचित्तमारोहन्त्यः पुरावृत्रे जीवतिसति तेननिरुद्धामेवस्थिताआपोभूमौवृष्टानभवन्ति तदानींनृणांमनःखिद्यते मृतेतु वृत्रे निरोधरहिताआपोवृत्रशरीरमुल्लंघ्यप्रवहन्ति तदावृष्टिलाभेनमनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः त-देतदुत्तरार्धेनस्पष्टीक्रियते—वृत्रोजीवनदशायां महिनास्वकीयेनमहिम्नायाश्चित् याएवमेघग-ताआपः पर्यतिष्ठत् परिवृत्य स्थितवान् अहिर्वृत्रोमेघः तासामपांपत्सुतःशीः पादस्याधःशया-नोबभूव यद्यप्यपांपादोनास्ति तथाप्यद्भिर्वृत्रस्याभिलङ्घितत्वात् पादस्याधःशयनमुपपद्यते ॥ भिन्नं रदाभ्यांनिष्ठातोनइतिनत्वम् । अमुया सुपांसुलुगितिसप्तम्यायाजादेशः । शयानं शी-ङःसार्वधातुकेइतिगुणः धातोर्ङित्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । रुहाणाः रुहबीजजन्म-निप्रादुर्भावेच व्यत्ययेनशानच् कर्तरिशपिप्राप्तेव्यत्ययेनशः अनित्यमागमशासनमितिवचना-न्मुगभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरेप्राप्ते व्यत्ययेनधातुस्वरः । महिना महपूजायां इन्सर्वधातुभ्यइतीन्प्रत्ययः व्यत्ययेनविभक्तेरुदात्तत्वम् यद्वा महिना महिम्ना महच्छब्दस्यपृथ्वादिषुपाठात् तस्यभावइत्यस्मिन्नर्थे पृथ्वादिभ्यइमनिज्वेतिइमनिच्प्रत्ययः टेरितिटिलोपः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् तृतीयैकवचने अल्लोपेसति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणतस्यो-दात्तत्वं मकारलोपश्छान्दसः । पत्सुतःशीः पादस्याधःशेतइतिपत्सुतःशीः क्विप्चेतिक्विप् तसि पद्दन्नित्यादिनापादशब्दस्यपदादेशः शस्प्रभृतिष्वितिप्रभृतिशब्दःप्रकारवचनेइतिशलादो-षणीत्यत्रापिदोषन्नादेशोभवतीत्युक्तत्वात् मध्येसुइतिशब्दोपजनश्छान्दसः यद्वा पादशब्दस्य सप्तमीबहुवचने पदादेशेकृते इतराभ्योपिदृश्यन्तइतिसप्तम्यर्थेतसिल् लुगभावश्छान्दसः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

नीचावयाअभवद्वृत्रपुत्रेन्द्रोअस्याअववधर्जभार । उत्तरासूरधरः पुत्रआसीद्दानुःशयेसहवत्सानधेनुः ॥ ९ ॥

नीचाऽवयाः । अभवत् । वृत्रऽपुत्रा । इन्द्रः । अस्याः । अव । वधः । जभार । उत्ऽतरा । सूः । अधरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये । सहऽवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

वृत्रपुत्रा वृत्रःपुत्रोयस्याः मातुः सेयंमाता वृत्रपुत्रा नीचावयाः न्यग्भावं प्राप्ताहताभवत् पुत्रं प्रहाराद्रक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्चीपतितवतीत्यर्थः तदानीमयमिन्द्रः अस्यामातुःअव अधोभागे वृत्रस्योपरिवधं हननसाधनमायुधंजभार प्रहृतवान् तदानीं सूर्माता उत्तराउपरिस्थितासीत् पुत्रस्तुअधोभागस्थितआसीत् साचदानुर्दानवीवृत्रमाता शये मृता शयनंकृतवती तत्र दृष्टान्तः—धेनुर्लोकप्रसिद्धागौः सहवत्सान यथावत्ससहिताशयनंकरोतितद्वत् ॥ नीचावयाः वेतिखादतीतिवयोबाहुः औणादिकोसिप्रत्ययः न्यञ्चौवयसौयस्याःसानीचावयाः न्यञ्च्-शब्दादुत्तरस्याविभक्तेः सुपांसुपोभवन्तीतितृतीयैकवचनादेशः अचइत्यकारलोपेचाविति दीर्घत्वं अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानमितितस्योदात्तत्वं समासेलुगभावश्छान्दसः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा नीचौनिकृष्टौ वयसौयस्याःसा पूर्वपदस्यदीर्घश्छान्दसः । वधः हन्यते अनेनेतिवधः असुनिहन्तेर्वधादेशः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । जभार हृग्रहोर्भइतिभत्वम् । सूः षूङ्प्राणिगर्भविमोचने सूते गर्भंविमुञ्चतीतिसूर्माता क्विप्चेतिक्विप् । दानुः दोअवखण्डने दाभाभ्यांनुः । शये लटि लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः शीङःसार्वधातुकेइतिगुणे अयादेशः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानांकाष्ठानांमध्येनिहितंशरीरम् । वृत्रस्यनिण्यंविचरन्त्यापोदीर्घंतमआशयदिन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥

अतिष्ठन्तीनाम् । अनिऽवेशनानाम् । काष्ठानाम् । मध्ये । निऽहितम् । शरीरम् । वृत्रस्य । निण्यम् । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घम् । तमः । आ । अशयत् । इन्द्रऽशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥

वृत्रस्यशरीरमापोविचरन्ति विशेषेणोपर्याक्रम्यप्रवहन्ति कीदृशं शरीरं निण्यं निर्नामधेयं अप्सुमग्नत्वेनगूढत्वात्तदीयंनामनकेनापिज्ञायते एतदेवस्पष्टीक्रियते—काष्ठानामपांमध्ये निहितं निक्षिप्तं कीदृशानांकाष्ठानां अतिष्ठन्तीनां स्थितिरहितानां अनिवेशनानां उपवेशनरहितानां प्रवहणस्वभावत्वादेतासांमनुष्यवन्नक्वापिस्थितिःसंभवति इन्द्रशत्रुः वृत्रोजलमध्येशरीरेप्रक्षिप्तेसति दीर्घंतमोदीर्घनिद्रात्मकं मरणं यथाभवतितथा आशयत् सर्वतःपतितवान् ॥ अतिष्ठन्तीनां अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनिवेशनानां निविशन्त्यस्मिन्निति निवेशनंस्थानं करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणेल्युट् तद्रहितानां बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । क्रान्त्वास्थिताःकाष्ठाः पृषोदरादिः । निहितं गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं अत्रयास्कः—अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणांकाष्ठानांमध्येनिहितं

शरीरंमेघःशरीरंशरीरंशृणातेःशम्नातेर्वावृत्रस्यनिण्यंनिर्णामंविचरन्तिविजानन्त्यापइतिदीर्घंद्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोस्यशमयितावाशातयितावातस्मादिन्द्रशत्रुस्तत्कोवृत्रोमेघइतिनैरुक्तास्त्वाष्ट्रोसुरइत्यैतिहासिकाइति ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेसप्तत्रिंशोवर्गः ॥ ३७ ॥

एकादशीमृचमाह—

दासपत्नीरहिगोपाअतिष्ठन्निरुद्धाआपःपणिनेवगावः । अपांबिलमपिहितंयदासीद्वृत्रंजघन्वाँअपतद्ववार ॥ ११ ॥

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः । आपः । पणिनाऽइव । गावः । अपाम् । बिलम् । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीःदासोविश्वोपक्षयहेतुर्वृत्रःपतिःस्वामीयासामपांताः दासपत्नीः अतएवाहिगोपाअहिर्वृत्रोगोपारक्षकोयासांताः गोपनंनामस्वच्छन्देनयथानप्रवहन्तितथानिरोधनं एतदेवस्पष्टीक्रियते—आपोनिरुद्धाअतिष्ठन्निति तत्रदृष्टान्तः—पणिनेवगावः पणिनामकोसुरः गाअपहृत्यबिले स्थापयित्वातद्बिलद्वारमाच्छाद्ययथानिरुद्धवांस्तथेत्यर्थः अपांयद्बिलंप्रवहणद्वारंअपिहितं वृत्रेणनिरुद्धमासीत् तद्बिलंप्रवहणद्वारंवृत्रंजघन्वान् हतवानिन्द्रः अपववार अपवृतमकरोत् वृत्रकृतमपांनिरोधंपरिहृतवान् अत्रयास्कः—दासपत्नीर्दासाधिपत्न्योदासोदस्यतेरुपदासयतिकर्माण्यहिगोपाअतिष्ठन्नहिनागुप्ताअहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोहिरेतस्मादेवनिर्ह्रसितोपसर्गआहन्तीतिनिरुद्धाआपःपणिनेवगावःपणिर्वणिग्भवतिपणिःपणनाद्वणिक्पण्यंनेनेक्ति अपांबिलमपिहितंयदासीत् बिलंभरंभवतिबिभर्तेर्वृत्रंजघ्निवानपववारतद्वृत्रोवृणोतेर्वावर्ततेर्वावर्धतेर्वायदवृणोत्तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायतेयदवर्ततत्तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायतेयदवर्धततद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायतइति ॥ दासपत्नीः दसुउपक्षये दासयतीतिदासोवृत्रःपचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् दासःपतिर्यासां विभाषासपूर्वस्येतिङीप् तत्सन्नियोगेनइकारस्यनकारः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा दासस्यपालयित्र्यः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहिगोपाः गुपूरक्षणे गोपायतीतिगोपाः आयादयआर्धधातुकेवेत्यायःप्रत्ययः ततःक्विप् अतोलोपः वेरपृक्तलोपाद्वलिलोपोबलीयानितिपूर्वंयकारलोपः नचाचःपरस्मिन्नितिअतोलोपस्यस्थानिवत्त्वं नपदान्तद्विर्वचने-

१ नि० २. १६. । २ नि० २. १७. ।

तिप्रतिषेधात् अहिर्गोपायासां पूर्ववत्स्वरः । निरुद्धाः रुधिर्आवरणे झषस्तथोर्धोधइतिनिष्ठात-कारस्यधकारः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । जघन्वान् हन्तेर्लिटःक्वसुः अभ्यासाच्चेत्यभ्या-सादुत्तरस्यहकारस्यकुत्वम् क्रादिनियमप्राप्तस्येटोविभाषागमहनेत्यादिनाविकल्पविधानादभावः संहितायां नकारस्यरुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

अश्व्योवारोअभवस्तदिन्द्रसृकेयत्त्वाप्रत्यहन्देवएकः । अजयोगा अजयःशूरसोममवासृजःसर्तवेसप्तसिन्धून् ॥ १२ ॥

अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । सृके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहन् । देवः । एकः । अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोमम् । अव । असृजः । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् ॥ १२ ॥

सृकेवज्रे सृकःवृकइतिवज्रनामसुपठितत्वात् देवोदीप्यमानः सर्वायुधकुशलः एकः अ-द्वितीयोवृत्रः यद्यदात्वात्वांप्रत्यहन् प्रतिकूलत्वेनप्रहृतवान् तत्तदानींत्वं अश्व्योवारः अश्वसं-बन्धीवालोभवः यथाअश्वस्यवालोऽनायासेनमक्षिकादीनिवारयतितद्वद्वृत्रमगणयित्वा नि-राकृतवानित्यर्थः किंच गाःपणिनापहृतास्त्वमजयः जितवानुहेशूरशौर्ययुक्तेन्द्र सोममजयो-जितवान् तथाचतैत्तिरीयाः त्वष्टाहतपुत्रइत्यस्मिन्नुपाख्यानेसमामनन्ति—सयज्ञवेशसंकृत्वाप्रा-सहासोममपिबदिति । सप्तसिन्धून् इमंमेगङ्गइत्यस्यामृच्याम्नातागङ्गाद्याःसप्तसंख्याकानदीः सर्तवेसर्तुंप्रवाहरूपेणगन्तुं अवासृजःत्यक्तवान् वृत्रकृतंप्रवाहनिरोधंनिराकृतवानित्यर्थः । अ-श्व्यः अश्वेभवः भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् वारयतिदंशमशकानितिवारः पचाद्यच् कपिलकादित्वात्लत्वविकल्पः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रत्यहन् यद्वृत्तान्नित्य-मितिनिघातप्रतिषेधः तिङ्ङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् । अजयः गाःइत्यस्यवाक्यान्तर-गतत्वात् तदपेक्षयास्यतिङ्ङतिङइतिनिघातोनभवति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्त-व्याइतिवचनात् । सर्तवे तुमर्थेसेसेनितितवेनप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

नास्मैविद्युन्नतन्यतुःसिषेधनयांमिहमकिरद्ध्रादुनिंच । इन्द्रश्चयद्युयुधातेअहिश्चोतापरीभ्योमघवाविजिग्ये ॥ १३ ॥

---

१ सृके सृवृभूशुषिमुषिभ्यःकक् । २ तै० सं. २. ४. १२. । ३ ऋ० सं० ८. ३. ६.

न । अस्मै । विऽद्युत् । न । तन्यतुः । सिसेध । न । याम् । मिहम् ।
अकिरत् । ह्रादुनिम् । च । इन्द्रः । च । यत् । युयुधाते इति ।
अहिः । च । उत । अपरीभ्यः । मघऽवा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

इन्द्रंनिषेद्धुंवृत्रोयान्विद्युदादीन्माययानिर्मितवान्तेसर्वेप्येनंनिषेद्धुमशक्ताः सोयमर्थो-नेनमन्त्रेणोच्यते अस्मैइन्द्रार्थंनिर्मिताविद्युत्नसिषेधइन्द्रंनप्राप्नोत् तथा तन्यतुः गर्जनंयांमिहं सेचनंयांवृष्टिंअकिरत्वृत्रोविक्षिप्तवान्सापिवृष्टिर्नसिषेध ह्रादुनिंच अशनिमपि यांवृत्रःप्रयुक्तवान् सापिनसिषेध इन्द्रश्चाहिश्च इन्द्रवृत्रावुभावपियद्यदायुयुधातेयुद्धंकृतवन्तौतदानींविद्युदादयोनप्रा-प्ताइतिपूर्वत्रान्वयः उतअपिच मघवाधनवानिन्द्रः अपरीभ्यःअपराभ्यःअन्यासामपिवृत्रनिर्मिता-नांमायानांसकाशाद्विजिग्येविशेषेणजितवान् ॥ सिषेध षिधुगत्यां । मिहं मिहसेचने मेहतिसिञ्च-तीतिमिट्वृष्टिः क्विप्चेतिक्विप् । अकिरत् कॄविक्षेपे तुदादिभ्यःशः ऋतइद्धातोरितीत्वं अडागम-उदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः । युयुधाते युधसंप्रहारे लिटिप्रत्ययस्वरः । जिग्ये सन्लिटोर्जेरि-त्यभ्यासादुत्तरस्यजकारस्यकुत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

अहेर्यातारंकमपश्यइन्द्रहृदियत्तेजघ्नुषोभीरगच्छत् । नवचयन्नवतिं चस्रवन्तीःश्येनोनभीतोअतरोरजांसि ॥ १४ ॥

अहेः । यातारम् । कम् । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते ।
जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् । नव । च । यत् । नवतिम् । च ।
स्रवन्तीः । श्येनः । न । भीतः । अतरः । रजांसि ॥ १४ ॥

हेइन्द्र जघ्नुषोवृत्रंहतवतःतव हृदिचित्तेयत्यदिभीरगच्छत् नहतवानस्मीतिबुद्ध्याभयंप्रा-प्नुयात् तर्हिअहेर्वृत्रस्ययातारंहन्तारं कमपश्यः त्वत्तोन्यंकंपुरुषंदृष्टवानसि तादृशस्यपुरुषान्तरस्या-भावात् माभूत्तवभयमित्यर्थः यद्यस्मात्कारणात्त्वंनवच नवतिंच स्रवन्तीः एकोनशतसंख्याकाः प्रवहन्तीर्नदीःप्राप्यरजांसितत्रत्यान्युदकानिअतरः तीर्णवानसि तत्रदृष्टान्तः—श्येनोन श्येननाम-कोबलवान्पक्षीव दूरगमनात्तवभयमासीदितिगम्यते तद्भयंमाभूदित्यभिप्रायः तच्चदूरगमनंब्राह्म-णेसमाम्नातं—इन्द्रोवैवृत्रंहत्वानास्तृषीतिमन्यमानःपराःपरावतोगच्छदिति । तैत्तिरीयाश्चामनन्ति-इन्द्रोवृत्रंहत्वापरांपरावतमगच्छदपाराधमितिमन्यमानइति ॥ हृदि पद्दन्नित्यादिनाहृदयशब्दस्य

१ ऋतन्यञ्जीत्यादिनातनोतेर्यतुच् । २ श्येनः शास्त्यादिभ्यइनच् ।
३ ऐ० ब्रा० ३. १५. ।　　४ तै० सं. २. ५. ३. ।

ह्रदादेशःऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । जघ्नुषः हन्तेर्लिटःक्वसुः षष्ठ्येकवचनेवसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणं परपूर्वत्वे शासिवसिघसीनांचेतिषत्वं नचषत्वतुकोरसिद्धइतिएकादेशस्यासिद्धत्वात्षत्वंनप्राप्नुयादितिवाच्यं संप्रसारणङीट्सुप्रतिषेधोवक्तव्यइति असिद्धवद्भावस्यप्रतिषिद्धत्वात् गमहनेत्यादिनोपधालोपः नचासिद्धवदत्राभादितिसंप्रसारणस्यासिद्धवद्भावः भिन्नाश्रयत्वात् संप्रसारणंहिषष्ठ्येकवचने उपधालोपस्तु वसाविति भिन्नाश्रयत्वम् । स्रवन्तीः स्रुगतौ शप्श्यनोर्नित्यमितिनुमागमः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । अतः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥१४॥ पञ्चदशीमृचमाह—

इन्द्रो॑या॒तोऽव॑सितस्य॒राजा॒शम॑स्यच॒शृ॒ङ्गिणो॒वज्र॑बाहुः । से
दुराजा॑क्षयतिचर्ष॒णी॒नामरा॒न्ननेमिः॒परि॒ताब॑भूव ॥१५॥३८॥

इन्द्रः॑ । या॒तः । अव॑ऽसितस्य । राजा॑ । शम॑स्य । च॒ । शृ॒ङ्गिणः॑ ।
वज्र॑ऽबाहुः । सः । इत् । ऊम् इति॑ । राजा॑ । क्ष॒य॒ति॒ । च॒र्ष॒णी॒नाम् ।
अ॒रान् । न । ने॒मिः । परि॑ । ता । ब॒भू॒व॒ ॥ १५ ॥ ३८ ॥

वज्रबाहुरिन्द्रःशत्रौहतेसतिनिःसपत्नोभूत्वायातोगच्छतोजङ्गमस्यअवसितस्यएकत्रैवस्थितस्यस्थावरस्यशमस्यशान्तस्यशृङ्गराहित्येनप्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेःशृङ्गिणःशृङ्गोपेतस्योग्रस्यमहिषबलीवर्दादेश्चराजाभूत् सेदुसएवेन्द्रः चर्षणीनांमनुष्याणांराजाभूत्वाक्षयति निवसति ता तानिपूर्वोक्तानिजङ्गमादीनिसर्वाणिपरिबभूवव्याप्तवान् तत्रदृष्टान्तः—अरान्ननेमिः यथारथचक्रस्यपरितोवर्तमानानेमिरराञ्चाभौकीलितान्काष्ठविशेषान्व्याप्नोतितद्वत् ॥ यातः याप्रापणे यातिगच्छतीतियात् लटःशतृ सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सः सोचिलोपेचेत्पादपूरणमितिसंहितायांसोर्लोपः । ता शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । बभूव भवतेर्लिटोणलि भवतेरइत्यभ्यासस्यात्वं कृताकृतप्रसङ्गित्वयावुगागमस्यनित्यत्वाद्वृद्धेःपूर्वंवुगागमः यद्वा इन्धिभवतिभ्यांचेतिलिटःकित्त्वाद्वृद्ध्यभावः नचासिद्धवदत्राभादितितस्यासिद्धत्वादुवङादेशःशङ्कनीयः वुग्युटावुवङ्यणोःसिद्धौभवतइतितस्यसिद्धत्वात् तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥१५॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेऽष्टत्रिंशोवर्गः ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् ॥ पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥१॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणामात्येनविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेद्वितीयोऽध्यायःसमाप्तः ॥२॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
अथतृतीयाध्यायआरभ्यते ॥ त्वमग्नेप्रथमइतिसप्तमानुवाकेपञ्चसूक्तानि तत्रएतायामेतितृतीयंसूक्तंपञ्चदशर्चं ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयाआंगिरसोहिरण्यस्तूपऋषिः अनुक्तत्वादिन्द्रोदेवता त्रिष्टुपछन्दः एतइत्यनुक्रमणिका गोसववीवधयोर्निष्केवल्येएतायामेतिसूक्तंविनियुक्तं तथाचसूत्रितम्—अतिमूर्तिनायक्ष्यमाणइतिखण्डे—गोसववीवधौपशुकामइन्द्रसोममेतायामेतिमध्यन्दिनइति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

ॐम् एतायामोपंगव्यन्तइन्द्रंमस्माकंसुप्रमंतिंवावृधाति ।
अनामृणःकुविदादस्यरायोगवांकेतंपरमावर्जतेनः ॥ १ ॥

आ । इत । अयाम । उप । गव्यन्तः । इन्द्रम् । अस्माकम् ।
सु । प्रऽमंतिम् । ववृधाति । अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य ।
रायः । गवाम् । केतम् । परम् । आऽवर्जते । नः ॥ १ ॥

देवाः परस्परमेवंकथयन्ति हेदेवाः गव्यन्तः पणिनामकेनासुरेणअपहृताअस्मदीयाः गाः प्राप्तुमिच्छन्तोयूयं एतआगच्छत युष्माभिः सहितावयं इन्द्रंगवानयनक्षमंउपायामप्राप्नुवाम सचेन्द्रः अनामृणः हिंसकरहितःसन् अस्माकंदेवानांप्रमतिंगोलाभेनहर्षयित्वाप्रकृष्टांबुद्धिंसुववृधाति सुष्ठुवर्धयति आत् अनन्तरं सइन्द्रः अस्यरायोधनस्यगवांगोरूपस्यसम्बन्धिपरंकेतंउत्कृष्टं ज्ञानंनोस्माकंकुविदावर्जतेअधिकंप्रापयति ॥ इत इण्गतौ अदादित्वाच्छपोलुक् । अयाम एतेर्लोडुत्तमबहुवचने आडुत्तमस्यपिच्चेत्याडागमः पिद्वद्भावात्सार्वधातुकलक्षणेगुणे अयादेशः नचेणोयणितियणादेशः मध्येपवादाःपूर्वान्विधीन्बाधन्तइतिवचनात्तस्येयङादेशापवादत्वात् अतःपरत्वात् गुणेनयणादेशोबाध्यते पिद्वद्भावात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । गव्यन्तः गाआत्मनइच्छन्तः सुपआत्मनःक्यजितिगोशब्दात्कर्मणःक्यच् वान्तोयिप्रत्ययेइत्यवादेशः प्रत्ययान्ताद्धातोर्लटःशतृ तस्यादुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः। प्रमतिं मन्यतेःक्तिनि अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वर-

त्वम्। ववृधाति वृधुवृद्धौ लेट्याडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः संहितायामभ्यासस्यदीर्घश्छान्दसः। अनामृणः मृणहिंसायां मृणन्तिहिंसन्तीतिमृणाः इगुपधलक्षणःकः नसन्त्यामृणाअस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। अस्य रायः ऊडिदमित्युभयत्रविभक्तेरुदात्तत्वम्। गवां सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्यनगोश्वन्सावर्णेतिप्रतिषेधः। केतं कितज्ञाने घञन्तआद्युदात्तः। आवर्जते वृजीवर्जने अदादित्वाच्छपोलुकिप्राप्ते बहुलंछन्दसीतितदभावः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकत्वेनधातुस्वरः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् कुविद्योगान्निपातैर्यद्यदिहन्तेत्यादिनानिघातप्रतिषेधः॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

उपेदहंधनदामप्रतीतंजुष्टांनश्येनोवसतिंपतामि।
इन्द्रंनमस्यन्नुपमेभिरर्कैर्यःस्तोतृभ्योहव्योअस्तियामन्॥ २॥

उप। इत्। अहम्। धनऽदाम्। अप्रतिऽइतम्। जुष्टाम्। न। श्येनः। वसतिम्। पतामि। इन्द्रम्। नमस्यन्। उपऽमेभिः। अर्कैः। यः। स्तोतृऽभ्यः। हव्यः। अस्ति। यामन्॥ २॥

यइन्द्रः स्तोतृभ्यः स्तोतॄणामनुष्ठातॄणामनुग्रहार्थंयामन् तदीयशत्रुभिःसहप्रवृत्ते युद्धे हव्योस्तितैराह्वातव्योभवति तमिन्द्रमहमनुष्ठाताउपेत् पतामि उपाप्नोम्येव किंकुर्वन् उपमेभिः उपमानस्थानीयैरुत्तमैरर्कैःस्तोत्रैःसहनमस्यन्पूजयन् कीदृशमिन्द्रं धनदां धनप्रदं अप्रतीतंअप्रतिगतं बलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः इन्द्रप्राप्तौदृष्टान्तः—जुष्टांपूर्वैःसेवितांवसतिं स्वकीयनीडरूपांनिवासभूमिंश्येनोन यथाश्येननामकोवेगवान्पक्षीस्वकीयस्थानंप्रत्यादरेणधावति तद्वदहमिन्द्रंत्वरयाप्राप्नोमि॥ धनदां धनंददातीतिधनदाः आतोमनिन्नित्यादिनाविच्। अप्रतीतं शत्रुभिर्नप्रतिगतं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। जुष्टाम् जुषीप्रीतिसेवनयोः श्वीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः नित्यंमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम्। पतामि लेट्याडागमः। नमस्यन् नमस्शब्दात्पूजार्थे नमोवरिवइतिक्यच् प्रत्ययस्वरः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तस्यएकादेशस्वरेणोदात्तत्वम्। उपमीयन्तेएभिरित्युपमाः माङ्माने घञर्थेकविधानमितिकः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशाभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। हव्यः ह्वेञोबहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणम् अचोयदितियत् गुणे धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्। यामन् याप्रापणे मनिनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक्॥ २॥

तृतीयामृचमाह—

निसर्वसेनइषुधीँरसक्तसमर्योगाअजतियस्यवष्टि ।
चोष्कूयमाणइन्द्रभूरिवामंमापणिर्भूरस्मदधिप्रवृद्ध ॥ ३ ॥

नि । सर्वऽसेनः । इषुऽधीन् । असक्त । सम् । अर्यः । गाः ।
अजति । यस्य । वष्टि । चोष्कूयमाणः । इन्द्र । भूरि । वामम् ।
मा । पणिः । भूः । अस्मत् । अधि । प्रऽवृद्ध ॥ ३ ॥

सर्वसेनः कृत्स्नसेनायुक्तः इषुधीन् बाणानामाधारभूतान् निषङ्गान्न्यषक्तनितरांपृष्ठभागेसंयोजितवान् अर्यःस्वामिरूपइन्द्रः यस्यदेवस्यवष्टिअसुरेणापहृताः गाः प्रदातुंकामयते तस्य देवस्य गृहेतागाः समजतिसम्यक्प्रापयति हेप्रवृद्धप्रकृष्टवृद्धियुक्तइन्द्र भूरिवामंप्रभूतंगोरूपंधनंचोष्कूयमाणः अस्मभ्यंप्रयच्छन् अस्मदधिअस्मासुपणिर्माभूः व्यवहारीमाभूयाः गवांमूल्यंमायाचस्वेत्यर्थः ॥ सर्वसेनः इनेनसहवर्ततइतिसेना वोपसर्जनस्येतिसभावः सर्वासरणशीलासेनायस्येतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् प्रत्ययलक्षणेनाप्ययंस्वरइष्यतइतिवचनात्प्रत्ययलक्षणेनसर्वस्य सुपीतिसर्वशब्दआद्युदात्तः । इषुधीन् इषवःएषुधीयन्तइतिइषुधयः कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः संहितायांदीर्घादटीत्यादिनानकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेतिपूर्वस्वरोनुनासिकः । असक्त षचसमवाये बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । अर्यः अर्यःस्वामिवैश्ययोरितियत्प्रत्ययान्तोनिपातितः अर्यःस्वाम्याख्याचेत्यन्तोदात्तत्वम् । अजति अजगतिक्षेपणयोः । वष्टि वशकान्तौ अदादित्वाच्छपोलुक् व्रश्चादिषत्वेष्टुत्वम् । चोष्कूयमाणः स्कुञ्आप्रवणे धातोरेकाचइतियङ् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः द्विर्वचने शर्पूर्वाःखयइतिककारःशिष्यते सकारोलुप्यते कुहोश्चुरितिकुत्वे गुणोयङ्लुकोरितिगुणः सुषामादित्वात्षत्वम् यङन्तात् लटः शानच् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । भूः गातिस्थेतिसिचोलुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

वधीर्हिदस्युंधनिनंघनेनँएकश्चरन्नुपशाकेभिरिन्द्र ।
धनोरधिविषुणक्तेव्यायन्नयज्वानःसनकाःप्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥

वधीः । हि । दस्युम् । धनिनम् । घनेन । एकः । चरन् ।
उपऽशाकेभिः । इन्द्र । धनोः । अधि । विषुणक् । ते । वि ।
आयन् । अयज्वानः । सनकाः । प्रऽइतिम् । ईयुः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र धनिनंबहुधनोपेतंदस्युंचोरंवृत्रंघनेनकठिनेनवज्रेणवधीर्हि त्वंहतवान्खलु धनित्वंवाजसनेयिनोपिस्पष्टमामनन्ति—वृत्रस्यान्तःसर्वेदेवाःसर्वाश्चविद्याःसर्वाणिहवींषिचासन्निति । उपशाकेभिः समीपवर्तिभिः शक्तियुक्तैर्मरुद्भिः सहितोभूत्वाएकश्चरन्प्रहर्तुंस्वयमेकएवगच्छन् यद्यपिमरुतः समीपेवर्तन्ते तथापितेप्रोत्साहयन्त्येव नतुवृत्रंप्रहरन्ति प्रहर्तातुस्वयमेकएव तथाचब्राह्मणेसमाम्नातम्—मरुतोहैनंनाजहुःप्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्येवैनमेतांवाचंवदन्तउपातिष्ठन्तेति[1] । धनोरधि इन्द्रसंबन्धिनोधनुषउपरि विषुणक् विविधंनाशमुद्दिश्य यद्वा विष्वक्सर्वतः तेवृत्रानुचराः व्यायन्विविधमागच्छन् आगत्यचअयज्वानः यज्ञविरोधिनःसन्तः सनकाएतन्नामकावृत्रानुचराःप्रेतिमीयुः मरणंप्राप्ताः ॥ वधीः हनर्हिंसागत्योः लुङिचेतिवधादेशः सचादन्तः तस्यातोलोपइतिलोपेसतिस्थानिवद्भावादतोहलादेरितिवृद्ध्यभावः इटईटीतिसिचोलोपः आगमानुदात्तत्वेधात्वकारस्योदात्तत्वम् । घनेनँएकः ईषाअक्षादिषुछन्दसिप्रकृतिभावमात्रंवक्तव्यमिति संहितायांप्रकृतिभावः अनुनासिकश्छान्दसः । उपशाकेभिः उपशक्तंकुर्वन्तीतिउपशाकाःशकॢशक्तौ अस्माद्धेतुमण्ण्यन्तात्पचाद्यच् थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । विषुणक् विषुपूर्वान्नशेः सम्पदादिलक्षणःक्विप् नशेर्वेतिकुत्वम् यद्वा विषुपूर्वस्याञ्चतेर्नुडागमः । सनकाइत्यसुराणांनाम षणुदाने सनन्तिददतीतिसनाः दातारः पचाद्यच् सनान्कायन्तिशब्दयन्तीतिसनकाः आतोनुपसर्गेकः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रेतिं तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । ईयुः एतेरुसिपरत्वादिणोयणितियणादेशेद्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावादिकारस्य द्विर्वचनम् दीर्घइणःकितीत्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

पराचिच्छीर्षावंवृजुस्तइन्द्रायंज्वानोयज्वंभिःस्पर्धमानाः ।
प्रयद्दिवोहंरिवःस्थातरुग्रनिरंव्रताँअंधमोरोदंस्योः ॥ ५ ॥ १ ॥

परां । चित् । शीर्षा । ववृजुः । ते । इन्द्र । अयज्वानः । यज्वंऽभिः ।
स्पर्धमानाः । प्र । यत् । दिवः । हरिऽवः । स्थातः । उग्र । निः ।
अव्रतान् । अधमः । रोदंस्योः ॥ ५ ॥ १ ॥

---

[1] ऐ० ब्रा० ३. २०.

हेइन्द्र तेवृत्रानुचराः शीर्षास्वकीयानिशिरांसिपराचित्पराङ्मुखान्येवकृत्वाववृजुः गतवन्तः कीदृशास्तेअयज्वानः स्वयंयागरहिताः प्रत्युतयज्वभिः यागानुष्ठातृभिःसहस्पर्धमानाः हे-हरिवःहरिनामकाश्वयुक्त स्थातः स्थितियुक्त युद्धेपलायनरहित उग्र शौर्ययुक्तेन्द्र यद्यदादिवोन्तरिक्षात् रोदस्योः द्यावापृथिव्योः सकाशाच्चअव्रतान्व्रतरहितान् वृत्रानुचरान् निष्प्राधमः निःशेषेणधमनंकृतवानसि तदानींत्वदीयमुखवायुनानुन्नाःसन्तोववृजुरितिपूर्वत्रान्वयः ॥ शीर्षा शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। ववृजुः वृजीवर्जने असंयोगाल्लिट्किदितिकित्त्वाद्गुणाभावः।अयज्वानः यजतेःसुयजोर्ङ्वनिबिति भूतेङ्वनिप् प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । हरिवः हरीअस्य स्तइतिहरिवान् छन्दसीरइतिमतुपोवत्वम् संबुद्धौमतुवसोरितिरुत्वम् । अव्रतान् बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् दीर्घादटीतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतोटिनित्यमितिसानुनासिकआकारः । अधमः ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः लङि सिपि शपि पाघ्रेत्यादिनाधमादेशः ॥ ५॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

षष्ठीमृचमाह—

अयुयुत्सन्ननवद्यस्यसेनामयातयन्तक्षितयोनवग्वाः ।
वृषायुधोनवध्रयोनिरष्टाःप्रवद्भिरिन्द्राच्चितयन्तआयन् ॥ ६ ॥

अयुयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेनाम् । अयातयन्त । क्षितयः । नवऽग्वाः । वृषऽयुधः । न । वध्रयः । निःऽअष्टाः । प्रवत्ऽभिः । इन्द्रात् । चितयन्तः । आयन् ॥ ६ ॥

अनवद्यस्य गर्हणीयदोषरहितस्येन्द्रस्य सेनांप्रतिअयुयुत्सन् वृत्रस्यानुचरायोद्धुमैच्छन् तदानीं नवग्वाः नवनीतगतयः स्तोतव्यचरित्राः यद्वा अङ्गिरसांसत्रमासीनानांमध्येयेनवभिर्मासैरवाप्तफलाःउत्थिताः तेषांनवग्वाइतिसंज्ञा नवग्वासःसुतसोमासइन्द्रमित्यादिषुतथाभिहितत्वात् क्षितयोमनुष्याः अङ्गिरःप्रभृतयः क्षितयःकृष्टयइतितन्नामसुपाठात् अयातयन्त युद्धार्थमिन्द्रंनानाविधैर्मन्त्रैःप्रोत्साहितवन्तः इन्द्रेयोद्धुंगतेसतिनिरष्टाःतेनेन्द्रेणनिराकृताःवृत्रानुचराश्चितयन्तःस्वकीयामशक्तिंज्ञापयन्तः इन्द्रात् इन्द्रस्यसकाशात्प्रवद्भिः प्रवणैः पलायितुंसुशकैर्मार्गैरायन्दूरेगतवन्तः तत्रदृष्टान्तः—वृषायुधः वृषेणसेचनसमर्थेनपुंस्त्वयुक्तेनशूरेणसहयुद्धंकुर्वतो-

१ ऋ०सं ४. १. २५।

वध्रयोन नपुंसकाइव निसर्गपण्डोवध्रिश्चेत्यादिस्मृतिषुप्रयोगात् तेयथाप्रबलेनदूरेनिराकृताभ-वन्तितद्वत् ॥ अयुयुत्सन् युधसम्प्रहारे सनि हलन्ताच्चेतिसनःकित्त्वाद्गुणाभावः एकाचउपदे-शेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । सेनाम् इनेनसहवर्ततइतिसेना वोपसर्जनस्ये-तिसहशब्दस्यसभावः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अयातयन्त यतीप्रयत्ने हेतुमतिचेति णिच् क्षितयः क्षिनिवासगत्योः क्षियन्तिगच्छन्तीतिक्षितयोमनुष्याः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामिति क्तिच् । नवग्वाः नवभिर्मासैर्गच्छन्तीतिनवग्वाः गमेरौणादिकोड्वप्रत्ययः यद्वा क्विपि गमः क्वावित्यनुनासिकलोपे ऊङ्चगमादीनामितिवक्तव्यमितिअकारस्यऊकारः जसि ओःसुपीतिय-णादेशः दीर्घश्छान्दसः । वृषायुधः क्विप्चेतिक्विप् क्विप्चेत्यत्रसोपपदेभ्योनिरुपपदेभ्यइत्यु-क्तत्वादत्रसोपपदेभ्यःक्विप् अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यसंहितायांदीर्घः । निरष्टाः अशूव्या-प्तौ भावेनिष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः व्रश्चादिनाषत्वेष्टुत्वम् निसाचबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृ-तिस्वरत्वम् यद्वा निरस्ताइत्यत्रसकारस्यषत्वंछान्दसं तदानीं अस्ताइत्येतत्कर्मणिनिष्ठेतिग-तिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रवद्भिः वनषणसंभक्तौ अस्मात्प्रपूर्वात्क्विप् गमादीनामि-तिवक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः ततस्तुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चितयन्तः चितीसंज्ञाने अस्मात् ण्यन्तात् लटःशतृ शप् अनित्यमागमशासनमितिवचनाल्लघूपधगुणाभावः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह—

त्वमे॒ताञ्रु॑द॒तो ज॒क्षत॒श्चायो॑धयो॒ रज॑स इन्द्र पा॒रे ।
अवा॑दहो दि॒व आ दस्यु॑मु॒च्चा प्र सु॑न्व॒तः स्तु॑व॒तः शंस॑मावः ॥ ७ ॥

त्वम् । ए॒तान् । रु॒द॒तः । जक्ष॑तः । च॒ । अयो॑धयः । रज॑सः । इ॒न्द्र॒ । पा॒रे । अव॑ । अ॒द॒हः॒ । दि॒वः । आ । दस्यु॑म् । उ॒च्चा । प्र । सु॒न्व॒तः । स्तु॒व॒तः । शंस॑म् । आ॒वः॒ ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वंरुदतोरोदनंकुर्वतःजक्षतःभक्षणंहसनंवाकुर्वतश्चएतान्द्विविधानपिवृत्रानुचरा-न्रजसःपारेअन्तरिक्षस्यपरभागेरजःशब्दोन्तरिक्षवाची लोकारजांस्युच्यन्तइत्युक्तत्वात् अयोध-यः युद्धमकरोः युद्धेनमारितवानित्यर्थः दस्युं उपक्षयितारंवृत्रं दिवआ द्युलोकादानीयउच्चाउत्क-र्षेणअवादहः दग्धवानसि वृत्रंसपरिवारंविनाश्यततऊर्ध्वंसुन्वतःसोमाभिषवंकुर्वतः स्तुवतःस्तोत्रं

१ नि० ४. १९. ।

कुर्वतोयजमानस्यशंसंस्तुतिंप्रावःप्रकर्षेणरक्षितवानसि ॥ रुदतः रुदिर्‌अश्रुविमोचने लटःशतृ अदादित्वाच्छपोलुक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् शतुरनुमइतिशसउदात्तत्वम् । जक्षतः जक्ष- भक्षहसनयोः पूर्ववच्छपोलुक् जक्षित्यादयःषडितिअभ्यस्तसंज्ञा अतःअभ्यस्तानामादिरित्याद्यु- दात्तत्वम् । सुन्वतः सुनोतेःशतरि स्वादिभ्यःश्नुः हुश्नुवोरित्यादिनायणादेशः शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्तुवतः ष्टुञ्स्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् उवङादेशः पूर्ववत्स्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

चक्राणासःपरीणहंपृथिव्याहिरण्येनमणिनाशुंभमानाः ।
नहिन्वानासस्तितिरुस्तइन्द्रंपरिस्पशोअदधात्सूर्येण ॥ ८ ॥

चक्राणासः । परिऽनहम् । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुंभ मानाः । न । हिन्वानासः । तितिरुः । ते । इन्द्रम् । परि । स्पशः । अदधात् । सूर्येण ॥ ८ ॥

येवृत्रानुचराः पृथिव्याःभूमेःपरीणहमाच्छादनंसर्वतोव्याप्तिंचक्राणासःकुर्वाणाःहिरण्ये- नहिरण्ययुक्तेनमणिनाकण्ठबाह्वादिगतेनमण्याद्याभरणेनशुंभमानाः शोभमानाः हिन्वानासः वर्धमानाःसन्तोवर्तन्ते तेतथाविधावृत्रानुचराइन्द्रंयुद्धायोद्यन्तंनतितिरुः जेतुंनसमर्थाआसन् तदानींसइन्द्रः स्पशोबाधकान्वृत्रानुचरान्सूर्येणादित्येनपर्यदधात्परिहितान्व्यवहितानकरोत् । त- थाचब्राह्मणम्—आदित्योह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्तीति[1] ॥ चक्राणासः करोतेश्छन्दसिलिडिति वर्तमानेलिटःकानच् ततोसुक् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । परीणहं परिणहनंपरीणट् परिपूर्वान्नह्य- तेर्भावेक्विपिनहिवृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घः । पृथिव्याः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । हिन्वानासः हिगतौवृद्धौच ताच्छीलिकश्चानश् । तितिरुः तिरतिर्गत्यर्थः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

परियदिन्द्ररोदसीउभेअबुभोजीर्महिनाविश्वतःसीम् ।
अमन्यमानाँअभिमन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमोदस्युमिन्द्र ॥ ९ ॥

---

१ तै० सं. २. ६. ६. ।

परि॑ । यत् । इ॒न्द्र॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ । अबु॑भोजीः । म॒हि॒ना ।
वि॒श्वतः॑ । सी॒म् । अम॑न्यमानान् । अ॒भि । मन्य॑मानैः । निः ।
ब्र॒ह्मऽभिः॑ । अ॒ध॒मः॒ । दस्यु॑म् । इ॒न्द्र॒ ॥ ९ ॥

हेइन्द्र यद्यदारोदसीउभेद्युलोकावुभौमहिनात्वदीयेनमहिम्नाविश्वतःसीं सर्वतःपरिगृह्यप-र्यबुभोजीः परितोभुक्तवानसि तदानीं त्वं अमन्यमानानमन्त्रार्थमनुध्यातुंअशक्तानपिकेवलपा-ठकान्यजमानान् अभिमन्यमानैः अस्मदीयाएतेयजमानाःरक्षणीयाइत्यभिमानंकुर्वद्भिर्ब्रह्म-भिर्मन्त्रैर्दस्युंचोरंवृत्रादिरूपमसुरंनिरधमः निःसारितवानसि धमतिर्गतिकर्मेतियास्कः॥ अबुभो-जीः भुजपालनाभ्यवहारयोः लङि सिपि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः बहुलंछन्दसीतीडागमः अडुदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः ।महिना महिम्ना महच्छब्दात्पृथ्वादिलक्षणोभावेइमनिच् टेरि-तिटिलोपः तृतीयैकवचने अल्लोपेसति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणउदात्तत्वं मलोपश्छान्दसः। अम-न्यमानान् मन्यन्तेजानन्तीतिमन्यमानाः मनज्ञाने दिवादिभ्यःश्यन् श्यनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् संहितायांरुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

नये॒दि॒वःपृ॑थि॒व्याअन्त॑मा॒पुर्नमा॒याभि॑र्धन॒दांप॒र्यभू॑वन् ।
यु॒जंवज्रं॑वृष॒भश्च॑क्र॒इन्द्रो॒निर्ज्योति॑षा॒तम॑सो॒गाअ॑दुक्षत् ॥ १० ॥ २ ॥

न । ये । दि॒वः । पृ॒थि॒व्याः । अन्त॑म् । आ॒पुः । न । मा॒याभिः॑ ।
ध॒न॒ऽदाम् । प॒रि॒ऽअभू॑वन् । यु॒जम् । वज्र॑म् । वृ॒ष॒भः । च॒क्रे ।
इन्द्रः॑ । निः । ज्योति॑षा । तम॑सः । गाः । अ॒धु॒क्ष॒त् ॥ १० ॥ २ ॥

येजलविशेषादिवोद्युलोकात्पृथिव्याअन्तंभूमेःस्थानंनापुःनप्राप्ताः मेघरूपमापन्नेनवृत्रेणनिरु-द्धत्वात् अतएवभूमिप्राप्त्यभावात् धनदांधनप्रदांभूमिंमायाभिःसस्योपकारादिभिः कर्मभिः नपर्य-भूवन्परितोनव्याप्ताः जलपानसस्याभिवृद्ध्याद्युपकारंनचक्रुरित्यर्थः तदानीमयमिन्द्रोमेघभेदना-यवज्रंयुजंस्वहस्तयुक्तंचक्रेततोज्योतिषाद्योतमानेनवज्रेणतमसःअन्धकाररूपान्मेघात् गाः गमन-शीलान्युदकानिनिरधुक्षत् निःशेषेणदुग्धवान् मेघंभित्त्वाजलंवृष्टवानित्यर्थः॥दिवः ऊडिदमितिप-ञ्चम्याउदात्तत्वम् । आपुः आपृव्याप्तौ लिटिउसिरूपम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । पर्यभूवन् अत्रापि

१ नि० ६. २. ।

यच्छब्दस्यानुषङ्गात् निघाताभावः। युजं युजिर्योगे ऋत्विगित्यादिनाक्किन् अनित्यमागमशासनमितिवचनान्नुमभावः। अधुक्षत दुहप्रपूरणे लुङिशलइगुपधादनिटःक्सइतिचेःक्सादेशः दादेर्धातोर्घइतिघत्वम् एकाचोबशइत्यादिनाभष्भावः संहितायांभष्भावाभावश्छान्दसः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

एकादशीमृचमाह—

अनु॑ स्व॒धाम॑क्षर॒न्नापो॑ अ॒स्यावर्धत॒ मध्य॒ आ ना॒व्या॑नाम् ।
स॒ध्री॒चीने॑न॒ मन॑सा॒ तमिन्द्र॒ ओजि॑ष्ठेन॒ हन्म॑नाहन्न॒भि द्यून् ॥ ११ ॥

अनु॑ । स्व॒धाम् । अ॒क्षर॒न् । आपः॑ । अ॒स्य॒ । अव॑र्धत । मध्ये॑ ।
आ । ना॒व्या॑नाम् । स॒ध्री॒चीने॑न । मन॑सा । तम् । इन्द्रः॑ । ओजि॑ष्ठेन ।
हन्म॑ना । अ॒ह॒न् । अ॒भि । द्यून् ॥ ११ ॥

आपोजलानिअस्येन्द्रस्यस्वधामन्नंव्रीह्यादिरूपंअनुलक्ष्याक्षरन्मेघाद्भ्रष्टाअभवन् तदानीमयंवृत्रोनाव्यानांनावातरणयोग्यानांवह्वीनांअपांमध्येआसमन्तात् अवर्धतवृद्धिंप्राप्तः प्रभूतजलेवर्तमानोपिनममार किन्त्वभिवृद्धएव तदानीमिन्द्रःसध्रीचीनेनसहगच्छतामनसायुक्तंतंवृत्रंओजिष्ठेनअतिबलयुक्तेनहन्मनाहननसाधनेनवज्रेणअभिद्यून्कतिचिद्दिवसानभिलक्ष्यअहन् तेषुदिवसेषुहतवान्जलमध्यपतितस्यापिवृत्रस्यमनोयत्रेन्द्रस्तिष्ठतितत्रैवसहगच्छति तादृशमभिज्ञायहतवानित्यर्थः॥ अक्षरन् क्षरसञ्चलने। नाव्यानां नावातार्याणाम् नौवयोधर्मेत्यादिनायत् वान्तोयिप्रत्ययेइत्यावादेशः अनावइतिपर्युदासात् तित्स्वरितमितिप्रत्ययस्यस्वरितत्वम्। सध्रीचीनेन सह अञ्चतीतिसध्यङ् सहस्यसध्रिरितिसध्र्यादेशः विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामितिस्वार्थेखप्रत्ययः तस्यआयन्नित्यादिनाईनादेशः अचइत्यकारलोपेचावितिदीर्घत्वम् खादेशस्योपदेशिवद्वचनादीकारउदात्तः। ओजिष्ठेन ओजोस्यास्तीतिओजस्वी अस्मायामेधेतिविनिः ततआतिशायनिकइष्ठन्विन्मतोर्लुगितिविनोलुक्टेरितिटिलोपःनित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। हन्मना हन्यतेअनेनेतिहन्म अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिदृशिग्रहणात् करणेपिमनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् तृतीयैकवचनेअल्लोपेप्राप्ते नसंयोगाद्वमन्तादितिप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

न्यांविध्यदिलीबिशस्यदृह्वाविशृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः।
यावत्तरोमघवन्यावदोजोवज्रेणशत्रुमवधीःपृतन्युम् ॥ १२ ॥

नि। अविध्यत्। इलीबिशस्य। दृह्वा। वि। शृङ्गिणम्। अभिनत्। शुष्णम्। इन्द्रः। यावत्। तरः। मघऽवन्। यावत्। ओजः। वज्रेण। शत्रुम्। अवधीः। पृतन्युम् ॥ १२ ॥

इलीबिशस्यइलायाभूमेर्बिलेशयानस्यवृत्रस्यसम्बन्धिनी इलीबिलशयस्येतियास्कः। दृह्वादृंहितानिअसुरेणनिरुद्धानिप्रभूतान्युदकानिइन्द्रोन्यविध्यत्नितरांविद्धवान् यद्वा दृह्वानिप्रबलानिसैन्यानि नितरांविद्धवान् ततऊर्ध्वंशृङ्गिणंगोमहिषादिशृंगसमानैरायुधैरुपेतंशुष्णंजगतः शोषकंवृत्रंव्यभिनत्विविधंताडितवान् हेमघवन् धनयुक्तेन्द्र तवयावत्तरः यावान्वेगोस्तियावदोजः यावद्बलमस्तितेनसर्वेणयुक्तस्त्वंपृतन्युं पृतनांयुद्धंइच्छन्तंशत्रुंवृत्रंवज्रेणावधीः हतवानसि ॥ अविध्यत् व्यधताडने श्यनि ग्रहिज्येत्यादिनासम्प्रसारणम् तिङ्ङतिङइतिनिघाते उदात्तस्वरितयोर्यणइतिसंहितायां अडागमस्यस्वरितत्वम्। इलीबिशस्य पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः। दृह्वा दृंहेर्निष्ठायां दृढःस्थूलबलयोरितिनिपात्यते शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। अभिनत् भिदिर्विदारणे लङि रुधादिभ्यःश्नम् इतश्चेतीकारलोपेहल्ङ्याब्भ्यइतितिलोपः। शुष्णं शुषशोषणे शोषयतीतिशुष्णः तृषिशुषिरसिभ्यःकिच्चेतिनप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्। अवधीः लुङिचेतिहन्तेर्वधादेशः। पृतन्युम् पृतनाशब्दात् क्यचि कव्यध्वरपृतनस्येति अन्त्यलोपः क्याच्छन्दसीतिउप्रत्ययः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

अभिसिध्मोअजिगादस्यशत्रून्वितिग्मेनवृषभेणापुरोभेत्।
संवज्रेणासृजद्वृत्रमिन्द्रःप्रस्वांमतिमतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

अभि। सिध्मः। अजिगात्। अस्य। शत्रून्। वि। तिग्मेन। वृषभेण। पुरः। अभेत्। सम्। वज्रेण। असृजत्। वृत्रम्। इन्द्रः। प्र। स्वाम्। मतिम्। अतिरत्। शाशदानः ॥ १३ ॥

१ नि० ६. १९.।

अस्येन्द्रस्यसिध्मः साधकोवज्रः शत्रूनभिइन्द्रवैरिणोभिलक्ष्य अजिगात् गतवान् जिगातिर्गतिकर्मा गातिजिगातीतिगतिकर्मसुपाठात् सचेन्द्रस्तिग्मेनतीक्ष्णेनवृषभेणश्रेष्ठेनायुधेनतेन वज्रेणपुरः वृत्रस्यपुराणिव्यभेत्विविधंभिन्नवान् ततःसइन्द्रोवज्रेणस्वकीयेनवृत्रंसमसृजत् संयोजितवान् संयोज्यचशाशदानः वृत्रंहिंसन् स्वांमतिंस्वकीयां हर्षोपेतांबुद्धिंप्रातिरत्प्रकर्षेणवर्धितवान् ॥ सिध्मः षिधुसंराद्धौ अस्मादौणादिकोमक् किस्वादगुणः प्रत्ययस्वरःशिष्यते । अजिगात् गास्तुतौ अत्रतुगत्यर्थः जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः द्विर्भावेबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्त्वम् । अभेत् भिदिर्विदारणे श्नमिप्राप्ते व्यत्ययेनशप् तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् लघूपधगुणेहल्ङ्याब्भ्यइतितिलोपः यद्वा लुङि च्लेर्लुक् ।अतिरत् प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः यद्वा तरतेर्व्यत्ययेनशः ऋतइद्धातोरितीत्वम् । शाशदानः शद्लृशातने अस्माद्यङन्तात्शानच् तस्यछन्दस्युभयथेति आर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ सार्वधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

आवः कुत्समिन्द्रयस्मिञ्चाकन्प्रावोयुध्यन्तंवृषभंदशद्युम् ।
शफच्युतोरेणुर्नक्षतद्यामुच्छ्वैत्रेयोनृषाह्यायतस्थौ ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यन्तम् वृषभम् । दशऽद्युम् । । शफऽच्युतः । रेणुः । नक्षत । द्याम् । उत् । श्वैत्रेयः । नृऽसह्याय । तस्थौ ।१४॥

हेइन्द्रकुत्संएतन्नामकंगोत्रप्रवर्तकमृषिं आवःरक्षितवानसि यस्मिन्कुत्सेचाकनस्तुतिंकामयमानोवर्तसे तंकुत्समितिपूर्वत्रान्वयः तथादशद्युंएतन्नामकंदशसुदिक्षुदीप्यमानमृषिंप्रावः प्रकर्षेणरक्षितवानसि कीदृशं युध्यन्तंस्वकीयैःशत्रुभिःसहयुद्धंकुर्वन्तं वृषभंगुणैःश्रेष्ठंशफच्युतःत्वदीयाश्वस्यशफात्पतितोरेणुर्धूलिर्द्यांद्युलोकंनक्षतप्राप्नोति श्वैत्रेयः श्वित्राख्यायायोषितःपुत्रः पुराशत्रुभयात्जलेमग्नः सनत्वदनुग्रहात् नृसह्याय नृभिःपुरुषैःसोढव्याय उत्तस्थौजलादुत्थितवान् ॥ चाकन् चकतृप्तौ अस्माण्ण्यन्तात्शतृ छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाण्णिलोपः शबभावश्च प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् यद्वा कमुकान्तावित्यस्मात् यङ्लुगन्ताल्लङि सिपिअभ्यासस्यनुगभावश्छान्दसः दीर्घोकितइतिदीर्घत्वम् सिल्लोपे मोनोधातोरितिमकारस्यनकारः धातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ।युध्यन्तं व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । दशद्युं दीव्यतेःप्रकाशार्थात् सम्पदादिल-

क्षणःक्विप् छ्वोःशूडित्यूट् दशसुदिक्षुद्यूर्यस्यासौदशद्युः छान्दसंह्रस्वत्वम् यद्वा द्युशब्दोहर्नामसुपठितः तेनप्रवृत्तिनिमित्तभूतःप्रकाशोलक्ष्यते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शफच्युतः शफेनच्युतः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नक्षत णक्षगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् । श्वैत्रेयः श्वित्रायाअपत्यं स्त्रीभ्योढक् । नृषह्याय शकिसहोश्चेतिकर्मणियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदादितिषत्वम् संहितायांदीर्घश्छान्दसः ॥१४॥

पञ्चदशीमृचमाह—

आवः॒ शर्मं॑ वृष॒भं तुग्र्या॑सु क्षेत्रजे॒षे म॑घव॒ञ्छ्वित्र्यं॒ गाम् ।
ज्योक्चि॒दत्र॑ तस्थि॒वांसो॑ अक्रञ्छत्रूय॒ताम॑धरा॒ वेद॑नाकः ॥१५॥३॥

आवः॑ । शर्म॑म् । वृ॒ष॒भम् । तुग्र्या॑सु । क्षे॒त्र॒ऽजे॒षे । म॒घ॒ऽव॒न् ।
श्वि॒त्र्य॑म् । गाम् । ज्योक् । चि॒त् । अत्र॑ । त॒स्थि॒ऽवांसः॑ । अ॒क्र॒न् ।
श॒त्रु॒ऽय॒ताम् । अध॑रा । वेद॑ना । अ॒क॒रित्य॑कः ॥ १५ ॥ ३ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्रश्वित्र्यंश्वित्रायाःपुत्रंपूर्वोक्तंपुरुषंआवः रक्षितवानसि किमर्थं क्षेत्रजेषे शत्रुभिःसहयुद्धवेलायांक्षेत्रप्राप्त्यर्थं कीदृशं शर्मं त्वदीयपरिपालनेनचित्तव्याकुलतांपरित्यज्यशान्तंवृषभंगुणैःश्रेष्ठं तुग्र्यासुगांजलेषुगतंमग्नमित्यर्थः तुग्र्याबर्बुरमितिउदकनामसुपठितत्वात् अत्र अस्माभिःसहयुद्धेज्योक्चित् चिरकालमपितस्थिवांसः अवस्थिताःसन्तः अक्रन् येवैरिणः शत्रुत्वमकुर्वन् शत्रूयतां शत्रूनात्मनइच्छतांतेषां अधरा वेदना निकृष्टानिदुःखानि त्वं अकः कुरु॥ तुग्र्यशब्दोन्तरिक्षवचनः तत्रभवास्तुग्रियाः तुग्राद्घन्निति घन् घस्येयादेशः इकारलोपश्छान्दसः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । क्षेत्रजेषे जेषृणेषृएषृप्रेषृगतौ अस्मात्सम्पदादिलक्षणःक्विप् क्षेत्रस्यजेट्क्षेत्रजेट् समासान्तोदात्तत्वम् अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । श्वित्र्यं श्वित्रायांभवः भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । तस्थिवांसः तिष्ठतेःक्वसुः वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः । अक्रन् करोतेर्लुङिमन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् । शत्रूयतां शत्रूनात्मनइच्छन्तीतिशत्रूयन्तः सुपआत्मनःक्यजितिक्यच् तदन्ताच्छतृ तस्यलसार्वधातुकानुदात्तत्वे एकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् तस्यचपूर्वत्रासिद्धत्वंनेष्यतइत्युक्तत्वाच्छत्रन्तमन्तोदात्तत्वमिति शतुरनुमोनद्यजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अधरावेदनेत्युभयत्रशेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । अकः करोतेर्लुङि मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् गुणः ॥ १५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

त्रिश्चिन्नोअद्येतिचतुर्थंसूक्तंद्वादशर्चं ऋषिश्चान्यस्माद्येरितिपरिभाषयाआङ्गिरसोहिरण्यस्तूपऋषिः अश्विनौदेवता क्त्रीचक्रेतिनवमीआनोअश्विनेतिद्वादशीचत्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषयाजगत्यः त्रिश्चिद्द्वादशाश्विनंनवम्यन्तेत्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकेआश्विनेक्रतौजागतेछन्दसिइदंसूक्तम् अथाश्विनइतिखण्डेसूत्रितम्—त्रिश्चिन्नोअद्येळद्यावापृथिवीइतिजागतमिति । आश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तम् प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

त्रिश्चिन्नोअ॒द्याभ॑वतंनवेद॒साविभुर्वां॒याम॑उ॒तरा॒तिर॑श्विना ।
यु॒वोर्हि॒य॒न्त्रंहि॒म्येव॒वास॑सोभ्याय॒ंसेन्या॑भवतंमनी॒षिभि॑ः ॥ १ ॥

त्रिः । चि॒त् । नः॒ । अ॒द्य । भ॒व॒त॒म् । न॒वे॒द॒सा॒ । वि॒ऽभुः । वा॒म् । याम॑ः । उ॒त । रा॒तिः । अ॒श्वि॒ना॒ । यु॒वोः । हि । य॒न्त्रम् । हि॒म्याऽइ॑व । वास॑सः । अ॒भि॒ऽआ॒य॒ंसेन्या॑ । भ॒व॒त॒म् । म॒नी॒षिऽभि॑ः ॥ १ ॥

हेनवेदसाश्विनामेधाविनावश्विदेवौ नवेदाइतिमेधाविनाम नवेदाःकविःमनीषीतितन्नामसुपठितत्वात् तादृशौयुवांत्रिश्चित्त्रिवारमपिअद्यास्मिन्कर्मणि नः अस्मदर्थंभवतंआगतौभवतम् अत्रत्रिरितिवचनंसवनत्रयापेक्षंआदरातिशयद्योतनार्थंवात्रिषत्याहिदेवाइतिश्रुत्यन्तरात् वांयुवयोःयामोगमनसाधनभूतोरथोविभुःव्याप्तःउतअपिचरातिः दानंविभुरितिशेषः युवोर्युवयोरुभयोर्यन्त्रंहि परस्परनियमनरूपःसम्बन्धविशेषोस्तिखलु तत्रदृष्टान्तः—वाससःसूर्यरश्म्याच्छादनयुक्तस्यवासरस्यहिम्येव हिमयुक्तयारात्र्येव यथारात्र्यासहदिवसस्यसम्बन्धःकदाचिदपिनापैतितद्वत् युवामुभौमनीषिभिः मेधाविभिःऋत्विग्भिः मनीषीतिमेधाविनाम मनीषीमन्धातेतितन्नामसुपठितत्वात् अभ्यायंसेन्या अभितोनियन्तव्यौअनुग्रहवशात्तदधीनौभवतम् ॥ अद्य निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः।नवेदसा विपरीतंनवित्तइतिनवेदसौ विदज्ञानेइत्यस्मादौणादिकोसुन् नञ्समासे नभ्राण्नपादित्यादिनानकारस्यप्रकृतिभावः सुपांसुलुगित्याकारः आमन्त्रितनिघातः। यामः यायतेगम्यतेनेनेतियामोरथः अर्तिस्तुसुहुस्रुधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्योमन्नित्यादिनामन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा यमउपरमेइत्यस्मात्कर्मणिघञ् वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् । रातिः रादानेइत्यस्मात् भावेक्तिन् मन्त्रेवृषेत्यादिनातस्योदात्तत्वम् । युवोः सुपांसुपोभवन्तीतिषष्ठीद्विवचनस्यषष्ठीद्विवचनादेशः अतश्चादेशविषयत्वाद्योचीतियत्वंनभवति शेषेलोपइतिटिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्ते-

रुदात्तत्वम् अन्त्यलोपपक्षेतुएकादेशस्वरेण । हिम्याइव हिमेतिरात्रिनाम ऊधःपयः हिमेतितन्नाम-सुपठितत्वात् ततउत्तरस्यतृतीयैकवचनस्यसुपांसुलुगितिडयादेशः ततष्टिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरे-णतस्योदात्तत्वम् । वाससः वसआच्छादने वासयतिप्रकाशेनाच्छादयतीत्यहर्वासः । अभ्यायं-सेन्या अभ्याङित्युपसर्गद्वयोपसृष्टाद्यमउपरमेइत्यस्मादौणादिकःसेन्यप्रत्ययः सुपांसुलुगित्या-कारः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

त्रयः॑प॒वयो॑मधु॒वाह॑ने॒रथे॒सोम॑स्यवे॒नामनु॒विश्व॒इद्वि॑दुः ।
त्रयः॑स्क॒म्भास॑ःस्कभि॒तास॑आ॒रभे॒त्रिर्नक्तं॑या॒थस्त्रिर्व॑श्विना॒दिवा॑ ॥२॥

त्रयः॑ । प॒वयः॑ । म॒धु॒ऽवाह॑ने । रथे॑ । सोम॑स्य । वे॒नाम् । अनु॑ । विश्वे॑ । इत् । वि॒दुः । त्रयः॑ । स्क॒म्भास॑ः । स्क॒भि॒तास॑ः । आ॒ऽरभे॑ । त्रिः । नक्त॑म् । या॒थः । त्रिः । ऊ॒म् इति॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । दिवा॑ ॥ २ ॥

मधुवाहनेमधुद्रव्याणांनानाविधखाद्यादीनांवाहनेनयुक्ते अश्विनोःसम्बन्धिरथेपवयः वज्रसमानादृढाःचक्रविशेषास्त्रयःत्रिसंख्याकाःसन्ति इत् इत्थंचक्रत्रयसद्भावप्रकारंविश्वेसर्वेदेवाः सोमस्यचन्द्रस्यवेनांकमनीयांभार्यांअनुलक्ष्ययात्रायांविदुर्जानन्ति यदासोमस्यवेनयासहविवाहः तदानींनानाविधखाद्ययुक्तंचक्रत्रयोपेतंप्रौढंरथमारुह्याश्विनौगच्छतइतिसर्वेदेवाजानन्तीत्यर्थःत-स्यरथस्योपरिस्कंभासःस्तम्भविशेषास्त्रयः त्रिसंख्याकाः स्कभितासः स्थापिताः किमर्थमारभे-आरब्धुंअवलम्बितुं यदारथस्त्वरयायातितदानींपतनभीतिनिवृत्त्यर्थंहस्तालम्बनभूताःस्तम्भाइ-त्यर्थः हेअश्विना युवांतादृशेनरथेननक्तंरात्रौत्रिर्याथःत्रिवारंगच्छथः तदादिवादिवसेपित्रिर्याथः रात्रावहनिचरथमारुह्यपुनःपुनःक्रीडथइत्यर्थः ॥ मधुवाहने मधुवाह्यते अनेनेतिमधुवाहनः करणेल्युट् । विदुः वेत्तेर्लटिविदोलटोवेतिझेरुसादेशः । स्कम्भासः ष्टभिस्कभिगतिप्रतिबन्धेस्क-म्भन्तेप्रतिबद्धाभवन्तीतिस्कम्भाः पचाद्यच् । स्कभितासः स्कम्भुःसौत्रोधातुः अस्मान्निष्ठायां यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधेप्राप्ते ग्रसितस्कभितेत्यादिनेडागमोनिपातितः । आरभे रभराभस्ये अ-स्मादाङ्पूर्वात्सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

स॒मा॒नेअह॒न्त्रिर॑वद्यगोहना॒त्रिर॒द्ययज्ञं॒मधु॑नामिमिक्षतम् ।
त्रिर्वाज॑वती॒रिषो॑अश्विनायु॒वंदो॒षाअ॒स्मभ्य॑मु॒षस॑श्चपिन्वतम् ॥ ३॥

समाने । अहन् । त्रिः । अवद्यऽगोहना । त्रिः । अद्य । यज्ञम् । मधुना । मिमिक्षतम् । त्रिः । वाजऽवतीः । इषः । अश्विना । युवम् । दोषाः । अस्मभ्यम् । उषसः । च । पिन्वतम् ॥ ३ ॥

हेअश्विनाअश्विदेवौयुवंयुवामुभौसमानेअहन्नेकस्मिन्ननुष्ठानदिनेत्रिरवद्यगोहना त्रिवारमनुष्ठानगतानांदोषाणांसंवरणकारिणौभवतम् अद्यास्मिन्दिनेयज्ञंयज्ञगतंहविःमधुनामधुररसेनत्रिर्मिमिक्षतंत्रिवारंसिञ्चतम् किञ्च दोषाउषसश्चरात्रीर्दिवसांश्चरात्रिषुदिवसेषुचनैरन्तर्येणवाजवतीःबलकारिणीरिषोन्नानिअस्मभ्यंपिन्वतंसिञ्चतंप्रयच्छतमित्यर्थः॥ अहन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक्।अवद्यगोहना गुहूसंवरणे अवद्यगूहयितारौ नन्द्यादित्वात् ल्युः ऊदुपधायागोहइतिप्राप्तस्यऊत्त्वस्याभावश्छान्दसः । मिमिक्षतं मिहसेचने सनिएकाचउपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः हलन्ताच्चेतिसनःकित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः द्विर्भावहलादिशेषौ ढत्वकत्वषत्वानि । वाजवतीः उगितश्चेतिङीप् । पिन्वतं पिविमिविणिविसेचने इदित्त्वान्नुम् कर्तरिशप् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्रिर्वर्तिर्यातंत्रिरनुंव्रतेजनेत्रिःसुप्राव्येत्रेधेवशिक्षतम् । त्रिर्नान्द्यंवहतमश्विनायुवंत्रिःपृक्षोअस्मेअक्षरेवपिन्वतम् ॥ ४॥

त्रिः । वर्तिः । यातम् । त्रिः । अनुऽव्रते । जने । त्रिः । सुप्रऽअव्ये । त्रेधाऽइव । शिक्षतम् । त्रिः । नान्द्यम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । पृक्षः । अस्मे इति । अक्षराऽइव । पिन्वतम् ॥ ४॥

हेअश्विनायुवंत्रिर्वर्तिर्यातंअस्मदीयवर्तनसाधनंगृहंत्रिर्यातंत्रिवारंप्राप्नुतम् तथा अनुव्रतेअस्मदनुकूलव्यापारयुक्तेजनेत्रिर्यातंत्रिवारंतदनुग्रहायगच्छतम् त्रिःसुप्राव्येत्रिवारंसुष्ठुप्रकर्षेणभवद्भ्यांरक्षणीयेप्रवर्तमानानस्मान्त्रेधेवत्रिभिरेवप्रकारैःशिक्षतंपुनःपुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः तथा नांद्यंनन्दनीयंसन्तोषकरंफलंत्रिर्वहतंप्रापयतम् अस्मे अस्मासुपृक्षोन्नंत्रिःपिन्वतंत्रिवारंप्रयच्छतम् तत्रदृष्टान्तः—अक्षरेवअक्षराण्युदकानि अक्षरास्रोतः तृप्तिरितितन्नामसुपाठात् तानिपर्जन्योयथा प्रयच्छतितद्वत् ॥ वर्तिः वर्ततेत्रेतिवर्तिर्गृहम् हृपिषिरुहिवृतीत्यादिनाइप्रत्ययः सुपांसुलुगितिद्वितीयैकवचनस्यसुआदेशः।सुप्राव्ये उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेःकर्मणिण्यत् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्ध्यभावः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । शिक्षतं शिक्षविद्योपादाने । नान्द्यं ण्यदन्तः। पृक्षः

पृचीसम्पर्के असुनिमुडागमः । अस्मे सुपांसुलुगितिशेआदेशः । अक्षराइव अश्नुवतेव्याप्नुवन्तीत्यक्षराणिउदकानि औणादिकः क्सरःप्रत्ययः शेर्लोपः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्रिर्नोरयिंवहतमश्विनायुवंत्रिर्देवताता त्रिरुतावतंधियः । त्रिःसौभगत्वंत्रिरुतश्रवांसिनस्त्रिष्ठंवांसूरेदुहितारुहद्रथम् ॥ ५ ॥

त्रिः । नः । रयिम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । देवऽताता ।
त्रिः । उत । अवतम् । धियः । त्रिः । सौभगऽत्वम् । त्रिः । उत ।
श्रवांसि । नः । त्रिऽस्थम् । वाम् । सूरे । दुहिता । आ । रुहत् । रथम् ॥ ५ ॥

हेअश्विना युवंयुवांनोस्मान् रयिंधनंत्रिर्वहतंत्रिवारंप्रापयतंदेवताता देवैर्युक्तेकर्मणित्रिः त्रिवारमागच्छतमितिशेषः उतअपिचधियोस्मद्बुद्धीःत्रिःत्रिवाररंक्षतंसौभगत्वम् सौभाग्यंत्रिर्वहतमितिशेषः उतअपिच श्रवांस्यन्नानिनःअस्मभ्यंत्रिर्वहतम् वांयुवयोःसम्बन्धिनंत्रिष्ठंचक्रत्रयेवस्थितंरथंसूरेसूर्यस्यदुहितापुत्री दुहितादुर्हितादूरेहितेतियास्कः । साआरूढवती ॥ देवताता सर्वदेवात्तातिलितिस्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः तेनदेवतातिशब्देनदेवसम्बद्धोयज्ञोलक्ष्यते देवताता मखइतितन्नामसुपठितत्वात् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । त्रिष्ठं त्रिषुचक्रेषुतिष्ठतीतित्रिष्ठः सुपिस्थइतिकः अम्बाम्बेत्यादिनासकारस्यषत्वम् । सूरे षूप्रेरणे सुसूधागृधिभ्यःक्रन् इतिक्रन् नित्त्वादाद्युदात्तः विभक्तिव्यत्ययः। रुहत् कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीति च्लेरङादेशः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्रिर्नोअश्विनादिव्यानिभेषजात्रिःपार्थिवानित्रिरुदत्तमद्भ्यः । ओमानंशंयोर्ममकायसूनवेत्रिधातुशर्मवहतंशुभस्पती ॥ ६ ॥[१]

त्रिः । नः । अश्विना । दिव्यानि । भेषजा । त्रिः । पार्थिवानि ।
त्रिः । ऊम् इति । दत्तम् । अत्ऽभ्यः । ओमानम् । शम्ऽयोः ।
ममकाय । सूनवे । त्रिऽधातु । शर्म । वहतम् । शुभः । पती इति ॥ ६ ॥

१ नि० ६. १९ ।

हे अश्विना नः अस्मभ्यं दिव्यानिद्युलोकवर्तीनि भेषजाऔषधानि त्रिर्दत्तं तथापार्थिवानिपृथिव्यामुत्पन्नानिऔषधानित्रिर्दत्तंअद्भ्यउ अन्तरिक्षसकाशादपिऔषधानित्रिर्दत्तंआपइत्यन्तरिक्षनाम आपःपृथिवीभूरितितन्नामसुपाठात् शंयोरेतन्नामकस्यबृहस्पतिपुत्रस्य तेशंयुं बार्हस्पत्यमवृधन्नितिब्राह्मणान्तरात् तस्यसम्बन्धिनमोमानंसुखविशेषंममकाय सूनवेमदीयायपुत्रायदत्तं हे शुभस्पतीशोभनस्यौषधजातस्यपालकौयुवांत्रिधातु वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषयंसुखंवहतंप्रापयतम् ॥ दिव्यानि दण्डादित्वाद्यप्रत्ययः । अद्भ्यः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । ओमानं अवतेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् ज्वरत्वरेत्यादिना अकारवकारयोरूठ् सार्वधातुकार्धधातुकलक्षणोगुणः यदिज्वरत्वरेत्यत्रानुनासिकेचेतिनानुवर्तेत तर्हिपूर्वेणैव सूत्रेणवकारस्यऊठादेशोभविष्यति । शुभस्पती शुभदीप्तौ सम्पदादिलक्षणःक्विप् षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिसंहितायांविसर्जनीयस्यसत्वम् सुबामन्त्रितेइतिपराङ्गवद्भावात्षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

सप्तमीमृचमाह—

त्रिर्नोअश्विनायजतादिवेदिवेपरित्रिधातुपृथिवीमशायतम् ।
तिस्रोनासत्यारथ्यापरावतआत्मेववातःस्वसराणिगच्छतम् ॥ ७ ॥

त्रिः । नः । अश्विना । यजता । दिवेऽदिवे । परि । त्रिऽधातु ।
पृथिवीम् । अशायतम् । तिस्रः । नासत्या । रथ्या । पराऽवतः ।
आत्माऽइव । वातः । स्वसराणि । गच्छतम् ॥ ७ ॥

हेअश्विनादिवेदिवे प्रतिदिनं दिवेदिवेद्यविद्यवीत्यहर्नामसुपठितत्वात् यजतायष्टव्यौयुवांनोस्मदीयांपृथिवींवेदिरूपांभूमिं परि सर्वतःप्राप्य त्रिधातुकक्ष्यात्रययुक्तेआस्तीर्णेबर्हिषिअशायतंशयनंकुरुतम् हेरथ्यारथ्यौरथस्वामिनौ तिस्रस्त्रिसंख्याकाऐष्टिकपाशुकसौमिकरूपावेदीर्गच्छतम् तत्रदृष्टान्तः—स्वसराणिशरीराणिआत्मेववातः यथाप्राणिनामात्मभूतःप्राणवायुः तदीयानिशरीराणिगच्छतितद्वत् ॥ यजता यजतेर्भृमृदृशीत्यादिनाअतच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । त्रिधातु त्रेधाधीयतेनिधीयतइतित्रिधातु सितनिगमीत्यादिनाधाञस्तुन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते सुपांसुलुगितिसप्तम्याः लुक् । अशायतम् अदादित्वाच्छपोलुक् अशयातामित्यस्यह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्यासः । नासत्या सत्सुसाधूस-

त्यौनसत्यौअसत्यौ नअसत्यौ सत्यावेवनासत्यावित्यौर्णवाभइतियास्कः । नभ्राणनपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः। रथ्या रथार्हौस्वामिनावित्यर्थः छन्दसिचेतियप्रत्ययः। स्वसराणि सरन्तिगच्छन्तीतिसराइन्द्रियाणि स्वकीयाःसरायेषांशरीराणाम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

त्रिरश्विनासिन्धुभिःसप्तमातृभिस्त्रयआहावास्त्रेधाहविष्कृतम् ।
तिस्रःपृथिवीरुपरिप्रवादिवोनाकंरक्षेथेद्युभिरक्तुभिर्हितम् ॥ ८ ॥

त्रिः । अश्विना । सिन्धुऽभिः । सप्तमातृऽभिः ।त्रयः । आऽहावाः ।
त्रेधा । हविः । कृतम् । तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः ।
नाकम् । रक्षेथे इति । द्युऽभिः । अक्तुऽभिः । हितम् ॥ ८ ॥

हेअश्विना सप्तमातृभिःइमंमेगङ्गइत्यादिमन्त्रोक्ताःसप्तसंख्याकाःगङ्गाद्यानद्योमातरःउत्पादिकायेषांजलविशेषाणांतेसप्तमातरःतैःसिन्धुभिःस्यन्दनस्वभावैःजलैः वसतीवरीनामभिः त्रिःसोमाभिषवःकृतइतिशेषः तथाचान्यत्रब्राह्मणेसमाम्नातम्—अष्टौकृत्वोभिषुणोतिएकादशकृत्वोद्वितीयंद्वादशकृत्वस्तृतीयमिति।आहावाः यथोक्तजलयुक्तस्यसोमस्याधारभूताःकूपसदृशास्त्रयःत्रिसंख्याकाद्रोणकलशाधवनीयपूतभृदाख्यानिष्पन्नाइतिशेषः तेषुत्रिषुपात्रविशेषेषुत्रेधात्रिभिःप्रकारैःसवनत्रयगतैः हविष्कृतंसोमाख्यंहविःसम्पादितंद्रव्यंवर्ततइतिशेषः तिस्रःपृथिवीरुपरित्रिभ्यःपृथिव्यादिलोकेभ्यऊर्ध्वंप्रवाप्रवन्तौगच्छन्तौयुवां दिवोनाकंद्युलोकसम्बन्धिनमादित्यंरक्षेथ कीदृशंनाकंद्युभिरहोभिरक्तुभिरात्रिभिश्चहितंस्थापितंअहनिसूर्यउदेतिरात्रावस्तंगच्छति इत्येवमहोरात्राभ्यांसूर्योव्यवस्थापितइत्यर्थः ॥ सप्तमातृभिः बहुव्रीहिस्वरः । आहावाः निपानमाहावइतिआङ्पूर्वाद्ध्वयतेरप्रत्ययः सम्प्रसारणंवृद्धिश्चनिपातनात् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । प्रवा च्युङ्प्रुङ्गतौ प्रवेतेगच्छतइतिप्रवौ पचाद्यच् सुपांसुलुगित्याकारः। नाकं नास्मिन्नकमस्तीतिनाकः नभ्राणनपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः । द्युभिः ऊडिदमित्यादिनाप्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्यदिवोझलितिप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

क्व१त्रीचक्रात्रिवृतोरथस्यक्व१त्रयोवंधुरोयेसनीळाः ।
कदायोगोवाजिनोरासभस्ययेनयज्ञंनासत्योपयाथः ॥ ९॥

---

१ नि० ६. १३. । २ तै० सं० ६. ४. ५. ।

क्व । त्री । चक्रा । त्रिऽवृतः । रथस्य । क्व । त्रयः । वन्धुरः । ये । सऽनीळाः । कदा । योगः । वाजिनः । रासभस्य । येन । यज्ञम् । नासत्या । उपऽयाथः ॥ ९ ॥

हेनासत्यावश्विनौ त्रिवृतः त्रिसंख्याकैरश्रिभिरुपेतस्यभवदीयस्यरथस्यईषाद्वयं पूर्वभागे-संयुज्यतेसेयमेकाश्रिः पृष्ठभागेवियुज्यतेतत्रकोणद्वयंसम्पद्यते ईदृशस्यरथस्यसम्बन्धीनि त्रीचक्रा त्रीणिचक्राणि क्व कुत्रस्थितानिइत्यस्माभिर्नदृश्यन्ते येकाष्ठविशेषाः सनीळाः नीडंगृहसदृशंरथस्योपर्युपवेशनस्थानं तेनसहवर्तन्तइतिसनीळाः तेकाष्ठविशेषाः वन्धुरः नीडबन्धनाधारभूतास्त्रयः अक्षेणसहितेद्वेईषेत्येवंत्रिसंख्याकाः क्वकुत्रस्थिताइत्यस्माभिर्नज्ञायन्ते वाजिनोबलवतोरासभस्यभवदीयाश्वस्थानीयस्यगर्दभस्ययोगोरथेयोजनंकदाकस्मिन्कालेनिष्पन्नमित्यस्माभिर्नदृश्यते येनचक्रत्रयनीडकाष्ठत्रयरासभयोजनसहितेनरथेनयज्ञमस्मदीयंयागस्थानंउपयाथः युवांप्राप्नुथः तादृशस्यरथस्येतिपूर्वत्रान्वयः ॥ त्रीचक्रा उभयत्रापिशेश्छन्दसिबहुलमिति शेर्लोपः । वन्धुरः बन्धेरौणादिकउरप्रत्ययः वत्वंछान्दसम् । सनीळाः वोपसर्जनस्येतिसभावः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

आनासत्यागच्छतंहूयतेहविर्मध्वःपिबतंमधुपेभिरासभिः ।
युवोर्हिपूर्वंसवितोषसोरथमृतायचित्रंघृतवन्तमिष्यति ॥१०॥

आ । नासत्या । गच्छतम् । हूयते । हविः । मध्वः । पिबतम् । मधुऽपेभिः । आसऽभिः । युवोः । हि । पूर्वम् । सविता । उषसः । रथम् । ऋताय । चित्रम् । घृतऽवन्तम् । इष्यति ॥ १० ॥

हे नासत्यौ अश्विनौ इहकर्मण्यागच्छतम् अत्रास्माभिर्हविर्हूयते युवांचमधुपेभिः मधुरद्रव्यपानयुक्तैरासभिः भवदीयैरास्यैः मध्वोमधुरद्रव्याणिहवींषिपिबतं सवितासूर्यउषसःपूर्वं उषःकालात्पुरायुवयोरश्विनोःसम्बन्धिनंरथंऋतायास्मद्यज्ञार्थंइष्यतिहिप्रेरयतिखलु कीदृशं चित्रं पूर्वोक्तैश्चक्रत्रयादिभिः विचित्रं घृतवन्तं अक्षाञ्जनसाधनेनघृतेनोपेतम् ॥ गच्छतम् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेशपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् धातुस्वरः अत्रगच्छतंपिबतंचेतिचार्थम-

तीतेश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हूयते लसार्वधातुकस्वरानुदात्तत्वे यकःस्वरः । मध्वः लिङ्गव्यत्ययः शसियणादेशश्छान्दसः । मधुपेभिः मधुपिबन्तीतिमधुपानि आतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः। आसभिः पद्दन्नित्यादिनाआस्यशब्दस्यासन्नादेशः । युवोः युवोर्हियन्त्रमित्यत्रोक्तम् । इष्यति इषगतौ श्यनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः॥ १०॥

एकादशीमृचमाह—

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।
प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । त्रिऽभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातम् । मधुऽपेयम् । अश्विना । प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि । मृक्षतम् । सेधतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाऽभुवा ॥ ११ ॥

हेनासत्या असत्येनानृतेनरहितौअश्विनाअश्विदेवौयुवांत्रिभिरेकादशैः येदेवासोदिव्येकादशस्थेत्यादिमन्त्रप्रतिपादितैस्त्रिसंख्याकैः एकादशात्मकवर्गत्रयगतैर्देवैःसहमधुपेयंसोमात्मकमधुरद्रव्यपानमभिलक्ष्य इहास्मिन्देवयजनदेशेआयातमागच्छतम् आयुरस्मदीयमायुष्यंप्रतारिष्टंप्रवर्धयतं रपांस्यस्मदीयानिपापानिनिर्मृक्षतंनिःशेषेणशोधयतं द्वेषःद्वेषकर्तॄन् सेधतंप्रतिषेधतं सचाभुवा अस्माभिःसहावस्थितौभवतम् ॥ त्रिभिः षट्त्रिचतुर्भ्यइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । एकादशैः एकादशानांपूरणैः तस्यपूरणइतिडट् । मधुपेयं पापाने अचोयदितिकर्मणियत् ईद्यतीत्याकारस्यईकारादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् मधुचतत्पेयमितिसमासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तारिष्टम् तॄप्लवनतरणयोः छान्दसेप्रार्थनायांलुङिच्लेःसिच् इडागमः वृतोवेतिप्राप्तस्येटोदीर्घस्य सिचिचपरस्मैपदेष्वितिप्रतिषेधः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः अत्रतारिष्टंमृक्षतंचेतिचशब्दार्थप्रतीतेस्तस्यचाप्रयोगाच्चादिलोपेविभाषेतिनिघातप्रतिषेधः आदिःसिचोन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वम् । मृक्षतम् मृशआमर्शने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेलुङ् शलइगुपधादनिटःक्सइति क्सादेशः एकाचउपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः षत्वकुत्वे पूर्ववदडभावः । सेधतम् षिधुगत्याम् अत्रकेवलोपिषिधिः प्रतिपूर्वस्यार्थेवर्तते प्रार्थनायांलोट् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः पादादित्वात्तिङःपरत्वाद्वानिघाताभावः । द्वेषः अन्येभ्योपिदृश्यन्तेइतिक्तैरिविच् भवतंद्वेषइत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वात्तदपेक्षयास्यनिघातोनभवति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् । सचाभुवा सचेत्ययंनिपातःसहशब्दसमानार्थः तथाच

यास्कः—सचासहेत्यर्थइति । सचाभवतइतिसचाभुवौ क्विप् ओःसुपीतियणादेशस्यनभूसुधियो-रितिप्रतिषेधः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

आनोअश्विनात्रिवृतारथेनार्वाञ्चंरयिंवहतंसुवीरम् ।
शृण्वन्तावामवसेजोहवीमिवृधेचनोभवतंवाजसातौ ॥ १२ ॥५॥

आ । नः । अश्विना । त्रिऽवृता । रथेन । अर्वाञ्चम् । रयिम् ।
वहतम् । सुऽवीरम् । शृण्वन्ता । वाम् । अवसे । जोहवीमि ।
वृधे । च । नः । भवतम् । वाजऽसातौ । १२ ॥ ५ ॥

हेअश्विना त्रिवृतारथेनअप्रतिहतगतित्वात्त्रिषुलोकेषुवर्तमानेनरथेनसह नोस्माकंअर्वाञ्चं अभिमुखंसुवीरंशोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतंरयिंधनंआवहतंआनीयप्रापयतम् शृण्वन्ता अ-स्मदीयस्तुतिंशृण्वन्तौयुवांअवसेअस्मद्रक्षणार्थंजोहवीमिआह्वयामि नोस्माकंवाजसातौसंग्रा-मेवाजसातौमहाधनइतिसंग्रामनामसुपाठात् वृधेवर्धनायभवतम् ॥ सुवीरं शोभनावीरायस्येतिबहु-व्रीहौवीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शृण्वन्ता श्रुश्रवणे शतरि श्रुवःशृचेतिश्नुःशृभावश्च हुश्नु-वोःसार्वधातुकइतियणादेशः सुपांसुलुगितिआकारः । जोहवीमि ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच यङ्लुकि अभ्यस्तस्यचेतिकृतसम्प्रसारणादस्माल्लडुत्तमैकवचनेयङोवेतिईडागमः । वृधे वृधुवृद्धौ इत्य-स्मात् सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् । वाजसातौ षणुदाने क्तिनि तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः जनस-नेत्यादिनाआत्वम् वाजानांसातिर्यस्मिन्निति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

ह्वयाम्यग्निमित्येकादशर्चंपञ्चमंसूक्तम् हिरण्यस्तूपऋषिः आद्यानवमीचजगतीछन्दस्के शिष्टास्त्रिष्टुभः कृत्स्नस्यसूक्तस्यसवितादेवता आद्यायाःह्वयाम्यग्निमित्यस्याअग्निमित्रावरु-णरात्रिसवित्राख्यालिङ्गोक्तादेवताः तथाचानुक्रान्तम्—ह्वयाम्येकादशसावित्रं नवमीजगत्याद्या-वसालिङ्गोक्तदैवतपादाइति । अभिप्लवषडहस्यचतुर्थेहनिवैश्वदेवशस्त्रेइदंसूक्तंसावित्रंनिविद्धा-नं तृतीयस्यत्र्यर्यमेतिखण्डेसूत्रितम्—ह्वयाम्यग्निमस्यमेद्यावापृथिवीइतितिस्रइति ।

[1] नि० ५. ५. ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

ह्वयाम्यग्निंप्रथमंस्वस्तयेह्वयामिमित्रावरुणाविहावसे ।
ह्वयामिरात्रींजगतोनिवेशनींह्वयामिदेवंसवितारमूतये ॥ १ ॥

ह्वयामि । अग्निम् । प्रथमम् । स्वस्तये । ह्वयामि । मित्रावरुणौ ।
इह । अवसे । ह्वयामि । रात्रीम् । जगतः । निऽवेशनीम् । ह्वयामि ।
देवम् । सवितारम् । ऊतये ॥ १ ॥

स्वस्तयेअस्माकंअविनाशाय स्वस्तीत्यविनाशिनामेतियास्कः[1] । प्रथममादौअग्निंह्वयामि-इहास्मिन्कर्मण्यवसेस्मद्रक्षणायमित्रावरुणौह्वयामि जगतोजङ्गमस्यप्राणिजातस्यनिवेशनींउप-वेशनहेतुभूतांरात्रींरात्रिदेवतांह्वयामि जङ्गमाःसर्वेप्राणिनोदिवसेस्वस्वव्यापारान्कृत्वास्वस्वगृहे रात्रावुपविशन्तीतिप्रसिद्धम् ऊतयेअस्मद्रक्षार्थं सवितारंदेवंह्वयामि ॥ मित्रावरुणौ देवताद्वन्द्वेचे-तिपूर्वपदस्यानङादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्रीं रात्रेश्चाजसाविति ङीप् । नि-वेशनीं निविशन्तेस्यामितिनिवेशनी करणाधिकरणयोश्चेतिल्युट् टिड्ढाणञित्यादिनाङीप् । ऊ-तये अवतेःक्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिनावकारस्यउपधायाश्चऊठ् ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्त-त्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

आकृष्णेनरजसावर्तमानोनिवेशयन्नमृतंमर्त्यंच ।
हिरण्ययेनसवितारथेनादेवोयातिभुवनानिपश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निऽवेशयन् । अमृतम् ।
मर्त्यम् । च । हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति ।
भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

सवितासूर्यः कृष्णेनरजसाकृष्णवर्णेनलोकेन कृष्णंकृष्यतेर्निकृष्टोवर्णइतियास्कः[2] । लो-कारजांस्युच्यन्तइतिच अन्तरिक्षलोकोहिसूर्यागमनात्पुराकृष्णवर्णोभवति तेनान्तरिक्षमार्गे-

१ नि० ३.२१. । २ नि० २.२०. ।

णआवर्तमानःपुनःपुनरागच्छन्अमृतंदेवंमर्त्यंमनुष्यंचनिवेशयन्स्वस्वस्थानेवस्थापयन्यद्वा अमृतंमरणरहितंप्राणंमर्त्यंमरणसहितंशरीरंचनिवेशयन् तथाचारण्यकाण्डेअमर्त्योमर्त्येनासयोनिरित्येतस्यमन्त्रभागस्यव्याख्यानरूपेब्राह्मणेयथोक्तार्थोवगम्यते-मर्त्यानिहीमानिशरीराण्यमृतैषादेवतेति । यथोक्तगुणोपेतः सवितादेवोभुवनानिसर्वान्लोकान्पश्यन्अवेक्षमाणः प्रकाशयन्नित्यर्थः हिरण्ययेनसुवर्णनिर्मितेनरथेनआयातिअस्मत्समीपमागच्छति ॥ अमृतं मृतंमरणं नास्त्यस्येतिबहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यं मर्तेभवं भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । हिरण्ययेन ऋत्व्यवास्त्व्येत्यादिनामयटोमकारस्यलोपोनिपातितः यस्येतिलोपेप्रत्ययस्वरः । भुवनानि भूसत्तायां भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसीतिक्युन्प्रत्ययः योरनादेशेउवङादेशः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

यातिदेवःप्रवतायात्युद्वतायातिशुभ्राभ्यांयजतोहरिभ्याम् ।
आदेवोयातिसवितापरावतोपविश्वादुरिताबाधमानः ॥ ३॥

याति । देवः । प्रऽवता । याति । उत्ऽवता । याति । शुभ्राभ्याम् । यजतः । हरिऽभ्याम् । आ । देवः । याति । सविता । पराऽवतः । अप । विश्वा । दुःऽइता । बाधमानः ॥ ३ ॥

देवोदीप्यमानःसविताप्रवताप्रवणवतामार्गेणयातिगच्छति तथाउद्वताउत्कृष्टेनऊर्ध्वदेशयुक्तेनमार्गेणयाति उदयानन्तरंआमध्याह्नंऊर्ध्वोमार्गः ततउपरिआसायं प्रवणोमार्गइतिविवेकः तथा यजतोयष्टव्यःसदेवः शुभ्राभ्यांश्वेताभ्यांहरिभ्यामश्वाभ्यांयातिदेवयजनदेशेगच्छति सवितादेवोविश्वादुरितासर्वाणिपापान्यपबाधमानोविनाशयन्परावतःदूरदेशात्परावतइतिदूरनामसुपठितत्वात् तादृशात् द्युलोकात्आयातियागदेशेआगच्छति ॥ प्रवता वनषणसम्भक्तौ अस्मात्प्रपूर्वात्क्विप् गमादीनामितिवक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः ततस्तुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उद्वता उत्पूर्वाद्वनतेः पूर्ववत्प्रक्रिया । यजतः भृमृदृशीत्यादिनायजेःकर्मण्यतच्प्रत्ययः । विश्वा दुरिता उभयत्रशेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अभीवृतंकृशनैर्विश्वरूपंहिरण्यशम्यंयजतोबृहन्तम् ।
आस्थाद्रथंसविताचित्रभानुःकृष्णारजांसितविषींदधानः ॥ ४ ॥

अभिऽवृ॑तम् । कृश॑नैः । विश्वऽरू॑पम् । हिर॑ण्यऽशम्यम् । यज॒तः ।
बृ॒हन्त॑म् । आ । अ॒स्था॒त् । रथ॑म् । स॒वि॒ता । चि॒त्रऽभा॑नुः ।
कृ॒ष्णा । रजां॑सि । तवि॑षीम् । दधा॑नः ॥ ४ ॥

सवितारथमास्थात आस्थितवानारूढवानित्यर्थः कीदृशं अभीवृतंअभितोवर्तमानं तथाकृशनैर्विश्वरूपंसुवर्णेननानारूपं कृशनंलोहमितिसुवर्णनामसुपाठात् क्वचित्सुवर्णनिर्मितगजपंक्तिः क्वचिदश्वपंक्तिः क्वचिन्मनुष्यपङ्क्तिरित्येवंबहुरूपत्वं हिरण्यशम्यंअश्वानांस्कन्धेषुरथयोजनवेलायांनियन्तुंप्रक्षेप्यमाणाः शङ्कवःशम्याः ताःसुवर्णमय्योरथेवर्तन्तेबृहन्तंप्रौढम् कीदृशः सविता यजतःयष्टव्यःचित्रभानुः विविधरश्मियुक्तः कृष्णारजांसिअन्धकारयुक्ततयाकृष्णवर्णान्लोकानुद्दिश्यतमोनिवारणार्थंतविषींबलंस्वकीयंप्रकाशरूपंदधानः॥ अभीवृतं अभितोवर्ततइत्यभीवृत् वृतुवर्तने क्विप् नहिवृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । विश्वरूपं विश्वानिरूपाणियस्यासौविश्वरूपः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिव्यत्ययेनासंज्ञायामपिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । हिरण्यशम्यं हर्यगतिकान्त्योः हर्यतेःकन्यन्हिरचेतिकन्यन्प्रत्ययोधातोर्हिरादेशश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।अस्थात् तिष्ठतेर्लुङि गातिस्थेतिसिचोलुक्। कृष्णा कृषेर्वर्णेइतिनक्प्रत्ययः शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । तविषीं तविःसौत्रोधातुः तवतेर्णिद्वेतिटिषच् टित्त्वात् टिड्ढाणञित्यादिनाङीप् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादित्वात्द्रष्टव्यम् । दधानः शानचि अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

विजना॑ञ्छ्या॒वाःशि॑ति॒पादो॑अख्य॒न्रथं॒हिर॑ण्यप्रउगं॒वह॑न्तः ।
शश्व॒द्विशः॑सवि॒तुर्दैव्य॑स्यो॒पस्थे॒विश्वा॒भुव॑नानितस्थुः ॥ ५ ॥

वि । जना॑न् । श्या॒वाः । शि॒ति॒ऽपादः॑ । अ॒ख्य॒न् । रथ॑म् ।
हिर॑ण्यऽप्रउगम् । वह॑न्तः । शश्व॑त् । विशः॑ । स॒वि॒तुः । दैव्य॑स्य ।
उ॒पऽस्थे॑ । विश्वा॑ । भुव॑नानि । त॒स्थुः ॥ ५ ॥

श्यावाःएतन्नामकाःसूर्यस्याश्वाःश्यावाःसवितुरितिनिघण्टावुक्तत्वात् तेचशितिपादः श्वेतैःपादैरुपेताः हिरण्यप्रउगंरथस्यमुखमीषयोरग्रंयुगबन्धनस्थानंप्रउगमित्युच्यते तच्चात्रसुवर्णमयं तद्युक्तंरथंवहन्तोजनान्प्राणिनोव्यख्यन् विशेषेणप्रकाशितवन्तइत्यर्थः शश्वत्सर्वदाविशः प्रजाः

दैव्यस्यइतरदेवसम्बन्धिनः सवितुःप्रेरकस्यसूर्यस्यउपस्थेसमीपस्थानेतस्थुः स्थितवत्यः नकेवलंप्रजाः किंतर्हि विश्वाभुवनानिसर्वेचलोकाः प्रकाशायसूर्यसमीपेतस्थुः ॥ शितिपादः शितयः श्वेतवर्णाः पादायेषांतेशितिपादाः सुपांसुलुगितिजसः सुआदेशः यद्वा शितिःश्वेतवर्णः स्फटिकादिःसइवपादोयेषां पादस्यलोपोहस्त्यादिभ्यइतिसमासान्तः पादशब्दस्यान्त्यलोपः उपमानादितिहितत्रानुवर्तते पादशब्दस्यवृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् तस्यबहुव्रीहौसमासेशितेर्नित्याबह्वच्बहुव्रीहावभसतइतिप्रकृतिस्वरत्वम् । अख्यन् ख्यातेर्लुङि अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्लेरङादेशः । हिरण्यप्रउगम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वहन्तः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । दैव्यस्य तस्येदमित्यर्थेदेवाद्यञञाविति देवशब्दात्प्राग्दीव्यतीयोञ् तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धिः ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । उपस्थे आतश्चोपसर्गेइतिकः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

ति॒स्रो द्याव॑ः सवि॒तुर्द्वा उ॒पस्थाँ॒ एका॑ य॒मस्य॒ भुव॑ने विरा॒षाट् ।
आ॒णिं न रथ्य॑म॒मृताधि॑ तस्थुरि॒ह ब्र॑वीतु॒ य उ॒ तच्चिके॑तत् ॥ ६ ॥ ६ ॥

ति॒स्रः । द्याव॑ः । स॒वि॒तुः । द्वौ । उ॒प॒ऽस्था॑ । एका॑ । य॒मस्य॑ । भुव॑ने । वि॒रा॒षाट् । आ॒णिम् । न । रथ्य॑म् । अ॒मृता॑ । अधि॑ । त॒स्थुः॒ । इ॒ह । ब्र॒वी॒तु॒ । यः । ऊ॒म् इति॑ । तत् । चिके॑तत् ॥ ६ ॥ ६ ॥

द्यावःस्वर्गोपलक्षिताःप्रकाशमानालोकास्तिस्रस्त्रिसंख्याकाःसन्ति तत्रद्वौलोकौसवितुः सूर्यस्यउपस्थासमीपस्थानेवर्तेते द्युलोकभूलोकयोःसूर्येणप्रकाशितत्वात् एकामध्यमाभूमिरन्तरिक्षलोकः यमस्यभुवनेपितृपतेर्गृहेविराषाट्विरान्गन्तॄन्सहतेप्रेताःपुरुषाअन्तरिक्षमार्गेणयमलोकेगच्छन्तीत्यर्थः अमृताअमृतानिचंद्रनक्षत्रादीनि ज्योतींषिजलानिवाअधितस्थुः सवितारमधिगम्यस्थिताः तत्रदृष्टान्तः—रथ्यमाणिंन रथाद्बहिरक्षच्छिद्रेप्रक्षिप्तःकीलविशेषआणिरित्युच्यतेरथसम्बन्धिनमाणिमधिगम्ययथारथस्तिष्ठति तद्वत् यस्तुमानवः तत्सवितृरूपंचिकेततजानातिसमानवइहास्मिन्विषयेब्रवीतुकेनापिवक्तुमशक्यःसवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ तिस्रः तिसृभ्योजसइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । द्वौ संहितायामावादेशे लोपःशाकल्यस्येतिवकारलोपः । उपस्था आङ्याजयारांचोपसंख्यानमितिसप्तम्याआङादेशः आङोनुनासिकश्छन्दसीतिप्रकृतिभावः । विरा-

षाट् वृञ्वरणे घञर्थेकविधानमितिकर्मणिकः बहुलंछन्दसीतिइत्वम् तथासतिवूर्यन्तइतिविरा-इत्युक्तंभवति तान्सहतइतिविराषाट् छन्दसिसहइतिसहेर्ण्विः सहेःसाडःसइतिषत्वम् अन्येषाम-पिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घः । रथस्येदंरथ्यं रथाद्यदितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् अमृता शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । चिकेतत् कितज्ञाने लेटयाडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः जुहोत्यादित्वात्श्लुः लघूपधगुणः अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः॥६॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

विसुपर्णोअन्तरिक्षाण्यख्यद्गभीरवेपाअसुरःसुनीथः ।
क्वे१दानींसूर्यःकश्चिकेतकतमांद्यांरश्मिरस्याततान ॥ ७ ॥

वि । सुऽपर्णः । अन्तरिक्षाणि । अख्यत् । गभीरऽवेपाः । असुरः । सुऽनीथः । क्व । इदानीम् । सूर्यः । कः । चिकेत । कतमाम् । द्याम् । रश्मिः । अस्य । आ । ततान ॥ ७ ॥

सुपर्णः शोभनपतनः सूर्यस्यरश्मिःसुपर्णइतिपञ्चदशरश्मिनामानीतितन्नामसुपठितत्वात् अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षोपलक्षितानिलोकत्रयस्थानानिव्यख्यत् विशेषेणख्यापितवान् प्रकाशितवान् कीदृशोरश्मिः गभीरवेपाः गम्भीरकम्पनः रश्मेः प्रकंपनंचलनंकेनापिद्रष्टुमशक्यमित्यर्थः असुरः सर्वेषांप्राणदः तथाचान्यत्राम्नायते—सर्वेषांभूतानांप्राणानादायोदेतीति सुनीथः सुनयनः शोभनप्रापणः मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशंप्रापयतीत्यर्थः तादृशरश्मियुक्तः सूर्यइदानींरात्रौक्वकुत्रवर्तते तदेतद्रहस्यंकश्चिकेत कोजानातिनकोपीत्यर्थः अस्यसूर्यस्यरश्मिः कतमांद्यांआततान कंद्युलोकंरात्रौव्याप्तवान्एतदपिकोजानाति ॥ , सुपर्णः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गभीरवेपाः टुवेपृकम्पने असुन् गभीरंवेपोयस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असुरः असुक्षेपणे अस्यतिशत्रूनित्यसुरः असेरुरन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा असून्प्राणान् रातिददातीति असुरः आतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः । सुनीथः णीञ्प्रापणे हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यःक्थन्इतिक्थन् प्रादिसमासेथाथादिनाउत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।इदानीं इदंशब्दात्सप्तम्यर्थे दानींचेतिदानींप्रत्ययः इदमइशितीदम् शब्दस्येशादेशः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सूर्यः षूप्रेरणे सुवतीति सूर्यः राजसूयसूर्येत्यादिनारुडागमसहितःक्यप्प्रत्ययोनिपातितः प्रत्ययस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरे-

णाद्युदात्तत्वम् । चिकेत कितज्ञाने लिट् । कतमां किंजातीयां वाबहूनांजातिपरिप्रश्नेडतमच्इति किम्शब्दात्डतमच् डित्त्वाट्टिलोपः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह–

अ॒ष्टौ व्य॑ख्यत्क॒कुभः॑ पृथि॒व्यास्त्री धन्व॒ योज॑ना स॒प्त सिन्धू॑न् ।
हि॒र॒ण्या॒क्षः स॑वि॒ता दे॒व आगा॒द्दध॒द्रत्ना॑ दा॒शुषे॒ वार्या॑णि ॥ ८ ॥

अ॒ष्टौ । वि । अ॒ख्य॒त् । क॒कुभः॑ । पृ॒थि॒व्याः । त्री । धन्व॑ । योज॑ना । स॒प्त । सिन्धू॑न् । हि॒र॒ण्य॒ऽअ॒क्षः । स॒वि॒ता । दे॒वः । आ । अ॒गा॒त् । दध॑त् । रत्ना॑ । दा॒शुषे॑ । वार्या॑णि ॥ ८ ॥

पृथिव्याःसम्बन्धिनीरष्टौककुभः प्राच्याद्याश्चतस्रोदिशः आग्नेय्याद्याश्चतस्रोविदिशइत्येवमष्टौदिशः व्यख्यत् सविताप्रकाशितवान् तथायोजनाप्राणिनः स्वस्वाभोगेनयोजयितॄन्धन्व अन्तरिक्षोपलक्षितान् त्रीत्रिसंख्याकान्पृथिव्यादिलोकान्सप्तसिन्धून्गङ्गादिनदीः समुद्रान्वा सविताव्यख्यत् हिरण्याक्षः हितरमणीयचक्षुर्युक्तः हिरण्मयाक्षोवासवितादेवआगात्इहागच्छतु किंकुर्वन् दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायवार्याणिवरणीयानिरत्नानिदधत्प्रयच्छत् ॥अख्यत् ख्यातेर्लुङि अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्लेरङादेशः । त्री शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः ।धन्व रिविरधिविगत्यर्थाः इदितोनुम्धातोरितिनुम् अस्मात्कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन् सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् नलोपः प्रत्ययस्यनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । योजना योजयन्तिप्राणिनउपभोगेनेतियोजनानि नन्द्यादिलक्षणोल्युः णेरनिटीतिणिलोपः पूर्ववच्छेर्लोपः ।हिरण्याक्षः हिरण्मयानिअक्षीणियस्यासौहिरण्याक्षः बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरितिसमासान्तः षच्प्रत्ययः।आगात् एतेर्लुङिइणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक् । दधत् नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषेधः श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । दाशुषे दाश्वान्साह्वान् इत्यादिनाक्वसुप्रत्ययान्तोनिपातितः चतुर्थ्येकवचने वसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणंपरपूर्वत्वं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् । वार्याणि वृङ्सम्भक्तौ ऋहलोर्ण्यत् ईडवन्देत्यादिनाआद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

हिरण्यपाणिःसविताविचर्षणिरुभेद्यावापृथिवीअन्तरीयते ।
अपामीवांबाधतेवेतिसूर्यमभिकृष्णेनरजसाद्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यऽपाणिः। सविता। विऽचर्षणिः। उभे इति। द्यावापृथिवी इति। अन्तः। ईयते। अप। अमीवाम्। बाधते। वेति। सूर्यम्। अभि। कृष्णेन। रजसा। द्याम्। ऋणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः यद्वा यजमानेभ्योदातुं हिरण्यंहस्तेधृतवान् विचर्षणिः विविधदर्शनयुक्तः विचर्षणिः पश्यतीत्यर्थःविचर्षणिः विश्वचर्षणिरितितन्नामसुपाठात् सवितादेवः उभेद्यावापृथिवी अन्तः उभयोर्लोकयोर्मध्येईयतेगच्छति अमीवां रोगादिबाधां अपबाधते सम्यक् निराकरोति तथासूर्यंवेतिगच्छति यद्यपिसवितृसूर्ययोरेकदेवतात्वं तथापिमूर्तिभेदेनगन्तृगन्तव्यभावः कृष्णेनतमसः कर्षकेणनिवर्तकेन रजसातेजसा द्यामाकाशंअभ्यृणोतिसर्वतोव्याप्नोति ॥द्यावापृथिवी दिवसश्चपृथिव्यामितिचशब्दाद्दिवूशब्दस्यद्यावादेशः देवता द्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं नोत्तरपदेनुदात्तादावितिननिषेधः।अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्वितिपर्युदस्तत्वात्। ईयते ईङ्गतौ तिङ्ङतिङइतिनिघातः बाधतेवेतिचेतिसमुच्चयार्थप्रतीतेश्चशब्दस्याप्रयोगाच्चादिलोपेविभाषेतिनिघातप्रतिषेधः। वेति वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु अदादित्वाच्छपोलुक् तिपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्यप्येषाद्वितीया तथापि तिङःपरत्वान्निघाताभावः। ऋणोति ऋणुगतौ तनादित्वादुः तनादिषुकरोतेरेवगुणोनान्येषामितिआपिशलिमतेनगुणाभावः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

हिरण्यहस्तोअसुरःसुनीथःसुमृळीकःस्ववाँयात्वर्वाङ् ।
अपसेधन्रक्षसोयातुधानानस्थाद्देवःप्रतिदोषंगृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यऽहस्तः। असुरः। सुऽनीथः। सुऽमृळीकः। स्वऽवान्। यातु। अर्वाङ्। अपऽसेधन्। रक्षसः। यातुऽधानान्। अस्थात्। देवः। प्रतिऽदोषम्। गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः असुरः प्राणप्रदाता सुनीथः सुष्ठुनेता प्रशस्यइत्यर्थः सुनीथःपाकइतिप्रशस्यनामसुपाठात् सुमृळीकः सुष्ठुसुखयिता स्ववान्धनवान् अर्वाङ्अभिमुखः कर्मदेशेगच्छतु किञ्च अयंदेवः प्रतिदोषं प्रतिरात्रि गृणानःस्तूयमानः अस्थात् स्थितवान् किंकुर्वन् रक्षसः बाधकत्वेनरक्षणनिमित्तभूतान् रक्षोरक्षितव्यमस्मादितियास्कः । यातुधानानसुरान् अपसेधन् निराकुर्वन् ॥ हिरण्यहस्तादयोगताः । सुमृळीकः सुष्ठुमृळीकंसुखंयस्यासौतथोक्तः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्ववान् स्वमस्यास्तीतिस्ववान् मादुपधायाइतिवत्वम् संहितायांनकारस्यदीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वम् आतोटिनित्यमितिसानुनासिकआकारः रोर्यत्वम् यलोपश्च । अपसेधन् षिधुगत्यां शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रक्षसः रक्षपालनेइत्यस्मादपादाने औणादिकःअसिप्रत्ययः यद्वा रक्षन्त्यनेनेतिरक्षोबलं करणेअसुन् तदेषामस्तीतिरक्षस्विनः मत्वर्थप्रत्ययलोपश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः । यातुधानान् यतनिकारोपस्कारयोः तस्मात्ण्यन्तादौणादिकोभावेउप्रत्ययः यातवोयातनाएषुधीयन्तइतियातुधानाः अधिकरणे ल्युट् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अस्थात् गातिस्थेतिसिचोलुक् । प्रतिदोषं दोषांदोषांप्रति वीप्सालक्षणेयथार्थेअव्ययीभावः । गृणानः गॄशब्दे कर्मणिलटःशानच् व्यत्ययेनश्ना प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वं चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

येतेपन्थाःसवितःपूर्व्यासोरेणवःसुकृताअन्तरिक्षे ।
तेभिर्नोअद्यपथिभिःसुगेभीरक्षाचनोअधिचब्रूहिदेव ॥११॥७॥

ये । ते । पन्थाः । सवितरिति । पूर्व्यासः । अरेणवः । सुऽकृताः ।
अन्तरिक्षे । तेभिः । नः । अद्य । पथिऽभिः । सुऽगेभिः । रक्ष । च ।
नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥ ७ ॥

हेसवितःतेतवपन्थामार्गाः पूर्व्यासः पूर्वसिद्धाः अरेणवोधूलिरहिताः अन्तरिक्षेसुकृताः सुष्ठुसम्पादिताः सुगेभिः सुष्ठुगन्तुंशक्यैः तेभिः पथिभिः तैर्मार्गैः आगत्य अद्यास्मिन्दिनेनोस्मान् रक्षच पालनमपिकुरु तथाहेदेव नोस्माननुष्ठातॄन्अधिब्रूहिच देवानामग्रेअधिकत्वेनकथय च ॥ पन्थाः सुपांसुलुगितिजसःसुः पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । पूर्व्यासः पूर्वैःकृ-

१ नि० ४. १८. ।

ताः पूर्व्याः पूर्वैःकृतमिनयौचेतियः प्रत्ययस्वरः असुगागमः । अरेणवः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुकृताः कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः सुष्ठुगच्छन्त्येष्वितिसुगाः सुदुरोरधिकरणेइतिगमेर्डप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रक्ष द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेसप्तमोनुवाकः ॥ ७ ॥

अष्टमेनुवाकेअष्टौसूक्तानि तत्रप्रवोयह्वमितिविंशत्यृचंप्रथमंसूक्तं घोरपुत्रःकण्वऋषिः अयुजोबृहत्यः तृतीयपादस्यद्वादशाक्षरत्वात् युजःसतोबृहत्यःप्रथमतृतीययोःपादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् अग्निर्देवता ऊर्ध्वऊष्वित्यादिकेयूपदेवत्ये तथाचानुक्रान्तम् प्रवोविंशतिःकण्वोघौरआग्नेयंप्रागाथमूर्ध्वऊषुयौप्याविति ननूर्ध्वऊष्वित्यादिकयोरप्यग्निदेवतात्वेनभवितव्यंआग्नेयेक्रतावनयोरनुद्धारात् तथाहिसूत्रेएनावोअग्निंप्रवोयह्वमितिप्रतीकमात्रस्यैवोपादानात् कृत्स्नसूक्तमाग्नेयमितिगम्यते यद्येतेअन्यदेवत्येस्यातां वसिष्ठाहीतिसूक्तयोरुत्तमामुद्धरेदितिवदुद्धारंब्रूयात न चब्रूते अतःकथंयौप्याविति नैषदोषः यूपाधिष्ठानस्याग्नेःस्तूयमानत्वादनयोरप्यग्निर्देवतत्याग्नेयेक्रतावुद्धारोनकृतः अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षयायौप्यावित्येतदपिनविरुध्यते प्रातरनुवाके आग्नेयेक्रतौबार्हतेछन्दसि प्रवोयह्वमितिसूक्तम् अथैतस्यारात्रेर्विवासकालइतिखण्डेसूत्रितम्—एनावोअग्निंप्रवोयह्वमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

प्रवोयह्वंपुरूणांविशांदेवयतीनाम् ।
अग्निंसूक्तेभिर्वचोभिरीमहेयंसीमिदन्यईळते ॥१॥

प्र । वः । यह्वम् । पुरूणाम् । विशाम् । देवऽयतीनाम् । अग्निम् । सुऽउक्तेभिः । वचःऽभिः । ईमहे । यम् । सीम् । इत् । अन्ये । ईळते ॥ १ ॥

हेऋत्विग्यजमानादेवयतीनां देवान्कामयमानानां पुरूणां बहूनां विशांप्रजारूपाणां वोयुष्माकमनुग्रहाययह्वंमहान्तं यह्वः ववक्षिथइतिमहन्नामसुपाठात् अग्निंसूक्तेभिर्वचोभिःसुकरूपैर्वाक्यैःप्रेमहे प्रकर्षेणयाचामहे ईमहेयामीतियाच्ञाकर्मसुपाठात् अन्यइवअन्ये

प्यूषयः यमग्निंसीं सर्वतः ईळतेस्तुवन्तितमग्निमितिपूर्वत्रान्वयः ॥ पूरूणां नामन्यतरस्यामिति नामउदात्तत्वम् । विशां सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । देवयतीनां देवानात्मनइच्छन्त्यो- देवयन्त्यः सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येति ईत्वस्येवदीर्घस्यापिप्रतिषेधः अश्वाघस्या- दितिपुनरात्वविधानात्ज्ञापकात् क्यजन्ताल्लटःशतृ कर्तरिशप् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणक्यचासहैकादेशउदात्तेनोदात्तइतिशतुरुदात्तत्वम् उगितश्चेतिङीप् अ- नित्यमागमशासनमितिवचनान्नुमभावः एकादेशस्वरस्यपूर्वत्रासिद्धत्वंनेष्यतइतिवचनाच्छ- तुरुदात्तत्वंसिद्धमेवेतिशतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् । सूक्तेभिः वचेः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामिति कः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईळते ईडस्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तेत्त्वाल्लसा- र्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

जनासोअग्निंदधिरेसहोवृधंहविष्मन्तोविधेमते ।
सत्वंनोअद्यसुमनाइहाविताभवावाजेषुसन्त्य ॥ २ ॥

जनासः । अग्निम् । दधिरे । सहःऽवृधम् । हविष्मन्तः । विधेम । ते । सः । त्वम् । नः । अद्य । सुऽमनाः । इह । अविता । भव । वाजेषु । सन्त्य ॥ २ ॥

जनासः अनुष्ठातारोजनाः सहोवृधं बलस्यवर्धयितारमग्निंदधिरेधृतवन्तः हविष्मन्तः हविर्यु- क्तावयं हेअग्नेतेत्वांविधेमपरिचरेम विधतिःपरिचरणकर्मा[1] विधेमसपर्यतीतिपरिचरणकर्मसुपठि- तत्वात् वाजेष्वन्नेषुसन्त्यदानशीलहेअग्नेसत्वमद्यास्मिन्दिने इहकर्मणिनोस्मान् प्रतिसुमनाः शो- भनमनस्कः अवितारक्षिताभव॥सहोवृधं वृधुवृद्धौ अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्क्विप्कृदुत्तरपदप्र- कृतिस्वरत्वम् । हविष्मन्तः तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वाभावात्रुत्वाद्यभावः । विधेम विधविधाने तुदादित्वाच्छः । सुमनाः शोभनंमनोयस्यासौसुमनाः सोर्मनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्त- त्वम् । भव पादादित्वात्तिङ्ङतिङइतिनिघाताभावः द्व्यचोतस्तिङ इतिसंहितायांदीर्घः । सन्त्य ष- णुदाने क्तिचि तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः नक्तिचिदीर्घश्चेतिअनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः स- न्तिर्दाता तत्रभवःसन्त्यः भवेछन्दसीतियत् ॥ २ ॥

---

१ नि० २. १०. ।

तृतीयामृचमाह—

प्रत्वांदूतंवृंणीमहेहोतांरंविश्ववेदसम् ।
महस्तेंसतोविचंरन्त्यर्चयोदिविस्पृशन्तिभानवंः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दूतम् । वृणीमहे । होतांरम् । विश्वऽवेदसम् । महः । ते । सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि । स्पृशन्ति । भानवंः ॥ ३ ॥

हेअग्ने होतारंहोमनिष्पादकंआह्वातारंवाविश्ववेदसंसर्वज्ञंदूतंदेवानांदूत्येप्रवृत्तंअग्निर्वैदेवानां दूतआसीदितिश्रुत्यन्तरात् । तादृशंत्वांप्रवृणीमहे प्रकर्षेणवरणंकुर्मः महोमहतःसतोनित्यंवर्तमानस्यतेतवअर्चयोदीप्तयः विचरन्तिविविधंप्रचरन्ति भानवःत्वदीयारश्मयोदिविद्युलोकेस्पृशन्ति तत्रत्यान्प्राणिनःप्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसं विश्वानिवेत्तीतिविश्ववेदाः असुन् मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा वेदइतिधननाम विश्वंवेदोधनंयस्य बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । महः महपूजायां क्विप्चेतिक्विप् सावेकाचइतिङसउदात्तत्वम् यद्वा महशब्देअच्छब्दलोपश्छान्दसः । सतः अस्तेःशतरिश्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

देवासंस्त्वावरुणोमित्रोअंर्यमासन्दूतंप्रत्नमिन्धते ।
विश्वंसोअग्नेजयतित्वयाधनंयस्तेंददाशमर्त्यंः ॥ ४ ॥

देवासंः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सम् । दूतम् । प्रत्नम् । इन्धते । विश्वम् । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनम् । यः । ते । ददाश । मर्त्यः ॥ ४ ॥

हेअग्ने वरुणादयः त्रयोदेवासः देवाःप्रत्नंपुरातनंदूतंत्वात्वांसमिन्धतेसम्यक्दीपयन्ति योमर्त्योमनुष्योयजमानस्तेतुभ्यंददाशहविर्दत्तवान् सयजमानस्त्वयासहायभूतेनविश्वंसर्वंधनंजयति॥ अर्यमा अर्यान् मिमीतइत्यर्यमा श्वन्नुक्षन्नित्यादिनाकनिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः । इन्धते ञिइन्धीदीप्तौ अस्माल्लटिझस्यादादेशेश्नमश्नान्नलोपः श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः । ददाश दाशृदाने लिटिणलि लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

मन्द्रोहोतागृहपतिरग्नेदूतोविशामसि ।
त्वेविश्वासंगतानिव्रताध्रुवायानिदेवाअकृण्वत ॥ ५ ८ ॥

मन्द्रः । होता । गृहऽपतिः । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि । त्वे इति । विश्वा । समऽगतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः ।अकृण्वत॥५॥८॥

हेअग्ने त्वंमन्द्रोहर्षहेतुः होतादेवानामाह्वाता विशांयजमानरूपाणांप्रजानांगृहपतिः गृहस्यपालकोदूतोदेवदूतोसि त्वेत्वयिविश्वाव्रता सर्वाणिकर्माणिसङ्गतानि व्रतंकर्वरमितिकर्मनामसुव्रतशब्दःपठितः पृथिव्यादयोदेवाः ध्रुवास्थिराणियानिकर्माणिअकृण्वत कृतवन्तः पृथिवीधारयतिपर्जन्योवर्षति सूर्यःप्रकाशयति तान्येतानित्वयिसङ्गतानीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ गृहपतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्येकवचनस्यशेआदेशः त्वमावेकवचने इतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः शेषेलोपइतिटिलोपपक्षेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् अन्त्यलोपपक्षेतुएकादेशस्वरेण । सङ्गतानि गमेःकर्मणिनिष्ठायामेकाचइतीट्प्रतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । व्रताध्रुवेत्युभयत्र शेर्लोपः । अकृण्वत कृविर्हिंसाकरणयोश्च व्यत्ययेनात्मनेपदम् इदित्वान्नुम् धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः॥५॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वेइदग्नेसुभगेयविष्ठ्यविश्वमाहूयतेहविः ।
सत्वंनोअद्यसुमनाउतापरंयक्षिदेवान्त्सुवीर्या ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अग्ने । सुऽभगे । यविष्ठ्य । विश्वम् । आ । हूयते । हविः । सः । त्वम् । नः । अद्य । सुऽमनाः । उत । अपरम् । यक्षि । देवान् । सुऽवीर्या ॥ ६ ॥

हेयविष्ठ्ययुवतमाग्ने सुभगेसौभाग्ययुक्तेत्वेइत्त्वय्येवविश्वंसर्वंहविराहूयते सर्वतःप्रक्षिप्य- सत्वंनोस्मान्प्रतिसुमनाःशोभनमनस्कोभूत्वा अद्यास्मिन्दिनेउतअपिच अपरंश्वइत्यादिकंतरं सर्वस्मिन्नपिकालेनैरन्तर्येणसुवीर्याशोभनवीर्योपेतान्देवान्यक्षियज ॥ सुभगे शोभनोभ-

यस्येतिबहुव्रीहौआद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। यविष्ठय युवशब्दादिष्ठन् स्थू-
दूरेत्यादिनायणादेःपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः छान्दसोयकारोपजनः । यक्षि बहुलंछन्दसी-
शपोलुक्। सुवीर्या शोभनंवीर्ययेषां वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिविभ-
राकारः ॥ ६ ॥

अभिष्टवे सायंकालीनेउत्तरस्मिन्पटलेतंघेमित्थानमस्विनइत्येषाविनियुक्ता अथोत्तर-
तिखण्डेसूत्रितम्—प्रागाथींपूर्वाह्णिकाण्वीमपराह्णइति ।

तामेतांसप्तमीमृचमाह—

तंघेमित्थानमस्विनउपस्वराजमासते ।
होत्राभिरग्निमनुषःसमिंधतेतितिर्वांसोअतिस्रिधः ॥ ७ ॥

तम् । घ । ईम् । इत्था । नमस्विनः । उप । स्वऽराजम् । आसते ।
होत्राभिः । अग्निम् । मनुषः । सम् । इन्धते । तितिर्वांसः ।
अति । स्रिधः ॥ ७ ॥

हेअग्ने नमस्विनःअन्नयुक्तानमस्कारयुक्तावा नमः आयुः सूनृतेतिअन्ननामसुपाठात् नमः-
ब्दस्यान्नवाचित्वम् तादृशायजमानाः स्वराजंस्वतोदीप्यमानंतंघेम् तमेवपूर्वोक्तंसर्वगुणविशिष्टंवां
थाअनेनप्रकारेणहविःप्रदानादिरूपेणोपासते मनुषोमनुष्यायजमानाःहोत्राभिःसप्तभिर्वषट्क-
भिः सप्तहोत्राःप्राचीर्वषट्कुर्वन्तीतिश्रुत्यन्तरात्। अग्निंत्वांसमिन्धतेसम्यग्दीपयन्ति कीदृशा-
नुष्याः स्रिधः शत्रून्तितिर्वांसः अतिशयेनतरन्तः ॥ नमस्विनः अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोवि-
ः। स्वराजं स्वभासाराजतेइतिस्वराट् सत्सूद्विषेतिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। आसते
ासउपवेशने अदादित्वाच्छपोलुक्। तितिर्वांसः तॄप्लवनतरणयोः छन्दसिलिडितिवर्तमाने
ट् क्वसुश्चेतिक्वसुः वस्वेकाजाद्घसामितिनियमादिडभावः ऋतइद्धातोरितीत्त्वम् ऋच्छ-
तामितिगुणोहलिचेतिदीर्घत्वंचनभवति संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतितयोरनित्यत्वात् यद्वा
रतिःप्रकृत्यन्तरंद्रष्टव्यम्। स्रिधः स्रिधुशोषणे क्विप्चेतिक्विप् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

घ्नन्तोवृत्रमतरन्रोदसीअपउरुक्षयायचक्रिरे ।
भुवत्कण्वेवृषाद्युम्न्याहुतःक्रन्ददश्वोगविष्टिषु ॥ ८ ॥

घ्नन्तः । वृत्रम् । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाय ।
चक्रिरे । भुवत् । कण्वे । वृषा । द्युम्नी । आऽहुतः । क्रन्दत् ।
अश्वः । गोऽइष्टिषु ॥ ८ ॥

हेअग्ने घ्नन्तः त्वत्सहायेनइतरेदेवाःप्रहरन्तोवृत्रमतरन्तीर्णवन्तः तदनन्तरंरोदसीद्यावापृथिव्यौअपोन्तरिक्षंचक्षयायप्राणिनांनिवासार्थंउरुविस्तारोयथाभवतितथाचक्रिरे अप्शब्दोन्तरिक्षवाची आपःपृथिवीतितन्नामसुपठितत्वात् भवांस्तु कण्वेकण्वनामकेमहर्षौवृषाकामानांवर्षिता द्युम्नी धनवान् आहुतः सर्वतोहोमयुक्तश्चभुवत्भवतु तत्रदृष्टान्तः—गविष्टिषुगोविषयेच्छायुक्तेषुसंग्रामेषुअश्वःक्रन्दत्शब्दंकुर्वन्यथाभीष्टप्रापकस्तथेतिशेषः ॥ घ्नन्तः हन्तेःशतरिगमहनेत्यादिनाउपधालोपः होहन्तेर्ञ्णिन्नेष्वितिघत्वम् । अपः ऊडिदमितिशसउदात्तत्वम् । क्षयाय क्षिनिवासगत्योः क्षियन्तिनिवसन्त्यस्मिन्निति क्षयोनिवासस्थानम् पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतिघः क्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वम् । भुवत् भवतेर्लेटिअडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः अडागमस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरः । आहुतः आहूयतइत्याहुतः हुदानादनयोः कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । क्रन्दत् कदिक्रदिक्लदिआह्वाने शतरिनुमभावश्छान्दसः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । गविष्टिषु इषइच्छायाम् एषणमिष्टिः गवामिष्टिर्येषुसंग्रामेषु बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८॥

प्रवर्ग्येमहावीरेखरेसंसाद्यमानेसंसीदस्वमहाँअसीत्येषा स्पृष्टोदकमितिखण्डेसूत्रितम्—संसीदस्वमहाँअसीतिसंसाद्यमानइति ।

तामेतांसूक्तेनवमीमृचमाह—

संसीदस्वमहाँअसिशोचस्वदेववीतमः ।
विधूममग्नेअरुषंमियेध्यसृजप्रशस्तदर्शतम् ॥ ९ ॥

सम् । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देवऽवीतमः । वि ।
धूमम् । अग्ने । अरुषम् । मियेध्य । सृज । प्रऽशस्त । दर्शतम् ॥९॥

हेअग्नेसंसीदस्वबर्हिष्युपविश महानसिगुणाधिकोभवसि देववीतमः अतिशयेनदेवान्कामयमानः शोचस्वदीप्यस्व हेमियेध्य मेधार्ह प्रशस्त उत्कृष्टाग्नेअरुषंगमनशीलं दर्शनंदर्शनीयंधूमं

विसृर्जविशेषेणसम्पादय ॥ सीदस्व षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु व्यत्ययेनात्मनेपदम् प्रार्थनायां लोटि शपि पाघ्रेत्यादिनासीदादेशः। महान् संहितायांनकाराकारयोः रुत्वानुनासिकावुक्तौ। शोचस्व शुचदीप्तौ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङःपरत्वान्निघाताभावः। देववीतमः वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु देवान् वेतिगच्छतीतिदेववीः क्विप्चेतिक्विप् अतिशयेनदेववीः देववीतमः तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरुषम् अरोषणम् रुषरिषहिंसायां घञर्थेकविधानमितिभावेकप्रत्ययः नास्तिरुषोस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मियेध्य छन्दसिचेत्यर्हार्थेयप्रत्ययः मकारात्परइयागमश्छान्दसः। सृज सृजविसर्गे तुदादित्वाच्छः विकरणस्वरः पादादित्वादनिघातः । दर्शतं भृमृदृशीत्यादिनादृशेः कर्मण्यतच्प्रत्ययः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

यंत्वादेवासोमनवेदधुरिहयजिष्ठंहव्यवाहन ।
यंकण्वोमेध्यातिथिर्धनस्पृतंयंवृषायमुपस्तुतः ॥ १० ॥ ९ ॥

यम् । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठम् । हव्यऽवाहन । यम् । कण्वः । मेध्यऽअतिथिः । धनऽस्पृतम् । यम् । वृषा । यम् । उपऽस्तुतः ॥ १० ॥ ९ ॥

हेहव्यवाहनहविषोवाहकाग्ने मनवेमनोरनुग्रहायदेवासः सर्वेदेवाः यजिष्ठंअतिशयेनपूज्यंयष्टृतमंवायंत्वात्वांइहदेवयजनदेशेदधुः धृतवन्तः मेध्यातिथिः मेध्यैरतिथिभिर्युक्तः कण्वः एतन्नामकोमहर्षिः यंत्वांधनस्पृतंधनेनप्रीणयितारंकृत्वादधेइतिशेषः तथावृषेन्द्रोयंत्वांदधेतथा उपस्तुतः अन्योपिस्तोतायजमानोयंत्वांदधेसत्वंसंसीदस्वेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ दधुः लिटचुसिकित्त्वे आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः । यजिष्ठं यष्टृशब्दात् तुश्छन्दसीत्यगुणवचनादप्यातिशायनिकइष्ठन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । हव्यवाहन हव्यंवहतीतिहव्यवाहनः हव्येनन्तःपादमितिवहतेर्ण्युट् । मेध्यातिथिः मेध्याअतिथयोयस्येतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धनस्पृतं धनैरस्मान्स्पृणोतिप्रीणयतीतिधनस्पृत् स्पृप्रीतिबलयोः क्विप्चेतिक्विप् ततस्तुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उपस्तुतः क्तिचक्तौचसंज्ञायामितिकर्तरिक्तः थाथादिनाउत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

एकादशीमृचमाह–

यमग्निंमेध्यातिथिःकण्वईधऋतादधि ।
तस्यप्रेषोदीदियुस्तमिमाऋचस्तमग्निंवर्धयामसि ॥ ११ ॥

यम् । अग्निम् । मेध्यऽअतिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् । अधि ।
तस्य । प्र । इषः । दीदियुः । तम् । इमाः । ऋचः । तम् ।
अग्निम् । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

मेध्यातिथिः यागयोग्याअतिथयः ऋत्विग्रूपायस्यतादृशः कण्वऋषिः ऋतादधिआदित्यादध्याहृत्ययमग्निमीधेदीप्तवान् तस्याग्नेरिषोगमनस्वभावारश्मयः प्रदीदियुः प्रकर्षेणदीप्यन्ते तथातमग्निमिमाअस्माभिःप्रयुज्यमानाऋचोवर्धयन्तीतिशेषः वयमपितमग्निंवर्धयामसिस्तोत्रैर्वर्धयामः ॥ ईधे ञिइन्धीदीप्तौ इन्धिभवतिभ्यांचेतिलिटःकित्त्वादनिदितामितिनकारलोपः द्विर्भावहलादिशेषयोःकृतयोःसवर्णदीर्घः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । इषः इषगतौ इष्यन्तिगच्छन्तीतिइषोरश्मयः । दीदियुः दीदेतिश्छान्दसोधातुर्दीप्तिकर्मा लिटयुसि इयङादेशः एरनेकाचइतियणादेशाभावश्छान्दसः । वर्धयामसि इदन्तोमसिरितिमसइकारागमः ॥ ११॥

द्वादशीमृचमाह–

रायस्पूर्धिस्वधावोस्तिहितेग्नेदेवेष्वाप्यम् ।
त्वंवाजस्यश्रुत्यस्यराजसिसनोमृळमहाँअसि ॥ १२ ॥

रायः । पूर्धि । स्वधाऽवः । अस्ति । हि । ते । अग्ने । देवेषु । आप्यम् । त्वम् ।
वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मृळ । महान् । असि ॥ १२ ॥

हेस्वधावः अन्नवन्नग्ने स्वधाअर्कइतितन्नामसुपाठात्[1] अस्माकंरायोधनानिपूर्धिपूरयदेहि वा पूर्धिपूरयदेहीतिवाइतियास्कः । हेअग्ने तेतवदेवेषुआप्यं प्रापणीयंसख्यमस्तिहिविद्यतेखलु त्वंश्रुत्यस्यश्रवणीयस्यवाजस्यान्नस्यराजसिईश्वरोभवसि सत्वं नोस्मान्मृळसुखय महान्गुणैरधिकोसि ॥ रायः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । पूर्धि पृपालनपूरणयोः श्रुश्रृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसिइतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् हेरपित्त्वेनङित्त्वाद्गुणाभावे उदोष्ठ्यपूर्वस्ये-

1 नि० ४. ३. ।

त्युत्त्वम् हलिचेतिदीर्घः ।स्वधावः संबुद्धौमतुवसोरितिरुत्वम् । आप्यं अदुपधत्वाभावेपिव्यत्ययेन पोरदुपधादितिकर्मणियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् यद्वा ण्यतिछान्दसमाद्युदात्तत्वम् । श्रुत्यस्य श्रुश्रवणे औणादिकःक्यप् तुगागमः यद्वा श्रुतिशब्दात् भवेछन्दसीतियत् । मृळ मृडसुखने शस्यङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः ॥ १२ ॥

यूपोच्छ्रयणे ऊर्ध्वऊषुणऊतयइतिद्वे पशाविष्टिरितिखण्डेसूत्रितम् । ऊर्ध्वऊषुणइतिद्वेइति एतेएवाभिष्टवेपिविनियुक्ते अथोत्तरमितिखण्डेसूत्रितम्–सखेसखायमभ्याववृत्स्वोर्ध्वऊषुणऊतयइतिद्वेइति ।

तयोराद्यांसूक्तेत्रयोदशीमृचमाह–

ऊर्ध्वऊषुणंऊतयेतिष्ठांदेवोनसंविता ।
ऊर्ध्वोवाजंस्यसनितायदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयांमहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊम् इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न ।
सविता । ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अञ्जिऽभिः ।
वाघत्ऽभिः । विऽह्वयांमहे ॥ १३ ॥

हेयूप यद्वा यूपात्मकदारुनिष्ठाग्ने नोस्माकमूतयेरक्षणायऊर्ध्वउन्नतस्तिष्ठ तत्रदृष्टान्तः–सविता देवोन यथासूर्योदेवउन्नतस्तिष्ठतितद्वत् ऊर्ध्वउन्नतः सन्वाजस्यान्नस्यसनितादाताभविष्यसि यद्यस्मात्कारणादञ्जिभिः आज्येनयूपमञ्जद्भिः वाघद्भिर्यज्ञंवहद्भिर्ऋत्विग्भिःसहविह्वयामहे अन्नदानायत्वांविशेषेणाह्वयामः तस्मादन्नस्यदाताभवेतिपूर्वत्रान्वयः॥ऊषुणः इकःसुञीतिसंहितायां दीर्घःसुञइतिषत्वं नश्चधातुस्थोरुषुभ्यइतिणत्वम्।ऊतये अवतेःक्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम्। तिष्ठ शपि पाघ्रेत्यादिनातिष्ठादेशः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः॥ वाजस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । सनिता षणुदाने लुटि तासि वलादिलक्षणइट् तिपोडादेशः टिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणतिबादेशस्योदात्तत्वेप्राप्ते तास्यनुदात्तेदितितस्यानुदात्तत्वम् धातुस्वरः नलुडितिनिघातप्रतिषेधः । अञ्जिभिः अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु खनिकष्यञ्जीत्यादिनाइप्रत्ययः । विह्वयामहे निसमुपविभ्योह्वइत्यकर्त्रभिप्रायेप्यात्मनेपदम् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

ऊर्ध्वोनःपाह्यंहसोनिकेतुनाविश्वंसमत्रिणंदह।
कृधीनऊर्ध्वाञ्चरथायजीवसेविदादेवेषुनोदुवः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वः । नः । पाहि । अंहसः । नि । केतुना । विश्वम् । सम् ।
अत्रिणम् । दह । कृधि । नः । ऊर्ध्वान् । चरथाय । जीवसे ।
विदाः । देवेषु । नः । दुवः ॥ १४ ॥

हेयूप यद्वा तन्निष्ठाग्ने ऊर्ध्वउन्नतःसन् नोस्मान्केतुनाज्ञानेनअंहसःपापात्निपाहिनितरां पालय विश्वमत्रिणंसर्वमत्तारंभक्षकंराक्षसंसन्दहसम्यक्भस्मीकुरु नोस्मानूर्ध्वानुन्नतान्कृधिकुरु किमर्थं चरथायलोकेचरणाय जीवसेजीवनायचनोस्माकंदुवोधनंचहविःस्वरूपंदेवेषुविदाः लंभ-य ॥ अत्रिणं अदभक्षणे अदेस्त्रिनिश्चेतिऔणादिकस्त्रिनिप्रत्ययः यद्वा अदतस्त्रायन्तइत्यत्राः आ-तोनुपसर्गेकइतिकः अतोमत्वर्थीयइनिः कृधि श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछ-न्दसीतिविकरणस्यलुक् अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घः ।ऊर्ध्वान् उभयथार्क्ष्वितिविकल्प-विधानान्नश्छव्यप्रशानितिनकारस्यरुत्वाभावः। चरथाय चरेरौणादिकोभावेअथप्रत्ययः। जीव-से जीवप्राणधारणे तुमर्थेसेसेनित्यसेप्रत्ययः । विदाः विद्लृलाभे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् लेटिसिपि लेटोडाटावित्याडागमः तुदादित्वाच्छः शेमुचादीनामितिनुम्नभति अनित्यमागमशा-सनमितिवचनेनतस्यानित्यत्वात् इतश्चलोपइतीकारलोपः आगमानुदात्तत्वेविकरणस्वरः ॥१४॥

पञ्चदशीमृचमाह—

पाहिनोअग्नेरक्षसःपाहिधूर्तेरराव्णः ।
पाहिरीषतउतवाजिघांसतोबृहद्भानोयविष्ठ्य ॥ १५ ॥

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । पाहि । धूर्तेः । अराव्णः । पाहि ।
रिषतः । उत । वा । जिघांसतः । बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो ।
यविष्ठ्य ॥ १५ ॥ १० ॥

हेअग्ने हेबृहद्भानो बृहन्तोभानवोयस्यतादृशहेयविष्ठयुवतमाग्ने नोस्मान्रक्षसः बाधकाद्रा-क्षसादेः पाहिपालय तथा अराव्णः धनादीनामदातृरूपाद्धूर्तेर्हिंसकात्पाहि तथा रिषतोहिंसकात् व्याघ्रादेःसकाशात्पाहि उतवाअथवा जिघांसतोहन्तुमिच्छतःशत्रोःसकाशात्पाहि ॥ धूर्तेः धु-र्वीहिंसार्थः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिकर्तरिक्तिच् तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः राल्लोपइतिवकारलो-पः हलिचेतिदीर्घत्वम्। अराव्णः रादाने आतोमनिन्निन्नित्यादिनावनिप् नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्र-कृतिस्वरत्वम् पञ्चम्येकवचने अल्लोपोनइत्यनोकारस्यलोपः। रिषतः रिषहिंसायाम् लटःशतृ बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् प्रत्ययस्वरेप्राप्तेव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। जिघांसतः हन्तेरिच्छार्थेसनि अज्झनगमांसनीतिउपधादीर्घत्वम् अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् सन्यतइती-त्वम् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेसनोनित्त्वान्नित्स्वरेणपदस्याद्युदात्तत्वम्। बृहद्भानो आ-मन्त्रितस्यचेतिषाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः। यविष्ठ्य स्थूलदूरेत्या-दिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः यकारोपजनश्छान्दसः ॥ १५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

षोडशीमृचमाह—

घ॒नेव॒ विष्व॒ग्वि ज॑ह्यरा॑व्ण॒स्तपु॑र्जम्भ॒ यो अ॑स्म॒ध्रुक्।
यो मर्त्यः॒ शिशी॑ते॒ अत्य॒क्तुभि॒र्मा नः॒ स रि॒पुरी॑शत ॥ १६ ॥

घ॒नाऽइ॑व। विष्व॑क्। वि। ज॒हि॒। अरा॑व्णः। तपुः॑ऽजम्भ। यः। अ॒स्म॒ऽध्रुक्। यः। मर्त्यः॑। शिशी॑ते। अति॑। अ॒क्तुऽभिः॑। मा। नः॒। सः। रि॒पुः। ई॒श॒त ॥ १६ ॥

हेतपुर्जंभ तप्यमानरश्मियुक्ताग्ने अराव्णः अस्मभ्यंदेयस्यधनस्यअदातॄन्वैरिणः विष्वक्स-र्वतोविजहिविशेषेणमारय तत्रदृष्टान्तः—घनाइव यथाकठिनेनदण्डपाषाणादिनाभाण्डादिभङ्गं करोतितद्वत् योन्योपिरिपुरस्मध्रुक् अस्मद्विषयद्रोहकारी भर्त्सनादिनाबाधतेयश्चान्योमर्त्यः मनु-ष्यःशत्रुरक्तुभिरायुधैरतिशिशीतेतनूकरोति अस्मान्प्रहरतीत्यर्थः सरिपुःभर्त्सनप्रहारकारीद्विवि-धोपिशत्रुर्नोस्मान् प्रतिमेशत ईश्वरःशक्तोमाभूत् ॥ घनाइव सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः। जहि हन्तेर्लोटि हौ हन्तेर्जादेशः तस्यासिद्धत्वात् हेर्लुगभावः। तपुर्जम्भ तपसंतापे औणादिकःक-रणेउसिन्प्रत्ययान्तस्तपुस्शब्दोनित्त्वादाद्युदात्तः जभनाशने जंभ्यन्तेशत्रवएभिरितिजंभान्यायु-धानि करणेघञ् तपूंष्येवजम्भानियस्यासौतपुर्जम्भः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। अस्मध्रुक् द्रुहजिघां-

सायां सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् वादुहमुहष्णुहष्णिहामितिहकारस्यघत्वम् भष्भावः । शिशीते शीतनूकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः आदेचइत्यात्त्वम् ततोद्विर्वचने बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ईहल्यघोरितीत्वम् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः। ईशत लङि बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः नमाङ्योगेइत्याडागमाभावः ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

अग्निर्वव्ने सुवीर्यमग्निः कण्वाय सौभगम् ।
अग्निः प्रावन्मित्रोत मेध्यातिथिमग्निः साताउपस्तुतम् ॥ १७ ॥

अग्निः । वव्ने । सुऽवीर्यम् । अग्निः । कण्वाय । सौभगम् । अग्निः । प्र । आवत् । मित्रा । उत । मेध्यऽअतिथिम् । अग्निः । सातौ । उपऽस्तुतम् ॥ १७ ॥

अग्निर्देवः सुवीर्यंशोभनवीर्योपेतंधनमुद्दिश्यवव्नेयाचितःसोग्निः कण्वायमहर्षयेसौभगंशोभनधनादिरूपंभाग्यंप्रायच्छदितिशेषः तथा मित्राअस्मन्मित्राणिप्रावत् प्रकर्षेणरक्षितवान् उत अपिच मेध्यातिथिंमेधयोग्यैरतिथिभिरुपेतंऋषिंप्रावत् तथाउपस्तुतंअन्यमपिस्तोतारंयजमानंसातौधनादिदाननिमित्तंप्रावदितिशेषः॥ वव्ने वनुयाचने कर्मणिलिट् नशसददवादिगुणानामित्येत्वाभ्यासलोपयोःप्रतिषेधः उपधालोपश्छान्दसः। सौभगं सुभगान्मन्त्रेइत्युद्गात्रादिषुपाठात्तस्यभावइत्येतस्मिन्नर्थेअञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। मित्रा शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। उपस्तुतम् क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिस्तौतेःकर्तरिक्तः थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

अग्निना तुर्वशं यदुं परावत उग्रादेवं हवामहे ।
अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहद्रथं तुर्वीतिं दस्यवे सहः । १८ ॥

अग्निना । तुर्वशम् । यदुम् । पराऽवतः । उग्रऽदेवम् । हवामहे । अग्निः । नयत् । नववऽवास्त्वम् । बृहत्ऽरथम् । तुर्वीतिम् । दस्यवे । सहः ॥ १८ ॥

अग्निनासहावस्थितान् तुर्वशनामकंयदुनामकंउग्रदेवनामकंचराजर्षीन् परावतोदूरदेशात् हवामहे आह्वयामः सचाग्निः नववास्त्वनामकंबृहद्रथनामकंतुर्वीतिनामकंचराजर्षीन्नयतुइहान-यतु कीदृशोग्निः दस्यवेसहः अस्मदुपद्रवहेतोश्चौरस्याभिभविता॥ नयत् णीञ्प्रापणे लेटचडाग-मः इतश्चलोपइतीकारलोपः। नववास्त्वं नवंवास्तुयस्यासौनववास्तुः वाछन्दसीत्यनुवृत्तेरमिपूर्व-त्वाभावेयणादेशः। बृहद्रथं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ १८॥

एकोनविंशीमृचमाह—

नित्वामग्नेमनुर्दधेज्योतिर्जनायशश्वते।

दीदेथकण्वऋतजातउक्षितोयंनमस्यन्तिकृष्टयः॥ १९॥

नि। त्वाम्। अग्ने। मनुः। दधे। ज्योतिः। जनाय। शश्वते।

दीदेथ। कण्वे। ऋतऽजातः। उक्षितः। यम्। नमस्यन्ति।

कृष्टयः॥ १९॥

हेअग्ने ज्योतिःप्रकाशरूपंत्वांशश्वतेबहुविधायजनायमनुःप्रजापतिर्निदधेदेवयजनदेशेस्था-पितवान् हेअग्नेत्वंऋतजातः ऋतेनयज्ञेननिमित्तभूतेनोत्पन्नः उक्षितोहविर्भिस्तर्पितःसन् कण्वेएत-न्नामकेमहर्षौदीदेथदीप्तवानसि यमग्निंकृष्टयोमनुष्याः कृष्टयःचर्षणयइतिमनुष्यनामसुपठितत्वा-त् नमस्यन्तिनमस्कुर्वन्ति सत्वमितिपूर्वत्रान्वयः॥ दीदेथ दीदेतिश्छान्दसोदीप्तिकर्मा थलिद्वि-र्वचनप्रकरणेछन्दसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः अनित्यमागमशासनमितिवचनादिडभावः लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। ऋतजातः ऋतेनजन्यतइतिऋतजातः श्वीदितोनिष्ठायामि-तीट्प्रतिषेधः जनसनेत्यादिनाआत्वम् तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। नमस्यन्ति नमोवरिव-इतिपूजार्थेक्यच् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेक्यजन्तधातुस्वरः। कृष्टयः कृषविलेखने क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच्॥ १९॥

विंशीमृचमाह—

त्वेषासोअग्नेरमवन्तोअर्चयोभीमासोनप्रतीतये।

रक्षस्विनःसदमिद्यातुमावतोविश्वंसमत्रिणंदह॥ २०॥ ११॥

त्वेषासः। अग्नेः। अमऽवन्तः। अर्चयः। भीमासः। न।

प्रतिऽइतये। रक्षस्विनः। सदम्। इत्। यातुऽमावतः। विश्वम्।

सम्। अत्रिणम्। दह॥ २०॥ ११॥

अग्नेरर्चयोज्वालाः त्वेषासोदीप्ताः अमवन्तोबलवन्तः भीमासोभयङ्कराः अतः प्रतीतयेअस्माभिःप्रत्येतुंनशक्याइतिशेषः हेअग्ने रक्षस्विनोबलवन्तः यातुमावतः यातुधानानसुरान्सदमित्सर्वदैवसन्दह सम्यक्भस्मीकुरु तथा विश्वंसर्वंअत्रिणंभक्षकंअस्मद्बाधकंशत्रुंसन्दह ॥ त्वेषासः त्विषदीप्तौ पचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम्।अमवन्तः अमरोगे अमतिशत्रून्रुजतीत्यमोबलं पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् तदेषामस्तीत्यमवन्तः। प्रतीतये तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। रक्षस्विनः रक्षन्त्यनेनेतिरक्षोबलं करणेअसुन् अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः। यातुमावतः यातवोयातनास्तान्मिमतेनिर्मिमतेइतिराक्षसव्यापारायातुमाः आतोनुपसर्गेकइतिकः तदेषामस्तीतिमतुप् मतौबह्वचइतिदीर्घत्वम् संज्ञायामितिवत्वम् मतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अत्रिणं अदेस्त्रिनिश्चेतिकर्तरित्रिनिप्रत्ययः॥ २०॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

क्रीळंवइतिद्वितीयंसूक्तंपञ्चदशर्चं अत्रेयमनुक्रमणिका—क्रीळंपञ्चोनामारुतंहिगायत्रं त्विति। ऋषिश्चान्यस्मादृषेरवाविशिष्टइतिपरिभाषयाघोरपुत्रःकण्वऋषिः इदमुत्तरंचगायत्रीछन्दस्के इदमादिसूक्तत्रयंमरुद्देवताकं तुहिहवाइतिपरिभाषितत्वात् व्यूळ्हेद्वितीयेछन्दोमेआग्निमारुतशस्त्रेएतत्सूक्तंनिविद्धानीयं द्वितीयस्याग्निंवोदेवमितिखण्डेसूत्रितम्—क्रीळंवःशर्धोग्नेमृळेत्याग्निमारुतमिति। ब्राह्मणंच—क्रीळंवःशर्धोमारुतमिति। मरुद्भ्यःक्रीळिभ्यःपुरोळाशंसप्तकपालमित्यस्यामिष्टौ क्रीळंवइत्येषाप्रधानस्यानुवाक्या तथाततइतिखण्डेसूत्रितम्—क्रीळंवःशर्धोमारुतमत्यासोनयेमरुतःस्वञ्चइति।

तामेतांसूक्तेप्रथमामृचमाह—

क्री॒ळं वः॒ शर्धो॒ मारु॑तमन॒र्वाणं॒ रथे॒शुभ॑म् । कण्वा॑ अ॒भि प्र गा॑यत ॥१॥

क्री॒ळम् । व॒ः । शर्धः॑ । मारु॑तम् । अ॒न॒र्वाण॑म् । र॒थे॒ऽशुभ॑म् ।
कण्वाः॑ । अ॒भि । प्र । गा॒य॒त॒ ॥ १ ॥

हेकण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्नामहर्षयः यद्वा मेधाविनऋत्विजः वोयुष्मदर्थंमारुतंमरुत्समूहरूपंशर्धोबलंअभिप्रगायतअभितःप्रकर्षेणस्तुध्वं कीदृशंशर्धः क्रीळं विहरणशीलं अनर्वाणंभ्रातृ-

१ ऐ० ब्रा० ५. १९.

व्यरहितं अतएवश्रुत्यन्तरेब्राह्मणेनमन्त्रान्तरमेवंव्याख्यातम्—अनर्वाणमेहीत्याह भ्रातृव्योवाअ- र्वा भ्रातृव्यापनुत्त्याइति[1]। रथेशुभंस्वकीयरथेवस्थायशोभमानम् ॥ क्रीळं क्रीड्ड विहारे प- चाद्यच्। शर्धः शृधुप्रसहने शर्धयत्यनेनशत्रूनितिशर्धोबलं असुन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। मारुतं मरुतांसम्बन्धि तस्येदमित्यण् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा समूहार्थेअनुदात्तादेरञितिअनुदा- त्तादिलक्षणःअञ्प्रत्ययः। अनर्वाणं व्यत्ययेनपुँल्लिङ्गता नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। रथेशुभम् शुभदीप्तौ रथेशोभतइतिरथेशुभ् क्विप्चेतिक्विप् तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् कृदु- त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। गायत कैगैशब्दे तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

येपृष॑तीभिॠ॒ष्टिभिः॑सा॒कंवाशी॑भिर॒ञ्जिभिः॑। अजा॑यन्त॒स्वभा॑नवः॥२॥

ये। पृष॑तीभिः। ऋ॒ष्टिऽभिः॑। सा॒कम्। वाशी॑भिः। अ॒ञ्जिऽभिः॑। अजा॑यन्त। स्वऽभा॑नवः॥ २ ॥

येमरुतः पृषत्यादिभिःसाकंस्वभानवः स्वकीयदीप्तियुक्ताःअजायन्तइतिसंपन्नाः पृष- त्योबिन्दुयुक्तामृग्योमरुद्वाहनभूताः पृषत्योमरुतामितिनिघण्टावुक्तत्वात्[2] ऋष्टयःआयुधानि वाश्यःशब्दविशेषाः परकीयसेनाभीतिहेतवः वाशीवाणीतिवाङ्नामसुपठितत्वात् अञ्जयोलङ्कर- णानि तान्स्तुमइतिशेषः॥ अजायन्त जनीप्रादुर्भावे श्यनिज्ञाजनोर्जेतिजादेशः अडागमउदात्तः। स्वभानवः स्वकीयाभानवोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

इ॒हेव॑शृण्वए॒षां॒कशा॒ हस्ते॑षु॒यद्वदा॑न्। नियाम॑ञ्चि॒त्रमृ॑ञ्जते॥३॥

इ॒हऽइ॑व। शृ॒ण्वे॒। ए॒षा॒म्। कशाः॑। हस्ते॑षु। यत्। वदा॑न्। नि। याम॑न्। चि॒त्रम्। ऋ॒ञ्ज॒ते॥ ३ ॥

एषांमरुतांहस्तेषुस्थिताः कशाःस्वस्ववाहनताडनहेतवः यद्वदान् यद्वदन्ति यंध्वनिंकुर्वन्ति तंध्वनिंइहेवअत्रैवस्थित्वाशृण्वेशृणोमि सध्वनिविशेषोयामन्संग्रामेचित्रंविविधंशौर्यंन्यृञ्जते नितरामलङ्करोति ऋञ्जतिःप्रसाधनकर्मेतियास्कः॥ शृण्वे श्रुश्रवणे व्यत्ययेनात्मनेपदं श्रुवःशृ-

---

[1] तै० सं. ६. ३. ८.। [2] नि० ६. २१.।

चेतिश्नुः हुश्नुवोःसार्वधातुकइतियणादेशः । वदान् वदव्यक्तायांवाचि लेटच्याडागमः इतश्चेती-कारलोपे संयोगान्तस्यलोपः आगमानुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । यामन् सुपां-सुलुगितिसप्तम्यालुक् नङिसम्बुध्योरितिनलोपप्रतिषेधः । ऋञ्जते ऋजिभृजीभर्जने अत्रप्रसा-धनार्थः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

प्रवः॒शर्धा॑य॒घृष्व॑येत्वे॒षद्यु॑म्नाय॒शु॒ष्मिणे॑ । दे॒वत्तं॒ब्रह्म॑गायत ॥४ ॥

प्र । वः॒ । शर्धा॑य । घृष्व॑ये । त्वे॒षऽद्यु॑म्नाय । शु॒ष्मिणे॑ । दे॒वत्त॑म् । ब्रह्म॑ । गा॒य॒त ॥ ४ ॥

हेऋत्विजः वोयुष्माकंसम्बन्धिनेशर्धायप्रसहनशीलायघृष्वयेशत्रुघर्षणयुक्तायत्वेषद्युम्नाय दीप्यमानयशसे द्युम्नंद्योततेर्यशोवाऽन्नंवेतियास्कः।शुष्मिणेबलवतेशुष्मंशुष्णमितिबलनामसुपा-ठात् ब्रह्महविर्लक्षणमन्नमुद्दिश्यएवंभूतायमरुद्गणायप्रगायतस्तुध्वम् कीदृशंब्रह्म देवत्तंदेवैर्दत्तंदेव-तानुग्रहाल्लब्धम्॥शर्धाय शृधुप्रसहने शर्धयत्यभिभवतीतिशर्धोबलं पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदा-त्तत्वम्। घृष्वये घृषसंघर्षे कुविघृष्वीत्यादिनाक्विन्प्रत्ययान्तोनिपातितः। त्वेषद्युम्नाय त्विषदीप्तौ पचाद्यच् त्वेषंदीप्तंद्युम्नंयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। देवत्तं देवैर्दत्तं छान्दसोवर्णलोपः उक्तंच द्वौचापरौवर्णविकारनाशाविति तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्रशं॑सा॒गोष्वघ्न्यं॑क्री॒ळंयच्छर्धो॒मारु॑तम् । जंभे॒रस॑स्यवावृधे ॥ ५॥१२ ॥

प्र । शं॒स॒ । गोषु॑ । अघ्न्य॑म् । क्री॒ळम् । यत् । शर्धः॑ । मारु॑तम् । जंभे॑ । रस॑स्य । व॒वृ॒धे ॥ ५ ॥ १२॥

गोषुमरुन्मातृभूतपृश्निप्रभृतिषुधेनुष्ववस्थितं पृश्नियैवैपयसोमरुतोजाताइतिश्रुत्यन्तरात्। अघ्न्यंअहन्तव्यंक्रीळंविहारोपेतंमारुतंमरुत्सम्बन्धि शर्धःप्रसहनशीलंतेजोयदस्तितत्प्रशंस हे ऋत्विक्समूह स्तुहि रसस्यगोक्षीररूपस्यसम्बन्धितत्तेजः जम्भेमुखेउदरेवा ववृधेवृद्ध-मभूत् ॥ शंस शंसुस्तुतौ द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । गोषु सावेकाचइतिप्राप्तस्य

१ नि० ५. ५. ।

विभक्त्युदात्तस्यनगोश्वन्साववर्णेतिनिषेधः। अध्यं घ्रोहननं घञर्थेकविधानमितिकः गमहने-त्यादिनाउपधालोपः होहन्तेरितिघत्वम् तदर्हतीतिद्यं छन्दसिचेतियः नद्यं अध्यं अव्ययपूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वम्। क्रीळादयोगताः। जम्भे जभिनाशने जंभ्यतेभक्ष्यतेनेनेतिजम्भमास्यं कर-णेघञ्। ववृधे वृधुवृद्धौ लिट् छान्दसंसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम्॥ ५॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेद्वादशोवर्गः॥ १२॥

षष्ठीमृचमाह—

कोवोवर्षिष्ठआनरोदिवश्चग्मश्चधूतयः। यत्सीमन्तंनधूनुथ॥ ६॥

कः। वः। वर्षिष्ठः। आ। नरः। दिवः। च। ग्मः। च। धूतयः। यत्। सीम्। अन्तम्। न। धूनुथ॥ ६॥

दिवश्चद्युलोकस्यापिग्मश्चभूलोकस्यापि गौःग्मेतिभूनामसुपठितत्वात् धूतयःकम्पनकारिणः हेनरः नेतारोमरुतः वोयुष्माकंमध्येआसमन्तात्वर्षिष्ठोवृद्धतमःकः यद्यस्मात्कारणात्सींसर्वतः अन्तंन वृक्षाग्रमिव धूनुथ चालयथ तस्मात्कारणात्कम्पयितॄणांयुष्माकंमध्येकःप्रबलइतिप्रश्नः॥ वर्षिष्ठः वृद्धशब्दादिष्ठनि प्रियस्थिरेत्यादिनावर्षादेशः नित्त्वादाद्युदात्तः। ग्मः ग्माशब्दात्षष्ठये-कवचनेआतोधातोरित्यत्रआतइतियोगविभागःकर्तव्यइत्युक्तत्वात्आकारलोपः उदात्तनिवृत्ति-स्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम्। धूतयः धूञ्कम्पने क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् सितुनेत्यादिनेट्प्र-तिषेधः आमन्त्रितस्यचेतिसर्वानुदात्तत्वम्। धूनुथ स्वादिभ्यःश्नुः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्य-त्रविकरणेभ्यइतिवचनात्सतिशिष्टोपिविकरणस्वरोलसार्वधातुकस्वरंनबाधते अतस्तिङएवस्व-रः यद्वृत्तयोगादनिघातः॥ ६॥

सप्तमीमृचमाह—

निवोयामायमानुषोदध्रउग्रायमन्यवे। जिहीतपर्वतोगिरिः॥ ७॥

नि। वः। यामाय। मानुषः। दध्रे। उग्राय। मन्यवे। जिहीत। पर्वतः। गिरिः॥ ७॥

हेमरुतोवोयुष्माकंयामायगमनार्थंमानुषः गृहस्वामीकश्चिन्मनुजः निदध्रेगृहदार्ढ्यार्थंदृढं स्तंभंनिक्षिप्तवान् भवदीयगमनेनचालितंगृहंपतिष्यतीतिभीत्यातन्निवारणायदृढस्तम्भप्रक्षेपःकी-

दशाय यामायउग्रायतीव्राय मन्यवेचालनार्थमभिमन्यमानाय युज्यतेहिभवद्गमनाङ्गीतिः यतो-भवद्गत्याचालितःपर्वतोबहुविधपर्वयुक्तोगिरिः शिखरी जिहीतगच्छेत् ॥ मानुषः मनोर्जाताव-ञ्यतौषुक्चेतिमनुशब्दादपत्यार्थेअञ्षुगागमश्च ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । दध्रे धृङ् अवस्थानेइत्यस्यलिटिकित्त्वाद्गुणाभावेसतियणादेशः प्रत्ययस्वरः पादादित्वान्ननिघातः। जिही-त ओहाङ्गतौ लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः भृञामिदित्यभ्यासस्येत्त्वम् श्नाभ्यस्तयो-रातइत्याकारलोपेप्राप्तेईहल्यघोरितीत्वम् । पर्ववान्पर्वतः मत्वर्थीयस्तप्प्रत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

येषामज्मेषुपृथिवीजुजुर्वाँइवविश्पतिः । भियायामेषुरेजते ॥ ८ ॥

येषाम् । अज्मेषु । पृथिवी । जुजुर्वान्ऽइव । विश्पतिः । भिया । यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

हेमरुतः येषांयुष्माकं यामेषुगमनेषु अज्मेषुक्षेपकेषुसत्सुपृथिवीभूमिः भियारेजतेकम्प-ते तत्रदृष्टान्तः—जुजुर्वाँइवविश्पतिः यथावयोहानिरोगादिनाजीर्णःप्रजापालकोराजावैरिभ-यात्कम्पतेतद्वत् ॥ अज्मेषु अजगतिक्षेपणयोः बहुलग्रहणादौणादिकोमन् अजेर्व्यघञपोरितिवी-भावोनभवति वलादावार्धधातुकेविकल्पयिष्यतइतिवचनात् निन्त्वादाद्युदात्तत्वम् । जुजुर्वान् जॄ वयोहानौ लिटःक्वसुः बहुलंछन्दसीतिउत्वम् अभ्यासहलादिशेषौ वस्वेकाजाद्घसामितिनि-यमादिडागमाभावः ऋच्छत्यॄतामितिगुणोहलिचेतिदीर्घत्वंच संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवच-नान्नभवति । विशांपतिर्विश्पतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुल-मितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भिया सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । यामेषु यमउपरमे भा-वेघञ् कर्षात्वतोघञइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्ते वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् । रेजते रेजृकम्पने अदुपदे-शाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

स्थिरंहिजानमेषांवयोमातुर्निरेतवे । यत्सीमनुद्विताशवः ॥ ९ ॥

स्थिरम् । हि जानम् । एषाम् । वयः । मातुः । निःऽएतवे । यत् । सीम् । अनु । द्विता । शवः ॥ ९ ॥

एषांमरुतांजानंजन्मस्थानमाकाशंस्थिरंहि चलनरहितंखलु मातुर्मरुतांजननीस्थानीयादाकाशाद्वयःपक्षिणोनिरेतवेनिर्गन्तुंसमर्थाभवन्तीतिशेषः तादृशादाकाशात्भवज्जन्मेति मरुतांस्तुतिः यद्यस्मात्कारणात् शवःभवदीयंबलंअनुक्रमेणसींसर्वतः द्विताद्वित्वेन द्यावापृथिव्योर्विभज्यवर्तते अतोभवदीयंजानंस्थिरंहीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ जानं जन्यतेस्मिन्निति जानमन्तरिक्षं अधिकरणेघञ् । एषां इदमोन्वादेशेइत्यशादेशोनुदात्तः विभक्तिश्चसुप्त्वादनुदात्ता नचोडिदमित्यादिनाविभक्त्युदात्तत्वम् अन्तोदात्तादिदंशब्दात्तस्यविधानात् । निरेतवे इण्गतौ तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

उदुत्येसूनवोगिरःकाष्ठाअज्मेष्वत्नत । वाश्राअभिज्ञुयातवे ॥ १० ॥ १३ ॥

उत् । ऊम् इति । त्ये । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अत्नत । वाश्राः । अभिऽज्ञु । यातवे ॥ १० ॥ १३ ॥

त्ये पूर्वप्रकृतागिरःसूनवः वाचउत्पादकामरुतः वायवोहिताल्वोष्ठादिषुसंचरन्तोवाचमुत्पादयन्ति अज्मेषुस्वकीयेषुगमनेषुसत्सुकाष्ठाअपः आपोपिकाष्ठाउच्यन्तेक्रान्त्वास्थिताभवन्तीति[1] यास्कः । उदु उत्कर्षेणैवअत्नतअतनिषतविस्तारितवन्तः उदकंविस्तार्यतत्पानार्थंवाश्राः हंभारवोपेतागाः अभिज्ञुजान्वभिमुखंयथाभवतितथायातवेगन्तुंप्रेरितवन्तइतिशेषः ॥ सूनवः षूप्रेरणे सुवःकिदितिनुप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः । अत्नत तनुविस्तारे लङिझस्यादादेशे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः अडागमः । अभिज्ञु अभिगतेजानुनीयस्यतदभिज्ञु प्रसंभ्यांजानुनोर्ज्ञुरितिव्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापिजानुशब्दस्यज्ञुशब्दादेशःसमासान्तः यातवे तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

एकादशीमृचमाह—

त्यंचिद्घादीर्घंपृथुंमिहोनपातममृध्रम् । प्रच्यावयन्तियामभिः ॥ ११ ॥

त्यम् । चित् । घ । दीर्घम् । पृथुम् । मिहः । नपातम् । अमृध्रम् । प्र । च्यवयन्ति । यामऽभिः ॥ ११ ॥

---

1 नि० २. १५.

त्यंचिद्घ प्रसिद्धोयोमेघः तमपिमेघंयामभिः स्वकीयगमनैः प्रच्यावयन्ति मरुतःप्रकर्षेणगमयन्ति कीदृशं दीर्घंआयामोपेतं पृथुंतिर्यग्विस्तृतं मिहोनपातं सेचनीयस्यजलस्यनपातयितारं वृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः अमृध्रं केनाप्यहिंस्यम् ॥ घ ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः । मिहः मिहसेचने मेहतिसिञ्चतीतिमिट्वृष्टिः क्विप्चेतिक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । नपातं नपातयतीतिनपात् नभ्राण्नपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अमृध्रम् मृधुमृधुउन्दने मर्धति उदकेनोनत्तीतिमृध्रः बहुलवचनादौणादिकोरक्प्रत्ययः नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा संग्रामवाचिनामृधशब्देनहिंसालक्ष्यते मत्वर्थीयोरः पूर्ववत्स्वरसमासौ । च्यावयन्ति च्युङ्गतौ णिचिवृद्ध्यावादेशौ पदकालेह्रस्वश्छान्दसः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

मरुतोयद्धवोबलंजनाँअचुच्यवीतन । गिरीँरचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलम् । जनान् । अचुच्यवीतन । गिरीन् । अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

हेमरुतः यद्धयस्मादेवकारणात् वोयुष्माकंबलमस्ति अस्मादेवकारणात्जनान् प्राणिनः अचुच्यवीतन स्वस्वव्यापारेषुप्रेरयत तथा गिरीन् मेघान्अचुच्यवीतनप्रेरयत ॥ मरुतः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अचुच्यवीतन च्यवतेर्लिङिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् तप्तनप्तनथनाश्चेतितस्यतनबादेशः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीतिईडागमः गुणावादेशौ तिङ्ङतिङइतिनिघातः । गिरीन् दीर्घादटिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकइतिइकारस्यानुनासिकः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

यद्धयान्तिमरुतःसंहब्रुवतेध्वन्ना । शृणोतिकश्चिदेषाम् ॥ १३ ॥

यत् । ह । यान्ति । मरुतः । सम् । ह । ब्रुवते । अध्वन् । आ । शृणोति । कः । चित् । एषाम् ॥ १३ ॥

यद्धयदाखलुमरुतोयान्तिगच्छन्तितदानींअध्वन्नामार्गेसर्वतः संब्रुवतेह सम्भूयध्वनिमवपंकुर्वन्ति एषांमरुतांसंबन्धिनंशब्दंकश्चित्यःकोपिशृणोति ॥ यान्ति यामापणे अदादित्वाच्छपोलुक् झोन्तइतिझादेशस्योपदेशिवद्भावादन्तीत्येतदाद्युदात्तं धातुनासहैकादेशेएकादेशस्वरः

यद्वृत्तयोगादनिघातः । ब्रुवते ब्रूञ्व्यक्तायांवाचि ब्रुवस्यादादेशेकृतेपरत्वात्प्राप्तस्यगुणस्यङित्त्वेन बाधितत्वादुवङादेशः । अध्वन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । शृणोति तिपःपित्त्वानुदात्तत्वेविकरणस्वरः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

प्रयातशीभंमाशुभिःसन्तिकण्वेषुवोदुवः । तत्रोषुमादयाध्वै ॥ १४ ॥

प्र । यात । शीभंम् । आशुऽभिः । सन्ति । कण्वेषु । वः । दुवः । तत्रो इति । सु । मादयाध्वै ॥ १४ ॥

हेमरुतः आशुभिर्वेगवद्भिः स्वकीयैर्वाहनैः शीभंशीघ्रंशीभंतृपुतूयमितिक्षिप्रनामसुपाठात् प्रयातप्रकर्षेणकर्मभूमिंगच्छत कण्वेषुमेधाविष्वनुष्ठातृषुवोयुष्माकंदुवोदुवांसिपरिचरणानिसन्ति तत्रोषुतेष्वेवपरिचारकेषुकण्वेषुमादयाध्वैतृप्ताभवत ॥ आशुभिः अशूव्याप्तौ कृवापाजीत्यादिनाउण् प्रत्ययस्वरः । सन्ति श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः । मादयाध्वै मदतृप्तियोगे चुरादिराकुस्मीयआत्मनेपदी लेटचाडागमः टेरेत्वम् वैतोन्यत्रेत्येकारस्यैकारादेशः ॥ १४॥

पञ्चदशीमृचमाह—

अस्तिहिष्मामदायवःस्मसिष्मावयमेषाम्।विश्वंचिदायुर्जीवसे॥१५॥१४

अस्ति । हि । स्म । मदाय । वः । स्मसि । स्म । वयम् । एषाम् । विश्वम् । चित् । आयुः । जीवसे ॥ १५ ॥ १४ ॥

हेमरुतः वोयुष्माकंमदायतृप्तयेअस्तिहिष्म अस्माभिःप्रयुज्यमानंहविर्वोविद्यतेखलु एषांयुष्माकंभृत्यभूतावयंस्मसिष्मविद्यामहेखलु जीवसेजीवितुं विश्वंचिदायुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छतेतिशेषः॥ स्म निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः । स्मसि इदन्तोमसिः । जीवसे तुमर्थेसेसेनित्यसेप्रत्ययः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

कद्धनूनमितिपञ्चदशर्चंतृतीयंसूक्तम् घोरपुत्रःकण्वऋषिःऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषितत्वात् पूर्वसूक्तेमारुतंहीत्युक्तत्वादिदमपिमरुद्देवताकं गायत्रंत्वित्युक्तत्वाद्गायत्रीछन्दस्कम् कद्धेत्यनुक्रमणिका विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

कद्धनूनंकधप्रियःपितापुत्रंनहस्तयोः । दधिध्वेवृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनम् । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रम् । न । हस्तयोः ।
दधिध्वे । वृक्तऽबर्हिषः ॥ १ ॥

हेमरुतः कद्धकदाखलुनूनमवश्यंहस्तयोःदधिध्वे यूयमस्मान्हस्तेधारयथ तत्रदृष्टान्तः— पितापुत्रंनहस्तयोः यथालोकेपिताहस्तयोःस्वकीयंपुत्रंधारयतितद्वत् कीदृशामरुतः कधप्रियः स्तुतिप्रीताः वृक्तबर्हिषः वृक्तंछिन्नंबर्हिर्दर्भोयेषांमरुतांयजमानायतेमरुतस्तथाविधाः ॥ कत् कदा द्वौचापरौवर्णविकारनाशावित्युक्तत्वादाकारलोपः । कधप्रियः कथास्तुतिः तयाप्रीणयन्तीति कथप्रियः प्रीञ्प्रीतौ क्विप् पूर्वपदस्यङ्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिह्रस्वत्वम् धकारश्छान्दसः आमन्त्रितनिघातः । दधिध्वे दधातेः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् क्रादिनियमादिट् प्रत्ययस्वरः । वृक्तबर्हिषः आमन्त्रितनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

क्वनूनंकद्वोअर्थंगन्तादिवोनपृथिव्याः । क्ववोगावोनरण्यन्ति ॥ २ ॥

क्व । नूनम् । कत् । वः । अर्थम् । गन्त । दिवः । न । पृथिव्याः ।
क्व । वः । गावः । न । रण्यन्ति ॥ २ ॥

हेमरुतः नूनमिदानींक्वयूयंकुत्रस्थिताः कत्कदावोयुष्माकं अर्थं अरणंदेवयजनदेशेगमनं विलम्बंमाकुरुतेत्यर्थः दिवोगन्त द्युलोकात्गच्छत पृथिव्यानगन्त भूलोकात्मागच्छत वोयुष्मान्क्वरण्यन्तिदेवयजनरूपायाःपृथिव्याअन्यत्रकुत्रशब्दयन्ति यजमानाःस्तुवन्ति तत्रदृष्टान्तः—गावोन यथागावोरणन्तिशब्दयन्तितद्वत् ॥ क्व किंशब्दात्सप्तम्यन्तात् किमोदित्यत्प्रत्ययः क्वातीतिकिमःक्वादेशः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । अर्थं ऋगतौ उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्इति भावेथन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । गन्त गमेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् थादेशस्यतस्य तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः अतएवङित्त्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपोनभवति प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । दिवः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । पृथिव्याः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । रण्यन्ति रणतिःशब्दार्थः व्यत्ययेनश्यन् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

क्वंवःसुम्नानव्यांसिमरुतःक्वसुविता। क्वो३विश्वानिसौभगा ॥ ३ ॥

क्व। वः। सुम्ना। नव्यांसि। मरुतः। क्व। सुविता।
क्वो१इति। विश्वानि। सौभगा॥ ३ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकंसम्बन्धीनिनव्यांसिनवतराणिसुम्नाप्रजापशुरूपाणिधनानि प्रजावैपशवः सुम्नमितिश्रुत्यन्तरात्। क्वकुत्रवर्तन्ते तथा सुविताशोभनानिमाप्यानिमणिमुक्तादीनिभवदीयानिक्वकुत्रवर्तन्ते विश्वानिसर्वाणिसौभगा सौभाग्यरूपाणिगजाश्वादीनिक्वोकुत्रवर्तन्ते भवदीयैः सुम्नादिभिःसर्वैःसहागन्तव्यमित्यर्थः॥ सुम्ना शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। नव्यांसि नवशब्दादीयसुनिईकारलोपश्छान्दसः। सुविता सुष्ठुइतानिसुवितानितन्वादीनांछन्दसिबहुलमुपसंख्यानमित्युवङादेशः। सौभगा सुभगान्मन्त्रेइतितस्यभावइत्यर्थेअत्र् पूर्ववच्छेर्लोपः॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यद्यूयंपृश्निमातरोमर्तासःस्यातन। स्तोतावोअमृतःस्यात्॥ ४ ॥

यत्। यूयम्। पृश्निऽमातरः। मर्तासः। स्यातन। स्तोता। वः।
अमृतः। स्यात्॥ ४ ॥

हेपृश्निनामकधेनुपुत्रामरुतोयूयंयद्यपिमर्तासोमनुष्याःस्यातनभवेत तथापिवोयुष्माकं स्तोतायजमानः अमृतःस्यात देवोभवेत्॥ पृश्निर्मातायेषांते समासान्तविधेरनित्यत्वात् नद्यृतश्चेतिकबभावः। मर्तासः असिहसीत्यादिनाम्रियतेस्तनप्रत्ययः आज्जसेरसुक्। स्यातन अस्तेर्लिङि तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेतितनादेशः यासुटउदात्तत्वम्। अमृतः नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

मावोमृगोनयवसेजरिताभूदजोष्यः। पथायमस्यगादुप॥ ५ ॥ १५॥

मा। वः। मृगः। न। यवसे। जरिता। भूत्। अजोष्यः। पथा।
यमस्य। गात्। उप॥ ५ ॥ १५॥

१ तै० सं. ५. ४. ६.।

हेमरुतोवोयुष्माकंजरितास्तोताअजोष्यः असेव्योमाभूत तत्रदृष्टान्तः—मृगोनयवसे यथातृणेभक्षणीयेमृगःकदाचिदप्यसेव्योनभवति किन्तु सर्वदातृणंभक्षयतितद्वत किञ्च सःस्तोता यमस्यपथा यमलोकसम्बन्धिमार्गेणमोपगातमागच्छत्मागच्छतु तस्यमरणंमाभूदित्यर्थः॥जरिता जॄषृवयोहानौ स्तुतिकर्मेतियास्कः। तृचीडागमः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। भूत् लुङिगातिस्थेतिसिचोलुक् नमाङ्योगेइत्यडभावः। अजोष्यः जुषीप्रीतिसेवनयोः ऋहलोर्ण्यदितिकर्मणिण्यत नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। पथा तृतीयैकवचनेभस्यटेर्लोपइतिटिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम्। गात् एतेर्लुङिइणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक् पूर्ववदडभावः॥ ५॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेपञ्चदशोवर्गः॥ १५॥

षष्ठीमृचमाह—

मोषुणःपरापरानिर्ऋतिर्दुर्हणावधीत्। पदीष्टतृष्णयासह ॥ ६॥

मो इति। सु। नः। पराऽपरा। निःऽऋतिः। दुःऽहना। वधीत्। पदीष्ट। तृष्णया। सह॥ ६॥

हेमरुतः नोस्मान्निर्ऋतिःरक्षोजातिदेवतामोषुवधीत्सर्वथावधंमाकार्षीत् कीदृशी परापरा उत्कृष्टादप्युत्कृष्टाअतिबलेत्यर्थः अतएवदुर्हणा केनापिहन्तुंदुःशक्या सानिर्ऋतिःतृष्णयासहपदीष्टपततु अस्मदीयातृष्णाबाधिकानिर्ऋतिश्चविनश्यत्वित्यर्थः॥ मोषुणः सुञइतिषत्वं नश्चधातुस्थोरुषुभ्यइतिणत्वम्। दुर्हणा ईषद्दुःसुष्वित्यादिनाहन्तेःकर्मणिखल् लित्स्वरेणप्रत्ययापूर्वस्योदात्तत्वम्। वधीत् लुङि हन्तेर्लुङिचेतिवधादेशः सिचिईडागमः वधादेशस्यादन्तत्वात एकाचउपदेशेइतीट्प्रतिषेधोनभवति अतोलोपेसति तस्यस्थानिवत्त्वादतोहलादेरितिवृद्ध्यभावः इटईटीतिसिचोलोपः। पदीष्ट पदगतौ आशीर्लिङिछन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकत्वात्सलोपः आर्धधातुकत्वात्सुडागमः प्रत्ययस्वरः। तृष्णया ञितृषापिपासायां तृषिशुषिरसिभ्यःकिच्चेतिनप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्॥ ६॥

सप्तमीमृचमाह—

सत्यंत्वेषाअमवन्तोधन्वञ्चिदारुद्रियासः। मिहंकृण्वन्त्यवाताम्॥ ७॥

१ नि० १. ८.।

सत्यम् । । त्वेषाः । अमंऽवन्तः । धन्वन् । चित् । आ ।
रुद्रियासः । मिहंम् । कृण्वन्ति । अवाताम् ॥ ७ ॥

धन्वन् चित्मरुदेशेपि रुद्रियासः रुद्रेणपालितत्वात्तदीयामरुतः आसर्वतः अवातांवायु रहितांमिहंवृष्टिंकृण्वन्तिकुर्वन्ति तदेतत्सत्यं कीदृशारुद्रियासः त्वेषाःदीप्ताः अमवन्तोबलवन्तः मरुतांरुद्रपालनमाख्यानेषुप्रसिद्धम् ॥ धन्वन् रिविरविधविगत्यर्थाः इदित्त्वान्नुम् कनिन्यु वृषितक्षीत्यादिनाकनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । रुद्रियासः रुद्रस्येमेरुद्रियाः तस्येदमित्यर्थेघः आज्जसेरसुक् । मिहं मिहसेचने क्विप्चेतिक्विप् । कृण्वन्ति कृवि हिंसाकरणयोश्च धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनवकारस्यचअकारादेशः अतो लोपेनलुप्तस्यतस्यस्थानिवद्भावात्लघूपधगुणाभावः ॥ ७ ॥

कारीर्यांमारुतंसप्तकपालमित्यस्यहविषोवाश्रेवविद्युदित्येषानुवाक्या वर्षकामेष्टिरितिखण्डे सूत्रितम्—वाश्रेवविद्युन्मिमातिपर्वतश्चिन्महिवृद्धोबिभायेति ।

तामेतामष्टमीमृचमाह—

वाश्रेवंविद्युन्मिंमातिवत्संनमातासिषक्ति । यदेषांवृष्टिरसंर्जि ॥ ८ ॥

वाश्राऽइंव । विऽद्युत् । मिमाति । वत्सम् । न । माता । सिसक्ति ।
यत् । एषाम् । वृष्टिः । असंर्जि ॥ ८ ॥

वाश्रेव शब्दयुक्ताप्रस्नुतस्तनवतीधेनुरिव विद्युन्मेवस्थादृश्यमानासती मिमातिशब्दंकरोति विद्युद्वेलायांहिमेघगर्जनंप्रसिद्धं माताधेनुर्वत्संन वत्समिव सिषक्ति इयंविद्युन्मरुतः सेवते सिषक्तिःसेवनार्थः सिषक्तुसचतइतिसेवमानस्येतियास्कोक्तत्वात्[1] । यद्यस्मात्कारणादेषांमरुतांसंबन्धिनीवृष्टिः असर्जिगर्जनसहितेविद्युत्कालेवृष्टाभवति तस्माद्विद्युतोमरुत्सेवनमुपपन्नम् ॥ वाश्राइव वाशृशब्दे स्फायितञ्चीत्यादिनारक् । मिमाति माङ्मानेशब्देच व्यत्ययेनपरस्मैपदम् जुहोत्यादित्वात्श्लुः भृञामिदितिअभ्यासस्येत्वम् । सिषक्ति षचसमवाये लटिबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । असर्जि सृजविसर्गे कर्मणिलुङ् चिण्भावकर्मणोरितिचिण् चिणोलुगितितशब्दस्यलुक् गुणः अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ८ ॥

---

1 नि० ३. २१. ।

नवमीमृचमाह—

दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । यत्पृथिवीं व्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदऽवाहेन । यत् । पृथिवीम् । विऽउन्दन्ति ॥ ९ ॥

हेमरुतः उदवाहेनउदकधारिणापर्जन्येनमेघेन सूर्यमाच्छाद्यदिवाचित् अहन्यपि तमः कृण्वन्तिअन्धकारंकुर्वन्ति यद्यदापृथिवींभूमिंव्युन्दन्तिविशेषेणक्लेदयन्ति तदानीमतिवृष्टिकालेतमःकुर्वन्तीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ उदवाहेन उदकानिवहतीत्युदवाहः कर्मण्यण् मेघविशेषस्येयं संज्ञा उदकस्योदःसंज्ञायामितिउदकशब्दस्योदभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्युन्दन्ति उन्दीक्लेदने रुधादित्वात्श्नम् श्नान्नलोपइतिनलोपः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अध स्वनान्मरुतां विश्वमा सद्म पार्थिवम् । अरेजन्त प्र मानुषाः ॥ १० ॥ १६ ॥

अध । स्वनात् । मरुताम् । विश्वम् । आ । सद्म । पार्थिवम् । अरेजन्त । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥ १६ ॥

मरुतां सम्बन्धिनःस्वनादध ध्वनेर्गर्जनरूपादनन्तरं पार्थिवंपृथिवीसम्बन्धिविश्वंसद्मसर्वंगृहं आसमन्तात् अरेजतेतिशेषः तथा मानुषाः गृहवर्तिनोमनुष्याअपि प्रारेजन्तप्रकर्षेण कम्पितवन्तः ॥ अध छान्दसंधत्वम् । सद्म षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु अन्येभ्योपिदृश्यन्तेइति मनिन् । पार्थिवं पृथिव्याःसंबन्धि पृथिव्याञाञावितिप्राग्दीव्यतीयःअञ्प्रत्ययः ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अरेजन्त रेजृकम्पने ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

एकादशीमृचमाह—

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रा रोधस्वतीरनु । यातेमखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीळुपाणिऽभिः । चित्राः । रोधस्वतीः । अनु । यात । ईम् । अखिद्रयामऽभिः ॥ ११ ॥

हेमरुतोयूयंवीळुपाणिभिः दृढहस्तैःसहिताःसन्तः रोधस्वतीरनु कूलयुक्तानदीरनुलक्ष्य अखिद्रयामभिः अच्छिन्नगमनैः यातेम् गच्छतैव॥ मरुतः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। वीळुपाणि-भिः वीडुइतिबलनाम वीळुच्यौत्नमितितन्नामसुपाठात् तेनचतद्वान्लक्ष्यते वीळवश्चतेपाणय-श्च समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम्। रोधस्वतीः रुधिर्आवरणे रुणद्धिस्रोतइतिरोधःकूलम् रोधः कूलंनिरुणद्धिस्रोतइत्युक्तत्वात्। असुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् तद्युक्तारोधस्वत्यः मादुपधाया-इतिमतुपोवत्वम् उगितश्चेतिङीप् मतुब्ङीपोःपित्त्वादनुदात्तत्वे असुनःस्वरएवशिष्यते। याः यामापणे अदादित्वाच्छपोलुक्। ईम् चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तत्वम् गुणेएकादेशउदात्तेना-दात्तइत्युदात्तत्वम्। अखिद्रयामभिः खिददैन्ये स्फायितञ्चीत्यादिनारक् खिद्रंयान्तीतिखिद्र-यामानः नखिद्रयामानः अखिद्रयामानः तैः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ११॥

द्वादशीमृचमाह—

स्थिरावंःसन्तुनेमयोरथाअश्वांसएषाम्। सुसंस्कृता अभीशंवः॥ १२॥

स्थिराः। वः। सन्तु। नेमयंः। रथाः। अश्वांसः। एषाम्। सुऽसंस्कृताः। अभीशंवः॥ १२॥

हेमरुतः येषांवोयुष्माकंनेमयोरथचक्रवलयाःस्थिराःसन्तु तथारथाअश्वासः अश्वा-श्चस्थिराःसन्तु अभीशवोङ्गुलयः अभीशवः दीधितयइतितन्नामसुपाठात् सुसंस्कृताअश्वब-न्धनरज्जुपरिग्रहणे स्वलङ्कृताः सावधानाः सन्तु॥ सुसंस्कृताः सम्पूर्वात्करोतेःकर्मणिक्तः सं-पर्युपेभ्यइतिसुट् पुनःसुशब्देनप्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अभीशवः अभिपू-र्वादश्नोतेः कृवापाजिमीत्यादिनाउण् वर्णव्यत्ययेनआकारस्यइकारः उक्तश्च—वर्णागमोवर्ण-विपर्ययश्चेति अभीशवोभ्यश्नुवतेकर्माणीतिनिरुक्तम्॥ १२॥

त्रयोदशीमृचमाह—

अच्छांवदातनांगिराजरायैब्रह्मणस्पतिम्। अग्निंमित्रंनदर्शतम्॥१३॥

अच्छं। वद। तनां। गिरा। जरायैं। ब्रह्मणः। पतिम्। अग्निम्। मित्रम्। न। दर्शतम्॥ १३॥

---

१ नि० ६. १.। २ नि० ३. ९.।

हेऋत्विक्समूह तनातनया देवतास्वरूपंप्रकाशयन्त्यागिरावाचा ब्रह्मणस्पतिंमन्त्रस्यहविर्लक्षणस्यान्नस्यवापालकंमरुद्गणं अग्निंदर्शतंदर्शनीयंमित्रंन मित्रमपि जरायै स्तोतुंअच्छ आभिमुख्येनवदब्रूहि ॥ अच्छ निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घत्वम् । वद द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । तना तनुविस्तारे तनोतिदेवतामाहात्म्यंविस्तारयतीतितना पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् तृतीयायाडादेशः । गिरा सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । ब्रह्मणः षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिसंहितायांसत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

मि॒मी॒हि॒श्लोक॑मा॒स्ये॑प॒र्जन्य॑इवततनः । गाय॑गाय॒त्रमु॒क्थ्य॑म् ॥ १४ ॥

मि॒मी॒हि । श्लोक॑म् । आ॒स्ये॑ । प॒र्जन्यः॑ऽइव । त॒त॒नः॒ । गाय॑ ।
गा॒य॒त्रम् । उ॒क्थ्य॑म् ॥ १४ ॥

हेऋत्विक्समूह आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकंस्तोत्रं मिमीहिनिर्मितंकुरु तंचश्लोकं ततनः विस्तारय तत्रदृष्टान्तः—पर्जन्यइव यथामेघोवृष्टिंविस्तारयति तद्वत् उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं गायत्रं गायत्रीछन्दस्कंसूक्तं गाय पठ ॥ मिमीहि माङ्माने जौहोत्यादिकः व्यत्ययेनपरस्मैपदम् भृञामिदित्यभ्यासस्येत्त्वम् । आस्ये असुक्षेपणे अस्यतेक्षिप्यतेस्मिन्नित्यास्यं कृत्यल्युटोबहुलमितिअधिकरणेण्यत् तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । ततनः तनुविस्तारे लेटिसिपि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । गायत्रं गायत्र्याःसम्बन्धि तस्येदमित्यण् यद्वा गायतस्त्रायतइतिगायत्रं आतोनुपसर्गेकः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

वन्द॑स्व॒मारु॑तंग॒णंत्वे॒षंप॑न॒स्युम॒र्किण॑म् । अ॒स्मेवृ॒द्धाअ॑सन्नि॒ह ॥ १५ ॥ १७ ॥

वन्द॑स्व । मारु॑तम् । ग॒णम् । त्वे॒षम् । प॒न॒स्युम् । अ॒र्किण॑म् ।
अ॒स्मे इति॑ । वृ॒द्धाः । अ॒स॒न् । इ॒ह ॥ १५ ॥ १७ ॥

हेऋत्विक्संघ मारुतं मरुत्संबन्धिनंगणंसमूहंवन्दस्व नमस्कुरु स्तुहिवा कीदृशंगणं त्वेषंदीप्तं पनस्युं स्तुतियोग्यं आर्किणंअर्चनोपेतं अस्मे अस्माकंइहास्मिन्कर्मणिवृद्धाअसन् मरुतः प्रवृद्धाभवन्तु ॥ वन्दस्व वदिअभिवादनस्तुत्योः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातु-

स्वरः । पनस्युं पनचेतिस्तुत्यर्थोधातुः असुन् पनःस्तोत्रं आत्मनइच्छतीतिपनस्युः सुपआ-त्मनःक्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । अर्किणं ऋचस्तुतौ पुंसिसंज्ञायामितिघः अर्कोस्या-स्तीतिअर्की अतइनिठनौ असुन् बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः इतश्चलोपइतीकारलोपः तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

प्रयदित्थेतिदशर्चंचतुर्थंसूक्तम् घोरपुत्रस्यकण्वस्यार्षम् मरुद्देवताकम् अयुजोबृहत्यः यु-जःसतोबृहत्यः प्रयद्दशपागाथंत्वित्यनुक्रमणिका गतोविनियोगः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

प्रयदि॒त्थापरा॒वतः॑शो॒चिर्नमा॒नमस्य॑थ ।
कस्य॒क्रत्वा॑मरु॒तः॒कस्य॒वर्प॑सा॒कंया॑थ॒कंह॑धूतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इ॒त्था । परा॒ऽवतः॑ । शो॒चिः । न । मान॑म् । अस्य॑थ ।
कस्य॑ । क्रत्वा॑ । म॒रु॒तः॒ । कस्य॑ । वर्प॑सा । कम् । या॒थ॒ । कम् ।
ह॒ । धू॒त॒यः॒ ॥ १ ॥

हेधूतयः स्थावरादीनांकंपनकारिणोमरुतः यद्यदामानंमननीयंयुष्मद्बलंपरावतोदूरात् आ-रेपरावतइतिदूरनामसुपाठात् इत्थाअस्मादन्तरिक्षात् प्रास्यथभूमौप्रक्षिपथ तत्रदृष्टान्तः—शोचिर्न तेजइव यथासूर्यस्यतेजोन्तरिक्षात्भूमौप्रक्षिप्यतेतद्वत् तदानींयूयंकस्ययजमानस्यक्रत्वाक्रतुनासङ्गच्छध्वेइतिशेषः तथाकस्ययजमानस्यवर्पसः स्तोत्रेणसङ्गच्छध्वे कंयजमानमुद्दिश्ययाथदेवयजनदेशेगच्छथ कंह कंखलुयजमानमनुगृह्णीथेतिशेषः॥ इत्था था हेतौचच्छन्दसीतिइदंशब्दात्प्रकारवचनेथाल्प्रत्ययः यदितत्रेदंशब्दस्यनानुवृत्तिः तर्हि थमुप्रत्ययान्तादिदंशब्दादुत्तरस्याविभक्तेर्व्यत्ययेनसुपांसुलुगितिडादेशः प्रथमपक्षेप्रत्ययस्वरः द्वितीयपक्षेतूदात्तनिवृत्तिस्वरः । अस्यथ असुक्षेपणे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेश्यनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः क्रत्वा जसादिषुछन्दसिवावचनमितिनाभावस्यविकल्पितत्वादभावः । वर्पसा वृङ्संभक्तौ वृङ्शीङ्भ्यांरूपस्वाङ्गयोःपुट्चेत्यसुन् तत्सन्नियोगेनपुडागमश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् अत्ररूपाभिधायिनावर्पस्शब्देनदेवतास्वरूपप्रकाशकंस्तोत्रंलक्ष्यते क्रतुनासाहचर्यात् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह–

स्थिरावःसन्त्वायुधापराणुदेवीळूउतप्रतिष्कभे ।
युष्माकमस्तुतविषीपनीयसीमामर्त्यस्यमायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । सन्तु । आयुधा । पराऽनुदे । वीळु । उत । प्रतिऽस्कभे ।
युष्माकम् । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः॥२॥

हेमरुतः वःआयुधा युष्माकमायुधानिपराणुदे शत्रूणामपनोदनायस्थिरासन्तु स्थिराणिभवन्तु उतअपिच प्रतिष्कभेशत्रूणांप्रतिबन्धायवीळुसन्तुदृढानिसन्तु युष्माकंतविषीबलं पनीयसीअतिशयेनस्तोतव्यंभवतु मायिनः अस्मासुछद्मचारिणोमर्त्यस्यमनुष्यस्यशत्रोर्माबलं माभवतु॥ स्थिराआयुधा उभयत्रशेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। पराणुदे णुदप्रेरणे संपदादिलक्षणःक्विप् उपसर्गादसमासेपीतिणत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। वीळु सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः। प्रतिष्कभे स्कंभुःसौत्रोधातुः संपदादिलक्षणोभावेक्विप् अनिदितामितिनलोपः । पनीयसी पनतिःस्तुत्यर्थः अस्मादौणादिकःकर्मण्यसुन् ततईयसुनि टेरितिटिलोपः उगितश्चेतिङीप् ईयसुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । मायिनः मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषुपाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह–

पराहयत्स्थिरंहथनरोवर्तयथागुरु ।
वियाथनवनिनःपृथिव्याव्याशाःपर्वतानाम् ॥ ३ ॥

परा । ह । यत् । स्थिरम् । हथ । नरः । वर्तयथ । गुरु । वि ।
याथन । वनिनः । पृथिव्याः । वि । आशाः । पर्वतानाम् ॥ ३ ॥

हेनरोनेतारोमरुतः यद्यदास्थिरंवस्तुपराहथवृक्षादिकंपराहतंभग्नंकुरुथ गुरु पाषाणादिकंगुरुत्वोपेतंवर्तयथप्रेरयथ तदानींपृथिव्याःसंबन्धिनः वनिनोवनवतोवृक्षान् वियाथन वियुज्यमध्येगच्छथ अरण्यगतानांनिबिडानांवृक्षाणांमध्येयस्यकस्यापिवृक्षस्यभग्नत्वादितरवृक्षाणांपरस्परवियोगेनप्रौढोमार्गोभवति तथापर्वतानामाशाः पर्वतपार्श्वदिशः विया-

थनवियुज्यगच्छथ ॥ हथ हनहिंसागत्योः अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः यद्वृत्तयोगा-
दनिघातः । नरः पादादित्वादामन्त्रितनिघाताभावः । वर्तयथ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
णिच्स्वरएवशिष्यते यच्छब्दानुषंगान्निघाताभावः । याथन तप्तनप्तनथनाश्चेतिथनादेशः ॥ ३॥

चतुर्थीमृचमाह—

नहिवःशत्रुर्विविदेअधिद्यविनभूम्यांरिशादसः ।
युष्माकमस्तुतविषीतनायुजारुद्रासोनूचिदाधृषे ॥ ४ ॥

नहि । वः । शत्रुः । विविदे । अधि । द्यवि । न । भूम्याम् ।
रिशादसः । युष्माकम् । अस्तु । तविषी । तना । युजा । रुद्रासः ।
नु । चित् । आऽधृषे ॥ ४ ॥

हेरिशादसःशत्रुहिंसकामरुतः अधिद्यविद्युलोकस्योपरिवोयुष्माकंशत्रुर्नहिविविदेनचबभूव
तथाभूम्यामपिशत्रुर्नबभूव हेरुद्रासोरुद्रपुत्रामरुतः युष्माकंएकोनपंचाशत्संख्यानांभवतांयुजायो-
गेनपरस्परैकमत्येनआधृषेवैरिणांसर्वतोधर्षणायतविषीबलंनूचित्क्षिप्रमेवतनास्तु विस्तृताभवतु॥
विविदे विदसत्तायां लिटिप्रत्ययस्वरः । द्यवि नहिविविदेभूम्यांचनविविदेइतिचशब्दार्थप्रती-
तेश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः प्राथम्यंचानुषक्तक्रियापेक्षया । रि-
शादसः रिशहिंसायां रिशन्ति हिंसन्तीतिरिशाः इगुपधलक्षणःकः तानदन्तीतिरिशादसः असुन
आमन्त्रितनिघातः । युजा युजिर्योगे ऋत्विगित्यादिनाक्विन् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्
रुद्रासः रुद्रशब्देनतत्सम्बन्धिनोमरुतोलक्ष्यन्ते आज्जसेरसुक् । नूचित् ऋचितुनुघेत्यादिनादी-
र्घः । आधृषे ञिधृषाप्रागल्भ्ये संपदादिलक्षणोभावेक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्रवेपयन्तिपर्वतान्विविंचन्तिवनस्पतीन् ।
प्रोआरतमरुतोदुर्मदाइवदेवासःसर्वयाविशा ॥ ५ ॥ १८ ॥

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । विंचन्ति । वनस्पतीन् । प्रो इति ।
आरत । मरुतः । दुर्मदाःऽइव । देवासः । सर्वया । विशा ॥५॥१८

पर्वतान्मेरुहिमवदादीन् प्रवेपयन्ति मरुतःप्रकर्षेणकम्पयन्ति वनस्पतीन् वटाश्वत्थादीन्विविञ्चन्तिपरस्परवियुक्तान्कुर्वन्ति हेमरुतोदेवासोदेवाः सर्वयाविशाप्रजयासहितायूयंमोआरतप्रकर्षेणैवसर्वतोगच्छत तत्रदृष्टान्तः—दुर्मदाइव यथामदोन्मत्ताःस्वेच्छयासर्वतःक्रीडन्तितद्वत् ॥ वेपयन्ति टुवेपृकम्पने वेपमानान्प्रयुञ्जते हेतुमण्णिच् । विञ्चन्ति विचिर्पृथग्भावे रुधादित्वाच्छ्नम् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः । वनस्पतीन् वनानांपतयोवनस्पतयः पारस्करादित्वात्सुट् वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदितिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । आरत ऋगतौ लङि मध्यमबहुवचनेबहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः यद्वा लुङ् सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेत्यङ् आडजादीनामित्याडागमःआटश्चेतिवृद्धिः । देवासः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सर्वया सर्वस्यसुपीत्याद्युदात्तत्वम् । विशा सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेऽष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

षष्ठीमृचमाह—

उपो॒रथे॑षु॒पृष॑तीरयुग्ध्वं॒प्रष्टि॒र्वह॑ति॒रोहि॑तः ।
आवो॒यामा॑यपृथि॒वीचि॑दश्रो॒दबी॑भयन्त॒मानु॑षाः ॥ ६ ॥

उपो॒ इति॑ । रथे॑षु । पृष॑तीः । अ॒यु॒ग्ध्व॒म् । प्रष्टिः॑ । व॒ह॒ति॒ । रोहि॑तः । आ । वः॒ । यामा॑य । पृ॒थि॒वी । चि॒त् । अ॒श्रो॒त् । अबी॑भयन्त । मानु॑षाः ॥ ६ ॥

हेमरुतः रथेषुभवदीयेषुपृषतीः बिन्दुयुक्तामृगीः उपोसामीप्येनैवअयुग्ध्वं योजितवन्तः प्रष्टिः एतत्संज्ञकोवाहनत्रयमध्यवर्तीयुगविशेषः रोहितःमृगावान्तरजातिर्लोहितवर्णः वहति रथंनयति वोयुष्माकंयामायगमनायपृथिवीचित्अन्तरिक्षमपिअश्रोत्आभिमुख्येनाशृणोत् अनुजानातीत्यर्थः पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवीभूःस्वयंभ्विततन्नामसुपाठात् मानुषाः भूलोकवर्तिनः पुरुषाअबीभयन्त स्वयंभीताःसन्तोऽन्येषामपिभीतिमुत्पादितवन्तः ॥ उपोइतिनिपातद्वयसमुदायात्मकमन्यन्निपातान्तरम् ओदितिप्रगृह्यत्वम् । अयुग्ध्वम् लुङि झलोझलीतिसकारस्य लोपः चोःकुरितिकुत्वम् । रोहितः रुहेरश्चलोवेतिइतनप्रत्ययान्तोनित्त्वादाद्युदात्तः । यामाय यमेर्भावेघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेवृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् । अश्रोत् श्रुश्रवणे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । अबीभयन्त ञिभीभये अस्माण्ण्यन्ताल्लुङि भीस्म्योर्हेतुभयेइत्या-

त्मनेपदम् बिभेतेर्हेतुभये इत्यात्वस्य विकल्पितत्वात् पक्षे भियोहेतुभयेषुगितिषुकूमाप्नोति तन्न क्रियते आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् णौचङ्युपधाह्रस्वादि ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

आवोमक्षूतनायकंरुद्राअवोवृणीमहे ।
गन्तानूनंनोवसायथापुरेत्थाकण्वायबिभ्युषे ॥ ७ ॥

आ । वः । मक्षु । तनाय । कम् । रुद्राः । अवः । वृणीमहे । गन्त । नूनम् । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्था । कण्वाय । बिभ्युषे ॥ ७ ॥

हेरुद्रारुद्रपुत्रामरुतः तनायकंअस्मदीयपुत्रार्थंमक्षुशीघ्रंवोयुष्मदीयमवोरक्षणंआवृणीमहे सर्वतः प्रार्थयामः मक्षिवितिक्षिप्रनाममक्षुइतितन्नामसुपाठात् पुरापूर्वस्मिन्कालेकर्मान्तरेषुनोवसा अस्मदीयरक्षणेननिमित्तेनयूयंयथाप्राप्तवन्तः इत्थाअनेनप्रकारेणबिभ्युषेभीतियुक्तायकण्वायमेधाविने यजमानायतदनुग्रहार्थंनूनंक्षिप्रंगन्तप्राप्नुत ॥ मक्षु ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामितिदीर्घः। तनाय तनोतीतितनः पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा तनयशब्देअयइत्यस्यलोपश्छान्दसः कमित्येतत्पादान्तेप्रयुज्यमानंपादपूरणं शिशिरंजीवनायकमितिवत् उक्तञ्च—अथापिपदपूरणाःकमीमिद्वितीति । रुद्राः रोदयन्तीतिरुद्राः रोदेर्णिलुक्चेतिरक्प्रत्ययः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः । गन्त लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः अतः पित्त्वादनुनासिकलोपाभावः । बिभ्युषे बिभेतेर्लिटःक्वसुः वस्वेकाजाद्घसामितिनियमादिड्भावः चतुर्थ्येकवचने वसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणंपरपूर्वत्वम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

युष्मेषितोमरुतोमर्त्येषितआयोनोअभ्वईषते ।
वितंयुयोतशवसाव्योजसावियुष्माकाभिरूतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माऽइषितः । मरुतः । मर्त्यऽइषितः । आ । यः । नः । अभ्वः । ईषते । वि । तम् । युयोत । शवसा । वि । ओजसा । वि । युष्माकाभिः । ऊतिऽभिः ॥ ८ ॥

१ नि० १. १०. ।

हेमरुतः योयःकश्चिदभ्वःशत्रुः युष्मेषितःयुष्माभिःप्रेषितः मर्त्यैषितःमारकैरन्यैर्वाप्रेषितःसन् नोस्मान्प्रतिआईषते आभिमुख्येनप्राप्नोति तंशत्रुंशवसाअन्नेनवियुयोतविभक्तंकुरुत तथाओजसाबलेनवियुयोत युष्माकाभिरूतिभिः युष्मत्सम्बन्धिभीरक्षणैश्चवियुयोत॥युष्मेषितः युष्माभिरिषितः सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोरनादेशेइत्यात्वम् नच नलुमताङ्गस्येतिप्रतिषेधः इकोचिविभक्तावित्यत्राच्ग्रहणेनतस्यपाक्षिकत्वोक्तेः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। मर्त्यैषितः पूर्ववत्। अभ्वः आभवतीत्यभ्वःशत्रुः पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः। ईषते ईषगतिहिंसादर्शनेषु अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः। युयोत युमिश्रणामिश्रणयोः लोण्मध्यमबहुवचनेबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः पित्त्वाद्गुणः। युष्माकाभिः युष्मत्सम्बन्धिनीभिः तस्मिन्नणिचयुष्माकास्माकावितियुष्मच्छब्दस्ययुष्माकादेशः ङीपवृद्धीछान्दसत्वान्नक्रियेते। ऊतिभिः अवतेःक्तिनिज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम्॥ ८॥

नवमीमृचमाह—

असामिहिप्रयज्यवःकण्वंददप्रचेतसः।
असामिभिर्मरुतआनऊतिभिर्गन्तावृष्टिंनविद्युतः॥ ९॥

असामि। हि। प्रऽयज्यवः। कण्वम्। दद। प्रऽचेतसः।
असामिऽभिः। मरुतः। आ। नः। ऊतिऽभिः। गन्त। वृष्टिम्।
न। विऽद्युतः॥ ९॥

असामिहि संपूर्णमेवयथाभवतितथा प्रयज्यवः प्रकर्षेणयष्टव्याः प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ताः हेमरुतः कण्वं मेधाविनंयजमानं, एतन्नामकमृषिंवाददधारयत हियस्माद्यूयंकण्वनामकमृषिंधारितवन्तः तस्मात्कारणात् असामिभिरूतिभिः सम्पूर्णैरक्षणैर्नोस्मान् प्रत्यागन्तआगच्छत तत्रदृष्टान्तः—वृष्टिंनविद्युतः यथाविद्युतोवृष्टिंगच्छन्तितद्वत्॥ असामि सामिअर्धं नसामि असामि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। प्रयज्यवः प्रकर्षेणयष्टव्याः यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुरितिकर्मणियुप्रत्ययः आमन्त्रितनिघातः। दद डुदाञ्दाने लोण्मध्यमबहुवचनस्यतिङांतिङोभवन्तीतिलङात्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः श्लौद्विर्भावेसति श्नाभ्यस्तयोरातइतिआकारलोपः लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः अतोगुणेइतिपररूपत्वम्

छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वंनभवति किन्तु प्रत्ययस्वरएव हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः प्रकृष्टंचेतोयेषां आमन्त्रितनिघातः । गन्त गमेर्लोण्मध्यमबहुवचनस्यतस्यतबादेशः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः पादादित्वात्निघाताभावः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । विद्युतः विद्योतते इतिविद्युत् भ्राजभासेत्यादिनाक्विप् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

असाम्योजोबिभृथासुदानवोसामिधूतयःशवः ।
ऋषिद्विषेमरुतःपरिमन्यवइषुंनसृजतद्विषम् ॥ १० ॥ १९ ॥

असामि । ओजः । बिभृथ । सुऽदानवः । असामि । धूतयः । शवः ।
ऋषिऽद्विषे । मरुतः । परिऽमन्यवे । इषुम् । न । सृजत ।
द्विषम् ॥ १० ॥ १९ ॥

हेसुदानवः शोभनदानोपेतामरुतः असामिसम्पूर्णमोजोबलंबिभृथधारयथ हेधूतयः कम्पनकारिणोमरुतः असामिसम्पूर्णंशवोबलंपरिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषेऋषीणां द्वेषंकुर्वते शत्रवेतद्विनाशार्थं द्विषंद्वेषकारिणंहन्तारंसृजत तत्रदृष्टान्तः—इषुंन यथा शत्रोरुपरिबाणंमुञ्चन्तितद्वत् अत्रनिरुक्तम्—असामिसामिप्रतिषिद्धंसामिस्यतेःअसाम्योजोबिभृथासुदानवः असुसमाप्तंबलंबिभृथकल्याणदानाइति[1] ॥ बिभृथ डुभृञ्धारणपोषणयोः जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वम् । ऋषिद्विषे ऋषीन्द्वेष्टीतिऋषिद्विट् सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । परिमन्यवे मन्युनापरिवृतः परिमन्युः प्रादिसमासे परेरभितोभाविमण्डलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इषुं इषगतौ इष्यतिगच्छतीतिइषुः इषेःकिच्चेतिउप्रत्ययः धान्येनिदित्यनुवृत्तेर्नित्त्वाद्याद्युदात्तत्वम् । सृजत सृजविसर्गे विकरणस्यङित्त्वाद्गुणाभावः । द्विषं क्विप्चेतिक्विप् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

उत्तिष्ठेत्यष्टर्चंपञ्चमंसूक्तं कण्वस्यार्षंबार्हतम् युजःसतोबृहत्यः अयुजोबृहत्यः ब्रह्मणस्पतिदेवताकम् अनुक्रम्यतेच—उत्तिष्ठाष्टौब्राह्मणस्पत्यमिति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः चतुर्वि-

[1] नि० ६. २३.

शेहनिमरुत्वतीयेप्राकृतात्ब्राह्मणस्पत्यात् प्रगाथात्पूर्वंउत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्ययंप्रगाथः मरुत्वतीयइतिखण्डेसूत्रितम्—प्रैतुब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइतिब्राह्मणस्पत्यावावपतेपूर्वौनित्यादिति आद्यातुप्रवर्ग्येप्यभिष्टवेविनियुक्ता उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्येतामुक्त्वावतिष्ठतइतिसूत्रितत्वात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेदेवयन्तस्त्वेमहे ।
उपप्रयन्तुमरुतःसुदानवइन्द्रप्राशूर्भवासचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयन्तः । त्वा । ईमहे । उप । प्र । यन्तु । मरुतः । सुऽदानवः । इन्द्र । प्राशूः । भव । सचा ॥ १ ॥

हेब्रह्मणस्पते एतन्नामक देव उत्तिष्ठ अस्मदनुग्रहायत्वदीयनिवासादुत्थानंकुरु देवयन्तोदेवान्कामयमानावयं त्वात्वामीमहे याचामहे सुदानवः शोभनदानयुक्तामरुतः उपप्रयन्तु समीपेप्रकर्षेणगच्छन्तु हेइन्द्र त्वं सचाब्रह्मणस्पतिनासहप्राशूः सोमस्यप्राशकोभव यद्वा वृत्रस्यहिंसकोभव ॥ उत्तिष्ठ ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । ब्रह्मणस्पते सुबामन्त्रितइति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । देवयन्तः देवानात्मनइच्छन्तः सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वस्येवदीर्घस्यापिनिषेधः अश्वाघस्यादिति पुनरात्वविधानसामर्थ्यात् । ईमहइत्यादयोगताः । प्राशूः शॄहिंसायां प्रकर्षेण आसमन्तात् शृणातिहिनस्तीतिप्राशूः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् र्वोरुपधायादीर्घः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भव द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

त्वामिद्धिसहसस्पुत्रमर्त्यउपब्रूतेधनेहिते ।
सुवीर्यंमरुतआस्वश्व्यंदधीतयोवआचके ॥ २ ॥

त्वाम् । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपऽब्रूते । धने । हिते । सुऽवीर्यम् । मरुतः । आ । सुऽअश्व्यम् । दधीत । यः । वः । आऽचके ॥ २ ॥

हेसहसस्पुत्र बलस्यबहुपालक ब्रह्मणस्पते पुत्रःपुरुत्रायतेनिपरणाद्वेतिनिरुक्तम् । मर्त्योमनुष्यः हितेशत्रुषुप्रक्षिप्तेधनेनिमित्तभूतेसति त्वामित् त्वामेवोपब्रूतेहि समीपंप्राप्य स्तौतिखलु तद्धनसंपादनायप्रार्थयतइत्यर्थः हेमरुतः योधनार्थीमर्त्यः वोयुष्मान्ब्रह्मणस्पतिसहितान् आचके स्तौति समर्त्यः स्वश्व्यंशोभनाश्वयुक्तं सुवीर्यंशोभनवीर्ययुक्तंचधनंदधीतधारयेत् ॥ सहसस्पुत्र ब्रह्मणस्पते इतिवत्षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । उपब्रूते हिचेतिनिघातप्रतिषेधः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् । हिते निष्ठायां दधातेर्हिरितिहिरादेशः । सुवीर्यं शोभनंवीर्यंयस्येतिबहुव्रीहौ वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्वश्व्यं अश्वानां समूहोश्वीयं केशाश्वाभ्यांयञ्छावन्यतरस्यामितिसमूहार्थेछप्रत्ययः छस्य ईयादेशः शोभनमश्वीयंयस्यतत्स्वश्व्यम् ईकारलोपश्छान्दसः परादिश्छन्दसिबहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दधीत सीयुटःसकारस्यलोपेसतिअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः । आचके कैगैरैशब्दे आदेचइत्यात्वम् लिटिद्विर्वचनेअभ्यासस्यह्रस्वचुत्वे आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ २ ॥

चतुर्विंशेहनिमरुत्वतीयेउत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेइत्यस्मात्प्रगाथात्पूर्वं प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्ययंप्रगाथोविनियुक्तः सूत्रंतूत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्यत्रैवोदाहृतम् महावीरमादायशालांप्रतिगच्छत्सु प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्येतांपठन्होतानुगच्छेत् सूत्रञ्च प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्यनुव्रजेदिति एषैवाग्नीषोमीयप्रणयनेपिविनियुक्ता सूत्रितंच—प्रैतुब्रह्मणस्पतिर्होतादेवोअमर्त्यइति ।

तामेतांसूक्तेतृतीयामृचमाह—

प्रैतुब्रह्मणस्पतिःप्रदेव्येतुसूनृता ।
अच्छावीरंनर्यंपङ्क्तिराधसंदेवायज्ञंनयन्तुनः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनृता । अच्छ । वीरम् । नर्यम् । पङ्क्तिऽराधसम् । देवाः । यज्ञम् । नयन्तु । नः ॥ ३॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवःप्रैतुअस्मान्प्राप्नोतु सूनृतादेवीप्रियसत्यरूपावाग्देवताप्रैतुअस्मान्प्राप्नोतु देवाः ब्रह्मणस्पत्यादयोदेवाःवीरंशत्रुंनिःशेषेणदूरेप्रेरयन्तु तंनर्यंमनुष्येभ्योहितंपङ्क्तिराधसंब्राह्मणोक्तहविष्पङ्क्त्यादिभिःसमृद्धंयज्ञंप्रति नोस्मान्अच्छआभिमुख्येननयन्तु ॥ प्रैतु एङिपररू-

१ नि० २. ११. ।

पमितिपररूपेप्राप्ते एत्येधत्यूठ्सुइतिवृद्धिः । देव्येत्वित्यत्र उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वम् । नर्यं नरेभ्योहितम् प्राक्क्रीतीयउगवादिलक्षणोयत्प्रत्ययोद्रष्टव्यः । पङ्क्तिराधसं पङ्क्तिभीराध्नोतीतिपङ्क्तिराधाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यसुन्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच । यज्ञं यजयाचेत्यादिनायजतेर्नङ् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह–

योवाघतेददातिसूनरंवसुसधत्तेअक्षितिश्रवः ।
तस्माइळांसुवीरामायजामहेसुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ ४ ॥

यः । वाघते । ददाति । सूनरम् । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति । श्रवः । तस्मै । इळाम् । सुऽवीराम् । आ । यजामहे । सुऽप्रतूर्तिम् । अनेहसम् ॥ ४ ॥

योयजमानोवाघतेऋत्विजेसूनरंसुष्ठुनेतव्यंवसुधनंददाति सयजमानोब्रह्मणस्पतेःप्रसादादक्षितिक्षयरहितंश्रवोन्नंधत्तेधारयति तस्मैतादृशाययजमानायइळांएतन्नामधेयांमनोःपुत्रीं इडावैमानवीयज्ञानूकाशिन्यासीदितिश्रुत्यन्तरात्[१] । आयजामहे वयमृत्विजःसर्वतोयजामः कीदृशीमिळां सुवीरांशोभनैर्वीरैर्भटैर्युक्तां सुप्रतूर्तिंसुष्ठुप्रकर्षेणहिंसाकारिणीम् अनेहसं केनाप्यहिंस्याम् ॥ ददाति अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । सूनरं सुखेननीयतइतिसूनरम् ईषद्दुःसुष्वितिखल् निपातस्यचेत्युपसर्गस्यदीर्घत्वम् । अक्षिति क्षयोनास्यस्येत्यक्षिति बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् नञ्सुभ्यामितितुसर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तेइतिवचनान्नप्रवर्तते । श्रवः श्रूयतइतिश्रवः श्रुश्रवणे असुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुवीराम् शोभनावीरायस्याःसासुवीरा तां वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुप्रतूर्तिम् तुर्वीहिंसार्थः प्रपूर्वादस्माद्भावेक्तिन् शोभनाप्रतूर्तिःशत्रूणांहिंसनंयस्याःसा तां परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् क्त्वादिर्वाद्रष्टव्यः । अनेहसं नहन्यतइत्यनेहाः नञिहनएहचेत्यसुन्प्रत्ययःधातोरेहादेशश्च नलोपोनञइतिनकारस्यलोपः तस्मान्नुडचीतिनुट् ॥ ४ ॥

अग्निष्टोमेमरुत्वतीयशस्त्रेइन्द्रनिवहप्रगाथानन्तरंप्रनूनमितिप्रगाथः मरुत्वतीयेनेतिखण्डेसूत्रितम्–प्रनूनंब्रह्मणस्पतिरितिब्राह्मणस्पत्यइति ।

१ तै० ब्रा० १. १. ४. ।

प्रगाथेप्रथमांसूक्तेपञ्चमीमृचमाह–

प्रनूनंब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रंवदत्युक्थ्यम् ।
यस्मिन्निन्द्रोवरुणोमित्रोअर्यमादेवाओकांसिचक्रिरे ॥ ५॥२०॥

प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उक्थ्यम् । यस्मिन् ।
इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे॥५॥२०

ब्रह्मणस्पतिर्देवः उक्थ्यंशस्त्रयोग्यंमन्त्रंनूनमवश्यंप्रवदति होतृमुखेस्थितःसन्प्रब्रूते यस्मिन्म-न्त्रेइन्द्रादयश्चसर्वेदेवाःओकांसिस्थानानिचक्रिरे तादृशंसर्वदेवप्रतिपादकंमन्त्रमितिपूर्वत्रान्वयः॥ मन्त्रं मन्त्रिगुप्तभाषणे पचाद्यच् वृषादिषुपाठात्आद्युदात्तत्वम् । उक्थ्यं उक्थार्हं छन्दसिचेत्यर्हा-र्थेयप्रत्ययः यद्वा भवेछन्दसीतियत् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तेइतिवचनाद्यतोनावइत्याद्युदा-त्तत्वाभावेव्यत्ययेनतित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । ओकांसि उचसमवाये समवयन्त्यत्रेत्यधिकर-णेऔणादिकोसुन् बहुलग्रहणात्कुत्वंद्रष्टव्यमितिओकउचःकइत्यत्रवृत्तावित्युक्तम् । चक्रिरे इरेचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

षष्ठीमृचमाह–

तमिद्वोचेमाविदथेषुशंभुवंमन्त्रंदेवाअनेहसम् ।
इमांचवाचंप्रतिहर्यथानरोविश्वेद्वामावोअश्नवत् ॥ ६ ॥

तम् । इत् । वोचेम । विदथेषु । शम्ऽभुवम् । मन्त्रम् । देवाः ।
अनेहसम् । इमाम् । च । वाचम् । प्रतिऽहर्यथ । नरः ।
विश्वा । इत् । वामा । वः । अश्नवत् ॥ ६ ॥

हेदेवाब्रह्मणस्पतिप्रभृतयः तमित् तमेवेन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकंमन्त्रंविदथेषुयज्ञेषुवोचेमवय-मृत्विजोब्रवाम कीदृशं शम्भुवं सुखस्यभावयितारं अनेहसं अहिंसनीयंदोषरहितंहेनरोनेतारोदेवाः इमामस्माभिरुच्यमानांमन्त्ररूपांवाचंप्रतिहर्यथच यूयंकामयध्वेचेत्तर्हिविश्वेत्सर्वाण्येववामा वननी-यावाक्वोयुष्मानश्नवत्व्याप्नुयात् ॥ वोचेम वचपरिभाषणे आशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङित्यङ् वचउमित्युमागमः छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकत्वात् लिङःसलोपोनन्त्यस्येतियासुटःसकारस्य

लोपः अतोयेयइतीयादेशःआद्गुणः तिङ्ङतिङइतिनिघातः। विदथेषु विदज्ञाने विद्यतेफलसाधनत्वे-नज्ञायतेइतिविदथोयज्ञः रुविदिभ्यांकिदित्यथप्रत्ययः। शम्भुवम् भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्वि-प्चेतिक्विप् ओःसुपीतियणादेशस्य नभूसुधियोरितिप्रतिषेधः। मन्त्रादयोगताः। प्रतिहर्यथ हर्य-गतिकान्त्योः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् इमांचेत्यत्रचशब्द-श्चेदर्थः। चणितिनिपातान्तरम् नचसमुच्चयार्थश्चकारः तेननिपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेचणइ-तिनिघातप्रतिषेधः। अश्नवत् अशूव्याप्तौ लेटचडागमः व्यत्ययेनपरस्मैपदं इतश्चलोपइतीकार-लोपः इयङुवङ्भ्यांगुणवृद्धीभवतोविप्रतिषेधेनेतिगुणः॥ ६॥

सप्तमीमृचमाह–

कोदे॒व॒यन्त॑मश्नव॒ज्जनं॒कोवृ॒क्तब॑र्हिषम्।
प्रप्र॑दा॒श्वान्प॒स्त्या॑भिरस्थितान्त॒र्वाव॒त्क्षयं॑दधे॥ ७॥

कः। दे॒व॒ऽयन्त॑म्। अ॒श्न॒व॒त्। जन॑म्। कः। वृ॒क्तऽब॑र्हिषम्।
प्रऽप्र॑। दा॒श्वान्। प॒स्त्या॑भिः। अ॒स्थि॒त॒। अ॒न्तः॒ऽवाव॑त्।
क्षय॑म्। द॒धे॥ ७॥

देवयन्तंदेवान्कामयमानंजनंकः अश्नवत् ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्तःकोनामदेवोव्याप्नुयात् त-थावृक्तबर्हिषं अनुष्ठानायछिन्नबर्हिषंयजमानंकोनामान्योदेवोश्नवत् दाश्वान्हविर्दत्तवान् यजमानः पस्त्याभिःमनुष्यैर्ऋत्विग्भिःसह प्रप्रास्थितदेवयजनदेशंप्रतिप्रस्थितवान् अन्तर्वावत् अन्तःस्थितं बहुधनोपेतं यद्वा अन्तःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्तबहुविधगुणोपेतंक्षयंनिवासस्थानं गृहंदधेधृतवान् भवति॥ देवयन्तमित्यादयोगताः। प्रप्र प्रसमुपोदःपादपूरणेइतिप्रशब्दस्यद्विर्भावः अनुदात्तंचेत्याम्रेडितानुदात्तत्वम्। अस्थित ष्ठागतिनिवृत्तौ लुङि समवप्रविभ्यःस्थइत्यात्म-नेपदम् स्थाघ्वोरिच्चेतिधातुसिचोरित्किस्त्वे ह्रस्वादङ्गादितिसलोपः। अन्तर्वावत् वागतिग-न्धनयोः अन्तर्वान्तिगच्छन्तीतिअन्तर्वाःपुत्रपश्वादयः आतोमनिन्नित्यादिनाविच् तदस्या-स्तीतिमतुप् मतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वेऽदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा वावदीतेःक्विप्। क्षयं क्षि-यन्तिनिवसन्त्यस्मिन्नितिक्षयः पुंसिसंज्ञायामित्यधिकरणेघः क्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वम्॥७॥

अष्टमीमृचमाह–

उप॑क्ष॒त्रंपृ॑ञ्ची॒तह॒न्ति॒राज॑भि॒र्भये॑चित्सुक्षि॒तिंद॑धे।
नास्य॑व॒र्तान॑त॒रु॒ताम॑हाध॒नेनार्भे॑अस्तिव॒ज्रिणः॑॥ ८॥ २१॥

उप॑ । क्ष॒त्रम् । पृ॒ञ्ची॒त । हन्ति॑ । राज॑ऽभिः । भ॒ये । चि॒त् ।
सु॒ऽक्षि॒तिम् । द॒धे॒ । न । अ॒स्य॒ । व॒र्ता । न । त॒रु॒ता । म॒हा॒ऽध॒ने ।
न । अर्भे॑ । अ॒स्ति॒ । व॒ज्रिण॑ः ॥ ८ ॥ २१ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः क्षत्रंबलंउपपृञ्चीतस्वात्मनिसंपृक्तंकुर्यात् ततोराजभिर्वरुणादिभिःसह हन्ति शत्रून्मारयति भयेचित्भीतिहेतौयुद्धेपिसुक्षितिंदधे सुष्ठुनिवासस्थैर्यंधारयतिनतुपलायते वज्रिणोवज्राद्यायुधवतोस्यब्रह्मणस्पतेर्महाधनेप्रभूतधननिमित्तयुद्धेवर्ताप्रवर्तयिताअन्यः कोपिनास्ति स्वयमेवप्रवर्ततइत्यर्थः महाधनइतिसंग्रामनाम महाधनेसमीकेइतितन्नामसुपाठात् तथा तरुता तरणस्योल्लङ्घनस्यकर्ताअन्यःकोपिनास्ति तथैवार्भेस्वल्पेपुयुद्धेप्यन्यःप्रवर्तयितानास्ति॥ पृञ्चीत पृचीसंपर्के लङिरुधादित्वात्श्नम् श्नसोरल्लोपइतिअकारलोपः प्रत्ययस्वरः। क्षत्रं पृञ्चीतराजभिर्हन्तिचेतिसमुच्चयलक्षणस्यचार्थस्यदर्शनाच्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः हन्तीत्येषाद्वितीयापितिङःपरत्वान्ननिहन्यते। सुक्षितिः शोभनाक्षितिः सुक्षितिः मन्क्तिन्नित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। वर्ता वर्ततेर्वृणोतेर्वातृचिआगमानुशासनस्यानित्यत्वादिडभावः। तरुता तृप्लवनतरणयोः ग्रसितस्कभितेत्यादिनातृच्युडागमोनिपातितः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। महाधने महच्चधनंचमहाधनम् आन्महतइत्यात्वम् तेनशब्देनतद्धेतुभूतःसंग्रामोलक्ष्यते। अर्भे ऋगतौ अर्तिगृभ्यांभन्नितिभन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्॥ ८॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

यंरक्षन्तीतिनवर्चंषष्ठंसूक्तम् तत्रानुक्रमणम्—यंरक्षन्तिनववरुणमित्रार्यम्णांमध्येतृचआदित्येभ्योगायत्रंहीति। घोरपुत्रःकण्वऋषिः इदमादीनित्रीणिसूक्तानिगायत्राणि आद्यन्तयोस्तृचयोर्वरुणमित्रार्यमणोदेवताः मध्यतृचस्यसुगःपन्थाइत्यस्यादित्यादेवताः गतोविनियोगः।

तत्रप्रथमामृचमाह—

यंरक्ष॑न्ति॒प्रचे॑तसो॒वरु॑णो॒मि॒त्रो॒अ॑र्य॒मा । नू॒चि॒त्सद॑भ्यते॒जनः॑ ॥ १ ॥

यम् । रक्ष॑न्ति । प्र॒ऽचे॑तसः । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । नु ।
चि॒त् । सः । द॒भ्य॒ते॒ । जनः॑ ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तावरुणादयोदेवायंयजमानंरक्षन्ति सजनोयजमानोनूचित्क्षिप्रमेवदभ्यते दभ्नोति शत्रून्हिनस्ति ॥ प्रचेतसः प्रकृष्टंचेतोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नूचित् ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः । दभ्यते दम्भुदम्भे व्यत्ययेनश्यन् आत्मनेपदंच ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

यंबाहुतेवपिप्रतिपान्तिमर्त्यंरिषः । अरिष्टःसर्वएधते ॥ २ ॥

यम् । बाहुताऽइव । पिप्रति । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः । अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ २ ॥

यंयजमानं पिप्रतिवरुणादयोदेवाःधनैःपूरयन्ति तत्रदृष्टान्तः—बाहुतेव स्वकीयोबाहुवर्गोपेक्षितंधनमानीययथापूरयति तद्वत् तथायंमर्त्यंमनुष्यं यजमानं रिषोहिंसकात् पान्तिरक्षन्तिससर्वोयजमानः अरिष्टः केनाप्यहिंसितःसन् एधतेवर्धते ॥ बाहुतेव बाहुताबाहुत्वं भाववाचिनानेनशब्देन बाहवस्तदाश्रयाल्लक्ष्यन्ते यद्वा समूहार्थेतल्प्रत्ययोद्रष्टव्यः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । पिप्रति पॄपालनपूरणयोः पृइत्येके जुहोत्यादित्वात्श्लुः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । पान्ति तिङःपरत्वात्पादादित्वाद्वानिघाताभावः । रिषः रिषहिंसायाम् क्विप्चेतिक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अरिष्टः रिषहिंसायाम् एकाचइतीट्प्रतिषेधः ष्टुनाष्टुइत्यादिनाषत्वम् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

विदुर्गाविद्विषःपुरोघ्नन्तिराजानएषाम् । नयन्तिदुरितातिरः ॥ ३ ॥

वि । दुःऽगा । वि । द्विषः । पुरः । घ्नन्ति । राजानः । एषाम् । नयन्ति । दुःऽइता । तिरः ॥ ३ ॥

राजानोवरुणादयएषां स्वकीययजमानानांपुरः पुरस्ताद्दुर्गागन्तुंदुःशकानि शत्रुनगराणि विघ्नन्तिविशेषेणनाशयन्ति तथा द्विषःशत्रूनपिविघ्नन्ति तथा दुरितायजमानसम्बन्धीनिदुरितानि तिरोनयन्ति विनाशं प्रापयन्ति ॥ दुर्गा दुःखेनगच्छन्त्यत्रेतिदुर्गाणि सुदुरोरधिकरणेइतिगमेर्डप्रत्ययः शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । पुरः कालवाचिनःपूर्वशब्दात्सप्तम्यर्थे पूर्वाधरावराणामिति असिप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनपूर्वशब्दस्यपुरादेशश्च प्रत्ययस्वरः । घ्नन्ति हन्तेर्लटि अदादित्वाच्छपोलुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः होहन्तेरितिघत्वम् अन्तादेशस्योपदेशवचनादाद्युदात्तत्वम् पादादित्वादनिघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

सुगःपन्थांअनृक्षरआदित्यासऋतंयते । नात्रावखादोअस्तिवः ॥४॥

सुऽगः । पन्थाः । अनृक्षरः । आदित्यासः । ऋतम् । यते । न ।
अत्र । अवऽखादः । अस्ति । वः ॥ ४ ॥

हेआदित्यासोऋतंयते यज्ञंगच्छते भवत्समूहायपन्थामार्गः सुगःसुष्ठुगन्तुंशक्यः अनृक्षरः कण्टकरहितश्च अत्रास्मिन्कर्मणिवोयुष्माकं अवखादः अवमन्तव्यःखादोजुगुप्सितहविर्विशेषोनास्ति तस्मादिहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुगः सुदुरोरधिकरणेइतिगमेर्डप्रत्ययः । पन्थाः पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । अनृक्षरः ऋषीगतौ ऋषन्ति अन्तर्गच्छन्तीत्यृक्षराःकण्टकाः तन्यृषिभ्यांक्सरन्इतिक्सरन्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः कत्वषत्वे यास्कस्त्वाह—ऋक्षरःकण्टकऋच्छतेरिति[1] । नविद्यन्तेऋक्षराअस्मिन्नित्यनृक्षरः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आदित्यासः अदितेः पुत्राआदित्याः दित्यदित्यादित्येत्यादिना ण्यप्रत्ययः आज्जसेरसुक् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । यते इण्गतौ लटःशतृ अदादित्वाच्छपोलुक् इणोयणितियणादेशः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अवखादः खादृभक्षणे भावेघञ् अवमतःखादोवखादः थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यंयज्ञंनयथानरआदित्याऋजुनापथा । प्रवःसधीतयेनशत् ॥५॥२२॥

यम् । यज्ञम् । नयथ । नरः । आदित्याः । ऋजुना । पथा ।
प्र । वः । सः । धीतये । नशत् ॥ ५ ॥ २२ ॥

हेनरोनेतारआदित्याः यंयज्ञंऋजुनापथा अविकलेनमार्गेणनयथपारंप्रापयथ सयज्ञः वोधीतयेयुष्मत्पानायउपभोगायमणशत्प्राप्नोतु ॥ नयथ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । पथा तृतीयैकवचने भस्यटेर्लोपइतिटिलोपः अनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलोपइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । धीतये धेट्पाने आदेचइत्यात्वम् क्तिचि घुमास्थेतीत्वम् । नशत नशतिर्गत्यर्थः लेटचडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

1 नि० ९. ३२.

षष्ठीमृचमाह—

सरत्नंमर्त्योवसुविश्वंतोकमुतत्मना । अच्छागच्छत्यस्तृतः ॥ ६ ॥

सः । रत्नम् । मर्त्यः । वसु । विश्वम् । तोकम् । उत । त्मना ।
अच्छ । गच्छति । अस्तृतः ॥ ६ ॥

हेआदित्याः सतादृशोभवद्भिरनुगृहीतोमर्त्योमनुष्योयजमानः अस्तृतः केनाप्यहिंसितःसन् रत्नंरमणीयं विश्वंवसु सर्वधनं अच्छआभिमुख्येनगच्छतिप्राप्नोति उतअपिच त्मनात्वेनसदृशंतोकमपत्यंगच्छति ॥ त्मना मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनइतिआकारलोपः । अच्छ निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । अस्तृतः स्तृञ्हिंसायाम् नस्तृतः अस्तृतः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

कथाराधामसखायःस्तोमंमित्रस्यार्यम्णः । महिप्सरोवरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम । सखायः । स्तोमम् । मित्रस्य । अर्यम्णः ।
महि । प्सरः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

हेसखायः सखिभूताऋत्विजः मित्रादीनां त्रयाणां महि महत् प्सरोरूपं अतस्तदनुरूपंस्तोमंस्तोत्रं कथाकेनप्रकारेणराधामसाधयामः ॥ कथा थाहेतौचच्छन्दसीतिकिंशब्दात्प्रकारवचनेषुप्राग्दिशोविभक्तिरितिविभक्तिसंज्ञायां किमःकइतिकादेशः प्रत्ययस्वरः । राधाम राधसाधसंसिद्धौ लेटिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् तिङ्ङतिङइतिनिघातः । स्तोमं ष्टुञ्स्तुतौ अर्तिस्तुस्वित्यादिनाभावेमन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अर्यम्णः षष्ठ्येकवचने अल्लोपोनइत्यकारलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । महि महपूजायां औणादिकइन्प्रत्ययः । प्सरः प्साभक्षणे प्सातिभक्षयतीतिप्सरोरूपम् औणादिकोऽरप्रत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

मावोघ्नन्तंमाशपन्तंप्रतिवोचेदेवयन्तम् । सुम्नैरिद्वआविवासे ॥ ८ ॥

मा । वः । घ्नन्तम् । मा । शपन्तम् । प्रति । वोचे । देवऽयन्तम् ।
सुम्नैः । इत् । वः । आ । विवासे ॥ ८ ॥

हेमित्रादयोदेवाः देवयन्तं देवान्कामयमानंयजमानं यःशत्रुर्हन्ति घ्नन्तंतादृशंशत्रुंवोयुष्म-भ्यंमाप्रतिवोचे दुरुक्तकथनभीत्याअहंनकथयामि तथा यजमानंयःशत्रुःशपतितमपिशपन्तं माप्रतिवोचेभवद्भिरेवविचार्यशिक्षणीयइत्यर्थः अहंतुसुम्नैरित् धनैरेववोयुष्मानाविवासे सर्वतःप-रिचरामि॥ घ्नन्तं हन्तीतिघ्नन् गमहनेत्यादिनाउपधालोपः होहन्तेरितिकुत्वे प्रत्ययस्वरः। शपन्तं शपआक्रोशे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः। वोचे ब्रूञ्व्यक्तायांवाचि माङि लुङि इटि ब्रुवोवचिरितिवचिः अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्लेरङादेशः वचउमित्युमागमः नमाङ्योगे इत्यडभावः। देवयन्तं सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिईत्वप्रतिषेधः। सुम्नैः म्नाअभ्यासे सुष्ठुम्नायतेअभ्यस्यतइतिसुम्नम् आतश्चोपसर्गेइतिकप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः। विवासे विवासतिःपरिचरणकर्मा ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

चतुरश्चिद्ददमानाद्बिभीयादानिधातोः। नदुरुक्तायस्पृहयेत्॥९॥२३॥

चतुरः। चित्। ददमानात्। बिभीयात्। आ। निऽधातोः।
न। दुःऽउक्ताय। स्पृहयेत्॥ ९ ॥ २३ ॥

घ्नन्तंशपन्तंचमाप्रतिवोचइतियदुक्तंतत्रोपपत्तिरुच्यते दुरुक्तायनस्पृहयेत् दुष्टंवाक्यंनका-मयेत किन्तु दुरुक्ताद्बिभीयात् तत्रावशिष्टोमन्त्रभागःसर्वोपिदृष्टान्तः—चिदित्युपमार्थेवर्तते अक्ष-द्यूतंकुर्वतोरुभयोर्मध्येयःपुमान्चतुरः चतुःसंख्याकान्कपर्दकान्ददमानात् ददतोहस्तेधारयतः पु-रुषादानिधातोःकपर्दकनिपातपर्यन्तंबिभीयात् अस्यजयोभविष्यतिनभविष्यतीतिअन्योभीतिं प्राप्नुयात् अत्रयथाभयं तथादुरुक्ताद्भेतव्यमितिधर्मरहस्यम्। तस्मादहंघ्नन्तंशपन्तं माप्रतिवो-चेइत्यभिप्रायः अत्रनिरुक्तम्—चतुरोक्षान्धारयतइतितद्यथाकितवाद्बिभीयादेवमेवदुरुक्ताद्बिभी-यान्नदुरुक्तायस्पृहयेदिति[1] ॥ चतुरः चतुरःशसीतिविभक्तेःपूर्वस्योदात्तत्वम्। ददमानात् ददः दाने अत्रधारणार्थः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेनशानजनुदात्तः धातुस्वरएवशिष्यते। बिभीयात् ञिभीभये लिङि जुहोत्यादित्वात्शपःश्लुः यासुटउदात्तत्वम् पा-दादित्वान्निघाताभावः। निधातोः निपूर्वाद्दधातेः सितनिगमीत्यादिनाभावेतुन्प्रत्ययः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् तादौचेतिगतिस्वरोनभवति अतावितिपर्युदस्तत्वात्। दुरुक्ताय स्पृहेरीप्सितः

१ नि० ११.२३। २ नि० ३.१६।

तिसम्प्रदानसंज्ञायांचतुर्थीसम्प्रदानेइतिचतुर्थी । स्पृहयेत् स्पृहईप्सायां चुरादिरदन्तः अतोलोप-स्यस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

संपूषन्नितिदशर्चंसप्तमंसूक्तम् काण्वंगायत्रंपूषदेवताकम् संपूषन्दशपौष्णमित्यनुक्रान्तम् । स्मार्तेमहान्तमध्वानमेष्यन्निदंसूक्तंजपेत्—संपूषन्नध्वनइतिमहान्तमध्वानमेष्यन्प्रतिभयंवेति सूत्रितत्वात् । तत्रजपेदित्यनुवर्तते ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

संपूषन्नध्वनस्तिरव्यंहोविमुचोनपात् । सक्ष्वादेवप्रणस्पुरः ॥ १ ॥

सम् । पूषन् । अध्वनः । तिर । वि । अंहः । विऽमुचः । नपात् । सक्ष्व । देव । प्र । नः । पुरः ॥ १ ॥

हेपूषन्जगत्पोषकपृथिव्यभिमानिदेव अध्वनोमार्गात्संतिरअस्मानभीष्टस्थानंसम्यक्प्रापय अंहोविघ्नहेतुंपाप्मानंवितिर विनाशय पूषाविशेष्यते विमुचोनपात् जलविमोचनहेतोर्मेघस्य पुत्र नपादितिपुत्रनाम नपात्प्रजाइतितन्नामसुपाठात् श्रुत्यन्तरे—अद्भ्यःपृथिवीतिजलाद्भूम्युत्पत्तिः श्रूयते । तथान्यत्राप्युदकसारत्वंपृथिव्याःश्रूयते—तद्यदपांसारआसीत्तत्समहन्यतसापृथिव्यभवदिति । मेघस्यजलधारित्वादुदकपुत्रएवमेघपुत्रोभवति नचपृथिव्यामेघपुत्रत्वेपूष्णःकिमायातमितिवाच्यम् पृथिव्याएवपूषत्वात् तथाश्रुत्यन्तरेकस्यचिन्मन्त्रस्यब्राह्मणमेवमाम्नायते—पूषाध्वनःपात्वित्याहेयंवैपूषेति । तन्निर्वचनंचान्यत्रैवमाम्नायते—इयंवैपूषेयंहीदंसर्वंपुष्यतियदिदंकिञ्चेति । हेदेवपूषन् नःपुरःअस्माकंपुरतः प्रसक्ष्वप्रसक्तोभव पुरतोगच्छेत्यर्थः ॥ विमुचोनपात् उदकंविमुञ्चतीतिविमुङ्मेघः क्विप्चेतिक्विप् नपातयतिकुलमितिनपात्पुत्रः नञ्पूर्वात्पातयतेःक्विप् नभ्राण्नपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः सुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । सक्ष्व षचसेवने अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् तास्यनुदात्तेदितिलसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । प्रणः उपसर्गाद्बहुलमितिनसोणत्वम् । पुरः उक्तम् ॥ १ ॥

---

१ तै० आ० अष्टमप्रपाठके. । २ तै० सं. ६. १. ७. ।

द्वितीयामृचमाह—

योनः पूषन्नघोवृकोदुःशेवआदिदेशति । अपस्मतंपथोजहि ॥ २ ॥

यः । नः । पूषन् । अघः । वृकः । दुःऽशेवः । आऽदिदेशति ।
अप । स्म । तम् । पथः । जहि ॥ २ ॥

हेपूषन् यःप्रतिपक्षीनोस्मानादिदेशति अनेनमार्गेणनगन्तव्यंइत्येवमाज्ञापयति कीदृशः अघः आहन्ता वृकः अस्मदीयस्यधनस्यादाताअपहर्तेत्यर्थः दुःशेवः सेवितुंदुःशकःदुष्टसुखोवा तंताद्दृशंप्रतिपक्षिणंपथोमार्गात् अपजहिस्मअवश्यमपाकुरु ॥ वृकः कुकवृकआदाने वर्कतइति वृकः इगुपधलक्षणःकः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । दुःशेवः दुष्टंशेवंयस्यासौदुःशेवः परादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा दुःखेनसेव्यतइतिदुःशेवः वर्णव्यत्ययेनसकारस्यशकारः ईषद्दुःसुष्वितिखल् लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आदिदेशति दिशअतिसर्जने लेटच्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीतिवक्तव्यमितिवचनादभ्यस्तस्याचीतिलघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । पथः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

अपत्यंपरिपन्थिनंमुषीवाणंहुरश्चितम् । दूरमधिस्रुतेरज ॥ ३ ॥

अप । त्यम् । परिऽपन्थिनम् । मुषीवाणम् । हुरःऽचितम् । दूरम् ।
अधि । स्रुतेः । अज ॥ ३ ॥

त्यंताद्दृशंपूर्वोक्तगुणयुक्तंस्रुतेर्मार्गादधिदूरंअत्यन्तदूरदेशंप्रति अपाज अपगमय कीदृशंपरिपन्थिनंमार्गप्रतिबन्धकं मुषीवाणं तस्कररूपम् मुषीवाइतितस्करनाम मुषीवान् वनिम्रुचंइतितन्नामसुपाठात् हुरश्चितंकौटिल्यानांसञ्चेतारम्॥परिपन्थिनं छन्दसिपरिपन्थिपरिपरिणौपर्यवस्थातरिइतिशत्रावभिधेयेइनिप्रत्ययान्तोनिपातितः ।.मुषीवाणं मुषस्तेये मोषणंमुषिः औणादिकोभावेकिप्रत्ययः मुषिंवनति सम्भजतइतिमुषीवा वनषणसंभक्तौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच्प्रत्ययः सर्वनामस्थानेचासंबुद्धावितिदीर्घः अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । हुरश्चितं हुर्छांकौटिल्ये सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् राल्लोपइतिछकारलोपः हुरश्चिनोतीतिहुरश्चित् चिनोतेःक्विपि तुगागमः तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्रुतेः स्रुगतौ क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अज अजगतिक्षेपणयोः ॥ ३ ॥

१ मलिम्लुचइतिपाठान्तरम्.

चतुर्थीमृचमाह—

त्वंतस्यंद्वयाविनोघशंसस्यकस्यंचित् । पदाभितिष्ठतपुंषिम् ॥ ४ ॥

त्वम् । तस्यं । द्वयाविनंः । अघऽशंसस्य । कस्यं । चित् ।
पदा । अभि । तिष्ठ । तपुंषिम् ॥ ४ ॥

हेपूषन् त्वं तस्यचौरस्यतपुषिंपरसन्तापकंदेहंपदाभितिष्ठभवदीयेनपादेनाक्रम्यतिष्ठ कीदृशस्य द्वयाविनः प्रत्यक्षापहारःपरोक्षापहारश्चेतियद्द्वयंतद्युक्तस्य अघशंसस्यअस्मास्ववमनिष्टंशंसतः अघशंसइतितस्करनाम मलिम्लुचःअघशंसः इतितन्नामसुपाठात् कस्यचित्अनिर्दिष्टविशेषस्यकस्यापि ॥ द्वयाविनः द्वयमस्यास्तीतिद्वयावी बहुलंछन्दसीतिमत्वर्थीयोविनिः अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम् । अघशंसस्य अघेपापेशंसोमनस्यभिलाषोयस्यसोयमघशंसः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तपुषिं तापयत्यनेनान्यमितितपुषिः औणादिकउषिन्प्रत्ययः बहुलवचनादिकारस्यनेत्संज्ञा नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आतत्तेदस्रमन्तुमःपूषन्नवोवृणीमहे । येनंपितॄनचोदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

आ । तत् । ते । दस्र । मन्तुऽमः । पूषन् । अवंः । वृणीमहे ।
येनं । पितॄन् । अचोदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेमन्तुमः ज्ञानवन्दस्रदर्शनीय यद्वा वैर्युपक्षयकारिन्पूषन् तेत्वदीयंतदवः तादृशंरक्षणं आवृणीमहे सर्वतःप्रार्थयामहे येनरक्षणेनपितॄनङ्गिरःप्रभृतीन्पितृदेहानचोदयः प्रेरितवानसि तद्रक्षणमितिपूर्वत्रान्वयः ॥दस्र दसिदंसनदर्शनयोः स्फायितञ्चीत्यादिनारक्प्रत्ययः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः यद्वा दसुउपक्षयेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्पूर्ववद्रक् । मन्तुमः मनज्ञाने कमिमनिजनीत्यादिनाभावेतुप्रत्ययः मन्तुर्ज्ञानमस्यास्तीतिमन्तुमान् सम्बुद्धौमतुवसोरुरितिरुत्वम् । अचोदयः चुदसञ्चोदने चौरादिकः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

षष्ठीमृचमाह—

अधानोविश्वसौभगहिरण्यवाशीमत्तम । धनानिसुषणाकृधि ॥ ६ ॥

अर्ध । नः । विश्वऽसौभग । हिरण्यवाशीमत्ऽतम । धनानि ।
सुऽसना । कृधि ॥ ६ ॥

हेविश्वसौभगकृत्स्नधनयुक्त यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्तहिरण्यवाशीमत्तमअतिशयेनसुवर्णमयायुधवन्पूषन् अध पूर्वोक्तास्मदीयप्रार्थनानन्तरंनोस्माकंधनानिसुवर्णमणिमुक्तादीनिसुषणा सुष्ठुदानयुक्तानिकृधिकुरु ॥ अध अथशब्देधत्वंछान्दसं निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घत्वम् । विश्वसौभग सुभगान्मन्त्रेइत्युद्गात्रादिषुपाठात् भावेअञ् हृद्भगसिन्ध्वन्तेपूर्वपदस्यचेतिउत्तरपदवृद्धौप्राप्तायांसत्यां सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वात् उत्तरपदवृद्धिर्नभवतीतिवृत्तावुक्तम् विश्वानिसौभगानियस्यासौविश्वसौभगः आमन्त्रितनिघातः । हिरण्यवाशीमत्तम हिरण्यमयीवाशी तदेषामस्तीतिहिरण्यवाशीमन्तः अतिशयेनहिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशीमत्तमः आमन्त्रितनिघातः । सुषणा वनषणसम्भक्तौ सुखेनसम्भज्यतइतिसुषणानि ईषद्दुःसुष्विति खल् शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृधि डुकृञ्करणे श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

अतिनःसश्चतोनयसुगानःसुपथाकृणु । पूषन्निहक्रतुंविदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सश्चतः । नय । सुऽगा । नः । सुऽपथा । कृणु ।
पूषन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ७ ॥

सश्चतः अस्मद्बाधनायप्राप्नुवतः शत्रूनतिअस्मानतिक्रम्यनयअन्यत्रप्रापय नोस्मान् सुगासुष्ठुगन्तुंशक्येनसुपथाशोभनमार्गेणकृणुगन्तॄन्कुरु हेपूषन्इहाध्वनिक्रतुंप्रज्ञानंअस्मद्रक्षणरूपंविदोजानीहि ॥ सश्चतः ग्लुश्चुषस्जगतौ इत्यत्रसश्चिमप्येकेपठन्तीतिधातुवृत्तौउक्तम् अस्माल्लटःशतृ बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्प्रत्ययस्वरेणशतुरुदात्तत्वम् शतुरनुमइति विभक्त्युदात्ताभावश्छान्दसः । सुगा सुष्ठुगच्छन्त्यत्रेतिसुगः सुदुरोरधिकरणेइतिगमेर्डप्रत्ययः सुपांसुलुगितितृतीयायाआकारः । सुपथा शोभनेनपथा नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वंनभवतिअबहुव्रीहित्वात् तत्रहि बहुव्रीहावित्यनुवर्तते । कृणु कृविहिंसाकरणयोः धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः उतश्चप्रत्ययादितिहेर्लुक् । विदः विदज्ञाने लेट्यडागमःइतश्चलोपइतीकारलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अ॒भि सू॒यव॑सं नय॒ न न॑व॒ज्वा॒रो अध्व॑ने । पूष॑न्नि॒ह क्रतुं॑ विदः ॥ ८ ॥

अ॒भि । सु॒ऽयव॑सम् । न॒य॒ । न । न॒व॒ऽज्वा॒रः । अध्व॑ने । पूष॑न् । इ॒ह । क्रतु॑म् । वि॒दः ॥ ८ ॥

हेपूषन् सुयवसंशोभनतृणोपलक्षितसर्वौषधियुक्तंदेशमभिनयअस्मानभितःप्रापय अध्वनेमार्गाय नवज्वारोनूतनःसन्तापोनभवत्विति शेषः मार्गेगच्छतामस्माकंइदानींतनःक्लेशःकोपि माभूदित्यर्थः गतार्थमन्यत् ॥ सूयवसं शोभनंयवसंयस्मिन्देशेससूयवसोदेशः निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् क्रत्वादिर्वाद्रष्टव्यः । नवज्वारः ज्वररोगेभावेघञ् नवश्चासौज्वारोनवज्वारः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

श॒ग्धि पू॒र्धि प्र यं॑सि च शिशी॒हि प्रास्यु॒दर॑म् । पूष॑न्नि॒ह क्रतुं॑ विदः ॥ ९ ॥

श॒ग्धि । पू॒र्धि । प्र । यं॑सि । च॒ । शि॒शी॒हि । प्रासि॑ । उ॒दर॑म् । पूष॑न् । इ॒ह । क्रतु॑म् । वि॒दः ॥ ९ ॥

हेपूषन् शग्धिअस्माननुगृहीतुंशक्तोभव पूर्धिअस्मद्गृहंधनेनपूरय किञ्च प्रयंसिअन्यदप्यपेक्षितंवसुप्रयच्छ शिशीहिअस्मानसर्वेषुमध्येतीक्ष्णीकुरु तेजस्विनःकुर्वित्यर्थः उदरमस्मदीयंप्रासिमृष्टान्नेनसोमरसेनवापूरय अन्यत्पूर्ववत् ॥ शग्धि शक्लृशक्तौ लोटोहिः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् हुझल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः हेरपित्त्वात्प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । पूर्धि पॄपालनपूरणयोः श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः पूर्ववत्विकरणस्यलुक् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः तिङःपरत्वान्निघाताभावः । यंसि यमउपरमे लोडर्थेलटिपूर्ववत्विकरणस्यलुक् निघातः । शिशीहि शोतनूकरणे लोटिबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ईहल्यघोरितीत्वम् प्रत्ययस्वरः । प्रासि प्रापूरणे अदादित्वाच्छपोलुक् सिपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

न पू॒षणं॑ मेथामसि सू॒क्तैर॒भि गृ॑णीमसि । वसू॑नि द॒स्ममी॑महे ॥ १० ॥ २५ ॥

न । पूषणम् । मेथामसि । सुऽउक्तैः । अभि । गृणीमसि । वसूनि । दस्मम् । ईमहे ॥ १० ॥ २५ ॥

पूषणंदेवंनमेथामसिवयंनतुनिन्दामः किन्तुसूक्तैर्वेदगतैरभिगृणीमसि सर्वत्रस्तुमः दस्मं दर्शनीयंपूषणंप्रतिवसूनिधनानिईमहेयाचामहे॥ मेथामसि मेथृमेधाहिंसनयोः लटि इदन्तोमसि-रितिमसइकारागमः। सूक्तैः सुष्ठुस्तुवतेदेवताःप्रकाशयन्तीतिसूक्तानि क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तेरिक्तः वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणम् थाथादिस्वरः यद्वा कर्मणिनिष्ठा सूपमानात्क्तइत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। गृणीमसि गॄशब्दे प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् इदन्तोमसिः। दस्म इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्योमगितिमक्प्रत्ययः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

कद्रुद्रायेतिनवर्चंअष्टमंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—कद्रुद्रायनवरौद्रंतृतीयामैत्रावरुणीचान्त्यस्तृचःसौम्योन्त्यानुष्टुबिति । घोरपुत्रःकण्वऋषिः गायत्रीछन्दःयास्तेप्रजाइत्यन्त्यानुष्टुप् रुद्रोदेवता यथानोमित्रइत्येषामित्रावरुणदेवताकाच अस्मेसोमेत्यादिरन्त्यतृचस्तुसौम्यएव सर्वेषुरुद्रदेवताकेषुकर्मसुअनेनसूक्तेनदिगुपस्थानंकर्तव्यम् तथाचसूत्रितम्—कद्रुद्रायेमारुद्रायातेपितरिमारुद्रायस्थिरधन्वनेइतिसर्वरुद्रयज्ञेषुदिशामुपस्थानमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

कद्रुद्रायप्रचेतसेमीळ्हुष्टमायतव्यसे । वोचेमशन्तमंहृदे ॥ १ ॥

कत् । रुद्राय । प्रऽचेतसे । मीळ्हुःऽतमाय । तव्यसे । वोचेम । शम्ऽतमम् । हृदे ॥ १ ॥

कतकदारुद्रायएतन्नामकाय देवायशंतमंअतिशयेनसुखकरंस्तोत्रंवोचेमपठेम कीदृशाय प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानयुक्तायमीढुष्टमायसेक्तृतमायअभीष्टकामवर्षायेत्यर्थः तव्यसेअतिशयेनप्रवृद्धायहृदेअस्मदीयहृन्निष्ठाय॥कत् कदाअन्त्यलोपश्छान्दसः । रुद्राय रोदयतिसर्वमन्तकाले इतिरुद्रः रोदेर्णिलुक्चेतिरक्प्रत्ययः । प्रचेतसे चितीसंज्ञाने प्रकृष्टंचेततीतिप्रचेताः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यसुन्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच । मीढुष्टमाय अतिशयेनमीढ्वान्मीढुष्टमः दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिक्वसुप्रत्ययान्तोनिपातितः तमपिअयस्मयादित्वेनभत्वाद्वसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् । तव्यसे तवतिर्वृद्ध्यर्थःसौत्रोधातुः अ-

तिशयेनतवितातवीयान् तुश्छन्दसीतीयसुन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः ईयसुनइकारलोप-श्छान्दसः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। वोचेम वचपरिभाषणे लिङ्याशिष्यङ् वचउमित्युमागमः यासु-टः स्वरेणएकारउदात्तः। हृदे पद्दन्नित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदादेशः ऊडिदमित्यादिनाविभक्ते-रुदात्तत्वम्॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

यथा॑नो॒अदि॑तिः॒कर॒त्पश्वे॒नृभ्यो॒यथा॒गवे॑। यथा॑तो॒काय॑रु॒द्रिय॑म् ॥२॥

यथा॑। नः॒। अदि॑तिः। कर॑त्। पश्वे॑। नृऽभ्यः॑। यथा॑। गवे॑।
यथा॑। तो॒काय॑। रु॒द्रिय॑म् ॥ २ ॥

अदितिर्भूमिर्नोस्माकं रुद्रियंरुद्रसम्बन्धिभेषजं यथायेनप्रकारेणसिद्ध्यति करत् त-थाकरोतु किञ्च यथायेनप्रकारेणपश्वे अस्मदीयाश्वमहिषादिपशवेनृभ्योऽस्मदीयपुरुषे-भ्यः विशेषेणगवेगोजातयेहितं रुद्रियं सिध्यति तथाकरोतु किञ्च तोकायास्मदीयपुत्राय रुद्रियं यथासिध्यति तथाकरोतु भेषजस्यरुद्रसम्बन्धित्वंमन्त्रान्तरेसमाम्नातम्—यातेरुद्र-शिवातनूःशिवाविश्वाहभेषजी। शिवारुद्रस्यभेषजीति[1]। गवादिविषयभेषजंचान्यत्रस्पष्ट-माम्नातम्—भेषजंगवेश्वायपुरुषायभेषजमथोअस्मभ्यंभेषजंसुभेषजमिति[2]॥ करत् डुकृञ्करणे लङि व्यत्ययेनशप् यद्वा लेटचडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः यद्वा लुङि कृमृदृरुहिभ्यश्छन्द-सीतिच्लेरङादेशः ऋदृशोङिगुणइतिगुणः आद्ययोःपक्षयोः प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातु-स्वरः तृतीयेतुव्यत्ययेन यद्वृत्तयोगादनिघातः। पश्वे संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् घेर्ङितीति-गुणाभावः यणादेशः। नृभ्यः नृचान्यतरस्यामितिविभक्त्युदात्तत्वाभावः। गवे सावे-काचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्यनगोश्वन्साववर्णेतिप्रतिषेधः। रुद्रियं रुद्रशब्दात्तस्येदमि-त्यर्थेघप्रत्ययः॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

यथा॑नो॒मि॒त्रोवरु॑णो॒यथा॑रु॒द्रश्चिके॑तति। यथा॒विश्वे॑स॒जोष॑सः ॥ ३ ॥

यथा॑। नः॒। मि॒त्रः। वरु॑णः। यथा॑। रु॒द्रः। चिके॑तति। यथा॑।
विश्वे॑। स॒ऽजोष॑सः॥ ३॥

१ तै० सं. ४. ५. १०.।　　२ तै० सं. १. ८. ६.।

मित्रोवरुणश्चनोस्मान्यथायेनप्रकारेणचिकेतति अनुग्राह्यत्वेनजानाति रुद्रोपिय-थाचिकेतति सजोषसः समानप्रीतयः विश्वेसर्वेदेवायथाचिकेतन्तितथाभवत्विति शेषः य-द्वा यथाशब्दोपेतमन्त्रद्वयस्य तथाकदावोचेमेतिपूर्वेणान्वयः ॥ चिकेतति कितज्ञाने लेट्य-डागमः नाभ्यस्तस्येतिगुणनिषेधोनभवति बहुलंछन्दसीतिवक्तव्यमितिवचनात् सार्वधातुक-त्वाच्चाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सजोषसः जुषीप्रीतिसेवनयोः समानंजुषन्तीतिस-जोषसः समानस्यछन्दसीतिसभावः असुनोनित्त्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् तदेवकृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वेनशिष्यते ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

गाथपतिंमेधपतिंरुद्रंजलाषभेषजम् । तच्छंयोःसुम्नमीमहे ॥४॥

गाथऽपतिम् । मेधऽपतिम् । रुद्रम् । जलाषऽभेषजम् । तत् । शम्ऽयोः । सुम्नम् । ईमहे ॥ ४ ॥

रुद्रमभिलक्ष्यवयंशंयोः बृहस्पतिपुत्रस्यसम्बन्धितत्प्रसिद्धंसर्वप्रजाभ्योहितंसुम्नंसुखमीम-हेयाचामहे कीदृशंरुद्रं गाथपतिंस्तुतिपालकंमेधपतिं यज्ञपालकं जलाषभेषजंसुखरूपौषधोपेतं यद्वा उदकरूपौषधोपेतं उदकंहिरुद्रनामाभिमन्त्रितंसदौषधंभवति ॥ गाथपतिं गाथेतिवाङ्नाम गाथागणइतितन्नामसुपठितत्वात् वाग्रूपायाःस्तुतेःपतिर्गाथपतिः कैगैरैशब्दे आदेचइत्यात्वम् उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्नितिथन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ङ्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमि-तिपूर्वपदस्यह्रस्वत्वम् पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते मरुद्वृधादीनांछन्दस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्।मेधपतिं पूर्ववत्।जलाषभेषजम् जनीप्रादुर्भावे जायन्तइतिजाः अन्येष्वपिदृ-श्यतइतिदृशिग्रहणात्केवलादपिडप्रत्ययः। लाषः लषकान्तौ कान्तिरभिलाषः भावेघञ् जानां लाषोयस्मिन्तज्जलाषंसुखं जलाषरूपंभेषजंयस्मिन्रुद्रेसजलाषभेषजः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्व-रत्वम् । शंयोः कंशंभ्यामितिमत्वर्थीयोयुस्प्रत्ययः सितिचेतिपदसंज्ञायांअनुस्वारपरसवर्णौ प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यःशुक्रइवसूर्योहिरण्यमिवरोचते । श्रेष्ठोदेवानांवसुः ॥५॥२६॥

यः । शुक्रःऽइव । सूर्यः । हिरण्यम्ऽइव । रोचते । श्रेष्ठः । देवानाम् । वसुः ॥ ५ ॥ २६ ॥

योरुद्रः सूर्यइवशुक्रः सूर्यइवदीप्तिमान्हिरण्यमिवरोचते यथासर्वेषांप्राणिनांहिरण्यंप्रीतिकरंभवति तथारुद्रोपि सचदेवानांसर्वेषांमध्येश्रेष्ठः वसुः निवासहेतुश्च ॥ रोचते रुचदीप्तावभिप्रीत्यांच अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। श्रेष्ठः प्रशस्यतरः प्रशस्यशब्दादिष्ठनिप्रशस्यस्यश्रइतिश्रादेशः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। वसुः वासयतिसर्वमितिवसुः वसनिवासे अन्तर्भावितण्यर्थात् नृदृस्वृस्निहीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

आग्निमारुतेशन्नः करतीतिधाय्या अथयथेतमितिखण्डेसूत्रितम्—वैश्वानरायपृथुपाजसे शन्नःकरत्यर्वतइति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

शंनः॑कर॒त्यर्व॑ते सु॒गंमे॒षाय॑मे॒ष्ये॑ । नृभ्यो॒नारि॑भ्यो॒गवे॑ ॥ ६॥

शम् । नः॒ । कर॒ति॒ । अर्व॑ते । सु॒ऽगम् । मे॒षाय॑ । मे॒ष्ये॑ । नृऽभ्यः॑ । नारि॑ऽभ्यः । गवे॑ ॥ ६ ॥

नोस्माकंसम्बन्धिभ्योर्वदादिभ्यः सुगं सुष्ठुगम्यंशंसुखंकरतिदेवःकरोति अर्वतेअश्वाय अर्वन्शब्दोश्वनाम अर्वावाजीतितन्नामसुपाठात् मेषायमेषजातिपुरुषायमेष्येतज्जातीयस्त्रियै नृभ्यः पुरुषेभ्यः नारिभ्यः स्त्रीभ्यःगवेगोजातये ॥ करति डुकृञ्करणे व्यत्ययेनशप्। अर्वते अर्तिगच्छतीत्यर्वा अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिवनिप् चतुर्थ्येकवचनेअर्वणस्त्रसावनञइतिनकारस्यतृआदेशः वनिप्सुपौपित्त्वादनुदात्तौ धातुस्वरः। मेषाय मिषस्पर्धायां पचाद्यच् देवसेनमेषादयःपचादिषुद्रष्टव्याइतिवचनात्। मेष्ये जातेरस्त्रीविषयादयोपधादितिङीप् प्रत्ययस्वरः चतुर्थ्येकवचआगमानुशासनस्यानित्यत्वात्आडागमाभावः उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वम् उदात्तयणोहल्पूर्वादितितुनभवति सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिवचनात्। नृभ्यः नृचैकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तत्वस्यनृचान्यतरस्यामितिप्रतिषेधः। नारिभ्यः नृनरयोर्वृद्धिश्चेतिशार्ङ्गरवादिषुपाठात्ङीन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः। गवे नगोश्वन्साववर्णेतिविभक्त्युदात्तस्यप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

अ॒स्मे सो॑म॒ श्रिय॒मधि॒ नि धे॑हि श॒तस्य॑ नृ॒णाम् । महि॒ श्रव॑स्तुविनृ॒म्णम् ॥ ७॥

अस्मे इति । सोम । श्रियम् । अधि । नि । धेहि । शतस्य । नृणाम् । महि । श्रवः । तुविऽनृम्णम् ॥ ७ ॥

हेसोमदेव नृणांपुरुषाणां शतस्यपर्याप्तांश्रियंअस्मेअस्मासुअधिनिधेहिआधिक्येनस्थापय तथामहिमहत्तुविनृम्णंप्रभूतबलयुक्तंश्रवोन्नंअधिनिधेहि ॥ अस्मे सुपांसुलुगितिसप्तम्याः शेआदेशः । नृणां नृचेतिदीर्घप्रतिषेधः नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । महीत्यादयोगताः॥७॥

अष्टमीमृचमाह—

मानःसोमपरिबाधोमारातयोजुहुरन्त । आनइन्दोवाजेभज ॥८॥

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । अरातयः । जुहुरन्त । आ । नः । इन्दो इति । वाजे । भज ॥ ८ ॥

सोमपरिबाधः सोमस्यपरितोबाधकाःयागरहितानोस्मान्माजुहुरन्तमाहिंसन्तु तथाअरातयः शत्रवोमाजुहुरन्त हेइन्दोसोम वाजेबलविषयेन्नविषयेवानोस्मानाभजसर्वतःसेवस्व । सोमपरिबाधः सोमंपरिबाधन्तेयेतेतादृशाः क्विप्चेतिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरातयः रातिर्दानं कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्तरिक्तिन् यद्वा क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुहुरन्त ह्वृप्रसह्यकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् लङिजुहोत्यादित्वात् श्लुः बहुलंछन्दसीतिबहुलवचनात् इकारस्याप्युत्वम् द्विर्भावहलादिशेषौ सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिवचनाददभ्यस्तादित्यदादेशाभावेसतिझोन्तइत्यन्तादेशः नमाङ्योगइत्यडभावः॥८॥

नवमीमृचमाह—

यास्तेप्रजाअमृतस्यपरस्मिन्धामन्नृतस्य ।
मूर्धानाभासोमवेनआभूषन्तीःसोमवेदः ॥ ९ ॥ २७॥

याः । ते । प्रऽजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । ऋतस्य । मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आऽभूषन्तीः । सोम । वेदः ॥ ९ ॥ २

हेसोम तेतवसंबन्धिन्योयाःप्रजाःसन्तिस्तोत्रंवाकुर्वन्तिताःप्रजाः मूर्धाशिरःस्थानीयस्य नाभासन्नहनयुक्तेयज्ञगृहे वेनः कामयस्व कीदृशस्यतेअमृतस्यमरणरहितस्यपरस्मिन्धामन्नृतस्

उत्तमेस्थानेप्राप्तस्यहेसोमआभूषन्तीः सर्वतस्त्वामलंकुर्वन्तीःप्रजाःवेदः जानीहि ॥ धामन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । नाभा णहबन्धने नहोभश्चेतिकर्मणिइञ्प्रत्ययः ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । वेनः वेनतिःकान्तिकर्मा लेटिसिप्यडागमः तिङ्ङतिङइतिनिघातः। आभूषन्तीः भूषअलङ्कारे भौवादिकः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेदः विदज्ञाने लेटिसिप्यडागमः ॥ ९ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेअष्टमोनुवाकः ॥ ८ ॥

नवमेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्राग्नेविवस्वदितिचतुर्दशर्चंप्रथमंसूक्तम् तत्रानुक्रमणिका—अग्नेषळूनाप्रस्कण्वःकाण्वआग्नेयंतुप्रागाथमाद्योद्वृचोश्व्युषसांचेति। कण्वपुत्रः प्रस्कण्वऋषिः अत्रद्वितीयाचतुर्थ्याद्यायुजःसतोबृहत्यः प्रथमातृतीयाद्याअयुजोबृहत्यः कृत्स्नंसूक्तमाग्नेयंउत्तरंच आद्यद्वेअश्विदेवताकेउषोदेवताकेच प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौबार्हतेछन्दसिआश्विनशस्त्रेचेदंसूक्तम् अथैतस्यारात्रेरितिखण्डेसूत्रितम्—अग्नेविवस्वत्सखायस्त्वेति वाजपेयेआग्निमारुतेआद्यःप्रगाथोनुरूपः वाजपेयेनेतिखण्डेसूत्रितम्—चित्रवतीषुचेत्स्तुवीरनत्वंनश्चित्रऊत्याग्नेविवस्वदुषसइत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपावितिपर्यायव्युष्टावाश्विनशस्त्रस्यायमेवप्रगाथःस्तोत्रियः यदिपर्यायानभिव्युच्छेदितिखण्डेआश्विनायैकस्तोत्रियोग्नेविवस्वदुषसइतिसूत्रितम् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अग्नेविवस्वदुषसश्चित्रंराधोअमर्त्य ।
आदाशुषेजातवेदोवहात्वमद्यादेवाँउषर्बुधः ॥ १॥

अग्ने । विवस्वत् । उषसः । चित्रम् । राधः । अमर्त्य । आ ।
दाशुषे । जातऽवेदः । वह । त्वम् । अद्य । देवान् । उषःऽबुधः ॥ १॥

हेअग्नेत्वं उषसः उषोदेवतायाःसकाशात् राधोधनंदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायआवह आनीयप्रापय सोग्निर्विशेष्यते अमर्त्य मरणरहितजातवेदः जातानांवेदितः तमेतंशब्दंयास्कोव्याचष्टे—जातवेदाःकस्माज्जातानिवेदजातानिवैनंविदुर्जातेजातेविद्यतइतिवाजातवित्तोवाजातधनोजातविद्योवाजातप्रज्ञानोयत्तज्जातःपशूनविन्दतेतितज्जातवेदसोजातवेदस्त्वमितिब्राह्मणंतस्मा-

त्सर्वानृतून्पशवोग्निमभिसर्पन्तीतिचेति[1] । कीदृशंराधः विवस्वत् विशिष्टनिवासोपेतं चित्रंनानाविधं किञ्च अद्यास्मिन्दिने उषर्बुधः उषःकाले प्रबुद्धान्देवान् आवह ॥ विवस्वत् विवासनंविवः तद्युक्तम् वसनिवासे विपूर्वादन्तर्भावितण्यर्थात्सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् तदस्यास्तीतिमतुप् मादुपधायाइतिवत्वम् तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वाभावाद्रुत्वाद्यभावः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । राधः राधसाधसंसिद्धौ राध्नोत्यनेनेतिराधोधनं करणेअसुन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । दाशुषे दाश्रृदाने दाश्वान्साह्वानितिक्वसुप्रत्ययान्तोनिपातितः चतुर्थ्येकवचनेवसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणम् शासिवसीतिषत्वम् । जातवेदः जातानिवेत्तीतिजातवेदाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यसुन् यद्वा वेदइतिधननाम जातंधनंयस्यसतादृशः आमन्त्रितनिघातः । वह ह्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । देवान् दीर्घादटिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतोटिनित्यमित्यनुनासिकआकारः । उषर्बुधः उषसिबुध्यन्तइत्युषर्बुधः बुधअवगमने क्विपचेतिक्विप् रोरुत्वाभावश्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

जुष्टो॒हि॒दू॒तोअसि॑हव्य॒वाह॒नोऽग्ने॑र॒थीर॑ध्व॒राणा॑म् ।
स॒जूर॒श्विभ्या॑मु॒षसा॑सु॒वीर्य॑म॒स्मेधे॑हि॒श्रवो॑बृ॒हत् ॥ २ ॥

जुष्टः॑ । हि । दू॒तः । असि॑ । ह॒व्य॒ऽवाह॑नः । अग्ने॑ । र॒थीः ।
अ॒ध्व॒राणा॑म् । स॒ऽजूः । अ॒श्विऽभ्या॑म् । उ॒षसा॑ । सु॒ऽवीर्य॑म् ।
अ॒स्मे इति॑ । धे॒हि॒ । श्रवः॑ । बृ॒हत् ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वंजुष्टत्वादिविशेषणगुणयुक्तोसि जुष्टःसेवितःदूतःदेवानांवार्ताहारः हव्यवाहनः हविषोवोढा अध्वराणांक्रतूनांरथीःरथस्थानीयः तथाचमन्त्रान्तरंब्राह्मणेनैवंव्याख्यातम्—रथीरध्वराणामित्याहैषहिदेवरथइति । ब्राह्मणान्तरंच—रथीरध्वराणामित्याह रथोहवाएषभूतोदेवेभ्योहव्यंवहतीति । तादृशस्त्वमश्विभ्यांदेवताभ्यां उषसादेवतयाचसजूःसहितोभूत्वासुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं बृहत् प्रभूतं श्रवोन्नं अस्मेधेहिअस्मासुप्रक्षिप ॥ जुष्टः जुषीप्रीतिसेवनयोः नित्यंमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम् । असि सिपि तासस्त्योर्लोपइतिसलोपः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः हव्यंवहतीतिहव्यवाहनः हव्येनन्तःपादमितिञ्युट् योरनादेश

---

१ नि० ७. १९. । २ तै० सं २. ५. ९. ।

ञित्त्वादाद्युदात्तत्वेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अग्ने पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः। रथीः रथशब्दात्स्वार्थिकईकारप्रत्ययः । अध्वराणाम् ध्वरोनास्त्येष्विति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुवीर्यं वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मे सुपांसुलुगिति सप्तम्याःशेआदेशः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह–

अ॒द्या दू॒तं वृ॑णीमहे॒ वसु॑म॒ग्निं पु॑रुप्रि॒यम्।
धू॒मके॑तुं॒ भाऋ॑जीकं॒ व्यु॑ष्टिषु य॒ज्ञाना॑मध्वर॒श्रिय॑म् ॥ ३ ॥

अ॒द्य । दू॒तम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ । वसु॑म् । अ॒ग्निम् । पु॒रु॒ऽप्रि॒यम् ।
धू॒मऽके॑तुम् । भाःऽऋ॑जीकम् । विऽउ॑ष्टिषु । य॒ज्ञाना॑म् ।
अ॒ध्व॒र॒ऽश्रिय॑म् ॥ ३ ॥

अद्यास्मिन्दिने अग्निंवृणीमहे प्रार्थयामहे कीदृशं दूतं वार्ताहारम् वसुंनिवासहेतुं पुरुप्रियं बहूनांप्रियं धूमकेतुं धूमरूपध्वजयुक्तं भाऋजीकंप्रसिद्धभासालङ्कृतम् भाऋजीकः प्रसिद्धभाइतियास्कवचनम्[1] । व्युष्टिषुउषःकालेषुयज्ञानांयजमानानांअध्वरश्रियंयागसेविनम् ॥ अद्य निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । पुरूणां प्रियःपुरुप्रियः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । धूमकेतुम् इषियुधीन्धीत्यादिनाधूमशब्दोमक्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भाऋजीकम् ऋजगतिस्थानार्जनोपार्जनेषु ऋजेश्चेतीकन्प्रत्ययः किस्त्वस्यानुवर्तनात्गुणाभावः भासः प्रकाशस्यऋजीकः प्रार्जयिता आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनांछन्दस्युपसंख्यानमितिपूर्वपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा भासोर्जनंयस्मिन् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्युष्टिषु उच्छीविवासे विवासोवर्जनं विशेषेणउच्छ्यन्तेतमसावर्ज्यन्तइतिव्युष्टयः उषःकालाः कर्मणिक्तिन् तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः व्रश्चादिनाषत्वेष्टुत्वम् तादौचेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । अध्वरश्रियम् अध्वरं श्रयतइतिअध्वरश्रीः क्विप्चेत्यादिनाक्विप्प्रत्ययः तत्संनियोगेनसम्प्रसारणाभावः दीर्घश्च द्वितीयैकवचने अचिश्नुधात्वित्यादिनाइयङादेशः ॥ ३ ॥

---

1 नि० ६. ४.।

चतुर्थीमृचमाह—

श्रेष्ठंयविष्ठमतिथिंस्वाहुतंजुष्टंजनायदाशुषे ।
देवाँअच्छायातवेजातवेदसमग्निमीळेव्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठम् । अतिथिम् । सुऽआहुतम् । जुष्टम् । जनाय । दाशुषे । देवान् । अच्छ । यातवे । जातऽवेदसम् । अग्निम् । ईळे । विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिषु उषःकालेषुदेवान् इतरान्सर्वदेवानच्छआभिमुख्येन यातवे गन्तुं अग्निं देवमीळे स्तौमि कीदृशं श्रेष्ठं अतिशयेनप्रशस्तं यविष्ठंयुवतमं अतिथिं सततगमनक्षमं स्वाहुतं सुष्ठुआसमन्तात् होमाधिकरणं दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानाय जुष्टंप्रीतं जातवेदसंजातानां वेदितारम् ॥ यविष्ठं युवशब्दादिष्ठनिस्थूलदूरेत्यादिनायणादेःपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः अवादेशः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अतिथिं अतसातत्यगमने ऋतन्यञ्जीत्यादिनाइथिन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । स्वाहुतम् हुदानादनयोः आहूयतेस्मिन्नित्याहुतः सुःपूजायामितिसुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायांस्वतीपूजायामितिसमासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् नचगतिकारकोपपदात्कृदितिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् अस्यसुशब्दस्यगतिसंज्ञायाबाधितत्वात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

स्तविष्यामित्वामहंविश्वस्यामृतभोजन । अग्नेत्रातारममृतंमियेध्ययजिष्ठंहव्यवाहन ॥ ५ ॥ २८ ॥

स्तविष्यामि । त्वाम् । अहम् । विश्वस्य । अमृत । भोजन । अग्ने । त्रातारम् । अमृतम् । मियेध्य । यजिष्ठम् । हव्यऽवाहन ॥ ५ ॥ २८ ॥

हेअमृतमरणरहितविश्वस्यभोजन कृत्स्नस्यजगतःपालक हव्यवाहनहविषोवोढः मियेध्य यज्ञार्ह एवंविधहेअग्ने विश्वस्यत्रातारंसर्वस्यजगतोरक्षकंअमृतंमरणरहितंयजिष्ठंअतिशयेनयष्टारं त्वांअहमनुष्ठातास्तविष्यामिस्तुतिंकरिष्यामि ॥ ष्टुञ्स्तुतौ व्यत्ययेनेडागमः आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजन कर्मफलंभोजयतीतिभोजनः नन्द्यादिलक्षणोल्युः । त्रातारं त्रैङ्पालने आदेचइत्यात्वम् तृचिएकाचउपदेशेइतीट्प्रतिषेधः । अमृतं नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरप-

द्याद्युदात्तत्वम् । मियेध्य इयागमश्छान्दसः । यजिष्ठं यष्टृशब्दात् तुश्छन्दसीतिइष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्विवितितृलोपः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

षष्ठीमृचमाह—

सुशंसोबोधिगृणतेयविष्ठ्यमधुजिह्वःस्वाहुतः । प्रस्कंण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसेनमस्यादैव्यंजनम् ॥ ६ ॥

सुऽशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठ्य । । मधुऽजिह्वः । सुऽआहुतः । प्रस्कंण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यम् । जनम् ॥ ६ ॥

हेयविष्ठ्ययुवतमाग्ने त्वंगृणतेस्तुवतेयजमानार्थंसुशंसः सुष्ठुशंसनीयः मधुजिह्वः मादयितृज्वालः स्वाहुतः सुष्ठुआभिमुख्येनहुतः सन्बोधिअस्मदभिप्रायंबुध्यस्व किञ्च प्रस्कण्वस्यएतन्नामकस्य कण्वपुत्रस्यमहर्षेः प्रस्कण्वः कण्वस्यपुत्रः कण्वप्रभवइतियास्कवचनात् । तस्यजीवसेजीवनार्थमायुः प्रतिरन्प्रकर्षेणवर्धयन् दैव्यं देवसम्बन्धिनंजननमस्यपूजय ॥ सुशंसः शंसुस्तुतौ भावेघञ् शोभनः शंसोयस्यासौसुशंसः आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बोधि बुधअवगमने लोटोहिः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् हुझल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः वाछन्दसीत्यपित्त्वस्यविकल्पितत्वाल्लघूपधगुणः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । गृणते गृशब्दे लटःशतृ क्र्यादिभ्यः श्ना श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । यविष्ठ्य गतम् । प्रस्कण्वस्य प्रभृतिरुत्पत्तिःकण्वाद्यस्यसप्रस्कण्वः प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी इतिसुडागमोनिपातितः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रतिरन् प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । नमस्य नमोवरिवश्चित्रङःक्यच्इतिपूजार्थेक्यच् प्रत्ययस्वरः अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । दैव्यं देवाद्यञञाविति तस्येदमित्यर्थेप्राग्दीव्यतीयोयञ्प्रत्ययः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

होतारंविश्ववेदसंसंहित्वाविशइन्धते । सआवहपुरुहूतप्रचेतसोग्नेदेवाँइहद्रवत् ॥ ७ ॥

---

१ नि० ३. १७. ।

होतारम् । विश्वऽवेदसम् । सम् । हि । त्वा । विशः । इन्धते । सः ।
आ । वह । पुरुऽहूत । प्रऽचेतसः । अग्ने । देवान् । इह । द्रवत् ॥७॥

होतारंहोमनिष्पादकंविश्ववेदसंसर्वज्ञंत्वामग्निंविशःप्रजाःसमिन्धतेहिसम्यग्दीपयन्तिख-लु हेपुरुहूतबहुभिराहूताग्ने सत्वंप्रचेतसःप्रकृष्टज्ञानयुक्तान्देवानिहकर्मणिद्रवत्क्षिप्रंआवहआ-भिमुख्येनप्रापय द्रवदितिक्षिप्रनाम द्रवत्ओषमितितन्नामसुपाठात् ॥ विश्ववेदसं विश्वानिवेत्ती-तिविश्ववेदाः असुन् मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा वेदइतिधननाम विश्वानिवेदांसिय-स्यासौविश्ववेदाः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । इन्धते ञिइन्धीदीप्तौ श्नसोर-ल्लोपइत्यकारलोपः श्नान्नलोपः प्रत्ययस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

सवितारमुषसमश्विनाभगमग्निंव्युष्टिषुक्षपः ।
कण्वासस्त्वासुतसोमासइन्धतेहव्यवाहंस्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारम् । उषसम् । अश्विना । भगम् । अग्निम् । विऽउष्टिषु ।
क्षपः । कण्वासः । त्वा । सुतऽसोमासः । इन्धते । हव्यऽवाहम् ।
सुऽअध्वर ॥ ८ ॥

हेस्वध्वरशोभनयागयुक्ताग्ने व्युष्टिषुउषःकालेषुश्रवोन्नमाहुतिरूपमभिलक्ष्यसवित्रादी-न्देवान्आवहेत्यनुवर्तते स्वध्वरेत्याहवनीयाग्नेःसम्बोधनं अग्निमितिहविषउद्देश्यंदेवतान्तरं उच्यते सुतसोमासः अभिषुतसोमाः कण्वासोमेधाविनः ऋत्विजःहव्यवाहंहविषःप्रापकंआह-वनीयंत्वांइन्धतेदीपयन्ति ॥ व्युष्टिषु उच्छीविवासे विवासोवर्जनं व्युच्छ्यतेतमसावर्ज्यतइ-तिव्युष्टिरुषःकालः कर्मणिक्तिनितादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् संहितायामुदात्तस्वरितयो-र्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । क्षपः क्षपेतिरात्रिनाम ङसिआतोधातोरित्यत्रातइतियो-गविभागादाकारलोपः । सुतसोमासः सुतःसोमोयैः निष्ठेतिपूर्वनिपातः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्व-रत्वम् । हव्यवाहं हव्यंवहतीतिहव्यवाट् वहश्चेतिण्विप्रत्ययः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

पतिर्ह्यध्वराणामग्नेदूतोविशामसि ।
उषर्बुधआवहसोमपीतयेदेवाँअद्यस्वर्दृशः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । अध्वराणाम् । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि ।
उषःऽबुधः । आ । वह । सोमऽपीतये । देवान् । अद्य ।
स्वःऽदृशः ॥ ९ ॥

हेअग्ने विशांप्रजानांसम्बन्धिनोयेअध्वरायागाः तेषांपतिःपालकस्त्वंदूतोसिहि देवानां वार्ताहारोभवसिखलु उषर्बुधः उषःकालेप्रबुद्धान्स्वर्दृशःसूर्यदर्शिनोदेवान्अद्यास्मिन्दिनेसो-मपीतयेसोमपानार्थंआवहआभिमुख्येनप्रापय ॥ असि हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । सोमपीतये पा-पाने स्थागापापचोभावेइतिभावेक्तिन् घुमास्थेतीत्वम् सोमस्यपीतिः दासीभारादित्वात्पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । स्वर्दृशः सुष्ठुअर्तिंगच्छतीतिस्वरादित्यः अर्तेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् तं पश्यन्तीतिस्वर्दृशः क्विप्चेतिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अग्नेपूर्वाअनूषसोविभावसोदीदेथविश्वदर्शतः ।
असिग्रामेष्ववितापुरोहितोसियज्ञेषुमानुषः ॥ १० ॥ २९ ॥

अग्ने । पूर्वाः । अनु । उषसः । विभावसो इति विभाऽवसो ।
दीदेथ । विश्वऽदर्शतः । असि । ग्रामेषु । अविता । पुरःऽहितः ।
असि । यज्ञेषु । मानुषः ॥ १० ॥ २९ ॥

हेविभावसो विशिष्टप्रकाशनरूपधनवन्नग्ने विश्वदर्शतः सर्वैर्दर्शनीयस्त्वं पूर्वाउषसोनुअ-तीतान्उषःकालान्अनुलक्ष्यदीदेथदीप्तवानसि तादृशस्त्वंग्रामेषुजननिवासस्थानेषुअवितासि रक्षकोभवसि यज्ञेष्वनुष्ठेयकर्मसुपुरोहितःवेदेःपूर्वस्यांदिश्यवस्थितःमानुषोसि ऋत्विग्यजमा-नानांमनुष्याणांहितोसि ॥ दीदेथ दीदेतिश्छान्दसोदीप्तिकर्मा आगमानुशासनस्यानित्यत्वा-दिडभावः द्विर्वचनप्रकरणेछन्दसिवेतिवक्तव्यमितिवचनाद्विर्वचनाभावः । विश्वदर्शतः वि-श्वैर्दर्शनीयः भृमृदृशीत्यादिनादृशेरतच् मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पुरोहितः पूर्वा-धरावराणामसिपुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययान्तःपुरस्शब्दः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात् पुरोव्ययमितिगतिसंज्ञायांसत्यां गतिसमासेगतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

एकादशीमृचमाह–

नित्वांयज्ञस्यसाधंनमग्नेहोतारमृत्विजंम् ।
मनुष्वद्देवधीमहिप्रचेतसंजीरंदूतममर्त्यम् ॥ ११ ॥

नि । त्वा । यज्ञस्यं । साधंनम् । अग्ने । होतारम् । ऋत्विजम् । मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रऽचेतसम् । जीरम् । दूतम् । अमर्त्यम् ॥ ११ ॥

हेअग्नेदेव मनुष्वत्यथामनुर्यागदेशेनिदधातितद्वद्वयंत्वांनिधीमहिअत्रस्थापयामः कीदृशं यज्ञस्यसाधनंयज्ञनिष्पादकं होतारंऋत्विजंऋतौवसन्तादिकेयष्टारं प्रचेतसंप्रकृष्टज्ञानयुक्तं जीरंशत्रूणांवयोहानिकरं दूतं देवानांदूतस्थानीयं अमर्त्यंमरणरहितम् ॥ मनुष्वत् औणादिकउसिमत्ययान्तोमनुसूशब्दः तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिरितिवतिप्रत्ययः अयस्मयादित्वेनभत्वाद्रुत्वाद्यभावः । धीमहि डुधाञ्धारणपोषणयोः लिङिअभ्यासलोपश्छान्दसः । जीरं जुइतिसौत्रोधातुः जोरीचेतिरक्प्रत्ययः कात्यायनस्त्वाह–रकिज्यःसम्प्रसारणेजीरइति ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह–

यद्देवानांमित्रमहःपुरोहितोन्तरोयासिंदूत्यम् ।
सिन्धोरिवप्रस्वनितासऊर्मयोग्नेभ्राजन्तेअर्चयंः ॥ १२ ॥

यत् । देवानाम् । मित्रऽमहः । पुरःऽहितः । अन्तरः । यासि । दूत्यम् । सिन्धोःऽइव । प्रऽस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भ्राजन्ते । अर्चयः ॥ १२ ॥

हेमित्रमहः मित्राणांपूजकाग्ने यद्यदापुरोहितस्त्वंवेदेःपूर्वस्यांदिशिस्थापितः अन्तरःदेवयजनमध्येवर्तमानःसन् देवानांदूत्यंदूतकर्मयासिप्राप्नोषि तदानींअग्नेस्तवार्चयोदीप्तयः भ्राजन्तेदीप्यन्ते तत्रदृष्टान्तः–सिन्धोरिव यथासमुद्रस्यप्रस्वनितासः प्रकृष्टध्वनियुक्ताऊर्मयस्तरङ्गाः भ्राजन्तेतद्वत् ॥ मित्रमहः महपूजायां मित्रैर्ऋत्विग्भिर्मह्यतेपूज्यतेइतिमित्रमहाः औणादिकोसुन् । यासि यद्वृत्तयोगादनिघातः । दूत्यं दूतस्यकर्मदूत्यं दूतस्यभागकर्मणीइतियत्प्रत्ययः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिवचनाद्यतोनावइत्याद्युदात्तत्वाभावेतित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् ।

प्रस्वनितासः स्यमुस्वनध्वनशब्दे भावेनिष्ठा प्रकृष्टंस्वनितंयेषांतेप्रस्वनिताः सअसुगागमः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऊर्मयः अर्तेरूच्चेतिमिप्रत्ययः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

श्रुधिश्रुत्कर्णवह्निभिर्देवैरग्नेसयावभिः ।
आसीदन्तुबर्हिषिमित्रोअर्यमाप्रातर्यावाणोअध्वरम् ॥ १३ ॥

श्रुधि । श्रुत्ऽकर्ण । वह्निऽभिः । देवैः । अग्ने । सयावऽभिः ।
आ । सीदन्तु । बर्हिषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातःऽयावानः ।
अध्वरम् ॥ १३ ॥

हेश्रुत्कर्णश्रवणसमर्थाभ्यांकर्णाभ्यांयुक्ताग्ने श्रुधिअस्मदीयंवचनंश्रृणु योमित्रोदेवः यश्चार्यमायेचान्येप्रातर्यावाणः प्रातःकालेदेवयजनंगच्छन्तोदेवाः तैःसर्वैःसयावभिः आहवनीयाग्निना वयासमानगतिभिःअन्यैर्वह्निभिर्देवैःसह अध्वरंक्रतुमुद्दिश्यबर्हिषिदर्भेआसीदन्तुउपविशन्तु ॥ श्रुधि श्रुश्रवणे श्रुश्रृण्वित्यादिनाहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । श्रुत्कर्ण श्रृणोतीतिश्रुत् क्विपितुगागमः श्रुतौकर्णौयस्यासौश्रुत्कर्णः । वह्निभिः वहप्रापणे वहिश्रियुश्रुग्लाहात्वरिभ्योनितइतिनिप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सयावभिः समानंयान्तीतिसयावानः याप्रापणे आतोमनिन्निति वनिप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रातर्यावाणःपूर्ववत् प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषुचेतिणत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

श्रृण्वन्तुस्तोमंमरुतःसुदानवोग्निजिह्वाऋतावृधः ।
पिबन्तुसोमंवरुणोधृतव्रतोश्विभ्यामुषसासजूः ॥ १४ ॥ ३० ॥

श्रृण्वन्तु । स्तोमम् । मरुतः । सुऽदानवः । अग्निऽजिह्वाः ।
ऋतऽवृधः । पिबन्तु । सोमम् । वरुणः । धृतऽव्रतः । अश्विऽभ्याम् ।
उषसा । सऽजूः ॥ १४ ॥ ३० ॥

मरुतोदेवाः स्तोमंअस्मदीयंस्तोत्रंश्रृण्वन्तु कीदृशाः सुदानवः सुष्ठुफलस्यदातारः अग्निजिह्वाः अग्निर्जिह्वास्थानीयोमुख्योयेषुमरुत्सुतादृशाः ऋतावृधः सत्यस्ययज्ञस्यवावर्धकाः त-

थाधृतव्रतः गृहीतकर्मावरुणोदेवःअश्विभ्यांदेवाभ्यांउषसादेवतयासजूः सहसोमंपिबतु ॥ सुदानवः डुदाञ्दाने दाभाभ्यांनुरितिभावेनुप्रत्ययः दानुशब्दआद्युदात्तः शोभनंदानुयेषां आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीतिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अग्निजिह्वाः अग्नेर्जिह्वायामेवस्थिताहविर्भाजइत्यर्थः तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम् अग्निर्जिह्वास्थानीयोयेषांते छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । ऋतावृधः ऋतस्य सत्यस्ययज्ञस्यवावर्धयितारः वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप्चेतिक्विप् अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् ॥ १४ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेत्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

त्वमग्नेवसूनितिद्वितीयंदशर्चंसूक्तम् अत्रानुक्रमणिका—त्वमग्नेदशानुष्टुभमर्धर्चोन्त्योदेवइति । प्रस्कण्वऋषिः आनुष्टुभंछन्दः इदंसूक्तमग्निदेवताकम् पूर्वत्राग्नेयंत्वित्युक्त्वात् अयंसोमइत्यर्धर्चोदेवदेवत्यः प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौआश्विनशस्त्रेचैतत्सूक्तम् अथैतस्यारात्रेरितिखण्डेसूत्रितम्—त्वमग्नेवसूंस्त्वंहिक्षैतवदिति । तथागर्गत्रिरात्रस्यान्तेहन्येतत्सूक्तंआज्यशस्त्रम् आङ्गिरसं स्वर्गकामइतिखण्डेसूत्रितम्—वारवंतीयमुत्तमेत्वमग्नेवसूँरितिचाज्यमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

त्वमंग्नेवसूँरिहरुद्राँआंदित्याँउत। यजास्वध्वरंजनंमनुंजातंघृतप्रुषम्॥१

त्वम् । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत । यज ।
सुऽअध्वरम् । जनम् । मनुंऽजातम् । घृतऽप्रुषम् ॥ १ ॥

हेअग्नेत्वंइहकर्मणिवस्वादीन्यजउतअपिचजनंअन्यमपिदेवतारूपंप्राणिनंयज कीदृशं स्वध्वरंशोभनयागयुक्तंमनुजातंमनुनाप्रजापतिनाउत्पादितं घृतप्रुषंउदकस्यसेक्तारम् ॥ यज द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । स्वध्वरः शोभनः अध्वरोयस्यासौस्वध्वरः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मनुजातम् जनेरन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणिक्तः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । घृतप्रुषं प्रुषप्लुषस्नेहनसेचनपूरणेषु घृतेनोदकेनप्रुष्णातिपूरयतीतिघृतप्रुट् क्विप्चेतिक्विप् ॥ १

द्वितीयामृचमाह—

श्रुष्टीवानोहिदाशुषेदेवाअंग्नेविचेतसः ।
तान्रोहिदश्वगिर्वणस्त्रयंस्त्रिंशतमावह ॥ २ ॥

श्रुष्टीऽवानः । हि । दाशुषे । देवाः । अग्ने । विऽचेतसः । तान् ।
रोहित्ऽअश्व । गिर्वणः । त्रयःऽत्रिंशतम् । आ । वह ॥ २ ॥

हेअग्नेविचेतसोविशिष्टप्रज्ञानादेवाः दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायश्रुष्टीवानोहिश्रुष्टिःफल-स्यदानंतद्भाजःखलु हेरोहिदश्वरोहिन्नामकैरश्वैरुपेत गिर्वणःगीर्भिःस्तुतिभिर्वननीयाग्ने गिर्व-णादेवोभवतिगीर्भिरेनंवनयन्तीतियास्कः । त्रयस्त्रिंशतंअनयासंख्ययासंख्यातानतान्देवानावह इहानय ॥ श्रुष्टीवानः श्रुष्टिःप्रेरणार्थः भावेक्तिन् श्रुष्टिंवनन्तिसंभजन्तइतिश्रुष्टीवानः अन्येभ्यो पिदृश्यन्तइतिविच् छान्दसंदीर्घत्वम् । विचेतसः विशिष्टंचेतोयेषांते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गिर्वणः गीर्भिर्वननीयोगिर्वणाः वनतेरसुन् पूर्वपदस्यह्रस्वत्वंछान्दसम् । त्रयश्चत्रिंशच्चत्रयस्त्रि-शत् त्रेस्त्रयइतित्रिशब्दस्यत्रयसूआदेशः संख्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदोविरूपवत् ।
अङ्गिरस्वन्महिव्रतप्रस्कण्वस्यश्रुधीहवम् ॥ ३ ॥

प्रियमेधऽवत् । अत्रिऽवत् । जातऽवेदः । विरूपऽवत् । अङ्गिरस्वत् ।
महिऽव्रत । प्रस्कण्वस्य । श्रुधि । हवम् ॥ ३ ॥

हेमहिव्रतप्रभूतकर्मन्जातवेदोग्ने प्रस्कण्वस्यकण्वपुत्रस्यमहर्षेर्हवमाह्वानंश्रुधिश्रृणु तत्रच-त्वारोदृष्टान्ताः—प्रियमेधात्रिविरूपाङ्गिरोनामकाएतेषामाह्वानंयथाश्रृणोषितद्वत् अत्रनिरुक्तम्—प्रियमेधःप्रियाअस्यमेधायथैतेषामृषीणामेवंप्रस्कण्वस्यश्रृणुह्वानंप्रस्कण्वःकण्वस्यपुत्रःकण्वप्रभ-वोयथाप्राग्रमिति विरूपोनानारूपोमहिव्रतोमहाव्रतइतिच । प्रियमेधवत्प्रियमेधस्येव तत्रतस्येवे-तिषष्ठ्यर्थेवतिः । एवमत्रिवदित्यादावपि । प्रस्कण्वादयोगताः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

महिकेरवऊतयेप्रियमेधाअहूषत ।
राजन्तमध्वराणामग्निंशुक्रेणशोचिषा ॥ ४ ॥

महिऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेधाः । अहूषत । राजन्तम् ।
अध्वराणाम् । अग्निम् । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ४ ॥

महिकेरवः प्रौढकर्माणः प्रियमेधाःप्रियेणयज्ञेनोपेताःऋषयः ऊतयेरक्षार्थंअग्निमहूषत-आहूतवन्तः कीदृशं अध्वराणांयज्ञानांमध्येशुक्रेणशोचिषाशुद्धेनप्रकाशेनराजन्तंदीप्यमानम् ॥

१ नि० ६. १४. । १ नि० ३. १७. ।

महिकेरवः महपूजायां औणादिकइनप्रत्ययः डुकृञ्करणे कृवापाजीत्युण् महयोमहान्तः कारवोयेषांतेतथोक्ताः आकारस्यएकारादेशश्छान्दसः बहुव्रीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम्। प्रिय-मेधाः प्रियोमेधोयेषांते। अहूषत ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच लुङिसिचिबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारण-परपूर्वत्वे हलइतिदीर्घत्वम् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम्॥ ४॥

पञ्चमीमृचमाह—

घृताहवनसन्त्येमाउषुश्रुधीगिरः।
याभिःकण्वस्यसूनवोहवन्तेवसेत्वा॥ ५॥ ३१॥

घृतऽआहवन। सन्त्य। इमाः। ऊम् इति। सु। श्रुधि। गिरः।
याभिः। कण्वस्य। सूनवः। हवन्ते। अवसे। त्वा॥ ५॥ ३१॥

हेघृताहवनघृतेनहूयमान सन्त्यफलप्रदाग्ने इमाउगिरः अस्माभिःप्रयुज्यमानाअपिस्तोत्र-रूपावानःसुश्रुधिसुष्ठुश्रृणु कण्वस्यमहर्षेःसूनवःपुत्राः याभिर्गीर्भिरवसेस्वरक्षार्थंत्वाहवन्तेत्वा-माह्वयन्ति॥ घृताहवन घृतेनाहूयतेस्मिन्निति घृताहवनः अधिकरणेल्युट् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। श्रुधि श्रुश्रृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसिइतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्॥ ५॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकत्रिंशोवर्गः॥ ३१॥

अश्वमेधेपौष्ण्यामिष्टौस्विष्टकृतोनुवाक्यात्वांचित्रश्रवस्तमेत्येषा सर्वान्कामानाप्स्यन्नि-तिखण्डेसूत्रितम्—त्वांचित्रश्रवस्तमयद्वाहिष्ठंतदग्नयइति।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

त्वांचित्रश्रवस्तमहवन्तेविक्षुजन्तवः।
शोचिष्केशंपुरुप्रियाग्नेहव्यायवोळ्हवे॥ ६॥

त्वाम्। चित्रश्रवःऽतम। हवन्ते। विक्षु। जन्तवः। शोचिःऽकेशम्।
पुरुऽप्रिय। अग्ने। हव्याय। वोळ्हवे॥ ६॥

हेचित्रश्रवस्तमअतिशयेनविविधहवीरूपान्नयुक्तपुरुप्रियबहूनांयजमानानांप्रीतिकराग्ने त्वांहव्यायवोळ्हवेहविर्वोढुं विक्षुजन्तवः प्रजासूत्पन्नायजमानाहवन्तेआह्वयन्ति कीदृशंशोचि-

ष्केशं दीप्तिरूपकेशोपेतम् तथाचवाजसनेयिनआमनन्ति—शोचन्तइवह्येतस्यसमिद्धस्यरश्मयः केशाइति ॥ चित्रश्रवस्तम श्रवइत्यन्ननाम चित्रंश्रवोयस्यासौचित्रश्रवाः अतिशयेनचित्रश्रवाः चित्रश्रवस्तमः आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । शोचिष्केशं शुचदीप्तौ अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्यइसिरितीसिः प्रत्ययस्वरः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हव्याय हवनक्रियायांप्राप्यत्वात् क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वोळ्हवे वहप्रापणे तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषुकृतेषु सहिवहोरोदवर्णस्येतिअकारस्यओकारः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

नित्वा॒होता॑रमृ॒त्विजं॑दधि॒रे व॑सु॒वित्त॑मम् ।
श्रुत्क॑र्णंस॒प्रथ॑स्तमं॒विप्रा॑अग्ने॒दिवि॑ष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा॒ । होता॑रम् । ऋ॒त्विज॑म् । द॒धि॒रे । व॒सु॒वित्ऽत॑मम् ।
श्रुत्ऽक॑र्णम् । स॒प्रथः॑ऽतमम् । विप्राः॑ । अ॒ग्ने॒ । दिवि॑ष्टिषु ॥ ७॥

हेअग्नेविप्रामेधाविनोदिविष्टिषुयागेषुत्वांनिदधिरेस्थापितवन्तः कीदृशं होतारंआह्वातारंऋत्विजं ऋतुषुयजनशीलं वसुवित्तमंअतिशयेनधनस्यलंभयितारं श्रुत्कर्णंश्रवणयोग्यकर्णोपेतं सप्रथस्तमं अतिशयेनप्रख्यातम् ॥ दधिरे इरेचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं पादादित्वान्निघाताभावः। दिविष्टिषु इष्टयएषणानि दिवःस्वर्गस्यएषणानियेषुयागेषुतेदिविष्टयः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिवचनाद्दिवउदित्युत्वंनक्रियते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

आत्वा॒विप्रा॑अचुच्यवुः सु॒तसो॑माअ॒भिप्रयः॑ ।
बृ॒हद्भा॒बिभ्र॑तोह॒विरग्ने॒मर्ता॑यदा॒शुषे॑ ॥ ८ ॥

आ । त्वा॒ । विप्राः॑ । अ॒चु॒च्य॒वुः॒ । सु॒तऽसो॑माः । अ॒भि । प्रयः॑ ।
बृ॒हत् । भाः । बिभ्र॑तः । ह॒विः । अग्ने॑ । मर्ता॑य । दा॒शुषे॑ ॥ ८ ॥

हेअग्ने सुतसोमाः अभिषुतसोमयुक्ताः विप्रामेधाविनऋत्विजः प्रयःअभि हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्यत्वाआचुच्यवुःत्वामागमयन्ति कीदृशंत्वांबृहन्महान्तं भाः भासमानं कीदृशाविप्राः दा-

शुषेमर्ताय हविःप्रदस्ययजमानस्यसम्बन्धिहविर्बिभ्रतोधारयन्तः ॥ अचुच्यवुः च्युङ्गतौ अस्मा-
दन्तर्भावितण्यर्थाल्लङिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः सिजभ्यस्तविदिभ्य-
श्चेतिझेर्जुसादेशः जुसिचेतिगुणः । वृहद्भाः उभयत्रसुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । बिभ्रतः डुभृञ्धा-
रणपोषणयोः शतरिनाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ।
मर्ताय दाशुषे उभयत्रषष्ठ्यर्थेचतुर्थीवक्तव्येतिचतुर्थी ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

प्रातर्यावणःसहस्कृतसोमपेयायसन्त्य ।
इहाद्यदैव्यंजनंबर्हिरासादयावसो ॥ ९ ॥

प्रातःऽयाव्नः । सहःऽकृत । सोमऽपेयाय । सन्त्य । इह । अद्य ।
दैव्यम् । जनम् । बर्हिः । आ । सादय । वसो इति ॥ ९ ॥

हेसहस्कृतबलेनमथितसन्त्य फलदातः वसोनिवासहेतुभूताग्ने इहदेवयजनदेशेअद्यास्मि-
न्दिनेसोमपेयायसोमपानार्थंप्रातर्याव्णः प्रातरागच्छतोदेवान्दैव्यंजनंअन्यमपिदेवताजनंबर्हिरा-
सादययज्ञंप्रापय ॥ प्रातर्याव्णः श्वसिअल्लोपोनइत्यकारलोपः । सहस्कृत सहतेभिभवत्यनेनेतिस-
होबलं तेनक्रियतइतिसहस्कृतः ओजःसहोंभस्तमसस्तृतीयायाइतिअलुगभावश्छान्दसः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अर्वाञ्चंदैव्यंजनमग्नेयक्ष्वसहूतिभिः ।
अयंसोमःसुदानवस्तंपाततिरोअह्न्यम् ॥ १० ॥ ३२ ॥

अर्वाञ्चम् । दैव्यम् । जनम् । अग्ने । यक्ष्व । सहूतिऽभिः । अयम् ।
सोमः । सुऽदानवः । तम् । पात । तिरःऽअह्न्यम् ॥ १० ॥ ३२ ॥

हेअग्ने अर्वाञ्चमभिमुखंदैव्यंजनंदेवतारूपंमाणिनंसहूतिभिःसमानाह्वानैःदेवान्तरैःसह
यक्ष्वयज हेसुदानवः सुष्ठुफलदातारोदेवाः अयंसोमःयुष्मदर्थंसोमःपुरतोवर्ततेतंसोमंपा-
त पिबत कीदृशं तिरोअह्न्यंएतन्नामकंपूर्वस्मिन्नह्निअभिषुतोयःसोमः उत्तरेहनिहूयते तस्यै-
तन्नामधेयम् ॥ दैव्यम् देवाद्यञञावितिप्राग्दीव्यतीयोयञ् । यक्ष्व लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक्
प्रत्ययस्वराभावश्छान्दसः अग्नेइत्यस्यपादादौवर्तमानस्यामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदितिअविद्य-

मानवत्त्वात् तिङ्ङतिङइतिनिघाताभावः । सहूतिभिः समानाहूतिराह्वानंयेषांतेसहूतयः समान-स्यच्छन्दसीतिसभावः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पात पापाने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । तिरोअह्न्यं अह्निभवमह्न्यम् भवेछन्दसीतियत् नस्तद्धितेइतिटिलोपोनभवति अह्नष्टखोरेवेति नियमात् भसंज्ञायामल्लोपोनइत्यकारलोपः येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावस्तुसर्वविधीनांछ-न्दसिविकल्पितत्वान्नक्रियते तिरोहितोअह्न्यस्तिरोअह्न्यः प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभावः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

एषोउषाइतिपञ्चदशर्चंतृतीयंसूक्तम् प्रस्कण्वस्यार्षं इदमुत्तरंचाश्विनंगायत्रीछन्दस्कम् अत्रानुक्रमणिका—एषोपञ्चोनाश्विनंतुगायत्रमिति । प्रातरनुवाकेआश्विनेक्रतौगायत्रेछन्दसिआ-श्विनशस्त्रेचेदंसूक्तम् । अथाश्विनएषोउषाइतिसूत्रितम् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

एषोउषाअपूर्व्याव्युच्छतिप्रियादिवः । स्तुषेवामश्विनाबृहत् ॥ १ ॥

एषो इति । उषाः । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया । दिवः । स्तुषे । वाम् । अश्विना । बृहत् ॥ १ ॥

एषो एषैवास्माभिःपरिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषांप्रीतिहेतुः अपूर्व्या पूर्व्येषुमध्यरात्रादिकाले-षुविद्यमानानभवति किन्त्विदानींतनी उषा उषोदेवतादिवोद्युलोकस्यसकाशातआगत्यव्युच्छ-तितमोवर्जयति हेअश्विनौवांयुवांबृहत्प्रभूतंयथाभवतितथास्तुषे स्तौमि ॥ स्तुषे ष्टुञ्स्तुतौ ति-ङांतिङोभवन्तीत्युत्तमैकवचनस्यमध्यमैकवचनादेशः यद्वा लेटयुत्तमैकवचनेसिब्बहुलंलेटी-तिसिप् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

यादस्रासिन्धुमातरामनोतरारयीणाम् । धियादेवावसुविदा ॥ २ ॥

या । दस्रा । सिन्धुऽमातरा । मनोतरा । रयीणाम् । धिया । देवा । वसुऽविदा ॥ २ ॥

यादेवा यावुभावश्विनौवक्ष्यमाणगुणयुक्तौतौस्तुषेइतिपूर्वत्रान्वयः कीदृशौ दस्रा दर्शनीयौ सिन्धुमातरा समुद्रमातृकौ यद्यपिसूर्याचन्द्रमसावेवसमुद्रजौ तथाप्यश्विनोःकेषांचिन्मतेतद्रूपत्वात्तथात्वम् रयीणांधनानांमनोतरा मनसातारयितारौधियाकर्मणावसुविदा निवासस्थानस्य लम्भयितारौ ॥मनोतरा मनसातरतइतिमनोतरौ तरतेरन्तर्भावितण्यर्थात्कृदोरबित्यप् पूर्वपदान्तस्यसकारस्यरुत्वेसतिछान्दसमुत्वम् । रयीणां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । धिया सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । वसुविदा वसूनिनिवासस्थानानिविन्दतइतिवसुविदौ क्विप्चेतिक्विप् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

वच्यन्तेवांककुहासोजूर्णायामधिविष्टपि । यद्वांरथोविभिष्पतात् ॥ ३ ॥

वच्यन्ते । वाम् । ककुहासः । जूर्णायाम् । अधि । विष्टपि । यत् । वाम् । रथः । विऽभिः । पतात् ॥ ३ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोःसम्बन्धीरथः जूर्णायांनानाशास्त्रैःस्तुतायांअधिविष्टपिस्वर्गलोके यद्यदा विभिरश्वैःपतात् पततिगच्छति तदानींवांयुवयोः ककुहासःस्तुतयोवच्यन्ते अस्माभिरुच्यन्ते ॥ वच्यन्ते ब्रवीतेर्यकि ब्रुवोवचिरितिवच्यादेशः वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणम् संप्रसारणाच्चेत्यत्रवाछन्दसीत्यनुवृत्तेःपरपूर्वत्वस्यपाक्षिकत्वाद्यणादेशः प्रत्ययस्वरः । ककुहासः ककुभंश्रृंगेविदुः प्रधानेचेत्यभिधानात्प्राधान्याभिधायिनाककुभशब्देनतत्प्रतिपादिकाःस्तुतयोलक्ष्यन्ते हत्वंछान्दसं आज्जसेरसुगित्यसुक् । जूर्णायाम् जॄष्वयोहानौ अत्रस्तुत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् निष्ठायां श्र्युकःकितीति इट्प्रतिषेधः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः रदाभ्यामितिनिष्ठानत्वम् प्रत्ययस्वरः । विभिः वीगत्यादौ वियन्तिगच्छन्तीतिवयोश्वाः औणादिकोडिमत्ययः । पतात् पत्लृगतौ लेटयाडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

हविषाजारोअपांपिपर्तिपपुरिर्नरा । पिताकुटस्यचर्षणिः ॥ ४ ॥

हविषा । जारः । अपाम् । पिपर्ति । पपुरिः । नरा । पिता । कुटस्य । चर्षणिः ॥ ४ ॥

हेअश्विनौदेवौ अपांजारः स्वकीयतापेनोदकानांजरयितासूर्यः हविषाअस्मद्दत्तेन पिपर्तिदेवान्पूरयति उदितेसूर्येहविःप्रदानात्सूर्यस्यपूरकत्वंद्रष्टव्यम् अतःसूर्योदयकाले युवाभ्यामागन्तव्यमित्यर्थः कीदृशोजारः पपुरिः उक्तक्रमेणपूरणस्वभावः पिता पालकः कुटस्यचर्षणिः कर्मणोद्रष्टा अत्रनिरुक्तम्—हविषापांजरयितापिपर्तिपपुरिरितिपृणातिनिगमौ वाप्रीणातिनिगमौवापिताकृतस्यकर्मणश्चायितादित्यइति[1] ॥ जारः जरयतीतिजारआदित्यः दारजारौकर्तरिणिलुक्चेतिघञन्तोनिपातितः कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् । अपां ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । पिपर्ति पॄपालनपूरणयोः तिपि जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । पपुरिः आदृगमहनइतिकिन्प्रत्ययः लिड्वद्भावात्किच्त्वेसिद्धेपि पुनःकित्करणसामर्थ्याद्दृच्छत्यॄतामितिगुणाभावः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आदारोवांमतीनांनासत्यामतवचसा । पातंसोमस्यधृष्णुया ॥ ५॥३३॥

आऽदारः । वाम् । मतीनाम् । नासत्या । मतऽवचसा । पातम् । सोमस्य । धृष्णुऽया ॥ ५ ॥ ३३ ॥

हेमतवचसा अभिमतस्तोत्रौ नासत्या अश्विनौ वांयुवयोर्मतीनां बुद्धीनां आदारः रकोयःसोमोस्ति सोमस्य तंसोमं पातं युवां पिबतं कीदृशंसोमं धृष्णुयाधर्षणशीलंमदकत्वेनतीव्रमित्यर्थः ॥ आदारः दृङ्आदरे आदरयतीत्यादरः दारजारौ कर्तरिणिलुक्चेतिघञ्प्रत्ययः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मतीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । मतवचसा तं अभिमतं स्तोत्ररूपं वचोययोस्तौ सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । पातं पापाने बहुलंछन्दसीतिशपोलुकिसति पाघ्रेत्यादिनापिबादेशोनभवति । सोमस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । धृष्णुया सुपांसुलुगितिविभक्तेर्याजादेशः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेत्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

---

1 नि० ५. २४.।

षष्ठीमृचमाह—

यानःपीपरदश्विनाज्योतिष्मतीतमस्तिरः । तामस्मेरासाथामिषम् ॥६॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः । ताम् । अस्मे इति । रासाथाम् । इषम् ॥६ ॥

हेअश्विना ज्योतिष्मतीरसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्तायाइट्अन्नं नोस्मान् पीपरत् पारयेत् तृप्तिंप्रापयेत् किंकृत्वा तमोदारिद्र्यरूपं अन्धकारं तिरः अन्तर्हितं विनष्टंकृत्वा तामिषं तादृशमन्नं अस्मे अस्मभ्यं रासाथां युवांदत्तम् ॥ पीपरत् पृपालनपूरणयोः ण्यन्तात् लुङिचङि णिलोपः उपधाह्रस्वत्वद्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः चङ्यन्यतरस्यामिति उपोत्तमस्य धात्वकारस्योदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्योदात्तत्वम् यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः । अस्मे सुपांसुलुगितिचतुर्थीबहुवचनस्यशेआदेशः । रासाथां रादाने छान्दसे प्रार्थनायांलुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं च्लेःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः पूर्ववदडभावः तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

आनोनावामतीनांयातंपारायगन्तवे । युञ्जाथामश्विनारथम् ॥ ७॥

आ । नः । नावा । मतीनाम् । यातम् । पाराय । गन्तवे । युञ्जाथाम् । अश्विना । रथम् ॥ ७॥

हेअश्विना मतीनांस्तुतीनांपारायगन्तवेपारंगन्तुं नावानौरूपेणगमनसाधनेननोस्मान्प्रतिआयातंसमुद्रमध्यादागच्छतंभूमावागन्तुंरथंभवदीयंयुंजाथांसाश्वंकुरुतम् ॥ नावा सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । गन्तवे तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययःनित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। युञ्जाथाम् युजिर्योगे लोट्याथामि रुधादित्वात्श्नम् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अरित्रंवांदिवस्पृथुतीर्थेसिन्धूनांरथः । धियायुयुज्रइन्दवः ॥ ८॥

अरित्रम् । वाम् । दिवः । पृथु । तीर्थे । सिन्धूनाम् । रथः ।
धिया । युयुज्रे । इन्दवः ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोः दिवस्पृथु द्युलोकादपिविस्तीर्णंअरित्रंगमनसाधनंनौरूपंसिन्धूनां समुद्राणां तीर्थेअवतरणप्रदेशेविद्यतइतिशेषः रथश्च भूमौगन्तुंविद्यते इन्दवःसोमाः धियाभवद्विषयेणयुयुज्रेयुक्ताबभूवुः॥ अरित्रं ऋगतौ अर्तिलूधूसूखनसहचरइत्रइतिकरणेइत्रप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः। दिवःऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्। तीर्थे तृप्लवनतरणयोः पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थगितिथक् ऋतइद्धातोरितीत्वम् हलिचेतिदीर्घः। युयुज्रे लिटिइरयोरेइतिइरेचोरेआदेशः॥८॥

नवमीमृचमाह—

दिवस्कण्वासइन्दवोवसुसिन्धूनांपदे। स्वंवव्रिंकुहधित्सथः॥ ९ ॥

दिवः । कण्वासः । इन्दवः । वसु । सिन्धूनाम् । पदे । स्वम् ।
वव्रिम् । कुह । धित्सथः ॥ ९ ॥

हेकण्वासः कण्वपुत्राः यद्वा मेधाविनऋत्विजः अश्विनावित्थंपृच्छतेतिशेषः कथमिति तदुच्यते दिवोद्युलोकसकाशात् इन्दवःसूर्यरश्मयःप्रादुर्भूताःसिन्धूनामपांवृष्टिरूपाणांस्यन्दनस्वभावानां पदेस्थानेअन्तरिक्षेवसुअस्मदादिनिवासहेतुभूतमुषःकालीनंज्योतिःआविर्भूतमितिशेषः अस्मिन्नवसरेयुवांस्वंवव्रिंस्वकीयंरूपंकुहधित्सथः कुत्रस्थापयितुमिच्छथः अत्रागत्यप्रदर्शनीयमितितात्पर्यार्थः ॥ कुह वाहचच्छन्दसीतिकिंशब्दात्सप्तम्यर्थेहप्रत्ययः कुतिहोरितिकिमः कुः। धित्सथः डुधाञ्धारणपोषणयोः सनि सनिमीमाघुरभलभशकपतपदामचइसितिआकारस्यइसादेशः अत्रलोपोऽभ्यासस्येतिअभ्यासलोपः सःस्यार्धधातुकेइतिसकारस्यतकारः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अभूदुभाउअंशवेहिरण्यंप्रतिसूर्यः। व्यख्यज्जिह्वयासितः॥१०॥३४॥

अभूत् । ऊम् इति । भाः । ऊम् इति । अंशवे । हिरण्यम् । प्रति ।
सूर्यः । वि । अख्यत् । जिह्वया । असितः ॥ १० ॥ ३४ ॥

भाउ सूर्यस्यदीप्तिस्तुअंशवेउषःकालीनरश्मिसिद्ध्यर्थंअभूदुप्रादुर्भूतैव सूर्यश्चहिरण्यंप्रति स्वकीयोदयेनहिरण्यसदृशोभूत् अग्निश्च असितः स्वकीयदीप्तेः सूर्यस्यप्रवेशेनस्वयंकृष्णोभूत्वा जिह्वयास्वकीययाज्वालयाव्यख्यत्प्रकाशितवान् तस्मादयमश्विनोर्युवयोरागमनकालइत्यर्थः॥ अभूत् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः । हिरण्यंप्रति प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिप्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेतिद्वितीया । अख्यत् चक्षिङ्व्यक्तायांवाचि लुङि चक्षिङःख्याञितिख्याञादेशः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेचतुस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३४ ॥

एकादशीमृचमाह—

अभू॑दु॒पा॒रमेत॑वे॒पन्था॑ऋ॒तस्य॑साधु॒या । अद॑र्शि॒विस्रु॒तिर्दि॒वः ॥११॥

अभू॑त् । ऊम् इति॑ । पा॒रम् । एत॑वे । पन्थाः॑ । ऋ॒तस्य॑ । सा॒धु॒ऽया । अद॑र्शि । वि । स्रु॒तिः । दि॒वः ॥ ११ ॥

ऋतस्यसूर्यस्यपारमेतवे रात्रेःपारभूतमुदयाद्रिंगन्तुं पन्थामार्गःसाधुयासमीचीनः अभूदुनिष्पन्नएव दिवः द्योतनात्मकस्यसूर्यस्यस्रुतिःप्रसृतादीप्तिर्व्यदर्शिविशेषेणदृष्टा तस्मादश्विनौयुवाभ्यामागन्तव्यम् ॥ एतवे इणूगतौ तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः । साधुया सुपांसुलुगितिविभक्तेर्याजादेशः । अदर्शि कर्मणिलुङि च्लेश्चिणादेशः चिणोलुगितितशब्दस्यलुक् । स्रुतिः स्रुगतौ क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

तत्त॒दिद॒श्विनो॒रवो॑जरि॒ताप्रति॑भूषति । मदे॒सोम॑स्य॒पिप्र॑तोः ॥१२॥

तत्ऽत॑त् । इत् । अ॒श्विनोः॑ । अवः॑ । ज॒रि॒ता । प्रति॑ । भू॒ष॒ति॒ । मदे॑ । सोम॑स्य । पिप्र॑तोः ॥ १२ ॥

जरितास्तोता अश्विनोःसम्बन्धितत्तदित् पुनःपुनःकृतंसर्वमपिअवोस्मद्विषयंरक्षणंप्रतिभूषतिप्रत्येकमलङ्करोति तदातदाप्रशंसतीत्यर्थः कीदृशयोरश्विनोः मदेहर्षेनिमित्तभूतेसतिसोमस्य पिप्रतोः सोमंपूरयतोः ॥ भूषति भूषअलङ्कारे भौवादिकः । पिप्रतोः पॄपालनपूरणयोः पृइत्येके अस्माल्लटःशतृ जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १२॥

त्रयोदशीमृचमाह—

वावसानाविवस्वंतिसोमंस्यपीत्यागिरा । मनुष्वच्छंभूआगंतम् ॥१३॥

ववसाना । विवस्वंति । सोमंस्य । पीत्या । गिरा । मनुष्वत् । शंभू इति शम्ऽभू । आ । गतम् ॥ १३ ॥

हेशम्भू सुखस्यभावयितारौअश्विनौ मनुष्वत् मनाविव विवस्वतिपरिचरणवतियजमानेव- वसानानिवासशीलौयुवां सोमस्यपीत्या सोमपाननिमित्तंगिरास्तुतिनिमित्तंचआगतंआगच्छत- म् ॥ ववसाना वसनिवासे ताच्छील्यवयोवचनेतिताच्छीलिकश्चानश् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम् सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः चितइत्यन्तो- दात्तत्वम् ।पीत्या पापाने स्थागापापचोभावेइतिभावेक्तिन् घुमास्थेतीत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्व- म् तृतीयैकवचनेयणादेशेउदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । मनुष्वत् मनज्ञाने मन्य- तेजानातीतिमनुः बहुलवचनादौणादिकउसिप्रत्ययः तत्रतस्येवेतिसप्तम्यर्थेवतिः प्रत्ययस्वरः । गतं गमेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

युवोरुषाअनुश्रियंपरिंज्मनोरुपाचंरत् । ऋतावंनथोअक्तुभिः ॥१४॥

युवोः । उषाः । अनुं । श्रियंम् । परिंऽज्मनोः । उपऽआचंरत् । ऋता । वनथः । अक्तुऽभिः ॥ १४ ॥

हेअश्विनौपरिज्मनोःपरितोगन्त्रोर्युवोः युवयोरुभयोः श्रियमनुआगमनरूपांशोभामनुसृ- त्यउषाउपाचरत् उषःकालदेवताइहागच्छतु युवयोरागतयोःसतोः पश्चादागतेत्यर्थः युवांचअक्तु- भीरात्रिभिः ऋता यज्ञगतानिहवींषिवनथःकामयेथेसम्भजेथे ॥ युवोः युष्मच्छब्दात्षष्ठीद्विवचन- स्यसुपांसुपोभवन्तीतिषष्ठीद्विवचनादेशः अतआदेशविषयत्वाद्योचीतियत्वाभावः शेषेलोपः । प- रिज्मनोः परितःअजतोगच्छतइतिपरिज्मानौ श्वन्नुक्षन्नित्यादिनाअजतेर्मनिन्प्रत्ययान्तोनिपा- तितः । ऋता शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः । वनथः वनषणसम्भक्तौ तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥१४ ॥

प्रवर्ग्येपौर्वाह्णिकेघर्मस्यहविषोद्वितीयायाज्याउभापिबतमित्येषा अथोत्तरमितिखण्डेसू- त्रितम्—उभापिबतमश्विनेतिचोभाभ्यामनवानमिति । आश्विनशस्त्रेप्येषाद्वितीयायाज्या सूत्रितं च—प्रवामन्धांसिमद्यान्यस्थुरुभापिबतमश्विनेतियाज्येति ।

तामेतां पञ्चदशीमृचमाह—

उभापिबतमश्विनोभानःशर्मयच्छतम् ।
अविद्रियाभिरूतिभिः ॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

उभा । पिबतम् । अश्विना । उभा । नः । शर्म । यच्छतम् ।
अविद्रियाभिः । ऊतिऽभिः ॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

हेअश्विना उभायुवामुभौपिबतंसोमपानं कुरुतम् ततऊर्ध्वमुभायुवामुभौअविद्रियाभिःप्रशस्ताभिरूतिभीरक्षाभिर्नोस्मभ्यंशर्मसुखंयच्छतम् ॥ पिबतम् पापाने लोटिशपि पाघ्रेत्यादिनापिबादेशः अङ्गवृत्तेपुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येतिवचनाल्लघूपधगुणाभावः यद्वा आद्युदात्तःअदन्तःपिबादेशः तिङ्ङतिङइतिनिघातः । यच्छतम् दाणूदाने लोटिशपि पाघ्रेत्यादिनायच्छादेशः । अविद्रियाभिः द्राकुत्सायांगतौ विपूर्वादस्माद्धावेऔणादिकःकिः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः विद्रिर्निन्दा तद्विरोधिनी अविद्रिःस्तुतिः तांयान्तीत्यविद्रियाः अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऊतिभिः अवतेःक्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेपञ्चत्रिंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेणसायणामात्येनविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेतृतीयोध्यायःसमाप्तः ॥ ३ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथप्रथमाष्टकेचतुर्थोध्यायआरभ्यते अयंवामितिनवमानुवाकस्यचतुर्थंसूक्तंदशर्चम् अ-त्रानुक्रान्तम्—अयंदशप्रागाथंत्विति। ऋषिश्चान्यस्मादृषेरितिपरिभाषितत्वात् कण्वपुत्रःप्रस्कण्व-ऋषिः तथापूर्वत्राश्विनंत्वित्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषयाइदमपिसूक्तमश्विदेवताकम् अनयैवपरि-भाषयाइदमुत्तरंचप्रागाथम् अतः प्रथमातृतीयाद्याअयुजोबृहत्यः द्वितीयाचतुर्थ्याद्यायुजःसतोबृह-त्यः प्रातरनुवाकेआश्विनेक्रतौबार्हतेछन्दसिएतत्सूक्तम् अथाश्विनइतिखण्डेसूत्रितम्—इमाउवा-मयंवामिति आश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

ओम् अयंवांमधुमत्तमःसुतःसोमऋतावृधा ।
तमश्विनापिबतंतिरोअह्न्यंधत्तंरत्नानिदाशुषे ॥ १ ॥

अयम् । वाम् । मधुमत्ऽतमः । सुतः । सोमः । ऋतऽवृधा । तम् ।
अश्विना । पिबतम् । तिरःऽअह्न्यम् । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥१॥

हेऋतावृधा ऋतस्यसत्यस्ययज्ञस्यवावर्धयितारौअश्विनाअश्विनौ वांयुवयोः अयंपुरोव-र्तीसोमः सुतोऽभिषुतः कीदृशः मधुमत्तमःअतिशयेनमाधुर्यवान् तिरोअह्न्यंतिरोभूतेपूर्वस्मिन्दि-नेभिषुतंतंसोमंपिबतम् दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायरत्नानिरमणीयानिधनानिधत्तंप्रयच्छतम् ॥ वां युष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावावितिषष्ठीद्विवचनस्यवामादेशःसर्वानुदात्तः । मधुमत्तमः मनज्ञाने मन्यतइतिमधु फलिपाटिनमीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ध-कारश्चान्तादेशः अतिशयेनमधुमान् मधुमत्तमः मतुप्तमपोःपित्त्वादनुदात्तत्वेपदस्वरएवशिष्यते। ऋतावृधा वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप्चेतिक्विप् अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । ति-रोअह्न्यं अह्निभवोह्न्यः भवेछन्दसीतियत् अह्नष्टखोरेवेतिनियमान्नस्तद्धितेइतिटिलोपाभावः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिवचनाद्येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावाभावेअल्लोपोनइत्यका-

रलोपः तिरोहितोअह्न्यस्तिरोअह्न्यः तिरोन्तर्धाविवितिगतित्वेननिपातत्वादव्ययत्वेप्रादिसमासेअ-व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। दाशुषे दाश्वान्साह्वानित्यादिनाक्कसुप्रत्ययान्तोनिपातितः चतुर्थ्येक-वचने वसोःसम्प्रसारणमितिसंप्रसारणम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

त्रिवन्धुरेणंत्रिवृतांसुपेशंसारथेनायातमश्विना।
कण्वांसोवांब्रह्मंकृण्वन्त्यध्वरेतेषांमुशृणुतंहवम् ॥ २ ॥

त्रिऽवन्धुरेणं। त्रिऽवृतां। सुऽपेशंसा। रथेन। आ। यातम्।
अश्विना। कण्वांसः। वाम्। ब्रह्मं। कृण्वन्ति। अध्वरे। तेषांम्।
सु। शृणुतम्। हवम् ॥ २ ॥

हेअश्विनात्रिवन्धुरेणउन्नतानतरूपेणत्रिविधबन्धनकाष्ठयुक्तेनत्रिवृताअप्रतिहतगतितया लोकत्रयेवर्तमानेनसुपेशसाशोभनसुवर्णयुक्तेनरथेनआयातं इहागच्छतम् कण्वासः कण्वपुत्राः मेधाविनऋत्विजोवांयुवयोरध्वरेयागेब्रह्मस्तोत्ररूपंमन्त्रंहविर्लक्षणमन्नंवाकृण्वन्तिकुर्वन्ति तेषांक-ण्वानांहवमाह्वानंसुशृणुतंसुष्ठुआदरेणशृणुतम्॥ त्रिवन्धुरेण बध्नन्तीतिबन्धुराःबन्धेरौणादिकउ-रन्प्रत्ययः त्रयोबन्धुरायस्यासौत्रिबन्धुरः त्रिचक्रादिषुपाठात् त्रिचक्रादीनांछन्दस्युपसंख्यान-मितिउत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। त्रिवृता त्रिषुलोकेषुवर्ततइतित्रिवृत् क्विप्चेतिक्विप्। सुपेशसा पेशइ-तिहिरण्यनाम शोभनंपेशोयस्यासौसुपेशाः आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। शृणुतम् श्रुश्रवणे श्रुवःशृचेतिश्नुः तत्सन्नियोगेनधातोःशृभावश्च। हवं ह्वयतेर्भावेनुपसर्गस्येत्यप्सम्प्र-सारणंच गुणावादेशौ प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

अश्विनामधुमत्तमंपातंसोमंमृतावृधा।
अथाद्यदस्रावसुबिभ्रतारथेदाश्वांसमुपगच्छतम् ॥ ३ ॥

अश्विना। मधुमत्ऽतमम्। पातम्। सोमंमम्। ऋतऽवृधा। अथं।
अद्य। दस्रा। वसुं। बिभ्रता। रथे। दाश्वांसम्। उपं। गच्छतम् ॥ ३

हेऋतावृधा यज्ञस्यवर्धकावश्विनौमधुमत्तमंसोमंपातंपिबतं हेदस्राअश्विनौ सोमपानार्थं अथअस्मदाह्वानानन्तरं अद्यास्मिन्दिनेरथेस्वकीयेवसुबिभ्रताअस्मदुपयुक्तंधनंधारयन्तौदाश्वां-

संहविःप्रदंयजमानंउपगच्छतंसमीपेप्रामुतम् ॥ बिभ्रता डुभृञ्धारणपोषणयोः शतरिजुहोत्यादि-त्वाच्छपःश्लुः भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वम् शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः अभ्यस्तानामादिरित्या-द्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्रिषधस्थेबर्हिषिविश्ववेदसामध्वायज्ञंमिमिक्षतम् ।
कण्वासोवांसुतसोमाअभिद्यवोयुवांहवन्तेअश्विना ॥ ४ ॥

त्रिऽसधस्थे । बर्हिषि । विश्वऽवेदसा । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ।
कण्वासः । वाम् । सुतऽसोमाः । अभिऽद्यवः । युवाम् । हवन्ते ।
अश्विना ॥ ४ ॥

हेविश्ववेदसासर्वज्ञावश्विनौ त्रिषधस्थेकक्षात्रयरूपेणास्तीर्णतयात्रिषुस्थानेष्ववस्थितेब-र्हिषिदर्भेस्थित्वामध्वामधुरेणरसेनयज्ञंमिमिक्षतंसेक्तुमिच्छतं हेअश्विना वांयुष्मदर्थंसुतसोमाअ-भिषुतसोमयुक्ताः अभिद्यवःअभिगतदीप्तयः कण्वासोयुवामुभौहवन्तेआह्वयन्ते ॥ त्रिषधस्थे त्रिषुस्थानेषुसहतिष्ठतीतित्रिषधस्थंबर्हिः सुपिस्थइतिकप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः सधमादस्थयोश्छन्दसीतिसहशब्दस्यसधादेशः । मध्वा आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः जसिचेत्यत्रजसादिषुछन्दसिवावचनमितिवचनान्नाभावाभावश्च । मिमिक्षतं मिहसेचने सनिएका-चइतीट्प्रतिषेधः हलन्ताच्चेतिसनःकित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः अभ्यासहलादिशेषौ ढत्वकत्वष-त्वानि । सुतसोमाः सुतःसोमोयैः बहुव्रीहिस्वरः । अभिद्यवः द्युरित्यहर्नाम तेनतत्सम्बन्धी प्रकाशोलक्ष्यते अभिगताद्युं अत्यादयःक्रान्ताद्यर्थेद्वितीययेतिसमासः अव्ययपूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

याभिःकण्वमभिष्टिभिःप्रावतंयुवमश्विना ।
ताभिःष्व१स्माँअवतंशुभस्पतीपातंसोममृतावृधा ॥ ५ ॥ १ ॥

याभिः । कण्वम् । अभिष्टिऽभिः । प्र । आवतम् । युवम् ।
अश्विना । ताभिः । सु । अस्मान् । अवतम् । शुभः । पती इति ।
पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ ५ ॥ १ ॥

हेअश्विना युवंयुवामुभौयाभिरभिष्टिभिः अपेक्षिताभीरक्षाभिः कण्वंमहर्षिमावतंरक्षितवन्तौ हेशुभस्पतीशोभनस्यकर्मणःपालकौ ताभीरक्षाभिरस्माननुष्ठातॄनस्ववतंसुष्ठुरक्षतम् स्पष्टमन्यत्॥ अभिष्टिभिः आभिमुख्येनेष्यन्तइत्यभिष्टयःफलानि इषइच्छायां कर्मणिक्तिनि तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः एमन्नादिषुछन्दसिपररूपंवक्तव्यमितिपररूपत्वम् तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्यभिरन्तोदात्तः । शुभस्पती शुभदीप्तौ क्विप्चेतिक्विप् षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् सुबामन्त्रितेइतिषष्ठ्यन्तस्यपराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

षष्ठीमृचमाह—

सुदासेदस्रावसुबिभ्रतारथेपृक्षोवहतमश्विना ।
रयिंसमुद्रादुतवादिवस्पर्यस्मेधत्तंपुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

सुऽदासे । दस्रा । वसु । बिभ्रता । रथे । पृक्षः । वहतम् । अश्विना । रयिम् । समुद्रात् । उत । वा । दिवः । परि । अस्मे इति । धत्तम् । पुरुऽस्पृहम् ॥ ६ ॥

हेदस्रादर्शनीयावश्विनौसुदासेशोभनदानयुक्तायराज्ञेपिजवनपुत्रायरथेवसुबिभ्रतायुवांपृक्षोन्नंवहतंप्रापितवन्तौ समुद्रादन्तरिक्षात् समुद्रमित्यन्तरिक्षनाम समुद्रःअध्वरमित्यन्तरिक्षनामसुपाठात् उतवादिवस्परि अथवास्वर्गात्पर्याहृत्यपुरुस्पृहंबहुभिःस्पृहणीयंरयिंधनंअस्मेधत्तं अस्मासुस्थापयतम्॥ सुष्ठुददातीतिसुदाःअसुनि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवस्परि पञ्चम्याःपरावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । पुरुस्पृहम् स्पृहईप्सायां चुरादिरदन्तः पुरुभिःस्पृह्यतइतिपुरुस्पृहः कर्मणिघञ् अतोलोपस्यस्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणाभावः ञित्स्वरेणउत्तरपदस्याद्युदात्तत्वेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणतदेवशिष्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

यन्नासत्यापरावतियद्वास्थोअधितुर्वशे ।
अतोरथेनसुवृतानआगतंसाकंसूर्यस्यरश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । नासत्या । पराऽवति । यत् । वा । स्थः । अधि । तुर्वशे ।
अतः । रथेन । सुऽवृता । नः । आ । गतम् । साकम् । सूर्यस्य ।
रश्मिऽभिः ॥ ७ ॥

हेनासत्याअसत्यरहिताविश्विनौ यत्यदियुवांपरावतिदूरदेशेस्थःवर्तेथे यद्वा अथवाअ-धितुर्वशेअधिकेसमीपेस्थः अतोस्माद्दूरात्समीपाद्वा सूर्यस्यरश्मिभिःसाकं सूर्योदयकालेसुवृता शोभनवर्तनयुक्तेनरथेननोस्मान्प्रतिआगतमागच्छतम् ॥ नासत्या सत्सुभवौसत्यौनसत्यौअस-त्यौनअसत्यौनासत्यौ नभ्राण्नपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः । स्थः असभुवि श्नसोरल्लोपइत्य-कारलोपः यद्वृत्तयोगादनिघातः । गतं गमेर्लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादि-नानुनासिकलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अर्वाञ्चांवांसप्तयोध्वरश्रियोवहन्तुसवनेदुप ।
इषंपृञ्चन्तासुकृतेसुदानवआबर्हिःसीदतंनरा ॥ ८ ॥

अर्वाञ्चा । वाम् । सप्तयः । अध्वरऽश्रियः । वहन्तु । सवना । इत् ।
उप । इषम् । पृञ्चन्ता । सुऽकृते । सुऽदानवे । आ । बर्हिः ।
सीदतम् । नरा ॥ ८ ॥

हेअश्विनौअध्वरश्रियोयागसेविनः सप्तयोश्वाः सवनेदुपअस्मदनुष्ठेयानित्रीणिसवनान्ये-वोपलक्ष्यअर्वाञ्चाअभिमुखावांयुवांवहन्तुप्रापयन्तु हेनराअश्विनौसुकृतेसुष्ठुकर्मकारिणेसुदान-वेशोभनदानयुक्ताययजमानायेषमन्नंपृञ्चन्तासंयोजयन्तौ युवांबर्हिरासीदतंदर्भमामुतम् ॥ अ-र्वाञ्चा सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । अध्वरश्रियम् अध्वरंश्रयन्तीत्यध्वरश्रियः क्विब्-वचिप्रच्छीत्यादिनाक्विप्दीर्घश्च । वहन्तु वहप्रापणे शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्व-रेणाद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः । सवना षुञ्अभिषवे अभिषूयतेसोमएष्वितिसवना-नि अधिकरणेल्युट् योरनादेशः गुणावादेशौ लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् शेश्छन्दसिबहुल-मितिशेर्लोपः । पृञ्चन्ता पृचीसम्पर्के शतरिरुधादित्वात्श्नम् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः प्रत्य-यस्वरः । सुकृते सुकर्मपापेत्यादिनाकरोतेर्भूतकालेक्विप् ह्रस्वस्यपितीतितुक् । सुदानवे शोभ-

नंदानुर्दानंयस्यासौसुदानुः दानुशब्दोनुप्रत्ययान्तआद्युदात्तः आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीतिबहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सीदतं षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

तेनंनासत्यागतंरथेनसूर्यत्वचा ।
येनशश्वदूहथुर्दाशुषेवसुमध्वःसोमस्यपीतये ॥ ९ ॥

तेन । नासत्या । आ । गतम् । रथेन । सूर्यऽत्वचा । येन । शश्वत् । ऊहथुः । दाशुषे । वसु । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हेनासत्यासूर्यत्वचासूर्यसंवृतेन सूर्यरश्मिसदृशेनवा तेनप्रसिद्धेनरथेनआगतमागच्छतं दाशुषे हविर्दत्तवतेयजमानायवसुधनं शश्वत्सर्वदायेनरथेनऊहथुः प्रापितवन्तौतेनरथेनेतिपूर्वत्रान्वयः किमर्थमागमनमितितदुच्यते मध्वः मधुरस्यसोमस्यपीतयेसोमपानार्थम् ॥ सूर्यत्वचा त्वचसंवरणे त्वचतिसंवृणोतीतित्वग्रश्मिः सूर्यस्यत्वगिवत्वग्यस्य सप्तम्युपमानेत्यादिनाबहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च सूर्यशब्दःषूप्रेरणेइत्यस्मात्क्यपि राजसूयसूर्येत्यादिनारुडागमसहितोनिपातितः ततःप्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तः सएवबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणशिष्यते । ऊहथुः वहप्रापणे लिटिअसंयोगाल्लिट्कित्दितिलिटःकित्त्वे वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं अभ्याससहलादिशेषौ सवर्णदीर्घः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

उक्थेभिरर्वागवसेपुरूवसूअर्कैश्चनिह्वयामहे ।
शश्वत्कण्वानांसदसिप्रियेहिकंसोमंपपथुरश्विना ॥ १० ॥ २ ॥

उक्थेभिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुऽवसू । अर्कैः । च । नि । ह्वयामहे । शश्वत् । कण्वानाम् । सदसि । प्रिये । हि । कम् । सोमम् । पपथुः । अश्विना ॥ १० ॥ २ ॥

पुरुवसू प्रभूतधनावश्विनौअवसेस्मद्रक्षणार्थंउक्थेभिरुक्थैःशस्त्रैः अर्कैश्च अर्चनसाधनैः स्तोत्रैश्चअर्वागस्मदाभिमुख्येननिह्वयामहेनितरामाह्वयामः हेअश्विनाकण्वानांकण्वपुत्राणांमे-

धाविनांवाप्रियेसदसियज्ञस्थानेशश्वत्सर्वदासोमं पपथुर्हिकंयुवांपीतवन्तौखलु ॥ उक्थेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशाभावः बहुवचनेझल्येदित्येत्वम्। अर्कैः ऋचस्तुतौ पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतिकरणेघः चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वम्। निह्वयामहे निसमुपविभ्योह्वइत्यात्मनेपदम् ।सदसि सीदन्त्यस्मिन्निितिसदः असुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । पपथुः पापाने लिटिआतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

सहवामेनेतिषोडशर्चंपञ्चमंसूक्तम् प्रस्कण्वऋषिः बार्हतत्वादयुजोबृहत्यःयुजःसतोबृहत्यः उषादेवता सहषोडशोषस्यंत्वित्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकेउषस्येक्रतौबार्हतेछन्दसीदंसूक्तम् अथोषस्यइतिखण्डेसूत्रितम्—प्रत्युअदर्शिसहवामेनेतिबार्हतमिति । तथाआश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

सहवामेननउषोव्युच्छादुहितर्दिवः ।
सहद्युम्नेनबृहताविभावरिरायादेविदास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः । सह । द्युम्नेन । बृहता । विभाऽवरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हेदुहितर्दिवोद्युदेवतायाःपुत्रि उषः उषःकालदेवते नोस्मदर्थेवामेनधनेनसहव्युच्छप्रभातं कुरुहेविभावरिउषोदेवतेबृहताप्रभूतेनद्युम्नेनान्नेनसहव्युच्छ हेदेवि त्वंदास्वतीदानयुक्तासतीराया पशुलक्षणेनधनेनसहव्युच्छ॥ उच्छ उच्छीविवासे । दुहितर्दिवः सुबामन्त्रितेपराङ्गवत्स्वरेइत्यत्र परमपिछन्दसीतिवचनाद्दिवइत्यस्यपूर्वाङ्गवद्भावेसतिआमन्त्रितस्यचेतिषष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । बृहता बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । विभावरि भादीप्तौ आतोमनिन्क्विनित्यादिनावनिप् वनोरचेतिङीप् तत्सन्नियोगेननकारस्यरेफादेशः सम्बुद्धौह्रस्वत्वम्। दास्वती डुदाञ्दाने भावेअसुन्प्रत्ययः तदस्यास्तीतिदास्वती मादुपधायाइतिमतुपोवत्वम् उगितश्चेतिङीप् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्वसुविदोभूरिच्यवन्तवस्तवे ।
उदीरयप्रतिमासूनृताउषश्चोदराधोमघोनाम् ॥ २॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽसुविदः । भूरि । च्यवन्त ।
वस्तवे । उत् । ईरय । प्रति । मा । सूनृताः । उषः । चोद ।
राधः । मघोनाम् ॥ २ ॥

अश्वावतीःबह्वश्वोपेताः गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः विश्वसुविदः कृत्स्नस्यधनस्यसुष्ठुलम्भयित्र्यः उषोदेवताः वस्तवेप्रजानांनिवासायभूरिप्रभूतंयथाभवतितथाच्यवन्तप्राप्ताः हेउषोदेवते मामतिमामुद्दिश्य सूनृताःप्रियहितवाचः उदीरय ब्रूहि मघोनांधनवतांसम्बन्धिराधोधनंचोदअस्मदर्थंप्रेरय ॥ अश्वावतीः मन्त्रेसोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्यमतावितिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्यपाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । च्यवन्त च्युङ्गतौ लङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । वस्तवे वसनिवासे तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ईरय ईरगतौकम्पनेच हेतुमतिणिच् । चोद चुदसञ्चोदने चौरादिकः लोटि छन्दस्युभयथेति शप् आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः । मघोनां षष्ठीबहुवचने श्वयुवमघोनामतद्धितेइतिसम्प्रसारणम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

उवासोषाउच्छाच्चनुदेवीजीरारथानाम् ।
येअस्याआचरणेषुदध्रिरेसमुद्रेनश्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उवास । उषाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानाम् ।
ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दध्रिरे । समुद्रे । न । श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उषोदेवी उवास पुरानिवासमकरोत् प्रभातंकृतवतीत्यर्थः चनुअद्यापिउच्छात् व्युच्छति प्रभातंकरोति कीदृशीदेवी रथानांजीराप्रेरयित्री उषःकालेहिरथाःप्रेर्यन्ते अस्याउषसः आचरणेषुआगमनेषुयेरथादध्रिरेधृताःसज्जीकृताभवन्ति तेषांरथानामितिपूर्वत्रान्वयः रथप्रेरणेदृष्टान्तः—श्रवस्यवोधनकामाः समुद्रेन यथासमुद्रमध्येनावःसज्जीकृत्यप्रेरयन्तितद्वत् ॥ उवास वसनिवासे णलि लिटचभ्यासस्योभयेषामितिअभ्यासस्यसम्प्रसारणं लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । उच्छात् लेटचाडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः तुदादित्वात् शप्रत्ययः आगमानुदात्तत्वेप्रत्ययस्वरः । उषाःइत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वात्तदपेक्षयाअस्य निघातोनभवति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् । जीरा जुः

तिगत्यर्थः सौत्रोधातुः जोरीचेतिरक्प्रत्ययः। अस्याः इदमोन्वादेशेइत्यशादेशोनुदात्तः विभक्तिरपिसुप्त्वादनुदात्तेतिसर्वानुदात्तत्वम्। आचरणेषु चरगत्यर्थः ल्युट्चेतिभावेल्युट् लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। दध्रिरे धृङ्अवस्थाने लिटःकित्वाद्गुणाभावेयणादेशः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् यच्छब्दयोगादनिघातः। श्रवस्यवः श्रूयतइति श्रवोधनं असुन् तदात्मनइच्छन्तीतिश्रवस्यवः सुपआत्मनःक्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः॥३॥

चतुर्थीमृचमाह—

उषोयेतेप्रयामेषुयुञ्जतेमनोदानायसूरयः।
अत्राहतत्कण्वएषांकण्वतमोनामगृणातिनृणाम् ॥ ४ ॥

उषः। ये। ते। प्र। यामेषु। युञ्जते। मनः। दानाय। सूरयः।
अत्र। अह। तत्। कण्वः। एषाम्। कण्वऽतमः। नाम।
गृणाति। नृणाम्॥ ४ ॥

हेउषः तेतवयामेषुगमनेषुसत्सुयेसूरयोविद्वांसोदानाभिज्ञाःदानायधनादिदानार्थंमनः स्वकीयंप्रयुञ्जतेप्रेरयन्ति दानशीलाः उदाराःप्रभवः प्रातःकालेदातुमिच्छन्तीत्यर्थः एषांदातुमिच्छतांनृणांतन्नाम दानविषयेलोकप्रसिद्धंनाम कण्वतमोतिशयेनमेधावीकण्वोमहर्षिरत्राह—अत्रैवोषःकालेगृणात्युच्चारयति योदातुमिच्छतियश्चनामग्रहणेनदातारंप्रशंसतितावुभावप्युषःकालएवतथाकुरुतइत्युषसःस्तुतिः॥ गृणाति गॄशब्दे क्रैयादिकः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम्। नृणां नामि नृचेतिदीर्घप्रतिषेधः नृचान्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आघायोषेवसूनर्युषायातिप्रभुञ्जती।
जरयन्तीवृजनंपद्वदीयतउत्पातयतिपक्षिणः॥ ५ ॥ ३ ॥

आ। घ। योषाऽइव। सूनरी। उषाः। याति। प्रऽभुञ्जती।
जरयन्ती। वृजनम्। पत्ऽवत्। ईयते। उत्। पातयति।
पक्षिणः॥ ५ ॥ ३ ॥

उषादेवी प्रभुञ्जती प्रकर्षेण सर्वं पालयन्ती आयातिघ प्रतिदिनमागच्छतिखलु तत्रदृष्टान्तः—सूनरी सुष्ठुगृहकृत्यस्यनेत्री योषेवगृहिणीव कीदृशीउषाः वृजंनंगमनशीलंजङ्गमं प्राणिजातं जरयन्ती जरांप्रापयन्ती असकृदुषस्यावृत्तायांवयोहान्याप्राणिनोजीर्णाभवन्ति किञ्च उषःकाले पद्वत् पादयुक्तंप्राणिजातं ईयते निद्रांपरित्यज्यस्वस्वकृत्यार्थंगच्छति किञ्च इयमुषाः पक्षिणउत्पादयति पक्षिणोह्युषःकालेसमुत्थायतत्रतत्रव्रजन्ति ॥ घ ऋचितुनुघेत्यादिनासंहितायांदीर्घः । सुष्ठुनयतीतिसूनरी नूनये अचइरितिइप्रत्ययः गतिसमासेकृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिवचनात् कृदिकारादक्तिनइतिङीष् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घः । प्रभुञ्जती भुजपालनाभ्यवहारयोः लटःशतृ रुधादित्वात्श्नम् श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः उगितश्चेतिङीप् शतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् । वृजनं वृजीवर्जने वर्ज्यतेइतिवृजनंप्राणिजातं कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यःक्युरितिक्युःप्रत्ययः कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः योरनादेशेप्रत्ययस्वरः । पद्वत् पत्पादः तदस्यास्तीतिपद्वत् झयइतिमतुपोवत्वम् व्यत्ययेनमतुपउदात्तत्वम् नचस्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदितिव्यंजनस्याविद्यमानवत्त्वेसतिह्रस्वनुड्भ्यांमतुबितिमतुपउदात्तत्वमितिवाच्यं ह्रस्वादित्येवसिद्धे पुनर्नुड्ग्रहणसामर्थ्यादेषापरिभाषानाश्रीयतेइतिवृत्तावुक्तम् इतरथाहिमरुत्वानित्यत्रापिमतुपउदात्तत्वंस्यात् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

षष्ठीमृचमाह—

वियासृजतिसमनंव्य१र्थिनःपदंनवेत्योदती ।
वयोनकिष्टेपप्तिवांसआसतेव्युष्टौवाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनम् । वि । अर्थिनः । पदम् । न । वेति ।
ओदती । वयः । नकिः । ते । पप्तिऽवांसः । आसते । विऽउष्टौ ।
वाजिनीऽवति ॥ ६ ॥

यादेवतासमनंसमीचीनचेष्टावन्तंपुरुषंविसृजतिप्रेरयति गृहारामादिचेष्टाकुशलान्पुरुषानुषःकालः शयनादुत्थाप्यस्वस्वव्यापारेप्रेरयतीतिप्रसिद्धं किञ्च उषाः अर्थिनोयाचकान्विसृजति तेपिह्युषःकालेसमुत्थायस्वकीयदातृगृहेगच्छन्ति ओदतीउषोदेवतापदंस्थानंनवेतिनकामयते उषःकालःशीघ्रंगच्छतीत्यर्थः हेवाजिनीवतिउषोदेवते तेव्युष्टौत्वदीयेप्रभातकालेपप्तिवांसः

पतनयुक्तावयःपक्षिणः नकिरासतेनतिष्ठन्ति किन्तु स्वस्वनीडाद्विनिर्गत्यगच्छन्तीत्यर्थः ॥ सृजति सृजविसर्गे तुदादित्वाच्छः तस्यङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः प्रत्ययस्यापित्त्वादनुदात्तत्वेविकरणस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । ओदती उन्दीक्लेदने उनत्तिसर्वंनीहारेणेत्योदतीउषाः शतरिव्यत्ययेनशप् व्यत्ययेनानुनासिकलोपेलघूपधगुणः उगितश्चेतिङीप् आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुरदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् नचशतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् अन्तोदात्ताच्छतुःपरस्यास्तद्विधानात् । नकिष्टे युष्मत्ततक्षुष्वन्तःपादमितिषत्वम् । पप्तिवांसः पतॢगतौ लिटःक्वसुः क्रादिनियमात्प्राप्तइट् वस्वेकाजाद्घसामितिनियमान्नप्राप्नोतितत्क्रियते सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वात् तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावाद्द्विर्भावः प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति वाजोन्नं अस्यास्तीतिवाजिनीक्रियामत्वर्थीयइनिः ऋन्नेभ्यइतिङीप् तादृशी क्रियायस्याःसा तदस्यास्तीतिमतुप् संज्ञायांइतिमतुपोवत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

एषायुक्तपरावतःसूर्यस्योदयनादधि ।
शतंरथेभिःसुभगोषाइयंवियात्यभिमानुषान् ॥ ७ ॥

एषा । अयुक्त । पराऽवतः । सूर्यस्य । उत्ऽअयनात् । अधि ।
शतम् । रथेभिः । सुऽभगा । उषाः । इयम् । वि । याति ।
अभि । मानुषान् ॥ ७ ॥

एषाउषोदेवीशतंअयुक्त स्वकीयानांरथानांशतंयोजितवती सुभगासौभाग्ययुक्ताइयमुषाः परावतोदूरस्थात्सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकाद्युलोकात् मानुषानभि मनुष्यानुद्दिश्य रथेभिःशतसंख्याकैर्युक्तैरथैर्वियाति विशेषेणगच्छति ॥ अयुक्त लुङि झलोझलीतिसिचोलोपः । उदयनात् उदेत्यत्रेत्युदयनं इणूगतौ अधिकरणेल्युट् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुभगा शोभनोभगोयस्याःसा आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मानुषान् मनोःपुत्रामानुषाः मनोर्जातावञ्यतौषुक्चेत्यञ् षुगागमश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

विश्वमस्यानानामचक्षसेजगज्ज्योतिष्कृणोतिसूनरी ।
अपद्वेषोमघोनीदुहितादिवउषाउच्छदपस्रिधः ॥ ८ ॥

विश्वम् । अस्याः । ननाम । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति ।
सूनरी । अप । द्वेषः । मघोनी । दुहिता । दिवः । उषाः । उच्छत् ।
अप । स्रिधः ॥ ८ ॥

विश्वंसर्वंजगत्जङ्गमंप्राणिजातंअस्याउषसश्चक्षसेप्रकाशायननामप्रह्वीभवति रात्रौतमसि निमग्नाःसर्वेजनाः तन्निवारयित्रीमुषसमुपलभ्यनमस्कुर्वन्तीत्यर्थः कुतः यस्मादेषासूनरीसुष्ठु नेत्री अभिमतफलस्यप्रापयित्रीउषाःज्योतिष्कृणोतिसर्वंप्रकाशयति किञ्च मघोनीमघवतीधनवतीदिवोदुहिताद्युलोकसकाशादुत्पन्नाउषाः द्वेषः द्वेष्टॄन् अपोच्छत्अपवर्जयति तथा स्रिधः शोषयितॄनपोच्छत् अपवर्जयति तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारहेतुभूतांउषोदेवतांविश्वंजगन्नमस्करोतीत्यर्थः॥अस्याः इदमोन्वादेशेइत्यशादेशोनुदात्तः विभक्तिश्चसुम्वादनुदात्तेतिसर्वानुदात्तत्वम् ।ननाम संहितायामन्येषामपिदृश्यतेइत्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् तुजादित्वेहितूतुजानइत्यादाविवपदकालेपिदीर्घःश्रूयते । ज्योतिः इणःषइत्यनुवृत्तौ इसुसोःसामर्थ्येइतिविसर्जनीयस्यषत्वम्। द्वेषः द्विषअप्रीतौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् लघूपधगुणः । मघोनी मघंवनतिसंभजतइतिमघोनी श्वन्नुक्षन्नित्यादिनामघवन्शब्दःकनिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः स्त्रियामृन्नेभ्योङीबितिङीप् भसंज्ञायां श्वयुवमघोनामतद्धितेइतिसम्प्रसारणम्। उच्छत् उच्छीविवासे विवासोवर्जनं छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडागमाभावः । स्रिधः स्रिधुशोषणे क्विपचेति क्विप्॥८॥

नवमीमृचमाह—

उषआभाहिभानुनाचन्द्रेणदुहितर्दिवः ।
आवहन्तीभूर्यस्मभ्यंसौभगंव्युच्छन्तीदिविष्टिषु ॥ ९ ॥

उषः । आ । भाहि । भानुना । चन्द्रेण । दुहितः । दिवः ।
आऽवहन्ती । भूरि । अस्मभ्यम् । सौभगम् । विऽउच्छन्ती ।
दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

हेदिवोदुहितःद्युलोकस्यपुत्रिउषःउषोदेवते चन्द्रेणसर्वेषामाह्लादकेनभानुनाप्रकाशकेनआसमन्तावभाहिप्रकाशस्व किंकुर्वती दिविष्टिषुदिवसेषुभूरिप्रभूतंसौभगंअस्मभ्यमावहन्तीसंपादयन्ती तथा व्युच्छन्ती तमांसिवर्जयन्ती ॥ उषःषाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। दुहितर्दिवः परमपिछन्दसीतिदिवइत्यस्यपरस्यषष्ठ्यन्तस्यपूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावेसतिषष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानु-

दात्तत्वम्। आवहन्ती ङीप्शपौपित्त्वादनुदात्तौ शतुश्चादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् अतोधातुस्वरःशिष्यते समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। भूरिभवतिनविनश्यतीतिभूरि अदिश-दिभूशुभिभ्यःक्रिन्निति क्रिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। सुभगस्यभावःसौभगं सुभगान्मन्त्रेइत्युद्गात्रा-दिषुपाठात् अञ्प्रत्ययः ह्रद्भगसिन्ध्वन्तेपूर्वपदस्यचेत्युभयपदवृद्धौप्राप्तायां सर्वेविधयश्छन्दसिवि-कल्प्यन्तइतिवचनादत्रोत्तरपदवृद्धिर्नभवतीतिवृत्तावुक्तम्।व्युच्छन्ती उच्छीविवासे विवासोवर्ज-नं तौदादिकः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः। दिविष्टिषु दिवूशब्देनदिविष्ठ-आदित्योलक्ष्यते तस्यइष्टयएषणानिगमनानियेषुदिवसेषुतेदिविष्टयः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम्॥ ९॥

दशमीमृचमाह—

विश्वस्यहिप्राणनंजीवनंत्वेवियदुच्छसिसूनरि।
सानोरथेनबृहताविभावरिश्रुधिचित्रामघेहवम्॥१०॥४॥

विश्वस्य। हि। प्राणनम्। जीवनम्। त्वे इति। वि। यत्। उच्छसि। सूनरि। सा। नः। रथेन। बृहता। विभाऽवरि। श्रुधि। चित्रऽमघे। हवम्॥ १०॥ ४॥

हेसूनरीउषोदेवि विश्वस्यसर्वस्यप्राणिजातस्य प्राणनंचेष्टनं जीवनंप्राणधारणंचत्वेहि त्वय्येववर्तते यद्यस्मात्त्वंव्युच्छसितमोवर्जयसि हेविभावरिविशिष्टप्रकाशयुक्ते सातादृशीत्वंनोस्मा-न्प्रतिबृहताप्रौढेनरथेनआयाहीतिशेषः तथाहेचित्रामघेविचित्रधनयुक्ते उषोदेवते अस्मदीयंहव-माह्वानंश्रुधिशृणु॥ प्राणनं अनचेष्टायां ल्युट्चेतिभावेल्युट् योरनादेशः समासेअनितेरित्युपसर्ग-स्थान्निमित्तादुत्तरस्यनकारस्यणत्वम् नन्वनितेरितिइटानिर्देशात्कथमनचेष्टायामित्यस्यणत्वम् तर्हिजीवनस्यपृथगुपादानात् तेनैवधातुनाचेष्टालक्ष्यते समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् संहिता-यामेकादेशस्वरेणैकादेशस्योदात्तत्वम्। त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेआदेशः। उच्छसि उच्छीवि-वासे तौदादिकः सिपःपित्त्वादनुदात्तत्वेविकरणस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः। सून-रि सुष्ठुनयतीतिसूनरी नृनयेइत्यस्मादचइरित्यौणादिकइप्रत्ययः गतिसमासेकृद्ग्रहणेगतिकारक-पूर्वस्यापिग्रहणात्कृदिकारादक्तिनइतिङीष् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् परादिश्छन्दसिब-हुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेप्राप्ते आमन्त्रितस्यचेत्याष्टमिकोनिघातः। विभावरि विशिष्टाभायस्याः

सा छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् वनोरचेति ङीप् तत्सन्नियोगेन नकारस्य रेफादेशश्च । श्रुधि श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीति विकरणस्य लुक् हेरपित्त्वेन प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वे पादादित्वान्निघाताभावः । मघमिति धननाम चित्रंमघंयस्याः साचित्रामघा अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । हवं ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच भावेनुपसर्गस्येत्यप्प्रत्ययः तत्सन्नियोगेन सम्प्रसारणंच ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

एकादशीमृचमाह—

उषोवाजंहिवंस्वयश्चित्रोमानुषेजने ।
तेनावहसुकृतोअध्वराँउपयेत्वागृणन्तिवह्नयः ॥ ११ ॥

उषः । वाजम् । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने । तेन । आ । वह । सुऽकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा । गृणन्ति । वह्नयः ॥ ११ ॥

हेउषः वाजंहविर्लक्षणमन्नं हि श्रुतिषुप्रसिद्धं वंस्वयाचस्वस्वीकुर्वित्यर्थः योवाजश्चित्रश्चायनीयः मानुषेमनुष्येजनेजातेयजमानेवर्ततेतंवाजमिति पूर्वत्रान्वयः तेनकारणेन सुकृतः सुष्ठुकृतवतोयजमानान् अध्वरान् हिंसारहितान् यागानुपावह प्रापय येयजमाना वह्नयो यज्ञनिर्वाहकाः त्वात्वां गृणन्ति स्तुवन्ति तान् सुकृत इति पूर्वेण सम्बन्धः एतदुक्तंभवति यजमानैः प्रत्तंहविः स्वीकृत्य पुनरपि तेषांयज्ञंसम्पादयन्ति ॥ वाजं वजव्रजगतौ कर्मणिघञ् अजिव्रज्योश्चेत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इति वृत्तावुक्तत्वात् कुत्वाभावः कर्षात्वत इत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । वंस्व वनुयाचने अत्रयाचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्वीकारो लक्ष्यते बहुलंछन्दसीति विकरणस्य लुक् अनुदात्तत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः हिचेति निघातप्रतिषेधः । सुकृतः सुकर्मपापेत्यादिना करोतेर्भूतार्थे क्विप् तुगागमः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अध्वरान् ध्वरो हिंसा नास्त्यस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अध्वरानित्यस्य ईप्सिततमत्वात् कर्तुरीप्सिततममिति कर्मसंज्ञा । सुकृत इत्यस्यतु अकथितंचेति नीवह्योर्हरतेश्चेति द्विकर्मकेषु वहतेः परिगणितत्वात् । अध्वरानित्यत्र नकारस्य संहितायां दीर्घादटीति रुत्वम् आतोटिनित्यमिति पूर्वपदस्याकारस्य सानुनासिकता । गृणन्ति गॄशब्दे क्र्यादिभ्यः श्ना प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

विश्वान्देवाँआवहसोमपीतयेन्तरिक्षादुषस्त्वम् ।
सास्मासुधागोमदश्वावदुक्थ्यं१मुषोवाजंसुवीर्यम् ॥१२॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अन्तरिक्षात् ।
उषः । त्वम् । सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । उक्थ्यम् ।
उषः । वाजम् । सुऽवीर्यम् ॥ १२ ॥

हेउषः त्वंसोमपीतयेसोमपानायअन्तरिक्षादन्तरिक्षलोकात्विश्वान् सर्वान्आवहअस्मदीयंदेवयजनदेशंप्रापय हेउषः सातादृशीत्वंगोमत् गोमन्तंबहुभिर्गोभिर्युक्तं अश्वावत्अश्वैरुपेतंउक्थ्यंप्रशस्यंसुवीर्यंशोभनवीर्योपेतंवाजमन्नं अस्मासु धाः निधेहिस्थापयेत्यर्थः॥ धाः दधातेश्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलुङ् गातिस्थेतिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । गोमत् अश्वावत् मन्त्रेसोमाश्वेन्द्रियेतिमतुपिदीर्घत्वम् उभयत्रसुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । उक्थ्यं उक्थंस्तोत्रंतत्रभवमुक्थ्यं भवेछन्दसीतियत् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतियतोनावइत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । उषः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः । सुवीर्यं शोभनंवीर्यंयस्य वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

यस्यारुशन्तोअर्चयःप्रतिभद्राअदृक्षत ।
सानोरयिंविश्ववारंसुपेशसमुषाददातुसुग्म्यम् ॥१३॥

यस्याः । रुशन्तः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदृक्षत । सा ।
नः । रयिम् । विश्वऽवारम् । सुऽपेशसम् । उषाः । ददातु ।
सुग्म्यम् ॥ १३ ॥

यस्याः उषसःअर्चयःप्रकाशाः रुशन्तः शत्रून्हिंसन्तःभद्राः कल्याणाः प्रत्यदृक्षतप्रतिदृश्यन्ते सातथाभूताउषाःनोस्मभ्यंरयिंददातु कीदृशंरयिंविश्ववारंविश्ववारकम् यद्वा विश्वैर्वरणीयंसुपेशसं पेशइतिरूपनाम शोभनरूपोपेतंसुग्म्यंसुष्ठुगन्तव्यम् यद्वा सुग्म्यमितिसुखनाम तद्धेतुत्वात्सुग्म्यम् ॥ रुशन्तः रुशरिशहिंसायां शतरितुदादित्वाच्छः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सतिशिष्टत्वाद्विकरणस्वरेप्राप्तेव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अदृक्षत दृशेःकर्मणिलुङिझस्यादादे-

शः च्लेःसिच् नदृशइतिक्सप्रतिषेधः एकाचइतीट्प्रतिषेधः लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति सिचः किन्त्वाल्लघूपधगुणाभावः सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यमागमाभावश्चकित्त्वादेव षत्वकत्वषत्वानि अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः। विश्ववारं विश्वंवृणोतीतिविश्ववारः वृञ्वरणे कर्मण्यण् यद्वा विश्वैर्व्रियतइतिविश्ववारः कर्मणिघञ् मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। सुगम्यं सुष्ठुगन्तव्यःसुगमः गमेर्घञर्थेकविधानमितिकप्रत्ययः गमहनेत्यादिनोपधालोपः तत्रभवंसुगम्यं भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

येचिद्धित्वामृषयःपूर्वऊतयेजुहूरेवंसेमहि ।
सानःस्तोमाँअभिगृणीहिराधसोषःशुक्रेणशोचिषा ॥१४॥

ये । चित् । हि । त्वाम् । ऋषयः । पूर्वे । ऊतये । जुहूरे । अवंसे । महि । सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उषः । शुक्रेण । शोचिषा ॥ १४ ॥

हेमहिमहितेपूजनीयेवाउषोदेवते त्वांयेचिद्धियेखलुप्रसिद्धाः पूर्वेचिरन्तनाऋषयोमन्त्रद्रष्टारः ऊतयेरक्षणाय अवइत्यन्ननाम अवसेअन्नायचजुहूरेजुह्विरेआहूतवन्तः सूक्तरूपैर्मन्त्रैःस्तुतवन्तइत्यर्थः हेउषः सातादृशीत्वंराधसाअस्माभिर्दत्तेनहविर्लक्षणेनधनेनशुक्रेणशोचिषादीप्तेनतमोनिवारयितुंसमर्थेनतेजसाचोपलक्षितासतीतेषामृषीणामिवनोस्माकंस्तोमानभि स्तुतीरभिलक्ष्यगृणीहिसम्यक्स्तुतमितिशब्दय अस्मदीयाभिःस्तुतिभिःसन्तुष्टाभवेत्यर्थः ॥ ऊतये अवतेःक्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिनावकारस्योपधायाश्चोठ् ऊतियूतीत्यादिनाक्तिन्नुदात्तोनिपातितः। जुहूरे ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच लिटिअभ्यस्तस्यचेतिद्विर्वचनात्पूर्वमेवअभ्यस्तकारणभूतस्यह्वयतेः सम्प्रसारणम् अभ्यस्तस्ययोह्वयतिःकश्चाभ्यस्तस्यह्वयतिःयस्तस्यकारणमितिव्याख्यातत्वात् परपूर्वत्वेहलइतिदीर्घत्वम् द्विर्वचनादीनि इरयोरेइतिइरेचोरेआदेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः तत्रहिपञ्चमीनिर्देशेपि व्यवहितेपिकार्यंभवतीत्युक्तम्। महि महपूजायाम् औणादिकइप्रत्ययः कृदिकारादक्तिनइतिङीष् संबुद्धावंबार्थनद्योर्ह्रस्वइतिह्रस्वत्वम्। स्तोमान् संहितायांनकारस्यरुत्वाद्युक्तम्। गृणीहि गृशब्दे क्रैयादिकःशिति प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम्। राधसा राध्नोत्यनेनेतिराधः असुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। उषः पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह–

उषोयदद्यभानुनाविद्वारांवृणवोदिवः ।
प्रनोयच्छतादवृकंपृथुच्छर्दिःप्रदेविगोमतीरिषः ॥१५॥

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारौ । ऋणवः । दिवः । प्र ।
नः । यच्छतात् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि । गोऽमतीः ।
इषः ॥ १५ ॥

हेउषः त्वंअद्यास्मिन्प्रभातसमयेयद्यस्मात्भानुनाप्रकाशेनदिवोन्तरिक्षस्यद्वारौद्वारभूतौ
र्वापरदिगन्तौअन्धकारेणाच्छादितौव्यृणवःविश्लिष्यप्राप्नोषि तस्मात्त्वंनोस्मभ्यंछर्दिस्तेज-
स्विगृहंप्रयच्छतात्देहि कीदृशंछर्दिः अवृकंहिंसकरहितं पृथुविस्तीर्णं अपिच हेदेविदेवनशीले
ोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताइषोन्नानिप्रेत्युपसर्गस्यावृत्तेः यच्छतादित्यनुषज्यते प्रयच्छतात्देहि त्व-
ागमनस्यास्मद्रक्षणार्थत्वादस्मदभीष्टंगृहादिकंप्रयच्छेत्यर्थः छर्दिरितिगृहनाम छर्दिःछदिरिति
नामसुपाठात्॥ ऋणवः ऋणुस्तुतौ छान्दसेलङिसिपि तनादित्वादुप्रत्ययः ततोव्यत्ययेनशपिगु-
ावादेशौ शपःपित्वादनुदात्तत्वेउप्रत्ययस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः। दिवः ऊडिदमित्या-
नाविभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रनः उपसर्गाद्बहुलमितिबहुलवचनान्नसोणत्वाभावः । यच्छतात् दा-
दाने शपिपाघ्रेत्यादिनायच्छादेशः। अवृकं नास्तिवृकोस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्त-
पदान्तोदात्तत्वम् । पृथु प्रथप्रख्याने प्रथिम्रदिभ्रस्जांसम्प्रसारणंसलोपश्चेतिकुप्रत्ययःसम्प्रसार-
च।छर्दिरितिगृहनाम उछृदिर्दीप्तिदेवनयोःअर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्यइसिरितीसिप्रत्ययः
घूपधगुणः प्रत्ययस्वरः ॥ १५॥

षोडशीमृचमाह–

संनोरायाबृहताविश्वपेशसामिमिक्ष्वासमिळाभिरा ।
संद्युम्नेनविश्वतुरोषोमहिसंवाजैर्वाजिनीवति ॥१६॥५॥

सम् । नः । राया । बृहता । विश्वऽपेशसा । मिमिक्ष्व । सम् ।
इळाभिः । आ । सम् । द्युम्नेन । विश्वऽतुरा । उषः । महि । सम् ।
वाजैः । वाजिनीऽवति ॥ १६ ॥ ५ ॥

हेउषः नोस्मान्रायाधनेनसंमिमिक्ष्वसंसिञ्चसंयोजयेत्यर्थः कीदृशेनधनेन बृहता प्रभूतेन विश्वपेशसा पेशइतिरूपनाम बहुविधरूपयुक्तेन तथा इळाभिःआ गोभिश्चास्मान्संमिमिक्ष्व इळेतिगोनाम इळाजगतीतितन्नामसुपाठात् आकारःसमुच्चये पादान्ते वर्तमानत्वात् उक्तश्च–एतस्मिन्नेवार्थेदेवेभ्यश्चपितृभ्यआइत्याकारइति । किञ्च हेमहि महनीये उषोदेवते द्युम्नेनयशसा संमिमिक्ष्व द्युम्नंद्योततेर्यशोवान्नंवेतियास्कः । कीदृशेनद्युम्नेन विश्वतुरा सर्वेषांशत्रूणांहिंसकेन तथाहेवाजिनीवति अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते वाजैरन्नैरस्मान् संमिमिक्ष्व अन्नंवैवाजइतिश्रुत्यन्तरात् ॥ राया ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । बृहता बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तिरुदात्ता । विश्वपेशसा विश्वानिपेशांसियस्यासौविश्वपेशाः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिव्यत्ययेनासंज्ञायामपिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा मरुद्वृधादिर्द्रष्टव्यः । मिमिक्ष्व मिहसेचने व्यत्ययेनात्मनेपदम् लोटि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विर्भावहलादिशेषौ ढत्वकत्वषत्वानि प्रत्ययस्वरस्यसविशिष्टत्वात्सएवशिष्यते पादादित्वादनिघातः पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात् तिङ्ङतिङ इतिनिघातोनभवति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् । विश्वतुरा तूर्वतीतितूः तुर्वीहिंसार्थः क्विप्चेतिक्विप् राल्लोपइतिवलोपः विश्वेषांतूर्विश्वतूः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । वाजिनीवति वाजोन्नमस्याअस्तीतिवाजिनीक्रिया तादृशीक्रियायस्याःसातथोक्ता ॥ १६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

उषोभद्रेभिरितिचतुर्ऋचंषष्ठंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते उषश्चतुष्कमानुष्टुभंत्विति । कण्वपुत्रः प्रस्कण्वऋषिः तुह्यादिपरिभाषयाइदमुत्तरंचानुष्टुभं पूर्वत्रउषस्यंत्वित्युक्तत्वात् इदमपिसूक्तमुषस्यम् प्रातरनुवाकस्योषस्येक्रतौआनुष्टुभेछन्दस्येतत्सूक्तम् सूत्र्यतेहि–उषोभद्रेभिरित्यानुष्टुभमिति । आश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तम् प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह–

उषोभद्रेभिरागहिदिवश्चिद्रोचनादधि ।
वहन्त्वरुणप्सवउपत्वासोमिनोगृहम् ॥१॥

उषः । भद्रेभिः । आ । गहि । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ।
वहन्तु । अरुणऽप्सवः । उप । त्वा । सोमिनः । गृहम् ॥ १ ॥

---

१ नि० ५. ५. । २ तै० सं० ५. ४. ७. ।

हेउषःउषोदेवते भद्रेभिःभन्दनीयैः शोभनैर्मार्गैः दिवोन्तरिक्षलोकाद्रोचनाद्रोचमाना-द्दीप्यमानात् अधिरुपर्यर्थः उपरिवर्तमानात् चिदितिपूजितार्थः पूजितादेवंविधात् अन्तरिक्ष-लोकात् आगह्यागच्छ हेउषः अरुणप्सवः अरुणवर्णागावः सोमिनःसोमयुक्तस्ययजमान-स्यगृहंदेवयजनरूपंयज्ञगृहंत्वात्वामुपवहन्तुप्रापयन्तु ॥ गहि गमेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् हेरपित्त्वेनङित्त्वे अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः अतोहेरितिलुग्नभवति असिद्धवदत्रा-भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात्। रोचनात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् योरनादे-शे चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। अरुणप्सवः प्साभक्षणे प्सान्तिभक्षयन्तिस्तनंपिबन्तीतिप्सवोवत्साः औणादिकःकुप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः अरुणाःप्सवोयासांतास्तथोक्ताः अत्रव-त्सानामारुण्यप्रतिपादनात् मातॄणामपितथात्वंगम्यते पैतृकमश्वाअनुहरन्तेमातृकंगावोनुहरन्ती-तिगोनर्दीयः[1] तासांचोषोवाहनत्वंनिघण्टावुक्तम्—अरुण्योगावउषसामिति।अरुणशब्दःअर्तेश्चेति उनन्प्रत्ययान्तः तृणाख्यायांचिदित्यतश्चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः सएवबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्व-रत्वेनशिष्यते ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

सुपेशसंसुखंरथंयमध्यस्थाउषस्त्वम्।
तेनासुश्रवसंजनंप्रावाद्यदुहितर्दिवः ॥२॥

सुऽपेशसम्। सुऽखम्। रथम्। यम्। अधिऽअस्थाः। उषः।
त्वम्। तेन। सुऽश्रवसम्। जनम्। प्र। अव। अद्य। दुहितः।
दिवः ॥ २ ॥

हेउषः त्वंयंरथमध्यस्थाअधितिष्ठसि कीदृशंरथंसुपेशसंशोभनावयवं शोभनरूपयुक्तंवा पे-शइतिरूपनामेतियास्कः[2]। यद्वा शोभनहिरण्ययुक्तम् पेशःकृशनमितितन्नामसुपाठात् सुखंशोभने-नखेनाकाशेनयुक्तंविस्तृतमित्यर्थः यद्वा सुखहेतुभूतं अथवासुखमितिक्रियाविशेषणं सुखंयथा-भवतितथेत्यर्थः हेदिवोदुहितः द्युलोकसकाशादुत्पन्ने उषोदेवते तेनरथेनअद्यास्मिन्कालेसुश्रवसं शोभनहविर्युक्तंजनंयजमानंप्राव प्रकर्षेणगच्छ॥सुपेशसं पिशअवयवे अस्मादसुन्प्रत्ययः नित्त्वा-दाद्युदात्तःपेशस्शब्दः शोभनंपेशोयस्यासौसुपेशाः आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। अध्यस्थाः तिष्ठतेःछन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् तेनअन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदी-

१ गोनर्दीयः पतञ्जलिः। २ नि० ८. ११।

र्थः। सुश्रवसं श्रवइत्यन्ननाम श्रूयतइतिसतइतियास्कः। सुपेशसइति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। अव अवरक्षणगतिप्रीतितृप्तीत्युक्तत्वादत्रावतिर्गत्यर्थः। दुहितर्दिवः परमपिछन्दसीतिषष्ठ्यन्तस्य पूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावेसति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम्॥ २॥

तृतीयामृचमाह—

वयश्चित्तेपतत्रिणोद्विपच्चतुष्पदर्जुनि।
उषःप्रारन्नृतूँरनुदिवोअन्तेभ्यस्परि॥३॥

वयः। चित्। ते। पतत्रिणः। द्विऽपत्। चतुःऽपत्। अर्जुनि।
उषः। प्र। आरन्। ऋतून्। अनु। दिवः। अन्तेभ्यः। परि॥ ३॥

हेअर्जुनिशुभ्रवर्णे उषः उषोदेवते तेतवऋतूँरनुगमनान्यनुलक्ष्य द्विपद्द्विपान्मनुष्यादिकं चतुष्पत्गवादिकं तथापतत्रिणःपतत्रवन्तःपक्षोपेतावयश्चित्पक्षिणश्चदिवोअन्तेभ्यःआकाशप्रान्तेभ्यःपरिउपरिप्रारन्प्रकर्षेणगच्छन्ति रात्रावन्धकारेणाभिभूताःसर्वेप्राणिनस्त्वदागमनानन्तरंचेष्टावन्तोभवन्तीत्यर्थः॥ पतत्रिणः पतॢगतौ पतन्त्यनेनेतिपतत्रं अमिनक्षीत्यादिनाअत्रन्प्रत्ययः ततोमत्वर्थीयइनिः। द्विपत् द्वौपादावस्येतिसंख्यासुपूर्वस्येतिपादशब्दस्यान्त्यलोपःसमासान्तः अयस्मयादित्वेनभत्वात्पादःपदितिपद्भावः द्वित्रिभ्यांपाद्दन्मूर्धसुबहुव्रीहावितिउत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। चतुष्पात् चत्वारःपादाअस्य स्वरव्यतिरिक्तंपूर्ववत् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् इणःषइत्यनुवृत्तौइदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्येतिविसर्जनीयस्यषत्वं नचपरत्वेनास्यासिद्धत्वात् कुप्वोःᳲकᳲपौचेति उपध्मानीयादेशःशङ्कनीयः येननाप्राप्तिन्यायेनतस्यापवादत्वात् अपवादस्तुपरमपिपूर्वंबाधतएवेतिवृत्तावुक्तम्। आरन् ऋगतौ छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङि सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेतिच्लेरङादेशः ऋदृशोङिगुणइतिगुणःआडागमः। ऋतून् ऋगतौ अस्मादौणादिकोभावेकुप्रत्ययः लक्षणेअनोःकर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्तेइतिद्वितीया संहितायांदीर्घादटिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेतिरोःपूर्वस्यवर्णस्यसानुनासिकत्वम्। दिवः ऊडिदमितिविभक्तिरुदात्ता। अन्तेभ्यः पञ्चम्याःपरावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्यसत्वम्॥ ३॥

चतुर्थीमृचमाह—

व्युच्छन्तीहिरश्मिभिर्विश्वमाभासिरोचनम्।
तांत्वामुषर्वसूयवोगीर्भिःकण्वाअहूषत॥४॥ ६॥

निо १०. ३.।

वि॒ऽउ॒च्छन्ती॑ । हि । र॒श्मिऽभिः॑ । विश्व॑म् । आ॒ऽभासि॑ । रो॒च॒नम् ।
ताम् । त्वाम् । उ॒षः॒ । व॒सु॒ऽयवः॑ । गीः॒ऽभिः । कण्वाः॑ । अ॒हू॒ष॒त॒॥४॥६॥

हेउषः व्युच्छन्तीतमोवर्जयन्तीत्वंरश्मिभिः स्वकीयैस्तेजोभिर्विश्वंसर्वंभूतजातंरोचनंरोचमानंप्रकाशयुक्तंयथाभवतितथाआभासिआसमन्तात्प्रकाशसे हियस्मादेवंतस्मात्तांतादृशींत्वां वसूयवःवसुकामाः कण्वामेधाविनऋत्विजः कण्वगोत्रोत्पन्नावामहर्षयःगीर्भिःस्तुतिलक्षणैर्वचोभिःअहूषत स्तुतवन्तइत्यर्थः कण्वइतिमेधाविनाम कण्वःऋभुरितितन्नामसुपाठात् ॥ आभासि भादीप्तौ अदादित्वाच्छपोलुक् सिपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः तिङि चोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् । रोचनं रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । वसूयवः वसुधनमात्मनइच्छन्तः सुपआत्मनःक्यच् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । गीर्भिः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । कण्वाः कणशब्दार्थः अशूप्रुषिलटिकणीत्यादिनाक्वन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अहूषत ह्वेञोलुङि ह्वःसम्प्रसारणमित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणं परपूर्वत्वे हलइतिदीर्घत्वम् च्लेःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥ ४ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

उदुत्यमितित्रयोदशर्चंसप्तमंसूक्तं प्रस्कण्वस्यार्षंसूर्यदेवत्यम् आदौनवगायत्र्यः शिष्टाश्चतस्रोनुष्टुभइत्युक्तम् तथाचानुक्रान्तम्—उदुत्यंसप्तोनासौर्यंनवाद्यागायत्र्यइति आश्विनशस्त्रेसौर्येक्रतौउदुत्यमित्यादयोनवर्चःशंसनीयाः संस्थितेष्वाश्विनायेतिखण्डेसूत्रितम्—सूर्योनोदिवःउदुत्यंजातवेदसमितिनवेति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उदु॒त्यंजा॒तवे॑दसंदे॒वंव॑हन्ति के॒तवः॑ । दृ॒शेविश्वा॑यसूर्य॑म् ॥ १ ॥

उत् । ऊ॒म् इति॑ । त्यम् । जा॒तऽवे॑दसम् । दे॒वम् । व॒ह॒न्ति॒ । के॒तवः॑ ।
दृ॒शे । विश्वा॑य । सूर्य॑म् ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः यद्वा सूर्यरश्मयःसूर्यंसर्वस्यप्रेरकमादित्यंउदुवहन्ति ऊर्ध्वंवहन्ति उइतिपदपूरणःउक्तञ्च—मिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्विति किमर्थंविश्वायविश्वस्मैभुवना-

यद्दृशेदृष्टुं यथासर्वेजनाः सूर्यंपश्यन्तितथोर्ध्वंवहन्तीत्यर्थः कीदृशंसूर्यं त्यंप्रसिद्धंजातवेदसंजाता-नांप्राणिनांवेदितारंजातप्रज्ञंजातधनंवादेवंद्योतमानम् अत्रनिरुक्तम्—उद्वहन्तितंजातवेदसंदेवमश्वाः केतवोरश्मयोवासर्वेषांभूतानांसंदर्शनायसूर्यमिति[1] ॥ जातवेदसं जातानिवेत्तीतिजातवेदाः गति-कारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच । दृशे दृशेविख्येचेतितुमर्थे निपातितः । सूर्यं राजसूयसूर्येत्यादिना षूप्रेरणेइत्यस्मात्क्यप्रुडागमसहितोनिपातितः अतःप्र-त्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अप॒त्ये ता॒यवो॑ यथा॒ नक्ष॑त्रा य॒न्त्य॒क्तुभिः॑ । सूरा॑य वि॒श्वच॑क्षसे ॥२॥

अप॑ । त्ये । ता॒यवः॑ । य॒था॒ । नक्ष॑त्रा । य॒न्ति॒ । अ॒क्तुऽभिः॑ ।
सूरा॑य । वि॒श्वऽच॑क्षसे ॥ २ ॥

त्येतायवोयथाप्रसिद्धास्तस्कराइवनक्षत्रानक्षत्राणिदेवगृहरूपाणि देवगृहावैनक्षत्राणीति श्रुत्यन्तरात्[2] । यद्वा इहलोकेकर्मानुष्ठानाययेस्वर्गंप्राप्नुवन्तितेनक्षत्ररूपेणदृश्यन्ते तथाचश्रूयते—यो-वाइहयजते अमुंलोकंनक्षते तन्नक्षत्राणांनक्षत्रत्वमिति[3] । यद्वा तेषांसुकृतीनांज्योतींषिनक्षत्राण्यु-च्यन्ते सुकृतांवाएतानिज्योतींषियन्नक्षत्राणीत्याम्नानात्[4] । यास्कस्त्वाह—नक्षत्राणिनक्षतेर्ग-तिकर्मणोनेमानिक्षत्राणीतिचब्राह्मणमिति[5] । तथाविधानिनक्षत्राणिअक्तुभिःरात्रिभिःसहअपय-न्तिअपगच्छन्ति विश्वचक्षसेविश्वस्यसर्वस्यप्रकाशकस्यसूरायसूर्यस्य आगमनंदृष्ट्वेतिशेषःतस्क-रानक्षत्राणिचरात्रिभिःसहसूर्यआगमिष्यतीतिभीत्यापलायन्तइत्यर्थः तायुरितिस्तेननाम तायु-स्तस्करइतितन्नामसुपाठात् अक्तुरितिरात्रिनाम शर्वरीअक्तुरितितत्रपाठात् ॥ यथा यथेतिपादा-न्तेइतिसर्वानुदात्तत्वम् । नक्षत्रा नक्षगतौ अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योत्रन्नित्यत्रन्प्रत्ययः नित्त्वा-दाद्युदात्तत्वम् नभ्राण्नपादित्यत्रवृत्तौत्वेवमुक्तम् नक्षरतिनक्षीयतइतिवानक्षत्रम् क्षीयतेःक्षरतेर्वा नक्षत्रमितिनिपात्यतइति शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । यन्ति इणगतौ इणोयणितियणादेशः। सूराय विश्वचक्षसे विश्वंचष्टेप्रकाशयतीतिविश्वचक्षाः चक्षेर्बहुलंशिच्चेत्यसुन्प्रत्ययः शित्त्वेनसार्व-धातुकत्वात् ख्याञादेशाभावः उभत्रषष्ठ्यर्थेचतुर्थीवक्तव्येतिचतुर्थी ॥ २ ॥

---

१ नि० १२. १५. । २ तै० ब्रा० १. ५. २. । ३ तै० ब्रा० १. ५. २. ।
४ तै० सं. ५. ४. १. । ५ नि० ३. २०. ।

तृतीयामृचमाह—

अदृश्रमस्यकेतवोविरश्मयोजनाँअनु । भ्राजन्तोअग्नयोयथा ॥३॥

अदृश्रम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु ।
भ्राजन्तः । अग्नयः । यथा ॥ ३ ॥

अस्यसूर्यस्यकेतवःप्रज्ञापकाः रश्मयोदीप्तयः जनाँअनुव्यदृश्रंजातान्सर्वान्अनुक्रमेणप्रेक्षन्ते सर्वंजगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—भ्राजन्तोदीप्यमानाः अग्नयोयथा अग्नयइव॥अदृश्रं दृशिर्प्रेक्षणे वर्तमानेलुङि इरितोवेतिच्लेरङादेशः रुडित्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीतिरुडागमः अतएवबहुलवचनात् ऋदृशोङिगुणइतिगुणाभावइत्युक्तं तिङांतिङोभवन्तीतिप्रथमपुरुषबहुवचनस्य उत्तमपुरुषैकवचनादेशः प्रथमपुरुषएवशाखान्तरेश्रूयते—अदृश्रन्नस्यकेतवइति । जनानित्यस्यनकारस्यसंहितायांरुत्वयत्वादिपूर्ववत् । भ्राजन्तः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते ॥ ३ ॥

चातुर्मास्येषुशुनासीर्येपर्वणिअस्तिसौर्यएककपालः तस्यतरणिरित्येषानुवाक्या तथाचसूत्रितम्—तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रंदेवानामुदगादनीकमितियाज्यानुवाक्याइति तथा अतिमूर्तिनाम्न्येकाहेकृष्णपक्षेसौरीष्टिःकर्तव्या तस्यामप्येषानुवाक्या अतिमूर्तिनेतिखण्डेसूत्रितम्—नवोनवोभवतिजायमानस्तरणिर्विश्वदर्शतइति ।

तामेतांसूक्तेचतुर्थीमृचमाह—

तरणिर्विश्वदर्शतोज्योतिष्कृदसिसूर्य । विश्वमाभासिरोचनम् ॥४॥

तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिःऽकृत् । असि । सूर्य । विश्वम् ।
आ । भासि । रोचनम् ॥ ४ ॥

हेसूर्य त्वंतरणिःतरिताअन्येनगन्तुमशक्यस्यमहतोध्वनोगन्तासि तथाचस्मर्यते—योजनानांसहस्रेद्वेद्वेशतेद्वेचयोजने । एकेननिमिषार्धेनक्रममाणनमोस्तुतइति । यद्वा उपासकानांरोगात्तारयितासि आरोग्यंभास्करादिच्छेदितिस्मरणात् । तथाविश्वदर्शतः विश्वैःसर्वैःप्राणिभिर्दर्शनीयः आदित्यदर्शनस्यचाण्डालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् तथाचापस्तम्बः—दर्शने ज्योतिषांदर्शनमिति । यद्वा विश्वंसकलंभूतजातंदर्शतंद्रष्टव्यंप्रकाश्यंयेनसतथोक्तः तथाज्यो-

तिष्कृत् ज्योतिषःप्रकाशस्यकर्तासर्वस्यवस्तुनःप्रकाशयितेत्यर्थः यद्वा चन्द्रादीनांरात्रौप्रकाशयिता रात्रौहिअम्मयेषुचन्द्रादिबिंबेषुसूर्यकिरणाःप्रतिफलिताःसन्तोन्धकारंनिवारयन्ति यथा द्वारस्थदर्पणोपरिनिपातिताःसूर्यरश्मयोगृहान्तर्गतंतमोनिवारयन्तितद्वदित्यर्थः यस्मादेवंतस्मात् विश्वंव्याप्तंरोचनंरोचमानमन्तरिक्षंआसमन्ताद्भासिप्रकाशयसि यद्वा हेसूर्यअन्तर्यामितयासर्वस्य प्रेरकपरमात्मन्तरणिःसंसाराब्धेस्तारकोसि यस्मात्त्वंविश्वदर्शतः विश्वैःसर्वैर्मुमुक्षुभिर्दर्शतोद्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यइत्यर्थः अधिष्ठानसाक्षात्कारेह्यारोपितंनिवर्तते ॥ ज्योतिष्कृत् ज्योतिषःसूर्यादेःकर्ता तथाचाम्नायते—चन्द्रमामनसोजातश्चक्षोःसूर्योअजायतेति[1] । ईदृशस्त्वंचिद्रूपतयाविश्वंसर्वंदृश्यजातंरोचनंरोचमानंदीप्यमानंयथाभवतितथाआभासिप्रकाशयसि चैतन्यस्फुरणेहिसर्वंजगद्दृश्यते तथाचाम्नायते—तमेवभान्तमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीति ।।तरणिः तॄप्लवनतरणयोः अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् अर्तिसृधृधम्यश्यवितॄभ्योनिरित्यनिप्रत्ययः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । ज्योतिःकरोतीतिज्योतिष्कृत् क्विप्चेतिक्विप् नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिविसर्जनीयस्यषत्वम् । भासि भादीप्तौ अन्तर्भावितण्यर्थाल्लटिअदादित्वाच्छपोलुक् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्रत्यङ्देवानांविशःप्रत्यङ्ङुदेषिमानुषान् । प्रत्यङ्विश्वंस्वर्दृशे ।।५।।७।।

प्रत्यङ् । देवानाम् । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषान् ।
प्रत्यङ् । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ ५ ॥ ७ ॥

हेसूर्य त्वंदेवानांविशःमरुन्नामकान्देवान् मरुतोवैदेवानांविशइतिश्रुत्यन्तरात् । तान्मरुत्संज्ञकान्देवान्प्रत्यङ्ङुदेषिप्रतिगच्छन्नुदयंप्राप्नोषितेषामभिमुखंयथाभवतितथेत्यर्थः तथामानुषान्मनुष्यान्प्रत्यङ्ङुदेषि तेपियथाअस्मदभिमुखएवसूर्यउदेतीतिमन्यन्ते तथाविश्वंव्याप्तंस्वःस्वर्लोकंदृशेद्रष्टुंप्रत्यङ्ङुदेषि यथास्वर्लोकवासिनोजनाः स्वस्वाभिमुख्येनपश्यन्तितथाउदेषीत्यर्थः एतदुक्तंभवति—लोकत्रयवर्तिनोजनाः सर्वेपिस्वस्वाभिमुख्येनसूर्यंपश्यन्तीति तथाचाम्नायते—तस्मात्सर्वएवमन्यतेमांप्रत्युदगादिति[3] ॥ प्रत्यङ् प्रत्यञ्चतीतिप्रत्यङ् अञ्चुगतिपूजनयोः ऋत्विगित्यादिना क्विन् अनिदितामितिनलोपः उगिदचामितिनुम् हल्ङ्याब्भ्यादिसंयोगान्तलोपौ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् उपधादीर्घनलोपयोरभावः क्विन्प्रत्ययस्यकुरितिकुत्वं अनिगन्तोञ्चतावितिअनिगन्तइति

१ ऋ० सं० ८. ४. १९. । २ तै० सं० २. २. ५. । ३ तै० सं. ६. ५. ४. ।

पर्युदासात्पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। एषि इणूगतौ सिपि अदादित्वाच्छपोलुक् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम्। स्वः सुपूर्वादर्तेर्विच् गुणेयणादेशः न्यक्स्वरौस्वरितौचेतिस्वरितत्वम्। दृशे दृशिरूप्रेक्षणेइत्यस्मात्दृशेविख्येचेतितुमर्थेनिपातितः ॥ ५॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

षष्ठीमृचमाह—

येनापावकचक्षसाभुरण्यन्तंजनाँअनु। त्वंवरुणपश्यसि॥६॥

येन। पावक। चक्षसा। भुरण्यन्तम्। जनान्। अनु। त्वम्। वरुण। पश्यसि ॥ ६ ॥

हेपावक सर्वस्यशोधकवरुणअनिष्टनिवारकसूर्य त्वंजनान्जातान्प्राणिनः भुरण्यन्तंधारयन्तंपोषयन्तंवाइमंलोकंयेनचक्षसाप्रकाशेनानुपश्यसि अनुक्रमेणप्रकाशयसि तंप्रकाशंस्तुमइतिशेषः यद्वा उत्तरस्यामृचिसम्बन्धः तेनचक्षसाव्येषीति तथाचयास्केनोक्तं—तत्तेवयंस्तुमइतिवाक्यशेषोपिवोत्तरस्यामन्वयस्तेनव्येषीति[1] ॥ भुरण्यन्तं भुरणधारणपोषणयोः कण्ड्वादित्वाद्यक् ततःशतरिकर्तरिशप् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेयकएवस्वरःशिष्यते। वरुण वृञ्वरणे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् कृवृदारिभ्यउनन्नितिउननप्रत्ययः अत्रवरुणशब्देनआदित्यएवोच्यते तथाचान्यत्राम्नातम्—तस्यैवमित्रश्चवरुणश्चाजायेतामिति। मित्रश्चवरुणश्चधाताचार्यमाचेति[2] ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

विद्यामेषिरजस्पृथ्वहामिमानोअक्तुभिः। पश्यञ्जन्मानिसूर्य ॥७॥

वि। द्याम्। एषि। रजः। पृथु। अहा। मिमानः। अक्तुऽभिः। पश्यन्। जन्मानि। सूर्य ॥ ७ ॥

हेसूर्य त्वंपृथुविस्तीर्णंरजोलोकं लोकारजांस्युच्यन्तइतियास्कः। कंलोकंद्यांअन्तरिक्षलोकंव्येषिविशेषेणगच्छसि किंकुर्वन्अहाअहानिअक्तुभीरात्रिभिःसहमिमानः उत्पादयन् आदित्यगत्यधीनत्वादहोरात्रविभागस्य तथाजन्मानिजननवन्तिभूतजातानिपश्यन्प्रकाशयन् ॥

[1] नि० १२. २२.।　　[2] तै० ब्रा० १. १. ९.।

रजस्पृथिवित्यत्र छन्दसिवाम्रेडितयोरितिविसर्जनीयस्यसत्वम्। अहा शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। मिमानः माङ्माने जौहोत्यादिकः शानचिश्लौद्विर्भावेभृञामिदित्यभ्यासस्येत्वम् श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः अभ्यस्तानामादिरित्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । जन्मानि जनीप्रादुर्भावे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

सप्तत्वाहरितोरथेवहन्तिदेवसूर्य । शोचिष्केशंविचक्षण ॥८॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य । शोचिःऽकेशम् । विऽचक्षण ॥ ८ ॥

हेसूर्यसर्वस्यद्योतमानविचक्षणसर्वस्यप्रकाशयितः सप्त सप्तसंख्याकाः हरितोश्वाः रसहरणशीलारश्मयोवात्वात्वांवहन्तिप्रापयन्ति कीदृशं रथेअवस्थितमितिशेषः तथाशोचिष्केशंशोचींषितेजांस्येवयस्मिन् केशाइवदृश्यन्तेसतथोक्तः तम्। हरितइत्यादित्याश्वानांसंज्ञा हरितआदित्यस्येतिनिघण्टावुक्तत्वात्॥ शोचिष्केशं शुचदीप्तौ अर्चिशुचिहुसृपीत्यादिनाइसिप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः सएवबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनशिष्यते नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिविसर्जनीयस्यषत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

अयुक्तसप्तशुन्ध्युवःसूरोरथस्यनप्त्यः । ताभिर्यातिस्वयुक्तिभिः॥९॥

अयुक्त । सप्त । शुन्ध्युवः । सूरः । रथस्य । नप्त्यः । ताभिः । याति । स्वयुक्तिऽभिः ॥ ९ ॥

सूरः सर्वस्यप्रेरकःसूर्यः शुन्ध्युवः शोधिकाः अश्वस्त्रियः तादृशीःसप्तसप्तसंख्याकाः अयुक्तस्वरथेयोजितवान् कीदृश्यः रथस्यनप्त्यःनपातयित्र्यः याभिर्युक्ताभिःरथोयातिनपततितादृशीरित्यर्थः एवंभूताभिस्ताभिरश्वस्त्रीभिःस्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेनरथेसम्बद्धाभिर्याति यज्ञगृहंप्रत्यागच्छति अतस्तस्मैहविर्दातव्यमितिवाक्यशेषः॥ अयुक्त युजिर्योगे स्वरितत्वात्कर्त्रभिप्रायेआत्मनेपदम् लुङिच्लेःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वितिसिचः कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः झलोझलीतिसिचःसकारलोपः चोःकुरितिकुत्वम्। शुन्ध्युवः शुन्ध विशुद्धौ यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुरितियुप्रत्ययः शसि तन्वादीनांछन्दसिबहुलमुपसंख्या-

नमितिउवङादेशः। सूरः षूप्रेरणे सुसूधागृधिभ्यःक्रन्नितिक्रन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम्। नप्त्यः नपातयतीत्यर्थेनप्तृनेष्टृइत्यादिनाउणादिषुनप्तृशब्दस्तृजन्तोनिपातितः ऋन्नेभ्योङीबिति ङीप् यणादेशेउदात्तयणोहल्पूर्वादितिङीपउदात्तत्वम् सुपांसुपोभवन्तीतिशसोजसादेशः ततोयणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् रेफलोपश्छान्दसः उक्तंच द्वौचापरौवर्णविकारनाशाविति। शाखान्तरेतुनप्त्र्यइत्येवपठ्यते। स्वयुक्तिभिः स्वकीयाःसूर्यसम्बन्धिन्यःयुक्तयोयोजनानियासां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ९॥

अवभृथेष्टौहोत्रकाजलान्निष्क्रम्यउद्वयंतमसस्परीतिमन्त्रंब्रूयुः तथाचपत्नीसंयाजैश्चरित्वेतिखण्डेसूत्रितम्—उद्वयंतमसस्परीत्युदेत्येति।

तामेतांसूक्तेदशमीमृचमाह—

उद्वयंतमसस्परिज्योतिष्पश्यन्तउत्तरम्।
देवंदेवत्रासूर्यमगन्मज्योतिरुत्तमम्॥ १०॥

उत्। वयम्। तमसः। परि। ज्योतिः। पश्यन्तः। उत्ऽतरम्।
देवम्। देवऽत्रा। सूर्यम्। अगन्म। ज्योतिः। उत्ऽतमम्॥ १०॥

वयमनुष्ठातारःतमसस्परितमसउपरिरात्रेरूर्ध्वंवर्तमानंतमसःपापात्परिउपरिवर्तमानंवापापरहितमित्यर्थः तथाचाम्नायते-उद्वयंतमसस्परीत्याह पाप्मावैतमः पाप्मानमेवास्मादपहन्तीति[2]। ज्योतिस्तेजस्विनंउत्तरंउद्गततरंउत्कृष्टतरंवादेवत्रादेवेषुमध्येदेवंदानादिगुणयुक्तंसूर्यंपश्यन्तः स्तुतिभिर्हविर्भिश्चउपासीनाःसन्तः उत्तमंउत्कृष्टतमंज्योतिः सूर्यरूपंअगन्मप्राप्नुवाम तथाचश्रूयते—अगन्मज्योतिरुत्तममित्याह असौवाआदित्योज्योतिरुत्तममादित्यस्यैवसायुज्यंगच्छतीति[3]। युक्तंचैतत् तं यथायथोपासतेतदेवभवन्तीतिश्रुत्यन्तरात्॥ तमसस्परि पञ्चम्याःपरावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्य सत्वं। ज्योतिष्पश्यन्तः इसुसोःसामर्थ्येइतिविसर्जनीयस्यषत्वं व्यपेक्षालक्षणंसामर्थ्यंतत्राङ्गीक्रियते। देवत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्योद्वितीयासप्तम्योर्बहुलमितिसप्तम्यर्थेत्राप्रत्ययःप्रत्ययस्वरः।अगन्म छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलङ्बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् म्वोश्चेतिधातोर्मकारस्यनकारः अडागमउदात्तः पादादित्वान्निघाताभावः। उत्तमं तमपःपित्त्वानुदात्तत्वेप्राप्तेउत्तमशश्वत्तमौसर्वत्रेत्युञ्छादिषुपाठात्अन्तोदात्तत्वम्॥१०॥

---

१ तै० ब्रा० २. ४. ५.। २ तै० सं० ५. १. ८.। ३ तै० सं. ५. १. ८.।

उद्यन्नित्ययंतृचोरोगशान्त्यर्थः तथाचानुक्रमण्यामुक्तम्—अन्त्यस्तृचोरोगघ्नउपनिषदिति युक्तंचैतत् यस्मादनेनतृचेनत्वग्दोषशान्तयेप्रस्कण्वःसूर्यमस्तौत् तेनतृचेनस्तुतःसूर्यःतस्यरोगा-न्निरगमयत् तस्मादिदानीमपिरोगशान्तयेअनेनतृचेनसूर्यउपासनीयः तदुक्तंशौनकेन—उद्यन्नद्ये-तिमन्त्रोयंसौरःपापप्रणाशनः । रोगघ्नश्चविषघ्नश्चभुक्तिमुक्तिफलप्रदइति ।

तृचस्याद्यांसूक्तेएकादशीमृचमाह—

उ॒द्यन्न॒द्यमि॑त्रमहआ॒रोह॒न्नुत्त॑रां॒दिव॑म् ।

हृ॒द्रो॒गंमम॑सूर्यह॒रि॒माणं॑चनाशय ॥ ११ ॥

उ॒त्ऽयन् । अ॒द्य । मि॒त्र॒ऽम॒हः॒ । आ॒ऽरोह॑न् । उ॒त्ऽत॑राम् । दिव॑म् ।

हृ॒त्ऽरो॒गम् । मम॑ । सू॒र्य॒ । ह॒रि॒माण॑म् । च॒ । ना॒श॒य॒ ॥ ११ ॥

हेसूर्यसर्वस्यप्रेरकमित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त अद्यास्मिन्कालेउद्यन् उदयंगच्छन्उत्तरां उद्गततरांदिवमन्तरिक्षंआरोहन्आभिमुख्येनप्राप्नुवन् यद्वा दिवमन्तरिक्षंउत्तरामारोहन्उत्कर्षेणप्रा-प्नुवन् एवंविधस्त्वंममहृद्रोगंहृदयगतंअन्तररोगंहरिमाणंशरीरगतकान्तिहरणशीलं बाह्यंरोगं यद्वा शरीरगतंहरिद्वर्णंरोगप्राप्तंवैवर्ण्यमित्यर्थः तदुभयमपिनाशय मांस्तोतारंउभयविधाद्रोगान्मोचयेत्य-र्थः॥ मित्रमहः मित्रमनुकूलंमहस्तेजोयस्यासौ-आमन्त्रितनिघातः । उत्तरां उदित्यनेनोपसर्गेणस्वमं-सृष्टधात्वर्थोलक्ष्यते तस्मादातिशायनिकस्तरप् प्रथमपक्षे अन्तरिक्षविशेषणत्वेनद्रव्यप्रकर्षप्रतीतेरा-नभवति द्वितीयेत्वारोहणक्रियायाः प्रकर्षोगम्यतइतिकिमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षइत्याम् प्रथ-मपक्षेशप्तरपोःपित्त्वादनुदात्तत्वेउपसर्गस्वरएवशिष्यते द्वितीयेतुआम्प्रत्ययस्यसतिशिष्टत्वात्तस्य-वस्वरेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादिर्वाद्रष्टव्यः सह्याकृतिगणः । हृद्रोगम् वाशोकष्यञ्रोगेष्वि-तिहृदयशब्दस्यहृदादेशः । मम युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम् । हरिमाणं हृञ्हरणे जनिहृभ्या-मिमनिन्नित्यौणादिकइमनिन्प्रत्ययः व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वं यद्वा हरिच्छब्दस्यवर्णवाचित्वात् व-र्णदृढादिभ्यःष्यञ्चेतिचकारादिमनिन्प्रत्ययः . इष्ठेमेयःस्वित्यनुवृत्तौटेरितिटिलोपः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

शुके॑षुमेह॒रि॒माणं॑रोप॒णाका॑सुदध्मसि ।

अथो॑हारि॒द्रवे॑षुमेह॒रि॒माणं॒निद॑ध्मसि ॥ १२ ॥

शुके॑षु । मे॒ । ह॒रि॒माण॑म् । रो॒प॒णाका॑सु । द॒ध्म॒सि॒ । अथो॒ इति॑ ।

हा॒रि॒द्रवे॑षु । मे॒ । ह॒रि॒माण॑म् । नि । द॒ध्म॒सि॒ ॥ १२ ॥

मेमदीयंहरिमाणं शरीरगतंहरिद्वर्णस्यभावं शुकेषुतादृशंवर्णकामयमानेषुपक्षिषु तथारोपणा-कासुशारिकासुपक्षिविशेषेषुदध्मसिस्थापयामः अथोअपिचहारिद्रवेषुहरितालद्रुमेषुतादृग्वर्णवत्सु मेमदीयंहरिमाणंनिदध्मसिनिदधीमहि सचहरिमातत्रैवसुखेनास्तांअस्मान्माबाधिष्टेत्यर्थः ॥ द-ध्मसि इदन्तोमसिरितिमसइकारागमः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

उद॑गाद॒यमा॑दि॒त्यो विश्वे॑न॒ सह॑सा स॒ह ।
द्वि॒षन्तं॒ मह्यं॑ र॒न्धय॒न्मो अ॒हं द्वि॑ष॒ते र॑धम् ॥ १३ ॥ ८॥

उत् । अ॒गा॒त् । अ॒यम् । आ॒दि॒त्यः । विश्वे॑न । सह॑सा । स॒ह ।
द्वि॒षन्त॑म् । मह्य॑म् । र॒न्धय॑न् । मो इति॑ । अ॒हम् । द्वि॒ष॒ते । र॒ध॒म् ॥ १३ ॥ ८ ॥

अयंपुरोवर्तीआदित्यःअदितेःपुत्रःसूर्यःविश्वेनसहसासर्वेणबलेनसहउदगात्उदयंप्राप्तवान् किं-कुर्वन्मह्यंद्विषन्तंरन्धयन्ममोपद्रवकारिणंरोगंहिंसन् अपिचअहंद्विषतेअनिष्टकारिणेरोगायमोर-धंमैवहिंसांकरोमि सूर्यएवअस्मदनिष्टकारिणंरोगंविनाशयत्वित्यर्थः॥अगात् एतेर्लुङि इणोगालुङी-तिगादेशःगातिस्थेतिसिचोलुक्। आदित्यः दित्यदित्यादित्येत्यपत्यार्थेप्राग्दीव्यतीयोण्यप्रत्ययः। रन्धयन्रधहिंसासंराध्योः ण्यन्ताल्लटःशतृ रधिजभोरचीतिणौधातोर्नुमागमः। मो मा उ निपा-तद्वयसमुदायोमैवेत्यस्यार्थे ओदितिप्रगृह्यत्वेप्लुतप्रगृह्याअचीतिप्रकृतिभावः। द्विषते शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम्। रधम् रधेर्लुङिपुषादित्वाच्च्लेरङादेशःरधिजभोरचीतिधातोर्नुम् अनिदिता-मित्यनुषङ्गलोपः नमाङ्योगेइत्यडभावः ॥१३॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथममेमण्डलेनवमोनुवाकः ॥ ९ ॥

दशमेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्राभित्यमितिपञ्चदशर्चंप्रथमंसूक्तम् अत्रेतिहासमाचक्षते—अङ्गि-राइन्द्रसदृशंपुत्रंआत्मनःकामयमानोदेवताउपासांचक्रे तस्यसव्याख्येनपुत्ररूपेणइन्द्रएवस्वयंज-ज्ञे जगतिमत्तुल्यःकश्चिन्माभूदिति ससव्यआङ्गिरसोस्यसूक्तस्यऋषिः चतुर्दशीपञ्चदश्यौत्रिष्टुभौ त्रिष्टुबन्तस्यसूक्तस्यशिष्टाजगत्यइतिपरिभाषयाअवशिष्टास्त्रयोदशर्चोजगत्यः इन्द्रोदेवता तदेत-त्सर्वमनुक्रमण्यामुक्तम्—अभित्यंपञ्चोनासव्योद्वित्रिष्टुबन्तमङ्गिराइन्द्रतुल्यंपुत्रमिच्छन्नभ्यध्याय-

त्सव्यइतीन्द्रएवास्यपुत्रोजायतेति। अतिरात्रेप्रथमेपर्यायेहोतुःशस्त्रइदंसूक्तंशंसनीयं अतिरात्रे-पर्यायाणामितिखण्डेसूत्रितम्—अभित्यंमेषमध्वर्यवोभरतेन्द्रायसोममितियाज्येति गवामयनस्य मध्यभूतेविषुवत्संज्ञकेहन्यपिनिष्केवल्येइदंसूक्तम् तथाचसूत्रितम्—यस्तिग्मशृङ्गोभित्यंमेष-मिन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रींनिविदंशस्त्वेति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अभित्यंमेषंपुरुहूतमृग्मियमिन्द्रंगीर्भिर्मदतावस्वोअर्णवम्।
यस्यद्यावोनविचरन्तिमानुषाभुजेमंहिष्ठमभिविप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि। त्यम्। मेषम्। पुरुऽहूतम्। ऋग्मियम्। इन्द्रम्। गीःऽभिः। मदत। वस्वः। अर्णवम्। यस्य। द्यावः। न। विऽचरन्ति। मानुषा। भुजे। मंहिष्ठम्। अभि। विप्रम्। अर्चत ॥ १॥

त्यंप्रसिद्धंमेषंशत्रुभिःस्पर्धमानं यद्वा कण्वपुत्रंमेधातिथिंयजमानमिन्द्रोमेषरूपेणागत्यतदीयंसोमंपपौ सऋषिस्त्वंमेषइत्यवोचत् अतइदानीमपिमेषइतीन्द्रोभिधीयते मेधातिथेर्मेषेतिसुब्रह्मण्यामन्त्रैकदेशस्यव्याख्यानरूपंब्राह्मणमेवमाम्नायते—मेधातिथिंहिकाण्वायनंमेषोभूत्वाजहारेति आगत्यसोमंअपहृतवानित्यर्थः। पुरुहूतम् पुरुभिर्यजमानैराहूतम् ऋग्मियंऋग्भिर्विक्रियमाणंस्तूयमानमित्यर्थः स्तुत्याहिदेवताविक्रियते यद्वा ऋग्भिर्मीयतेशब्द्यतेइतिऋग्मीःतं वस्वोअर्णवंधनानामावासभूमिं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रंहेस्तोतारोगीर्भिःस्तुतिभिरभिमदतआभिमुख्येनहर्षंप्रापयत यस्येन्द्रस्यकर्मणिमानुषामनुष्याणांहितानिविचरन्तिविशेषेणवर्तन्ते तत्रदृष्टान्तः—द्यावोन यथासूर्यरश्मयः सर्वेषांहितकराः भुजेभोगायमंहिष्ठंअतिशयेनप्रवृद्धंविप्रंमेधाविनं तथाविधमिन्द्रमभ्यर्चत अभिपूजयत ॥ मेषं मिषस्पर्धायां इगुपधलक्षणेकेप्राप्तेदेवसेनमेषादयःपचादिषुद्रष्टव्याइतिवचनादचूप्रत्ययः।ऋग्मियं तस्यविकारइत्यर्थेएकाचोनित्यंमयटमिच्छन्तीतिमयट्प्रत्ययःअकारस्येकारश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः यद्वा माङ्मानेशब्देच ऋग्भिर्मीयतेइतिऋग्मीः क्विपिवलिलोपात्पूर्वमेवपरत्वाद्घुमास्थेतीत्वम् अचिश्नुधात्वित्यादिनेयङादेशः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। मदत मदीहर्षेहेतुमतिणिच् मदीहर्षग्लेपनयोरितिघटादिषुपाठात् हर्षार्थेवर्तमानस्यघटादयोमितइतिमित्त्वेसतिमितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनेशपिछन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः तशब्दस्यसार्वधातुकमपिदितिङित्त्वेऋचितुनुघमक्षुतङ्कु-

न्रोरुष्याणामितिदीर्घः। वस्वः ङसि आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः जसादिषुछन्दसिवा-वचनमितिवचनात् घेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः।अर्णवं अर्णउदकमस्मिन्नस्तीत्यर्णवःसमुद्रः अर्णसोल्लोपश्चेतिमत्वर्थीयोवप्रत्ययःसलोपश्च तेनशब्देनजलाश्रयवाचिनाआश्रयमात्रंलक्ष्यते प्रत्ययस्वरः।विचरन्ति चरगत्यर्थःअदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङिचोदात्तवती-तिगतिरनुदात्ता यद्वृत्तयोगादनिघातः। मानुषा शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः।भुजे भुजपालना-भ्यवहारयोः संपदादिलक्षणोभावेक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। मंहिष्ठं महिवहिवृ-द्धौ अतिशयेनमंहितोमंहिष्ठः तुश्छन्दसीतिइष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः नित्त्वादाद्युदा-त्तत्वम्। अर्चत अर्चपूजायां भौवादिकः॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अभीमवन्वन्त्स्वभिष्टिमूतयोन्तरिक्षप्रांतविषीभिरावृतम्।
इन्द्रंदक्षासऋभवोमदच्युतंशतक्रतुंजवनीसूनृतारुहत॥ २॥

अभि। ईम्। अवन्वन्। सुऽअभिष्टिम्। ऊतयः। अन्तरिक्षऽप्राम्। तविषीभिः। आऽवृतम्। इन्द्रम्। दक्षासः। ऋभवः। मदऽच्युतम्। शतऽक्रतुम्। जवनी। सूनृता। आ। अरुहत्॥ २॥

ऊतयः अवितारोरक्षितारोदक्षासोदक्षयितारः प्रवर्धयितारः ऋभवः उरुभान्तीतिनै-रुक्तव्युत्पत्त्याऋभवोत्रमरुतउच्यन्ते एवंभूतामरुतः इन्द्रमभीमवन्वन्आभिमुख्येनखलुअभजन्त वृत्रेणसहयुध्यमानमिन्द्रंसर्वेदेवाःपर्यत्यजन् मरुतस्तुतथानपर्यत्याक्षुः तथाचाम्नायते—विश्वेदे-वाअजहुर्येसखायः मरुद्भिरिन्द्रसख्यंतेअस्त्वितिं[1]। ब्राह्मणेप्याम्नातम्—मरुतोहैनंनाजहुरितिं[2]। कीदृशमिन्द्रंस्वभिष्टिं शोभनाभ्येषणवन्तंशोभनाभिगमनमित्यर्थः। अन्तरिक्षप्रां अन्तरिक्षंद्यु-लोकं स्वतेजसाप्राःतिपूरयतीत्यन्तरिक्षप्राः द्वादशस्वादित्येषुइन्द्रस्यविद्यमानत्वात् शाखान्तरेपिश्रू-यते—तस्याइन्द्रश्चविवस्वांश्चाजायेतामितिं[3]। इन्द्रश्चविवस्वांश्चेत्येतइतिच। तविषीभिरावृतम् तविषीतिबलनाम तविषीशुष्ममितितन्नामसुपाठात् बलैरावृतंअतिबलिनमित्यर्थः अतएवमदच्यु-तम् शत्रूणांमदस्यगर्वस्यच्यावयितारं किञ्च शतक्रतुंशतसंख्याकानांक्रतूनामाहर्तारं बहुविधकर्मा-णंवापूर्वोक्तंतमिन्द्रंजवनीवृत्रवधंप्रतिप्रेरयित्रीसूनृतातैर्मरुद्भिःप्रयुक्ता प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेतिं[4]

---

१ ऋ०८.९६.३३. । २ ऐ० ब्रा०३.२०. । ३ तै० ब्रा० १.१.९. । ४ ऐ०ब्रा० ६.२०।

ब्राह्मणोक्तरूपाप्रियसत्यात्मिकावागपिआरुहत् आरूढवती वृत्रवधंप्रतिसापिवाक् इन्द्रस्योत्साहकारिण्यभूदित्यर्थः॥अवन्वन् वनषणसंभक्तौ लङिशपिमाभेव्यत्ययेनउप्रत्ययः।स्वभिष्टिं इषगतौ भावेक्तिन्प्रत्ययः तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः एमन्नादित्वात्पररूपत्वम् शोभनाअभिष्टयोयस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्।ऊतयः अवतेःकृत्यल्युटोबहुलमितिकर्तरिक्तिन्प्रत्ययः यद्वा क्विच्क्कौचेतिक्विच् ज्वरत्वरेत्यादिनाऊठ् चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। अन्तरिक्षप्रां प्रापूरणेअन्तरिक्षंप्रातिपूरयतीत्यन्तरिक्षप्राः आतोमनिन्निति्यत्रचशब्दाद्विच्। आवृतम् वृञ्वरणेआव्रियतइत्यावृतः कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। दक्षासः दक्षवृद्धौ दक्षन्त्यभिरितिदक्षाः करणेघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् आज्जसेरसुक्।मदच्युतं च्युङ्गतौअन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप्चेतिक्विप् ह्रस्वस्यपितिकृतीतितुक्। शतक्रतुं शतंक्रतवोयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। जवनी जुइतिसौत्रोधातुः करणेल्युट् टिड्ढाणञित्यादिनाङीप् लित्स्वरेणजकारात्परस्योदात्तत्वम्। अरुहत् रुहेर्लुङिकृमृदरुहिभ्यश्छन्दसीतिच्लेरङादेशः॥ २॥

तृतीयामृचमाह—

त्वंगोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रयेशतदुरेषुगातुवित्।
ससेनंचिद्विमदायावहोवस्वाजावद्रिंवावसानस्यनर्तयन्॥३॥

त्वम्। गोत्रम्। अङ्गिरःऽभ्यः। अवृणोः। अप। उत।
अत्रये। शतऽदुरेषु। गातुऽवित्। ससेनं। चित्। विऽमदाय।
अवहः। वसु। आजौ। अद्रिम्। ववसानस्य। नर्तयन्॥३॥

हेइन्द्र त्वंगोत्रंअव्यक्तशब्दवन्तंवृष्ट्युदकस्यावरकंमेघंअङ्गिरोभ्यः अङ्गिरसामृषीणामर्थायअपावृणोःअपावरणंकृतवानसि वृष्टेरावरकंमेघंवज्रेणोद्घाट्यवर्षणंकृतवानित्यर्थः यद्वा गोत्रंगोसमूहंपणिभिरपहृतंगुहासुनिहितंअङ्गिरोभ्यऋषिभ्योपावृणोः गुहाद्वारोद्घाटनेनप्रकाशय उतअपिच अत्रयेमहर्षयेकीदृशायशतदुरेषुशतद्वारेषुयन्त्रेषुअसुरैःपीडार्थंप्रक्षिप्ताय गातुवित्मार्गस्यलम्भयिताभूः तथाविमदायचित् विमदनाम्नेमहर्षयेपिससेनअन्नेनयुक्तंवसुधनंअवहःप्रापितवान् तथा आजौसंग्रामेजयार्थंववसानस्यनिवसतोवर्तमानस्यान्यस्यापिस्तोतुःअद्रिंवज्रंनर्तयन्रक्षणं कृतवानसीतिशेषः अतस्तवमहिमाकेनवर्णयितुंशक्यतेइतिभावः ॥ गोत्रं गुङ्अव्यक्तेशब्दे औणादिकःत्रप्रत्ययः यद्वा खलगोरथादित्यनुवृत्तौ इनित्रकट्यचश्चेतिसमूहार्थेत्रप्रत्ययः।शत-

दुरेषु शतंदुराःद्वाराणिएषां द्वइत्येके दूर्यन्तेसंवियन्तइतिदुराः घञर्थेकविधानमितिकप्रत्ययः छा-न्दसंसम्प्रसारणंपरपूर्वत्वम् तच्च योह्युभयोःस्थानेभवतिसलभतेअन्यतरेणापिव्यपदेशमित्युरण्-रपरइतिरपरत्वंभवति यद्वा द्वारशब्दस्यैवछान्दसंसम्प्रसारणंद्रष्टव्यम्। गातुवित् गाङ्गतौ अस्मा-कमिमनिजनिभागापायाहिभ्यश्चेतितुप्रत्ययः तंवेदयतिलंभयतीतिगातुवित् विद्लृलाभे अन्तर्भा-वितण्यर्थात्क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। ससेन ससमित्यन्ननाम ससंनमःआयुरितितन्नामसु पाठात् आजिरितिसंग्रामनाम आहवेआजाविितितत्रपाठात्। अद्रिं अत्तिभक्षयतिवैरिणमित्यद्रिर्व-ज्रः अदिशदिभूशुभिभ्यःक्रिन्नितिक्रिन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् यास्कस्त्वेवंअद्रिशब्दंव्या-चख्यौ—अद्रिरादृणात्यनेनापिवात्तेःस्यादितिं[1]॥ववसानस्य वसनिवासे कर्तरिताच्छीलिकश्चानश् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विर्भावहलादिशेषौ चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ३॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वमपामंपिधानांवृणोरपाधारयःपर्वतेदानुमद्वसु ।
वृत्रंयदिन्द्रशवसावंधीरहिमादित्सूर्यंदिव्यारोहयोदृशे ॥४॥

त्वम् । अपाम् । अपिऽधाना । अवृणोः । अप । अधारयः ।
पर्वते । दानुऽमत् । वसु । वृत्रम् । यत् । इन्द्र । शवसा । अवधीः ।
अहिम् । आत् । इत् । सूर्यम् । दिवि । आ । अरोहयः । दृशे ॥४॥

हेइन्द्र त्वमपामुदकानांअपिधानाअपिधानानिआच्छादकान्मेघान्अपावृणोःअपावरीष्ठाः तथापर्वतेपर्ववतिपूरयितव्यप्रदेशयुक्तेस्वकीयनिवासस्थानेदानुमत् दानुमतोहिंसायुक्तस्य यद्वा द-नुरसुरमाता सैवदानुःतद्वतः तादृशस्यवृत्रादेर्वसुधनंअधारयःशत्रून्जित्वातदीयंधनमपहृत्यस्वगृ-हेन्यचिक्षिपइत्यर्थः यद्वा दानुमदितिवसुविशेषणं शोभनदानयुक्तमित्यर्थः हेइन्द्र त्वंयत्यदाश-वसाबलेनवृत्रंत्रयाणांलोकानामावरीतारं तथाचशाखान्तरेसमाम्नातम्—यदिमाँल्लोकानवृणोत्त-द्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिं[2]।अहिमासमन्तात्हन्तारं तथाचवाजसनेयिनःसमामनन्ति—सोग्नीसोमावभि-संबभूव सर्वांविद्यांसर्वंयशःसर्वमन्नाद्यंसर्वांश्रियंसयत्ससर्वमेतत्समभवत्तस्मादहिरिति।एवंभूतम सुरंअवधीर्वधंप्रापितः आदित्अनन्तरमेवदिवियुलोकेदृशेद्रष्टुंसूर्यमारोहयः वृत्रेणावृतंसूर्यंतस्मा-त्वृत्रादमूमुचइत्यर्थः ॥ अपां ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । अपिधाना अपिधीयन्ते

१ नि० ४. ४. ।   २ तै० सं० २. ४. १२.

आच्छाद्यन्तेएभिरित्यपिधानानि करणेल्युट् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्यधात्वाकारस्योदात्तत्वम् त-तएकादेशस्वरः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगितिविभक्तेःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अधारयः पादादित्वान्निघाताभावः । पर्वते पर्ववान्पर्वतः पर्वपुनःपृणातेःप्रीणातेर्वेतियास्कः । दानुमत् दो अवखण्डनेइत्यस्माद्वा दाण्दानेइत्यस्माद्वा दाभाभ्यांनुरित्यौणादिकोनुप्रत्ययः असुरविशेषणत्वे सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्वंमायाभिरपमायिनोधमःस्वधाभिर्येअधिशुप्तावजुह्वत ।
त्वंपिप्रोर्नृमणःप्रारुजःपुरःप्रऋजिश्वानंदस्युहत्येष्वाविथ॥५॥१॥

त्वम् । मायाभिः । अप । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः । ये ।
अधि । शुप्तौ । अजुह्वत । त्वम् । पिप्रोः । नृऽमनः । प्र ।
अरुजः । पुरः । प्र । ऋजिश्वानम् । दस्युऽहत्येषु । आविथ ॥ ५॥१॥

हेइन्द्र त्वंमायाभिः जयोपायज्ञानैः मायेतिज्ञाननाम शचीमायेतितन्नामसुपाठात् यद्वा मायाभिः लोकप्रसिद्धैःकपटैः मायिनः उक्तलक्षणमायोपेतान्वृत्रादीनसुरान्अपाधमः अपाजी-गमः धमतिर्गतिकर्मेतियास्कः[1] । येअसुराःस्वधाभिर्हविर्लक्षणैरन्नैः शुप्तावधि शोभमानेस्वकीये मुखेएवअजुह्वत अहौषुः नाग्नौ तानसुरानितिपूर्वेणसम्बन्धः तथाचकौषीतकिभिराम्नायते—अ-सुरावाआत्मन्नजुहवुरुद्वातेग्नौतेपराभवन्निति ।वाजसनेयिभिरप्याम्नातम्—देवाश्चहवाअसुराश्चा-स्पर्धंततततोहासुराअभिमानेनकस्मैचनजुहुमइतिस्वेष्वेवास्येषुजुह्वतश्चेरुस्तेपराबभूवुरिति । तथा हेनृमणः नृषुयजमानेषुरक्षितव्येषुअनुग्रहबुद्धियुक्तस्त्वंपिप्रोः पूरयितुःएतन्नाम्नोसुरस्यपुरःपुराणि निवासस्थानानिप्रारुजः प्राभांक्षीः एवंकृत्वातेनासुरेणोपद्रुतं ऋजिश्वानंऋजुगमनंएतत्संज्ञकंस्तो-तारंदस्युहत्येषुदस्यूनामुपक्षपयितॄणांहननेनयुक्तेषुसंग्रामेषु यद्वा दस्यूनांहनननेनिमित्तभूतेषुप्रावि-थप्रकर्षेणररक्षिथ॥ मायिनः मायाशब्दस्यव्रीह्यादिषुपाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः।शु-प्तौ शुभदीप्तौ कर्मणिक्तिन् तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः झषस्तथोरितिधत्वाभावश्छान्दसः खरिचेति चर्त्वम्।अजुह्वत जुहोतेर्लङिव्यत्ययेनात्मनेपदम् अदभ्यस्तादितिझस्यादादेशः हुश्नुवोःसार्वधातु-कइतियणादेशः । पिप्रोः पॄपालनपूरणयोः पॄभिदिव्यधीत्यादिनाकुप्रत्ययः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यत्र

१ नि० १. २०. । २ नि० ६. २. ।

बहुलंछन्दसीत्युकत्वाभावः छान्दसंद्विर्वचनम् अभ्यासस्योरदत्वहलादिशेषाः अर्तिपिप-र्त्योश्च बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् यणादेशः। नृमणः नृषुमनोयस्य छन्दस्यृदवग्रहादितिणत्वम्। अरुजः रुजोभङ्गे शस्यङित्त्वाद्गुणाभावः । ऋजिश्वानम् ऋजुअश्नुतेप्राप्नोतीत्यृजिश्वा पृषोदरा-दिः। दस्युहत्येषु हनहिंसागत्योः हनस्तचेतिभावेक्यप्प्रत्ययः तकारश्चान्तादेशः दस्यूनांहत्या येषुसंग्रामेषु परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् तत्पुरुषपक्षेतु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व-म्। आविथ अवरक्षणे ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वंकुत्संशुष्णहत्येष्वाविथारंधयोतिथिग्वायशंबरम् ।
महान्तंचिदर्बुदंनिक्रमीःपदासनादेवदस्युहत्यायजज्ञिषे ॥६॥

त्वम् । कुत्सम् । शुष्णऽहत्येषु । आविथ । अरन्धयः ।
अतिथिऽग्वाय । शम्बरम् । महान्तम् । चित् । अर्बुदम् । नि ।
क्रमीः । पदा । सनात् । एव । दस्युऽहत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वंकुत्संकुत्ससंज्ञकमृषिंशुष्णहत्येषु शुष्णःशोषयिताएतन्नाम्नोसुरस्यहननयुक्तेषुसं-ग्रामेषुआविथररक्षिथ तथा अतिथिग्वायअतिथिभिर्गन्तव्यायदैवोदासायशंबरंएतन्नामानमसु-रं अरन्धयः हिंसांप्रापितः तथा महान्तंचितअतिप्रवृद्धमपिअर्बुदंएतत्संज्ञकमसुरंपदापादेननिक्र-मीःनितरामाक्रमिताभूः यस्मादेवंतस्मात्सनादेवचिरकालादेवारभ्यदस्युहत्यायउपक्षपयितॄणांह-ननायजज्ञिषे सर्वदात्वंदस्युहननशीलोभवसीत्यर्थः ॥ अरन्धयः रधहिंसासंराध्योः रधिजभोर-चीतिधातोर्नुम्। अतिथिग्वाय गमेरौणादिकोड्वप्रत्ययः। क्रमीः क्रमुपादविक्षेपे ह्म्यन्तक्षणेतिवृ-द्धिप्रतिषेधः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। पदा सावेकाचइतिवा ऊडिदंपदादीतिवाविभ-क्तेरुदात्तत्वम्। जज्ञिषे जनीप्रादुर्भावे लिटिगमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह—

त्वेविश्वातविषीसध्र्यग्घितातवराधःसोमपीथायहर्षते ।
तववज्रश्चिकितेबाह्वोर्हितोवृश्चाशत्रोरवविश्वानिवृष्ण्या ॥७॥

त्वे इति । विश्वा । तविषी । सध्र्यक् । हिता । तव । राधः ।
सोमऽपीथाय । हर्षते । तव । वज्रः । चिकिते । बाह्वोः ।
हितः । वृश्च । शत्रोः । अव । विश्वानि । वृष्ण्या ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वेत्वयिविश्वातविषीसर्वंबलंसध्र्यक्सध्रीचीनंअपराङ्मुखंयथाभवतितथाहिता निहितं तथा तवराधोमनःसोमपीथायसोमपानायहर्षतेहृष्यति किञ्च तवबाह्वोर्हस्तयोर्हितोवस्थितोव-ज्रश्चिकितेअस्माभिर्ज्ञायते अतःशत्रोःशातयितुर्वैरिणः विश्वानिसर्वाणिवृष्ण्यावृष्ण्यानिवीर्या-णिअववृश्च छेदनंकुरु॥ सहअञ्चतीतिसध्र्यक् अञ्चतेर्ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलो-पः समासेसहस्यसध्रिरितिसहशब्दस्यसध्र्यादेशः चोःकुरितिकुत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते अ-द्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वनिपातनंकृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमितिवचनात्सध्र्यादेशोन्तोदात्तः तस्ययणादेशे उ-दात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । राधः राध्नोति समृद्धोभवत्यनेन राधोन्नम-नउच्यते असुनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीथाय पापाने पातृतुदिवचीत्यादिनाथक्प्रत्य-यः घुमास्थेतीत्वम् । हर्षते हृषतुष्टौ श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् आत्मनेपदंच । चिकिते कित-ज्ञाने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेकर्मणिलिट् । बाह्वोः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्त-त्वम् । व्रश्च ओव्रश्चूछेदने तौदादिकः ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणं विकरणस्वरः संहितायां ध्र्य-चोतस्तिङइतिदीर्घत्वम् । वृष्ण्या वृषसेचने उणादिकोनक्प्रत्ययः तत्रभवानिवृष्ण्यानि भवे-छन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

विजानीह्यार्यान्येचदस्यवोबर्हिष्मतेरन्धयाशासदव्रतान् ।
शाकीभवयजमानस्यचोदिताविश्वेत्तातेसधमादेषुचाकन ॥८॥

वि । जानीहि । आर्यान् । ये । च । दस्यवः । बर्हिष्मते ।
रन्धय । शासत् । अव्रतान् । शाकी । भव । यजमानस्य ।
चोदिता । विश्वा । इत् । ता । ते । सधऽमादेषु । चाकन ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वंआर्यान्विदुषोनुष्ठातॄन्विजानीहिविशेषेणबुध्यस्व येचदस्यवः तेषामनुष्ठातॄणा-मुपक्षपयितारः शत्रवः तानपिविजानीहीतिशेषः ज्ञात्वाचबर्हिष्मतेबर्हिषायज्ञेनयुक्तायजमाना-याव्रतान् व्रतमितिकर्मनाम कर्मविरोधिनस्तान्दस्यून्रन्धयहिंसांप्रापय यद्वा यजमानस्यवशं

गमय रध्यतिर्वशगमनेइतियास्कः । किंकुर्वन् शासत् दुष्टानामनुशासनंनिग्रहंकुर्वन् अतःशाकी शक्तियुक्तस्त्वंयजमानस्यचोदितापेरकोभव यज्ञविघातकानसुरान्तिरस्कृत्ययज्ञान्यजमानैः सम्यगनुष्ठापयेतिभावः अहमपिस्तोता तेतव तानिपूर्वोक्तानिकर्माणिविश्वेत् सर्वाण्येवसधमादेषुसहमादनयुक्तेषुयज्ञेषुस्तोतुंचाकनकामये॥ जानीहि ज्ञाअवबोधने क्रैयादिकः ज्ञाजनोर्जेतिजादेशः अत्रश्लीगतौवृदितिवृत्करणंल्वादिपरिसमाप्त्यर्थमेवनप्वादिपरिसमाप्त्यर्थमितियेषांदर्शनं तेषांप्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वेनभवितव्यं मैवं ज्ञाजनोर्जेतिदीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् जनीप्रादुर्भावेइत्यस्यतुदीर्घोच्चारणमन्तरेणाप्यतोदीर्घोयञीत्यनेनैवदीर्घःसिध्यति तस्माद्दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यप्रसंगात् अत्रह्रस्वोनभवतीतिसिद्धम् । बर्हिष्मते तसौमत्वर्थेइतिभत्वात्रुत्वजश्त्वयोरभावः । रन्धय रधहिंसासंराध्योः । शासत् शासुअनुशिष्टौ शतरिअदादित्वाच्छपोलुक् जक्षित्यादयःषडित्यभ्यस्तसंज्ञायाम् नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुम्प्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । शाकी शकृशक्तौ भावेघञ् ततोमत्वर्थीयइनिः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वावृषादिर्द्रष्टव्यः । विश्वा ता उभयत्रशेश्छन्दसीतिशेर्लोपः । सधमादेषु सहमाद्यन्त्येष्वितिसधमादायज्ञाः अधिकरणेघञ्प्रत्ययः ननु मदोनुपसर्गेइत्यप्प्रत्ययेनभवितव्यम मैवं व्यधजपोरनुपसर्गेइत्यत्रैवमदइतिवक्तव्येयन्मदोनुपसर्गेइतिपृथगुपादानं तत्घञपिपक्षेयथास्यादितिन्यासकारेणप्रत्यपादीत्यस्माभिर्धातुवृत्तावुक्तम् सधमादस्थयोश्छन्दसीतिसहशब्दस्यसधादेशः । चाकन कनीदीप्तिकान्तिगतिषु अत्रकान्त्यर्थः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् णलुत्तमोवेतिणित्त्वस्यविकल्पनाद्वृद्ध्यभावः तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वम ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

अनु॑व्रताय॒र॒न्धय॒न्नप॑व्रताना॒भूभि॒रिन्द्रः॑श्न॒थय॒न्नना॑भुवः ।
वृ॒द्धस्य॑चि॒द्वर्ध॑तो॒द्याामिनं॑क्षत॒ःस्तवा॑नोव॒म्रोविज॑घानसं॒दिहः॑ ॥ ९ ॥

अनु॑ऽव्रताय । र॒न्धय॑न् । अप॑ऽव्रतान् । आ॒ऽभूभिः॑ । इन्द्रः॑ । श्न॒थय॑न् । अना॑भुवः । वृ॒द्धस्य॑ । चि॒त् । वर्ध॑तः । द्याम् । इनं॑क्षतः । स्तवा॑नः । व॒म्रः । वि । ज॒घा॒न । स॒म्ऽदिहः॑ ॥ ९ ॥

यइन्द्रःअनुव्रतायअनुकूलकर्मणेयजमानायअपव्रतान् अपगतकर्मणःयजमानान्रन्धयन् हिंसयन्वशीकुर्वन्वा तथाआभूभिः आभिमुख्येनभवन्तीत्याभुवःस्तोतारः तैः अनाभुवःतद्विप-

१ नि० ६. ३२. ।

रीतान्श्नथयन्हिंसयन्वर्तते वृद्धस्यचिद्वर्धतःपूर्वंवृद्धस्यापिपुनर्वर्धमानस्यद्यामिनक्षतः स्वर्गंप्राप्नुवतः तस्येन्द्रस्यस्तवानः स्तुतिंकुर्वाणोवम्रःस्तुत्युद्गिरणशीलः एतत्संज्ञकऋषिःसन्दिहः सम्यगुपचितावल्मीकवपाःजघान इन्द्रेणपरिहृतान्तरायःसन् पृथिव्याःसारभूतंवल्मीकवपालक्षणंयज्ञसम्भारंआहार्षीदित्यर्थः तथाचशाखान्तरेसमाम्नातम्—यद्वल्मीकवपासम्भारोभवति ऊर्जमेवरसंपृथिव्याअवरुन्धइति[१] ॥ अनुव्रताय अनुकूलंव्रतंयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । श्नथयन् श्नथहिंसायां णिचिघटादित्वान्मित्त्वे मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् । वर्धतः व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । इनक्षतः नक्षगतौ इकारोपजनश्छान्दसः यद्वा इनक्षतिर्गत्यर्थःप्रकृत्यन्तरमन्वेष्टव्यम् । स्तवानः सम्यानच्स्तुवइतिस्तौतेर्बहुलवचनान्निरुपपदादथानच्प्रत्ययः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । जघान अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्यहन्तेर्हकारस्यकुत्वम् । सन्दिहः दिहउपचये कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्मणिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

तक्षद्यत्तउशनासहसासहोविरोदसीमज्मनाबाधतेशवः ।
आत्वावातस्यनृमणोमनोयुजआपूर्यमाणमवहन्नभिश्रवः॥१०॥१०

तक्षत् । यत् । ते । उशना । सहसा । सहः । वि । रोदसी इति । मज्मना ।
बाधते । शवः । आ । त्वा । वातस्य । नृऽमनः । मनःऽयुजः ।
आ । पूर्यमाणम् । अवहन् । अभि । श्रवः ॥१०॥१०॥

हे इन्द्र यद्यदाउशनाकाव्यः सहसाआत्मीयेनबलेन तेसहः त्वदीयंबलं तक्षत् तनूकृतवान् सम्यक्तीक्ष्णमकार्षीदित्यर्थः तदाशवःत्वदीयंबलं मज्मनासर्वस्यशोधकेनस्वतैक्ष्ण्येनरोदसी द्यावापृथिव्यौविबाधते तेबिभीतइत्यर्थः तथाचान्यत्राम्नातम्—यस्यशुष्माद्रोदसीअभ्यसेतामिति[२] । यद्वा रोदसीयस्माद्वृत्रादेर्विभीतस्तंबाधतइत्यर्थः हेनृमणः नृषुरक्षितव्येषु यजमानेषु अनुग्रहबुद्धियुक्तेन्द्र आपूर्यमाणं पूर्वोक्तेनबलेनासमन्तात्पूर्यमाणंत्वात्वां मनोयुजःमनोव्यापारमात्रेणयुक्ताः वातस्यवायोःसम्बन्धिनः तद्वद्वेगेनगच्छन्तइत्यर्थः एवंभूताअश्वाःश्रवोभि हविर्लक्षणमन्नं अभिलक्ष्यआवहन्आभिमुख्येन प्रापयन्तु ॥ तक्षत् तक्षूत्वक्षूतनूकरणे लङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । उशना वशकान्तौ वशेःकनसिरिति कनस् ग्रहिज्येत्यादिनासम्प्रसारणं ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसांचेत्यनङादेशः सर्वनामस्थानेचेत्युप-

१ तै० ब्रा० १. १. ३. । २ तै० सं० १. ७. १३. ।

धादीर्घत्वम् हल्ङ्याादिनलोपौ। मज्मना टुमस्जोशुद्धौ औणादिकोमनिप्रत्ययः। नृमणः छन्दस्युदवग्रहादितिणत्वम्। अवहन् छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलङ् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

मन्दिष्टयदुशनेकाव्येसचाँइन्द्रोवङ्कूवङ्कुतराधितिष्ठति।
उग्रोययिंनिरपःस्रोतसासृजद्विशुष्णस्यदृंहिताऐरयत्पुरः ॥११॥

मन्दिष्ट। यत्। उशने। काव्ये। सचा। इन्द्रः। वङ्कू इति।
वङ्कुऽतरा। अधि। तिष्ठति। उग्रः। ययिम्। निः। अपः।
स्रोतसा। असृजत्। वि। शुष्णस्य। दृंहिता। ऐरयत्। पुरः ॥११॥

यत्यदाइन्द्रःउशनेकामयमानेकाव्ये सचासहमन्दिष्टस्तुतोभूत् तदानीं वंकूवंकुतराअतिशयेनकुटिलंगच्छन्तावश्वौअधितिष्ठति रथेसंयोज्यतमारोहयतीत्यर्थः यद्वा वंकुतरा अतिशयेनवक्रंगच्छतिरथे वंकूवक्रगमनशीलावश्वौसंयोज्येतियोजनीयम् उग्रउद्गूर्णस्तादृशइन्द्रः ययिंगमनयुक्तान्मेघात् स्रोतसाप्रवाहरूपेणअपोनिरसृजत जलानिनिरगमयत् तथा शुष्णस्यसर्वस्य शोषयितुरसुरस्यदृंहिताःप्रवृद्धाःपुरःनगराणिनिवासस्थानानिव्यैरयत्विविधंप्रेरितवान्॥ मन्दिष्ट मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु लुङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। उशने वशेरौणादिकःक्युप्रत्ययः ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणम् योरनादेशः। सचा षचसमवाये संपदादिलक्षणोभावेक्विप् आङ्याजयारांचोपसंख्यानमितिविभक्तेराङादेशः संहितायां आङोनुनासिकश्छन्दसीति तस्यसानुनासिकत्वम्। वंकू वंचुगतौ औणादिकउप्रत्ययः बहुलवचनात्कुत्वम्। वंकुतरा अतिशयेनवंकूवंकुतरा सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः अत्रगतिसामान्यवाचिनागतिविशेषोलक्ष्यते। ययिं यापापणेआदृगमहनइतिकिप्रत्ययः लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनह्रस्वत्वे आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः सुपांसुपोभवन्तीतिपञ्चम्याअमादेशः। दृंहिता दृहिवृद्धौ इदित्त्वान्नुम्। ऐरयत् ईरप्रेरणे चौरादिकःलङ्याडागमः आटश्चेतिवृद्धिः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

आस्मारथंवृषपाणेषुतिष्ठसिशार्यातस्यप्रभृतायेषुमन्दसे।
इन्द्रयथासुतसोमेषुचाकनोनर्वाणंश्लोकमारोहसेदिवि ॥१२॥

आ । स्म । रथम् । वृषऽपानेषु । तिष्ठसि । शार्यातस्य ।
प्रऽभृताः । येषु । मन्दसे । इन्द्र । यथा । सुतऽसोमेषु । चाकनः ।
अनर्वाणम् । श्लोकम् । आ । रोहसे । दिवि ॥१२॥

अत्रकौषीतकिनइतिहासमाचक्षते शर्यातनाम्नोराजर्षेःयज्ञेभृगुगोत्रोत्पन्नश्च्यवनोमहर्षिः आश्विनंग्रहमगृह्णात् इन्द्रस्तंदृष्ट्वाक्रुद्धोभूत् तमिन्द्रमनुनीयपुनःसोमंतस्मैप्रादादिति अयमर्थोऽस्यांप्रतिपाद्यते हेइन्द्र त्वं वृषपाणेषु वृष्णःसेचनसमर्थस्यसोमस्यपानानिवृषपाणानि तेषुनिमित्तभूतेषुरथमातिष्ठसिस्म स्वयमेवरथमारुह्यगच्छसि नत्वन्यःकश्चित्प्रवर्तयितेतिभावः एवं चसति येषुसोमेषुत्वंमन्दसेहर्षंप्राप्नोषि तादृशाःसोमाः शार्यातस्यएतन्नाम्नोराजर्षेःसम्बन्धिनः प्रभृताःप्रकर्षेणसंपादिताः अभिषवादिसंस्कारैःसंस्कृताइत्यर्थः अतःसुतसोमेषुअभिषुतसोमयुक्तेष्वस्मदीयेषुयज्ञेषुयथाचाकनः यथाकामयसे एवमस्यापिशार्यातस्यसोमान्कामयस्व तथासतिदिविद्युलोके अनर्वाणं गमनरहितंस्थिरंश्लोकंस्तोत्रलक्षणंवचोयशोवा आरोहसे प्राप्नोषि यद्वा इमंयजमानंदिविद्युलोके उक्तलक्षणंयशः प्रापयसि॥ स्म निपातस्यचेतिदीर्घत्वम्। वृषपाणेषु पापाने भावेल्युट् वाभावकरणयोरितिपूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्यपानशब्दस्य नकारस्यणत्वम्। प्रभृताः भृञ्भरणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। मन्दसे मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । चाकनः कनीदीप्तिकान्तिगतिषु अत्रकान्त्यर्थः कान्तिश्चाभिलाषः लेटिसिप्यडागमः बहुलंछन्दसीति शपःश्लुः तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वम् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वाभावे धातोरितिधात्वन्तस्योदात्तत्वम् । अनर्वाणं अर्तेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिदृशिग्रहणाद्भावेवनिप् नञाबहुव्रीहौ अपि अर्वणस्त्रसावनञइतिपर्युदासात् आदेशाभावेसर्वनामस्थानेचेत्युपधादीर्घत्वम् नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । श्लोकं श्लोकृसंघाते श्लोक्यतइति श्लोकः कर्मणिघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। रोहसे रुहेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम्॥ १२॥

त्रयोदशीमृचमाह—

अददाअर्भांमहतेवचस्यवेकक्षीवतेवृचयामिन्द्रसुन्वते ।
मेनाभवोवृषणश्वस्यसुक्रतोविश्वेत्तातेसवनेषुप्रवाच्या ॥१३॥

अददाः । अर्भाम् । महते । वचस्यवे । कक्षीवते । वृचयाम् ।
इन्द्र । सुन्वते । मेना । अभवः । वृषणश्वस्य । सुक्रतो इति
सुऽक्रतो । विश्वा । इत् । ता । ते । सवनेषु । प्रऽवाच्या ॥ १३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका—अङ्गराजःकस्मिंश्चिद्दिवसेस्वकीयाभिःयोषिद्भिःसहगङ्गायांजलक्रीडांचक्रे तस्मिन्समयेदीर्घतमानामऋषिः स्वभार्ययापुत्रभृत्यादिभिश्चदुर्बलत्वात् किमपिकुर्वन्न शक्नोतीतिद्वेषेणगङ्गामध्येप्रचिक्षिपे सचऋषिः केनचित्प्लवेनअङ्गराजस्यक्रीडादेशंप्रतिसमाजगाम सचराजासर्वज्ञंतमृषिमवगत्यप्लवादवतार्यैवमवोचत् हेभगवन् ममपुत्रोनास्ति एषामहिषी अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पादयेति सचतथेत्यब्रवीत् सामहिषीतुराजानंप्रतितथेत्युक्त्वा अयंवृद्धतरोजुगुप्सितोममयोग्योनभवतीतिबुद्ध्यास्वकीयामुशिक्संज्ञांदासींप्राहैषीत् तेनचसर्वज्ञेनऋषिणामन्त्रपूतेनवारिणाभ्युक्षितासतीसैवऋषिपत्नीबभूव तस्यामुत्पन्नःकक्षीवान्नामऋषिः सएव राज्ञः पुत्रोभूत् सचबहुविधेनराजसूयादिनाईजेतस्मैराज्ञेतत्कृतैर्यज्ञैःपरितुष्टइन्द्रोवृचयाख्यां तरुणांयोषितंप्रादात् अयमर्थःपूर्वार्धेप्रतिपाद्यते । हेइन्द्रत्वंमहतेप्रवृद्धायवचस्यवे त्वदीयस्तोत्रलक्षणं वचआत्मनःइच्छतेसुन्वतेत्वद्देवताकेषुयज्ञेषुसोमाभिषवंकुर्वते कक्षीवते एतन्नाम्नेराज्ञेवृचयांवृचयाख्यामर्भांअल्पांयुवतिमित्यर्थः एवंभूतांस्त्रियमददाः तथा सुक्रतोशोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वाहेइन्द्र त्वंवृषणश्वस्यएतदाख्यस्यराज्ञः मेनाभवोमेनानामकन्यकाभूः तथाचशाट्यायनिभिः सुब्रह्मण्यामन्त्रैकदेशव्याख्यानरूपंब्राह्मणमेवमाम्नायते—वृषणश्वस्यमेनइति वृषणश्वस्यमेनाभूत्वामघवाकुलउवासेति तांचप्राप्तयौवनांस्वयमेवेन्द्रश्चकमे । तथाचताण्डिभिराम्नातम्—वृषणश्वस्यमेनानामदुहितास तामिन्द्रश्चकमइति । अतउक्तरूपाणियानिकर्माणि त्वयाकृतानि ते ता त्वदीयानितानि विश्वेत् सर्वाण्येव सवनेषुयज्ञेषुप्रवाच्या प्रकर्षेणवक्तव्यानि स्तुतिभिःस्तोतव्यानीत्यर्थः ॥ महते बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । वचस्यवे सुपआत्मनः क्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । कक्षीवते अश्वबन्धनहेतवोरज्जवःकक्ष्याः कक्षीवान्कक्ष्यावानितियास्कः । आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवदितिसम्प्रसारणं मतुपोवत्वंसंज्ञायांनिपात्यते । मेनेतिस्त्रीनाम मेनाग्नाइतिपाठात् मनज्ञाने मन्यतेगृहकृत्यंजानातीतिमेना पचाद्यच् नशिमन्योरलिट्येत्वंवक्तव्यमित्येत्वं वृषादिर्द्रष्टव्यः मेनामानयन्त्येनाइतियास्कः ।सवनेषु सवनमितियज्ञनाम सूयतेअभिषूयतएष्विति अधिकरणेल्युट् । प्रवाच्या वचपरिभाषणे ण्यति यजयाचरुचप्रवचर्चश्चेतिकुत्वाभावः तित्स्वरितेप्राप्तेव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा वाचयतेरचोयदितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १३ ॥

---

१ नि० ६.१०.। २ नि ३.२१.।

चतुर्दशीमृचमाह—

इन्द्रोअश्रायिसुध्योनिरेकेपज्रेषुस्तोमोदुर्योनयूपः ।
अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसूयुरिन्द्रइद्रायःक्षयतिप्रयन्ता ॥१४॥

इन्द्रः । अश्रायि । सुऽध्यः । निरेके । पज्रेषु । स्तोमः । दुर्यः । न । यूपः । अश्वऽयुः । गव्युः । रथऽयुः । वसुऽयुः । इन्द्रः । इत् । रायः । क्षयति । प्रऽयन्ता ॥१४॥

इन्द्रोदेवःसुध्यःशोभनकर्मणोयजमानान्शोभनप्रज्ञान्वा निरेकेनैर्धन्येनिमित्तभूतेसतिता-न्रक्षितुंअश्रायिअसेविष्ट पज्रेषुपज्राइत्यङ्गिरसामाख्या तथाचशाट्यानिभिराम्नातम्—पज्रावा-अङ्गिरसःपशुकामास्तपोतप्यन्तेति । येषुयजमानेष्वङ्गिरःसु स्तोमस्तोत्रंनिश्चलंतिष्ठति दुर्योनयू-पः द्वारिनिखातास्थूणेव तान् सुध्यइतिपूर्वेणान्वयः तस्मादिदानीमपिरायःप्रयन्ताधनस्यप्रदाताइ-न्द्रइत इन्द्रएवयजमानानांदातुंअश्वयुःअश्वानिच्छन् तथागव्युःगाइच्छन् रथयुरथानिच्छन् व-सूयुः एवमन्यदपियद्धनमस्तितदपीच्छन्क्षयतिवर्तते॥अश्रायि श्रिञ् सेवायाम् कर्तरिलुङि व्य-त्ययेनच्लेश्चिणादेशः। सुध्यः धीरितिकर्मनाम शोभनाधीर्येषां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् शसि छन्दस्युभयथेतियणादेशःउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । निरेके नितरांरेचनंनिरे-कः रिचिर् विरेचने भावेघञ् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। दुर्यः दुरेभवोदुर्यः भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । यूपः युमिश्रणे यूयतेयुज्यतेस्मिन्निितियूपः कुयुभ्यांचेतियप्रत्ययः दीर्घइत्यनुवृत्तेर्दीर्घत्वम् सुशॄभ्यांनिच्चेत्यनुवृत्तावाद्युदात्तत्वम्। अश्वयुः यजमानेभ्योश्वानिच्छन् छन्दसिपरेच्छायामितिक्यच् नछन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः अश्वाघस्यादित्यात्वंतु छान्द-सत्वान्नभवति क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः एवमुत्तरत्रापि एतावांस्तुविशेषः गव्युरित्यत्र वान्तोयिप्र-त्ययेइत्यवादेशः । यास्कस्त्वेवंव्याचष्ट—इदंयुरिदंकामयमानोथापितद्वदर्थेभाष्यते वसूयुरिन्द्रो-वसुमानित्यर्थः अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसूयुरित्यपिनिगमोभवतीति[1] । क्षिक्षये औवादिकः । प्रयन्ता यमउपरमे तृचि एकाचइतीट्प्रतिषेधः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥१४॥

पञ्चदशीमृचमाह—

इदंनमोवृषभायस्वराजेसत्यशुष्मायतवसेवाचि ।
अस्मिन्निन्द्रवृजनेसर्ववीरास्मत्सूरिभिस्तवशर्मन्त्स्याम॥१५॥१२

---

१ नि० ६. ३१.

इदम् । नमः । वृषभाय । स्वऽराजे । सत्यऽशुष्माय । तवसे ।
अवाचि । अस्मिन् । इन्द्र । वृजने । सर्वऽवीराः । स्मत् । सूरिऽभिः ।
तव । शर्मन् । स्याम ॥ १५ ॥ ११ ॥

इदंपुरोवर्तिनमः स्तुतिलक्षणंवचः हेइन्द्र तुभ्यमवाचि अस्माभिःप्रायोजि कीदृशाय वृषभायव-र्षणशीलाय स्वराजे स्वकीयेनतेजसाराजमानाय सत्यशुष्माय शुष्ममितिबलनाम शत्रूणांशोषक-त्वात्‌अवितथबलयुक्ताय तवसेअत्यन्तंप्रवृद्धाय यस्मादेवंतस्मात्‌अस्मिन्वृजनेवर्जनवतिसंग्रामेस-र्ववीराः विशेषेणईरयन्त्यमित्रानितिवीराभटाः तादृशैःसर्वैर्भटैरुपेतावयं स्मदितिनिपातःसुशब्दा-र्थः तवस्मत्‌शर्मन्त्वयादत्तेशोभनेगृहे सूरिभिःविद्वद्भिःपुत्रादिभिःसहस्यामभवेमनिवसेमेत्यर्थः यद्वा त्वत्सम्बन्धिनिशोभनेयज्ञगृहेसूरिभिःविद्वद्भिःऋत्विग्भिःसहस्याम शर्मेतिगृहनाम शर्मवर्मे-तिपठितत्वात् ॥ स्वराजे राजृदीप्तौ सत्सूद्विषेतिक्विप् । सत्यशुष्माय सत्यंशुष्मंबलंयस्य बहुव्रीहौपू-र्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तवसे तवतिःसौत्रोधातुः अस्मादौणादिकोसिप्रत्ययः वृजने वृजीवर्जने कृ-पृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यःक्युरितिक्युःप्रत्ययः । शर्मन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् नङिसंबुध्यो-रितिनलोपप्रतिषेधः । स्याम नश्चेतिसंहितायांसकारस्यधुडागमः खरिचेतिचर्त्वं चयोद्वितीयाःश-रिपौष्करसादेरितितकारस्यथकारः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

त्यंसुमेषमितिपञ्चदशर्चंद्वितीयंसूक्तंसव्यस्यार्षमैन्द्रं त्रयोदशीपञ्चदशीचत्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्यः तथाचानुक्रान्तम्—त्यंसुत्रयोदश्यन्त्येत्रिष्टुभाविति गवामयनस्यमध्यमेहनिविषुवत्संज्ञकेमरुत्वती-यशस्त्रेइदंसूक्तम् विषुवान्दिवाकीर्त्यइतिखण्डेसूत्रितम्—त्यंसुमेषंकयाशुभेतिचमरुत्वतीयमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

त्यंसुमेषंमहयास्वर्विदंशतंयस्यसुभ्वःसाकमीरते ।
अत्यंनवाजंहवनस्यदंरथमेन्द्रंववृत्यामवसेसुवृक्तिभिः ॥१॥

त्यम् । सु । मेषम् । महय । स्वःऽविदम् । शतम् । यस्य । सुऽभ्वः ।
साकम् । ईरते । अत्यम् । न । वाजम् । हवनऽस्यदम् । रथम् ।
आ । इन्द्रम् । ववृत्याम् । अवसे । सुवृक्तिऽभिः ॥ १ ॥

त्यंतंप्रसिद्धंमेषंशत्रुभिः सहस्पर्धमानंस्वर्विदंस्वरादित्योद्यौर्वातस्यवेदितारंलब्धारंवा यद्वा स्वः सुष्ठुअरणीयंधनंतस्यलम्भयितारं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रंहेअध्वर्योसुमहयसम्यक्पूजय यस्येन्द्रस्यशतंशतसंख्याकाः सुभ्वः स्तोतारः साकंसहैवयुगपदेवईरतेस्तुतौप्रवर्तन्ते यद्वा यस्येन्द्रस्य रथंशतंसुभ्वः शतसंख्याकाअश्वाः साकंसहईरतेगमयन्ति तमिन्द्रंअवसेस्मद्रक्षणायसुवृक्तिभिः सुष्ठुआवर्जकैःस्तोत्रैः रथमाववृत्यां रथंप्रतिआवर्तयामि कीदृशंरथं हवनस्यदंहवनमाह्वानंयागंवाप्रतिवेगेनगच्छन्तं वेगगमनेदृष्टान्तः—अत्यंतवाजं गमनसाधनंअश्वमिव॥ महय महपूजायां चुरादिरदन्तः संहितायामन्येषामपिदृश्यतेइतिदीर्घत्वम्। सुभ्वः सुष्ठुभवन्तीतिसुभ्वःस्तोतारः क्विपचेतिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् जसि ओःसुपीतियणादेशस्य नभूसुधियोरितिप्रतिषेधेप्राप्ते छन्दस्युभयथेत्युभयथाभावाद्यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यजसोनुदात्तस्यस्वरितत्वम्। ईरते ईरगतौकम्पनेच अदादित्वाच्छपोलुक् झस्यादादेशः टेरेत्वं अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः तत्रहिपञ्चमीनिर्देशेपिव्यवहितेपिकार्यमिष्यतेइत्युक्तम्। अत्यं अत्यइत्यश्वनाम अत्यः हयइतिपाठात्। वाजं वाज्यतेगम्यतेनेनेतिवाजः वजव्रजगतौ करणेघञ् अजिव्रज्योश्चेत्यत्रचशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वाजोवाज्यमित्यत्रापिकुत्वाभावइत्युक्तम्। हवनस्यदं स्यन्दूप्रस्रवणे स्यदोजवेइतिवेगेगम्यमानेघञन्तोनिपातितः अतएवनलोपोवृद्ध्यभावश्च नच नधातुलोपआर्धधातुकेइतिवृद्धेःप्रतिषेधः इग्लक्षणाहिवृद्धिस्तत्रप्रतिषिध्यते नचेयमिग्लक्षणा घञोञित्त्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते। ववृत्यां वृतुवर्तने लिङिव्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विर्वचनादि यासुटो ङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावःतिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

सपर्वतोनधरुणेष्वच्युतःसहस्रमूतिस्तविषीषुवावृधे।
इन्द्रोयद्वृत्रमवधीन्नदीवृतमुब्जन्नर्णांसिजर्हृषाणोअन्धसा॥२॥

सः। पर्वतः। न। धरुणेषु। अच्युतः। सहस्रम्ऽऊतिः। तविषीषु ववृधे। इन्द्रः। यत्। वृत्रम्। अवधीत्। नदीऽवृतम्। उब्जन्। अर्णांसि। जर्हृषाणः। अन्धसा॥ २ ॥

अन्धसासोमलक्षणेनान्नेनजर्हृषाणः अत्यर्थंहृष्यन्निन्द्रःयद्यदावृत्रं त्रयाणां लोकानामवरीतारमसुरंअवधीत् हतवान् कीदृशंवृत्रं नदीवृतंनदनान्नद्यआपस्तासामावरीतारं किंकुर्वन्

न्द्रः अर्णांसि जलानि उब्जन् अधःपातयन् तदानींसइन्द्रः पर्वतोन पर्ववानशिलोच्चयइव ध-रुणेषु सर्वस्यधारकेषूदकेषुमध्ये अच्युतः चलनराहित्येनस्थितः सहस्रमूतिः बहुविधरक्षणवा-न् तविषीषुबलेषु ववृधेप्रवृद्धोबभूव ॥ धरुणेषु धारयतेर्णिलुक्चेत्युनःप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः। सहस्रमूतिः सहस्रमूतयोयस्यासौ लुगभावश्छान्दसः। ववृधे संहितायामभ्यासस्यान्येषामपि-दृश्यतेइतिदीर्घत्वम्। नदीवृतं नदींवृणोतीतिनदीवृत् क्विप् तुगागमः। उब्जन् उब्जआर्जवे वि-करणस्वरः।अर्णांसि उदकेनुट्चेत्यर्तेरसुन्प्रत्ययः तत्सन्नियोगेननुडागमश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। जर्हृषाणः हृषतुष्टौ यङ्लुगन्ताद्व्यत्ययेनशानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् यद्वा यङन्ता-देवशानचि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ सा-र्वधातुकत्वाच्च अभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम्। अन्धसा अद्यतइत्यन्धः अदेर्नुम्धश्चेत्यसुन् धातोर्नु-मागमोधकारान्तादेशश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

सहिद्वरोद्वरिषुवव्रऊधनिचन्द्रबुध्नोमदवृद्धोमनीषिभिः।
इन्द्रंतमह्वेस्वपस्ययाधियामंहिष्ठरातिंसहिपप्रिरन्धसः ॥३॥

सः। हि। द्वरः। द्वरिषु। वव्रः। ऊधनि। चन्द्रऽबुध्नः। मदऽवृद्धः। मनीषिऽभिः। इन्द्रम्। तम्। अह्वे। सुऽअपस्यया। धिया। मंहिष्ठऽरातिम्। सः। हि। पप्रिः। अन्धसः ॥ ३ ॥

सपूर्वोक्तगुणविशिष्टइन्द्रः द्वरिषुआवरीतृषुशत्रुषुद्वरोहि अतिशयेनावरीताखलु शत्रुजयशील-इत्यर्थः यस्मात् ऊधनिउद्धृतजलवत्यन्तरिक्षेवव्रः सम्भक्तःव्याप्यवर्ततेअतएवचन्द्रबुध्नःसर्वासां प्रजानामाह्लादकमूलःअन्तरिक्षस्यसर्वाह्लादकत्वात् मदवृद्धःमाद्यन्त्येभिरितिमदाःसोमाःतैर्वर्धितः एवंभूतोयइन्द्रोमंहिष्ठरातिंप्रवृद्धधनंप्रवृद्धदानंवातमिन्द्रंमनीषिभिः मनसईषितृभिःप्राज्ञैर्ऋत्विग्भिः सह स्वपस्ययाधिया शोभनकर्मयोग्ययाबुद्ध्या अह्वेआह्वयामि हियस्मात् सइन्द्रःअन्धसोन्नस्या-स्मदपेक्षितस्यपप्रिःपूरयिता ॥ द्वरः द्वइत्येके द्वरत्यावृणोतीतिद्वरः पचाद्यच् चित्स्वरेणान्तोदा-त्तत्वम् द्वरिषु अचइरितिकर्तरिइप्रत्ययः।वव्रः वृङ्सम्भक्तौ व्रियतेसंभज्यतइतिवव्रः घञर्थेकवि-धानं स्थास्नापाव्यधिहनियुद्ध्यर्थमितिपरिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात् कर्मणिकप्रत्ययः द्विर्भाव-श्छान्दसः। ऊधनि उत्ऊर्ध्वंध्रियतेस्मिनजलमित्यूधः सप्तम्येकवचने अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णाम-नङुदात्तः छन्दस्यपिदृश्यतइतिदृशिग्रहणात्ऊधस्शब्दस्याप्यनङादेशः यद्वा ऊधसोनङितिसमा-

सेविधीयमानोनङादेशश्छान्दसत्वात् केवलादपिभवति। चन्द्रबुध्नः चदिआह्लादनेदीप्तौच इदित्वान्नुम् स्फायितञ्चीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेव शिष्यते। मदवृद्धः मदीहर्षे मदोनुपसर्गेइतिकरणेअप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अह्वे ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङि आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामितिच्लेरङादेशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः गुणः। स्वपस्यया अपइतिकर्मनाम शोभनमपःस्वपः तदर्हतीतिस्वपस्यः छन्दसिचेतियप्रत्ययः मंहिष्ठरातिं महिवृद्धौ अतिशयेनमंहित्रीमंहिष्ठा तुश्छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् मंहिष्ठारातिर्यस्य स्त्रियाःपुंवदितिपुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वम् बहुव्रीहौप्रकृत्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। पप्रिः पृपालनपूरणयोः आदृगमहनजनइतिकिन्प्रत्ययः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वस्यबहुलंछन्दसीति वचनादभावेयणादेशः लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावेसतिद्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्॥ ३॥

चतुर्थीमृचमाह—

आयंपृणन्तिदिविसद्मबर्हिषःसमुद्रंनसुभ्व१ःस्वाअभिष्टयः।
तंवृत्रहत्येअनुतस्थुरूतयःशुष्माइन्द्रमवाताअह्रुतप्सवः॥४॥

आ। यम्। पृणन्ति। दिवि। सद्मऽबर्हिषः। समुद्रम्। न। सुऽभ्वः। स्वाः। अभिष्टयः। तम्। वृत्रऽहत्ये। अनु। तस्थुः। ऊतयः। शुष्माः। इन्द्रम्। अवाताः। अह्रुतऽप्सवः॥ ४॥

सद्मसदनंस्थानं बर्हिःशब्दोपलक्षितोयज्ञोयेषांसोमानांतेसोमाः दिविस्वर्गलोकेअवस्थितं यमिन्द्रंआपृणन्ति आसमन्तात्पूरयन्ति तत्रदृष्टान्तः—सुष्ठुभवन्तीतिसुभ्वोनद्यः समुद्रंन यथा नद्यःसमुद्रंपूरयन्तितद्वदित्यर्थः कीदृश्योनद्यः स्वाः समुद्रस्यस्वभूताः तथाचाम्नायते—समुद्रायवयुनायसिन्धूनांपतयेनमइति। अभिष्टयः आभिमुख्येनगमनवत्यः ऊतयः अवितारोमरुतः वृत्रहत्येवृत्रहननेनिमित्तभूतेसति तमिन्द्रमनुतस्थुःअनुलक्ष्यस्थिताबभूवुः कीदृशामरुतः शुष्माः शत्रूणांशोषयितारः अवाताः वान्तिमातिकूल्येनगच्छन्तीतिवाताःशत्रवः तद्रहिताः अह्रुतप्सवः अकुटिलरूपाःशोभनावयवाइत्यर्थः॥ पृणन्ति पृपालनपूरणयोः क्र्यादिकः प्वादीनांह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः। सद्मबर्हिषः षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु सीदन्त्यस्मिन्निति सद्म औणादिकोधिकरणेमनिन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्यु-

त्तत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । सुम्वः भवतेःक्विप्चेतिक्विप् कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वम् जसि ओःसुपीतियणादेशस्य नभूसुधियोरितिप्रतिषेधेप्राप्ते छन्दस्युभयथेतियणा-देशः उदात्तस्वरितयोर्यणइत्यनुदात्तस्यजसःस्वरितत्वम् । अभिष्टयः इष्टयएषणानि उपस-र्गाभिवर्जमितिवचनादभिरन्तोदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते एमन्त्रा-दित्वात्पररूपत्वम् । वृत्रहत्ये हनस्तचेतिहन्तेर्भावेक्यप् तकारान्तादेशश्च प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्त-त्वेधातुस्वरःशिष्यते । अह्रुतप्सवः ह्रुकौटिल्ये अस्मान्निष्ठायां ह्रुह्वरेश्छन्दसीतिह्रुआदेशः प्सा भक्षणेइत्यस्मादौणादिकोडुःप्रत्ययः नह्रुतप्सवः अह्रुतप्सवः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह—

अ॒भि स्ववृ॑ष्टिं॒ मदे॑ अस्य॒ युध्य॑तो र॒घ्वीरि॑व प्रव॒णे स॑स्रुरू॒तयः॑ ।
इन्द्रो॒ यद्व॒ज्री धृ॒षमा॑णो॒ अन्ध॑सा भि॒नद्व॒लस्य॑ परि॒धींरि॑व त्रि॒तः ॥५॥१२॥

अ॒भि । स्व॑ऽवृ॑ष्टिम् । मदे॑ । अ॒स्य॒ । युध्य॑तः । र॒घ्वीः॑ऽइ॑व । प्र॒व॒णे । स॒स्रुः॒ । ऊ॒तयः॑ । इन्द्रः॑ । यत् । व॒ज्री । धृ॒षमा॑णः । अन्ध॑सा । भि॒नत् । व॒लस्य॑ । प॒रि॒धीन्ऽइ॑व । त्रि॒तः ॥ ५ ॥ १२ ॥

ऊतयोमरुतः मदेसोमपानेनहर्षेसतिअस्येन्द्रस्ययुध्यतोवृत्रेणसहयुध्यमानस्यपुरतःस्ववृ-ष्टिंस्वभूतवृष्टिमन्तंवृत्रंअभि आभिमुख्येनसस्रुःजग्मुःरघ्वीरिवप्रवणे यथागमनस्वभावाआपःनि-म्नदेशेगच्छन्ति यत्यदाअन्धसासोमलक्षणेनान्नेनपीतेनधृषमाणः प्रगल्भःसन्वज्रीवज्रवानिन्द्रः वलस्यसंवृण्वतः एतत्संज्ञमसुरंभिनत्व्यदारयत्अवधीदित्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—त्रितःपरिधीनिव देवानांहविर्लेपनिघर्षणाय अग्नेःसकाशात्अप्सु एकतोद्वितस्त्रितइतित्रयःपुरुषाजज्ञिरे तथाचतै-त्तिरीयैःसमाम्नातम्—सोङ्गारेणापः अभ्यपातयत् ततएकतोजायत सद्वितीयमभ्यपातयत् त-तोद्वितोजायत सतृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोजायतेति[1] । तत्रउदकपानार्थंप्रवृत्तस्यकूपेपति-तस्यप्रतिरोधायअसुरैःपरिधयः परिधायकाःकूपस्याच्छादकाःस्थापिताः तान्यथासोभिनत्तद्वत्॥ स्ववृष्टिं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । युध्यतः युधसंप्रहारे दैवादिकः व्यत्ययेनशतृ अदुपदेशा-ल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेश्यनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । रघ्वीः रविर्गत्यर्थः रंविबंहोर्नलोपश्चेतिउ-प्रत्ययः वोतोगुणवचनादितिङीष् जसि वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ङीष्स्वरःशिष्यते । धृष-माणः ञिधृषाप्रागल्भ्ये श्नुप्रत्ययेप्राप्तेव्यत्ययेनशःआत्मनेपदंच अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे

---

[1] तै० ब्रा०. ३. २. ८. ।

विकरणस्वरःशिष्यते । भिनत् लङ्बिहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः विकरणस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । वलस्य वलसंवरणे वलतिसंवृणोतिसर्वमितिवलः पचाद्यच् क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । परिधीन् परिधीयन्तइतिपरिधयः उपसर्गेघोःकिरितिदधातेःकर्मणिकिप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥५॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

षष्ठीमृचमाह—

परीँघृणाचरतितित्विषेशवोपोवृत्वीरजसोबुध्नमाशयत् ।
वृत्रस्ययत्प्रवणेदुर्गृभिश्वनोनिजघन्थहन्वोरिन्द्रतन्यतुम् ॥६॥

परि । ईम् । घृणा । चरति । तित्विषे । शवः । अपः ।
वृत्वी । रजसः । बुध्नम् । आ । अशयत् । वृत्रस्य । यत् । प्रवणे ।
दुःऽगृभिश्वनः । निऽजघन्थ । हन्वोः । इन्द्र । तन्यतुम् ॥ ६ ॥

योवृत्रः अपोवृत्वीउदकान्यावृत्यरजसोबुध्नंअन्तरिक्षस्योपरिप्रदेशंआशयत् आश्रित्याशेत तस्यवृत्रस्यप्रवणेप्रकर्षेणवननीयेन्तरिक्षेवर्तमानस्यदुर्गृभिश्वनः दुर्ग्रहव्यापनस्यतस्यहिव्यापनंनकेनापिग्रहीतुंशक्यते सइमाँल्लोकानवृणोदितिश्रुतेः[1] । एवंभूतस्यवृत्रस्यहन्वोः मुखपार्श्वयोः हेइन्द्र यद्यदातन्यतुंप्रहारंविस्तारयन्तं यद्वा शब्दकारिणंवज्रं तृतीयार्थेद्वितीया तन्यतुनावज्रेणनिजघन्थनितरांप्रजहर्थ तदानीं ईमेनंत्वांइन्द्रं घृणा शत्रुजयलक्षणादीप्तिः परिचरतिपरितोव्याप्नोति त्वदीयंशवोबलंचतित्विषे प्रदिदीपे ॥ तित्विषे त्विषदीप्तौ लिटिप्रत्ययस्वरः तिङ्परत्वान्निघाताभावः। वृत्वी वृञ्वरणे स्नात्व्यादयश्चेत्यादिग्रहणात्क्त्वाप्रत्ययस्यईकारः। रजसः रञ्जरागे रज्यन्त्यस्मिन्गन्धर्वादयइतिरजोन्तरिक्षम् असुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानमितिनलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्।अशयत् शीङोव्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः।दुर्गृभिश्वनः ग्रहउपादाने अशूव्याप्तावित्यनयोर्दुःशब्देउपपदेपृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः।निजघन्थ हनहिंसागत्योः लिटिथलिक्रादिनियमात्प्राप्तस्येटः उपदेशेत्वतइतिनिषेधः अभ्यासाच्चेतिअभ्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् तिङ्ङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः। तन्यतुं तनुविस्तारे अस्मात् ऋतन्यञ्जीत्यादिनायतुच् यद्वा स्तनशब्देइत्यस्माद्बहुलवचनाद्यतुच्प्रत्ययेसकारलोपः ॥ ६ ॥

---

१ तै० सं० २. ४. १२. ।

सप्तमीमृचमाह—

ह्र॒दंन॒हि॒त्वा॒न्यृ॒षन्त्यू॒र्मयो॒ब्रह्मा॒णीन्द्र॒तव॒या॒नि॒वर्ध॑ना ।
त्वष्टा॑चि॒त्ते॒युज्यं॑वावृ॒धे॒शव॑स्त॒तक्ष॒वज्र॑म॒भिभू॑त्योजसम् ॥७॥

ह्र॒दम् । न । हि । त्वा॒ । नि॒ऽऋ॒षन्ति॑ । ऊ॒र्मयः॑ । ब्रह्मा॑णि । इ॒न्द्र॒ । तव॑ ।
यानि॑ । वर्ध॑ना । त्वष्टा॑ । चि॒त् । ते॒ । यु॒ज्य॑म् । व॒वृ॒धे॒ । शवः॑ ।
त॒तक्ष॑ । वज्र॑म् । अ॒भिभू॑ति॒ऽओजसम् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र यानिब्रह्माणिस्तोत्रशस्त्ररूपाणिमन्त्रजातानितववर्धनावर्धयितॄणि तानित्वात्वांन्यृषन्तिहि नितरांप्राप्नुवन्त्येव तत्रदृष्टान्तः-ऊर्मयोजलप्रवाहाह्रदंन यथाजलाशयंप्राप्नुवन्तितद्वत् त्वष्टा चित्सत्वष्टादेवएव तेतवयुज्यंयोग्यंशवोबलंववृधेप्रावर्धयत् अपिच अभिभूत्योजसं शत्रूणामभिभवितॄणांओजसाबलेनयुक्तंवज्रंततक्षतीक्ष्णीचकार॥न्यृषन्ति ऋषीगतौ तौदादिकः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः। ऊर्मयः ऋगतौ ऋच्छन्तिगच्छन्तीत्यूर्मयः अर्तेरुच्चेतिमिप्रत्ययः गुणेसत्यकारस्यऊकारादेशश्च प्रत्ययस्वरः । वर्धना वृधुवृद्धौ वर्धतेएभिरितिवर्धना करणेल्युट् शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः । ततक्ष तक्षूत्वक्षूतनूकरणे लिटिणलिलित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वपदस्योदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः । अभिभूत्योजसं अभिभूयतेनेनेत्यभिभूति करणेक्तिन् तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् अभिभूत्योजोयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

ज॒घ॒न्वाँ उ॒हरि॑भिःसंभृतक्रत॒विन्द्र॑वृ॒त्रंमनु॑षेगातु॒यन्न॒पः ।
अय॑च्छथाबा॒ह्वोर्वज्र॑माय॒सम॒धार॑योदि॒व्यासूर्यं॑दृ॒शे ॥८॥

ज॒घ॒न्वान् । ऊ॒म् इति॑ । हरि॑ऽभिः । सं॒भृ॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ संभृतऽक्रतो । इन्द्र॑ । वृ॒त्रम् । मनु॑षे । गा॒तु॒ऽयन् । अ॒पः । अय॑च्छथाः । बा॒ह्वोः । वज्र॑म् । आ॒य॒सम् । अधा॑रयः । दि॒वि । आ । सूर्य॑म् । दृ॒शे ॥ ८ ॥

हेसंभृतक्रतो सम्पादितकर्मन् संपादितप्रज्ञवाइन्द्र मनुषेजनायगातुयन् गातुंमार्गमिच्छन् वृत्रंलोकानामावरकमसुरं हरिभिरश्वैर्युक्तस्त्वंजघन्वानउ हतवान्खलु तदनन्तरंअपोवृष्ट्युदका-

निमावर्तयइत्यध्याहारः बाह्वोस्त्वदीययोर्हस्तयोरायसमयोमयंवज्रमयच्छथाः अग्रहीः आकारः समुच्चयार्थः सूर्यंचदिविद्युलोकेदृशेद्रष्टुंसर्वेषामस्माकंदर्शनायअधारयः स्थापयांचकृषे ॥ जघन्वान् हन्तेर्लिटःक्वसुः विभाषागमहनविदविशामितीडागमस्यविकल्पोक्तेरभावः । गातुयन् गातुमिच्छसि छन्दसिपरेच्छायामपीतिक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिदीर्घप्रतिषेधःक्यजन्ताच्छतरिअदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेक्यचएवस्वरःशिष्यते । बाह्वोः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

बृहत्स्वश्चन्द्रममवद्यदुक्थ्यं१मकृण्वतभियसारोहणंदिवः ।
यन्मानुषप्रधनाइन्द्रमूतयःस्वर्नृषाचोमरुतोमदन्ननु ॥ ९ ॥

बृहत् । स्वऽचन्द्रम् । अमऽवत् । यत् । उक्थ्यम् । अकृण्वत । भियसा । रोहणम् । दिवः । यत् । मानुषऽप्रधनाः । इन्द्रम् । ऊतयः । स्वः । नृऽसाचः । मरुतः । अमदन् । अनु ॥ ९ ॥

बृहत् बृहत्सामस्तोतारोयजमानाः भियसावृत्रभयेनयद्यदोक्थ्यमुक्थार्हंस्तोत्रयोग्यमकृण्वताकुर्वन् कीदृशंबृहत्साम स्वश्चन्द्रं स्वकीयेनचन्द्रेणाह्लादकेनतेजसायुक्तम् अमवत् अमतिशत्रूनरुजत्यनेनेत्यमोबलंतद्युक्तम् दिवःस्वर्गस्यरोहणं आरोहणहेतुभूतं एवंविधेनस्तोत्रेणवृत्राद्भीताइन्द्रमस्तोषतेत्यर्थः यद्यदामानुषप्रधनाः प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानिभवन्तीतिनिरुक्त्युत्पत्त्याप्रधनमितिसङ्ग्रामनाम मनुष्यहितसंग्रामाः ऊतयःस्वः द्युलोकस्यरक्षितारोमरुतःनृषाचः प्राणरूपेणनॄन्सेवमानाभूत्वा इन्द्रमपितेनैवरूपेणान्वमदन् आनुपूर्व्येणहर्षंप्रापयन् तदानीं सइन्द्रः वृत्रवधंप्रतिउद्युक्तोबभूवेतिशेषः ॥ स्वश्चन्द्रं स्वकीयंचन्द्रंयस्य ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रेइति सुट्श्चुत्वेनशकारः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भियसा भीशब्दस्यतृतीयैकवचनेछान्दसोसुगागमः तस्योदात्तत्वंच । नृषाचः षचसमवाये अयंसेवनार्थइतियास्कः । वहश्चेत्यत्रचशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्अस्मादपिण्विप्रत्ययः । अमदन् मदीहर्षे णिचि मदीहर्षग्लेपनयोरितिघटादिषुपाठात्मित्त्वेसति मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् लङि छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीतिणिलोपः ॥ ९ ॥

---

१ नि० ९. ३३. । २ नि० ३. २१. ।

दशमीमृचमाह—

द्यौश्चिदस्यामवाँअहेःस्वनादयोयवीद्भियसावज्रइन्द्रते।
वृत्रस्ययद्बद्बधानस्यरोदसीमदेसुतस्यशवसाभिनच्छिरः ॥१०॥१३॥

द्यौः। चित्। अस्य। अमऽवान्। अहेः। स्वनात्। अयोयवीत्। भियसा। वज्रः। इन्द्र। ते। वृत्रस्य। यत्। बद्बधानस्य। रोदसी इति। मदे। सुतस्य। शवसा। अभिनत्। शिरः॥१०॥१३॥

अमवान्बलवान्द्यौश्चिद्द्युलोकोपिअस्याहेर्वृत्रस्यस्वनात्शब्दात् भियसाभयेनअयोयवीत् अत्यर्थंपृथग्भूतआसीत्अकंपतेत्यर्थः हेइन्द्र तेतवसुतस्याभिषवादिभिःसंस्कृतस्यसोमस्यपाने-नमदेहर्षेजातेसतित्वदीयोवज्रःरोदसीद्यावापृथिव्यौबद्बधानस्यबाधनशीलस्यवृत्रस्यशिरःयद्यदा शवसाबलेनाभिनत् अच्छिनत् तदानींद्युलोकोभयराहित्येननिश्चलोबभूवेतिशेषः॥ अयोयवीत् युमिश्रणामिश्रणयोरित्यस्माद्यङ्लुगन्ताल्लङि यङोवेत्यपृक्तप्रत्ययस्येडागमः अडागमउदात्तः। बद्बधानस्य बाधृविलोडने ताच्छीलिकेचानशि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः हलादिशेषाभावोधातोर्ह्रस्वत्वंचछान्दसत्वात् चितइत्यन्तोदात्तत्वम्॥ १०॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेत्रयोदशोवर्गः॥ १३॥

एकादशीमृचमाह—

यदिन्न्विन्द्रपृथिवीदशभुजिरहानिविश्वाततनन्तकृष्टयः।
अत्राहतेमघवन्विश्रुतंसहोद्यामनुशवसाबर्हणाभुवत् ॥११॥

यत्। इत्। नु। इन्द्र। पृथिवी। दशऽभुजिः। अहानि। विश्वा। ततनन्त। कृष्टयः। अत्र। अह। ते। मघऽवन्। विऽश्रुतम्। सहः। द्याम्। अनु। शवसा। बर्हणा। भुवत्॥ ११॥

यदिन्नु यदाखलु पृथिवीदशभुजिःदशगुणिताभवेत् यदिवाकृष्टयःसर्वेमनुष्याः विश्वा सर्वाण्यहानिततनन्तविस्तारयेयुः हेमघवन्धनवन्इन्द्र अत्राहअत्रैवपूर्वोक्तेष्वेषुदेशकालकर्तृकेषु तेत्वदीयंसहोवृत्रवधादिकारणंबलंविश्रुतंविख्यातंप्रसिद्धं शवसात्वदीयेनबलेनकृताबर्हणावृत्रादे-

र्वधरूपाक्रियाद्यामनुभुवत् अनुभवति यथाद्यौर्महतीतथात्वत्कृतंवृत्रादेर्हिंसनमपिमहदितिभावः॥ ततनन्त तनुविस्तारे स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् लिङर्थेलङ्ङिउप्रत्ययेप्राप्तेव्यत्ययेनशप् छान्दसोद्विर्भा-वः यद्वा बहुलंछन्दसीत्युप्रत्ययस्यश्लौसतिपुनरपिव्यत्ययेनशप् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्च-लसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः यद्वृत्तयोगादनिघातः। विश्रुतं श्रुश्रवणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। बर्हणा वर्हवल्हपरिभाषणहिं-सादानेषुअस्मादौणादिकःक्युप्रत्ययः बवयोरभेदइतिवकारस्यबत्वम् प्रत्ययस्वरः निबर्हयती-तिवधकर्मसुपठितंच। भुवत् भूसत्तायां लेटचडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपःबहुलंछन्दसीतिश-पोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधेउवङादेशः॥ ११॥

द्वादशीमृचमाह—

त्वमस्यपारेरजसोव्योमनःस्वभूत्योजाअवसेधृषन्मनः।
चकृषेभूमिंप्रतिमानमोजसोपःस्वःपरिभूरेष्यादिवम् ॥१२॥

त्वम्। अस्य। पारे। रजसः। विऽओमनः। स्वभूतिऽओजाः।
अवसे। धृषत्ऽमनः। चकृषे। भूमिम्। प्रतिऽमानम्। ओजसः।
अपः। स्वः१रिति स्वः। परिऽभूः। एषि। आ। दिवम्॥१२॥

हेधृषन्मनःशत्रूणांधर्षकमनोयुक्तेन्द्र अस्यअस्माभिःपरिदृश्यमानस्यव्योमनः व्याप्त-स्यान्तरिक्षस्यरजसोलोकस्यपारेउपरिप्रदेशेवर्तमानः स्वभूत्योजाःस्वभूतबलस्त्वंअवसेअस्म-द्रक्षणार्थंभूमिंभूलोकंचकृषेकृतवानसि किञ्च ओजसोबलवतांबलस्यप्रतिमानंप्रतिनिधिरभूःतथा स्वःसुष्ठुअरणीयंगन्तव्यं आपइत्यन्तरिक्षनाम अपोन्तरिक्षलोकंआदिवंद्युलोकंचपरिभूःपरिग्रहीता परिपूर्वोभवतिःपरिग्रहणार्थः एषिप्राप्नोषि॥अस्य ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्।व्योमनः अव-तिर्गत्यर्थः अवरक्षणगतिकान्तीत्यभिधानात् विशेषेणगच्छतिव्याप्नोतीतिव्योम यद्वा वृष्टिप्रदा-नेनविशेषेणप्राणिनोवतिरक्षतीतिव्योम अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् ज्वरत्वरेत्यादिनोपधा-यावकारस्यचऊठ् गुणः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा भावेमनिन् विविधमो-मरक्षणंयस्मिन् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्त-स्यस्वरितत्वम्। स्वः सुपूर्वादर्तेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् अव्ययादाप्सुपइतिसुपोलुक् न्य-ङ्स्वरौस्वरितावितिस्वरितत्वम्॥ १२॥

भूनाम्येकाहेमरुत्वतीयशस्त्रेनिविद्धानीयात्सूक्तात्पुरा त्वंभुवःप्रतिमानमित्येषाशंसनीया तथैवासूत्रयत्—शस्यमुक्तंबृहस्पतिसवेनत्वंभुवःप्रतिमानंपृथिव्याइति ।

तामेतांसूक्तेत्रयोदशीमृचमाह—

त्वंभुवःप्रतिमानंपृथिव्याऋष्ववीरस्यबृहतःपतिर्भूः ।
विश्वमाप्राअन्तरिक्षंमहित्वासत्यमद्धानकिरन्यस्त्वावान् ॥१३॥

त्वम् । भुवः । प्रतिऽमानम् । पृथिव्याः । ऋष्वऽवीरस्य । बृहतः ।
पतिः । भूः । विश्वम् । आ । अप्राः । अन्तरिक्षम् । महिऽत्वा ।
सत्यम् । अद्धा । नकिः । अन्यः । त्वाऽवान् ॥ १३ ॥

हेइन्द्रत्वंपृथिव्याःप्रथितायाःविस्तीर्णायाःभूमेःप्रतिमानंभुवःप्रतिनिधिर्भवसि यथाभूर्लोकोमहानचिन्त्यशक्तिः एवंत्वमपीत्यर्थः तथा ऋष्ववीरस्य वीरयन्तिविक्रान्ताभवन्तीतिवीरादेवाः ऋष्वादर्शनीयावीरायस्यसतथोक्तः तस्यबृहतोबृंहितस्यप्रवृद्धस्यस्वर्गलोकस्यपतिर्भूःपालयितासि तथा अन्तरिक्षंअन्तराक्षान्तंद्यावापृथिव्योर्मध्येवर्तमानमाकाशंविश्वंसर्वमपिमहित्वामहित्वेनसत्यमाप्राः निश्चयेनआसमन्तादपूरयः अतस्त्वावानत्वत्सदृशोन्यः कश्चिन्नकिरस्तिनास्तीतियदेतत् तदद्धा सत्यमेव ॥ भुवः भवतेर्लोटिसिप्यडागमः उवङादेशः । पृथिव्याः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तिरुदात्ता । बृहतः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । भूः छान्दसेवर्तमानेलुङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । अप्राः प्रापूरणे आदादिकः लङ्यडागमः । महित्वा सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः त्वावान्वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमितिसादृश्यार्थेवतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः आसर्वनाम्नइत्यात्वम् प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वेप्रातिपदिकस्वरएवशिष्यते ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

नयस्यद्यावापृथिवीअनुव्यचोनसिन्धवोरजसोअन्तमानशुः ।
नोतस्ववृष्टिंमदेअस्ययुध्यतएकोअन्यच्चकृषेविश्वमानुषक् ॥ १४ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । अनु । व्यचः । न । सिन्धवः ।
रजसः । अन्तम् । आनशुः । न । उत । स्वऽवृष्टिम् । मदे । अस्य ।
युध्यतः । एकः । अन्यत् । चकृषे । विश्वम् । आनुषक् ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्यव्यचोव्यापनंद्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौनान्वानशातेप्राप्तुमसमर्थेबभूवतुः तथा रजसोन्तरिक्षलोकस्यउपरिसिन्धवःस्यन्दनशीलाआपः यस्येन्द्रस्यतेजसोन्तमवसानंनानशुःनप्रापुः उतअपिच सोमपानेनमुदेहर्षेसतिस्ववृष्टिंस्वीकृतवृष्टिंवृत्रादियुध्यतःयुद्ध्यमानस्यास्येन्द्रस्यबलस्यान्तंवृत्रादयोनप्रापुःअतः हेइन्द्र एकस्त्वंअन्यत्स्वव्यतिरिक्तंविश्वंसर्वंभूतजातंआनुषक्अनुषक्तंचकृषे सकलमपिभूतजातंत्वदधीनमभूदितिभावः ॥ द्यावापृथिवीद्यौश्चपृथिवीच दिवोद्यावेतिद्यावादेशआद्युदात्तोनिपातितः पृथिवीशब्दः षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीषन्तोन्तोदात्तः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति पर्युदासान्नोत्तरपदेनुदात्तादाविति निषेधाभावः । व्यचः व्यचेःकुटादित्वमनसीतिवचनात्ङित्त्वाभावेसम्प्रसारणाभावः । आनशुः अश्नोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् अतआदेरित्यभ्यासस्यात्वम् अश्नोतेश्चेतिनुडागमः । आनुषक् अनुपूर्वात् षञ्जसंगेइत्यस्मात्क्विप्यनिदितामितिनलोपः अनोरकारस्यदीर्घश्छान्दसः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

आर्चन्नत्रमरुतःसस्मिन्नाजौविश्वेदेवासोअमदन्ननुत्वा ।
वृत्रस्ययद्भृष्टिमतावधेननित्वमिन्द्रप्रत्यानंजघन्थ ॥ १५ ॥ १४ ॥

आर्चन् । अत्र । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे । देवासः ।
अमदन् । अनु । त्वा । वृत्रस्य । यत् । भृष्टिऽमता । वधेन । नि ।
त्वम् । इन्द्र । प्रति । आनम् । जघन्थ ॥ १५ ॥ १४ ॥

हेइन्द्र त्वांमरुतःअत्रास्मिन्संग्रामेआर्चन् प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्यनेनवचनेनापूजयन् सस्मिन्तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन्नाजौसङ्ग्रामेविश्वेदेवासः तेसर्वेदानादिगुणयुक्तामरुतस्त्वात्वामन्वमदन्अनुक्रमेणहर्षंप्रापयन् यद्वा त्वदीयमदानन्तरंतेपिमदंप्राप्ताः हेइन्द्र त्वंयद्यदाभृष्टिमता भ्रंशयति शत्रूनितिभृष्टिरश्रिः तद्वतावधेनहननसाधनेनवज्रेण अश्रिमत्त्वंचवज्रस्यब्राह्मणेसमाम्नातम्—वज्रोवा एषयद्यूपःसोष्टाश्रिःकर्तव्योष्टाश्रिर्वैवज्रइति[१] । तेनवज्रेणवृत्रस्यानंप्रति आननंमुखंप्रति यद्वा श्वासहेतुघ्राणंप्रति निजघन्थनितरांप्राहार्षीः ॥ आर्चन् अर्चपूजायांभौवादिकः आडागमउदात्तः । सस्मिन् तदोःसःसावितिविधीयमानंसत्वंव्यत्ययेनसप्तम्यामपिद्रष्टव्यम् यद्वा सर्वस्मिन्नित्यत्रवर्णलोपोद्रष्टव्यः । देवासः आज्जसेरसुगित्यसुक् । आनं आननं वर्णलोपश्छान्दसः यद्वा अनप्राणने अ-

१ ऐ० ब्रा० २. १.

न्यतेनेनेत्यानंघ्राणं करणेघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् । जघन्थ हनहिंसागत्योः थलि उपदेशेत्वतइतीट्प्रतिषेधः अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

न्यूष्वित्येकादशर्चंतृतीयंसूक्तं दशम्येकादश्यौत्रिष्टुभौ शिष्टानवजगत्यः सव्यऋषिः इन्द्रोदेवता तथाचानुक्रान्तम्—न्यूष्वेकादशान्त्येत्रिष्टुभाविति । अतिरात्रेप्रथमेपर्यायेब्राह्मणाच्छंसिनःशस्त्रेएतत्सूक्तम् तथाचासूत्रयदाचार्यः—न्यूषुवाचमप्सुधूतस्यहरिवःपिबेहेतियाज्येति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

न्यू३षुवाचंप्रमहेभरामहेगिरइन्द्रायसदनेविवस्वतः ।
नूचिद्धिरत्नंससतामिवाविदन्नदुष्टुतिर्द्रविणोदेषुशस्यते ॥१॥

नि । ऊम् इति । सु । वाचम् । प्र । महे । भरामहे । गिरः । इन्द्राय । सदने । विवस्वतः । नु । चित् । हि । रत्नम् । ससताम्ऽइव । अविदत् । न । दुःऽस्तुतिः । द्रविणःऽदेषु । शस्यते ॥ १ ॥

महेमहतेइन्द्रायसुवाचं शोभनांस्तुतिंनिप्रभरामहे नितरांप्रयुंज्महे उइतिपदपूरणः यतः विवस्वतः परिचरतोयजमानस्यसदनेयज्ञगृहेइन्द्रायगिरः स्तुतयःक्रियन्ते हियस्मात् सइन्द्रः नूचित्क्षिप्रमेवरत्नंरमणीयमसुराणांधनंअविदत् विन्दति तत्रदृष्टान्तः-ससतामिव यथास्वपतांपुरुषाणांधनंचोरःक्षिप्रंलभतेतद्वत् अतोस्मभ्यंधनंदातुंशक्तइतिभावः द्रविणोदेषुधनस्यदातृषुपुरुषेषु दुष्टुतिरसमीचीनास्तुतिर्नशस्यते नाभिधीयते अतःसुवाचंप्रभरामहइतिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ न्यूषुइत्यस्यउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् अत्रउदात्तपरत्वात्संहितायांकम्प्यते इकःसुञीति दीर्घत्वम् सुञइतिषत्वम् ॥ महे महपूजायामित्यस्मात्क्विप्चेतिक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् यद्वा महच्छब्दस्याच्छब्दलोपश्छान्दसः ।नूचित् ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः। ससतामिव षसस्वप्ने अस्माच्छत्रन्तादन्तोदात्तात्परस्याविभक्तेःशतुरनुमइत्युदात्तत्वम् इवेनविभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिसमासः। अविदत् विदॢलाभे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङि पुषादिद्युताद्यॢदितःपरस्मैपदेष्वितिच्लेरङादेशः अडागमउदात्तः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः।द्रविणोदेषु द्रविणानिधनानिददातीतिद्रविणोदाःडुदाञ्दाने गतावित्यस्मात् दुदक्षिभ्यामिनन्नितीननप्रत्ययान्तोद्रविणशब्दः तस्मिन्कर्मण्युप-

पदेआतोनुपसर्गेकइतिकः पूर्वपदस्यसुगागमश्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। शस्यते शं-सुस्तुतौ यकि अनिदितामितिनलोपः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह–

दुरोअश्वस्यदुरइन्द्रगोरसिदुरोयवस्यवसुनइनस्पतिः ।
शिक्षानरःप्रदिवोअकामकर्शनःसखासखिभ्यस्तमिदंगृणीमसि॥ २॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इन्द्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य ।
वसुनः । इनः । पतिः । शिक्षाऽनरः । प्रऽदिवः । अकामऽकर्शनः ।
सखा । सखिऽभ्यः । तम् । इदम् । गृणीमसि ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वंअश्वस्यदुरोदातासि तथागोःपश्वादेर्दुरोदातासि तथायवस्ययवादेर्धान्यजातस्य दुरोदातासि वसुनःनिवासहेतोर्धनस्येनःस्वामीपतिःसर्वेषांपालयिता शिक्षानरःशिक्षतिर्दानकर्मा शिक्षायादानस्यनेतासि प्रदिवःपुराणः प्रगतादिवोदिवसायस्मिन्सतथोक्तःअकामकर्शनः कामान् कर्शयतिनाशयतीतिकामकर्शनःनकामकर्शनः अकामकर्शनःअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्हवि-र्दत्तवतांयजमानानांकामानभिमतफलप्रदानेनपूरयतीत्यर्थः सखिभ्यःसमानख्यानेभ्यऋत्विग्भ्यः सखासखिवदत्यन्तंप्रियः एवंभूतोयइन्द्रस्तंप्रतिइदंस्तोत्रलक्षणंवचः गृणीमसिब्रूमहे ॥ दुरः दुङ्-भूदाने मन्दिवाशिमथिचतिचक्यंकिभ्यउरजितिविधीयमानउरच्प्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभ-वति अतएवाकारलोपः।शिक्षानरः शिक्षविद्योपादाने गुरोश्चहलइत्यकारप्रत्ययः ततष्टाप् षष्ठीस-मासः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । गृणीमसि गॄशब्दे क्रैयादिकः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् इ-दन्तोमसिरितिमसेरिकारः॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह–

शचीवइन्द्रपुरुकृद्द्युमत्तमतवेदिदमभितश्चेकितेवसु ।
अतःसंगृभ्याभिभूतआभरमात्वायतोजरितुःकाममूनयीः ॥३॥

शचीऽवः । इन्द्र । पुरुऽकृत् । द्युमत्ऽतम । तव । इत् । इदम् ।
अभितः । चेकिते । वसु । अतः । सम्ऽगृभ्य । अभिऽभूते । आ ।
भर । मा । त्वाऽयतः । जरितुः । कामम् । ऊनयीः ॥ ३ ॥

शचीवःशचीतिप्रज्ञानाम हेइन्द्र शचीवःप्रज्ञावन् पुरुकृत्प्रभूतस्यवृत्रवधादेःकर्तः द्युमत्तमअतिशयेनदीप्तिमन् अभितःसर्वत्रवर्तमानंवसुधनंयदस्ति तदिदंतवेत्तवैवस्वभूतमितिचेकिते भृशमस्माभिर्ज्ञायते अतःकारणात्धनंसंगृभ्यसम्यक्गृहीत्वाअभिभूतेशत्रूणामभिभवितः आभरअस्मभ्यमाहरदेहीत्यर्थः त्वायतःत्वामात्मनइच्छतोजरितुःस्तोतुःकाममभिलाषंमाऊनयीः परिहीनंमाकार्षीःपूरयेत्यर्थः॥ शचीवः मतुवसोरुरितिरुत्वम् षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् इतरेष्वाष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् नचामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदितिअविद्यमानवत्त्वम् नामन्त्रितेसमानाधिकरणेइतिनिषेधात्। चेकिते कितज्ञाने अस्माद्यङन्ताद्वर्तमानेलिटिअमन्त्रेइतिनिषेधात् आम्प्रत्ययाभावेसतिलिटआर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ। संगृभ्यआभरेत्युभयत्र हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिभत्वम्। त्वायतः त्वामात्मनइच्छति सुपआत्मनः क्यच्प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः छान्दसमात्वं क्यजन्ताल्लटःशतृ तस्यअदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्यएकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् एकादेशस्वरोन्तरङ्गःसिद्धोभवतीतिवक्तव्यमितिवचनात् तस्यसिद्धत्वेसति शतुरनुमइत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वम्। कामं कमुकान्तौ इत्यस्माद्भावेघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेवृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम्। ऊनयीः ऊनपरिहाणे चुरादिःलुङि णिश्रिद्रुस्रुभ्यइतिचेश्चङादेशस्य नोनयतिध्वनयतीत्यादिना प्रतिषेधः ह्यन्तक्षणेतिसिचिवृद्धिप्रतिषेधः॥ ३॥

चतुर्थीमृचमाह—

ए॒भिर्द्युभिः॑सु॒मना॑ए॒भिरिन्दु॑भि॒र्निरु॒न्धा॒नोअम॑तिं॒गोभि॑र॒श्विना॑। इन्द्रे॑ण॒द॒स्युं॑द॒रय॑न्त॒इन्दु॑भिर्यु॒तद्वे॑षस॒ःसमि॒षार॑भेमहि ॥४॥

ए॒भिः। द्युऽभिः॑। सु॒ऽमनाः॑। ए॒भिः। इन्दु॑ऽभिः। नि॒ऽरु॒न्धा॒नः। अम॑तिम्। गोभिः॑। अ॒श्विना॑। इन्द्रे॑ण। द॒स्यु॑म्। द॒रय॑न्तः। इन्दु॑ऽभिः। यु॒तऽद्वे॑षसः। सम्। इ॒षा। र॒भे॒म॒हि॒॥ ४॥

हेइन्द्र एभिरस्माभिर्दत्तैर्द्युभिर्दीप्तैश्चरुपुरोडाशादिभिः एभिरिन्दुभिः पुरोवर्तिभिस्तुभ्यंदत्तैःसोमैश्चप्रीतस्त्वंअस्माकंअमतिंदारिद्र्यंगोभिस्त्वयादत्तैःपशुभिरश्विनाश्वयुक्तेनधनेनचनिरुन्धानोनिवर्तयन्सुमनाःशोभनमनाभव वयमिन्दुभिरस्माभिर्दत्तैःसोमैःप्रीतेनेन्द्रेणदस्युंउपक्षपयितारंशत्रुं दरयन्तोहिंसन्तःअतएवयुतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रुकाभूत्वाइषाइन्द्रदत्तेनान्नेनसंरभेमहिसंरब्धाभवे-

मसङ्गच्छेमहीत्यर्थः ॥ सुमनाः शोभनंमनोयस्य सोमनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । निरुन्धानः रुधिर्आवरणे स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अमतिं मन्तव्यामतिःऐश्वर्यं न मतिःअमतिः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् नलोकाव्ययेतिषष्ठीप्रतिषेधः । अश्विना अश्वोस्यास्तीत्यश्विधनम् मत्वर्थीयइनिः ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह—

समिन्द्ररायासमिषारभेमहिसंवाजेभिःपुरुश्चन्द्रैरभिद्युभिः ।
संदेव्याप्रमत्यावीरशुष्मयागोअग्रयाश्वावत्यारभेमहि ॥५॥१५॥

सम् । इन्द्र । राया । सम् । इषा । रभेमहि । सम् । वाजेभिः ।
पुरुऽचन्द्रैः । अभिद्युऽभिः । सम् । देव्या । प्रऽमत्या । वीरऽशुष्मया ।
गोऽअग्रया । अश्वऽवत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥ १५ ॥

हेइन्द्र रायाधनेनवयंसंरभेमहिसंगच्छेमहि तथाइषाअन्नेनसंरभेमहि तथावाजेभिर्बलैःसंरभेमहि कीदृशैर्वाजैःपुरुश्चन्द्रैःपुरूणांबहूनामाह्लादकैः अभिद्युभिःअभितोदीप्यमानैः किञ्च देव्या द्योतमानयाप्रमत्यात्वदीययाप्रकृष्टबुद्ध्यासंरभेमहि कीदृश्या वीरशुष्मया वीरंविशेषेणशत्रूणांक्षेपणसमर्थंशुष्मंबलंयस्याःसातथोक्ता गोअग्रयास्तोतृभ्योदानार्थमग्रे प्रमुखतएवगावोयस्याःसातथोक्ता अश्वावत्या अश्वैरुपेतया ॥ राया ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । पुरुश्चन्द्रैः ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रेइतिसुट् श्चुत्वेनशकारः समासस्वरः । अभिद्युभिः अभिगताद्यौर्दीप्तिर्येषां अत्रदिवुशब्दोदीप्तिंलक्षयतिअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देव्या उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रमत्या तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् उत्तरयोःबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सर्वत्रविभाषागोरितिगोअग्रयेत्यत्रप्रकृतिभावः । अश्वावत्या मन्त्रेसोमाश्वेन्द्रियेतिमतुपिदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

तेत्वामदाअमदन्तानिवृष्ण्यातेसोमासोवृत्रहत्येषुसत्पते ।
यत्कारवेदशवृत्राण्यप्रतिबर्हिष्मतेनिसहस्राणिबर्हयः ॥६॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । सोमासः ।
वृत्रऽहत्येषु । सत्ऽपते । यत् । कारवे । दश । वृत्राणि । अप्रति ।
बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः ।।। ६ ।।

हेसत्पतेसतांपालयितरिन्द्र वृत्रहत्येषुवृत्रहननेषुनिमित्तभूतेषुसत्सुतेपूर्वोक्तामदाः मादकामरुतःत्वात्वाममदन्अमदयन् हर्षंप्रापयन् तानिपूर्वोक्तानिवृष्ण्यावृष्णःसेचनसमर्थस्यतवसम्बन्धीनिचरुपुरोडाशादीनिहवींषित्वाममदन् तेसोमासः प्रसिद्धाः सोमाश्चत्वाममदन् यत्यदा कारवेस्तुतिकर्त्रेबर्हिष्मतेयज्ञवतेयजमानाय दशसहस्राणिअपरिमितानिवृत्राण्यावरकाणिउपद्रवजातानि अप्रति शत्रुभिरप्रतिगतस्त्वंनिबर्हयः न्यवधीः तदानीमितिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ वृष्ण्या शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । बर्हयः बर्हयतिर्हिंसाकर्मा लङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वे णिचएवस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

युधायुधमुपघेदेषिधृष्णुयापुरापुरंसमिदंहंस्योजसा ।
नम्यायदिन्द्रसख्यांपरावतिनिबर्हयोनमुचिंनाममायिनम् ॥७॥

युधा । युधम् । उप । घ । इत् । एषि । धृष्णुऽया । पुरा । पुरम् ।
सम् । इदम् । हंसि । ओजसा । नम्या । यत् । इन्द्र । सख्या ।
पराऽवति । निऽबर्हयः । नमुचिम् । नाम । मायिनम् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र धृष्णुयाशत्रूणांधर्षकस्त्वं युधायुद्धेनसम्बद्धंयुधंयुद्धंउपघेदेषिउपैवगच्छसि सर्वदायुद्धशीलोभवसीत्यर्थः घेतिपदपूरणः शत्रूणामसुराणांपुरापुरेणनगरेणसहइदंपुरोवर्तिपुरंशत्रुनगरंओजसाबलेनसंहंसिसम्यक्विनाशयसि शत्रूणांपुराण्यभैत्सीरित्यर्थः हेइन्द्र त्वंनम्याशत्रुषुनमनशीलेनसख्यासहायभूतेनवज्रेणपरावतिदूरदेशेनमुचिंनाम अनयासंज्ञयाप्रसिद्धंमायिनंमायाविनमसुरंयद्यस्मान्निबर्हयः नितरामहिंसीः अतस्त्वमेवंस्तूयसइत्यर्थः ॥ युधा युधसम्प्रहारे सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । एषि इण्गतौ अदादित्वाच्छपोलुक् । धृष्णुयाञिधृषाप्रागल्भ्ये त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुरितिक्नुःप्रत्ययः किञ्चादुणाभावः सुपांसुलुगितिसोर्यादेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । पुरा पॄपालनपूरणयोः पूरयतिराज्ञामभिमतानीति क्विप्चेतिक्विप्

उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् सावेकाचइतिविभक्तिरुदात्ता । हंसि हन्तेर्लेटिसिपिअदादित्वाच्छपोलुकिनश्चापदान्तस्यझलीत्यनुस्वारः । नम्या णमप्रह्वत्वे औणादिकइन्प्रत्ययः सुपांसुलुगितितृतीयायाङ्यादेशः टिलोपः । सख्या शेषोध्यसखीतिविसंज्ञाप्रतिषेधान्नाभावाभावेयणादेशः । नमुचिं इन्द्रेणसहयुद्धंनमुञ्चतीतिनमुचिः औणादिकःकिःप्रत्ययः नभ्राणनपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः नञ्नगतिर्नचकारकमितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मायिनं मायाशब्दस्यव्रीह्यादिषुपाठात् मत्वर्थीयइनिः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

त्वंकरंञ्जमुतपर्णयंवधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्यंवर्तनी ।
त्वंशतावंगृदस्याभिनत्पुरोनानुदःपरिषूताऋजिश्वना ॥८॥

त्वम् । करंञ्जम् । उत । पर्णयम् । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिऽग्वस्य । वर्तनी । त्वम् । शता । वंगृदस्य । अभिनत् । पुरः । अननुऽदः । परिऽसूताः । ऋजिश्वना ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वंकरंजमेतत्संज्ञकमसुरं उतअपिचपर्णयंएतन्नामानमसुरंच अतिथिग्वस्यएतत्संज्ञस्यराज्ञःप्रयोजनाय तेजिष्ठया अतिशयेनतेजस्विन्यावर्तनीवर्तन्याशत्रुप्रेरणकुशलयाशक्त्या वधीः हतवानसि तथाअननुदः अनुपश्चात् द्यतिखण्डयतीत्यनुदोनुचरः तादृशानुचररहितः एकएवत्वं ऋजिश्वना एतत्संज्ञेन राज्ञापरिभूताःपरितोवष्टब्धाः शताशतानिशतसंख्याकाः वङ्गृदस्यएतत्संज्ञस्यासुरस्यपुरः पुराणि नगराणि अभिनत् बिभिदिषे॥वधीः हन्तेर्लुङि सिपि लुङिचेतिवधादेशः तस्यादन्तत्वाद्वृद्ध्यभावः अतएवानेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधाभावः इटईटीतिसिचोलोपः । तेजिष्ठया तेजस्शब्दादस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्मादातिशायनिकेइष्ठनिविन्मतोर्लुगितिविनोलुक् टेरितिटिलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम । वर्तनी वृत्यन्तेप्रेर्यन्तेऽनयेतिवर्तनी करणेल्युट् टित्त्वात्ङीप् सुपांसुलुगितिविभक्तेःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । अभिनत् भिदिर्विदारणे लङिसिपिरुधादित्वात्श्नम् इतश्चेतीकारलोपः हल्ङ्याभ्यइतिसकारलोपः। अननुदः दोअवखण्डने आदेचइत्यात्वम् आतश्चोपसर्गेइतिकप्रत्ययः नास्त्यनुदोस्येतिबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् संहितायांदीर्घश्छान्दसः । परिषूताः षूप्रेरणे कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

त्वमेताञ्जनराज्ञो द्विर्दशाबन्धुना सुश्रवसोपजग्मुषः ।
षष्टिं सहस्रा नवतिं नव श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वम् । एतान् । जनऽराज्ञः । द्विः । दश । अबन्धुना । सुऽश्रवसा । उपऽजग्मुषः । षष्टिम् । सहस्रा । नवतिम् । नव । श्रुतः । नि । चक्रेण । रथ्या । दुःऽपदा । अवृणक् ॥ ९ ॥

हेइन्द्र श्रुतोविश्रुतः प्रख्यातस्त्वं द्विर्दश विंशतिसंख्याकान अबन्धुना बन्धुरहितेन सहायरहितेन सुश्रवसा एतत्संज्ञकेन राज्ञा युद्धार्थमुपजग्मुषः उपगतवतः एतानेवंविधान् जनराज्ञो जनपदानामधिपतीन् षष्टिमित्यादिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते षष्टिं सहस्रा सहस्राणां षष्टिं नवतिं नव नवसंख्योत्तरां नवतिं तान्राज्ञ ईदृक्संख्याकान् अनुचरांश्च रथ्या रथसम्बन्धिना दुष्पदा दुष्प्रपदेन शत्रुभिः प्राप्तुमशक्येनेत्यर्थः ईदृशेन चक्रेण न्यवृणक् न्यवर्जयः त्वां स्तुतवतः सुश्रवसो जयार्थं त्वमागत्य तदीयान् शत्रून् जैषीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः समासान्तविधेरनित्यत्वाट्टच्प्रत्ययाभावः राजनशब्दो राजृदीप्तावित्यस्मात् कनिन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । अबन्धुना नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुश्रवसा शोभनं श्रवोन्नं यस्य आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । उपजग्मुषः गमेर्लिटः क्वसुः शसि भसंज्ञायां वसोः सम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणम् परपूर्वत्वम् गमहनेत्यादिनोपधालोपः शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन क्वसोरेव स्वरः शिष्यते । रथ्या रथस्येदं रथ्यं रथाद्यदिति यत् यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वम् सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । दुष्पदा पदगतौ ईषद्दुःसुष्विति खल् लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अवृणक् वृजीवर्जने रौधादिकः लङि मध्यमैकवचने हल्ङ्याब्भ्य इति सिचो लोपः चोः कुरिति कुत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

त्वमाविथ सुश्रवसं तवोतिभिस्तव त्रामभिरिन्द्र तूर्वयाणम् ।
त्वमस्मै कुत्समतिथिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरन्धनायः ॥ १० ॥

त्वम् । आविथ । सुऽश्रवसम् । तव । ऊतिऽभिः । तव । त्रामऽभिः । इन्द्र । तूर्वयाणम् । त्वम् । अस्मै । कुत्सम् । अतिथिऽग्वम् । आयुम् । महे । राज्ञे । यूने । अरन्धनायः ॥ १० ॥

हेइन्द्र त्वंतवोतिभिः त्वदीयैःपालनैः सुश्रवसंपूर्वोक्तंराजानमाविथररक्षिथ तथातूर्वयाणमेतन्नामानंराजानं तवत्रामभिस्त्वदीयैस्त्रायकैःपालकैर्बलैराविथेतिशेषः किञ्च त्वंमहेमहतेयूने तरुणायास्मैसुश्रवसेराज्ञेकुत्सादींस्त्रीत्राज्ञःअरन्धनायःवशमनयः रध्यतिर्वशगमनइतियास्कः ॥ त्रामभिः त्रैङ्पालने आदेचइत्यात्वम् आतोमनिन्क्विनिति मनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।अरन्धनायः रन्धनंवशीकरणंकरोति रन्धनयति तत्करोतीतिणिच् इष्ठवण्णौप्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावात्टिलोपः लङिसिपिदीर्घश्छान्दसः॥१०॥

एकादशीमृचमाह—

यउद्दचीन्द्रदेवगोपाःसखायस्तेशिवतमाअसाम ।
त्वांस्तोषामत्वयासुवीराद्राघीयआयुःप्रतरंदधानाः ॥११॥१६॥

ये । उत्ऽऋचि । इन्द्र । देवऽगोपाः । सखायः । ते । शिवऽतमाः । असाम । त्वाम् । स्तोषाम । त्वया । सुऽवीराः । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरम् । दधानाः ॥ ११ ॥ १६ ॥

हेइन्द्र येवयं उद्दचिउदर्केयज्ञसमाप्तौवर्तमानाःदेवगोपाःदेवैःपालिताःतेतवसखायःसखिवदत्यन्तंप्रियाः अतएवशिवतमाअसाम अतिशयेनकल्याणाअभूम तेवयंयज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपित्वां स्तोषामस्तवाम अस्माभिःस्तुतेनत्वयासुवीराः शोभनपुत्रवन्तःसन्तःद्राघीयोतिशयेनदीर्घमायुर्जीवनंप्रकृरंप्रकृष्टतरंयथाभवतितथादधानाःधारयन्तोभूयास्म॥ देवगोपाः देवागोपायेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असाम अस्भुवि लुङर्थेलोटिआडुत्तमस्यपिच्चेतिपिद्वद्भावात्पिच्चङिन्नेतिङित्त्वाभावे श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपाभावः पित्त्वादेवतिङोनुदात्तत्वम् धातुस्वरःशिष्यते। स्तोषाम स्तौतेर्लोटि सिब्बहुलंलेटीतिबहुलग्रहणात् लोटयपिसिप् तस्यपित्त्वाद्गुणः। सुवीराः वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । द्राघीयः दीर्घशब्दादीयसुनिप्रियस्थिरेत्यादिनाद्राघादेशः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। प्रतरम् प्रशब्दात्तरपि अमुचच्छन्दसीत्यद्रव्यप्रकर्षेअमुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । दधानाः दधातेः शानचि अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

नि० ६. ३२. ।

मानइत्येकादशर्चंचतुर्थंसूक्तम् षष्ठचष्टमीनवम्येकादश्यस्त्रिष्टुभः शिष्टाःसप्तजगत्यःसव्य-ऋषिःइन्द्रोदेवता तथाचानुक्रान्तम्—मानोन्त्यात्रिष्टुप्षष्ठचष्टमीनवमीचेति अतिरात्रेप्रथमपर्याये-च्छावाकशस्त्रेइदंसूक्तं तथाचसूत्रितम्—मानोअस्मिन्मघवन्निन्द्रपिबतुभ्यंसुतोमदायेतियाज्येति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

मानोअस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहसिनहितेअन्तःशवसःपरीणशे।
अक्रन्दयोनद्योरोरुवद्वनाकथानक्षोणीर्भियसासमारत॥१॥

मा। नः। अस्मिन्। मघऽवन्। पृत्ऽसु। अंहसि। नहि। ते। अन्तः।
शवसः। परिऽनशे। अक्रन्दयः। नद्यः। रोरुवत्। वना। कथा।
न। क्षोणीः। भियसा। सम्। आरत॥ १॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र अस्मिन्परिदृश्यमानेअंहसिपापेपृत्सुपृतनासुपापफलभूतेषुसङ्ग्रामेषु चनोस्मान्माप्रक्षैप्सीरितिशेषः यस्मात्तेतवशवसोबलस्यान्तोवसानं परीणशेपरितोव्याप्तुंनहिश-क्यतेसर्वोपिजनस्त्वदीयंबलंअतिक्रमितुंनशक्नोतीत्यर्थः तस्मात्त्वंअन्तरिक्षेवर्तमानोरोरुवत्अ-त्यर्थंशब्दंकुर्वन्नद्योनदीः वना तत्सम्बन्धीन्युदकानिचाक्रन्दयः शब्दयसि क्षोणीः क्षोण्यः क्षो-णीतिपृथिवीनाम तदुपलक्षितास्त्रयोलोकाः भियसात्वद्भयेनकथाकथंनसमारतसङ्गच्छन्ते त्वदी-यंबलमवलोक्यत्रयोपिलोकाबिभ्यतीतिभावः॥ पृत्सु पद्दादिषुमांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमितिपृ-तनाशब्दस्यपृद्भावः। परीणशे नशतिर्व्याप्तिकर्मा कृत्यार्थेतवैकेनितिकेन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्यु-दात्तत्वम् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम्। नद्यः द्वितीयार्थेप्रथमा। रोरुवत् रुशब्दे यङ्लुग-न्ताल्लटःशतृ अदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावेउवङादेशः नाभ्यस्ताच्छतुरि-तिनुम्प्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। कथा थाहेतौचच्छन्दसीतिकिम्शब्दात्प्र-कारवचनेथाप्रत्ययः तस्यविभक्तिसंज्ञायां किमःकइतिकादेशः। आरत ऋगतौ समोगम्यृच्छी-त्यात्मनेपदं छान्दसेवर्तमानेलङिअदादित्वाच्छपोलुक् झस्यादादेशः आडागमोवृद्धिश्च॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

अर्चाशक्रायशाकिनेशचीवतेशृण्वन्तमिन्द्रंमहयन्नभिष्टुहि।
योधृष्णुनाशवसारोदसीउभेवृषावृषत्वावृषभोन्यृञ्जते॥ २॥

अर्च । शक्राय । शाकिने । शचीऽवते । शृण्वन्तम् । इन्द्रम् । महयन्
अभि । स्तुहि । यः । धृष्णुना । शवसा । रोदसी इति । उभे इति ।
वृषा । वृषऽत्वा । वृषभः । निऽऋञ्जते ॥ २ ॥

हेअध्वर्यो शाकिनेशक्तियुक्तायशचीवतेप्रज्ञावतेशक्रायेन्द्रायार्च एवंविधमिन्द्रंपूजय किञ्च स्तुतीःशृण्वन्तंसमीचीनेयंस्तुतिरितिजानन्तंतमिन्द्रंमहयन् पूजयन् अभिष्टुहिआभिमुख्येनतस्य स्तोत्रंकुरु यइन्द्रः धृष्णुनाशत्रूणांधर्षकेणशवसाबलेनउभेरोदसीद्यावापृथिव्यौन्यृञ्जतेनितरांप्र-साधयति ऋञ्जतिःप्रसाधनकर्मेतियास्कः । सइन्द्रः वृषासेचनसमर्थःवृषत्वावृषत्वेनअनेनैवसेच-नसामर्थ्येनवृषभोवर्षिताकामानां यद्वा वृष्ट्युदकानाम् ॥ अर्च शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः द्व्य-चोतस्तिङइतिदीर्घत्वम् । शाकिने शक्तिःशाकः शकॢशक्तौ भावेघञ् मत्वर्थीयइनिः क्रियाग्रहणं-कर्तव्यमितिकर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभिष्टुहि स्तौतेरदादित्वाच्छपोलुक् उपसर्गात्सुनोती-तिषत्वम् ष्टुनाष्टुरितिष्टुत्वम् । वृषत्वा सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । न्यृञ्जते ऋजिभृजीभर्जने इ-दित्त्वान्नुम् शपिप्राप्तेव्यत्ययेनशः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

अर्चादिवेबृहतेशूष्यं[1]वचःस्वक्षत्रंयस्यधृषतोधृषन्मनः ।
बृहच्छ्रवाअसुरोबर्हणाकृतःपुरोहरिभ्यांवृषभोरथोहिषः ॥ ३ ॥

अर्च । दिवे । बृहते । शूष्यम् । वचः । स्वऽक्षत्रम् । यस्य । धृषतः
धृषत् । मनः । बृहत्ऽश्रवाः । असुरः । बर्हणा । कृतः । पुरः ।
हरिऽभ्याम् । । वृषभः । रथः । हि । सः ॥ ३ ॥

हेस्तोतः दिवेदीप्तायबृहतेमहतेइन्द्रायशूष्यं शूषमितिसुखनाम तत्रसाधुशूष्यंतादृशं स्तुतिल-क्षणंवचःअर्चउच्चारय यस्येन्द्रस्यधृषतःशत्रून्धर्षयतःस्वक्षत्रंस्वभूतबलवत्मनोधृषत्धृष्टंभवति हिषः सहि सखल्विन्द्रः बृहच्छ्रवाःप्रभूतयशाःअसुरःशत्रूणांनिरसिता यद्वा असुःप्राणोबलंवात-द्वान् रोमत्वर्थीयः अथवाअसवः प्राणाः तेनचापोलक्ष्यन्ते प्राणावाआपइतिश्रुतेः । तान्रातिददा-तीत्यसुरः बर्हणाशत्रूणांनिबर्हयिता हरिभ्यामश्वाभ्यांपुरस्कृतःपूजितः वृषभः कामानांवर्षितार-थोरंहणशीलः ॥ शूष्यं तत्रसाधुरितियत् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तेइतियतोनावइत्याद्युदा-

१ नि० ६. २१. । २ तै० ब्रा० ३. २. ५. ।

त्वाभावेतित्स्वरितइतिस्वरितत्वम्।धृषतः ञिधृषाप्रागल्भ्ये व्यत्ययेनशः शतुरनुमइतिविभक्तेरु-दात्तत्वम्। बृहच्छ्रवाः बृहच्छ्रवोयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। असुरः असुक्षेपणे असे-रुरन्नित्युरन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। बर्हणा सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः। पुरः पूर्वाधरे-त्यादिनाअसिप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः ॥३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वंदिवोबृहतःसानुंकोपयोवत्मनांधृषताशंबरंभिनत् ।
यन्मायिनोव्रन्दिनोमन्दिनांधृषच्छितांगभस्तिमशनिंपृतन्यसि ॥ ४ ॥

त्वम् । दिवः । बृहतः । सानुं । कोपयः । अवं । त्मनां । धृषता ।
शम्बरम् । भिनत् । यत् । मायिनः । व्रन्दिनः । मन्दिनां । धृषत् ।
शिताम् ।गभस्तिम् । अशनिम् । पृतन्यासि ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंबृहतोमहतोदिवोद्युलोकस्यसानुसमुच्छ्रितंउपरिप्रदेशंकोपयः अकम्पयः धृषताश-त्रूणांधर्षयित्रा त्मनाआत्मनास्वयमेवशंबरंएतत्संज्ञमसुरंअवाभिनत् अवधीः यत्यदाव्रन्दिनः शत्रून्जेतुंमृदुभावंप्राप्तान् यद्वा वृन्दंसमूहः असुरसमूहवतोमायिनोमायाविनोसुरान्मन्दिनाहृष्टेन धृषत् धृषताप्रागल्भ्यंप्राप्नुवतामनसायुक्तस्त्वंशितांतीक्ष्णीकृतांगभस्तिहस्तेनगृहीतां यद्वा गभस्ति-रितिरश्मिनाम तद्वतींअशनिंवज्रंपृतन्यसितानसुरान्जेतुंपृतनारूपेणेच्छसितान्प्रतिप्रेरयसीत्यर्थः तदानींबृहतोदिवः सानुकोपयइतिपूर्वेणान्वयः॥ कोपयः कुपकोपे ण्यन्ताल्लङि बहुलंछन्दस्यमा-ङ्योगेपीत्यडभावः। त्मना मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनइत्याकारलोपः। धृषत् सुपांसुलुगितितृतीयाया-लुक्। शितां शोतनूकरणे निष्ठायां शाच्छोरन्यतरस्यामितीकारादेशः। पृतन्यसि पृतनाशब्दा-त्सुपआत्मनःक्यच् कव्यध्वरपृतनस्येत्यन्तलोपः प्रत्ययस्वरः॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

नियद्वृणक्षिश्वसनस्यमूर्धनिशुष्णंस्यचिद्व्रन्दिनोरोरुंवद्वना ।
प्राचीनेनमनसाबर्हणावतायदद्याचित्कृणवःकस्त्वापरि ॥५॥१७॥

नि । यत् । वृणक्षि । श्वसनस्य । मूर्धनि । शुष्णस्य । चित् ।
व्रन्दिनः । रोरुवत् । वना । प्राचीनेन । मनसा । बर्हणाऽवता ।
यत् । अद्य । चित् । कृणवः । कः । त्वा । परि ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र त्वंरोरुवत्मेघैरत्यर्थंशब्दयन् श्वसनस्य अन्तरिक्षेश्वसितीतिश्वसनोवायुः तस्यव्रन्दिनःस्वकिरणैराम्रफलादीन्मृदूभावंप्रापयतः शुष्णस्यचित्रसानांशोषयितुरादित्यस्यापिमूर्धन्युपरिप्रदेशेवनावनान्युदकानियद्यस्मान्निवृणक्षिआवर्जयसिप्रापयसीत्यर्थः वायुनासूर्यकिरणैश्चवृष्ट्याआपःसूर्यस्योपरिपुनरवस्थाप्यन्ते तदेवावस्थापनमिन्द्रःकरोतीत्युपचर्यते प्राचीनेनप्रकर्षेण गन्त्राअपराङ्मुखेनेत्यर्थः बर्हणावता निबर्हयतीतिवधकर्मसुपाठात् बर्हणाशत्रूणांहिंसा तद्वता एवंभूतेनमनसायुक्तस्त्वंयद्यस्मात्अद्याचित्अद्यापिकृणवःघर्मकालेसूर्यस्योपरिभौमात्रसानवस्थापयसि वर्षासुचवर्षयसि यस्मादेतत्कुरुषेतस्मात्कारणात्त्वात्वांपर्युपरिकोवर्ततेनकोपीत्यर्थः अतस्त्वमेवसर्वाधिकइतिभावः ॥ वृणक्षि वृजीवर्जने रौधादिकः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेविकरणस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्राचीनेन प्रपूर्वादञ्चतेःऋत्विगित्यादिनाक्विनि अनिदितामितिनलोपःविभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामितिस्वार्थेखः खस्येनादेशः अचइत्यकारलोपेचावितिदीर्घत्वम् खप्रत्ययस्य सतिशिष्टत्वात्तदादेशस्योपदेशिवद्भावेनेकारउदात्तः । अद्याचित् निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । कृणवः कृविहिंसाकरणयोश्च इदित्त्वान्नुम् लेटिसिप्यडागमः धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः वकारस्याकारादेशश्च तस्यातोलोपेसतिस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः गुणावादेशौ आगमानुदात्तत्वेविकरणस्वरः । व्रन्दिनः अत्रनिरुक्तम्—व्रन्दीव्रन्दतेर्मृदूभावकर्मणोनिवृणक्षियच्छ्वसनस्यमूर्धनिशब्दकारिणःशुष्णस्यादित्यस्यशोषयितूरोरूयमाणोवनानीतिवाधनानीतिवेति[1] । धनानीतिपक्षे मेघस्यधनानीतिव्याख्येयम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वमाविथनर्यंतुर्वशंयदुंत्वंतुर्वीतिंवय्यंशतक्रतो ।
त्वंरथमेतशंकृत्व्येधनेत्वंपुरोनवतिंदंभयोनव ॥ ६ ॥

१ नि० ५ १५ ।

त्वम् । आविथ । नर्यम् । तुर्वशम् । यदुम् । त्वम् । तुर्वीतिम् ।
वय्यम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । त्वम् । रथम् । एतशम् ।
कृत्व्ये । धने । त्वम् । पुरः । नवतिम् । दम्भयः । नव ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वंनर्यादींस्त्रीन्राज्ञःआविथररक्षिथ तथाहेशतक्रतोबहुविधकर्मन्बहुविधप्रज्ञवा त्वं वय्यंवय्यकुलजंतुर्वीतिंतुर्वीतिनामानंराजानंआविथेत्येव अपिच त्वंरथंरंहणस्वभावमेतत्संज्ञमृषिं एतशंएतत्संज्ञकंधनेधननिमित्तेसङ्ग्रामेकृत्व्येकर्तव्येसतिआविथेतिशेषः यद्वा पूर्वोक्तानांराज्ञांरथं एतशइत्यश्वनाम एतशमश्वंचररक्षिथेतियोज्यम् तथा त्वंशम्बरस्यनवतिंनव नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुरः पुराणिदम्भयः व्यनीनशः ॥ एतशं एतिगच्छतीत्येतशः इण्गतौ इणस्तशन्तशसुनावितितशन्प्रत्ययः गुणः । कृत्व्ये कर्तव्येइत्यस्यशब्दस्यवर्णविकारःपृषोदरादित्वात् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

सघाराजासत्पतिःशूशुवज्जनोरातहव्यःप्रतियःशासमिन्वति । उक्थावायोअभिगृणातिराधसादानुरस्माउपरापिन्वतेदिवः॥७॥

सः । घ । राजा । सत्ऽपतिः । शूशुवत् । जनः । रातऽहव्यः ।
प्रति । यः । शासम् । इन्वति । उक्था । वा । यः । अभिऽगृणाति ।
राधसा । दानुः । अस्मै । उपरा । पिन्वते । दिवः ॥ ७ ॥

सघसखलुजनोजातोराजाराजमानः सत्पतिः सतांपालयितायजमानः शूशुवत् आत्मानंवर्धयति यइन्द्रंप्रतिरातहव्योदत्तहविष्कःसन् शासंइन्द्रकर्तृकमनुशासनं यद्वा तस्यस्तुतिंइन्वतिव्याप्नोति उक्थावा उक्थानिशस्त्राणिवा यःस्तोताराधसाहविर्लक्षणेनान्नेनसहाभिगृणाति तस्याभिमुखीकरणायशंसतिअस्मैस्तोत्रेदानुरभिमतफलप्रदातेन्द्र उपरा उपरान्मेघान् उपरइति मेघनाम सचयास्केनैवंनिरुक्तः—उपरउपलोमेघोभवतिउपरमन्तेस्मिन्नभ्राण्युपरताआपइतिवेति[1]। तान्मेघान् दिवःसकाशात्पिन्वते सेचयति दोग्धीतियावत् ॥ घ ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः । सत्पतिः सतांपतिःसत्पतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शूशुवत् टुओश्विगतिवृद्ध्योः ण्यन्ताद्वर्तमानेलुङि्चेरङादेशे संप्रसारणंसम्प्रसारणाश्रयंचबलीयइत्यन्तरङ्गमपिवृद्ध्यादिकंबाधि-

1 नि० २. २१ ।

त्वा णौचसंश्चङोरितिसम्प्रसारणं संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावेद्विर्वचनादि उवङादेशः। रातहव्यः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। शासं शासुअनुशिष्टावित्यस्माद्भावेघञि कर्षात्वतइ-त्यन्तोदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादिर्वाद्रष्टव्यः सह्याकृतिगणइत्युक्तम् यद्वा शंसुस्तुता-वित्यस्माद्घञिव्यत्ययेननलोपः। इन्वति इविव्याप्तौ शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगा-दनिघातः। अभिगृणाति गृशब्दे क्र्यादिकः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् तिपःपित्त्वादनुदा-त्तत्वेविकरणस्वरः पूर्ववन्निघाताभावः। उपरा सुपांसुलुगितिशसःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम। पिन्वते पिविमिविणिविसेचने व्यत्ययेनात्मनेपदम्॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

असमंक्षत्रमसमामनीषाप्रसोमपाअपसासन्तुनेमे।
येतइन्द्रददुषोवर्धयन्तिमहिक्षत्रंस्थविरंवृष्ण्यंच॥ ८॥

असमम्। क्षत्रम्। असमा। मनीषा। प्र। सोमऽपाः। अपसा। सन्तु। नेमे। ये। ते। इन्द्र। ददुषः। वर्धयन्ति। महि। क्षत्रम्। स्थविरम्। वृष्ण्यम्। च॥ ८॥

इन्द्रस्यक्षत्रंबलमसमं नकेनचित्समं सर्वाधिकमित्यर्थः तथा मनीषाबुद्धिश्चअसमा नक-स्यापिबुद्ध्यासमाना सर्ववस्तुविषयीकरोतीत्यर्थः नेमइति सर्वनामशब्दएतच्छब्दसमानार्थः ने-मेएतेसोमपाः सोमस्यपातारोयजमानाःअपसाकर्मणाप्रसन्तुप्रवृद्धाभवन्तु हेइन्द्र तेतवददुषोहविर्द-त्तवन्तोयेत्वदीयंमहिमहत् क्षत्रंबलंस्थविरंस्थूलं प्रवृद्धंवृष्ण्यंवृषत्वं पुंस्त्वंचवर्धयन्ति प्रवृद्धंकुर्वन्ति यद्वा ददुषः यजमानेभ्योयागफलंदत्तवतस्तवेतियोजनीयम्। नेमे सर्वनामत्वाज्जसःशीभावे गुणः त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानीतिसर्वानुदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। ददुषः ददातेर्लिटः क्वसुः जसोव्यत्ययेनशसादेशः सम्प्रसारणंसम्प्रसारणाश्रयंचबलीयइति इडागमात्पूर्वमेवसम्प्र-सारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् प्रत्ययस्वरः। महि महेरौणादिकइन्प्रत्ययः। स्थविरं अजिरशिशिरेत्यादिनातिष्ठतेःकिरच्प्रत्ययान्तोनिपातितः॥ ८॥

नवमीमृचमाह—

तुभ्येदेतेबहुलाअद्रिदुग्धाश्चमूषदश्चमसाइन्द्रपानाः।
व्यश्नुहितर्पयाकाममेषामथामनोवसुदेयायकृष्व॥ ९॥

तुभ्यं । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिऽदुग्धाः । चमूऽसदः । चमसाः । इन्द्रऽपानाः । वि । अश्नुहि । तर्पय । कामम् । एषाम् । अथ । मनः । वसुऽदेयाय । कृष्व ॥ ९ ॥

हेइन्द्र तुभ्येतुभ्यमेवचमसाः चम्यन्तेभक्ष्यन्तइतिचमसाःसोमाः एतेसोमास्त्वदर्थंसम्पादिताः कीदृशाइत्याह बहुलाः प्रभूताः अद्रिदुग्धाः अद्रिभिर्ग्रावभिरभिषुताः चमूषदः चमूषुचमसेषुअवस्थिताः इन्द्रपानाः इन्द्रस्यपानेनसुखकराः अतस्त्वंतान्व्यश्नुहिव्यामुहि व्याप्यचएषांत्वदीयानामिन्द्रियाणांकाममभिलाषंतैस्तर्पयपूरयेतियावत् अथानन्तरंवसुदेयायअस्मभ्यमभिमतधनप्रदानायत्वदीयंमनःकृष्वकुरुष्व ॥ तुभ्य छान्दसोमलोपः । अद्रिदुग्धाः दुहेःकर्मणिनिष्ठा तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चमूषदः चमुअदने चमन्त्यनेनेतिचमूः कृषिचमितनीत्यादिनाउणादिकऊप्रत्ययः चमूषुसीदन्तीतिचमूषदः सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् पूर्वपदादितिषत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रपानाः कर्मणिचयेनसंस्पर्शादितिपिबतेःकर्मणिल्युट् । अश्नुहि व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । वसुदेयाय डुदाञ्दाने अस्मादचोयदितिभावेयत् ईद्यतीतीकारादेशः गुणः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृष्व डुकृञ्करणे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अपामतिष्ठद्धरुणह्वरंतमोन्तर्वृत्रस्यजठरेषुपर्वतः ।
अभीमिन्द्रोनद्योवव्रिणाहिताविश्वाअनुष्ठाःप्रवणेषुजिघ्नते॥१०॥

अपाम् । अतिष्ठत् । धरुणऽह्वरम् । तमः । अन्तः । वृत्रस्य । जठरेषु । पर्वतः । अभि । ईम् । इन्द्रः । नद्यः । वव्रिणा । हिताः । विश्वाः । अनुऽस्थाः । प्रवणेषु । जिघ्नते ॥ १० ॥

अपांवृष्ट्युदकानांधरुणह्वरंधरुणशब्दोधारावचनःधारानिरोधकंतमोन्धकारमतिष्ठत् अयमेवार्थःस्पष्टीक्रियते—वृत्रस्यलोकत्रयावरितुरसुरस्यजठरेषूदरप्रदेशेषुअन्तर्मध्येपर्वतःपर्ववान्मेघोभूत् (अतस्तमोरूपेणवृत्रेणमेघस्यावृतत्वात्वृष्ट्युदकमप्यावृतमित्युच्यते) इमाःपूर्वोक्तानद्योनदीः अपः नदनान्नद्यइतिव्युत्पत्त्यानदीशब्देनापउच्यन्ते वव्रिणाआवरकेणवृत्रेणहिताःपिहिताः

विश्वाःव्यापिनीः अनुष्ठाःअनुक्रमेणतिष्ठन्तीःएवंविधाअपःइन्द्रःप्रवणेषुनिम्नेषुभूप्रदेशेषुअभिजिघ्नतेअभिगमयति ॥ वव्रिणा वृञ्वरणे इत्यस्मात्आदृगमहनजनइतिकिप्रत्ययः लिड्वद्भावाद्द्विर्भावादि यणादेशः प्रत्ययस्वरः। अनुष्ठाः आतश्चोपसर्गेइतितिष्ठतेःकःप्रत्ययः उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम्। जिघ्नते हन्तेर्गत्यर्थाद्व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अर्तिपिपर्त्योश्च बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

सशेवृधमधिधाद्युम्नमस्मेमहिक्षत्रंजनाषाळिन्द्रतव्यम्।
रक्षाचनोमघोनःपाहिसूरीन्रायेचनःस्वपत्याइषेधाः ॥ ११॥१८॥

सः। शेऽवृधम्। अधि। धाः। द्युम्नम्। अस्मे इति। महि। क्षत्रम्। जनाषाट्। इन्द्र। तव्यम्। रक्ष। च। नः। मघोनः। पाहि। सूरीन्। राये। च। नः। सुऽअपत्यै। इषे। धाः ॥११॥१८॥

हेइन्द्र सत्वंअस्मेअस्मासुद्युम्नंयशः अधिधाः अधिनिधेहि कीदृशमित्याह शेवृधंशंशमनं रोगाणांशमनेसतियद्वर्धतेतादृशं तथा महिमहत् जनाषाट्शत्रुजनानामभिभवितृतव्यं प्रवृद्धंक्षत्रंबलंचअधिधाइतिशेषः किञ्च हेइन्द्र नोस्मान् मघोनोधनवतःकृत्वा रक्षपालय सूरीन्विदुषोऽज्ञानपिपाहिपालय तथा रायेधनायचस्वपत्यैशोभनपुत्रयुक्तायइषेऽन्नायचनोस्मान्धाः धेहिस्थापय॥ धाः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। अस्मे सुपांसुलुगितिअस्मच्छब्दात्सप्तम्याःशेआदेशः। जनाषाट् जनान्सहतइतिजनाषाट् छन्दसिसहइतिण्विः अतउपधायाइतिवृद्धिः सहेःसाडःसइतिषत्वम् अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घः। तव्यं तवतिर्वृद्ध्यर्थःसौत्रोधातुः अचोयदितियत् गुणे धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्। रक्ष रक्षपालने शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः द्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घत्वम्। मघोनः श्वयुवमघोनामतद्धितेइतिशसिसम्प्रसारणम्। पाहि अदादित्वाच्छपोलुक् हेरपित्त्वात् तस्यैवस्वरःशिष्यते मघोनइत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वान्निघाताभावः। स्वपत्यै शोभनान्यपत्यानियस्याःसातथोक्ता नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् जसादिषुछन्दसिवावचनमितियाडापइतियाडागमाभावे वृद्धिरेचीतिवृद्धिः ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

दिवश्चिदस्येत्यष्टर्चंपञ्चमंसूक्तं सव्यस्यार्षं ऐन्द्रंजागतम् तथाचानुक्रान्तम् दिवश्चिदष्टौजागतं-हीति हीत्यभिधानात् तुह्यादिपरिभाषयाउत्तरेद्वेचसूक्ते जागते अतिरात्रेप्रथमेपर्यायेमैत्रावरुणश-स्त्रइदंसूक्तम् सूत्रितश्च—दिवश्चिदस्येतिपर्यासःसनोनव्येभिरितिचेति विषुवतिनिष्केवल्येप्ये-तत्सूक्तंसूत्रितश्च—शंस्येदेवोत्तराणिषट्दिवश्चिदस्येति समूढस्यदशरात्रस्यद्वितीयेछन्दोमेपि निष्केवल्येएतत्सूत्रितम्—त्वंमहाँइन्द्रयोहदिवश्चिदस्यत्वंमहाँइन्द्रतुभ्यमितिनिष्केवल्यमिति ।

प्रथमामृचमाह—

दि॒वश्चि॑दस्यवरि॒मावि॑पप्रथ॒इन्द्रं॒नम॒ह्नापृ॑थि॒वीच॒नप्रति॑ ।
भी॒मस्तु॒विष्मा॑ञ्चर्ष॒णिभ्य॑आत॒पःशिशी॑ते॒वज्रं॒तेज॑से॒नवंस॑गः ॥१॥

दि॒वः । चि॒त् । अ॒स्य॒ । व॒रि॒मा । वि । प॒प्र॒थे॒ । इन्द्र॑म् । न ।
म॒ह्ना । पृ॒थि॒वी । च॒न । प्रति॑ । भी॒मः । तु॒विष्मा॑न् । च॒र्ष॒णि॒ऽभ्यः॑ ।
आ॒ऽत॒पः । शिशी॑ते । वज्र॑म् । तेज॑से । न । वंस॑गः ॥१॥

अस्येन्द्रस्यवरिमाउरुत्वंप्रभावंदिवश्चित्द्युलोकादपिविपप्रथे विस्तीर्णंबभूव पृथिवीचन पृ-थिव्यपिचमह्नामहिम्नामहत्वेनइन्द्रंनप्रतिभवति भूमिरपीन्द्रस्यप्रतिनिधिर्नभवति ततोपिसगरीया-नित्यर्थः भीमःशत्रूणांभयंकरः तुविष्मान्प्रज्ञावान्बलवान्वा चर्षणिभ्योमनुष्येभ्यःस्तोतृभ्यः ते-षामर्थायशत्रूणामातपःआसमन्तात्तापकारी एवंविधःसइन्द्रःवज्रंवर्जनशीलमायुधंतेजसेतैक्ष्ण्या-यशिशीते तनूकरोतितीक्ष्णीकरोतीति तत्रदृष्टान्तः—वंसगोन वननीयगतिमान्वृषभोयथास्वश्रृङ्गे युद्धार्थंतीक्ष्णीकरोतितद्वत् ॥ दिवः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । वरिमा उरुशब्दात्पृथ्वादिल-क्षणइमनिच् प्रियस्थिरेत्यादिनाउरुशब्दस्यवरादेशः । पप्रथे प्रथप्रख्याने । मह्ना महिम्ना वर्णलो-पश्छान्दसः यद्वा महेरौणादिकःकनिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः तृतीयैकवचनेअल्लोपोनइ-त्यकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रति प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिप्रति-निधौकर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्तेइतीन्द्रशब्दाद्द्वितीया प्रतिनिधिप्रतिदानेचयस्मा-दितिपञ्चमीतु छान्दसत्वान्नभवति । भीमः ञिभीभये इत्यस्माद्भियःषुग्वेतिमक्प्रत्ययः भीमोबि-भ्यत्यस्मादितियास्कः । आतपः तपतीतितपः पचाद्यच् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शि-

---

१ नि० १. २०.।

शीते शोतनूकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ईहल्यघोरितीत्वम् अनजादावपिलसार्वधातुकेव्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् । वंसगः वनषणसंभक्तौ इत्यस्मात्कर्मण्यौणादिकःसप्रत्ययः वंसंवननीयंगच्छतीतिवंसगः डोन्यत्रापिदृश्यतइतिगमेर्डप्रत्ययः दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

सोअर्णवोननद्यःसमुद्रियःप्रतिगृभ्णातिविश्रितावरीमभिः ।
इन्द्रःसोमस्यपीतयेवृषायतेसनात्सयुध्मओजसापनस्यते॥२॥

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृभ्णाति ।
विऽश्रिताः । वरीमऽभिः । इन्द्रः । सोमस्य । पीतये । वृषऽयते ।
सनात् । सः । युध्मः । ओजसा । पनस्यते ॥२॥

सइन्द्रःसमुद्रियःसमुद्रवन्त्यस्मादापइतिसमुद्रमन्तरिक्षं तत्रभवःसमुद्रियएवंभूतःसन् वरीमभिःस्वकीयैःसंवरणैः यद्वा उरुत्वैर्विश्रिताव्याप्तानद्योनदीः शब्दकारिणीर्वृत्रेणावृताअपःअर्णवोन समुद्रइव प्रतिगृभ्णातिस्वीकृत्यववर्षेतिभावः सचेन्द्रःसोमस्यपीतयेपानायवृषायतेवृषइवाचरतिहर्षयुक्तोवर्ततइत्यर्थः तथासइन्द्रोयुध्मोयोद्धासनात् चिरादेव यद्वा सनातनःओजसाबलकृतेनवृत्रवधादिरूपेणकर्मणापनस्यते पनःस्तोत्रमिच्छति ॥ अर्णवः अर्णसोलोपश्चेतिमत्वर्थीयोवप्रत्ययःसलोपश्च प्रत्ययस्वरः । नद्यः नदअव्यक्तेशब्दे इत्यस्मात्कर्तरिपचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् नदड्तिटित्त्वेनपाठात् टिड्ढाणञितिङीप् यस्येतिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वम् जसियणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् द्वितीयार्थेप्रथमा अनयाव्युत्पत्त्यानद्यइत्यापउच्यन्ते तथाचश्रूयते—अहावनदताहतेतस्मादानद्योनामस्थतावोनामानिसिन्धवइति[1] ॥ समुद्रियः समुद्राभ्राद्घइतिभवार्थेघप्रत्ययः घस्येयादेशेतस्योपदेशिवद्वचनादाद्युदात्तत्वम् । गृभ्णाति ह्यहोर्भइतिभत्वम् । विश्रिताः श्रिञ्सेवायां कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । वरीमभिः वृञ्वरणेइत्यस्मादौणादिकईमनिन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा उरुशब्दादिमनिचिदीर्घः आद्युदात्तत्वंचछान्दसत्वात् । वृषायते कर्तुःक्यङ्सलोपश्चेत्याचारेर्थेक्यङ् ङित्वादात्मनेपदम् अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः।युध्मः युधसम्प्रहारेइत्यस्मादिषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्योमगितिमक् । पनस्यते पनस्तुतौ पननंपनः तदिच्छतिपनस्यति व्यत्ययेनात्मनेपदम्॥२॥

१ तै० सं० ५. ६. १. ।

तृतीयामृचमाह–

त्वंतमिन्द्रपर्वतंनभोजसेमहोनृम्णस्यधर्मणामिरज्यसि ।
प्रवीर्येणदेवतातिचेकितेविश्वस्माउग्रःकर्मणेपुरोहितः ॥३॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य ।
धर्मणाम् । इरज्यसि । प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते ।
विश्वस्मै । उग्रः । कर्मणे । पुरःऽहितः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वंभोजसेभोजनायपर्वतंपर्ववन्तंमेघंनाकार्षीः नहिहतोभुङ्क्ते इन्द्रोहिवर्षणार्थंमेघंवज्रेणहन्ति तथामहःमहतःनृम्णस्यधनस्यधर्मणांधारयितॄणांकुबेरादीनां इरज्यसिईशिषे इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा सइन्द्रोदेवतावीर्येणअतिअतिशयितःप्रचेकिते प्रकर्षेणास्माभिर्ज्ञातोबभूव सचोग्रउद्गूर्णइन्द्रः विश्वस्मैसर्वस्मैवृत्रवधादिरूपायकर्मणेदेवैःपुरोहितःपुरस्तादवस्थापितः ॥ धर्मणां धृञ् धारणे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिकर्तरिमनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । इरज्यसि इरजईर्ष्यायां ऐश्वर्ये इत्येके कण्ड्वादित्वाद्यक् । वीर्येण शूरवीरविक्रान्तौ चुरादिः अचोयदितियत् णिलोपः बहुव्रीहौ वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् विधानसामर्थ्याद्यतोनावइत्याद्युदात्तत्वाभावेतित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् तस्मिन्हिसति आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्यनेनैवसिद्धत्वात्पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकंस्यादित्युक्तम् । देवता देवएवदेवता देवात्तलितिस्वार्थेतल्प्रत्ययः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । चेकिते कितज्ञाने अस्माद्यङन्ताच्चेकित्यतेःकर्मणिलिटि अतोलोपयलोपौ । पुरोहितः पुरस्शब्दस्यासिप्रत्ययान्तस्य तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वेनपुरोव्ययमितिगतिसंज्ञायां गतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह–

सइद्वनेनमस्युभिर्वचस्यतेचारुजनेषुप्रब्रुवाणइन्द्रियम् ।
वृषाछन्दुर्भवतिहर्यतोवृषाक्षेमेणधेनांमघवायदिन्वति ॥४॥

सः । इत् । वने । नमस्युऽभिः । वचस्यते । चारु । जनेषु ।
प्रऽब्रुवाणः । इन्द्रियम् । वृषा । छन्दुः । भवति । हर्यतः । वृषा ।
क्षेमेण । धेनाम् । मघऽवा । यत् । इन्वति ॥ ४ ॥

सइत्सएवेन्द्रः वनेअरण्येनमस्युभिः नमसास्तोत्रेणपूजयितृभिः ऋषिभिर्वचस्य तेवचइच्छन् क्रियतेस्तूयतइत्यर्थः यद्वा वचःस्तोत्रमात्मनइच्छति सचेन्द्रः आत्मीयेषुजनेषुइन्द्रियंस्ववीर्यंप्रब्रुवाणः प्रकटयन्नचारुवर्तते किञ्च सवृषाकामानांवर्षकःहर्यतःप्रेप्सावतोयियक्षतः छन्दुःउपच्छन्दयिता भवति यियक्षतांपुरुषाणांयागेरुचिमुत्पादयतीतिभावः वृषा हविषांवर्षयिताहविःप्रदातेत्यर्थः मघवाधनवानेवंभूतोयजमानः क्षेमेणइन्द्रकृतेनरक्षणेनयुक्तःसन् यत्यदा धेनांस्तुतिलक्षणांवाचंइन्वतिप्रेरयति तदानींछन्दुर्भवतीतिपूर्वेणान्वयः यद्वा मघवान्वृषेन्द्रः क्षेमेणक्षेमकरेणमनसाधेनांयजमानैःकृतांस्तुतिं यद्यस्मादिन्वतिव्याप्नोतितस्मादितियोज्यम् ॥ नमस्युभिः नमोवरिवइतिपूजार्थे क्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । वचस्यते वचइच्छतिवचस्यतितंवचस्यन्तंकुर्वन्तिमुनयः वचस्यन्ति वचस्ययतेःकर्मणियकिअतोलोपयलोपौ यद्वा वचस्यतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । प्रब्रुवाणः ब्रूञ् व्यक्तायांवाचि लटःशानच् अदादित्वाच्छपोलुक् शानचोङित्त्वाद्गुणाभावेउवङ् चित्स्वरेणान्तोदात्तः । इन्द्रियं इन्द्रस्यलिङ्गमिन्द्रियम् इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमितिवेतिलिङ्गादिष्वर्थेषुइन्द्रशब्दात्घच्प्रत्ययोनिपात्यते अतोन्तोदात्तत्वम् । इन्वति इविव्याप्तौ शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

सइन्महानिसमिथानिमज्मनाकृणोतियुध्मओजसाजनेभ्यः ।
अधाचनश्रद्दधतित्विषीमतइन्द्रायवज्रंनिघनिघ्नतेवधम् ॥५॥१९॥

सः । इत् । महानि । समऽइथानि । मज्मना । कृणोति । युध्मः ।
ओजसा । जनेभ्यः । अध । चन । श्रत् । दधति । त्विषिऽमते ।
इन्द्राय । वज्रम् । निऽघनिघ्नते । वधम् ॥ ५ ॥१९॥

सइत् सएवेन्द्रोयुध्मोयोद्धामहानिसमिथानिमहतःसङ्ग्रामान्मज्मनासर्वस्यशोधकेनओजसाबलेनकृणोतिकरोति किमर्थम् जनेभ्यःस्तोतृजनार्थं यदेन्द्रोवधंहननसाधनंवज्रमायुधंमेवेषुनिघनिघ्नतेनिहन्ति अधाचन अनन्तरमेवत्विषीमतेदीप्तिमतेइन्द्रायसर्वेजनाःश्रद्दधति श्रदितिसत्यनाम इन्द्रोबलवानितियदुच्यतेतत्सत्यमेवेतिसर्वेप्रतिपद्यन्ते ॥ महानि महान्तीत्यस्यतकारलोपश्छान्दसः यद्वा मह्यन्तेपूज्यन्तइतिमहानिप्रवृद्धानि घञर्थेकविधानमितिकः । प्रत्ययस्वरः समिथानि इण्गतौ संयन्तिसङ्गच्छन्तेस्मिन्वीराइतिसमिथानिसङ्ग्रामाः समीणइतिथक्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः

थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्।मज्मना टुमस्जोशुद्धौ मनिन्प्रत्ययः झलांजशूझशीतिसकारस्य जश्त्वं दकारः ततश्चुत्वं जकारः प्रत्ययस्वरः। अध छान्दसंधत्वम् निपातस्यचेतिसांहितिकोदीर्घः।त्विषीमते त्विषदीप्तौ इन्सर्वधातुभ्यइतीन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् मतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वे तदेवशिष्यते अन्येषामपिदृश्यतइतिसांहितिकोदीर्घः। निघ्निघ्नते हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुवचनंच बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः गमहनेत्यादिनोपधालोपः अभ्यासस्यघत्वंनिगागमश्च आगनीगन्तीतिचेतिचशब्दःप्रकारार्थइत्युक्तत्वाद्वाधत्यादावेवतद्द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

षष्ठीमृचमाह—

सहिश्रवस्युःसदनानिकृत्रिमाक्ष्मयावृधानओजसाविनाशयन् ।
ज्योतींषिकृण्वन्नवृकाणियज्यवेवसुक्रतुःसर्तवाअपःसृजत् ॥६॥

सः । हि । श्रवस्युः । सदनानि । कृत्रिमा । क्ष्मया । वृधानः ।
ओजसा । विऽनाशयन् । ज्योतींषि । कृण्वन् । अवृकाणि ।
यज्यवे । अव । सुऽक्रतुः । सर्तवे । अपः । सृजत् ॥ ६ ॥

श्रवस्युरन्नंयशोवाआत्मनइच्छन् कृत्रिमा कृत्रिमाणिक्रिययानिर्वृत्तानिसदनानिअसुरपुराणि ओजसाबलेनविनाशयन् क्ष्मयाभूम्यासमानंवृधानोवर्धनशीलः यद्वा क्ष्मयेत्योजोविशेषणं शत्रूणामभिभवित्राबलेनेत्यर्थः ज्योतींषिसूर्यादीनिवृत्रेणावृतानिअवृकाणिवृकेणावरकेणतेनरहितानिकृण्वन्कुर्वन् सुक्रतुःशोभनकर्मसहितएवंविधःसखल्विन्द्रोयज्यवेयष्ट्रेयजमानायतदर्थंसर्तवेसरणायअपःवृष्टिलक्षणान्युदकानिअवासृजत् वृष्टिंकृतवानित्यर्थः॥कृत्रिमा डुकृञ्करणे ड्वितःक्त्रिरितिभावेक्त्रिप्रत्ययः क्त्रेर्मम्नित्यमितिनिर्वृत्तार्थेमप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेक्त्रिप्रत्ययस्वरएवशिष्यते शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। क्ष्मया क्षमूष्सहने क्षमतेप्राणिजातकृतमुपद्रवमितिक्ष्मा षिद्भिदादिभ्योङित्यङ् ततष्टाप् व्यत्ययेनधातोरुपधालोपः छान्दसंविभक्त्युदात्तत्वम् यद्वा अयंधातुरभिभवार्थःषहअभिभवेइतिसहनस्याभिभवार्थत्वात् अस्मादौणादिकोमनिन् व्यत्ययेनस्त्रीलिङ्गता मनइतिङीपोनिषेधे डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामितिडाप् टिलोपः। वृधानः ताच्छीलिकश्चानश् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। अवृकाणि वृञ्वरणेसृवृभूशुषिमुषिभ्यःकक्इतिकक्प्रत्ययः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्।यज्यवे यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुरिति

युप्रत्ययः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । सुक्रतुः बहुव्रीहौक्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सर्तवै सृगतौ कृत्यार्थेतवैकेनितिभावेतवैप्रत्ययः गुणः अन्तश्चतवैयुगपदितिआद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम् । अपः ऊडिदमितिशसउदात्तत्वम् । सृजत् लङिबहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः॥६॥

सप्तमीमृचमाह—

दानायमनःसोमपावन्नस्तुतेर्वाञ्चाहरीवन्दनश्रुदाकृधि ।
यमिष्ठासःसारथयोयइन्द्रतेनत्वाकेताआदभ्नुवन्तिभूर्णयः ॥७॥

दानाय । मनः । सोमऽपावन् । अस्तु । ते । अर्वाञ्चा । हरी इति ।
वन्दनऽश्रुत् । आ । कृधि । यमिष्ठासः । सारथयः । ये । इन्द्र ।
ते । न । त्वा । केताः । आ । दभ्नुवन्ति । भूर्णयः ॥७॥

हेसोमपावन् सोमस्यपातरिन्द्र तेत्वदीयंमनः दानायअस्मदभिमतफलप्रदानायास्तुभवतु हेवन्दनश्रुत् वन्दनानांस्तुतीनांश्रोतः हरीत्वदीयावश्वावर्वाञ्चाअस्मद्यज्ञाभिमुखौआकृधि आभिमुख्येनकुरु हेइन्द्र तेतवस्वभूतायेसारथयःसन्ति ते यमिष्ठासः अतिशयेनयन्तारः अश्वनियमनकुशलाइत्यर्थः यस्मादेवंतस्मात्केताः प्रातिकूल्यज्ञातारः भूर्णयः स्वकीयायुधादीनांभर्तारः यद्वा भीताः तीक्ष्णाःशत्रवः त्वात्वांनादभ्नुवन्ति नहिंसन्ति ॥ सोमपावन् आतोमनिन्क्वनिब्वनिप् असंबुद्धावितिपर्युदासाद्दीर्घाभावः । अर्वाञ्चा सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । वन्दनश्रुत् वदिअभिवादनस्तुत्योः इदित्त्वान्नुम् भावेल्युट् तेषांश्रोता श्रुश्रवणे क्विपितुगागमः । यमिष्ठासः यन्तुःशब्दात्तुश्छन्दसीतीष्ठनप्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् आज्जसेरसुगित्यसुक् । सारथयः सर्तेर्णिच्चेतिघथिनप्रत्ययोणिल्लोपश्च नित्त्वादाद्युदात्तः । केताः कितज्ञाने चिकेततिप्रतिकूलंजानन्तीतिकेताः पचाद्यच् वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा प्रतिकूलतयाज्ञायन्तइतिकेताः कर्मणिघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । दभ्नुवन्ति दंभुदंभे स्वादित्वात्श्नुः तस्यङित्त्वादनिदितामितिनलोपः संयोगपूर्वत्वेनहुश्नुवोरितियणादेशाभावे अचिश्नुधात्वित्यादिनोवङादेशः । भूर्णयः भृञ्भरणे घृणिपृश्निरित्यादौ अस्मान्निप्रत्ययान्तोनिपात्यते ऋतउत्वंदीर्घश्च यद्वा भृभये इत्यस्मात् कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्तरिक्तिनि उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः ऋकारल्वादिभ्यःक्तिन्निष्ठावद्भवतीतिनिष्ठावद्भावान्नत्वम् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अप्रक्षितंवसुबिभर्षिहस्तयोरषाळ्हंसहस्तन्विश्रुतोदधे।
आवृतासोवतासोनकर्तृभिस्तनूषुतेक्रतवइन्द्रभूरयः ॥ ८ ॥२०॥

अप्रऽक्षितम् । वसु । बिभर्षि । हस्तयोः । अषाळ्हम् । सहः । तन्वि । श्रुतः । दधे । आऽवृतासः । अवतासः । न । कर्तृऽभिः । तनूषु । ते । क्रतवः । इन्द्र । भूरयः ॥ ८ ॥ २० ॥

हेइन्द्र त्वंअप्रक्षितंप्रक्षयरहितं वसुधनं हस्तयोर्बिभर्षि स्तोतृभ्योदातुंधारयसि तथा श्रुतः प्रख्यातोभवान् तन्विआत्मीयेशरीरेअषाळ्हंशत्रुभिरनभिभूतंसहोबलंदधेधारयति त्वदीयास्तनवः कर्तृभिः वृत्रादेरसुरस्यवधंकुर्वद्भिः बलकृतैःकर्मभिरावृतासःआवृताःबलकृतानिसर्वाणिकर्माण्येतस्यशरीरमावृत्यावतिष्ठन्ते तत्रदृष्टान्तः—अवतासोन अवतइतिकूपनाम यथाकूपाः जलोद्धरणायप्रवृत्तैःप्राणिभिराव्रियन्तेतद्वत् यस्मादेवंतस्मात् हेइन्द्र तेतवशरीरेषु क्रतवः कर्माणिभूरयोबहूनिविद्यन्ते ॥ अप्रक्षितं क्षिक्षयेइत्यस्माद्भावे निष्ठायामण्यदर्थेइतिपर्युदासाद्दीर्घाभावः अतएवक्षियोदीर्घादितिनिष्ठानत्वाभावः प्रकृष्टंक्षितंयस्यतत्प्रक्षितं नप्रक्षितमप्रक्षितम् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बिभर्षि डुभृञ्धारणपोषणयोः श्लिटिसिपिशपः श्लुः भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वम्। अषाळ्हं षहअभिभवेइत्यस्मान्निष्ठायां तकारादौप्रत्यये तीषसहेतीटोविकल्पितत्वात् यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वे प्राप्ते साढ्यैसाढ्वासाढेतिनिगमे इतिनिपातनादात्वम् यदुक्तंसाढेतितृजन्तमेतदितितदुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम्। तन्वि जसादिषुछन्दसिवावचनमिति अच्चघेरित्यत्वौत्वयोरभावेयणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिविभक्तेःस्वरितत्वम् उदात्तयणोहल्पूर्वादित्युदात्तत्वंतुछान्दसत्वान्नप्रवर्तते[1] ॥ ८॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

---

1 हेइन्द्रप्राणादित्यरूपपरमेश्वर अप्रक्षितंअनुपहिंसितंअप्रहीणंवावसुःकर्मफलाख्यंधनं हस्तयोः अधिदैवंहस्तसदृशयोर्दक्षिणोत्तरायणयोर्बिभर्षि धारयसि अध्यात्मंच जीवनादिलक्षणं कर्मफलंहस्तसदृशयोःप्राणापानयोर्धारयसि किञ्च सहोबलंत्वदीयमषाळ्हंअन्यैरतिरस्कार्यंअतः कर्मफलंधारयितुंसमर्थोसि किञ्च तन्वितनौस्वात्मनःशरीरेश्रुतःश्रवणादिज्ञानानिदधेधारयसि अतोनुष्ठानप्रयासंज्ञात्वातदनुरूपफलंददासीत्यर्थः किञ्च कर्तृभिर्भूमौहिरण्यनिधिप्रक्षेपकारिभिःअवतासोन निधिस्थापनार्थखाताअवटागर्ताइवआवृतासःदिशःसर्वाअपित्वदीयप्रकाशे-

एषप्रपूर्वीरितिषळृचंषष्ठंसूक्तम् सव्यस्यार्षमैन्द्रंजागतमित्युक्तम् अनुक्रान्तञ्च—एषप्रषडिति। विषुवतिनिष्केवल्येएतत्सूक्तंशंसनीयं विषुवान्दिवाकीर्त्यइतिखण्डेसूत्रितम्—एषप्रपूर्वीर्वृषामदः प्रमंहिष्ठायेति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

एषप्रपूर्वीरवतस्यंचम्रिषोत्योनयोषामुदयंस्तभुर्वणिः।
दक्षंमहेपाययतेहिरण्ययंरथमावृत्याहरियोगमृभ्वसम् ॥१॥

एषः। प्र। पूर्वीः। अव। तस्य। चम्रिषः। अत्यः। न। योषाम्। उत्। अयंस्त। भुर्वणिः। दक्षम्। महे। पाययते। हिरण्ययम्। रथम्। आऽवृत्य। हरिऽयोगम्। ऋभ्वसम्॥ १ ॥

भुर्वणिरत्ताएषइन्द्रः तस्ययजमानस्यपूर्वीः प्रभूताश्चम्रिषःचमूषुचमसेषुअवस्थिताः सोमलक्षणाइषः प्रावोदयंस्तप्रकर्षेणपानार्थमुद्धरति तत्रदृष्टान्तः—अत्योनयोषां यथाश्वोवडवांक्रीडार्थमुपयच्छति सचेन्द्रःहिरण्ययंसुवर्णमयंहरियोगंहरिभ्यांयुक्तंऋभ्वसंउरुभासमानंरथमावृत्यावस्थाप्य महेमहतेवृत्रवधादिरूपायकर्मणेदक्षंप्रवृद्धमात्मानंसोमंपाययतेपानंकारयति॥ पूर्वीः पॄपालनपूरणयोः पॄभिदिव्यधीत्यादिनाकुप्रत्ययः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् पुरुशब्दाद्वोतोगुणवचनादितिङीष् यणादेशः हलिचेतिदीर्घत्वं प्रत्ययस्वरः। चम्रिषः चमुअदनेइत्यस्मात्कषिचमितनिधनीत्यादिनाऊप्रत्ययान्तश्चमूशब्दः तस्यांवर्तमानाइषश्चम्रिषः वकारस्यरेफश्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अयंस्त छान्दसेवर्तमानेलुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् एकाचइतीट्प्रतिषेधः। भुर्वणिः भर्वतिरत्तिकर्मेतियास्कः। धातुपाठेतुभर्वहिंसायामितिपठ्यते अस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः अकारस्यउकारश्छान्दसः। पाययते पापाने शाच्छासाह्वाव्यावेपांयुक् इतिहेतुमतिणिचियुगागमः णिचश्चेत्यात्मनेपदम्। हिरण्ययम् ऋत्व्यवास्त्व्येत्यादिनाहिरण्यशब्दादुत्तरस्यमयटोमशब्दलोपोनिपात्यते । हरियोगम् हर्योर्योगोयोजनंयस्मिन् हरिशब्दइन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः सएवबहुव्रीहिस्वरेणशिष्यते। ऋभ्वसं उरुभासमित्यस्यपृषोदरादित्वादृभ्वसादेशः ॥ १ ॥

नाच्छादिताःनिधिस्थापकाहिनिधिगर्तेनिक्षिप्यतंगर्तंमृत्तिकादिभिःआच्छादयन्ति एवंत्वमपि त्वदीयरश्मिभिःसर्वमाच्छादयसि तादृशस्यतेतवतनूषुशरीरेषुक्रतवःसंकल्पविशेषाःफलप्रदाः भूयोबहवोविद्यन्तेयोयत्फलमिच्छतितस्यतत्फलमस्त्वित्येवंसंकल्पमात्रेणैवददासीत्यर्थः। इत्युपनिषद्भाष्ये ॥ १ नि० ९. २३.।

द्वितीयामृचमाह—

तंगूर्तयोनेमन्निषःपरीणसःसमुद्रंनसंचरणेसनिष्यवः।
पतिंदक्षस्यविदथस्यनूसहोगिरिंनवेनाअधिरोहतेजसा ॥२॥

तम्। गूर्तयः। नेमन्ऽइषः। परीणसः। समुद्रम्। न। सम्ऽचरणे। सनिष्यवः। पतिम्। दक्षस्य। विदथस्य। नु। सहः। गिरिम्। न। वेनाः। अधि। रोह। तेजसा॥ २॥

गूर्तयःस्तोतारः नेमन्निषःनमस्कारपूर्वंगच्छन्तः यद्वा नीतहविष्काःपरीणसःपरितोऽव्याप्नुवन्तः एवंगुणविशिष्टायजमानाः तमिन्द्रंस्तुतिभिरधिरोहन्ति स्तुवन्तइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—सनिष्यवः सनिंधनमात्मनइच्छन्तोवणिजः धनार्थंसंचरणेसञ्चारेनिमित्तभूतेसतिसमुद्रंन यथानावा समुद्रमधिरोहन्ति एवंस्तोतारोपिस्वाभिमतधनलाभायइन्द्रंस्तुवन्तीतिभावः हेस्तोतः त्वंच दक्षस्य प्रवृद्धस्यविदथस्ययज्ञस्यपतिंपालयितारं सहःसहस्व तंबलवन्तमिन्द्रंतेजसादेवताप्रकाशकेनस्तोत्रेणनुक्षिप्रंअधिरोहस्तुहीतियावत् तत्रदृष्टान्तः—वेनाःकान्ताःस्त्रियःगिरिंन यथापर्वतंस्वाभिमतपुष्पोपचयार्थमधिरोहन्ति ॥ गूर्तयः गॄशब्दे गृणन्तिस्तुवन्तीतिगूर्तयः क्तिच्क्तौचेतिकर्तरिक्तिच् बहुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। नेमन्निषः णमप्रह्वत्वेइत्यस्माच्छतरिव्यत्ययेनैत्वं तकारस्यनकारादेशश्च नमन्तइष्यन्तीन्द्रंप्राप्नुवन्तीतिनेमन्निषः इषगतावित्यस्मात् क्विप्चेतिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा णीञ्प्रापणेइत्यस्मादर्तिस्तुसुस्वित्यादिनामन्प्रत्ययः बहुलवचनात् नकारस्येत्संज्ञाभावः नीताःप्रत्ताःइषोयेषां परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। परीणसः णसकौटिल्येइत्ययंधातुर्गत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् परितोनसन्तिगच्छन्तीतिपरीणसः क्विप्चेतिक्विप् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् उपसर्गादसमासेपीतिणत्वम् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा नशतिर्गतिकर्मा अस्मात्पूर्ववत्क्विपिशकारस्यसकारः। सनिष्यवः षणुदानेइत्यस्मादिन्सर्वधातुभ्यइतिकर्मणिइन्प्रत्ययः सनिमात्मनइच्छन्तीतिक्यचि सर्वप्रातिपदिकेभ्योलालसायामसुग्वक्तव्यःसुगागमोपिवक्तव्यइतिसुक् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः। नु ऋचितुनुघेतिसांहितिकोदीर्घः। सहः अस्मादुत्तरस्यमतुपश्छान्दसोलुक् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

सतुर्वणिर्महाँअरेणुपौंस्येगिरेर्भृष्टिर्नभ्राजतेतुजाशवः ।
येनशुष्णंमायिनमायसोमदेदुध्रआभूषुरामयन्निदामनि ॥३॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरेः । भृष्टिः । न ।
भ्राजते । तुजा । शवः । येन । शुष्णम् । मायिनम् । आयसः ।
मदे । दुध्रः । आभूषु । रमयत् । नि । दामनि ॥ ३ ॥

सइन्द्रःतुर्वणिः शत्रूणांहिंसिताक्षिप्रकारीवा तुर्वणिस्तूर्णवनिरितियास्कः[1] । तूर्णसम्भजते-इतितस्यार्थः महान्प्रवृद्धश्चभवति तस्येन्द्रस्यशवोबलं पौंस्ये वीरैःपुरुषैःकर्तव्येसङ्ग्रामेअरेणु अनवद्यं तुजाशत्रूणांहिंसकंसत्भ्राजतेदीप्यते तत्रदृष्टान्तः—गिरेःपर्वतस्यभृष्टिर्न शृङ्गमिव तद्यथा उन्नतंसत्दीप्यते तद्वत् आयसः अयोमयकवचयुक्तदेहः दुध्रः दुष्टानांशत्रूणांधर्ताअवस्थापयिता एवंभूतइन्द्रः मदेसोमपानेनहर्षेसतियेनबलेनशुष्णंसर्वस्यशोषकमसुरंमायिनंमायाविनंआभूषु कारागृहेषुदामनिबन्धकेनिगडेनिरमयत् व्यवासयत् तद्बलमितिपूर्वेणान्वयः ॥ सतुर्वणिः तुर्वी हिंसार्थः अस्मादौणादिकोनिप्रत्ययः । अरेणु रेणुवदाच्छादकत्वाद्रेणुशब्देनावद्यमुच्यते बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तुजा तुजहिंसायाम् इगुपधलक्षणःकः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । दुध्रः दुष्टानध्रियतेवस्थापयतीतिदुध्रः धृङ्अवस्थानेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थान्मूलविभुजादित्वात्कःप्रत्ययः यणादेशः रेफलोपश्छान्दसः । रमयत् अमन्तत्वान्मित्त्वे मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् छान्दसःसंहितायांदीर्घः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

देवीयदितविषीत्वावृधोतयइन्द्रंसिषक्त्युषसंनसूर्यः ।
योधृष्णुनाशवसाबाधतेतमइयर्तिरेणुंबृहदर्हरिष्वणिः ॥४॥

देवी । यदि । तविषी । त्वाऽवृधा । ऊतये । इन्द्रम् । सिसक्ति । उषसम् ।
न । सूर्यः । यः । धृष्णुना । शवसा । बाधते । तमः । इयर्ति । रेणुम् ।
बृहत् । अर्हरिऽस्वनिः ॥ ४ ॥

---

1 नि० ६. १४.

यइन्द्रः धृष्णुनाधर्षकेणशवसाबलेनतमस्तमोरूपंवृत्रादिमसुरंबाधतेहिनस्ति ऊतयेरक्षणायत्वावृधात्वयास्तोत्राःवर्धितंतमिन्द्रंदेवीतविषी द्योतमानंबलंयदियदासिषक्तिसमवैतिसेवतइतियास्कः। सूर्यःउषसंन यथाउषोदेवतांसेवतेनित्यंतत्संबद्धोभवतीत्यर्थः तदानींअर्हरिष्वणिःगच्छन्तोहरन्तीत्यर्हरयःशत्रवः तेषांव्यथोत्पादनेनस्वनयिता शब्दयिताइन्द्रःरेणुंरेषणंहिंसनंबृहत्मभूतंइयर्तिशत्रूनगमयति॥ त्वावृधा त्वयावर्धतइतित्वावृत् क्विप्चेतिक्विप् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः छान्दसंदकारस्यात्वम् सुपांसुलुगितिद्वितीयायाआकारः। सिषक्ति षचसमवाये बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम्। इयर्ति ऋसृगतौ जौहोत्यादिकः अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाल्लट् शपःश्लुः द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् अभ्यासस्यासवर्णेइतीयङादेशः अनुदात्तेचेतिअभ्यासस्याद्युदात्तत्वम् पूर्वपदस्यवाक्यान्तरगतत्वेनपदादपरत्वान्निघाताभावः। रेणुं रीगतिरेषणयोः अस्मादौणादिकोनुप्रत्ययः। अर्हरिष्वणिः अर्तेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् अरोगच्छन्तश्चमेहरयश्चेत्यर्हरयः तेषांस्वनयिता स्यमुस्वनध्वनशब्दे अस्माण्ण्यन्तादौणादिकइन्प्रत्ययः णेरनिटीतिणिलोपः घटादित्वान्मित्त्वे मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

वियत्तिरोधरुणमच्युतंरजोतिष्ठिपोदिवआतासुबर्हणा।
स्वर्मीळ्हेयन्मदइन्द्रहर्ष्याहन्वृत्रंनिरपामौब्जोअर्णवम् ॥५॥

वि। यत्। तिरः। धरुणम्। अच्युतम्। रजः। अतिस्थिपः।
दिवः। आतासु। बर्हणा। स्वःऽमीळ्हे। यत्। मदे। इन्द्र। हर्ष्या।
अहन्। वृत्रम्। निः। अपाम्। औब्जः। अर्णवम्॥ ५ ॥

यद्यदातिरः वृत्रेणतिरोहितं धरुणं सर्वस्यप्राणिजातस्यधारकं अच्युतंविनाशरहितं रजः उदकंदिवोद्युलोकात् आतासु आताइतिदिङ्नाम आतासुविस्तृतासुदिक्षु हेइन्द्र बर्हणाहन्तात्वं व्यतिष्ठिपः विविधंस्थापयाञ्चकृषे तथा यद्यदास्वर्मीळ्हेमीह्ळइतिधननाम स्वःसुष्ठुगन्तव्यंमीह्ळंधनंयस्मिन्तस्मिन्सङ्ग्रामे मदे तवसोमपानेनहर्षेसति हर्ष्याहृष्टयाशक्त्या वृत्रमावरकमसुरमहन् त्वमवधीः तदानीं अपांपूर्णमर्णवंमेघंनिरौब्जः वर्षणाभिमुखंअधोमुखमकार्षीः वृष्टेरावरकंवृ-

त्रंहत्वावृष्टिजलेनभूमिंन्यसैक्षीरितितात्पर्यार्थः ॥ अतिष्ठिपः तिष्ठतेर्ण्यन्ताल्लुङि चेरङादेशः णिलोपः तिष्ठतेरिदित्युपधायाइत्वम् चङीतिद्विर्वचने शर्पूर्वाःखयइतिथकारःशिष्यते चर्त्वेनतकारः अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः । बर्हणा सुपांसुलुगितिसोराकारः । स्वर्मीळ्हे मिहसेचने निष्ठा होढइतिढत्वम् झषस्तथोर्धोधइतितकारस्यधत्वम् तस्यष्टुत्वेढोढेलोपइतिढलोपः ढ्रलोपेपूर्वस्येतिदीर्घत्वम् स्वरित्येतत् न्यङ्स्वरौस्वरिताविविस्वर्यते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । अहन् हन्तेर्लङिमध्यमैकवचने हल्ङ्याब्भ्यइतिसेर्लोपः यद्वृत्तयोगादनिघातः । औजः उब्जआर्जवे लङ्याडागमोवृद्धिश्च ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वंदिवोधरुणंधिषओजसापृथिव्याइन्द्रसदनेषुमाहिनः ।
त्वंसुतस्यमदेअरिणाअपोविवृत्रस्यसमयापाष्यारुजः॥६॥२१॥

त्वम् । दिवः । धरुणम् । धिषे । ओजसा । पृथिव्याः । इन्द्र । सदनेषु । माहिनः । त्वम् । सुतस्य । मदे । अरिणाः । अपः । वि । वृत्रस्य । समया । पाष्या । अरुजः ॥ ६ ॥ २१ ॥

हेइन्द्र माहिनः प्रवृद्धस्त्वं दिवोद्युलोकात् पृथिव्याःसदनेषुप्रदेशेषु ओजसाबलेनधरुणं सर्वस्यजगतोधारकंवृष्टिजलंधिषे दधिषे स्थापयसि यस्मात्त्वंसुतस्यसोमस्यपानेनमदे हर्षेसति अपोजलानि अरिणाःमेघान्निरगमयः वृत्रस्य आवरकंवृत्रंचसमयावृष्टया पाष्याशिलया यद्वा शक्त्या व्यरुजः विशेषेणाभांक्षीः॥ धिषे दधातेश्छान्दसोवर्तमानेलिट् द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिचेतिवक्तव्यमितिवचनात् द्विर्वचनाभावः क्रादिनियमादिडागमे आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । माहिनः महेरिनण्चेतिमहपूजायामित्यस्मादौणादिकइनण्प्रत्ययः अतउपधायाइतिवृद्धिः । अरिणाः रीगतिरेषणयोः क्रैयादिकः लङिसिपि प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् । समया षमष्टमवैक्लव्ये समतीतिसमा पचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । पाष्या पिषृसंचूर्णनेइत्यस्मादौणादिकइन् प्रत्ययः बहुलवचनात्उपधायाआकारः कृदिकारादक्तिनइतिङीष् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः तृतीयैकवचनेयणादेशेसति उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । अरुजः रुजोभङ्गे तौदादिकः शस्यङित्त्वाद्गुणाभावः ॥ ६॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

प्रमंहिष्ठायेतिषळृचंसप्तमंसूक्तंसव्यस्यार्षमैन्द्रंजागतं तथाचानुक्रान्तम्—प्रमंहिष्ठायेति विषुवतिनिष्केवल्येइदंसूक्तंशंसनीयं प्रमंहिष्ठायत्यमूष्वितीहताक्ष्र्यमन्ततइति उक्थसंस्थेक्रतौ तृतीयसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेप्येतत्सूक्तम् सूत्रितञ्च—सर्वाःककुभःप्रमंहिष्ठायेदपुतइति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

प्रमंहिष्ठायबृहतेबृहद्रयेसत्यशुष्मायतवसेमतिंभरे।
अपामिवप्रवणेयस्यदुर्धरंराधोविश्वायुशवसेअपावृतम् ॥१॥

प्र । मंहिष्ठाय । बृहते । बृहत्ऽरये । सत्यऽशुष्माय । तवसे । मतिम् । भरे । अपाम्ऽइव । प्रवणे । यस्य । दुःऽधरम् । राधः । विश्वऽआयु । शवसे । अपऽवृतम् ॥ १ ॥

मंहिष्ठाय मंहतिर्दानकर्मेतियास्कः[१] । दातृतमाय बृहतेगुणैर्महतेबृहद्रयेमहाधनायसत्यशुष्मायअवितथबलायतवसेआकारतःप्रवृद्धाय एवंगुणविशिष्टायेन्द्रायमतिंमननीयांस्तुतिंप्रभरे प्रकर्षेणसम्पादयामि यस्येन्द्रस्यबलंदुर्धरंअन्यैर्धर्तुमशक्यं तत्रदृष्टान्तः—प्रवणेनिम्नप्रदेशेअपामिव यथाजलानांवेगःकेनाप्यवस्थापयितुंनशक्यतेतद्वत् तथा राधोधनंविश्वायुसर्वेषुव्याप्तं शवसे स्तोतॄणांबलाययेनेन्द्रेणापावृतंअपगतावरणंक्रियते तस्येन्द्रस्येतिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ मंहिष्ठाय अतिशयेन मंहितामंहिष्ठः तुश्छन्दसीतीष्ठनप्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः। बृहते बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् उत्तरयोश्चबहुव्रीहिस्वरः। मतिं मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाऽनुनासिकलोपः । दुर्धरम् धृञ्धारणे ईषद्दुःसुष्वितिकर्मणिखल् । विश्वायु विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्आयुगमनंयस्यतद्विश्वायुएतेश्छन्दसीणइत्युण्प्रत्ययः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। अपावृतम् कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अधतेविश्वमनुहासदिष्टयआपोनिम्नेवसवनाहविष्मतः ।
यत्पर्वतेनसमशीतहर्यतइन्द्रस्यवज्रःश्नथिताहिरण्ययः ॥२॥

---

१ नि० १.७.।

अर्ध । ते । विश्वम् । अनु । ह । असत् । इष्टये । आपः ।
निम्नाऽइव । सवना । हविष्मतः । यत् । पर्वते । न । समऽअशीत ।
हर्यतः । इन्द्रस्य । वज्रः । श्नथिता । हिरण्ययः ॥ २॥

अधह अनन्तरमेव हेइन्द्र विश्वंसर्वमिदंजगत् तेतवसम्बन्धिनेइष्टयेयागायअन्वसत् अन्वभवत् यद्वा इष्टयेहविरादिभिस्तवप्राप्तयेइतियोज्यम् हविष्मतोयजमानस्यसवनासवनानियज्ञजातानिनिम्नेव निम्नानिभूस्थलान्यापइवत्वांसम्भजन्तइतिशेषः हर्यतः शत्रुवधंप्रेप्सतइन्द्रस्य हर्यतिःप्रेप्साकर्मेतियास्कः। यद्वा हर्यतःशोभनःहिरण्ययोहिरण्मयःश्नथिताशत्रूणांहिंसनशीलःवज्रःपर्वतेपर्ववतिशिलोच्चयेवृत्रेवायद्यदानसमशीतसंसुप्तोनाभवत् किन्तुजागरितःसन् अवधीदित्यर्थः यद्वाइन्द्रेणप्रेरितोवज्रः अप्रतिहतःसन्वृत्रमवधीत् तदाप्रभृत्येवतंयष्टुंसर्वेयजमानाःप्रावर्तिषतेतिभावः॥ अध छान्दसंधत्वम्। असत् अस्तेर्लेङि बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः। इष्टये यजतेर्भावे क्तिनि वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणं व्रश्चादिनाषत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् यद्वा इषगतावित्यस्माद्भावेक्तिनि मन्त्रेवृषेतितस्योदात्तत्वम्। निम्नेव सवना शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः।समशीत शीङ्स्वप्ने लङिसंज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् शीङःसार्वधातुकइतिगुणाभावः। हर्यतः हर्यगतिकान्त्योः भृमृदृशीत्यादिनाअतच्प्रत्ययः। श्नथिता श्नथक्नथक्रथहिंसार्थाः ताच्छीलिकस्तृन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

अस्मैभीमायनमसासमध्वरउषोनशुभ्रआभरापनीयसे ।
यस्यधामश्रवसेनामेन्द्रियंज्योतिरकारिहरितोनायसे ॥३॥

अस्मै । भीमाय । नमसा । सम् । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ ।
भर । पनीयसे । यस्य । धाम । श्रवसे । नाम । इन्द्रियम् । ज्योतिः ।
अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हेउषः उषोदेवते शुभ्रेशोभने त्वंभीमायशत्रूणांभयंकराय पनीयसेअतिशयेनस्तोतव्याय अस्माइन्द्रायअध्वरेहिंसारहितेऽस्मिन्यागेनेतिसंप्रत्यर्थे तथाचयास्कः[1]—अस्त्युपमार्थस्यसम्प्र-

[1] नि० ७. १७.।

त्यर्थेप्रयोगइहेवनिधेहीति । संप्रतिइदानींनमसा नमोहविर्लक्षणमन्नंसमाभर सम्यक्सम्पादय धामसर्वस्यधारकंनामस्तोतृषु नमनशीलंप्रसिद्धंवाइन्द्रियंइन्द्रत्वस्यपरमैश्वर्यस्यलिङ्गंयस्येन्द्रस्य एवंविधंज्योतिः श्रवसेन्नायहविर्लक्षणान्नलाभार्थंअयसेइतस्ततोगमनायअकारिक्रियते हरितोन यथाअश्वान्सादिनःस्वाभिलषितदेशंगमयन्तितद्वदिन्द्रोपिस्वाभिमतहविर्लाभायस्वकीयंतेजोगमयतीतिभावः ॥ उषः पादादित्वान्निघाताभावः । शुभ्रे शुभदीप्तौ स्फायितञ्चीत्यादिनारक्प्रत्ययः । भर हृग्रहोर्भइतिभत्वम् द्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घः । पनीयसे पनतेःस्तुत्यर्थाद्बहुलवचनात्कर्मण्यसुन् तस्मादातिशायनिकेईयसुनि टेरितिटिलोपः । अकारि छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेकर्मणिलुङ् यद्वृत्तयोगादनिघातः अडागमउदात्तः । अयसे अयगतावित्यस्माद्भावेअसुन् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

इमेतंइन्द्रतेवयंपुरुष्टुतयेत्वारभ्यचरामसिप्रभूवसो ।
नहित्वदन्योगिर्वणोगिरःसघत्क्षोणीरिवप्रतितंनोहर्यतद्वचः ॥४॥

इमे । ते । इन्द्र । ते । वयम् । पुरुऽस्तुत । ये । त्वा । आऽरभ्य । चरामसि । प्रभुवसो इति । प्रभुऽवसो । नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः । गिरः । सघत् । क्षोणीःऽइव । प्रति । नः । हर्य । तत् । वचः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र प्रभूवसोप्रभूतधन अतएवपुरुष्टुतपुरुभिर्बहुभिर्यजमानैःस्तुत येचवयंत्वात्वामारभ्याश्रयतयावलम्ब्य चरामसिचरामोयागेवर्तामहे तइमेवयं तेतवस्वभूताहेगिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र त्वदन्यस्त्वत्तोन्यःकश्चिदपिगिरःस्तुतीःनहिसघत्नहिप्राप्नोति अतस्त्वंनोस्माकंतत्स्तुतिलक्षणंवचःप्रतिहर्यकामयस्व क्षोणीरिव यथाक्षोणीपृथिवीस्वकीयानिभूतजातानिकामयते ॥ चरामसि इदन्तोमसिः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । सघत् षघहिंसायां अत्रप्राप्त्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् लेटयडागमः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् पादादित्वान्निघाताभावः । क्षोणीरिव हल्ङ्याब्भ्यइतिसुलोपाभावश्छान्दसः ॥ ४ ॥

---

१ नि० ७, ३१ ।

पञ्चमीमृचमाह—

भूरिंतइन्द्रवीर्यं१तवंस्मस्यस्यस्तोतुर्मघवन्काममापृण।
अनुंतेद्यौर्बृहतीवीर्यंममइयंचंतेपृथिवीनेमओजंसे ॥५॥

भूरिं। ते। इन्द्र। वीर्यम्। तवं। स्मसि। अस्य। स्तोतुः।
मघऽवन्। कामंम्। आ। पृण। अनुं। ते। द्यौः। बृहती।
वीर्यम्। ममे। इयम्। च। ते। पृथिवी। नेमे। ओजंसे ॥ ५ ॥

हेइन्द्र तेतववीर्यंसामर्थ्यं भूरिबहु नकेनापिअवच्छेत्तुंशक्यते तादृशस्यतव वयंस्मसिस्वभूताभवामः हेमघवन् अस्यस्तोतुः त्वांस्तुवतोयजमानस्य काममभिलाषं आपृणआपूरय बृहती द्यौर्महान्द्युलोकोपि तेतववीर्यंअनुममेअन्वमंस्त इन्द्रेणसहावस्थानात् इयंचइयमपिपृथिवीते तवओजसेबलायनेमे प्रह्वीबभूव त्वद्बलाद्भीतासती अधएववर्ततइतिभावः ॥ स्मसि असूभुवि लटि श्नसोरल्लोपइत्यकारलोपः इदन्तोमसिः। पृण पृणप्रीणने अत्रप्रीतिहेतुतयापूरणंलक्ष्यते तुदादित्वाच्छप्रत्ययः तस्यङित्त्वाद्गुणाभावः। ममे माङ्मानेशब्देच ङित्त्वादात्मनेपदम् लिटि आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः। नेमे णमप्रह्वत्वे लिटि अतएकहल्मध्येइत्येत्वाभ्यासलोपौ तिङ्ङतिङइतिनिघातः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वंतमिंन्द्रपर्वतंमहामुरुंवज्रेणवज्रिन्पर्वशश्चकर्तिथ।
अवासृजोनिवृंताःसर्तवाअपःसत्राविश्वंदधिषेकेवंलंसहः ॥६॥२२

त्वम्। तम्। इन्द्र। पर्वतम्। महाम्। उरुम्। वज्रेण। वज्रिन्।
पर्वऽशः। चकर्तिथ। अवं। असृजः। निऽवृंताः। सर्तवै। अपः।
सत्रा। विश्वम्। दधिषे। केवंलम्। सहः ॥ ६ ॥ २२ ॥

हेवज्रिन् वज्रवन्निन्द्र त्वंतंप्रसिद्धम् महां आयामतोमहान्तं उरुंविस्तीर्णंपर्वतंपर्ववन्तं मेघं वृत्रासुरंवा वज्रेणायुधेनपर्वशःपर्वणिपर्वणिचकर्तिथशकलीचकृषे तेनमेघेननिवृताआवृताअपःसर्तवैसरणायगमनायअवासृजःअवाङ्मुखमस्राक्षीः अतस्त्वमेवकेवलंविश्वंव्याप्तंसहोबलंदधिषे धारयसि नान्यःकश्चिदितियदेतत् तत्सत्रासत्यमेव सत्रेतिसत्यनाम सत्रा इत्थेतितन्ना-

मसुपाठात् ॥ महांमहान्तं नकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः । चकर्तिथ कृतीछेदने लिटि थलि अ-भ्यासस्योरदत्वहलादिशेषचुत्वानि । सर्तवै कृत्यार्थेतवैकेनितिभावेतवैप्रत्ययः कृन्मेजन्तइत्य-व्ययत्वे अव्ययादाप्सुपइतिसुपोलुक् अन्तश्चतवैयुगपदित्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम् । दधिषे लिटिक्रादिनियमादिट् ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेदशमोनुवाकः ॥ १० ॥

एकादशानुवाकेसप्तसूक्तानि तत्रनूचिदितिनवर्चंप्रथमंसूक्तम् गोतमस्यनोधसआर्षं आ-ग्नेयं आद्याःपञ्चजगत्यः शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः तथाचानुक्रान्तम्—नूचिन्नवनोधागोतमआग्नेयंहि-चतुस्त्रिष्टुबन्तमिति हीतिवचनादुत्तरेचद्वेसूक्तेअग्निदेवताके अभिप्लवषडहस्यपञ्चमेहन्याग्नि-मारुते इदंजातवेदस्यंनिविद्धानम् तृतीयस्येतिखण्डेसूत्रितम्—पृक्षस्यवृष्णोवृष्णेशर्धायनूचि-त्सहोजाइत्याग्निमारुतमिति । प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौआश्विनशस्त्रेचजागतेछन्दसि आदितः पञ्चर्चः सूत्रितंच—त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिरानूचित्सहोजाअमृतोनितुन्दतइतिपञ्चेति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

नूचित्सहोजाअमृतोनितुन्दतेहोतायद्दूतोअभवद्विवस्वतः ।
विसाधिष्ठेभिःपथिभीरजोममआदेवतातांहविषाविवासति ॥१॥

नु । चित् । सहःऽजाः । अमृतः । नि । तुन्दते । होता ।यत् । दूतः । अभवत् । विवस्वतः । वि । साधिष्ठेभिः । पथिऽभिः । रजः । ममे । आ । देवऽताता । हविषा । विवासति ॥ १ ॥

सहोजाःसहसाबलेनजातः अग्निर्हिबलेनमथ्यमानोरण्योःसकाशात्जायते अमृतोमरणरहि-तः एवंभूतोग्निःनूचित्क्षिप्रमेवनितुन्दतेनितरांव्यथयति उत्पन्नमात्रस्याग्नेःस्प्रष्टुमशक्यत्वात् यद्वा निर्गच्छति तुन्दतिर्गत्यर्थःसौत्रोधातुः यद्यदाहोतादेवानामाह्वाताहोमनिष्पादकोवाअयमग्निःविव-स्वतःपरिचरतोयजमानस्यदेवान्प्रतिहविर्वहनायदूतोभवत् हविर्वहनेनियुक्तोभवति तदानींसाधि-ष्ठेभिःसमीचीनैःपथिभिः मार्गैःगच्छत्रजोन्तरिक्षंलोकंविममेनिर्ममे पूर्वंविद्यमानमप्यन्तरिक्षंअस-

त्कल्पमभूत् इदानींतस्यतेजसाप्रकाशमानंसत्उत्पन्नमिवदृश्यते किञ्च देवताता देवतातेतियज्ञनाम देवताता देवतातौ यज्ञे हविषाचरुपुरोडाशादिलक्षणेनदेवानाविवासतिपरिचरति॥ अमृतः मृतंमरणमस्यनास्तीतिबहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्।तुन्दते तुदव्यथने स्वरितत्वादात्मनेपदम् नकारोपजनश्छान्दसः। साधिष्ठेभिः बाढशब्दादातिशायनिकेइष्ठनिअन्तिकबाढयोर्नेदसाधाविति साधादेशः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। देवताता सर्वदेवात्तातिलितिस्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः तेनचतत्सम्बन्धीयज्ञोलक्ष्यते यद्वा देवान्हविषाआविवासतीतियोज्यम् सुपांसुलुगितिविभक्तेर्डादेशः लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

आस्वमद्मंयुवमानोअजरस्तृष्वविष्यन्नतसेषुतिष्ठति ।
अत्योनपृष्ठंप्रुषितस्यरोचतेदिवोनसानुस्तनयन्नचिक्रदत्॥२॥

आ । स्वम् । अद्म । युवमानः । अजरः । तृषु । अविष्यन् । अतसेषु । तिष्ठति । अत्यः । न । पृष्ठम् । प्रुषितस्य । रोचते । दिवः । न । सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् ॥ २ ॥

अजरोजरारहितोयमग्निः स्वंस्वकीयंअद्मअदनीयंतृणगुल्मादिकंयुवमानः स्वकीयज्वालयासंमिश्रयन् तदनन्तरंचाविष्यन्भक्षयंश्च अविष्यन्नित्येतदत्तिकर्मसुपठितम् एवंभूतोग्निःतृषुक्षिप्रमेवअतसेषुप्रभूतेषुकाष्ठेषुआतिष्ठति आरोहति अत्रातसशब्दःकाष्ठवाची अतसंनशुष्कमितिदर्शनात् प्रुषितस्यदग्धुमितस्ततःप्रवृत्तस्याग्नेःपृष्ठमुपर्यवस्थितज्वालाजालंअत्योनरोचते यथा सन्ततगमनशीलोत्योश्वइतस्ततोगच्छन्शोभते एवमग्नेर्ज्वालापिसर्वतोगच्छन्तीशोभतइतिभावः तदानींदिवोद्युलोकस्यसम्बन्धिसानुसमुच्छ्रितमभ्रंस्तनयन्न शब्दयन्निव अचिक्रदत् गम्भीरशब्दमात्मानमचीकरत्॥ युवमानःयुमिश्रणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् शपिप्राप्तेव्यत्ययेनशः तस्यबहुलंछन्दसीतिलुगभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरएवशिष्यते। अजरः बहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। अचिक्रदत् कदिक्रदिक्लदिआह्वानेरोदनेच अस्माण्ण्यन्तात्लुङिचङि आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्नुमभावः द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वानि॥२॥

१ ऋ० सं० २. ४. २३.।

तृतीयामृचमाह—

क्राणारुद्रेभिर्वसुभिःपुरोहितोहोतानिषत्तोरयिषाळमर्त्यः।
रथोनविक्ष्वृञ्जसानआयुषुव्यानुषग्वार्यादेवऋण्वति ॥३॥

क्राणा। रुद्रेभिः। वसुऽभिः। पुरःऽहितः। होता। निऽसत्तः।
रयिषाट्। अमर्त्यः। रथः। न। विक्षु। ऋञ्जसानः। आयुषु।
वि। आनुषक्। वार्या। देवः। ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणाहविर्वहनंकुर्वाणः रुद्रेभीरुद्रैः वसुभिश्चपुरोहितःपुरस्कृतोहोतादेवानामाह्वातानिषत्तः हविःस्वीकरणायदेवयजनेनिषण्णः रयिषाट् रयीणांशत्रुधनानांअभिभविता अमर्त्योमरणरहितः एवंभूतोदेवःद्योतमानोग्निः विक्षुप्रजासुलौकिकजनेषु रथोन रथइवआयुषुयजमानलक्षणेषु मनुष्येषुऋञ्जसानः स्तूयमानः वार्या वार्याणिसम्भजनीयानिधनानिआनुषक्आनुषक्तंयथाभवति तथाव्यृण्वतिविशेषेणप्रापयति यद्वा वार्याणिवरणीयानिहवींषिस्वयंप्रामोति॥ क्राणा करोतेः शानचिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् शानचोङित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसोःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। निषत्तः षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु अस्मात्कर्मणिनिष्ठा नसत्तनिषत्तेत्यादिनानिष्ठानत्वाभावोनिपातितः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। रयिषाट् षहअभिभवे छन्दसिसहइतिण्विः सहेःसाडःसइतिषत्वम्। ऋञ्जसानः ऋञ्जतिःस्तुतिकर्मा असानजित्यनुवृत्तौऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यःकिदितिकर्मण्यसानच्प्रत्ययः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। आयुषु आयवइतिमनुष्यनाम इण्गतावित्यस्मात्छन्दसीणइत्युण्प्रत्ययः वृद्ध्यायादेशौ। वार्या वृङ् संभक्तौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरितेप्राप्ते ईडवन्दवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः। ऋण्वति रिविगतौ व्यत्ययेनसम्प्रसारणम् इदित्त्वान्नुम् कर्तरिशप् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

विवातजूतोअतसेषुतिष्ठतेवृथाजुहूभिःसृण्यातुविष्वणिः।
तृषुयदग्नेवनिनोवृषायसेकृष्णंतएमरुशदूर्मेअजर ॥ ४ ॥

वि । वातंऽजूतः । अतसेषु । तिष्ठते । वृथा । जुहूभिः । सृण्या । तुविऽस्वनिः । तृषु । यत् । अग्ने । वनिनः । वृषऽयसे । कृष्णम् । ते । एम । रुशत्ऽऊर्मे । अजर ॥ ४ ॥

वातजूतोवायुनाप्रेरितःतुविष्वणिःमहास्वनः एवंभूतोग्निः जुहूभिःस्वकीयाभिर्जिह्वाभिःसृण्यासरणशीलेनतेजःसमूहेनचयुक्तःसन् वृष्णयेत्यनायासवचनः वृथाअनायासेनैवअतसेषुउन्नतेषुवृक्षेषुवितिष्ठतेविशेषेणतिष्ठति हेअग्ने यद्यदावनिनोवनसम्बन्धान्वृक्षानदग्धुंवृषायसेवृषवदाचरसि-दहसीत्यर्थः हेरुशदूर्मेदीप्तज्वाल अजरजरारहिताग्ने तेतवएमगमनमार्गःकृष्णंकृष्णवर्णोभवति॥ वातजूतः जूइतिसौत्रोधातुः वातेनजूतोवातजूतः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।वितिष्ठते समवप्रविभ्यइत्यात्मनेपदम्।जुहूभिः हुदानादनयोः हूयतेआस्विति जुह्वःस्रुचःश्लुवच्चेतिक्विप् चकाराद्दीर्घःश्लुवद्भावाद्द्विर्भावादि धातोरित्यन्तोदात्तत्वम् । सृण्या सृगतौ सरतीतिसृणिःसृवृषिभ्यांकिदितिनिप्रत्ययः । एम एत्यनेनेत्येम मार्गः इण्गतावित्यस्मात्करणेऔणादिकोमनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

तपुर्जम्भोवनआवातचोदितोयूथेनसाह्वाँअववातिवंसगः।
अभिव्रजन्नक्षितंपाजसारजःस्थातुश्चरथंभयतेपतत्रिणः॥५॥२३

तपुःऽजम्भः । वने । आ । वातऽचोदितः । यूथे । न । साह्वान् । अव । वाति । वंसगः । अभिऽव्रजन् । अक्षितम् । पाजसा । रजः । स्थातुः । चरथम् । भयते । पतत्रिणः ॥ ५ ॥ २३ ॥

तपुर्जम्भःतपूंषिज्वालाएवजम्भाआयुधानिमुखानिवायस्यसतथोक्तः वातचोदितःवायुनाप्रेरितः एवंभूतोग्निर्यूथेज्वालासमूहेसति अक्षितमक्षीणंरजःआर्द्रवृक्षान्तर्गतमुदकं पाजसातेजोबलेनअभिव्रजन्आभिमुख्येनगच्छन्वनेअरण्येसाह्वान्सर्वमभिभवन्आ आभिमुख्येनअववातिव्याप्नोति तत्रदृष्टान्तः-वंसगोन यथावननीयगतिर्वृषःगोयूथेसर्वमभिभवन्वर्ततेतद्वत् यस्मादेवंतस्मात्पतत्रिणःपतनवतोग्नेःसकाशात्स्थातुः स्थावरं चरथंचरज्जंगमंच भयतेबिभेति ॥ साह्वान् दाश्वान्-साह्वानितिक्वसुप्रत्ययान्तोनिपातितः दीर्घादटिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतो-

टिनित्यमितिसानुनासिकआकारः एत्वलोपौ ह्रस्वश्छान्दसः । स्थातुः कमिमनिजनीत्यादिनावि-हितःसुप्रत्ययोबहुलवचनात्तिष्ठतेरपिभवति यद्वा स्थातुरनन्तरंचरथंभयते प्रथमंस्थातुःस्थावरंबि-भेतिपश्चाच्चरथमित्यर्थः । चरथं चरगत्यर्थः अस्मादौणादिकोथप्रत्ययः । भयते ञिभीभये व्य-त्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिश्लोरभावः गुणावादेशौ ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

षष्ठीमृचमाह—

द॒धुष्ट्वा॒भृग॑वो॒मानु॑षे॒ष्वार॒यिंनचारुं॑सु॒हवं॒जने॑भ्यः ।
होता॑रमग्ने॒अति॑थिं॒वरे॑ण्यं॒मि॒त्रंनशेवं॑दि॒व्याय॒जन्म॑ने ॥ ६ ॥

द॒धुः । त्वा॒ । भृग॑वः । मानु॑षेषु । आ । र॒यिम् । न । चारु॑म् ।
सु॒ऽहव॑म् । जने॑भ्यः । होता॑रम् । अ॒ग्ने॒ । अति॑थिम् । वरे॑ण्यम् ।
मि॒त्रम् । न । शेव॑म् । दि॒व्याय॑ । जन्म॑ने ॥ ६ ॥

हेअग्ने त्वात्वांमानुषेषुमनुष्येषुमध्ये भृगवः एतत्संज्ञामहर्षयः दिव्यायजन्मनेदेवत्वप्राप्तये चारुंरयिंन शोभनंधनमिवआदधुः आधानसंभारेषुमन्त्रैःस्थापनेनसमस्कुर्वन् कीदृशंत्वां जने-भ्यः सुहवंयजमानार्थंआह्वातुंसुशकं होतारंदेवानामाह्वातारंअतिथिंअतिथिवत्पूज्यं यद्वा देवय-जनदेशेषुसततंगन्तारंवरेण्यंवरणीयं मित्रंनशेवं यथासखासुखकरोभवतितद्वत्सुखकरमित्यर्थः ॥ दधुः लिट्युसिआतोलोपइटिचेत्याकारलोपः युष्मत्तत्तनक्षुष्वन्तःपादमितिविसर्जनीयस्यषत्व-म् । सुहवं ह्वयतेरीषद्दुःसुष्विति खल् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् परपूर्वत्वं गुणावादेशौ लितीति-प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

होता॑रंस॒प्तजु॒ह्वो॒३॑यजि॑ष्ठं॒यंवा॒घतो॑वृ॒णते॑अध्व॒रेषु॑ ।
अ॒ग्निंविश्वे॑षामर॒तिंवसू॑नांसप॒र्यामि॒प्रय॑सा॒यामि॒रत्न॑म् ॥७॥

होता॑रम् । स॒प्त । जु॒ह्वः॑ । यजि॑ष्ठम् । यम् । वा॒घतः॑ । वृ॒णते॑ ।
अ॒ध्व॒रेषु॑ । अ॒ग्निम् । विश्वे॑षाम् । अ॒र॒तिम् । वसू॑नाम् । स॒प॒र्यामि॑ ।
प्रय॑सा । यामि॑ । रत्न॑म् ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंख्याकाः जुह्वः होतारः वाघतः ऋत्विजःअध्वरेषुयागेषु यजिष्ठंयष्टृतमंहोतारंदेवानामाह्वातारं यमग्निंवृणतेसम्भजन्ते विश्वेषांसर्वेषांवसूनांअरतिंप्रापयितारंतमग्निंप्रयसाहविर्लक्षणेनान्नेनसपर्यामिपरिचरामि रत्नंरमणीयंकर्मफलंच यामि याचामि॥वृणते वृङ्संभक्तौ क्र्यादिकःप्रत्ययस्वरः। अरतिं ऋगतिप्रापणयोः अस्मादौणादिकोवहिवस्यर्तिभ्यश्चिदित्यतिप्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । सपर्यामि सपर्यतिःपरिचरणकर्मा सपरपूजायामितिधातुःकण्ड्वादिःअतोयकएवस्वरःशिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः । यामि याचामीत्यस्यवर्णलोपश्छान्दसः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अच्छिद्रासूनोसहसोनोअद्यस्तोतृभ्योमित्रमहःशर्मयच्छ ।
अग्नेगृणन्तमंहसउरुष्योर्जोनपात्पूर्भिरायसीभिः ॥८॥

अच्छिद्रा । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोतृऽभ्यः । मित्रऽमहः । शर्म । यच्छ ॥ अग्ने । गृणन्तम् । अंहसः । उरुष्य । ऊर्जः । नपात् । पूःऽभिः । आयसीभिः ॥ ८॥

हेसहसःसूनो बलस्यपुत्रबलेनहिमथ्यमानोग्निर्जायते मित्रमहः अनुकूलदीप्तिमन्नग्ने नोस्मभ्यं स्तोतृभ्यः अद्यास्मिन्कर्मणिअच्छिद्राअच्छेद्यानिशर्मशर्माणिसुखानियच्छदेहि किञ्च हेऊर्जोनपात् अन्नस्यपुत्र भुक्तेनान्नेनजठराग्नेःप्रवर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वं एवंविधाग्ने गृणन्तंत्वांस्तुवन्तंआयसीभिःव्याप्तैः यद्वा अयोवद्दृढतरैः पूर्भिःपालनैःअंहसःपापात्उरुष्यरक्ष उरुष्यतीरक्षाकर्मेतियास्कः[1] ॥ अच्छिद्रा शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः । सूनोसहसः परमपिछन्दसीतिपरस्यषष्ठ्यन्तस्यपूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावेसतिपदद्वयस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । शर्म सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । ऊर्जोनपात् नपातयतीतिनपात् नभ्राण्नपादितिनञःप्रकृतिभावः सुबामन्त्रितेइतिषष्ठ्यन्तस्यपराङ्गवद्भावेसतिपादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावेषाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पूर्भिः पॄ पालनपूरणयोरित्यस्मात्सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् उत्वदीर्घौ सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥८॥

नवमीमृचमाह—

भवावरूथंगृणतेविभावोभवामघवन्मघवद्भ्यःशर्म ।
उरुष्याग्नेअंहसोगृणन्तंप्रातर्मक्षूधियावसुर्जगम्यात् ॥९॥२४॥

---

[1] नि० ५. २३.

भवं । वरूथम् । गृणते । विभाऽवः । भवं । मघऽवन् । मघवत्ऽभ्यः ।
शर्म । उरुष्य । अग्ने । अंहसः । गृणन्तम् । प्रातः । मक्षु ।
धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥ २४ ॥

हेविभावः विशिष्टप्रकाश अग्ने गृणतेत्वांस्तुवते यजमानाय वरूथमितिगृहनाम वरूथंअ-निष्टनिवारकंगृहंभव हेमघवन् धनवन्नग्ने मघवद्भ्योहविर्लक्षणधनयुक्तेभ्योयजमानेभ्यः शर्म-सुखंयथाभवति तथाभव हेअग्ने गृणन्तंस्तुवन्तंअंहसःपापकारिणः शत्रोरुरुष्यरक्ष धियाव-सुः कर्मणाबुद्ध्यावाप्राप्तधनोग्निः प्रातरिदानीमिवपरेद्युरपिमक्षुशीघ्रंजगम्यात् आगच्छतु ॥ वरू-थम् वृञ्वरणे जॄवृञ्भ्यामूथनित्यूथन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । गृणतेशतुरनुमइतिविभक्ते-रुदात्तत्वम् । विभावः विशिष्टाभाःविभाः आतोमनिन्निति विच् तदस्यास्तीतिमतुप् मादुपधाया-इतिमतुपोवत्वम् मतुवसोरुरितिनकारस्यरुत्वम् । मघवद्भ्यः मघवाबहुलमितिमघवन्शब्दस्य तृआदेशः सचनानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमितिवचनात् अलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्यभवति । मक्षु ऋचि-तुनुघमक्ष्वितिदीर्घः । धियावसुः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदस्यसावेकाचइतिविभक्ति-रुदात्ता लुगभावश्छान्दसः । जगम्यात् गम्लृसृपॄगतौ लिङिबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

वयाइतिसप्तर्चंद्वितीयंसूक्तम् नोधसआर्षंत्रैष्टुभं वैश्वानरगुणकोग्निर्देवता तथाचानुक्रान्त-म्—वयाइत्सप्तवैश्वानरीयमिति सूक्तविनियोगोलिङ्गादवगन्तव्यः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

वयाइदंग्नेअग्नयंस्तेअन्येत्वेविश्वेअमृतांमादयन्ते ।
वैश्वानरनाभिरसिक्षितीनांस्थूणेवजनाँउपमिद्ययन्थ ॥ १ ॥

वयाः । इत् । अग्ने । अग्नयः । ते । अन्ये । त्वे इति । विश्वे ।
अमृताः । मादयन्ते । वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनाम् ।
स्थूणाऽइव । जनान् । उपऽमित् । ययन्थ ॥ १ ॥

वयाः शाखावेतेर्वातायनाभवन्तीतियास्कः । हेअग्ने येन्येअग्नयःसन्तितेसर्वेपितेतववयाइत् शाखाएव ततस्त्वत्तोन्येनसन्तीतिभावः किञ्च त्वेत्वयिसतिविश्वेसर्वेअमृताअमरणधर्माणोदेवा-

नि० १. ४. ।

मादयन्तेहृष्यन्ति नहित्वद्व्यतिरेकेणतैर्जीवितुंशक्यते हेवैश्वानरविश्वेषांनराणांजाठररूपेणसम्ब-न्धिन्नग्ने क्षितीनांमनुष्याणांनाभिःसन्नद्धासि अवस्थापकोभवसि अतस्त्वंउपमितउपस्थापयि-तासन् यद्वा उपमिदित्येतद्दृष्टान्तविशेषणम् जनानयंयन्थअधारयः तत्रदृष्टान्तः—उपमितउपनि-खातास्थूणेव वंशधारणार्थंनिखातस्तम्भोयथागृहोपरिस्थवंशंधारयतितद्वत् ॥ वैश्वानर विश्वे-चेमेनराःविश्वानराः नरेसंज्ञायामितिपूर्वपदस्यदीर्घः तत्सम्बन्धीवैश्वानरः तस्येदमित्यण् । नाभिः नहोभश्चेति इञ्प्रत्ययोभकारश्चान्तादेशः ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । असि तासस्त्योर्लोपइ-तिसलोपः। क्षितीनां क्षिनिवासगत्योः अस्मात् क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् अन्तोदात्तात् क्षि-तिशब्दादुत्तरस्यनामोनामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वम् । उपमित् डुमिञ्प्रक्षेपणे अस्मादुपपूर्वात् ब-हुलवचनात्कर्मणिक्विप् तुगागमः । ययंथ यमउपरमे लिटिथलिक्रादिनियमादिटिप्राप्तेउपदेशेत्व-तइतिप्रतिषेधः ॥ १ ॥

विषुवत्संज्ञेहन्याग्निमारुतेमूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याइतिवैकल्पिकोनुरूपस्तृचः विषुवा-न्दिवाकीर्त्यइतिखण्डेसूत्रितम्—मूर्धानंदिवोअरतिंपृथिव्यामूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याइतिवेति।

तत्रप्रथमांसूक्तेद्वितीयामृचमाह—

मूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याअथाभवदरतीरोदस्योः ।
तंत्वादेवासोजनयन्तदेवंवैश्वानरज्योतिरिदार्याय ॥ २ ॥

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अथ । अभवत् ।
अरतिः । रोदस्योः । तम् । त्वा । देवासः । अजनयन्त । देवम् ।
वैश्वानर । ज्योतिः । इत् । आर्याय ॥ २ ॥

अयमग्निः दिवोद्युलोकस्यमूर्धाशिरोवत्प्रधानभूतोभवति पृथिव्याभूमेश्चनाभिःसन्नाहकः रक्षकइत्यर्थः अथानन्तरं रोदस्योःद्यावापृथिव्योः अयंअरतिः अधिपतिरभवत् हेवैश्वान-र तंतादृशंदेवंदानादिगुणयुक्तंत्वात्वांदेवासःसर्वेदेवाः आर्यायविदुषेमनवेयजमानायवा ज्योतिरित् ज्योतीरूपमेवअजनयन्तउदपादयन् ॥ मूर्तमस्मिन्धीयतइतिमूर्धा श्वन्नुक्षन्नित्यादौनिपातनाद्रू-पसिद्धिः । पृथिव्याः पृथिवीशब्दः षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीष्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । अजनयन्त जनीजॄष्क्नसुरञ्जोमन्ताश्चेतिमित्त्वान्मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

आसूर्येनरश्मयोध्रुवासोवैश्वानरेदधिरेग्नावसूनि । यापर्वतेष्वोषधीष्वप्सुयामानुषेष्वसितस्यराजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे । अग्ना । वसूनि । या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्ऽसु । या । मानुषेषु । असि । तस्य । राजा ॥ ३ ॥

अग्नावैश्वानरेग्नौवसूनिधनान्यादधिरेआहिताग्निस्थापितानिबभूवुः तत्रदृष्टान्तः—ध्रुवासोनिश्चलारश्मयःकिरणाःसूर्येन यथासूर्येआधीयन्तेतद्वत् अतस्त्वंपर्वतादिषुयानिधनानिविद्यन्ते तस्यधनजातस्यराजासिअधिपतिर्भवसि॥ अग्ना सुपांसुलुगितिविभक्तेर्डादेशः । या शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः ।ओषधीषु उषदाहे ओषःपाकःभावेघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ओषआसुधीयतेइत्योषधयः कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः दासीभारादिषुपठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सप्तमीबहुवचनेओषधेश्चविभक्तावप्रथमायामितिदीर्घः।अप्सु ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥३॥

चतुर्थीमृचमाह—

बृहतीइवसूनवेरोदसीगिरोहोतामनुष्योऽनदक्षः । स्वर्वतेसत्यशुष्मायपूर्वीर्वैश्वानरायनृतमाययह्वीः ॥ ४ ॥

बृहतीइवेति बृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता । मनुष्यः । न । दक्षः । स्वःऽवते । सत्यऽशुष्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय । नृऽतमाय । यह्वीः ॥ ४ ॥

रोदसीद्यावापृथिव्यौसूनवेस्वपुत्रायवैश्वानराय बृहतीइव प्रभूतेइवाभूतां वैश्वानरस्यद्यावापृथिव्योःपुत्रत्वंमन्त्रान्तरेस्पष्टमवगम्यते—उभापितरामहयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवीभूरिरेतसेति । महतोवैश्वानरस्यावस्थानायद्यावापृथिव्यौविस्तृतेजातेइत्यर्थः किञ्चायंहोतादक्षःसमर्थः पूर्वीर्बहुविधाःयह्वीर्महतीर्गिरःस्तुतीःवैश्वानरायाग्नयेप्रायुङ्क्तेतिशेषः कीदृशायस्वर्वतेशोभनगमनयु-

१ ऋ० सं० २. ८. २१. ।

कायसत्यशुष्मायावितथबलाय नृतमायातिशयेनसर्वेषांनेत्रे तत्रदृष्टान्तः—मनुष्योन यथामनुष्यो-लौकिकोबन्दीदातारंप्रभुम् बहुविधयास्तुत्यास्तौति तद्वत् ॥ मनुष्यः मनोर्जातावञ्यतौषुक्चेतिजा-तौगम्यमानायांमनुशब्दाद्यञ्षुगागमश्च तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वंन-भवति तत्रहि द्व्यजित्यनुवर्तते । स्ववेते सुपूर्वाद्वेर्भावेविच् ततोमतुप् मादुपधायाइतिवत्वम् ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह—

दिवश्चित्तेबृहतोजातवेदोवैश्वानरप्ररिरिचेमहित्वम् ।
राजाकृष्टीनामसिमानुषीणांयुधादेवेभ्योवरिवश्चकर्थ ॥५॥

दिवः । चित् । ते । बृहतः । जातऽवेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे ।
महिऽत्वम् । राजा । कृष्टीनाम् । असि । मानुषीणाम् । युधा ।
देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥ ५ ॥

हेजातवेदः जातानांवेदितः वैश्वानराग्ने तेतवमहित्वंमाहात्म्यंबृहतोमहतः दिवश्चिद्द्युलो-कादपिप्ररिरिचेप्रववृधे किञ्च त्वंमानुषीणांमनोर्जातानांकृष्टीनांप्रजानांराजासिअधिपतिर्भवसि तथावरिवःअसुरैरपहृतंधनंयुधायुद्धेनदेवेभ्यश्चकर्थदेवाधीनमकार्षीः ॥ वैश्वानर पादादित्वादा-ष्टमिकनिघाताभावः । रिरिचे रिचिर्विरेचने अत्रोपसर्गवशात्तद्विपरीतेआधिक्येवर्तते । कृष्टीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम । मानुषीणां मनुषशब्दोमनोर्जातावित्यञ्प्रत्ययान्तः जातिल-क्षणेङीषिप्राप्तेतदपवादतयाशार्ङ्गरवाद्यञइतिङीन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ङ्याश्छन्दसिबहुलमितिब-हुलवचनान्नामउदात्तस्याभावः । युधा युधसम्प्रहारेइत्यस्मात्संपदादिलक्षणोभावेक्विप् वरिवइ-तिधननाम नविषयस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

प्रनूमहित्वंवृषभस्यवोचंयंपूरवोवृत्रहणंसचन्ते ।
वैश्वानरोदस्युमग्निर्जघन्वाँअधूनोत्काष्ठाअवशंबरंभेत् ॥ ६ ॥

प्र । नु । महिऽत्वम् ॥ वृषभस्य । वोचम् । यम् । पूरवः ।
वृत्रऽहनम् । सचन्ते । वैश्वानरः । दस्युम् । अग्निः । जघन्वान् ।
अधूनोत् । काष्ठाः । अव । शम्बरम् । भेत् ॥ ६ ॥

अत्रवैश्वानरशब्देनमध्यमस्थानस्थोवैद्युतोग्निरभिधीयते पूरवइतिमनुष्यनाम पूरवोमनुष्याः वृत्रहणंआवरकस्यमेघस्यहन्तारं यंवैश्वानरंसचन्तेवर्षार्थिनःसेवन्ते तस्यवृषभस्यअपांवर्षितुर्वैश्वानरस्यमहित्वंमाहात्म्यंनुक्षिप्रंप्रवोचंप्रब्रवीमि किंतदित्यतआह अयंवैश्वानरोग्निर्दस्युंरसानांकर्मणांवोपक्षयितारं राक्षसादिकंजघन्वान् हतवान् तथाकाष्ठाअपोवृष्ट्युदकानिअधूनोत् अधोमुखान्यपातयत् शम्बरंतन्निरोधकारिणंमेघंअवभेत् अवाभिनत्॥ वोचं छन्दसिलुङ्लङ्लिटइति वर्तमानेलुङि अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्लेरङादेशः वचउमित्युमागमः गुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। जघन्वान् हन्तेर्लिटःक्वसुः अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् विभाषागमहनेतिविकल्पनादिडभावः। भेत् भिदिर्विदारणे लङिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् हल्ङ्याब्भ्यइतितकारस्यलोपः पूर्ववदडभावः। अत्रनिरुक्तम् —प्रब्रवीमितन्महित्वंमाहाभाग्यंवृषभस्यवर्षितुरपांयंपूरवःपूरयितव्यामनुष्यावृत्रहणंमेघहनंसचन्तेसेवन्तेवर्षकामादस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपदस्यन्त्यस्मिन्रसाउपदासयतिकर्माणितमग्निर्वैश्वानरोघ्नन्नवाधूनोदपःकाष्ठाअभिनच्छम्बरंमेघमिति[1]। अत्रेदंचिन्तनीयं कोसौवैश्वानरइति तत्रकेचिदाहुः मध्यमस्थानस्थोवायुरिन्द्रोवावैश्वानरः तस्यहिवर्षकर्मणासंस्तवउपपद्यतेनत्वग्नेः पृथिवीस्थानत्वादिति। अन्येत्वेवंमन्यन्ते द्युस्थानःसूर्योवैश्वानरइति युक्तिंचाहुः—प्रातःसवनादीनित्रीणिसवनानिलोकत्रयात्मकानि तत्रतृतीयसवनंप्राप्तोयजमानःस्वर्गंप्राप्तइतिपृथिव्याःप्रच्युतोभवेत् तत्प्रच्युतिपरिहारायाग्निमारुतेन्तिमेशस्त्रे होतास्वर्गाद्भूमिंप्रत्यवरोहति कथमितितदुच्यते—इतरशस्त्रवत्स्तोत्रियतृचेनप्रारंभमुक्त्वाद्युस्थानसम्बन्धिनावैश्वानरीयेणसूक्तेनशस्त्रंप्रारभते ततोमध्यमस्थानसम्बन्धिनंरुद्रंमरुतश्चप्रतितद्देवत्यसूक्तपाठेनावरोहति तत्रपृथिवीस्थानमग्निंयद्यत्रवैश्वानरःसूर्योनस्यात् तदानीमवरोहोनोपपद्यते तदेतन्मतद्वयमप्यनुपपन्नम् अयमेवाग्निर्वैश्वानरः कुतःवैश्वानरशब्दनिर्वचनानुरोधात् विश्वेषां नराणांलोकान्तरंप्रतिनेतृतयासम्बन्धीवैश्वानरः तथाचाम्नातम्—वैश्वानरःपुत्रःपित्रेलोककृज्जातवेदोवहेमंसुकृतांयत्रलोकाइति[2]। यद्वा विश्वेसर्वेनराएनमग्निंयज्ञादौप्रीणयन्तीतितत्सम्बन्धाद्वैश्वानरः यद्वा सर्वान्प्राणिनःप्रतिऋतोगच्छतइतिवैश्वानरौमध्यमोत्तमौ । ऋगतावित्यस्मात्पचाद्यच् लुगभावश्छान्दसः ताभ्यामुत्पन्नत्वादयमग्निर्वैश्वानरः वैद्युतोग्निर्हिमध्यमसकाशाज्जायतेअशनिपतनानन्तरंअयमेवपार्थिवोग्निःसम्पद्यते आदित्यसकाशादपिघर्मकालेसूर्यकान्तादिमणिषुअग्नेरुत्पत्तिःप्रसिद्धा .तस्मान्नामनिर्वचनानुरोधेनअयमेवाग्निर्वैश्वानरइत्येतदुपपन्नम् । अस्यापि

---

१ नि० ७. २३.। २ तै० ब्रा० १. २. १.।

वर्षकर्मणास्तुतिःसम्भवतिअग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टे-रन्नंततःप्रजाइतिस्मरणात्प्रत्यवरोहोपिनकर्तव्यः । तृतीयसवनस्यभाकस्वर्गत्वाव एतत्सर्वंयास्के-नवैश्वानरःकस्मादित्यादिनाबहुधाप्रपञ्चितम् अत्रयदनुक्तंतत्सर्वंतत्रैवानुसन्धेयम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

वैश्वानरोमहिम्नाविश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषुयजतोविभावा ।
शातवनेयेशतिनीभिरग्निःपुरुणीथेजरतेसूनृतावान् ॥७॥२५॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वऽकृष्टिः । भरत्ऽवाजेषु । यजतः ।
विभाऽवा । शातऽवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुऽनीथे ।
जरते । सूनृताऽवान् ॥ ७ ॥ २५ ॥

वैश्वानरोग्निर्महिम्नामहत्त्वेनविश्वकृष्टिः कृष्टिरितिमनुष्यनाम विश्वेसर्वेमनुष्याःयस्यस्वभूताः सतथोक्तःभरद्वाजेषुपुष्टिकरहविर्लक्षणान्नवत्सुयागेषु यद्वा एतत्संज्ञेष्वृषिषुयजतोयष्टव्यःविभावावि-शेषेणप्रकाशयिता सूनृतावान् सूनृताप्रियासत्यावाक्तद्युक्तः एवंभूतोग्निःशातवनेयेशतसंख्याकान् क्रतून्वनतिसम्भजतइतिशतवनिः तस्यपुत्रःशातवनेयः तस्मिन् पुरुणीथेबहूनांनेतरिएतत्संज्ञकेरा-जनिच शतिनीभिर्बहुभिःस्तुतिभिःजरतेस्तूयते॥ भरद्वाजेषु भरन्तिपोषयन्तिभोक्तॄनितिभरन्तःता-दृशावाजायेषु बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्तेमरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यजतः भृमृ-दृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्येभ्योतजितियजतेरतच्प्रत्ययः । विभावाभादीप्तौ आतोमनिन्क्वनि-तिवनिप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । शातवनेये इन्सर्वधातुभ्यइतीन्प्रत्ययः शतव-निशब्दात् इतश्चानिञइतिठक् कितइत्यन्तोदात्तत्वम् । शतिनीभिः शतशब्दान्मत्वर्थीयइनिःऋ-न्नेभ्यइतिङीप् । पुरुणीथे पूर्वपदात्संज्ञायामगइतिणत्वम् । जरते व्यत्ययेनकर्मणिकर्तृप्रत्ययः॥७॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेपञ्चविंशोवर्गः॥ २५ ॥

वह्निमितिपञ्चर्चंतृतीयंसूक्तम् नोधसआर्षंत्रैष्टुभमाग्नेयम्—अनुक्रान्तंच—वह्निंपञ्चेति । प्रा-तरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौत्रैष्टुभेछन्दसीदंसूक्तमाश्विनेशस्त्रेच तथाचसूत्रितम्-वह्निंयशसमुपप्रजि-न्वन्निति त्रीणीति ।

१ नि० ७. २१ ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

वह्निंयशसंविदथस्यकेतुंसुप्राव्यंदूतंसद्योअर्थम् ।
द्विजन्मानंरयिमिवप्रशस्तंरातिंभरद्भृगवेमातरिश्वा ॥१॥

वह्निम् । यशसम् । विदथस्य । केतुम् । सुप्रऽअव्यम् । दूतम् । सद्यःऽअर्थम् । द्विऽजन्मानम् । रयिम्ऽइव । प्रऽशस्तम् । रातिम् । भरत् । भृगवे । मातरिश्वा ॥ १ ॥

वह्निंहविषांवोढारंयशसंयशस्विनंविदथस्यकेतुंयज्ञस्यप्रकाशयितारं सुप्राव्यंसुष्ठुप्रकर्षेणरक्षितारंदूतंदेवैर्हविर्वहनलक्षणेदूत्येनियुक्तम् सद्योअर्थं यदाहवींषिजुह्वति सद्यस्तदानीमेवहविर्भिःसहदेवान्गन्तारं यद्वा सद्योअर्थंअरणं गमनंयस्यतं द्विजन्मानं द्वयोर्द्यावापृथिव्योररण्योर्वाजायमानं रयिमिवधनमिवप्रशस्तंप्रख्यातं एवंभूतमग्निं मातरिश्वावायुः भृगवेएतत्संज्ञकाय महर्षये रातिंभरत्मित्रमहरत्अकरोदित्यर्थः रातिंनासम्भाष्येत्यत्ररातिर्मित्रमितिकपर्दिनोक्तं रातिः पुत्रइत्येके एतदर्थप्रतिपादकंमन्त्रान्तरञ्चभवति—रातिंभृगूणामुशिजंकविक्रतुमिति[१] ॥ वह्निं वहिश्रियुश्रुग्लाहात्वरिभ्योनिदितिवहतेर्निप्रत्ययः निद्वद्भावादाद्युदात्तत्वम् । यशसं यशस्शब्दादुत्तरस्यविनोलुक् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् यद्वा अर्शआदित्वादच् स्वरःपूर्ववत् । सुप्राव्यं सुष्ठुप्रकर्षेण अवतिरक्षतीतिसुप्रावीः उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेः अवितॄस्तृतन्त्रिभ्यईरितीकारप्रत्ययः वाछन्दसीति अमिपूर्वइत्यस्यविकल्पेसतियणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । सद्योअर्थम् उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति अर्तेः कर्तरिथन्प्रत्ययः सद्यएवार्थोगन्तासद्योअर्थः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यदितु अव्ययेनञ्कुनिपातानामितिवक्तव्यमित्यव्ययग्रहणेनत्रितयंगृह्येत तर्हिबहुव्रीहिस्वरोभविष्यति । मातरिश्वा सर्वनिर्माणहेतुत्वात् मातान्तरिक्षम् श्वसितिरत्रगतिकर्मा मातरिअन्तरिक्षेश्वसितिगच्छतीतिमातरिश्वा श्वन्नुक्षन्नित्यादौनिपातनाद्रूपसिद्धिः यद्वा मातर्यन्तरिक्षे शुआशु असतिगच्छतीतिमातरिश्वा असगतिदीप्त्यादानेष्वित्यस्मादौणादिकोड्वन्प्रत्ययः एतच्चयास्केनोक्तम्—मातर्यन्तरिक्षेश्वसितिमातर्याश्वनितीतिवेति[३] ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अस्यशासुरुभयासःसचन्तेहविष्मन्तउशिजोयेचमर्ताः ।
दिवश्चित्पूर्वोन्यसादिहोतापृच्छ्योविश्पतिर्विक्षुवेधाः ॥२॥

---

१ तै० सं० ५. ६. १. । २ ऋ० सं० २. ८. १७. । ३ नि० ७. २६. ।

अस्य । शासुः । उभयासः । सचन्ते । हविष्मन्तः । उशिजः ।
ये । च । मर्ताः । दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता ।
आऽपृच्छ्यः । विश्पतिः । विक्षु । वेधाः ॥ २ ॥

शासुः शासितुरस्याग्नेः उभयासः उभयेपिदेवाः मनुष्याश्च यद्वा स्तुतिभिः स्तोतारो-यज्ञैर्यजमानाश्च इममग्निंशासितारं सचन्तेसेवन्ते देवाःउशिजःकामयमानाः देवाहविष्मन्तः हविषायुक्ताः येचमर्ताः मरणधर्माणोयजमानाः यद्वा उशिजइतिमेधाविनाम उशिजोमेधाविनः स्तोतारः हविष्मन्तोहविर्युक्ताः यजमानाः किञ्चायंहोताहोमनिष्पादकोग्निः दिव-श्चिद्आदित्यादपिपूर्वः उषःसुवर्तमानोभूत्वाअग्निहोत्रहोमार्थंविक्षुयजमानेषुन्यसादिअध्वर्यु णाअग्न्यायतनेन्यधायिस्थाप्यते कीदृशोहोता आपृच्छ्यःआप्रष्टव्यःपूज्यइत्यर्थः विश्पतिः विशांप्रजानांपालयिता वेधाः विधाताअभिमतफलस्यकर्ता ॥ शासुः शासुअनुशिष्टौ तृन्तृचौ शंसिशसिशासिक्षदादिभ्यःसंज्ञायांचानिटाविति‌तृनइडागमाभावश्च षष्ठ्येकवचनेतकारलोपश्छा-न्दसः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। उशिजः वशःकिदितिवष्टेरिजिप्रत्ययः ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणम्। मर्ता मृङ्प्राणत्यागे असिहसिमृगृण्वामीत्यादिनातन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । आ-पृच्छ्यः प्रच्छज्ञीप्सायाम् आङ्पूर्वादस्माच्छन्दसिनिष्टर्क्येत्यादौक्यप्प्रत्ययोनिपातितः ग्रहि-ज्यादिनासम्प्रसारणम् क्यपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । विश्पतिः पत्यावैश्वर्येइतिपू-र्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

तंनव्यसीहृदआजायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।
यमृत्विजोवृजनेमानुषासःप्रयस्वन्तआयवोजीजनन्त ॥३॥

तम् । नव्यसी । हृदः । आ । जायमानम् । अस्मत् । सुऽकीर्तिः ।
मधुऽजिह्वम् । अश्याः । यम् । ऋत्विजः । वृजने । मानुषासः ।
प्रयस्वन्तः । आयवः । जीजनन्त ॥ ३ ॥

नव्यसी नवतरासुकीर्तिः सुष्ठुकीर्तयित्रीअस्मत् अस्माकंस्तुतिः हृदः हृद्यवस्थितात् प्रा-णात् जायमानमुत्पद्यमानं अग्निर्हिवायोरुत्पद्यतेवायुश्चप्राणएवयःप्राणःसवायुरित्याम्नानात् ।

१ नि० १. २०,।

मधुजिह्वंमादयितृज्वालं एवंभूतंतमग्निमाश्याः आभिमुख्येनव्यामोतु वृजनेसङ्ग्रामेप्राप्तेसतिआ-यवोमनुष्याः यमग्निंजीजनन्तयज्ञार्थमुपपादयन् कीदृशाः मनुष्याः ऋत्विजः ऋतौकालेयष्टारः मानुषासः मनोःपुत्राः प्रयस्वन्तः हविर्लक्षणान्नोपेताः ॥ नव्यसी नवीयसीत्यत्रईकारलोपश्छा-न्दसः । हृदः अत्रहृदयशब्देनतत्स्थःप्राणोलक्ष्यते पद्दन्नित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदादेशः । जायमानं जनीप्रादुर्भावे श्यनिज्ञाजनोर्जेतिजादेशः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेश्यनोनि-त्त्वादाद्युदात्तत्वम् अस्मत् सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । अश्याः अशूव्याप्तौ लिङिबहुलंछन्दसीति विकरणस्यलुक् व्यत्ययेनपरस्मैपदमध्यमौ । जीजनन्त जनीप्रादुर्भावे ण्यन्ताल्लुङिच्लेश्चङादेशः द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेचङएवस्वरेप्राप्ते व्यत्य-येनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

उ॒शिक्पा॑व॒को व॒सु॒र्मानु॑षेषु॒ वरे॑ण्यो॒ होता॑धायि वि॒क्षु ।
द॒मूना॑ गृ॒हप॑ति॒र्दम॒ आँ अ॒ग्निर्भु॑वद्र॒यिप॑ती रयी॒णाम् ॥४॥

उ॒शिक् । पा॒व॒कः । वसुः॑ । मानु॑षेषु । वरे॑ण्यः । होता॑ । अ॒धा॒यि॒ । वि॒क्षु । दमू॑नाः । गृ॒हऽप॑तिः । दमे॑ । आ । अ॒ग्निः । भु॒व॒त् । र॒यि॒ऽप॑तिः । र॒यी॒णाम् ॥ ४ ॥

उशिक् कामयमानः पावकः शोधकः वसुर्निवासयितावरेण्योवरणशीलएवंभूतोहोताग्निः विक्षुयज्ञगृहप्रविष्टेषुमानुषेषुयजमानेषुअधायिस्थाप्यते सचाग्निर्दमूनाः रक्षसांदमनकरेणमनसा युक्तोगृहपतिर्गृहाणांपालयिताचसन् दमेयज्ञगृहेरयिपतिः धनाधिपतिः आभुवत्आसमन्ताद्भव-ति नकेवलमेकस्यरयेः अपितुसर्वेषामित्याह रयीणामिति यद्वा रयीणांमध्येउत्कृष्टंयद्धनंतस्य पतिरित्यर्थः ॥ अधायि छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेकर्मणिलुङिच्लेश्चिणादेशेआतोयुक्चि-ण्कृतोरितियुगागमः।दमयतिराक्षसादिकमितिदमूनाः दमउपशमे दमेरूनसिरितिऔणादिकऊ-नसिप्रत्ययः यास्कस्त्वाह—दमूनादममनावादानमनावादान्तमनावाअपिवादमइतिगृहनामतन्म-नाःस्यादिति[1] । दमआँअग्निः आङोनुनासिकश्छन्दसीतिआकारस्यसानुनासिकत्वम् प्रकृ-तिभावश्च । भुवत् लेटचडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । रयिपतिः परादिश्छन्दसिबहुल-मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रयीणां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् ॥ ४॥

---

१ नि० ४. ४. ।

पञ्चमीमृचमाह—

तंत्वांवयंपतिमग्नेरयीणांप्रशंसामोमतिभिर्गोतमासः।
आशुंनवाजंभरंमर्जयन्तःप्रातर्मक्षूधियावसुर्जगम्यात् ॥५॥२६॥

तम्। त्वा। वयम्। पतिम्। अग्ने। रयीणाम्। प्र। शंसामः। मतिऽभिः। गोतमासः। आशुम्। न। वाजम्ऽभरम्। मर्जयन्तः। प्रातः। मक्षु। धियाऽवसुः। जगम्यात्॥ ५ ॥ २६ ॥

गोतमासोगोतमगोत्रोत्पन्नावयं नोधसः स्तोतुरेकत्वेप्यात्मनिपूजार्थंबहुवचनम् हेअग्ने रयीणांधनानांपतिंरक्षितारं तादृशंत्वात्वांमतिभिर्मननीयैःस्तोत्रैः प्रशंसामः प्रकर्षेणस्तुमः किंकुर्वन्तःवाजंभरम् वाजस्यहविर्लक्षणान्नस्यभर्तारंत्वांमर्जयन्तोमार्जयन्तः तत्रदृष्टान्तः—आशुंन अश्वमिव यथाअश्वमारोहन्तःपुरुषाः तस्यवहनप्रदेशंहस्तैर्निमृजन्ति तद्वत्वयमप्यग्नेर्हविर्वहनप्रदेशंनिमृजन्तइत्यर्थः तथाचाग्निसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराम्नातम्—अथमध्येतूष्णीमेवत्रिःसंमार्ष्टि यथामुक्त्वाप्रेहिवहेतिव्रजेदेवमेतदग्निंयुक्त्वोपक्षिपतिप्रेहिदेवेभ्योहव्यंवहेति। धियावसुः कर्मणाबुध्यावाप्राप्तधनःसोग्निःप्रातः श्वोभूतस्याह्नःप्रातःकालेमक्षुशीघ्रंजगम्यात् आगच्छतु ॥ मतिभिः मनज्ञानेइत्यस्मात्कर्मणिक्तिन् मन्त्रेवृषेषेत्यादिनातस्योदात्तत्वम्। वाजंभरं अग्नेरेषावैदिकीसंज्ञा संज्ञायांभृतृवृजीतिवाजशब्देकर्मण्युपपदेखच्प्रत्ययः अरुर्द्विषदजन्तस्यमुमिति मुमागमः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। मर्जयन्तः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् मृजेर्वृद्धिरितिवृद्ध्यभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचएवस्वरःशिष्यते। जगम्यात् लिङि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अस्माइदुप्रतवसइतिषोडशर्चंचतुर्थंसूक्तंनोधसआर्षमैन्द्रंत्रैष्टुभं अनुक्रान्तंच—अस्माइदुषोडशेति। अस्यसूक्तस्यनोधादृष्टत्वंएतद्ब्राह्मणेसमाम्नायते—अस्माइदुप्रतवसेतुरायेतिनोधास्तएतेप्रातःसवनइति। षळहस्तोत्रियावापवत्सुचतुर्विंशमहाव्रतादिष्वहस्सुमाध्यंदिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेब्रह्मणातेब्रह्मयुजेत्यस्याआरम्भणीयायाऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञमेतच्छंसनीयम् तथाचसूत्रितम्—

१ यज्ञंवहेतिपाठः। २ ऐ० ब्रा० ६.१८.।

अस्माइदुप्रतवसेशासद्वह्निरितीतरावहीनसूक्तेइति । ब्राह्मणंचभवति—तएतेप्रातःसवनेषळहस्तो-
त्रियानृशस्त्वामाध्यंदिनेहीनसूक्तानिशंसन्तीति[1] ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अस्माइदुप्रतवसेतुरायप्रयोनहर्मिस्तोमंमाहिनाय ।
ऋचीषमायाध्रिगवओहमिन्द्रायब्रह्माणिराततमा ॥१॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मि ।
स्तोमम् । माहिनाय । ऋचीषमाय । अध्रिऽगवे । ओहम् ।
इन्द्राय । ब्रह्माणि । रातऽतमा ॥ १ ॥

इदुइतिनिपातद्वयंपदपूरणे अथापिपदपूरणाःकमीमिद्वितीतियास्कः[2] । यद्वा अवधारणार्थम्
तवसेप्रवृद्धायतुरायत्वरमाणाय यद्वा तुर्वित्रेशत्रूणांहिंसित्रेमाहिनायगुणैर्महतेऋचीषमाय ऋचास-
माय यादृशीस्तुतिःक्रियतेतत्समायेत्यर्थः अध्रिगवेअधृतगमनायाप्रतिहतगमनायेत्यर्थः तथा-
चयास्कः—अधृतगमनकर्मवन्निन्द्रोप्यध्रिगुरुच्यतइति[3] । एवं भूतायास्माइन्द्रायस्तोमंस्तोत्रंप्र-
हर्मिप्रहरामिकरोमीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—प्रयोन प्रयेत्यन्ननाम यथाबुभुक्षितायपुरुषायकश्चिदन्नं
प्रहरति कीदृशंस्तोमंओहंवहनीयंप्रापणीयंवाअत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः नकेवलंस्तोमं किंतर्हिब्रह्मा-
णिहविर्लक्षणान्यन्नानि कीदृशानि राततमा पूर्वैर्यजमानैरतिशयेनदत्तानि इन्द्रस्तुत्याहविषाचपरि-
चरेमेतिभावः॥तुराय तुरत्वरणे इगुपधलक्षणःकः यद्वा तुर्वीहिंसार्थःतुर्वतीतितुरः पवाद्यचिछान्द-
सोवलोपः।हर्मि हृञ्हरणे बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्। माहिनाय महपूजायामित्यस्मान्महेरिनण्चे-
तीनण्प्रत्ययः उपधावृद्धिश्च । ऋचीषमाय ऋचीषमऋचासमइतियास्कः[1] ।तृतीयातत्कृतेतिसमा-
सः तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पृषोदरादित्वादीकारोपजनः सुषामादित्वात्षत्वम् केचिदा-
हुः ऋचस्तुतावित्यस्मादिगुपधात्किदितिइप्रत्ययः कृदिकारादक्तिनइतिङीष् ऋचीस्तुतिः त-
यासमःपूर्ववत्षत्वम् अस्मिन्पक्षे तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेसतिङीषउदात्तत्वेनभवितव्यम् त-
च्चनदृश्यते तस्मात्स्वरश्चिन्तनीयः यद्वा दिवोदासादिर्द्रष्टव्यः । अध्रिगवे अधृतोन्येनानिवा-
रितोगौर्गमनंयस्यसतथोक्तः गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिह्रस्वत्वम् पृषोदरादित्वादधृतशब्दस्याध्रिभा-

१ ऐ० ब्रा० ६. १८. । २ नि० ५. ११. । ३ नि० ६. २३. ।

वः । ओहम् वहतेःकर्मणिघञिछान्दसंसम्प्रसारणम् यद्वा तुहिर्दुहिर्उहिर्अर्दनेइत्यस्मादोहतेः पूर्ववद्धञ् । राततमा रादानेइत्यस्मान्निष्ठान्तादातिशायनिकस्तमप् शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अस्माइदुप्रयंइवप्रयंसिभराम्याङ्गूषंबाधेसुवृक्ति ।
इन्द्रायहृदामनसामनीषाप्रत्नायपत्येधियोमर्जयन्त ॥२॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्रयःऽइव । प्र । यंसि । भरामि ।
आङ्गूषम् । बाधे । सुऽवृक्ति । इन्द्राय । हृदा । मनसा । मनीषा ।
प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्माइदुअस्माएवेन्द्राय प्रयइत्यन्ननाम प्रयइवअन्नमिवप्रयंसिप्रयच्छामि तदेवस्पष्टीक्रियते बाधेशत्रूणांबाधनायसमर्थंसुवृक्तिंसुष्ठुआवर्जकंआङ्गूषंस्तोत्ररूपमाघोषंभरामिसंपादयामि अन्येपिस्तोतारःप्रत्नायपुराणायपत्येस्वामिनेइन्द्रायहृदाहृदयेनमनसातदन्तर्वर्तिनान्तःकरणेनमनीषामनीषयातज्जन्येनज्ञानेनचधियःस्तुतीःकर्माणिवामर्जयन्त मार्जयन्तिसंस्कुर्वन्ति ॥ प्रयंसि यमउपरमेइत्यस्मात् लटिपुरुषव्यत्ययः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । आङ्गूषंआङ्गूषस्तोमआघोषइति यास्कः । आङ्पूर्वाद्घुषेर्घञिपृषोदरादित्वात्घोइत्यस्यगूआदेशःआङोङकारस्यलोपाभावश्चथाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बाधे बाधृविलोडनेइत्यस्मात्कृत्यार्थेतवैकेनितिभावेकेन्प्रत्ययःएजन्तत्वादव्ययत्वेनसुपोलुक् । मनीषा सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः । पत्ये पतिःसमासएवेति घिसंज्ञायाःसमासविषयत्वात् घेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

अस्माइदुत्यमुपमंस्वर्षांभराम्याङ्गूषमास्येन ।
मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनांसुवृक्तिभिःसूरिंवावृधध्यै ॥३॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्यम् । उपऽमम् । स्वःऽसाम् । भरामि ।
आङ्गूषम् । आस्येन । मंहिष्ठम् । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनाम् ।
सुवृक्तिऽभिः सूरिम् । ववृधध्यै ॥ ३ ॥

---

१ नि० ५. ११. ।

अस्माइदु अस्माएवेन्द्रायत्यंतंप्रसिद्धम् उपमम् उपमानहेतुभूतम् स्वर्षांसुष्ठुअरणीयस्य धनस्यदातारं सूरिंविपश्चितमिन्द्रंववृधध्यैवर्धयितुंसुवृक्तिभिःसुष्ठुआवर्जकैःसमर्थैरित्यर्थः मती-नांस्तुतीनांसम्बन्धिभिः अच्छोक्तिभिः स्वच्छैर्वचोभिः मंहिष्ठमतिशयेनप्रवृद्धं एवंलक्षणमांगूषं आघोषंआस्येनमुखेनभरामिकरोमीत्यर्थः ॥ उपमं उपमीयतेनेनेत्युपमः घञर्थेकविधानमिति करणेकप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । स्वर्षां सुपूर्वाद्दर्तेर्विजन्तःस्वर्शब्दः षणुदाने जनसनखनक्रमगमोविट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् सनोतेरनइतिषत्वम् । भरामि पाद्-दित्वान्निघाताभावः । अच्छोक्तिभिः अच्छाउक्तयोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मतीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । ववृधध्यै वृधुवृद्धावित्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् तुमर्थेसेसे-नितिकध्यैप्रत्ययः क्वित्वाद्गुणाभावः द्विर्भावश्छान्दसः यद्वा यङ्लुगन्तादस्मिन्प्रत्ययेआगमा-नुशासनस्यानित्यत्वाद्रीगाद्यभावः अन्येषामपिदृश्यतइतिसांहितिकंअभ्यासस्यदीर्घत्वम् प्रत्य-याद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अस्माइदुस्तोमंसंहिनोमिरथंनतष्टेवतत्सिनाय ।
गिरश्चगिर्वाहसेसुवृक्तीन्द्रायविश्वमिन्वंमेधिराय ॥४॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । स्तोमम् । सम् । हिनोमि । रथम् । न ।
तष्टाऽइव । तत्ऽसिनाय । गिरः । च । गिर्वाहसे । सुऽवृक्ति । इन्द्राय ।
विश्वम्ऽइन्वम् । मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्माएवेन्द्रायस्तोमंशस्त्ररूपंस्तोत्रंसंहिनोमिप्रेरयामि तत्रदृष्टान्तः—तत्सिनाय सिनमि-त्यन्ननाम सिनमन्नंभवतिसिनातिभूतानीतियास्कः[1] । तेनरथेन सिनमन्नंयस्यसतथोक्तःतस्मैर-थस्वामिनेतष्टेवतष्टातक्षकोरथनिर्मातारथंन यथारथंप्रेरयतितद्वत् इवेत्येतत्पदपूरणम् तथागि-र्वाहसे गीर्भिःस्तुतिभिरुह्यमानायेन्द्राय गिरश्चशस्त्रसम्बन्धिनीःकेवलाऋचश्चसुवृक्तिशोभनमा-वर्जनंयथाभवति तथाप्रेरयामि तथामेधिरायमेधाविनेइन्द्रायविश्वमिन्वंविश्वंव्यापकंविश्वैर्व्या-प्तं सर्वोत्कृष्टंहविश्चसंहिनोमीत्यनुषङ्गः ॥ हिनोमि हिगतौवृद्धौच स्वादित्वात्श्नुः । तष्टेव तक्षूत्वक्षूत-नूकरणे ताच्छीलिकस्तृन् ऊदित्त्वात्पक्षेइडभावः स्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेतिककारलोपः नित्त्वादा-द्युदात्तत्वम् । तत्सिनाय सिनशब्दः षिञ्बन्धनेइत्यस्मात् इणूषिञ्दीङुष्यविभ्योनगितिनक्प्र-

1 नि० ५. ५. ।

त्ययान्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गिर्वाहसे वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीतिवहतेःकेवला-द्विहितोसुन्प्रत्ययोगतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात्कारकपूर्वस्यापिभवति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वंच णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः हलिचेतिदीर्घाभावश्छान्दसः। विश्वमिन्वं इविव्याप्तौ विश्वमिन्वतिव्याप्नोतीतिविश्वमिन्वम् पचाद्यच् लुगभावश्छान्दसः यद्वा खलूप्रत्ययोबहुल-वचनादस्मादपिधातोर्द्रष्टव्यः । मेधिराय मेधाअस्यास्तीतिमेधिरः मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्याविति मत्वर्थीयइरन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

अ॒स्मा इदु॒ सप्ति॑मिव श्रव॒स्येन्द्रा॑या॒र्कं जु॒ह्वा॒३॑ सम॑ञ्जे ।
वी॒रं दा॒नौक॑सं व॒न्दध्यै॑ पु॒रां गू॒र्तश्र॑वसं द॒र्माण॑म् ॥५॥२७॥

अ॒स्मै । इत् । ऊं॒ इति॑ । सप्ति॑म्ऽइव । श्र॒व॒स्या । इन्द्रा॑य । अ॒र्कम् । जु॒ह्वा॑ । सम् । अ॒ञ्जे॒ । वी॒रम् । दा॒नऽओ॑कसम् । व॒न्दध्यै॑ । पु॒राम् । गू॒र्तऽश्र॑वसम् । द॒र्माण॑म् ॥ ५ ॥ २७ ॥

अस्माएवेन्द्रायअर्कं स्तुतिरूपंमन्त्रंश्रवस्या श्रवस्ययाअन्नेच्छयाअन्नलाभायेत्यर्थः जुह्वा आह्वानसाधनेनवागिन्द्रियेणसमञ्जेसमक्तंकरोमि एकीकरोमीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—सप्तिमिव य-थान्नलाभायगन्तुकामःपुमान् अश्वंरथेनैकीकरोतितद्वत् एकीकृत्यचवीरं शत्रुक्षेपणकुशलं दा-नौकसंदानानामेकनिलयं गूर्तश्रवसंप्रशस्यान्नं पुरांअसुरपुराणांदर्माणंविदारयितारं एवंगुणवि-शिष्टमिन्द्रंवन्दध्यैवन्दितुंस्तोतुंप्रवृत्तोस्मीतिशेषः॥ सप्तिमिव षपसमवाये समवैतिरथेनैकीभवतीति सप्तिरश्वः वसस्तिबितिविधीयमानस्तिप्प्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिधातोर्भवति प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः इवेनसमासउक्तः । श्रवस्या श्रवसूशब्दात्सुपआत्मनःक्यच् क्य-जन्ताद्धातोर्भावेअप्रत्ययात्यादित्यकारप्रत्ययः ततष्टाप् सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः उदात्तनिवृ-त्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वम् । अर्कम् ऋचस्तुतौ ऋच्यतेस्तूयतेनेनेत्यर्कोमन्त्रः पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणे-तिकरणेघप्रत्ययः चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वम् लघूपधगुणःप्रत्ययस्वरः। जुह्वा बहुलंछन्दसीति कृतसम्प्रसारणस्यह्वेञोहुवःश्लुवच्चेतिक्विप् धातोर्द्वित्वंच धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् तृतीयैकवचने उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् उदात्तयणोहल्पूर्वादित्यस्यविभक्त्युदात्तत्वस्य नोङ्धात्वो-रितिप्रतिषेधः। अञ्जे अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वन्दध्यै वदिअभिवा-दनस्तुत्योः तुमर्थेसेसेनितिकध्यैप्रत्ययः। गूर्तश्रवसम् गृशब्दे निष्ठायांश्र्युकःकितीतीट्प्रतिषेधः ब-

हुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः नसत्तनिषत्तेत्यादौनिपातनान्निष्ठानत्वाभावः गूर्तश्रवोयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ दर्माणम् दृविदारणे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् नेड्वशिकृतीतीट्प्रतिषेधः व्यत्ययेनप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् यद्वा औणादिकोमनिप्रत्ययोद्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७॥

षष्ठीमृचमाह—

अस्माइदुत्वष्टातक्षद्वज्रंस्वपस्तमंस्वर्यं[1]रणाय ।
वृत्रस्यचिद्विदद्येनमर्मतुजन्नीशानस्तुजताकियेधाः ॥६॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्वष्टा । तक्षत् । वज्रम् । स्वपःऽतमम् ।
स्वर्यम् । रणाय । वृत्रस्य । चित् । विदत् । येन । मर्म ।
तुजन् । ईशानः । तुजता । कियेधाः ॥ ६ ॥

त्वष्टाविश्वकर्मा अस्माइदुअस्माएवेन्द्राय वज्रंवर्जकमायुधं रणाययुद्धार्थंतक्षत् तीक्ष्णमकरोत् कीदृशंवज्रं स्वपस्तमंअतिशयेनशोभनकर्माणंस्वर्यंसुष्ठु शत्रुषुप्रेर्यं यद्वा स्तुत्यं तुजन् शत्रून्हिंसन् ईशानःऐश्वर्यवान् कियेधाः बलवान् एवंगुणविशिष्टइन्द्रः वृत्रस्यचित्आवरकस्यअसुरस्यमर्ममर्मस्थानंतुजताहिंसतायेनवज्रेणविदत्प्राहार्षीदित्यर्थः ॥ स्वपस्तमं शोभनंअपःकर्मयस्यासौ अतिशयेनस्वपाः स्वपस्तमः तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् सोर्मनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्वर्यं स्वर्यंततक्षेत्यत्रोक्तम् । विदत् विद्लृलाभे लृदित्त्वात्च्लेरङादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः यद्वृत्तयोगादनिघातः । तुजन् तुजहिंसायाम् शपिप्राप्तेव्यत्ययेनशः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः । ईशानः ईशऐश्वर्ये शानचिअदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । तुजता शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । कियेधाः अत्रनिरुक्तम्—कियेधाःकियद्धाइतिवाक्रममाणधाइतिवे[2]ति । अस्यायमभिप्रायः—कियत्किंपरिमाणमित्यस्यबलस्यतादृशंबलंदधातिधारयतीतिकियद्धाः यःकोप्यस्यबलस्यइयत्तांनजानातीत्यर्थः। यद्वा क्रममाणमाक्रममाणंपरेषांबलंधारयतिनिवारयतीतिक्रममाणधाः । उभयत्रापिपृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य कियेभावः दधातेर्विच् ॥ ६ ॥

---

१ ऋ० सं० १. २. ३६. ।   २ नि ६. २०. ।

सप्तमीमृचमाह—

अस्येदुमातुःसवनेषुसद्योमहःपितुंपपिवाञ्चार्वन्ना ।
मुषायद्विष्णुःपचतंसहीयान्विध्यद्वराहंतिरोअद्रिमस्ता ॥७॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । मातुः । सवनेषु । सद्यः । महः । पितुम् । पपिऽवान् । चारु । अन्ना । मुषायत् । विष्णुः । पचतम् । सहीयान् । विध्यत् । वराहम् । तिरः । अद्रिम् । अस्ता ॥ ७॥

इदुइत्येतन्निपातद्वयंपदपूरणम् यद्वा अवधारणार्थम् मातुःवृष्टिद्वारेणसकलस्यजगतोनिर्मातुःमहोमहतोस्ययज्ञस्यसवनेषुअवयवभूतेषुप्रातःसवनादिषुत्रिषुसवनेषु पितुंसोमलक्षणमन्नंसद्यः पपिवान् यदाग्नौहूयतेतदानीमेवपानंकृतवानित्यर्थः तथाचार्वन्नाचारूणिशोभनानिधानाकरम्भादिहविर्लक्षणान्यन्नानिभक्षितवानितिशेषः किञ्च विष्णुःसर्वस्यजगतोव्यापकःपचतंपरिपक्वमसुराणांधनंयदस्तितन्मुषायदपहरन् सहीयान्अतिशयेनशत्रूणामभिभविता अद्रिमस्ता अद्रेर्वज्रस्यक्षेपकःएवंभूतइन्द्रः तिरःसतइतिप्राप्तस्येतियास्कः[1] । तिरःप्राप्तःसन्वराहंमेघंविध्यत्अताडयत् यद्वा विष्णुःसुत्यदिवसात्मकोयज्ञः यज्ञोदेवेभ्योनिलायतविष्णूरूपंकृत्वेत्याम्नानात्[2]। सविष्णुःपचतं परिपक्वमसुरधनंयत्तन्मुषायत् अचूचुरत् तदनन्तरंदीक्षोपसदात्मनांदुर्गरूपाणांसप्तानामद्रीणांपरस्तादासीत् अद्रिमस्तासहीयानिन्द्रः दुर्गाण्यतीत्यतिरःप्राप्तःसन्वराहंउत्कृष्टदिवसरूपंतंयज्ञंविध्यत् तथातैत्तिरीयकम्—वराहोयंवाममोषःसप्तानांगिरीणांपरस्ताद्वित्तंवेद्यमसुराणांबिभर्तीतिसदर्भेपि ञ्जूलमुद्धृत्यसप्तगिरीन्भित्त्वातमहन्निति च[3]॥ महः महतःअच्छब्दलोपश्छान्दसः यद्वा महइत्येतत्पितुविशेषणं महःप्रशस्तंपितुमित्यर्थः । पपिवान् पिबतेर्लिटःक्वसुः वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपःप्रत्ययस्वरः। चारु सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक्। मुषायत् मुषस्तेये घञर्थेकविधानमितिभावेकप्रत्ययःमुषमात्मनइच्छतिसुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्ववद्दीर्घस्यापिप्रतिषेधेव्यत्ययेनदीर्घः अस्मात्क्यजन्ताल्लटःशतृ आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः द्वितीयपक्षेतुक्यजन्ताल्लङिबहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः अत्रस्तेयेच्छयातदुत्तरभाविनीक्रियालक्ष्यते। पचतं भृमृदृशीत्यादिनापचतेरतच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। विध्यत् व्यधताडने लङिदिवादित्वात्श्यन् तस्य ङित्त्वात्ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणम् श्यनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः। वराहं वरमुदकमाहारोयस्य यद्वा वरमाहरतीतिवराहारःसन्पृषोदरा-

१ नि० ३. २०. । २ तै० सं० ६. २. ४. । ३ तै० ६. २. ४. ।

दित्वाद्वराह इत्युच्यते । अत्र निरुक्तम्—वराहो मेघो भवति वराहारो वरमाहारमाहार्षीरिति च ब्राह्मणं-मिति । यज्ञपक्षेतु वरंचतदहोवराहः राजाहःसखिभ्य इति समासन्तष्टच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदा-त्तत्वम् । अस्ता असुक्षेपणे इत्यस्मात्साधुकारिणि तृन् इडभावश्छान्दसः नलोकाव्यये तिषष्ठीप्र-तिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अ॒स्मा इदु॒ ग्नाश्चि॑द्दे॒वप॑त्नी॒रिन्द्रा॑या॒र्कम॑हि॒हत्य॑ ऊवुः ।
परि॒ द्यावा॑पृथि॒वी ज॑भ्र उ॒र्वी नास्य॒ ते म॑हि॒मानं॒ परि॑ष्टः ॥ ८ ॥

अ॒स्मै । इत् । ऊम् इति॑ । ग्नाः । चि॒त् । दे॒वऽप॑त्नीः । इन्द्रा॑य ।
अ॒र्कम् । अ॒हि॒ऽहत्ये॑ । ऊ॒वु॒रित्यू॑वुः । परि॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । ज॒भ्रे ।
उ॒र्वी इति॑ । न । अ॒स्य॒ । ते इति॑ । म॒हि॒मान॑म् । परि॑ । स्त॒ इति॑ स्तः ॥ ८ ॥

अस्मा एवेन्द्राय अहिहत्ये अहेर्वृत्रस्य हनने निमित्तभूते सति ग्नाश्चित् गमनस्वभावा अ-पि स्थिताः देवपत्नीः देवानां पालयित्र्यो गायत्र्याद्या देवता अर्कमर्चनसाधनं स्तोत्रं ऊवुः समत-न्वत चक्रुरित्यर्थः सचेन्द्रं उर्वी विस्तृते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ परिजभ्रे स्वतेजसा परिजहार अ-तिचक्रामेत्यर्थः ॥ ऊवुः वेञ्तन्तुसन्ताने लिटि वेञोवयिः लिटःकित्त्वाद्यजादित्वेन सम्प्रसारणे क्रियमाणे यकारस्य लिटि वयो य इति प्रतिषेधात् वकारस्य सम्प्रसारणं परपूर्वत्वं द्विर्वचनादि वश्चा-स्यान्यतरस्यां किती ति यकारस्य वकारादेशः । जभ्रे हृञ् हरणे लिटि ञित्त्वात्कर्त्रभिप्राये आत्म-नेपदम् हृग्रहोर्भ इति भत्वम् । उर्वी उरुशब्दाद्वोतो गुणवचनादिति ङीष् वाछन्दसीति पूर्वसवर्ण-दीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

अ॒स्येदे॒व प्र रि॑रिचे महि॒त्वं दि॒वस्पृ॑थि॒व्याः पर्य॒न्तरि॑क्षात् ।
स्व॒राळिन्द्रो॒ दम॒ आ वि॒श्वगू॑र्तः स्व॒रिरम॑त्रो ववक्षे॒ रणा॑य ॥ ९ ॥

१ नि० ५. ३. ।

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महिऽत्वम् । दिवः । पृथिव्याः । परि । अन्तरिक्षात् । स्वऽराट् । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वऽगूर्तः । सुऽअरिः अमत्रः । ववक्षे । रणाय ॥ १ ॥

अस्येदेव इदितिपदपूरणः अस्यैवेन्द्रस्यमहित्वम् माहात्म्यं प्ररिरिचेअतिरिच्यतेअधिकंभवतीत्यर्थः अत्रोपसर्गोधात्वर्थस्यनिवृत्तिमाचष्टे यथाप्रस्मरणं प्रस्थानमिति कुतःसकाशात् प्ररिरिचे इत्यतआह दिवोद्युलोकात् पृथिव्याः भूलोकात् अन्तरिक्षात् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानात् अन्तरिक्षलोकाच्चपरिउपर्यर्थः त्रीनल्लोकानतीत्यउपरिप्ररिरिचइत्यर्थः दमेदमयितव्येविषये स्वराट्स्वेनैवतेजसाराजमानः विश्वगूर्तः विश्वस्मिनसर्वस्मिन् कार्येउद्गूर्णःसमर्थः यद्वा विश्वंसर्वमायुधं गूर्तंउद्यतंयस्यसतथोक्तः स्वरिःशोभनशत्रुकः शोभनेशत्रौहन्तव्येसतिहन्तावीर्यवत्तमइति गम्यते यथा अंकवारिंदिव्यंशासमिन्द्रमिति।अकुत्सितारिमितिहितस्यार्थः अमत्रः युद्धादिषुगमनकुशलःमात्रयाइयत्तयारहितोवा अमत्रोमात्रोमहान्भवत्यभ्यमितोवेतियास्कः।एवंभूतइन्द्रोरणाय रणंयुद्धंआववक्षे आवहतिमेघान् प्रापयति मेघैःपरस्परयुद्धंकारयित्वावृष्टिंचकारेतिभावः यद्वा युद्धायस्वकीयान्भटानगमयति॥अस्य ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । रिरिचे रिचिर्विरेचनेछन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमाने कर्मणिलिट् । पृथिव्याः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्।स्वराट् राजृदीप्तावित्यस्मात् सत्सूद्विषेतिक्विप् व्रश्चादिनाषत्वेजश्त्वम् । दमे दमउपशमे इत्यस्मात्कर्मणिघञि नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेरितिवृद्धिप्रतिषेधः घञोञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । विश्वगूर्तः गॄनिगरणे अस्मान्निष्ठायां श्र्युकःकितीतीट्प्रतिषेधः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः यद्वा गूरीउद्यमेअस्मात् निष्ठा नसत्तनिषत्तेत्यादौनिपातनान्निष्ठानत्वाभावः तत्पुरुषपक्षेमरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् बहुव्रीहिपक्षेतु बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामिति असंज्ञायामपिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अमत्रः अमगत्यादिषु अमिनक्षियजिबन्धीत्यादिनाउणादिकोत्रन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ववक्षे वहेर्लेटि सिब्बहुलंलेटीतिसिप् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः ढत्वकत्वषत्वानि लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः । रणाय क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी यद्वा गत्यर्थकर्मणीतिचतुर्थी ॥ १ ॥

---

१ ऋ० सं० ३. ३. ११. । २ नि० ६. २३. ।

दशमीमृचमाह—

अस्येदेवशवसाशुषन्तंविवृश्चद्वज्रेणवृत्रमिन्द्रः।
गानव्राणाअवनीरमुञ्चदभिश्रवोदावनेसचेताः ॥१०॥२८॥

अस्य। इत्। एव। शवसा। शुषन्तम्। वि। वृश्चत्। वज्रेण। वृत्रम्। इन्द्रः। गाः। न। व्राणाः। अवनीः। अमुञ्चत्। अभि। श्रवः। दावने। सऽचेताः॥ १०॥ २८॥

अस्यैवेन्द्रस्यशवसाबलेनशुषन्तंशुष्यन्तंवृत्रंइन्द्रोवज्रेणविवृश्चत्व्यवच्छिनत् तथा गाःन चौरैरपहृतागावइव व्राणाःवृत्रेणावृताः अवनीःरक्षणहेतुभूताःअपःअमुञ्चत्अवर्षीत् तथा दावने हविर्दात्रेयजमानायसचेताः तेनयजमानेनसमानचित्तःसन् श्रवःकर्मफलभूतमन्नंअभिआभिमुख्येनददातीतिशेषः॥ शुषन्तं शुषशोषणे श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरएवशिष्यते। व्राणाः वृञ्वरणे कर्मणिलटःशानचि बहुलंछन्दसीतियकोलुक् शानचोङित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः। अवनीः अवतेः करणे अर्तिस्तुसृधृधमीत्यादिनाअनिप्रत्ययः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्। दावने आतोमनिन्क्विनिपवनिप् चतुर्थ्येकवचनेअल्लोपाभावश्छान्दसः॥१०॥

॥इतिप्रथमस्यचतुर्थेष्टाविंशोवर्गः॥ २८॥

एकादशीमृचमाह—

अस्येदुत्वेषसारन्तसिन्धवःपरियद्वज्रेणसीमयच्छत्।
ईशानकृद्दाशुषेदशस्यंतुर्वीतयेगाधंतुर्वणिःकः॥११॥

अस्य। इत्। ऊम् इति। त्वेषसा। रन्त। सिन्धवः। परि। यत्। वज्रेण। सीम्। अयच्छत्। ईशानऽकृत्। दाशुषे। दशस्यन्। तुर्वीतये॥ गाधम्। तुर्वणिः। कः इति कः॥ ११॥

अस्यैवेन्द्रस्यत्वेषसादीप्तेनबलेनसिन्धवःसमुद्राः यद्वा गङ्गाद्याःसप्तनद्यः रन्त स्वेस्वेस्थानेरमन्ते यद्यस्मादयमिन्द्रोवज्रेणसींएनान्सिन्धून्वज्रेणपर्ययच्छत् परितोनियमितवान् अपिच ईशानकृत् वृत्रादिशत्रुवधेनआत्मानंऐश्वर्यवन्तंकुर्वन्निन्द्रोदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानाय फलंदशस्यन्प्रयच्छन् तुर्वणिस्तूर्णसम्भजनः तुर्वणिस्तूर्णवनिरितियास्कः[1]। यद्वा तुर्विताशत्रूणां

1 नि० ६. १४।

हिंसिता एवंभूतइन्द्रः तुर्वीतये एतत्संज्ञाय उदकेनिमग्नाय ऋषये गाधमवस्थानयोग्यं धिष्ण्यंप्रदेशंकः अकार्षीत॥ रन्त रमुक्रीडायां छान्दसेलुङिबहुवचने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । अयच्छत् यमउपरमे इषुगमियमांछइतिछत्वम्। कः करोतेर्लुङि मन्त्रेघसह्वरणशेत्यादिनाच्लेर्लुक् गुणः हल्ङ्यादिनातलोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

अस्माइदुप्रभंरातूतुंजानोवृत्रायवज्रमीशांनःकियेधाः । गोर्नपर्वविरंदातिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपांचरध्यै ॥१२॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । भर । तूतुंजानः । वृत्रायं । वज्रम् । ईशांनः । कियेधाः । गोः । न । पर्व । वि । रद । तिरश्चा । इष्यंन् । अर्णांसि । अपाम् । चरध्यै ॥ १२ ॥

तूतुजानइतिक्षिप्रनाम तूतुजानस्त्वरमाणः यद्वा शत्रून्हिंसन् ईशानःईश्वरःसर्वेषांकियेधाः कियतःअनवधृतपरिमाणस्यबलस्यधाता यद्वा क्रममाणंशत्रुबलंदधात्यवस्थापयतीतिकियेधाः हेइन्द्र एवंभूतस्त्वंअस्मैवृत्रायवज्रंप्रभर इमंवृत्रंवज्रेणप्रहरेत्यर्थः प्रहृत्यच अर्णांसिवृष्टिजलानिइष्यन् तस्माद्वृत्रात्गमयंस्त्वंअपांचरध्यै तासामपांचरणायभूप्रदेशंप्रतिगमनायतस्यवृत्रस्यमेघरूपस्य पर्वपर्वाणिअवयवसन्धीन्तिरश्चा तिर्यगवस्थितेनवज्रेणविरदविलिख छिन्धीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः गोर्न यथामांसस्यविकर्तारोलौकिकाःपुरुषाःपशोरवयवानितस्ततोविभजन्तितद्वत् । अत्रनिरुक्तम्—अस्मैप्रहरतूर्णंत्वरमाणोवृत्रायवज्रमीशानःकियेधाःकियद्धाइतिवाक्रममाणधाइतिवागोरिवपर्वाणिविरदमेघस्येष्यन्नर्णांस्यपांचरणायेति[1] ॥भर द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितिकोदीर्घः। तूतुजानः तुजहिंसायां कानचितुजादीनांदीर्घोभ्यासस्येत्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् छन्दस्युभयथेतिकानचःसार्वधातुकत्वेसति अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्।कियेधाः तुजर्तोकियेधाइत्यत्रोक्तम्[2] । रद रदविलेखने तिङ्ङतिङइतिनिघातः। तिरश्चा तिरोञ्चतीतितिर्यङ् ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः तृतीयैकवचनेभसंज्ञायामचइत्यकारलोपः श्चुत्वेनसकारस्य शकारः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । इष्यन् इषगतावित्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थाच्छतरि दिवादिभ्यःश्यन् तस्यनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । चरध्यै तुमर्थेसेसेनितिचरतेरध्यैप्रत्ययः॥१२॥

---

1 नि० ६. २०. । 2 ऋ० सं० १. ४. २८. ।

त्रयोदशीमृचमाह—

अस्येदुप्रब्रूहिपूर्व्याणिंतुरस्यकर्माणिनव्यउक्थैः ।
युधेयदिष्णानआयुधान्यृघायमाणोनिरिणातिशत्रून् ॥१३॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । प्र । ब्रूहि । पूर्व्याणि । तुरस्य । कर्माणि । नव्यः । उक्थैः । युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋघायमाणः । निऽरिणाति । शत्रून् ॥ १३ ॥

उक्थैःशस्त्रैर्नव्यःस्तुत्योयइन्द्रः अस्येदुअस्यैवतुरस्ययुद्धार्थंत्वरमाणस्येन्द्रस्यपूर्व्याणि पुराणानिकर्माणिएतत्कृतानिबलकर्माणि हेस्तोतः प्रब्रूहिप्रशंस यद्यदायुधेयोधनायआयुधानिवज्रादीनिइष्णानः आभीक्ष्ण्येनप्रेरयन्शत्रून्ऋघायमाणोहिंसंश्चइन्द्रोनिरिणातिअभिमुखंगच्छति तदानींप्रब्रूहीतिपूर्वेणसम्बन्धः पूर्व्यमितिपूराणनाम पूर्व्यंअह्लायेतिपुराणनामसुपाठात्॥ तुरस्य तुरत्वरणे इगुपधलक्षणःकः। नव्यः णुस्तुतौ अचोयदितियत् गुणः धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः। इष्णानः इषआभीक्ष्ण्ये क्रैयादिकः व्यत्ययेनात्मनेपदम् शानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । ऋघायमाणः नहित्वारोदसीउभेऋघायमाणमित्यत्रव्युत्पादितम् । निरिणाति रीगतिरेषणयोः क्र्यादिभ्यःश्ना प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् तिपःपित्त्वादनुदात्तत्वेविकरणस्वरःशिष्यते तिङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः यद्वृत्तयोगात्तिङ्ङतिङइतिनिघाताभावः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

अस्येदुंभियागिरयंश्चदृळ्हाद्यावांचभूमांजनुषंस्तुजेते ।
उपोवेनस्यजोगुंवानओणिंसद्योभुवद्वीर्यायनोधाः ॥१४॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । भिया । गिरयः । च । दृळ्हाः । द्यावा । च । भूम । जनुषः । तुजेते इति । उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः । ओणिम् । सद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥ १४ ॥

---

१ ऋ० सं० १.१-२०. ।

अस्यैवेन्द्रस्यभियापक्षच्छेदभयेनगिरयःपर्वताअपिदृह्ळाःनिश्चलाःस्वस्वदेशेवतिष्ठन्ते जनुषः प्रादुर्भूतादस्मादेवेन्द्राद्भीत्याद्यावाभूमाचद्यावापृथिव्यावपितुजेते तुजिर्हिंसार्थोप्यत्रकम्पनेद्र-ष्टव्यः कंपेतेइत्यर्थः किञ्च वेनस्यकान्तस्यास्यओणिंदुःखस्यापनायकंरक्षणंउपोजोगुवानः अने-कैःसूक्तैःपुनःपुनरुपशब्दयन्उपश्लोकयन्नित्यर्थः एवंभूतोनोधाऋषिः सद्यस्तदानीमेववीर्यायभु-वत्वीर्यवानभवत् ॥ द्यावाचभूमा द्यावाभूमेत्यनयोर्मध्येचशब्दस्यपाठश्छान्दसः दिवोद्यावेतिदि-वूशब्दस्यद्यावादेशः सुपांसुलुगितिविभक्तेर्डादेशः छान्दसमत्वंपदकारैःकृतम् देवताद्वन्द्वेचेत्यु-भयपदप्रकृतिस्वरत्वम् पदद्वयप्रसिद्धिरपिसाम्प्रदायिकी । जनुषः जनीप्रादुर्भावे जनेरुसिरि-त्यौणादिकउसिप्रत्ययः । जोगुवानः गुङ्अव्यक्तेशब्दे अस्माद्यङ्लुगन्ताद्व्यत्ययेनशानच् अदा-दिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् उवङादेशः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । ओणिं ओणृअपनय-ने अस्मादौणादिकइप्रत्ययः । भुवत् भवतेर्लेटयडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङी-तिगुणप्रतिषेधः । नोधाः नोधाऋषिर्भवतिनवनंदधातीतियास्कः । तस्माद्धाञोऽसुन् नवश-ब्दस्यनोभावश्च ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

अ॒स्माइदु॒त्यदनु॑दाय्ये॒षामेको॒यद्व॒व्ने भूरे॒रीशा॑नः ।
प्रैत॑शं॒सूर्ये॒पस्पृधा॒नंसौव॑श्व्ये॒सुष्वि॒मा॑व॒दिन्द्रः॑ ॥१५॥

अ॒स्मै । इत् । ऊं॒म् इति॑ । त्यत् । अनु॑ । दा॒यि॒ । ए॒षाम् । एकः॑ । यत् । व॒व्ने । भूरेः॑ । ईशा॑नः । प्र । एत॑शम् । सूर्ये॑ । प॒स्पृ॒धा॒नम् । सौव॑श्व्ये । सु॒स्विंम् । आ॒व॒त् । इन्द्रः॑ ॥ १५ ॥

एकःएकएवशत्रून्जेतुंसमर्थःभूरेर्बहुविधस्यधनस्यईशानःस्वामीयत्स्तोत्रंवव्नेययाचेएषांस्तो-तॄणांसम्बन्धि यद्वा विभक्तिव्यत्ययःएतैःत्यत्तत्प्रसिद्धंस्तोत्रमस्माइन्द्रायअनुदायिअकारीत्यर्थः। उत्तरार्धस्यइयमाख्यायिका—स्वश्वोनामकश्चिद्राजासचपुत्रकामःसूर्यमुपासाञ्चक्रे तस्यचसूर्य-एवपुत्रोबभूव तेनसहएतशनाम्नोमहर्षेःयुद्धंजातमितितदेतदिहोच्यते—अयमिन्द्रःसौवश्व्येस्वश्व-पुत्रेसूर्येपस्पृधानं स्पर्धमानंसुष्विं सोमानामभिषोतारंएतशंएतत्संज्ञमृषिंप्रावत्प्रारक्षत्॥दायि बहुलं-छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । वव्ने वनुयाचने लिटिव्यत्ययेनोपधाल्लोपः । पस्पृधानं स्पर्धसंघर्षे

१ नि० ४. १.६ ।

अस्माल्लिटःकानच् द्विर्वचने शर्पूर्वाःखयइतियकारःशिष्यते धात्वकारस्यलोपोरेफस्यसम्प्रसारणंचपृषोदरादित्वात् चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्।सौवश्व्ये स्वश्वइतिजनपदशब्दःक्षत्रियेसंज्ञात्वेनवर्तते वानामधेयस्यवृद्धसंज्ञायां वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङितिअपत्यार्थेञ्यङ्प्रत्ययः नय्वाभ्यांपदान्ताभ्यामितिवृद्धिप्रतिषेधः ऐजागमश्च ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। सुष्विं षुञ्अभिषवे उत्सर्गश्छन्दसीति अस्मात्किन्प्रत्ययः लिड्वद्भावाद्द्विर्भावः यणादेशः उवङादेशाभावश्छान्दसः ॥ १५ ॥

षोडशीमृचमाह—

एवातेहारियोजनासुवृक्तीन्द्रब्रह्माणिगोतमासोअक्रन्।
ऐषुविश्वपेशसंधियंधाःप्रातर्मक्षूधियावसुर्जगम्यात् ॥१६॥२९॥

एव । ते । हारिऽयोजना । सुऽवृक्ति । इन्द्र । ब्रह्माणि । गोतमासः । अक्रन् । आ । एषु । विश्वऽपेशसम् । धियम् । धाः । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥ २९ ॥

हर्योरश्वयोर्योजनंयस्मिन्नर्थेसतथोक्तस्तस्यस्वामित्वेनसम्बन्धीहारियोजनः हेहारियोजनेन्द्र गोतमासोगोतमगोत्रोत्पन्नाऋषयः सुवृक्तिसुष्ठुआवर्जकानिअभिमुखीकरणकुशलानिब्रह्माणिस्तुतिरूपाणिमन्त्रजातानितेतवैवाक्रन्अकृषत एषुस्तोतृषुविश्वपेशसंबहुविधरूपयुक्तंधियंधाः धियालभ्यत्वात्धीर्धनमुच्यते यद्वा धीशब्दःकर्मवचनः पश्वादिबहुविधरूपंधनमग्निष्टोमादिकंबहुविधरूपंकर्मवाआधाः धेहिस्थापय प्रातः इदानीमिवपरेद्युरपिप्रातःकालेधियावसुः बुद्ध्याकर्मणावाप्राप्तधनइन्द्रः मक्षुशीघ्रंजगम्यात् अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतु ॥ एव निपातस्यचेति संहितायांदीर्घः। सुवृक्ति सुपांसुलुगितिशसोलुक्।अक्रन् करोतेर्लुङि मन्त्रेघसह्वरेत्यादिनाच्लेर्लुक् अन्तादेशः तस्यङित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः इतश्चेतीकारलोपेसंयोगान्तलोपेचअडागमः। धाः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेलुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः॥ १६॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेचतुर्थोध्यायःसमाप्तः ॥ ४ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथपञ्चमाध्यायआरभ्यते प्रथमेमण्डलेएकादशानुवाकेचत्वारिसूक्तानिगतानि प्रम-न्महइत्येतत्त्रयोदशर्चंपञ्चमंसूक्तं तत्रानुक्रम्यते—प्रसप्तोनेति। अनिरुक्तासंख्याविंशतिरित्युक्तत्वात् सप्तोनेत्युक्तेत्रयोदशेत्युक्तंभवति ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयानोधाऋषिः अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रोदेवता गतःसामान्यविनियोगः विशेषविनियोगस्तुलिङ्गादवगन्तव्यः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

ॐम् प्रमंन्महेशवसानायंशूषमांगूषंगिर्वणसेअङ्गिरस्वत् ।
सुवृक्तिभिःस्तुवतऋग्मियायार्चामार्कंनरेविश्रुताय ॥१॥

प्र । मन्महे । शवसानायं । शूषम् । आंगूषम् । गिर्वणसे । अङ्गिरस्वत् । सुवृक्तिऽभिः । स्तुवते । ऋग्मियायं । अर्चाम । अर्कम् । नरे । विऽश्रुताय ॥ १ ॥

शवसानाय शवइतिबलनाम तदिवाचरते यथाबलं शत्रून्हन्तितथाशत्रूणांहन्तेत्यर्थः गि-र्वणसे गीर्भिःस्तुतिलक्षणैर्वचोभिःसम्भजनीयाय गिर्वणादेवोभवतिगीर्भिरेनंवनयन्तीतियास्कः। एवम्भूतायेन्द्राय शूषमितिसुखनाम शूषंसुखहेतुभूतम् आङ्गूषस्तोमआघोषइतियास्कः। आङ्गू-षंस्तोत्रंअङ्गिरस्वत् अङ्गिरसइवप्रमन्महे वयंस्तोतारःप्रकर्षेणावगच्छामः अवगत्यचसुवृक्ति-भिः सुष्ठुआवर्जकैः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैःस्तोत्रैःस्तुवतेस्तोत्रंकुर्वते ऋषये यइन्द्रः ऋग्मियः अर्चनीयोभवति यद्वा कर्मणिकर्तृप्रत्ययः ऋषिणास्तूयमानायेत्यर्थः नरेसर्वेषांनेत्रे यद्वा नरे यजमानेविश्रुतायषष्ठ्यर्थतयाविशेषणप्रख्यातायएवम्भूतायतस्मैअर्कमन्त्ररूपंस्तोत्रं अर्कोमन्त्रो-भवतियदनेनार्चन्तीतियास्कः। अर्चाम पूजयामउच्चारयामेत्यर्थः ॥मन्महे मनुअवबोधने तना-दित्वादुप्रत्ययः लोपश्चास्यान्यतरस्यांम्वोरितिमकारादौप्रत्ययेउकारलोपः शवसानाय शवइवाच-

---

१ नि० ६. १४. । २ नि० ५. ११. । ३ नि० ५. ४. ।

रतिशवस्यते अस्माल्लटःशानच् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् शानचश्छन्दस्युभयथेतिआर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ चितइत्यन्तोदात्तत्वं ननु क्यङोङित्त्वात्तास्यनुदात्तेदितिशानचोनुदात्तेनभवितव्यं एवंतर्हिताच्छीलिकश्चानश् तस्यसार्वधातुकत्वेपिलसार्वधातुकत्वाभावात् चित्स्वरएवशिष्यते।आङ्गूषं आङ्पूर्वाद्घुषेः पचाद्यचि घोइत्यस्यगूआदेशः पृषोदरादित्वादाङोङकारस्येत्संज्ञाभावश्छान्दसः चित्स्वरेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् घञिवाथाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्।गिर्वणसे गृशब्दे सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् ऋतइद्धातोरितीत्वम् गीर्भिर्वन्यते सम्भज्यतेइतिगिर्वणाः औणादिकःकर्मण्यसुन् संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् हलिचेतिदीर्घाभावः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।अङ्गिरस्वत् तेनतुल्यमितिवतिः नभोंगिरोमनुषांवत्युपसंख्यानमितिभसंज्ञायांरुत्वाद्यभावः प्रत्ययस्वरः। सुवृक्तिभिः वृजीवर्जने भावेक्तिन् तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः शोभनमावर्जनंयेषां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ननु क्तिन्नन्तस्योत्तरपदस्याद्युदात्तत्वादाद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीतिवचनादुत्तरपदाद्युदात्तत्वंप्राप्नोति एवंतर्हितत्पुरुषोस्तु शोभनमावर्जितोभवत्येभिरितिसुवृक्तयःस्तोत्राणि करणेक्तिन् तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मन्क्तिन्नित्यादिनाकारकादुत्तरस्यक्तिनोविहितमुत्तरपदान्तोदात्तत्वंअकारकादपिव्यत्ययेन भवति। स्तुवते शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। ऋग्मियाय एकाचोनित्यंमयटमिच्छन्तीतिऋक्शब्दाद्विकारार्थेमयट् स्वादिष्वसर्वनामस्थानेइतिपदसंज्ञायांकुत्वजश्त्वे व्यत्ययेनेत्वम् यद्वा ऋचस्तुतावित्यस्मात्भावेमक् बहुलवचनात्कुत्वंजश्त्वंच।ऋग्मियाय ऋग्मंस्तुतिमर्हतीतिऋग्मियः अर्हार्थेघच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। अर्चाम अर्चपूजायांभौवादिकः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते।अर्कं अर्च्यतेनेनेत्यर्कःपुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतिघःप्रत्ययः चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वम्। नरे नृशब्दाच्चतुर्थ्येकवचनेगुणश्छान्दसः। विश्रुताय श्रुश्रवणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

प्रवोमहेमहिनमोभरध्वमांगूष्यंशवसानायसाम।
येनानःपूर्वेपितरःपदज्ञाअर्चन्तोअङ्गिरसोगाअविन्दन् ॥२॥

प्र। वः। महे। महि। नमः। भरध्वम्। आंगूष्यम्। शवसानाय। साम। येन। नः। पूर्वे। पितरः। पदऽज्ञाः। अर्चन्तः। अङ्गिरसः। गाः। अविन्दन्॥ २ ॥

हेऋत्विजोवोयूयं महेमहते शवसानायबलमिवाचरते अतिबलायेत्यर्थः उत्तरवाक्येय-च्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दाध्याहारः एवम्भूताय तस्माइन्द्रायमहिमहत्पौढंनमःस्तोत्रंप्रभरध्वं प्रकर्षेणसंपादयत किंतत्स्तोत्रमित्याह आंगूष्यंसाम आघोषयोग्यंरथन्तरादिसाम तन्निष्पाद्यता-मित्यर्थः अभित्वाशूरेत्यादिष्वृक्षुयद्गानं तस्यसामेत्याख्या तथाचोक्तं—गीतिषुसामाख्येति । ये-नेन्द्रेणनोस्माकंपितरः पितृविशेषाः पूर्वेपूर्वपुरुषाः अङ्गिरसः पणिमाम्नासुरेणापहृतानांगवांप-दज्ञाः मार्गज्ञाःसन्तः अतएवार्चन्तस्तंपूजयन्तोगाअविन्दन् अलभन्त॥ वः प्रथमार्थेद्वितीया । प-दज्ञाः पदानिजानन्तीति आतोनुपसर्गेकइतिकः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । अविन्दन् वि-दॢलाभे शेमुचादीनामितिनुमागमः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

इन्द्र॑स्याङ्गि॑रसां चे॒ष्टौ वि॒दत्स॒रमा॒तन॑याय धा॒सिम् ।
बृह॒स्पति॑र्भि॒नदद्रिं॑ वि॒दद्गाः समु॒स्रियाभि॑र्वावशन्त॒ नरः॑ ॥३॥

इन्द्र॑स्य । अङ्गि॑रसाम् । च॒ । इ॒ष्टौ । वि॒दत् । स॒रमा॑ । तन॑याय ।
धा॒सिम् । बृ॒ह॒स्पतिः॑ । भि॒नत् । अद्रि॑म् । वि॒दत् । गाः । सम् ।
उ॒स्रिया॑भिः । वा॒व॒श॒न्त॒ । नरः॑ ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानम्—सरमानामदेवशुनीपणिभिर्गोष्वपहृतासुतदन्वेषणायतांसरमांइन्द्रःप्राहै-षीत् यथालोकेव्याधोवनान्तर्गतमृगान्वेषणायश्वानंविसृजतितद्वत् सासरमैवमवोचत् हेइन्द्र अ-स्मदीयायशिशवेतद्गोसबन्धिक्षीराद्यन्नंयदिप्रयच्छसितर्हिगमिष्यामीति सतथेत्यब्रवीत् तथाचशा-ट्यायनकम्—अन्नादिनींतेसरमेप्रजांकरोमियानोगाअन्वविन्दइति । ततोगत्वागवांस्थानमज्ञासी-त् ज्ञात्वाचास्मैन्यवेदयत् तथानिवेदितासुगोषुतमसुरंहत्वातागाःसइन्द्रोलभतेति । अयमर्थोस्यां प्रतिपाद्यते इन्द्रस्याङ्गिरसामृषीणांचइष्टौप्रेषणेसतिसरमादेवशुनीतनयायस्वपुत्रायधासिमन्नंवि-दत् अविन्दत् धासिरित्यन्ननाम धासिःइरेतितन्नामसुपाठात् तयागोषुनिवेदितासुबृहस्पतिः बृह-तांदेवानामधिपतिरिन्द्रः अद्रिंअत्तारमसुरं भिनदवधीत् तेनापहृतागाःविददलभत ततोनरोनेता-रोदेवाःउस्रियाभिःगोभिःसह उस्रियेतिगोनाम संवावशन्तभृशंहर्षशब्दमकुर्वन् यद्वा गोभिःसाध-नभूताभिःतदीयंक्षीरादिकमकामयन्तसमगच्छन्तेत्यर्थः ॥ इष्टौ इषगतावित्यस्मात्भावेक्तिनि म-न्त्रेवृषेतिक्तिनउदात्तत्वम् । विदत् विदॢलाभे लुदित्वादङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः

१ ऋ० सं० ५. ३. २१. । २ जैमि० अ० २. ५. ।

अङ्गएवस्वरःशिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः। सरमा सरमासरणादितियास्कः। सर्तेरौणादिकोऽमप्रत्ययः। धासिं धेट्पाने धीयतेपीयतेइतिधासिः औणादिकःसिप्रत्ययः यद्वा दधातेःपोषणार्थात् सिप्रत्ययः। बृहस्पतिः तद्बृहतोःकरपत्योश्चोरदेवतयोःसुट्तलोपश्चेतिसुडागमःतलोपश्च बृहच्छब्दोन्तोदात्तः तस्यकेचिदाद्युदात्तत्वंवर्णयन्तीत्युक्तम् पतिशब्दोडतिप्रत्ययान्तआद्युदात्तः अतउभेवनस्पत्यादिषुइतिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम्। उस्रियाभिः निवसत्यस्यांक्षीरादिकमितिउस्रागौः वसनिवासेइत्यस्मात् स्फायितंचीत्यादिनाअधिकरणेरक् वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम् उस्राशब्दात्स्वार्थेपृषोदरादित्वेनघप्रत्ययइतिनिघण्टुभाष्यम् घस्येयादेशः प्रत्ययस्वरः। वावशन्त वाश्रृशब्दे अस्माद्यङन्ताल्लङि झस्यान्तादेशेसति तस्य छन्दस्युभयथेतिआर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ व्यत्ययेनधातोर्ह्रस्वत्वम् यद्वा वशकान्तावित्यस्माद्यङि नवशइतिसम्प्रसारणेप्रतिषिद्धेपूर्ववत्प्रक्रिया ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

ससुष्टुभासस्तुभासप्तविप्रैःस्वरेणाद्रिंस्वर्योऽ३नवंग्वैः।
सरण्युभिःफलिगमिन्द्रशक्रवलंरवेणदरयोदशंग्वैः ॥४॥

सः। सुऽस्तुभा। सः। स्तुभा। सप्त। विप्रैः। स्वरेण। अद्रिम्। स्वर्यः। नवऽग्वैः। सरण्युऽभिः। फलिऽगम्। इन्द्र। शक्र। वलम्। रवेण। दरयः। दशऽग्वैः ॥ ४ ॥

अङ्गिरसोद्विविधाः सत्रयागमनुतिष्ठन्तोयेनवभिर्मासैःसमाप्यगतास्तेनवग्वाः नवग्वानवनीतगतयइतियास्कोव्याचख्यौ। येतुदशभिर्मासैःसमाप्यजग्मुस्तेदशग्वाः तादृशैरुभयविधैर्विप्रैर्मेधाविभिः सरण्युभिः सरणंशोभनांगतिमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंख्याकैः सप्तहम्रमेधातिथिप्रभृतयोङ्गिरसोदृश्यन्ते एवंभूतैरङ्गिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोभयुक्तेनस्वरेणउदात्तादिश्रव्यस्वरोपेतेन यद्वा मन्द्रमध्यमादिस्वरेणस्तुभास्तोत्रेणस्वर्यः सुष्ठुमाप्यः यद्वा शब्दनीयःस्तुत्यइत्यर्थः हेशक्र शक्तिमन्निन्द्र एवम्भूतःसात्वं अद्रिंआदरणीयंवज्रेणछेत्तव्यमित्यर्थः फलिगं प्रतिफलंप्रतिबिम्बंतदस्मिन्नस्तीतिफलिस्वच्छमुदकं तद्गच्छत्याधारत्वेनेतिफलिगः यद्वा व्रीह्यादिफलंतदस्मिन्सतिभवतीतिफलिमृष्टिजलं तद्गच्छतीतिफलिगः एवम्भूतंवलंमेघंरवेणआत्मीयेनशब्देनदरयःअभायमः

---

१ नि० ११. २४.। २ नि० ११. १९.।

त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणमेघोबिभेतीत्यर्थः यद्वा अद्रिः पर्वतःअद्यतेस्मिन्पटलादिकमितिअद्रिः फलिगोमेघः फलिगः उपलइतितन्नामसुपाठात् वलोसुरः देवावैवलेगाःपर्यपश्यन्नित्यादावसुरे प्रयुक्तत्वात् एतेत्रयोपित्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणअबिभयुरित्यर्थः ॥ सइत्येकःपादपूरणः । सुष्टुभा स्तोभतिःस्तुतिकर्मा संपदादिलक्षणोभावेक्विप् शोभनःस्तुप् स्तोभोयस्य नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् । स्तुभा करणभूतस्यापिस्तोत्रस्यस्वव्यापारेकर्तृत्वात् स्तोभतिस्तौतीति क्विप्चेतिकर्तरिक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सप्त सुपांसुलुगितिभिसोलुक् । स्वर्यः स्वृशब्दोपतापयोः ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् वृद्ध्यभावश्छान्दसः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् नवग्वैः नवशब्दउपपदेगमेर्भावेक्विपि गमःक्वावितिअनुनासिकलोपे ऊङ्चगमादीनामितिवक्तव्यमितिऊकारान्तादेशः नवभिर्गूर्गमनंयेषांतेनवग्वाः अकारोपजनश्छान्दसः यद्वा गमेर्भावे ड्वप्रत्ययः पूर्ववद्बहुव्रीहिः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सरण्युभिः सरणमात्मनइच्छन्तःसरण्यवः क्यचि अन्त्यलोपश्छान्दसः क्याच्छन्दसीत्युः । फलिगं फल्युदकंगच्छतीतिफलिगःडोन्यत्रापिदृश्यतइतिगमेर्डः । वलं वृणोतीतिवलः पचाद्यच् कपिलकादित्वाल्लत्वम् । दरयः दृविदारणे वृद्धौकृतायां दृभयेइतिघटादिषुपाठान्मित्त्वे मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

गृणानोअङ्गिरोभिर्दस्मविवंरुषसासूर्येणगोभिरन्धंः ।
विभूम्याअप्रथयइन्द्रसानुंदिवोरजउपंरमस्तभायः ॥५॥१॥

गृणानः अङ्गिरःऽभिः । दस्म । वि । वः । उषसा । सूर्येण । गोभिः । अन्धः । वि । भूम्याः । अप्रथयः । इन्द्र । सानु । दिवः । रजः । उपरम् । अस्तभायः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेदस्मदर्शनीयशत्रूणामुपक्षपयितर्वेन्द्र त्वंअङ्गिरोभिर्ऋषिभिर्गृणानःस्तूयमानःसन् उषसासूर्येणचसहगोभिःकिरणैःअन्धः अन्धकारंविवः व्यवृणोः व्यनाशयइत्यर्थः तथाहेइन्द्र त्वंभूम्याःपृथिव्याः सानुसमुच्छ्रितप्रदेशंव्यप्रथयः विशेषेणविस्तीर्णमकरोः विषमामिमांसमीकृतवानित्यर्थः तथा दिवोन्तरिक्षस्य रजः रजसोलोकस्यउपरं उपरंमूलप्रदेशंअस्तभायःअस्तभ्नाः यथान्तरिक्षलोकस्यमूलंदृढंभवतितथाकार्षीरित्यर्थः ॥ गृणानः कर्मणिलटःशानचिथैकिप्रापेव्यत्ययेन

१ ऐ० ब्रा० ६. २४. ।

श्वा प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम्। दस्म दसुउपक्षये इषियुधीन्धिदसीत्यादिनामक्। वः वृञ्वरणे लुङिसिपि मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् गुणेहल्ङ्याब्भ्यइतिसलोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। अन्धः तमोप्यन्धउच्यतेनास्मिन्ध्यानंभवतीतियास्कः। रजः लोकारजांस्युच्यन्तइत्युक्तत्वात् रजःशब्दोलोकवचनः सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक्। अस्तभायः लङि स्तंभुस्तुंभ्वित्यादिनाश्नाप्रत्ययः छन्दसिशायजपीतिअहावपिव्यत्ययेनश्नाप्रत्ययस्यशायजादेशः अनिदितामितिनलोपः अडागमः॥ ५॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेप्रथमोवर्गः॥ १ ॥

प्रवर्ग्येअभिष्टवे तदुप्रयक्षतममित्येषा अथोत्तरमित्यत्रसूत्रितम्—तदुप्रयक्षतममस्यकर्मात्मन्वन्नभोदुह्यतेघृतंपयइति।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

तदुप्रयंक्षतममस्यकर्मंदस्मस्यचारुंतममस्तिदंसंः।
उपह्वरेयदुपंराअपिन्वन्मध्वंर्णसोनद्यं१श्चतंस्रः॥६॥

तत्। ऊम् इतिं। प्रयंक्षऽतमम्। अस्य। कर्म। दस्मस्यं। चारुंऽतमम्। अस्ति। दंसंः। उपऽह्वरे। यत्। उपंराः। अपिन्वत्। मधुंऽअर्णसः। नद्यः। चतंस्रः॥ ६ ॥

दस्मस्य दर्शनीयस्यास्येन्द्रस्यतदुतदेवकर्मप्रयक्षतमंअतिशयेनपूज्यं दंसइतिकर्मनाम दंसस्तदेवकर्मचारुतममतिशयेनशोभनंअस्ति किंतदित्यतआह अयमिन्द्रः उपह्वरे उपह्वर्तव्येगन्तव्ये पृथिव्याःसम्बन्धिनिसमीपदेशेउपराःउप्ताःस्थापिताः मध्वर्णसःमधुरोदकाः चतस्रोनद्यःप्रधानभूताः गङ्गादिनदीः अपिन्वत् असिञ्चत्इतियदेतत्कर्मतदन्येनकर्तुमशक्यत्वात्पूज्यमित्यर्थः॥प्रयक्षतमं यक्षपूजायाम् यक्ष्यतइतियक्षः अतिशयेनयक्षोयक्षतमः पुनःप्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।दंसः दसिदंसनदर्शनयोः चुरादिरात्मनेपदी दंस्यतेकर्तव्यतयादृश्यतइतिदंसःकर्म औणादिकःकर्मण्यसुन्। उपह्वरे ह्वृकौटिल्ये कौटिल्यलक्षणगतिवाचिनात्रगतिमात्रंलक्ष्यते उपह्वरन्तिगच्छन्त्यस्मिन्नद्यइतिउपह्वरोभूप्रदेशः पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेत्यधिकरणेघप्रत्ययः गुणः कृ-

१ नि० ५. १।

दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपिन्वत् पिवि सेचने भौवादिकः । चतस्रः शस् त्रिचतुरोः स्त्रियांतिसृचतसृइतिचतुर्‌शब्दस्यचतस्रादेशः आद्युदात्तोनिपातितः पूर्वसवर्णदीर्घेप्राप्तेअचिरऋतइतिरेफादेशः चतुर्‌शब्दस्याद्युदात्तत्वात् स्थानिवद्भावेनचतस्रादेशस्याद्युदात्तत्वेसिद्धेपिपुनराद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यात्यणादेशस्यवापूर्वविधौस्थानिवद्भावाच्चतुरःशसीत्यन्तोदात्तत्वस्याभावः नच नपदान्तेतिस्थानिवद्भावप्रतिषेधः स्वरदीर्घयलोपेषुलोपाजादेशएवनस्थानिवत् अन्यत्तुस्थानिवदेवेतिनियमात् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

द्विताविवव्रेसनजासनीळेअयास्यःस्तवमानेभिरर्कैः ।
भगोनमेनेपरमेव्योमन्नधारयद्रोदसीसुदंसाः ॥७॥

द्विता । वि । वव्रे । सनऽजा । सनीळे इति सऽनीळे । अयास्यः । स्तवमानेभिः । अर्कैः । भगः । न । मेने इति । परमे । विऽओमन् । अधारयत् । रोदसी इति । सुऽदंसाः ॥ ७ ॥

अयास्यः यासःप्रयत्नः तत्साध्योयास्यः नयास्यःअयास्यःयुद्धरूपैःप्रयत्नैः साधयितुमशक्यइत्यर्थः कथंसाध्यतइत्यतआह—स्तवमानेभिः स्तोत्रंकुर्वद्भिः पुरुषैःअर्कैः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैः स्तूयमानःसन्निन्द्रः सुसाध्योभवति यद्वा अयास्यः पञ्चवृत्तिर्मुख्यःप्राणः सहिआस्यान्मुखादयतेगच्छतिनिष्क्रामतितदुपासकोप्यङ्गिराः उपचारादयास्यउच्यते तथाच छन्दोगैराम्नातम्—तंहायास्यउद्गीथमुपासांचक्रे एतमुएवायास्यंमन्यन्तेआस्याद्यदयतेतेनेति । अथवा अयमास्येमुखेवर्ततइत्ययास्यः तथाचवाजसनेयकम्—तेहोचुःक्वनुसोभूद्योनइत्थमसक्तेत्ययमास्यान्तरितीतिपूर्ववदुपासकोप्ययास्यः तेनऋषिणा स्तवमानेभिः गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणांस्तुतिंकुर्वद्भिरर्कैर्मन्त्रैःकरणभूतैःस्तूयमानःसन् सनजा सनेतिनिपातोनित्यार्थः नित्यजातेसर्वदाविद्यमानस्वभावइत्यर्थः प्रथमभावविकारवाचिनाजनिनाद्वितीयोभावविकारःसत्तालक्ष्यते यथाऔत्पत्तिकस्तुशब्दस्यार्थेनसम्बन्धइति[1]। औत्पत्तिकमितिनित्यंब्रूमइतिहितद्भाष्यं सनीळे समानंनीडं ओकोनिवासस्थानंययोस्तेसंलग्नेइत्यर्थः एवंविधेद्यावापृथिव्यौद्विताद्विधाविवव्रेविवृतेअकरोत् भेदेनास्थापयदित्यर्थःमेनेमननीयेपरमेउत्कृष्टे व्योमन्विविधलक्षणेनभसिवर्तमानोभगोन सूर्यइव सुदंसाः शोभनकर्मेन्द्रः रोदसीद्यावापृथिव्यावधारयदपोषयत् यद्वा मेनेतिस्त्रीनाम तथाचया-

1 जैमि० अ० १. सू० ५.

स्कः—मेनाग्नाइतिस्त्रीणांमेनामानयन्त्येनाइति[1]। स्त्रीरूपमापन्नेरोदसीइन्द्रः अपुषदित्यर्थः॥ द्विता द्विधेत्यस्यधकारस्यतकारश्छान्दसः। सनजा जनीप्रादुर्भावे अस्माद्भावे अन्येष्वपिदृश्यतइतिदृशिग्रहणस्यसर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्केवलादपिजनेर्डप्रत्ययः सनानित्यंजोजननंययोस्ते सनजे पूर्वपदस्यह्रस्वश्छान्दसः एवमादित्वादन्तोदात्तत्वम् तदेवबहुव्रीहिस्वरेणशिष्यते सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः। अयास्यः यसुप्रयत्ने यासःप्रयत्नः तत्रभवोयास्यः भवेछन्दसीतियत् नयास्यः अयास्यः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् श्रुत्युक्तनिर्वचनेतुपृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः। मेने सप्तम्येकवचनस्यसुपांसुलुगितिशेआदेशः शेइतिप्रगृह्यत्वम् यद्वा मन्यतइतिमेना पचाद्यच् नशिमन्योरलिट्येत्वंवक्तव्यमित्येत्वम् ततष्टाप् द्विर्वचने ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यमितिप्रगृह्यत्वम्। सुदंसाः दंसइतिकर्मवाचीअसुन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः बहुव्रीहौआद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

सनाद्दिवंपरिभूमाविरूपेपुनर्भुवायुवतीस्वेभिरेवैः।
कृष्णेभिरक्तोषारुशद्भिर्वपुर्भिराचरतोअन्यान्या ॥८॥

सनात्। दिवम्। परि। भूम। विरूपे इति विऽरूपे। पुनःऽभुवा। युवती इति। स्वेभिः। एवैः। कृष्णेभिः। अक्ता। उषाः। रुशत्ऽभिः। वपुःऽभिः। आ। चरतः। अन्याऽअन्या ॥ ८ ॥

विरूपेशुक्लकृष्णतयाविषमरूपेपुनर्भुवा पुनःपुनःप्रतिदिवसंजायमानेयुवतीतरुण्यौरात्र्युषसोःसर्वदैकरूप्यात् एवम्भूतेरात्र्युषसौदिवंद्युलोकंभूमाभूमिंचसनात्चिरकालादारभ्यस्वेभिरेवैः स्वकीयैर्गमनैःपरिचरतः पर्यावर्तेते अयमेवार्थःस्पष्टीक्रियते—अक्तारात्रिःकृष्णेभिरन्धकाररूपैर्वर्णैरुपलक्षिताउषाश्चरुशद्भिर्दीप्यमानैर्वपुर्भिःस्वशरीरभूतैस्तेजोभिरुपलक्षिताअन्यान्यापरस्परव्यतिहारेणआचरतः आवर्तेते हेइन्द्र एतत्सर्वंत्वयैवकार्यते त्वदधीनत्वात्सर्वासांदेवतानामित्यर्थः॥ भूम सुपांसुलुगितिद्वितीयायाडादेशः छान्दसोह्रस्वः। एवैः इण्गतौ इण्शीङ्भ्यांवन्नितिभावेवप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। अक्ता नक्तेतिरात्रिनाम नलोपश्छान्दसः। वपुर्भिः अर्तिपूवपीत्या-

१ नि० ३. २१.।

दिनाउस् नित्त्वादाद्युदात्तः। अन्यान्या कर्मव्यतिहारेसर्वमाम्नोर्द्वेभवतइतिवक्तव्यम् समासवच्च-बहुलमितिद्विर्भावे तस्यपरमाम्रेडितमित्याम्रेडितसंज्ञायामनुदात्तंचेत्याम्रेडितस्यानुदात्तत्वम् ॥८॥

नवमीमृचमाह—

सनेमिसख्यंस्वपस्यमानःसूनुर्दाधारशवसासुदंसाः।
आमासुचिद्दधिषेपक्वमन्तःपयःकृष्णासुरुशद्रोहिणीषु ॥९॥

सनेमि। सख्यम्। सुऽअपस्यमानः। सूनुः। दाधार। शवसा।
सुऽदंसाः। आमासु। चित्। दधिषे। पक्वम्। अन्तरिति। पयः।
कृष्णासु। रुशत्। रोहिणीषु ॥ ९ ॥

स्वपस्यमानः स्वपःशोभनंकर्मतदिवाचरन्शवसाशवसोबलस्यसूनुःपुत्रःअतिबलवानित्य-र्थः सुदंसाः शोभनयागादिकर्मयुक्तःएवम्भूतइन्द्रः सख्यंयजमानानांसखित्वंसनेमिपुराणंदाधा-रधारयतिपोषयतीत्यर्थः सनेमीतिपुराणनाम प्रवयाः सनेमीतिपाठात् किञ्च आमासुचित् आर्द्रा-स्वपरिपक्वासुगोषुचअन्तर्मध्येपक्वंपरिपक्वंपयोदधिषेधारयसि तथाकृष्णासुकृष्णवर्णासुरोहिणी-षुलोहितवर्णासुचगोषुतद्विपरीतंरुशद्दीप्यमानंश्वेतवर्णंपयोदधिषे ॥ सख्यं सख्युर्भावःसख्यं स-ख्युर्यइतियः प्रत्ययस्वरः।दाधार धृञ्धारणे तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वम्। पक्वं पचोवइतिनि-ष्ठातकारस्यवत्वम्। रोहिणीषु रुहबीजजन्मनिप्रादुर्भावेच रुहेश्चलोवेतीतन्प्रत्ययान्तोरोहितश-ब्दआद्युदात्तोवर्णवाची वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनइतिङीप् तत्सन्नियोगेनतकारस्यनकारादेशश्च ङीपःपित्त्वादनुदात्तत्वेमातिपदिकस्वरएवशिष्यते ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

सनात्सनीळाअवनीरवाताव्रतारक्षन्तेअमृताःसहोभिः।
पुरूसहस्राजनयोनपत्नीर्दुवस्यन्तिस्वसारोअह्रयाणम् ॥१०॥२॥

सनात्। सऽनीळाः। अवनीः। अवाताः। व्रता। रक्षन्ते। अमृताः।
सहःऽभिः। पुरु। सहस्रा। जनयः। न। पत्नीः। दुवस्यन्ति।
स्वसारः। अह्रयाणम् ॥ १० ॥ २ ॥

सनाच्चिरकालादारभ्य सनीळाः समाननिवासस्थानाः अवाताःवातंगमनंतद्रहिताः एक-पाण्यवस्थानात् अवनयइत्यङ्गुलिनाम एवम्भूताः अवनीरङ्गुलयः पुरुपुरूणिबहूनिसहस्राअसं-ख्यातानिव्रतावतानिइन्द्रसम्बन्धीनिकर्माणि अमृताःपुनःपुनःकरणेपिआलस्यरहिताः सत्यःसहो-भिरात्मीयैर्बलैरक्षन्तेपालयन्ति अपिच स्वसारःस्वयमेवसरत्योङ्गुलयः पत्नीःपालयित्र्यः अह्रया-णंलज्जारहितंप्रगल्भमित्यर्थः यद्वा अह्रीतयानंप्रशस्तगमनमिन्द्रं जनयोन जनयइतिदेवानांपत्न्य-उच्यन्ते देवानांवैपत्नीर्जनयइतिश्रुतेः। ताइवदुवस्यन्तिपरिचरन्तिअञ्जलिबन्धनेनेन्द्रंप्रीणयन्ती-त्यर्थः ॥ अवनीः अवनयोङ्गुलयोभवन्त्यवन्तिकर्माणीतियास्कः। सुपांसुलुगितिजसःपूर्वस-वर्णदीर्घत्वम्।अवाताः वागतिगन्धनयोः असिहसीत्यादिनाभावेतन्प्रत्ययः बहुव्रीहौनञ्सुभ्या-मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्।व्रता शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। दुवस्यन्ति दुवस्यतिः परिचरणकर्मा कण्ड्वादिः अतोयकएवस्वरःशिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः। अह्रयाणं ह्रीलज्जायाम् बहुलं-छन्दसीतिश्लोरभावः व्यत्ययेनशानच् मुगभावश्छान्दसः नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर-त्वम् यद्वा बहुलंछन्दसीतिशपोलुकि छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धधातुकत्वेनङित्त्वाभावेगुणाया-देशौ पूर्ववत्समासस्वरौ। यास्कस्त्वेवंव्याख्यत्—अह्रयाणोह्रीतयानइति ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेद्वितीयोवर्गः ॥ २॥

एकादशीमृचमाह—

सनायुवोनमंसानव्योअर्कैर्वसूयवोमतयोदस्मदद्रुः ।
पतिंनपत्नीरुशतीरुशन्तंस्पृशन्तित्वाशवसावन्मनीषाः ॥११॥

सनाऽयुवः । नमसा । नव्यः । अर्कैः । वसुऽयवः । मतयः । दस्म । दद्रुः । पतिम् । न । पत्नीः । उशतीः । उशन्तम् । स्पृशन्ति । त्वा । शवसाऽवन् । मनीषाः ॥ ११ ॥

हेदस्मदर्शनीयेन्द्र अर्कैःशस्त्ररूपैर्मन्त्रैर्नमसानमस्कारेणयस्त्वंनव्यः स्तुत्योभवसि सना-युवःसनातनंअग्निहोत्रादिनित्यंकर्मआत्मनइच्छन्तः वसूयवोवसुधनमात्मनइच्छन्तोधनका-मावामतयोमेधाविनस्त्वांदद्रुःबहुनाप्रयासेनजग्मुः हेशवसावन्बलवन्निन्द्र तैःप्रयुक्तामनीषा-स्तुतयः त्वात्वांस्पृशन्तिप्राप्नुवन्ति तत्रदृष्टान्तः—उशतीःउशत्यःकामयमानाः पत्नीःपत्न्यःउशन्तं

१ नि० ३. ९. । २ नि० ५. १५. ।

कामयमानंपतिंन यथापतिंसम्भजन्ते तद्वत् ॥ सनायुवः सनेत्येतदव्ययंनित्यत्वमाचष्टे तेनच तद्वान्लक्ष्यते सनासनातनंकर्मआत्मनइच्छन्तीतिसनायुवः क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययःजसिवर्णव्यत्ययेनोत्वम् । मतयः मनज्ञाने मन्यन्तइतिमतयःस्तोतारः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिक्तिच् नक्तिचिदीर्घश्चेतिनिषेधेप्राप्तेबाहुलकात् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । दद्रुः द्राकुत्सायांगतौ लिट्युसि आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । उशतीः वशकान्तौ लटः शतृ अदादित्वाच्छपोलुक् शतुर्ङित्त्वात् ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणम् उगितश्चेतिङीप् शतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः । शवसावन् मतुपिआकारोपजनश्छान्दसः यद्वा मत्वर्थीयआवनिप् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

सनादेवतवरायोगभस्तौनक्षीयन्तेनोपदस्यन्तिदस्म ।
द्युमाँअसिक्रतुमाँइन्द्रधीरःशिक्षाशचीवस्तवनःशचीभिः ॥१२॥

सनात् । एव । तव । रायः । गभस्तौ । न । क्षीयन्ते । न । उप । दस्यन्ति । दस्म । द्युऽमान् । असि । क्रतुऽमान् । इन्द्र । धीरः । शिक्ष । शचीऽवः । तव । नः । शचीभिः ॥ १२ ॥

हेदस्मदर्शनीयेन्द्र गभस्तिरितिबाहुनाम तवगभस्तौहस्तेसनादेवचिरकालादारभ्यस्थितानिरायोधनानिनक्षीयन्तेनविनश्यन्तिनोपदस्यन्तिच स्तोतृभ्योदत्तेपित्वद्धस्तगतंधनमुपक्षयंनप्राप्नोत्यपितुवर्धते हेइन्द्र धीरोबुद्धिमान्धृष्टोवात्वंद्युमानदीप्तिमानसि तथाक्रतुमान्लोकरक्षणहेतुभूतकर्मयुक्तोसि हेशचीवः कर्मवन्निन्द्र तवशचीभिःत्वदीयैःकर्मभिर्नोस्मभ्यं धनंशिक्षदेहि शिक्षतिर्दानकर्मा ॥ क्षीयन्ते क्षीञ्हिंसायां क्र्यादिः अस्मात्कर्मकर्तरिकर्मवद्भावाद्यगात्मनेपदे वल्करणंस्वाश्रयमपियथास्यादितिकर्तृवद्भावादचःकर्तृयकीत्याद्युदात्तत्वम् चादिलोपेविभाषेतिनिघातप्रतिषेधः । शचीवः शचीअस्यास्तीतिशचीवान् छन्दसीरइतिमतुपोवत्वम् सम्बुद्धौमतुवसोरुरितिनकारस्यरुत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

सनायतेगोतमइन्द्रनव्यमतक्षद्ब्रह्महरियोजनाय ।
सुनीथायनःशवसाननोधाःप्रातर्मक्षूधियावसुर्जगम्यात् ॥१३॥३॥

सनाऽयते । गोतमः । इन्द्र । नव्यम् । अतक्षत् । ब्रह्म ।
हरिऽयोजनाय । सुऽनीथाय । नः । शवसान । ॥ नोधाः । प्रातः ॥
मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १३ ॥ ३ ॥

सइन्द्रः सनायतेनित्यइवाचरतिसर्वेषामाद्योभवति हेशवसानबलवन्निन्द्र हरियोजनायह-रीअश्वौरथेयोजयतीतिहरियोजनः सुनीथायसुष्ठुनेत्रेएवम्भूतायतस्मैतुभ्यंगोतमः गोतमस्यऋ-षेःपुत्रोनोधाऋषिःनव्यंनूतनंब्रह्मएतत्सूक्तरूपंस्तोत्रंनोस्मदर्थमतक्षत्अकरोत् अतोस्माभिरनेन स्तोत्रेणस्तुतःसन् धियाबुद्ध्याकर्मणावाप्राप्तवसुःइन्द्रःप्रातःकालेमक्षुशीघ्रंजगम्यादागच्छतु ॥ सनायते सनेतिनिपातोनित्यशब्दसमानार्थः तस्मादाचारार्थेक्यङ्प्रत्ययः । सुनीथाय णी-ञ्प्रापणेइत्यस्मादौणादिकःथक्प्रत्ययः थाथादिस्वरः ॥ १३ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

त्वंमहाबितिनवर्चंषष्ठंसूक्तंनोधसआर्षंत्रैष्टुभमैन्द्रं अनुक्रम्यतेच—त्वंनवेति । समूह्ळेदशरात्रे द्वितीयेछन्दोमेमरुत्वतीयेशस्त्रेएतत्सूक्तम् विश्वजितोग्निंनरइतिखण्डेसूत्रितम्—तांसुतेकीर्तिंत्वं-महाँइन्द्रयोहेति ॥

तत्रप्रथमामृचमाह—

त्वंमहाँइन्द्रयोहशुष्मैर्द्यावाजज्ञानःपृथिवीअमेधाः ।
यद्धतेविश्वागिरयश्चिदभ्वाभियादृह्ळासःकिरणानैजन् ॥१॥

त्वम् । महान् । इन्द्र । यः । ह । शुष्मैः । द्यावा । जज्ञानः । पृथिवी इति । अमे । धाः । यत् । ह । ते । विश्वा । गिरयः । चित् । अभ्वा । भिया । दृह्ळासः । किरणाः । न । ऐजन् ॥ १ ॥

हेइन्द्र त्वंमहान्गुणैःसर्वाधिकोभवसि योह यःखलुत्वंअमेअसुरकृतेभयेसतिजज्ञानस्तदानी-मेवप्रादुर्भूतःसन् शुष्मैःशत्रूणांशोषकैःआत्मीयैर्बलैर्द्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौधाः अधारयःतादृ-ग्भयादमूमुचइत्यर्थः किञ्च यद्धतेयस्यखलुतवसम्बन्धिन्याभियाभीत्याविश्वाविश्वानिव्याप्तानि अभिभूतजातानिगिरयश्चित्येचशिलोच्चयाः अभ्वा महन्नामैतत्अन्यान्यपिमहान्तियानिसन्तिते

पिसर्वेदृह्वासःदृढाअपिऐजनअकंपिषत तत्रदृष्टान्तः—किरणान यथासूर्यरश्मयःइतस्ततोनभसिक-म्पन्ते तद्वत् ॥ जज्ञानः जनीप्रादुर्भावे लिटःकानच् गमहनेत्यादिनोपधालोपः स्थानिवद्भावाद्द्विर्भा-वादि चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ द्यावापृथिवीइत्यस्यसमस्तपदस्यमध्ये जज्ञानइत्यस्यपाठश्छान्दसः। यत् सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक्। अभ्वा आसमन्ताद्भवन्तिसद्भावंप्राप्नुवन्तीत्यभ्वामहान्तः आङ्पू-र्वाद्भवतेरौणादिकोड्वनन्प्रत्ययः उपसर्गस्यह्रस्वत्वंच यद्वा नञ्पूर्वाद्भवतेःप्राप्त्यर्थान्नञिभुवोङ्वि-दितिक्वन्प्रत्ययः महान्तोहिप्राप्तुंनशक्यन्ते शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । किरणाःकीर्यन्तेवि-क्षिप्यन्तेइतिकिरणाः कॄविक्षेपे कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यःक्युरितिक्युप्रत्ययः योरनादेशेप्रत्यया-द्युदात्तः ऋतइद्धातोरितीत्वम् । ऐजन् एजृकम्पने लङ्याडागमःसचोदात्तः वृद्धिश्च ॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

आयद्धरीइन्द्रविव्रतावेरातेवज्रंजरिताबाह्वोर्धात् ।
येनाविहर्यतक्रतोअमित्रान्पुरइष्णासिपुरुहूतपूर्वीः ॥२॥

आ । यत् । हरी इति । इन्द्र । विऽव्रता । वेः । आ । ते । वज्रम् । जरिता । बाह्वोः । धात् । येन । अविहर्यतक्रतो इत्यविहर्यतऽक्रतो । अमित्रान् । पुरः । इष्णासि । पुरुऽहूत । पूर्वीः ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वंयत्यदाविव्रताविविधकर्माणौहरीत्वदीयावश्वौआवेःरथेआगमयसिरथेयोजयसी-त्यर्थः तदानींतेतवबाह्वोर्हस्तयोर्जरितास्तोतावज्रमाधात्स्तोत्रेणस्थापयतिस्तोत्रास्तुतेप्रयत्नमन्त-रेणवज्रंत्वद्धस्तेदृश्यतइत्यर्थः हेअविहर्यतक्रतोप्रेप्सितकर्मन्निन्द्र अमित्रान्शत्रून्येनवज्रेणेष्णा-सिअभिगच्छसि हेपुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहूतस्त्वंपूर्वीर्बह्वीःपुरःअसुरपुराणिभेत्तुमभिग-च्छसीत्यर्थः ॥ विव्रता व्रतमितिकर्मनाम विविधंव्रतंकर्मययोस्तौ सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। वेः वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु अन्तर्भावितण्यर्था-च्छान्दसेलङि सिपि अदादित्वाच्छपोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। धात् दधातेश्छा-न्दसेलुङिगातिस्थेतिसिचोलुक् पूर्ववदडभावः। अविहर्यतक्रतो हर्यतिःप्रेप्साकर्मेतियास्कः। हर्यगतिकान्त्योः कान्तिरभिलाषः विहर्यतोनभिलषितः अविहर्यतोभिलषितइत्यर्थः तादृशः क्रतुःकर्मयस्यसतथोक्तः। अमित्रान् नसन्तिमित्राण्येषुइतिबहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तर-

१ नि० ७. १७.

पदाद्युदात्तत्वम् । इष्णासि इषआभीक्ष्ण्ये अत्रगत्यर्थः क्र्यादिभ्यःश्ना सिपःपित्त्वादनुदात्तत्वे तस्यैवस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥२॥

तृतीयामृचमाह—

त्वंसत्यइन्द्रधृष्णुरेतान्त्वमृभुक्षानर्यस्त्वंषाट् ।
त्वंशुष्णंवृजनेपृक्षआणौयूनेकुत्सायद्युमतेसचाहन् ॥३॥

त्वम् । सत्यः । इन्द्र । धृष्णुः । एतान् । त्वम् । ऋभुक्षाः । नर्यः । त्वम् । षाट् । त्वम् । शुष्णम् । वृजने । पृक्षे । आणौ । यूने । कुत्साय । द्युऽमते । सचा । अहन् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वंसत्यःसत्सुभवः सर्वोत्कृष्टइत्यर्थः एतानशत्रूनभिगतःसन् धृष्णुः तेषांधर्षयिता तिरस्कर्ता किञ्च त्वमृभुक्षाः ऋभूणामधिपतिः तेषुकृतनिवासोवा यद्वा महन्नामैतत् महान्प्रवृद्धोसि नर्योनृभ्योहितः तथा त्वं षाट् शत्रूणामभिभविताहन्तेत्यर्थः किञ्च वृजनइत्यादीनित्रीणिसङ्ग्रामनामानि अत्रपूर्वेविशेषणे वृजनेवर्जनयुक्ते सङ्ग्रामेहिवीराःपुरुषावर्ज्यन्तेहिंस्यन्ते पृक्षेसंपर्चनीयेवीर्यैर्योद्धुंप्राप्तव्ये एवंविधेआणौसङ्ग्रामेद्युमतेदीप्तिमतेयूनेतरुणायकुत्साय सचात्वंसहायोभूत्वाशुष्णंशोषयितारमेतत्संज्ञमसुरंअहनअवधीः ॥ ऋभुक्षाः ऋभुरितिमेधाविनाम उरुविस्तीर्णं भाति यद्वा ऋतेनयज्ञेनभातिभवतीतिवाऋभुः उरुशब्देऋतशब्देवोपपदेभातेर्भवतेर्वामृगय्वादयश्चेतिकुप्रत्ययः पूर्वपदस्यऋभावश्चनिपात्यते क्षयतिरैश्वर्यकर्मा तेषामीष्टेइत्यृभुक्षाः यद्वा क्षिनिवासगत्योः तेषुनिवसतीतिपतेस्थइतिविधीयमानइनिप्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभवति टिलोपश्च सौ पथिमथ्यृभुक्षामादित्यात्वं प्रत्ययस्वरः । षाट् सहअभिभवे छन्दसिसहइतिकेवलादपिण्विः षत्वंछान्दसम् । द्युमते द्यौःदीप्तिरस्मिन्नस्तीतिद्युमान् स्वादिष्वसर्वनामस्थानेइतिपदसंज्ञायां दिवउदित्युत्वं ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबिति मतुपउदात्तत्वम्॥३॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वंहत्यदिन्द्रचोदीःसखावृत्रंयद्वज्रिन्वृषकर्मन्नुभ्नाः ।
यद्धशूरवृषमणःपराचैर्विदस्यूँर्योनावकृतोवृथाषाट् ॥४॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । चोदीः । सखा । वृत्रम् । यत् । वज्रिन् । वृषऽकर्मन् । उभ्नाः । यत् । ह । शूर । वृषऽमनः । पराचैः । वि । दस्यून् । योनौ । अकृतः । वृथाषाट् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंह त्वंखलुसखाकुत्सस्यसहायःसन् त्यत्ततप्रसिद्धंधनंजयलक्षणंयशोवाचोदीः प्रेरितवानअकार्षीरित्यर्थः हेवृषकर्मन् वृष्ट्युदकसेचनरूपकर्मोपेत वज्रिन्वज्रवन्निन्द्र वृत्रंसर्वस्यधनस्यावरीतारंकुत्सस्यशत्रुंयत्यदाउभ्नाः अतुभ्नाः अहिंसीः अपिच हेशूरशत्रूणांप्रेरक वृषमणःकामाभिवर्षकमनस्केन्द्र वृथाषाट्अनायासेनशत्रूणामभिभवितात्वं यद्धयदाखलुयोनौवीरैर्मिश्रणीयेसंग्रामेदस्यून् कुत्सस्योपक्षयितॄन्अन्यान्शत्रून्पराचैः परागमनैः व्यकृतःपराङ्मुखायथाभवन्तितथाव्यच्छिनः तदानीं कुत्सःसर्वंयशःप्रापोदित्यर्थः॥चोदीः चुदप्रेरणे लुङि नेटीतिसिचिवृद्धिप्रतिषेधः। उभ्नाःणभतुभाहिंसायाम् क्रैयादिकःलङिसिपि तलोपश्छान्दसः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः पराचैरित्येतदव्ययं नीचैरुच्चैरितिवदितिभट्टभास्करमिश्रः । पराचैःपराञ्चैरितिनिरुक्तम् । दस्यून् दीर्घादटिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेतिउकारस्यसानुनासिकता ।अकृतः कृतीछेदने लङिसिपितुदादित्वाच्छप्रत्ययः आगमानुशासनस्यानित्यत्वाच्छेमुचादीनामितिनुमागमस्याभावः शस्यङित्त्वाद्गुणाभावः ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्वंहत्यदिन्द्रारिषण्यन्दृळ्हस्यचिन्मर्तानामजुष्टौ ।
व्यं१स्मदाकाष्ठाअर्वतेवर्घनेववज्रिञ्छ्नथिह्यमित्रान् ॥५॥४॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अरिषण्यन् । दृळ्हस्य । चित् । मर्तानाम् । अजुष्टौ । वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वते । वः । घनाऽइव । वज्रिन् । श्नथिहि । अमित्रान् ॥ ५ ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंखलुत्यत्तस्यदृळ्हस्यचितद्दृढस्यकस्यचिदपिअरिषण्यन्रेषणमनिच्छन् एवंस्वभावोभवसि देवतात्वेनानुगृहीतृत्वात् तथापिमर्तानांस्तोतृणामस्माकंशत्रुभिरजुष्टावप्रीतौसत्यांअस्मदर्वते अस्मदीयाश्वायगन्तुं काष्ठादिशः आसमन्ताद्विवःविवृताः कुरु यथासर्वासुदिक्षुअस्मदीयाअश्वाः

---

१ नि० ११.२५. ।

प्रतिरोधमन्तरेणगच्छन्तितथाकुर्वित्यर्थः किञ्च तत्रत्यानमित्रान् हेवज्रिन्वज्रवन्निन्द्र घनेवघनेन कठिनेनपर्वतेनेववज्रेणश्नथिहिश्नथयजहीत्यर्थः यद्वा मर्तानांमनुष्याणांमध्येयस्मिन्कस्मिंश्चि-त्त्वाप्रीतौसत्यांतस्यशत्रोर्दृढस्यापि अरिषण्यन् रेषणंहिंसनमनिच्छन्वर्तसेयस्मिंस्तुकुत्सादौप्रीतिरस्तितस्यशत्रुवधंचकृषे अतस्तवप्रियाणामस्माकमर्वतइत्यादिपूर्ववत् ॥ त्यत् सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् । अरिषण्यन् रिष्टशब्दात्क्यचिदुरस्युद्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यतीतिरिषण्भावोनिपात्यते नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्मत् पूर्ववत्षष्ठ्यालुक् । अर्वते अर्वणस्त्रसावनञइतिनकारस्यतकारादेशः वनिप्सुपौपित्त्वादनुदात्तौ परिशेषात् धातुस्वरएवशिष्यते । घनेव मूर्तौघनइतिकाठिन्येगम्यमानेहन्तेरप्प्रत्ययान्तोनिपात्यते । श्नथिहि श्नथहिंसार्थः ण्यन्ताल्लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वांह॒त्यदि॑न्द्रार्ण॑सातौ॒स्व॑र्मीळ्हे॒नर॑आ॒जाह॑वन्ते ।
तव॑स्वधावइ॒यमा॒सम॒र्यऊ॒तिर्वाजे॑ष्वत॒साय्या॑भूत् ॥६॥

त्वाम् । ह॒ । त्यत् । इ॒न्द्र॒ । अर्ण॑ऽसातौ । स्वः॑ऽमीळ्हे । नरः॑ । आ॒जा । ह॒व॒न्ते॒ । तव॑ । स्व॒धा॒ऽवः॒ । इ॒यम् । आ । स॒ऽम॒र्ये । ऊ॒तिः । वाजे॑षु । अ॒त॒साय्या॑ । भू॒त् ॥ ६ ॥

हेइन्द्र अर्णसातौअर्णानांगन्तृणांयुद्धेप्रवृत्तानांपुरुषाणांसातिर्लाभोयस्मिन्स्वर्मीळ्हेमीळ्हमिति धननाम सुष्ठुअरणीयंधनंयस्मिन्एवम्भूतेआजाआजौसङ्ग्रामे त्यत्तंप्रसिद्धंत्वामेवनरोयोद्धुकामाः पुरुषाः सहायार्थंहवन्तेआह्वयन्ति यद्वा अर्णसउदकस्यसातिर्लाभोयस्मिन्वृत्रादियुद्धेतस्मिन्नित्यर्थः वृष्टिनिरोधकेनवृत्रेणसहवर्षणार्थंतवयत्युद्धंतत्रस्तोतारस्त्वांप्रोत्साहयन्तीतिभावः यस्मादेवं तस्मात् हेस्वधावः हेअन्नवन्बलवन्वाइन्द्र समर्येसङ्ग्रामेतवसम्बन्धिनीइयमूतिःत्वदीयमिदंरक्षणंआ-अस्मदाभिमुख्येन भूत् भवतुवाजेषुसङ्ग्रामेषुयैषाऊतिः अतसाय्या योद्धृभिःप्राप्तव्याभवति ॥ त्यत्-सुपांसुलुगितिद्वितीयायालुक् । अर्णसातौऋगतौ बहुलवचनादौणादिकोनप्रत्ययः षणुदानेइत्यस्माद्भावेक्तिनिजनसनखनामित्यनुनासिकस्यात्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा उदकेनुदूचेत्यर्तेरसुन्प्रत्ययोनुडागमश्च पीवोपवसनादीनांछन्दसिलोपोवक्तव्यइतिसलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्व-

म् पूर्ववद्बहुव्रीहिस्वरः । स्वर्मीळ्हे स्वर्शब्दोन्यङ्स्वरौस्वरिताविति स्वरितः बहुव्रीहिस्वरेणस एवशिष्यते । आजा सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । स्वधावः मतुवसोरुरितिमतुपोरुत्वम् । अतसाय्या अतसातत्यगमने औणादिकःसाय्यप्रत्ययः तस्याडागमश्च आगमानुदात्तत्वेप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । भूत् छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलुङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह—

त्वंह॒त्यदि॑न्द्रस॒प्तयु॒ध्य॒न्पुरो॑वज्रिन्पु॒रुकु॒त्साय॑दर्दः ।
ब॒र्हिर्नयत्सु॒दासे॒वृथा॒वर्ग॒ंहोरा॑जन्वरि॑वःपू॒रवे॑कः ॥७॥

त्वम् । ह॒ । त्यत् । इन्द्र॒ । स॒प्त । यु॒ध्यन् । पुरः॑ । व॒ज्रि॒न् । पु॒रु॒ऽकु॒त्साय । द॒र्दरि॑ति॒ दर्दः॑ । ब॒र्हिः । न । यत् । सु॒ऽदासे॑ । वृथा॑ । वर्क् । अं॒होः । रा॒ज॒न् । वरि॑वः । पू॒रवे॑ । क॒रिति॑ कः ॥ ७ ॥

हेवज्रिन्वज्रवन्निन्द्र पुरुकुत्सायएतत्संज्ञायऋषयेयुध्यनतदीयशत्रुभिःसहयुद्धंकुर्वाणस्त्वमेव त्यत्ताःसप्तपुरःतदीयानिसप्तसंख्यानिनगराणिदर्दःव्यदारयः अभैत्सीरित्यर्थः अपिच सुदासेएतत्संज्ञायराज्ञेअंहोःएतत्संज्ञस्यासुरस्यसम्बन्धियद्धनमस्तितत्वृथाअनायासेनबर्हिर्न बर्हिरिववर्क् अवृणक्अच्छिनइत्यर्थः तदनन्तरंपूरवे त्वांहविषापूरयतेतस्मैसुदासेहेराजन्स्वामिन्निन्द्र वरिवोधनं कःअकार्षीः ॥ त्यत् सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । दर्दः दृविदारणे अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लङिसुपिअदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् बाहुलकाद्धलादिशेषाभावः हल्ङ्याब्भ्यइतिसलोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । सुदासे शोभनंददातीतिसुदाः असुन् सुदाःकल्याणदानइतियास्कः । वर्क् वृजीवर्जने लङिसिपिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् लघूपधगुणे पूर्ववत्सलोपः अडभावश्च चोःकुरितिकुत्वम् । कः डुकृञ्करणे लुङिसिपिमन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् पूर्ववत्सलोपाडभावौ ॥७॥

अष्टमीमृचमाह—

त्वंत्यांनइन्द्रदेवचि॒त्रामिष॒मापो॒नपी॑पयः॒परि॑ज्मन् ।
यया॑शूर॒प्रत्य॒स्मभ्यं॒यंसि॒त्मन॒मूर्ज॒ंनवि॒श्वध॒क्षर॑ध्यै ॥८॥

---

१ नि० ६. ३२.

त्वम् । त्याम् । नः । इन्द्र । देव । चित्राम् । इषम् । आपः । न ।
पीपयः । परिऽज्मन् । यया । शूर । प्रति । अस्मभ्यम् । यंसि ।
त्मनम् । ऊर्जम् । न । विश्वध । क्षरध्यै ॥ ८ ॥

हेदेवद्योतमानेन्द्र त्वंनोस्माकंचित्रांचायनीयांत्यांतामिषमन्नंपरिज्मन्परितोव्याप्तायांभूमौ पीपयः प्रवर्धयः यथासर्वाभूमिः अन्नेनपरिपूर्णाभवतितथाकुर्वित्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—आपोन यथाआपोवृष्ट्युदकानिभूम्यांवर्षणेनप्रवर्धयसितद्वत् यद्वा भूमौवर्तमानानस्मान्यथाअपः प्रापयसितद्वत् चित्रामिषमपिपाययेतिभावः हेशूरेन्द्र ययाइषात्मनमात्मानंजीवंअस्मभ्यंप्रतियंसिप्रयच्छसि तत्रदृष्टान्तः—विश्वध विश्वतः सर्वतः क्षरध्यैक्षरितुंऊर्जन उदकमिव यथास्मभ्यंबहुलमुदकंप्रयच्छसितद्वत्प्राणधारणरूपंजीवनमपिप्रयच्छसीतिभावः॥ आपः शसिप्राप्तेव्यत्ययेनजस् अप्तृन्नित्यादिनादीर्घः। पीपयः स्फायीओप्यायीवृद्धौ ण्यन्ताच्छान्दसेलुङि प्यायःपीतिव्यत्ययेन पीभावः णिश्रिद्रुस्रुभ्यइतिचेश्चङादेशः णिलोपादीनि यद्वा पीङ्पानेइत्यस्मात् लुङिचङिपूर्ववत् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । परिज्मन् जमतिर्गतिकर्मा अजगतिक्षेपणयोः आभ्यांपरिपूर्वाभ्यां श्वन्नुक्षन्नित्यादौकनिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । यंसि यमउपरमेबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । त्मनं आङोन्यत्रापिछन्दसिदृश्यतइत्यात्मनआकारलोपः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वादुपधादीर्घाभावः । विश्वध विश्वशब्दात् तसिलःसकारलोपोधत्वंच पृषोदरादित्वात् । क्षरध्यै क्षरसञ्चलने तुमर्थेसेसेनित्यध्यैन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

अकारिवइन्द्रगोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्तानमसाहरिभ्याम् ।
सुपेशसंवाजमाभरानःप्रातर्मक्षूधियावसुर्जगम्यात् ॥९॥५॥

अकारि । ते । इन्द्र । गोतमेभिः । ब्रह्माणि । आऽउक्ता । नमसा ।
हरिऽभ्याम् । सुऽपेशसम् । वाजम् । आ । भर । नः । प्रातः । मक्षु ।
धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥ ५ ॥

हेइन्द्र तेतवगोतमेभिर्गन्तृतमैरेतत्संज्ञैर्ऋषिभिःअकारिस्तोत्रंकृतमित्यर्थःएतदेवस्पष्टीकरोति ब्रह्माणिमन्त्रजातानिनमसाहविर्लक्षणेनान्नेनसहहरिभ्यामश्वाभ्यांयुक्तायतुभ्यंओक्ताआभिमु-

ख्येनोक्तानि यद्वा मर्यादायामाकारः यथाशास्त्रंप्रयुक्तानि सत्वंसुपेशसं पेशइतिरूपनाम बहुविध-रूपयुक्तंवाजमन्नंनोस्मभ्यमाभरआहरदेहीतियावत् धियाबुद्ध्याकर्मणावाप्राप्तधनइन्द्रः प्रातःकालेअस्मद्रक्षणार्थंजगम्यात्आगच्छतु ॥ ओक्ता शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । सुपेशसं पिशअवयवे असुन् बहुव्रीहावाद्युदात्तंद्व्यचूछन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भर ह्रग्रहोर्भइतिभत्वम् द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

वृष्णेशर्धायेतिपञ्चदशर्चंसप्तमंसूक्तं नोधसआर्षं मारुतं अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टाश्चतुर्दशजगत्यः तथाचानुक्रान्तम्—वृष्णेपञ्चोनामारुतंत्रिष्टुबन्तमिति । चातुर्विंशिकेहन्यान्निमारुतेइदंमारुतंनिविद्धानीयंसूत्रितम्—पृक्षस्यवृष्णोवृष्णेशर्धाययज्ञेनवर्धतेत्याग्निमारुतमिति । आभिप्लविकेपञ्चमेहन्यप्येतदाग्निमारुतेमारुतंनिविद्धानीयं सूत्रितंच—पृक्षस्यवृष्णोवृष्णेशर्धायनूचित्सहोजाइत्याग्निमारुतमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

वृष्णेशर्धायसुमखायवेधसेनोधःसुवृक्तिंप्रभरामरुद्भ्यः ।
अपोनधीरोमनसासुहस्त्योगिरःसमंञ्जेविदथेष्वाभुवः ॥१॥

वृष्णे । शर्धाय । सुऽमखाय । वेधसे । नोधः । सुऽवृक्तिम् । प्र । भर । मरुत्ऽभ्यः । अपः । न । धीरः । मनसा । सुऽहस्त्यः । गिरः । सम् । अञ्जे । विदथेषु । आऽभुवः ॥ १ ॥

अत्रपूर्वार्धेनस्तुतोनोधाःप्रेर्यते हेनोधः वृष्णेकामानांवर्षित्रेसुमखायशोभनयज्ञायवेधसेपुष्पफलादीनांकर्त्रे वायौसतिहिपुष्पाणिफलानिचोत्पद्यन्ते एवंविधायमरुद्भ्यः विभक्तिव्यत्ययः मरुतांमितराविणांशर्धायसमूहायसुवृक्तिं सुष्ठुआवर्जकं सुष्ठुप्रवृत्तंवास्तोत्रं प्रभरप्रेरयस्तुहीतियावत् स्तुतौप्रेरितोनोधाआह धीरोधीमान् सुहस्त्यः शोभनांगुलियुक्तः कृताञ्जलिरित्यर्थः एवम्भूतोहं मनसागिरःस्तुतिलक्षणावाचः समञ्जेसम्यग्व्यक्ताःकरोमि यागिरोविदथेषुयज्ञेषु आभुवःआङ्मर्यादायां यथाशास्त्रं प्रयुक्ताभवन्तीत्याभुवः देवताभिमुखीकरणायसमर्थाः यज्ञयोग्यैःस्तोत्रैर्मनःपूर्वकंमरुद्गणं स्तौमीतिभावः तत्रदृष्टान्तः—आपोन यथापर्जन्योयुगपदेवबहुषुप्रदेशेषुबहुशोजलानिवर्षति

द्वत् ॥ वृष्णे वृषसेचने कनिन्युवृषितक्षीत्यादिनाकनिन्प्रत्ययः किच्चाद्गुणाभावोनित्त्वादाद्युदात्त-
त्वम् चतुर्थ्येकवचनेअल्लोपोनइत्यकारलोपः । शर्धाय शृधुप्रसहने शर्ध्यतेप्रसह्यतेनेनपर्वतादिक-
मितिशर्धोमरुत्संघः करणेघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुमखाय शोभनोमखोयस्य नञ्सुभ्यामि-
तेप्राप्तेव्यत्ययेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नोधः पादादित्वात्षाष्ठिकमाम न्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सुह-
स्त्यः हस्तेभवोहस्त्यः भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । ततः सुशब्देनबहुव्रीहावा-
द्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

तेजंज्ञिरेदिवऋष्वासंउक्षणोरुद्रस्यमर्याअसुराअरेपसः ।
पावकासःशुचयःसूर्याइवसत्वानोनद्रप्सिनोघोरवर्पसः ॥२॥

ते । जज्ञिरे । दिवः । ऋष्वासः । उक्षणः । रुद्रस्य । मर्याः । असुराः ।
अरेपसः । पावकासः । शुचयः । सूर्याःऽइव । सत्वानः । न ।
द्रप्सिनः । घोरऽवर्पसः ॥ २ ॥

तेमरुतोदिवोन्तरिक्षाज्जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः कीदृशाः ऋष्वासःदर्शनीयाःउक्षणः सेक्तारोयुवा-
इत्यर्थः रुद्रस्यमर्याः मर्यशब्दोमनुष्यवाची इहमरुतांमर्त्यत्वासंभवात्पुत्राइत्यस्मिन्नर्थेपर्यवस्य-
। मरुतांरुद्रपुत्रत्वंचमन्त्रान्तरेस्पष्टम्—आतेपितर्मरुतांसुम्नमेत्विति । असुराः शत्रूणांनिरसिता-
: अरेपसःरेपइतिपापनाम पापरहिताः पावकासः सर्वेषांशोधकाः सूर्याइवशुचयोदीप्ताः सत्वा-
न यथापरमेश्वरस्यभूतगणाः अतिशयेनबलपराक्रमाःतत्सदृशाइत्यर्थः सत्वानइतिभूतगणा-
च्यन्ते—अथोयेअस्यसत्वानइत्यादौतथादर्शनात् । द्रप्सिनः वृष्ट्युदकबिन्दुभिर्युक्ताः मरुतः-
ष्टांनयन्तीतिश्रुतेः । घोरवर्पसःवर्पइतिरूपनाम.घोररूपाः यथाभूतगणाभयंकररूपाः शत्रूणां
यंकररूपाइत्यर्थः यद्वा सत्वानोनघोरवर्पसः यथाभूतगणाभयंकररूपाः तद्वदेतेपीत्यर्थः ॥
ष्वासः ऋषीगतौ गत्यर्थाबुद्ध्यर्थाइति अत्रज्ञानार्थः सर्वनिघृष्वेत्यादौ वप्रत्ययान्तोनिपातितः
ज्जिसेरसुक् । उक्षणः वाषपूर्वस्यनिगमेइत्युपधादीर्घाभावः । अरेपसः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामि-
त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सत्वानः षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु प्रेईरसद्योस्तुट्चेतिविधीयमानः

---

१ ऋ० सं० २. ७. १६.। २ तै० सं० ४. ५. १.। ३ तै० सं० २. ४. १०.
मरुतःसृष्टांवृष्टिंनयन्तीतिनिरुक्तम् नि०७. २४.।

क्वनिप्प्रत्ययोबहुलवचनात्केवलादपिभवति प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते। घोरवर्पसः हन्तेरच्घुरचेतिहन्तेर्घुरादेशः अच् वृङ्धातोर्वृङ्शीङ्भ्यामित्यसुन् पुडागमः बहुव्रीहिस्वरः॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

युवानोरुद्राअजराअभोग्घनोववक्षुरध्रिगावःपर्वताइव।
दृळ्हाचिद्विश्वाभुवनानिपार्थिवाप्रच्यावयन्तिदिव्यानिमज्मना॥३॥

युवानः। रुद्राः। अजराः। अभोक्ऽहनः। ववक्षुः। अध्रिऽगावः।
पर्वताःऽइव। दृळ्हा। चित्। विश्वा। भुवनानि। पार्थिवा। प्र।
च्यवयन्ति। दिव्यानि। मज्मना॥ ३ ॥

युवानस्तरुणाःरुद्राः रुद्रपुत्राः अजराः जरारहिताः अभोग्घनः येदेवान् हविर्भिर्नभोजयन्तितेषांहन्तारः अध्रिगावः अधृतगमनाः परैरनिवारितगतयः पर्वताइवदृढाङ्गाः एवम्भूतामरुतः ववक्षुः स्तोतॄणामभिमतंप्रापयितुमिच्छन्ति अपिच विश्वासर्वाणिभुवनानिसद्भावंप्राप्तानिपार्थिवापृथिव्यांभवानिदिव्यानिदिविभवानिचवसूनिदृळ्हाचित् दृढान्यपिमज्मनेतिबलनाम मज्मनाशोधकेनबलेनप्रच्यावयन्तिप्रचालयन्ति॥ अभोग्घनः भोजनयन्तीतिभोजःनभोजःअभोजःतेषां हन्तारः बहुलंछन्दसीतिहन्तेःक्विप् झयोहोन्यतरस्यामितिहकारस्यघत्वम् इन्हन्पूषार्यम्णांशावितिनियमाद्दीर्घाभावः। ववक्षुः वहप्रापणेअस्मादिच्छासनिएकाचइतीट्प्रतिषेधः द्विर्भावः ढत्वकत्वषत्वानि सन्यतइतीत्वाभावश्छान्दसः लिटचुसिअमन्त्रेइतिनिषेधादाम्प्रत्ययाभावेअतोलोपइत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

चित्रैरञ्जिभिर्वपुषेव्यञ्जतेवक्षःसुरुक्माँअधियेतिरेशुभे।
अंसेष्वेषांनिमिमृक्षुरृष्टयःसाकंजज्ञिरेस्वधयादिवोनरः॥४॥

चित्रैः। अञ्जिऽभिः। वपुषे। वि। अञ्जते। वक्षःऽसु। रुक्मान्।
अधि। येतिरे। शुभे। अंसेषु। एषाम्। नि। मिमृक्षुः। ऋष्टयः।
साकम्। जज्ञिरे। स्वधया। दिवः। नरः॥ ४ ॥

वपुरितिरूपनाम वपुषेरूपायशोभार्थंमरुतः चित्रैर्नानाविधैः अञ्जिभीरूपाभिव्यञ्जनसमर्थैराभरणैःस्वशरीराणिव्यञ्जते व्यक्तंकुर्वन्तिअलङ्कुर्वन्तीत्यर्थः वक्षःसु भुजान्तरेषुरुक्मान्रोचमानान्हारान् अधियेतिरेउपरिचक्रिरे किमर्थंशुभेशोभार्थम् अपिच येषांमरुतामंसेषुस्कन्धेषु ऋष्टयःआयुधानिनिमिमृक्षुः निमृष्टाः स्थिताःबभूवुः तैरायुधैःसहितानरोनेतारोमरुतः दिवोन्तरिक्षात्स्वधया स्वकीयेनबलेनसाकंसहजज्ञिरेप्रादुर्बभूवुः॥ येतिरे यतीप्रयत्ने लिटिअतएकहल्मध्यइत्येत्वाभ्याससलोपौ। शुभे शुभदीप्तौ सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् सावेकाचइतिचतुर्थ्याउदात्तत्वम्। मिमृक्षुः मृजूशुद्धौ सनि ऊदित्त्वादिडभावः हलन्ताच्चेतिसनःकित्त्वाद्गुणाभावः द्विर्वचनादि सन्यतइतीत्वम् लिट्युसि अतोलोपइत्याकारलोपः। जज्ञिरे जनीप्रादुर्भावे लिटिगमहनेत्यादिनोपधालोपः॥४॥

पञ्चमीमृचमाह—

ईशानकृतोधुनयोरिशादसोवातान्विद्युतस्तविषीभिरक्रत।
दुहन्त्यूधर्दिव्यानिधूतयोभूमिंपिन्वन्तिपयसापरिज्रयः॥५॥६॥

ईशानऽकृतः। धुनयः। रिशादसः। वातान्। विऽद्युतः। तविषीभिः। अक्रत। दुहन्ति। ऊधः। दिव्यानि। धूतयः। भूमिम्। पिन्वन्ति। पयसा। परिऽज्रयः॥ ५॥ ६॥

ईशानकृतःस्तोतारमीशानंधनाधिपतिंकुर्वाणाः धुनयःमेघादीनांकम्पयितारःरिशादसः रिशानांहिंसकानामत्तारः यद्वा रिशतांहिंसतांअसितारोनिरसितारः एवम्भूतामरुतः तविषीभिरात्मीयैर्बलैर्वातान् पुरोवातादीन्विद्युतः विद्योतमानास्तडितश्चाक्रतकुर्वन्ति कृत्वाचपरिज्रयः परितोगन्तारोधूतयःकम्पयितारोमरुतोदिव्यानिदिविभवानि ऊधः ऊधःस्थानीयान्यभ्राणिदुहन्ति रिक्तीकुर्वन्ति जलरहितानिकुर्वन्तीत्यर्थः तदनन्तरंभूमिंपयसामेघान्निर्गतेनोदकेनजलेनपिन्वन्ति सिञ्चन्ति॥ रिशादसः रिशहिंसायाम् इगुपधलक्षणःकः रिशन्तिहिंसन्तीतिरिशाःशत्रवः तानदन्तीतिरिशादसः असुन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा रिशच्छब्दोपपदात्तन्नादसुक्षेपणेइत्यस्मात्क्विप् व्यत्ययेनपूर्वपदस्योपधादीर्घः अन्तोदात्तत्वंच। अक्रत करोतेश्छान्दसोवर्तमानेलुङ् मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक्। ऊधः सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक्॥ ५॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेषष्ठोवर्गः॥६॥

मरुत्वतीयशस्त्रेपिन्वन्त्यपइत्येषाधाय्या सूत्रितंच—अग्निर्नेतात्वंसोमक्रतुभिःपिन्वन्त्यपइतिधाय्याइति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

पिन्वन्त्यपोमरुतःसुदानवःपयोघृतवद्विदथेष्वाभुवः ।
अत्यंनमिहेविनयन्तिवाजिनमुत्संदुहन्तिस्तनयन्तमक्षितम् ॥ ६॥

पिन्वन्ति । अपः । मरुतः । सुऽदानवः । पयः । घृतऽवत् । विदथेषु ।
आऽभुवः । अत्यम् । न । मिहे । वि । नयन्ति । वाजिनम् ।
उत्सम् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदानामरुतः पयःक्षीरवत् सारवतीरपःपिन्वन्तिसिञ्चन्ति आभुव आभुवन्तीत्याभुवःऋत्विजः तेविदथेषुयज्ञेषुघृतवत्यथाघृतंसिञ्चन्तिएवंमरुतोपिवृष्टिंकुर्वन्तीति भावःतत्रहेतुमाह—अत्यंन यथाअश्वंसादिनोविनयन्ति युद्धार्थेशिक्षन्ति एवंमरुतोवाजिनंवेगवन्तंमेघंमिहेवर्षणायविनयन्तिस्वाधीनंकुर्वन्तीतिभावः विनीयचस्तनयन्तंगर्जन्तंअक्षितंअक्षीणंउत्संउत्सवन्त्यस्मादापइतिउत्सोमेघः तंदुहन्तिरिक्तीकुर्वन्ति ॥ सुदानवः नुप्रत्ययान्तोदानुशब्दआद्युदात्तः बहुव्रीहावाद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मिहे मिहसेचने सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । स्तनयन्तम् स्तनयशब्दश्चुरादिरदन्तः अतोलोपस्यस्थानिवद्भावाद्दृश्चाद्यभावः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

महिषासोमायिनश्चित्रभानवोगिरयोनस्वतवसोरघुष्यदः ।
मृगाइवहस्तिनःखादथावनायदारुणीषुतविषीरयुग्ध्वम् ॥७॥

महिषासः । मायिनः । चित्रऽभानवः । गिरयः । न । स्वऽतवसः ।
रघुऽस्यदः । मृगाःऽइव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् ।
आरुणीषु । तविषीः । अयुग्ध्वम् ॥ ७ ॥

महिषइतिमहन्नाम महिषासोमहान्तःमायेतिज्ञाननाम मायिनःप्राज्ञाःचित्रभानवःशोभन-दीप्तयःगिरयोनस्वतवसःपर्वताइवस्वकीयेनबलेनयुक्तारघुष्यदः शीघ्रगमनाः हेमरुतःएवम्भूतगु-णविशिष्टायूयं हस्तिनोहस्तवन्तोमृगाइवगजाइव वनावनानिवृक्षजातानिखादथभक्षयथ प्रभंक्थे-तियावत् यद्यस्मात्आरुणीषुअरुणवर्णासुवडवासुतविषीबलान्ययुग्ध्वंसंयोजितवन्तः तस्माद्भ-वतामिववाहनस्यापिप्रबलत्वात्तत्संयुक्ताभवन्तः सर्वेभजन्तीत्यर्थः ॥ रघुष्यदः स्यन्दूप्रस्रवणे रघुशीघ्रंस्यन्दन्तेगच्छन्तीतिरघुष्यदः क्विप्चेतिक्विप् अनिदितामितिनलोपः वालमूललघ्वल-मितिलत्वविकल्पः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । खादथ खादृभक्षणे । अयुग्ध्वं युजिर्योगे लुङि च्लेःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः धिचेतिसकारलोपः चोःकुरितिकुत्वम् अडागमउदात्तः यद्वृत्तयो-गादनिघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

सिंहाइंवनानदतिप्रचेतसःपिशाइंवसुपिशोविश्ववेदसः ।
क्षपोजिन्वन्तःपृषतीभिर्ऋष्टिभिःसमित्सबाधःशवसाहिमन्यवः॥८

सिंहाःऽइव । नानदति । प्रऽचेतसः । पिशाःऽइव । सुऽपिशः ।
विश्वऽवेदसः । क्षपः । जिन्वन्तः । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । सम् ।
इत् । सऽबाधः । शवसा । अहिऽमन्यवः ॥ ८ ॥

प्रचेतसःप्रकृष्टज्ञानामरुतः सिंहाइवनानदतिभृशंशब्दंकुर्वन्ति यथासिंहाः गिरिगह्वरेषुगंभी-रशब्दंकुर्वन्ति एवंमरुत्स्वप्यागतेषुगम्भीरःशब्दउत्पद्यतइतिभावः तथासुपिशःशोभनावयवाःशो-भनालङ्कारावा तत्रदृष्टान्तः—पिशाइव पेशइतिरूपनाम यथारुरवःस्वशरीरगतैःश्वेतबिन्दुभिःअ-लंकृतास्तद्वत् विश्ववेदसः सर्वज्ञाःक्षपःशत्रूणांक्षपयितारः जिन्वन्तः स्तोतॄन्प्रीणयन्तःशवसाबले-नअहिमन्यवः आहननशीलामन्युयुक्ताःयद्विषयःकोपोजायतेतस्यहननेसमर्थाइत्यर्थः यद्वा म-ननंज्ञानं मन्युः अहीनज्ञानाः उत्कृष्टबुद्धयइत्यर्थः एवम्भूतामरुतः पृषतीभिः पृषत्यइतिमरुतांवा-हनस्याख्या पृषत्यःश्वेतबिन्द्वङ्किताः मृग्यइत्यैतिहासिकाः । नानावर्णामेघमालाइतिनैरुक्ताः।ता-भिःऋष्टिभिरायुधैश्चसहिताःसन्तःसबाधःशत्रुभिर्बाधितान्यजमानान्समित्समानमेवयुगपदेवर -क्षितुमागच्छन्तीतिशेषः॥ नानदति णदअव्यक्तेशब्दे अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लट् । पिशाइव पिशअवय-वे इगुपधलक्षणःकः। सुपिशः सुपूर्वात्पिशअवयवेइत्यस्मात् क्विप्चेतिक्विप्। पृषतीभिः पृषुसेचने वर्त-मानेपृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्चेतिशतृवद्भावादुगितश्चेतिङीप् अतएवशतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वेप्रा-प्ते बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिनियमात्तस्याभावः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

रोदसीआवदतागणश्रियोनृषाचःशूराःशवसाहिमन्यवः ।
आवन्धुरेष्वमतिर्नदर्शताविद्युन्नतस्थौमरुतोरथेषुवः ॥९॥

रोदसी इति । आ । वदत । गणऽश्रियः । नृऽसाचः । शूराः । शवसा ।
अहिऽमन्यवः । आ । वन्धुरेषु । अमतिः । न । दर्शता । विऽद्युत् ।
न । तस्थौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥ ९ ॥

हेगणश्रियः गणशःश्रयमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिताः नृषाचः नॄन्यजमानान् हविः-स्वीकरणायसेवमानाः शूराः शौर्योपेताः एवम्भूताः हेमरुतः शवसाबलेनअहिमन्यवः आहन-नस्वभावकोपयुक्ताःसन्तः रोदसीद्यावापृथिव्यौ आवदत आसमन्ताच्छब्दयत युष्मदागमनेस-तिभवदीयशब्देनद्यावापृथिव्यौपूर्णेकुरुतेतिभावः किञ्च हेमरुतः वोयुष्माकंतेजः वन्धुरेषुबन्धक-काष्ठनिर्मितंसारथेःस्थानंवन्धुरमित्युच्यते तद्युक्तेषुरथेष्वातस्थौआतिष्ठतिअवस्थितंसत्सर्वैर्दृश्य-ते तत्रदृष्टान्तद्वयमुच्यते—अमतिर्न अमतिरितिरूपनाम यथानिर्मलंरूपंसर्वैर्दृश्यते दर्शताविद्युन्न यथावादर्शनीयाविद्युत्मेघस्थासर्वैर्दृश्यतेएवंरथेवस्थितानांयुष्माकंज्योतिरपिसर्वैर्दृश्यतइत्यर्थः॥ वदत ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः। नृषाचः पादादित्वादामन्त्रितायुदात्तत्वम् ।अमतिः अमगत्यादिषु अमेरतिरित्यौणादिकोतिप्रत्ययः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । दर्शता भृमृदृशीत्यादिनाअतच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

विश्ववेदसोरयिभिःसमोकसःसम्मिश्लासस्तविषीभिर्विरप्शिनः।
अस्तारइषुंदधिरेगभस्त्योरनन्तशुष्माद्वृषखादयोनरः ॥१०॥७॥

विश्वऽवेदसः । रयिऽभिः । समऽओकसः । समऽमिश्लासः । तविषीभिः
विऽरप्शिनः । अस्तारः । इषुम् । दधिरे । गभस्त्योः । अनन्तऽशुष्माः
वृषऽखादयः । नरः ॥ १० ॥ ७ ॥

विश्ववेदसः सर्वज्ञाः रयिभिर्धनैःसमोकसः समाननिवासाः समवेतावाधनाधिपतयइत्यर्थः तविषीभिः बलैः संमिश्लासः संमिश्राः संयुक्ताइत्यर्थः विरप्शिनः महन्नामैतत् महान्तः अस्तारः शत्रूणांनिरसितारः अनन्तशुष्माः अनवच्छिन्नबलाः वृषखादयः वृषाइन्द्रः खादिरायुधस्थानीयोयेषांतेतथोक्ताः यद्वा वृषासोमःखादिःखाद्यःपेयोयेषांतेनरोनेतारः एवम्भूताः मरुतः गभस्तिरितिबाहुनाम गभस्त्योःबाह्वोःइषुंदधिरे शत्रूणांनिरसनायधनुर्बाणादिकंआयुधंधारयन्ति ॥ समोकसः उचसमवाये असुनिबहुलवचनात्कुत्वमितिओकउचःकइत्यत्रोक्तम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । संमिश्लासः कपिलकादित्वाल्लत्वम् । विरप्शिनः रपलपव्यक्तायां वाचि विपूर्वादस्मात् बहुलवचनात्शक्प्रत्ययः विविधंशब्दंरपन्तीतिविरप्शाःस्तोतारः तेएषांसन्तीतिविरप्शिनः यद्वा विविधंरपणंविरप्शं तदेषामस्तीति मरुतोहिविविधंशब्दंकुर्वतेइति प्रत्ययस्वरः । अस्तारः ताच्छीलिकस्तृन् इडभावश्छान्दसः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अनन्तशुष्माः नास्यन्तोस्येत्यनन्तः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अनन्तंशुष्मोबलंयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृषखादयः खादृभक्षणे उणादिकइन्प्रत्ययः वृषन्शब्दः कनिन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

एकादशीमृचमाह—

हिरण्ययेभिःपविभिःपयोवृधउज्जिघ्नन्तआपथ्योनपर्वतान् ।
मखाअयासःस्वसृतोध्रुवच्युतोदुध्रकृतोमरुतोभ्राजदृष्टयः॥११॥

हिरण्ययेभिः । पविऽभिः । पयःऽवृधः । उत् । जिघ्नन्ते ।
आऽपथ्यः । न । पर्वतान् । मखाः । अयासः । स्वऽसृतः । ध्रुवऽच्युतः ।
दुध्रऽकृतः । मरुतः । भ्राजत्ऽऋष्टयः ॥ ११ ॥

मरुतःहिरण्ययेभिःसुवर्णमयैः यद्वा हितरमणीयैः पविभिःरथानांचक्रैःपर्वतान्पर्वतोमेघान् यद्वा शिलोच्चयानउज्जिघ्नन्तेऊर्ध्वंगमयन्तिस्थानात्प्रच्यावयन्तीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—पथ्योन यथा पथिगच्छन्रथःमार्गेःआस्थितंतृणवृक्षादिकंचूर्णीकृत्योर्ध्वंनयतिगमयति यद्वा यथासंयुक्तागजाः मार्गेस्थितंवृक्षादिकंभग्नंकुर्वन्ति कीदृशामरुतःपयोवृधःपयसोवृष्ट्युदकस्यवर्धयितारः यद्वा पृश्नेः

पयसावर्धमानाःपृश्निर्यैवैपयसोमरुतोजाताइतिहिश्रूयते[1]। मखाःमखइतियज्ञनाम तद्वन्तः अयासः देवयजनदेशंप्रतिगन्तारः स्वसृतः शत्रून्प्रतिस्वयमेवसरन्तोगच्छन्तः ध्रुवच्युतः ध्रुवाणांनिश्चला-नांपर्वतादीनामपिच्यावयितारःदुध्रकृतः दुध्रंदुष्टानांधारयितारंआत्मानंकुर्वाणाः यद्वा दुर्धरमन्यैर्ध-र्तुमशक्यंआत्मानंकुर्वाणाःभ्राजदृष्टयःदीप्यमानायुधाः॥ उज्जिघ्नन्ते हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहु-लंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् गमहनेत्यादिनोपधालोपः होहन्तेरितिघत्वम् व्यत्ययेनान्तादेशः। पथ्यः पथिभवःभवेछन्दसीतियत् नस्तद्धितेइतिटिलोपः व्यत्ययेनस्वरितत्वम् यद्वा छन्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयईकारः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिविभक्तेःस्वरितत्वम्। अयासः अयपयगतौ अयन्तइत्ययाः पचाद्यच् आज्जसेरसुक्। दुध्रकृतः अत्रदुःशब्देनदुष्टाःलक्ष्यन्ते धृञ्धा-रणे दुष्टान्धारयतीतिदुध्रः मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः यद्वा ईषद्दुःसुष्विति दुःशब्देउपपदेकर्म-णिखल् गुणाभावश्छान्दसः तंकुर्वन्तीतिदुध्रकृतः करोतेः क्विप्चेतिक्विप् रेफलोपश्छान्दसः॥ ११॥

द्वादशीमृचमाह—

घृषुंपावकंवनिनंविचर्षणिंरुद्रस्यसूनुंहवसागृणीमसि।
रजस्तुरंतवसंमारुतंगणमृजीषिणंवृषणंसश्चतश्रिये ॥१२॥

घृषुम्। पावकम्। वनिनम्। विऽचर्षणिम्। रुद्रस्य। सूनुम्। हवसा। गृणीमसि। रजःऽतुरम्। तवसम्। मारुतम्। गणम्। ऋजीषिणम्। वृषणम्। सश्चत। श्रिये॥ १२॥

घृषुंशत्रूणांबलस्यघर्षकंविनाशयितारंपावकंसर्वेषांशोधकं वनिनं वनमित्युदकनाम उद-कवन्तंवृष्टिप्रदमित्यर्थः विचर्षणिंविशेषेणसर्वस्यद्रष्टारं रुद्रस्यमहादेवस्यसूनुंपुत्रभूतंएवंविधंमरुतां समूहंहवसाआह्वानसाधनेनस्तोत्रेणगृणीमसिशब्दयामःस्तुमइत्यर्थः हेऋत्विग्यजमानाः यूयम-पिश्रियेऐश्वर्यायधनार्थंमारुतंगणंमरुतांसंघंसश्चतप्राप्नुत कीदृशंरजस्तुरंपार्थिवस्यपांसोःत्वरयि-तारंप्रेरकमित्यर्थः तवसं प्रवृद्धंऋजीषिणंतृतीयसवनेहिमरुतःस्तूयंते तत्रचऋजीषमभिषुण्वन्तीति ऋजीषसम्बन्धःश्रुतः अतस्तद्वन्तंवृषणंकामानांवर्षितारम्॥ हवसा ह्वेञोसिप्रत्ययेबहुलंछन्दसी-तिसम्प्रसारणम्। गृणीमसि गॄशब्दे इदन्तोमसिः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम्। रजस्तुरं रजांसितु-

1 तै० सं० २. २. ११. ।

तोर्तीतिरजस्तूः तुरत्वरणे क्विप्चेतिक्विप्। वृषणं वाषपूर्वस्यनिगमेइतिदीर्घाभावः। सश्चत ग्लुश्चुषस्जगतावित्यत्रसश्चिमप्येकेइतिधातुवृत्तावुक्तम् गतिकर्मसुचसंश्चतीतिपठितम्। श्रिये सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

प्रनूसमर्तःशवंसाजनाँअतिंतस्थौवंऊतीमंरुतोयमावंत।
अर्वद्भिर्वाजंभरतेधनानृभिंरापृच्छ्यंक्रतुमाक्षेतिपुष्यंति॥१३॥

प्र। नु। सः। मर्तः। शवंसा। जनान्। अतिं। तस्थौ। वः।
ऊती। मरुतः। यम्। आवंत। अर्वत्ऽभिः। वाजंम्। भरते।
धनां। नृऽभिः। आऽपृच्छ्यंम्। क्रतुम्। आ। क्षेति। पुष्यंति॥१३॥

समर्तःमनुष्यः शवसाबलेनजनान् जातानन्यान् पुरुषानतिअतीत्यनुक्षिप्रंतस्थौप्रतिष्ठितोभवति हेमरुतोवोयुष्माकंऊतीऊत्यारक्षणेनयंपुरुषंआवतअरक्षतअपिचसपुरुषः अर्वद्भिरश्वैः साधनभूतैर्वाजमन्नंनृभिःस्वकीयैर्मनुष्यैः धनाधनानिचभरतेसम्पादयति तथाआपृच्छ्यं आप्रष्टव्यंशोभनंक्रतुंअग्निष्टोमादिकर्मआक्षेतिआप्नोति पुष्यतिप्रजापशुभिःपुष्टोभवतिच ॥ ऊती तृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । नृभिः नृचान्यतरस्यामितिविभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः । आपृच्छ्यं छन्दसिनिष्टर्क्येत्यादौआङ्पूर्वात्पृच्छतेःक्यप्प्रत्ययान्तोनिपात्यते ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणम् प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्षेति क्षिनिवासगत्योः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्। पुष्यति पुषपुष्टौ दिवादित्वाच्छ्यन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् तिङःपरत्वान्निघाताभावः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

चर्कृत्यंमरुतःपृत्सुदुष्टरंद्युमन्तंशुष्मंमघवंत्सुधत्तन।
धनस्पृतंमुक्थ्यंविश्वचंर्षणिंतोकंपुष्येमतनंयंशतंहिमाः॥१४॥

चर्कृत्यंम्। मरुतः। पृत्ऽसु। दुस्तरंम्। द्युऽमन्तंम्। शुष्मंम्।
मघवंत्ऽसु। धत्तन। धनऽस्पृतंम्। उक्थ्यंम्। विश्वऽचंर्षणिम्।
तोकम्। पुष्येम। तनंयम्। शतम्। हिमाः॥ १४ ॥

हेमरुतः मघवत्सुहविर्लक्षणधनयुक्तेषुयजमानेषुपुत्रंधत्तनस्थापयतदत्तेतियावत् कीदृशंपु-त्रं चर्कृत्यंकार्येषुपुनःपुनःपुरस्कर्तव्यं सर्वकर्मकुशलमित्यर्थः पृत्सुसङ्ग्रामेषुदुष्टरंदुःखेनतरित-व्यंअजेयमित्यर्थः द्युमन्तंदीप्तिमन्तंशुष्मंशत्रूणांशोषकं बलवन्तंधनस्पृतं धनानां स्प्रष्टारंधनैः प्रीतंवाउक्थ्यं उक्थं स्तोत्रंतदर्हंप्रशस्यमित्यर्थः विश्वचर्षणिंविशेषेणद्रष्टारंसर्वज्ञंएवंविधंतोकंपु-त्रंतनयंपौत्रंचशतंहिमाः हेमंतर्तूपलक्षितान्शतसंवत्सरान्जीवन्तःसन्तः पुष्येमपोषयेम अत्रहिम-शब्देनतद्युक्ताहेमन्तर्तवोभिधीयन्ते तथाचब्राह्मणमेवमाम्नायते—शतंहिमाइत्याह शतंत्वाहेमन्ता-निधिषीयेतिवावैतदाहेति[1] ॥ चर्कृत्यम् प्रकृतिग्रहणेयङ्लुगन्तस्यापिग्रहणमितिन्यायेनकरोतेर्य-ङ्लुगन्तात् विभाषाकृवृषोरितिक्यप् तुगागमः प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते। पृत्सु पदादिषुमांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमितिपृतनाशब्दस्यपृदादेशः। दुष्टरं तॄप्लवनतरणयोः ईषद्दुःसुषु-तिखल् सुषामादेराकृतिगणत्वात्षत्वम् लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। धत्तन तप्तनप्तनथना-श्चेतितस्यतनादेशः। हिमाः हन्तेर्हिंचेतिमक्प्रत्ययः अर्शआद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम्॥१४॥

ऐकादशिनस्यमारुतस्यपशोर्वपायागस्यनूष्ठिरमित्येषायाज्या सूत्रितंच—शुचीवोहव्याम-रुतःशुचीनांनूष्ठिरंमरुतोवीरवन्तमिति।

तामेतांसूक्तेपञ्चदशीमृचमाह—

नूष्ठिरंमरुतोवीरवन्तमृतीषाहंरयिमस्मासुधत्त।
सहस्रिणंशतिनंशूशुवांसंप्रातर्मक्षूधियावसुर्जगम्यात्॥१५॥८॥

नु। स्थिरम्। मरुतः। वीरऽवन्तम्। ऋतिऽसहम्। रयिम्।
अस्मासु। धत्त। सहस्रिणम्। शतिनम्। शूशुऽवांसम्। प्रातः।
मक्षु। धियाऽवसुः। जगम्यात्॥ १५॥ ८॥

हेमरुतः स्थिरंस्थास्नुंवीरवन्तंवीरैःपुत्रैर्वर्धितं यद्वा वीर्योपेतंऋतीषाहंगन्तृणांशत्रूणामभि-भवितारं एवंविधंरयिंपुत्रलक्षणंधनंअस्मासुधत्तस्थापयत सहस्रिणंशतिनंएतत्संख्याकधनवन्तं अतएवशूशुवांसंप्रवृद्धंअपिचास्माकं रक्षणायधियाबुद्ध्याकर्मणावाप्राप्तधनोमरुद्गणःप्रातःकाले जगम्यात्आगच्छतु॥ नूष्ठिरं ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः पूर्वपदादितिषत्वम्। ऋतीषाहं ऋगतौ

१ तै० १.५.८.।

कर्तरिक्विप् षहअभिभवे छन्दसिसहइतिण्विप्रत्ययः अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् सुषामादित्वात्षत्वम् । शूशुवांसं टुओश्विगतिवृद्ध्योः लिटःक्वसुः विभाषाश्वेरितिसम्प्रसारणम् द्विर्वचने तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वम् वस्वेकाजाद्घसामितिनियमादिड्भावः प्रत्ययस्वरः॥ १५॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेएकादशोनुवाकः ११ ॥

द्वादशेनुवाकेनवसूक्तानि तत्रपश्वेत्यादीनि षट्सूक्तानिद्विपदानि तेष्वध्ययनसमयेद्वेद्वेऋचौ चतुःपदामेकैकामृचंकृत्वासमाम्नायते अयुक्संख्यासुतुयान्त्यातिरिच्यतेसातथैवाम्नायते प्रायेणार्थोपिद्वयोर्द्विपदयोरेकएव प्रयोगेतुताःपृथक्शंसनीयाः सूत्र्यतेहि पश्वाननतायुमितिद्विपदमिति। तत्रपश्वेतिदशर्चंप्रथमंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—पश्वादशपराशरःशाक्त्योद्वैपदंतदिति । शक्तिपुत्रः पराशरऋषिः तत्पुत्रत्वंचसमर्यते वसिष्ठस्यसुतःशक्तिःशक्तेःपुत्रःपराशरइति । द्विपदाविराट्छन्दः विंशतिकाद्विपदाविराजइतिहितल्लक्षणम् अग्निर्देवता परमाग्नेयमैन्द्रादितिपरिभाषितम् पश्वानतायुमित्यारभ्य इत्थाहीत्यतःप्राक्यत्सूक्तजातंतत्सर्वमाग्नेयमितितस्यार्थः द्वैपदंतदित्युक्त्वादिदमादीनिषट्सूक्तानितुह्यादिपरिभाषयाद्विपदानि दशमेहनिवैश्वदेवशस्त्रेवैश्वदेवसूक्तात्पूर्वं एतद्वैपदंसूक्तंशंसनीयं सूत्रमुदाहृतम् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

प॒श्वान॒ता॒युंगुहा॒चर॑न्तं॒नमो॑यु॒जा॒नंनमो॒वह॑न्तम् । (१)
स॒जोषा॒धीराः॑प॒दैरनु॑ग्मन्नुप॑त्वासीद॒न्विश्वे॒यज॑त्राः (२) ॥ १ ॥

प॒श्वा । न । ता॒युम् । गुहा॑ । चर॑न्तम् । नमः॑ । यु॒जा॒नम् । नमः॑ । वह॑न्तम् । (१)स॒ऽजोषाः॑ । धीराः॑ । प॒दैः । अनु॑ । ग्मन् । उप॑ । त्वा॒ । सी॒द॒न् । विश्वे॑ । यज॑त्राः (२)॥ १ ॥

धीराः मेधाविनोदेवाः सजोषाःसमानप्रीतयःसन्तः हेअग्ने त्वांपदैर्मार्गैःपादकृतैर्लाञ्छनैः अनुग्मन्अन्वगमन् कीदृशंपश्वाअपहृतेनपशुनासहवर्तमानंतायुंन तायुरितिस्तेननाम यथास्तेनःपरकीयंपश्वादिधनमपहृत्यदुष्प्रवेशेगिरिगह्वरेवर्ततेतद्वत् गुहाचरन्तंअप्सुपायांगुहायांगच्छन्तंव-

र्तमानं चततिर्गतिकर्मा । तथाचतैत्तिरीयैःअग्नेरप्सुप्रवेशःसमाम्नायते—सनिलायत सोपःप्राविशदिति। यद्वा अश्वत्थगुहायांगच्छन्तंवर्तमानं श्रूयतेच—अग्निर्देवेभ्योनिलायत। अश्वोरूपंकृत्वा सोश्वत्थेसंवत्सरमतिष्ठदिति[3] । तथानमोयुजानंहविर्लक्षणमन्नमात्मनासंयुजानंनमोवहन्तंदेवेभ्यःप्रत्तंहविर्वहन्तंयजत्राःयजनीयाः विश्वेसर्वेदेवाः हेअग्ने त्वात्वांउपसीदन्समीपंप्रापुवनदृशुरित्यर्थः ॥ पश्वा तृतीयैकवचनस्यजसादिषुछन्दसिवावचनमितिनाभावाभावः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । गुहा भिदादिषुपाठादङ्प्रत्ययान्तः वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । युजानं शानचि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । सजोषाः जुषीप्रीतिसेवनयोः समानंजुषन्तइतिसजोषसः समानस्यच्छन्दसीतिसभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगितिजसःसुः । ग्मन् गमेर्लुङि मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । यजत्राः अमिनक्षीत्यादिनात्रन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

ऋतस्यदेवाअनुव्रतागुर्भुवत्परिष्टिर्द्यौर्नभूम ।(३)
वर्धन्तीमापःपन्वासुशिश्विमृतस्ययोनागर्भेसुजातम् (४)॥२॥

ऋतस्य । देवाः । अनु । व्रता । गुः । भुवत् । परिष्टिः । द्यौः । न । भूम । (३) वर्धन्ति । ईम् । आपः । पन्वा । सुऽशिश्विम् । ऋतस्य । योना । गर्भे । सुऽजातम् (४) ॥ २ ॥

उक्तएवार्थःस्पष्टीक्रियते देवाःऋतस्यगतस्यपलायितस्याग्नेः व्रतावतानिकर्माणिगमनावस्थानशयनादिरूपाणिअनुगुः अन्वेष्टुमगमन् तदनन्तरंपरिष्टिःपरितःसर्वतोन्वेषणंभुवदभवत् भूमभूमिरपिअग्नेरन्वेष्टृभिर्देवैर्द्यौर्न स्वर्गइवाभूत् इन्द्रादयःसर्वेदेवाः अग्नेर्गवेषणायभूलोकंप्राप्ताइत्यर्थः आपः अब्देवताः ईं एनंउदकेप्रविष्टमग्निंवर्धन्तिप्रवर्धयन्ति यथादेवानपश्यन्तितथाऽरक्षन्तीत्यर्थः कीदृशं पन्वास्तोत्रेणसुशिश्विंसुष्ठुप्रवर्धितंऋतस्ययोना योनिरित्युदकनाम ऋतस्य यज्ञस्यान्नस्यवाकारणभूते जले गर्भेगर्भस्थानेमध्येसुजातंसुष्ठुप्रादुर्भूतं एवमप्सुवर्तमानंअग्निं देवेभ्यःमत्स्यःप्रावोचत् तदनन्तरंदेवास्तमज्ञासिषुरितिभावः तथाचतैत्तिरीयकम्—सनिलायत

१ नि० ३. २०. । २ तै० सं. २. २. ६. । ३ तै० ब्रा० १. १. ३. ।

सोपःप्राविशत्तंदेवाःप्रैषमैच्छन्तंमत्स्यःप्राब्रवीदिति ॥ व्रता शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । गुः इणूगतौ इणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक् आतइतिझेर्जुस् उस्यपदान्तादितिपररूपत्वम् । परिष्टिः इषइच्छायाम् क्तिनि तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः शकन्ध्वादित्वात्पररूपत्वम् तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । भूम सुपांसुलुगितिसोर्डादेशः ह्रस्वश्छान्दसः । वर्धन्ति छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते । पन्वा पनस्तुतौ औणादिकोभावेउप्रत्ययः । सुशिश्वि टुओश्विगतिवृद्ध्योः आदृगमहनजनइत्यत्र उत्सर्गश्छन्दसीतिवचनात्किप्रत्ययः वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणम् लिड्वद्भावाद्द्विर्भावेबहुलंछन्दसीत्युकारस्येत्वम् छान्दसोयणादेशः सुःपूजायामितिसोःकर्मप्रवचनीयत्वम् स्वतीपूजायामितिप्रादिसमासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

पुष्टिर्नरण्वाक्षितिर्नपृथ्वीगिरिर्नभुज्मक्षोदोनशम्भु । (५)
अत्योनाज्मन्त्सर्गप्रतक्तःसिन्धुर्नक्षोदःकईंवराते (६) ॥ ३॥

पुष्टिः । न । रण्वा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न । भुज्म । क्षोदः । न । शम्ऽभु । (५) अत्यः । न । अज्मन् । सर्गऽप्रतक्तः । सिन्धुः । न । क्षोदः । कः । ईम् । वराते (६) ॥ ३ ॥

रण्वारमणीयासर्वेषांहृद्या पुष्टिर्न अभिमतफलानामभिवृद्धिरिव अग्निःसर्वेषांरमणीयः ऐहिकामुष्मिकसकलव्यवहारस्याग्न्यधीनत्वात् यद्वा पुष्टिरिवरण्वागन्तव्यः शब्दनीयः स्तुत्योवा यथापुष्टिःप्राप्यतेतद्वदग्निर्यज्ञेहविर्भिःप्राप्यतइतिभावः पृथ्वीविस्तीर्णाक्षितिर्न भूमिरिव अग्निरपिविस्तीर्णःसर्वेषुभूतेषुजाठररूपेणावस्थानात् गिरिर्न पर्वतइवभुज्मसर्वेषांभोजयिता यथागिरौविद्यमानंफलमूलादिकमाहृत्यसर्वेभुञ्जतेतद्वदग्नावपिपचन्तःसर्वेभुञ्जते यद्वा अग्नावाहुतिंहुत्वायजमानाःस्वर्गफलंभुञ्जते अथवागिरिर्यथादुर्भिक्षेसर्वान्प्राणिनोभुनक्ति स्वकीयमूलफलादिदानेनपालयतितद्वदयमपिपापादनुष्ठातॄन्प्रमुञ्चति तथाचाम्नायते—अग्निर्मातस्मादेनसःप्रमुञ्चत्विति । शम्भु सुखकरंक्षोदोन उदकमिव यथोदकंसुखंकरोतितद्वदग्निःसर्वेषांसुखकारीत्यर्थः अज्मन् संग्रामनामैतत् अज्मनिसङ्ग्रामेअत्योन सन्ततगमनशीलोजात्यश्वइवसर्गप्रतक्तः सर्गेणविसर्जनेनप्र-

१ तै० सं० २. २. ६. । २ तै० सं० १. ८. ५. ।

गमितः यथासादिनाप्रेषितोजात्यश्वोहन्तव्यसमीपमाशुगच्छति तद्वदग्निरपिस्तोतृभिःप्रेषितःस-न्शत्रूनहन्तुंशीघ्रंगच्छतीतिभावः अपिच सिन्धुर्नक्षोदः स्यन्दनशीलमुदकमिव अयमपिशीघ्रगामी यथानिम्नप्रदेशाभिमुखोजलप्रवाहोदुर्निवारः तद्वद्दग्धव्याभिमुखोग्निरपीत्यर्थः अतः यस्मादेवंतस्मा-त् ईं एनमग्निंकोवरातकोवारयेत कोपिवारयितुंनशक्नोतीत्यर्थः ॥ रण्वा रविर्गत्यर्थः रण्व्यतेप्रा-प्यतेइतिरण्वः कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्मणिपचाद्यच् । भुज्म भुजपालनाभ्यवहार-योः इदियुधीन्धीतिविधीयमानोमक्बहुलवचनादस्मादपिभवति सुपांसुलुगितिसोर्लुक् । अज्मन् अजगतिक्षेपणयोः मनिनि वल्यादावार्धधातुकेविकल्पइष्यतइतिवचनाद्वीभावाभावः सुपांसुलुगि-तिसप्तम्यालुक् । सर्गप्रतक्तः सृजविसर्गेइत्यस्माद्घञन्तःसर्गशब्दआद्युदात्तः तक्षुगतौअस्माद-न्तर्भावितण्यर्थान्निष्ठायां यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः अनिदितामितिनलोपः सर्गेणप्रतक्तः तृती-याकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम । वराते वृञ्वरणेअन्तर्भावितण्यर्थात् लेटि लेटोडाटावित्या-डागमः व्यत्ययेनशप् वैतोन्यत्रेत्यैत्वस्यविकल्पितत्वादभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

जामिःसिन्धूनांभ्रातेवस्वस्रामिभ्यान्नराजावनान्यत्ति ।(७)
यद्वातजूतोवनाव्यस्थादग्निर्हदातिरोमापृथिव्याः (८) ॥ ४॥

जामिः । सिन्धूनाम् । भ्राताऽइव । स्वस्राम् । इभ्यान् । न । राजा । वनानि । अत्ति । (७) यत् । वातऽजूतः । वना । वि । अस्थात् । अग्निः । ह । दाति । रोम । पृथिव्याः (८) ॥ ४ ॥

सिन्धूनां स्यन्दनशीलानामपांअयमग्निः जामिःबन्धुः तासामुत्पादकत्वात् तथाचाम्ना-तम—अग्नेरापइति । यद्वा देवेभ्यःपलायितोप्सुवर्तमानःसन् तासामपांबन्धुर्बभूवेत्यर्थः तत्रनिद र्शनम्—स्वस्रांस्वसॄणांभ्रातेव यथाभ्राताअतिशयेनहितकरोभवत् तद्वत्तादृशोग्निः वनानिमहान्त्य रण्यानिअत्तिभक्षयतिदहतीत्यर्थः तत्रनिदर्शनम—राजाइभ्यान्न भियंयन्तीतिनैरुक्तव्युत्पत्त्याइ भ्याःशत्रवः तानयथासमूलंहिनस्तितद्वत् यद्वा इभ्याःधनिनः तान्यथाधनमपहरन्राजाहिनस्ति तद्वदित्यर्थः अपिच यद्यदावातजूतो वातेनप्रेरितःसन्वनावनान्यरण्यानिव्यस्थात् उक्तप्रकारेणवि विधमातिष्ठतिदग्धुंप्रवर्तते तदानींअग्निर्हअग्निरेवपृथिव्याभूमेःसम्बधीनिरोमाओषधिरूपाणिरो·

तै० आरण्यके अष्टमाध्याये ।

माणिदातिछिनत्ति भूम्यांओषधिवनस्पतिजातंयदस्तितत्सर्वंदहतीतिभावः॥स्वस्रां आमोनुड्भा-वश्छान्दसः। अस्थात् लुङि गातिस्थेतिसिचोलुक्। दाति दाप्लवने अदादित्वाच्छपोलुक्॥४॥

पञ्चमीमृचमाह—

श्वसित्यप्सुहंसोनसीदन्क्रत्वाचेतिष्ठोविशामुषर्भुत्। (९)
सोमोनवेधाऋतप्रजातःपशुर्नशिश्वाविभुर्दूरेभाः (१०)॥५॥९॥

श्वसिति। अप्ऽसु। हंसः। न। सीदन्। क्रत्वा। चेतिष्ठः। विशाम्। उषःऽभुत्। (९) सोमः। न। वेधाः। ऋतऽप्रजातः। पशुः। न। शिश्वा। विऽभुः। दूरेऽभाः (१०)॥ ५॥ ९॥

अयमग्निर्देवेभ्यःपलायितःसन्अप्सूदकेषुश्वसितिप्राणिति निगूढोवर्ततेइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—हंसोनसीदन् उदकमध्येउपविशन्हंसइव कीदृशोग्निः क्रत्वाक्रतुनाज्ञानहेतुनाआत्मीयेन प्रकाशेनविशांप्रजानांचेतिष्ठः अतिशयेनचेतयिताज्ञापयिता रात्रौहिसर्वेजनाः अन्धकारावृतं सर्वंअग्नेःप्रकाशाज्जानन्ति उषर्भुत् उषसिउषःकालेअग्निहोत्रादौप्रबुद्धः सोमोनवेधाः सोमइवविधातास्रष्टा सोमोयथासकलमोषधिरूपंभोग्यजातंसृजति सोमोवाओषधीनांराजेतिश्रुतेः। तथासकलंभोक्तृजातंसृजति अग्नेरेवभोक्तृरूपेणावस्थानात् तथाचतैत्तिरीयकम्—अग्निरन्नादोन्नपतिरिति[1]। वाजसनेयकेपिभोक्तृभोग्ययोरग्नीषोमात्मकत्वमाम्नातम्—एतावद्वाइदमन्नंचैवान्नादश्चसोमएवान्नमग्निरन्नादइति। ऋतप्रजातः ऋतमित्युदकनाम ऋतादुदकात्प्रादुर्भूतः पशुर्नशिश्वा उदकमध्येवर्तमानोग्निःशयानःपशुरिव तनूकृतः सङ्कुचितगात्रोभूत् ततःप्रादुर्भूतःसन् विभुःप्रभूतःसम्पन्नः यद्वा शिश्वाशिशुनागर्भस्थेनवत्सेनसहितागौरिव विभुः प्रभूतावयवोजातइत्यर्थः दूरेभाःदूरेविप्रकृष्टदेशेपिभाःप्रकाशोयस्यसतथोक्तः एवंभूतोग्निरप्सुश्वसितीतिपूर्वेणसम्बन्धः॥ श्वसिति श्वसप्राणने अदादित्वाच्छपोलुक् रुधादिभ्यःसार्वधातुकइतीडागमः तिपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते। क्रत्वा जसादिषुछन्दसिवावचनमितिनाभावाभावः। उषसिबुद्ध्यतइतिउषर्भुत् बुधअवगमने क्विप्चेतिक्विप् एकाचोबशइतिभष्भावः अहरादीनांपत्यादिषूपसंख्यानमितिसकारस्यरेफादेशः। शिश्वा शोतनूकरणे आदेचइत्यात्वम् शःकित्सन्वच्चेतिउप्रत्ययः सन्वद्भावाद्द्विर्भावेत्वे अतएवनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् किद्वद्भावादातोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रथमप-

---

१ तै० ब्रा० ३.९.१९.। २ सत्यषाढसूत्रे.।

क्षे सुपांसुलुगितिसोराकारः द्वितीयेतुपूर्ववन्नाभावाभावः । दूरेभाः तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिबहुव्रीहावपिबहुलवचनादलुक् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

रयिरितिदशर्चंसूक्तंद्वैपदम् अध्ययनतःपञ्चर्चं द्वितीयंसूक्तंपराशरस्यार्षम् आग्नेयं अनुक्रान्तंच—रयिरिति । विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

रयिर्नचित्रासूरोनसन्दृगायुर्नप्राणोनित्योनसूनुः । (१)
तक्वानभूर्णिर्वनासिषक्तिपयोनधेनुःशुचिर्विभावा (२)॥१॥

रयिः । न । चित्रा । सूरः । न । सम्ऽदृक् । आयुः । न । प्राणः । नित्यः । न । सूनुः । (१) तक्वा । न । भूर्णिः । वना । सिसक्ति । पयः । न । धेनुः । शुचिः । विभाऽवा (२) ॥ १ ॥

अयमग्निः रयिर्धनमिवचित्राचायनीयःविचित्ररूपोवा सूरोन सूर्यइव सन्दृक्सन्द्रष्टासर्वेषांवस्तूनांदर्शयिताआयुर्नप्राणः आयुःमुखेसञ्चरन्प्राणःप्रश्वसनवायुरिवप्रियतमः यद्वा यथाप्राणवायुःआयुर्जीवनमवस्थापयति तथाचाम्नायते—यावद्ध्यस्मिञ्छरीरेप्राणोवसतितावदायुरिति । एवमग्निरपिजाठररूपेणायुषोवस्थापयिता नित्योनसूनुः नित्योध्रुवःपुत्रइवप्रियकारी यथाऔरसःपुत्रः पितुर्हितमेवाचरतितद्वदयमपिहितस्यस्वर्गस्यप्रापयिता तथाचाम्नायते—पुत्रःपित्रेलोककृज्जातवेदइति[२] । तक्वान गतिमानश्वइव भूर्णिःभर्ता यथाश्वउपर्यारूढंपुरुषंबिभर्तिधारयतिपोषयतीतिवातद्वदयमपीत्यर्थः पयोनधेनुःपयइवप्रीणयिता शुचिर्दीप्तःविभावाविशिष्टप्रकाशयुक्तःएवंगुणविशिष्टोग्निःवनावनान्यरण्यानिसिषक्तिदग्धुंसमवैति सेवतेवा ॥ चित्रा सुपांसुलुगितिसोःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । नित्यः नेर्ध्रुवइत्यप्प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेउपसर्गस्वरएवशिष्यते । तक्वा तकहसने गतिकर्मसुपठितत्वात् अत्रगत्यर्थः तकतिगच्छतीतितक्वा अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिवनिप् । भूर्णिः घृणिपृश्नीत्यादौभरतेर्निप्रत्ययान्तोनिपातितः ॥१॥

२ तै० ब्रा० १.२.१.।

द्वितीयामृचमाह—

दाधारक्षेममोकोनरण्वोयवोनपक्वोजेताजनानाम् ।(३)
ऋषिर्नस्तुभ्वाविक्षुप्रशस्तोवाजीनप्रीतोवयोदधाति (४) ॥ २॥

दाधार । क्षेमम् । ओकः । न । रण्वः । यवः । न । पक्वः । जेता । जनानाम् । (३) ऋषिः । न । स्तुभ्वा । विक्षु । प्रऽशस्तः । वाजी । न । प्रीतः । वयः । दधाति (४) ॥ २ ॥

अयमग्निःक्षेमंलब्धस्यधनस्यरक्षणंदाधारधारयति स्तोतृभ्योदत्तस्यधनस्यरक्षणंकर्तुंशक्नोतीतिभावः ओकोन निवासस्थानंगृहमिव रण्वोरमणीयः यद्वा गन्तव्यःगृहवत्सर्वैःप्राप्यतइत्यर्थः यवोन यवइवपक्वः यथापक्वोयवःउपभोगयोग्योभवति तद्वदग्निरपिपाकादिकार्यहेतुतयाउपभोग्यइत्यर्थः जनानांजेताशत्रुजनानांमध्येभिभविता ऋषिर्न मन्त्रद्रष्टाऋषिरिव स्तुभ्वादेवानांस्तोता विक्षुयजमानलक्षणेषुमनुष्येषुप्रशस्तः प्रख्यातःवाजीन अश्वइवप्रीतोहर्षयुक्तः यथाश्वोहर्षयुक्तोयुद्धाभिमुखंगच्छतितद्वदयमपिदेवानांहविर्वहनेहर्षयुक्तोभवतीत्यर्थः एवंभूतोग्निःवयोन्नंदधातिदधातुअस्मभ्यंददात्वित्यर्थः वयइत्यन्ननाम वयःक्षद्मेतितन्नामसुपाठात् ॥ दाधार तुजादीनामित्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् । क्षेमं क्षियतिनिवसत्यनेनेतिक्षेमः अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । रण्वः रविरिविधिविगत्यर्थाः अस्मात्कर्मणिक्वप्रत्ययः इदित्वान्नुम् । जेता तृन्नन्तआद्युदात्तः । जनानां यतश्चनिर्धारणमितिनिर्धारणेषष्ठी नेयंकर्मणिषष्ठीतिनलोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधोनभवति । स्तुभ्वा स्तोभतिःस्तुतिकर्मा अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिक्वनिप् ॥२॥

तृतीयामृचमाह—

दुरोकशोचिःक्रतुर्ननित्योजायेवयोनावरंविश्वस्मै । (५)
चित्रोयदभ्राट्श्वेतोनविक्षुरथोनरुक्मीत्वेषःसमत्सु (६) ॥३॥

दुरोकऽशोचिः । क्रतुः । न । नित्यः । जायाऽइव । योनौ । अरम् । विश्वस्मै । (५) चित्रः । यत् । अभ्राट् । श्वेतः । न । विक्षु । रथः । न । रुक्मी । त्वेषः । समत्ऽसु (६) ॥ ३ ॥

दुरोकशोचिः दुष्प्रापतेजाः क्रतुर्ननित्यःक्रतुःकर्मणांकर्तासइवध्रुवः यथासकर्मसुध्रुवोऽप्रमत्तःसन्जागर्ति तद्वदयमप्यग्निः कर्मसुरक्षसांदहनेध्रुवोजागर्तीत्यर्थः योनौगृहेवर्तमानाजायेव योषिदिव अग्निहोत्रादिगृहेवर्तमानोवह्निर्विश्वस्मैसर्वस्मै यष्ट्रजनायअरंअलंभूषणंभवति यथा जाययागृहमलङ्कृतंभवतितद्वदग्निनायज्ञगृहमप्यलंकृतंसद्दृश्यतइत्यर्थः चित्रश्चायनीयः विचित्रदीप्तिर्वा यद्यदाअयमग्निरभ्राट् भ्राजते तदानींश्वेतोनशुभ्रवर्णआदित्यइवभवति रात्रौहि अहनिसूर्यइवअग्निःप्रकाशकोभवति विक्षुप्रजासुरथोन रथइवरुक्मीसुवर्णवद्रोचमानदीप्तियुक्तः समत्सुसंग्रामेषुत्वेषोदीप्तःएवंभूतोयदभ्राडितिपूर्वेणान्वयः ॥ दुरोकशोचिः उचसमवाये ईषद्दुःसुष्वितिकृच्छ्रार्थेखल् बहुलवचनात्कुत्वम् लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् दुरोकंशोचिस्तेजोयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरं वालमूलेत्यादिनालकारस्यरेफादेशः । अभ्राट् भ्राजृदीप्तौ लङि्व्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् व्रश्चादिषत्वेजश्त्वम् अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः । समत्सु समानंमाद्यन्त्येष्विति समदःसंग्रामाः औणादिकोधिकरणेक्विप् समानस्यच्छन्दसीतिसभावः यद्वा सम्यगत्तिभक्षयतिवीरानितिसमत् सम्पूर्वादत्तेः क्विपचेतिक्विप् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

सेनेवसृष्टामंदधात्यस्तुर्नदिद्युत्त्वेषप्रतीका । (७)
यमोहंजातोयमोजनित्वंजारःकनीनांपतिर्जनीनाम् (८) ॥ ४ ॥

सेनाऽइव । सृष्टा । अमम् । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् । त्वेषऽप्रतीका । (७) यमः । ह । जातः । यमः । जनिऽत्वम् । जारः कनीनाम् । पतिः । जनीनाम् (८) ॥ ४ ॥

सृष्टाप्रेरितासेनेवस्वामिनासहवर्तमानाभटसंहतिरिव अयमग्निः अमंशत्रूणांभयंदधाति विदधातिकरोतीत्यर्थः यद्वा सृष्टासेनेव अमंबलंदधातिसायथाबलवतीतद्वदग्निरपिबलवानित्यर्थः निदर्शनान्तरमुच्यते—दिद्युदितिवज्रनाम तेनचात्रेषुर्लक्ष्यते त्वेषप्रतीकादीप्तमुखाअस्तुर्नदिद्युत्क्षेप्तुःसम्बन्धिनीषुरिव सायथाभीषयतेतद्वदग्निरपिराक्षसादीन्भीषयतइत्यर्थः अत्रनिरुक्तम्—सेनेवसृष्टाभयंवाबलंवादधात्यस्तुरिवदिद्युत्त्वेषप्रतीकेत्यादि[1] । यच्छतिददातिस्तोतृभ्यःकामानितिय-

---

[1] नि० १०. २१ ।

मोग्निरुच्यते यद्वा इन्द्राभ्योर्युगपदुत्पन्नत्वादग्नेर्यमत्वम् अस्मिन्नर्थेयास्केनमन्त्रब्राह्मणेदर्शिते– यमोहजातइन्द्रेणसहसङ्गतः यमाविहेहमातरेत्यपिनिगमोभवतीति[1] । योजातउत्पन्नः भूतसंघः यच्चजनित्वम् जनयितव्यम् उत्पत्स्यमानंभूतजातंतदुभयमपि यमोहअग्निरेवसर्वेषांभावानांआहुतिद्वाराअग्न्यधीनत्वात् कनीनांकन्यकानांजारोजरयिता यतोविवाहसमयेअग्नौलाजादिद्रव्यहोमेसतितासांकन्यात्वंनिवर्तते अतोजरयितेत्युच्यते तथाजनीनांजायानांकृतविवाहानांपतिर्भर्ता तथाचाख्यायते–अनुपजातपुरुषसम्भोगेच्छावस्थांस्त्रियंसोमोलेभे सचसोमईषदुपजातभोगेच्छांतांविश्वावसवेगन्धर्वायप्रादात् सचगन्धर्वोविवाहसमयेअग्नयेप्रददौ अग्निश्चमनुजायभर्त्रेधनपुत्रैःसहितामिमांप्रायच्छदिति । इममर्थंकाचिदृक्स्पष्टंब्रूते–सोमोददद्गन्धर्वायगंधर्वोददग्नये । रयिंचपुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथोइमामिति[2] । यास्कस्त्वाह–तृतीयोअग्निष्टेपतिरित्यपिनिगमोभवतीति[3] । यद्वा जनीनांपालयिता यतोयमनुष्ठितैर्यागैःफलंप्रयच्छति ॥ सेनेव इनेनसहवर्ततइतिसेना वोपसर्जनस्येतिसभावः बहुव्रीहिस्वरः । जनित्वम् जनीप्रादुर्भावे कृत्यार्थेतवैकेनितिकर्मणि त्वन्प्रत्ययः इडागमः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । जारः जारयतीतिजारः दारजारौकर्तरिणिलुक्चेतिनिपात्यते । कनीनां कन्याशब्दात्षष्ठ्येकवचनेबहुलंछन्दसीतिबहुलग्रहणात्संप्रसारणम् परपूर्वत्वम् । जनीनाम् जन्यन्तेआस्वितिजनयःस्त्रियः इन्सर्वधातुभ्यइतिइन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह–

तंवश्चराथांवयंवसत्यास्तंनगावोनक्षन्तइद्धम् । (९)
सिन्धुर्नक्षोदःप्रनीचीरैनोन्नवन्तगावःस्वर्दृशीके (१०)॥५॥

तम् । वः । चराथा । वयम् । वसत्या । अस्तम् । न । गावः । नक्षन्ते । इद्धम् । (९) सिन्धुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवन्त । गावः । स्वः । दृशीके (१०) ॥ ५ ॥

वइतिव्यत्ययेनबहुवचनम् हेअग्ने तंत्वांचराथा चरतीतिचरथःपशुः तत्प्रभवैःहृदयादिभिः साध्याआहुतिरपिचरथेत्युच्यते उपचारात्कार्येकारणशब्दः चराथा चरथयापशुप्रभवहृदयादिसाधनयाआहुत्यावसत्यावसतिनिवसतीतिस्थावरोव्रीह्यादिर्वसतिः पूर्ववत्तत्साध्याहुतिर्लक्ष्यते

१ नि० १०. २१. । २ ऋ० सं० ८. ३. २८. । ३ नि० १०. २१. ।

वसत्यापुरोडाशाद्याहुत्याचवयंइद्धंप्रदीप्तमग्निंनक्षन्तेव्याप्नुयामः पुरुषव्यत्ययः तत्रदृष्टान्तः–अ-स्तंनगावः अस्तमितिगृहनाम यथागावोगृहंप्राप्नुवन्तितद्वत् अत्रयास्कः–तंवश्चराथाचरन्त्यापश्वा-हुत्यावसत्याचनिवसन्त्यौषधाहुत्यास्तंयथागावआप्नुवन्तितथाप्नुयामेति । अयमग्निःसिन्धुर्न-क्षोदः स्यन्दनशीलमुदकमिव नीचीर्नितरांअञ्चतीःइतस्ततोनितरामुद्गच्छन्तीः ज्वालाःऐनोदप्रेरय-ति यथाजलप्रवाहः निम्नदेशेशीघ्रंगच्छति तद्वदग्नेर्ज्वालादग्धव्यंप्रतिगच्छन्तीतिभावः स्वर्नभसि वर्तमानेदृशीकेदर्शनीयेतस्मिन्नग्नौ गावोगमनस्वभावारश्मयः नवन्तसंगच्छन्ते नवतिर्गतिकर्मा॥ चराथा चरेरौणादिकोथक्प्रत्ययः दीर्घश्छान्दसः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । वसत्या वहि-वस्यर्तिभ्यश्चिदितिअतिप्रत्ययः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्तं अस्यतेस्मिनसर्वमि-त्यस्तंगृहं असिहसीत्यादिनातन् तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।नक्षन्ते नक्षतिर्व्याप्ति-कर्मा नक्षगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् चादिलोपेविभाषेतिनिघाताभावः । नीचीः निपूर्वादञ्चतेश्चाप-संख्यानमितिङीप् अचइत्यकारलोपः चावितिदीर्घत्वम् न्यधीचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । ऐनो-त् इण्गतौ अन्तर्भावितण्यर्थात्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलङिव्यत्ययेनश्नुः आडागमोवृ-द्धिश्च । दृशीके दृशिर्प्रेक्षणे अनिदृशिभ्यांचेतिकीकन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥इतिप्रथमस्यपञ्चमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

वनेष्वितिद्वैपदंदशर्चं अध्ययनतःपंचर्चं तृतीयंसूक्तंपराशरस्यार्षंआग्नेयं वनेष्वित्यनुक्रा-न्तम्विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह–

वनेषुजायुर्मर्तेषुमित्रोवृणीतेश्रुष्टिंराजेवाजुर्यम् । (१)
क्षेमोनसाधुःक्रतुर्नभद्रोभुवत्स्वाधीर्होताहव्यवाट् (२) ॥१॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिम् । राजाऽइव । अजुर्यम् । (१) क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुऽआधीः । होता । हव्यऽवाट् (२) ॥ १ ॥

---

१ नि० १०. २१. । २ नि० ३. २०. ।

वनेषुजायुः अरण्येषुजायमानः मर्तेषुमनुष्येषुमित्रः सखा सोयमग्निः श्रुष्टिंशुआशुअश्नुते कर्माणिव्याप्नोतीतिश्रुष्टिर्यजमानः क्षिप्रेणकर्मणामनुष्ठातेत्यर्थः तथाचयास्कः—श्रुष्टीतिक्षिप्रनामाशुअष्टीति[1] । एवंभूतंयजमानंवृणीतेसम्भजते अनेनप्रत्तंहविःस्वीकृत्यरक्षतीतिभावः तत्रदृष्टान्तः—राजेवाजुर्यंअजुर्यंजरारहितंदृढाङ्गंसर्वकार्येषुशक्तमित्यर्थः एवंभूतंपुरुषंयथाराजावृणीतेतद्वत् क्षेमोन रक्षकइव साधुःसाधयिता क्रतुर्न क्रतुःकर्मणांकर्तासइवभद्रोभजनीयःकल्याणोवाहोतादेवानामाह्वाता हव्यवाट्हव्यवाहनोनामदेवानामग्निः तथाचाम्नायते—त्रयोवाअग्नयोहव्यवाहनोदेवानांकव्यवाहनःपितॄणांसहरक्षाअसुराणामिति[2] । एवंभूतोग्निःस्वाधीःशोभनकर्माशोभनाध्यानोवाभुवत्भवतु ॥ जायुः जिजये कृवापाजीत्युण् । अजुर्यं जॄष्वयोहानौ भावे ण्यत् वृद्धौकृतायामाकारस्यव्यत्ययेनउकारः । जुर्यं जरानास्त्यस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भुवत् भवतेर्लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

हस्ते॒ दधा॑नो नृ॒म्णा विश्वा॒न्यमे॑ दे॒वान्धा॒द्गुहा॑ नि॒षीद॑न् । (३)
वि॒दन्ती॒मत्र॒ नरो॑ धियं॒धा हृ॒दा यत्त॒ष्टान्मन्त्राँ॒ अशं॑सन् (४) ॥ २ ॥

हस्ते॑ । दधा॑नः । नृ॒म्णा । विश्वा॑नि । अमे॑ । दे॒वान् । धा॒त् । गुहा॑ । नि॒ऽसीद॑न् । (३) वि॒दन्ति॑ । ई॒म् । अत्र॑ । नरः॑ । धि॒य॒म्ऽधाः । हृ॒दा । यत् । त॒ष्टान् । मन्त्रा॑न् । अशं॑सन् (४) ॥ २ ॥

विश्वानिसर्वाणिनृम्णानृम्णानिहविर्लक्षणानि धनानिहस्तेस्वकीयेबाहौदधानोधारयन्नयमग्निर्गुहागुहायांअप्सुमध्येअश्वत्थादौवासंवृतप्रदेशेनिषीदन् निगूढोवर्तमानःसन्अमेभयेदेवान् धात्अस्थापयत् अग्नौहविर्भिःसहपलायितेसतिसर्वेदेवाअभैषुरित्यर्थः नरोनेतारःधियंधाःकर्मणांबुद्धीनांवाधारयितारोदेवाअत्रास्मिन्कालेईमेनमग्निंविदन्तिजानन्ति यद्यदाहृदाहृदयावस्थितयाबुद्ध्यातष्टान्निर्मितान्अग्निस्तुतिपरान्मन्त्रानशंसन् अस्तुवन् अवोचन्नित्यर्थः ॥ निषीदन् सदिरप्रतेरितिषत्वम् । विदन्ति विदज्ञाने अदादित्वाच्छपोलुक् प्रत्ययस्वरः । धियन्धाः आतोनुपसर्गेकइतिकः तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिबहुलवचनाद्द्वितीयायाअप्यलुक् । तष्टान् तक्षूत्वक्षूतनूकरणे निष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः स्कोःसंयोगाद्योरितिकलोपः ॥ २ ॥

---

[1] नि० ६. १२ । [2] तै० सं० २. ५. ८.

तृतीयामृचमाह—

अजोनक्षांदाधारपृथिवींतस्तम्भद्यांमन्त्रेभिःसत्यैः । (५)
प्रियापदानिपश्वोनिपाहिविश्वायुरग्नेगुहागुहंगाः (६) ॥ ३ ॥

अजः । न । क्षाम् । दाधार । पृथिवीम् । तस्तम्भ । द्याम् । मन्त्रेभिः । सत्यैः । (५) प्रिया । पदानि । पश्वः । नि । पाहि । विश्वऽआयुः अग्ने । गुहा । गुहम् । गाः (६) ॥ ३ ॥

अजोन अजतिगच्छतीत्यजःसूर्यः यद्वा नजायतइत्यजःजन्मरहितइत्यर्थः सइवक्षां क्षेति-पृथिवीनाम क्षांभूमिंदाधारअयमग्निःप्रकाशकत्वेनधारयति पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवींअन्त-रिक्षंचधारयतीत्येवद्यांद्युलोकंसत्यैरवितथार्थैःमन्त्रेभिर्मन्त्रैः तस्तंभस्तभ्नाति यथाअधोनपतति उपर्येवतिष्ठतितथाकरोतीत्यर्थः मन्त्रैर्दिवोधारणंतैत्तिरीयेसमाम्नातम्—देवावाआदित्यस्यस्वर्ग-स्यलोकस्यपराचोतिपातादबिभयुस्तंछन्दोभिरदृंहन्धृत्याइति[1]। यद्वा सत्यैर्मन्त्रैःस्तूयमानोग्निःद्यां तस्तम्भेति हेअग्ने विश्वायुःविश्वंसर्वमायुरन्नंयस्यसत्वं पश्वःपशोःप्रियाप्रियाणिपदानिशोभनतृ-णोदकोपेतानिस्थानानि निपाहिनितरांपालय माधाक्षीरित्यर्थःतर्हिकुत्रनिवसामीतिचेत् तत्राह गुहागुहायाअपिगुहंगुहांगवांसंचारायोग्यस्थानंगाःगच्छ तत्रैवनिवसेत्यर्थः ॥ पश्वः जसादिषु-छन्दसिवावचनमितिघेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । गुहा सुपांसुलुगितिपञ्चम्याआजादेशः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । गुहं व्यत्ययेनह्रस्वत्वम् । गाः छान्दसो-लुङ् इणोगालुङीतिगादेशः॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यईंचिकेतगुहाभवन्तमायःससादधारामृतस्य । (७)
वियेचृतन्त्यृतासपन्तआदिद्वसूनिप्रववाचास्मै (८)॥४॥

यः । ईम् । चिकेत । गुहा । भवन्तम् । आ । यः । ससाद । धाराम् । ऋतस्य । (७) वि । ये । चृतन्ति । ऋता । सपन्तः । आत् । इत् । वसूनि । प्र । ववाच । अस्मै (८) ॥ ४ ॥

---

1 तै० ब्रा० १. २. ४.

यः पुमान्ईंएनंगुहाभवन्तंगुहायांसन्तंअग्निंचिकेतजानाति यश्चऋतस्यसत्यस्ययज्ञस्यवाधारयितारमेनमग्निंआससादआसीदतिउपास्तइत्यर्थः येचऋता ऋतानिसत्यानियज्ञान्वासपन्तः समवयन्तः स्पृशन्तोवापुरुषाः एतमग्निंविचृतन्तिअग्निमुद्दिश्यस्तुतीर्ग्रथ्नन्तिकुर्वन्तीत्यर्थः आदित् स्तुत्यनन्तरमेव अस्मैसर्वस्मैस्तोतृजनायवसूनिधनानिप्रववाचप्रकथयति॥ चिकेत कितज्ञाने लिटि णलि लित्स्वरः। चृतन्ति चृतीहिंसाग्रन्थनयोः तौदादिकः लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरःशिष्यते। ववाच लिटिब्रुवोवचिः लिट्यभ्यासस्योभयेषामितिअभ्यासस्यसम्प्रसारणम् सम्प्रसारणाच्चेतिपरपूर्वत्वस्यवाछन्दसीतिविकल्पनाद्यणादेशः॥ ४॥

पञ्चमीमृचमाह–

वियोवीरुत्सुरोधन्महित्वोतप्रजाउतप्रसूष्वन्तः। (९)
चित्तिरपांदमेविश्वायुःसद्मेवधीराःसम्मायचक्रुः(१०)॥५॥११॥

वि। यः। वीरुत्ऽसु। रोधत्। महिऽत्वा। उत। प्रऽजाः। उत। प्रऽसूषु। अन्तरिति। (९) चित्तिः। अपाम्। दमे। विश्वऽआयुः। सद्मऽइव। धीराः। सम्ऽमाय। चक्रुः (१०)॥ ५॥ ११॥

योग्निः वीरुत्सुओषधीषुमहित्वायानिमहत्त्वानिसन्तितानिविरोधत् विरुणद्धिविशेषेणावृणोति नावशेषयति उतअपिच प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाःपुष्पफलादिलक्षणाः प्रसूषुउत्पादयित्रीषुमातृस्थानीयास्वोषधीषुअन्तर्मध्येविरुणद्धीत्येव द्वितीयउतशब्दः पदपूरणः तथाचित्तिश्चेतयिताज्ञापयिताअपांदमेजलानांमध्यभूतेगृहेविश्वायुः सर्वान्नोयोग्निर्वर्ततइतिशेषः तमग्निंधीरामेधाविनः संमायसंमाननंपूजनंकृत्वा स्तुतिभिःस्तुत्वेत्यर्थः चक्रुः कर्माणिकुर्वन्ति तत्रदृष्टान्तः–सद्मेव यथासदनंगृहंप्रथमतःसम्पूज्यपश्चात्तत्रकर्माण्याचरन्तितद्वत् ॥ वीरुत्सु विपूर्वाद्रोहतेः क्विप् न्यंक्वादिषुवीरुधइतिपठितत्वादुपसर्गस्यदीर्घोधकारश्चान्तादेशः उक्तंच–वीरुधओषधयोभवन्ति[1]। रोधत् रुधिर्आवरणे लेटयडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः। संमाय माङ्मानेशब्देच समासेनञ्पूर्वेक्त्वोल्यप् नल्यपीतीत्वप्रतिषेधः॥ ५॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकादशोवर्गः॥ ११॥

---

१ नि० ६. ३.।

श्रीणन्नितिद्वैपदंदशर्चंचतुर्थंसूक्तम् तत्राध्ययनतःपञ्चर्चम् ऋष्याद्याःपूर्ववत् विनियोगोलैङ्गिकः।

तत्रप्रथमामृचमाह—

श्रीणन्नुपस्थाद्दिवंभुरण्युःस्थातुश्चरथमक्तून्व्यूर्णोत्। (१)
परियदेषामेकोविश्वेषांभुवद्देवोदेवानांमहित्वा (२) ॥१॥

श्रीणन्। उप। स्थात्। दिवंम्। भुरण्युः। स्थातुः। चरथंम्।
अक्तून्। वि। ऊर्णोत्।(१) परि। यत्। एषाम्। एकः। विश्वेषाम्।
भुवंत्। देवः। देवानांम्। महिऽत्वा (२) ॥ १ ॥

भुरण्युःहविषांभर्ताधारयिता पयःप्रभृतिनाश्रयणद्रव्येणसोममिवर्तेहेविर्भिःश्रीणनमिश्रयन्दिवमुपस्थात्उपतिष्ठतिप्राप्नोतीत्यर्थः स्थातुःस्थावरंचरथंजङ्गमंतदुभयात्मकंजगदक्तून्सर्वारात्रीश्चव्यूर्णोत् स्वतेजसाविशेषेणाच्छादयति हविर्वहनंकुर्वन्सर्वमपिजगत्स्वभासाप्रकाशयतिसमेतिभावः विश्वेषांसर्वेषांदेवानां दानादिगुणयुक्तानां इन्द्रादीनांमध्येदेवोद्योतमानः एकएवायमग्निः एषांपूर्वोक्तानां स्थावरादीनांमहित्वामहत्वानिमाहात्म्यानियद्यस्मात् परिभुवत्परिभवति परिगृह्णाति परितोव्याप्यवर्तते परिपूर्वोभवतिःपरिग्रहार्थः यद्वा एषांविश्वेषां स्थावरादीनां मध्येवर्तमानोयंदेवोग्निर्देवानांमहत्त्वानियद्यदापरिभुवत् परितोव्याप्नोति तदानीमितिपूर्वत्रान्वयः ॥ ऊर्णोत् ऊर्णुञ्आच्छादने ऊर्णोतेर्विभाषेतिवृद्धेर्विकल्पः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

आदित्तेविश्वेक्रतुंजुषन्तशुष्काद्यद्देवजीवोजनिष्ठाः। (३)
भजन्तविश्वेदेवत्वन्नामऋतंसपन्तोअमृतमेवैः (४)॥२॥

आत्। इत्। ते। विश्वे। क्रतुंम्। जुषन्त। शुष्कात्। यत्।
देव। जीवः। जनिष्ठाः। (३) भजन्त। विश्वे। देवऽत्वम्। नामं।
ऋतम्। सपन्तः। अमृतम्। एवैः (४) ॥ २ ॥

हेदेवद्योतमानाग्ने जीवोजीवन्प्रज्वलन् शुष्कात् नीरसादरणिरूपात्काष्ठाद्यद्यदाजनिष्ठाः प्रादुर्भवसिमथनेनोत्पद्यसे आदित् अनन्तरमेवविश्वे सर्वेयजमानाः तेतुभ्यंक्रतुंकर्मजुषन्तसेवन्ते अनुतिष्ठन्ति तथानुष्ठायचविश्वेतेसर्वेनामनामकंऋतंअवितथंदेवत्वंदेवतात्वंभजन्तभजन्तेप्राप्नुवन्ति किंकुर्वन्तः अमृतंअमरणंत्वांएवैः त्वांगन्तृभिःस्तोत्रैः सपन्तःसमवयन्तः प्राप्नुवन्तइत्यर्थः ॥ जुषन्तेत्यादीनित्रीण्याख्यातानि छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानार्थानि । एवैः यन्तिस्तोतव्याभिमुख्येनगच्छन्तीतिएवानिस्तोत्राणि इणूशीङ्भ्यांवन् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

ऋ॒तस्य॒प्रेषा॑ऋ॒तस्य॑धी॒तिर्वि॒श्वायु॒र्विश्वे॒अपां॑सिचक्रुः । (५)
यस्तु॒भ्यं॒दाशा॒द्यो॒वा॑ते॒शिक्षा॒त्तस्मै॑चि॒कि॒त्वान्र॒यिं॑द॑यस्व (६)॥३॥

ऋ॒तस्य॑ । प्रेषाः॑ । ऋ॒तस्य॑ । धी॒तिः । वि॒श्वऽआ॑यु॒ः । विश्वे॑ ।
अपां॑सि । च॒क्रुः॒ । (५) यः । तु॒भ्य॑म् । दाशा॑त् । यः । वा॒ । ते॒ । शिक्षा॑त् ।
तस्मै॑ । चि॒कि॒त्वान् । र॒यिम् । द॒य॒स्व॒ (६) ॥ ३ ॥

ऋतस्यगतस्यदेवयजनंप्राप्तस्याग्नेःप्रेषाःप्रकर्षेणेष्यमाणाःस्तुतयःक्रियन्ते धीतिः धीयतेसोमःपीयतेस्मिन्निति धीतिर्यागः सोपिऋतस्यदेवयजनदेशंप्राप्तस्याग्नेरेवक्रियते अतःसोग्निर्विश्वायुः विश्वंसर्वमायुरन्नंयस्यसतथाविधोभवति अपिचास्मैविश्वेसर्वेयजमानाःअपांसिदर्शपूर्णमासादीनिकर्माणिचक्रुः कुर्वन्ति हेअग्ने तुभ्यंयोदाशाच्चरुपुरोडाशादीनिहवींषिददातियोवापि योन्योयजमानःतेशिक्षात्त्वदीयंकर्मकर्तुंशक्तोभूयासमितिइच्छति उभयविधायतस्मैयजमानायचिकित्वानत्त्कृतमनुष्ठानंजानन्त्वंरयिंदयस्वधनंदेहि ॥ दाशात् दाशृदाने लेट्याडागमः । शिक्षात् शकॢशक्तौ इच्छार्थेसन् सनिमीमाघुरभलभशकेतिअकारस्यइसादेशः अत्रलोपोभ्यासस्येतिअभ्यासलोपः स्कोःसंयोगाद्योरितिसकारलोपः पूर्ववत्लेट्याडागमः । चिकित्वान् कितज्ञाने लिटःक्वसुः । दयस्व दयदानगतिरक्षणहिंसादानेषु ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

होता॒नि॒ष॑त्तो॒मनो॒रप॑त्ये॒सचि॒न्न्वा॑सां॒पती॑रयी॒णाम् । (७)
इ॒च्छन्त॒रेतो॑मि॒थस्त॒नू॒षु॒सञ्जा॑नत॒स्वैर्दक्षै॒रमूराः (८) ॥४॥

होता । निऽसत्तः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु । आसाम् । पतिः । रयीणाम् । (७) इच्छन्त । रेतः । मिथः । तनूषु । सम् । जानत । स्वैः । दक्षैः । अमूराः (८) ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंमनोरपत्येयजमानस्वरूपायांप्रजायां होतादेवानामाह्वातासन् निषत्तोनिषण्णः मानव्योहिप्रजाइतिहिब्राह्मणम्[1]। सचिन्नुसएवत्वंआसांप्रजानांरयीणांगवादीनांधनानामपिपतिःस्वामी अतस्ताःप्रजास्तनूषुआत्मीयेषुशरीरेषुमिथःसं सृष्टमेकीभूतंपुत्ररूपेणपरिणतंरेतोवीर्यमिच्छन्त ऐच्छन् त्वदनुग्रहेणपुत्रमलभन्तेतियावत् लब्धपुत्राश्चताःप्रजाःअमूराःअमूढाःसत्यःस्वैःस्वकीयैःदक्षैः समर्थैःपुत्रैःसहसंजानत सम्यगवगच्छन्ति चिरकालंजीवन्तीत्यर्थः यद्वा दक्षशब्दःप्राणवाची प्राणोवैदक्षोपानःक्रतुरितिश्रुतेः[2]। स्वैःदक्षैःस्वकीयैःप्राणैःअमूराःसङ्गतास्त्वयैवसर्वंजानन्ति॥ इच्छन्त व्यत्ययेनात्मनेपदम् । जानत छान्दसोलङ् झस्यादादेशे श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः। अमूराः मूराअमूरेत्यत्रयास्कएवंव्याचख्यौ—मूढावयंस्मोअमूढस्त्वमसीति[3]। अतोत्राप्यमूरशब्देनामूढत्वमुच्यते वर्णव्यापत्त्याढकारस्यरेफः यद्वा मुर्छामोहसमुच्छ्राययोः अस्मात्सम्पदादिलक्षणोभावे क्विप् राल्लोपइतिछलोपः रोमत्वर्थीयःनमूराअमूराः अथवा अगमत्यादिषु अस्मादौणादिकऊरन्प्रत्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

पितुर्नपुत्राःक्रतुंजुषन्तश्रोषन्येअस्यशासंतुरासः। (९) विरायऔर्णोद्दुरःपुरुक्षुःपिपेशनाकंस्तृभिर्दमूनाः (१०)॥५॥१२॥

पितुः । न । पुत्राः । क्रतुम् । जुषन्त । श्रोषन् । ये । अस्य । शासम् । तुरासः । (९) वि । रायः । और्णोत् । दुरः । पुरुऽक्षुः । पिपेश । नाकम् । स्तृऽभिः । दमूनाः (१०) ॥ ५ ॥ १२ ॥

अस्याग्नेःशासंशासनंतुरासस्त्वरमाणाःसन्तोयेयजमानाः श्रोषन्शृण्वन्तितेसर्वेतेनानुशिष्टं क्रतुंकर्मजुषन्तसेवन्ते तत्रदृष्टान्तः—पितुर्नपुत्राः यथापुत्राः पुरुबहुलंत्रायकाः पुन्नाम्नोनरकाद्रक्षकास्तनयाः पितुराज्ञांकुर्वन्तितद्वत् पुत्रःपुरुत्रायतेनिपरणाद्वापुंनरकंततस्त्रायतइतिवेतियास्कः[4]।

---

1 तै० सं० ५. १. १५. । 2 तै० सं० २. ५. २. ।
3 नि० ६. ८. । 4 नि० २. ११. ।

पुरुक्षुः क्षुइत्यन्ननाम बह्वन्नः सोग्निः एषांयजमानानांदुरोद्वाराणियज्ञस्यद्वारभूतानिरायोधनानिव्यौ-र्णोत् विवृणोतिप्रकाशयतिददातीतियावत् अपिच दमूनाः दमेयज्ञगृहेमनोयस्यसोग्निः नास्मिन्न-कंदुःखमस्तीतिनाकोद्युलोकः तं स्तृभिरितिनक्षत्रनाम स्तृभिर्नक्षत्रैः पिपेश अवयवीचकार नक्षत्रै-र्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ श्रोषन् श्रुश्रवणे लेट्यडागमः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् बहुलंछन्दसीतिविक-रणस्यलुक् इतश्चलोपइतीकारलोपः संयोगान्तस्यलोपः । पिपेश पिशअवयवे ॥ ५॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

शुक्रइतिद्विपदंदशर्चं अध्ययनतःपञ्चर्चं पञ्चमंसूक्तंपराशरस्यार्षं आग्नेयं शुक्रइत्यनुक्रान्तं विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

शुक्रःशुंशुक्वाँउषोनजारःपप्रासमीचीदिवोनज्योतिः । (१)
परिप्रजातःक्रत्वाबभूथभुवोदेवानांपितापुत्रःसन् (२)॥१॥

शुक्रः । शुशुक्वान् । उषः । न । जारः । पप्रा । समीची इति सम्ऽईची । दिवः । न । ज्योतिः । परि । (१) प्रऽजातः । क्रत्वा । बभूथ । भुवः । देवानाम् । पिता । पुत्रः । सन् (२) ॥ १ ॥

शुक्रः शुभ्रवर्णोयमग्निः उषोनजारःउषसोजरयितासूर्यइवशुशुक्वान् शोचयितासर्वस्यप्र-काशयिताभवति तथासमीचीसंगतेद्यावापृथिव्यौदिवोनज्योतिः द्योतमानस्यसूर्यस्यज्योतिरिव पप्रा स्वतेजसापूरयिता हेअग्ने अतस्त्वंप्रजातः प्रादुर्भूतः सन्क्रत्वाकर्मणा यद्वा ज्ञानहेतुनाप्रकाशेन उक्तप्रकारेणसर्वंजगत्परिबभूथपरितोव्याप्नोषि दीव्यन्तीतिदेवाऋत्विजः तेषांपुत्रःसन् पुन्नाम्नो-नरकात्त्रायकःसन् पिताभुवः पालयिताभवसि यद्वा देवानामिन्द्रादीनामेवपुत्रःसंन्पुत्रइवदूतो-भूत्वापिताहविर्भिःपालयिताभवसि ॥ शुशुक्वान् शुचदीप्तौ लिटःक्वसुः व्यत्ययेनकुत्वम् । पप्रा पृपालनपूरणयोरित्यस्मादादृगमहनजनइतिकिप्रत्ययः सुपांसुलुगितिसोर्डादेशः।समीची सम्पूर्वा-दञ्चतेः ऋत्विगित्यादिनाक्विन् समःसमीतिसम्यादेशः अञ्चतेश्चेतिवक्तव्यमितिङीप् अचइत्य-कारलोपेचावितिदीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङीपउदात्तत्वम् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्

यदितु सम् ईचीइतिपदविभागःक्रियते तर्हि उदईदितिविधीयमानमीत्वंसमउत्तरस्यापिद्रष्टव्यम् । बभूथ बभूथाततन्थेतिनिपातनादिडभावः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

वेधाअदृप्तोअग्निर्विजानन्नूधर्नगोनांस्वाद्मापितूनाम् । (३)
जनेनशेवआहूर्यःसन्मध्येनिषत्तोरण्वोदुरोणे (४) ॥२॥

वेधाः । अदृप्तः । अग्निः । विऽजानन् । ऊधः । न । गोनाम् । स्वाद्म । पितूनाम् । (३)जने । न । शेवः । आऽहूर्यः । सन् । मध्ये । निऽसत्तः । रण्वः । दुरोणे (४) ॥ २ ॥

वेधाःमेधाविनामैतत् मेधावी यद्वा विधाता सर्वस्यकर्ताअदृप्तः दर्परहितःविजानन्कर्तव्याकर्तव्यविभागंजानन्नग्निःगोनांगवामूधर्न गोसम्बन्धिपयसआश्रयभूतंस्थानमिव पितूनामन्नानां स्वाद्मस्वादयितारसयिता यथागोरूधःपयःप्रदानेनसर्वाण्यन्नानिस्वादूनिकरोतितद्वदग्निरपिसम्यक्पाकेनसर्वाण्यन्नानिस्वादूनिकरोतीत्यर्थः अपिच एवम्भूतोग्निः जनेनशेवःजनपदेलोकेसुखकरः पुरुषइवमध्येयज्ञेषुमध्येआहूर्यःआह्वातव्यःसन् दुरोणेयज्ञगृहेनिषत्तोनिषण्णोरण्वोरमयितास्तुत्योवाभवति ॥ गोनां गोःपादान्तेइतिअपादान्तेपिनुट् । स्वाद्म स्वादआस्वादने अन्तर्भावितण्यर्थात्अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् सुपांसुलुगितिसोर्लुक् । पितूनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । आहूर्यः आङ्पूर्वात्ह्वयतेरचोयदितियत् बहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणम् हलइतिदीर्घः रेफोपजनश्छान्दसः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

पुत्रोनजातोरण्वोदुरोणेवाजीनप्रीतोविशोवितारीत् । (५)
विशोयदह्वेनृभिःसनीळाअग्निर्देवत्वाविश्वान्यश्याः (६) ॥३॥

पुत्रः । न । जातः । रण्वः । दुरोणे । वाजी । न । प्रीतः । विशः । वि । तारीत् । (५) विशः । यत् । अह्वे । नृऽभिः । सऽनीळाः । अग्निः । देवऽत्वा । विश्वानि । अश्याः (६) ॥ ३ ॥

पुत्रोन पुत्रइव जातःप्रादुर्भूतोग्निःदुरोणेगृहेरण्वोरमयिताभवति वाजीन अश्वइव प्रीतोहर्ष-युक्तःसन् विशः संग्रामेवर्तमानाःशत्रुभूताःप्रजाः वितारीत् विशेषेणतरति अतिक्रामति अपिच नृभिः ऋत्विग्लक्षणैर्मनुष्यैःसहितोहं सनीळाः समाननिवासस्थानाःविशोदैवीःप्रजायद्यदाअह्वे आह्वयामि तदानीमयमग्निर्विश्वानिसर्वाणिदेवत्वादेवत्वानिअश्याः अश्नुतेप्राप्नोतिस्वयमेवत-त्तद्देवतारूपोभवतीत्यर्थः । तथाचमन्त्रान्तरमाम्नास्यते—त्वमग्नेवरुणोजायसेयत्त्वंमित्रोभवसियत्समिद्धइत्यादि[1] ॥ अश्याः अशूव्याप्तौ लिङ्व्यत्ययेनपरस्मैपदमध्यमौ बहुलंछन्दसीतिविकर-णस्यलुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

नकिष्टएताव्रतामिनन्तिनृभ्योयदेभ्यःश्रुष्टिंचकर्थ । (७)
तत्तुतेदंसोयदहन्त्समानैर्नृभिर्यद्युक्तोविवेरपांसि (८) ॥४॥

नकिः । ते । एता । व्रता । मिनन्ति । नृऽभ्यः । यत् । एभ्यः ।
श्रुष्टिम् । चकर्थ (७)। तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अहन् । समानैः ।
नृऽभिः । यत् । युक्तः । विवेः । रपांसि (८)॥ ४ ॥

हेअग्ने तेतवसम्बन्धीनि एताव्रता एतानिपरिदृश्यमानानिदर्शपूर्णमासादीनिकर्माणिनकि-र्मिनन्ति राक्षसादयोबाधकानहिंसन्ति यद्यस्मात्त्वंएभ्यः कर्मसुवर्तमानेभ्योनृभ्योयज्ञस्यनेतृभ्यो-यजमानेभ्यःश्रुष्टिंशुआशुअश्नुतेव्याप्नोतीतिश्रुष्टिः यज्ञफलरूपंसुखंतच्चकर्थकृतवानसि सतिहि तवव्रतानांबाधकेएतन्नोपपद्यतेअतोवगम्यतेतवव्रतानांहिंसकानसन्तीति हेअग्ने तेत्वदीयंतत्तुदंसः तदेवकर्मयद्यदिराक्षसादिरहन्हन्तिनाशयति तदानींसमानैःसप्तगणरूपेणसदृशैर्नृभिर्नेतृभिर्मरु-द्भिर्युक्तस्त्वं रपांसिबाधकानिराक्षसादीनियद्यस्मात्त्वंविवेःगमयसिपलायनंप्रापयसितत्तस्मात्तव व्रतानिनहिंसन्तीतियोज्यम् ॥ मिनन्ति मीञ्हिंसायां क्र्यादिकः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् । विवेःछन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलङ् वीगत्यादिषु सिपिअदादित्वाच्छपोलुकिप्राप्ते बहुलंछ-न्दसीतिशपःश्लुः ॥ ४ ॥

---

[1] ऋ० सं० . ३. ८. १६. ।

पञ्चमीमृचमाह—

उषोनजारोविभावोस्रःसंज्ञातरूपश्चिकेतदस्मै। (९)
त्मनावहन्तोदुरोव्यृण्वन्नवन्तविश्वेस्वर्१दृशीके (१०) ॥५॥१३॥

उषः। न। जारः। विभाऽवा। उस्रः। संज्ञातऽरूपः। चिकेतत्। अस्मै। (९) त्मना। वहन्तः। दुरः। वि। ऋण्वन्। नवन्त। विश्वे। स्वः। दृशीके (१०)॥ ५॥ १३॥

उषोनजारउषसोजरयिताआदित्यइव विभावाविशिष्टप्रकाशयुक्तः उस्रोनिवासयितासंज्ञातरूपःसर्वैःप्राणिभिरवगतस्वरूपः देवतान्तरवदप्रत्यक्षोनभवतीत्यर्थः एवम्भूतोग्निरस्मैयजमानायचिकेतत् जानातु अभिमतफलंददात्वित्यर्थः यद्वा विभक्तिव्यत्ययः अस्मैइदंसूक्तरूपंस्तोत्रंचिकेतत्जानातु तथाअस्यरश्मयःत्मनाआत्मनैवस्वयमेववहन्तोहविर्वहनंकुर्वन्तोदुरोयज्ञगृहद्वाराणिव्यृण्वन् विशेषेणगच्छन्तिव्याप्नुवन्तीत्यर्थः तदनन्तरंदृशीकेदर्शनीयेस्वःनभसिविश्वेसर्वेतरश्मयोनवन्तगच्छन्ति नवतिर्गतिकर्मा देवान्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ उस्रः वसनिवासे स्फायितञ्चीत्यादिनारक् यजादित्वात्सम्प्रसारणम्। चिकेतत् कितज्ञाने जौहोत्यादिकः लेटयडागमः बहुलंछन्दसीतिवक्तव्यमितिवचनान्नाभ्यस्तस्याचिपितीतिलघूपधगुणप्रतिषेधाभावः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। ऋण्वन् इविरिविरविधिविगत्यर्थाः इदित्त्वान्नुम् छान्दसोलुङ् व्यत्ययेनरेफस्य सम्प्रसारणम् यद्वा ऋणुगतौ तनोत्यादिः॥ ५॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेत्रयोदशोवर्गः॥ १३॥

वनेमेतिद्वैपदमेकादशर्चं अध्ययनतःषड्चंषष्ठंसूक्तम ऋष्याद्याःपूर्ववत् अनुक्रान्तंचवनेमैकादशेति। विनियोगोलैङ्गिकः।

तत्रप्रथमामृचमाह—

वनेमपूर्वीरर्योमनीषाअग्निःसुशोकोविश्वान्यश्याः। (१)
आदैव्यानिव्रताचिकित्वानामानुषस्यजनस्यजन्म (२)॥१॥

१ नि० ३. २०.।

वनेम । पूर्वीः । अर्यः । मनीषा । अग्निः । सुऽशोकः । विश्वानि । अश्याः । (१) आ । दैव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य । जनस्य । जन्म (२) ॥ १ ॥

पूर्वीः प्रभूताः इषोन्नानिवनेमसंभजेमहि अग्निस्तादृशान्नानिददात्वित्यर्थः मनीषामनीषयाबुद्ध्याअर्योगन्तव्यः प्राप्तव्यः यद्वा मनीषयाअर्यःस्वामीसुशोकः शोभनदीप्तिःएवम्भूतोग्निःविश्वानिसर्वाणिकर्माणिअश्याः अश्नुतेव्याप्नोति किंकुर्वन् दैव्यानिदेवेषुभवानिव्रताव्रतानिकर्माणिचिकित्वानआसमन्तात्जानन् तथामानुषस्यजनस्यमनुष्यजातस्यजन्मउत्पत्तिरूपंकर्मचिकित्वान् आभिमुख्येनजानन्द्यावापृथिव्योः सम्बन्धीनियानिकर्माणितानिसर्वाणिअवगच्छन् अवगत्यव्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वनेम वनषणसम्भक्तौ शपिप्राप्तेव्यत्ययेनशः आत्मनेपदंच अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरःशिष्यते । पूर्वीः पुरुशब्दाद्वोतोगुणवचनादितिङीष् हलिचेतिदीर्घः । मनीषा ईषाअक्षादित्वात् प्रकृतिभावः। सुशोकः शुचदीप्तौ भावेघञ् चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वम् । शोभनःशोकोयस्य आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अश्याः देवत्वाविश्वान्यर्याइतिवत् । चिकित्वान् कितज्ञानेलिटःक्वसुः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

गर्भोयोअपांगर्भोवनानांगर्भश्चस्थातांगर्भश्चरथाम् । (३)
अद्रौचिदस्माअन्तर्दुरोणेविशांनविश्वोअमृतःस्वाधीः (४) ॥२॥

गर्भः । यः । अपाम् । गर्भः । वनानाम् । गर्भः । च । स्थाताम् । गर्भः । चरथाम् । (३)अद्रौ । चित् । अस्मै । अन्तः । दुरोणे । विशाम् । न । विश्वः । अमृतः । सुऽआधीः (४) ॥ २ ॥

योग्निरपांगर्भोगर्भवदन्तर्वर्तीअपान्नपात्संज्ञः यश्चवनानांअरण्यानांगर्भःदावाग्निरूपेणतन्मध्येवर्तते यश्चस्थातांस्थावराणांकाष्ठादीनांगर्भोन्तरवस्थाता चरथांचरणवतांजङ्गमानां गर्भोजाठररूपेणदेहमध्येवतिष्ठते एवम्भूतायास्माअग्नयेदुरोणेदुस्तर्येगृहेअद्रौचित्पर्वतेपिअन्तर्मध्येहविःप्रयच्छन्तीतिशेषः सोयंअमृतः अमरणधर्माग्निः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तःशोभनध्यानोवाअस्माकंभवत्वितिशेषःतत्रदृष्टान्तः—विश्वः निवेशयितासुखेनावस्थापयिताराजाविशांन प्र-

१ ऋ० सं० १. ५. १३.।

जानांयथारक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तोभवतितद्वत् ॥ स्थातां तिष्ठतेःक्विपि छान्दसस्तुक् यद्वा औणादिकस्तुप्रत्ययः आमिअन्त्यलोपश्छान्दसः। चरथां शीङ्शपिरूगमीतिविधीयमानोथप्रत्ययोबहुलवचनाच्चरेरपिद्रष्टव्यः आगमानुशासनस्यानित्यत्वादामोनुडभावेसवर्णदीर्घः। विश्वः विशप्रवेशने अस्मादन्तर्भावितण्यर्थादशूपुषीत्यादिनाक्वन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

सहिक्षपावाँअग्नीरयीणांदाशद्योअस्माअरंसूक्तैः। (५)
एताचिकित्वोभूमानिपाहिदेवानांजन्ममर्ताँश्चविद्वान् (६) ॥३॥

सः । हि । क्षपाऽवान् । अग्निः । रयीणाम् । दाशत् । यः । अस्मै । अरम् । सुऽउक्तैः । (५) एता । चिकित्वः । भूम । नि । पाहि । देवानाम् । जन्म । मर्तान् । च । विद्वान् (६) ॥ ३ ॥

सह्यग्निःक्षपावान् क्षपेतिरात्रिनाम रात्रिमान् आग्नेयीवैरात्रिरितिश्रुतेः[1]। रात्रेरग्निसम्बन्धोपि अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निःस्वाहेतिहूयमानत्वात्। यद्वा राक्षसादीनांक्षपणेन नाशनेनयुक्तः एवम्भूतोग्निः स्तोत्रेयजमानायरयीणांधनानिदाशत्दाशतिप्रयच्छति योयजमानःअस्माअग्नये सूक्तैः सुष्टूक्तैःयथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्मन्त्रैःअरंअलंपर्याप्तं स्तोत्रंकरोतितस्माइत्यर्थः हेचिकित्वः चिकित्वांश्चेतनावानितियास्कः[3]। हेचेतनावन्सर्वज्ञ अग्ने त्वं देवानामिन्द्रादीनां जन्मजन्मानिमर्तान्मनुष्यांश्चविद्वान् जानन् एताएतानिभूमभूम्युपलक्षितानिभूतजातानिनिपाहिनितरांपालय यतस्त्वंदेवमनुष्यादीन् सर्वान् जानासिअतएवमुच्यसइत्यर्थः ॥ रयीणां क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । दाशत् दाशृदाने लेटयडागमः । अरं वाल्मूलेत्यादिनाल्त्वविकल्पः । सूक्तैः सूपमानात्क्तइत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। चिकित्वः मतुवसोरितिनकारस्यरुत्वम्। भूम सुपांसुलुगितिभूमिशब्दादुत्तरस्याद्वितीयायाडादेशः पदकालेह्रस्वश्छान्दसः॥३॥

चतुर्थीमृचमाह—

वर्धान्यंपूर्वीःक्षपोविरूपाःस्थातुश्चरथमृतप्रवीतम्। (७)
अराधिहोतास्वर्निषत्तःकृण्वन्विश्वान्यपांसिसत्या (८) ॥४॥

१तै० ब्रा० १. १. ४. । २तै० ब्रा० २. १. ९. । ३ नि० २. ११. ।

वर्धान् । यम् । पूर्वीः । क्षपः । विऽरूपाः । स्थातुः । च । रथम् । ऋतऽप्रवीतम् । (७) अराधि । होता । स्वः । निऽसत्तः । कृण्वन् । विश्वानि । अपांसि । सत्या (८) ॥ ४ ॥

पूर्वीर्बह्व्यःउषसःक्षपोनिशाश्चविरूपाः शुक्लकृष्णतयाविविधरूपाःसत्यःयमग्निंवर्धान्वर्धयन्ति तथास्थातुः स्थावरंवृक्षादिकं रथंरममाणंजङ्गमंमनुष्यादिकंचऋतप्रवीतं ऋतेनोदकेनसत्येनयज्ञेनवाप्रकर्षेणवेष्टितंयमग्निंवर्धयन्ति सोग्निःस्वःसुष्ठुअरणीयेदेवयजनेनिषत्तोनिषण्णः उपविष्टः सन् होतादेवानामाह्वाता अराधि संसिद्धोभूत् यद्वा ऋत्विग्भिरराधि आराधितइत्यर्थः किंकुर्वन् विश्वानिसर्वाणिसत्यासत्सुयजमानेषुभवानि यद्वा सत्यफलानिअपांसिकर्माणिकृण्वन्कुर्वन्॥ वर्धान् वृधेर्ण्यन्तात्लेट्याडागमः छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात्णिलोपः इतश्चलोपइतीकारलोपे संयोगान्तलोपः । ऋतप्रवीतं व्येञ्संवरणे अस्मात्कर्मणिनिष्ठा वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणं कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यग्रहणात् तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अराधि राधसाधसंसिद्धौ कर्तरिलुङिव्यत्ययेनच्लेश्चिण् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

गोषुप्रशस्तिंवनेषुधिषेभरन्तविश्वेबलिंस्वर्णः । (९)
वित्वानरःपुरुत्रासपर्यन्पितुर्नजिव्रेर्विवेदोभरन्त (१०) ॥५॥

गोषु । प्रऽशस्तिम् । वनेषु । धिषे । भरन्त । विश्वे । बलिम् । स्वः । नः । (९) वि । त्वा । नरः । पुरुऽत्रा । सपर्यन् । पितुः । न । जिव्रेः । वि । वेदः । भरन्त (१०) ॥ ५ ॥

हेअग्ने त्वंवनेषुवननीयेषु सम्भजनीयेषुगोषुअस्मदीयेषुपशुषुप्रशस्तिं प्रशंसां धिषे दधिषे स्थापयसि अस्माकंप्रशस्ताःगवादिपशवोभवन्त्वित्यर्थः विश्वेसर्वेजनाः नोस्मभ्यं स्वःसुष्ठु अरणीयंबलिंउपायनरूपंधनंभरन्तआहरन्तु हेअग्ने त्वात्वांनरोमनुष्याः पुरुत्राबहुषुदेवयजनदेशेषुविसपर्यन् विविधंपूजयन्ति पूजयित्वाचवेदोधनंविभरन्त त्वत्तोविशेषेणहरन्तिगृह्णन्तीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—जिव्रेर्जीर्णाद्वृद्धात्पितुर्नपितुरिव यथापुत्राःवृद्धात्पितुःसकाशाद्धनंहरन्तितद्वत् ॥ धिषे छान्दसोवर्तमानेलिट् द्विर्वचनप्रकरणेछन्दसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः। भरन्त हृञ्हरणे के-

वलोपिसोपसर्गार्थोद्रष्टव्यः छान्दसोलङ् हृग्रहोर्भइतिभत्वम्। पुरुत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्या- दिनासप्तम्यर्थेत्राप्रत्ययः। जिव्रेः जृष्वयोर्हानौ जॄशॄस्तॄजागृभ्यःक्विन् ऋतइद्धातोरितीत्वम् उणा- दयोव्युत्पन्नानिप्रातिपदिकानीतिजिव्रिः किर्योर्गिर्योरित्येवमादिषुदीर्घोनभवतीत्युक्तत्वात् हलि- चेतिदीर्घस्याभावः रेफवकारयोर्विपर्ययः उक्तंच—वर्णागमोवर्णविपर्ययश्चेति नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। वेदइतिधननाम विद्यतेलभ्यतइतिवेदः विद्लृलाभे कर्मण्यसुन्॥ ५ ॥

द्विपदास्वयुक्संख्यासुयान्त्यातिरिच्यतेसातथैवपठितव्येत्युक्तम् उत्तरातादृशीद्विपदा।

तामेतांषष्ठीमृचमाह—

साधुर्नगृध्नुरस्तेवशूरोयातेवभीमस्त्वेषःसमत्सु (११)॥६॥१४॥

साधुः। न। गृध्नुः। अस्ताऽइव। शूरः। याताऽइव। भीमः। त्वेषः। समत्ऽसु (११)॥ ६ ॥ १४ ॥

अयमग्निः साधुर्नसाधकइवगृध्नुःगृहीता यथासाधकःसाध्यफलमाशुगृह्णाति तद्वदग्नि- पिसर्वंस्वीकरोतीत्यर्थः तथायमग्निःअस्तेवशूरोयथाइषूणांक्षेप्ताधानुष्कः शत्रून्प्रेरयतितद्वदग्नि- पिदहन्सर्वंप्राणिजातंप्रेरयति तथायातेवभीमः यातायातयिताहिंसकः भीमःसर्वेषांभयंकरोभवति तद्वदग्निरपिदृष्टमात्रेणसर्वेषांभयमुत्पादयति अतएवंविधोग्निः समत्सुसङ्ग्रामेषुत्वेषोदीप्तःसन् अस्माकंसहायोभवत्वित्यर्थः ॥ गृध्नुः गृधुअभिकांक्षायां त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुः। शूरः शुग- तौ अन्तर्भावितण्यर्थादस्मात् शुषिचिमीनांदीर्घश्चेतिक्रन्॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

उपप्रेतिदशर्चंसप्तमंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—उपप्रदशेति। ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयाश- क्तिपुत्रःपराशरऋषिः अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप् परमाग्नेयमैन्द्रादितिपरिभाषितत्वादग्निर्देवता प्रा- तरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौत्रैष्टुभेछन्दसीदमादीनित्रीणिसूक्तानि अथैतस्याइतिखण्डेतथैवसूत्रितम्- उपप्रजिन्वन्नितित्रीणिकातउपेतिरितिसूक्तेइति। आश्विनशस्त्रेपिप्रातरनुवाकातिदेशादिदमादीनि त्रीणिसूक्तानि तथैवसूत्र्यते—एतयाग्नेयंगायत्रमुपसन्तनुयात्प्रातरनुवाकन्यायेनेति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उपप्रजिन्वन्नुशतीरुशन्तंपतिंननित्यंजनयःसनीळाः।
स्वसारःश्यावीमरुषीमजुषञ्चित्रमुच्छन्तीमुपसंनगावः॥१॥

उप। प्र। जिन्वन्। उशतीः। उशन्तम्। पतिम्। न। नित्यम्।
जनयः। सऽनीळाः। स्वसारः। श्यावीम्। अरुषीम्। अजुषन्।
चित्रम्। उच्छन्तीम्। उषसम्। न। गावः॥ १ ॥

उशतीरुशत्यःकामयमानाः सनीळाःनीळोनिवासस्थानंसमाननिवासस्थानाः एकपाण्यवस्थानात् स्वसारः स्वसारइत्यङ्गुलिनाम एवंभूताअङ्गुलयःउशन्तंकामयमानमग्निंजनयोजायानित्यंअसाधारणंपतिंन भर्तारमिवउपप्रजिन्वन्उपआगत्यहविःप्रदानादिकर्मणाप्रीणयन्ति प्रीणयित्वाच चित्रंचायनीयंपूजनीयंतमग्निंअञ्जलिबन्धनेनाजुषन्असेवन्त तत्रदृष्टान्तः—श्यावींश्याववर्णांरात्रिसम्बन्धात्कृष्णांततउच्छन्तींसूर्यकिरणसम्बन्धात्तमोवर्जयन्तीं अतएवारुषीं आरोचमानां यद्वा शुभ्ररूपयुक्तांउषसंनउषोदेवतांगावोरश्मयोयथासेवन्तेतद्वत् यथारश्मयउषसानित्यसम्बद्धाः एवं सर्वेषुयज्ञेषुअग्निपरिचरणेनअङ्गुलयोनित्यसम्बद्धाइतितात्पर्यार्थः॥ जिन्वन् जिविप्रीणनार्थः इदित्त्वान्नुम् लेटचडागमः। उशतीः वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् शतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम्। स्वसारः असुक्षेपणेइत्यस्मात् सुञिअसेर्ऋन्निति ऋन् नषट्स्वस्रादिभ्यइतिङीप्प्रतिषेधः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्।श्यावीं शुगतौ इणूशीङ्भ्यामितिबाहुलकाद्वन् शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्।अरुषीं अरुषमितिरूपनाम ऋगतौ ऋहनिभ्यामुषन् छन्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयईकारः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। अजुषन् जुषीप्रीतिसेवनयोः तौदादिकः लङि व्यत्ययेनपरस्मैपदम् रुडित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीत्यन्तादेशस्यरुडागमः॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

वीळुचिद्दृळ्हापितरोनउक्थैरद्रिंरुजन्नङ्गिरसोरवेण।
चक्रुर्दिवोबृहतोगातुमस्मेअहःस्वर्विविदुःकेतुमुस्राः॥२॥

वी॒ळु । चि॒त् । दृ॒ळ्हा । पि॒तरः॑ । नः॒ । उ॒क्थैः । अद्रि॑म् । रु॒जन् ।
अङ्गि॑रसः । रवे॑ण । च॒क्रुः । दि॒वः । बृ॒ह॒तः । गा॒तुम् । अ॒स्मे इति॑ ।
अह॒रिति॑ । स्वः॑ । वि॒वि॒दुः॒ । के॒तुम् । उ॒स्राः ॥ २ ॥

नोस्माकंपितरोङ्गिरसः एतत्संज्ञाऋषयः उक्थैःशस्त्रैः अग्निंस्तुत्वा वीळुचिद्दृळ्हा वीळ्विति-बलनाम बलवन्तंदृढाङ्गमपिअद्रिमत्तारंपणिनामानमसुरं रवेणस्तुतिशब्दमात्रेणैवरुजनभञ्जन् तैःस्तुतोग्निस्तमसुरंहतवानित्यर्थः किञ्च बृहतोमहतोदिवोद्युलोकस्यगातुंमार्गंअस्मेअस्माकंचक्रुः कृतवन्तः आवरकस्यासुरस्य अग्निनाहतत्वात्वमार्गंकृत्वाचस्वः सुष्ठुअरणीयं असुरराहित्येनसुखे-नप्राप्यंअहःदिवसंविविदुरजाननलब्धवन्तोवा तथा केतुंअह्नांकेतयितारं ज्ञापयितारमादित्यंउस्राः पणिनापहृतागाश्चविविदुरित्यनुषङ्गः॥वीळु सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक्।दृळ्हा दृढःस्थूलबलयोरिति निपातितः सुपांसुलुगितिडादेशः । रुजन् रुजोभङ्गे तौदादिकः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभा-वः । विविदुः विदज्ञाने विद्लृलाभेइतिवा लिटिउसिरूपम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

दध॑न्नृ॒तंध॒नय॑न्नस्यधी॒तिमादिद॒र्यो॑दि॑धि॒ष्वो॒३॑ विभृ॑त्राः ।
अतृ॑ष्यन्ती॒रप॒सो॑य॒न्त्यच्छा॑दे॒वाञ्जन्म॒प्रय॑सावर्धय॑न्तीः ॥३॥

दध॑न् । ऋ॒तम् । ध॒नय॑न् । अ॒स्य॒ । धी॒तिम् । आत् । इत् ।
अ॒र्यः । दि॒धि॒ष्वः॑ । विऽभृ॑त्राः । अतृ॑ष्यन्तीः । अ॒पसः॑ । य॒न्ति॒ ।
अच्छ॑ । दे॒वान् । जन्म॑ । प्रय॑सा । व॒र्धय॑न्तीः ॥ ३ ॥

ऋतंदेवयजनदेशंप्राप्तमग्निंअङ्गिरसोमहर्षयःदधन् गार्हपत्यादिरूपेणाधारयन् धारयित्वा चास्याग्नेर्धीतिंकर्मअग्निहोत्रादिलक्षणंधनयन्धनमकुर्वन् यथापुरुषाःधनंसंपादयन्तितद्वदग्निहो-त्रंयंकर्मान्वतिष्ठन्नित्यर्थः आदित्अङ्गिरसामनुष्ठानानन्तरमेव अर्यःअर्याःधनस्यस्वामिन्यःदि-धिष्वःतेनधनेनअग्नीनांधारणंकुर्वत्यःकृताग्न्याधानाइत्यर्थः विभृत्राःआहितानग्नीनग्निहोत्रादि-कर्मणिविहरन्त्यः अतृष्यन्तीःविषयान्तरतृष्णारहिताः अतएवापसः अपसाकर्मणायुक्ताः ए-वंभूतायजमानलक्षणाःप्रजाःप्रयसाहविर्लक्षणेनान्नेनदेवान्इन्द्रादीन्जन्मजातान्मनुष्यांश्चवर्धय-

न्तीः वर्धयन्त्यः सत्यः एनमग्निंअच्छआभिमुख्येनयन्तिप्राप्नुवन्तिपरिचरन्तीतियावत् ॥ दधन् दधधारणे लङिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। धनयन् धनशब्दात्तत्करोतीतिणिच् इष्ठवण्णौप्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावाट्टिलोपः लङिपूर्ववत्। अर्यः अर्यःस्वामिवैश्ययोरितिनिपातितः लिङ्गवचनव्यत्ययौ अर्यःस्वाम्याख्याचेदित्यन्तोदात्तत्वम्। दिधिष्वः डुधाञ्धारणपोषणयोः षोन्तकर्मणीत्याभ्यांअन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूरितिकूप्रत्ययान्तोनिपातितः प्रत्ययस्वरः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिजसःस्वरितत्वम् । विभृत्राः हृञ्हरणे विपूर्वादस्मादौणादिकःत्रन्प्रत्ययः हृग्रहोर्भइतिभत्वम्। अतृष्यन्तीः ञितृषापिपासायां जसिवाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घस्यविकल्पितत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अपसः अपसूशब्दादुत्पन्नस्यमत्वर्थीयस्यविनोबहुलंछन्दसीतिबहुलवचनाल्लुक् विन्नन्तस्यत्रिलिङ्गत्वेननविषयाभावात्प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वम् जन्म जायन्तइतिजन्मानोमनुष्याः अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् सुपांसुलुगितिशसोलुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

मथीद्यदीं॑विभृ॒तोमा॑त॒रिश्वा॑गृ॒हेगृ॑हेश्ये॒तोजेन्यो॒भूत्।
आदीं॒राज्ञे॒नसही॑यसे॒सचा॒सन्नादू॒त्यं॑१ भृग॑वाणोविवाय ॥४॥

मथी॑त्। यत्। ई॒म्। वि॒ऽभृ॒तः। मा॒त॒रिश्वा॑। गृ॒हेऽगृ॑हे।
श्ये॒तः। जेन्यः॑। भूत्। आत्। ई॒म्। राज्ञे॑। न। सही॑यसे।
सचा॑। सन्। आ। दू॒त्य॑म्। भृग॑वाणः। वि॒वा॒य॒॥ ४ ॥

मातरिश्वाव्यानवृत्तिस्वरूपेणावस्थितोमुख्यःप्राणः ईमेनमग्निंयद्यदामथीत् अमथ्नात्अग्नेर्मन्थनस्यव्यानवायुसाध्यत्वम् अथयःप्राणापानयोःसन्धिःसव्यानइत्युपक्रम्यछन्दोगैराम्नातम्—अतोयान्यन्यानिवीर्यवन्तिकर्माणियथाग्नेर्मन्थनमाजेःसरणंदृढस्यधनुषआयमनमप्राणन्नपानस्तानिकरोतीति मन्त्रान्तरंचभवति—आन्यंदिवोमातरिश्वाजभारामथ्नादन्यंपरिश्येनोअद्रेरिति। कीदृशोमातरिश्वा विभृतःप्राणिषुप्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपेणविहृतोविभज्यस्थितः तदपिप्राणसंवादेतैत्तिरीयैराम्नातम्—तान्वरिष्ठःप्राणउवाच मामोहमापद्यथाहमेवैतत्पंचधात्मानंप्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्यविधारयामीति। मन्थनेनोत्पन्नोयमग्निःश्येतः शुभ्रवर्णोगृहेगृहेसर्वस्मिन्यज्ञगृहेयदाजेन्यः प्रादुर्भू-

---

१ ऋ० सं० १.६.२८.।

तोभूत् यद्वा रक्षसांजेन्योजेताअभिभविताभूत् तथाचतैत्तिरीयकम्—देवासुराःसंयत्ताआसन्तेदेवा-विभ्यतोग्निंप्राविशन् तस्मादाहुरग्निःसर्वादेवताइति। तेग्निमेववरूथंकृत्वासुराअभ्यभवन्निति। ऐ-तरेयिणोप्याममनन्ति—तेदेवाःप्रतिबुध्याग्निंपुरस्तात्प्रातःसवनेपर्यौहंस्तेग्निनैवपुरस्तात्प्रातःसवनेसुर-रक्षांस्यपाघ्नतेति। आत् यज्ञगृहेप्रादुर्भावानन्तरं ईं एनमग्निंभृगवाणोभृगुर्ऋषिःसइवाचरन्यजमानो-दूत्यंदूतस्यकर्मआविवाय शास्त्रमर्यादयाप्रापयामास तत्रदृष्टान्तः-सचासनःसखाभवन्नन्योराजास-हीयसेअभिभवित्रेप्रबलायराज्ञेन यथाराज्ञेस्वपुरुषःदूतकर्मप्रापयतितद्वत्॥ मथीत् मथेविलोडने लुङि ह्म्यन्तक्षणेतिवृद्धिप्रतिषेधः। जेन्यः जनीप्रादुर्भावे अस्मादौणादिकएन्यप्रत्ययः टिलोपश्चेति भट्टभास्करमिश्रः। यद्वा जिजयेइत्यस्मात्कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्तर्यचोयदितियत् तस्यनुडागमश्च यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्। दूत्यं दूतस्यकर्मदूत्यंदूतस्यभागकर्मणीइतियत् तित्स्व-रितमितिस्वरितत्वम् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वंतु अनित्यमितिवीरवीर्यौचेत्यत्रज्ञापितम्। भृगवाणः भृगुरिवाचरन् सर्वप्रातिपदिकेभ्यःक्विब्वक्तव्यइतिक्विप् तदन्ताल्लटोव्यत्ययेनशानच् अदुपदेशाल्ल-सार्वधातुकानुदात्तत्वेप्रत्ययान्तधातोरन्तोदात्तत्वेप्राप्तेवृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम्। विवाय वीगत्यादिषु अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाल्लिट्॥ ४॥

पञ्चमीमृचमाह—

म॒हे यत्पि॒त्र ईं॒ रसं॑ दि॒वे कर॒व॑ त्सर॑त्पृश॒न्य॑श्चिकि॒त्वान्।
सृ॒जदस्ता॑ धृष॒ता दि॒द्युम॑स्मै॒ स्वायां॑ दे॒वो दु॑हि॒तरि॒ त्विषिं॑ धात्॥५॥१५॥

म॒हे। यत्। पि॒त्रे। ईं॒म्। रस॑म्। दि॒वे। कः। अव॑। त्स॒रत्।
पृ॒श॒न्य॑ः। चि॒कि॒त्वान्। सृ॒जत्। अस्ता॑। धृ॒ष॒ता। दि॒द्युम्।
अ॒स्मै॒। स्वाया॑म्। दे॒वः। दु॒हि॒तरि॑। त्विषि॑म्। धा॒त्॥ ५॥ १५॥

महे महतेपित्रेपालयित्रेदिवेद्योतमानायदेवगणायईंइमंरसंपृथिव्याःसारभूतंहविः यद्यदा-यजमानः कःकरोति तदानींपृशन्यःस्पर्शनकुशलोराक्षसादिश्चिकित्वान्हवींषिवहन्तं हेअग्ने त्वां जानन् अवत्सरत्त्वद्भयात्पलायते अस्ता इषुक्षेपणशीलोग्निः धृषताधर्षकेणधनुषाअस्मैपलाय-मानायराक्षसादयेदिद्युंदीप्यमानंबाणंसृजत् विसृजति देवोदीप्यमानः उषःकालंप्राप्तोग्निः स्वायां स्वकीयायांदुहितरिदुहितृवत्समनन्तरभाविन्यांउषसित्विषिंस्वकीयांदीप्तिंधात्स्थापयति उषःका-

१ तै० सं० ६. २. २.। २ ऐ०ब्रा० ६. ४.।

लेहिसूर्यकिरणाःप्रादुर्भवन्ति तैःस्वकीयंप्रकाशमेकीकरोति तथाचतैत्तिरीयकम्—उद्यन्तंवा-वादित्यमग्निरनुसमारोहति तस्माद्धूमएवाग्नेर्दिवाददृश्रइति[२] । अतउपसिदीप्तिंनिदधातीत्युच्यते ॥ कः करोतेर्लुङि मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् ।त्सरत् त्सरछद्मगतौ लेटयडागमः इतश्चेतीकारलोपः।पृ-शन्यः स्पृशसंस्पर्शने कृपॄवृजीतिविधीयमानःक्युप्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभवति स्पृशनं स्पर्शः तत्रसाधुरितियत् सलोपश्छान्दसः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । दिद्युं दिद्युदितिवज्रनाम अन्त्यलोपश्छान्दसः । धात् छान्दसोवर्तमानेलुङ् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

स्वआयस्तुभ्यंदमआविभातिनमोवादाशादुशतोअनुद्यून् ।
वर्धोअग्नेवयोअस्यद्विबर्हायासद्रायासरथंयंजुनासि ॥६॥

स्वे । आ । यः । तुभ्यम् । दमे । आ । विऽभाति । नमः । वा । दाशात् । उशतः । अनु । द्यून् । वर्धो इति । अग्ने । वयः । अस्य । द्विऽबर्हाः । यासत् । राया । सऽरथम् । यम् । जुनासि ॥ ६ ॥

हेअग्ने तुभ्यं त्वांस्वेदमेस्वकीयेयज्ञगृहेयोयजमानः एकआकारोमर्यादायांयथाशास्त्रंआ-विभातिआसमन्तात् समिदादिभिःकाष्ठैःप्रज्वलयति अनुद्यून् अनुदिवसंउशतःकामयमानाय तुभ्यंनमोवादाशात् हविर्लक्षणमन्नंवादद्यात् अस्ययजमानस्य हेअग्ने द्विबर्हाः द्वयोर्मध्यमोत्त-मस्थानयोः बृंहितोवर्धितस्त्वं वयोन्नंवर्धोवर्धयैव सरथंरथेनसहितं युयुत्सुंयंपुरुषंजुनासि युद्धे प्रेरयसि सपुरुषः रायाधनेनयासतसंगच्छते ॥ तुभ्यं क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसम्प्रदा-नत्वाच्चतुर्थी । दाशात् दाशृदाने लेटयाडागमः । उशतः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् चतु-र्थ्यर्थे बहुलंछन्दसीतिषष्ठी । अनुद्यून् द्युरित्यहर्नाम लक्षणे अनोःकर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवच-नीययुक्तेइतिद्वितीया।वर्धो वर्ध उ वृधेर्ण्यन्ताल्लोटिछन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात्णेरनिटी-तिणिलोपः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते उञासंहैकादेशेउञइतिप्रगृह्यत्वम् । यासत् यापापणे सिब्बहुलंलेटीतिसिप् लेटोडाटावित्यडागमः । जुनासि जुइतिगत्यर्थःसौत्रोधातुः शपि प्राप्तेव्यत्ययेनश्ना ॥ ३ ॥

---

२ तै० ब्रा० २. १. २. ।

सप्तमीमृचमाह—

अग्निंविश्वाअभिपृक्षःसचन्तेसमुद्रंनस्रवतःसप्तयह्वीः।
नजामिभिर्विचिकितेवयोनोविदादेवेषुप्रमतिंचिकित्वान्॥७॥

अग्निम्। विश्वाः। अभि। पृक्षः। सचन्ते। समुद्रम्। न। स्रवतः।
सप्त। यह्वीः। न। जामिऽभिः। वि। चिकिते। वयः। नः।
विदाः। देवेषु। प्रऽमतिम्। चिकित्वान्॥ ७॥

विश्वाःपृक्षःचरुपुरोडाशादीनिसर्वाण्यन्नानिअग्निंअंगनादिगुणयुक्तंएनं अभिसचन्ते आभिमुख्येन समवयन्तिप्राप्नुवन्ति तत्रदृष्टान्तः—स्रवतःसमुद्रंन यथास्रवतोनद्यःसमुद्रमभिगच्छन्तितद्वत् कीदृश्योनद्यः सप्त सप्तसंख्याकाः इमंमेगंगइत्यस्यामृचिसप्तहिनद्यःप्राधान्येनश्रूयन्ते यह्वीः महन्नामैतत् महत्यः जामिभिः जमन्त्येकस्मिन्पात्रेसहभुञ्जतइतिजामयोज्ञातयः तैर्नोस्मदीयंवयोन्नं नविचिकिते नज्ञायते तेभ्योदातुमस्माकंअन्नंप्रभूतंनास्तीतिभावः अतोहेअग्ने त्वंदेवेषु दीव्यन्तीतिदेवाःधनपतयः तेषुप्रमतिंप्रकर्षेणमननीयंधनंचिकित्वानवगच्छन्विदाःअस्मभ्यंलम्भय यद्वा प्रमतिंप्रकृष्टंस्तोत्रंदेवेषुविदाःवेदयज्ञापय पृक्षःअन्ननामैतत् पृचीसंपर्केइत्यस्मादौणादिकःकर्मणिक्विप् धातोःसुमागमश्च यद्वा असुनि सुपांसुलुगितिजसोलुक्। स्रवतः स्रुगतौ स्रवणंस्रवः तत्कुर्वन्ति सर्वप्रातिपदिकेभ्यःक्विब्वक्तव्यइतिक्विप् एतदन्ताद्धातोःक्विप्चेतिक्विप ह्रस्वस्यपितीतितुक् क्विबन्ताद्धातोःसतिशिष्टत्वाद्धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। यह्वीः पिप्पल्यादिभ्यश्चेतिगौरादिषुपठितत्वात् तस्यचाकृतिगणत्वादत्रापिङीप् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। चिकिते छान्दसोवर्तमानेकर्मणिलिट्। विदाः विद्लृलाभे अन्तर्भावितण्यर्थाल्लेटयाडागमः तुदादित्वाच्छः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः विकरणस्वरःशिष्यते यद्वा विदेर्ज्ञानार्थस्य लेटि व्यत्ययेनशः॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

आयदिषेनृपतिंतेजआनट्शुचिरेतोनिषिक्तंद्यौरभीके।
अग्निःशर्धमनवद्यंयुवानंस्वाध्यंजनयत्सूदयच्च॥८॥

आ । यत् । इषे । नृऽपतिम् । तेजः । आनट् । शुचि । रेतः ।
निःऽसिक्तम् । द्यौः । अभीके । अग्निः । शर्धम् । अनवद्यम् ।
युवानम् । सुऽआध्यम् । जनयत् । सूदयत् । च ॥ ८ ॥

अग्नेर्यत्तेजोनृपतिंनृणामृत्विजांपालकंयजमानंआनट् जाठररूपेणआसमन्ताद्व्याप्नोति किमर्थंइषेन्नाय कीदृशंशुचिशुद्धं द्यौर्दीप्तं तेनतेजसापरिपक्कंअन्नरसरूपंरेतोवीर्यंअभीकेअभ्यक्तेअभिगतेअभिप्राप्तेगर्भस्थानेनिषिक्तंनितरांसिक्तं अग्निःवक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेणजनयत् जनयतु शर्धंबलवन्तं अनवद्यं अवद्यरहितंयुवानंतरुणंजरारहितमित्यर्थः स्वाध्यं शोभनकर्माणंशोभनप्रज्ञंवाउत्पन्नंपुत्रंसूदयच्च यागादिकर्मसुप्रेरयतुच यद्वा रेतइत्युदकनाम निषिक्तंमेघेनवृष्टमुदकंइषेन्नायसस्यादिनिष्पत्तयेअग्नेर्यत्तेजःआनट्व्याप्नोत् वृष्टेनोदकेनभौमाग्नेः संयोगेसतिहिसस्यान्युत्पद्यन्ते कीदृशंतेजः नृपतिंनृणांरक्षकंशुचिदीप्तंतादृक्तेजसायुक्तोद्यौर्दीप्तोग्निःअभीकेआसन्नकालएवशर्धायगुणविशिष्टंपुत्रंजनयतुचप्रेरयतुयज्ञादौ॥ इषे सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। नृपतिं परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। आनट्अशूव्याप्तौ लङिव्यत्ययेनपरस्मैपदश्नमौआडागमः व्रश्चादिषत्वेष्टुत्वम् । निषिक्तं षिचिरूक्षरणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् । अभीके अभिपूर्वादञ्चतेःपचाद्यचि पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः यद्वा इण्गतावित्यस्मादौणादिकः कक्प्रत्ययः उभयथापि दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वाध्यं एरनेकाचइतियणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । जनयत् जनेर्ण्यन्ताल्लेटयडागमः । सूदयत् षूदक्षरणे पूर्ववल्लेटयडागमः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

मनोनयोध्वनःसद्यएत्येकःसत्रासूरोवस्वईशे ।
राजानामित्रावरुणासुपाणीगोषुप्रियममृतंरक्षमाणा ॥९॥

मनः । न । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सत्रा । सूरः ।
वस्वः । ईशे । राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी ।
गोषु । प्रियम् । अमृतम् । रक्षमाणा ॥ ९ ॥

यःसूरः सूर्यः एकःएकाकीअसहायःसन् अध्वनोदिव्यान्मार्गान्सद्यएतिआशुगच्छति असहायत्वंचश्रूयते—सूर्यएकाकीचरतीत्याह असौवाआदित्यएकाकीचरतीति[1] । शीघ्रगमनंचस्मर्यते—योजनानांसहस्रेद्वेद्वेशतेद्वेचयोजने । एकेननिमिषार्धेनक्रममाणनमोस्तुतइति । शीघ्रगमनेदृष्टान्तः—मनोन यथामनः शीघ्रंगच्छति तद्वत् सचशूरःवस्वोधनस्यसत्रासहैवयुगपदेवईशेईष्टे योहि शीघ्रंगच्छति सबहुषुदेशेष्ववस्थितानिधनानिप्राप्नोति तथा राजाना राजमानौसुपाणीशोभनबाहू मित्रावरुणामित्रावरुणौअस्मदीयासुगोषुप्रियंसर्वेषांप्रीतिकरंअमृतंअमृतवत्स्वादुभूतंपयोरक्षमाणारक्षन्तौवर्तेते हेअग्ने तत्तद्रूपेणत्वमेवैवंवर्तसइतिभावः ॥ वस्वः लिङ्गव्यत्ययः जसादिषुछन्दसिवावचनमितिघेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः । ईशे ईशऐश्वर्ये लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः । मित्रावरुणा देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानङादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

मानोअग्नेसख्यापित्र्याणिप्रमर्षिष्ठाअभिविदुष्कविःसन् ।
नभोनरूपंजरिमामिनातिपुरातस्याअभिशस्तेरधीहि ॥१०॥१६॥

मा । नः । अग्ने । सख्या । पित्र्याणि । प्र । मर्षिष्ठाः । अभि ।
विदुः । कविः । सन् । नभः । न । रूपम् । जरिमा । मिनाति ।
पुरा । तस्याः । अभिऽशस्तेः । अधि । इहि ॥ १० ॥ १६ ॥

हेअग्ने पित्र्याणिपितरंवसिष्ठमुपक्रम्यागतानि सख्यासखित्वानिमाप्रमर्षिष्ठाः माविनाशय अत्रमृष्यतेरुपसर्गवशातअर्थान्तरेवृत्तिः यतस्त्वंकविः क्रान्तदर्शीसन् अभिआभिमुख्येनविदुः सर्वविद्वान्नभोनरूपं यथान्तरिक्षंरूपवन्तःसूर्यरश्मयःआच्छादयन्तितद्वदाच्छादयति जरिमा जरामिनातिमांसूक्तद्रष्टारंहिनस्ति अभिशस्तेर्हिंसाहेतोस्तस्याजरायाः पुराअधीहिमांबुध्यस्व सायथानप्राप्नोतितथाकुरु अमृतत्वंप्रयच्छेतियावत् ॥ सख्यासख्युर्भावःसख्यं सख्युर्यइतियः । पित्र्याणि पितृभ्यआगतानि पितुर्यच्चेतियत्प्रत्ययः रीङ्ऋतइतिरीङादेशः यस्येतिचेतीकारलोपः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । मर्षिष्ठाः मृषतितिक्षायां प्रार्थनायांछान्दसोलुङ् नमाङ्योगेइत्यडभावः । विदुः विदज्ञाने बहुलमन्यत्रापीत्युसिप्रत्ययः अतएवबहुलवचनाद्गुणाभावः छन्दसिवाप्राप्रे-

१ तै० ब्रा० ३.९.५.

इतयोरितिविसर्जनीयस्यषत्वम्। नभः नहोर्दिविभश्चेत्यसुन्। जरिमा जॄष्वयोहानौ औणादिको-भावेइमनिच्प्रत्ययः। मिनाति मीञ्हिंसायां प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम्। अभिशस्तेः अभि-शस्यतेहिंस्यतेनयेत्यभिशस्तिः करणेक्तिन् तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। अधीहि इक्स्मरणे लोटिअदादित्वाच्छपोलुक् हेरपित्त्वेनङित्त्वाद्गुणाभावः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

निकाव्येतिदशर्चमष्टमंसूक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयंपराशरस्यार्षं अनुक्रान्तञ्च—निकाव्येति प्रातरनु-वाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः।

तत्रप्रथमामृचमाह—

निकाव्यावेधसःशश्वतस्कर्हस्तेदधानोनर्यापुरूणि।
अग्निर्भुवद्रयिपतीरयीणांसत्राचक्राणोअमृतानिविश्वा ॥१॥

नि। काव्या। वेधसः। शश्वतः। कः। हस्ते। दधानः।
नर्या। पुरूणि। अग्निः। भुवत्। रयिऽपतिः। रयीणाम्। सत्रा।
चक्राणः। अमृतानि। विश्वा ॥ १ ॥

शश्वतःशाश्वतस्यनित्यस्यवेधसोविधातुःब्रह्मणःसम्बन्धीनिकाव्याकाव्यानिमन्त्ररूपाणिस्तो-त्राणि अयमग्निर्निकःनियमेनस्वात्माभिमुखंकरोति किंकुर्वन् नर्यानृभ्योहितानि नृषुसाधूनिवा पु-रूणिबहूनिधनानिहस्तेदधानोहस्तेधारयन् ईदृग्भूतमग्निमवलोक्यसर्वेजनाःस्तुवन्तीतिभावः स्तो-तृभ्योधनेषुदत्तेष्वपिअग्नेर्धनंनक्षीयतइत्याह—अग्निरिति अयमग्निःरयीणांरयिपतिर्भुवत् धना-नांमध्येयानिधनानिउत्कृष्टानितेषांस्वामीभवति किंकुर्वन् विश्वा विश्वानिसर्वाणिअमृतानि हिर-ण्यनामैतत् अमृतंवैहिरण्यमितिश्रुतेः[1]। सर्वाणिहिरण्यानिस्तोतृभ्यःसत्रासहैवचक्राणःकुर्वन्युग-पत्प्रयच्छन्नित्यर्थः॥ कः करोतेश्छान्दसोलुङ् मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् हल्ङ्याब्भ्यइतितकारलोपः। नर्या नरशब्दात्हितार्थेगवादिलक्षणोयत्प्रत्ययोद्रष्टव्यः यद्वा तत्रसाधुरितियत्। चक्राणः करो-तेर्लटःशानच् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः नन्वेवंसतिअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वंप्राप्नोति एवंतर्हिलिटःकानजस्तु तस्यार्धधातुकत्वेनअभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावेचित्स्वरएवशिष्यते ॥ १ ॥

१ तै० ब्रा० १. ३. ७.।

द्वितीयामृचमाह—

अस्मेवत्संपरिषन्तंनविन्दन्निच्छन्तोविश्वेअमृताअमूराः।
श्रमयुवःपदव्योधियंधास्तस्थुःपदेपरमेचार्वग्नेः ॥२॥

अस्मे इति। वत्सम्। परि। सन्तम्। न। विन्दन्। इच्छन्तः। विश्वे। अमृताः। अमूराः। श्रमऽयुवः। पदऽव्यः। धियम्ऽधाः। तस्थुः। पदे। परमे। चारु। अग्नेः ॥ २ ॥

अस्मेअस्माकं वत्संवत्सवदत्यन्तंप्रियं यद्वा वत्सःपुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् तद्वदग्निरप्यस्माकंपुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् तथाचाम्नायते—ममैवसन्वहहव्यान्यग्ने पुत्रः पित्रेलोककृज्जातवेदइति[1]। परिषन्तंपरितः सर्वत्रवर्तमानंदेवेभ्योनिर्गत्यअश्वत्थवेण्वादिषुनिलीनंसन्तमित्यर्थः एवंविधमग्निमिच्छन्तोविश्वे अमृताः सर्वेऽमरणधर्माणोदेवाः अमूराःअमूढाः मरुतश्चनविन्दन् तमग्निंनालभन्त अलभमानाश्च तेश्रमयुवः हव्यवाहनस्याभावेनहविषामभावात् तज्जन्येनश्रमेण क्लेशेनएकीभूताः तस्याग्नेरन्वेषणायपदव्यः पादैर्गच्छन्तः धियन्धाः धियांअग्नेः शयनासनस्थानादिलक्षणानांकर्मणांधारयितारः एवंविधाःसन्तः चारुचारूणिशोभने अग्नेःपरमेउत्तमेअन्तेपदेयत्रह्यग्निर्निलीनोवर्ततेतत्रेत्यर्थः तस्मिन्पदेतस्थुः स्थितवन्तः बहुविधेनप्रयासेनअग्निंददृशुरित्यर्थः ॥ परिषन्तं उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परइतिषत्वम्। श्रमयुवः युमिश्रणे श्रमेणयूयंतइतिश्रमयुवः क्विब्वचिप्रच्छीत्यादिना विधीयमानौक्विब्दीर्घौ अस्मादपिधातोर्भवतः तन्वादित्वादुवङ्। पदव्यः वीगत्यादिषु पादेन वियन्तिगच्छन्तीतिपदव्यः क्विप्चेतिक्विप्। धियन्धाःआतोनुपसर्गेकइतिकः तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिबहुलवचनात् द्वितीयायाअप्यलुक्। तस्थुः पादादित्वान्निघाताभावः। चारु सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

तिस्रोयदग्नेशरदस्त्वामिच्छुचिंघृतेनशुचयःसपर्यान्।
नामानिचिद्दधिरेयज्ञियान्यसूदयन्ततन्वः[१]सुजाताः ॥३॥

---

१ तै० ब्रा० १. २. १.।

ति॒स्रः । यत् । अ॒ग्ने॒ । श॒रदः॑ । त्वाम् । इत् । शुचि॑म् । घृ॒तेन॑ । शुच॑यः । स॒प॒र्यान् । नामा॑नि । चि॒त् । द॒धि॒रे॒ । य॒ज्ञिया॑नि । अस॑दयन्त । त॒न्वः॑ । सु॒ऽजा॑ताः ॥ ३ ॥

शुचयःशोधयितारोदीप्तावामरुतः हेअग्ने शुचिशुद्धंदीप्यमानंवात्वामित् देवेभ्योनिर्गतं त्वामेवोद्दिश्य तिस्रःशरदःत्रीन्संवत्सरान्घृतेनाज्येनयद्यदासपर्यान् पूजांकुर्युः तदानींत्वमाविरभूः तदनन्तरंतेमरुतःत्वयानुगृहीताःसन्तोयज्ञियानियज्ञार्हाणियज्ञेप्रयोक्तुंयोग्यानिनामानिचित् नामान्यपिदधिरेअधारयन् नामानिचतैत्तिरीयके समाम्नायन्ते—ईदृङ्चान्यादृङ्चैतादृङ्चप्रतिदृङ्चमितश्चसंमितश्चसभराइत्यादीनि[1] । एतैश्चाग्निचयनेमारुताःसप्तकपालाह्वयन्ते नामानि धारयित्वाचसुजाताः पूर्वरूपंपरित्यज्यशोभनममृतत्वंप्राप्ताःसन्तः तन्वःस्वकीयानिशरीराणिअसदयन्तस्वर्गंप्रापितवन्तः॥ तिस्रः शसि त्रिचतुरोःस्त्रियांतिसृचतसृ पूर्वसवर्णदीर्घत्वेप्राप्तेअचिरऋतइतिरेफादेशः त्रिशब्दःफिषित्यन्तोदात्तः तिस्रादेशस्यापिस्थानिवद्भावेनान्तोदात्तत्वेउदात्त यणोहल्पूर्वादितिशसउदात्तत्वम् । शरदः शॄहिंसायां शीर्यन्तेस्यामोषधयइतिशरत्संवत्सरः शॄदृभसोदिरित्यदिप्रत्ययः उभयत्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगेइतिद्वितीया । सपर्यान् सपरपूजायां कण्ड्वादिः लेटचाडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । यज्ञियानि यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञौइत्यर्हार्थे घप्रत्ययः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

आरोद॑सीबृह॒तीवेवि॑दाना॒ःप्र॒रु॒द्रिया॑जभ्रि॒रेय॒ज्ञिया॑सः ।
वि॒दन्मर्तो॒नेमधि॑ताचिकि॒त्वान॒ग्निंप॒देप॑र॒मेत॑स्थि॒वांस॑म् ॥४॥

आ । रोद॑सी॒ इति॑ । बृ॒ह॒ती इति॑ । वेवि॑दानाः । प्र । रु॒द्रिया॑ । ज॒भ्रि॒रे॒ । य॒ज्ञिया॑सः । वि॒दत् । मर्तः॑ । नेम॑ऽधिता । चि॒कि॒त्वान् । अ॒ग्निम् । प॒दे । प॒र॒मे । त॒स्थि॒ऽवांस॑म् ॥ ४ ॥

---

1 तै० सं० ४. ६. ५.।

बृहतीमहत्यौरोदसीद्यावापृथिव्यौ आवेविदानाः अत्यर्थंज्ञापयन्तः कुत्राग्निर्वर्ततइतिपरस्परंवदन्तोद्यावापृथिव्योर्मध्येवर्तमानाइत्यर्थः यद्वा महत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्येआवेविदानाः अग्निमुपलभ्यमानाः एवंभूतायज्ञियासोयज्ञार्हादेवाः रुद्रियारुद्रोग्निर्देवानामसुरैःसहयुद्धसमये तैर्देवैःस्थापितंधनंअपहृत्यगतवन्तमग्निंदेवाआगत्यअग्निसकाशाद्बलेनतद्धनमगृह्णन् तदानींसोग्निःअरोदीत् तस्माद्रुद्रइत्याख्यायते तथाचतैत्तिरीयकम्—तदग्निर्न्यकामयत तेनापाक्रामत् तद्देवाविजित्यावरुरुत्समानाअन्वायन् तदस्यसहसादित्सन्तसोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वमिति[1]। तस्यरुद्रस्याहार्णिस्तोत्राणिप्रजभ्रिरेप्रजह्रिरेचक्रुरित्यर्थः नेमधिता नेमशब्दोर्धवचनः तथाचयास्कः—त्वोनेमइत्यर्धस्येति[2]। सर्वेषांदेवानामर्धभागेनधीयतेधार्यतेइतिनेमधितइन्द्रः सर्वेदेवाएकोर्धः इन्द्रएकएवापरोर्धइतियावत् तथाचतैत्तिरीयकम्—यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रःप्रतितस्मादिन्द्रोदेवतानांभूयिष्ठभाक्तमइति[3]। तेनेन्द्रेणसहितोमर्तोमरुद्गणः परमेउत्तमेअन्त्येपदेस्थानेअश्वत्थादौतस्थिवांसंस्थितवन्तं तमग्निंचिकित्वान् जानन् विदतअलभत॥ वेविदानाः विदेर्ज्ञानार्थाल्लाभार्थाद्वायङन्ताल्लटःशानच् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। विदत् विद्लृलाभे लुङिलृदित्वात् च्लेरङादेशः। नेमधिता दधातेः कर्मणिनिष्ठा सुधितवसुधितनेमधितेतिधिभावोनिपात्यते तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगितितृतीयायाआकारः। तस्थिवांसं तिष्ठतेर्लिटः क्वसुः वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः॥४॥

घर्माभिष्टवेसआनानाइत्येषा अथोत्तरमितिखण्डेसूत्रितम्—संजानानाउपसीदन्नभिज्ञ्वादशभिर्विवस्वतइति।

तामेतांसूक्तेपञ्चमीमृचमाह—

संजानानाउपसीदन्नभिज्ञुपत्नीवन्तोनमस्यंनमस्यन्।
रिरिक्वांसस्तन्वःकृण्वतस्वाःसखासख्युर्निमिषिरक्षमाणाः॥५॥१७

सम्ऽजानानाः। उप। सीदन्। अभिऽज्ञु। पत्नीऽवन्तः। नमस्यम्। नमस्यन्निति नमस्यन्। रिरिक्वांसः। तन्वः। कृण्वत। स्वाः। सखा। सख्युः। निऽमिषि। रक्षमाणाः॥ ५॥ १७॥

---

१ तै० सं० १.५.१. २ नि० ३.२०। ३ तै० सं ५.४.८.।

हेअग्ने त्वांसञ्जानानाःसम्यक्जानन्तोदेवाःउपसीदन्उपसीदन्तिप्राप्नुवन्ति उपसत्तिंकृत्वाच पत्नीवन्तः सपत्नीकाःसन्तः नमस्यंनमस्कारार्हंअभिज्ञुआभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तंत्वांनमस्यन्अपूजयन् पूजयित्वाचसख्युर्मित्रस्यतवनिमिषिदर्शनेनिमित्तभूतेसतिरक्षमाणाः त्वयापरिरक्ष्यमाणाः सखासखायोदेवाः स्वास्तन्वः स्वकीयानिशरीराणिरिरिक्वांसःअनशनादिरूपेणदीक्षानियमेनरिक्तीकुर्वन्तः शोषयन्तः कृण्वतयागानकुर्वन देवावैयज्ञमतन्वतेतिश्रुतेः ॥ नमस्यन् नमोवरिवश्चित्रङ्इतिपूजार्थेक्यच् लङिबहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। रिरिक्वांसः रिचिर् विरेचने लिटःक्वसुः। निमिषि मिषस्पर्धायां अत्रोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः सम्पदादिलक्षणोभावे क्विप्। रक्षमाणास्त्वयापरिरक्ष्यमाणाः कर्मणिलटःशानच् यकिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्रिःसप्तयद्गुह्यानित्वेइत्पदाविदन्निहितायज्ञियासः।
तेभीरक्षन्तेअमृतंसजोषाःपशूंश्चस्थातॄंश्चरथंचपाहि ॥६॥

त्रिः। सप्त। यत्। गुह्यानि। त्वे इति। इत्। पदा। अविदन्
निऽहिता। यज्ञियासः। तेभिः। रक्षन्ते। अमृतम्। सऽजोषाः।
पशून्। च। स्थातॄन्। चरथम्। च। पाहि ॥ ६ ॥

त्रिःसप्तएकविंशतिसंख्याकानिगुह्यानिरहस्यानिवेदैकसमधिगम्यानियत्नयानि पदापदानिपद्यतेगम्यतेस्वर्गएभिरितिव्युत्पत्त्यापदशब्देनात्रयज्ञाउच्यन्तेतेचएकविंशतिसंख्याकाः औपासनहोमवैश्वदेवादयःसप्तपाकयज्ञाः अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयःसप्तहविर्यज्ञाः अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादयःसप्तसोमयज्ञाःएवमेकविंशतिसङ्ख्याकानियज्ञलक्षणानिपदानि हेअग्ने त्वेइत्त्वय्येवनिहिता स्थापितानि तेषांसर्वेषांत्वत्प्रधानत्वात् नह्यग्निमन्तरेणयागाअनुष्ठातुंशक्यन्ते यज्ञियासोयज्ञार्हाः अर्थित्वसामर्थ्यवैदुष्यादिभिरधिकारहेतुभिर्युक्ताः तथाचोक्तम्—अर्थीसमर्थोविद्वानशास्त्रेणाप-

१ ऐ० ब्रा० ६. ४.। २ एषांपरिसंख्यापूर्वं (१८३) पृष्ठे तेनोरत्नानिधत्तनेति १. २. २. मन्त्रभाष्यटिप्पण्यां दर्शिता.

यैदस्तःकर्मण्यधिकारीति । एवंविधलक्षणोपेतायजमानाःतानिपदान्यविदन्अलभंत लब्ध्वाच तेभिर्यज्ञलक्षणैःपदैरमृतममरणधर्माणंत्वांरक्षन्तेपालयन्तियजन्तीत्यर्थः सजोषास्तैर्यजमानैःसमानप्रीतिस्त्वं पशून्गवाश्वादिपशून्चस्थातॄन्व्रीह्यादिस्थावराणि चरथंपशुव्यतिरिक्तंअन्यद्यत्प्राणिजातमस्तितच्चपाहिरक्ष तेषुहिरक्षितेषुत्वदीयायागाःकर्तुंशक्यन्ते नान्यथा अतस्त्वमेवमुच्यसइत्यर्थः ॥ यत् सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक्। गुह्यानि गुहायांभवानि भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेआदेशः । अविदन् विद्लृलाभे लुङिऌदित्वादङ् । पशून्स्थातॄन् उभयत्रउभयथार्क्ष्वित्युभयथाभावान्नकारस्यरुत्वाभावः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह—

विद्वाँअग्नेवयुनानिक्षितीनांव्यानुषक्शुरुधोजीवसेधाः ।
अन्तर्विद्वाँअध्वनोदेवयानानतन्द्रोदूतोअभवोहविर्वाट् ॥७॥

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनाम् । वि । आनुषक् । शुरुधः । जीवसे । धाः । अन्तःऽविद्वान् । अध्वनः देवऽयानान् । अतन्द्रः । दूतः । अभवः । हविःऽवाट् ॥ ७ ॥

हेअग्नेवयुनानि ज्ञाननामैतत् इहतुज्ञातव्येवर्तते सर्वाणिज्ञातव्यानिविद्वान्जानंस्त्वं क्षितीनांयजमानलक्षणानां प्रजानां जीवसेजीवितुंशुरुधः क्षुद्रूपस्यशोधकस्यरोधयित्रीरिषोन्नानिआनुषक् अनुषक्तं सततंयथाभवतितथाविधाः विधेहिकुर्वित्यर्थः एवंयजमानानन्नसमृद्धान्कृत्वाअनन्तरंहविर्वाट्तैर्देवेभ्यः प्रत्तंहविर्वहन्दूतोभवः देवानांदूतः भवसि कीदृशस्त्वं अन्तर्विद्वान् द्यावापृथिव्योर्मध्येजानन् किंजानन्अध्वनोमार्गान् कीदृशान्देवयानान् देवाःयैर्मार्गैर्यन्तिगच्छन्तितान्जानन्नित्यर्थः अतन्द्रः पुनःपुनर्हविर्वहनेपिअनलसः ॥ वयुनानि अजगतिक्षेपणयोः अजियमिशीङ्भ्यश्चेतिकर्मण्युनप्रत्ययः अजेर्व्यघञपोरितिवीभावः । क्षितीनां क्षियन्तिनिवसन्तीति क्षितयोमनुष्याः क्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिकर्तरिक्तिच् अन्तोदात्तात्ह्रस्वान्तात्क्षितिशब्दादुत्तरस्यनामोनामन्यतरस्यामितिउदात्तत्वम् । शुरुधः शुचंरुन्धन्तीतिशुरुधः क्विप्चेतिक्विप् पूर्वपदस्यान्त्यलोपः पृषोदरादित्वात् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

स्वाध्योदिवआसप्तयह्वीरायोदुरोव्यृतज्ञाअंजानन् ।
विदद्गव्यंसरमादृळ्हमूर्वंयेनानुकंमानुषीभोजतेविट् ॥८॥

सुऽआध्यः । दिवः । आ । सप्त । यह्वीः । रायः । दुरः । वि । ऋतऽज्ञाः ।
अजानन् । विदत् । गव्यम् । सरमा । दृळ्हम् । ऊर्वम् । येन । नु ।
कम् । मानुषी । भोजते । विट् ॥ ८ ॥

स्वाध्यःशोभनकर्मयुक्ताःयह्वीःयह्व्योमहत्यःसप्त गङ्गाद्याःसप्तनद्यःदिवःद्युलोकात्आगत्य भूम्यांप्रवहन्तीतिशेषः हेअग्नेईदृग्विधानद्यःत्वयास्थापिताःअग्नौहोमेसतिहितेनतृप्तःसूर्योवृष्टिंकरोति तस्मिन्नर्थेस्मृतिःपूर्वमुदाहृता अतोवृष्टिद्वाराअग्निरेवनदीःकरोतीत्युच्यते तथाऋतज्ञाःऋतंयज्ञंजानन्तोङ्गिरसः रायोबलनाम्नासुरेणापहृतस्यगोरूपस्यधनस्यदुरोद्वाराणिगमनमार्गान्अजानन्त्वयाज्ञातवन्तः त्वत्साध्येनयागेनप्रीतइन्द्रोगवामन्वेषणायसरमांनामदेवशुनींप्रेषितवान्साचसरमागवांस्थानमवगत्येन्द्रस्यन्यवेदयत् इन्द्रश्चतानङ्गिरसोगाःप्रापयत् अतएतत्सर्वंत्वमेवकृतवान् अङ्गिरोभ्यःसकाशात्गव्यंगविभवंदृळ्हंस्थूलंबहुलमित्यर्थः एवंविधंपयोलक्षणंऊर्वंअन्नं सरमादेवशुनी विदद्लभत कमित्येतत्पदपूरणम् येननुयेनहिगव्येनमानुषीविट्मनोःसम्बन्धिनीप्रजाभोजते इदानींभुंक्ते तद्गव्यमपिपरम्परयाअग्निरेवकरोति ॥ स्वाध्यः सुआङ्पूर्वाद्धीशब्दात्जसिएरनेकाचइतियणादेशः। यह्वीः वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । गव्यं सर्वत्रगोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गेयद्वक्तव्यइतिभवार्थेयत् । ऊर्वं उर्वीहिंसार्थः ऊर्वतिक्षुधंहिनस्तीत्यूर्वमन्नं पचाद्यच् । भोजते भुजपालनाभ्यवहारयोः श्नमिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

आयेविश्वास्वपत्यानितस्थुःकृण्वानासोअमृतत्वायगातुम् ।
मह्नामहद्भिःपृथिवीवितस्थेमातापुत्रैरदितिर्धायसेवेः ॥९॥

आ । ये । विश्वा । सुऽअपत्यानि । तस्थुः । कृण्वानासः ।
अमृतऽत्वाय । गातुम् । मह्ना । महत्ऽभिः । पृथिवी । वि । तस्थे ।
माता । पुत्रैः । अदितिः । धायसे । वे रितिवेः ॥९ ॥

येआदित्याःअमृतत्वायअमरणत्वसिद्ध्ये गातुंमार्गमुपायंकृण्वानासःकुर्वाणाःसन्तःविश्वा विश्वानिसर्वाणिस्वपत्यानिशोभनान्यपतनहेतुभूतानिचतुर्दशरात्रषट्त्रिंशद्रात्रादित्यानामयनादीनिकर्माण्यातस्थुः आस्थितवन्तःकृतवन्तइत्यर्थः तथाचतैत्तिरीयकम्—आदित्याअकामयन्तसुवर्गंलोकमियामेतीति तएतंषट्त्रिंशद्रात्रमपश्यन् तमाहरन्ततेनायजन्तेतिच। महद्भिःअनुष्ठानेन महानुभावैःतैःपुत्रैःसहितामाताजनयित्रीअदितिरदीनापृथिवीधायसेसर्वस्यजगतोधारणायमह्नास्वकीयेनमहत्त्वेनवितस्थेविशेषेणतिष्ठति हेअग्ने यतस्त्वंवेःआदित्यैरनुष्ठितेषुयागेषुचरुपुरोडाशादीनिहवींषिअभक्षयः अतएतत्सर्वंजातमित्यर्थः॥ कृण्वानासः कृविहिंसाकरणयोश्च व्यत्ययेनात्मनेपदम् धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनअकारान्तादेशश्च तस्यातोलोपेसतिस्थानिवद्भावात्गुणाभावः शानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् आज्जसेरसुक्। मह्ना महिम्नेत्यस्यवर्णलोपश्छान्दसः। धायसे वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीतिदधातेर्भावेसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्कृतोरितियुक्। वेः वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु लङिसिपिअदादित्वाच्छपोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। धायसे इत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वादस्यनिघाताभावः॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अधिश्रियंनिदधुश्चारुमस्मिन्दिवोयदक्षीअमृताअकृण्वन्।
अधंक्षरन्तिसिन्धवोनसृष्टाःप्रनीचीरग्नेअरुषीरजानन्॥१०॥१८॥

अधि। श्रियम्। नि। दधुः। चारुम्। अस्मिन्। दिवः। यत्। अक्षी इति। अमृताः। अकृण्वन्। अध। क्षरन्ति। सिन्धवः। न। सृष्टाः। प्र। नीचीः। अग्ने। अरुषीः। अजानन्॥ १०॥ १८

अस्मिन्नग्नौचारुंशोभनांश्रियंपरिस्तरणपरिषेचनादिरूपांयज्ञसम्पदंअधिनिदधुः यजमानाःस्थापितवन्तः निधायचयद्यदाअक्षीयज्ञस्यआज्यभागलक्षणेचक्षुषीअकृण्वन्कुर्वन्ति चक्षुषीवाएतेयज्ञस्ययदाज्यभागावितिश्रुतेः।तदानींदिवःद्युलोकात्अमृताःअमरणधर्माणोदेवाःयागसमयोजातइत्यवगम्यआगच्छन्तीतिशेषः अधअथआज्यभागानन्तरंसृष्टाःअग्नेरुत्पन्नाःसिन्धवोन शीघ्रंगच्छन्त्योनद्यइव नीचीःनितरांसर्वासुदिक्षुगच्छन्तीररुषीरारोचमानाः यद्वानिर्मलरूपाःहेअग्ने एवं

१ तै० सं० ७. ४. ६.। २ तै० सं० ७. ४. ६.।

तास्त्वदीयाज्वालाःउत्पन्नाःक्षरन्ति सञ्चलन्ति सर्वासुदिक्षुगच्छन्तीत्यर्थः आगतादेवाश्चप्राजानन्-अस्माकंहोमायईदृश्योज्वालाउत्पन्नाइतिहृष्टाःसन्तःप्रकर्षेणजानन्ति ॥ अक्षी परत्वान्नुमंबाधित्वाईचद्विवचनेइतिअक्षिशब्दस्यईकारान्तादेशः सचोदात्तः ईत्वेकृतेसकृद्गतपरिभाषयापुनर्नुम् नभवति सवर्णदीर्घः । नीचीः निपूर्वादञ्चतेः ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानमितिङीप् अचइत्यकारलोपेचाविति दीर्घत्वम् न्यधीचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । अरुषीः अरुषमितिरूपनाम ऋहनिभ्यामुषजितिअर्तेरुषच् छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थीयईकारः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

रयिर्नेतिदशर्चंनवमंसूक्तंपराशरस्यार्षंत्रैष्टुभंआग्नेयं अनुक्रान्तंच—रयिर्नेति प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

रयिर्नयःपितृवित्तोवयोधाःसुप्रणीतिश्चिकितुषोनशासुः ।
स्योनशीरतिथिर्नप्रीणानोहोतेवसद्मविधतोवितारीत् ॥ १ ॥

रयिः । न । यः । पितृऽवित्तः । वयःऽधाः । सुऽप्रनीतिः ।
चिकितुर्षः । न । शासुः । स्योनऽशीः । अतिथिः । न । प्रीणानः ।
होताऽइव । सद्म । विधतः । वि । तारीत् ॥ १ ॥

पितृवित्तःपितुःसकाशात् लब्धोरयिर्धनमिववयोग्निर्वयोधाःअन्नस्यदातायथापैतृकंधनंविस्रम्भेण व्यवह्रियमाणंसत्अन्नप्रदंभवति तद्वदग्निरपिसर्वेषुयज्ञेषुविस्रम्भेणव्यवहृतःसन् अन्नप्रदोभवतीत्यर्थः चिकितुषोविदुषोधर्मशास्त्राभिज्ञस्यशासुःन शासनमिवसुप्रणीतिः सुखेनप्रणेतव्यः यथाविद्वच्छासनंसर्वेष्वनुष्ठेयेषुतत्तत्संशयनिर्णयायनीयतेतद्वदग्निरपिसर्वेषुयज्ञेषुप्रणीयते यश्चस्योनशीःसुखप्रदेगार्हपत्यायतनादौशयानोऽतिथिर्न सुखासनउपवेशितोर्घपाद्यादिभिः सत्कृतोतिथिरिव प्रीणानोहविर्भिस्तर्पणीयःसोग्निर्विधतःपरिचरतोयजमानस्यसद्मगृहंवितारीत् प्रवर्धयतिददातिवा तत्र दृष्टान्तः—होतेव होताहोमकर्ताध्वर्युस्तत्तत्कर्मकरणेनफलैर्यजमानस्यगृहंयथावर्धयतितद्वत् ॥ पितृवित्तः विद्लृलाभे कर्मणिनिष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः विभाषागमहनविदविशामितिक्वसावस्य-

धातोरिटोविकल्पितत्वात् तत्रापिविशिसाहचर्यात् तौदादिकएवविदिर्गृह्यतइत्युक्तम् वित्तोभोगप्रत्यययोरितिनिष्ठानत्वाभावोनिपातितः । वयोधाः डुधाञ्धारणपोषणयोः आतोमनिन्निति विच् सुप्रणीतिः प्रणीयतइतिप्रणीतिः कर्मणिक्तिन् तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् पुनःसुशब्देनसमासे कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चिकितुषः लिटःक्वसुः षष्ठ्येकवचनेवसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् । शासुः शासुअनुशिष्टौ शॄस्वृस्निहीत्यादिनाविधीयमानउप्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिद्रष्टव्यः तत्रनिदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । स्योनशीः स्योनमितिसुखनाम स्योनेसुखकरेगार्हपत्यादिस्थानेशेतेइतिस्योनशीः क्विप्चेतिक्विप् । प्रीणानः प्रीञ्तर्पणे कर्मणिशानचिव्यत्ययेनश्ना । विधतः विधविधाने विधतिपरिचरणंकर्मेतिनैरुक्ताः । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

देवोनयःसविता सत्यमन्मा क्रत्वानिपातिवृजनानिविश्वा ।
पुरुप्रशस्तोअमतिर्नसत्यआत्मेवशेवोदिधिषाय्योभूत् ॥२॥

देवः । न । यः । सविता । सत्यऽमन्मा । क्रत्वा । निऽपाति ।
वृजनानि । विश्वा । पुरुऽप्रशस्तः । अमतिः । न । सत्यः ।
आत्माऽइव । शेवः । दिधिषाय्यः । भूत् ॥ २ ॥

देवोनसविता द्योतमानः सर्वस्यप्रेरकः सूर्यइवयोग्निः सत्यमन्मासत्यज्ञानःयथार्थदर्शीसोग्निः क्रत्वाआत्मीयेनकर्मणाविश्वावृजनानिविभक्तिव्यत्ययः सर्वेभ्यःसंग्रामेभ्यः निपातिनितरां पालयति वर्ज्यन्तेहिंस्यन्तेस्मिन्निति वृजनंसङ्ग्रामः अपिचपुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोग्निः अमतिर्न रूपनामैतत् रूपमिव सत्योबाधरहितः रूप्यतइतिरूपंस्वरूपं यथापृथिव्यादेः स्वरूपं आगमापायिषुविशेषेषुसत्स्वपिस्वयमेकरूप्येणनित्यंभवति तद्वदग्निरपिउच्चावचेषुसर्वेषुकर्मसुस्वयंएकएवव्याप्यवर्तते सोग्निः शेवः सुखकरः तत्रदृष्टान्तः—आत्मेव परमप्रेमास्पदतयानिरतिशयानन्दस्वरूपआत्मायथा सर्वान्सुखयतिएतस्यैवानन्दस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवन्ति । एषह्येवानन्दयातीतिचश्रवणात् । तद्वदग्निरपिस्वर्गादिफलहेतुतयासुखयति एवंभूतोग्निर्दिधिषाय्योभूत् सर्वैर्यजमानैर्धारणीयोभवति परित्यागेहिवीरहत्यालक्षणोदोषोभवति तथाचतैत्तिरीयकम्—वीर-

१ नि० ३. १३. । २ तै० आ० अष्टमप्रपाठके.

ह्वावाएषदेवानांयोग्निमुद्वासयतेइति[1]॥ सत्यमन्मा ममनंमन्म मनज्ञाने अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनि-न् सत्यमवितथंमन्मयस्य बहुव्रीहिस्वरः । वृजनानि वृजीवर्जने कृपृवृजीत्यादिनाक्युप्रत्ययः।पु-रुप्रशस्तः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्तेपवृद्धादीनांचेत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् सद्याकृ-तिगणइत्युक्तम् । अमतिः अमगत्यादिषु अमेरतिः । दिधिषाय्यः दधातेर्दिधिषाय्यइतिषाय्य-प्रत्ययान्तोनिपात्यते ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

देवोनयःपृथिवींविश्वधायाउपक्षेतिहितमित्रोनराजा ।
पुरःसदःशर्मसदोनवीराअनवद्यापतिजुष्टेवनारी ॥३॥

देवः । न । यः । पृथिवीम् । विश्वऽधायाः । उपऽक्षेति ।
हितऽमित्रः । न । राजा । पुरःऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः ।
अनवद्या । पतिजुष्टाऽइव । नारी ॥ ३ ॥

देवोनद्योतमानःसूर्यइव योग्निःविश्वधायाःसर्वस्यजगतोधर्ता यथासूर्योवृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वंजगद्धत्ते एवमग्निरपियज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्यजगतोधारयिता सोग्निः पृथिवीपृथिव्यां उप-क्षेतिसर्वेषांप्रियःसन्यज्ञगृहादौनिवसति तत्रदृष्टान्तः—हितमित्रोनराजा हितान्यनुकूलानिमित्राणि यस्यतादृशोराजायथासुखेननिवसतितद्वत् यथासर्वजनमित्रोराजा एवमग्निरपिसर्वजनमित्रइ-त्यर्थः नह्यग्निंकश्चनद्विष्टे यस्याग्नेःपुरःसदः पुरस्तात्सीदन्तःउपविशन्तःपुरुषाःशर्मसदोनवीराः पितृगृहेवर्तमानाःपुत्राइववर्तन्ते पितापुत्रानिवाग्निःस्वस्यपरिचारकान् रक्षतीतिभावः सोयमग्निः अतिशयेनशुद्धःकर्मयोग्योभवति तत्रदृष्टान्तः—अनवद्याअनिन्दितापतिजुष्टेवनारीस्वपतिनासे-वितास्वीकृतायोषिदिव सायथापातिव्रत्येनशुद्धासतीसर्वकर्मयोग्याभवतिएवमग्निरपि ॥ विश्व-धायाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात् कारकपूर्वादपिदधातेःवहिहाधाञ्भ्य-श्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्कृतोरितियुक् मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । उपक्षेति क्षिनिवासगत्योः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । अनवद्या बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्यु-त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पतिजुष्टेव तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नारी नन्रोर्वृद्धिश्चे-तिशार्ङ्गरवादिषुपाठात् ङीनन्तआद्युदात्तः ॥३॥

---

१ तै०सं० १. ५. २.।

चतुर्थीमृचमाह—

तन्त्वानरोदमआनित्यमिद्धमग्नेसचन्तक्षितिषुध्रुवासु ।
अधिद्युम्नंनिदधुर्भूर्यस्मिन्भवाविश्वायुर्धरुणोरयीणाम् ॥४॥

तम् । त्वा । नरः । दमे । आ । नित्यम् । इद्धम् । अग्ने । सचन्त ।
क्षितिषु । ध्रुवासु । अधि । द्युम्नम् । नि । दधुः । भूरि ।
अस्मिन् । भव । विश्वऽआयुः । धरुणः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

हेअग्ने तंत्वापूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वांनरोयज्ञस्यनेतारोयजमानाःध्रुवासुक्षितिषुनिश्चलासुचलनरहितासुभूमिषुनिरुपद्रवेषुग्रामेष्वित्यर्थः दमेस्वकीयेयज्ञगृहेनित्यमिद्धंअनवरतंसमिद्भिःप्रज्वलितंकृत्वाआसचन्तआभिमुख्येनसेवन्ते किञ्च अस्मिन्नग्नौद्युम्नं हविर्लक्षणमन्नंभूरिचरुपुरोडाशादिरूपेण बहुविधंअधिनिदधुःस्थापितवन्तः एवंगुणविशिष्टोयोग्निःसत्वंविश्वायुःउक्तप्रकारेणसर्वान्नोभूत्वारयीणांधनानांधरुणोधारयिताभव अस्मभ्यंदातुंधनानिधारयेत्यर्थः ॥ सचन्त षचसमवाये छान्दसोवर्तमानेलङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । भव इचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । धरुणः धारेर्णिलुक्चेत्युनप्रत्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

विपृक्षोअग्नेमघवानोअश्युर्विसूरयोददतोविश्वमायुः ।
सनेमवाजंसमिथेष्वर्योभागंदेवेषुश्रवसेदधानाः ॥५॥१९॥

वि । पृक्षः । अग्ने । मघऽवानः । अश्युः । वि । सूरयः । ददतः ।
विश्वम् । आयुः । सनेम । वाजम् । सम्ऽइथेषु । अर्यः । भागम् ।
देवेषु । श्रवसे । दधानाः ॥ ५ ॥ १९ ॥

हेअग्ने मघवानोहविर्लक्षणेनधनेनयुक्तायजमानाः पृक्षोन्नानिव्यश्युः व्याप्नुवन्तु त्वयानुगृहीताः सर्वाण्यन्नानिलभन्तां येचसूरयोविद्वांसःत्वांस्तुवन्तिददतःयेचतुभ्यंहवींषिददतःप्रयच्छन्तोवर्तन्ते तेसर्वेविश्वमायुः सर्वंजीवितंव्यश्युः व्याप्नुवन्तु वयंचसमिथेषुसङ्ग्रामेषुअर्यःअरेःशत्रोः सम्बन्धिनंवाजमन्नंसनेमत्वदनुग्रहात् संभजेमहि तदनन्तरंदेवेषुत्वत्प्रमुखेषुइन्द्रादिषुश्रवसेयश-

सेतदर्थंभागंहविर्भागंदधानाः स्थापयन्तोभूयास्मेतिशेषः ॥ अश्युः अशूव्याप्तौ व्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । ददतः नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। सनेम वनषणसम्भक्तौ व्यत्ययेनशः । अर्यः अरिशब्दात्षष्ठ्येकवचनेजसादिषुछन्दसिवावचनमितिवेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः अरिशब्दःअचइरितिइप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। भागं कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकोनविंशोवर्गः॥१९॥

षष्ठीमृचमाह–

ऋतस्यहिधेनवोवावशानाःस्मदूध्नीःपीपयन्तद्युभक्ताः ।
परावतःसुमतिंभिक्षमाणाविसिन्धवःसमयासस्रुरद्रिम् ॥६॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मत्ऽऊध्नीः । पीपयन्त । द्युऽभक्ताः । पराऽवतः । सुऽमतिम् । भिक्षमाणाः । वि । सिन्धवः । समया । सस्रुः । अद्रिम् ॥ ६ ॥

ऋतस्यहिऋतंदेवयजनदेशं प्राप्तमग्निमेवधेनवः अग्निहोत्रादिहविषांदोग्ध्योगावःपीपयन्तक्षीरादिलक्षणंगव्यंअपाययन् कीदृश्योगावः वावशानाः अग्निंपुनःपुनःकामयमानाःस्मदूध्नीः स्मच्छब्दोनित्यशब्दसमानार्थः नित्यंऊधसायुक्ताः सर्वदापयसःप्रदात्र्यइत्यर्थः द्युभक्ताः दिवाप्रकाशेन सम्भक्ताःसंश्लिष्टास्तेजस्विन्यइत्यर्थः अपिचसिन्धवः स्यन्दनशीलाःनद्यःसुमतिंअस्याग्नेःशोभनामनुग्रहात्मिकांबुद्धिंभिक्षमाणाः याचमानाः सत्यः अद्रिंसमयाअद्रेःपर्वतस्यसमीपेपरावतोदूरदेशाद्विसस्रुः विशेषेणगच्छन्तिप्रवहन्ति अग्नयेदातव्यानांहविषांनिष्पत्तयेप्रवहन्तीत्यर्थः ॥ ऋतस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । वावशानाः वशकान्तौ यङन्ताच्छानच् नवशइतिसम्प्रसारणप्रतिषेधः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धधातुकत्वात्अतोलोपयलोपौ अतएवलसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावेचित्स्वरएवशिष्यते। स्मदूध्नीः स्मत्नित्यानिऊधांसियासांताः ऊधसोनङित्यनङादेशःसमासान्तः संख्याव्ययादेर्ङीबितिङीप् भसंज्ञायामल्लोपोनइत्यलोपः ङीपःपित्वादनुदात्तत्वेबहुव्रीहिस्वरएवशिष्यते । पीपयन्त पापाने अस्माद्धेतुमतिणिच् शाच्छासाह्वेतियुक् ण्यन्ताल्लुङिच्लेश्चङादेशादि चङ्यन्यतर-

स्यामितिचङःपूर्वस्योदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । परावतः परागतात्दूरंहिपरागतंभवति अस्मिन्धात्वर्थेगम्यमानेउपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थेइतिवतिः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

त्वेअग्नेसुमतिंभिक्षमाणादिविश्रवोदधिरेयज्ञियासः ।
नक्ताचचक्रुरुषसाविरूपेकृष्णंचवर्णमरुणंचसंधुः ॥७॥

त्वे इति । अग्ने । सुऽमतिम् । भिक्षमाणाः । दिवि । श्रवः । दधिरे । यज्ञियासः । नक्ता । च । चक्रुः । उषसा । विरूपेइतिविऽरूपे । कृष्णम् । च । वर्णम् । अरुणम् । च । सम् । धुरितिधुः ॥ ७ ॥

हेअग्नेसुमतिंशोभनामनुग्रहात्मिकांबुद्धिंभिक्षमाणाःयाचमानाःयज्ञियासोयज्ञार्हाः सर्वे देवाः दिविद्योतमानेत्वेत्वयिश्रवोहविर्लक्षणमन्नंदधिरेअस्थापयन् अग्निर्देवानामन्नादइति श्रुतेः । तदनन्तरंतादृशे हविर्युक्तायअनुष्ठानायविरूपेउषसाउषःकालोपलक्षितमहः नक्ताचनक्तं चरात्रिंचचक्रुः अकुर्वन् एतदेवस्पष्टयति—कृष्णंचवर्णंरात्र्यांश्यामलवर्णमन्धकारं अह्निअरुणमारोचनंश्वेतवर्णंतेजश्चसन्धुः सम्यक्स्थापितवन्तः ॥ त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेआदेशः । नक्ता तेनैवद्वितीयायाडादेशः । उषसा तेनैवविभक्तेराकारः । धुः डुधाञ्धारणपोषणयोः लुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् आतइतिझेरुसादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

यान्रायेमर्तान्त्सुषूदोअग्नेतेस्याममघवानोवयंच ।
छायेवविश्वंभुवनंसिसक्ष्यापप्रिवान्रोदसीअन्तरिक्षम् ॥८॥

यान् । राये । मर्तान् । सुसूदः । अग्ने । ते । स्याम । मघऽवानः । वयम् । च । छायाऽइव । विश्वम् । भुवनम् । सिसक्षि । आपप्रिऽवान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ॥८॥

हेअग्ने यान्मर्तान्मनुष्यानस्मान्रायेधनायसुषूदः अग्निहोत्रादिषुकर्मसुप्रेरयसि तेतादृशाव-यंचमघवानोधनिनः स्यामभवेम रोदसीद्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षंचआपप्रिवान्स्वतेजसावृष्ट्युद-

केनवाआपूरितवांस्त्वंचविश्वंभुवनंसर्वंजगत्सिसक्षिसेवसे अनुगृह्यसर्वंरक्षसीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः-छायेव यथाछत्रादेश्छायाआतपादिजनितंक्लेशंनिवार्यरक्षतितद्वत् ॥ राये ऊडिदमितिविभक्तेरु-दात्तत्वम्। सुषूदः षूदक्षरणे लेटयडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-दात्तत्वम् यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः। सिसक्षि षचसमवाये बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः इ-दित्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम्। आपप्रिवान् प्रापूरणे लिटःक्वसुः वस्वेकाजाद्धसा-मितीडागमः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावाद्द्विर्भावादि ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

अर्वद्भिरग्ने अर्वतो नृभिर्नॄन्वीरैर्वीरान्वनुयामा त्वोताः ।
ईशानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो अश्युः ॥९॥

अर्वत्ऽभिः । अग्ने । अर्वतः । नृऽभिः । नॄन् । वीरैः । वीरान् ।
वनुयाम । त्वाऽऊताः । ईशानासः । पितृऽवित्तस्य । रायः ।
वि । सूरयः । शतऽहिमाः । नः । अश्युः ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्वोताः त्वयारक्षिताःसन्तोवयमर्वद्भिःअस्मदीयैरश्वैःअर्वतःशत्रुसम्बन्धिनोश्वान्नृभिर-स्मदीयैर्भटैर्नॄन्शत्रोर्भटान् वीर्यात्जायन्तइतिवीराःपुत्राःतैर्वीरानशत्रुपुत्रांश्चवनुयामहन्याम वनुष्य-तिर्हन्तिकर्मा नवगतसंस्कारोभवतीतियास्कः[1]। पितृवित्तस्यपित्रादिपरंपरयालब्धस्यरायोधनस्य ईशानासःस्वामिनःसूरयोविद्वांसःनोस्माकंपुत्राःशतंहिमाःशतंसंवत्सरानजीवन्तःसन्तःव्यश्युःवि-शेषेणभुञ्जन्तां अस्मदीयानांपुत्राणांआरोग्यंदीर्घमायुश्चभवत्वित्यर्थः॥त्वोताः त्वयाऊताः प्रत्ययो-त्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः व्यत्ययेनात्वम् तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। शत-हिमाः अत्रहिमशब्देनतद्वान्हेमन्तोलक्ष्यते ब्राम्हणंचभवति-शतंहिमाइत्याह शतंत्वाहेमन्तानिंधि-षीयेतिवावैतदाहेति[2]। शतंहिमाःशतंहेमन्तर्तवोयेषांतेशतसंवत्सरजीविनइत्यर्थः। अश्युः अश-भोजने बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्॥ ९ ॥

---

१ नि० ५. २. । २ तै० सं० १. ५. ७.

दशमीमृचमाह—

एतातेअग्नउचथानिवेधोजुष्टानिसन्तुमनसेहृदेच ।
शकेमरायःसुधुरोयमंतेधिश्रवोदेवभक्तंदधानाः ॥१०॥२०॥

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधः । जुष्टानि । सन्तु । मनसे ।
हृदे । च । शकेम । रायः । सुऽधुरः । यमम् । ते । अधि ।
श्रवः । देवऽभक्तम् । दधानाः ॥ १० ॥ २० ॥

हेवेधः मेधाविनामैतत् मेधाविन्नग्ने एताउचथानिएतानि इदानींअस्माभिःप्रयुक्तानिस्तोत्राणि तेतवमनसेमनोवृत्तयेहृदेतद्वृत्तिमतेन्तःकरणायचजुष्टानिसन्तु प्रियाणिभवन्तु तेतवसम्बन्धिनः सुधुरः सुष्ठुनिर्वाहकस्य यद्वाशोभनंधूर्वतिदारिद्र्यंहिनस्तीतिसुधूः तादृशस्यरायोधनस्ययमंनियमंकर्तुंशकेमशक्ताभूयास्म किंकुर्वन्तःदेवभक्तंदेवैःसंभजनीयंश्रवोहविर्लक्षणमन्नंअधिदधानाः अग्नेरुपरिधारयन्तः अग्नौहविर्भिर्होमंकुर्वन्तइत्यर्थः ॥ उचथानि वचपरिभाषणे रुदिविदिभ्यां किदितिविधीयमानोथप्रत्ययःकित्त्वंचबहुलवचनादस्मादपिभवति वश्चादिनासंप्रसारणम् । जुष्टानि जुष्टार्पितेचच्छन्दसि नित्यंमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम् । हृदे पद्दन्नित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदादेशः । शकेम शक्लृशक्तौ लिङ्याशिष्यङ् । सुधुरः धुर्वीहिंसार्थः क्विप्चेतिक्विप् राल्लोपइतिवकारलोपः नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः । देवैर्भक्तंदेवभक्तं तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेद्वादशोनुवाकः ॥ १२ ॥

त्रयोदशानुवाकेएकादशसूक्तानि तत्रोपप्रयन्तइतिनवर्चंप्रथमंसूक्तं तत्रानुक्रम्यते—उपप्रयन्तोनवगौतमोराहूगणोगायत्रंत्विति । अस्यायमर्थः—रहूगणनामाकश्चिदृषिः तस्यपुत्रोगोतमोस्यसूक्तस्यऋषिः गायत्रंत्वित्युक्तत्वादिदमुत्तरंचगायत्रीछन्दस्कं परमाग्नेयमैन्द्रादितिपरिभाषितत्वादग्निर्देवता प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौगायत्रेछन्दस्येतदादिकेद्वेसूक्ते सूत्रितंच—आपोरेवतीः क्षयथाहिवस्वउपप्रयन्तइतिसूक्तेइति । आश्विनशस्त्रेप्येतेसूक्ते प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् पृष्ठ्यषडहस्यप्रथमेहन्येतदेवसूक्तमाज्यशस्त्रम् सूत्रितंच—उपप्रयन्तइतितुप्रथमेहन्याज्यमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उपप्रयन्तोअध्वरंमन्त्रंवोचेमाग्नये। आरेअस्मेचशृण्वते॥ १॥

उपऽप्रयन्तः। अध्वरम्। मन्त्रम्। वोचेम। अग्नये। आरे। अस्मे इति। च। शृण्वते॥ १॥

अध्वरंहिंसाप्रत्यवायरहितं अग्निष्टोमादियज्ञं उपप्रयन्तः उपेत्यप्रकर्षेणयन्तोगच्छन्तः प्राप्त्यविच्छेदेनसम्यगनुतिष्ठन्तइत्यर्थः तादृशावयमग्नयेअङ्गनादिगुणयुक्तायदेवायमन्त्रंमननसाधनं एतत्सूक्तरूपंस्तोत्रंवोचेम वक्तारोभूयास्मेत्याशास्यते कीदृशायाग्नये आरेअस्मेचशृण्वते चशब्दोप्यर्थेआरेशब्दात्परोद्रष्टव्यः आरेचदूरेपिस्थित्वाअस्माकंस्तुतीःशृण्वते अस्मासुप्रीत्यतिशयेनसर्वत्रवर्तमानोग्निःअस्मदीयमेवस्तोत्रंशृणोतीतिभावः॥ वोचेम ब्रुवोवचिः लिङ्याशिष्यङ् वचउमित्युमागमः। शृण्वते शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

यःस्नीहितीषुपूर्व्यःसंजग्मानासुकृष्टिषु। अरक्षद्दाशुषेगयम्॥२॥

यः। स्नीहितीषु। पूर्व्यः। सम्ऽजग्मानासु। कृष्टिषु। अरक्षत्। दाशुषे। गयम्॥ २॥

पूर्व्यश्चिरन्तनोयोग्निः स्नीहितीषुवधकारिणीषुकृष्टिषुशत्रुभूतासुप्रजासुसंजग्मानासुसंगतासुसतीषु दाशुषेहवींषिदत्तवतेयजमानायगयंधनंअरक्षद्रक्षति तस्मैमन्त्रंवोचेमेतिपूर्वेणसम्बन्धः॥ स्नीहितीषु ष्णिहस्नेहने चुरादिः स्नेहयतीतिवधकर्मसुपठितं स्नेहयन्तेहिंस्यन्तेप्रजाआभिरितिस्नेहितयः करणेक्तिन् तितुत्रेष्वग्रहादीनामितिवक्तव्य मितिवचनान्निगृहीतिर्निपठितिरितिवदिडागमः व्यत्ययेनएकारस्यईकारादेशःक्तिनोदीर्घश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। सञ्जग्मानासु समोगम्यृच्छीत्यात्मनेपदं लिटःकानच् गमहनेत्यादिनोपधालोपः। अरक्षत् छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमाने लङ्॥ २॥

अग्निमन्थने जातायानुब्रूहीतिउक्ते उतब्रुवन्त्वित्येषानुवचनीया प्रातर्वैश्वदेव्यामितिखण्डेसूत्रितम्—शिष्टेनोत्तरामुतब्रुवन्तुजन्तवइति तथासाकमेधेषुमरुद्भ्यःक्रीळिभ्यःपुरोडाशमित्यस्यामिष्टौ एषैवप्रथमाज्यभागानुवाक्या सूत्रितंच—मरुद्भ्यःक्रीळिभ्यउत्तरोतब्रुवन्तुजन्तवइति॥

तामेतांसूक्तेतृतीयामृचमाह—

उतब्रुंवन्तुजन्तवउदग्निर्वृत्रहाजंनि । धनंजयोरणेरणे ॥३॥

उत । ब्रुवन्तु । जन्तवः । उत् । अग्निः । वृत्रऽहा । अजनि । धनम्ऽजयः । रणेऽरणे ॥ ३ ॥

अग्निरुदजनि अरण्योः सकाशादुत्पन्नःउतानन्तरंजन्तवोजाताःसर्वेऋत्विजोब्रुवन्तु तमग्निंस्तुवन्तु कीदृशोग्निः वृत्रहावृत्राणामावरकाणांशत्रूणांहन्ता रणेरणेसर्वेषुसङ्ग्रामेषुधनंजयःशत्रुधनानांजेता ॥ धनंजयः संज्ञायांभृतॄवृजीतिखच् अरुर्द्विषदजन्तस्येतिमुम् चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । रणेरणे रणशब्दार्थः रणन्तिदुन्दुभयोस्मिन्निति रणःसङ्ग्रामः वशिरण्योरुपसङ्ख्यानमित्यप् नित्यवीप्सयोरितिद्विर्वचनं आम्रेडितानुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यस्यंदूतोअसिक्षयेवेषिंहव्यानिंवीतयें । दस्मत्कृणोष्यंध्वरम् ॥४॥

यस्यं । दूतः । असिं । क्षयें । वेषिं । हव्यानिं । वीतयें । दस्मत् । कृणोषिं । अध्वरम् ॥ ४ ॥

हेअग्ने यस्ययजमानस्यक्षयेदेवयजनलक्षणेगृहेदेवानांदूतस्त्वंअसिभवसि यस्यचहव्यानि चरुपुरोडाशादीनिहवींषिवीतयेदेवानांभक्षणायवेषिगमयसि यस्यचाध्वरंयज्ञंदस्मत्सर्वैर्दर्शनीयंकृणोषिकरोषि तमित्सुहव्यमित्युत्तरयासम्बन्धः ॥ वेषि वीगत्यादिषु अन्तर्भावितण्यर्थाल्लट् अदादित्वाच्छपोलुक् पादादित्वान्निघाताभावः । दस्मत् दसिदंसनदर्शनयोः इषुयुधीन्धीत्यादिनामक् दस्ममित्यत्रमकारस्यवर्णव्यापत्त्यातकारः । कृणोषि कृविहिंसाकरणयोश्च धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनवकारस्याकारः तस्यातोलोपेसतिस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः यस्येत्यनुषङ्गान्निघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

तमित्सुंहव्यमंङ्गिरःसुदेवंसंहसोयहो । जनाआहुःसुबर्हिषम् ॥५॥२१

तम् । इत् । सुऽहव्यम् । अङ्गिरः । सुऽदेवम् । सहसः । यहो इति । जनाः । आहुः । सुऽबर्हिषम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

हेसहसोयहोबलस्यपुत्र अङ्गिरःअङ्गनादिगुणयुक्ताग्ने योयजमानःपूर्वमुक्तः तमित्तमेव यजमानंसुहव्यंशोभनहविष्कं सुदेवंशोभनदैवतंसुबर्हिषं बर्हिरितियज्ञनाम शोभनयज्ञंच जनाः सर्वेमनुष्याआहुःकथयन्ति ॥ सुहव्यमित्यादिषुनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सहसोयहो सुबामन्त्रितेइतिपराङ्गवद्भावात्षष्ठ्यामन्त्रितेसमुदायस्याष्टमिकमामन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

षष्ठीमृचमाह—

आचवहासितांइहदेवांउपप्रशस्तये । हव्यासुश्चन्द्रवीतये ॥६॥

आ । च । वहासि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रऽशस्तये । हव्या । सुऽचन्द्र । वीतये ॥ ६ ॥

हेसुश्चन्द्रशोभनाह्लादनाग्ने तान्देवानिहास्मिन्कर्मणि उप अस्मत्समीपंप्रशस्तयेस्तुतयेआवहासिचआवहप्रापयच आगतेभ्यस्तेभ्योहव्याहव्यानिचरुपुरोडाशादीनिहवींषि वीतयेभक्षणाय प्रापयेत्यर्थः ॥ वहासि वहप्रापणे लेट्याडागमः । प्रशस्तये शंसुस्तुतौ भावेक्तिन् तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः अनिदितामितिनलोपः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सुश्चन्द्र ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रेइतिसुट् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

नयोरुपब्दिरश्व्यःशृण्वेरथस्यकच्चन । यदग्नेयासिदूत्यम् ॥७॥

न । योः । उपब्दिः । अश्व्यः । शृण्वे । रथस्य । कत् । चन । यत् । अग्ने । यासि । दूत्यम् ॥ ७ ॥

हेअग्ने यद्यदादूत्यंदेवानांदूतत्वंयासिप्राप्नोषि कच्चनकदाचनतदानींसर्वदापियोःगच्छतः तवरथस्यअश्व्यःअश्वैरुत्पादितःउपब्दिःश्रवणार्हःशब्दोनशृण्वेनश्रूयते रथस्यशीघ्रगमनेनअस्माभिः शब्दोनोपलभ्यतइत्यर्थः ॥ योः याप्रापणेइत्यस्माद्योद्वेचेत्यौणादिकःकुप्रत्ययः बहुलवचनाद्द्विर्भावाभावः । उपब्दिः इत्येतत्श्रोतुमर्हस्यशब्दस्याख्या तथाचतैत्तिरीयाणांप्रातिशाख्यम्—सशब्दमुपब्दिमदिति । शृण्वे श्रुश्रवणे कर्मणिलटिश्रुवःशृचेतिव्यत्ययेनश्नुः शृभावश्च लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः हुश्नुवोःसार्वधातुकेइतियणादेशः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

त्वोतो॑ वा॒ज्यह्र॑यो॒ऽभि पूर्व॑स्मा॒दप॑रः । प्र दा॒श्वाँ अ॑ग्ने अस्थात् ॥८॥

त्वाऽऊ॑तः । वा॒जी । अह्र॑यः । अ॒भि । पूर्व॑स्मात् । अप॑रः । प्र । दा॒श्वान् । अ॒ग्ने॒ । अ॒स्था॒त् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः पूर्वस्मादस्मादधिकारादपरो निकृष्टो भवति हे अग्ने स इदानीं दाश्वान् तुभ्यं हवींषि दाता च सन् त्वोतः त्वया ऊतो रक्षितः वाजी अन्नवान् अह्रयो लज्जारहितः एवंभूतः सन् अभिप्रास्थात् ऐश्वर्यमभिप्राप्य प्रतितिष्ठति सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः॥ अह्रयः ह्रीलज्जायां जिह्रेतीति ह्रयः न ह्रयः अह्रयः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। दाश्वान् दाशृदाने दाश्वान्साह्वानिति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातितः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

उ॒त द्यु॒मत्सु॒वीर्यं॑ बृ॒हद॑ग्ने वि॒वास॑सि । दे॒वेभ्यो॑ देव दा॒शुषे॑ ॥९॥२२॥

उ॒त । द्यु॒ऽमत् । सु॒ऽवीर्य॑म् । बृ॒हत् । अ॒ग्ने॒ । वि॒वास॑सि । दे॒वेभ्यः॑ । दे॒व॒ । दा॒शुषे॑ ॥ ९ ॥ २२ ॥

उत अपि च हे देव द्योतमानाग्ने देवेभ्यो दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि हवींषि दत्तवते तस्मै यजमानाय बृहत्प्रौढं धनं विवाससि गमयितुमिच्छसि प्रापयसीति यावत् कीदृशं द्युमत् अतिशयेन दीप्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतम्॥ सुवीर्यं वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। विवाससि वा गतिगन्धनयोः सनि द्विर्भावे सन्यतइतीत्वम्। दाशुषे चतुर्थ्येकवचने वसोः सम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणम् शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् ॥ ९ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

जुषस्वेति पञ्चर्चं द्वितीयं सूक्तं अनुक्रान्तं च—जुषस्व पञ्चेति । ऋष्याद्याः पूर्ववत् प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः पशौ स्तोकानुवचने आद्या विनियुक्ता सूत्रितं च—प्रेषितः स्तोकेभ्योन्वाह जुषस्व सप्रथस्तममिति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमामृचमाह–

जुषस्वंसप्रथंस्तमंवचोदेवप्संरस्तमम् । हव्याजुह्वानआसनि ॥१॥

जुषस्वं । सप्रथंःऽतमम् । वचंः । देवप्संरःऽतमम् । हव्या । जुह्वानः । आसनि ॥ १ ॥

हेअग्ने सप्रथस्तमंअतिशयेनविस्तीर्णंवचःस्तोत्रलक्षणमस्मदीयंवचनंजुषस्व सेवस्व कीदृशं देवप्सरस्तमंदेवानांप्रीणयितृतमम् किंकुर्वन् आसनि तवास्येहव्याहव्यानिस्तोकलक्षणानिहवींषिजुह्वानःप्रक्षिपन् इमानिस्तोकलक्षणानिहवींषिवृथामाभूवन् तत्सर्वंत्वदीयेनमुखेनस्वीकुर्वित्यर्थः॥ देवप्सरस्तमम् स्पृप्रीतिचलनयोः देवान्स्पृणोतिप्रीणयतीतिदेवप्सराः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच सकारपकारयोःस्थानविपर्ययः अतिशयेनदेवप्सराःदेवप्सरस्तमः । जुह्वानः जुहोतेर्व्यत्ययेनशानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । आसनि पद्दन्नित्यादिनाआस्यशब्दस्यआसन्नादेशः ॥१॥

द्वितीयामृचमाह–

अथातेअङ्गिरस्तमाग्नेवेधस्तमप्रियम् । वोचेमब्रह्मसानसि ॥२॥

अथं । ते । अंगिरःऽतम । अग्ने । वेधःऽतम । प्रियम् । वोचेम । ब्रह्मं । सानसि ॥ २ ॥

हेअङ्गिरस्तम अतिशयेनाङ्गनादिगुणयुक्त यद्वा अङ्गिरसांवरिष्ठवेधस्तम वेधाइतिमेधाविनाम अतिशयेनमेधाविन्नग्ने अथानन्तरंतेतुभ्यं सानसिसम्भजनीयंप्रियंप्रीतिकरंब्रह्मस्तोत्रंवोचेमवक्तारोभूयास्म॥ वोचेम लिङ्याशिष्यङ् वचउमित्युमागमः। सानसि वनषणसंभक्तौ सानसिधर्णसीत्यादावसिच्प्रत्ययान्तोनिपात्यते॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह–

कस्तेजामिर्जनानामग्नेकोदाश्वध्वरः । कोहकस्मिन्नसिश्रितः ॥३॥

कः । ते । जामिः । जनानाम् । अग्ने । कः । दाशुऽअध्वरः । कः । ह । कस्मिन् । असि । श्रितः ॥ ३ ॥

हेअग्ने जनानांमनुष्याणांमध्येतेतवकोजामिः कोबन्धुः त्वंसर्वैर्गुणैरधिकोसि तवानुरूपो-बन्धुर्नास्तीतिभावः कोदाश्वध्वरः दाशुर्दत्तोध्वरोयज्ञोयेनसतथोक्तः त्वां यष्टुमपिसमर्थःकोपि-नास्तीत्यर्थः कोहत्वं कथंभूतस्त्वमीदृग्रूपइतिसर्वैर्नज्ञायसइत्यर्थः कस्मिन्स्थानेश्रितआश्रि-तोसिवर्तसेतत्स्थानमपिनकेनचिन्ज्ञायते अतस्त्वमस्माभिर्मासदृष्टिभिः कथमुपलब्धव्यइत्यग्निः प्रशस्यते॥ दाश्वध्वरः दाशृदाने उणादयोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्मण्युणूप्रत्ययः बहुव्रीहौपूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वंजा॒मिर्जना॑ना॒मग्ने॑मि॒त्रोअ॑सिप्रि॒यः । सखा॒सखि॑भ्य॒ईड्यः॑ ॥४॥

त्वम् । जा॒मिः । जना॑नाम् । अग्ने॑ । मि॒त्रः । अ॒सि॒ । प्रि॒यः ।

सखा॑ । सखि॑ऽभ्यः । ईड्यः॑ ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंउक्तप्रकारेणाचिन्त्यरूपोपिअनुगृहीतृतयासर्वेषांजनानांजामिर्बन्धुरसि तथाप्रि-यः प्रीणयितात्वंयजमानानांमित्रःप्रमीतेस्त्रायकोसि ईड्यः स्तुतिभिःस्तुत्यः त्वंसखिभ्यः समा-नख्यानेभ्यऋत्विग्भ्यः सखासखिवदत्यन्तंप्रियोसि ॥ जामिः जमुअदने जमन्तिसहैकस्मिन्पा-त्रे अदन्तीतिजामयोबन्धवः जनिघसिभ्यामिणितिविधीयमानोबहुलवचनादस्मादपिद्रष्टव्यः। ईड्यः ईडस्तुतौ ईडवन्दवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यजा॑नोमि॒त्रावरु॑णा॒यजा॑दे॒वाँऋ॒तंबृ॒हत् । अग्ने॒यक्षि॒स्वंदम॑म्॥५॥२३॥

यज॑ । नः॒ । मि॒त्रावरु॑णा । यज॑ । दे॒वान् । ऋ॒तम् । बृ॒हत् । अग्ने॑ ।

यक्षि॑ । स्वम् । दम॑म् ॥ ५ ॥ २३ ॥

हेअग्ने नोस्मदर्थंमित्रावरुणाएतत्संज्ञौदेवौयज हविषापूजय तथादेवानिन्द्रादीन्यजपूजय ऋतंसत्यंयथार्थफलंयज्ञंचयजेत्येव तदर्थंबृहत्प्रौढंस्वंस्वकीयंदमंयज्ञगृहंयक्षियज सङ्गच्छस्व त्व-यिअन्तर्विद्यमानेसतिहियज्ञगृहंपूज्यते॥ यज द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । देवान् दीर्घा-दटिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतोटिनित्यमित्यनुनासिकआकारः यत्वलोपौ। यक्षि यजेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

कातइतिपञ्चर्चंसूक्तंतृतीयं कातइत्यनुक्रान्तम् राहूगणोगोतमऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्देवता प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौत्रैष्टुभेछन्दसीदमादिकेद्वेसूक्ते सूत्रितंच—उपप्रजिन्वन्नितितिस्रीणिकातउपेतिरितिसूक्तेइति आश्विनशस्त्रेप्येते प्रातरनुवाकातिदेशात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

कातउपेतिर्मनसोवराय्भुवदग्नेशंतमाकामनीषा ।
कोवांयज्ञैःपरिदक्षंतआपकेनवातेमनसादाशेम ॥१॥

का । ते । उपऽइतिः । मनसः । वराय । भुवत् । अग्ने । शम्ऽतमा ।
का । मनीषा । कः । वा । यज्ञैः । परि । दक्षम् । ते । आप ।
केन । वा । ते । मनसा । दाशेम ॥ १ ॥

हेअग्ने तेतवमनसोवरायनिवारणायअस्मास्ववस्थापनायकाउपेतिर्भुवत् कीदृशमुपगमनं भवेत् नकाप्यस्ति तवोचितमुपगमनं वयंकर्तुंनशक्नुमइतिभावः मनीषास्तुतिः शंतमा तवातिशयेनसुखकरी का कीदृशीभवेत् तवोचितास्तुतिरपिनास्तीत्यर्थः कोवायजमानः यज्ञैः तवसम्बन्धिभिर्यागैः दक्षंवृद्धिंबलंवा पर्याप पर्याप्नोत् नकोपीत्यर्थः तवोचितान्यागाननुष्ठाय तैः फलं प्राप्यतइत्येतदपिदुर्घटमेवेतिभावः उपगमनादिकंतावदास्तां तस्यसर्वस्यसाधनभूतंमनएवास्माकंदुर्लभमित्याह केनेति हेअग्ने तेतुभ्यंकेनमनसाकीदृश्याबुद्ध्यादाशेमहवींषिप्रयच्छाम तवोपगमनाद्यनुरूपंमनोस्माकंनोत्पद्यतइत्यर्थः॥ उपेति तादौचनितिगतःप्रकृतिस्वरत्वम् । वराय वृञ्वरणे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । भुवत् लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः । दक्षं दक्षवृद्धौ भावेकरणे वाघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

एह्यग्नइहहोतानिषीदादब्धःसुपुरएताभवानः ।
अवतांत्वारोदसीविश्वमिन्वेयजामहेसौमनसायदेवान् ॥२॥

आ । इहि । अग्ने । इह । होता । नि । सीद । अदब्धः । सु । पुरःऽएता ॥ भव । नः । अवताम् । त्वा । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे । यज । महे । सौमनसाय । देवान् ॥ २ ॥

हेअग्ने एहिआगच्छ इहास्मिन्यज्ञेहोतादेवानामाह्वातासन् निषीदउपविश उपविश्य नोस्माकंपुरएतापुरतोगन्तासुभवसुष्ठुभव यस्मात्त्वंअदब्धः राक्षसादिभिरहिंस्योसि तादृशंत्वांविश्वमिन्वेसर्वव्यामुवंत्यौरोदसीद्यावापृथिव्यौत्वात्वामवतांरक्षतां आगत्योपविश्यचद्यावापृथिवीभ्यांरक्षितश्चसन् महेमहतेसौमनसायसौमनस्यायदेवान् दानादिगुणयुक्तानिन्द्रादीन्यजहविर्भिःपूजय ॥ निषीद सदिरप्रतेरितिषत्वम् । सौमनसाय सुमनसोभावःसौमनसं तस्येदमितिसम्बन्धसामान्येइत्यण्प्रत्ययः सचात्रभावलक्षणेसम्बन्धविशेषेपर्यवस्यति यद्वा हायनान्तयुवादिभ्योणितिभावेअण् युवादिष्वस्यपाठोद्रष्टव्यः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

प्रसुविश्वान्रक्षसोधक्ष्यग्नेभवायज्ञानामभिशस्तिपावा ।
अथावहसोमपतिंहरिभ्यामातिथ्यमस्मैचकृमासुदाव्ने ॥३॥

प्र । सु । विश्वान् । रक्षसः । धक्षि । अग्ने । भव । यज्ञानाम् । अभिशस्तिऽपावा । अथ । आ । वह । सोमऽपतिम् । हरिऽभ्याम् । आतिथ्यम् । अस्मै । चकृम । सुऽदाव्ने ॥ ३ ॥

हेअग्ने विश्वान्सर्वान्रक्षसोराक्षसान् प्रसुधक्षिप्रकर्षेणदह दग्ध्वाच यज्ञानांअस्माभिरनुष्ठेयानां यागानांअभिशस्तिपावा अभिशस्तेर्हिंसायाःपातारक्षिताभव अथानन्तरंसोमपतिंसर्वेषां सोमानांपालकं इन्द्रं हरिभ्यांतदीयाश्वाभ्यांआवह अस्मद्यज्ञंप्रापयआगतायास्मैसुदाव्नेशोभनस्यफलस्यदात्रेइन्द्रायआतिथ्यंअतिथ्यर्हंसत्कारंचकृमकुर्मः ॥ धक्षि दहभस्मीकरणे बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि । अभिशस्तिपावा शसुहिंसायां अस्मादभिपूर्वाद्भावे क्तिन् अभिशस्तेःपातीत्यभिशस्तिपावा पारक्षणे आतोमनिन्क्विनिवनिप् । सोमपतिं पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुदाव्ने पूर्ववद्ददातेर्वनिप् अल्लोपोनइत्यकारलोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

प्रजावंतावचंसावह्निरासाचंहुवेनिचंसत्सीहदेवैः ।
वेषिहोत्रमुतपोत्रंयंजत्रबोधिप्रंयन्तर्जनितर्वसूनाम् ॥४ ॥

प्रजाऽवंता । वचंसा । वह्निः । आसा । आ । च । हुवे । नि । च । सत्सि । इह । देवैः । वेषि । होत्रम् । उत । पोत्रम् । यजत्र । बोधि । प्रऽयन्तः । जनितः । वसूनाम् ॥ ४ ॥

प्रजावतायजमानेभ्योदातव्यापत्यादिफलोपेतेनवचसास्तोत्रेणस्तुतःसन् योग्निःआसाआस्यस्थानीययाज्वालयावह्निःदेवेभ्योहविषांवोढातमग्निंआचहुवेआह्वयामि आहूतःसन्त्वं इहास्मिन्कर्मणिदेवैरन्यैःसहनिषत्सिचनिषीदचनिषद्यच हेयजत्रयजनीयाग्ने होत्रंहोत्राक्रियमाणं कर्म उतअपिच पोत्रंपोत्राकृतंकर्मचवेषिकामयस्व वसूनांधनानांप्रयन्तःप्रकर्षेणनियन्तः वसूनिअस्मदायत्तानिकुर्वन्जनितःआहुतिद्वारासर्वस्यजनयितरग्ने बोधि अस्मान् बोधय॥ आसा पद्दन्नित्यादिनाआस्यशब्दस्यासन्नादेशः सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः टिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । हुवे ह्वेञोलटिबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् चवायोगेप्रथमेतिनिघातप्रतिषेधः । बोधि बुधअवगमने अस्माण्ण्यन्तात् छन्दस्युभयथेतिहेरार्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः हुझल्भ्योहेर्धिः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः हेरपित्त्वात्तस्यैवस्वरःशिष्यते ॥ ४ ॥

एकादशिनस्याग्नेयस्यपशोः यथाविप्रस्येत्येषापशुपुरोडाशस्ययाज्या सूत्रितंचपदानानामितिखण्डे—यथाविप्रस्यमनुषोहविर्भिःप्रकारवोमननावच्यमानाइति ।

तामेतांसूक्तेपञ्चमीमृचमाह—

यथाविप्रंस्यमनुंषोहविर्भिर्देवाँअयंजःकविभिःकविःसन् ।
एवाहोतःसत्यतरत्वमद्याग्नेमन्द्रयांजुह्वांयजस्व ॥५॥२४॥

यथां । विप्रंस्य । मनुंषः । हविःऽर्भिः । देवान् । अयंजः । कविऽर्भिः । कविः । सन् । एव । होतः । सत्यऽतर । त्वम् । अद्य । अग्ने । मन्द्रयां । जुह्वां । यजस्व ॥ ५ ॥ २४ ॥

कविः क्रान्तदर्शीसन्कविभिः मेधाविभिःऋत्विग्भिःसह विप्रस्यमेधाविनः मनुषोमनोर्यज्ञे हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः हेअग्नेयथादेवानयजः एवमेवहोतः होमनिष्पादकसत्यतरअतिशयेनसन्सुसाधोअग्ने त्वं अद्यास्मिन्यज्ञेमन्द्रयाहर्षयित्र्याजुह्वाहोमसाधनभूतयास्रुचायजस्व देवान् हविर्भिःपूजय ॥ मनुषः मनज्ञाने बहुलमन्यत्रापीतिमनेरुसिन्प्रत्ययः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

कथेतिपञ्चर्चंचतुर्थंसूक्तंत्रैष्टुभंगोतमस्यार्षआग्नेयम् अनुक्रान्तंच--कथेति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेनसहोक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

कथादाशेमाग्नयेकास्मैदेवजुष्टोच्यतेभामिनेगीः ।
योमर्त्येष्वमृतंऋतावाहोतायजिष्ठइत्कृणोतिदेवान् ॥१॥

कथा । दाशेम । अग्नये । का । अस्मै । देवऽजुंष्टा । उच्यते । भामिने । गीः । यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतऽवा । होता । यजिष्ठः । इत् । कृणोति । देवान् ॥ १ ॥

अस्माअग्नयेकथादाशेम कथंहवींषिदद्याम अग्नेःअनुरूपंयज्ञंकर्तुंअशक्तावयमित्यर्थः अथवास्मैभामिनेतेजस्विनेअग्नयेदेवजुष्टासर्वैःदेवैःसेवितव्यावाक्स्तुतिरपिकाकीदृश्युच्यते तादृशीं स्तुतिमपिकर्तुंनशक्ताइत्यर्थः अमृतोमरणरहितः ऋतावाऋतवान् सत्यवान् यज्ञवान्वाहोतादेवानामाह्वाताहोमनिष्पादकोवायजिष्ठोऽतिशयेनयष्टाएवंभूतोयोग्निः मर्त्येषुमरणधर्मसुअस्मासुवर्तमानःसन्देवान् इत्कृणोति हविर्भिर्युक्तान्करोत्येव तादृशायाग्नयेकथादाशेमेतिपूर्वेणान्वयः॥ कथा थाहेतौचच्छन्दसीतिथाप्रत्ययः।भामिने भादीप्तौ अर्तिस्तुसुस्वित्यादिनामन्प्रत्ययः ततोमत्वर्थीयइनिः।ऋतावा छन्दसीवनिपाविवितिमत्वर्थीयोवनिप् अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

योअध्वरेषुशंतमऋतावाहोतातमूनमोभिराकृणुध्वम् ।
अग्निर्यद्वेर्मर्तायदेवान्त्सचाबोधातिमनसायजाति ॥२॥

यः । अध्वरेषु । शम्ऽतमः । ऋतऽवा । होता । तम् । ऊम् इति । नमःऽभिः । आ । कृणुध्वम् । अग्निः । यत् । वेः । मर्ताय । देवान् । सः । च । बोधाति । मनसा । यजाति ॥ २ ॥

योग्निःअध्वरेषुयागेषुशंतमः अतिशयेनसुखकारीऋतावासत्यवान्यथार्थदर्शीत्यर्थः होतादेवानामाह्वाताभवति हेऋत्विग्यजमानायूयंतमुतमेवाग्निंनमोभिःस्तोत्रैःआकृणुध्वमभिमुखीकुरुत यद्यदाअयमग्निः मर्तायमनुष्याययजमानार्थंदेवान्वेः वेति गच्छति तदानींसोग्निःयष्टव्यान्सर्वान्देवान् बोधातिचजानातिच ज्ञात्वाच मनसानमसातान् यजातिच हविर्भिःपूजयति अतस्तमेवाग्निमाकृणुध्वमितियोज्यम् ॥ वेः वीगत्यादिषु छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलङ् तिङांतिङोभवन्तीतिप्रथमपुरुषैकवचनस्यमध्यमपुरुषैकवचनादेशः । बोधाति बुधअवगमने लेटचाडागमः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते चवायोगेप्रथमेतिनिघातप्रतिषेधः । मनसा मकारनकारयोःस्थानविपर्ययः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

सहिक्रतुःसमर्यःससाधुर्मित्रोनभूदद्भुतस्यरथीः ।
तंमेधेषुप्रथमंदेवयन्तीर्विशउपब्रुवतेदस्ममारीः ॥३॥

सः । हि । क्रतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मित्रः । न । भूत् । अद्भुतस्य । रथीः । तम् । मेधेषु । प्रथमम् । देवऽयन्तीः । विशः । उप । ब्रुवते । दस्मम् । आरीः ॥ ३ ॥

सह्यग्निःक्रतुःकर्मणांकर्तासएवमर्योमारयिताविश्वस्योपसंहर्ता साधुःसाधयिताउत्पादयितापिसएव अद्भुतस्याभूतस्यालब्धस्यधनस्यरथीःरंहयिताप्रापयिताभूद्भवति तत्रदृष्टान्तः— मित्रोन यथासखाधनानिप्रापयति तद्वत् एवंभूतोयोग्निस्तमेवमेधेषुयज्ञेषुदेवयन्तीर्देवयन्त्योदेवानात्मनइच्छन्त्योविशःप्रजाःप्रथममुपब्रुवते स्तुतिभिरुपेत्यप्रधानभूतइतिकथयन्ति कीदृश्योविशःदस्मंदर्शनीयंतमग्निंआरीर्गच्छन्त्यःभजन्त्यइत्यर्थः॥मर्यः मृङ्प्राणत्यागे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्छन्दसिनिष्टर्क्यत्यादौनिपातनाद्यत् कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्तरिद्रष्टव्यः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । देवयन्तीः वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आरीः ऋगतौ जनिघसि-

ण्यामिणिति बहुलग्रहणादस्मादपिइणप्रत्ययः कृदिकारादक्तिनइतिङीष् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्ण-दीर्घत्वम्. व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

सनोनृणांनृतंमोरिशादांअग्निर्गिरोवंसावेतुधीतिम् ।
तनांचयेमघवानःशविष्ठावाजंप्रसूताइषयंन्तमन्मं ॥४॥

सः । नः । नृणाम् । नृऽतंमः । रिशादाः । अग्निः । गिरः । अवसा ।
वेतु । धीतिम् । तनां । च । ये । मघऽवानः । शविष्ठाः ।
वाजंऽप्रसूताः । इषयंन्त । मन्मं ॥ ४ ॥

नृणांयज्ञस्यनेतृणांमध्येनृतमोऽतिशयेननेतारिशादाःरिशानांशत्रूणांअत्ताभक्षयिता यद्वा रिशतांहिंसतांअसितानिरसिता एवंविधःसोग्निःनोस्माकंगिरःस्तुतीःअवसाहविर्लक्षणेनान्नेनयु-क्तांधीतिंकर्मचवेतुकामयतां अपिचयेयजमानाः तनाधननामैतत् विस्तृतेनधनेनमघवानोधन-वन्तः शविष्ठाःअतिशयेनबलिनश्चसन्तः वाजप्रसूताः प्रसूतंप्रेरितंवाजोहविर्लक्षणमन्नंयैः तादृ-शाभूत्वामन्म अग्नेर्मननरूपंस्तोत्रं इषयन्त एषयन्ति ऋत्विग्भिःकारयितुमिच्छन्ति तेषामपिस्तु-तिंअग्निःकामयतामितिभावः ॥ नृणां नृचेत्युभयथाभावाद्दीर्घाभावः नामन्यतरस्यामितिनामउ-दात्तत्वम् । तना तनुविस्तारे पचाद्यच् तृतीयैकवचनस्यसुपांसुलुगित्याकारः वृषादेराकृतिगण-त्वादाद्युदात्तत्वम् । शविष्ठाः शवइतिबलनाम अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः ततआतिशायनि-कइष्ठन् विन्मतोर्लुगितिविनोलुक् टेरितिटिलोपः इष्ठनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । इषयन्त इषइच्छा-यां अस्माण्ण्यन्ताच्छान्दसोलङ् संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाण्णौ लघूपधगुणाभावः अडुपदे-शाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचएवस्वरः शिष्यते ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

एवाग्निर्गोतमेभिर्ऋतावाविप्रेभिरस्तोष्टजातवेदाः ।
सएषुद्युम्नंपीपयत्सवाजंसपुष्टिंयातिजोषमाचिकित्वान् ॥५॥२

एव । अ॒ग्निः । गोत॑मेभिः । ऋ॒तऽवा॑ । विप्रे॑भिः । अ॒स्तो॒ष्ट ।
जा॒तऽवे॑दाः । सः । ए॒षु । द्यु॒म्नम् । पी॒प॒य॒त् । सः । वाज॑म् । सः ।
पु॒ष्टिम् । या॒ति॒ । जोष॑म् । आ । चि॒कि॒त्वान् ॥ ५ ॥ २५ ॥

ऋतावाऋतवान्यज्ञवान्जातवेदाः जातधनोजातप्रज्ञोवायमग्निः विप्रेभिः मेधाविभिर्गोतमेभिर्गोतमैर्ऋषिभिरेवमुक्तेनप्रकारेणास्तोष्टस्तुतोभूत् स्तुतश्चसोग्निः एषुगोतमेषुद्युम्नंद्योतमानंसोमं पीपयत् अपिबत् यद्वा तानृषीनपाययत् तथासोग्निर्वाजंहविर्लक्षणमन्नंपीपयदित्येव एवंसोमलक्षणंचरुपुरोडाशादिलक्षणंहविश्चस्वीकृत्यसोग्निः जोषंअस्माभिः कृतंसेवनंआचिकित्वान् आसमन्तात् जानन् पुष्टिंयातिपोषंप्राप्नोतु यद्वा अस्माकंधनानिपोषंप्रापयतु ॥ गोतमेभिः ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेतिविहितस्याणः अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्चेतिबहुषुलुक् । अस्तोष्ट स्तौतेःकर्मणिलुङि चिणभावश्छान्दसः । पीपयत् पापाने ण्यन्तात् लुङिचङ्श्चङादि । जोषं जुषीप्रीतिसेवनयोः भावेघञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यपञ्चमेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

अभित्वेतिपञ्चर्चंपञ्चमंसूक्तं गोतमस्यार्षमाग्नेयंगायत्रं तथाचानुक्रान्तम्—अभित्वागायत्रंत्विति विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अ॒भित्वा॒गोत॑मागि॒राजात॑वेदो॒विच॑र्षणे । द्यु॒म्नैर॒भिप्रणो॑नुमः ॥१॥

अ॒भि । त्वा॒ । गोत॑माः । गि॒रा । जात॑ऽवेदः । वि॑ऽचर्षणे । द्यु॒म्नैः ।
अ॒भि । प्र । नो॒नु॒मः ॥ १ ॥

हेजातवेदोजातानांवेदितः विचर्षणेविशेषेणसर्वस्यद्रष्टः एवंभूताग्नेत्वात्वांगोतमाअस्यसूक्तस्यद्रष्टागोतमऋषिः ऋषेरेकत्वेपिपूजार्थंबहुवचनं गिरास्तोत्रलक्षणयावाचाअभिआभिमुख्येन अस्तौदितिशेषः तद्वद्वयमपित्वांद्युम्नैः त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मन्त्रैः अभिप्रणोनुमः आभिमुख्येनपुनःपुनःस्तुमः ॥ नोनुमः णुस्तुतौ अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लट् उपसर्गादसमासेपीतिणत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह–

तमुं त्वा गोतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति । द्युम्नैरभि प्रणोनुमः ॥२॥

तम् । ऊम् इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायःऽकामः । दुवस्यति ।
द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ २ ॥

रायस्कामो धनकामो गोतमो यमग्निं गिरा स्तुत्या दुवस्यति परिचरति तमु तमेव त्वां द्युम्नैर्द्योतमानैः स्तोत्रैः आभिमुख्येन पुनःपुनः स्तुमः ॥ रायस्कामः रायो धनानि कामयत इति रायस्कामः कर्मण्यण् तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनादलुक् ऊडिदमित्यादिना पूर्वपदस्य विभक्तेरुदात्तत्वम दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अतः कृकमिकंसकुम्भेति विसर्जनीयस्य सत्वम् । दुवस्यति दुवस उपतापे परिचरणे कण्ड्वादिः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह–

तमुं त्वा वाजसातममङ्गिरस्वद्धवामहे । द्युम्नैरभि प्रणोनुमः ॥३॥

तम् । ऊम् इति । त्वा । वाजऽसातमम् । अङ्गिरस्वत् । हवामहे ।
द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजसातमं वाजानामन्नानामतिशयेन सनितारं दातारं तमेव त्वां अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव हवामहे आह्वयामः शिष्टं गतम् ॥ वाजसातमम षणु दाने जनसनखनक्रमगमो विट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् अतिशयेन वाजसाः वाजसातमः तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव शिष्यते । अङ्गिरस्वत् तेन तुल्यमिति वतिः नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति भत्वे पदत्वाभावाद्रुत्वाद्यभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह–

तमुं त्वा वृत्रहन्तमं यो दस्यूँरवधूनुषे । द्युम्नैरभि प्रणोनुमः ॥४॥

तम् । ऊम् इति । त्वा । वृत्रहन्ऽतमम् । यः । दस्यून् । अवऽधूनुषे ।
द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ४ ॥

हेअग्ने दस्यूनउपक्षपयितॄनराक्षसादीनयस्त्वम वधूनुषेअवचालयसि स्थानात्प्रच्यावयसि वृत्रहन्तमंवृत्राणांपाप्मनांअतिशयेनहन्तारंतमुत्वातमेवत्वांद्युम्नैरित्यादिपूर्ववत् ॥ वृत्रहन्तमं अतिशयेनवृत्रहावृत्रहन्तमः पदसंज्ञायांनलोपेनाढ्स्येतितमपोनुट्। दस्यून् दीर्घादटिसमानपादेइति नकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेतिऊकारःसानुनासिकः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

अवो॑चाम॒रहू॑गणाअ॒ग्नये॒मधु॑म॒द्वचः॑ । द्यु॒म्नैर॒भिप्रणो॑नुमः॥५॥२६॥

अवो॑चाम । रहू॑गणाः । अ॒ग्नये॑ । मधु॑ऽमत् । वचः॑ । द्यु॒म्नैः ।

अ॒भि । प्र । नो॒नु॒मः॒ ॥ ५ ॥ २६ ॥

ऋषिःकृतंस्तोत्रंअनयोपसंहरति रहूगणाःरहूगणस्यपुत्रावयंगोतमाः अग्नयेअङ्गनादिगुणयुक्तायदेवायमधुमद्वचः माधुर्योपेतंवचनंअवोचामप्रावादिष्म तद्वचनरूपैर्द्युम्नैर्द्योतमानैःस्तोत्रैःपुनःपुनरग्निंवयमभिप्रणोनुमः आभिमुख्येनप्रकर्षेणस्तुमः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यपञ्चमेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

हिरण्यकेशइतिद्वादशर्चंषष्ठंसूक्तंरहूगणपुत्रस्यगोतमस्यार्षं अत्रानुक्रम्यते—हिरण्यकेशोद्वादशाद्यौतृचौत्रैष्टुभौष्णिहौपूर्वोग्नयेवामध्यमायेतिपूर्वत्रगायत्रंत्वित्युक्तत्वादिदमपिगायत्रंसूक्तं एतावांस्तुविशेषः आद्यस्तृचस्त्रैष्टुभः द्वितीयस्त्वौष्णिहः प्रथमतृचस्यमध्यमस्थानोवैद्युतोग्निःशुद्धाग्निर्वादेवता शिष्टानवर्चःकेवलाग्निदेवताकाः प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौत्रैष्टुभेछन्दसिआश्विनशस्त्रे चाद्यस्तृचः सूत्रितंच—हिरण्यकेशइतितिस्रोपश्यमस्यमहतइतिसूक्तेइति । कारीर्यामग्नेधामिच्छदः हिरण्यकेशइतिद्वेऋचौयाज्यानुवाक्ये सूत्रितंच—हिरण्यकेशोरजसोविसारइतिद्वे त्वंत्याचिदच्युताधामन्तेविश्वंभुवनमधिश्रितमितिवेति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

हिर॑ण्यकेशो॒रज॑सोविसा॒रेहिर्धुनि॒र्वात॑इव॒ध्रजी॑मान् ।

शुचि॑भ्राजाउ॒षसो॒नवे॑दा॒यश॑स्वतीरप॒स्युवो॒नस॒त्याः ॥१॥

हिर॑ण्यऽकेशः । रज॑सः । वि॒ऽसा॒रे । अहिः॑ । धुनिः॑ ।

वातः॑ऽइव । ध्रजी॑मान् । शुचि॑ऽभ्राजाः । उ॒षसः॑ । नवे॑दाः ।

यश॑स्वतीः । अ॒प॒स्युवः॑ । न । स॒त्याः । १ ॥

हिरण्यकेशः हितरमणीयाः केशस्थानीयाज्वालायस्यसतथोक्तः सुवर्णवद्रोचमानज्वालो-वाअहिः आगत्यहन्तामेघानांधुनिः तेषांकम्पयिता वातइववायुरिवध्रजीमान्शीघ्रगतियुक्तः एवं-भूतोवैद्युतोग्निः रजसउदकस्यविसारेविसरणेमेघान्निर्गमनेनिमित्तभूतेसति शुचिभ्राजाः शोभन-दीप्तिःसन्मेघाज्जलानिनिर्गमयितुंजानाति उषसः उषोदेवताः नवेदाः नविदन्तीतिनवेदाः मेघादु-दकस्यनिःसारणंअग्निरेवजानाति उषसस्तुनजानन्तीत्यर्थः अज्ञानेदृष्टान्तः—यशस्वतीः अन्न-युक्ताः अन्नवत्यः अपस्युवः अपः कर्मआत्मनइच्छन्त्यः सत्याः अवितथारंभान एवंभूताःप्र-जाइव अत्रोषसामज्ञानेनअग्निः प्रशस्यते नतुतानिन्द्यन्ते नहिनिंदानिन्द्यंनिन्दितुंअपितुस्तुत्यंस्तो-तुमितिन्यायात् ॥ ध्रजीमान् ध्रजगतौ इन्सर्वधातुभ्यइतिभावेइन्प्रत्ययः ततोमतुप् तस्यापित्त्वा-दनुदात्तत्वेइनोनित्त्वात्प्रातिपदिकस्याद्युदात्तत्वम् । नवेदाः नञ्पूर्वाद्वेत्तेःपचाद्यच् नभ्राण्नपादि-त्यादिनानञःप्रकृतिभावः । अपस्युवः अपस्शब्दात्सुपआत्मनःक्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः तन्वादीनांछन्दसिबहुलमुपसंख्यानमितिउवङ् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

आ ते॑ सुप॒र्णा अ॑मिनन्तँ॒ एवैः॑ कृ॒ष्णो नो॑नाव वृष॒भो यदी॒दम् ।
शि॒वाभि॒र्न स्मय॑माना॒भि॒राग॒त्पत॑न्ति॒ मिहः॑ स्त॒नय॑न्त्य॒भ्रा ॥२॥

आ । ते॒ । सु॒ऽप॒र्णाः । अ॒मि॒न॒न्त॒ । एवैः॑ । कृ॒ष्णः । नो॒ना॒व॒ । वृ॒ष॒भः ।
यदि॑ । इ॒दम् । शि॒वाभिः॑ । न । स्मय॑माना॒भिः । आ । अ॒गा॒त् ।
पत॑न्ति । मिहः॑ । स्त॒नय॑न्ति । अ॒भ्रा ॥ २ ॥

हेअग्नेतेतवसुपर्णाः शोभनपतनारश्मयः एवैर्गन्तृभिर्मरुद्भिःसहामिनन्त आसमन्ता-न्मेघं हिंसन्ति वर्षणार्थंताडयन्ति प्रहतश्च कृष्णः कृष्णवर्णोवृषभोवार्षितामेघःनोनावभृशंश-ब्दमकरोत् यदियदाइदमीदृशंकर्म तदानींशिवाभिःसुखकारिणीभिःस्मयमानाभिःहसनवतीभिः कान्तिभिरिवशुभ्रवर्णाभिःफेनयुक्ताभिरिवाद्भिर्विद्युद्भिर्वासहअगात् वैद्युताग्निप्रेरितःपर्जन्यआ-गच्छतितदनन्तरमिहआपःपतन्ति दिवःसकाशात्प्रवृष्टाभवन्ति अभ्राअभ्राणिअद्भिःपूर्णामेघाःस्त-नयन्ति इतस्ततःशब्दंकुर्वन्ति ॥ अमिनन्त मीञ्हिंसायां क्रैयादिकः व्यत्ययेनान्तादेशः ईषाअ-क्षादित्वात्प्रकृतिभावः अणोप्रगृह्यस्येतिवैकल्पिकमवसानेविधीयमानमनुनासिकत्वम् व्यत्ययेना-त्रसंहितायामपिद्रष्टव्यम् । नोनाव नौतेर्यङ्लुगन्तात्लिटिअमन्त्रेइतिनिषेधादाम्प्रत्ययाभावः । स्म-यमानाभिः ष्मिङ्ईषद्धसने शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं शानचोलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते ।

स्तनयन्ति स्तनशब्दे चुरादिरदन्तः पतन्तिस्तनयन्तीत्यनयोःपादादित्वाद्वाक्यादित्वाच्चनि-घाताभावः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

यदीमृतस्यपयसापियानोनयन्नृतस्यपथिभीरजिष्ठैः ।
अर्यमामित्रोवरुणःपरिज्मात्वचंपृञ्चन्त्युपरस्ययोनौ ॥३॥

यत् । ईम् । ऋतस्य । पयसा । पियानः । नयन् । ऋतस्य । पथिऽभिः । रजिष्ठैः । अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिऽज्मा । त्वचम् । पृञ्चन्ति । उपरस्य । योनौ ॥ ३ ॥

यदींयदायमग्निः ऋतस्योदकस्यपयसापयोवत्सारभूतेनरसेनपियानोजगदाप्यायनंकुर्वन् आ-प्यायितंचजगत्ऋतस्योदकस्यसम्बन्धिभिःरजिष्ठैःऋजुतमैःपथिभिर्मार्गैःस्नानपानादिभिःनयन्प्रा-पयन्वर्तते तदानींअर्यमामित्रोवरुणश्चपरिज्मापरितोगन्तामरुद्गणश्चउपरस्यमेघस्ययोनौवृष्ट्यु-दकोत्पत्तिस्थानेत्वचंपृञ्चन्ति वृष्ट्युदकस्याच्छादकंप्रदेशंस्वकीयैरायुधैःसंयोजयंति उद्घाटयन्ती-तियावत्॥ पियानः स्फायीओप्यायीवृद्धौ बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् धातोर्व्यत्ययेनपीभावः अ-नुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते। रजिष्ठैः ऋजुशब्दादिष्ठनिविभाषर्जोश्छन्दसी-तिऋकारस्यरत्वम् टेरितिटिलोपः। पृञ्चन्ति पृचीसंपर्के रौधादिकः ॥ ३ ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौऔष्णिहेछन्दसिआश्विनशस्त्रेचाग्नेवाजस्येत्याद्यास्तिस्रऋचःसू-त्रितंच—अग्नेवाजस्येतितिस्रःपुरुत्वात्वामग्नइति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेचतुर्थीमृचमाह—

अग्नेवाजस्यगोमतईशानःसहसोयहो ।
अस्मेधेहिजातवेदोमहिश्रवः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोऽमतः । ईशानः । सहसः । यहो इति । अस्मे इति । धेहि । जातऽवेदः । महि । श्रवः ॥४ ॥

हेसहसोयहो बलस्यपुत्राग्ने गोमतोबहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्य ईशानईश्वरस्त्वमसि अतोस्मे अस्मासुहेजातवेदोजातधनजातानांवेदितर्वाग्ने महिप्रभूतंश्रवोन्नं धेहिस्थापय ॥ सहसोयहो पराङ्गवद्भावादामन्त्रितस्यचेतिषष्ठ्यामन्त्रितसमुदायोनिहन्यते । अस्मे सुपांसुलुगितिसप्तम्याः शेआदेशः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

सईधानोवसुंष्कविरग्निरीळेन्योगिरा । रेवदस्मभ्यंपुर्वणीकदीदिहि ॥ ५ ।

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईळेन्यः । गिरा ।
रेवत् । अस्मभ्यम् । पुरुऽअनीक । दीदिहि ॥ ५ ॥

सोग्निः इधानोदीपनशीलः वसुर्निवासयितासर्वेषांकविः क्रान्तदर्शनोमेधावीवा गिरास्तोत्ररूपयावाचाईळेन्यः स्तोतव्योभवति हेपुर्वणीक अनीकंमुखंपुरुभिर्बह्वीभिरनीकस्थानीयाभिर्ज्वालाभिर्युक्ताग्ने अस्मभ्यं रेवद्धनयुक्तमन्नं यथाभवतितथादीदिहिदीप्यस्व ॥ इधानः ञिइन्धीदीप्तौ ताच्छीलिकश्चानश् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । ईळेन्यः ईडस्तुतौ औणादिकएन्यप्रत्ययः । रेवत् रयेर्मतौबहुलमितिसम्प्रसारणम् छन्दसीरइतिमतुपोवत्वम् रेशब्दाच्चमतुपउदात्तत्वंवक्तव्यमितिमतुपउदात्तत्वम् । दीदिहि दीदेतिश्छान्दसोदीप्तिकर्मा ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

क्षपोराजन्नुतत्मनाग्नेवस्तोरुतोषसः ।
सतिग्मजम्भरक्षसोदहप्रति ॥ ६ ॥२७ ॥

क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः । उत । उषसः ।
सः । तिग्मऽजम्भ । रक्षसः । दह । प्रति ॥ ६ ॥ २७ ॥

हेराजन् राजनशीलाग्ने क्षपःक्षपय राक्षसादीन्स्वकीयैःपुरुषैर्बाधस्व उत अपिच त्मना नकेवलमन्यैरेवआत्मनाचतान् बाधस्व कदेतिचेत् उच्यते वस्तोः सर्वाण्यहानि उतअपिच उषसः उषःकालोपलक्षितारात्रीः अत्यन्तसंयोगेद्वितीया सर्वेष्वहस्सुसर्वासुरात्रिषुचेत्यर्थः हेतिग्मजम्भ तीक्ष्णमुखाग्ने रक्षसोराक्षसान् उक्तप्रकारेणक्षपयित्वासएवत्वं प्रतिदहप्रत्येकंदह नकिंचिद्दग्धव्यमित्युंदारस्वेत्यर्थः ॥ क्षपः क्षपक्षान्त्यां लोडर्थेछान्दसोलङ् छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वा

णेरनिटीतिणिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणशपउदात्तत्वम् । त्मना मन्त्रेष्वाङ्ग्यादेरात्मनइत्याकार-लोपः । रक्षसः रक्षपालने रक्षितव्यमस्मादितिरक्षः भीमादित्वादपादाने असिप्रत्ययः क्षरतेर्वाण्य-न्तादसिप्रत्ययेणिलोपः वर्णविपर्ययश्च अस्यच रक्षःशब्दस्य असिप्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरएव-शिष्यते ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौगायत्रेछन्दसिअवानोअग्नइत्याद्याः षळृचः सूत्रितंच—अवानोअ-ग्नइतिषळग्निमीळेग्निंदूतमिति आश्विनशस्त्रेचैताःशंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ।

षट्सुप्रथमांसूक्तेसप्तमीमृचमाह—

अवानोअग्नऊतिभिर्गायत्रस्यप्रभर्मणि । विश्वासुधीषुवन्द्य ॥ ७ ॥

अव । नः । अग्ने । ऊतिऽभिः । गायत्रस्य । प्रऽभर्मणि ।
विश्वासु । धीषु । वन्द्य ॥ ७ ॥

विश्वासुधीषुसर्वेषुकर्मसुवन्द्यस्तुत्य हेअग्ने गायत्रस्यगायत्रसाम्नः गायत्रीछन्दस्कस्यसू-क्तस्यवाप्रभर्मणिप्रभरणेसम्पादनेनिमित्तभूतेसति नोस्मानूतिभिःत्वदीयैः पालनैः अवरक्ष॥ अव द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

आनोअग्नेरयिंभरसत्रासाहंवरेण्यम् । विश्वासुपृत्सुदुष्टरम् ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । रयिम् । भर । सत्राऽसहम् । वरेण्यम् । विश्वासु ।
पृत्ऽसु । दुस्तरम् ॥ ८ ॥

हेअग्ने रयिंधनंनोस्मभ्यंआभरप्रयच्छ कीदृशं सत्रासाहंसत्रासहयुगपदेवदारिद्र्यस्यनाशकं वरेण्यंसर्वैर्वरणीयंविश्वासुपृत्सुसर्वेषुसङ्ग्रामेषुदुष्टरंशत्रुभिस्तरीतुमशक्यम् ॥ सत्रासाहं छन्दसि-सहइतिण्विः । वरेण्यं वृञएण्यः । पृत्सु पदादिषुमांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमितिपृतनाशब्दस्यपृ-द्भावः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

आयुष्कामेष्ट्यांप्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आनोअग्नइति सूत्रितंच—आयुष्कामेष्ट्यां-जीवातुमन्तावानोअग्नेसुचेतुनेति । महापितृयज्ञेप्येषैवप्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या सूत्रितंच—जी-वातुमन्तौसव्योत्तर्युपस्थाइति ।

तामेतांसूक्तेनवमीमृचमाह—

आनोअग्नेसुचेतुनारयिंविश्वायुपोषसम् । मार्डीकंधेहिजीवसे ॥९॥

आ । नः । अग्ने । सुऽचेतुना । रयिम् । विश्वायुऽपोषसम् ।
मार्डीकम् । धेहि । जीवसे ॥ ९ ॥

हेअग्ने नोस्माकंजीवसे जीवनायसुचेतुनाशोभनेनज्ञानेनयुक्तंरयिंधनं आधेहि आस्थापय कीदृशंमार्डीकं मृडीकंसुखं तद्धेतुभूतं विश्वायुपोषसंसर्वस्मिन्नायुषिदेहादेःपोषकं यावज्जीवमसम-दुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ सुचेतुना चितीसंज्ञाने औणादिकउप्रत्ययः कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व-म् । विश्वायुपोषसं विश्वमायुरस्मिन्शरीरादौतद्विश्वायुः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदा-न्तोदात्तत्वम् तत्पुष्णातीतिविश्वायुपोषाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यसुन्पूर्वपदप्र कृतिस्वरत्वंच सकारलोपश्छान्दसः दीर्घायुत्वायवर्चसइतियथा ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

प्रपूतास्तिग्मशोचिषेवाचोगोतमाग्नये । भरस्वसुम्नयुर्गिरः ॥ १०

प्र । पूताः । तिग्मऽशोचिषे । वाचः । गोतम । अग्नये ।
भरस्व । सुम्नऽयुः । गिरः ॥ १० ॥

हेगोतमसूक्तद्रष्टः सुम्नयुःसुम्नंधनमात्मनइच्छंस्त्वंतिग्मशोचिषेतीक्ष्णज्वालायाग्नयेपूता शुद्धावाचःअग्नेर्गुणान्सम्यगभिदधतीः गिरःस्तुतीः प्रभरस्व प्रकर्षेणसम्पादय ॥ तिग्मशोचिषे तिजनिशाने युजिरुजितिजांकुत्वंचेतिमक् तिग्मानिशोचींषियस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुम्नयुः सुम्नशब्दात्क्यचिनच्छन्दस्यपुत्रस्येतिईत्वदीर्घयोःप्रतिषेधः क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः॥१

एकादशीमृचमाह—

योनोअग्नेभिदासत्यन्तिदूरेपदीष्टसः । अस्माकमिद्वृधेभव ॥ ११॥

यः । नः । अग्ने । अभिऽदासति । अन्ति । दूरे । पदीष्ट । सः ।
अस्माकम् । इत् । वृधे । भव ॥ ११ ॥

हेअग्ने नोऽस्मान् अन्ति अन्तिकेसमीपेदूरेविप्रकृष्टदेशेवस्थितःसन् यःशत्रुरभिदासति उपक्षपयतिसशत्रुःपदीष्टपततुनश्यतु त्वंच अस्माकमित् अस्माकमेववृधेवर्धनायभव ॥ अभिदासति दसुउपक्षये अस्माण्ण्यन्ताल्लटिछन्दस्युभयथेतिशप् आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः अन्तिकादिलोपोबहुलमितिवक्तव्यमितिअन्तिकशब्दस्यककारलोपः । वृधे वृधुवृद्धौ सम्पदादिलक्षणोभावेक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

सहस्राक्षोविचर्षणिरग्नीरक्षांसिसेधति । होतागृणीतउक्थ्यः॥१२॥२८॥

सहस्रऽअक्षः । विऽचर्षणिः । अग्निः । रक्षांसि । सेधति ।
होता । गृणीते । उक्थ्यः ॥ १२ ॥ २८ ॥

सहस्राक्षः असंख्यातज्वालःविचर्षणिःविशेषेणसर्वस्यद्रष्टायमग्निः रक्षांसिसेधतिप्रतिषेधति यज्ञान्निर्गमयति सचाग्निरुक्थ्यःउक्थैःशस्त्रैरस्माभिः स्तूयमानःसन् होतादेवानामाह्वाताभूत्वागृणीते तान्स्तौति ॥ सहस्राक्षः बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरितिषच्समासान्तः सतिशिष्टत्वात्तस्यैवस्वरःशिष्यते । सेधति षिधुगत्यां अत्रकेवलोपिसोपसर्गार्थोद्रष्टव्यः । गृणीते गृशब्दे प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

इत्थेतिषोडशर्चंसप्तमंसूक्तंगौतमस्यार्षमैन्द्रंपंक्तिछन्दस्कम् अनुक्रान्तंच-इत्थाषोळशैन्द्रंपाङ्क्तंहि हिशब्दप्रयोगात्तुह्यादिपरिभाषयाइदमुत्तरेचद्वेपङ्क्तिछन्दस्के पृष्ठ्यषडहस्यपञ्चमेहनिमरुत्वतीयेइदंसूक्तं सूत्रितंच—अवितासीत्थाहीन्द्रपिबतुभ्यमितिमरुत्वतीयमिति। चतुर्विंशेहन्यच्छावाकस्याद्यस्तृचोवैकल्पिकोनुरूपः होत्रकाणामितिखण्डेसूत्रितम्—इत्थाहिसोमइन्मदउभेयदि-

न्द्ररोदसीइति । महाव्रतेनिष्केवल्यस्यदक्षिणपक्षेइत्थाहीत्येका तथैवपञ्चमारण्यकेसूत्रितम्–इत्थाहिसोमइन्मदइतिपङ्क्तिरिति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमामृचमाह–

इत्थाहिसोमइन्मदेब्रह्माचकारवर्धनम् ।
शविष्ठवज्रिन्नोजसापृथिव्यानिःशशाअहिमर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ १ ॥

इत्था । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनम् ।
शविष्ठ । वज्रिन् । ओजसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् ।
अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १ ॥

हेशविष्ठ अतिशयेनबलवन् वज्रिन्वज्रवन्निन्द्र इत्थाहिइत्थमेवअनेनशास्त्रोक्तप्रकारेणैवमदेमदकरेहर्षकरेसोमेत्वयापीतेसति ब्रह्माब्राह्मणः स्तोतावर्धनंतववृद्धिकरंस्तोत्रंचकार अनेनसूक्तेनकृतवान् इदित्येतत्पदपूरणं अतस्त्वंओजसाबलेनपृथिव्याःसकाशादहिंआगत्यहन्तारंवृत्रंनिःशशाःनिःशेषेणअशाःमाबाधस्वेति शासनंकृत्वापृथिव्याःसकाशान्निरगमयइत्यर्थः किंकुर्वन् स्वराज्यं स्वस्यराज्यंराजत्वंअनुअनुलक्ष्यअर्चन्पूजयन्स्वस्यस्वामित्वंप्रकटयन्नित्यर्थः ॥ शशाः शासुअनुशिष्टौ लङिलुकिप्राप्ते बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः । स्वराज्यं राज्ञोभावःकर्मवाराज्यम् पत्यंतपुरोहितादिभ्योयगितियक् तत्रहिराजासइतिपठ्यते स्वस्यराज्यंस्वराज्यम् अकर्मधारयेराज्यं इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह–

सत्वामदद्वृषामदःसोमःश्येनाभृतःसुतः ।
येनावृत्रंनिरद्भ्योजघन्थवज्रिन्नोजसार्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ २ ॥

सः । त्वा । अमदत् । वृषा । मदः । सोमः । श्येनऽआभृतः । सुतः ।
येन । वृत्रम् । निः । अत्ऽभ्यः । जघन्थ । वज्रिन् । ओजसा ।
पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् । अर्चन् । अनु ।
स्वऽराज्यम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वात्वांससोमःअमदत्अमदयत् हर्षंप्रापयत् कीदृशःसोमःवृषा सेचनस्वभावःमदः मदकरोहर्षकारीश्येनाभृतःश्येनरूपमापन्नयापक्ष्याकारयागायत्र्या दिवःसकाशात्आहृतःसुतःअभिषुतः हेइन्द्रवज्रिन् वज्रवन् येनपीतेनसोमेन ओजसाबलकरेणअद्भ्योन्तरिक्षसकाशात्वृत्रंनिर्जघन्थहतवानसि अन्यत्पूर्ववत् ॥ अमदत् मदीहर्षेअस्माण्णिचि मदीहर्षग्लेपनयोरितिघटादिषुपाठात् मित्त्वेसतिमितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् लुङि छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीतिणिलोपः। अद्भ्यः आपइत्यन्तरिक्षनाम अपोभीतिपकारस्यतत्वम् । जघन्थ क्रादिनियमप्राप्तस्येटः उपदेशेत्वतइतिप्रतिषेधः अभ्यासाच्चेतिहकारस्यघत्वम लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

प्रेह्यभीहिधृष्णुहिनतेवज्रोनियंसते ।
इन्द्रनृम्णंहितेशवोहनोवृत्रंजयाअपोर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ३ ॥

प्र । इहि । अभि । इहि । धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि । यंसते । इन्द्र । नृम्णम् । हि । ते । शवः । हनः । वृत्रम् । जयाः । अपः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र प्रेहि प्रकर्षेणगच्छ अभीहि हन्तव्यान्शत्रूनाभिमुख्येनप्राप्नुहि प्राप्यचधृष्णुहि तान्शत्रूनभिभव ते तववज्रोननियंसतेशत्रुभिर्ननियम्यते अप्रतिहतगतिरित्यर्थः तथातेशवःत्वदीयंबलं नृम्णंनृणांपुरुषाणांनामकंअभिभावकंहि यस्मादेवंतस्माद्वृत्रमसुरंमेघं वा हनःजहि ततोनन्तरंवेननिरुद्धाअपः उदकानि जयाः जय वृत्रंहत्वातेनावृतमुदकं लभस्वेत्यर्थः अन्यत्समानम् ॥ यंसते यमेःकर्मणिलेटिसिब्बहुलमितिसिप् लेटोडाटावित्यडागमः । हनः लोडर्थेछान्दसोलङ् बहुलं छन्दसीतिशपोलुगभावः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्निघाताभावः । जयाः जयतेर्लेट्याडागमः पूर्ववत्स्वरः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

निरिन्द्रभूम्याअधिवृत्रंजघन्थनिर्दिवः ।
सृजामरुत्वतीरवजीवधन्याइमाअपोर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ४ ॥

निः । इन्द्र । भूम्याः । अधि । वृत्रम् । जघन्थ । निः । दिवः । सृज । मरुत्वतीः । अव । जीवऽधन्याः । इमाः । अपः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र भूम्याअधि भूलोकस्योपरिवृत्रंनिर्जघन्थ निःशेषेणहतवानसि तथादिवोद्युलोकात्निर्जघन्थ हत्वाचइमाः अपोवृष्ट्युदकानिअवसृज अधःपातय कीदृशीरपःमरुत्वतीः मरुद्भिः संयुक्ताः जीवधन्याः जीवाः प्राणिनोधन्यातृप्तायाभिस्ताः अन्यत्समानम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह–

इन्द्रोवृत्रस्यदोधतःसानुंवज्रेणहीळितः ।
अभिक्रम्यावजिघ्नतेपःसर्मायचोदयन्नर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥५॥२९॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । दोधतः । सानुम् । वज्रेण । हीळितः । अभिऽक्रम्य । अव । जिघ्नते । अपः । सर्माय । चोदयन् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ५ ॥ २९ ॥

हीळितः क्रुद्धइन्द्रः अभिक्रम्यआभिमुख्येनगत्वादोधतः भृशंकम्पयमानस्यवृत्रस्यसानुं समुच्छ्रितंहनुप्रदेशंवज्रेण अवजिघ्नतेप्रहरति किंकुर्वन् अपोवृष्ट्युदकानिसर्मायसरणायनिर्गमनायचोदयन्प्रेरयन् ॥ दोधतः धूञ्कम्पने अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छतरिअन्त्यलोपश्छान्दसः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । हीळितः हेड्हो‌ड्अनादरे हेळतइत्येतत्क्रुध्यतिकर्मसुपठितम् अस्मान्निष्ठायांवर्णव्यापत्त्याईकारः। जिघ्नते हन्तेर्लट्व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनंच बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः इदित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् गमहनेत्यादिनोपधालोपः । सर्माय सृगतौ अर्तिस्तुस्वित्यादिनाभावेमन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९॥

षष्ठीमृचमाह–

अधिसानौनिजिघ्नतेवज्रेणशतपर्वणा ।
मन्दानइन्द्रोअन्धसःसखिभ्योगातुमिच्छत्यर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥६॥

अधि । सानौ । नि । जिघ्नते । वज्रेण । शतऽपर्वणा । मन्दानः ।
इन्द्रः । अन्धसः । सखिऽभ्यः । गातुम् । इच्छति । अर्चन् ।
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ६ ॥

इन्द्रः शतपर्वणा शतसङ्ख्याकपर्वधाराभिर्युक्तेनवज्रेणसानावधिनिजिघ्नते अधिःसप्तम्यर्थानुवादी समुच्छ्रितेवृत्रस्यकपोलादौस्थानेनितरांहिनस्ति सचेन्द्रोमन्दानोमन्दमानः स्तूयमानःसन् सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः स्तोतृभ्योऽन्धसोऽन्नस्यगातुंमार्गमुपायमिच्छति अन्यत्पूर्ववत् ॥ मन्दानः मदिस्तुतौ कर्मणिशानचियक् छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ अनुदात्तेतःपरत्वाच्छानचोलसार्वधातुकानुदात्तत्वेसतियकएवोदात्तत्वम् अनुदात्तेशानचितस्ययकोलोपेसति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणशानचउदात्तत्वंप्राप्नोति एवंतर्हिशानचआर्धधातुकत्वादेवलसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावेचित्स्वरएवावशिष्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

इन्द्रतुभ्यमिदद्रिवोऽनुत्तंवज्रिन्वीर्यम् ।
यद्धत्यंमायिनंमृगंतमुत्वंमाययावधीरर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ७ ॥

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । अद्रिऽवः । अनुत्तम् । वज्रिन् । वीर्यम् ।
यत् । ह । त्यम् । मायिनम् । मृगम् । तम् । ऊम् इति । त्वम् ।
मायया । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ७॥

अद्रिरितिमेघनाम हेअद्रिवः वाहनरूपमेघयुक्तवज्रिन्वज्रवन्निन्द्र तुभ्यमितषष्ठ्यर्थेचतुर्थी तवैववीर्यंसामर्थ्यं अनुत्तंशत्रुभिरतिरस्कृतंयद्ध यस्माद्येनवीर्येणखलुमायिनंमायाविनंत्यं तंप्रसिद्धंवञ्चयितारंलोकोपद्रवकारिणमित्यर्थः मृगं मृगरूपमापन्नं तंवृत्रं त्वमपिमाययैवावधीः हतवानसि ॥ अनुत्तं नसत्तनिषत्तेतिनिपातनान्निष्ठानत्वाभावः । अवधीः हन्तेर्लुङिचेतिवधादेशः सचादन्तः तस्यातोलोपेसतिस्थानिवद्भावात्सिचिवृद्ध्यभावः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

वितेवज्रांसोअस्थिरन्नवतिन्नाव्याउअनु ।
महत्तइन्द्रवीर्यंबाह्वोस्तेबलंहितमर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्रासः । अस्थिरन् । नवतिम् । नाव्याः । अनु । महत् । ते । इन्द्र । वीर्यम् । बाह्वोः । ते । बलम् । हितम् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र तेतववज्रासोवज्राः त्वत्सकाशान्निर्गतान्यायुधानिनाव्याःनावातार्याःनवतिं नवतिसङ्ख्याकाः वृत्रेणनिरुद्धानदीरनु उपलक्ष्यव्यस्थिरन विविधमस्थिषत सर्वत्रव्याप्यवर्तमानंवृत्रंहन्तुंतववज्रःएकोपिअनेकइवासीदित्यर्थः किञ्च इन्द्र तेतववीर्यंमहत्प्रभूतं अन्यैरजेयमित्यर्थः तथाते बाह्वोः त्वदीययोर्हस्तयोर्बलंहितंनिहितं त्वदीयौबाहूअपि अतिशयेनबलिनावित्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् तिष्ठतेर्लुङि समवप्रविभ्यःस्थइत्यात्मनेपदम् मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वम् व्यत्ययेनझस्यरन्नादेशः । नाव्याः नौवयोधर्मेत्यादिनायत् यतोनावइतिपर्युदासात्तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । बाह्वोः उदात्तयणइतिविभक्त्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

सहस्रंसाकमर्चतपरिष्टोभतविंशतिः ।
शतैनमन्वनोनवुरिन्द्रायब्रह्मोद्यतमर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ९ ॥

सहस्रम् । साकम् । अर्चत । परि । स्तोभत । विंशतिः । शता । एनम् । अनु । अनोनवुः । इन्द्राय । ब्रह्म । उत्ऽयतम् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ।

सहस्रंसहस्रसङ्ख्याकामनुष्याः साकमर्चत एनमिन्द्रंयुगपदेवापूजयन् तथा विंशतिः षोडशर्त्विजः यजमानःपत्नीच सदस्यःशमिताचेतिविंशतिसङ्ख्याकास्तेषांयाविंशतिःसङ्ख्यापरिष्टोभत परितःसर्वतोस्तौत् तथाचशताशतसङ्ख्याकाऋषयः एनमिन्द्रमन्वनोनवुःपुनःपुनः अस्तुवन् अस्माएवेन्द्रायब्रह्महविर्लक्षणमन्नं उद्यतंदातुमूर्ध्वंधृतमतएवंविधइन्द्रः वृत्रमहन्नित्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥परिष्टोभत स्तोभतिःस्तुतिकर्मा उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् ।अनोनवुः णुस्तुतौ

अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लङि सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेतिझेरुसादेशः । उद्यतं यमउपरमे उत्पूर्वादस्मात्कर्मणिनिष्ठा अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

इन्द्रोवृत्रस्यतविषींनिरहन्त्सहसासहः ।
महत्तदस्यपौंस्यंवृत्रंजघन्वाँअसृजदर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ १० ॥ ३० ॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । तविषीम् । निः । अहन् । सहसा । सहः । महत् । तत् । अस्य । पौंस्यम् । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १० ॥ ३० ॥

इन्द्रःवृत्रस्यासुरस्यतविषींबलं स्वकीयेनबलेननिरहन् हतवान्सहसासहनेनाभिभवसाधनेनायुधेनसहःअभिभवसाधनम् वृत्रायुधंनिरहन् हतवान् अस्येन्द्रस्यतत्पौंस्यंबलंमहत्अतिप्रौढंयस्मादयंवृत्रंजघन्वान्हतवान् हत्वाच तन्निरुद्धाअपः असृजत् तस्माद्वृत्रान्निरगमयत् अन्यत्पूर्ववत् ॥ पौंस्यं पुंसअभिवर्धने चुरादिः अचोयदितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । जघन्वान् हन्तेर्लिटःक्वसुः विभाषागमहनविदेतिइटोविकल्पादिडभावः अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्यहन्तेर्हकारस्यघत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेत्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

एकादशीमृचमाह—

इमेचित्तवमन्यवेवेपेतेभियसामही ।
यदिन्द्रवज्रिन्नोजसावृत्रंमरुत्वाँअवधीरर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ११ ॥

इमे इति । चित् । तव । मन्यवे । वेपेते इति । भियसा । मही इति । यत् । इन्द्र । वज्रिन् । ओजसा । वृत्रम् । मरुत्वान् । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ११ ॥

महीमहत्यौ इमेद्यावापृथिव्यौअपि हेइन्द्र तवमन्यवेत्वदीयकोपात् भियसाभीत्यावेपेते कम्पेते हेवज्रिन्वज्रवन्निन्द्र मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तस्त्वं ओजसाबलेनयद्यदावृत्रमवधीः तदानीं

द्यावापृथिव्यावपिभयेनअकम्पिषातामित्यर्थः ॥ वेपेते टुवेपृकम्पने । भियसा ञिभीभये औणादिकःक्सिप्रत्ययः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

नवेपंसानतंन्यतेन्द्रंवृत्रोविबीभयत् ।
अभ्येनंवज्रंआयसःसहस्रंभृष्टिरायतार्चन्ननुंस्वराज्यंम् ॥ १२ ॥

न । वेपंसा । न । तन्यता । इन्द्रंम् । वृत्रः । वि । बीभयत् । अभि । एनम् । वज्रंः । आयसः । सहस्रंऽभृष्टिः । आयत । अर्चन् । अनुं । स्वऽराज्यंम् ॥ १२ ॥

वृत्रःइन्द्रंवेपसास्वकीयेनवेपनेनकम्पनेन नविबीभयत् भीतंनाकरोत् तथातन्यतास्वकीयेनघोरेणगर्जनशब्देननविबीभयत् अपिचेन्द्रेणविसृष्टआयसः अयोमयःसहस्रभृष्टिः अनेकाभिर्धाराभिर्युक्तोवज्रः एनंवृत्रंअभ्यायत हन्तुमाभिमुख्येनागच्छत् अन्यत्पूर्ववत् ॥ तन्यता स्तनशब्दे ऋतन्यञीत्यादिनातनोतेर्विधीयमानोयतुच्बहुलवचनादस्मादपिभवति अतएवसलोपश्च सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वम् । बीभयत् ञिभीभये हेतुमतिणिच् अत्रवेपनस्तन्यतुभ्यांभयं नहेतोःवृत्रादितिहेतुभयाभावाद्बिभेतेर्हेतुभयइत्यात्वाभावः ण्यन्ताल्लुङिच्लेश्चङादि । आयत अयपयगतौ भौवादिरात्मनेपदी ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

यद्वृत्रंतवंचाशनिंवज्रेणसमयोधयः ।
अहिमिन्द्रजिघांसतोदिवितेबद्बधेशवोर्चन्ननुंस्वराज्यंम् ॥ १३ ॥

यत् । वृत्रम् । तवं । च । अशनिम् । वज्रेण । सम्ऽअयोधयः । अहिंम् । इन्द्र । जिघांसतः । दिवि । ते । बद्बधे । शवंः । अर्चन् । अनुं । स्वऽराज्यंम् ॥ १३ ॥

हेइन्द्र यद्यदावृत्रंतवहननार्थंतेनसृष्टामशनिंवज्रंवज्रेणसमयोधयः सम्यक्प्राहार्षीः तदानीमहिमागत्यहन्तारंवृत्रंजिघांसतोहन्तुमिच्छतस्तेतवशवोबलंदिविबद्बधेबद्धमनुस्यूतं व्याप्तमा-

सीत् शिष्टंपूर्ववत्॥ जिघांसतः हन्तेरिच्छार्थेसनिअज्झनगमांसनीत्युपधादीर्घत्वम् ।बद्बधे बधब-न्धने कर्मणिलिटिव्यत्ययेनहलादिशेषाभावः॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

अभिष्टनेतेअद्रिवोयत्स्थाजगच्चरेजते ।
त्वष्टाचित्तवमन्यवइन्द्रवेविज्यतेभियार्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ १४ ॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत् । च । रेजते ।
त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इन्द्र । वेविज्यते । भिया । अर्चन् ।
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १४ ॥

हेअद्रिवोवज्रिन्निन्द्र तेतव अभिष्टनेसिंहनादेसतिस्थाः स्थावरंजगत् जंगमंचयदस्तितदु-भयंरेजतेकम्पते त्वष्टाचित् वज्रनिर्मातात्वष्टाचतवमन्यवेत्वदीयायकोपायभियाभीत्यावेविज्यते भृशंकम्पते अन्यत्समानम् ॥ स्थाः तिष्ठतेःक्विप्चेतिक्विप् । वेविज्यते ओविजीभयचलनयोः अस्मात्क्रियासमभिहारेयङ् सन्यङोरितिद्विर्भावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेयङएवस्वरः शिष्यते । इन्द्रेत्यस्यपादादौवर्तमानस्यामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेसति अस्यपा-दादित्वादपादादावितिपर्युदासान्निघाताभावः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

नहिनुयादधीमसीन्द्रंकोवीर्यापरः ।
तस्मिन्नृम्णमुतक्रतुंदेवाओजांसिसंदधुरर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥१५॥

नहि । नु । यात् । अधिऽइमसि । इन्द्रम् । कः । वीर्या । परः ।
तस्मिन् । नृम्णम् । उत । क्रतुम् । देवाः । ओजांसि । सम् । दधुः ।
अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १५ ॥

यात्यान्तंसर्वत्रव्याप्यवर्तमानमिन्द्रंनहिन्वधीमसि वयंनह्यवगच्छामः यतोवयमल्पाः पर-इत्येतत्सकारान्तमव्ययंवैदूर्यमाचष्टे परोदिवापरएनेतियथापरः परस्तात् अतिदूरेमनुष्यैः अन-

वगाह्येस्थानेवीर्यावीर्येणसामर्थ्येनवर्तमानमिन्द्रंकोमनुष्योजानीयात् नकोपीत्यर्थः कस्मादिति चेदत्राह तस्मिन्निति यस्मात् तस्मिन्निन्द्र देवाः नृम्णंधनं उत अपिच क्रतुंवीर्यंकर्म ओजांसिब-लानिचसन्दधुः स्थापयाञ्चक्रुः तस्मादित्यर्थः ॥ यात् याप्रापणे अस्माल्लटःशतृ सुपांसुलुगि-तिद्वितीयायालुक् । अधीमसि इण्गतौ इदन्तोमसिः । वीर्या सुपांसुलुगितितृतीयायाआ-कारः ॥ १५ ॥

षोडशीमृचमाह–

यामथर्वामनुष्पितादध्यङ्धियमत्नत ।
तस्मिन्ब्रह्माणिपूर्वथेन्द्रउक्थासमग्मतार्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ १६ ॥

याम् । अथर्वा । मनुः । पिता । दध्यङ् । धियम् । अत्नत । तस्मिन् । ब्रह्माणि । पूर्वऽथा । इन्द्रे । उक्था । सम् । अग्मत । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १६ ॥ ३१ ॥

अथर्वाएतत्संज्ञकऋषिः पितासर्वासांप्रजानांपितृभूतोमनुश्चदध्यङ् अथर्वणःपुत्रएतत्संज्ञ-कऋषिश्चयांधियमत्नत यत्कर्मातन्वत अकुर्वन् तस्मिन्कर्मणियानिब्रह्माणिहविर्लक्षणान्यन्नानि उक्था शस्त्ररूपाणिस्तोत्राणिचयानिसन्ति तानिसर्वाणितस्मिन्निन्द्रेसमग्मतसमगच्छन्त तत्रदृष्टा-न्तः–पूर्वथा पूर्वेषामन्येषांवसिष्ठादीनांयज्ञेषुयथाहवींषिस्तोत्राणिचइन्द्रेणसङ्गच्छन्ते तद्वत्यइन्द्रः स्वराज्यंस्वस्यराजत्वं अन्वर्चन् अनुपूजयन् वृत्रवधादिरूपेणकर्मणास्वकीयमधिपतित्वंप्रकटय-न्नित्यर्थः॥ अत्नत तनुविस्तारे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः। पूर्वथा प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसीतिइवार्थेपूर्वशब्दात्थाल्प्रत्ययः लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्व-स्योदात्तत्वम् । उक्था शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । समग्मत समोगम्यृच्छीत्यात्मनेपदम् लु-ङि मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥ १६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसा-यणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेपञ्चमोध्यायःसमाप्तः ॥५॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत । निर्ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
दाशतय्यापञ्चमोयमध्यायोव्याकृतःपुरा । धीमतासायणार्येणषष्ठोऽध्यायोऽथवर्ण्यते ॥१॥

प्रथममण्डलेत्रयोदशानुवाकेसप्तसूक्तानिव्याकृतानि इन्द्रोमदायेतिनवर्चमष्टमंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते-इन्द्रोनवेति ऋषिश्चान्यस्मादृषेरितिपरिभाषयारहूगणपुत्रस्यगोतमस्यानुवृत्तेरस्यसूक्तस्यसऋषिः पूर्वसूक्तेपाङ्क्तंहीत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषयाइदमुत्तरंचसूक्तंपाङ्क्तं अनादेशपरिभाषयेन्द्रोदेवता पृष्ठ्यस्यपञ्चमेहनिनिष्केवल्यशस्त्रेइदंसूक्तम् सूत्रितंच-प्रेदंब्रह्मेन्द्रोमदायसत्रामदासइतिनिष्केवल्यमिति आरंभणीयेचातुर्विंशिकेहनिमाध्यन्दिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिनःशस्त्रे इन्द्रोमदायेति आद्यस्तृचोवैकल्पिकस्तोत्रियः होत्रकाणामितिखण्डेसूत्रितम्—इन्द्रोमदायवावृधेमदेमदेहिनोददिरिति । महाव्रतेनिष्केवल्येउत्तरपक्षे इन्द्रोमदायेत्येकाशंसनीया तथैवपञ्चमारण्यकेसूत्रितम्-इन्द्रोमदायवावृधइतिपङ्क्तिःसूददोहाइति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमामृचमाह—

ॐम् इन्द्रो॒मदा॑यवावृ॒धे॒शव॑सेवृत्र॒हानृभिः॑ ।
तमिन्म॒हत्स्वा॒जिषू॒तेमर्भे॑हवामहे॒सवाजे॑षु॒प्रनो॑ऽविषत् ॥ १ ॥

इन्द्रः॑ । मदा॑य । व॒वृ॒धे॒ । शव॑से । वृ॒त्र॒ऽहा । नृऽभिः॑ । तम् । इत् । म॒हत्ऽसु॑ । आ॒जिषु॑ । उ॒त । ई॒म् । अर्भे॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ । सः । वाजे॑षु । प्र । नः॒ । अ॒वि॒ष॒त् ॥ १ ॥

वृत्रहावृत्रस्यावरकस्यवृष्टिनिरोधकस्यमेघस्यासुरस्यवाहन्ता यद्वा आवरकाणांशत्रूणांहन्ताइन्द्रः मदायहर्षार्थंशवसे बलनामैतत् बलार्थंच नृभिर्यज्ञस्यनेतृभिर्ऋत्विग्भिः ववृधे स्तोत्रशस्त्ररूपाभिःस्तुतिभिः प्रवर्धितोबभूव स्तुत्याहिदेवताप्राप्तबलासतीप्रवर्धते तमित् तमेवेन्द्रंमहत्सुप्रभूतेषुआजिषुसंग्रामेषुहवामहे अस्माकंरक्षणायाह्वयामहे उतअपिचईमेनमर्भेऽल्पेसंग्रामेहवामहे अस्माभिराहूतःसचेन्द्रोवाजेषुसङ्ग्रामेषुनोऽस्मान्प्राविषत्प्रावतुप्रकर्षेणरक्षतु ॥ ववृधे वृधेःकर्मणि-

लिट् संहितायामभ्यासस्य अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम् तुजादित्वेहितूतुजानइतिवत्पदकाले दीर्घःश्रूयते । नृभिः सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तत्वस्यनृचान्यतरस्यामितिप्रतिषेधः। हवामहे ह्वयतेर्लेटिह्वइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् शपिगुणावादेशौ । अविषत अवरक्षणे लेटचडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् तस्यार्धधातुकत्वाद्वलादिलक्षणइट् ॥१॥

द्वितीयामृचमाह—

असिहिवीरसेन्योसिभूरिपरादुदिः ।
असिदभ्रस्यचिद्वृधोयजमानायशिक्षसिसुन्वतेभूरितेवसु ॥ २॥

असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराऽददिः । असि । दभ्रस्य । चित् । वृधः । यजमानाय । शिक्षसि । सुन्वते । भूरि । ते । वसु ॥ २ ॥

हेवीर शत्रुक्षेपणकुशलेन्द्र त्वंसेन्योऽसि सेनार्होभवसि त्वमेकोऽपिसेनासदृशोभवसीत्यर्थः हियस्मादेवंतस्माद्भूरिप्रभूतंशत्रूणांधनंपरादादिः परादाताशत्रूणांपराङ्मुखंयथाभवतितथाआदातासिभवसि दभ्रस्यचित् अल्पनामैतत् अल्पस्यापितवस्तोतुःवृधोवर्धयितासि तथायजमानाययागंकुर्वतेसुन्वतेसोमाभिषवंकुर्वतेपुरुषायशिक्षसि अपेक्षितंधनंददासि शिक्षतिर्दानकर्मा यस्मात्तेतववसुधनंभूरिबहुलंअक्षयंविद्यते तस्माद्ददासीतिभावः ॥ परादादिः डुदाञ्दाने आदृगमहनजनइतिकिप्रत्ययः लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनेह्रस्वत्वम् आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । वृधः वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् इगुपधलक्षणःकः। सुन्वते शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

यदुदीरतआजयोधृष्णवेधीयतेधना ।
युक्ष्वामदच्युताहरीकंहनःकंवसौदधोस्माँइन्द्रवसौदधः ॥३॥

यत् । उत्ऽईरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना । युक्ष्व । मदऽच्युता । हरी इति । कम् । हनः । कम् । वसौ । दधः । अस्मान् । इन्द्र । वसौ । दधः ॥ ३ ॥

---

१ नि० १.७.।

अत्रेदमाख्यानम्—रहूगणपुत्रोगोतमःकुरुसृञ्जयानांराज्ञांपुरोहितआसीत् तेषांराज्ञांपरैः सहयुद्धेसति सऋषिरनेनसूक्तेनेन्द्रंस्तुत्वास्वकीयानांजयंप्रार्थयामासेति । तस्यचतत्पुरोहितत्वंवाजसनेयिभिराम्नातम्—गोतमोहवैराहूगणउभयेषांकुरुसृञ्जयानांपुरोहितआसीदिति । यद्यदाआजयःसङ्ग्रामाःउदीरतेउद्गच्छन्ति उत्पद्यन्ते तदानींधनाधनंधृष्णवे योधृष्णुः धर्षयिता शत्रूणांजेताभवति तस्मैधीयतेनिधीयते जयतोधनंभवतीत्यर्थः हेइन्द्र त्वंतादृशेषुयुद्धेषु प्रवृत्तेषुमदच्युताशत्रूणांमदस्यगर्वस्यच्यावयितारौहरीत्वदीयावश्वौयुक्ष्वरथेयोजय योजयित्वाच कं कंचिद्राजानंतवपरिचरणमकुर्वन्तं हनः हन्याः कंचनत्वांपरिचरन्तं वसौवसुनिधनेदधःस्थापयसि अतोजयपराजययोस्त्वमेवकारयितासि तस्मात् हेइन्द्र अस्मानस्मदीयान् राज्ञोवसौधने दधःस्थापय ॥ उदीरते ईरगतौ आदादिकः अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरएवशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः । धना सुपांसुलुगितिडादेशः । युक्ष्व युजिर्योगे अन्तर्भावितण्यर्थाल्लोटि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम । हनः हन्तेर्लेटिसिप्यडागमः हनश्चदधश्चेतिचार्थप्रतीतेश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः वसौलिङ्गव्यत्ययः । दधः दधधारणे लेटिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

क्रत्वा॑म॒हाँअ॑नु॒ष्व॒धंभी॒मआवा॑वृधे॒शवः॑ ।
श्रि॒यऋ॒ष्वउ॑पा॒कयो॒र्निशि॒प्रीहरि॑वान्दधे॒हस्त॑यो॒र्वज्र॑माय॒सम् ॥४॥

क्रत्वा॑ । म॒हान् । अ॒नु॒ऽस्व॒धम् । भी॒मः । आ । व॒वृ॒धे॒ । शवः॑ । श्रि॒ये । ऋ॒ष्वः । उ॒पा॒कयोः॑ । नि । शि॒प्री । हरि॑ऽवान् । द॒धे॒ । हस्त॑योः । वज्र॑म् । आ॒य॒सम् ॥ ४ ॥

क्रत्वाकर्मणाप्रज्ञयावा महान्सर्वाधिकः भीमः शत्रूणांभयंकरः इन्द्रः अनुष्वधं स्वधेत्यन्ननाम स्वधायां विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः सोमलक्षणस्यान्नस्यपानेसतीत्यर्थः शवः आत्मीयंबलं आववृधे आभिमुख्येनप्रावर्धयत् तदनन्तरं ऋष्वोदर्शनीयः शिप्री शिप्रेहनूनासिकेवा तद्युक्तः हरिवान् हरिनामकाश्वोपेतइन्द्र उपाकयोः अन्तिकनामैतत् समीपवर्तिनोर्हस्तयोर्बाह्वोः आयसं अयोमयं वज्रं श्रिये संपदर्थंनिदधेनिदधाति स्थापयति सोमपानेनहृष्टःप्रबलइन्द्रः शत्रूणांहन-

नायहस्तेवज्रंगृह्णातीतितात्पर्यार्थः ॥ ऋत्वा जसादिषुछन्दसिवावचनमितीनाभावस्यविकल्पितत्वादभावः । आयसं तस्यविकारइत्यण्प्रत्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आपंप्रौपार्थिवंरजोबद्धधेरोचनादिवि ।
नत्वावाँइन्द्रकश्चननजातोनजनिष्यतेतिविश्वंववक्षिथ ॥५॥१॥

आ । पप्रौ । पार्थिवम् । रजः । बद्बधे । रोचना । दिवि । न ।
त्वाऽवान् । इन्द्र । कः । चन । न । जातः । न । जनिष्यते । अति ।
विश्वम् । ववक्षिथ ॥ ५ ॥ १ ॥

इन्द्रः स्वतेजसापार्थिवं पृथिव्याःसंबन्धिवस्तुजातं रजोऽन्तरिक्षलोकंचआपप्रौआपूरयति तथादिविद्युलोकेरोचनारोचमानानिदीप्तानिनक्षत्राणिबद्बधेबबंध स्थापितवान् अतोहेइन्द्र त्वावान् त्वत्सदृशःकश्चननजातोनोत्पन्नोऽस्ति नचजनिष्यतेउत्पत्स्यमानोऽपिनास्ति तादृशस्त्वंविश्वंसर्वैरक्षितव्यंजगत् अतिववक्षिथअतिशयेनवोढुमिच्छसि सर्वस्यजगतोनिर्वाहकोभवसीत्यर्थः ॥ पप्रौ प्रापूरणे लिटि आतऔणलइत्यौकारादेशः । पार्थिवं पृथिव्याञाञावित्यञ्प्रत्ययञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । रजः रजन्त्यस्मिनगन्धर्वादयइतिरजोऽन्तरिक्षं रञ्जरागे असुनिरजकरजनरजस्सूपसंख्यानमितिनलोपः । बद्बधे बधबन्धने लिटिव्यत्ययेनहलादिशेषाभावः एकहल्मध्यगतत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपावपिनस्तः पादादित्वान्निघाताभावः । त्वावान् वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमितिवतुप् आसर्वनाम्नइत्यात्वम् । ववक्षिथ वहप्रापणे अस्मादिच्छासनि सन्यतइतीत्वस्यसर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइत्यभावः सन्नन्ताल्लिटि अमन्त्रेइतिप्रतिषेधादाम्प्रत्ययाभावः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

षष्ठीमृचमाह—

योअर्योमर्तभोजनंपरादद्दातिदाशुषे ।
इन्द्रोअस्मभ्यंशिक्षतुविभजाभूरितेवसुभक्षीयतवराधसः ॥६॥

यः । अर्यः । मर्तऽभोजनम् । पराऽददाति । दाशुषे । इन्द्रः ।
अस्मभ्यम् । शिक्षतु । वि । भज । भूरि । ते । वसु । भक्षीय ।
तव । राधसः ॥ ६ ॥

अर्यःस्वामीपालयितायइन्द्रः मर्तभोजनंसर्वैर्मनुष्यैरुपभोज्यमन्नंदाशुषेचरुपुरोडाशादीनि दत्तवतेयजमानायपराददातिप्रयच्छति सइन्द्रोऽस्मभ्यंशिक्षतु तादृशमन्नंददातु अवशिष्टपादद्वयंप्रत्यक्षकृतं हेइन्द्रअस्मभ्यंदातुंधनंविभज विभक्तंकुरु यतस्तेतववसुधनंभूरिबहुलमसंख्यातं अतस्तवराधसोधनस्यएकदेशंभक्षीयभजेय प्राप्नुयाम् ॥ पराददाति अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् । दाशुषे दाशृदाने दाश्वान्साह्वानितिक्वसुप्रत्ययान्तोनिपात्यते चतुर्थ्येकवचनेवसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् । भक्षीय भजसेवायां प्रार्थनायांलिङि तस्यछन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाच्छबभावः सलोपाभावश्च एकाचइतीट्प्रतिषेधः आगमानुदात्तत्वेप्रत्ययस्वरएवशिष्यते पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वान्निघाताभावः समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् ॥ ६ ॥

चातुर्विंशिकेऽहनिमाध्यन्दिनसवनेब्राह्मणाच्छंसिनोमदेमदेहिनोददिरितिवैकल्पिकोनुरूपस्तृचः होत्रकाणामितिखण्डेसूत्रितम्—मदेमदेहिनोददिः सुरूपकृत्नुमूतयइति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेसप्तमीमृचमाह—

मदेमदेहिनोददिर्यूथागवामृजुक्रतुः ।
संगृभायपुरूशतोभयाहस्त्यावसुशिशीहिरायआभर ॥७॥

मदेऽमदे । हि । नः । ददिः । यूथा । गवाम् । ऋजुऽक्रतुः । सम् ।
गृभाय । पुरु । शता । उभयाहस्त्या । वसु । शिशीहि । रायः ।
आ । भर ॥ ७ ॥

मदेमदेसोमपानेनहर्षेहर्षेसति ऋजुक्रतुःऋजुकर्मासइन्द्रोनोऽस्मभ्यंगवांयूथानिददिःहि गोयूथानांदाताखलु हेइन्द्र सत्वंपुरु पुरूणिप्रभूतानि शताशतसंख्याकानि अपरिमितानीत्यर्थः वसुवसूनि धनानिउभयाहस्त्या उभाभ्यांहस्ताभ्यां संगृभायअस्मभ्यंदातुं सम्यक् गृहाण शिशीहि अस्मांस्तीक्ष्णीकुरु निशितबुद्धियुक्तान्कुर्वित्यर्थः रायोधनानिहस्तयोःस्थितानिआभर

आहरमयच्छ ॥ ददिः इुदाञ्दाने आदृगमहनजनइतिकिप्रत्ययः । यूथा शेश्छन्दसिबहुलमिति शेर्लोपः । गवां सावेकाचइतिप्राप्तस्यनगोश्वन्त्सावर्णेतिप्रतिषेधः । गृभाय ग्रहउपादाने लोटिहि छन्दसिशायजपीतिश्नाप्रत्ययस्यशायजादेशः हृग्रहोर्भइतिभत्वम् । उभयाहस्त्या उभयहस्त शब्दादुत्तरस्यतृतीयाद्विवचनस्यसुपांसुलुगितिडयादेशः अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् समासान्तोदात्तत्वेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । वसु सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । शिशीहि शोतनूकरणे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः आदेचइत्यात्वं इदित्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं ईहल्यघोरितिधातोरीत्वं पादादित्वान्निघाताभावः । रायः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

मादयस्वसुतेसचाशवसेशूरराधसे ।
विद्माहित्वापुरूवसुमुपकामान्त्ससृज्महेथानोविताभव ॥८॥

मादयस्व । सुते । सचा । शवसे । शूर । राधसे । विद्म । हि । त्वा । पुरुऽवसुम् । उप । कामान् । ससृज्महे । अथ । नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

हेशूरशौर्यवन्निन्द्र सुते सोमेअभिषुतेसतिआगत्य सचास्माकंसखासन्मादयस्व तेनसोमेनतृप्तोभव किमर्थं शवसेबलार्थंराधसेस्माकंधनार्थंच त्वात्वांपुरूवसुंबहुधनंविद्माहिवयं जानीमःखलु अतोऽस्मदीयान्कामान् मात्रागवावत्सानिव त्वयाउपससृज्महेहि त्वया खल्वेकीकुर्मः अथानन्तरं नोऽस्माकं अविताअभिलषितफलप्रदानेनरक्षिताभव ॥ मादयस्व मदतृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचएवस्वरःशिष्यते । ससृज्महे सृजविसर्गे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् अत्रापिशब्दानुषङ्गात् छन्दस्यनेकमपिसाकांक्षमितिनिघातप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

एतेतइन्द्रजन्तवोविश्वंपुष्यन्तिवार्यम् ।
अन्तर्हिख्योजनानामर्योवेदोअदाशुषांतेषांनोवेदआभर ॥९॥ २॥

एते । ते । इन्द्र । जन्तवः । विश्वम् । पुष्यन्ति । वार्यम् । अन्तः ।
हि । ख्यः । जनानाम् । अर्यः । वेदः । अदाशुषाम् । तेषाम् । नः ।
वेदः । आ । भर ॥ ९ ॥ २ ॥

हेइन्द्र तेतवस्वभूताएतेजन्तवोयजमानलक्षणाजनाः विश्वंसर्वंवार्यं सर्वैःसंभजनीयंहविः पुष्यन्तिवर्धयन्ति अदाशुषां हविषामदातॄणांजनानांअन्तर्मध्येविद्यमानंवेदोधनं अर्यःसर्वेषांस्वामीत्वंख्योहि पश्यसिहि जानासीत्यर्थः तेषामयजमानानांवेदोधनंनोस्मभ्यंआभर आहृत्यप्रयच्छेतियावत् अयजमानेषुविद्यमानंधनंयागानुपयुक्तत्वाद्व्यर्थमेवभवेत् अतस्तस्यधनस्य सार्थकत्वायतदीयंधनमपहृत्य यजमानेभ्यःप्रयच्छेतितात्पर्यार्थः ॥ ख्यः ख्याप्रकथने अयंदर्शनार्थोपि वर्तमानेछान्दसोलुङ् अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्लेरङादेशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

उपोष्विति षळृचंनवमंसूक्तम् गोतमस्यार्षमैन्द्रं अन्त्याजगती आद्याःपङ्क्तयः अनुक्रान्तंच— उपोषुषड्जगत्यन्तमिति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः षोडशिशस्त्रे आद्यासुसंदृशमित्यादिकेद्वेऋचौ चविनियुज्यन्ते अथषोडशीतिखण्डेसूत्रितम्—उपोषुशृणुहीगिरःसुसंदृशंत्वावयंमघवन्नित्येकाद्वेचपङ्क्तीइति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उपोषुशृणुहीगिरोमघवन्मातथाइव ।
यदानःसूनृतावतःकरआदर्थयासइद्योजान्विन्द्रतेहरी ॥१॥

उपोइति । सु । शृणुहि । गिरः । मघऽवन् । मा । अतथाःऽइव ।
यदा । नः । सूनृताऽवतः । करः । आत् । अर्थयासे । इत् । योज ।
नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ १ ॥

हेमघवन्धनवन्निन्द्र गिरःअस्मदीयाःस्तुतीः उपोउपैवसुशृणुहि उपगत्यसम्यक्शृणु अतथाइवपूर्वंयथाविधस्त्वंतद्विपरीतोमाभूः अस्मासुपूर्वंयथाअनुग्रहबुद्धियुक्तः तथाविधएवभवेत्यर्थः अपिचनोऽस्मान्सूनृतावतः प्रियसत्यात्मिकावाक्सूनृता तयास्तुतिरूपयावाचायुक्तान्

यदाकरःकरोषि आतअनन्तरंत्वमपिअर्थयासेइत् अर्थयसएव याचयसएवनतदास्से अस्माभिः प्रयुक्तास्तुतीः त्वमपिस्वीकरोषीत्यर्थः अतोहेइन्द्र तेहरीत्वदीयावश्वौनुक्षिप्रंयोजरथेयोजय ॥ श्रृणुहि उतश्चप्रत्ययाच्छन्दसिवावचनमितिवचनात्उतश्चप्रत्ययादितिहेर्लुगभावः । अतथाइव तथेवाचरतितथाति सर्वप्रातिपदिकेभ्यइत्येकइतिक्विप् तथातेरप्रत्ययः नतथाइवअतथाइव अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । करः डुकृञ्करणे लुङि कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीतिच्लेरङादेशः ननुअङः सतिशिष्टत्वात्तिस्वरेणान्तोदात्तेनभवितव्यम् तर्हिलङिव्यत्ययेनशप् ननुकृञ्करणेइतिभ्वादौ पठ्यते अतोव्यत्ययःकस्मात्क्रियतेइतिचेत् मैवम् यस्मादस्यधातोस्तत्रपाठःअनार्षः तथाहिकः करत्करतीत्यत्रयदाहतुर्न्यासकारहरदत्तौव्यत्ययेनशबिति तस्मादस्यधातोर्भ्वादौपाठोनास्तीति गम्यते किंच यद्ययंपठ्येत करदित्येवमादिरूपसिद्ध्यर्थंकृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीतिकरोतेरङ्विधानमनर्थकंस्यात् अस्माल्लङिशपिअस्यरूपसिद्धेः लुङ्लङोरर्थभेदात् लुङ्येतद्रूपसिद्धयेकर्तव्यमङ्विधानमितिचेत् न छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलुङादीनामेकत्रविधानेनार्थभेदाभावादिति अनेनप्रकारेणास्माभिर्धातुवृत्तावयंधातुर्निराकृतः अतोव्यत्ययेनेतिसिद्धम् । अर्थयासेअर्थयाच्ञायां चुरादिरात्मनेपदी लेटयाडागमः । योज युजिर्योगे ण्यन्ताल्लोटि छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात्णेरनिटीतिणिलोपः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अक्षन्नमीमदन्तह्यवप्रियाअधूषत ।
अस्तोषतस्वभानवोविप्रानविष्ठयामतीयोजान्विन्द्रतेहरी ॥२॥

अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अव । प्रियाः । अधूषत । अस्तोषत । स्वऽभानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वयादत्तान्यन्नानिअक्षन् यजमानाभुक्तवन्तः भुक्त्वाचअमीमदन्तहि तृप्ताश्चासन् प्रियाः स्वकीयास्तनूः अवाधूषत अकंपयन् अतिशयितरसास्वादनेनवक्तुमशक्नुवन्तः शरीराण्यकंपयन् तदनन्तरंस्वभानवः स्वायत्तदीप्तयोविप्राः मेधाविनस्ते नविष्ठयानवितृतमया मतीमत्या स्तुत्या अस्तोषतास्तुवन् अन्यत्पूर्ववद्योज्यम् ॥ अक्षन् अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घस्लृइतिघस्लादेशः मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः खरिचेतिचर्त्वं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् अडागमउदात्तः । अमीमदन्त मदतृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी लुङिच्लेश्चङिणिलोपोपधाह्र-

स्वद्विर्भावसन्वद्भावेत्वदीर्घाः । अधूषत धूञ्कंपने लुङिसिचिव्यत्ययेनगुणाभावः यद्वा छन्दस्यु-भयथेतिसिचःसार्वधातुकत्वेनङित्त्वात् ग्क्ङितिचेतिप्रतिषेधः अथवा धूविधूनने तौदादिकः कुटा-दिः अस्मात्कर्मणिलुङि गाङ्कुटादिभ्यइतिसिचोङित्त्वाद्गुणाभावः । नविष्ठया नुस्तुतौ करणभू-तायाअपिस्तुतेःस्वव्यापारेकर्तृत्वात्तृच् तदन्तात्तुश्छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः । मती सुपांसुलुगितितृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् मन्त्रेवृषेषपचमनविदेतिक्तिनउदात्तत्वम् ॥ २ ॥

महापितृयज्ञेसुसंदृशमित्येषाआहवनीयोपस्थानेविनियुक्ता सूत्रितंच—आहवनीयंसुसंदृशं-त्वेतिपंक्त्येति ।

तामेतांसूक्तेतृतीयामृचमाह—

सुसन्दृशंत्वावयंमघवन्वन्दिषीमहि ।
प्रनूनंपूर्णवन्धुरस्तुतोयाहिवशाँअनुयोजान्विंन्द्रतेहरी ॥३॥

सुऽसन्दृशम् । त्वा । वयम् । मघऽवन् । वन्दिषीमहि । प्र । नूनम् । पूर्णऽवन्धुरः । स्तुतः । याहि । वशान् । अनु । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ३ ॥

हेमघवन्निन्द्र सुसंदृशंसुष्ठुअनुग्रहदृष्ट्यासर्वस्यद्रष्टारंत्वात्वां वयंवन्दिषीमहिस्तवामहि स्तु-तिकर्तारोभूयास्मेत्याशास्यते अस्माभिर्वन्दिभिःस्तुतस्त्वं पूर्णवन्धुरःस्तोतृभ्योदेयैर्धनैःपूरितेन रथेनयुक्तःसन् वशान् अनुकामयमानान् अन्यान् यजमानान्प्रति नूनंप्रयाहिअवश्यंप्रतिष्ठस्व योजेत्यादिपूर्ववत्॥ वन्दिषीमहि वदिअभिवादनस्तुत्योः आशीर्लिङ् लिङाशिषीतितस्यार्धधातु-कत्वेनलसार्वधातुकस्वराभावेप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । मघवन्नित्यस्यामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्य-विद्यमानवत्त्वेसतिपादादित्वान्निघाताभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

सघातंवृषणंरथमधितिष्ठातिगोविदम् ।
यःपात्रंहारियोजनंपूर्णमिंन्द्रचिकेततियोजान्विंन्द्रतेहरी ॥४॥

सः । घ । तम् । वृषणम् । रथम् । अधि । तिष्ठाति । गोऽविदम् । यः । पात्रम् । हारिऽयोजनम् । पूर्णम् । इन्द्र । चिकेतति । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

सघ सखल्विन्द्रः वृषणंकामाभिवर्षकंगोविदंगवांलंभयितारं तंरथंअधितिष्ठातिइदृशंरथं अधितिष्ठतु आरूढोभवतु हेइन्द्र योरथः हारियोजनं एतत्संज्ञकंधानामिश्रितंपूर्णंसोमेनपूर्णंपात्रं चिकेतति ज्ञापयति तंरथंअधितिष्ठेतिपूर्वेणान्वयः अधिष्ठायच त्वदीयावश्वौक्षिप्रंयोजय॥ घ ऋचितुनुघेतिदीर्घः । रथं अधिशीङ्स्थासांकर्मेत्यधिकरणस्यकर्मसंज्ञा । तिष्ठाति तिष्ठतेर्लेट्याडागमः। चिकेतति कितज्ञाने लेटचडागमः जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः बहुलंछन्दसीतिवक्तव्यमितिवचनात् नाभ्यस्तस्याचिपितीतिलघूपधगुणप्रतिषेधोनभवति ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

युक्तस्तेअस्तुदक्षिणउतसव्यःशतक्रतो ।
तेनंजायामुपंप्रियांमन्दानोयाह्यन्धसोयोजान्विन्द्रतेहरी ॥५॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । तेन । जायाम् । उप । प्रियाम् । मन्दानः । याहि । अन्धसः । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हेशतक्रतोबहुकर्मवन्निन्द्र त्वेत्वदीयेरथेदक्षिणोदक्षिणपार्श्वस्थोऽश्वोयुक्तोऽस्तु उतअपिच सव्यः वामपार्श्वस्थोपियुक्तोऽस्तु तेनरथेन अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्यपानेनमन्दानोमत्तस्त्वं प्रियांप्रीणयित्रींजायामुपयाहि सायत्रवर्ततेतत्रगच्छेत्यर्थः तदर्थंहेइन्द्र त्वदीयावश्वौरथेक्षिप्रंयोजयअनयोत्तरयाचपीतसोमस्येन्द्रस्यस्वगृहंप्रतिप्रस्थानंप्रतिपाद्यते ॥ मन्दानः मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु लिटःकानच् द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः।अन्धसः अदभक्षणे अदेर्नुम्धश्चेत्यसुन् धातोर्नुमागमोधकारान्तादेशश्च ॥ ५ ॥

अन्त्येष्वहःसुहारियोजनस्ययुनज्मात्येषायाज्या सूत्रितंच—युनज्मितेब्रह्मणाकेशिनाहरी-इतियाज्यानुवाक्येअन्त्येष्वहःस्विति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

युनज्मितेब्रह्मणाकेशिनाहरीउपप्रयाहिदधिषेगभस्त्योः[1]।
उत्त्वासुतासोरभसाअमन्दिषुःपूषण्वान्वज्रिन्त्समुपत्न्यामदः ॥६॥३॥

युनज्मि। ते। ब्रह्मणा। केशिना। हरी इति। उप। प्र। याहि। दधिषे। गभस्त्योः। उत्। त्वा। सुतासः। रभसाः। अमन्दिषुः। पूषण्ऽवान्। वज्रिन्। सम्। ऊम् इति। पत्न्या। अमदः ॥ ६ ॥ ३ ॥

हेइन्द्र केशिनाकेशयुक्तौशिखावन्तौतेहरीन्वदीयावश्वौ ब्रह्मणास्तोत्ररूपेणमन्त्रेणयुनज्मि रथेसंयोजयामि तेनरथेनउपप्रयाहि त्वद्गृहमुपगच्छ गभस्त्योःबाहुनामैतत् बाह्वोःअश्वबन्धकान् रश्मीन्दधिषेधारयस्व त्वात्वांसुतासोयज्ञेऽभिषुताःसोमाः रभसाः वेगवन्तःतीव्राः क्षिप्रंमदकारिण- इत्यर्थः उदमन्दिषुः उत्कृष्टमदयुक्तमकार्षुः हेवज्रिन् अतस्त्वंस्वगृहंगत्वापूषण्वान् अत्रपूषन्श- ब्दःपुष्टौवर्तते पुष्टिर्वैपूषा पुष्टिमेवावरुन्धइतिश्रुतेः । सोमपानजनितयापुष्ट्यायुक्तःसन्पत्न्या स्वभार्ययासहसमुअमदः सम्यगेवतृप्तोभव ॥ केशिना केशशब्दान्मत्वर्थीयइनिः सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः। रभसाः अर्शआदित्वादच्। अमन्दिषुः व्यत्ययेनपरस्मैपदम्। पूषण्वान् पुषपुष्टौ श्व- न्नुक्षन्नित्यादौपूषन्निितिनिपात्यते तच्चात्रभावसाधनंद्रष्टव्यम् पूषाअस्यास्तीतिपूषण्वान् मादुपधाया- इतिमतुपोवत्वम् नलोपेअनोनुडितिनुट् ह्रस्वनुड्भ्यांमतुपउदात्तत्वम्। अमदः मदीहर्षे छन्दसिलुङ्- लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलङ् श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् ॥ ६॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेतृतीयोवर्गः॥ ३ ॥

अश्वावतीतिषड्ऋचंदशमंसूक्तम् गोतमस्यार्षमैन्द्रंजागतम् तथाचानुक्रान्तम्—अश्वावति- जागतमिति । अतिरात्रेतृतीयेपर्यायेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेइदंसूक्तम् सूत्रितंच—अश्वावतिप्रोग्रां- पीतिंवृष्णइयर्मिसत्यामितियाज्येति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अश्वावतिप्रथमोगोषुगच्छतिसुप्रावीरिन्द्रमर्त्यस्तवोतिभिः ।
तमित्पृणक्षिवसुनाभवीयसासिन्धुमापोयथाभितोविचेतसः ॥१॥

[1] तै० ब्रा० २. ७. २. ।

अश्वं॒ऽवति । प्र॒थ॒मः । गोषु॑ । ग॒च्छ॒ति॒ । सु॒प्र॒ऽअ॒वीः । इ॒न्द्र॒ । मर्त्यः॑ । तव॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ । तम् । इत् । पृ॒ण॒क्षि॒ । वसु॑ना । भवी॑यसा । सिन्धु॑म् । आपः॑ । यथा॑ । अ॒भितः॑ । विऽचे॑तसः ॥ १ ॥

हेइन्द्र योमर्त्योमनुष्यः तवोतिभिः त्वदीयैरक्षणैःसुप्रावीः सुष्ठुप्ररक्षितोभवति समर्त्यः अश्वावतिबहुभिरश्वैर्युक्तेगृहेवर्तमानः गोषुप्राप्तव्येषुप्रथमोगच्छति सर्वेभ्योयजमानेभ्यःपूर्वमेवगोमान्भवतीत्यर्थः त्वंतमित् तमेवपुरुषंभवीयसाबहुतरेणभवितृतमेनवाशतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन वसुनाधनेनपृणक्षि संपृक्तं संपूर्णंकरोषि तत्रदृष्टान्तः—विचेतसः विशिष्टज्ञानहेतुभूताआपोयथा अभितः सर्वासुदिक्षुसिन्धुंसमुद्रंपूरयन्ति तद्वत् ॥ अश्वावति मन्त्रेसोमाश्वेतिमतौदीर्घत्वम् । सुप्रावीः अवितृस्तृतन्त्रिभ्यईरित्यवतेरीकारप्रत्ययः । ऊतिभिः ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम् । पृणक्षि पृचीसंपर्के रौधादिकः । भवीयसा बहुशब्दादीयसुनिबहोर्लोपोभूचबहोरितिबहुशब्दस्य भूभावः ईयसुनईकारलोपश्च अत्रतुछान्दसत्वादीकारलोपोनक्रियते भूभावश्चक्रियते अथवाभवितृशब्दात् तुश्छन्दसीतीयसुन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः ॥ १ ॥

अपोनप्त्रीयेहोतृचमसेद्भिःपूर्यमाणेआपोनदेवीरित्येषानुवक्तव्या सूत्रितंच—आपोनदेवीरुपयन्तिहोत्रियमितिसमाप्येति । ब्राह्मणंच—आपोनदेवीरुपयन्तिहोत्रियमितिहोतृचमसेसमवनीयमानास्वन्वाहेति[1] ।

तामेतांद्वितीयामृचमाह—

आपो॒नदे॒वीरुप॑यन्तिहो॒त्रिय॑म॒वः॑पश्य॑न्ति॒वित॑तं॒यथा॒रजः॑ ।
प्रा॒चैर्दे॒वासः॒प्रण॑यन्तिदेव॒युंब्र॑ह्म॒प्रियं॒जोषयन्तेव॒राइ॑व ॥२॥

आपः॑ । न । दे॒वीः । उप॑ । य॒न्ति॒ । हो॒त्रिय॑म् । अ॒वः । प॒श्य॒न्ति॒ । विऽत॑तम् । यथा॑ । रजः॑ । प्रा॒चैः । दे॒वासः॑ । प्र । न॒य॒न्ति॒ । दे॒व॒ऽयुम् । ब्र॒ह्म॒ऽप्रिय॑म् । जो॒ष॒य॒न्ते॒ । व॒राःऽइ॑व ॥ २ ॥

---

1 ऐ० ब्रा० २. २०. ।

होत्रियं होतुःस्वभूतं चमसंदेवीर्दैव्योद्योतमानाआपोन यथाआपःउपयन्ति उपगच्छन्ति तद्वदुपरिवर्तमानादेवासःदेवाःएतमेवचमसंअवः अवस्तात्पश्यन्ति होतृचमसे अस्माकंसोमाभिषवायापःपूरिताइतितेषांदृष्टिरप्यस्मिनसंलग्नाभूत् तत्रदृष्टान्तः—विततंविस्तीर्णं रजोज्योतिः सूर्यसंबन्धियथानिरन्तरमवस्तात्पततितद्वत्देवयुं देवान्कामयमानमेतंचमसंप्राचैः प्राचीनं यद्वा प्रांचनैःप्रगमनैः उत्तरवेद्यभिमुखंहोमकालेप्रणयन्ति होमार्थेप्रणीतंब्रह्मप्रियं ब्रह्मणासोमलक्षणेनान्नेनप्रीतंसंतृप्तंपूरितमित्यर्थः जोषयन्ते सर्वेदेवास्तंचमसंसेवन्ते वराइवकन्यकां यथावराममेयंभविष्यतिममेयंभविष्यतिइतिकन्यकांसेवन्ते एवंदेवाअपिममायंसोमः ममायंसोमइति अस्यपार्श्वेवर्तन्तइत्यर्थः एवमपोनप्त्रीयविनियोगानुसारेणयोजितम् मन्त्रस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वात् यदातुरात्रिपर्यायेस्याःविनियोगस्तदात्वेवंव्याख्येयम्—हेइन्द्र देव्यआपोयथानिम्नदेशं उपगच्छन्ति एवंदेवास्त्वदीयंस्तोत्रंशुश्रूषमाणाः होत्रियंहोतृसंबन्धिधिष्ण्यंस्थानंउपगच्छन्ति उपगत्यच अवस्तात्पश्यन्तिविततंज्योतिरिवदेवयुंदेवानात्मनइच्छन्तमेतंशंसितारं आगताःसर्वे देवाः प्राचीनंप्रणयन्ति अग्रतोधारयन्ति ब्रह्मप्रियंस्तोत्रप्रियंत्वांशंसन्तं वराः कन्यकाइवसेवन्ते ॥ होत्रियं होतृशब्दात्तस्येदमर्थेघप्रत्ययः ।अवः पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः। प्राचैः उच्चैर्नीचैरितिवदव्ययम् यद्वा प्रपूर्वादञ्चतेर्घञर्थेकविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थमितिपरिगणनस्योपलक्षणार्थत्वाद्भावेकप्रत्ययः अनिदितामितिनलोपः । जोषयन्ते जुषीप्रीतिसेवनयोः स्वात्मनःप्रयोज्यत्वाद्धेतुमतिणिच् ॥ २ ॥

प्रवर्ग्याभिष्टवे अधिद्वयोरित्येषा स्पृष्ट्वोदकमितिखण्डेसूत्रितम्—अधिद्वयोरदधाउक्थ्यंवचःशुक्रन्तेअन्यद्यजतन्तेअन्यदिति । हविर्धानप्रवर्तनेप्येषा सूत्रितंच—यमेइवयतमानेयदैतमधिद्वयोरदधाउक्थ्यंवचइत्यर्धर्चेआरभेदिति ।

तामेतांसूक्तेतृतीयामृचमाह—

अधिद्वयोरदधाउक्थ्यं१वचोयतस्रुचामिथुनायासपर्यतः ।
असंयत्तोव्रतेतेक्षेतिपुष्यतिभद्राशक्तिर्यजमानायसुन्वते ॥३॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थ्यम् । वचः । यतऽस्रुचा । मिथुना । या । सपर्यतः । असम्ऽयत्तः । व्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हेइन्द्र द्वयोर्हविर्धानयोः उक्थ्यंउक्थंशस्त्रं तद्योग्यंवचः युजे वामित्यादिमन्त्ररूपं वचनंअध्य-दधाः निहितवानसि ननुहविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेववचोधिनिधीयते इत्याशंक्य ब्राह्मणेनैवं व्याख्यातम्-अधिद्वयोरदधाउक्थ्यंवचइतिद्वयोर्ह्येतत्तृतीयंछदिरधिनिधीयतउक्थ्यंवचइतियदा-ह यज्ञियंवैकर्मोक्थ्यंवचोयज्ञमेवैतेनसमर्धयतीति । तत्रयथाहविर्धानद्वयेएकमेवतृतीयंछदिरधि-निधीयते एवंस्तोत्रमप्युभयोरेकंयुक्तम् उक्थंनामयज्ञसंबन्धिशस्त्रंतद्योग्यंवचनमपियज्ञियंकर्म तस्यायज्ञरूपयोर्हविर्धानयोर्यज्ञत्वसंपादनायाधिनिधानाद्यज्ञोपिसमृद्धोभवति कीदृशयोर्हविर्धा-नयोः यतस्रुचा यताःसंबद्धाःस्रुचःग्रहचमसादिलक्षणानिपात्राणिययोः तेमिथुनायुगलरूपेण-वर्तमाने या येहविर्धाने त्वांसपर्यतःपूजयतः तयोरित्यर्थः किञ्च ईदृग्रूपहविर्धानयुक्तोयजमानः असंयत्तः शत्रुभिःसहयुद्धार्थमनभिगतःसन् तेव्रते त्वदीयेकर्मणिक्षेतिनिवसति पुष्यतिचप्र-जयापशुभिश्चपुष्टोभवतिच सुन्वते त्वद्देवत्येयागेसोमाभिषवंकुर्वतेयजमानस्यभद्राकल्याणीश-क्तिः उत्कृष्टंबलंभवति एतत्सर्वंहविर्धानयोःउक्थ्यस्यवचसोनिधानेनत्वयाकृतमित्यर्थः॥ यतस्रु-चा यमउपरमे निष्ठायांअनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् इद-मादिषुत्रिषुपदेषुसुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः।सपर्यत सपरपूजायां कण्ड्वादिभ्योयक् अदुपदेशाल्ल-सार्वधातुकानुदात्तत्वे तस्यैवस्वरःशिष्यते । क्षेति क्षिनिवासगत्योः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्य लुक् । सुन्वते यजमानाय षष्ठ्यर्थेचतुर्थीवक्तव्येतिचतुर्थी शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३

चतुर्थीमृचमाह–

आदङ्गिराःप्रथमंदधिरेवयइद्धाग्नयःशम्यायेसुकृत्यया ।
सर्वंपणेःसमविन्दन्तभोजनमश्वावन्तंगोमन्तमापशुंनरः ॥४॥

आत् । अङ्गिराः । प्रथमम् । दधिरे । वयः । इद्धऽअग्नयः । शम्या । ये । सुऽकृत्यया । सर्वम् । पणेः । सम् । अविन्दन्त । भोजनम् । अश्वऽवन्तम् । गोऽमन्तम् । आ । पशुम् । नरः ॥ ४ ॥

यदापणिभिर्गावोपहृतास्तदानींअङ्गिराः अङ्गिरसः प्रथमंपूर्वंअग्रतः वयोहविर्लक्षण-मन्नंदधिरे इन्द्रार्थंसंपादितवन्तः आत्अनन्तरं तादृशायेंगिरसः इद्धाग्नयः प्रज्वलिताग्नियुक्ताः

---

१ ऐ० ब्रा० १. २९. ।

न्तः सुकृत्यया शोभनकरणोपेतया शम्याकर्मणाशोभनेनयागेनइन्द्रमयजन्निविशेषः तेनरो-यज्ञस्यनेतारोङ्गिरसः पणेः एतन्नाम्नोसुरस्यसंबन्धिसर्वंभोजनंधनंसमविन्दन्त समलभन्त कीदृशं अश्वावन्तं अश्वैर्युक्तम् गोमन्तंगोभिर्युक्तम् आकारःसमुच्चये गवाश्वव्यतिरिक्तं अन्यत्पशुं प-शुजातंचसमविन्दन्त ॥ अङ्गिराः सुर्पासुलुगितिजसःसुः । शम्या शमीतिकर्मनाम शाम्यत्यनया क्रिययादोषजातमितिशमी करणेघञ् नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेरितिवृद्धिप्रतिषेधः गौ-रादित्वात्ङीष् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । सुकृत्यया शोभनंकृत्यंकरणंयस्यांसातथोक्ता नञ्सुभ्या-मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यज्ञैरथर्वाप्रथमःपथस्ततेततःसूर्योव्रतपावेनआजनि ।
आगाआजदुशनाकाव्यःसचायमस्यजातममृतंयजामहे ॥५॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतऽपाः । वेनः । आ । अजनि । आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः । सचा । यमस्य । जातम् । अमृतम् । यजामहे ॥ ५ ॥

पणिभिरपहृतासुगोषु अथर्वाएतत्संज्ञऋषिः यज्ञैरिन्द्रदेवत्यैःअनुष्ठितैर्यागैःपथःगोसंबन्धि-नोमार्गान्प्रथमस्तततेतनुते सर्वेभ्यऋषिभ्यःपूर्वमेवकृतवानित्यर्थः ततस्तदनन्तरं व्रतपाः व्रतानां कर्मणांपालयितावेनःकान्तः सूर्यःसूर्यरूपइन्द्रः आजनि गवांप्रदर्शनायआविरभूत् ततोथर्वाता-गाआजत्आभिमुख्येनप्रापयत् तादृशस्येन्द्रस्यकाव्यःकवेःपुत्रउशनाभृगुःसचाअसुरनिरसनाय सहायोऽभूत् यमस्यअसुराणांनियमार्थंजातंप्रादुर्भूतंअमृतंमरणरहितंतमिन्द्रंयजामहे हविर्भिः पूजयामः ॥ पथः शसिभस्यटेर्लोपइतिटेर्लोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । तते तनु-विस्तारे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः ॥ अजनि जनीप्रादुर्भावे दीपजनबुधेत्यादिनाकर्तरिलुङि च्लेश्चिण् । आजत् अजगतिक्षेपणयोः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

बर्हिर्वायत्स्वपत्यायवृज्यतेर्कोवाश्लोकमाघोषतेदिवि ।
ग्रावायत्रवदतिकारुरुक्थ्य१स्तस्येदिन्द्रोअभिपित्वेषुरण्यति ॥६॥४॥

बर्हिः । वा । यत् । सुऽअपत्याय । वृज्यते । अर्कः । वा ।
श्लोकम् । आऽघोषते । दिवि । ग्रावा । यत्र । वदति । कारुः ।
उक्थ्यः । तस्य । इत् । इन्द्रः । अभिऽपित्वेषु । रण्यति ॥६॥४॥

स्वपत्यायशोभनापतनहेतुभूतायकर्मणेबर्हिर्वायद्यदावृज्यतेछिद्यतेअध्वर्युणायागार्थमाह्रियतेअर्कोवास्तोत्रनिष्पादकोहोतावाश्लोकंस्तुतिरूपांवाचंदिविद्योतमानेयज्ञेयदाआघोषते उच्चारयति यत्रयस्मिन्कालेग्रावाअभिषवार्थंप्रवृत्तउपलः वदतिशब्दंकरोति तत्रदृष्टान्तः—कारुरुक्थ्यः लुप्तोपममेतत् उक्थस्यशस्त्रस्यशंसिताकारुः स्तोतायथाअभिमतशब्दंकरोतितद्वत् तस्येत्पूर्वोक्तस्यसर्वस्यअभिपित्वेषुअभिप्राप्तिषुइन्द्रोरण्यतिरमते यद्वा पूर्वोक्तानांबर्हिरादीनां अभिप्राप्तिषुसतीषुइन्द्रोरण्यति अस्मदीयोयागोभविष्यतीतिहर्षशब्दंकरोति॥ वृज्यते वृजीवर्जने अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेयकएवस्वरःशिष्यते निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः। आघोषते घुषिर्विशब्दने भौवादिकः अत्रापियदित्यस्यनिपातस्यानुषङ्गान्निघाताभावः। रण्यति रमुक्रीडायां व्यत्ययेनश्यनपरस्मैपदंच अन्त्यविकारश्छान्दसः यद्वा रणशब्दार्थः व्यत्ययेनश्यन्॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेचतुर्थोवर्गः ॥४॥

असावीतिविंशत्यृचमेकादशंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—असाविविंशतिःषळनुष्टुभऔष्णिहपाङ्क्तगायत्रत्रैष्टुभास्तृचाःप्रगाथइति । आदितःषळनुष्टुभः सप्तम्याद्यास्तिस्रउष्णिहः दशम्याद्यास्तिस्रःपङ्क्तयः त्रयोदश्याद्यास्तिस्रोगायत्र्यः षोडश्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः एकोनविंशीबृहती विंशीसतोबृहती अनुवर्तनाद्गोतमऋषिः अनादेशपरिभाषयेन्द्रोदेवता सूक्तविनियोगोलिङ्गादवगन्तव्यः अविहृतषोडशिशस्त्रेआद्यौतृचौस्तोत्रियानुरूपौ सूत्रितंच—अथषोडश्यसाविसोमइन्द्रतइतिस्तोत्रियानुरूपाविति । आभिप्लविकेषूक्थेषुतृतीयसवनेच्छावाकस्यन्द्वावेवतृचौवैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ एह्यूष्विवितिखण्डेसूत्रितम्—असाविसोमइन्द्रतइममिन्द्रसुतंपिबेति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

असा॑वि॒सोम॑इन्द्रते॒शवि॑ष्ठधृष्ण॒वाग॑हि ।
आत्वा॑पृणक्त्विन्द्रि॒यंरजः॒सूर्यो॒नर॒श्मिभिः॑ ॥१॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शविष्ठ । धृष्णो इति । आ ।
गहि । आ । त्वा । पृणक्तु । इन्द्रियम् । रजः । सूर्यः । न ।
रश्मिऽभिः ॥ १ ॥

हेइन्द्र तेत्वदर्थंसोमःअसाविअभिषुतोऽभूत हेशविष्ठअतिशयेनबलवन् अतएवधृष्णो शत्रूणांधर्षयितः इन्द्रआगहि देवयजनदेशमागच्छ आगतंचत्वात्वांइन्द्रियंसोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं सामर्थ्यं आपृणक्तुआपूरयतु रजोन्तरिक्षंरश्मिभिःकिरणैःसूर्योन यथासूर्यःपूरयतितद्वत् ॥ शविष्ठ शवस्विन्शब्दादिष्ठनिविन्मतोर्लुक् टेरितिटिलोपः पादादित्वान्निघाताभावः । गहि गमेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धवत्त्वाद्धेर्लुगभावः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

इन्द्रमिद्धरीवहतोप्रतिधृष्टशवसम् ।
ऋषीणांचस्तुतीरुपयज्ञंचमानुषाणाम् ॥२॥

इन्द्रम् । इत् । हरी इति । वहतः । अप्रतिधृष्टऽशवसम् ।
ऋषीणाम् । च । स्तुतीः । उप । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ॥ २ ॥

अप्रतिधृष्टशवसंकेनाप्यप्रतिधर्षितबलंआहिंसितबलमित्यर्थः इन्द्रमित्इन्द्रमेवऋषीणांवसिष्ठादीनांमानुषाणांअन्येषांमनुष्याणांच स्तुतीर्यज्ञंचहरीअश्वौउपवहतः समीपंप्रापयतः यत्रयत्रस्तुवन्तियत्रयत्रयजन्तेतत्रतत्रसर्वत्रेन्द्रमश्वौप्रापयतइत्यर्थः॥ मानुषाणां मनोर्जाताविति मनुशब्दादञ्षुगागमश्च ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

आतिष्ठवृत्रहन्रथंयुक्तातेब्रह्मणाहरी ।
अर्वाचीनंसुतेमनोग्रावाकृणोतुवग्नुना ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । वृत्रऽहन् । रथम् । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति ।
अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । ग्रावा । कृणोतु । वग्नुना ॥ ३ ॥

हेवृत्रहन् शत्रूणांहन्तरिन्द्र रथमातिष्ठआरोह यस्मात्तेहरीत्वदीयावश्वौ ब्रह्मणास्तोत्रलक्षणेनमन्त्रेणयुक्तारथेऽस्माभिर्योजितौतस्मात्त्वंरथमातिष्ठ तेमनःत्वदीयंमनश्चग्रावाअभिषवार्थंप्रवृत्तःपाषाणः वग्नुनावचनीयेनाभिषवशब्देनअर्वाचीनं अस्मदभिमुखंसुकृणोतु सुष्ठुकरोतु ॥ युक्ता सुपांसुलुगित्याकारः । वग्नुना वचेर्गश्चेतिनुप्रत्ययः गकारश्चान्तादेशः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

इ॒मम् इ॑न्द्र सु॒तं पि॑ब॒ ज्येष्ठ॒मम॑र्त्यं॒ मद॑म् ।
शु॒क्रस्य॑ त्वा॒भ्य॑क्षर॒न्धारा॑ ऋ॒तस्य॒ साद॑ने ॥४॥

इ॒मम् । इ॒न्द्र॒ । सु॒तम् । पि॒ब॒ । ज्येष्ठ॑म् । अम॑र्त्यम् । मद॑म् ।
शु॒क्रस्य॑ । त्वा॒ । अ॒भि । अ॒क्ष॒र॒न् । धारा॑ः । ऋ॒तस्य॑ । सद॑ने ॥ ४ ॥

हेइन्द्र सुतमभिषुतमिमंसोमंपिब कीदृशंज्येष्ठंअतिशयेनप्रशस्यं मदंमदकरम् अमर्त्यंअमारकम् सोमपानजन्योमदोमदान्तरवन्मादकोनभवतीत्यर्थः तथाऋतस्ययज्ञस्यसंबन्धिनिसदने गृहेवर्तमानाः शुक्रस्यदीप्तस्यास्यसोमस्यधाराः त्वात्वामभ्यक्षरन्आभिमुख्येनसंचलन्ति त्वांप्राप्नुवन्ति स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः॥ज्येष्ठं प्रशस्यशब्दादिष्ठनि ज्यचेतिज्यादेशः । अक्षरन् क्षरसंचलने छान्दसोलङ् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

इन्द्रा॑य नू॒नम॑र्चतो॒क्थानि॑ च ब्रवीतन ।
सु॒ता अ॑मत्सु॒रिन्द॑वो॒ ज्येष्ठं॑ नमस्यता॒ सह॑ः ॥५॥५॥

इन्द्रा॑य । नू॒नम् । अ॒र्च॒त॒ । उ॒क्थानि॑ । च॒ । ब्र॒वी॒त॒न॒ । सु॒ताः ।
अ॒म॒त्सु॒ः । इन्द॑वः । ज्येष्ठ॑म् । न॒म॒स्य॒त॒ । सह॑ः ॥ ५ ॥ ५ ॥

हेऋत्विजः इन्द्रायनूनं क्षिप्रमर्चतपूजनंकुरुत एतदेवस्पष्टीक्रियते--उक्थानिअप्रगीतमन्त्रसाध्यानिस्तोत्राणिचब्रवीतनब्रूत सुताअभिषुताइन्दवःसोमाश्चअमत्सुःआगतमेनमिन्द्रंमत्तंकुर्वन्तु अनन्तरंज्येष्ठंप्रशस्यतमंसहःसहस्विनंबलवन्तंतमिन्द्रंनमस्यत नमस्कुरुत ॥ ब्रवीतन ब्रवीतेर्लोटितप्तनप्तनथनाश्चेतितनबादेशः । अमत्सुः मदीहर्षे छान्दसःप्रार्थनायांलुङ् आगमानुशा

नस्यानित्यत्वादिडभावः । नमस्यत नमोवरिवश्चित्रङइतिक्यच् । सहः लुगकारेकाररेफाश्चवक्तव्याइतिमत्वर्थीयस्यलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

नकिष्ट्वद्रथीतरोहरीयदिन्द्रयच्छसे ।
नकिष्ट्वानुमज्मनानकिःस्वश्वआनशे ॥६॥

नकिः । त्वत् । रथिऽतरः । हरी इति । यत् । इन्द्र । यच्छसे । नकिः । त्वा । अनु । मज्मना । नकिः । सुऽअश्वः । आनशे ॥ ६ ॥

हेइन्द्र यद्यस्मात्त्वं हरीएतत्संज्ञावश्वौयच्छसेरथेयोजयसि तस्मात्त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चिद्रथीतरः अतिशयेनरथवान्नकिःनास्ति अन्येषामीदृगश्वयुक्तरथाभावात् त्वा त्वामनुलक्ष्यमज्मना बलनामैतत् बलेनसदृशोऽपिनकिर्नह्यस्ति स्वश्वःशोभनाश्वोन्यश्वत्वांनकिरानशेनप्राप इन्द्रस्य बलाश्वयोरसाधारणत्वादिन्द्रसदृशबलवानश्ववान्लोकेकश्चिदपिनास्तीत्यर्थः ॥ नकिष्ट्वत् युष्मत्ततक्षुष्वन्तःपादमितिषत्वम् । रथीतरः अतिशयेनरथी तरपि ईद्रथिनइतीकारान्तादेशः अवग्रहसमयेछान्दसंह्रस्वत्वम् । यच्छसे यमेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । स्वश्वः बहुव्रीहावाद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आनशे अश्नोतेश्चेतिअभ्यासादुत्तरस्यनुट् ॥ ६ ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषुतृतीयसवनेब्राह्मणाच्छंसिनोयएकइद्विदयतइतिवैकल्पिकःस्तोत्रियस्तृचः एह्यूष्वितिखण्डेसूत्रितम्—सखायआशिषामहियएकइद्विदयतइति । महाव्रतेऽपिनिष्केवल्ये औष्णिहतृचाशीतावयंतृचोविनियुक्तः तथैवपञ्चमारण्यकेसूत्र्यते—यएकइद्विदयतआयाह्यद्रिभिःसुतमिति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेसप्तमीमृचमाह—

यएकइद्विदयतेवसुमर्तायदाशुषे ।
ईशानोअप्रतिष्कुतइन्द्रोअङ्ग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विऽदयते । वसु । मर्ताय । दाशुषे । ईशानः ।
अप्रतिऽस्कुतः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ७ ॥

यइन्द्रः एकइत् एकएवदाशुषे हविर्दत्तवतेमर्तायमनुष्याययजमानायवसुधनंविदयतेविशेषेण ददाति अङ्गेतिक्षिप्रनाम अप्रतिष्कुतः परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहितइत्यर्थः एवंभूतः सइन्द्रः क्षिप्रंईशानः सर्वस्यजगतःस्वामीभवति ॥ विदयते दयदानगतिरक्षणहिंसादानेषु शपःपित्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः । अप्रतिष्कुतः कुशब्दे प्रतिकूलं कूयतेशब्द्यतइतिप्रतिष्कुतः पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुट् सुषामादित्वात्षत्वम् नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह–

कदामर्तमराधसंपदाक्षुम्पमिवस्फुरत् । कदानःशुश्रवद्गिरइन्द्रोअङ्ग॥८॥

कदा । मर्तम् । अराधसम् । पदा । क्षुम्पम्ऽइव । स्फुरत् ।
कदा । नः । शुश्रवत् । गिरः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ८ ॥

अराधसंहविर्लक्षणेनराधसाधनेनरहितम् अयष्टारमित्यर्थः एवंविधंमर्तंमनुष्यं इन्द्रः पदापादेनक्षुंपमिवअहिच्छत्रकमिव कदास्फुरत् स्फुरिष्यति बाधिष्यति यथा अहिच्छत्रंमण्डलाकारेणशयानंकश्चिदनायासेनहन्ति एवमिन्द्रोऽपि कदास्मच्छत्रून्हनिष्यतीत्यर्थः स्फुरतिर्वधकर्मा स्फुरतिस्फुलतीतिवधकर्मसुपठितत्वात् नोऽस्माकंयष्टॄणांगिरः स्तुतिलक्षणावाचःइन्द्रः कदाकस्मिन्कालेअङ्गक्षिप्रं शुश्रवत् श्रोष्यतीतिवितर्क्यते अत्रनिरुक्तम्–क्षुंपमहिच्छत्रकंभवति-यत्क्षुभ्यते । कदामर्तमनाराधयन्तंपादेनक्षुंपमिवावस्फुरिष्यति कदानःश्रोष्यतिगिरइन्द्रोअङ्गाङ्गेतिक्षिप्रनामेति[1] ॥ पदा पादशब्दस्यपद्दन्नित्यादिनापदादेशः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । क्षुंपमिव क्षुभसंचलने अस्मात्कर्मणिघञिबहुलवचनाद्धातोर्नुमागमः वर्णव्यापत्त्याभकारस्यपकारः । स्फुरत् स्फुरसंचलने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलडर्थेलङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । शुश्रवत् श्रुश्रवणे लेटचडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह–

यश्चिद्धित्वाबहुभ्यआसुतावाँआविवासति ।
उग्रंतत्पत्यतेशवइन्द्रोअङ्ग ॥ ९ ॥

---

1 नि० ५. १६–१७.।

यः । चित् । हि । त्वा । बहुऽभ्यः । आ । सुतऽवान् । आऽविवासति ।
उग्रम् । तत् । पत्यते । शवः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ९ ॥

बहुभ्योमनुष्येभ्यःसकाशाद्यश्चिद्धियएवखलुयजमानः सुतावान् अभिषुतसोमयुक्तःसन् हेइन्द्र त्वात्वां आविवासतिपरिचरति विवासतिःपरिचरणकर्मा तस्मैयजमानायतदुग्रमुद्गूर्णं शवोबलंइन्द्रः अङ्गक्षिप्रंपत्यतेपातयतिप्रापयति॥ तत् सुपांसुलुगितिचतुर्थ्यालुक् । पत्यते पत्लृगतौ अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्व्यत्ययेनश्यन् ॥ ९ ॥

चातुर्विंशिकेहनिमाध्यंदिनेसवनेच्छावाकस्यस्वादोरित्थाविषूवतइतिवैकल्पिकःस्तोत्रियस्तृचः होत्रकाणामितिखण्डेसूत्रितम्—यःसत्राहाविचर्षणिःस्वादोरित्थाविषूवतइति पृष्ठ्यस्यपञ्चमेहनिनिष्केवल्येऽप्ययंतृचोनुरूपः स्तोमेवर्धमानइतिखण्डेसूत्रितम—स्वादोरित्थाविषूवतउपनोहरिभिःसुतमिति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेदशमीमृचमाह—

स्वादोरित्थाविषूवतोमध्वःपिबन्तिगौर्यः ।
याइन्द्रेणसयावरीर्वृष्णामदन्तिशोभसेवस्वीरनुस्वराज्यम् ॥१०॥६॥

स्वादोः । इत्था । विषुऽवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यः । याः ।
इन्द्रेण । सऽयावरीः । वृष्णा । मदन्ति । शोभसे । वस्वीः । अनु ।
स्वऽराज्यम् ॥ १० ॥ ६ ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्यइत्थाविषूवतः इत्थमनेनप्रकारेणसर्वेषुयज्ञेषु व्याप्तियुक्तस्य मध्वोमधुररसस्यसोमस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी एवंविधंसोमंगौर्योगौरवर्णागावः पिबन्ति यागावः शोभसेशोभार्थं वृष्णाकामाभिवर्षकेणेन्द्रेण सयावरीः सहयान्त्योगच्छन्त्यःसत्योमदन्तिहृष्टाभवन्ति ताःइन्द्रपीतस्यसोमस्यशेषंपिबन्तीत्यर्थः वस्वीःपयःप्रदानेननिवासकारिण्यस्तागावः स्वराज्यंस्वकीयस्येन्द्रस्ययद्राज्यंराजत्वं तदनुलक्ष्यावस्थिताइतिशेषः॥ विषूवतः विषॢव्याप्तौ अस्मादौणादिकःकुप्रत्ययः ततोमतुप् ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबितिमतुपउदात्तत्वम् अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घः व्यत्ययेनमतोर्वत्वम् । मध्वः जसादिषुछन्दसिवावचनमितिघेर्ङितीतिगुणाभावे यणादेशः। गौर्यः षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीषूजसिय-

णादेशे उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम्। सयावरीः याप्रापणे आतोमनिन्क्वनि-
वनिप् वनोरचेतिङीब्रेफौ। मदन्ति मदीहर्षे श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशप्। वस्वीः वसनिवासे शृस्वृस्नि-
हीत्यादिनावसेरुप्रत्ययः धान्येनिदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् वोतोगुणवचनादित्यत्रवसुशब्दाद्गुणव-
चनाद्ङीप् आद्युदात्तार्थइतिवचनात्वसुशब्दात्ङीपियणादेशः जसिवाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घ-
त्वम्। स्वस्यराज्यंस्वराज्यं अकर्मधारयेराज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ १०॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

एकादशीमृचमाह—

ताअस्यपृशनायुवःसोमंश्रीणन्तिपृश्नयः।
प्रियाइन्द्रस्यधेनवोवज्रंहिन्वन्तिसायकंवस्वीरनुस्वराज्यम् ॥११॥

ताः। अस्य। पृशनऽयुवः। सोमम्। श्रीणन्ति। पृश्नयः। प्रियाः।
इन्द्रस्य। धेनवः। वज्रम्। हिन्वन्ति। सायकम्। वस्वीः। अनु।
स्वऽराज्यम्॥ ११ ॥

ताः पूर्वोक्ताअस्येन्द्रस्यपृशनायुवः स्पर्शनकामाः पृश्नयोनानावर्णागावः इन्द्रेणपातव्यं सोमंपयसाश्रीणन्ति मिश्रीकुर्वन्ति इन्द्रस्यप्रियाः प्रीतिहेतुभूतास्ताधेनवः सायकंशत्रूणामन्त-कारकं वज्रमायुधंहिन्वन्ति शत्रुषुप्रेरयन्ति इन्द्रोयथाशत्रुषुवज्रंप्रेरयति तथेन्द्रस्यमदमुत्पादय-न्तीत्यर्थः अन्यत्पूर्ववत्॥ हिन्वन्ति हिविःप्रीणनार्थः इदित्त्वान्नुम्। सायकं षोन्तकर्मणि ण्वु-लिआत्वेयुगागमः॥ ११॥

द्वादशीमृचमाह—

ताअस्यनमसासहःसपर्यन्तिप्रचेतसः।
व्रतान्यस्यसश्चिरेपुरूणिपूर्वचित्तयेवस्वीरनुस्वराज्यम् ॥१२॥

ताः। अस्य। नमसा। सहः। सपर्यन्ति। प्रऽचेतसः। व्रतानि।
अस्य। सश्चिरे। पुरूणि। पूर्वऽचित्तये। वस्वीः। अनु।
स्वऽराज्यम्॥ १२॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्तागावःअस्येन्द्रस्य सहोबलंनमसास्वकीयेनपयोरूपेणान्नेनसपर्यन्तिपरिचरन्ति पुरूणिबहूनि अस्येन्द्रस्यव्रतानि शत्रुवधादिरूपाणि वीर्यकर्माणिसश्चिरे सिषेविरे ज्ञापयन्तइत्यर्थः किमर्थं पूर्वचित्तये युयुत्सूनांशत्रूणांपूर्वमेवप्रज्ञापनाय अनेनयुध्यमानावृत्रादयःसर्वेमरणंप्राप्ताः किमर्थंभवद्भिःप्राणास्त्यज्यन्तेइतितेषांबोधनायेत्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥ सश्चिरे सश्चगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पूर्वचित्तये चितीसंज्ञाने भावेक्तिन् मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

चातुर्विंशिकेहनिप्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनःशस्त्रे इन्द्रोदधीचइतिषळहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः सूत्रितंच—आदहस्वधामन्विन्द्रोदधीचोअस्थभिरिति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेत्रयोदशीमृचमाह—

इन्द्रो॑ द॒धी॒चो अ॒स्थभि॑र्वृ॒त्राण्यप्र॑तिष्कुतः । ज॒घान॑ नव॒तीर्नव॑ ॥१३॥

इन्द्रः॑ । द॒धी॒चः । अ॒स्थऽभिः॑ । वृ॒त्राणि॑ । अप्र॑तिऽस्कुतः । ज॒घान॑ । न॒व॒तीः । नव॑ ॥ १३ ॥

अत्रशाट्यायनिनइतिहासमाचक्षते—आथर्वणस्यदधीचोजीवतोदर्शनेनअसुराःपराबभूवुः अथतस्मिन्स्वर्गते असुरैःपूर्णापृथिव्यभवत् अथेन्द्रस्तैरसुरैःसहयोद्धुमशक्नुवंस्तमृषिमन्विच्छन् स्वर्गंगतइतिशुश्राव अथपप्रच्छतत्रत्यान् नेहकिमस्यकिंचित्परिशिष्टमङ्गमस्तीति तस्मैअवोचत् अस्त्येतदाश्वंशीर्षं येनशिरसाअश्विभ्यांमधुविद्यांप्राब्रवीत् तत्तुनविद्मयत्राभवदिति । पुनरिन्द्रोऽब्रवीत् तदन्विच्छतेति तद्धान्वेषिषुः तच्छर्यणावत्यनुविद्याजहुः शर्यणावद्धवैनामकुरुक्षेत्रस्यजघनार्धंसरःस्यन्दते तस्यशिरसोऽस्थिभिरिन्द्रोऽसुरानजघानेति । अप्रतिष्कुतः परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहितः इन्द्रःआथर्वणस्यदधीचः एतत्संज्ञकस्यऋषेः अस्थभिःअश्वशिरःसंबन्धिभिरस्थिभिः नवतीर्नवनवसंख्याकानवतीःदशोत्तराष्टशतसंख्याकाः तथाहिलोकत्रयवर्तिनोदेवाञ्जेतुंआदावासुरीमायात्रिधासंपद्यते त्रिविधाअतीतानागतवर्तमानकालभेदेनतत्कालवर्तिनोदेवाञ्जेतुंपुनरपिप्रत्येकंत्रिगुणिताभवति एवंनवसंपद्यते पुनरपिउत्साहादिशक्तित्रयरूपेणत्रैगुण्येसतिसप्तविंशतिःसंपद्यते पुनःसात्विकादिगुणत्रयभेदेनत्रैगुण्येसतिएकोत्तराअशीतिःसंपद्यते एवंचतुर्भिस्त्रिकैर्गुणितायामायायाः दशसुदिक्षुप्रत्येकमवस्थानेसति नवनवतयः संपद्यन्ते एवंविधानिमायारूपाणिवृत्राणिआवरकाणिअसुरजातानिजघानहतवान् ॥ दधीचः दधिअञ्चतीति

दध्यङ् अञ्चतेर्ऋत्विगित्यादिनाक्किन् अनिदितामितिनलोपः षष्ठ्येकवचनेअचइत्यकारलोपे चावितिदीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्त्युदात्तत्वेप्राप्तेतदपवादतया चाविति पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वंप्राप्तम् अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानमितिपुनर्विभक्त्युदात्तत्वविधानेनतद्बाध्यते। अस्थभिः छन्दस्यपिदृश्यतइतिअनजादावपिअस्थिशब्दस्यानङादेशः सचोदात्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

इ॒च्छन्नश्व॑स्य॒यच्छिर॒ः पर्व॑ते॒ष्वप॑श्रितम् । तद्वि॑दच्छर्य॒णाव॑ति॥१४॥

इ॒च्छन् । अश्व॑स्य । यत् । शिर॑ः । पर्व॑तेषु । अप॑ऽश्रितम् । तत् । वि॒द॒त् । श॒र्य॒णाऽव॑ति ॥ १४ ॥

पर्वतेषुपर्ववत्सुगिरिषु अपश्रितं अपगत्यश्रितं अश्वस्यअश्वसंबन्धिदधीचोयच्छिरः इच्छन्निन्द्रोवर्तते शर्यणावतिएतत्संज्ञकेसरसितच्छिरोविदत् अज्ञासीत् ज्ञात्वातदाहृत्यतदीयैरस्थिभिर्वृत्राणिजघानेतिपूर्वस्यामृचिसंबन्धः ॥ इच्छन् इषइच्छायां तुदादित्वाच्छप्रत्ययः। विदत् वेत्तेर्लुङिव्यत्ययेनच्लेरङादेशः। शर्यणावति शर्यणानामदेशाः तेषामदूरभवंसरः शर्यणावत् मध्वादिषुशर्यणाशब्दस्यपाठात् मध्वादिभ्यश्चेतिचातुर्थिकोमतुप् संज्ञायामितिमतुपोवत्वम् मतौबह्वचोनजिरादीनामितिदीर्घः ॥ १४ ॥

अतिमूर्तिनाम्न्येकाहेकर्तव्येपूर्वमेवैकंमासंसूर्याचन्द्रमसीभ्यामिष्टिभ्यांयष्टव्यम् तत्रपूर्वपक्षे चान्द्रमसीष्टिः अत्राहगोरितितस्यांप्रधानस्यानुवाक्या अतिमूर्तिनेतिखण्डेसूत्रितम्—अत्राहगोरमन्वतनवोनवोभवतिजायमानइति।

तामेतांसूक्तेपञ्चदशीमृचमाह—

अत्रा॒ह॒गोर॑मन्वत॒नाम॒त्वष्टु॑रपी॒च्य॑म् । इ॒त्थाच॒न्द्रम॑सोगृ॒हे ॥ १५॥७॥

अत्र॑ । अह॑ । गोः । अ॒म॒न्व॒त॒ । नाम॑ । त्वष्टु॑ः । अ॒पी॒च्य॑म् । इ॒त्था । च॒न्द्रम॑सः । गृ॒हे ॥ १५ ॥ ७ ॥

अत्राहअस्मिन्नेवगोर्गन्तुश्चन्द्रमसोगृहेमण्डले त्वष्टुर्दीप्तस्यसंबन्धिअपीच्यं रात्रावन्तर्हितंस्वकीयंयन्नामतेजःतदादित्यरश्मयः इत्थाइत्थमनेनप्रकारेणअमन्वतअजानन् उदकमयेस्वच्छेच-

न्द्रबिम्बे सूर्यकिरणाःप्रतिफलन्ति तत्रप्रतिफलिताःकिरणाः सूर्येयादृशींसंज्ञांलभन्ते तादृशींच-न्द्रेऽपिवर्तमानालभन्तइत्यर्थः एतदुक्तंभवति यद्वात्रावन्तर्हितंसौरंतेजस्तच्चन्द्रमण्डलंप्रविश्यअ-तीवनैशंतमोनिवार्यसर्वंप्रकाशयति ईदृग्भूततेजसायुक्तःसूर्यश्चेन्द्रएव द्वादशस्वादित्येष्विन्द्रस्या-पिपरिगणितत्वात् अतोहोरात्रयोःप्रकाशकइन्द्रएवेतिइन्द्रस्तुतेःप्रतीयमानत्वादिन्द्रोदेवतेत्येतदु-पपन्नंभवति ईदृग्भूतस्यतेजसः आश्रयत्वेनचन्द्रमसःप्राधान्यविवक्षयाचान्द्रमस्यामिष्टौविनि-योगोऽप्युपपद्यते अत्रनिरुक्तम्–अथाप्यस्यैकोरश्मिश्चन्द्रमसंप्रतिदीप्यतेतदेतेनोपेक्षितव्यमादि-त्यतोस्यदीप्तिर्भवतीतिसुषुम्नःसूर्यरश्मिश्चन्द्रमागन्धर्वइत्यपिनिगमोभवति सोऽपिगौरुच्यतेअत्रा-हगोरमन्वतेति।अत्रेहगोःसममंसतादित्यरश्मयःस्वन्नामापीच्यमपचितमपगतमपहृतमनन्तर्हितंवे-ति॥अमन्वत मनुअवबोधने।अपीच्यम् अपिपूर्वाच्चिनोतेरघ्न्यादयश्चेतिनिपातनाद्यत् अतएवा-भिमतरूपसिद्धिः यद्वा अपिपूर्वादञ्चतेर्ऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः अपिगतेनि-गतेभवमपीच्यं भवेछन्दसीतियत् अचइत्यकारलोपेचाविितिदीर्घत्वम् तित्स्वरितः अपीच्योप्रका-शइतिभट्टभास्करमिश्रः। इत्था इदमशब्दात्थाहेतौचच्छन्दसीतिप्रकारवचनेथाप्रत्ययः यदितत्रे-दम्शब्दोनानुवर्तते तदानीमिदमस्थमुरितिथमुप्रत्ययः अव्ययादाप्सुपइतिसुब्लुकंबाधित्वासुपां-सुलुगितिडादेशः। चन्द्रमसः चन्द्रमाह्लादनंमिमीतेनिर्मिमीतइतिचन्द्रमाः चन्द्रेमोडिदित्यसिप्र-त्ययः दासीभारादिषुपठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदंच स्फायितञ्चीत्यादिनारक्प्रत्यया-न्तमन्तोदात्तम्॥ १५॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेसप्तमोवर्गः॥ ७॥

सर्वपृष्ठायामिष्टौकायस्यहविषः कोअद्येतिद्वेऋचौयाज्यानुवाक्ये सूत्रितंच–कायंदशमंको-अद्ययुंक्तेधुरिगाऋतस्येतिद्वेइति।

तत्रप्रथमांसूक्तेषोडशीमृचमाह–

कोअ॒द्य यु॑ङ्क्ते धु॒रि गा ऋ॒तस्य॒ शिमी॑वतो भा॒मिनो॑ दुर्हृणा॒यून्।
आ॒सन्नि॑षून्हृ॒त्स्वसो॑ मयो॒भून्य ए॑षां भृ॒त्यामृ॒णध॒त्स जी॑वात्॥ १६॥

१ नि० २.६.। २ नि० ४.२५.।

कः । अद्य । युङ्क्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीऽवतः । भामिनः । दुःऽहृणायून् । आसन्ऽइषून् । हृत्सुऽअसः । मयःऽभून् । यः । एषाम् । भृत्याम् । ऋणधत् । सः । जीवात् ॥ १६ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणिऋतस्यगच्छतइन्द्रसंबन्धिनोरथस्यधुरिअश्ववहनप्रदेशेगाः गतिमतोऽश्वान्कोयुङ्क्ते कोनामनियोक्तुंशक्नोति नकोपीत्यर्थः कीदृशानश्वान् शिमीवतः वीर्यकर्मोपेतान्भामिनः तेजसायुक्तान् दुर्हृणायून् परैर्दुःसहेनक्रोधेनयुक्तान् हृणीयतिःक्रुध्यतिकर्मा आसन्निषून् येषामासन्यास्येमुखप्रदेशेशत्रूणांप्रहरणार्थमिषवोबाणाबद्धास्तान् हृत्स्वसः हृत्सुशत्रूणांहृदयेषुअस्यन्तिस्वकीयंपादंक्षिपन्तीतिहृत्स्वसः मयोभून्मयसःसुखस्यभावयितॄन्स्वकीयानांसुखप्रदानित्यर्थः योयजमानएषामीदृशानामश्वानांभृत्यांभरणक्रियांरथवाहनक्रियां ऋणधत्समर्धयति स्तौतीतियावत् सयजमानःजीवात्जीवनवान्भवेत् यद्वा कइतिप्रजापतिरुच्यते कोहवैनामप्रजापतिरितिश्रुतेः । ऋतस्ययज्ञस्यधुरिनिर्वाहे गाः वेदरूपान्वाग्विशेषान्अद्यइदानींयुङ्क्ते संयोजयति कीदृशान्शिमीवतः प्रतिपाद्यैःकर्मभिर्युक्तान् भामिनःउज्ज्वलान् दुर्हृणायून् हृणीयतिर्हानिकर्मा हातुंअशक्यान् वेदाध्ययनस्यनित्यत्वात् आसन्निषून् आसन्यास्येइषुरेषणंगमनमुच्चारणंयेषांतान् हृत्स्वसः हृत्सुहृदयेषुदीप्यमानान्प्रकाशमानानित्यर्थः मयोभून्मयसः अध्ययनप्रभवस्यसुखसाधनस्यादृष्टस्यभावयितॄन्योयजमानः एषांवचसांभृत्यांभरणक्रियां ऋणधत् ऋद्धिमतींकरोति सजीवात् सएवजीवेत् अन्येजीवन्मृताइत्यर्थः ॥ दुर्हृणायून् हृणीङ्लज्जायां कण्ड्वादित्वाद्यक् बहुलवचनादस्मादुण्प्रत्ययः अतोलोपेसतिवर्णव्यत्ययेनाकारः मृगय्वादिर्वाद्रष्टव्यः । आसन्निषून् पद्दन्नित्यादिनाआस्यशब्दस्यासन्नादेशः इषगतावित्यस्मादिषेःकिच्चेत्युप्रत्ययः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हृत्स्वसः असुक्षेपणे असगतिदीप्त्यादानेषु क्विप्चेतिक्विप् तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मयोभून् व्यत्ययेनह्रस्वत्वं यद्वा मितद्र्वादिभ्यउपसंख्यानमितिडुप्रत्ययः । भृत्यां भृञ्भरणे संज्ञायांसमजनिषदेतिक्यप् उदात्तइत्यनुवृत्तेःप्रत्ययस्योदात्तत्वम् । ऋणधत् ऋधुवृद्धौ लेटिव्यत्ययेनश्नम् लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । जीवात् जीवप्राणधारणे पूर्ववल्लेटचाडागमः ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

कईषतेतुज्यतेकोबिभायकोमंसतेसन्तमिन्द्रंकोअन्ति ।
कस्तोकायकइभायोतरायेधिब्रवत्तन्वे३कोजनाय ॥ १७ ॥

कः । ईषते । तुज्यते । कः । बिभाय । कः । मंसते । सन्तम् । इन्द्रम् । कः । अन्ति । कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधि । ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ १७ ॥

अनुग्रहीतरीन्द्रेआगतेसतिकईषते शत्रोर्भीतःसन्कोनिर्गच्छतिनकोऽपीत्यर्थः कस्तुज्यतेकोहिंस्यते शत्रुभिर्हिंस्योऽपिकश्चिन्नास्तीत्यर्थः कोयजमानोबिभायबिभेति इन्द्रेरक्षकेसति भयमपिनोत्पद्यते दूरेतस्यशत्रुकृताहिंसा अन्ति अन्तिकेसमीपे सन्तंअस्माकंरक्षकत्वेनवर्तमानमिन्द्रंकःपुरुषोमंसतेजानाति वयमेवजानीमोनान्यइत्यर्थः एकःकःपूरकः युद्धेसहायार्थमिन्द्रेआगतेसति कोयजमानः तोकायपुत्रायअधिब्रवत् हेइन्द्रास्मदीयंपुत्रंरक्षेत्येवंरूपं अधिवचनं पक्षपातेनवचनंब्राह्मणायाधिब्रूयात् इतियथा एवंरूपमधिवचनंकोयजमानःकुर्यात् स्वयमेवेन्द्रोरक्षतीतिभावः इभायगजायकोऽधिब्रवत् उतअपिचराये शत्रुभिरपह्रियमाणायधनायकोऽधिब्रवत् अपह्रियमाणमस्मदीयंधनंरक्षेत्यधिवचनमपि कोयजमानःकुर्यात् नकोपीत्यर्थः अपिचतन्वेस्वकीयायशरीरायजनायपरिजनायचकोधिब्रवत् स्वशरीररक्षार्थंपरिजनरक्षार्थंचेन्द्रस्याधिवचनंनापेक्षितम् स्तुत्याप्रीतइन्द्रः स्वयमेवरक्षतीत्यर्थः यदातु कशब्दाभिधेयस्यप्रजापतेःसंबन्धिनिकर्मणिविनियोगः तदानींपरमैश्वर्ययोगात् इन्द्रशब्देनप्रजापतिरेवाभिधीयते यथाऐन्द्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठतइतिविनियोगानुसारेणकदाचनेत्यस्यामृचिविद्यमानइन्द्रोगार्हपत्यपरतयानीयतेतद्वत् ॥ ईषते ईषगतिहिंसादर्शनेषु भौवादिकआत्मनेपदी । तुज्यते तुजहिंसायां कर्मणियक् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेयकएवस्वरःशिष्यते अतिङीतिपर्युदासान्निघाताभावः । मंसते लेटयडागमः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् । अन्ति अन्तिकस्यकादिलोपोबहुलमिति कलोपः । ब्रवत् ब्रवीतेर्लेटयडागमः । तन्वे तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचनेजसादिषुछन्दसिवावचनमितिघेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिविभक्तेःस्वरितत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

कोअग्निमीट्टेहविषाघृतेनस्रुचायजाताऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।
कस्मैदेवाआवहानाशुहोमकोमंसतेवीतिहोत्रःसुदेवः ॥१८॥

कः । अग्निम् । ईट्टे । हविषा । घृतेन । स्रुचा । यजातै । ऋतुऽभिः । ध्रुवेभिः । कस्मै । देवाः । आ । वहान् । आशु । होम । कः । मंसते । वीतिऽहोत्रः । सुऽदेवः ॥ १८ ॥

कोयजमानोऽग्निमीट्टे इन्द्रार्थंहविर्निरूप्य अग्निंस्तौतिइन्द्रायहविर्निर्वापोऽपि सम्यक्कर्तुंन शक्यते इन्द्रस्यदुर्विज्ञानत्वात् कोवाइन्द्रयागार्थंअग्निंस्रुचाजुह्वाध्रुवेभिः ध्रुवैर्नित्यैः ऋतुभिःवसन्तादिकालैः उपलक्षितेनघृतेन हविषायजातै यजेत् यद्वा ऋतवः प्रयाजदेवताः ऋतवोवैप्रयाजाइतिश्रुतेः । ताभिर्ध्रुवैःप्रकृतावनुष्ठेयतयानिश्चलैर्ऋतुभिःसहअग्निं आज्यभागदेवतांवृतेनहविषाकोयजेत् नकोऽपीत्यर्थः कस्मैयजमानाय होमह्वातव्यंप्रशस्यंधनं आशुशीघ्रंदेवाः आवहान्आवहन्ति प्रयच्छन्तिनकस्माअपीत्यर्थः इन्द्रएवधनस्यदातानान्येदेवाइतिइन्द्रःस्तूयते वीतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः सुदेवःशोभनदेवताकः कोयजमानोमंसते इन्द्रंसम्यक्जानाति नकोपीत्यर्थः बहुविधेनस्तोत्रेणचिरकालोपासनेनचेन्द्रःप्रत्यक्षोभवति नान्येनप्रकारेणेतितात्पर्यार्थः॥ ईट्टे ईडस्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् । स्रुचा सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । यजातै यजतेर्लेट्याडागमः वैतोन्यत्रेत्यैकारः । वहान् वहतेर्लेट्याडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः संयोगान्तस्येतितकारलोपः । होम ह्वयतेःकृतात्वस्यआतोमनिन्निति मनिन् ह्वइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीति संप्रसारणं यद्वा नामन्सीमन्नित्यादौहोमन्शब्दोमनिन्प्रत्ययान्तोनिपात्यते । मंसते मनज्ञाने लेटयडागमः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् । वीतिहोत्रः वीगत्यादिषु अस्मात्कर्मणिमन्त्रेवृषेत्यादिना क्तिन् सचोदात्तः होत्रंहोमः हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् इतित्रन्प्रत्ययः वीतिः प्राप्तोहोमोयेन बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुदेवः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

त्वमङ्गप्रशंसिषोदेवःशविष्ठमर्त्यम् ।
नत्वदन्योमघवन्नस्तिमर्डितेन्द्रब्रवीमितेवचः ॥ १९ ॥

त्वम् । अङ्ग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्यम् । न । त्वत् । अन्यः । मघऽवन् । अस्ति । मर्डिता । इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ [1]

---

[1] तै० सं० १. ६. ११. ।

अङ्गेत्यभिमुखीकरणे अङ्गशविष्ठ हेबलवत्तमइन्द्र देवोद्योतमानस्त्वं मर्त्यंमरणधर्माणं त्वां स्तुतवन्तंपुरुषं प्रशंसिषः सम्यगनेनस्तुतमितिप्रशंस हेमघवन्धनवन्निन्द्र त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः कश्चिन्मर्डितासुखयितानास्ति अतःकारणात्तेतुभ्यं इदंस्तुतिलक्षणंवचोब्रवीमिउच्चारयामि ॥ शंसिषः शंसुस्तुतौ लेटिसिप्यडागमः सिब्बहुलंलेटीतिविकरणस्यसिप् तस्यार्धधातुकत्वादिडागमः। शविष्ठ अतिशयेनशवस्वीशविष्ठः इष्ठनिविन्मतोर्लुक् टेरितिटिलोपः। मर्डिता मृडसुखने तृचइडागमः ॥ १९ ॥

विंशीमृचमाह—

मातेराधांसिमातऊतयोवसोस्मान्कदाचनादभन् ।
विश्वांचनउपमिमीहिमानुषवसूनिचर्षणिभ्यआ ॥२०॥८॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् । कदा । चन । दभन् । विश्वा । च । नः । उपऽमिमीहि । मानुष । वसूनि । चर्षणिऽभ्यः । आ ॥ २० ॥ ८ ॥

हेवसोनिवासयितः इन्द्र तेतवसंबन्धीनिराध्नोत्येभिरितिराधांसिभूतानिअस्मान् कदाचन कदाचिदपिमादभन्माविनाशयन्तु तथाऊतयोगन्तारः यद्वा धूतयइत्यत्रवर्णलोपः धूतयः कंपयितारः तेत्वदीयामरुतश्चमादभन् हेमानुषमनुष्यहितेन्द्र चर्षणिभ्यः मन्त्रद्रष्टृभ्यः नोऽस्मभ्यंविश्वा विश्वानिसर्वाणिवसूनिधनानिचआउपमिमीहि सर्वतआहृत्यअस्मत्समीपेकुरु सर्वत्रवर्तमानंधनमस्मभ्यंप्रयच्छेत्यर्थः ॥ कदा किंशब्दात्सर्वैकान्यकिंयत्तदःकालेदेतिदाप्रत्ययः किमःकइतिकादेशः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। दभन् दंभुदंभे लोडर्थे छान्दसेलङि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् नमाङ्योगेइत्यडभावः। मिमीहि माङ्मानेशब्देच व्यत्ययेनपरस्मैपदं जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः भृञामित्यभ्यासस्येत्वम् हेर्ङित्त्वात्घुमास्थेतीत्वम् ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेत्रयोदशोनुवाकः ॥ १३ ॥

चतुर्दशानुवाकेनवसूक्तानि तत्रप्रयइतिद्वादशर्चंप्रथमंसूक्तम् गोतमस्यार्षं पञ्चमीद्वादश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्यः मरुतोदेवताः तथाचानुक्रान्तम्—प्रयेद्वादशमारुतंहपञ्चम्यन्त्येत्रिष्टुभाविति।

हशब्दप्रयोगादिदमादीनिचत्वारिसूक्तानिमरुद्देवत्यानि । अभिप्लवषडहस्यचतुर्थेहनिआग्निमारु-तेएतत्सूक्तंमारुतनिविद्धानीयम् सूत्रितंच—प्रयेशुंभन्तेजनस्यगोपाइत्याग्निमारुतमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

प्रयेशुंभन्तेजनयोनसप्तयोयामन्रुद्रस्यसूनवःसुदंससः ।
रोदसीहिमरुतश्चक्रिरेवृधेमदन्तिवीराविदथेषुघृष्वयः ॥१॥

प्र । ये । शुंभन्ते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । रुद्रस्य । सूनवः ।
सुऽदंससः । रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदन्ति ।
वीराः । विदथेषु । घृष्वयः ॥ १ ॥

येमरुतः यामन्यामनिगमनेनिमित्तभूतेसति प्रशुंभन्ते प्रकर्षेणस्वकीयान्यङ्गान्यलंकुर्वन्ति जनयोन जायाइव यथायोषितः स्वकीयान्यङ्गान्यलंकुर्वन्तितद्वत् कीदृशामरुतः सप्तयः सर्पणशीलाः रुद्रस्यसूनवः रोदयतिसर्वमन्तकालेइतिरुद्रःपरमेश्वरः तस्यपुत्राः सुदंससः शोभनकर्माणः एतदेवोपपादयति हियस्मान्मरुतोरोदसीद्यावापृथिव्यौवृधेवृष्टिप्रदानादिनावर्धनायचक्रिरेकृतवन्तः अतःसुदंससइत्यर्थः वीराःविशेषेणशत्रुक्षेपणशीलाः घृष्वयःघर्षणशीलाः महीरुहशिलोच्चयादेर्भञ्जकाइत्यर्थः एवंभूतास्तेमरुतोविदथेषु विदन्त्येषुयष्टव्यतयादेवानितिविदथायज्ञाः तेषुमदन्तिसोमपानेनहृष्यन्ति ॥ शुंभन्ते शुभशुंभदीप्तौ भौवादिकः । जनयः जायन्ते आस्वपत्यानीतिजनयोजायाः इन्सर्वधातुभ्यइतीन्प्रत्ययः । यामन् याप्रापणे कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनादातोमनिन्निति भावेमनिन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । सुदंससः दंसइतिकर्मनाम शोभनंदंसोयेषां सोर्मनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्रिरे हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । वृधे वृधुवृद्धौ संपदादिलक्षणोभावेक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । मदन्ति मदीहर्षे श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् पादादित्वान्निघाताभावः । विदथेषु विदज्ञाने रुदिविदिभ्यांकिदितिअथप्रत्ययः । घृष्वयः घृषुसंघर्षे कृविघृष्वीत्यादिनाविन्प्रत्ययान्तोनिपात्यते ॥१॥

द्वितीयामृचमाह—

तउक्षितासोमहिमानमाशतदिविरुद्रासोअधिचक्रिरेसदः ।
अर्चन्तोअर्कंजनयन्तइन्द्रियमधिश्रियोदधिरेपृश्निमातरः ॥२॥

ते । उक्षितासः । महिमानम् । आशत । दिवि । रुद्रासः । अधि । चक्रिरे । सदः । अर्चन्तः । अर्कम् । जनयन्तः । इन्द्रियम् । अधि । श्रियः । दधिरे । पृश्निऽमातरः ॥ २ ॥

येपूर्वोक्तगुणविशिष्टास्तेमरुतः उक्षितासोदेवैरभिषिक्ताःसन्तोमहिमानंमहत्त्वं आशत आप्नुवन् रुद्रासोरुद्रस्यपुत्राः उपचाराज्जन्येजनकशब्दः तेरुद्रपुत्रामरुतः दिविद्योतमानेनभसि सदःसदनंस्थानंअधिचक्रिरेअधिकंसर्वोत्कृष्टंकृतवन्तः अर्कमर्चनीयमिन्द्रं अर्चन्तः पूजयन्तः इन्द्रियंइन्द्रस्यलिङ्गंवीर्यंजनयन्तः प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्येवंरूपेणवाक्येनोत्पादयन्तः पृश्निमातरः पृश्नेर्नानारूपायाभूमेःपुत्रामरुतः श्रियः ऐश्वर्याणिअधिदधिरे आधिक्येनाधारयन् ॥ उक्षितासः उक्षसेचने कर्मणिनिष्ठा आज्जसेरसुक् । महिमानं महच्छब्दात्पृथ्वादिलक्षणइमनिच् टेरितिटिलोपः । आशत अशूव्याप्तौ लङिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । इन्द्रियं इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमितिघच्प्रत्ययान्तोनिपात्यते । पृश्निमातरः प्राश्नुतेसर्वाणिरूपाणीतिपृश्निर्भूमिः श्रूयतेच—इयंवैपृश्निः[1] । घृणिपृश्निरित्यादौनिपातनादभिमतरूपसिद्धिः पृश्निर्मातायेषांतेतथोक्ताः ऋतश्छन्दसीतिसमासान्तस्यकपःप्रतिषेधः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

गोमातरोयच्छुभयन्तेअञ्जिभिस्तनूषुशुभ्रादधिरेविरुक्मतः । बाधन्तेविश्वमभिमातिनमपवर्त्मान्येषामनुरीयतेघृतम् ॥ ३ ॥

गोऽमातरः । यत् । शुभयन्ते । अञ्जिऽभिः । तनूषु । शुभ्राः । दधिरे । विरुक्मतः । बाधन्ते । विश्वम् । अभिऽमातिनम् । अप । वर्त्मानि । एषाम् । अनु । रीयते । घृतम् ॥ ३ ॥

गोमातरः गोरूपाभूमिर्मातायेषांतेमरुतः अञ्जिभिः रूपाभिव्यञ्जकैराभरणैर्यद्यदाशुभयन्ते स्वकीयान्यङ्गानिशोभायुक्तानिकुर्वन्ति तदानींशुभ्रादीप्तामरुतः तनूषुस्वकीयेषुशरीरेषु विरुक्मतोविशेषेणरोचमानानलङ्कारान्दधिरेधारयन्ति अपिचविश्वंसर्वंअभिमातिनंशत्रुंअपबाधन्तेहिंसन्ति एषांमरुतांवर्त्मानिमार्गाननुसृत्यघृतंक्षरणशीलमुदकंरीयतेस्रवति यत्रमरुतोगच्छन्तिवृष्ट्यु-

[1] तै० ब्रा० १. ४. १.

दकमपितदनुसारेणतत्रगच्छतीत्यर्थः॥ शुभयन्ते संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः। अञ्जिभिः अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु खनिकष्यज्यसिवसिध्वनिस्तनिवनिसनिग्रन्थिचरिभ्यश्चेतिइप्रत्ययः। शुभ्राः शुभदीप्तौ स्फायितञ्चीत्यादिनारक्। विरुक्मतः विशिष्टारुक्विरुक् तद्वन्तोविरुक्मन्तः मतुपिअयस्मयादित्वेनपदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जशत्वाभावः। रीयते रीङ्स्रवणे देवादिकः॥३॥

चतुर्थीमृचमाह—

विये भ्राज॑न्ते॒सुम॑खास॒ऋ॒ष्टिभिः॑प्रच्या॒वय॑न्तो॒अच्यु॑ताचि॒दोज॑सा॥
म॒नो॒जुवो॒यन्म॑रुतो॒रथे॒ष्वावृष॑व्रातासः॒पृष॑ती॒रयु॑ग्ध्वम् ॥ ४ ॥

वि। ये। भ्राज॑न्ते। सु॒ऽम॑खासः। ऋ॒ष्टिऽभिः॑। प्र॒ऽच्य॒वय॑न्तः। अच्यु॑ता। चि॒त्। ओज॑सा। म॒नः॒ऽजुव॑ः। यत्। म॒रु॒तः॒। रथे॑षु। आ। वृष॑ऽव्रातासः। पृष॑तीः। अयु॑ग्ध्वम् ॥ ४ ॥

सुमखासः शोभनयज्ञाःयेमरुतःऋष्टिभिरायुधैर्विभ्राजन्ते विशेषेणदीप्यन्ते तेमरुतःअच्युता चित् च्यावयितुमशक्यानिदृढानिपर्वतादीन्यपि ओजसास्वकीयेनबलेनप्रच्यावयन्तः प्रकर्षेणच्यावयितारः प्रेरयितारोभवन्ति उत्तरार्धःप्रत्यक्षकृतः हेमरुतःमनोजुवः मनोवद्वेगगतयः वृषव्रातासः वृष्ट्युदकसेचनसमर्थसप्तसंघात्मकाः यूयंरथेषुआत्मीयेषुपृषतीः पृषत्यइतिमरुद्वाहनानांसंज्ञा पृषत्योमरुतामित्युक्तत्वात् पृषद्भिःश्वेतबिन्दुभिःयुक्तामृगीःयद्यदाअयुग्ध्वंआभिमुख्येननियुक्ताअकृद्ध्वम् तदानींपर्वतादिकंप्रच्यवतइत्यर्थः॥ सुमखासः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइति नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदस्यप्रवृत्त्यभावे बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अच्युता शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। मनोजुवः जुइतिसौत्रोधातुर्गत्यर्थः क्विब्वचीत्यादिनाक्विब्दीर्घौ। अयुग्ध्वं युजिर्योगे लुङिधिचेतिसकारलोपः॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्रयद्रथे॑षु॒पृष॑ती॒रयु॑ग्ध्वं॒वाजे॒अद्रिं॑मरुतो॒रंहय॑न्तः।
उ॒तारु॒षस्य॒विष्य॑न्ति॒धारा॒श्चर्मे॑वो॒दभि॒र्व्यु॑न्दन्ति॒भूम॑ ॥५॥

प्र। यत्। रथे॑षु। पृष॑तीः। अयु॑ग्ध्वम्। वाजे॑। अद्रि॑म्। म॒रु॒तः॒। रं॒हय॑न्तः। उ॒त। अ॒रु॒षस्य॑। वि। स्य॒न्ति॒। धारा॑ः। चर्म॑ऽइव। उ॒दऽभिः॑। वि। उ॒न्द॒न्ति॒। भूम॑॥ ५ ॥

हेमरुतः पृषतीः यद्यथारथेषुप्रायुग्ध्वं प्रायूयुजन् किंकुर्वन्तः वाजेअन्नेनिमित्तभूतेसति अद्रिंमेघंरंहयन्तः वर्षणार्थंप्रेरयन्तः उततदानीं अरुषस्य आरोचमानस्यसूर्यस्यवैद्युताग्नेर्वासकाशात् वृष्ट्युदकधाराः भवन्तोविष्यन्तिविमुञ्चन्ति विमुक्तास्ताश्चधाराः उदभिरुदकैश्चर्मेवपरिमितमल्पंचर्मयथाअप्रयत्नेनक्लेद्यते एवंभूम सर्वांभूमिंव्युन्दन्तिविशेषेणआर्द्रांकुर्वन्ति ॥ रंहयन्तः रहिगतौ। विष्यन्ति षोऽन्तकर्मणि दैवादिकः ओतःश्यनीत्योकारलोपः उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् । उन्दन्ति पद्दन्नित्यादिनाउदकशब्दस्यउदन्नादेशः । व्युन्दन्ति उन्दीक्लेदने । भूम सुपांसुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्यामोडादेशः छान्दसंह्रस्वत्वम् ॥ ५ ॥

तृतीयसवनेआवोवहन्त्वितिपोतुःप्रस्थितयाज्या सूत्रितंच—आवोवहन्तुसप्तयोरघुष्यदोऽमेवनःसुहवाआहिगन्तनेति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

आवो॑वहन्तु॒सप्त॑यो॒रघु॒ष्यदो॑रघु॒पत्वा॑नः॒प्रजि॑गातबा॒हुभिः॑ ।
सीद॒ता॒ब॒र्हिरु॒रुवः॒सद॑स्कृ॒तंमा॒दय॑ध्वंमरु॒तो॒मध्वो॒अन्ध॑सः ॥६॥९॥

आ । वः॒ । व॒ह॒न्तु॒ । सप्त॑यः । र॒घु॒ऽस्यदः॑ । र॒घु॒ऽपत्वा॑नः । प्र ।
जि॒गा॒त॒ । बा॒हुऽभिः॑ । सीद॑त । आ । ब॒र्हिः । उ॒रु । वः॒ । सदः॑ ।
कृ॒तम् । मा॒दय॑ध्वम् । म॒रु॒तः॒ । मध्वः॑ । अन्ध॑सः ॥ ६ ॥ ९ ॥

हेमरुतो वोयुष्मान्सप्तयः सर्पणशीलाः अश्वाः आवहन्तु अस्मद्यज्ञंप्रापयन्तु कीदृशाः सप्तयः रघुष्यदः लघुशीघ्रंस्यन्दमानाः वेगेनगच्छन्तइत्यर्थः रघुपत्वानः लघुशीघ्रंपतन्तोगच्छन्तोयूयं बाहुभिःस्वकीयैःहस्तैःअस्मभ्यंदातव्यंधनमाहृत्यप्रजिगातप्रकर्षेणगच्छत हेमरुतोवोयुष्माकंसदःसदनंवेदिलक्षणंस्थानंउरुविस्तीर्णंकृतं तत्रयदास्तीर्णंबर्हिस्तदासीदत तस्मिन्बर्हिष्युपविशत उपविश्यचमध्वोमधुरस्यअन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्यपानेनमादयध्वंतृप्ताभवत ॥ रघुष्यदः रघुस्यन्दन्तइतिरघुष्यदः स्यन्दूप्रस्रवणे क्विप्चेतिक्विप् अनिदितामितिनलोपः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रघुपत्वानः पतॄगतौ अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिवनिप् । जिगात गास्तुतौ जौहोत्यादिकः जिगातीतिगतिकर्मसुपाठात् अत्रगत्यर्थः लोण्मध्यमबहुवचनस्य तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः तस्यपित्त्वेनङित्त्वाभावादीहल्यघोरितीत्वाभावः । सदः अतःकृकमीतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । मादयध्वं मदतृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी ॥६ ॥

॥इतिप्रथमस्यषष्ठेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

सप्तमीमृचमाह—

तेवर्धन्तस्वतवसोमहित्वनानाकंतस्थुरुरुचक्रिरेसदः ।
विष्णुर्यद्धावद्वृषणंमदच्युतंवयोनसीदन्नधिबर्हिषिप्रिये ॥७॥

ते । अवर्धन्त । स्वऽतवसः । महिऽत्वना । आ । नाकम् । तस्थुः ।
उरु । चक्रिरे । सदः । विष्णुः । यत् । ह । आवत् । वृषणम् ।
मदऽच्युतम् । वयः । न । सीदन् । अधि । बर्हिषि । प्रिये ॥ ७ ॥

तेमरुतः अवर्धन्तवृद्धिंगताः कीदृशाःस्वतवसःस्वाश्रयबलाःनान्यस्यकस्यचित् बलमपेक्षन्ते वृद्धिंप्राप्यच महित्वनामहिम्नामहत्त्वेननाकंस्वर्गंआतस्थुः आस्थितवन्तःसदःसदनंनभोलक्षणंस्थानंचस्वकीयनिवासायउरुविस्तीर्णंचक्रिरे यत्येभ्योमरुद्भ्यः यदर्थंवृषणंकामाभिवर्षकं मदच्युतंमदस्यहर्षस्यआसेक्तारंयज्ञंविष्णुर्हावत् विष्णुरेवागत्यरक्षति तेमरुतःवयोनपक्षिणोयथा शीघ्रमागच्छन्ति एवंशीघ्रमागत्यबर्हिष्यधि अस्मदीययज्ञेप्रियेप्रीतिकरेसीदन्सीदन्तु उपविशन्तु ॥ तेवर्धन्त स्वरितोवानुदात्तेपदादावित्येकादेशस्यस्वरितत्वम् । महित्वना भावप्रत्ययादुत्तरस्याङोव्यत्ययेननाभावः उदात्तत्वंच यद्वा सुपांसुलुगितिआजादेशोनकारोपजनश्च । तस्थुः नाकमातस्थुश्चसदश्चविस्तीर्णंचक्रिरइतिचार्थप्रतीतेश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । यत् सुपांसुलुगितिचतुर्थ्यालुक् । आवत् छान्दसोवर्तमानेलङ् । वृषणं वाषपूर्वस्यनिगमेइतिउपधादीर्घाभावः । मदच्युतं मदंच्योततीतिमदच्युत् च्युतिर्आसेचने क्विप्चेतिक्विप् । सीदन् लिङर्थेलेटयडागमः ॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

शूराइवेद्युयुधयोनजग्मयःश्रवस्यवोनपृतनासुयेतिरे ।
भयन्तेविश्वाभुवनामरुद्भ्योराजानइवत्वेषसंदृशोनरः ॥८॥

शूराःऽइव । इत् । युयुधयः । न । जग्मयः । श्रवस्यवः । न ।
पृतनासु । येतिरे । भयन्ते । विश्वा । भुवना । मरुत्ऽभ्यः ।
राजानःऽइव । त्वेषऽसंदृशः । नरः ॥ ८ ॥

इदित्येतत्समुच्चये शूराइवेत् शौर्योपेतायुयुत्सवः पुरुषाइवच युयुधयोन शत्रुभिर्युध्यमानाः पुरुषाइवच जग्मयःशीघ्रंगच्छन्तोमरुतः श्रवस्यवोनश्रवोन्नमात्मनइच्छन्तःपुरुषाइव पृतनासु सङ्ग्रामेषुयेतिरे प्रयतन्ते वृत्रादिभिर्युद्धेव्याप्रियन्ते तादृशेभ्योमरुद्भ्योविश्वाभुवनासर्वाणिभूतजातानि भयन्ते बिभ्यति येनरोवृष्ट्यादेर्नेतारोमरुतः राजानइव राजमानानृपतयइवत्वेषसंदृशः दीप्तसंदर्शनाउग्ररूपतयादृष्टुमशक्याभवन्तितेभ्यइत्यर्थः॥युयुधयः युधसंप्रहारे आदृगमहनजनइत्यत्रोत्सर्गश्छन्दसीतिवचनात्किन्प्रत्ययः लिड्वद्भावाद्द्विर्भावादि कित्त्वाद्गुणाभावः निस्वादाद्युदात्तत्वम्। जग्मयः तेनैवसूत्रेणकिन्प्रत्ययः गमहनेत्यादिनोपधालोपः स्थानिवद्भावाद्द्विर्भावादि। श्रवस्यवः श्रवइच्छतिश्रवस्यति क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः। येतिरे यतीप्रयत्ने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट्। भयन्ते ञिभीभये बहुलंछन्दसीतिशपःश्लोरभावः। त्वेषसंदृशः त्विषदीप्तौ पचाद्यच् दृशिर्प्रेक्षणे संपूर्वादस्मात्संपदादिलक्षणोभावेक्विप् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ८॥

नवमीमृचमाह—

त्वष्टायद्वज्रंसुकृतंहिरण्ययंसहस्रभृष्टिंस्वपाअवर्तयत्।
धत्तइन्द्रोनर्यपांसिकर्तवेहन्वृत्रंनिरपामौब्जदर्णवम्॥९॥

त्वष्टा। यत्। वज्रम्। सुऽकृतम्। हिरण्ययम्। सहस्रऽभृष्टिम्।
सुऽअपाः। अवर्तयत्। धत्ते। इन्द्रः। नरि। अपांसि। कर्तवे।
अहन्। वृत्रम्। निः। अपाम्। औब्जत्। अर्णवम्॥ ९॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टाविश्वनिर्माता यद्वज्रं अवर्तयत् इन्द्रंप्रत्यगमयत् दत्तवानित्यर्थः कीदृशंसुकृतंसम्यक्निष्पादितं हिरण्ययं सुवर्णमयंसहस्रभृष्टिंअनेकाभिर्धाराभिर्युक्तं तद्वज्रंइन्द्रोधत्ते धारयति किमर्थं नरिअत्रनृसंबन्धात् नृशब्देनसंग्रामोऽभिधीयते संग्रामेअपांसि शत्रुहननादिलक्षणानिकर्माणिकर्तवेकर्तुं एवंवज्रंधृत्वा तेनवज्रेणवृत्रंवृष्ट्युदकस्यावरकं अर्णवं अर्णसोदकेनयुक्तंमेघंअहन्अवधीत् अपां तेननिरुद्धाअपश्च निरौब्जत्निःशेषेणाधोमुखंअपातयन् प्रवृष्टाअकरोदित्यर्थः॥ सुकृतं सुपूर्वात्करोतेःकर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। हिरण्ययं हिरण्यशब्दादुत्तरस्यमयटोमकारस्यलोपः ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वेत्यादिनानिपात्यते।

स्वपाः सोर्मनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। कर्तवे तुमर्थेसेसेनितिकरोतेस्तवेन्प्रत्ययः। अपां क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्। औब्जत् उब्जआर्जवे। अर्णवं अर्णसोलोपश्चेतिमत्वर्थीयोवः सलोपश्च ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

ऊर्ध्वंनुनुद्रेवतंतओजसादादृहाणंचिद्बिभिदुर्विपर्वतम्।
धमन्तोवाणंमरुतःसुदानवोमदेसोमस्यरण्यानिचक्रिरे ॥१०॥

ऊर्ध्वम्। नुनुद्रे। अवतम्। ते। ओजसा। दादृहाणम्। चित्।
बिभिदुः। वि। पर्वतम्। धमन्तः। वाणम्। मरुतः। सुऽदानवः।
मदे। सोमस्य। रण्यानि। चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका—गोतमऋषिःपिपासयापीडितःसन्मरुतःउदकंययाचे तदनन्तरं मरुतोदूरस्थंकूपमुद्धृत्ययत्रसगोतमऋषिस्तिष्ठतितांदिशंनीत्वाऋषिसमीपेकूपमवस्थाप्य तत्रा आहावंचकृत्वा तस्मिन्नाहावेकूपमुत्सिच्यतमृषिंतेनोदकेनतर्पयांचक्रुः अयमर्थोनयोत्तरयाचतिपाद्यते—तेमरुतः अवतं अवस्तात्ततोभवतीतिअवतःकूपः कूपनामसुच अवतःअवटइतिठितम् तमूर्ध्वंउपरियथाभवतितथाओजसास्वकीयेनबलेन नुनुद्रेप्रेरितवन्तः उत्खातवन्तइत्यर्थः एवंकूपमुत्खायऋषेराश्रमंप्रतिनयन्तोमरुतः मार्गमध्येदादृहाणंप्रवृद्धंगतिनिरोधकं पर्वतंपि पर्ववन्तंशिलोच्चयमपिविबिभिदुःविशेषेणबभंजुः सुदानवःशोभनदानास्तेमरुतः वाणंशतसंख्याभिस्तन्त्रीभिर्युक्तंवीणाविशेषंधमन्तोवादयन्तः सोमस्यमदे सोमपानेनहर्षेसति रण्यानिरत्यानिरमणीयानिधनानिचक्रिरे स्तोतृभ्यःकुर्वन्ति ॥ नुनुद्रे णुदप्रेरणे लिटि इरयोरेइति आदेशः। दादृहाणं दृहदृहिवृद्धौ लिटःकानच्। धमन्तः ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः पाघ्रादिनाधमादेशः। वाणं अणरणवणशब्दार्थाः कर्मणिघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम्। रण्य रणतेर्भावे वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप् ततोभवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्॥ १

एकादशीमृचमाह—

जिह्मंनुनुद्रेवतंतयादिशासिञ्चन्नुत्संगोतमायतृष्णजे।
आगच्छन्तीमवसाचित्रभानवःकामंविप्रस्यतर्पयन्तधामभिः ॥१

जिह्मम् । नुनुद्रे । अवतम् । तया । दिशा । असिञ्चन् । उत्सम् ।
गोतमाय । तृष्णऽजे । आ । गच्छन्ति । ईम् । अवसा ।
चित्रऽभानवः । कामम् । विप्रस्य । तर्पयन्त । धामऽभिः ॥ ११ ॥

मरुतः अवतंउद्धृतंकूपंयस्यांदिशिऋषिर्वसतितयादिशाजिह्मंवक्रं तिर्यञ्चंनुनुद्रे प्रेरितवन्तः एवंकूपंनीत्वाऋष्याश्रमेवस्थाप्यतृष्णजेतृषितायगोतमायऋषयेतदर्थंउत्संजलप्रवाहंकूपादुद्धृत्य असिञ्चन्आहावेअवानयन् एवंकृत्वा ईमेनंस्तोतारमृषिंचित्रभानवः विचित्रदीप्तयस्तेमरुतः अवसाईदृशेनरक्षणेनसहआगच्छन्तितत्समीपंप्राप्नुवन्ति प्राप्यचविप्रस्यमेधाविनोगोतमस्यकाममभिलाषंधामभिरायुषोधारकैरुदकैस्तर्पयन्तअतर्पयन् ॥ तया नगोश्वन्तसाववर्णेतिसावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्यप्रतिषेधः । दिशा सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्णजे ञितृषापिपासायां स्वपितृषोर्नजिङ् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् पदकारस्यशाकल्यस्यत्वयमभिप्रायः अन्येष्वपिदृश्यतइतिदृशिग्रहणात् केवलादपिजनेर्डप्रत्ययः तृष्णाजातायस्यसतथोक्तः ङ्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिह्रस्वत्वं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धामभिः दधातेरातोमनिन्निति मनिन् ॥ ११ ॥

मारुतेपशौयावःशर्मेतिहविषोयाज्या प्रदानानामितिखण्डेसूत्रितम्—अराइवेदचरमाअहेवयावःशर्मशशमानायसन्तीति ।

तामेतांसूक्तेद्वादशीमृचमाह—

यावःशर्मशशमानायसन्तित्रिधातूनिदाशुषेयच्छताधि ।
अस्मभ्यंतानिमरुतोवियन्तरयिंनोधत्तवृषणःसुवीरम् ॥१२॥ १०॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । सन्ति । त्रिऽधातूनि । दाशुषे ।
यच्छत । अधि । अस्मभ्यम् । तानि । मरुतः । वि । यन्त । रयिम् ।
नः । धत्त । वृषणः । सुऽवीरम् ॥ १२ ॥ १० ॥

हेमरुतः वोयुष्माकंसंबन्धीनि या यानिशर्मशर्माणिसुखानिगृहाणिवा कीदृशानि त्रिधातूनिपृथिव्यादिषुत्रिषुस्थानेष्ववस्थितानि शशमानाययुष्मान्स्तुतिभिःभजमानायदातुंसंपादितानि

स्वपाः सोर्मनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। कर्तवे तुमर्थेसेसेनितिकरोतेस्तवेन्प्रत्ययः। अपां क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्। औब्जत् उब्जआर्जवे। अर्णवं अर्णसोलोपश्चेतिमत्वर्थीयोवः सलोपश्च ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

ऊर्ध्वंनुनुद्रेवतंतओजसादादृहाणंचिद्बिभिदुर्विपर्वतम्।
धमन्तोवाणंमरुतःसुदानवोमदेसोमस्यरण्यानिचक्रिरे ॥१०॥

ऊर्ध्वम्। नुनुद्रे। अवतम्। ते। ओजसा। ददृहाणम्। चित्। बिभिदुः। वि। पर्वतम्। धमन्तः। वाणम्। मरुतः। सुऽदानवः। मदे। सोमस्य। रण्यानि। चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका—गोतमऋषिःपिपासयापीडितःसन्मरुतःउदकंययाचे तदनन्तरं मरुतोदूरस्थंकूपमुद्धृत्ययत्रसगोतमऋषिस्तिष्ठतितांदिशंनीत्वाऋषिसमीपेकूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वे आहावंचकृत्वा तस्मिन्नाहावेकूपमुत्सिच्यतमृषिंतेनोदकेनतर्पयांचक्रुः अयमर्थोनयोत्तरयाचप्रतिपाद्यते—तेमरुतः अवतं अवस्तात्ततोभवतीतिअवतःकूपः कूपनामसुच अवतःअवटइतिपठितम् तमूर्ध्वंउपरियथाभवतितथाओजसास्वकीयेनबलेन नुनुद्रेप्रेरितवन्तः उत्खातवन्तइत्यर्थः एवंकूपमुत्खायऋषेराश्रमंप्रतिनयन्तोमरुतः मार्गमध्येददृहाणंप्रवृद्धंगतिनिरोधकं पर्वतंचित् पर्ववन्तंशिलोच्चयमपिविबिभिदुःविशेषेणबभंजुः सुदानवःशोभनदानास्तेमरुतः वाणंशतसंख्याभिस्तन्त्रीभिर्युक्तंवीणाविशेषंधमन्तोवादयन्तः सोमस्यमदे सोमपानेनहर्षेसति रण्यानिस्तुत्यानिरमणीयानिधनानिचक्रिरे स्तोतृभ्यःकुर्वन्ति ॥ नुनुद्रे णुदप्रेरणे लिटि इरयोरेइतिरेआदेशः। ददृहाणं दृहदृहिवृद्धौ लिटःकानच्। धमन्तः ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः पाघ्रेत्यादिनाधमादेशः। वाणं अणरणवणशब्दार्थाः कर्मणिघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम्। रण्यानि रणतेर्भावे वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप् ततोभवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम्॥ १०॥

एकादशीमृचमाह—

जिह्मंनुनुद्रेवतंतयादिशासिञ्चन्नुत्संगोतमायतृष्णजे।
आगच्छन्तीमवसाचित्रभानवःकामंविप्रस्यतर्पयन्तधामभिः ॥११॥

जिह्मम् । नुनुद्रे । अवतम् । तया । दिशा । असिञ्चन् । उत्सम् ।
गोतमाय । तृष्णऽजे । आ । गच्छन्ति । ईम् । अवसा ।
चित्रऽभानवः । कामम् । विप्रस्य । तर्पयन्त । धामऽभिः ॥ ११ ॥

मरुतः अवतंउद्धृतंकूपंयस्यांदिशिऋषिर्वसतितयादिशाजिह्मंवक्रं तिर्यञ्चंनुनुद्रे प्रेरितवन्तः एवंकूपंनीत्वाऋष्याश्रमेवस्थाप्यतृष्णजेतृषितायगोतमायऋषयेतदर्थंउत्संजलप्रवाहंकूपादुद्धृत्य असिञ्चनआहावेअवानयन् एवंकृत्वा ईमेनंस्तोतारमृषिंचित्रभानवः विचित्रदीप्तयस्तेमरुतः अवसाईदृशेनरक्षणेनसहआगच्छन्तितत्समीपंप्राप्नुवन्ति प्राप्यचविप्रस्यमेधाविनोगोतमस्यकाम-मभिलाषंधामभिरायुषोधारकैरुदकैस्तर्पयन्तअतर्पयन् ॥ तया नगोश्वन्तसाववर्णेतिसावेकाचइ-तिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्यप्रतिषेधः । दिशा सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्णजे ञितृ-षापिपासायां स्वपितृषोर्नजिङ् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् पदकारस्यशाकल्यस्यत्वयमभिप्रायः अ-न्येष्वपिदृश्यतइतिदृशिग्रहणात् केवलादपिजनेर्डप्रत्ययः तृष्णाजातायस्यसतथोक्तः ङ्यापोःसं-ज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिह्रस्वत्वं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धामभिः दधातेरातोमनिन्निति मनिन् ॥ ११ ॥

मारुतेपशौयावःशर्मेतिहविषोयाज्या प्रदानानामितिखण्डेसूत्रितम्—अराइवेदचरमाअहे-वयावःशर्मशशमानायसन्तीति ।

तामेतांसूक्तेद्वादशीमृचमाह—

यावःशर्मशशमानायसन्तित्रिधातूनिदाशुषेयच्छताधि ।
अस्मभ्यंतानिमरुतोवियन्तरयिंनोधत्तवृषणःसुवीरम् ॥१२॥ १०॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । सन्ति । त्रिऽधातूनि । दाशुषे ।
यच्छत । अधि । अस्मभ्यम् । तानि । मरुतः । वि । यन्त । रयिम् ।
नः । धत्त । वृषणः । सुऽवीरम् ॥ १२ ॥ १० ॥

हेमरुतः वोयुष्माकंसंबन्धीनि या यानिशर्मशर्माणिसुखानिगृहाणिवा कीदृशानि त्रिधातू-निपृथिव्यादिषुत्रिषुस्थानेष्ववस्थितानि शशमानाययुष्मान्स्तुतिभिःभजमानायदातुंसंपादितानि

पूर्वोक्तलक्षणानिशर्माणियानिसन्ति यानिचदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायअधियच्छतअधिकंप्रयच्छथ हेमरुतः तानिसर्वाणिशर्माण्यस्मभ्यंवियन्त विशेषेणप्रयच्छत किञ्च हेवृषणः कामानांवर्षितारोमरुतः नोऽस्मभ्यंसुवीरंशोभनैर्वीरैःपुत्रादिभिर्युक्तंरयिंधनंधत्त दत्त॥ या शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। शर्म सुपांसुलुगितिजसोलुक्। शशमानाय शशप्लुतगतौ ताच्छीलिकश्चानश्। यच्छत छान्दसेलङिबहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। यन्त यमेर्लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् तप्तनप्तनथनाश्चेतितस्यतबादेशः अतस्तस्यपित्त्वेनङित्त्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपोनभवति। वृषणः वाषपूर्वस्यनिगमेइत्युपधादीर्घाभावः। सुवीरं बहुव्रीहौवीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

मरुतोयस्येतिदशर्चंद्वितीयंसूक्तम् गोतमस्यार्षंगायत्रंमरुद्देवताकं अनुक्रम्यतेच-मरुतोदशगायत्रमिति। व्यूळ्हेतृतीयेछन्दोमेआग्निमारुतशस्त्रेएतत्सूक्तं तृतीयस्यागन्ममहेतिखण्डेसूत्रितम्—मरुतोयस्यहिमाग्नयेवाचमित्याग्निमारुतमिति। ऐन्द्रामारुत्यांप्रधानस्यहविषोमरुतोयस्येत्येषानुवाक्या सूत्रितंच—ऐन्द्रामारुतींभेदकामामरुतोयस्यहिक्षयइति। एषैववरुणप्रघासेमारुत्याआमिक्षायाअनुवाक्या सूत्रितंच—मरुतोयस्यहिक्षयेराइवेदचरमाअहेवेति। तथाप्रातःसवनेपोतुरेषाप्रस्थितयाज्या सूत्रितंच—मरुतोयस्यहिक्षयेग्नेपत्नीरिहावहेति।

तामेतांसूक्तेप्रथमामृचमाह—

मरुतोयस्यहिक्षयेपाथादिवोविमहसः। ससुगोपातमोजनः॥१॥

मरुतः। यस्य। हि। क्षये। पाथ। दिवः। विऽमहसः। सः। सुऽगोपातमः। जनः॥ १॥

हेविमहसोविशिष्टप्रकाशामरुतः दिवोन्तरिक्षलोकादागत्य यस्यहियस्यखलुयजमानस्य क्षयेयज्ञगृहेपाथ सोमंपिबथ सजनोजातोयजमानःसुगोपातमः शोभनैःपालकैरत्यन्तंयुक्तोभवति॥ पाथ पापाने लेटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् यद्वृत्तयोगादनिघातः। विमहसः विशिष्टंमहस्तेजोयेषांतेतथोक्ताः। सुगोपातमः शोभनोगोपाः रक्षकोयस्यससुगोपाः अतिशयेनसुगोपाः सुगोपातमः तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वेसति बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवशिष्यते॥ १

द्वितीयामृचमाह—

यज्ञैर्वायज्ञवाहसोविप्रस्यवामतीनाम् । मरुतःशृणुताहवम् ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञऽवाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनाम् । मरुतः ।
शृणुत । हवम् ॥ २ ॥

हेयज्ञवाहसःयज्ञस्यवोढारोमरुतः यूयं यज्ञैर्वा वाशब्दःसमुच्चये यज्ञैश्चयजमानस्यमतीनांस्तुतीनांसंबन्धिनोविप्रस्यवा अयजमानस्यमेधाविनश्चहवमाह्वानंशृणुत यज्ञवतोयजमानस्ययागरहितस्यस्तोतुश्चाह्वानंअवश्यंभवद्भिःश्रोतव्यं यतोभवन्तोयज्ञस्यवोढारः स्तुतिप्रियाश्चेतिभावः ॥ यज्ञवाहसः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात् वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीतिकारकपूर्वाद्वहतेरसुन् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः। मतीनां मनज्ञाने अस्मात्करणेक्तिन् नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम्। शृणुत श्रुवःशृचेतिश्नुः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतिवचनात्तिङएवस्वरःशिष्यते मरुतइत्यस्यामन्त्रितस्यामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेनपदादपरत्वान्निघाताभावः। हवं भावेनुपसर्गस्येतिह्वयतेरप् संप्रसारणंच ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

उतवायस्यवाजिनोनुविप्रमतक्षत । सगन्तागोमतिव्रजे ॥३॥

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रम् । अतक्षत । सः ।
गन्ता । गोऽमति । व्रजे ॥ ३ ॥

उतवाअपिच यस्ययजमानस्यवाजिनोहविर्लक्षणान्नोपेताऋत्विजः विप्रंमेधाविनंमरुद्गणंअन्वतक्षत हविःप्रदानादिनातीक्ष्णीकुर्वन्ति सयजमानः गोमति गोभिर्बहुभिर्युक्तेव्रजेगोष्ठे गन्तागमनशीलोभवति ॥ अतक्षत तक्षूत्वक्षूतनूकरणे छान्दसोलङ् व्यत्ययेनमध्यमः। गन्ता गमेस्ताच्छीलिकस्तृन् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अस्यवीरस्यबर्हिषिसुतःसोमोदिविष्टिषु । उक्थंमदश्चशस्यते॥४॥

अस्य । वीरस्य । बर्हिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु । उक्थम् ।
मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

दिविष्टिषुयजनीयदिवसेषु बर्हिषियज्ञे वीरस्यशत्रुक्षेपणकुशलस्यास्यमरुद्गणस्ययागाय सोमःसुतः ऋत्विग्भिरभिषुतोभवति उक्थंमरुद्देवताकंशस्त्रं मदश्चमदिधातुनायुक्तामरुतो-देवाः सोमस्यमत्सन्नित्यादिकामारुतीनिविच्च अस्यमरुद्गणस्यहर्षायशस्यतेहोत्रापठ्यते ॥ अ-स्य ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । दिविष्टिषु इष्टयएषणानिगमनानि दिवोद्योतमानस्यसूर्यस्य इष्टयोयेषुदिवसेषुतेतथोक्ताः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् व्यत्ययेनोत्वाभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

अस्यश्रोषन्त्वाभुवोविश्वायश्चर्षणीरभि । सूरंचित्सस्रुषीरिषः॥५॥११

अस्य । श्रोषन्तु । आ । भुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । सूरम् । चित् । सस्रुषीः । इषः ॥ ५ ॥ ११ ॥

अस्ययजमानस्यस्तुतिंमरुतः आआभिमुख्येनश्रोषन्तु श्रृण्वन्तु योमरुद्गणःविश्वाः चर्षणीः सर्वान्शत्रुभूतान्मनुष्यान् अभिभुवः अभिभवतितादृग्गणाकारामरुतः श्रृण्वन्त्वित्यर्थः सूरंचित् सूरं स्तुतेःप्रेरयितारंयजमानमपि इषोमरुद्भिःप्रत्तान्यन्नानि सस्रुषीः प्राप्तानिभवन्तु॥श्रोषन्तु श्रु-श्रवणे लोटिसिब्बहुलंलेटीतिबहुलवचनात्सिप् । भुवः भवतेर्लेटि तिपस्तिङांतिङोभवन्तीतिसिप् लेटोडाटावित्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः । सूरं षूप्रेरणे सुसूधागृधिभ्यःक्रन्नितिक्रन्प्रत्ययः । सस्रुषीः सृगतौ अस्माल्लिटःक्वसुः उगितश्चेतिङीप् भसंज्ञायां वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् जसि वाछन्दसीतिपूर्व-सवर्णदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

षष्ठीमृचमाह—

पूर्वीभिर्हिददाशिमशरद्भिर्मरुतोवयम् । अवोभिश्चर्षणीनाम् ॥६॥

पूर्वीभिः । हि । ददाशिम । शरत्ऽभिः । मरुतः । वयम् । अवःऽभिः । चर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

हेमरुतः पूर्वीभिर्बह्वीभिः शरद्भिः संवत्सरैः चर्षणीनां सर्वस्य द्रष्टॄणां सर्वज्ञानां भवतां संबन्धिभिरवोभिः रक्षणैर्युक्ताः सन्तो वयं ददाशिम युष्मभ्यं हवींषि दत्तवन्तः हि यस्मादर्थे यस्मादेवं तस्मादिदानीमप्यस्मदीयहविःस्वीकरणायागच्छतेत्यर्थः॥ पूर्वीभिः पुरुशब्दाद्वोतोगुणवचनादिति ङीष् यणादेशे हलिचेति दीर्घत्वम्। ददाशिम दाशृदाने लिटि इडागमः हिचेति निघातप्रतिषेधः। चर्षणीनां नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वम्॥ ६॥

सप्तमीमृचमाह—

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्त्यः। यस्य प्रयांसि पर्षथ॥७॥

सुऽभगः। सः। प्रऽयज्यवः। मरुतः। अस्तु। मर्त्यः। यस्य। प्रयांसि। पर्षथ॥ ७॥

हे प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्या मरुतः स मर्त्यो मनुष्यो यजमानः सुभगोऽस्तु शोभनधनयुक्तो भवतु यस्य यजमानस्य प्रयांसि हविर्लक्षणान्यन्नानि पर्षथ आत्मनि सिञ्चथ स्वीकुरुथेत्यर्थः॥ सुभगः भग इति धननाम शोभनो भगो यस्य क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। पर्षथ पृषुवृषुमृषुसेचने औवादिकः यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यशवसः। विदा कामस्य वेनतः॥८॥

शशमानस्य। वा। नरः। स्वेदस्य। सत्यऽशवसः। विद। कामस्य। वेनतः॥ ८॥

हे सत्यशवसः अवितथबलाः नरो नेतारो मरुतः शशमानस्य युष्मान् स्तुतिभिः संभजमानस्य स्वेदस्य स्तावकमन्त्रोच्चारणजनितश्रमेण स्विद्यमानगात्रस्य वेनतः वेनतिः कान्तिकर्मा कामयमानस्य वा शब्दः समुच्चये एवंभूतस्य स्तोतुश्च कामस्य काममभिलाषं विद लंभयत प्रयच्छतेत्यर्थः॥ शशमानस्य शशप्लुतगतौ ताच्छीलिकश्चानश्। स्वेदस्य ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि घञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। विद विद्लृलाभे लोटि मध्यमपुरुषस्य बहुवचनस्य व्यत्ययेन झादेशः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् झस्यादादेशः लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः प्रत्यया-

द्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । कामस्य वृषादिषुपाठा-
दाद्युदात्तत्वम् क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ॥ ८॥

नवमीमृचमाह—

यूयंतत्सत्यशवसआविष्कर्तमहित्वना । विध्यंताविद्युतारक्षः॥९॥

यूयम् । तत् । सत्यऽशवसः । आविः । कर्त । महिऽत्वना। विध्यंत।
विऽद्युता । रक्षः ॥ ९ ॥

हेसत्यशवसः सत्यबलाः अन्यैरप्रधृष्यबलामरुतोयूयं तद्वृत्रवधादिषुप्रसिद्धंयुष्मदीयंमाहा-
त्म्यंआविष्कर्तआविष्कुरुतप्रकाशयत विद्युताविद्योतमानेनमहित्वना तेनमहत्त्वेनमाहात्म्येनरक्षः
अस्माकमुपद्रवकारिणंराक्षसादिकंविध्यतताडयत नाशयतेत्यर्थः॥ कर्त करोतेर्लोटि बहुलंछन्द-
सीतिविकरणस्यलुक् तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः गुणः इदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्येतिआविःशब्द-
विसर्जनीयस्यषत्वम् । महित्वना भावप्रत्ययादुत्तरस्याङोव्यत्ययेननाभावः उदात्तत्वंच यद्वा सु-
पांसुलुगितितृतीयायाआजादेशः नकारोपजनश्च। विध्यत व्यधताडने श्यनिग्रहिज्यादिनासंप्रसा-
रणम् तशब्दस्यसार्वधातुकमपिदितिङित्त्वेसतिऋचितुनुघमक्षुतङितिसंहितायांदीर्घः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

गूहतागुह्यंतमोवियातविश्वमत्रिणम्। ज्योतिष्कर्तायदुश्मसि॥१०॥१२॥

गूहत । गुह्यम् । तमः । वि । यात । विश्वम् । अत्रिणम् । ज्योतिः ।
कर्त । यत् । उश्मसि ॥ १० ॥ १२ ॥

हेमरुतः गुह्यंगुहायांस्थितंसर्वत्रव्याप्यवर्तमानं तमोन्धकारंगूहतसंवृतंकुरुत यथास्माभि-
र्नदृश्यते तथाअदर्शनंप्रापयत विनाशयतेत्यर्थः विश्वंसर्वंअत्रिणंअत्तारंराक्षसादिकंवियातवि-
विधंयापयत अस्मत्सकाशान्निर्गमयत यज्ज्योतिः सूर्यादिकंवयमुश्मसिकामयामहे तत्कर्तकुरुत
यद्वा गुह्यंगुहायां शरीरान्तर्गतगुहारूपेहृदयेभवंतमोभावरूपाज्ञानंतद्गूहत विनाशयत अत्रिणंपुरु-
षार्थस्यात्तारंकामक्रोधादिकंसर्वंविनिर्गमयत यत्तज्ज्योतिः परतत्वसाक्षात्काररूपंज्ञानंकामयाम-
हे प्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपाहेमरुतः तत्कर्तकुरुत॥ गूहत गुहूसंवरणे शपिलघूपधगुणे ऊदुपधा-
यागोहइतिउपधायाऊकारः।यात याप्रापणे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाल्लोट् । अत्रिणं अदेस्त्रिनि-

चेतिविनिप्रत्ययः । उश्मसि वशकान्तौ इदन्तोमसिः अदादित्वाच्छपोलुक् ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेद्वादशोवर्गः॥ १२ ॥

प्रत्वक्षसइतिषळृचंतृतीयंसूक्तम् गोतमस्यार्षंजागतंमारुतंतथाचानुक्रान्तम्—प्रत्वक्षसःषड्जागतमिति अग्निष्टोमेआग्निमारुतशस्त्रेइदंसूक्तंमारुतनिविद्धानं अथयथेतमितिखण्डेसूत्रितम्—प्रत्वक्षसःप्रतवसोयज्ञायज्ञावोअग्नयइति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

प्रत्व॑क्षसः॒प्रत॑वसोवि॒र॒प्शिनो॒ना॑नता॒अवि॑थुराऋ॒जी॒षिणः॑ ।
जुष्ट॑तमासो॒नृत॑मासो॒अ॒ञ्जिभि॒र्व्या॑नज्रे॒के॑चिदु॒स्रा॑इव॒स्तृभिः॑ ॥ १॥

प्र॒ऽत्व॑क्षसः । प्र॒ऽत॑वसः । वि॒ऽर॒प्शिनः॑ । अना॑नताः । अवि॑थुराः ।
ऋ॒जी॒षिणः॑ । जुष्ट॑ऽतमासः । । नृऽत॑मासः । अ॒ञ्जिऽभिः॑ । वि ।
आ॒न॒ज्रे॒ । के । चि॒त् । उ॒स्राः॒ऽइ॑व । स्तृऽभिः॑ ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः शत्रूणांप्रकर्षेणतनूकर्तारः शत्रुघातिनइत्यर्थः यतःप्रतवसः प्रकृष्टबलोपेताः अतएवविरप्शिनः विविधेनजयघोषेणोपेताः यद्वा बहुनामैतत् महान्तोहिविविधैःशब्दैःप्रशस्यन्ते अतएवानानताः आनतिरहिताः सर्वोत्कृष्टाइत्यर्थः अविथुराःअवियुक्ताः सप्तगणरूपेणसंघीभूताइत्यर्थः ऋजीषिणः तृतीयसवनेऋजीषस्याभिषवात् तत्रचमरुतःस्तूयन्तइतितेषांऋजीषित्वम् यद्वा ऋजीषिणः प्रार्जयितारोरसानां जुष्टतमासःअतिशयेनयष्टृभिःसेविताः नृतमासःअतिशयेनमेघादेर्नेतारः एवंभूतामरुतः स्तृभिःस्वशरीरस्याच्छादकैः अञ्जिभिःरूपाभिव्यञ्जकैराभरणैः व्यानज्रेनभसिव्यक्ताद्दृश्यन्ते तत्रदृष्टान्तः—केचिदुस्राइव येकेचनसूर्यरश्मयोयथानभसिदीप्यन्तेतद्वत् ॥ प्रत्वक्षसः प्रकर्षेणत्वक्षन्तेतनूकुर्वन्तीतिप्रत्वक्षसः तक्षूत्वक्षूतनूकरणे गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यसुन्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच । प्रतवसः तवइतिबलनाम प्रकृष्टंतवोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विरप्शिनः रपलपव्यक्तायांवाचि विरपणंविरप्शः औणादिकः शक्प्रत्ययः तद्वन्तोविरप्शिनः । अनानताः आनताअवनताः प्रह्वीभूताः नआनताःअनानताः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविथुराः व्यथभयसंचलनयोः व्यथेःसंप्रसारणंधःकिच्चेत्युरच्प्र-

त्ययः अत्रतुबहुलवचनाद्धत्वंनक्रियते पूर्ववत्समासस्वरौ । जुष्टतमासः नित्यंमन्त्रेइतिजुष्टशब्दआ-
द्युदात्तः ततआतिशायनिकस्यतमपःपित्त्वादनुदात्तत्वेसएवस्वरःशिष्यते । आनज्रे अञ्जूव्य-
क्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु कर्मणि छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् अतआदेरित्यभ्यासस्यात्वम्
तस्मान्नुड्द्विहलइतिनुट् व्यत्ययेनउपधालोपः इरयोरे । स्तृभिः स्तृञ्आच्छादने क्विप् आगमा-
नुशासनस्यानित्यत्वात्तुगभावः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

उपह्वरेषुयदचिंध्वंययिंवयंइवमरुतःकेनंचित्पथा ।
श्चोतंन्तिकोशाउपंवोरथेष्वाघृतमुंक्षतामधुंवर्णमर्चंते ॥२॥

उपऽह्वरेषु । यत् । अचिध्वम् । ययिम् । वयःऽइव । मरुतः । केनं । चित् । पथा । श्चोतंन्ति । कोशाः । उपं । वः । रथेषु । आ । घृतम् । उक्षत । मधुंऽवर्णम् । अर्चंते ॥ २ ॥

हेमरुतः उपह्वरेषुउपह्वर्तव्येषुगन्तव्येषुअस्माकंसन्निकृष्टेषु नभसःप्रदेशेषुयद्यदाययिंगति-
मन्तंमेघंअचिध्वं वर्षणसामर्थ्येनोपचितंकुरुथ किंकुर्वन्तः वयइवपक्षिणइवकेनचित्पथाकेनचि-
दाकाशमार्गेणशीघ्रंगच्छन्तः नभसिशीघ्रंवर्षणार्थंप्रवर्तमानैर्मरुद्भिः मेघाउपचीयन्तइत्यर्थः त-
दानींकोशाः मेघनामैतत् वोयुष्माकंरथेषु आसक्तामेघाश्चोतन्ति जलंमुञ्चन्ति यस्मादेवंतस्मात् हे
मरुतः यूयंअर्चतेयुष्मान्हविर्भिःपूजयतेमह्यंयजमानायमधुवर्णंमधुसदृशरूपंस्वच्छंघृतंवृष्ट्यु-
दकं आसमन्तात् उक्षतसिञ्चत अस्मदभिलषितांवृष्टिंकुरुतेत्यर्थः ॥ उपह्वरेषु ह्वृकौटिल्ये उप-
ह्वरन्तिकौटिल्येनतिर्यग्गच्छन्त्येष्वित्युपह्वरानभःप्रदेशाः पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेत्यधिकरणेघः ।
अचिध्वं चिनोतेर्वर्तमानेलङ् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । ययिं यापापणे आदृगमहनजनइति
किप्रत्ययः । पथा आङि भस्यटेर्लोपइतिटिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । श्चोत-
न्ति श्च्युतिर्क्षरणे छान्दसोयलोपः । उक्षत उक्षसेचने लोटितशब्दस्यङित्त्वेसतिऋचितुनुघेत्यादि-
नासांहितिकोदीर्घः ॥२॥

तृतीयामृचमाह—

प्रैषामज्मेषुविथुरेवरेजतेभूमिर्यामेषुयद्धंयुञ्जतेशुभे ।
तेक्रीळयोधुनयोभ्राजंदृष्टयःस्वयंमहित्वंपनयन्तधूतंयः ॥३॥

प्र । एषाम् । अज्मेषु । विथुराऽइंव । रेजते । भूमिः । यामेषु ।
यत् । ह । युञ्जते । शुभे । ते । क्रीळयः । धुनयः । भ्राजत्ऽऋष्टयः ।
स्वयम् । महिऽत्वम् । पनयन्त । धूतयः ॥ ३ ॥

यद्ध यदाखलु एतेमरुतः शुभेशोभनाय वृष्ट्युदकाययुञ्जते मेघान्सज्जीकुर्वन्ति तदानीं अज्मेषु मेघानामुत्क्षेपकेषुएषांमरुतां संबन्धिषुयामेषु मेघानांनियमनेषुसत्सु भूमिःपृथिवी प्ररेजतेप्रकर्षेणकम्पते यद्वा यदाखलुमरुतः स्वकीयान्रथान्युञ्जते अश्वैर्योजयन्ति तदानीं एषांरथानां संबन्धिषु पर्वतादेरुत्क्षेपकेषुयामेषुगमनेषुसत्सुभूमिर्भीत्याकम्पते तत्रदृष्टान्तः—विथुरेव यथाभर्त्रावियुक्ताजायाराजोपद्रवादिषुसत्सुनिरालंबासतीकम्पतेतद्वत् तेतादृशाःक्रीळयः विहारशीलाः धुनयः चलनस्वभावाः भ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः एवंभूतामरुतः धूतयः पर्वतादीन्धुन्वन्तः सन्तः महित्वंस्वकीयं महिमानंस्वयमेवपनयन्त व्यवहरन्ति प्रकटयन्तीत्यर्थः ॥ अज्मेषु अजगतिक्षेपणयोः अर्तिस्तुस्वित्यादिनाविधीयमानोमन्बहुलवचनादस्मादपिद्रष्टव्यः वलादावार्धधातुकेविकल्पइष्यतइतिवचनादजेर्व्यघञपोरितिवीभावाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।रेजते रेजृकम्पने भ्यसतेरेजतइतिभयवेपनयोरितियास्कः ।यामेषु यमउपरमे भावेघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेवृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् यद्वा यामापणेइत्यस्मादर्तिस्तुस्वित्यादिनामन्प्रत्ययः । शुभे शुभदीप्तौ संपदादिलक्षणःकर्मणिक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। पनयन्त पनव्यवहारे गुपूधूपविच्छीत्यायः अस्माच्छान्दसोलङ् व्यत्ययेनह्रस्वत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

सहिस्वसृत्पृषदश्वोयुवागणो३याईशानस्तविषीभिरावृतः।
असिसत्यऋणयावानेद्योस्याधियःप्राविताथावृषागणः ॥४॥

सः । हि । स्वऽसृत् । पृषत्ऽअश्वः । युवा । गणः । अया । ईशानः ।
तविषीभिः । आऽवृतः । असि । सत्यः । ऋणऽयावा । अनेद्यः ।
अस्याः । धियः । प्रऽअविता । अथ । वृषा । गणः ॥ ४ ॥

---

१ नि० ३. २१.।

सहि सखलुमरुद्गणः अयाअस्यसर्वस्यजगतः ईशानः ईश्वरशीलोभवति कीदृशः स्वसृतस्स्वयमेवसरन् नह्यन्यःकश्चिदस्यमरुद्गणस्यप्रेरकोऽस्ति पृषदश्वः पृषत्यःश्वेतबिन्दुंकिताभृग्योश्वस्थानीयायस्यसतथोक्तः युवानित्यतरुणः तविषीभिरन्येषामसाधारणैर्बलैरावृतः परिवेष्टितः सत्यःसत्कर्मार्हः ऋणयावास्तोतृणामृणस्यापगमयिताबहुलस्यधनस्यदातेत्यर्थः अनेद्यः प्रशस्यनामैतत् सर्वैरनिन्दितः वृषा जलानांवर्षिता एवंभूतोमरुद्गणः अस्याधियः अस्मदीयस्यास्य कर्मणः अथानन्तरंप्राविताप्तिप्रकर्षेणरक्षिताभवति ॥ अया सुपांसुलुगितिषष्ठ्यायाजादेशः हलिलोपइतीदमइद्रूपस्यलोपः । ईशानः ईशऐश्वर्येइत्यस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् तस्यलसार्वधातुकत्वाभावेनचित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अया ईशानइत्यत्र ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । असि पुरुषव्यत्ययः। ऋणयावा याप्रापणेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थादातोमनिन्निति वनिप् । अनेद्यः णिदिकुत्सायां ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावेलघूपधगुणः नञ्समासेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

पि॒तुः प्र॒त्नस्य॒ जन्म॑ना वदामसि॒ सोम॑स्य जि॒ह्वा प्र जि॑गाति॒ चक्ष॑सा ।
यदी॒मिन्द्रं॒ शम्यृक्वा॑ण॒ आश॒तादिन्नामा॑नि य॒ज्ञिया॑नि दधि॒रे ॥५॥

पि॒तुः । प्र॒त्नस्य॑ । जन्म॑ना । व॒दाम॑सि॒ । सोम॑स्य । जि॒ह्वा । प्र । जि॒गा॒ति॒ । चक्ष॑सा । यत् । ई॒म् । इन्द्र॑म् । शमि॑ । ऋक्वा॑णः । आश॑त । आत् । इत् । नामा॑नि । य॒ज्ञिया॑नि । द॒धि॒रे ॥ ५ ॥

प्रत्नस्यचिरन्तनस्यपितुः अस्माकंजनकस्यरहूगणस्य सकाशात्जन्मना यज्जन्मतेनवयं वदामसिब्रूमः वक्ष्यमाणंवृत्तान्तं अस्माकंपिताउपदिष्टवान् अतोवयंब्रूमइत्यर्थः कोसौवृत्तान्तइतिचेदुच्यते—सोमस्ययज्ञेष्वभिषुतस्यसोमद्रव्यस्य चक्षसाप्रकाशमानयाहुत्यासहिताजिह्वा स्तुतिरूपावाक् प्रजिगाति मरुद्गणंप्रकर्षेणगच्छति यज्ञेषुसोमाहुतिःस्तुतिश्चमरुद्भ्यःक्रियते यद्यस्मादीमेनमिन्द्रं शमिवृत्रवधादिरूपेकर्मणि ऋक्वाणः प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्येवंरूपयास्तुत्यायुक्ताःसन्तःआशतआप्नुवन् नपर्यत्याक्षुः आदित् एवमिन्द्रप्राप्त्यनन्तरमेवयज्ञियानियज्ञार्हाणिईदृङ्चान्यादृङ्चेत्येवमादीनिनामानि इन्द्रसकाशाल्लब्ध्वा दधिरेधृतवन्तः तस्मादेषांयज्ञेसोमाहुतिःस्तुतिश्चक्रियते ॥ शमि शमीतिकर्मनाम सप्तम्येकवचनेछान्दसईकारलोपः । ऋक्वाणः ऋचस्तुतौ संप-

दादिलक्षणोभावेक्विप् छन्दसीवनिपाविवितिमत्वर्थीयोवनिप् अन्त्यविकारश्छान्दसः यद्वा अयस्मयादिषुक्वचिदुभयंभवतीत्युक्तत्वात् ससुष्टुभासऋक्कतेत्यादाविवपदत्वात्कुत्वम भत्वाज्जश्त्वाभावः। आशत लङिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्। यज्ञियानि यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञाविवितिअर्हार्थेघः॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

श्रियसेकंभानुभिःसंमिमिक्षिरेतेरश्मिभिस्तऋक्वभिःसुखादयः।
तेवाशीमन्तइष्मिणोअभीरवोविद्रेप्रियस्यमारुतस्यधाम्नः ॥६॥१३॥

श्रियसे। कम्। भानुऽभिः। सम्। मिमिक्षिरे। ते। रश्मिऽभिः।
ते। ऋक्वऽभिः। सुऽखादयः। ते। वाशीऽमन्तः। इष्मिणः।
अभीरवः। विद्रे। प्रियस्य। मारुतस्य। धाम्नः॥ ६ ॥ १३ ॥

तेपूर्वोक्ताःमरुतः भानुभिःभानुशीलैर्दीप्यमानैःसूर्यरश्मिभिःसह कंवृष्ट्युदकं श्रियसेश्रयितुंप्राणिभिःसेवितुं संमिमिक्षिरे सम्यक्मेढुमिच्छन्ति पृथिवींवृष्ट्युदकेन सम्यक्सेक्तुमिच्छन्ति एवंवृष्टिमुत्पाद्य तेमरुतः ऋक्वभिः स्तुतिमद्भिःऋत्विग्भिःसह सुखादयः शोभनस्यहविषोभक्षयितारोभवन्ति वाशीमन्तः वाशीतिवाङ्नाम शोभनयास्तुतिलक्षणयावाचोपेताः इष्मिणोगतिमन्तः अभीरवोभयरहितास्तेमरुतः प्रियस्यसर्वाभिमतस्यमारुतस्यमरुत्संबन्धिनोधाम्नःस्थानस्यसर्वाभिमतंमरुत्संबद्धंविशिष्टंस्थानं विद्रे लब्धवन्तः ॥ श्रियसे तुमर्थेसेसेनितिकसेन्प्रत्ययः । मिमिक्षिरे मिहसेचने अस्मादिच्छासन्नन्ताल्लिटिअमन्त्रइतिप्रतिषेधादामभावः व्यत्ययेनात्मनेपदम्। सुखादयः खादृभक्षणे औणादिकइप्रत्ययः शोभनाखादिर्भक्षणंयेषां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। इष्मिणः इषगतौ इषियुधीन्धीत्यादिनामक् ततोमत्वर्थीयइनिः। विद्रे विद्लृलाभे लिटिद्विर्वचनप्रकरणेछन्दसिचेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः इरयोरेइतिइरेचोरेभावः ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

आविद्युन्मद्भिरितिषळृचंचतुर्थंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—आविद्युन्मद्भिराद्यान्तेप्रस्तारपङ्क्तीपञ्चमीविराड्रूपेति पूर्ववदृषिदेवते आद्याषष्ठीचद्वेप्रस्तारपङ्क्ती आद्यौपादौजागतौतृतीयचतुर्थौ

गायत्रौयस्याः साप्रस्तारपङ्क्तिः सूत्रितंच—प्रस्तारपंक्तिःपुरतइति अस्यायमर्थः जागतौगायत्रौचे-त्यनुवर्तते यदिपुरतःपुरस्ताद्द्वौजागतौपादौस्यातांअन्त्यौगायत्रौसाप्रस्तारपङ्क्तिरिति एतत्त्यदित्ये-षापञ्चमीविराड्रूपाआदितस्त्रयः पादाएकादशकाः अन्त्योष्टकः साविराड्रूपेत्युच्यते विनियो-गोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

आविद्युन्मद्भिर्मरुतःस्वर्कैरथेभिर्यातऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः ।
आवर्षिष्ठयानइषावयोनपप्ततासुमायाः ॥१॥

आ । विद्युन्मत्ऽभिः । मरुतः । सुऽअर्कैः । रथेभिः । यात ।
ऋष्टिमत्ऽभिः । अश्वऽपर्णैः । आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वयः ।
न । पप्तत । सुऽमायाः ॥ १ ॥

हेमरुतः मितंनिर्मितमन्तरिक्षंप्राप्यरुवन्ति शब्दंकुर्वन्ति इतिमरुतः यद्वा अमितं भृशंशब्द-कारिणः अथवामितंस्वैर्निर्मितंमेघंप्राप्यविद्युदात्मनारोचमानाः अथवा महत्यन्तरिक्षेद्रवन्तीति मरुतः येमध्यमस्थानेदेवगणाः समाम्नातास्तेसर्वेमरुतआख्यायन्ते तथाचाहुः—सर्वास्त्रीमध्यम-स्थानापुमान्वायुश्चसर्वगः।गणाश्चसर्वेमरुतइतिवृद्धानुशासनमिति। पौराणिकास्त्वाचक्षते—मारीचा-त्कश्यपात्सप्तगणात्मकाएकोनपञ्चाशत्संख्याकामरुतोजज्ञिरइति। एवंभूताहेमरुतः रथेभिःआत्मी-यैरथैःआयातअस्मदीयंयज्ञमागच्छत कीदृशैरथैर्विद्युन्मद्भिः विद्योतनंविद्युत् विशिष्टदीप्तियुक्तैः स्वर्कैःस्वर्चनैःशोभनगमनयुक्तैः यद्वा शोभनमर्कोर्चनंस्तुतिर्येषामस्तितादृशैः अथवाशोभनदीप्ति-युक्तैः ऋष्टिमद्भिः ऋष्टयःशक्तिरूपाण्यायुधानि स्थूणाइत्यन्ये तद्वद्भिःअश्वपर्णैः अश्वानां पतनंगमनंएषामस्तितादृशैः यद्वा रंहणशीलामेघारथास्तैःसहान्तरिक्षेवर्षणार्थमागच्छत की-दृशैर्विद्युन्मद्भिः विद्युत्तडित्तद्वद्भिः स्वर्कैः शोभनगमनैः ऋष्टिमद्भिः अर्षणंगमनं त-त्स्वभावनीरयुक्तैः अश्वपर्णैः अश्वंव्याप्तंपर्णंपतनंगमनंयेषां अन्तरिक्षंव्याप्यवर्तमानैरित्यर्थः हेसुमायाः मायेतिकर्मणोज्ञानस्यचनामधेयम् शोभनकर्माणः शोभनप्रज्ञावामरुतः वर्षिष्ठ-याप्रवृद्धयाइषाअस्मभ्यंदातव्येनान्नेनसहनोऽस्मान्प्रतिवयोनपक्षिणइव शीघ्रं आपप्ततआपत-तआगच्छतेत्यर्थः अत्रनिरुक्तम्—अथातोमध्यस्थानादेवगणास्तेषांमरुतःप्रथमागामिनोभवन्ति

मरुतोमितराविणोवामितरोचिनोवामहद्भवन्तीतिवेति । विद्युन्मद्भिर्मरुतःस्वर्कैःस्वर्चनैरिति-वास्वर्चनैरितिवास्वर्चिभिरितिवारथैरायातऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेनचनोन्नेनवयइवा-पततसुमायाःकल्याणकर्माणोवाकल्याणप्रज्ञावेति ॥ विद्युन्मद्भिः यवादेराकृतिगणत्वेनविद्यु-च्छब्दस्ययवाद्यन्तर्भावादथवादिभ्यइत्यत्रानुवृत्तेर्झयइतिमतुपोवत्वंनप्रवर्तते । ऋष्टिमद्भिः ह्र-स्वनुड्भ्यांमतुबितिमतुपउदात्तत्वम । अश्वपर्णैः अशूव्याप्तौ अशूप्रुषीत्यादिनाक्नप्रत्ययः बहुव्री-हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्षिष्ठया वृद्धशब्दादातिशायनिकेइष्ठनिप्रियस्थिरेत्यादिनावर्षादेशः । पप्तत पत्लृगतौ लुङि लृदित्वात् च्लेरङादेशः पतःपुमितिपुमागमः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

तेऽरुणेभिर्वरमापिशङ्गैःशुभेकंयान्तिरथतूर्भिरश्वैः ।
रुक्मोनचित्रःस्वधितीवान्पव्यारथस्यजंघनन्तभूम ॥२॥

ते । अरुणेभिः । वरम् । आ । पिशङ्गैः । शुभे । कम् । यान्ति ।
रथतूःऽभिः । अश्वैः । रुक्मः । न । चित्रः । स्वधितिऽवान् । पव्या ।
रथस्य । जंघनन्त । भूम ॥ २ ॥

तेपूर्वोक्तामरुतः अरुणेभिररुणवर्णैः पिशङ्गैःपिङ्गलवर्णैःउभयवर्णोपेतैः रथतूर्भिः रथस्य प्रेरयितृभिः अश्वैः वरंदेवानांवरीतारंकंशब्दयितारंस्तुवन्तंयजमानंआयान्ति आगच्छन्ति कि-मर्थं शुभेतस्यशोभांकर्तुं अथवा शुभेउदकायवृष्ट्यर्थमित्यर्थः तेषांमरुतांगणः रुक्मोन रोचमानं सुवर्णमिवचित्रःअतिशयेनदर्शनीयः स्वधितीवानस्वधितिरितिवज्रनाम शत्रूणांखण्डकेनायुधेनो-पेतः एवंविधगणरूपास्तेमरुतः रथस्यपव्याचक्रधारया भूमभूमिंजंघनंतअत्यर्थंघ्नन्तिस्तोतृरक्ष-णार्थमागतानांतेषांमरुतांभारमसहमानाभूमिरतिपीडितावभूवेत्यर्थः ॥ वरं व्रियन्तेदेवाअनेने-तिवरः ग्रहवृदृनिश्चीतिकरणेअप् । कं कैगैशब्दे कायतीतिकः बहुलवचनात्कप्रत्ययः । रथ-तूर्भिः तुरत्वरणे रथंतुतुरतित्वरायुक्तंकुर्वन्तीतिरथतुरः क्विप्चेतिक्विप् भिसिहलिचेतिदीर्घत्वम् । पव्या पवीरथनेमिर्भवतीतियास्कः । पूङ्पवने अस्मादचइरितिइप्रत्ययः उदात्तयणइतिविभक्तेरु-दात्तत्वम् । जंघनन्त हन्तेर्यङन्ताद्वर्तमानेछान्दसोलङ् छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वादतो-लोपयलोपौ । भूम भूमिशब्दादुत्तरस्यामःसुपांसुलुगितिडादेशः छान्दसंह्रस्वत्वम् ॥२॥

१ नि० ११. १३. । २ नि० ११. १४. । ३ नि० ५. ५. ।

॥ अथतृतीयंमण्डलम् ॥

वैश्वामित्रेतृतीयेमण्डलेपञ्चानुवाकाः तत्रप्रथमेनुवाके द्वादशसूक्तानि तत्रसोमस्यमेतित्रयोविंशत्यृचंप्रथमंसूक्तं तथाचानुक्रान्तं—सोमस्यत्र्यधिकेति अस्यमण्डलस्यद्रष्टाविश्वामित्रऋषिः अनुक्तत्वात्रिष्टुप्छन्दः मण्डलादिष्वाग्नेयमितिपरिभाषयाग्निर्देवता प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभेछन्दसिविनियोगः तथाचसूत्रम्—सोमस्यमातवसंप्रत्यग्निरितित्रीणीति ।

तत्रप्रथमा—

सोम॑स्यमातव॒सं॑वक्ष्य॑ग्नेवह्निं॑चकर्थवि॒दथे॒यजं॑ध्यै ।
दे॒वाँअच्छा॒दीद्य॑द्यु॒ञ्जेअद्रिं॑शमा॒येअ॑ग्नेत॒न्वं॑जुषस्व ॥ १ ॥

सोम॑स्य । मा॒ । त॒वसम् । वक्षि॑ । अ॒ग्ने॒ । वह्नि॑म् । च॒क॒र्थ॒ ।
वि॒दथे॑ । यजं॑ध्यै । दे॒वान् । अच्छ॑ । दीद्य॑त् । यु॒ञ्जे । अद्रि॑म् ।
श॒म्ऽआ॒ये । अ॒ग्ने॒ । त॒न्व॑म् । जु॒षस्व॒ ॥ १ ॥

हेअग्ने त्वंविदथे यज्ञे यजध्यै यष्टुं सोमस्यवह्निंवोढारं यं मा मां चकर्थकृतवानसि तं मा तवसंतपस्विनं बलिनं वक्षि कामयस्व किञ्च हेअग्ने देवानच्छअभिलक्ष्यदीद्यत् दीप्यमानोहं अद्रिंग्रावाणं युञ्जे अभिषवणाययुनज्मिशमाये शाम्यामिच तथामन्त्रान्तरं— ऋतेनदेवःसविताशमायतेति । यद्वा शमायेस्तौमि शशमानः रञ्जयतीति स्तुतिकर्मसुपाठात् तथाचमन्त्रान्तरं—सोअग्नईजेशशमेचमर्तइति । किञ्च हेअग्ने तन्वंशरीरं जुषस्वरक्षायैसेवस्व यद्वा कर्माणितन्वन्तं मां सेवस्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

प्राञ्चं॑य॒ज्ञंच॑कृमवर्ध॑तां॒गीःस॒मिद्भि॑र॒ग्निंनम॑सादुवस्यन् ।
दि॒वःशं॑शासु॒र्वि॒दथा॑कवी॒नांगृत्सा॑यचित्त॒वसे॑गा॒तुमी॑षुः ॥ २ ॥

प्राञ्च॑म् । य॒ज्ञम् । च॒कृ॒म॒ । वर्ध॑ताम् । गीः । स॒मित्ऽभिः॑ । अ॒ग्निम् ।
नम॑सा । दु॒व॒स्य॒न् । दि॒वः । श॒शा॒सुः॒ । वि॒दथा॑ । क॒वी॒नाम् ।
गृत्सा॑य । चि॒त् । त॒वसे॑ । गा॒तुम् । ई॒षुः॒ ॥ २ ॥

हेअग्ने वयं यज्ञं प्राञ्चं प्रकर्षेणगच्छन्तं चकृम अकार्ष्म गीः मदीयास्तुतिः वर्धतां एधतां अग्निंसमिद्भिर्नमसाहविषाचदुवस्यन् अस्मदीयाः परिचरेयुः किञ्च दिवोद्युलोकादागत्य देवाः कवीनां स्तोतॄणां विदथा ज्ञानानि स्तोत्राणिवाशशासुः अन्वशिषन् अपिच गृत्साय गृणातेरिदंरूपं स्तोतव्यायाग्नये तवसेवृद्धाय गातुंस्तोतुं ईषुश्चित् स्तोतारइच्छन्तिच चिदितिचार्थे ॥ २ ॥

अथतृतीया—

मयोदधेमेधिरःपूतदक्षोदिवःसुबन्धुर्जनुषापृथिव्याः।
अविन्दन्नुदर्शतमप्स्व१न्तर्देवासोअग्निमपसिस्वसॄणाम् ॥ ३ ॥

मयः। दधे। मेधिरः। पूतऽदक्षः। दिवः। सुऽबन्धुः। जनुषा। पृथिव्याः। अविन्दन्। ऊँ इति। दर्शतम्। अप्ऽसु। अन्तः। देवासः। अग्निम्। अपसि। स्वसॄणाम् ॥ ३ ॥

मेधिरः मेधावान् प्राज्ञः पूतदक्षः शुद्धबलः जनुषा जन्ममात्रेणसुबन्धुः शोभनबन्धुः स्वतएवबन्धुरितियावत् योग्निर्दिवोद्युलोकस्य पृथिव्याः भूमेश्चमयः सुखंदधेविदधाति देवानांमनुष्याणांचसुखंकरोतीतियावत् तंदर्शतं दर्शनीयमग्निं देवासोदेवाः स्वसॄणां सरणशीलानांनदीनामप्स्वन्तर्गूढं स्थितं अपसि यज्ञवहनरूपेकर्मणिनिमित्ते उइतिपूरणः अविन्दन् लब्धवन्तः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

अवर्धयन्त्सुभगंसप्तयह्वीःश्वेतंजज्ञानमरुषंमहित्वा।
शिशुंनजातमभ्यारुरश्वादेवासोअग्निंजनिमन्वपुष्यन् ॥ ४ ॥

अवर्धयन्। सुऽभगम्। सप्त। यह्वीः। श्वेतम्। जज्ञानम्। अरुषम्। महिऽत्वा। शिशुम्। न। जातम्। अभि। आरुः। अश्वाः। देवासः। अग्निम्। जनिमन्। वपुष्यन् ॥ ४ ॥

सप्त सर्पणशीलाः यह्वीर्यह्वयः महत्योनद्यः सुभगं शोभनधनं श्वेतंशुभ्रं जज्ञानं जातं महित्वामहत्त्वेन अरुषमारोचमानं अप्सुस्थितमग्निंअवर्धयन् स्वकार्यभूताभिरोषधीभिर्वृद्धिंमापितवत्यः यद्वा दिव्यमग्निं अपोवर्धयन्ति अबिन्धनत्वात्तस्य किञ्च शिशुंनजातं यथाजातं शिशुंअश्वाः वडवाः अभ्यारुः अभिगच्छन्ति तथानद्यः उत्पन्नमग्निं अभ्यारुः अभिजग्मुः अपिचदेवासः देवाः अग्निंजनिमन् जन्मन्युदकेवा वपुष्यन् वपुर्दीप्तिमकुर्वन् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

शुक्रेभिरङ्गैरजआततन्वान्क्रतुंपुनानःकविभिःपवित्रैः ।
शोचिर्वसानःपर्यायुरपांश्रियोमिमीतेबृहतीरनूनाः ॥ ५ ॥ १३ ॥

शुक्रेभिः । अङ्गैः । रजः । आऽततन्वान् । क्रतुम् । पुनानः ।
कविऽभिः । पवित्रैः । शोचिः । वसानः । परि । आयुः । अपाम् ।
श्रियः । मिमीते । बृहतीः । अनूनाः ॥ ५ ॥ १३ ॥

अग्निः शुक्रेभिः शुक्रैरङ्गैस्तेजोभिरजोन्तरिक्षमाततन्वान् आततन्वन् व्याप्नुवन् क्रतुं कर्मणांकर्तारं यजमानं कविभिः क्रान्तप्रज्ञैः स्तोतव्यैर्वापवित्रैः शोधकैस्तेजोभिः पुनानःशोधयन् शोचिर्दीप्तिंवस्त्रस्थानीयंपरिपरितोवसानः आच्छादयन् अपांअपस्यतां कर्मवतां आयुरन्नं बृहतीः प्रभूताः अनूनाः संपूर्णाः श्रियः संपदश्च मिमीतेकरोति ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

अथषष्ठी—

वव्राजासीमनदतीरदब्धादिवोयह्वीरवसानाअनग्नाः ।
सनाअत्रयुवतयःसयोनीरेकंगर्भंदधिरेसप्तवाणीः ॥ ६ ॥

वव्राज । सीम् । अनदतीः । अदब्धाः । दिवः । यह्वीः । अवसानाः ।
अनग्नाः । सनाः । अत्र । युवतयः । सऽयोनीः । एकम् । गर्भम् ।
दधिरे । सप्त । वाणीः ॥ ६ ॥

अनदतीः अभक्षयन्तीः अदब्धाः अहिंसिताः मातृभूताः अपोग्निः सींसर्वतोवव्राज व्रजति अग्निरपांशोषकः तंचापः शमयन्तितदुभयमिहनास्तीत्युक्तंभवति कीदृश्यस्ताः दिवोयह्वीः अन्तरिक्षस्यापत्यभूताः अवसानाः वस्त्रमनाच्छादयन्त्यः वस्त्रस्थानीयस्यजलस्य विद्यमानत्वात् अतएवनग्नाः किञ्च ताअपिसनाः सनातन्यः युवतयः नित्यतरुण्यः नित्यवृद्धाइत्यर्थः-सयोनीः समानमन्तरिक्षंयोनिस्थानंयासांताः सप्तवाणीः नद्यः एकं अग्निंगर्भंगर्भस्थं दधिरेदधते ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

स्तीर्णाअंस्यसंहतोविश्वरूपाघृतस्ययोनौस्रवथेमधूनाम् ।
अस्थुरत्रंधेनवःपिन्वंमानामहीदस्मस्यंमातरांसमीचीं ॥ ७ ॥

स्तीर्णाः । अस्य । सम्ऽहतः । विश्वऽरूपाः । घृतस्यं । योनौ । स्रवथे । मधूनाम् ।अस्थुः । अत्रं । धेनवः । पिन्वंमानाः । मही इति । दस्मस्यं । मातरां । समीची इति सम्ऽईची ॥ ७ ॥

घृतस्योदकस्य योनौस्थाने अन्तरिक्षे संहतः पुञ्जीभूताः हन्तेःक्विप् विश्वरूपाः नानारूपाः स्तीर्णाः सर्वत्रप्रसृताः अस्याग्नेःरश्मयः मधूनामुदकानां स्रवथेस्रवणे निमित्ते अस्थुस्तिष्ठन्ति पिन्वमानाः पूर्यमाणाः अत्रअग्नौआपः धेनवः सर्वेषां प्रीणयित्र्यः अभवन् समीची समञ्चत्यौ शोभमाने मही महत्यौद्यावापृथिव्यौ दस्मस्यदर्शनीयस्याग्नेर्मातरा मातरौ भवतः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

बभ्राणःसूनोसहसोव्यंद्यौद्दधानःशुक्रारंभसावपूंषि ।
श्चोतंन्तिधारामधुनोघृतस्यवृषायत्रंवावृधेकाव्येन ॥ ८ ॥

बभ्राणः । सूनो इति । सहसः । वि । अद्यौत् । दधानः । शुक्रा । रभसा । वपूंषि । श्चोतन्ति । धाराः । मधुनः । घृतस्यं । वृषा । यत्रं । ववृधे । काव्येन ॥ ८ ॥

हेसहसःसूनो सहसस्पुत्रअग्ने बभ्राणः सर्वैर्धार्यमाणःत्वं शुक्राशुक्राणिभास्वराणिरभसा वेगवन्ति वपूंषि अर्चींषिदधानः धारयंस्त्वं व्यद्यौत् विद्योतसे वृषाग्निः यत्रयस्मिन्यजमानेकाव्येनस्तोत्रेणववृधेवृद्धिंप्राप्नोतितदानींमधुनः अत्यन्तं मधुरस्यघृतस्यउदकस्यधाराः श्चोतन्ति स्रवन्तेयदायजमानस्तोत्रेणअग्निस्तुष्टोभवति तदानींवृष्टिर्भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथनवमी–

पितुश्चिदूधर्जनुषाविवेदव्यस्यधाराअसृजद्विधेनाः ।
गुहाचरन्तंसखिभिःशिवेभिर्दिवोयह्वीभिर्नगुहाबभूव ॥ ९ ॥

पितुः । चित् । ऊधः । जनुषा । विवेद । वि । अस्य । धाराः ।
असृजत् । वि । धेनाः । गुहा । चरन्तम् । सखिऽभिः । शिवेभिः ।
दिवः । यह्वीभिः । न । गुहा । बभूव ॥ ९ ॥

पितुः अन्तरिक्षस्यऊधः ऊधःस्थानीयजलप्रदेशंअयमग्निर्जनुषास्वयमेवविवेद जानाति किंचायमग्निः अस्योधसःसंबन्धिन्योधाराः पयोधाराः व्यसृजत् विसृष्टवान् धेनामाध्यमिकावाचः विसृजति शिवेभिः शिवंकरैः सखिभिः आत्मनःसखिभूतैर्वायुभिः दिवोयह्वीभिः अन्तरिक्षस्यापत्यभूताभिरद्भिश्चसह गुहागुहायांचरन्तं वर्तमानमेनमग्निंगुहाचित् गुहायांस्थितः कोपिनबभूव प्राप्तुंसमर्थोनाभवत् ॥ ९ ॥

अथदशमी–

पितुश्चगर्भंजनितुश्चबभ्रेपूर्वीरेकोअधयत्पीप्यानाः ।
वृष्णेसपत्नीशुचयेसबन्धूउभेअस्मैमनुष्ये३निपाहि ॥१०॥१४॥

पितुः । च । गर्भम् । जनितुः । च । बभ्रे । पूर्वीः । एकः ।
अधयत् । पीप्यानाः । वृष्णे । सपत्नी इति सऽपत्नी । शुचये ।
सबन्धू इति सऽबन्धू । उभे इति । अस्मै । मनुष्ये३इति ।
नि । पाहि ॥ १० ॥ १४ ॥

अयमग्निः पितुश्च अन्तरिक्षस्यगर्भं वृष्टिद्वारागर्भंभूतं जनितुः सर्वस्यलोकस्यजनयितुश्च ब्रह्मणश्च लोकं बभ्रेबिभर्ति एकएवाग्निः पूर्वीर्बह्वीः पीप्यानाः प्यायमानाः वृद्धिंगताः ओषधीः अधयत धयतिभक्षयति सपत्नी समानएकः सूर्यःपतिर्ययोःते मनुष्ये मनुष्येभ्योहिते उभेद्यावापृथिव्यौ वृष्णेवर्षित्रे अस्मैशुचयेअग्नये सबन्धूभवतः अनयोः अग्निरेवबन्धुरित्यर्थः हे अग्ने त्वंतेद्यावापृथिव्यौ निपाहि नितरांरक्ष ॥ १४ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

अथैकादशी–

उरौमहाँअनिबाधेववर्धापोअग्निंयशसःसंहिपूर्वीः ।
ऋतस्ययोनावशयद्दमूनाजामीनामग्निरपसिस्वसॄणाम् ॥ ११ ॥

उरौ । महान् । अनिऽबाधे । ववर्ध । आपः । अग्निम् । यशसः ।
सम् । हि । पूर्वीः । ऋतस्य । योनौ । अशयत् । दमूनाः ।
जामीनाम् । अग्निः । अपसि । स्वसॄणाम् ॥ ११ ॥

महानयमग्निः अनिबाधे असंबाधे उरौविस्तीर्णेन्तरिक्षे ववर्ध वर्धते अस्यवर्धनेकारणमाह–हियस्मात्कारणात् पूर्वीर्बह्व्यः यशसः यशोन्नं तद्वत्यआपः अग्निं संवर्धयन्ति एवं अद्भिर्वृद्धिंप्राप्तोग्निः ऋतस्यउदकस्ययोनौ स्थानेन्तरिक्षेस्थितः स्वसॄणांस्वतःसरन्तीनां जामीनां भगिनीस्थानीयानां नदीनांहेतुभूतेअपसिपयसि दमूनाः दान्तमनाःसन् अशयत् शेते ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

अक्रोनबभ्रिःसमिथेमहीनांदिदृक्षेयःसूनवेभाऋजीकः ।
उदुस्रियाजनितायोजजानापांगर्भोनृतमोयह्वोअग्निः ॥ १२ ॥

अक्रः । न । बभ्रिः । सम्ऽइथे । महीनाम् । दिदृक्षेयः । सूनवे ।
भाःऽऋजीकः । उत् । उस्रियाः । जनिता । यः । जजान ।
अपाम् । गर्भः । नृऽतमः । यह्वः । अग्निः ॥ १२ ॥

जनिता सर्वस्यलोकस्यजनयिता अपांउदकानांगर्भः गर्भरूपः नृतमः नेतृतमः अतिशयेनमनुष्याणांरक्षिता यह्वः महान् योग्निः अक्रः परेषामाक्रमितापरैरनाक्रमणीयोवा नेतिपादपूरणः समिथेसङ्ग्रामे महीनांमहतीनांस्वसेनानां बभ्रिःभर्ता दिदृक्षेयः सर्वैर्दर्शनीयः भाऋजीकः स्वदीप्त्याप्रकाशमानः सोग्निः सूनवेहविषांप्रदात्रे यजमानाय तदर्थं उस्रियाः अपः उज्जजानउदजनयत् सूनवे षूप्रेरणे इत्यस्माद्धातोरौणादिकोनुप्रत्ययः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

अपांगर्भंदर्शतमोषधीनांवनांजजानसुभगाविरूपम् ।
देवासश्चिन्मनसासंहिजग्मुःपनिष्ठंजातंतवसंदुवस्यन् ॥ १३ ॥

अपाम् । गर्भम् । दर्शतम् । ओषधीनाम् । वना । जजान ।
सुऽभगा । विऽरूपम् । देवासः । चित् । मनसा । सम् । हि ।
जग्मुः । पनिष्ठम् । जातम् । तवसम् । दुवस्यन् ॥ १३ ॥

सुभगा सुभाग्या वना सर्वैर्वननीया अरणिः दर्शतं दर्शनीयं विरूपं नानाविधरूपं अपां ओषधीनांचगर्भंआग्नजजान अजनयत् देवासश्चित् सर्वेदेवाअपि पनिष्टं स्तुत्यं तवसं वृद्धं जातं जातमात्रं तमग्निं मनसास्तुत्यासंजग्मुः उपागच्छन् हीतिपूरणः तएवदुवस्यन्पर्यचरन् ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी—

बृहन्तइद्भानवोभाऋजीकमग्निंसचन्तविद्युतोनशुक्राः ।
गुहेवदृद्धंसदसिस्वेअन्तरपारऊर्वेअमृतंदुहानाः ॥ १४ ॥

बृहन्तः । इत् । भानवः । भाःऽऋजीकम् । अग्निम् । सचन्त ।
विऽद्युतः । न । शुक्राः । गुहाऽइव । वृद्धम् । सदसि । स्वे ।
अन्तः । अपारे । ऊर्वे । अमृतम् । दुहानाः ॥ १४ ॥

अपारेअगाधेऊर्वेसमुद्रे अन्तर्मध्ये अमृतं उदकंदुहानाः क्षरन्तः बृहन्तइत् महान्तएव भानवःरश्मयः शुक्राः दीप्यमानाः विद्युतोन विद्युतइवस्वेस्वकीयेसदसिसदनेअन्तरिक्षे गुहेवगुहायामिववृद्धंप्रवृद्धं भाऋजीकं प्रभयादीप्यमानं अग्निंसचन्तआश्रयन्ति ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी—

ईळेचत्वायजमानोहविर्भिरीळेसखित्वंसुमतिंनिकामः ।
देवैरवोमिमीहिसंजरित्रेरक्षाचनोदम्येभिरनीकैः ॥ १५ ॥ १५ ॥

ईळे । च । त्वा । यजमानः । हविःऽभिः । ईळे । सखिऽत्वम् । सुऽमतिम् । निऽकामः । देवैः । अवः । मिमीहि । सम् । जरित्रे । रक्ष । च । नः । दम्येभिः । अनीकैः ॥ १५ ॥ १५ ॥

यजमानोऽहं हविर्भिःसाधनैः त्वात्वां ईळे पूजयामि च पश्वादिलक्षणंधनंचयाचे सुमतिंशोभनांमतिं धर्मविषयांबुद्धिं निकामः नितरांकामयमानः त्वयासहसखित्वं ईळेयाचे त्वंदेवैःसहजरित्रेस्तोत्रेस्तोत्रंकुर्वते मह्यं अस्मदर्थं अवः पश्वादिविषयांरक्षांसंमिमीहिकुरु दम्येभिर्दमनीयैर्नियन्तव्यैः प्रयत्ननियन्तव्यतया उच्छृंखलतोक्ता अनीकैस्तेजोभिः नः अस्मान् रक्षच ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

अथषोडशी—

उपक्षेतारस्तवसुप्रणीतेग्नेविश्वानिधन्यादधानाः ।
सुरेतसाश्रवसातुञ्जमानाअभिष्यामपृतनायूँरदेवान् ॥ १६ ॥

उपऽक्षेतारः । तव । सुऽप्रनीते । अग्ने । विश्वानि । धन्या । दधानाः । सुऽरेतसा । श्रवसा । तुञ्जमानाः । अभि । स्याम । पृतनाऽयून् । अदेवान् ॥ १६ ॥

हेसुप्रणीते शोभनप्रणयन हेअग्ने तवउपक्षेतारः उपगन्तारः अत्रक्षितिर्गत्यर्थेवर्तते विश्वानिसर्वाणिधन्याधन्यानिपश्वादिधनप्राप्तिहेतुभूतानिकर्माणि दधानाः विदधानाः कुर्वन्तः तुञ्जमानाः हवींषिप्रयच्छन्तोवयं सुरेतसाशोभनवीर्येण श्रवसात्वत्कृतेनान्नेनअदेवान्देवेभ्योन्यान् नञिवयुक्तन्यायेन राक्षसाएवगृह्यन्ते यज्ञविघ्नकारिणस्तान् पृतनायूंश्चशरीराद्युपद्रवकारिणः शत्रूंश्चअभिष्यामअभिभवेम यद्वा देवानअपूजयतः शत्रूनितिवायोज्यम् ॥ १६ ॥

अथसप्तदशी—

आदेवानामभवःकेतुरग्नेमन्द्रोविश्वानिकाव्यानिविद्वान् ।
प्रतिमर्ताँअवासयोदमूनाअनुदेवान्रथिरोयासिसाधन् ॥ १७ ॥

आ । देवानाम् । अभवः । केतुः । अग्ने । मन्द्रः । विश्वानि ।
काव्यानि । विद्वान् । प्रति । मर्तान् । अवासयः । दमूनाः । अनु ।
देवान् । रथिरः । यासि । साधन् ॥ १७ ॥

हेअग्ने मन्द्रः स्तुत्यः केतुर्यज्ञेषुदेवानां प्रज्ञापकस्त्वं आभवः आसमन्ताद्भवसि सर्वव्यापकोभवसीत्यर्थः किंच विश्वानि सर्वाणिकाव्यानियजमानादिभिःकृतानि स्तोत्राणिविद्वान् जानन् दमूनादान्तमनाः त्वंमर्तान् मर्त्यान् स्तोतॄन् स्वाभिलषितवस्तुसंपादनेनप्रीतान् विधाय गृहेषुप्रत्यवासयः प्रतिवासयसि रथिरः रथी त्वं साधन् देवानांहितानिकर्माणिसाधयन् देवान् अनुयासिच अनुगच्छसिच ॥ १७ ॥

अथाष्टादशी—

निदुरोणेअमृतोमर्त्यानांराजाससादविदथानिसाधन् ।
घृतप्रतीकउर्वियाव्यद्यौदग्निर्विश्वानिकाव्यानिविद्वान् ॥ १८ ॥

नि । दुरोणे । अमृतः । मर्त्यानाम् । राजा । ससाद । विदथानि ।
साधन् । घृतऽप्रतीकः । उर्विया । वि । अद्यौत् । अग्निः ।
विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ॥ १८ ॥

अमृतः नित्यः राजा राजमानोयोग्निः विदथानियज्ञान् साधन् साधयन् मर्त्यानां अग्निहोत्रिणां दुरोणेगृहे निषसाद निषीदति विश्वानिकाव्यानिविद्वान् जानन् घृतप्रतीकः घृतेनसंधुक्षितावयवः उर्वियाविस्तीर्णः सोग्निः व्यद्यौत् विद्योतते ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशी—

आनोगहिसख्येभिःशिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिःसरण्यन् ।
अस्मेरयिंबहुलंसन्तरुत्रंसुवाचंभागंयशसंकृधीनः ॥ १९ ॥

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः ।
ऊतिऽभिः । सरण्यन् । अस्मे इति । रयिम् । बहुलम् ।
सम्ऽतरुत्रम् । सुऽवाचम् । भागम् । यशसम् । कृधि । नः ॥ १९ ॥

सरण्यन् सर्वत्रसरणंगमनमिच्छन् महांस्त्वं शिवेभिः शिवंकरैः सख्येभिः सख्यैः सखिकर्मभिः महीभिः महतीभिरूतिभीरक्षाभिश्चनोस्मान् प्रतिआगहि आगच्छ अस्मे अस्मभ्यं बहुलंविस्तीर्णं संतरुत्रं सर्वेषामुपद्रवाणां संतारकं सुवाचं शोभनवाचं भागंसर्वैर्भजनीयंयशसं यशसाकीर्त्यासंयुक्तंरयिंधनं नोस्मभ्यं कृधिदेहि अस्मभ्यमितिपुनर्वचनमादरातिशयार्थम् ॥ १९ ॥

अथविंशी—

एताते अग्ने जनिमासनानिप्रपूर्व्यायनूतनानिवोचम् ।
महान्तिवृष्णेसवनाकृतेमाजन्मन्जन्मन्निहितोजातवेदाः ॥ २० ॥

एता । ते । अग्ने । जनिम । सनानि । प्र । पूर्व्याय । नूतनानि ।
वोचम् । महान्ति । वृष्णे । सवना । कृता । इमा । जन्मन्ऽजन्मन् ।
निऽहितः । जातऽवेदाः ॥ २० ॥

हेअग्ने पूर्व्यायपुरातनायतेतुभ्यं सनानिसनातनानिमहद्भिःसंभजनीयानिवानूतनानि अन्येष्वविद्यमानानि अद्यतनानिवा एताएतानिजनिम जन्मानिकर्माणिस्तोत्राणिवाप्रवोचं प्रोक्तवानस्मि जातवेदाः जातप्रज्ञोजातधनोवा जन्मन्जन्मन् जायन्तइतिजन्मानः तेषुसर्वेषु मनुष्येषुनिहितोयागार्थं तस्मैवृष्णे संपदांवर्षित्रे अग्नये इमाइमानि महान्तिबृहन्ति सवना सवनानि कृता कृतानि ॥ २० ॥

अथैकविंशी—

जन्मन्जन्मन्निहितोजातवेदाविश्वामित्रेभिरिध्यतेअजस्रः ।
तस्यवयंसुमतौयज्ञियस्यापिभद्रेसौमनसेस्याम ॥ २१ ॥

जन्मन्ऽजन्मन् । निऽहितः । जातऽवेदाः । विश्वामित्रेभिः ।
इध्यते । अजस्रः । तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य ।
अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ २१ ॥

जन्मनजन्मन् सर्वेषुमनुष्येषुनिहितोजातवेदाः विश्वामित्रेभिः विश्वामित्रैः पूजायांबहुवचनं महर्षिणा विश्वामित्रेण योजातवेदाः अजस्रः अजस्रं अनवरतं इध्यते दीप्यते सुमतौ कल्याण्यांमतौ वर्तमानावयं तस्ययज्ञियस्ययज्ञार्हस्याग्नेर्भद्रे भजनीये सौमनसे सुमनोभावे अनुग्रहबुद्धौ अपिस्याम अपिभवेम प्रार्थनायांलिङ् ॥ २१ ॥

अथद्वाविंशी—

इमंयज्ञंसहसावन्त्वंनोदेवत्राधेहिसुक्रतोरराणः ।
प्रयंसिहोतर्बृहतीरिषोनोग्नेमहिद्रविणमायजस्व ॥ २२ ॥

इमम् । यज्ञम् । सहसाऽवन् । त्वम् । नः । देवऽत्रा । धेहि ।
सुक्रतो इति सुऽक्रतो । रराणः । प्र । यंसि । होतः । बृहतीः ।
इषः । नः । अग्ने । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ २२ ॥

हेसहसावन् सहस्वन् बलवन् सुक्रतोशोभनकर्मन् हेअग्ने रराणः सर्वदारममाणः शब्दं कुर्वाणोवात्वं नोस्मदीयमिमंयज्ञं देवत्रादेवेषुधेहिनिधेहि हेहोतः देवानामाह्वातः बृहतीः इषः अन्नानिनोस्मभ्यं प्रयंसिप्रयच्छ हेअग्नेमहिमहत् द्रविणंपश्वादिलक्षणं धनं आयजस्व प्रयच्छ अत्रयजिर्दानकर्मा ॥ २२ ॥

अथत्रयोविंशी—

इळामग्नेपुरुदंसंसनिंगोःशश्वत्तमंहवमानायसाध ।
स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावाग्नेसातेसुमतिर्भूत्वस्मे ॥ २३ ॥ १६ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् ।
हवमानाय । साध । स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा ।
अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ २३ ॥ १६ ॥

इयंसर्वेषांपशूनांपशुपुरोडाशस्यस्विष्टकृतःपुरोनुवाक्या सूत्र्यतेहि—इळामग्नेपुरुदंसंसनिं-गोर्होतायक्षदग्निंपुरोळाशस्यस्वदस्वहव्यासमिषोदिदीहीतिपुरोळाशस्विष्टकृतइति । हेअग्नेपुरु-दंसंबहुकर्माणं गोः गवांसनिंप्रदात्रीं इळांभूमिंहवमानायस्तुवते मह्यंशश्वत्तमं चिरकालं यथा-भवतितथा साध साधय नोस्माकंसूनुःपुत्रः तनयः सन्तानस्यविस्तारयिता विजावापुत्रपौ-त्रादिरूपेणस्वयंविजायतइतिविजावास्यात् हेअग्ने सातप्रसिद्धातेसुमतिः त्वदीयाअनुग्रहबुद्धिः अस्मेअस्मासु भूतुभवतु ॥ २३ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

वैश्वानरायेतिपञ्चदशर्चंद्वितीयंसूक्तं　तथाचानुक्रान्तं—वैश्वानरायपञ्चोनावैश्वानरी-यंतुजागतंत्विति विश्वामित्रऋषिः जगतीछन्दः वैश्वानरोग्निर्देवता पृष्ठ्याभिप्लविकयोस्तृती-येहन्याग्निमारुतेवैश्वानरायधिषणामितिवैश्वानरनिविद्धानीयंसूक्तं　तृतीयस्येतिखण्डेसूत्रि-तम्—वैश्वानरायधिषणांधारावरामरुतइति ।

तत्रप्रथमा—

वैश्वानरायधिषणामृतावृधेघृतंनपूतमग्नयेजनामसि ।
द्विताहोतारंमनुषश्चवाघतोधियारथंनकुलिशःसमृण्वति ॥ १ ॥

वैश्वानराय । धिषणाम् । ऋतऽवृधे । घृतम् । न । पूतम् ।
अग्नये । जनामसि । द्विता । होतारम् । मनुषः । च । वाघतः ।
धिया । रथम् । न । कुलिशः । सम् । ऋण्वति ॥ १ ॥

ऋतवृधे ऋतस्योदकस्ययज्ञस्यवावर्धयित्रेवैश्वानराय वैश्वानरशब्दोयास्केनव्याख्यातः-वैश्वानरःकस्माद्विश्वान्नरान्नयतिविश्वएवंनरानयंतीतिवाअपिवाविश्वानरएवस्यात्प्रत्यृतःसर्वा-णिभूतानितस्यवैश्वानरस्तस्यैषाभवतीति[1] । तस्मैअग्नये पूतंघृतंन घृतमिव धिषणांस्तुतिंजना-मसिजनयामः यथाघृतंप्रीतिंजनयति तथाप्रीतिंकरोमीत्यर्थः द्विताद्विधागार्हपत्याहवनीयरू-पाभ्यांयुक्तं होतारंदेवानामाह्वातारमग्निंमनुषः मनुष्याः वाघतश्चऋत्विजश्च धियाकर्मणाकु-लिशोवास्यादिः रथंन रथमिव समृण्वतिसंस्कुर्वन्ति ॥ १ ॥

---

१ नि० ७. २१. ।

अथद्वितीया—

सरोचयज्जनुषारोदसीउभेसमात्रोरभवत्पुत्रईड्यः ।
हव्यवाळग्निरजरश्चनोहितोदूळभोविशामतिथिर्विभावसुः ॥ २ ॥

सः । रोचयत् । जनुषा । रोदसी इति । उभे इति । सः । मात्रोः ।
अभवत् । पुत्रः । ईड्यः । हव्यऽवाट् । अग्निः । अजरः ।
चनःऽहितः । दुःऽदभः । विशाम् । अतिथिः । विभाऽवसुः ॥ २ ॥

सोग्निर्जनुषा जन्मनाउभेरोदसी द्यावापृथिव्यौ रोचयत अरोचयत् प्रकाशयति स-मात्रोर्द्यावापृथिव्योः ईड्यः स्तुत्यः पुत्रोभवत् हव्यवाट् हव्यानां वोढा अग्निः अङ्गनादिगु-णयुक्तः अजरः जरारहितः चनोहितः चनोन्नंहितंयजमानेनिहितंयेनासौचनोहितः दूळभः हिंसितुमशक्यः सोयंविभावसुः प्रभाधनः विशांमनुष्याणां अतिथिरिवपूज्योभवति ॥ २ ॥

अथतृतीया—

क्रत्वादक्षस्यतरुषोविधर्मणिदेवासोअग्निंजनयन्तचित्तिभिः ।
रुरुचानंभानुनाज्योतिषामहामत्यंनवाजंसनिष्यन्नुपब्रुवे ॥ ३ ॥

क्रत्वा । दक्षस्य । तरुषः । विऽधर्मणि । देवासः । अग्निम् ।
जनयन्त । चित्तिऽभिः । रुरुचानम् । भानुना । ज्योतिषा ।
महाम् । अत्यम् । न । वाजम् । सनिष्यन् । उप । ब्रुवे ॥ ३ ॥

चित्तिभिर्ज्ञानैः उपलक्षितादेवासः देवाः तरुषः व्यसनेभ्यस्तारकस्यदक्षस्यबलस्य क्र-त्वाकर्मणा विधर्मणि विधारकेयज्ञे अग्निंजनयन्त अजनयन् भानुनाभासमानेन ज्योतिषारु-रुचानं रोचमानं महां महान्तं अग्निंअत्यंन भारसहमश्वमिव वाजमन्नं सनिष्यन् लिप्समानोहं उपब्रुवे स्तौमि ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

आमन्द्रस्यसनिष्यन्तोवरेण्यंवृणीमहेअह्रयंवाजमृग्मियम् ।
रातिंभृगूणामुशिजंकविक्रतुमग्निंराजन्तंदिव्येनशोचिषा ॥ ४ ॥

आ । मन्द्रस्य॑ । स॒नि॒ष्यन्तः॑ । वरे॑ण्यम् । वृ॒णी॒महे॑ । अह्र॑यम् ।
वाज॑म् । ऋ॒ग्मिय॑म् । रा॒तिम् । भृगू॑णाम् । उ॒शिज॑म् ।
क॒विऽक्र॑तुम् । अ॒ग्निम् । राज॑न्तम् । दि॒व्येन॑ । शो॒चिषा॑ ॥ ४ ॥

मन्द्रस्यस्तुत्यस्य वैश्वानरस्य संबन्धिनंवरेण्यंवरणीयं अह्रयंअलज्जावहं ऋग्मियंप्रशस्यं वाजमन्नं सनिष्यन्तः लिप्समानावयं भृगूणांऋषीणां रातिं अभिलषितार्थप्रदातारं उशिजं आभिलष्यं तं कविक्रतुंकान्तप्रज्ञं दिव्येनदिविभवेन शोचिषारोचिषा राजन्तंभ्राजमानमग्निंआवृणीमहे संभजामहे ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

अ॒ग्निंसु॒म्नाय॑दधि॒रेपु॒रोजना॒वाज॑श्रवसमि॒हवृ॒क्तब॑र्हिषः ।
य॒तस्रु॑चःसु॒रुच॑विश्वदे॑व्यंरु॒द्रंय॒ज्ञानां॒साध॑दिष्टिम॒पसा॑म् ॥५॥१७॥

अ॒ग्निम् । सु॒म्नाय॑ । द॒धि॒रे । पु॒रः । जनाः॑ । वाज॑ऽश्रवसम् । इ॒ह ।
वृ॒क्तऽब॑र्हिषः । य॒तऽस्रु॑चः । सु॒ऽरुच॑म् । वि॒श्वऽदे॑व्यम् । रु॒द्रम् ।
य॒ज्ञाना॑म् । साध॑त्ऽइष्टिम् । अ॒पसा॑म् ॥ ५ ॥ १७ ॥

वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः यतस्रुचःप्राप्तस्रुचः ऋत्विजः सुम्नायसुखार्थं वाजश्रवसंमनुष्येभ्यः प्रेरितान्नं सुरुचं प्रशस्तदीप्तिमन्तं विश्वदेव्यं विश्वेभ्योदेवेभ्योहितं रुद्रंदुःखानांद्रावकं अपसांकर्मवतांयज्ञानां यजन्तीतियज्ञायजमानाः तेषां साधदिष्टिं साधितयज्ञं तादृशमग्निं इहयज्ञे जनाःस्तोतारः पुरोदधिरे स्तुवन्ति ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

अथषष्ठी–

पाव॑कशोचेतव॒हिक्षयं॒परि॒होत॒र्य॒ज्ञेषु॑वृ॒क्तब॑र्हिषो॒नरः॑ ।
अग्ने॒दुव॑इ॒च्छमा॑नास॒आप्य॒मुपा॑सते॒द्रवि॑णंधेहि॒तेभ्यः॑ ॥ ६ ॥

पावकऽशोचे । तव । हि । क्षयम् । परि । होतः । यज्ञेषु ।
वृक्तऽबर्हिषः । नरः । अग्ने । दुवः । इच्छमानासः । आप्यम् ।
उप । आसते । द्रविणम् । धेहि । तेभ्यः ॥ ६ ॥

हेपावकशोचे शोधकदीप्ते हेहोतः देवानामाह्वातः हेअग्ने यज्ञेषुपरिपरितः वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः दुवःपरिचरणमिच्छमानासः इच्छन्तोनरोनेतारोयजमानाः आप्यं आप्तुंयोग्यं तवत्वत्संबन्धिनंक्षयं निवासं यागगृहं उपासते उपविशन्ति हियस्मात् तेभ्योद्रविणंधनंधेहि विधेहि ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

आरोदसीअपृणदास्वर्महज्जातंयदेनमपसोअधारयन् ।
सोअध्वरायपरिणीयतेकविरत्योनवाजसातयेचनोहितः ॥ ७ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणत् । आ । स्वः । महत् । जातम् ।
यत् । एनम् । अपसः । अधारयन् । सः । अध्वराय । परि ।
नीयते । कविः । अत्यः । न । वाजऽसातये । चनःऽहितः ॥ ७ ॥

रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपृणत् आपूरयत् तथामहत्प्रभूतंस्वः अन्तरिक्षं आपृणच्च अपसःकर्मवन्तोयजमानाः जातंयत्यंएनमग्निं अधारयन् अत्योन अश्वइव कविःक्रान्तः सर्वत्रव्याप्तः चनोहितः निहितान्नः सोयमग्निः वाजसातये वाजस्य अन्नस्यकीर्तेर्वासातये लाभाय अध्वराय परिणीयते यज्ञार्थंनीयते ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

नमस्यतहव्यदातिंस्वध्वरंदुवस्यतदम्यंजातवेदसम् ।
रथीर्ऋतस्यबृहतोविचर्षणिरग्निर्देवानामभवत्पुरोहितः ॥ ८ ॥

नमस्यत । हव्यऽदातिम् । सुऽअध्वरम् । दुवस्यत । दम्यम् ।
जातऽवेदसम् । रथीः । ऋतस्य । बृहतः । विऽचर्षणिः । अग्निः ।
देवानाम् । अभवत् । पुरःऽहितः ॥ ८ ॥

रथीर्नेताबृहतोमहतः ऋतस्ययज्ञस्यविचर्षणिःद्रष्टायोग्निःदेवानांपुरोहितः पुरस्ताद्दृष्ट-व्यतयास्थापितोभवत् हव्यदातिं देवेभ्योहविषांदातारं स्वध्वरं शोभनयज्ञं दम्यं दमेभ्योगृहे-भ्योहितं जातवेदसं जातप्रज्ञं तमग्निं नमस्यतपूजयत दुवस्यतपरिचरत ॥ ८ ॥

अथनवमी–

तिस्रोयह्वस्यसमिधःपरिज्मनोग्नेरपुनन्नुशिजोअमृत्यवः ।
तासामेकामदधुर्मर्त्येभुजमुलोकमुद्वेउपजामिमीयतुः ॥ ९ ॥

तिस्रः । यह्वस्य । सम्ऽइधः । परिऽज्मनः । अग्नेः । अपुनन् ।
उशिजः । अमृत्यवः । तासाम् । एकाम् । अदधुः । मर्त्ये । भुजम् ।
ऊँ इति । लोकम् । ऊँ इति । द्वे इति । उप । जामिम् । ईयुः ॥ ९ ॥

उशिजः कामयमानाः अमृत्यवोमृत्युरहिताः येदेवाः यह्वस्यमहतः अग्नेः परिज्मनः परितोगन्तुः समिधः समिन्धिकाः प्रकाशिकास्तिस्रः पार्थिववैद्युतसूर्यरूपास्तिस्रस्तनूः अपुनन् अशोधयन् तेदेवाः भुजंसर्वेषांपालयित्रीं तासांतनूनांमध्ये एकांपार्थिवींतनुं मर्त्येमर्त्यलोके अदधुः न्यदधुः उइतिपादपूरणः इतरेद्वेतनू जामिंलोकं आसन्नमन्तरिक्षं उपेयतुः गच्छतः अथ-वातिस्रःसमिधः आधारसमिधौद्वेअनूयाजसमिच्चैकेति तासांसमिधांएकां अनूयाजसमिधं मर्त्येइहलोके भोगहेतुमनूयाजपर्यन्तमदधुः धारयन्ति प्रजावाअनूयाजइति प्रजात्वेनानूया-जानांस्रष्टृत्वात् तदाश्रयत्वाच्चानूयाजसमिधः इतरेद्वेसमिधौ अन्तरिक्षेदिव्यभोगहेतू उपेयतुः उपगच्छतः त्रीन्परिधींस्तिस्रःसमिधइतिहिनिगमः ॥ ९ ॥

अथदशमी–

विशांकविंविश्पतिंमानुषीरिषःसंसीमकृण्वन्त्स्वधितिंनतेजसे ।
सउद्वतोनिवतोयातिवेविषत्सगर्भमेषुभुवनेषुदीधरत् ॥१०॥१८॥

विशाम् । कविम् । विश्पतिम् । मानुषीः । इषः । सम् । सीम् ।
अकृण्वन् । स्वऽधितिम् । न । तेजसे । सः । उत्ऽवतः । निऽवतः ।
याति । वेविषत् । सः । गर्भम् । एषु । भुवनेषु । दीधरत् ॥१०॥ १८॥

इषः पश्वादिलक्षणंधनमिच्छन्त्यः मानुषीः मनुष्यप्रजाः विशांप्रजानां विश्पतिंप्रभुंक-विंमेधाविनं सीमेनंयमग्निं स्वधितिंन असिमिव तेजसे तैक्ष्ण्यार्थं समकृण्वन् समस्कुर्वन् सोग्निः उद्वतः उच्छ्रायवतः निवतोनीचैर्भाववतश्चप्रदेशान् वेविषत् व्याप्नुवन् यातिगच्छति सएषुभु-वनेषु गर्भंगर्भत्वेनात्मानं दीधरत् अधारयत् ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अथैकादशी–

सजिन्वतेजठरेषुप्रजज्ञिवान्वृषाचित्रेषुनानदन्नसिंहः ।
वैश्वानरःपृथुपाजाअमर्त्योवसुरत्नादयमानोविदाशुषे ॥ ११ ॥

सः । जिन्वते । जठरेषु । प्रजज्ञिऽवान् । वृषा । चित्रेषु ।
नानदत् । न । सिंहः । वैश्वानरः । पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः ।
वसु । रत्ना । दयमानः । वि । दाशुषे ॥ ११ ॥

प्रजज्ञिवान् जातः वृषावर्षकः सवैश्वानरः चित्रेषुनानाप्रकारेषु जठरेषु प्राणिनां भेदात् जठराणांभेदः तेषुजिन्वतेवर्धते चित्रेषुनानाविधेष्वरण्येषु नानदत् अत्यर्थं शब्दंकुर्वन् सिंहोन सिंहइव किंविधोवैश्वानरः पृथुपाजाः पृथुतेजाः अथवा पृथुवेगः अमर्त्यः मरणधर्मरहितः दाशुषेहविषांप्रदात्रे यजमानाय रत्नारमणीयानि वसुवसूनि धनानि वि विशेषेण दयमानः प्रयच्छन् ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

वैश्वानरःप्रत्नथानाकमारुहद्दिवस्पृष्ठंभन्दमानःसुमन्मभिः ।
सपूर्ववज्जनयञ्जन्तवेधनंसमानमज्मंपर्येतिजागृविः ॥ १२ ॥

वैश्वानरः । प्रत्नऽथा । नाकम् । आ । अरुहत् । दिवः । पृष्ठम् ।
भन्दमानः । सुमन्मऽभिः । सः । पूर्वऽवत् । जनयन् । जन्तवे ।
धनम् । समानम् । अज्मम् । परि । एति । जागृविः ॥ १२ ॥

सुमन्मभिः स्तोतृभिः भन्दमानः स्तूयमानः वैश्वानरः जातमात्रएवप्रत्नथा प्रत्नइव चिरंतनइव नाकं कंसुखं अकंदुःखं नविद्यतेअकंयस्मिन्तत् नाकं दिवः अन्तरिक्षस्यपृष्ठं उपरितनप्रदेशं स्वशोचिभिः आरुहत् आरोहति सवैश्वानरः पूर्ववत् पूर्वेभ्यऋषिभ्यइव जन्तवे स्तोत्रेयजमानाय धनंपश्वादिलक्षणं जनयन् संपादयन् जागृविःसदाप्रबुद्धः समानं सर्वेषां देवानांसाधारणं अज्मं आकाशमार्गं पर्येति सूर्यरूपेणगच्छति ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी–

ऋतावानंयज्ञियंविप्रमुक्थ्य१मायंदधेमातरिश्वादिविक्षयम् ।
तंचित्रयामंहरिकेशमीमहेसुदीतिमग्निंसुवितायनव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतऽवानम् । यज्ञियम् । विप्रम् । उक्थ्यम् । आ । यम् । दधे ।
मातरिश्वा । दिवि । क्षयम् । तम् । चित्रऽयामम् । हरिऽकेशम् ।
ईमहे । सुऽदीतिम् । अग्निम् । सुविताय । नव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतावानं बलवन्तं यज्ञियंयज्ञार्हं विप्रंमेधाविनं उक्थ्यं स्तुत्यं दिविद्युलोकेक्षयं निवसन्तं यमग्निं मातरिश्वावायुः द्युलोकादाहृत्यपृथिव्यां आदधे आहितवान् चित्रयानं नानाविधगमनं हरिकेशं पिंगलार्चिषं सुदीतिं शोभनदीप्तिंतमग्निं नव्यसेनवतराय सुविताय सुष्ठुप्राप्तव्यायधनाय तदर्थंईमहेयाचामहे ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी–

शुचिंनयामंनिषिरंस्वर्दृशंकेतुंदिवोरोचनस्थामुषर्बुधम् ।
अग्निंमूर्धानंदिवोअप्रतिष्कुतंतमीमहेनमसावाजिनंबृहत् ॥ १४ ॥

शुचिम् । न । यामन् । इषिरम् । स्वःऽदृशम् । केतुम् । दिवः ।
रोचनऽस्थाम् । उषःऽबुधम् । अग्निम् । मूर्धानम् । दिवः ।
अप्रतिऽस्कुतम् । तम् । ईमहे । नमसा । वाजिनम् । बृहत् ॥ १४ ॥

नेतिसंप्रत्यर्थे शुचिंदीप्तं यामन्यामनियज्ञे इषिरंएषणीयं स्वर्दृशंसर्वदृशंसर्वपदार्थविज्ञानयुक्तं दिवः द्युलोकस्यकेतुं प्रज्ञापकं रोचनस्थांरोचनस्थं रोचनःसूर्यः तस्मिन् तिष्ठन्तं उषर्बुधं

अग्निहोत्रिकरूपेण उषसिप्रबुध्यमानं दिवःस्वर्गस्यमूर्धानंप्रधानं अप्रतिष्कुतंअप्रतिहतशब्दं वाजिनमन्नवन्तं बृहत् महान्तं तमग्निं नमसास्तोत्रेण ईमहेयाचामहे ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी—

मन्द्रंहोतारंशुचिमद्वयाविनंदमूनसमुक्थ्यंविश्वचर्षणिम् ।
रथंनचित्रंवपुषायदर्शतंमनुर्हितंसदमिद्रायईमहे ॥ १५ ॥ १९ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । शुचिम् । अद्वयाविनम् । दमूनसम् । उक्थ्यम् ।
विश्वऽचर्षणिम् । रथम् । न । चित्रम् । वपुषाय । दर्शतम् ।
मनुःऽहितम् । सदम् । इत् । रायः । ईमहे ॥ १५ ॥ १९ ॥

मन्द्रं स्तुत्यंहोतारंदेवानामाह्वातारं शुचिंसर्वदाशुद्धं अद्वयाविनंद्वयहीनं अकुटिलं दमूनसंदानमनसं उक्थ्यंश्रेष्ठं विश्वचर्षणिंविश्वस्यद्रष्टारं चित्रं नानाविधवर्णं रथंन रथमिव वपुषाय रूपार्थं दर्शतंदर्शनीयं सदमित् सदैवमनुर्हितं सर्वेभ्योमनुष्येभ्योहितं तमग्निंरायोधनानिईमहेयाचामहे अत्रयाच्ञार्थत्वादस्यद्विकर्मकत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

वैश्वानरायेत्येकादशर्चंतृतीयंसूक्तं वैश्वामित्रं अत्रेयमनुक्रमणिका—वैश्वानरायैकादशेति । पूर्वसूक्तेवैश्वानरीयंतुजागतंत्वित्युक्तत्वादस्यापिसूक्तस्यजगतीछन्दः वैश्वानरोग्निर्देवता अस्य सूक्तस्यअग्निष्टोमेआग्निमारुतशस्त्रेविनियोगः सूत्र्यतेहि—वैश्वानरायपृथुपाजसेशंनःकरत्यर्वतइति ।

तत्रप्रथमा—

वैश्वानरायपृथुपाजसेविपोरत्नाविधन्तधरुणेषुगातवे ।
अग्निर्हिदेवाँअमृतोदुवस्यत्यथाधर्माणिसनतानदूदुषत् ॥ १ ॥

वैश्वानराय । पृथुऽपाजसे । विपः । रत्ना । विधन्त । धरुणेषु ।
गातवे । अग्निः । हि । देवान् । अमृतः । दुवस्यति । अथ । धर्माणि ।
सनता । न । दूदुषत् ॥ १ ॥

विपोमेधाविनः स्तोतारः पृथुपाजसे बहुबलायबहन्नायवापाजः शब्दस्यबलान्ननाम्नोः पाठात् वैश्वानरायाग्नये धरुणेषुधर्मेषुयज्ञेषु रत्ना रमणीयानिस्तोत्राणि गातवे सन्मार्गलाभाय विधन्त परिचरन्तिकुर्वन्ति अमृतः मरणरहितोग्निः देवानदुवस्यति हविषांप्रदानेनपरिचरति हिःप्रसिद्धौ अथअतःकारणात् कोपिसनता सनातनानि धर्माणि यज्ञान् नदूदुषत् न दूषयति ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अन्तर्दूतोरोदसीदस्मईयतेहोतानिषत्तोमनुषःपुरोहितः ।
क्षयंबृहन्तंपरिभूषतिद्युभिर्देवेभिरग्निरिषितोधियावसुः ॥ २ ॥

अन्तः । दूतः । रोदसी इति । दस्मः । ईयते । होता । निऽसत्तः । मनुषः । पुरःऽहितः । क्षयम् । बृहन्तम् । परि । भूषति । द्युऽभिः । देवेभिः । अग्निः । इषितः । धियाऽवसुः ॥ २ ॥

दस्मोदर्शनीयोहोताग्निः दूतः देवानांदूतःसन् रोदसीरोदस्योर्द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये ईयतेगच्छति मनुषः मनोर्जातस्य मनुष्यस्यपुरोहितः आहवनीयादिरूपेणपुरतःस्थापितः निषत्तोनिषण्णःसन् अग्निर्द्युभिःदीप्तिभिः बृहन्तं महान्तं क्षयं यज्ञगृहं परिभूषति अलंकुरुते देवेभिःदेवैः इषितः प्रेषितोधियावसुः प्रज्ञयाव्याप्तः एतेद्वे अग्निविशेषणे ॥ २ ॥

अथतृतीया—

केतुंयज्ञानांविदथस्यसाधनंविप्रासोअग्निंमहयन्तचित्तिभिः ।
अपांसियस्मिन्नधिसन्दधुर्गिरस्तस्मिन्त्सुम्नानियजमानआचके ॥ ३ ॥

केतुम् । यज्ञानाम् । विदथस्य । साधनम् । विप्रासः । अग्निम् । महयन्त । चित्तिऽभिः । अपांसि । यस्मिन् । अधि । सम्ऽदधुः । गिरः । तस्मिन् । सुम्नानि । यजमानः । आ । चके ॥ ३ ॥

यज्ञानांकेतुंप्रज्ञापकंविदथस्ययज्ञस्यगृहस्यवासाधनं प्राप्तिसाधनं असाधारणकारणं सन्तमग्निं विप्रासोविप्राः चित्तिभिः स्वकर्मभिः महयन्त पूजयन्ति किंच गिरः स्तोतारः यस्मि-

ग्नौअपांसिस्वानुष्ठेयानिकर्माणिअधिसंदधुः संदधते यजमानः तस्मिन्नग्नौ सुम्नानिसुखानि प्राप्तुं आचके कामयते ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

पितायज्ञानामसुरोविपश्चितांविमानमग्निर्वयुनंचवाघताम्।
आविवेशरोदसीभूरिवर्पसापुरुप्रियोभन्दतेधामभिःकविः ॥ ४ ॥

पिता । यज्ञानाम् । असुरः । विपःऽचिताम् । विऽमानम् । अग्निः ।
वयुनम् । च । वाघताम् । आ । विवेश । रोदसी इति ।
भूरिऽवर्पसा । पुरुऽप्रियः । भन्दते । धामऽभिः । कविः ॥ ४ ॥

यज्ञानां पितापालयिता विपश्चितां विदुषांस्तोतॄणां असुरोबलप्रदः वाघतां ऋत्विजां वयुनं ज्ञानसाधनं विमानं विमीयतेनेनफलमितिविमानंयज्ञादिकर्मसाधनंचसोऽग्निः भूरिवर्पसा पार्थिववैद्युतादिबहुविधरूपेण रोदसीद्यावापृथिव्यौ आविवेश प्रविशति पुरुप्रियः मनुष्येषु अधिकं प्रियः अथवापुरूणां श्रेष्ठानां प्रियः धामभिस्तेजोभिर्युक्तः कविरग्निर्भन्दते यजमानेन स्तूयते ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

चन्द्रमग्निंचन्द्ररथंहरिव्रतंवैश्वानरमप्सुषदंस्वर्विदम्।
विगाहंतूर्णिंतविषीभिरावृतंभूर्णिंदेवासइहसुश्रियंदधुः ॥५॥२०॥

चन्द्रम् । अग्निम् । चन्द्रऽरथम् । हरिऽव्रतम् । वैश्वानरम् ।
अप्सुऽसदम् । स्वःऽविदम् । विऽगाहम् । तूर्णिम् । तविषीभिः ।
आऽवृतम् । भूर्णिम् । देवासः । इह । सुऽश्रियम् । दधुः ॥ ५ ॥ २० ॥

देवासोदेवाः चन्द्रमाह्लादकरं चन्द्ररथं हिरण्मयरथं चन्द्रआह्लादकोरथोयस्येति वा तंहरिव्रतं पिङ्गलवर्णं हरित्त्वचंवा हरित्त्वचमितिशाखान्तरं अप्सुषदं अप्सुसीदन्तं स्वर्विदं सर्वज्ञं विगाहं विगाहमानं सर्वत्रव्याप्तं तूर्णिं क्षिप्रगामिनं शत्रूणां हिंसितारंवा तविषीभिः बलैरावृतं भूर्णिं भर्तारं सुश्रियं शोभनदीप्तिं वैश्वानरं अग्निं इह इहलोके दधुः आदधुः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

अथषष्ठी—

अग्निर्देवेभिर्मनुषश्चजन्तुभिस्तन्वानोयज्ञंपुरुपेशसंधिया।
रथीरन्तरीयतेसाधदिष्टिभिर्जीरोदमूनाअभिशस्तिचातनः॥ ६॥

अग्नि। देवेभिः। मनुषः। च। जन्तुऽभिः। तन्वानः। यज्ञम्।
पुरुऽपेशसम्। धिया। रथीः। अन्तः। ईयते। साधदिष्टिऽभिः।
जीरः। दमूनाः। अभिशस्तिऽचातनः॥ ६॥

देवेभिःदेवैः साधदिष्टिभिः साधितयज्ञैर्जन्तुभिः ऋत्विग्भिश्च धियाकर्मणा मनुषोयजमानस्य पुरुपेशसं बहुरूपं पेशइतिरूपनाम पुरोडाशपशुसोमहविर्भेदैः एकाहाहीनसत्रात्मकभेदैश्च नानाविधरूपं यज्ञं तन्वानः कुर्वन्रथीः सर्वस्यलोकस्यनेता जीरः क्षिप्रकारी दमूनाः दान्तमनाः दानमनावा अभिशस्तिचातनः अभिशस्तीनामरातीनां यज्ञविघ्नकारिणां रक्षसां चातयितानाशयिताग्निः अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईयतेगच्छति॥ ६॥

अथसप्तमी—

अग्नेजरस्वस्वपत्यआयुन्यूर्जापिन्वस्वसमिषोदिदीहिनः।
वयांसिजिन्वबृहतश्चजागृवउशिग्देवानामसिसुक्रतुर्विपाम्॥ ७॥

अग्ने। जरस्व। सुऽअपत्ये। आयुनि। ऊर्जा। पिन्वस्व। सम्।
इषः। दिदीहि। नः। वयांसि। जिन्व। बृहतः। च। जागृवे।
उशिक्। देवानाम्। असि। सुऽक्रतुः। विपाम्॥ ७॥

हेअग्ने स्वपत्येसुपुत्रे आयुनि आयुषि निमित्तसप्तम्येषा आयुषिनिमित्ते जरस्व देवान्स्तुहि होतारमधिष्ठाय ऊर्जा रसेनअन्नेनवा पिन्वस्वदेवान् प्रीणय नोस्माकं इषःसस्यार्थं वृष्टीः संदिदीहि संदीपय वयांसिअन्नानिच वयः क्षम्रेत्यन्ननामसुपाठात् जिन्वदेहि हेजागृवेसर्वदाजागरणशील बृहतःमहतोयजमानस्य जिन्वेतिसंबन्धः सुक्रतुःशोभनकर्माशोभनयज्ञोवात्वं विपांमेधाविनां देवानां उशिक् कान्तोसि॥ ७॥

अथाष्टमी—

विशपतिंयह्वमतिथिंनरःसदायन्तारंधीनामुशिजंचवाघताम् ।
अध्वराणांचेतनंजातवेदसंप्रशंसन्तिनमसाजूतिभिर्वृधे ॥ ८ ॥

विश्पतिम् । यह्वम् । अतिथिम् । नरः । सदा । यन्तारम् । धीनाम् ।
उशिजम् । च । वाघताम् । अध्वराणाम् । चेतनम् । जातऽवेदसम् ।
प्र । शंसन्ति । नमसा । जूतिऽभिः । वृधे ॥ ८ ॥

नरोनेतारः स्तोतारोवा विश्पतिं विशांमनुष्याणांपतिंविश्वस्यपतिमितिवायह्वंमहान्तं अतिथिंसर्वस्यातिथिभूतं धीनांबुद्धीनांकर्मणांवा यन्तारंनियन्तारं वाघतांचऋत्विजांच उशिजं कान्तंमनोज्ञं अध्वराणांयागानांचेतनं प्रज्ञापकं जूतिभिर्वेगैर्युक्तं जातवेदसमग्निं वृधेवृद्धयेसमृद्धये नमसानमस्कारेणस्तुतिभिश्च सदासर्वकालं प्रशंसन्ति प्रशंसांकुर्वन्ति ॥ ८ ॥

अथनवमी—

विभावादेवःसुरणःपरिक्षितीरग्निर्बभूवशवसासुमद्रथः ।
तस्यव्रतानिभूरिपोषिणोवयमुपभूषेमदमआसुवृक्तिभिः ॥ ९ ॥

विभाऽवा । देवः । सुऽरणः । परि । क्षितीः । अग्निः । बभूव ।
शवसा । सुमत्ऽरथः । तस्य । व्रतानि । भूरिऽपोषिणः । वयम् ।
उप । भूषेम । दमे । आ । सुवृक्तिऽभिः ॥ ९ ॥

विभावादीप्तिमान् देवः स्तूयमानः सुरणः अत्रवर्णलोपश्छान्दसः शोभनंरमयतीति सुरमणः सुमद्रथः शोभनरथः अग्निः शवसाबलेन क्षितीः सर्वाः प्रजाः परिबभूव परितोगृह्णाति अत्रभवतेरुपसर्गवशात्परिग्रहार्थत्वं भूरिपोषिणः बहूनांपोषयितुः पालयितुः दमे यज्ञगृहे दमइतिगृहनामसुपाठात् निवसतः तस्याग्नेर्व्रतानिकर्माणि वयंसुवृक्तिभिः स्तोत्रैः आसर्वतःउपभूषेम उपभूषयामः प्रकाशयामः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

वैश्वानरतवधामान्याचकेयेभिःस्वर्विदभवोविचक्षण ।
जातआपृणोभुवनानिरोदसीअग्नेताविश्वापरिभूरसित्मना ॥ १० ॥

वैश्वानर । तव । धामानि । आ । चके । येभिः । स्वःऽवित् ।
अभवः । विऽचक्षण । जातः । आ । अपृणः । भुवनानि । रोदसी इति ।
अग्ने । ता । विश्वा । परिऽभूः । असि । त्मना ॥ १० ॥

हेवैश्वानर तवधामानित्वत्संबन्धीनितेजांसि आचके अभिष्टौमि हेविचक्षण प्राज्ञ त्वं येभिः यैस्तेजोभिः स्वर्वित् सर्ववित् सर्वज्ञः अभवः भवसि जातः जातमात्रस्त्वं भुवनानि भूतजातानि रोदसीद्यावापृथिव्यौ आपृणः आपूरयः हेअग्ने विश्वाविश्वानिसर्वाणि ता तानि भुवनानिभूतजातानि त्मनाआत्मना परिभूरसि परिग्रहीतासि ॥ १० ॥

अथैकादशी–

वैश्वानरस्यदंसनाभ्योबृहदरिणादेकःस्वपस्ययाकविः ।
उभापितरामहयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवीभूरिरेतसा॥११॥२१॥

वैश्वानरस्य । दंसनाभ्यः । बृहत् । अरिणात् । एकः । सुऽअप-
स्यया । कविः । उभा । पितरा । महयन् । अजायत । अग्निः ।
द्यावापृथिवी इति । भूरिऽरेतसा ॥ ११ ॥ २१ ॥

वैश्वानरस्याग्नेः दंसनाभ्यः तोषकारीभ्यः क्रियाभ्यः बृहन्महद्धनंभवतीतियत् तद्वितथं यतःकारणात् एकोमुख्यः कविरग्निः स्वपस्यया शोभनयज्ञादिकर्मेच्छयायजमानादिभ्योधनमरिणात् ददातिसोयमग्निः भूरिरेतसा बहुरेतस्कौ उभाउभौ पितरापितरौ मातापितरौद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ महयन् पूजयन् अजायत ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

समित्समिदित्येकादशर्चंचतुर्थंसूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं अत्रानुक्रमणिका समित्समिदाप्रियइति इध्मादिस्वाहाकृत्यन्ताःपूर्वोक्ताःप्रत्यृचंदेवताः पशौवैश्वामित्राणांआप्रीसूक्तं दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषुत्वष्टुर्याज्या तन्नइत्येषा सूत्रितंच–इहत्वष्टारमग्रियंतन्नस्तुरीपमधपोषयित्न्विति । त्वाष्ट्रेपशौ पुरोडाशस्यानुवाक्या सूत्रितंच–तन्नस्तुरीपमधपोषयित्नुदेवत्वष्टासविताविश्वरूपइति ।

तत्रप्रथमा—

समित्संमित्सुमनाबोध्यस्मेशुचाशुचासुमतिंरासिवस्वः ।
आदेवदेवान्यजथायवक्षिसखासखीन्त्सुमनायक्ष्यग्ने ॥ १ ॥

समित्ऽसंमित् । सुऽमनाः । बोधि । अस्मे इति । शुचाऽशुचा ।
सुऽमतिम् । रासि । वस्वः । आ । देव । देवान् । यजथाय । वक्षि ।
सखा । सखीन् । सुऽमनाः । यक्षि । अग्ने ॥ १ ॥

समित्समित् अत्यर्थंसमिद्धस्त्वं सुमनाः बोधिबुध्यस्व शुचाशुचा अत्यर्थं प्रसर्पकेण ज्योतिषायुक्तः त्वं वस्वोवसुनोधनस्यतद्विषयां सुमतिं शोभनांबुद्धिं अस्मेअस्मभ्यं रासिदेहि हे देव द्योतमान देवान् यजनीयान् यजथाययज्ञाय तदर्थं आवक्षिआवहसि हेअग्नेसखादेवानां सखात्वं सुमनाःसन् सखीन् देवान् यक्षियजस्व ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

यंदेवासस्त्रिरहन्नायजन्तेदिवेदिवेवरुणोमित्रोअग्निः ।
सेमंयज्ञंमधुमन्तंकृधीनस्तनूनपाद्घृतयोनिंविधन्तम् ॥ २ ॥

यम् । देवासः । त्रिः । अहन् । आऽयजन्ते । दिवेऽदिवे । वरुणः ।
मित्रः । अग्निः । सः । इमम् । यज्ञम् । मधुऽमन्तम् । कृधि ।
नः । तनूऽनपात् । घृतऽयोनिम् । विधन्तम् ॥ २ ॥

वरुणःमित्रःअग्निः एतेत्रयोदेवासोदेवाः यमग्निंदिवेदिवेप्रतिदिवसं अहन्अहनित्रिः प्रातर्मध्याह्नसायंतनेषुसवनेषु त्रिवारं आयजन्ते हेतनूनपात् तनूनांशरीराणां नपातयितः सत्वंघृतयोनिं घृस्योदकस्यकारणं विधन्तंविधीयमानंक्रियमाणं नोस्मदीयमिमंयज्ञं मधुमन्तं मध्वित्युदकनाम वृष्ट्यादिफलयुक्तंकृधिकुरु ॥ २ ॥

अथतृतीया—

प्रदीधितिर्विश्ववाराजिगातिहोतारमिळःप्रथमंयजध्यै ।
अच्छानमोभिर्वृषभंवन्दध्यैसदेवान्यक्षादिषितोयजीयान् ॥ ३ ॥

प्र । दीधितिः । विश्वऽवारा । जिगाति । होतारम् । इळः ।
प्रथमम् । यजध्यै अच्छ । नमःऽभिः । वृषभम् । वन्दध्यै ।
सः । देवान् । यक्षत् । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

विश्ववाराविश्वैर्जनैर्वरणीया दीधितिः स्तुतिः दीप्तिर्वा होतारं देवानामाह्वातारमग्निंप्रजिगाति जिगातु प्रकर्षेणगच्छतु प्रथमंमुख्यंअच्छआभिमुख्येन वृषभंसंपदांवर्षितारंवन्दध्यैवन्दितुंयोग्यमितिशेषः अग्निंनमोभिः नमस्कारैः सह इळः इषः हवीरूपाण्यन्नानियजध्यै यष्टुंप्रीणयितुंप्रजिगातु प्रकर्षेणगच्छन्तु इषितः अस्माभिःप्रेरितः यजीयान्यष्टृतमः सोग्निर्देवान् यक्षत्यजतु ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

ऊर्ध्वोवांगातुरध्वरेअकार्यूर्ध्वाशोचींषिप्रस्थितारजांसि ।
दिवोवानाभान्यसादिहोतास्तृणीमहिदेवव्यचाविबर्हिः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वाम् । गातुः । अध्वरे । अकारि । ऊर्ध्वा । शोचींषि ।
प्रऽस्थिता । रजांसि । दिवः । वा । नाभा । नि । असादि ।
होता । स्तृणीमहि । देवऽव्यचाः । वि । बर्हिः ॥ ४ ॥

वांयुवयोः अग्निश्चबर्हिश्चउभौवामित्युच्येते समिदादिभिः सहितस्यैवाग्नेर्देवतात्वात् ऊर्ध्वः उन्नतः गातुर्यज्ञमार्गः अध्वरेयज्ञे अकारि आश्रयःक्रियते शोचींषिअर्चिष्मन्तिरजांसिहवींषिऊर्ध्वाऊर्ध्वंप्रस्थिता प्रस्थितानिगतानिसन्तिहोताग्निर्दिवः दीप्यमानस्ययागगृहस्य नाभा नाभौ मध्यप्रदेशेन्यसादिनिषीदति देवव्यचाः देवैर्व्याप्तंबर्हिश्च चार्थेवाशब्दः विस्तृणीमहि विशेषेणस्तृणीमः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

सप्तहोत्राणिमनसावृणानाइन्वन्तोविश्वंप्रतियन्नृतेन ।
नृपेशसोविदथेषुप्रजाताअभीऽमंयज्ञंविचरन्तपूर्वीः ॥ ५ ॥२२॥

सप्त । होत्राणि । मनसा । वृणानाः । इन्वन्तः । विश्वम् । प्रति ।
यन् । ऋतेन । नृऽपेशसः । विदथेषु । प्र । जाताः । अभि ।
इमम् । यज्ञम् । वि । चरन्त । पूर्वीः ॥ ५ ॥ २२ ॥

मनसावृणानाः प्रार्थ्यमानाः ऋतेनउदकेन विश्वंइन्वन्तः प्रीणयन्तः देवाः सप्तहोत्राणि होतॄणांवषट्कर्तॄणांकर्माणिप्रतियन्प्रतिगच्छन्ति अतःपरंद्वारांस्तुतिः नृपेशसः नररूपाः विदथेषुयागेषुजाताः उत्पन्नाः पूर्वीर्बह्व्यः विग्रहवत्योयज्ञद्वाराभिमानिन्योदेवताः इममस्मदीयंयज्ञं विचरन्त विचरन्तु ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अथषष्ठी–

आभन्दमानेउषसाउपाकेउतस्मयेतेतन्वा३विरूपे ।
यथानोमित्रोवरुणोजुजोषदिन्द्रोमरुत्वाँउतवामहोभिः ॥ ६ ॥

आ । भन्दमाने इति । उषसौ । उपाके इति । उत । स्मयेते इति ।
तन्वा । विरूपे इति विऽरूपे । यथा । नः । मित्रः । वरुणः ।
जुजोषत् । इन्द्रः । मरुत्वान् । उत । वा । महःऽभिः ॥ ६ ॥

भन्दमाने स्तूयमाने उपाकेपरस्परं संगते उषसानक्ता अन्योन्यापेक्षयाद्विवचनं नक्तोषसौरात्र्यहनी आ आगच्छतां उतअपिच विरूपेपृथग्रूपे तन्वाप्रकाशरूपेणशरीरेण स्मयेते प्रकाशेते मित्रोवरुणः उतवाअपिच इन्द्रः मरुत्वांश्च नोस्मान् यथाजुजोषत् यथासेवेत तथा महोभिस्तेजोभिर्युक्तेन्द्र मेद्यावापृथिव्यौकुरुताम् ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

दैव्याहोतारापथमान्यृञ्जेसप्तपृक्षासःस्वधयामदन्ति ।
ऋतंशंसन्तऋतमित्तआहुरनुव्रतंव्रतपादीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋञ्जे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया ।
मदन्ति । ऋतम् । शंसन्तः । ऋतम् । इत् । ते । आहुः । अनु ।
व्रतम् । व्रतऽपाः । दीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्यादिव्यौ प्रथमाप्रथमौमुख्यौ होतारा आह्वातारौ अग्नी न्यूंजे प्रसाधयामि ऋतमुद-कंशंसन्तः आशंसमानाः सप्तपृक्षासःपृक्षमन्नं तद्वन्तऋत्विजः तमग्निंस्वधयासोमेनहविषामदन्ति मादयन्ति व्रतपाः व्रतानांकर्मणांरक्षितारः दीध्यानादीप्यमानाः अथवास्वकर्मभिरग्निंदीपयन्तः ऋत्विजः अनुव्रतं व्रतेषुऋतमित अग्निमेवमाहुः अग्निमेवऋतभूतमाहुरित्यर्थः एवकारार्थे इच्छब्दः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

आभारतीभारतीभिःसजोषाइळादेवैर्मनुष्येभिरग्निः ।
सरस्वतीसारस्वतेभिरर्वाक्तिस्रोदेवीर्बर्हिरेदंसदन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सऽजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्येभिः । अग्निः । सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । सदन्तु ॥ ८ ॥

भारतीभिः भरतस्य सूर्यस्यसंबन्धिनीभिः अद्भिः सजोषाःसंगताभारतीवाक् आगच्छतु देवैर्मनुष्येभिः मनुष्यैश्चसंगताःसत्यः इळाचभूमिश्चआगच्छतु अग्निश्चसारस्वतेभिः सरस्वतिसंबंधिभिः मध्यमस्थानैःसहसरस्वतीमाध्यमिकावाक्च आगच्छतु तिस्रोदेवीः देव्यः वागिळाभारत्यः आगच्छन्तु अर्वागाभिमुख्यं इदंएतत् बर्हिः आसन्दतु आसीदन्तु ॥८॥

अथनवमी–

तन्नस्तुरीपमधपोषयित्नुदेवत्वष्टर्विरराणस्यस्व ।
यतोवीरःकर्मण्यःसुदक्षोयुक्तग्रावाजायतेदेवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अध । पोषयित्नु । देव । त्वष्टः । वि । रराणः । स्यस्वेति स्यस्व । यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुऽदक्षः । युक्तऽग्रावा । जायते । देवऽकामः ॥ ९ ॥

हेदेवत्वष्टः सृष्टिकर्तः विरराणः विशेषेणरममाणःत्वंअधअनन्तरं नोस्मान् तुरीयंतारकं पोषयित्नुपोषकंतत्प्रसिद्धंरेतः विस्यस्वमोचय यतोविमोचनाद्वीरः सत्वपान् कर्मण्यः कर्म-

सुकुशलः सुदक्षः सुबलः युक्तग्रावा अभिषवार्थग्रावयुक्तः सोमसुदित्यर्थः देवकामः देवान् कामयमानः पुत्रोजायते जायेत ॥ ९ ॥

अथदशमी–

वनस्पतेवसृजोपदेवानग्निर्हविःशमितासूदयाति ।
सेदुहोतासत्यतरोयजातियथादेवानांजनिमानिवेद ॥ १० ॥

वनस्पते । अव । सृज । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता ।
सूदयाति । सः । इत् । ऊँ इति । होता । सत्यऽतरः । यजाति ।
यथा । देवानाम् । जनिमानि । वेद ॥ १० ॥

हेवनस्पते देवानुपावसृज समीपेकुरु शमितापशोःसंस्कर्ता अग्निः वनस्पतिश्चहविः सूदयाति देवान् प्रतिप्रेरयतु सत्यतरः अत्यर्थसत्यः सत्यतरः सत्यस्वरूपः सइत् सएवहोतायजातियजतु यथा यतःकारणात् सएवाग्निः देवानां जनिमानिजन्मानि वेदवेत्ति अतः सएव यजत्वित्यर्थः उःपूरणः ॥ १० ॥

अथैकादशी–

आयाह्यग्नेसमिधानोअर्वाङिन्द्रेणदेवैःसरथंतुरेभिः ।
बर्हिर्नआस्तामदितिःसुपुत्रास्वाहादेवाअमृतामादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २३ ॥

आ । याहि । अग्ने । सम्ऽइधानः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः ।
सऽरथम् । तुरेभिः । बर्हिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुऽपुत्रा ।
स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २३ ॥

हेअग्ने अर्वाक् अस्मदभिमुखंसमिधानः समिध्यमानः ज्वालारूपेणदीप्यमानः त्वंआयाहिदेवतारूपेणागच्छ कथमितिउच्यते–नोस्माकंयज्ञंइन्द्रेणदेवैश्चतुरेभिः त्वरमाणैःदेवैः सरथंसमानरथं यथातथा आयाहि किंच सुपुत्राअदितिरपिनोबर्हिः आस्तां अध्यास्तां स्वाहा स्वाहाकारेणयुक्ताअमृताः नित्यादेवाः मादयन्तां तृप्यन्तु ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

प्रत्यग्निरुषसइत्येकादशर्चंपञ्चमंसूक्तं वैश्वामित्रंत्रैष्टुभमाग्नेयं अत्रानुक्रमणिका—प्रत्यग्निरिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदमादिसूक्तत्रयस्यविनियोगः सूत्रितंच—प्रत्यग्निरुषसइतित्रीणीति इळामग्नइतिअस्यउक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

प्रत्यग्निरुषसश्चेकितानोबोधिविप्रःपदवीःकवीनाम् ।
पृथुपाजादेवयद्भिःसमिद्धोपद्वारातमसोवह्निरावः ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उषसः । चेकितानः । अबोधि । विप्रः । पदऽवीः ।
कवीनाम् । पृथुऽपाजाः । देवयत्ऽभिः । समऽइद्धः । अप ।
द्वारा । तमसा । वह्निः । आवरित्यावः ॥ १॥

उषसः चेकितानोजानन्विप्रः मेधावीकवीनां क्रान्तदर्शां पदवीः मार्गान्गच्छन् योग्निः प्रत्यबोधिप्रतिबुध्यते पृथुपाजाः पृथुतेजाः देवयद्भिर्देवकामैः समिद्धः सम्यक्दीप्तः सवह्निः तमसः अज्ञानस्यद्वारा आगमनद्वाराणिअपावः अपावृणोतु ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

प्रेद्वग्निर्वावृधेस्तोमेभिर्गीर्भिःस्तोतॄणांनमस्यउक्थैः ।
पूर्वीर्ऋतस्यसंदृशश्चकानःसंदूतोअद्यौदुषसोविरोके ॥ २ ॥

प्र । इत् । ऊँ इति । अग्निः । वृवृधे । स्तोमेभिः । गीःऽभिः ।
स्तोतॄणाम् । नमस्यः । उक्थैः । पूर्वीः । ऋतस्य । समऽदृशः ।
चकानः । सम् । दूतः । अद्यौत् । उषसः । विऽरोके ॥ २ ॥

नमस्यः पूज्योयोग्निः स्तोतॄणांस्तोमेभिः स्तोत्रैर्गीर्भिर्वाग्भिरुक्थैःशस्त्रैश्चप्रववृधेवृद्धिं प्राप्नोति दूतःदेवानांदूतः सःपूर्वीः बह्वीः ऋतस्यादित्यस्यसंदृशः दीप्तीः चकानः कामयमानः सन् उषसः विरोकेविरोचनेप्रातःकालेसमद्यौत सम्यक्द्योतते इतउपूरणौ ॥ २ ॥

अथतृतीया—

अधाय्यग्निर्मानुषीषुविक्ष्व१पांगर्भोमित्रऋतेनसाधन् ।
आहर्यतोयजतःसान्वस्थादभूदुविप्रोहव्योमतीनाम् ॥ ३ ॥

अधायि । अग्निः । मानुषीषु । विक्षु । अपाम् । गर्भः । मित्रः ।
ऋतेन । साधन् । आ । हर्यतः । यजतः । सानु । अस्थात् । अभूत् ।
ऊँ इति । विप्रः । हव्यः । मतीनाम् ॥ ३ ॥

मित्रः यजमानानांमित्रभूतः ऋतेनसत्येनसाधन्कामान्साधयन् अपांगर्भोग्निः मानुषी-षुमनोःसंबन्धिनीषुविक्षुप्रजासु अधायिदेवैराहितः किंच हर्यतः स्पृहणीयःयजतोयष्टव्यः सः सानुउच्छ्रितंधिष्ण्यं उत्तरवेद्याख्यं आस्थात् अध्यतिष्ठत् विप्रःप्राज्ञःअग्निः मतीनांमातॄणांस्तो-तॄणांहव्यःस्तुत्यः अभूत् उःपूरणः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

मित्रोअग्निर्भवतियत्समिद्धोमित्रोहोतावरुणोजातवेदाः ।
मित्रोअध्वर्युरिषिरोदमूनामित्रःसिन्धूनामुतपर्वतानाम् ॥ ४॥

मित्रः । अग्निः । भवति । यत् । सम्ऽइद्धः । मित्रः । होता । वरुणः ।
जातऽवेदाः । मित्रः । अध्वर्युः । इषिरः । दमूनाः । मित्रः ।
सिन्धूनाम् । उत । पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

इयमृक् अग्निंसर्वात्मकत्वेनस्तौति यद्यदासमिद्धोग्निः तदामित्रोभवतिसूर्योभवति मित्र-एवसन् होताभवति वरुणोभवति जातवेदाःजातप्रज्ञः समित्रः अध्वर्युर्भवति दमूनाःदानमनाः दान्तमनावासएवइषिरः प्रेरकोवायुर्भवति उतअपिच सिन्धूनांनदीनां पर्वतानांचमित्रः सहा-योभवति ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

पातिप्रियंरिपोअग्रंपदंवेःपातियह्वश्चरणंसूर्यस्य ।
पातिनाभासप्तशीर्षाणमग्निःपातिदेवानामुपमादमृष्वः ॥ ५॥२४॥

पाति । प्रियम् । रिपः । अग्रम् । पदम् । वेः । पाति । यह्वः ।
चरणम् । सूर्यस्य । पाति । नाभा । सप्तऽशीर्षाणम् । अग्निः ।
पाति । देवानाम् । उपऽमादम् । ऋष्वः ॥ ५ ॥ २४ ॥

ऋष्वोदर्शनीयोग्निः वेःगंत्र्याः सर्वव्याप्तायाः रिपोभूम्याः प्रियंअग्रं प्रथमंपदंस्थानं पातिरक्षति यह्वोमहान् सूर्यस्यचरणंचरत्यत्रेतिचरणमन्तरिक्षंपाति नाभानाभौ अन्तरिक्षस्यमध्ये सप्तशीर्षाणंमरुद्गणं पातिदेवानां उपमादं उपमादकं यज्ञंपातिरक्षति ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

अथषष्ठी—

ऋभुश्चक्रईड्यंचारुनामविश्वानिदेवोवयुनानिविद्वान् ।
ससस्यचर्मघृतवत्पदंवेस्तदिदग्नीरक्षत्यप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुः । चक्रे । ईड्यम् । चारु । नाम । विश्वानि । देवः । वयुनानि ।
विद्वान् । ससस्य । चर्म । घृतऽवत् । पदम् । वेः । तत् । इत् ।
अग्निः । रक्षति । अप्रऽयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुर्महान् विश्वानिसर्वाणिवयुनानि ज्ञातव्यान् पदार्थान् विद्वान् जानन् देवोग्निः ईड्यं स्तुत्यंचारुमनोज्ञंनामजलंचक्रे करोति नामेतिउदकनामसुपाठात् वेर्व्याप्तस्यससस्यस्वपतः शांतज्वालस्याप्यग्नेः चर्मरूपंघृतवद्दीप्तिमद्भवति सोग्निः तज्जलमप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् पदंस्थानं रक्षतिपालयति इदितिपूरणः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

आयोनिमग्निर्घृतवन्तमस्थात्पृथुप्रगाणमुशन्तमुशानः ।
दीद्यानःशुचिरृष्वःपावकःपुनःपुनर्मातरानव्यसीकः ॥ ७ ॥

आ । योनिम् । अग्निः । घृतऽवन्तम् । अस्थात् । पृथुऽप्रगानम् ।
उशन्तम् । उशानः । दीद्यानः । शुचिः । ऋष्वः । पावकः ।
पुनःऽपुनः । मातरा । नव्यसी इति । करिति कः ॥ ७ ॥

उशानः कामयमानोग्निः घृतवन्तं दीप्तिमन्तंपृथुप्रगाणंपृथुगीर्तिं उशन्तंकामयमानंयोनिंस्थानमायतनं आअस्थात् आतिष्ठति दीद्यानोद्योतमानः शुचिर्दर्शनीयः शुद्धोवा ऋष्वोमहान् पावकः अन्येषांशोधयिताग्निः मातरामातरौद्यावापृथिव्यौपुनःपुनःनव्यसीनवतरे कः करोति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

सद्योजातओषधीभिर्ववक्षेयदीवर्धन्तिप्रस्वोघृतेन ।
आपइवप्रवताशुम्भमानाउरुष्यदग्निःपित्रोरुपस्थे ॥ ८ ॥

सद्यः । जातः । ओषधीभिः । ववक्षे । यदि । वर्धन्ति । प्रऽस्वः ।
घृतेन । आपःऽइव । प्रऽवता । शुंभमानाः । उरुष्यत् । अग्निः ।
पित्रोः । उपऽस्थे ॥ ८ ॥

सद्योजातोग्निः यदियदाओषधीभिः ववक्षेउह्यते तदाप्रवताप्रवणेनमार्गेणगच्छन्त्यः आपइवशुंभमानाः शोभमानास्ताओषध्यः प्रस्वःफलानिप्रसुवानाःघृतेनोदकेनवर्धन्तिवर्धयन्ति आत्मस्थमग्निम् पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थेमध्यप्रदेशेवर्धमानोग्निः उरुष्यत् अस्मान् रक्षतु ॥ ८ ॥

अथनवमी–

उदुष्टुतःसमिधायह्वोअद्यौद्वर्ष्मन्दिवोअधिनाभापृथिव्याः ।
मित्रोअग्निरीड्योमातरिश्वादूतोवक्षद्यजथायदेवान् ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ इति । स्तुतः । सम्ऽइधा । यह्वः । अद्यौत् । वर्ष्मन् ।
दिवः । अधि । नाभा । पृथिव्याः । मित्रः । अग्निः । ईड्यः ।
मातरिश्वा । आ । दूतः । वक्षत् । यजथाय । देवान् ॥ ९ ॥

उइतिपादपूरणः स्तुतः अस्माभिःस्तुतः समिधासमिन्धनेनयह्वोमहान् अग्निः पृथिव्याअधि उत्तरवेद्यां नाभानाभौमध्यप्रदेशे स्थितःसन्दिवःअन्तरिक्षस्य वर्ष्मन् वर्ष्मणिरूपे उदद्यौत द्योतते मित्रः सर्वेषांमित्रभूतः ईड्यःस्तुत्यः मातरिश्वा मातरिअन्तरिक्षे श्वसितिप्राणिति सूर्यरूपेणचेष्टते इतिमातरिश्वा अथवा मातरिअरण्यां श्वसितिनिवसतीतिमातरिश्वा यथाहयास्कः[1]–मातर्यन्तरिक्षेश्वसितिमातर्याश्वनितीतिवा । दूतः देवानांदूतःसन् यजथाय यज्ञायदेवानावक्षत् आवहतु ॥ ९ ॥

1 नि० ७. २६. ।

अथदशमी–

उदस्तम्भीत्समिधानाकमृष्वो३ग्निर्भवन्नुत्तमोरोचनानाम् ।
यदीभृगुभ्यःपरिमातरिश्वागुहासन्तंहव्यवाहंसमीधे ॥ १० ॥

उत् । अस्तंभीत् । सम्ऽइधा । नाकम् । ऋष्वः । अग्निः । भवन् । उत्ऽतमः । रोचनानाम् । यदि । भृगुऽभ्यः । परि । मातरिश्वा । गुहा । सन्तम् । हव्यऽवाहम् । सम्ऽईधे ॥ १० ॥

ऋष्वोमहानग्निः समिधातेजसानाकंस्वर्गं उदस्तंभीत् उदस्तभ्नात् रोचनानांशोभनानांते- [ता]सांमध्ये उत्तमोभवन् उत्कृष्टतमोभवन् मातरिश्वावायुः भृगुभ्यः आदित्यस्यरश्मिभ्यः परि [प]रितः गुहागुहायांसन्तं हव्यवाहं हव्यानांवोढारमग्निं यदियदासमीधेसमैधत तदानाकंअस्त- [भ्न]ादितिसंबन्धः ॥ १० ॥

अथैकादशी–

इळामग्नेपुरुदंसंसनिंगोःशश्वत्तमंहवमानायसाध ।
स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावाग्नेसातेसुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥ २५ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध । स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥ २५ ॥

पूर्वंव्याख्याता ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

प्रकारवइत्येकादशर्चंषष्ठंसूक्तंवैश्वामित्रमाग्नेयं प्रकारवइत्यनुक्रान्तत्वात् प्रातरनुवाका- [श्वि]नशस्त्रयोःसूक्तविनियोगःपूर्वसूक्तएवप्रत्यग्निरुषसस्त्रीणीत्यनेनोक्तः आद्याग्नेयेपशौहविषो- [या]ज्या सूत्रितंच–प्रकारवोमननावच्यमानाएकाचेतत्सरस्वतीनदीनामिति ऐभिरग्नइतिपात्नी- [वत]ग्रहस्ययाज्या सूत्रितंच–आग्नीध्रःपात्नीवतस्ययजत्यैभिरग्नेसरथंयाह्यर्वाङितीति ।

तत्रप्रथमा—

प्रकारवोमननावच्यमानादेवद्रीचींनयतदेवयन्तः।
दक्षिणावाड्वाजिनीप्राच्येतिहविर्भरन्त्यग्नयेघृताची ॥ १ ॥

प्र। कारवः। मनना। वच्यमानाः। देवऽद्रीचीम्। नयत।
देवऽयन्तः। दक्षिणाऽवाट्। वाजिनी। प्राची। एति। हविः।
भरन्ती। अग्नये। घृताची ॥ १ ॥

हेकारवः कर्तारः देवयन्तः देवकामाः यूयंमननामननेनमन्त्रेणवच्यमानाः प्रेर्यमाणाःसन्तः देवद्रीचीं देवानञ्चतींस्रुचंप्रणयत प्रकर्षेणनयत प्रापयत दक्षिणावाट् आहवनीयस्यदक्षिणतः उह्यमानावाजिनीअन्नवती प्राचीप्रागग्राअग्नयेअग्न्यर्थं हविर्भरन्ती हविर्धारयन्ती घृताची घृतेनाक्तास्रुक् एतिगच्छति ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

आरोदसीअपृणाजायमानउतप्ररिक्थाअधनुप्रयज्यो।
दिवश्चिदग्नेमहिनापृथिव्यावच्यन्तांतेवह्नयःसप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

आ। रोदसी इति। अपृणाः। जायमानः। उत। प्र। रिक्थाः।
अध। नु। प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो। दिवः। चित्। अग्ने। महिना
पृथिव्याः। वच्यन्ताम्। ते। वह्नयः। सप्तऽजिह्वाः ॥ २ ॥

हेअग्ने जायमानस्त्वं रोदसीद्यावापृथिव्यौ नुक्षिप्रंआअपृणाः आपूरय उतापिच हे प्रयज्यो प्रयष्टव्य अध अनन्तरं दिवश्चित् दिवश्चअन्तरिक्षात् पृथिव्याश्च महिनामहिम्ना प्ररिक्थाः अतिरिक्तश्चासि अनेनवह्नेरतिशयउक्तः एवंविधस्यतेतव वह्नयः अग्नयः अंशभूताआहवनीयादयः वच्यन्तांप्रेर्यतां किंविधास्तेसप्तजिह्वाः सप्तजिह्वात्मकाः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

द्यौश्चत्वापृथिवीयज्ञियासोनिहोतारंसादयन्तेदमाय।
यदीविशोमानुषीर्देवयन्तीःप्रयस्वतीरीळतेशुक्रमर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौः । च । त्वा । पृथिवी । यज्ञियासः । नि । होतारम् । सादयन्ते ।
दमाय । यदि । विशः । मानुषीः । देवऽयन्तीः । प्रयस्वतीः ।
ईळते । शुक्रम् । अर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौश्चअन्तरिक्षंपृथिवीच यज्ञियासः यज्ञार्हादेवाश्चहोतारं त्वात्वांदमाय दमोयज्ञः तस्मै र्थं निषादयन्तेउपशमयन्ति यदियदामानुषीः मनोःसंबन्धिन्यः देवयन्तीः देवकामाः प्रय-तीः हविष्मत्यः विशःप्रजाः होतारः शुक्रंदीप्तंअर्चिः अर्चिषंईळतेस्तुवन्ति ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

महान्त्सधस्थेध्रुवआनिषत्तोन्तर्द्यावामाहिनेहर्यमाणः ।
आस्क्रेसपत्नीअजरेअमृक्तेसबर्दुघेउरुगायस्यधेनू ॥ ४ ॥

महान् । सधऽस्थे । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः । अन्तः । द्यावा ।
माहिने इति । हर्यमाणः । आस्क्रे इति । सपत्नी इति सऽपत्नी ।
अजरे इति । अमृक्ते इति । सबर्दुघे इति सबःऽदुघे ।
उरुऽगायस्य । धेनू इति ॥ ४ ॥

महानधिकोहर्यमाणः यजमानादिभिःकाम्यमानः यद्वा यजमानायधनंकामयमानः :द्यावान्तर्भूम्योर्मध्ये माहिनेमहिम्नायुक्ते सधस्थेस्वकीयेस्थाने ध्रुवःअचलःसन् आनि-निषण्णोभवति आस्क्रेआक्रमणशीले सपत्नी समानःएकःसूर्यःपतिर्ययोस्तेसपत्न्यौ अ-ाररहिते अमृतेअन्येनाहिंसिते सबर्दुघे सबरित्यमृतमुदकं तस्यदोग्ध्यौ द्यावापृथिव्यौ उ-ास्यपृथुगमनस्य अधिकस्तुतेर्वाअग्नेः धेनूप्रीणयित्र्यौभवतः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

व्रतातेअग्नेमहतोमहानितवक्रत्वारोदसीआततन्थ ।
त्वंदूतोअभवोजायमानस्त्वंनेतावृषभचर्षणीनाम् ॥ ५ ॥ २६ ॥

व्रता । ते । अग्ने । महतः । महानि । तव । क्रत्वा । रोदसी इति ।
आ । ततन्थ । त्वम् । दूतः । अभवः । जायमानः । त्वम् । नेता ।
वृषभ । चर्षणीनाम् ॥ ५ ॥ २६ ॥

हेअग्ने महतः सर्वोत्कृष्टस्यतेतव व्रतानिव्रतानि त्वत्संबन्धीनिकर्माणिमहानिमहान्तिभवन्ति त्वकृत्वाक्रतुनाप्रकाशेनरोदसी द्यावापृथिव्यौ आततन्थ विस्तृतवानसि त्वंदूतोअभवःभव हे वृषभ वर्षणशील त्वंजायमानःसन् चर्षणीनांयजमानानां नेतासि फलप्रापकोसि ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अथषष्ठी—

ऋतस्यवाकेशिनायोग्याभिर्घृतस्नुवारोहितावुधुरिधिष्व ।
अथावहदेवान्देवविश्वान्त्स्वध्वराकृणुहिजातवेदः ॥ ६ ॥

ऋतस्य । वा । केशिना । योग्याभिः । घृतऽस्नुवा । रोहिता ।
धुरि । धिष्व । अथ । आ । वह । देवान् । देव । विश्वान् ।
सुऽअध्वरा । कृणुहि । जातऽवेदः ॥ ६ ॥

हेदेव केशिना प्रशस्तकेशवन्तौ योग्याभिः योजनसाधनभूताभीरज्जुभिर्युक्तौ घृतस्नुवा घृतमुदकं क्षरन्तौ रोहितारोहितौ अश्वौ ऋतस्ययज्ञस्य वाशब्दश्चार्थे धुरिचधिष्व धेहियोजयेत्यर्थः अथानन्तरंविश्वान् सर्वान्देवान् रथेसमारोप्य आवह हेजातवेदः तान्स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनानध्वरान् कृणुहिकुरु ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

दिवश्चिदातेरुचयन्तरोकाउषोविभातीरनुभासिपूर्वीः ।
अपोयदग्नउशधग्वनेषुहोतुर्मन्द्रस्यपनयन्तदेवाः ॥ ७ ॥

दिवः । चित् । आ । ते । रुचयन्त । रोकाः । उषः । विऽभातीः ।
अनु । भासि । पूर्वीः । अपः । यत् । अग्ने । उशधक् । वनेषु ।
होतुः । मन्द्रस्य । पनयन्त । देवाः ॥ ७ ॥

हेअग्ने यत्यदा वनेषुअरण्येषु अपःउशधक् कामयमानोदहंश्चवर्तसे तदातेरोकाः त्वदीयादीप्तयः दिवश्चिद् सूर्यादपि आरुचयन्त आरोचन्ते विभातीःविशेषेणभातीः प्रकाशमानाः पूर्वीःपुराणीः उषःउषसः अनभासि मन्द्रस्यस्तुत्यस्य होतुःतवरोकान् देवाःस्तोतारः पनयन्त स्तुवन्ति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

उरौवायेअन्तरिक्षेमदन्तिदिवोवायेरोचनेसन्तिदेवाः ।
ऊमावायेसुहवासोयजत्राआयेमिरेरथ्योअग्नेअश्वाः ॥ ८ ॥

उरौ । वा । ये । अन्तरिक्षे । मदन्ति । दिवः । वा । ये । रोचने ।
सन्ति । देवाः । ऊमाः । वा । ये । सुऽहवासः । यजत्राः ।
आऽयेमिरे । रथ्यः । अग्ने । अश्वाः ॥ ८ ॥

उरौविस्तीर्णे अन्तरिक्षे येदेवामदंति हृष्यन्ति दिवःसूर्यस्य रोचनेप्रकाशने आलोके ये देवाः सन्ति ऊमाः ऊमसंज्ञकाः पितरःसन्ति यजत्राः यष्टव्यायेदेवाः सुहवासः शोभनाह्वानाः आयेमिरे आयच्छन्ति रथ्यःरथिनः तव ये अश्वाःसन्ति हेअग्ने तैःसर्वैःसार्धं आयाहीतिउत्तरर्चासंबन्धः वात्रयः पूरणाः ॥ ८ ॥

अथनवमी–

ऐभिरग्नेसरथंयाह्यर्वाङ्नानारथंवाविभवोह्यश्वाः ।
पत्नीवतस्त्रिंशतंत्रींश्चदेवाननुष्वधमावहमादयस्व ॥ ९ ॥

आ । एभिः । अग्ने । सऽरथम् । याहि । अर्वाङ् । नानाऽरथम् ।
वा । विऽभवः । हि । अश्वाः । पत्नीऽवतः । त्रिंशतम् । त्रीन् ।
च । देवान् । अनुऽस्वधम् । आ । वह । मादयस्व ॥ ९ ॥

हेअग्ने एभिः पूर्वोक्तैर्देवगणैःसार्धं सरथंसमानरथं नानारथंवा आत्मानं त्वद्रथेसमारोप्ययाह्यर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि यतःकारणात् तेअश्वाः विभवः प्रभवः समर्थाः हिःप्रसिद्धौ पत्नीवतः पत्नीभिःसहितान् त्रिंशतंत्रींश्च त्रयस्त्रिंशतंदेवांश्च अनुष्वधं बलार्थं अन्नर्थंवा आवहमादयस्व सोमेनेतिशेषः ॥ ९ ॥

अथदशमी–

सहोतायस्यरोदसीचिदुर्वीयज्ञंयज्ञमभिवृधेगृणीतः ।
प्राचीअध्वरेवतस्थतुःसुमेकेऋतावरीऋतजातस्यसत्ये ॥ १०

सः । होता॑ । यस्य॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । चि॒त् । उ॒र्वी इति॑ ।
य॒ज्ञम्ऽय॑ज्ञम् । अ॒भि । वृ॒धे । गृ॒णी॒तः । प्राची॒ इति॑ ।
अ॒ध्व॒राऽइ॑व । त॒स्थ॒तुः । सु॒मेके॒ इति॑ सु॒ऽमेके॑ । ऋ॒तवरी॒-
इत्यृ॒तऽव॑री । ऋ॒तऽजा॑तस्य । स॒त्ये इति॑ ॥ १० ॥

सएवहोताभवति उर्वीविस्तीर्णे रोदसीचित् द्यावापृथिव्यौअपि यस्याग्नेः यज्ञंसर्वं यज्ञं वृधेसमृद्धये अभिगृणीतः प्रशंसतः ऋतजातस्य जातसत्यस्य यस्यहोतुः सुमेके सुरूपे ऋतावरी उदकवत्यौसत्ये सत्यस्वरूपे प्राचीअनुकूले तस्थतुः तिष्ठतः कथमिव अध्वराविव यज्ञाविव ॥ १० ॥

अथैकादशी–

इळा॑मग्नेपुरु॒दंसं॑स॒निंगोः॑श॑श्वत्त॒मंहव॑मानायसाध ।
स्यान्नः॑सू॒नुस्तन॑योवि॒जावाग्ने॒सा॒तेसु॒म॒तिर्भू॑त्व॒स्मे ॥ ११ ॥ २७ ॥

इळा॑म् । अ॒ग्ने॒ । पु॒रु॒ऽदंस॑म् । स॒निम् । गोः । श॒श्व॒त्ऽत॒मम् ।
हव॑मानाय । सा॒ध॒ । स्यात् । नः॒ । सू॒नुः । तन॑यः । वि॒जाऽवा॑ ।
अग्ने॑ । सा । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः । भू॒तु॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥ ११ ॥ २७ ॥

इयंपूर्वंव्याख्याता ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेऽष्टमोध्यायः ॥८॥

द्वितीयमष्टकं समाप्तः

THE RAMAKRISHNA MISSION INSTITUTE OF CULTURE
LIBRARY
CALCUTTA